રાસમાળા - ભાગ.૧

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

અલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ફાર્બસ

ભાષાંતરકર્તા

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

ત્રીજી આવૃત્તિ

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા

1922

एलेक्झान्डर किन्लॉक फार्बस रचित

रासमाळा

अथवा

ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ

તેનું ગૂજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તરકર્ત્તા

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ રચિત ફાર્બસજીવનચરિત્ર સહિત

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા

પુનઃ શોધિત તથા વર્દ્ધિત

ત્રીજી આવૃત્તિ

ભાગ ૧ લો

સંવત્ ૧૯૭૮. સન ૧૯૨૨.

પ્રકટકર્તા

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાની વતી

માનદ મંત્રી

રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈકોર્ટ પ્લીડર,

મોરારજી ગોકુળદાસ ચાલ નં० ૫, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ

'ગુજરાતી' પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ છાપ્યું

સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઇ.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૦

RÁSA MÁLÁ

OR

THE HINDU ANNALS OF THE PROVINCE OF GUJARÁT

BY

ALEXÁNDER KINLOCH FORBES

TRANSLATED INTO GUJARÁTI

BY

DÍWÁN BÁHADUR RANCHHODÁBHÁI UDAYARÁM

WITH A MEMIOR OF THE AUTHOR

BY

MANASSUKHARÁM SURYARÁM TRIPÁTHI

THIRD EDITION

VOL. I.

FOR

THE FORBES GUJARÁTI SABHÁ

1922

Printed by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

Published by Uttamalal Keshavlal Trivedi, B.A., LL.B.,
High Court Pleader; Hon. Secretary, The Forbes Gujarati Sabha,
Morarji Buildings No. 5, Sandhurst Road,
BOMBAY.

Price Rs. 5-8-0.

ગ્રંથકર્ત્તાની પ્રસ્તાવના.

પ્રાચીન હિન્દનો વિષય—જે ઇતિહાસકર્ત્તા અને પંડિતોનું ધ્યાન ખેંચે એવો છે તે વિષે વધારે લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેની સાથે સરખામણી કરતાં, તેના મધ્યકાલિક ઇતિહાસનો શોધ કરવાના, એ કરતાં જરા ઉતરતી પંક્તિના કામ ઉપર, પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. જો કે અશોક અને ચંદ્રગુપ્તનો સમય, શોધ કરવાને માટે વિશેષ ઉંચો વિષય છે, તો પણ તેટલા સારૂ, જે સમય ઓછો પ્રાચીન છે તે ચાલતા હિન્દ સાથે વધારે વ્યાવહારિક સંબંધ ધરાવે છે, તે વાત ભૂલી જવી જોઇયે નહિ. વળી વિશેષ એ છે કે, અર્વાચીન હિન્દથી પ્રારંભ કરીને, તેથી ગયલા પાછળના સમયો ઉપર ઉતરિયે તો તેથી આપણને પાકો આધાર મળે છે; તેમ છતાં, જ્યાં સુધી તે સમયો અંધારામાં રહી ગયેલા રહે ત્યાં સુધી, તેમના પછીના સમય ઉપર પડેલું અજવાળું ગમે એટલું પ્રકાશમાન હોય તથાપિ તે અજવાળું ગ્રહણ કરી લેવાનું કામ સંશયજનક થઈ પડે. કોઈ પરદેશી જન હિન્દની ભૂમિમાં ગમે તેટલી મુદત સુધી વસ્યો હોય તો, હાલના લોકોની ઘણી રીતભાતો અને રહેણિયો—જે લોકો થઈ ગયાને ઘણી મુદત થઈ નથી—તેઓની સ્થિતિની રહી ગયેલી નિશાનિયો છે એવું ખુલ્લી રીતે તેના જોવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ—જેમ કે, દબદબાભરેલા વ્હાણનો પ્રાતિભાસિક આકાર, કે જે માત્ર આવરણે કરીને વાતાવરણમાં ચમત્કારિક રીતે વક્રીભવન થવાથી થયેલો, તે જેવી રીતે વ્હાણના નાના વિધના દેખાવ ઉંચ સ્થાને પરાવર્ત્તન પામેલા દેખાડી આપે છે (ઇટલીમાં થાય છે તેમ) તેવી રીતે, હવણાંની હેયાત વસ્તુઓ, લાંબો વિચાર કરતાં, મૂળ વસ્તુઓનું ભાન કરાવે છે. જે લોકોનું રાજ્ય લઈ પડીને મુસલમાનોએ તેમને ઠેકાણે પોતાનું કર્યું તે જ લોકોનાં લક્ષણ, મુસલમાનના રાજ્યની નિશાનિયો હાલ રહેલી છે તેમાં, ઘણી મજબુતાઇથી અંકિત થયેલાં છે, અને તે જ ઉપરથી, પશ્ચિમના પર્વતો ભણીથી મુસલમાન લોકોના હુમલાનું ધાડું આવીને દેશમાં પડયું તેના પ્હેલાં આર્યાવર્ત્તની ભૂમિ ઘણાં દબદબાભરેલાં નગરોથી શણગરાયેલી હશે એવી સત્યતા ક્‌હાડી શકાય છે. આ પ્રમાણે છતાં પણ આગળના દિવસોનો એવો મહિમા બતાવી આપનાર, વધારે ચોકસ નિશાનિયો છે, અને તે ઉપરથી, મહાપ્રતાપવાન કનોજ, ભોજનું કલ્પિત કથાઓમાં વર્ણવેલું નગર, ગહન યોગિનીપુર, એઓનો, છાયા રૂપે ચિતાર આપણે ધારી શકિયે છિયે. અમે લખ્યાં તે શહેરોની માત્ર હેયાતી જ નથી, એઓની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરી તે દેશ કરતાં પણ

વધારે વિસ્તારવાન પ્રદેશ ઉપર કલ્યાણના રાજાઓએ પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું, અને કમીમાં કમી, પરમાર, ચોહાણ, અથવા રાઠોડની પંક્તિમાં આવી જાય એવા અણહિલપુરના સોલંકી હતા.

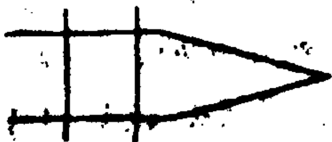
અમારા આ પુસ્તકમાં અમે વનરાજના નગરની વાત લખિયે છિયે, તેમ જ તેનો નાશ થવા ઉપરથી તેમાંથી હિંદુનાં બીજાં રાજ્ય અને સંસ્થાન સ્થપાયાં તથા જે માહેલાં કેટલાંક તો આજ સુધી ચાલતાં આવ્યાં છે તે સંબંધી પણ લખીને એ બંને ઉપર અમારા વાંચનારનું લક્ષ અમે ખેંચિયે છિયે. હું સારી પેઠે સમજું છું કે મારો વિષય,–ઇણ્ડિયન છતાં પણ માત્ર એક ચોક્કસ સ્થાન વિષે છે તે સર્વને રસિક થઈ પડવો કઠિન છે. તેમ જ, તેનું વર્ણન કરવાની મારી પોતાની ખામિયો વિષે પણ હું અજાણ છું એમ નથી. તથાપિ હું આઠ વર્ષ સુધી ગૂજરાતમાં રહ્યો છું અને તાપી નદીના કિનારાથી તે છેક બનાસ નદીના કિનારા સુધી વસનારા જૂદા જૂદા લોકોના ધાડા સંબંધમાં કામની રૂઇયે તથા ખાનગી રીતે આવેલો છું, તેથી મને મારા આ કામમાં યોગ્ય થવાને કેટલોક લાભ મળેલો છે.

પૂર્વની વિદ્યાનું જ્ઞાન મને છે એવું ડોળ હું પ્રથમથી જ ધાલતો નથી, તો પણ, તે સાથે મારે લખવું જોઇયે કે હિન્દુ વિદ્વાનો પાસેથી મને જોઈતો આશ્રય મળ્યો છે, અને એ વાતથી જો કે પુસ્તક રચનારની કુશળતા ઓછી થઈ જણાઈ આવે છે, તો પણ, તેથી કરીને પુસ્તકની કદર ઓછી થઈ ગયેલી વિચારવામાં આવશે નહિ.

બ્યાપારી લોકો ઘણું કરીને વિદ્યા સંબંધી વિષયમાં નિસ્પૃહી હોય છે તો પણ એક બ્યાપારી વીરચંદજી ભંડારી કરીને મારવાડનો રહેવાશી જૈન-ધર્મ પાળનારો હતો તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં કુશળ હતો, તેણે મને પ્રબંધ ચિંતામણિનું પુસ્તક આપીને જ માત્ર ઉપકૃત કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેનું ભાષાન્તર કરવામાં તેના આશ્રયની ખરેખરી અગત્ય હતી તે તેણે પૂરી પાડી છે.

સોરઠની સીમા ઉપર વઢવાણ આવેલું છે ત્યાંના રહેવાશી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ છે તેમનો ઉપકૃત હું વિશેષ કરીને થયેલો છું.

મને ગૂજરાતમાં રહ્યાને ઘણા દિવસ થયા નહિ એટલામાં હું સરકારી અધિકાર ઉપર હતો તેવે પ્રસંગે મારા મ્હોં આગળ એક કાગળ રજુ કરવામાં

આવ્યો, તેમાં બે ભાટની સહિયો સાથે કટારિયોનાં નિશાન કહાડેલાં હતાં, તે જોઇને મારી જિજ્ઞાસા ઉદિત થઈ; પછી મેં પૂછપરછ કરવા માંડી

અને એ જાતિના લોકોમાંથી જેઓનો સમાગમ કરવો બની આવ્યો તેઓનો મેં સમાગમ કર્યો. ભાટ લોકોના ભંડારની આ પ્રમાણે મને ઝાંખી થઈ એટલે, મારી જિજ્ઞાસા શમી જવાને બદલે ઉલટી વધી. જે લોકોની પાસે રાસના ભંડાર હતા, અને જે મેળવવાની મારી ઇચ્છા હતી તે લોકોને સમજાવવાને અને ભંડારના ડાબલાનો ખુલાસો કરી લેવાને ભાટની વાતોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની અગત્ય હતી, તે મેળવવા માટે કોઈ દેશી માણસના આશ્રયની મને ખરેખરી અગત્ય જણાઈ. સારા ભાગ્યે કરીને, તરત જ કવીશ્વરનું નામ મને જાણ કરવામાં આવ્યું-કેમકે દલપતરામને તેમના દેશના લોકોએ એ પદ આપેલું છે, એમને મેં ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૮ માં ઠરાવ કરીને રાખ્યા, તે દિવસથી મારા એ ઉપયોગી સાહાય્યક ઘણું કરીને મારી પાસે જ રહેતા. રાસ, વાર્ત્તો, એકઠી કરવાને, અને લેખનો ઉતારો કરી લેવાની મતલબે, ગૂજરાતના ઘણા ખરા ભાગમાં ફરવાની મેં દલપતરામને ગોઠવણ કરી આપી, તોય પણ અમારા શ્રમનો બદલો મળવાને કેટલીક વાર થઈ. અજ્ઞાનતા, અદેખાઈ, અને લોભ નડવાથી અમારે ઘણીક હરકતો વેઠવી પડી છે, તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે જો હું આપું તો તે ક્વાપિ વાંચનારને ગમતભરેલું થઈ પડે ખરું, પણ તે નિશ્ચય કંટાળો ઉપજાવે; તથાપિ તે વિષેનો જોઇયે તેવો વિચાર, હું નીચે થોડી હકિકત લખું છું તે ઉપરથી, લક્ષમાં આવશે. મારા શોધ ઉપર 'વ્હેમાઇને' કેટલાક એમ ધારતા હતા કે છૂપો ખજાનો શોધી કહાડવા સારૂ સરકારે મને ઠરાવ્યો છે; વળી કેટલાક એમ ધારતા કે, આપણી જમીન સરકાર ખાલસા કરી દેવા સારૂ આપણા હક સંબંધી કાંઈ સબબ શોધી કહાડવાનો હેતુ છે; વળી જે વહિવંચા લોકો પાસે હકિકત લખેલી હતી તેનો ઉતારો કરવા દેવાના બદલામાં ગામ ઇનામ આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય બદલો આપ્યો કહેવાય એવી ઘણી વાર મને સૂચના કરવામાં આવતી હતી. છેવટે મારા સરકારી અધિકારને લીધે હું વાઘેલા, ઝાલા, અને ગોહિલ વંશના ઠાકોરોના સંબંધમાં આવ્યો, અને તુરત જ મારા જાણવામાં આવી ગયું કે ભાટ લોકોને ગમે તેવી લાલચ બતાવવા કરતાં, અને ગમે તે પ્રકારે તેઓને વિનવવા કરતાં, તેમને જો તેઓ વંશપરંપરાના જેના પરિયાગત છે એવા આ સંસ્થાનિકો ભણીથી જરા સૂચના મળે તો કામ થાય. હું મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો, તેથી, ઉપરના વિચાર પ્રમાણે મારૂં કામ તે પ્રાન્તના રાજકર્ત્તાઓની સાહાય્યતાથી કહાડી લેવાને શક્તિવાન થયો એટલું જ નહિ, પણ ગાયકવાડના મુલકમાંથી પણ એવા પ્રકારની સુલભતા મને મળી ગઈ. (પ્રથમ તો એક વાર મને ત્યાંના કારભારિયો ભણીથી ચોખ્ખી ના કહેવામાં આવી હતી.) અને

વડોદરા સરકારના પાટણના સૂબા બાબા સાહેબની કૃપાથી, અણહિલપુર જે ખરેખરી વિનોદજનક જગ્યા છે ત્યાંથી એક દ્વ્યાશ્રયનું પુસ્તક અને બીજી મૂલ્યવતી સામગ્રી મળી આવી.

મારું સરકારી અધિકારનું કામ, જે ઘણું કરીને બહુ વધારે હતું, તે-માંથી અવકાશ મળતી મારી વેળામાં, મેં વહિવંચાના ચોપડાના અને જૈનના શાસના શોધ પછવાડે જ પ્રયત્ન કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દુઓમાં આવતી પ્રત્યેક રીતભાત, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે મારા શોધની વાતોમાં અને પુસ્તકોમાં આવતી, તેનું જ્ઞાન મેળવવાને કરેલો છે; દેવાલય, કૂવા, વાવ, અને છત્રિયો ઉપરના લેખના ઉતારા મેં કરાવ્યા છે; અને હિન્દુ શિલ્પચાતુર્યનાં સ્થાનનાં પ્રત્યેક ખંડેર, જે જોવાને મને બની આવેલું છે તે, મેં તપાસેલું છે. આ છેલ્લા કામની મારી તપાસના કામમાં અમદાવાદનું નવું જૈનનું દેરું બાંધનાર કુશળ સલાટ પ્રેમચંદનો મને ઘણો આશ્રય મળ્યો છે; તેમ જ, ઘણા બુદ્ધિશાળી એવા બે સુતાર, ત્રિભોવનદાસ અને ભૂધર દયારામ કરીને હતા તેઓનો પણ એવો જ આશ્રય મળેલો છે.

આવા સમયમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સ્થાપના થઈ, અને આપણા કવીશ્વર જે એના કામને માટે સારી પેઠે તૈયાર થયેલા હતા, તેમણે ગૂજરાતમાં ચાલતા વ્હેમ સંબંધી અને જ્ઞાતિ સંબંધી બે ઇનામના નિબંધ રચ્યા; એ બંને પુસ્તકોનો ઘણો ઉપયોગ મેં આ પુસ્તકના ચોથા વિભાગમાં કરેલો છે.

મને ઈંગ્લંડ જવાની થોડી રજા મળી તેમાં ઇણ્ડિયા હાઉસનું દફ્તરખાનું જોવાની મને આનરેબલ ઇસ્ટ ઇણ્ડિયા કંપનીના કોર્ટ ઑફ્ ડીરેક્ટરોએ આજ્ઞા આપી, તેથી તેમાંથી મારા સંગ્રહના ઉપયોગની સામગ્રી મેળવીને મારો પ્રયત્ન હું પરિપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન્ થયો. મારી મ્હેનતનું ફળ હું લોકોની સેવામાં મૂકું છું, તે જેવું તેવું છે, તો પણ તે સ્થાનિક અધિકારિયોના ઉપયોગનું થઈ પડશે, અને વિલાયતમાંના પણ મારા થોડાક દેશિયો, જેઓના સરખી પ્રજા ગૂજરાતના હિન્દુઓ છે તેઓના લાભમાં, તેમનું લક્ષ ખેંચાવનાર સાધન થઈ પડશે.

મારો સંગ્રહ મેં જે રાસોમાંથી કરેલો છે તેઓને નામે નામ મારા સંગ્રહનું નામ મેં "રાસમાળા" રાખ્યું છે.

ભાષાન્તરકર્ત્તાની પ્રસ્તાવના.

ગૂજરાત સરખો વિસ્તીર્ણ દેશ, જેવો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર અને ચિત્તાકર્ષક છે તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક વિષયમાં પણ તેવો જ છે. પરંતુ તે વિષે જ્ઞાન મેળવવાને જ્યાં સુધી આપણને સાધન મળ્યાં હોય નહિ, ત્યાં સુધી તે વિષેનો વિચાર આપણા મનમાં પૂરેપૂરો આવી શકે નહિ. જે પરદેશી રાજ્યોની અને આપણી વચ્ચે હજારો ગાઉનું અંતર આવી પડેલું, અને મહા વિશાળ સાગરે વચ્ચે પડીને એક બીજાને જૂદા પાડેલા, એવા દેશોનો પ્રાચીન, મધ્યકાલિક, અને અર્વાચીન ઇતિહાસ, આપણી નજર આગળ બનેલા વૃત્તાન્તની પેઠે આપણે જાણિયે, અને આપણો પોતાના જ દેશનો ઇતિહાસ, તેવાં જ રાજ્યોના ઇતિહાસ સાથે સરખાવતાં, તેવો જ મનોરંજક, તેવો જ બોધકારક, તેવો જ ખેદકારક, અને તેવો જ દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવે એવો છતાં, તેનાં ચમત્કારિક પૃષ્ઠો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાને આપણને સાધન મળે નહિ એ કેવું શોકાસ્પદ કહેવાય? આનરેબલ મિ૰ ફાર્બસે અતિશય રટણ કરીને ગૂજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાળા રૂપી સાધન કરીને ગૂજરાતની સારી સેવા બજાવી છે. એ સદ્‌ગૃહસ્થે ઘણાં પુસ્તકોનું[1] મથન કરીને તેમાંથી પોતાનો અભિષ્ટ સંગ્રહ કરી લીધો છે. તે ઉપરાન્ત વહિવંચાના ચોપડા અને બીજા લેખ, તેમ જ બીજાં પુસ્તકો જોયાં હશે તે તો જૂદાં.

આ૰ મી૰ ફાર્બસે ઘણો શ્રમ વેઠીને અંગરેજી પુસ્તક બે ભાગમાં તૈયાર કર્યું છે. તેમાં તેમણે આ દેશના લોકો ઉપરનો પોતાનો ભાવ બતાવી આપ્યો છે. એવા સદ્‌ગૃહસ્થનું જીવનચરિત્ર આ પુસ્તક સાથે જોડવાને લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તે કામ ઉપાડી લેવાનું કામ સભાના માનદ મંત્રી ભાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ માથે લીધું તેથી મને ઘણી ખુશી થઈ, કેમકે, એ ભાઈનો એ ગૃહસ્થ સાથે ધાડો સંબંધ થયેલો હતો તથા સભા સ્થાપન કરવાના શુભ ઉદ્દેશમાં એ ભાઈને પ્રેમપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો

---

૧ પ્રબંધ ચિંતામણિ, દ્વ્યાશ્રય, શત્રુંજયમાહાત્મ્ય, કુમારપાળ ચરિત્ર, કુમારપાળ પ્રબંધ, ભોજપ્રબંધ, વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાસ, કુમારપાળ રાસો, ગરૂડપુરાણની પ્રેત મંજરી, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પુસ્તકો, તેમ જ મારવાડી ભાષાનો પૃથુરાજ રાસો, હિન્દી ભાષામાં રચાયલી રત્નમાળા અને જગદેવ પરમારની વાત. અંગરેજીમાં ટૉડ રાજસ્થાનના બે ભાગ, આઇન અકબરી, મિરાતે અહમદી, એલ્ફિન્સ્ટન કૃત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ફાર્બસ કૃત ઓરિયેન્ટલ મેમ્વાર, ગ્રાન્ટ ડફ કૃત ઇતિહાસ, ટૉડ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

તેથી પ્રફુલ્લિત થતા મને કરીને, એવા સદ્ગૃહસ્થનું ચરિત્ર ઉમળકાભરેલી રીતે લખાય તે નિઃશંક ઉત્તમ જ થાય; અને થયું છે પણ તેમ જ, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠો તેમની મેળે જ બતાવી આપશે.

અમદાવાદના મગનલાલ વખતચંદે કુમારપાળ રાસા ઉપરથી રાસમાળાના ધોરણે ગૂજરાતનો લઘુ ઇતિહાસ રચ્યો છે. પરંતુ તે કરતાં વધારે વિસ્તારવાળો એક ઇતિહાસ રચવાની ઘણી અગત્ય હતી અને તે રચવાનાં સાહિત્ય એકઠાં કરીને તેમાં આજ સુધી ડાકટર ભાઉ દાજી સરખા વિદ્વાનના નવા કરેલા શોધનો ઉપયોગ કરવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તેમ કરવાને કેટલોક વિલંબ હોવાને લીધે ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાએ રાસમાળાનું ભાષાન્તર કરાવવાનો ઠરાવ કર્યો તેનો મેં લાભ લીધો છે. નજરચૂકથી અથવા જૂદી રીતે અર્થ સમજવાથી અંગરેજી પુસ્તકમાં જે જુજ ચૂકો રહી ગઈ છે તે મારાથી બની આવ્યું તેમ મેં સુધારી લીધી છે, અને તે વિષે ટીપમાં જણાવેલું છે, તેમ જ, જે ઠેકાણે વિશેષ સૂચન આપવાનું મને યોગ્ય જણાયું છે તે ઠેકાણે ટીપ આપીને તે પણ જણાવેલું છે. આ પ્રમાણે બનતી કાળજી રાખતાં છતાં પણ, આવડા મ્હોટા પુસ્તકમાં અલબત્ત મારાથી ચૂકો થઈ ગઈ હશે તો "મનુષ્ય પ્રાણી ભૂલ કરવાને પાત્ર છે" એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્વાનોએ ક્ષમા કરવી.

રાસમાળાના બે ભાગમાં થઈને ચાર વિભાગ છે, તેમાં ત્રણ વિભાગ તો ઇતિહાસવિષયક છે, અને ચોથો રીતભાત અને વ્હેમ વિષે છે.

આ પુસ્તકમાં જે ચિત્ર આપ્યાં છે તે સિવાય બીજી આકૃતિયો દાખલ કરવાની ધારણા હતી અને તે વિષેનું વર્ણન લખતાં આકૃતિ જોવાનું સૂચન પણ કરવામાં આવેલું છે, પણ તે આકૃતિયો વિલાયતથી આવી શકી નથી.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

બીજી નવી આવૃત્તિ વિષે સૂચન.

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયાંને આજે ત્રીશ વર્ષ થઈ ગયાં છે. હવણાં તે મળી શકતી નથી, વળી તેનું મૂલ્ય ભારે હોવાથી ધનના ઓછા સાધનવાળા સામાન્ય પુરૂષો લઈ શકતા નથી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના સ્થાપક રચેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, બને તેટલો વધારે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિયે ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા પાસેથી નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મેળવી છે; અને મૂલ્ય ઘણું ઓછું કરી નાંખ્યું છે, તેથી આ પુસ્તકનો લાભ ઘણા જન લઈ શકશે. આ પુસ્તક છપાતાં પ્હેલાં તેમાં જે સુધારોવધારો કરવાનો હોય તે કરવાને મને સૂચવવામાં આવવાથી મેં તે કામ પ્રીતિપૂર્વક કર્યું છે, અને તેમ કરવામાં જ્યાંથી જેજે પુસ્તકનો મેં આશ્રય લીધો છે તેનું નામ તે પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે. હજી પણ કેટલાંક સ્થળ સંશયભરેલાં રહ્યાં છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં આવેલી કેટલીક વાતો સંશય ભરેલી છે તે વિષે ઝઘડો મચી રહ્યો છે તેનું જોઇયે તેવું નિરાકરણ હજી લગણ થયું નથી.

સસ્તું પુસ્તક થવા માટે પ્રથમ આવૃત્તિમાં આપેલાં ચિત્ર આમાં દાખલ થઈ શક્યાં નથી.

ભુજ—કચ્છ.
માઘ શુદિ ૧૩ સંવત ૧૯૫૫.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે

ભાષાન્તરકર્त્તાના બે બોલ

આજે લગભગ ૨૩ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવાનો અવસર આવ્યો છે. અને ગૂજરાતી ફાર્બસ સભાએ જ એ કામ ઉપાડી લઈ ને પોતાની અમદાવાદી બ્હેનને ખોળે મૂકેલું બાળક પાછું પોતે સંભાળી લીધું છે. ચિત્રરૂપી અલંકાર સહવર્ત્તમાન બાળકને અડવું નહિ રાખતાં ચિત્રરૂપી અલંકાર પાછા તેને અંગે ધારણ કરાવ્યા છે.

ફાર્બસ મહાશયને રાસમાળાનું ભાષાન્તર ગૂર્જર ભાષામાં કરાવવું હતું. આ કામની યોગ્યતા જોઈને તેવા પુરૂષની ભલામણ કરવા વિષે તેમણે તે વેળાના ઉત્તર પ્રાન્તના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ૦ હોપને લખ્યું. તેમણે મારૂં નામ નિવેદન કર્યું. જે સમયે હું અમદાવાદમાં હતો. એટલે ન્યાય ખાતામાં ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ હતા તેમને તેમણે લખ્યું. એઓ પણ મારા પરિચિત હતા. મને પત્ર બતાવીને મુંબઈ જવાની ભલામણ કરી તે સમયે મારાથી અમદાવાદ છોડાય એમ ન્હોતું. મારી વાત તો અહિંથી અટકી.

પછવાડેથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે ફાર્બસ મહાશયે બીજા કોઈને શોધી ક્હાડવામાં તેઓ પોતાના અવસાન સુધી ફાવ્યા નહિ. આ રીતે કામ મોકુફ રહેલું ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાએ ઉપાડયું. પરીક્ષકસમિતિ નીમીને ભાષાન્તરના નમુના મંગાવ્યા. મારી પાસે ભાષાન્તર કરાવવાની સાહેબ મોસુફની સબળ ઇચ્છા હતી એ વાત લક્ષમાં રાખીને મેં પણ મારો નમુનો મોકલ્યો, અને તે સફળ નિવડ્યો.

બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ સુધીનું કાર્ય મારા જ હસ્તક ચાલતું રહી શક્યું છે.

લોકોપયોગી સસ્તી આવૃત્તિ છપાવાની વૃત્તિ અમદાવાદની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર્ સોસાઇટીને થઈ અને તે સમય સુધીના નવા ઐતિહાસિક બનાવો તેમાં ઉમેરી આપવાનું કામ મને સુપ્રત કર્યું, એ વિષે બીજી આવૃત્તિના સૂચનમાં એ વાત નિવેદન કરી છે.

બીજી આવૃત્તિમાં, ઘણાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરીને મેં જ્યાં જે દાખલ કરવાનું હતું ત્યાં તે કર્યું છે. પરંતુ માથા કરતાં મનોહર મ્હોડું થાય નહિ એ વ્યવહારસ્થિતિને અનુસરીને અંગરેજી મૂળ ગ્રંથમાં જેટલો વિષય હતો તેટલો જ આ આવૃત્તિમાં રાખવાનો હેતુ સાચવ્યો છે, છતાં જ્યાં અગત્ય જણાઈ ત્યાં એવો ઉમેરો રૂહેવા દીધો છે અને તે કાંઈ ઓછો નથી.

જે ફ્હાડી લીધો તે ભાગ રાસમાળાપૂર્ણિકા એવું નામ આપીને રાસમાળાનો ત્રીજો ભાગ જૂદો પાડ્વાની અગત્ય આવશ્યક જણાઈ છે.

વાંઘેલાઓનો વિશેષ વૃત્તાન્ત મૂળ અંગરેજી પુસ્તકમાં દાખલ કરી શકાય એવાં સાધન ફાર્બસ સાહેબ પાસે મોજુદ હતાં, છતાં, તે ગમે તે કારણથી પરિપૂર્ણ તેમને હાથે બની શક્યું નથી. આ વૃત્તાન્ત લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠ ઉપરાન્તનો મેં બીજી આવૃત્તિના પ્રથમ ભાગમાં લખીને દાખલ કર્યો હતો તે તે સ્થાનેથી ફ્હાડી લઈને રાસમાળાપૂર્ણિકામાં ગોઠવી દેવામાં આવશે.

મુંબઈ ચોપાટીને માર્ગે નેમાણી ભવન તા૦ ૧૮ મી જુન સન ૧૯૨૨, જેષ્ઠ વદિ ૯ મી સંવત ૧૯૭૮.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૧

ફાર્બસ જીવન ચરિત્ર ... ... આરંભમાં નિરાળાં પૃ. ૧– ૫૩

પ્રકરણ		પૃષ્ઠ સુધી
૧	ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય-વલભીપુર ...	૧– ૨૩
૨	જયશિખરી ચાવડો, પંચાસરનો રાજા	૨૩– ૩૫
૩	વનરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયી—અણહિલપુરનો ચાવડો વંશ.	૩૬– ૫૨
૪	મૂળરાજ સોલંકી...	૫૨– ૮૪
૫	ચામુંડ—વલ્લભ-દુર્લભ—સોમનાથનો નાશ	૮૫–૧૧૨
૬	પ્હેલો ભીમદેવ	૧૧૩–૧૩૬
૭	રાજા કર્ણ સોલંકી—મયણલ્લ દેવીનો રાજકારભાર—સિદ્ધરાજ	૧૩૬–૧૬૪
૮	જગદેવ પરમારની વાત	૧૬૫–૨૦૦
૯	રા'ખેંગાર	૨૦૦–૨૧૯
૧૦	સિદ્ધરાજ	૨૧૯–૨૩૨
૧૧	કુમારપાળ	૨૩૩–૨૮૪
	કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત	૨૮૫–૨૯૨
૧૨	અજયપાળ—બાળ મૂળરાજ—બીજો ભીમદેવ	૨૯૨–૩૩૫
૧૩	અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન...	૩૩૫–૩૬૦
૧૪	વાઘેલા—તેજપાળ અને વસ્તુપાળ—આબુ પર્વત ચંદ્રાવતીના પરમાર	૩૬૦–૩૯૦

વિભાગ ૨.

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ	૩૯૧–૩૯૬
૨ વાઘેલા–લુણાવાડા–સોઢા પરમાર–કાઠી–ઝાલા–ઈડર પીરમના ગોહિલ	૩૯૭–૪૩૧
૩ ગૂજરાતના રજપૂત સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ પ્હેલો, શાહ અહમદ.	૪૩૨–૪૫૪
૪ અહમદશાહ ૧ લો–મહમદશાહ ૧ લો–કુતુબશાહ ...	૪૫૫–૪૬૩
૫ મહમૂદ બેગડો	૪૬૪–૪૭૭
૬ મહમૂદ બેગડો (ચાલુ)	૪૭૮–૪૯૩
૭ મુઝફ્ફર બીજો–સિકંદર–મહમૂદ બીજો–બહાદુરશાહ–મહમૂદ લતીફખાન–અમદાવાદના રાજવંશની સમાપ્તિ– ... અકબર પાદશાહ...	૪૯૪–૫૦૬
૮ ઈડરનો રાજકારભાર–રાવ નારણદાસ–રાવ વીરમદેવ– ... રાવ કલ્યાણમલ...	૫૦૭–૫૨૮
૯ અંબા ભવાનીનું દેવલ–દાંતા	૫૨૮–૫૪૮
૧૦ ઈડર	૫૪૮–૫૫૬
૧૧ ગોહિલ	૫૫૬–૫૭૦

પ્હેલા ભાગનાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ઓનરેબલ મી૦ ફાર્બસનું મુખચિત્ર	મુખપૃષ્ઠ
મોઢેરાના દેહેરાનો ઝરૂખો	૧૪૦
મોઢેરાના દહેરાની સામેનો કુંડ	૧૪૧
ઝીંઝુવાડાનો દરવાજો	૩૫૦
શાહઆલમથી આવતો મુસલમાની ભાગોળનો દરવાજો... ...	૩૪૭
સરખેજનો શાહઆલમનો રોજો	૪૯૩
ઈડર દેશમાંની એક વાવ	૫૪૮

फार्बसजीवनचरित्र.[1]

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેવી રીતિથીં પુષ્પવાસ તિલમાં સ્થાયી થઈ જાય છે;
નિરાકાર સગુણ આવીં ગુણીંમાં આકારીં દેખાય છે;
વિવેકી ગુણગ્રાહીં તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
સત્પાત્રો ગુણ નિર્ખિ સદ્વત્ બને, ધન્યાંગી સદ્વાસના.[2]

આપણા દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર અને કરનાર, સમભાવી, દેશીઓના પ્રતિપાલ, ઉદાર, ગુણી, સહૃદયહૃદયવાન્, પ્રેમી, કુલીન, અને સ્વધર્મજ્ઞ, વિરલ પરદેશીય રાજપુરૂષોમાંના એક; ગૂર્જરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધારકર્તા, અને ગૂર્જરના અસ્ત પામતા સ્તુતિપાઠક—ભાટ ચારણાદિ કવિઓની કૃતિને સ્તંભાવીને તે કવિઓના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્સાન્ડર કિન્લાક ફાર્બસ, મૂલ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં લણ્ડન નગરમાં અવતર્યા હતા. 'પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા, પવન પ્રમાણે ધ્વજા,' એ યથાર્થ છે. ફારસીમાં પણ એવા જ અર્થની કહેવત છે કે: 'તુખ્મ તાસીર સોબત અસર,' એટલે જેવું બીજ તેવો ગુણ; જેવો સંગ તેવો રંગ.

ફાર્બસ વંશના આજથી સાતસેં વર્ષ ઉપરના મૂલ પુરૂષોમાંથી એક જોન નામનો પુરુષ સ્કાટલંડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કાટલંડના રાજાની કન્યાને વર્યો હતો. તે બેના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ કેટલાંક ઉચ્ચ પદ રાજદ્વારમાં મેળવ્યાં હતાં. તેઓમાંના કેટલાકે ધર્મોપદે-

---

૧ આ જીવનચરિતની પ્રથમાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તેની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ થઈ દ્વિતીયાવૃત્તિ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૩ માં મુદ્રાંકિતા થઈ હતી, અને આ તૃતીયા આવૃત્તિ પુનઃ સંવત ૧૯૭૮ માં મુદ્રાંકિતા થાય છે.

૨ સદ્વાસના અંગી ધન્ય છે, અર્થાત્ જેના અંગમાં સારા ગુણોના વાસ છે એવા ધન્ય—સાબાશ—છે.

શકનું પવિત્ર કામ પણ કરેલું છે. ફાર્બસ વંશના મુખ્ય ક્રમાનુયાયી અજી ભારે ભૂમિસ્વામી–વતની–છે અને લાર્ડ ફાર્બસનું પદ ભોગવે છે.

આપણા ફાર્બસની પાસેની શાખા શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણ્યામાં આવે છે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ. મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો રાજપ્રતિનિધિ મંત્રી, (Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસ્સિયાના રાજદ્વારમાં સન ૧૭૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર ફાર્બસને દૃઢ મૈત્રી હતી. તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ. મિચેલે પોતાનાં ભૂમિ, ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. ફાર્બસને અર્પણ કરયું. સર. આર્થર ફાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના દાયાદોને (વારસોને) તે વતન દાયાદમાં (વારસામાં) આપ્યું. તે એવા નિયમથી કે વારસા સાથે તેના મિત્રનું મૂલ મિચેલ નામ પણ તે દાયાદ ધારણ કરે. આપણા ફાર્બસનો પિતા મિ. જાન ફાર્બસ મિચેલ તે એ સર આર્થર ફાર્બસનો પૌત્ર થાય. તેઓનો સ્વદેશ સ્કાટલન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત ભણીથી પ્રતિનિધિ થઈ સર આર્થર ફાર્બસ બહુ વર્ષ સુધી રાજ્યસભામાં વિરાજ્યા હતા. સર આર્થર ફાર્બસ, બીજા લાર્ડ ફાર્બસનો અને સ્કાટલન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશાલ ઉલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર, ધી. આનરેબલ સર પાટ્રિક ફાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરુષ હતો. તે સર આર્થર ફાર્બસ, બ્યુચાનના અર્લ અર્સ્કિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

ફાર્બસનાં માતાજી સર થામસ બ્રાઉનના વંશનાં હતાં, જે ગૃહસ્થે Hydriotophia અને Religio Medici નામે સારા ગ્રંથો રચેલા છે, અને જે અજી પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. એમ ઉભય પ્રકારથી–રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન્ માતૃવંશથી–ફાર્બસ ઉત્તમ કુલના હતા; અને પોતાની કુલદીપકતાથી 'પૂર્વજ પ્રમાણે પ્રજા' એ વાકય સપ્રમાણ કર્યું હતું.

એ રીતિએ જે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણા ફાર્બસ જન્મ્યા હતા, તે ઉત્તમ વંશોના શુભ અંશ તેનામાં કેવા હતા, એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે જ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું ભવિષ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યા ઉપરની રુચિને લીધે, તે દીપતા હતા, એ આદિ કંઈક જાણ્યામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચા વિદ્યા અને ઉચ્ચા કલાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યાંથી જ એનું મન, સ્વાભાવિકી રીતિએ એવા

દૃઢ સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃતનું પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યાર્જ. બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય રૂપે અષ્ટ માસ સુધી તે રહ્યા હતા.

પછી અત્ર રાજ્યકર્ત્રી મંડલી ધી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પની, તેની 'સિવિલ સર્વિસ'માં એનું નામ નોંધાયું, તેથી હેલીબરી પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરવા તે ગયા. ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પારિતોષિક (ઇનામ) પણ ત્યાં તેણે બહુ મેળવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ ચખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ જોન્સના સર્વ ગ્રંથો, એના શાલાસ્નેહીઓથી કે પછી પાઠશાલામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્બસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાલા દેખાડતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યા છે; અને એમાંના 'વિષયો ઉત્તમ છે.' 'મિત્ર પ્રમાણે મતિ અને ગ્રંથ પ્રમાણે ગતિ,' એ સત્ય છે. સારા મિત્રો, અને ગ્રંથો, સારા સંસ્કાર કરે છે અને તેથી અંતઃકરણ, સારૂં થાય છે. અને તે સારા અંતઃકરણમાંથી બહુ કલ્યાણકારી પ્રવાહ નિઃસરી અનેકને સુખી કરે છે. ફાર્બસ સાહેબને મહાકવિ શેકસપીઅરના લેખ ઉપર બહુ પ્રીતિભાવ હતો. તેનો દૃઢ અભ્યાસ ફાર્બસના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ફાર્બસના લેખોમાં શેકસપીઅરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવે છે.

તા૦ ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે તેણે ભરતખંડમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. તે જ માસની તા૦ ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેક્ટરની નીચે,–હિન્દુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાં સુધી,–ફાર્બસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. ધારણાશક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી, તેથી થોડાક જ માસમાં હિન્દુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષા ઉત્તર્યા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડલીના સભાસદ ધી આનરેબલ બી. એચ એલિસ, એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્બસની સાથે હતા. એ બન્ને ગૃહસ્થો એવી સારી રીતિએ પરીક્ષા ઉત્તર્યા કે તે વિષે તા૦ ૧૭ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ ના બામ્બે ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

"ધી ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ ધારે છે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મે૦ ફાર્બસ અને એલિસને બહુ કીર્તિકર છે. હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા પછી ફાર્બસ બે માસમાં અને એલિસ એક માસમાં પાસ થયા છે."

પરીક્ષામાં ઉત્તર્યા પછી ત્રીજે જ દિવસે અહંમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ૦ ફાર્બસને આપી. ત્યાર પછી તા૦ ૧૦ મી અકટોબર સ૦ ૧૮૪૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા૦ ૮ મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ ક્લેકટર નિમાયા. પછી તા૦ ૬ ઠી એપ્રિલ સ૦ ૧૮૪૬માં સદર અદાલતના આક્ટિંગ ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર, અને તેને ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા૦ ૮ મીને દિને અમદાવાદના 'આસિસ્ટન્ટ જજ'(સહાયકારી ન્યાયાધીશ)નું પદ મળ્યું, પણ તે જ વર્ષના નોવેમ્બર માસ સુધી 'ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર'નું કામ ચલાવવા તેને મુંબઈમાં રાખ્યા હતા.

પ્રથમ સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં ફાર્બસની શુભ ચરણ થયાં. ગૂર્જરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એ જ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગૂર્જરત્રા અથવા ગૂર્જરાષ્ટ્ર—'ભરતખંડની દુજણી ગાય;' ગૂર્જરાષ્ટ્ર—ઈશ્વરલીલાની એક વાટિકા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર—જેનાં, થોડાં જ વર્ષો ઉપર મહાપ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રિયકુલદીપક ભીમદેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહાકીર્તિમન્ત રાજાધિરાજો સ્વામી હતા; ગૂર્જરાષ્ટ્ર-જેમાં સોમનાથ જેવું જગતવિખ્યાત દેવાલય એક સમયે અખિલ જગતનું ચિત્ત આકર્ષતું; ગૂર્જરાષ્ટ્ર—જેમાંના ક્ષત્રિય રાજપુત્રો, એક સમયે ક્ષત્રિય ધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્તિનો દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહાપ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થૂલ દેહ કરતાં અમર યશોદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું લક્ષ જેઓને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે શૂરવીર રાજપુત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં ધ્વજાપતાકાએ અને વાદિત્રઘોષે—નિશાન ડંકાએ—સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી તો "જય જય જય"ના મંગલ સિંહનાદ વિના અન્ય શબ્દ જ પડવા દિધેલા નહિ, જેઓએ વિમુખ એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાલધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કરણ રાજાએ ક્ષત્રિય ધર્મના બહુ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દૈવ અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતઃપટમાં જે ક્ષત્રિય વંશના શૌર્યાદિ પુરુષાર્થના,—તેજ ક્ષીણ થઈ શાન્તિ પામતા, પણ લોહીવર્ણ લાલ ઉષ્ણ—કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ્ઞ દેસીયો અને અનુકંપાવાન્ ઉદાર પરદેશીયોનાં મનને અદ્યાપિ ખેદાત્મક આનંદ આપે છે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન

૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; એવો ગૌરવાન્વિત ગૂર્જર દેશ; જે ગૂર્જર દેશ સંબંધમાં રત્નમાલાનો કૃષ્ણજિત્ કવિ, શંકર કવિના મુખદ્વાર કાન્યકુબ્જની રાજધાની કલ્યાણમાં આવી મહારાજશ્રી ભૂવર સમીપ પંચમ રત્ન વિષે વદે છે કે:—

"મહીકો ઉત્તમ અંગ કહાવે, જહાં સુ ગૂર્જરદેશ સુહાવે,
જલ–તૃણ–દ્રુમયુત મહી રસાલા, ધન સંપૂર્ણ હિ લોક દયાલા. ૨૦
+ + + + +
તહાં બડી વિદ્યાકી શાલા,–રહી પ્રત્યક્ષ તહાં અજબાલા. ૨૭
દ્રવ્યસાર પારસમણિ, વપુમેં વદન કહાત,
સાર તરુનકો ફૂલ જ્યુંહિ ઉર્વીસાર ગૂર્જરાત" ૨૫

અહો! એવી ગુર્વી ગૂજરાત! જહિ પછી ઉદયાસ્તનો નિયમ લાગુ પડી અન્ધકાર થયો. જે અન્ધકારના કાલમાં, સદ્‌ગુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બલાત્કારના પ્રહાર પડતા તે રૂઝવા વેલા જ આવતી નહિ. જે અન્ધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થક કરનાર ગુણો ઉપર,–અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓળખાઈ મનુષ્ય કહેવાય છે, એવા વ્યાવર્તક ગુણો ઉપર–દુ:સહ ભાર આવી પડ્યો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી તે ગુણો ચગદાઈ રહ્યા હતા, તે અન્ધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ ચાલ્યો, તેવા સંધિમાં આપણા ફાર્બસ સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગૂર્જરાતમાં થતી, તે તે વારામાં તેઓના અધિકારીઓ ગૂર્જરાતને ચૂસતા; ગૂર્જરાત એક અને તેને ચૂસનાર ક્ષુધાતુર અનેક. એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી ન્યૂનતા! સન ૧૮૧૮ સુધી ગૂર્જરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પણ પહેરાતાં નહિ. કોઇને ઊજળો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે તે કાલના મૂર્ખ રાજાના અતિ મૂર્ખ અધિકારીઓ તેને લુંટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડટાઈ રહેવું પડતું હતું. તહિ પૃથિવીના સંગમાં સંતાઈ રહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બલ ચલાવી પૃથિવીને અધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાલમાં સર્વ વિપરીત જ દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી–જે અંતરૂમાં મલિના પણ ઉપરથી પ્રકાશી બહુનાં મન હરણ કરી ફાંફાં મરાવે છે, તે લક્ષ્મીએ બાહ્ય–ઉપર–પણ મલિન રહેતી, એટલું જ નહિ પરંતુ સરસ્વતી જે ઉજ્જવલ પ્રકાશવતી, કાન્તિમતી અને સદા ઉચ્ચ સંગે સ્વતંત્ર વસનારી–તેની પણ વિપરીતા દશા તે કાલે હતી. સરસ્વતી બંધનમાં બંધાઈ ભૂયરાં રૂપા બંદિશાલામાં પડેલી! જેને સુગડ પંડિતો સેવે તેને કનિષ્ઠ કીટોએ–ઉધાઇઓએ–સેવવા માંડેલી! ગૂર્જરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર–શત્રુ વિના બીજું

કોઈ દીઠામાં જ આવે નહિ, અદૂરદષ્ટિ રાજાના દુષ્ટ બિલાડા જેવા કાર્ય-ભારીઓના ત્રાસથી રંક પ્રજા ઉંદરની પેઠે પોતાના દરમાં જ ભરાઈ બેસી રહે. જ્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્ગુણોનો પરિવાર મહાલી રહેલો. અરે! ઇતિહાસમાં વાંચતાં, અને કોઈ ઘરડા માણુ-સનાથી સાંભળતાં, આજ પણ કમકમી આવે એવી અવસ્થામાં ગૂર્જરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં ઇસ્વી સન ૧૮૦૦ ના વર્ષથી કહિં કહિં કિરણ દેખાવા માંડ્યાં. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણા ગૂર્જરાતમાં ઇંગ્લિશ રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એ સંધિમાં ફાર્બસ સાહેબ આવ્યા. ગૂર્જરાતની ફલદાત્રી વાટિકા દૂરસ્થ રાજાના જંગલી કાર્યભારીઓથી ભિલાડી મૂકાઈ હતી. ઘણાં વર્ષ સુધી ગૂર્જર ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડતર પડી રહી અધિક ફલ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં ફાર્બસ જેવા 'માલી'નું ત્યાં આવવું થયું.

ફાર્બસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કલામાં ઉભયમાં કુશલ હતા. વિદ્યાનો પ્રકાશ કલા ઉપર અને કલાનો પ્રકાશ વિદ્યા ઉપર નાંખી, ઉભયના સાધ-નથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા ફાર્બસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગૂજરાતની ભવ્યા શિલ્પકૃતિ જોઈ તેઓને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં એ અવાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન્ પણ દીન થઈ ગયેલા ગૂર્જરાતસહ સમભાવ થઈ તેને અંતઃકરણથી દયા આવી. તેનો પરિણામ એ થયો કે ગૂર્જરાતનો અનુગ્રહ કરવા તે તત્પર થયા. તેનું આધુનિક સમયને અનુકૂલ સમર્થ સાધન ઐતિહાસિક લેખ છે. તે ઐતિહા-સિક લેખ–**રાસમાલા** નામે–પ્રીતિભાવથી લખી ગૂર્જરના સમર્થ મહાકવિનો અર્થ ફાર્બસે સાર્યો છે.

દુહો–કરનલ ટાડ કુલીન વિણ, ક્ષત્રિયયશ ક્ષય થાત;
ફાર્બસ સમ સાધન વિના, ન ઉદ્ધરત ગૂજરાત.

કલા ઉપર વિદ્યાનો પ્રકાશ (તાપ અને તેજ) પાડી તેને વાગ્મિની કરવાનો ફાર્બસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશીયવિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાલ માસ્તર પાસે શીખવા માંડયું. તેમાં સ્વાદ લાગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવા સારૂ અભિરુચિ થઈ, અને રા. ભોલાનાથ સારા-ભાઈની ભલામણ ઉપરથી ક૦ દલપત્તરામને સન ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. રાજ્યકાર્ય કરતાં અવકાશ મળતો તે વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં વાવતા. ગૂર્જરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગૂર્જરાત ઉપર અધિક અધિક અનુકંપા અને સ્નેહમમતા

થવા માંડ્યાં. તેનું ફલ એ થયું કે ગૂર્જરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તનુ, મન અને ધન અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો. હસ્તલિખિત ગ્રંથના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા. ખુણે ખોચલે ભરાઈ રહેલા ભાટ ચારણાદિ કવિઓને ખોળવાના પ્રયત્ન ચાલ્યા. માનવેલીનાં મૂળિયાં જેવા સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ કોઈ વંચી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ–જલ જઈ પહોંચ્યું. કવિઓનો આદર સત્કાર થવા માંડ્યો.

જે કવિઓના સમર્થ પૂર્વજો દીર્ઘદષ્ટિ રાજ્યકર્તાઓના પ્રીતિપાત્ર હતા. અને તેઓને સ્વધર્મમાં સ્થાપિત કરતા, અને સદભિમાનથી પ્રતાપી યશોલોભી રાજા પાસે માન માગી સૂચવતા કેઃ—

'કવિ ના મિલે તાહિકું કોન જાને,'
અને આવા આશયનું કવતા કેઃ–
"માનત હૈં સુજાન, સકલ જાનત હે જહાન,
જસકે જો ગરજવાન્ તો આપ હિ બોલાવેંગે;
સુજાન બી અજાન હોય (અત્રનું ચરણ હસ્તગત નથી).
દેયંગે ન મોજ તો નિદાન પસ્તાવેંગે;
કીર્તિકા કટાર શિક્કા સહિ હે અમારે હાથ,
જેસે જેતી દેયંગે તેસે તેતી પાવંગે;
કહતહે કલ્યાણ ભૂપ માનિયો સુજાન
અમ માગેંગે દાન તો કવીન્દ્ર ક્યું કહાવેંગે.
માંગ માંગ લેનહાર, માંગે પર દેનહાર,
એસે બેશહુરદાર જહાન બીચ જેતે હે,
માગે બિન દેનહાર, દીયે બીન લેનહાર
એસા મેં શોધતા હું નીતિમાન કેતે હેઃ
માગે નામરદ જાય, મરદ જાય માગે ન,
મરદાંકું મરદ દાન મના મના દેતે હે;
કહેત હે કલ્યાન ભૂપ માનિયો સુજાન તુમ
હમ મરદુંકા દાન તો માન સહિત લેતેં હૈં."

પૂર્વેના સ્વતંત્ર કવિઓ દીનદાન લેતા નહિ, અને મિથ્યા માન દેતા નહિં, પરંતુ બલદાન લેતા, અને ખલને દંડ દેતા, તેઓ માનવાન્, માનદ અને માન્ય હતા. તેઓ સ્વબલ સમજતા અને અયાચક તથા પ્રૌઢ રહેતા અને જ્યારે યાચના કરતા ત્યારે પણ તે કોઈ સામાન્ય જન પાસે નહિ,

કિન્તુ અધિક ગુણવાન સ્વગ્રાહક યશોધન રાજાઓ સમીપ જ કરતા, પછી તે સફલા થાય વા નિષ્ફલા જાય. કવીશ્વર કાલિદાસ કહે છે કેઃ—

"याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा." मेघदूत. ६

For, better far, solicitation fail
With high desert, than with the base prevail,"

પરંતુ તેવા યશોલોભી રાજાઓનો દુર્ભાગ્યે અભાવ થતાં, તેવાને યોગ્ય કવિઓનો પણ દુષ્કાલ પડ્યો. તેઓની પ્રજા રંક અધમો પાસે યાચના કરવા લાગી, અને સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ઉતરી ગઈ. તે એટલે સુધી કે, કવિ શ્યામલભટ્ટનો ભોજ–રખિદાસ પટલ–તેના વર્ગના મુખીપટલો પણ તેવા કંટકવત્ પતિત કવિપુત્રોથી કંટાળી જઈ કહેવા લાગ્યા કેઃ—

"ભાટ બ્રાહ્મણનું લાકડું વણુ પેસારયું પેસે,
કહ્યું હોય ચોરે આવજો તો ઘેર આવીને બેસે."

દેશીય રાજ્યમાં વિદ્યાના અભાવે કવિઓનાં ગ્રાહક ન હતાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કોઈ કોઈ નામના કવિ તેમાંથી બચી ગયેલા તેઓ પાછા ફાર્બસથી પ્રોત્સાહન પામી ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને ફાર્બસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કવવા લવવા લાગ્યા કે,—

"કરેલ કીર્ત્તિમેર, દુનિયામાં તે દેખવા
ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં."

કવિઓની પ્રતિભાશક્તિમાં (*Imaginative Power*) અથવા કલ્પનાશક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉધાઈને (પુસ્તકો ખાઈ જનાર કીડાને) કહે છે,—

"કુથ્યા પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરીશ અસ્ત;
ફરતો ફરતો ફારબસ, ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ."

એ પ્રકારે ગુર્જરાતમાં થઈ રહ્યું. મધ્ય સમયના રાજ્યના ત્રાસદાયક બલાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જંપી નિરાંતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી, મૂર્ખ સ્વચ્છંદી સરદારોનો તિરસ્કાર અને અન્યાય! અને ક્યાં વિદ્વાન્, નાગર, પ્રજાહિતેપી અને વિવેકી ફાર્બસ જેવા અધિકારીઓનો સત્કાર અને ન્યાય! ક્યાં પહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ! અને ક્યાં બીજાની સુખદા માયા મમતા! જાણે નવા વાયુચક્રમાં આવ્યા હોય એવું વૃદ્ધ લોકોને લાગવા માંડ્યું. શાન્તિનાં પરિવાર–વિદ્યા, કલાકૌશલ્ય, સાંસારિક સુખ આદિ–વધવા માંડ્યાં. ફાર્બસ સાહેબ એ સુખદા સામગ્રી વધારવામાં એક

મુખ્ય સાધન થઈ રહ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાં જ સાધનનાં બીજ ગૂર્જરાતમાં વાવવાનો પોતે આરંભ કર્યો. કર્નલ કુલજેમ્સ, કર્નલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ પીરીટ આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં 'ગુજરાત–વર્નાકયુલર–સોસાઈટી' સ્થાપી. તેણે ગૂર્જરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સારૂ આજ સુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે, તે આ દેશમાં અજાણ્યું નથી, એટલે તે વિષયે વિશેષ લખવું અત્ર આવશ્યક નથી. એ જ 'સોસાઈટી'-ના સંબંધમાં સન ૧૮૪૯ માં સરસ્વતી મંદિરનું પુસ્તકમાલાનું–સ્થાપન, ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ જ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજા ઉપર થયું.

પૂર્વે ભટ્ટ ચારણાદિ જેઓ સંદેશવાહકાદિનું કર્મ કરતા હતા, જેઓ રાજ્યના સંધિવિગ્રહનું કાર્ય કરતા હતા, જેઓ અન્યના અભાવે રાજ્યકર્તાને મર્યાદામાં વર્તાવનાર ઉપયોગી અંકુશ જેવા હતા, અને પ્રજાને પ્રોત્સાહક તથા મનોરંજક હતા, જેઓ બહુ કારણથી રાજ્યનું એક અંગ જ ગણાતા, તેઓ અંતર્ધાન પામ્યા હતા; અને તેઓને સ્થાને તેવા કોઈ સાધનની સંપૂર્ણ અપેક્ષા હતી. આ દેશકાલના રાજ્યકર્ત્તા તથા પ્રજા એઓને અનુકૂલ અને ઉપયોગિ થાય એવું સાધન, વર્તમાનપત્રનો અવતાર જ હતો. તે વર્ત્તમાન-પત્ર,—જે આજ કાલ અન્ય દેશોમાં પૃથિવી ઉપરની વૃદ્ધિનું અને સુધારાનું મુખ્ય અને મહાબલવત્ સાધન ગણાય છે; જે રાજાનો સબલ શિક્ષક અને પ્રજાની રક્ષિણી ઢાલ ગણાય છે; જે સ્વતંત્રતાનું અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેનું સામર્થ્ય આપણા રાજ્યકર્તા દેશમાં એટલું બધું છે કે તે રાજ્યકર્ત્તાથી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે શિરોમણિ અને રાજ્યનું ચતુર્થ અંગ ગણાય છે, તેવું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, કિંતુ તેની છાયા ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબથી લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નિઃસરવા માંડ્યું. તે બુધવારે પ્રકટતું તેથી ગૂર્જરાતમાં વર્તમાનપત્રોને લોકો અજી બુધવારીઆને નામે ઓળખે છે. યૂરોપમાં જેવી પ્રવીણતાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો ભાર અને પ્રતાપ પડે છે, તેની તુલના કરે એવાં પત્ર અજી પણ આ દેશમાં વિરલ છે, તો આરંભમાં તો આશા જ શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વ બીજ વેરવાં જોઇયે તેમાં એ બીજ વેરવામાં પણ ફાર્બસ સાહેબ ચૂકયા ન હતા. વર્તમાનપત્રનો મુખ્ય ધર્મ આ છે કેઃ–રાજા પ્રજાનો પરસ્પર સદ્ભાવ વધારી પ્રજાની અપેક્ષાઓ અને ઇચ્છાઓ રાજ્યકર્તાને નિવેદન કરવી, અને એ પ્રકારે રાજ્યકર્તાને સહાયભૂત થઈ, તેઓને સ્વધર્મમાં જાગ્રત્ રાખવા. ફાર્બસ સાહેબ રાજ્યકર્તૃવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજ્યના

તેજમાં ન તણાતાં, તે ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી યથાર્થ બજાવતા. રાજ્યકર્તૃવર્ગના સર્વે અધિકારીઓ ફાર્બસ જેવા મહામના અને ઉદાર હોવા દુર્લભ જ. યૂરોપમાં નથી તો આ દેશમાં તો આશા જ શી ? વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય, રાજ્યકર્ત્તા ઉપરિ અધિકારી વર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેનો જાગ્રત્ કરે એવો ગંધ 'સદર અદાલત'ના ન્યાયાધીશો સુધી ગયો, તેથી તેઓ ચમક્યા. તેઓએ જાણ્યું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેઓએ તત્કાલ 'સર્ક્યુલર' કહાડ્યો કે "સરકારી નોકરે વર્તમાનપત્રના કામથી દૂર "રહેવું." ફાર્બસ સાહેબને "કનિષ્ઠા સેવા" કહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા યથાર્થ થયો હશે. ફાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઇટીના (સભાના) મંત્રીનું કામ ડાક્ટર સીવર્ડને સોંપ્યું.

સોસાઇટીએ એક નિશાલ પણ સ્થાપી હતી, તે નિશાલમાં ડાક્ટર સીવર્ડે પોતાના એક ઢેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીઠી સાથે ભણવા મોકલ્યો. મહેતાજીએ ડાક્ટર પાસે જઇને કહ્યું કે, છોકરાને દાખલ કરતાં એથી ભારે હાનિ થશે. બીજા નિશાલીઆ ઉઠી જશે. પણ કેટલાક યુરોપીઅનો આપણી રીતિભાતિથી કેવલ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જોવા રહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કોપાયમાન થાય છે. ડાક્ટર સીવર્ડે તેમ જ કર્યું. મહેતાજીને મૂર્ખ ગણી કહાડી, તેને શિક્ષકસ્થાનેથી કહાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કોને શરણ જવું એ તે મહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબનાં ગુણજ્ઞાન ત્યાં સર્વના જાણ્યામાં હતાં, તેથી તત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને ક્ષમાવાન પુરુષની બલીહારી છે. મહેતાજીએ ફાર્બસ સાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજ્ઞાત એવા બન્ને જણ વચ્ચે થયેલી કેવળ તુચ્છ વાર્તાએ ભારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન્ ફાર્બસ સાહેબને બહુ જ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવર્ડના ઉપર એક પત્રિકા લખી, તેમાં લખ્યું છે કે,—આ દેશમાં એવું થવાને અજી બસેં વર્ષનો અવકાશ જોઇયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી ઇત્યાદિ. તેથી ડા. સીવર્ડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા૦ ૨૨ મી નોવેમ્બર સન ૧૮૪૯ થી તા૦ ૨ જી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૦ સુધી 'જજ્જ અને સેસ્શન્સ જજ્જનું' કામ ફાર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા૦ ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં સુરતના આસિસ્ટન્ટ જજ્જ અને સેસ્શન્સ જજ્જ થયા. જ્યાં સુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાં સુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગિની વિદ્યાકલાનાં બીજ નાંખી તેનાં

અંકુર ફુટેલાં જોયાં હતાં. ગુર્જરાતની પૃથિવી રસાલા દીઠી હતી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક "સુરત અષ્ટાવિશી સોસાઇટી" ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી (Secretary) થયા તે સભાને અંગે વિચારનું અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્ત્તમાનપત્ર તે કહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય હાલ વઢવાણમાં એકસ્ટ્રા આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ* છે, તેઓને તન્ત્રી (Editor) ઠરાવી "સુરત સમાચાર" નામે એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતળાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિભાતિમાં પલોટાવા શિખવે છે, તે જ રીતિએ ફાર્બસે અમદાવાદમાં અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ વિનાનાં શિખતાં બાલક બહુ ઠોકરો ખાય; કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકોથી પેલા નિર્દોષ બાલકોને અનાયાસે નિર્જીવ પદાર્થથી કલ્લોલ પામતાં જોઇને ખમાય નહિ, તેથી તેઓના ઉપર કમળાવાળી ક્રૂરદૃષ્ટિથી જોયાં કરે, અને તેઓની અલ્પ ભૂલનો પણ લાભ લઈ તેઓને સંતાપવા ધારે, એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. તેઓની ઇર્ષાલુ પ્રકૃતિનો એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. સુરતમાં એ સમયે એ જ પ્રકારે હતું. ફાર્બસ જેવા કુલીન હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તેઓ દેશીયોને ભવિષ્યત્ કાલમાં કર્તવ્ય કાર્ય ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવા સારૂ નહાની નહાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાલાઓ, નિશાલો આદિ કઢાવતા. ક્ષુદ્ર મનના સગર્વ અધિકારીઓને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્વેષી પક્ષવાળા છિંદ્રો શોધ્યાં કરતા હતા. તેઓએ 'સુરત સમાચાર'ના અધિપતિ અને તંત્રી રા. મુકુંદરાયજીના ઉપર એક તુચ્છ અપરાધ મૂકયો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતો ઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરુષોનો મૂળથી જ સ્વભાવ હોય છે: તેમાં આ વેળા તો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્બસ સાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા. મુકુંદરાયજીને આપ્યો. તેથી તે નિરપરાધી શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રા૰ મુકુંદરાયજી પોતાના ઉપકૃત હૃદયથી આજ લખે છે કે "તે સમય પ્રમાણે મારા ઉપર કામ ચાલ્યું. તે "કામ પોતાના ઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્બસને કાળજી હતી * * * "એ રીતિની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી "અમલદારો વગર અપરાધે કુટી મારવાની પેરવી કરે છે તે ચાલી શકી નહિ."

સુરતમાં 'એન્ડ્રુસ પુસ્તકશાલા' સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસ સાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધનાં કાર્ય ઉદારતાથી કરતા એટલું જ નહિ, કિંતુ

* એ લખ્યા પછી તેઓ સુરતના પ્રિન્સીપલ સદર અમીન થયા છે.

રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આપી પરસ્પર રાજાપ્રજાને પ્રીત વધે એમ કરતા.

શહેરસુધરાઈ વિષેનો સન્ ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સારૂ સરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં રાજ્યની જકાત લેવાની રીતિથી લોકો ત્રાસી, ઈંગ્લિશ રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેઓએ પાછું જકાતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ બીની ઉઠયા, અને કોલાહલ કરવા મંડ્યા. ફાર્બસ સાહેબના યોગ્ય મનોહર સ્વભાવની વાર્તા સરકારના કાન સુધી જઈ પહોંચી હતી, તેથી કઈં નવું કાર્ય કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ના રાખી તે કરવા ફાર્બસ જેવા બીજા યોગ્ય અધિકારી મળવા દુર્લભ છે, એવું સમજી, સન ૧૮૫૧ માં ફાર્બસ સાહેબને જ એ શહેરસુધરાઈનો ધારો ચલાવનાર અધિકારી નિમ્યા. તેઓએ યથેષ્ટ કાર્ય કર્યું. કવિ દલપતરામને તથા દુર્ગારામ મહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, બીજા લોકોને સમજુત આપવાનું કામ તેઓએ સોંપ્યું. પોતે પણ તેઓની સાથે જઈ શેરીએ શેરીએ ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સાહેબના સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાં વિશ્વાસ વધી ભયનો ભાર દૂર થતો, અને તેઓના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો અસમજે તુમુલ કોલાહલ કરી મૂકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહામનના ફાર્બસ કોપ કરતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપાદૃષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીના આવા સારા સદ્વર્તનથી પ્રજાની રાજા ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાય છે, તે અનાયાસે સમજાશે. સુરતના લોકોએ રાજી થઈ અનુમત આપ્યું કે,–અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરૂદ્ધ બોલી કોલાહલ કરી હાંશી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પોતાનો ધારેલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વળતાં બોલતા કે,–'આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે, એઓના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આ તો પ્રજાના માબાપ જેવા છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજી રહી; અને રાજ્યકર્તા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જી જુલાઈ સન્ ૧૮૫૧ અંક ૨૨૭૧ નું એક પત્ર લખી સરકારે પણ ફાર્બસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરી, પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમ જ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, ભારી આભાર માન્યો. તેના બીજા ખણ્ડમાં લખે છે કે:—

"I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission."

તા૦ ૧લી મે સ૦ ૧૮૫૧માં તેઓ અમદાવાદના પહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ નિયોજાયા; અને તેજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે મંડલ એઓને સ્વાધીન થયાં. પછી સન્ ૧૮૫૨ના આાગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન ફાર્બસને મળ્યું. સન્ ૧૮૫૪ના જુન માસમાં અમદાવાદના આક્ટિંગ જજ્જ અને સેસ્શન્સ જજ્જ ઠરયા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યાંથી જ હસ્તલિખિત ગ્રંથની પૃચ્છા ચાલુ હતી. પ્રાકૃત મહાકવિ ચંદનો પૃથુરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તે સારૂ સાનંદ, વિજાપૂર આદિ ગ્રામોમાં ઘણી ખોળ કરાવી. પરંતુ તેનું ફલ થયું નહિ. પછી જ્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા, ત્યાં માણસો મોકલતા, પણ કહિંથી અખણ્ડ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. 'રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટી'ની મુંબઈની શાખામાં એ પુસ્તક છે, એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે બુંદીકોટાના રાજા પાસે એ પૃથુરાજરાસનું આખું પુસ્તક છે, તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું. તે પુસ્તક પણ અર્ધ આવ્યું. તેની પ્રતિકૃતિ કરાવી. તે સંપૂર્ણ પુસ્તક આશ્રયે એંશી હજાર શ્લોકપૂરનું છે. પુસ્તક મંગાવતાં રૂ ૧૧૦) તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ બહુ નાણું ખરચી લખાવી લીધો છે. તે હાલ મુંબઈમાં "ફાર્બસ ગૂજરાતીસભા"ના સ્વાધીન પુસ્તકસંગ્રહમાં મુંબઇના પુરાલયમાં (ટાઉનહાલમાં) બીજાં સંસ્કૃત ગૂર્જરાતી અને વ્રજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ફાર્બસ સાહેબે બહુ શ્રમ લીધો જણાય છે.

ગુણપદ ગ્રંથોના સંગ્રહ સમાન અન્ય સંગ્રહ અત્ર કોઈ નથી. ગુણગ્રાહી ગુણવાનોએ દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના પૂર્વજ ગુણીઓના અન્તઃકરણમાંના વિવેકવિચારના અને અનુભવના સુખપ્રદ અમૂલ્ય અમર સારનું અતિપ્રયાસે દોહન કરી, દેશદેશાંતરના અને કાલકાલાંતરના ઉત્તરજ લોક સારૂ સંગ્રહી, રક્ષ્યુ છે, જેમાં, એવા ગ્રંથ, જે અજ્ઞોને અચેતન મૃતવત્ મૂક જડ છે, પરંતુ જે વિદ્વાનોને સચેતન અમર વાગીશના સમ છે–તે ગ્રંથના અનેક અક્ષય ભવ્ય ભાંડારોથી આ ભરતખંડ ભરપૂર હતો. રત્નખાનિ, સુવર્ણાદિધાતુખાનિ, રૂપસંપત્તિ પણ જેની તુલના કરી શકે નહિ, એવા મહાન્ અનુપમ અમર ગ્રંથનિધિ આ દેશમાં હતા. પુસ્તકસંગ્રહ સંબંધમાં ઇંગ્લિશ કવિઓ કવે છે કેઃ—

"With awe, around these silent walks I tread;
These are the lasting mansions of the dead:
"The dead;" methinks a thousand tongues reply;
These are the tombs of such as cannot die!
Crowned with eternal fame, they sit sublime.
And laugh at all little strife of time."

The Library by George Crabbe.

"The animate spirit has even consented to shut itself up in the inanimate thing-a book—and there retains its ancient prerogative of befriending and teaching, encouraging and delighting, its fellow-spirits."

Culture and Self-culture by Samual Neil, page. 51

"Coal has been beautifully described as the treasured sun-beams of pre-Adamite eras,—capable of glowing, brightening and heating now, even as before their prisoned light was packed and sealed up for the behoof of coming ages; yea, made all the more useful and precious by their portability and adaptability. If coal may thus be said to cast forth the latent sun-rays of long by-gone times, what shall we call those treasure-cities of the soul-books which send forth from each page, as if from a deftly painted window, the light and glory of thought-the thought of those who have partaken.

"Of that immortal death that leads to life?"

How brilliant yet substantial are the textures with which the intellect, "plying fast her golden shuttles" in the loom of time, weaves for herself as raiment, and adorns herself, while transforming thought into literature, feeling into music, and investigation into science!"

Culture and Self-culture by Samuel Neli, page 72

પુસ્તકપ્રિય પુરુષોને એ ઉપરથી અનેક વિચારસંકલનાનું પ્રતિભાન થશે.

ફાર્બસ સાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેઓને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ સારૂ અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય ભંડાર છે એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્યા, પણ તે નિષ્ફલ થયા ત્યારે પિંડે ત્યાં ગયા. પૃચ્છા કરતાં પુનમિયાગચ્છ અને સાગરગચ્છના બે ઉપાશ્રય (અપાશરા) મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પિંડે અપાશરાના શ્રીપૂજ્ય પાસે ગયા, નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્ય છે? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી, પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે ના બેસતાં, એક ચાકળા ઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપૂજ્યોને માનવસ્ત્ર આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેઓને રુચે એવી વાર્તાઓ કરી. બન્ને ઉપાશ્રયના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. શ્રીપૂજ્યોએ એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશ્રયે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી દ્વયાશ્રય નામનું અત્યુપયોગી પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે ઉપાશરામાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં જ ૭૫,૦૦૦ પુસ્તકો છે! ભારતખંડની અમરકીર્તિકરા અનુપમસમૃદ્ધિ સરસ્વતી છે. તે સરસ્વતીના ભંડારના ભંડાર મધ્યકાલની આ દેશની દુર્દશામાં લુંટાયા છે. અને બળાયા છે, ચોરાયા છે અને દ્વીપાન્તરે ગયા છે. અને અજી પણ જો અજ્ઞના હાથમાં હોય છે તો ગંધીનાં હાટોમાં જઈ પડીકાં બંધાઈ ચૂરો થાય છે.

પાટણમાં બીજા પુસ્તકભંડાર છે તે પણ સાહેબે જોયા. સર્વ કરતાં એક મહાભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકનો ભંડાર જયપુરના રાજદ્વારમાં છે—જે જયપુરમાં આર્યવંશના દેશીય રાજા પૂર્વથી અદ્યાપિ પર્યંત એક ક્રમે રાજ્ય કરે છે, જે જયપુરના પૂર્વના રાજા ભારતીના ભારે ભક્ત હતા, જે જયપુરમાં મુસલમાનોથી નાશ કરવા અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશ પણ થયો નથી, તે જયપુરના રાજદ્વારમાંનો પુસ્તકભંડાર, અને તેવા જ કાશ્મીર અને નેપાલના પુસ્તકભંડાર મિ૦ ફાર્બસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. માત્ર ગૂર્જરાતમાં ખંભાત, વડોદરા, અને અમદાવાદના ભંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મુખ્યત્વે ઇતિહાસ

સંબંધિ પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાં પ્રબંધચિંતામણિ, ભોજપ્રબંધ, દ્વ્યાશ્રય, પૃથુરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, રત્નમાલા, પ્રવીણસાગર, જગદેવપરમાર, બાણીવિલાસ, શ્રીપાલરાસ, કેસરરાસ, હમીરપ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તેઓને સમજી લઈ તેનો રાસમાલામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીતિભાતિ સાહેબના જોવામાં આવતાં કે તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનું પૂર્વનું માહાત્મ્ય શોધી કહાડવા પ્રયત્ન કરતા. શિલ્પકલામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વના મહિમાને તત્કાલ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં અન્ય સૂચક ચિહ્ન ઓછાં છે.

આ નિરન્તર ભમતી પૃથિવીની પેઠે તે ઉપર આવેલા ખંડો અને દેશો પણ અનેકને અધીન થાય છે. જેમ પૃથ્વી રાત્રિને અધીન થઈ અન્ધકારને વશ થાય છે, અને દિનને અધીન થઈ પ્રકાશને વશ થાય છે; તેમ દેશો પણ કોઈ વાર પ્રજારંજક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ રક્ષાઈ સુખી થાય છે, અને કોઈ વાર પ્રજાભંજક રાજ્યકર્તાને હસ્તગત થઈ ભક્ષાઈ દુઃખી થાય છે. તે રાજ્યકર્તાનું દેશીય હોવું કે પરદેશીય હોવું, સ્વધર્મી હોવું કે વિધર્મી હોવું, એ રક્ષકભક્ષક થવામાં વાસ્તવિક નિમિત્ત નથી હોતું. મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાના જ્ઞાન, સુસ્વભાવ અને દૂરદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે. જે રાજ્યકર્તા પ્રજાભંજક હોય છે, તે અન્તે સ્વાર્થભંજક અને શત્રુરંજક થાય છે. આ દેશમાં અનેક રાજ્યકર્તા થયા છે. પ્રખ્યાત મુસલમીન મહારાજ અકબર વિધર્મી હતા તોપણ તેના સમયમાં આ દેશ શ્રીમાન, વર્ધમાન અને સમૃદ્ધિમાન્ હતો. આપણા હાલના બ્રિટિશ રાજ્યના વારામાં પાછો તેવો થાય છે. સારા રાજ્યકર્તાનાં રાજ્ય અધિક સુસ્થાયિ અને ચિરંજીવ પણ થાય છે. પરંતુ મધ્યના અન્ધકારકાલના રાજ્યકર્તા તેવા ન હોવાથી, આ દેશને અને તેઓને ઉભયને ભારે હાનિ થઈ છે. નાશ કરવો એમાં જ કીર્તિ છે, એવું સમજેલા અવિચારી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જેમાંના ખલીફ ઓમર સંબંધમાં યૂરોપીઅન ઐતિહાસિકો લખે છે કે,–તેણે ટાલેમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી અખિલ જગત્ના ઇતિહાસને ભારે હાનિ કરી છે. અને અનેક વિદ્યાકલાનો નાશ કર્યો છે, તે અજી ૧૨૪૦ વર્ષે પણ આપણે વિસારી મૂકાતો નથી, તેવા રાજ્યકર્તાઓએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સત્યાનાશ વાળ્યું નથી. મધ્યકાલના અંધકારના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય થઈ વંચી ગયેલાં કોઈ કોઈ વિશીર્ણ સ્થલો અને ખંડિત ચિહ્નો પણ,

વિચારવાનોને, આર્ય લેકોની ગતકીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરિપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ ટાડ અને ફાર્બસના ગ્રન્થ વાંચ્યેથી પૂર્વોક્ત લેખની સત્યતા સહસા ધ્યાનમાં આવશે. ફાર્બસ સાહેબે સિદ્ધપુર, અણહિલપુર, પાલીટાણા, આબુ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઇને ત્યાંનાં ભવ્ય ખંડેરો, કીર્તિસ્તંભો, દેવાલયો, જલાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકલામાં પણ પ્રવીણ હતા. તેમણે પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આલેખી, લઇને રાસમાલામાં મૂકેલાં છે.

તેઓ એવાં રમણીય સ્થળો જોવા જતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાનાં 'બૂટ' કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ન હોય ત્યાં સુધી જ જતા. અને તે પણ સામાની આજ્ઞા લઇને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધિની જે દંતકથા ચાલતી હોય તેની, અને કઈ તેનું માહાત્મ્ય લખાયલું હોય તો તેની પૃચ્છા કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્ત્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ઘરડો ભાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અને બોલ્યો કે, "એક વાર "ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે "ખુશી થઈ એક ગામ બખશીશ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મહોટા રાજા "છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે." સાહેબને આ વાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી કવિ દલપત્તરામને કહ્યું કે 'હનુમાન્ નાટક'ની પેલી વાર્તા એ બારોટને તમે સંભળાવો. તે આ હતીઃ–"એક સમયે નાટકમાં "હનુમાનનો વેશ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે 'ઓ હનુમાન્ બાપજી! "તમે મને બાયડી મેળવી આપો તો હું તમને તેલ સિંદૂર ચડાવું.' હનુમાને "ઉત્તર આપ્યું કે–તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હું જ કુંવારો "રહું!" સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે,–"ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી "શક્તિ હોત તો હું જ ચાકરી શા વાસ્તે કરત?" એ પુસ્તકાદિના સંગ્રહ સંબંધમાં એક વૃત્ત લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાહેબ તેમાં જે વ્યય કરતા હતા તે સ્વોપાર્જિત સ્વધનમાંથી જ કરતા હતા.

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને અનુરાગ હતો. પાસે નકશો, નાણાંની કોથળી, પીસ્તોલ અને લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વિવિધ વાટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાર્તા કરતા, અને તેઓને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિભાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓનાં દુઃખસુખની

વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિષયના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વાટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી કોથળીથી સહાય કરતા; અસમજુને સમજણ આપી તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબલનું સહાય આપતા. એક સમયે વનવગડામાં એક બાઈ માથે ભાર ઉંચકી જતી હતી. તે બહુ થાકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઈશ્વર વિના કોઈ ન મળે. ફાર્બસે તેને દીઠી. તેની પાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઉતાર્યો. આ વાર્તા તો સાધારણ છે, પણ એ ચારિત્ર્ય કેવું ઉત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવે છે, તે વાચનારે જ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવના મનુષ્યનો એક પલ વાર પણ સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિસરતો નથી, તો જેને માયાળુ સ્વભાવમિશ્રિત અનેક સદ્ગુણશીલ ફાર્બસનો સમાગમ બહુ વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાર્તા કહેવી! ફાર્બસની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યું છે, તેઓને મુખેથી ફાર્બસની પ્રશંસા વિના બીજું કશું કાને પડતું નથી. ફાર્બસના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાય છે. ધન્ય છે ફાર્બસનું જીવન! તેનાથી અધિક ભાગ્યશાળી નર તે કિયો! કહ્યું છે કે—

"જબ તુમ આયે જગત્‌મેં, લોક હસે તુમ રોય;
ઐસી કરણી કર ચલો, ઓસેં વિપરીત હોય."

ફાર્બસ સંબંધમાં એવું જ થયું છે. ફાર્બસ સદ્‌ગત થયા પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપ અવાચક સતે ચિત્તવેધક શબ્દવતે ગુણ ગાતા કેટલાક ગૃહસ્થોને પ્રત્યક્ષ દીઠા છે. અને ફાર્બસ અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કર્યાથી થતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં, રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ આવશ્યકી વાર્તા તેઓએ પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાળ સ્થાપી. તે અદ્યાપિ "ફાર્બસ શાલા" નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સન્ ૧૮૫૨ માં સાહેબની અશ્વારી ઈડર ગઈ. ઈડરના ક્ષત્રિય રાજાઓ પૂર્વે મહાપ્રતાપી અને યશોધન હતા. તેઓ કવિઓનાં લાડ પાળનારા હતા. તેઓએ પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તો કવિઓને ત્યાગ(પ્રીતિદાન)માં આપ્યો હતો. એ વાર્તા સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિઓનો મેળો કરવાનું એ ઈડર યોગ્ય સ્થાન ગણી ત્યાં કવિમેળો કર્યો. મહારાજ ભુવનસિંહજી પાસે કવિઓને પત્ર લખાવી નિમંત્ર્યા. તેઓની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગિની વાર્તા તારવી કહાડતા. પોતાની શક્તિને

અનુસરી કવિઓની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓને માનવસ્ત્ર આપી વિદાય કરતા; તે સાથે તેઓને નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે "હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે "આપી શકતો નથી."

ફાર્બસનો સ્વભાવ દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. પોતાના આયપતમાંથી ધર્મદાય કહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલ છે, તે પ્રથા ફાર્બસે પકડી હતી. તેઓ એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પહોંચ્યા. તહિં એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી યાચતો આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અન્ન મળ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો કે "ભલા ભગવાન્! તેં શું ધાર્યું છે! આખા "ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતા ન મળે! ભર વસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં આલોટવા "કાલ! કોઈ ઈશ્વરનો લાલ નહિ હોય!" ઇત્યાદિ કહી નિઃશ્વાસ નાંખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના લાલ નીકળ્યા. ફાર્બસને કાને તેના શબ્દો પડતાં જ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા દેખાડ્યો. અંતરિક્ષથી ઉત્તરે એમ કવિ દલપતરામને મોકલીને, તે બ્રાહ્મણને પાકું સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવ્રત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાથ હિન્દુ, મુસલમાન કે પછી ગમે તે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકું સીધું ફાર્બસના સદાવ્રતમાંથી મળતું. શુભ કાર્યોમાં ફાર્બસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપીઆ મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતા.

દાંતેથી ફાર્બસ સાહેબ અંબા માતાએ જઈ આબુજી ગયા. આબુજીના શાન્ત, શીતળ અને ઈશ્વરલીલાથી ભરપૂર પર્વતને નિરખી, અમદાવાદ ભણી આવવા સારૂ દાંતામાં પાછા આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બદલી થઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. રાજાથી તે રંક સુધી જેને સમાન રીતિએ ફાર્બસના સ્નેહે સુખી કર્યા હતા, તે સર્વ તેના વિયોગથી ભારે શોકાતુર થયા હતા.

સન ૧૮૫૩ ના જુન માસમાં ફાર્બસ સાહેબ અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કાર્ય કોમલ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી (પણ જોઇએ તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારીઓ ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને સદય ન્યાય આપતા એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂર્જરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણ્યામાં ઉપર આવ્યું છે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા૦ ૨૮ મી માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યૂરોપ સિધાવ્યા. ગૂર્જરાતથી તેનું તનુ દૂર યૂરોપ ગયું, પણ તેનુ મન ગૂર્જરાતમાં

જ હતું. ત્યાં રહીને પણ ગૂર્જરાતની જ સેવા કર્યાં કરી. 'રાસમાળા' નામે સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું. 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપની'ની 'કૅાર્ટ આવ ડીરેક્ટર્સ'ને સ્વાધીન આ દેશને લગતાં લેખ-પત્રો હતાં, તે અતિ શ્રમ વેઠી વાંચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક પરિપૂર્ણ કર્યું. તે સન ૧૮૫૬ માં બે ભાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સના મુદ્રાયંત્રાલયમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકના ઉપર વિલાયતનાં પત્રોએ અને હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોએ* તથા બીજા કેટલાક સંભાવિત વિદ્વાન્ પુરુષોએ† બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે. સ્થળસંકોચને લીધે તેનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાનું આવશ્યક પણ જણાતું નથી, કારણ કે જે સારૂં જ છે, તેને સંમતિની આવશ્યકતા બહુ રહેતી નથી. એક કવિ કહે છે કે:—

"કવિતા ને કસ્તૂરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય."

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસજ્ઞોને તત્કાળ જણાશે જ. રાસમાળામાં પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લેખનની) ગૂર્જરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ટાડની પેઠે તેઓએ ગૂર્જરાષ્ટ્રના પ્રાચીન કાળનો મહિમાભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની પતિતા દશા, એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેઓના મનમાં અનુકંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રસાર્દ્ર હૃદયે, તેણે કોઈ કોઈ પ્રસંગે જે ગૂર્જરાતના ગુણ ગાઈ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે, તે અખિલ ગૂર્જરાતી મંડળને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણા ત્રણ વર્ષ રાસમાળાની રચના રચવામાં સફળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નોવેંબર માસમાં આ દેશમાં પધાર્યા. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધીશ થયા, અને એક માસની અંદર પાછા સરકારની પ્રતિનિધિ (એજન્ટ) થયા. ફાર્બસની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેઓના ઉપર એવો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કોઈ પણ કઠિન કાર્ય હોય તો તે ફાર્બસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમીનો અને પારસીઓ વચ્ચે જે મ્હોટો કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધીઓનો નિર્ણય કરવા મિ. ફાર્બસને નિયોજ્યા. તે કાર્ય

* Overland Mail. The Athenæum. The Daily News. The Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

† The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence, K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone &c.

કરતાં જરા અધીરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તો પણ તેઓએ એવી સારી રીતિએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધીઓને વિણી કહાડ્યા કે, સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કોઈ પક્ષવાળાને 'અન્યાય થયો' એવું કહેવા અવકાશ રહ્યો નહિ. તેણે સન ૧૮૫૭ ના આાગસ્ટમાં કામ ચલાવી તે જ માસમાં પૂરૂં કર્યું. એ ભારે કાર્ય સારૂ મારિસના 'સદર અદાલતના ફૈંસલાના' આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૭૬ મે લખે છે કે—

"એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફાર્બસને એટલી બધી માનદ "છે કે તેની અસંકુચિત પ્રશંસા કોર્ટ (સદર અદાલત) કરી શકતી નથી તેથી "વિશેષ ખેદ પામે છે."

કોઈનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે. અજ્ઞાત કિંવા પરોક્ષ, અને પ્રત્યક્ષ કિંવા અપરોક્ષ. આપણે ઉપર જે વૃત્તાંત જાણ્યો તે ફાર્બસે આપણું અપરોક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેનો છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરુષોનો, કર્તાનું નામ જણાય નહિ એવું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણકારી થવું એ સાત્વિક ધર્માત્માઓનાં હૃદય ઉપર આવતાં સુવાસિત પુષ્પફલવત્ છે. અને તેનો પરિણામ બહુને કલ્યાણકારી થાય છે.

ફાર્બસે આપણું પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી નથી; અને તે પણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ્ય થાય નહિ. સન ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં બળવો થયો. તે વેળા કોધાવેશમાં આવી પડી યૂરોપીઅનો સર્વ દેશીય લોકને ધિક્કારવા લાગ્યા. અપરાધી વા નિરપરાધીના વિવેકને વિસારી મૂકી, કોઇને લાભ નહિ અને મન સર્વનાં દુઃખાય એવાં લખાણ વર્તમાન પત્રાદિમાં લખી અત્રના અને યૂરોપના લોકોનાં મનમાં સર્વ દેશીયો વિષે નીચા અભિપ્રાય તેઓ કરાવવા મંડ્યા. એવાઓએ દેશીયોને મહાઘાતકી પ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિતરી, તેઓના ઉપર સારા લોકોનો તિરસ્કાર અને કોપ થાય એવું કરવા માંડ્યું. બરછીની અણી કરતાં, ક્રૂર કલમની અણી કોઈ કોઈ વેળા વિશેષ બલતી અને ત્રાસદાયિકા જણાઈ છે, અને તોપોના ધડાકા કરતાં વિચારના તુમુલ ગંભીર ઘોષો બહુ દૂર દેશ જઈ પહોંચ્યા છે, અને ભારે રોળ વાળી દીધો છે. બળવાનો કાલ પણ વિલક્ષણ હતો. નિરપરાધી દેશીયોને શસ્ત્રઅસ્ત્રથી બળવાની વેળા જેટલી હાનિ થતી, તેના કરતાં સહસ્રગુણિત અધિક હાનિ વર્તમાનપત્રોમાં વિરુદ્ધ લખનારા કરી શકતા. તે વિષમ કાલે વિવેકી ફાર્બસે ન્યાયપક્ષ પકડ્યો હતો એ થોડાના જ જાણ્યામાં

હશે. પોતે તે વેળા ગૂર્જરાતમાં હતા. ચોપાસથી, દેશીયો કુભાંડી છે, દેશીયો ઘાતકી છે, દેશીયો કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશીયોને પશુ જેવા ગણી તે પ્રમાણે તેઓના પ્રતિ વર્તવું જોઇયે, ઇત્યાદિ એવા અવિવેકી અને અવિચારી શબ્દોની ગર્જનાઓ, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હુરદ્વાર સુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વારિકા સુધી, યૂરોપીયોમાં પથરાઈ રહી હતી. તેને ભેદીને સત્ય સંભળાવવા અને દર્શાવવાને વિરલ વીરો શક્તિમાન્ હતા. પરંતુ તે વિરલ વિવેકી વીરોએ ધર્મપક્ષની ઢાલથી ઘણું જ કર્યું છે. તેમાં કલકત્તામાં 'હિંદુ પેટ્રિઅટ'વાળો હરિશ્ચંદ્ર, મુંબઇમાં 'બૉમ્બે ટાઇમ્સ' (જે પાછળથી 'ટાઇમ્સ આવ ઇંડીઆ' કહેવાય છે) તેનો તંત્રી મિ. રાબર્ટ નાઇટ આદિ હતા. ફાર્બસે તે સમયે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ રીતિએ લેખનવતે આપણા દેશની સારી સેવા કરી છે. રાજનીતિ સંબંધમાં ફાર્બસ સાહેબના વિચાર, આપણાં તત્રભવતી મહારાણી અને તેઓના કેટલાક ઉદાર રાજપુરુષોના ઉચ્ચ વિચારો હોય છે, તેને અનુસરતા હતા. તેવાઓના રાજનીતિ સંબંધના વિચારો રાજાપ્રજા ઉભયને લાભકારી અને પ્રશંસનીય હોય છે. તેઓનો નિર્ણય છે કે,—શસ્ત્રાસ્ત્રના બળથી કોઈ પણ પ્રજાને ચિરકાલ સુધી સ્વાધીનમાં રાખી શકાતી નથી. તેઓ સર્વ જાતિની પ્રજા ઉપર સમાન ભાવ રાખે છે. તેઓ દેશીય વિદેશીયમાં અથવા જાતીયવિજાતીયમાં અંતર્ ગણતા નથી. સર્વા પ્રજાનું દુ:ખભંજન કરવું અને મનરંજન કરવું એ જ રાજધર્મ માને છે. તેઓ પ્રજાની પ્રીતિમાં જ સબલા રાજનીતિ ગણે છે. ઉતરતા વર્ગના સામાન્ય લોક રાજ્યાધિકાર પામે છે ત્યારે તેઓની દૃષ્ટિ એવી રહી શકતી નથી, તેઓ ગર્વી હોય છે અને તાત્કાલિકી સ્વાર્થસિદ્ધિ સારૂ ભેદબુદ્ધિ ઉપજાવે છે; અને રાજ્યાધિકારનો આશ્રય આડે લઈ સ્વછંદતાથી વર્તે છે. પરંતુ આપણાં તત્રભવતી મહારાણીના પ્રધાનમંડળમાં કેવા સારા અને યોગ્ય વિચારો વર્તે છે, એ પ્રસંગોપાત્ત અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયાં જાય છે, તે લક્ષમાં ન રાખી તેઓ રાજદ્રોહના દોષમાં આવે છે. મહારાણી શ્રી રાજ્યાસને વિરાજ્યાં તેનાં દશ વર્ષ પશ્ચાત્ અને આ દેશમાં બળવો થયો તેનાં દશ વર્ષ પૂર્વે, સન ૧૮૪૭ માં એક રાજલેખ લખાયો છે. તે લેખ સર્વ રાજ્યકર્તાના હિતાર્થે અને સ્મરણાર્થે અત્ર અવતારાય છે.

યૂરોપમાં પોર્ટુગાલ દેશમાં રાજકર્ત્રીના પક્ષપાતથી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તે વેળા આપણાં તત્રભવતી મહારાણીના મંત્રી લૉર્ડ પામર્સ્ટને સ્વરાજ્યના રાજદૂત દ્વારા પોર્ટુગલની રાણીને જે સંદેશો લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે:

Lord Palmerston's despatch to Sir H. Seymour, the English minister at Lisbon, dated 5th February 1847.

"The Queen should remember that unless she "shows herself to be the Sovereign of the whole nation, "she cannot expect the whole nation to regard and "love her as their Sovereign; and that a throne whose "stability rests on the point of the bayonet has a very "ticklish and uncertain basis. Pray preach all these things, "and such others as may occur to you in the same spirit."

Life of the Prince Consort. People's Editiom. Part I. page 70.

જેણે અન્યાય કર્યા હોય છે, તેને એવા કોઈ અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયમાં ભારે ભય રહે છે. પેલા પોતે જ કરેલા અન્યાય તે કાલે ભયનો વેશ ધરી બેસે છે; અને તેને બીવરાવે છે. ફાર્બસે તો ન્યાય અને લોકનું કલ્યાણ જ કર્યાં કર્યું હતું, તેથી એવા ભયંકર કાલમાં પણ તેનું મન સદા નિર્ભય રહેતું હતું. પોતાના અન્ય યૂરોપીય મિત્રોને પણ પત્ર દ્વારા નિર્ભય રહેવાનું કારણ સહિત લખી તેઓની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતિએ પોતાના અનુભવથી તેઓના મનનું સમાધાન કરી બહુ યૂરોપીયોને અને તેઓની સુકુમારી સ્ત્રીઓને ભયના ભારે દુઃખથી મુક્ત કર્યાં છે. એક મિત્રને ફાર્બસ લખે છે કે:-"We are all right here, though some of us very absurdly alarmed, and people who know nóthing of what has gone on for the last thirty years, are very distrustful of the Gaekwad, the Rajput chiefs and every body in general." "અમે તો નિર્ભય સ્વસ્થ "છિયે, જો કે આપણુમાંના કેટલાક નિરર્થક ભયભીત થઈ રહે છે; અને જે "લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું થયું છે તેની કંઈ જાણ નથી તેઓને ગાય- "કવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સાધારણતઃ કોઈ એકનો પણ વિશ્વાસ "આવતો નથી." એમ રાજ્યકર્તા લોકને ધૈર્ય આપતા અને તેથી વિશ્વાસ ન ત્રુટી સમાધાન રહેતું. ભારે બળવાના સમયમાં પણ ગૂર્જરાતમાં શાંતિ રહી હતી તેમાં,-ફાર્બસ જેવા .સદ્ગૃહસ્થોના સદ્ગુણથી અને વિવેકથી રાજ્ય- કર્તાનો અને પ્રજાનો સંબંધ ગુજરાતમાં સજ્જડ રહેતો-એ એક મુખ્ય કારણ હતું. એ સંબંધમાં ફાર્બસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યો છે.

"મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્ર"માં (Bombay Quarterly

Review) પણ ફાર્બસ સાહેબના લેખો આવતા. તે એવા સમભાવથી લખાતા કે તેના વાચકને આ દેશ ભણી સદ્ભાવ થાય. "મુંબઇ ત્રૈમાસિક વાર્તિક-પત્ર" ના એપ્રીલ સન ૧૮૫૭ માં, દશમા અંકમાં, 'ભરતખંડનું કલાકોશલ્ય' 'Indian Architecture' ઉપર ફાર્બસે વાર્તિક લખ્યું છે. તે એવા હેતુથી કે, ગૂર્જરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિહ્નથી પોતે જાણ્યો, તેમ અખિલ ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કલાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિહ્નથી, રાજ્યકર્તા લોક જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા જાણી તેના ઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એ તો પછી પ્રીતિનું અનિવાર્ય ફલ છે.

તે જ પત્રના સન ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં તેમણે સર જોહ્‌ન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી રાજ્યકર્તાના જીવનચરિત્ર ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. રાજ્યાધિકારીઓએ પ્રજા પ્રતિ કેમ વર્તવું, એ સંબંધની સારી સૂચનાઓ તેમાં છે. સત્પુરુષનાં જીવનચરિત્ર છે તે દર્પણસમ છે. તેમાં દૃષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જુવે છે. બીજું કોઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે છે ત્યારે આપણને રુચતું નથી. દોષ દેખાડનાર ઉપર રોષ આવે છે, મન પીડા પામે છે અને કોપાઈ સામું થવાનું કરે છે. તેથી પેલા દોષ સુધરતા નથી પણ ઉલટા સજ્જડ થાય છે. એ આદિ બાધ સદ્ગુણીનાં સચ્ચરિત્ર દૂર કરે છે. પોતાના દોષ પોતે દીઠા કે તેને દૂર કરવાનું સમજણાને સ્વાભાવિક મન થાય છે. ફાર્બસે, માલ્કોમનું ચરિત યૂરોપીયો આગળ ધરી, એ અર્થ સાધવા યત્ન કર્યો છે. તેમાં સમાવેશ કરેલાં થોડાં વાક્યો અત્ર નિરર્થક નહિ કહેવાય—

માલ્કોમનો સ્વભાવ—"[૧]જય મેળવાય તો તે પ્રત્યેકને રાજી રાખી

---

૧. 'Morever it was as much a principle as it was a pleasure with him to achieve success, whenever he could, by keeping every one in good humour". page 112.

× × × × × ×

"He was personally a man of simple habits and unostentatious demeanour". page 112.

× × × × × ×

"If it did not change the destinies of kingdoms, it certainly left "in the mirror of perpetuity" the image of a brave, frank Englishman." page 114.

× × × × × ×

"મેળવવો એવો તેનો નિયમ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ તેને આનંદ "થતો. તે પિંડે સાધુસ્વભાવનો અને આડંબર વિનાના આચારનો હતો." (રાજદૂત થઇને ઈરાનમાં તે ગયો હતો અને ત્યાં બ્રિટનદેશનો મહિમા તેણે સ્થાપિત કર્યો હતો, ઇત્યાદિ લખી ફાર્બસ કહે છે કે:)—"જો કદાપિ તેથી રાજ્યનાં "ભવિષ્ય નહિ બદલાયાં હોય પણ તેણે 'સદા કાલના દર્પણમાં' એક શૂરવીર "અને નિર્મલ મનના સરલ ઈંગ્લિશ જનનું પ્રતિબિંબ પાડયું છે. કોઈ દેશીયો "મળવા આવતા તેઓનો માલ્કોમ બહુ વિનયપૂર્વક આદરસત્કાર કરતો "એટલું જ નહિ, કિંતુ મળવા આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેની "દશા યથાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્ત્તતો; ... મળવા આવનારા પાછા વળતાં "સંતોષ અને આનંદ પામતા," ઈરાનમાં પોટેટોઝની પ્રથમ વાવણી માલ્કોમે કરાવી છે, તેથી તેનું નામ સારૂં રહેશે એવું સર જેમ્સ માકિન્ટાશ લખે છે. પણ ફાર્બસ સાહેબ કહે છે કે:—" માલ્કોમે એક એથી પણ વિશેષ "ફલપ્રદ બીજ રોપ્યું છે. * * માલ્કોમના ઈરાનમાં પ્રવાસથી એવા તો "પ્રખ્યાત ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયા છે કે, જેણે એશિયા ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે, "જેણે યૂરોપને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને જેણે આપણા દેશના (ઇંગ્લાન્ડના) "સાહિત્યને શોભાવ્યું છે." * * "માલ્કોમ પંથનું મુખ્ય તત્ત્વ બે શબ્દમાં "છે.—સુગમ્યતા અને પરકાર્યની અચર્ચા—"Accessibility and non-"interfernce.—તે પોતે દશે દ્વાર ખુલ્લાં મૂકી પોતાના સ્થાનમાં વિરાજતો. જે દેશીયો મળવા આવતા, તે સમાધાન અને સંતોષ લઈ પાછા વળતા." ફાર્બસ કહે છે કે " એ ખેદકારક વાર્તા છે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરત-"ખંડમાં થોડા છે. પ્રથમ તો દેશીયોને સારૂ દ્વાર જ ખુલ્લાં ભાગ્યે હોય છે; "તેમ કરતાં કોઇને પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે "જાણનાર અને સમભાવવાન્ પુરુષ મળવા એ તો તેથી પણ ક્વચિત્. રાજા "પ્રજામાં અંતર પડે છે તે એ જ કારણથી. પછી ધુંધવાતા ઢગલા ઉપર એક "તનખો પડે છે એટલે તે સળગી ઉઠે છે. જે મનુષ્યો માલ્કોમ સારૂ પ્રાણ "પાથરવા તત્પર હોત તે જ મનુષ્યો કંટાલીને રાજ્યબંધનથી નરમ પડી, બલ-"વામાં અને ઘાતકી કામોમાં સામીલ થાય છે. ઇત્યાદિ ઈ૦ ઈ૦" અનેક

"His native visitors he was wont always to receive not only with unfailing courtesy but with that thorough understanding of the character and circumstances of each individual,......... he seldom failed to send them away gratified." page 117.

સપ્રમાણ વાર્ત્તાઓ લખી માલ્કોમનું જીવન વખાણ્યું છે; અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતે જ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતે જ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. ફાર્બસ સાહેબ માલ્કોમપંથી હતા. તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો પરમાર્થી, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાલુ, વિવેકી, દીનના નાથ, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર અને કરનાર હતા.

રાજાપ્રજા વચ્ચેનાં કાર્યોમાં, તાત્કાલિક સ્વાર્થસાધક અધિકારીઓ ભણીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે ફાર્બસ સાહેબના વિચાર દૂરદષ્ટિવાળા, સર્વને લાભકારક, અને યથાર્થ હતા. તે કહે છે કે:*–"ન્યાય કરવામાં કિઞ્ચિત "પણ પક્ષપાત કર્યાથી આપણા વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને "તેનો જે પરિણામ થાય, તે પચાશેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના "કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે એવું માલ્કોમ માનતા. અરે! આપણી જ "પ્રજા સાથેના, અને બીજા માંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ "કરવામાં, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના કાર્યભારીઓ કેટલો બધો પક્ષ કરે "છે; તેઓ પોતાને ફાવે એવા અર્થ કહાડે છે, કારણ કે બળ પોતાના પક્ષમાં "છે. આપણે આપણી મેળે વિશ્વાસ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે,

* "He believed that if we determine a case of disputable nature in our own favour, because we had the power, we should give a blow to the existing reliance upon our faith that would be more injurious to our interests than the loss of fifty provinces. We fear that in things small as in things great, in times present as in times past, with individuals as with states, the British Government in India and its officials have too often been guilty of–shall we call it only?–the mistake of interpreting treaties and agreements in a one-sided manner, because on that one side lay all the power. We boast, and with general truth, of our faith; but no one who has been in the habit of conversing with the natives of India, and who has the capacity of appreciating their feelings, can fail to be aware that *in their opinion* serious deductions should be made from the claim to unsullied integrity which we assert and that the picture would be coloured some-what less brightly were the lion painting the portrait of the man." Page 119-120.

"પણ કોઈ દેશીય સાથે જેને બરાબર સમાગમ હોય, તેના જાણ્યામાં આવશે "કે, દેશીયો આપણી પ્રામાણિકતા વિષે કેવા વિચાર રાખે છે. સિંહ મનુષ્યની "લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહસા જિતે છે, એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે, "પરંતુ તે જ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજા જ પ્રકારનું ચિત્રે."

પ્રખ્યાત આર્થર વેલેસ્લી (ડ્યુક આવ વેલિંગટન) અને માલ્કોમનું પણ એ જ મત હતું. એક પ્રસંગે ગોવાલિયેર વિષેની ચર્ચામાં વેલેસ્લી માલ્કોમને લખે છે કે–[1] "આપણી પ્રામાણિકતાની કીર્ત્તિ જાળવવાને સારૂ ગોવાલિયાર અને "હિન્દુસ્થાનના બીજા દેશો દશ વાર નોછાવર કરિયે તો પણ કંઈ નથી. ઇ૦" મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વેલોરનો બળવો થયો તે સમયે તે બળવો કરનારાએ બળવો બ્રિટિશ અધિકારીઓના અન્યાય અને અજ્ઞાનથી કર્યો હતો, એવું માની, તે દેશીયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરાધી ગણતા, તે વિષે લખતાં ફાર્બ્સ લખે છે કે–"તે[2] (માલ્કોમ) માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા "બળનાં વિશેક ઉદાહરણનાં કરતાં મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે "તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય." મધ્યપ્રાંતમાં સમાધાન થયું તે પ્રસંગે માલ્કોમ એલ્ફીન્સ્ટનને લખે છે કે:—"જે સારૂં થયું છે તેનું મુખ્ય "રહસ્ય તો આ છે કે, પોતાની મેળે કોઈના દોષો ક્ષય થાય એમ હોય તો "તેમ થતાં સુધી હું ધૈર્યથી સહન કરૂં છું. અકસ્માત્ સહસા સુધારા અને "વેગવાન્ પરિવર્તનનો હું પક્ષવાદી નથી."[3] ઈ. ઈ. ઈ. માલ્કોમના ચરિત્ર વિષે લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે.

---

(૧) Arthur Wellesley writes to Malcolm that:—"I would sacrifice Gwaliar or every other frontier of India, ten times over, in order to preserve our credit for scrupulous good faith ....What brought me through many difficulties in the war and the negociations of peace? The British good faith, and nothing else," page 120.

(૨) "He (Malcolm) believed that the clemency and magnanimity of Government would have had more effect in the minds of liberal men, than twenty examples of severity." Page 125.

(૩) Malcolm to Elphinstone :—But the chief secret is—I am very tolerant of abuses, and can wait with patience to see them die their natural death. I am no advocate, God knows for sudden reforms or violent charges. These are, indeed, the rocks of the sea in which we are now afloat."

એ માલકોમના જીવનચરિત ઉપરનું વાર્તિક સમાપ્ત કરતાં ફાર્બસ લખે છે કેઃ—

"It is melancholy to think how little our late conduct in India has acorded with the wise principles of Sir John Malcolm......We cannot especially regard without anxiety the rapid growth, among both our military and civil officers, of a supercilious contempt for every thing which relates to the customs and feeling of India......It is seldom that a native now finds the 'four doors open,' less often perhaps still that when he gains admittance he meets with either knowledge of or sympathy with *himself*, within." Page 139.

પૂર્વોક્ત 'મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર'ના સન ૧૮૫૮ ના જુલાઈથી સપ્ટેંબરવાળા અંક ૧૪ માં" 'આઉડ' (અયોધ્યા) એવા નામના મથાળા નીચે ફાર્બસે જે નિષ્પક્ષપાતથી રાજાપ્રજાને હિતકારક ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો કિઞ્ચિત્ સાર લઈ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે આ વિષય સમાપ્તિ ઉપર લાવવો પડે છે.

"જે રજપૂત રાજાઓનો અને ઠાકુરોનો, મુસલમીનથી કે મરાઠાથી કોઈ કાલે પણ પૂરો પરાભવ થઈ શકયો નથી, તેવા રજપૂતોનું, ચિરકાલના અને વંશપરંપરાના સ્થાવર ગ્રાસ–વતન અથવા જાગીરો–ઉપરનું સ્વામિત્વ, અને સાધારણ ખેડુતોનો પોતે સાંથેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણ કશું અંતર ગણુતા નથી! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણુને મળ્યો, એટલે તેમાં બીજાના સ્વત્વ (હક્ક) વિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કહાડી આપણું ફાવતું કરિયે છિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જિત્યો. તેનું અર્ધ રાજ્ય ખુંચાવી લીધું અને અર્ધ પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત ભૂમીશ્વરો–વતનદારો–પૃથુરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમીનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમીનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના બળની સહાયતાથી મુસલમીનોને સ્વાધીન કરિયે છિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શસ્ત્રઅસ્ત્રના સાધનથી નહિ તો, તેના જેવાજ પણ જરા શાન્ત ધારાના સાધનથી, આપણે પણ એ જ કામ કરિયે છિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયો છે. ગૂજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણુને થોડી લાલચ આપી, આપણી પાસે

એ જ રીતિએ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કર્યું હોત તો કાઠિયાવાડ(સુરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું ઉચ્છેદન વા નિકર્તન થયું હત, કિંવા જે અવ્યવસ્થા-દુર્દશા-અયોધ્યામાં થઈ છે, તે દશા ગૂર્જરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડને અને સુરાષ્ટ્રના રાજાને ઉભયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચવ્યું. સાત્ત્વિકી વૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી ઝાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઋણમુક્ત થયા અને ગૂર્જરાતમાં પંચાશ વર્ષ સુધી એવી શાન્તિ રહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલપુરનો રાજદંડ દ્વિતીય ભીમદેવના હાથમાંથી પડ્યો ત્યારથી ગૂર્જરાતે દીઠી નથી * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણો જ છે. પંચાશ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેશ લઈ લેવો, તેના કરતાં પરમાર્થ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમથી જ સમાધાન રખાવ્યું હોત તો, તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન કહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કર્યો તેનો હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાડ્યો છે કે,-(મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ સ્લીમાનના લખવા ઉપરથી ઉઠ્યો હતો, તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે પ્રકારે મેળવવામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર કેવલ અન્યાયી દેખાય છે.[૧]

---

૧ "Having acquired territory in Western India by conquest from one native prince, or cession from another, and finding therein a body of Rajput Chiefs who had never been wholly subdued by either Mahommedan or Mahratta, we drew no distinction between their hereditary and long-maintained rights and the temporary title of mere revenue farmers".—P. 184.

× × × × × ×

"We were to enable him (the ruler of Oude) by our arms to do that which neither he nor his master had ever been able to do for themselves, *viz.*, to complete the subjection of the Hindu landholders, who, from the time of Pruthuraj the Chohan had continued with more or less success to resist the Mahommedan". P. 185.

× × × × ×

The Gaikwar agreed to increase his subsidiary force, and entrapped us into the stipulation that one of the battalions

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના લાર્ડ કાર્નિગના ગુપ્ત રાજલેખ,—જેથી બળવા પછી લખનોર હાથમાં આવ્યું એટલે અયોધ્યામાંના વતનવાળા (ભૂમિસ્વામી) કુલીન ગૃહસ્થોનુ સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જપ્તી કરવાનું હતું, એવું સમજી તે

---

should proceed against *his* "domestic enemies" in Kathiawar whenever necessity required. If the British Government had really acted upto this contract, the result must have been either the annihilation of the Rajput aristocracy througout Guzerat, or else a state of affairs similar to that which has so long obtained in the dominions of the Nawab Vazir of Oude. The catastrophy was fortunately averted. Lord Wellesly had himself suggested that an amicable arrangement might be effected which should guarantee to the Gaikwar Government its revenue and at the same time preserve the rights of the half subdued chiefs for whose reduction that Government sought our assistance. The suggestion approved itself alike to the sagacity of Colonel Walker, and to the honest-mindedness of Jonathan Duncan, and these two eminent men together worked out a settlement well known at least on this side of India, which while it has preserved the estates of the Jhalas and the Gohils, and rescued the Gaiekwar Government from bankruptcy, has also ensured to Guzerat for half a century such tranquillity as was hitherto unknown to her, at least since the day on which the sceptre of Unhilpur was struck from the hand of Bhim Deva II". Page 185.

× × × × × ×

We suppose it must be the party which alone had the power of preventing it,—that is to say, the British Government. It was not necessary that we should have left the king and chiefs to tear each other unchecked in Oude any more than in Guzerat; a disinterested intervention in 1801 would not have been less just than annexation (not perhaps *wholly* disinterested) half a century afterwards; and certainly it is in the tranquillity of the territories of Baroda for the last half century that we behold the fruits of a wise and righteous policy rather than in the turbulence of those of Lucknow.

વિષે–તથા તેની વિરુદ્ધ લાર્ડ એલન્બરોએ લખેલો લેખ, એ ઉભય લેખો વિષે વિચાર આપતાં ફાર્બસ લખે છે કે–“ ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (conservative) અને ઉત્તરપક્ષ(Liberal)માં વાક્યુદ્ધ મચ્યું છે. અમે ત્યાં સમીપ હત, તો આનંદથી પોકારત કે–“જય સ્ટાન્લી.” પરંતુ દૂરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે; પછી જય ગમે તે પક્ષનો થાઓ, તે સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ કાર્નિંગે જે ગંભીરમહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશીઓના ઉપર કૃપાળુ દૃષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તે સારૂ અમે લાર્ડ કાર્નિંગની સ્તુતિ કરીએ છીએ. પરંતુ અયોધ્યાના* સંબંધમાં એઓની રાજ્યનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

The ground upon which the British Government proceeded in at length annexing the kingdom of Oude was that of humanity, it felt in 1855, though not in 1801, that “it would be guilty in the sight of God and man if it were any longer to aid in sustaining by its countenance and power a system fraught with suffering to millions,” and its anxiety was to deliver itself from the reproach which the people of Oude may justly cast upon it ” Page 189.

× × × × × ×

* લાર્ડ કાર્નિંગના એ રાજ્યલેખ વિષે ફાર્બસના અને તે સમયે સર્વના સમજ્યામાં આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હતું. લાર્ડ કાર્નિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defence) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યુ છે કે, એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસના વાંચવામાં આવેલ નહિ, તેથી કુલીન કાર્નિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનિચ્છાથી ફાર્બસે મૂકવો પડ્યો હોય એવું લાગે છે. સર્વ આર્યપ્રિય કાર્નિંગ જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, વિદ્વાન્, રાજ્યધર્મજ્ઞ, નિષ્પક્ષપાતી, દીનના નાથ અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિરલ જ રાજપ્રતિપુરુષો (Vice-roy) થયા હશે ને થશે. લાર્ડ ડેલહાઉસી જેવા સ્વછંદી, સ્વાર્થી અને રાજા પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલે વિનાશકારક સુરંગ ખોદેલી, તેમાં જામગરી મૂકાવાના સંધિ જેવા, વિષમ અને વિકટ કાલમાં રાજ્યના અનેક સંકળાયલા રથોના મુખ્ય યંત્રની લગામ અમર લાર્ડ. કાર્નિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિ કસવાની ખરી કસોટી એવા વિષમ અને અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયો છે. ખરૂં હીર તે સમયે જણાય છે. શુદ્ધ કાંચનની પેઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પરીક્ષા થાય એવા સંજોગો આવી મળ્યા હતા. તેમાંથી વિજય પામી અધિક મૂલ્યવાન્ થઈ નિર્મલ કુંદન જેવો તે લાર્ડ કાર્નિંગ

છે. અમે ધારીએ છીએ કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રીઓનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંકપ્રજા જેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા અધિકારીઓનું પ્રબલ અહુણાનું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારે તેઓ દેશીય રાજ્ય ખાઈ જાય છે, અને વતનદારોનાં વતન જપ્ત કરી લે છે. આ વિષય ઉપર ઈંગ્લંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઈંગ્લંડ પોતાની સંપાદિતા કીર્તિને પાત્ર ઠરશે." ફાર્બસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે–'કોઇનું લઈ લેવું નહિ.'

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથી જ બળવો થયો એવું સિદ્ધ કરી ફાર્બસ લખે છે કે:–"અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે "દેશની પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ' "(માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે."[૧] ઇ. ઇ. ઈ.

જણાયો છે. તેણે આપણા દેશમાં એવાં લાભદાયક બીજ નાંખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો વર્ષાવ્યા છે કે તેનાં ફલ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ કાનિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. પુસ્તકોમાં પણ સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. અત્ર એટલું સૂચનાર્થ લખવાનું પ્રયોજન આટલા સારૂં થયું છે કે,–ફાર્બસથી અજાણે મૂકાઈ ગયેલો આરોપ તે આરોપ જ હતો–ખરો દોષ ન હતો–એમ સમજાય. ફાર્બસને ઠેકાણે બીજા કોઇએ એ લખ્યું હત તો, તેને કોઈ ખરૂં તો શાનું જ માને, પણ તેની અવજ્ઞા કરી ઉલટું તે ઉપર ધિઃકારથી જુવે, એવા કાન્નિંગના શુભ ગુણ પ્રસિદ્ધ પ્રકાશે છે. "કાનિંગનું કલ્યાણ થાઓ." એવું કયો સુજાણ દેશીય ઈશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

૧. "While we are yet writing, the post brings us the celebrated secret despatch of April 19, 1858, and close at its heels follows another with the announcement that Lord Ellenborough has resigned, and that England is the scene of a party struggle on the question of Oude, that Liberal and Conservative, Peelite and men of Manchester, have fixed their feet against each other, and that in the thickening strife—

Crests rise and stoop and rise again,
Wild and disorderly."

What are we to say to these things? Were we nearer to the strife, the gladiator's soul which we are told dwells in

એ આદિ આપણા દેશને લાભકારક અને રાજ્યકર્ત્તાની આંખો ઉઘાડે એવા અનેક ઉત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીતિએ ફાર્બસે આપ્યા છે. આ પ્રસંગે ખેદાનંદયુક્ત હૃદયથી કહેવું પ્રાપ્ત છે કે–આ દેશના લોક ઉપર, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ વર્ગના કુલીન રાજા, ભૂમીશ્વરો (વતનદારો) આદિ લોક ઉપર, કુલીન ફાર્બસે, મનસા, વાચા, અને કર્મણા એ ત્રણે કરી જે ઉપકાર કર્યા છે, તે અજી કદાપિ તેઓ જાણુતા નહિ હોય, પણ જે દેશાભિમાનીઓ જાણી શકયા છે તેઓને સંતોષિત કરે છે. તે ઉપકાર જેમ

---

all men might manifest its presence in us,—we might be incited to cheer "Stanley on," and to shout

"Fight, gentlemen of England! fight boldly, ye men!"

But fortunately we are not called upon to snuff the battle from afar, and we can afford to await philosophically the termination of the contest, trusting that it may result in good to India by some means which are not apparent to us, and meanwhile caring very little whether

"Roderigo kill Cassio Or Casslo him, or each do kill the other."

Page 193-94.

× × × × × ×

"This is no new thing; the party which has been more influential than any other in India of late years, holds as its creed that it is just and advisable to reduce society in this country to a dead level of labouring ryots, and in order to carry out this theory, it would in every case, when it had the opportunity, annex the territories of native princes and confiscate the lands of their vassal chieftains." Page 195.

× × × × × ×

"It is upon this question that the home legislature are now called upon to decide, and we can only hope that the decision will not be influenced by either private friendship for Lord Canning or any other form of party spirit, but will be based upon justice, and when it is promulgated be recognised by India and by the world as not unworthy of the ancient reputation of England for wisdom and generosity." Page 195.

જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કરાવશે એમાં સંશય નથી.

પૂર્વોક્ત "ધી બૉમ્બે ક્વાર્ટરલી રેવ્યુ"ના–ત્રૈમાસિક વાર્ષિક પત્રના ભાગ. ૩, જાન્યુઆરી અને એપ્રિલ સન ૧૮૫૬ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ થી ૩૭૭ સુધીમાં 'ધી રેવાકાંઠા' નામે વિષય છે, તેમાં રેવાકાંઠાનાં રાજપીપળા આદિ રાજ્યો અને શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર સંબંધમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે તેના અન્ત ભાગમાં બ્રિટિશ રાજ્યકર્ત્તાનાં દેશીય રાજ્ય પ્રતિનાં કર્તવ્યો વિષયે કેટલાક વિચાર આપ્યા છે. એ વિષય ફાર્બસ સાહેબે લખ્યો હશે એમ કોઈ અનુમાન કરે છે, પરંતુ તે અજી સંદિગ્ધમાન છે, નિશ્ચિત થયું નથી તેથી તેમાંથી અત્ર કંઈ અવતાર્યું નથી.

તત્રભવતી મહારાજ્ઞીએ આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં પ્રધાન લાર્ડ સ્ટાન્લીની કલ્યાણકારિણી સંમતિથી જે રાજ્ય–નીતિ–દર્શક–પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં કરેલી પ્રજાલાભની પ્રતિજ્ઞાઓથી ફાર્બસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે આવા આશયનું લખે છેઃ–"એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જો "રાજ્ય ચાલશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ચાલશે જ) બલવો એ "નામ જ સંભળાનાર નથી."[1]

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થલેથી એઓને સરકારના કોઈ એક ગુપ્ત કાર્યમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો–કરનલ પોપ અને ઈ. આઈ. હાવર્ડ સાથે યોજ્યા હતા, તે કાર્યમાં પણ એઓએ સારો યશ મેળવ્યો છે.

તા૦ ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં તેઓ ખાનદેશના ન્યાયાધીશ ઠર્યા. ત્યાં એવી સારી રીતિએ કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે સ્થાન છોડી જવા વેલા, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ ફાર્બસની સારી પ્રશંસા લખી છે, અને તે સરકારે બહુ રાજી થઈ માન્ય કરી છે. ફાર્બસ સાહેબ દક્ષિણમાં–ખાનદેશમાં–ગયા, ત્યાર પછી થોડા સમયે તેઓને આવો સંકલ્પ થયો પ્રતીત થાય છે કે,–ગૂર્જરાતમાં વસીને તે દેશ વિષયે જાણ મેળવી, અને પછી તે ભાગના ઇતિહાસાદિનાં સાધન મેળવી, રાસમાલા પ્રસિદ્ધ કરી, તેમ સુરાષ્ટ્રમાં (કાઠિયાવાડમાં) થોડું વસી, તે પ્રાચીન દેશ

1. "The (Queen's) proclamation itself seems to me to have done wonders already. It acts as a sedative visibly and if these principles continue to be acted upon, as I trust they may, we shall be able to laugh rebellions to scorn. It will have no sympathy any where."

વિષયે પણ જાણુ મેલવાય તો સારૂં. તેથી ત્યાંના 'પોલિટિકલ એજન્ટ'ના સ્થાને જવાની ઇચ્છા સરકારને દર્શાવી. તે વેલા એ સ્થાનનો પગાર ભારે ન હતો; અને પોતે જે ન્યાયવિભાગમાં હતા તેમાં રહેવાથી લાભ અધિક હતો. તે ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં, કેવલ વિદ્યાના વ્યસનથી જ્ઞાનસંગ્રહાર્થે સુરાષ્ટ્ર જવા વૃત્તિ કરી હતી, પરંતુ તે વેલા તે સ્થાન ખાલી ન હોવાથી મલ્યું નહિ.

ત્યાર પછી થોડેજ સમયે સરકારનેજ કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રસંગને લીધે ફાર્બસ જેવા દેશીય રાજા તથા પ્રજારંજક ગૃહસ્થને સુરાષ્ટ્રમાં મોકલવાનું આવશ્યક લાગ્યું. અને તે વેલાના ગવરનર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને તા૦ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૯માં પુનેથી ધુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કેઃ—

"તમારો તે વિષયે વિચાર લીધા વિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિ-"ટિકલ એજન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડી છે. જેમ બને "તેમ સત્વર તમારે એ સ્થાન સ્વાધીન લેવું એ બહુ અગત્યનું છે. કૃપા કરીને "મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખું છું."[1]

સૂચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કેઃ—"એક નવાબ "આપણી સત્તા માનવાની ના કહે છે, અને ઓખામંડલના વાઘેરાએ કાઠિ-યાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમા-"ધાન રહેવાની અગત્ય છે. તે જ કારણ સારૂ તમને નિયોજવાની મારી વૃત્તિ "થઈ છે. ઇ૦" ફાર્બસ સાહેબે વિના વિલંબે તા૦ ૧૧ મી અક્ટોબર સન ૧૮૫૯ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકલ એજન્સિનું કામ સ્વાધીન લીધું. સુરાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં જુનાગઢના નવાબ સાહેબના રાજ્યમાં ત્યાંની સીબંદી નિરંકુશ થયાથી અવ્ય-વસ્થા થઈ હતી, તેનું શાન્તિથી એવું સમાધાન કર્યું કે, જે સીબંદી સર-કારના સામે થશે એવું ભય મુંબઈ સરકારને લાગ્યું હતું તે જ સીબંદી વાઘેર સામે થવામાં સરકારના ઉપયોગમાં આવી. ઓખામંડલમાં વાઘેરા શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સામે થયા હતા. તે સંબંધમાં પણ યોગ્ય ઉપાયો યોજી, વાઘેરનું ભય તે પાસ બહુ થયું હતું તેઓની ઉપર જય મેલવી, તેઓને મર્યાદામાં લાવી મૂક્યા. જુનાગઢ સંબંધમાં પોતે એક સ્પષ્ટ વિજ્ઞપ્તિપત્ર સરકારમાં લખી મોકલ્યું. તેમાં એવી ઉપયોગિની અને સારી સૂચનાઓ હતી કે તેથી સરકાર

---

૧ "I have been obliged to appoint you to act as Political Agent in Kathiawad without consulting your wishes on the subject. It is of great importance that you should take up the appointment as soon as possible. Pray lose no time in proceeding to Bombay. I write by post."

બહુ રાજી થયા. ત્યાં કાર્ય પણ એવી મનમાનતી રીતિએ કર્યું કે, સરકારે તા૦ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સ૦ ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કેઃ–
"ફાર્બસ જેવા વિચારવાન્ અને શક્તિમાન્ અધિકારીને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન
"કર્યેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેઓને નિયોજવામાં આવ્યા હતા તે સર-
"કારની આશા કેવી યથાસ્થિતા હતી તે* એઓના જુનાગઢ સંબંધના સારા
"લેખ ઉપરથી જણાય છે." સેક્રેટરી–આવ–સ્ટેટ–ફોર–ઈન્ડિયા(વિલાયતના ભારતખંડના મંત્રી)એ ઉપલા મતમાં અનુસરી ફાર્બસને માન આપ્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં ફાર્બસનું બહુ રહેવું થયું ન હતું; તો પણ ત્યાં વિદ્યાની રુચિ કરાવવા એઓએ શ્રમ લીધો હતો. લોકોને સારા થવાને ઉપદેશ કરતા અને તેથી થતા લાભો તેઓને સમક્ષ સમજાવતા. તેની સુશીલતાએ તેના સ્વલ્પ આવાસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજાઓ અને ઠાકુરોનાં મન હરણ કર્યાં હતાં. સુરાષ્ટ્રવાસીનો તે એક પ્રિય મિત્ર થઈ ગયો હતો. જુનાગઢનાં અને ગોંડલનાં રાજ્યો સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી. એ પ્રકારે જે અવશ્યનાં મહત્ કાર્ય હતાં તે સમાપ્ત કરી, પછી લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું, એટલે તેઓને સુરતના ન્યાયાધીશ નિયમ્યા. સુરાષ્ટ્ર મૂકતાં તે વિષે કેટલાક વિચારો લખી એક વિજ્ઞપ્તિપત્ર (રીપોર્ટ) સરકારને લખ્યું છે. તેમાં પણ તેમણે ઉપયોગિની અને લાભકારિણી સૂચનાઓ કરી છે. તા૦ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૦ માં તેઓ સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. સન ૧૮૫૯ ના ૮ મા નવા સિવિલ પ્રોસીડયુઅર આકટ ઉપર ગુણદોષપત્ર (રીપોર્ટ) લખવાનું સરકારે કહ્યાથી ત્યાં તે લખ્યું; તેમાં પણ સારો યશ મેળવ્યો છે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર જ્યાર્જ કલાર્કના વારામાં રાજકીય, ગુપ્ત, વિદ્યા, ન્યાય, અને પરક્રિયા સંબંધી વિભાગોના સરકારના મંત્રી ઠર્યા. તે કાર્ય પણ એવી સારી રીતિએ કર્યું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની ગવર્નર સર જ્યાર્જ. કલાર્કને સ્વાભાવિકી વૃત્તિ થઈ, તે તા૦ ૧૩ મી ડિસેંબર સન ૧૮૬૧ માં લખેછે કેઃ—

---

* "The Lucid report of the Acting Political Agent on the affairs of Junagadh and the arrangements suggested by him for the future administration of the State, show how well-founded were the expectations of the Goverment of the benefits to be anticipated from the appointment to the charge of Katbiawod of an officer of Mr. Forbes' ability and judgment."

"મારા પ્રિય ફાર્બસ,"

"સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂલ પડશે? જો પડે તો, હું એમ ધારૂં "છું કે મારે તમને નિયમવા જ જોઇયે. જો કે સરકારના મંત્રિસ્થાન "ઉપરથી તમને ખોવા એથી મારૂં મન બહુ દુ:ખાશે."[1]

તા૦ ૨૩ મી ડિસેંબરે 'સદર-અદાલતના' ન્યાયાસન ઉપરિ 'આકટિંગ' ન્યાયાધીશ નિયોજાયા. તા૦ ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં મુખ્ય ન્યાયાધીશ થયા.

મુંબઈમાં ફાર્બસનું પધારવું થયું. ત્યાં પણ તેના ફલપ્રદ હસ્તથી ફલ થયા વિના રહ્યાં નથી. એક નિષ્ઠાથી રાજાપ્રજાને સંતોષ પમાડી પોતે કરેલી સેવાનું એક સારૂં ફલ તેઓને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માનભરેલું અને વિશ્રાન્તિ સાથે લાભકારક "વરિષ્ઠ ન્યાયસભાના" (High Court) ન્યાયાધીશનું ઉચ્ચ પદ છે. ફાર્બસ જેવા વિચારવાન્, શાન્ત સ્વભાવના દયાવાન્ ન્યાયી પુરુષને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેનો સંયોગ થયાથી સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભયને શોભવાનું થયું. ફાર્બસના સહન્યાયાધીશોએ પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવેલા ઉત્તમ ઉદ્‌ગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ફાર્બસનું બુદ્ધિબલ, ન્યાયનિર્ણયશક્તિ, સૂક્ષ્મદૂરમર્મજ્ઞદૃષ્ટિ, બહુ સારી હતી. આપણી સરકાર વારંવાર નવા નવા અનેક ધારા કરે છે, તથા ન્યાય આપવામાં વિલંબ બહુ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ ન્યાય બહુ જ મોંઘો છે, એ પ્રજાને પીડાકારી છે, એવું બહુ યૂરોપીયોનું મત છે; તેવું ફાર્બસનું પણ હતું. પક્ષવાદીઓએ (હાઇકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર, બારિસ્ટરો) પણ ફાર્બસના સારા સ્વભાવ અને કુશલતા વિષે એકસ્વરે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુંબઈ જેવા મુખ્ય નગરના વાતાવરણમાં બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારીઓ ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી ભાગનું શોષણ કરે છે, અને તેથી તેઓનો સ્વભાવ "અન્ન તેવો ઉદ્‌ગાર" પ્રમાણે સારો નથી હતો. મુંબઈમાંના યૂરોપીયો પ્રાયશ: ઉદાર, સભ્ય, અને સુશીલ હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપી નીકળવો દુર્લભ. મિ૦ ફાર્બસ મુંબઈમાં પણ શુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યા.

---

૧. "My dear Forbes,

Would it suit you to go to the Sadar Court? If so, I consider that I ought to nominate you; very sorry, as I shall be, to lose you as Judicial and Political Secretary to the Government.

Believe me, your sincerely,

George Clerk."

સન ૧૮૬૪ માં ધી. આનરેબલ ઉલિયમ ફ્રીયર ગયા, ત્યારે તેમના "બાૅમ્બે-બ્રાન્ચ-આવ-ધી-રોયલ-એશિઆટિક-સોસાયટી"ના પ્રમુખસ્થાને ફાર્બસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિષ્ટ વિનીત હોવાથી, તે ઉચ્ચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી અધિક શોભશે એવું માની ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી તે માન્ય કરવા ના કહી; ત્યારે તેઓને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સમસ્તશાલાના (યુનિવર્સિટીના) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહામાનદ પદ સરકારે એઓને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધિની, કલાકૌશલ્યસંબંધિની અને લોકહિતકારિણી બહુ સભાઓ સાથે મુંબઈમાં પણ ફાર્બસનો સંબંધ હતો. બહુધા ઉપયોગિ કૃત્યોમાં ફાર્બસનું નામ દીઠામાં આવે છે. અત્રેની સર જમસેદજી 'કલાશાલા'ના પણ તે પ્રમુખ હતા.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન્ પુરુષોનાં સચરિત ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ એક મંડલ થવા વિચાર થયો હતો. તેના પ્રમુખસ્થાને પણ ધી. આનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ ફાર્બસનું નામ મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે મુંબાઈ નગરીમાં પણ ફાર્બસની બહુ પ્રકારની યોગ્યતાને લીધે તે એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતાં શુભ કાર્યોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા દેવાનું તેઓને બહુધા વિનવવામાં આવતું. કારણ તેનો સ્વભાવ અપિ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્યભરેલો હતો.

ફાર્બસ સાહેબના રાજકીય વિષયમાં કેવા ઉત્તમ વિચાર હતા તે યદ્યપિ તેઓનાજ સ્વલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તથાપિ તે સંબંધમાં વલી 'ધી બૉમ્બે સાટર્ડે રેવ્યુ' નામે વિદ્વાન્મંડલનું એક પત્ર પ્રસિદ્ધ થતું હતું, તેના મુખ્ય ભાગમાં લખે છે તે અત્ર અવતારાય છે.

"He (the Hon. Mr. Justice Forbes) recognised fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up and made her mighty upon the earth,—subject of course to the practical restrictions of a state of pupilage until subjection gradually and slowly passess into federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take."—The Bombay Saturday Review. 9th Sep. 1865.

સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિષયમાં ફાર્બસ સાહેબના વિચારો સ્થિતિ-પાલક—જે યૂરોપમાં Conservative કહેવાય છે તેવા—પ્રતીત થતા; કારણ કે યૂરોપમાં પણ ઉચ્ચ કુલોમાં પ્રાયશઃ સ્થિતિ—પાલકતા ઉપર અધિક મમતા રહે છે. તેવામાં યૂરોપીયો સાથેનો સહવાસ ગૂજરાતમાં નવો જ હતો. યૂરોપીયો અન્ત્યજ વર્ગના નોકરો રાખતા, એટલે તે વર્ગનો સહવાસ તેઓને રહેતો. તેથી ઉચ્ચ વર્ગના કુલીનો તેઓના સંબંધમાં આવવાની ઉપેક્ષા કરતા. જે અન્ય દેશીયો રાજ્યસેવાર્થ કંઈક જાણી તેઓના સંબંધમાં આવતા, તે બહુધા સામાન્ય વર્ગમાંના હતા. તેવા દેશીયો ઉચ્ચ સ્વકુલના સંપ્રદાયથી અજ્ઞ, અને સારાસાર સમજી સમજાવવા અશક્ત; અને યૂરોપીયોને અનુમત રહેવેથી અને તેઓનું અનુકરણ કરેથી સ્વાર્થસિદ્ધિ થશે એમ માનતા તેથી, તેઓમાંના કેટલાક યૂરોપીયનોની ભ્રાન્તિ ન ભાગી, તેઓનું અનુકરણ કરવા તત્પર રહેતા. સામાન્ય યૂરોપીયોમાં તેઓને ઉત્તેજન મળતું. એમ થયાથી આ દેશમાં સર્વત્ર તેમ ગૂર્જરાતમાં પણ 'જુનો' અને 'નવો' એમ બે પક્ષ થયા. જીર્ણપક્ષીઓ પઠિત ન હતા. તેથી તેઓના આચારવિચાર યથેચ્છ તો ન હતા, પરંતુ તેઓ રૂડી કે કૂડી રૂઢિને વળગી રહેવા આગ્રહી હતા. અને તેઓને લોકસંખ્યાનું અનુબલ હતું. નવીન પક્ષીઓ પણ પઠિત ન હતા તેઓ રૂઢિને કૂડી અને ભુંડી ગણી ધિઃક્કારતા અને તેઓને પાદરીઓનું અને તેઓ દ્વારા કોઈ કોઈ યૂરોપીય રાજ્યાધિકારીનું અનુબલ રહેતું. દેશીયોમાં તેવામાં ધર્મનું જ્ઞાન તે સારૂં ન હતું, પરંતુ મૂલ ધર્મના આચાર-વિચારરૂપ સૂર્યમાંથી આવેલાં કિરણો, ચંદ્રમારૂપા કેટલીક શાસ્ત્રમૂલિકા રૂઢિમાં પ્રતિફલિત થઈ સ્થિત હતાં. તેઓને સજ્જડ વળગી રહેલા લોકો ઉપર પાદરીઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થતો. તેથી તે રૂઢિને કોઈ પ્રકારે પણ નિર્મૂલ કરવા તેઓ પ્રયત્નવાન્ હતા. સામાન્ય યૂરોપીયોને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનો સહવાસ ન્યૂન રહેતો. તે સંબંધમાં તેઓને એમ સમજાવવામાં આવતું કે,—ઉચ્ચ વર્ગવાલા દેશીયો જ્ઞાતિનું અભિમાન રાખી યૂરોપીયોને ઉતરતા ગણે છે. એ સૂચનાને ખરી માનનાર યૂરોપીયોને તેવા દેશીયો ઉપર અભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ સર્વનું મૂલ રૂઢિ છે તેનો ઉચ્છેદ થયે,—પાદરીઓને, સામાન્ય યૂરોપીયોને, અને તેમ થયે યથેચ્છાચરણમાં પ્રતિબંધ ન આવે તેથી નવીન પક્ષીઓને,—એ ત્રણેને અનુકૂલ પડે એમ હોવાથી, તેઓનો સમભાવ રહી, રૂઢિનો ઉચ્છેદ કરવામાં તેઓને પરસ્પરનો આશ્રય મળતો.

આ ભરતખંડ સ્થિતિપાલક (conservative) છે એ તો નિઃસંશય છે. કારણ કે અનેક અનુભવથી શિક્ષિત થઈ આ પરિપક્વ દેશના કેટલાક

સબલ સુખદ સંપ્રદાય દેશકાલાધિકારાનુસાર બંધાયા છે અને બંધાશે. એ સંબંધમાં વિચારકોનો કંઇક આવો અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે.

આ સૃષ્ટિના પ્રાયશઃ સર્વ વિષય સંબંધમાં મધ્ય માર્ગ નિર્બાધ તથા ક્ષેમતર લાગે છે અને તે માર્ગ આ સૃષ્ટિના સૃષ્ટાના માર્ગને અનુસરતો છે. આ સૃષ્ટિમાંનાં પ્રાણિપદાર્થોની પ્રકૃતિના સંબંધમાં એક અબાધ્ય નિયમ આવો જણાય છે કે,–જેટલા જીવત્ પદાર્થો છે તેમાં 'બલ' ઉપાદેય અને 'મલ' હેય હોય છે. મૂલ ઉત્પન્ન પદાર્થ અવિચ્છિન્ન રાખવો અને તેમાં દેશકાલાનુસાર જે સ્વાભાવિકી સંપત્તિનાં બીજ હોય તેનું બલ વધારવું, અને તેમ થતાં જે મલભાગ આવ્યો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. એમ થયે શોધનવર્ધન થાય છે અને તે મૂલ પદાર્થ સતત સજીવ વર્તે છે. અને એ જ યથાક્રમ છે. સજીવ વૃક્ષમાં એ ક્રિયા સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે સ્વસ્થાનમાંથી બલપુષ્ટિ લીધાં કરે છે, અને શુષ્ક પત્રાદિ રૂપ મલનો ત્યાગ પણ કરે છે, અને વૃદ્ધિ પામ્યાં કરે છે, અને મૂલ વૃક્ષ બન્યું રહે છે. મનુષ્ય–શરીરમાં પણ સ્વદેશકાલ અને સ્વશક્તિ અનુસાર સ્વપ્રકૃતિને અનુકૂલ પદાર્થના સેવનથી બલ વધે છે, અને નખાદિ મલનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને શરીરસંતતિ થયાં કરે છે. એ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર યથાક્રમ છે.

એ જ પ્રકારે સંપ્રદાય સંબંધમાં છે. આ દેશકાલને અનુકૂલ આચારવિચાર, સ્વભાવ, સંસ્થિતિ, શીલ, વ્યવહાર, રીતિભાતિ, ગતાનુગતિ, રૂઢિ, ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાતા જે સંપ્રદાય છે, તે સંબંધમાં પણ સૃષ્ટિનો જે યથાક્રમ નિયમ છે તદનુસાર થયે, અનાયાસ યથેચ્છ થવા સંભવ છે.

અહુણાં જીર્ણપક્ષીઓ અજ્ઞાનને લીધે દેશકાલને પ્રતિકૂલા એવી કૂડી રૂઢિઓ,–જેમાં આચારવિચારાદિનાં પ્રતિફલ, વિકલ, વ્યંગ, અને વિચ્છિન્ન થઇ રહેલાં પણ દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી જ વર્તાય છે–તેને વળગી રહી, ઉદયના બાધક પ્રતિબંધને સહે છે અને વહે છેઃ તેમ નવીન પક્ષીઓ અનુભવના અને સંપૂર્ણ વિવેકવિચારના અભાવે જે જે પૂર્વસ્થિત હોય છે તેમાં દોષદૃષ્ટિ કરી તેમાં ફેરફાર કે તેનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે; અને અપરીક્ષિતા અને અપરિચિતા સ્થિતિઓને આણવા પ્રયત્નવાન્ હોય છે. કર્તવ્યની સિદ્ધિમાં એ ઉભયપક્ષનું આચરણ ઇષ્ટ નથી. સૃષ્ટિના નિયમનો મધ્યમાર્ગ જ ઇષ્ટપ્રદ માર્ગ છે. પ્રથમ તો સંપ્રદાય શબ્દમાં અન્તર્ગત થતા પૂર્વોક્ત આચારવિચારાદિને રાગદ્વેષ વિના યથાવિધિ સમજવા અને પછી સ્વદેશ, સ્વકાલ, સ્વસ્થિતિ, સ્વશક્તિ આદિ ઉપર લક્ષ રાખી તેમાંથી ગુણપ્રદ હોય તેનો સંગ્રહ કરવો અને દુષ્ટ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. તેઓમાં પ્રથમથી દોષદૃષ્ટિ

તો ન જ કરવી. સંપૂર્ણ અનુભવ વિના દોષદૃષ્ટિ કરનાર લોકને ભારે હાનિનો સંભવ છે. સાર અસાર સમજ્યા વિના જે, પરિવર્તન–ફેરફાર–વાનરવિદ્યા કરવા ઇચ્છે છે, તેનામાં સ્વસ્થિત જે ઇષ્ટ હોય છે તે બહુ કરી જાય છે અને પરસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે આવે છે, તથા સ્વસ્થિત અનિષ્ટ હોય છે તે રહે છે, અને પરિસ્થિત ઇષ્ટ હોય છે તે આવતું નથી. એમ દુર્ભાગ્યે વાનરવિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બહુ સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થતાથી સંપ્રદાય સંબંધમાં વર્તવાની આવશ્યકતા છે. યૂરોપમાં પણ વિવેકી અને અનુભવી વિચારકો એવા આશયના જ અભિપ્રાયથી વર્તે છે.

આપણાં તત્રભવતી મહારાજ્ઞીના સ્વામી પ્રિન્સ કોનસોર્ટ આલ્બર્ટના વિદ્યાગુરુ બેરોન સ્ટોકમાર સન ૧૮૪૮ માં પોતાના શિષ્ય પ્રિન્સ કોનસોર્ટને લખે છે કે:—

"Your Royal Highness, in your political argument, uses the phrase "Conservative" several times. Conservetive, in a strict sense, is *Nature* and *Nature* only, *which maintains, uninterruptedly and in continuous action, a portion of the old, rejects a porton of what has grown too old, and in its stead Creates and establishes a portion that is new.*" The Life of Prince Consort. People's Edition part. I p 80.

ફાર્બસ સાહેબના સાંસારિક કિંવા સામાજિક વિચારો પૂર્વોક્ત પ્રકારને અનુસરતા વિવેકપૂર્વક સ્થિતિપાલક હતા.

સવિવેક પુરાણપક્ષ અને સવિવેક નવીનપક્ષ ઉભય પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તથા પરસ્પર ઉપયોગી છે. તેઓમાંના વિવેકી અગ્રણીઓએ લક્ષમાં રાખવાનું આ હિતકારક છે કે:–અન્યોન્યના આચારવિચાર ઉપર રાગદ્વેષ અને દુરાગ્રહ બની શકે એટલા ઓછા કરી, સ્વપક્ષ ઉપરિ પ્રીતિ ભલે કરાઓ પણ પરપક્ષ ઉપર અપ્રીતિને લીધે તિરસ્કાર ન કરવો, એમાં દક્ષતા છે. કારણ અન્તે તો સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ અને વિવેકથી વિવર્જન[1] થઈ સત્યમૂલક યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવિ રહેવાનું. એ સિદ્ધાન્ત છે.

કારણ–અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય-અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો ફાર્બસમાં સંયોગ

1 Natural Selection and Rational Elimination.

થયો હતો. આ જગતમાં તેજદ્વેષી લોકો બહુ હોય છે. જેનામાં સ્વબલ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શક્તિમાનમાં ખપવા ઈચ્છે છે, એવા દંભી આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાન્ મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખે છે. તેઓથી સંગીનો ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી; તેથી સદાગ્રહથી ગુણનું આધિક્ય કરવાની સ્પર્દ્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચઢતાં, કુટિલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિક ગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્રતાપ જોવા વચ્ચે કંઈ કાલા કાચનું અંતરપટ લેવાય છે તેમ, કંઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે જુવે છે, અને બીજા તે જ પ્રકારે જુવે એમ ઈચ્છે છે. એવું આ જગતમાં વારંવાર દીઠામાં આવે છે. ફાર્બસ પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેના ઉપર પણ દુષ્ટ દૃષ્ટિએ જોનારા હોય જ. પણ આશ્ચર્યકારક આ છે કે તેમ જણાતું ન હતું. જેમ ક્ષિતિજમાં પૃથ્વીના સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાલના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકે છે, તે વેલા મધ્યપટની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રતાપી (અર્થાત્ વિદ્વાન, અધિકારવાન્, પદવાન્) સતે નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનયવિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેઓના ઉપર દ્વેષ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સત્ય છે. પોતાના સંગીઓમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી ફાર્બસ આગળ નીકળી આવ્યા હતા. અને જે તે કાર્યમાં ઉપર તરી આવી તે એક અગ્રેસર ગણાતા, તો પણ તેના ઉપર યૂરોપીયો દ્વેષ રાખતા નહિ. ફાર્બસના સુખમાં અને ઉદયમાં તેઓ ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. ફાર્બસને પોતાના પ્રતિનિધિ સમ ગણી, તેનો ઉત્કર્ષ દેખી, સર્વે પ્રસન્ન થતા. એથી પણ સિદ્ધિ થાય છે કે ફાર્બસમાં પૂર્વોક્ત કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ અસામાન્ય હતો. આપણા પંડિતો કહે છે કે:—

> "दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।
> वित्तं त्यागेन युक्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं लोके ॥"

'પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય, ત્યાગયુક્ત ધન, એ ચાર આ લોકમાં દુર્લભ છે.'

કુલીના સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ એવા મૃદુ ગુણો, ફાર્બસની વિદ્યા અને અધિકાર આદિ સાથે, એવા સુંદર પ્રકારે મળ્યા હતા કે સીમા. તેઓ સર્વનું શુભ ઈચ્છતા. સર્વના સુખમાં પોતાનું સુખ માનતા. તેથી તે અજાતશત્રુસમ હતા. અર્થાત્ જગતમાં તેને શત્રુ ન હતો એમ કહિયે તો ચાલે. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા. યૂરોપમાં તે વેલા ધર્મ ઉપર અનાસ્થા થાય એવા લેખો પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ વેગથી ચાલ્યો હતો. અમુક પવન આવી જલમાં

તરંગ ઉઠે છે તેમ, અમુક સમયે અમુક દેશોમાં પણ અનેક પ્રકારના તરંગો આવે છે. કોઈવાર વિવિધ પ્રકારની મહામારી આવી ત્યાંના નિવાસીઓનાં શરીરને પીડા કરે છે; કોઈવાર કોઈ પ્રકારના મતમતાન્તર વા ભ્રાન્તિઓ આવે છે. તે તત્રત્ય નિવાસીઓનાં અન્તઃકરણને ચલિત કરી લાભહાનિ કરે છે. તેના ઝપાટામાં આવતાં, અપક્વ લોકોનો અભિઘાત અધિક થાય છે. યૂરોપમાં એ પ્રકાર વારંવાર જોવામાં આવે છે; કારણ ત્યાંના લોકોનો સ્વભાવ સ્થિતિપાલક કરતાં સ્થિતિચાલક અધિક છે. આપણા રાજકર્તાના દેશીય લોક ઉદ્યોગમાં, વ્યાપારમાં અને ધનોપાર્જનમાં કુશલ અને સુસ્થિર છે. પરંતુ ધર્મવિચારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેવા નથી. તેથી ત્યાં કોઈવાર ધર્માધર્મના, કોઈવાર જડ વિદ્યાના, અને કોઈ વાર ચૈતન્યવિદ્યાના, તરંગો આવે છે. અને તેમાં મગ્ન થતા લેખકો તત્પ્રધાન લેખ લખે છે. ફાર્બસ સાહેબ ધર્મનિષ્ઠ હતા તેથી જડના કરતાં ચૈતન્યના પક્ષને ઉત્તમ માનતા. એક સમયે "Buckle's History of Civilization" નામે પુસ્તક કોઈ મિત્રે વાચવા સારૂ તેઓને મોકલ્યું. પોતે તેનો કેટલોક ભાગ વાચ્યો અને પછી નીચે ઉતારેલાં શેકસપીઅરનાં બે ચરણ તે ઉપર લખી તે પુસ્તક પાછું મોકલ્યું:

"There are more things in heaven and earth, Horatio,
Then are dreamt of in *our* philosophy."

'આપણી સમજણના સ્વપ્નમાં આવ્યા હોય એથી વિશેષ વિષયો આ લોકમાં અને પરલોકમાં છે.' અર્થાત્ સ્વપ્નમાં કિંવા કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા વિષયો આ લોક પરલોકમાં અસંખ્ય છે.

ફાર્બસના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા સારી હતી તેથી તે બહુ ભાગ્યશાલી હતા. ઉપકૃત થયેલાના આશીર્વાદથી તેનું જીવન સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહાવૃક્ષ રોપનારાઓને તેનાં ફલ ચાખવાનો સમય ભાગ્યે જ આવે છે. એવા વૃક્ષને ફલતાં વિશેષ વાર લાગે છે; એટલામાં રોપકના અસ્થિર દેહનો અંત આવે છે. પોતાનાં વાવેલાં બીજોનાં વૃક્ષો થઈ તે ઉપર ફૂલ ફલ બેસતાં દેખી થતા ગુપ્ત સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકૃતી ફાર્બસને મળ્યો હતો.

બહુ કરી મનુષ્યો એકાન્તમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ ઉપરિની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલી છે એવું તેના જાણ્યામાં હોય છે, ત્યારે તે કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવે છે. મનુષ્યોનાં કર્મને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. એ ભૂતાર્થ ફાર્બસના જાણ્યામાં તેથી પોતે વાવેલાં બીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેઓની સ્વાભાવિકી સ્થિતિમાં જોવા સારૂ, ગૂર્જરાત ભણી પોતાના અવસાનકાલના થોડા જ માસ પૂર્વે ફાર્બસ અજ્ઞાત

(કોઈ જાણે નહિ એવી રીતિએ) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ થયેલાં જોઈ ફાર્બસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીને હોય.* એ એક શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિન છે, તે માત્ર અનુભૂત કરી શકાય છે. તેના અજાણ્યો તે સમજી શકે પણ નહિ.

ફાર્બસનું છેલું પ્રસિદ્ધ લેખન જગત્વિખ્યાત સુરાષ્ટ્રના **સોમનાથ** વિષેનું છે. તે **એશિઆટિક સોસાયટીની** મુંબઇની શાખામાં સન ૧૮૬૪ માં તા૦ ૧૪ એપ્રિલને દિને વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તે જ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં સન ૧૮૬૫ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણજીતકૃત **રત્નમાલા** નામે એક સુંદર વ્રજભાષાનો ગ્રંથ છે. જેમાં પત્તનના મહારાજોનો ઇતિહાસ છે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાં છે તેટલાંનું ઇંગ્લીશ કવિતામાં ફાર્બસે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને અહુણાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

જે સભા "**ફાર્બસ**" નું પ્રતાપિ નામ ધારણ કરે છે, જે સભાના સંબંધમાં આ જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને જે સભાને ફાર્બસના મરણથી અસાધારણી હાનિ થઈ છે–કારણ 'મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા' એવું જે સભાને થયું છે–તે સભા સંબંધિ થોડુ જણાવી આ લેખ સમાપ્તિ પામશે.

મુંબઇમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ, સભા કે મંડલી રૂપ પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું હતું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કાર્ય સાધી પણ લીધાં છે; ઉદાર શ્રીમંતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લક્ષાવધિ ધન પરોપકારનાં કાર્યોમાં કઢાવ્યાં છે. ધન્ય છે ઉદાર શ્રીમંતો અને ધન્ય છે તેઓના દૂરદર્શી પ્રેરકો. ભરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કાર્યો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો અજી વિદ્યમાન છે. તે લખલક્ષિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિચારો અત્ર સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી

---

* પૂર્વે ફાર્બસે અમદાવાદમાં સરસ્વતીને તરત બંધનમુક્તા કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદિર ન હોવાથી તે વેલા ત્યાંથી બહુ દૂર ગઈ નહોતી. પોતે છૂટી થઈ ભદ્રની બંદિશાલામાં જ રહી હતી. પરંતુ ફાર્બસ ફરીથી છેલા ત્યાં ગયા ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનું જ એક સુંદર મંદિર (હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ) કરી મિ. કર્ટિસ જેવા પૂજારીના સાધનથી મહાલતી દીઠી. એવા અનેક સારા ફેરફાર ફાર્બસે પોતે જોયા હતા.

વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂર્ણ વિચારાય છે. ઈશ્વરની લીલા અકલિતા અને અપરંપારા છે, એ સત્ય છે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગૂર્જરી ભાષા,—જે વિચારની વાચકમુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મંજૂષાનો આપણા ગૂર્જર બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું અતિ ઉપયોગી સાધન–તેને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધન ઉપર પ્રથમ આ લેખકનું લક્ષ ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર[1] (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા નથી) જે દેશીઓનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અજ્ઞાત રહી લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહે છે, તેઓનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભ યોજનામાં ઉત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. વિદ્વાન્, ઉદાર, પરોપકારી, દેશીઓના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચીએ છીએ તેવા વર્ગના પુરુષોમાંનો એક, ડાકટર વિલસન, તેને એ વિચાર સંભળાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સમ્મતિ આપી. એમ સંકલ્પ બળવાન્ થઈ સારૂ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગૂર્જરાત અને ગૂર્જરાતી ભાષા સાથે સજ્જડ એકીભૂત થઈ ગયેલું ફાર્બસનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતિએ જ, આ લખતાં આ જ શોકમિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે ફાર્બસ સાહેબને મિલીને સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે શુભ સમયે અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદ્દર્શક પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસે કહ્યું કેઃ—"મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યાં કરતો હતો, પરંતુ "મારી પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી, અવે એ કામમાં * * * "હું પણ યથાશક્તિ પરંતુ બહુપ્રીતિથી સર્વ પ્રકારે સામીલ રહીશ. ઇ૦ ઇ૦" પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા ફાર્બસે પોતાનું બહુ લક્ષ આપવા માંડ્યું. મુંબઈના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને કાને એ વિચાર આ લેખકે નાંખ્યો, તેઓએ નાણાંનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર્યું. તે શુભ સમાચાર મિ૦ ફાર્બસને કહ્યા એટલે તેઓને અધિક ઉત્સાહ થયો. સંકલ્પિત સભાના ઉદ્દેશ શા શા છે તે વિષયનાં પ્રસિદ્ધિપત્ર છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સુરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારીઓ દ્વારા ફાર્બસે પ્રયત્ન કર્યો. રા૦ મુકુંદરાયે તે કાર્ય

૧. એ સંભાવિત ગૃહસ્થનું નામ ધી રેવરેન્ડ મિસ્તર ધનજીભાઇ નવરોજી છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં તેની નામ ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરી શકાયું ન હતું. પરંતુ તેવા સદ્ગૃહસ્થનું નામ ગુપ્ત રહે એ અંતઃકરણને ભારકારી હતું. આ વખત પણ તેઓની અનુજ્ઞા લીધા વિના તેઓનું નામ પ્રસિદ્ધ કરાય છે. આશા છે કે તેઓ એ દોષને ક્ષંતવ્ય ગણશે

ઉત્સાહથી માથે લીધું. ફાર્બસ સાહેબનું નામ સુરાષ્ટ્ર દેશના રાજાઓને એવું પ્રિય હતું કે ફાર્બસ સારૂ 'જે કરે તે ઓછું,' એવું તેઓ માનતા હતા. તેઓએ ઉદાર મનથી 'ગૂજરાતી સભા' અર્થે નાણાં ભર્યાં. એ સભાના ઉપયોગ સારૂ એક લાખ રૂપિયાનો સંગ્રહ કરવા વિચાર હતો. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮,૨૦૦* અઠાવીશ હજાર બસે સુરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર થોડાક જ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતોએ રૂ. ૩૭,૫૦૦ ભર્યા. બીજા ગૃહસ્થો પણ એ વિષયે જાણતા તેમ સારો આશ્રય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી આશા આપતા, તે ઉપરથી ધાર્યા કરતાં અધિક નાણાંનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે ભાસ્યું હતું.

પ્રથમ મુંબઈમાં વાલુકેશ્વર સમીપ ફાર્બસને બંગલે થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા૦ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઈના પુરાલયમાં મેળવી. સર્વના એકમતથી "ગૂજરાતી

---

* એ રીતિએ ભરાયલાં નાણાંમાંથી જે આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જુનાગઢના નવાબ સાહેબ.
૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.
૪૦૦૦ શ્રી નવાનગરના જામ સાહેબ.
૨૫૦૦ શ્રી ધરાંગધરાના રાજ સાહેબ.
૨૦૦૦ શ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ માંથી.
૧૭૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી લિંબડીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી મોરબીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી ચુડાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી સાયલાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી જસદણના ખાચર સાહેબ.
૨૦૦ શ્રી બજાણાના મલેક સાહેબ.
૨૦૦ શ્રી માલિયાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી કોટડાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી વીરપુરના ઠાકુર સાહેબ.

એ રીતિએ કાઠિયાવાડનાં, અને બીજાં મુંબઈનાં નાણાંમાંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) સદ્ગત શેઠ. ગોકુલદાસ તેજપાલના વસુલ થયાં છે. તેની સરકારી નોટો લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખવામાં આવી છે.

સભા" સ્થપાઈ. તેમાં મિ૰ ફાર્બસ પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરુષોની એક વ્યવસ્થાપક મંડલી, અને આ લખનાર મંત્રી, એમ નિયમન થયું; અને હર્ષભરી સભા વિસર્જિતા થઈ. તે સમયે સર્વેએ તેના પ્રતિ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધિ પામશે એમાં કોઇને પણ શંકા થાય નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે! ઇશ્વરની અકલિતા માયા કોનાથી કલાઈ છે! ઉપરનો વિચાર કરીને ઉઠ્યા તે જ વેલા મુંબઈને માથે એક સંકટચક્ર અદૃશ્ય ભ્રમતું હતું. તેની ગતિ કોઈના જાણ્યામાં નહતી. એવા સંધિમાં વલી ફાર્બસની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેઓને મુંબઈ છોડી પુને જવું પડ્યું. મંત્રીને પણ કંઈ અવશ કાર્ય સારૂ સ્વગ્રામ જવું પડ્યું. એ વિઘ્નોથી કાર્ય વિલંબાઈ સમય ચ્યુત થયો. તેનું પરિણામ તો હાનિ હોય જ. પછી કેટલેક માસે મુંબઇમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે, મુંબઇની દશા વિપરીતા દીઠી. અદૃષ્ટદેવીએ શોકનો પડદો અકસ્માત્ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાક જ માસ ઉપર સુખમાં દીઠેલા, તે તે ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુઝાતા દીઠી. અનુભવી પંડિતો કહી ગયા છે કે "धर्मस्य त्वरिता गतिः" તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ ટીપમાં નાણું ભર્યાં હતાં તેઓને તત્કાલ સૂચવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડાની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રાખી શકતા ન હોતા. તેનો પરિણામ એ થયો કે નાણું વસુલ આવી શક્યાં નહિ.

એ પરિણામથી સભાને ભારે હાનિ થઈ એવું ન ગણાત. કારણ એ સાધનને તો પાતાલમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભામાં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાનિ એ સભાને તે જ કાલે થઈ.

બહુ વિચારો કર્યાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા ભોગવી તા૰ ૩૧ થી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને ગુરુવારને દિને પુનામાં ધી આનરેબલ એલિસના બંગલામાં ફાર્બસનો દેહ પડ્યો, અને તે સદ્ગતિ પામ્યા. ફાર્બસના અકાલે સદ્ગમનથી સભાને એવો તો અસહ્ય ધક્કો લાગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી એ દુર્લભ થઈ પડ્યું.

ફાર્બસને એ સભા કેવી પ્રિયા હતી અને તેના ઉપર અંતઃકરણથી તેનાં સ્નેહમમતા કેવાં હતાં તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્બસનું માત્ર એક વચન અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાલ વેલા જે જે કાર્યો સાથે ફાર્બસને સંબંધ હતો, તે તે કાર્યો એઓના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે "ગૂજરાતી સભાનું" કામ પણ સંભાળી લેવા એઓના મિત્રોએ કહ્યું. તે સમયે ફાર્બસે ઉત્તર આપ્યું કેઃ—"**સર્વ કાર્ય તમને સોંપીશ, પણ મારી ગુજ-**

"રાતી સભાનું કાર્ય તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજી નથી." એ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે, તે દર્શાવવા તેમાંનો પ્રત્યેક અક્ષર એવો તો સમર્થ છે કે, એક માત્રા પણ અધિક કહી પુષ્ટિ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

એ પ્રકારે ફાર્બસના સદ્‌ગમનથી ગૂજરાતી સભાને જ એકલીને અસાધ્યા હાનિ થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો તેને તેને એઓના મરણથી અભિઘાત અને શોક થયા છે. અને કવિ દલપતરામ કવે છે તેમ, "ફીરતી કોટ કિલાક જવા થકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી." કાઠિયાવાડમાંથી રા. રા. મુંકુંદરાય લખે છે કે "ફાર્બસનું મરણ જાણી "અત્રના ઘણા રાજારજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય "ગયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે." ગૂર્જરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોકસંતાપ થાય એમાં તો નવાઈજ શી. જે બહુ વર્ષ ફાર્બસ સાથે રહ્યા, અને જેઓનાથી ફાર્બસના વૃત્તાન્તમાં બહુ સાધન મળ્યાં છે, તે ક૦ દલપતરામે "**ફાર્બસવિરહ**" નામે એક પ્રશસ્ય કાવ્ય લખ્યું છે. તે વાચવાની આ પ્રસંગે સર્વને ભલામણ છે. એ પ્રશસ્ત પુસ્તકમાંની સરસા કવિતા પ્રાસંગિકી અને સ્વાભાવિકી છે. ફાર્બસ દલપતરામના ભોજ હતા. દલપતરામનું કવિત્વ ફાર્બસથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને ફાર્બસ સંબંધી લખતાં તે પૂર્ણ, દશા પામ્યું છે. ફાર્બસના વિયોગથી ક૦ દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાનિ થઈ છે, અને તેઓનું હૃદય સવિશેષ કોમલ થઈ નિર્મલ સ્નેહ દર્શાવતાં વદે છે કે;—

(ઇંદ્રવિજય)

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામની ખોટનું દુઃખ ખરૂં,–પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબકુસંપનું, છાતિતણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
ક્રોડ રિપુતણું કોણ ગણે કદિ ચોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોટયું;
મેં મનમાં અનુમાન (અનુભૂત?) કર્યું દુઃખ મિત્રવિયોગનું સર્વથી મોટું.

'**ગુજરાતી સભાએ**' ફાર્બસનો શોક તેનું શુભ નામ જ તેણે પોતાનામાં કોતરાવી દર્શાવ્યો છે, અર્થાત્ "**ફાર્બસ** ગૂર્જરાતી **સભા**" એવું નામ ધારણ કર્યું છે. 'એશિયાટિક સોસાઇટી'ની શાખાએ પણ પોતાના વૃત્તાન્ત પત્રમાં ફાર્બસશોકદર્શક લેખ, વિદ્વાન્ અને બહુશ્રુત ડાકટર ઉલસનના મતને અને રા. રા. વિશ્વનાથ મંડલિકના અનુમતને અનુસરી લખ્યો છે. તે ઉભય ગૃહસ્થોએ એ પ્રસંગે ભાષણો કર્યાં છે, તેમાં ફાર્બસ સાહેબના ગુણ ગાયા

અનુલેખન.

'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'ની ટીપમાં તુરતમાં રૂપિયા પાંસઠ હજાર સાતસેં અંકે રૂા. ૬૫,૭૦૦) ભરાયા હતા: એમાં સુરાષ્ટ્રમાંના રાજ્યકર્ત્તાઓએ રૂા. ૨૮,૨૦૦) ભર્યા હતા, તેમાંથી રૂ ૨૬,૨૫૦) આવ્યા હતા; અને મુંબઈમાં ભરાયલા રૂ. ૩૭,૫૦૦)માંથી માત્ર રૂ. ૫૦૦) આવ્યા હતા. કુલ રૂ. ૨૬,૭૫૦) અક્ષરે રૂપિયા છવીસ હજાર સાતસેં અને પચાસ વસુલ થયા હતા. તેમાંથી રૂ. ૧૮૩૮)માં હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ લઈ મુંબઈના પુરાલય–ટાઉનહાલ–માં 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'ના એક કપાટમાં એ જ ફા૰ ગૂ૰ સભાના હસ્તકમાં છે. રૂ. ૧૪૦૦૦) ને આશ્રયે રાસમાલાનું ભાષાંતર કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં વ્યય થયો હતો. રાસમાલાના વેચાણનાં નાણાં પાછાં વલ્યાં તેની, તથા મૂલમાંથી જે શેષ હતું તેની, સરકારી નોટો લઈ મુંબઈ બેંકમાં રાખેલી છે. એ સભાનું કાર્ય યથેચ્છ કરવામાં એ નાણાં ઉપર આવતું વાજ પહોંચી શકે એમ ન હોવાથી નાણાં આપનાર સુરાષ્ટના રાજ્યોએ સભાના મંત્રીને સૂચના કરી હતી કે "એ નાણાંના વાજમાંથી "સારાં કામ કરી શકવા જેટલો સંગ્રહ થાય ત્યાં સુધી એ નાણાનું મૂલ દ્રવ્ય "વાજથી વધારવામાં આવે છે એમ અજી થોડાંક વર્ષ ચલાવવું." તે અનુસાર એ નાણાં વાજથી વધારવાનું જ લક્ષ રાખેલું છે. આ વિ. સંવત્ ૧૯૫૩ ઈ. સ. સ. ૧૮૯૭ના વર્ષના અન્ત સુધી મૂલ દ્રવ્ય અને વૃદ્ધિદ્રવ્ય (વાજ) મલીને કુલ રૂપિયા બાસઠ હજાર અને પાંચસે અંકે રૂ. ૬૨,૫૦૦)ની સરકારી નોટો લેવાઈ. 'ધી બેંક આવ બોમ્બે'માં એ જ ફા. ગૂ. સભાના નામથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. અને અજી તેમાં પ્રતિવર્ષ વધારો થતો જશે.

'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' નામે સંસ્કૃત પુસ્તક છે. તેમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત હોવાથી પ્રખ્યાત ડાકટર ભાઉ દાજીના તંત્રિત્વ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવાનો 'ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા'એ નિર્ણય કર્યો હતો. પરંતુ તે ગ્રંથ ડા. ભાઉ દાજી સદ્દગત થયાથી પ્રસિદ્ધ થઈ શકયો નથી.

'રાસમાલા'નું ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ કર્યું છે; અને તે સુંદર તથા રુચિકર ગણાયું છે. તેની શુદ્ધિ–વૃદ્ધિ–સહિતા દ્વિતીયાવૃત્તિ માત્ર એક વાર પ્રસિદ્ધ કરવા ફા. ગૂ. સભાની ભગિની અમદાવાદમાંની 'ગૂજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી'ને અનુજ્ઞા આપી છે.

ગિરગામ, મુંબઈ.
સંવત્ ૧૯૫૩. આશ્વિન વદિ ૧૩.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
ફા. ગૂ. સ. માનદ મંત્રી.

रासमाळा.

પ્રકરણ ૧.

ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય-વલભીપુર

ગૂજરાત પ્રાન્ત પશ્ચિમ **હિંદુ**સ્થાનમાં છે, તે બે ભાગ મળીને થયેલો છે-તે માંહેલો એક ભાગ ખંડસ્થ છે, અને બીજો દ્વીપકલ્પસ્થ છે; તેમાંથી દ્વીપકલ્પસ્થ ભાગ ઘણોખરો **ઓ**મનના કિનારાની સામે, અને **સિન્ધ** તથા **મ**કરાનના કિનારાની નીચે, **આર્બી** સમુદ્રમાં વધી ગયેલો છે. ખંડસ્થ ભાગ અથવા ખરા ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા **હિંદુ** લોકો **નર્મદા** નદી ગણે છે. તથાપિ એ પ્રાન્તની ભાષા, દક્ષિણમાં બહુ આઘે લગી, **નર્મદાના** મુખથી તે **મુંબઈ** ભણીના અર્ધા રસ્તા સુધી છેક **દમણ** અથવા **સેણ્ટ્જોન** (**સંજાણ**) લગણ બોલાય છે. **વિંધ્યાચલ** અને **આરાવલિ** પર્વતને સાંધનારી ડુંગરિયોની હાર, **નર્મદા** નદીના કિનારાની ઉત્તરમાં આગળ વધીને ગૂજરાતની ઉત્તર. અને પૂર્વ સીમા બને છે; અને **માળવા**, **મેવાડ**, તથા **મારવાડ**થી ગૂજરાતને નોખો પાડી દે છે. એની પશ્ચિમ અને વાયવ્ય સીમાએ, **કચ્છ**નો **અ**ખાત અને ખારૂં રણ, જે કોઈ કોઈ વેળાએ ઘણું ખરૂં પાણીથી ભરાઈ જાય છે, તે છે: એની દક્ષિણ ને નૈર્‌ઋત્ય સીમાને કિનારે **ખંભાત**નો **અ**ખાત, અને **આર્બી** સમુદ્ર છોળો મારે છે. ગૂજરાતની આ પ્રમાણેની સીમામાંહેથી એનો વાયવ્ય કોણ ભણીનો ભાગ છેક બંધ વિનાનો છે. અને ત્યાંથી એ પ્રાન્ત ઉપર હલ્લા થયેલા છે. ત્યાં આગળ સપાટ રેતીનું મેદાન છે. તે **કચ્છ**ના **ર**ણની અને **આબુ** પર્વતની તળાટી વચ્ચે આવેલું છે.

જે પર્વત, ગૂજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સીમાએ આવેલા છે. અને જેની અનેક શાખાઓ એ પ્રાન્તના છેક પાસેના ભાગ સુધી પ્રવેશ થઈ છે. તે પર્વત ઉભા, ખડબચડા, અને દુર્ગમ છે. ડુંગરાના સ્કંધ અને શિખરો વચ્ચેની ખીણો જંગલોથી પથરાઈ ગયેલી છે. આ જંગલોની ઘોરઘટા છાયામાંથી અનેક નદિયો વહે છે, તેઓની ઉંચી ભેડો તોડીને લાંબા, ઊંડા અને ગુચપુચિયા વ્હેળા

બની રહેલા છે, અને તેઓના ઉપર ઝાડ તથા વનસ્પતિ ઉગીને ઘણાં ખરાં ધાડાં ઉપવન બની રહેલાં છે. જેમ સપાટ ભાગ નજર આવતો જાય છે, અને વન દેખાતું બંધ થતું જાય છે, તેમ, નદિયો પૂહોળી અને ઓછી આરણ્યક થતી જાય છે; અને આગળ જતાં સાબ્રમતી, મહી અને નર્મદા એ ત્રણ ધોરી નદિયોમાંથી જેની સમીપમાં આવી જાય છે તેનો સંગમ કરી, અંતે ખંભાતના અખાતને મળે છે. ગૂજરાતનો ઘણો ખરો નૈર્ઋત્ય કોણનો આખો સાઠ માઈલનો પ્રદેશ, કચ્છના રણથી માંડીને તે નર્મદાના કિનારા સુધી, દ્વીપકલ્પને મોખરે, અને ખંભાતના અખાતને ઉત્તર અને પૂર્વ કિનારે આવી રહ્યો છે, તે ખુલ્લો અને પૂર્ણી થયેલો સપાટ છે; આ ફલદ્રૂપ પ્રદેશનો ઘણો વિભાગ, અને મુખ્યત્વે કરીને જે સાબ્રમતી અને મહીની વચ્ચે આવ્યો છે તેટલો, ઝાડની સરસ ઘટાથી છવાઈ ગયેલો છે, તે ઝાડોમાં ઘણાં તો આંબાનાં છે, અને બાકીનાં બીજી જાતિનાં છે, તેઓના ઉપર ફલ લટકતાં દેખાય છે અને ઘણા જ દેદીપ્યમાન રંગનાં પાંદડાં ઝળકી રહે છે. આ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે, “ઇંગ્લંડના ઉમરાવોના સર્વોત્તમ ચોગાનોની હારે સેંકડો માઈલ સુધી ઉતરે એવો છે.” વળી ડુંગરાવાળા પ્રદેશમાં ખેતીવાડી કરવામાં આવતી નથી, તો પણ, જ્યાં જ્યાં વાવણી કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં, બહુ જ સારી ફળદ્રૂપતા જોવામાં આવે છે, ખેતરોની સારી સંભાળ લેવામાં આવે છે, અને સરસ પાકથી ભરચક જણાય છે; અહિયાં પણ આંબા અને બીજાં રોપેલાં ઝાડ બહુ જ વધારે જોવામાં આવે છે: અને સપાટી ચડતી ઉતરતી છે, તથા જંગલ અને ડુંગરા નજરે પડે છે તેથી મિસ્તર એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે તે પ્રમાણે “હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ ભાગનો એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક અને વધારે રમણીય દેખાવ નજરે આવતો નથી.”

કચ્છના ન્હાના રણના છેડાથી સુમારે વીશ માઈલને અંતરે અગ્નિકોણમાં, ખારા પાણીનું એક મ્હોટું સરોવર શિરૂ થાય છે, તે ઠેઠ ખંભાતના અખાતના મથાળા સુધી જઈ પહોંચે છે, અને ખરા ગૂજરાતની તથા સોરઠ અથવા કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પની સીમા બની રહે છે. અસલને વારે આ બન્ને ભાગ એક બીજાથી પૂરી રીતે છૂટા પડેલા હશે, અને ખરૂં જોતાં સોરઠ એ એક બેટ હશે એવો સંભવ જણાય છે[૧].

---

૧ આ વિષય સંબંધી સૂચના મેળવવા કાજે, બૉમ્બે બ્રાન્ચ આવ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના ભાગ ૫માને પૃષ્ઠ ૧૦૯મે મેજર ફુલ જેમ્સનો લેખ છે તે જુવો. તેમ જ વળી, એલ્ફિન્સ્ટન્સ ઇંડિયાના સન ૧૮૪૧ની આવૃત્તિના પહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૫૮મે જુવો.

ખંભાતના **અ**ખાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર, **ભા**વનગરની ઉત્તરમાં, થોડેક માઇલને અંતરે, ગ્રેનિટ (કઠણાશ ભરેલા) પથ્થરના ડુંગરાની હાર છે, તે સ્થિર સરોવર સરખા સપાટ પ્રદેશમાં, જાણે દરિયાનાં મોજાંની વચ્ચોવચ્ચ બેટનું ઝુમખું તરતું હોયની એવી દેખાય છે. આ ખરબચડાં શિખરોની ટોચ જે **ચ**મારડી ગામ ઉપર ઝોકી રહી છે ત્યાંથી જે દેખાવ નજરે પડે છે તેના કરતાં ચડિયાતા દેખાવ, આખા **હિં**દુસ્તાનમાં, ઇતિહાસ સંબંધી તથા દંતકથાઓ વિષેની વિચારસંકલનામાં રમુજ પાડે એવા, તથા વિવિધ પ્રકારના બીજા થોડા જ હશે.

ચમારડીના ખરાબાને એક વાર દરિયાના પાણીની છોળો વાગતી હતી એવી દંતકથા ચાલે છે તેને ત્યાંની બખોલોથી પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે, તે બખોલો દરિયાનાં મોજાંથી પોલી થઇ હોય એવી ખુલ્લી રીતે જણાય છે, તેની વચ્ચે ઉભા રહીને જોનારની નજર આગળ, ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવી રહેલું, અને દૂર ક્ષિતિજમાં જઇ અડેલું એવું કાળી ભૂમિનું વિશાળ અને સપાટ મેદાન જણાય છે, તે પ્રતિ વર્ષે ઘઉં અને રૂની વાવણીથી ભરપૂર થયલું રહે છે (જે ભાગ ઉપર અખાતની ભારે ભરતીનો ધસારો થાય છે. અને જે ખારો અને ઉજ્જડ પડેલો દેખાય છે તે ભાગ વિના) અને તેની સપાટી ઉપર પૂર્વ ભણીની દિશાએ રસ્તો કરવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા જળપ્રવાહથીજ માત્ર ખંડિત થયલું જોવામાં આવે છે. વળી, એ **ચ**મારડીના ડુંગર ઉપરથી, પ્રતાપવંતી **વ**લભીના ગઢ આગળ થઇને વહેતી, અને ઉનાળાના દિવસમાં પોતાના વાંકાચૂકા માર્ગે મંદ મંદ ગતિ કરતી તથા વર્ષાઋતુમાં ઘણા પ્રવાહબળથી દરિયા ભણી ધસારા સહિત માર્ગ કરતી, એવી નદી જોવામાં આવે છે. તેમ જ વળી. કનકસેનના હજી સુધી ગુપ્ત રહેલા વંશનાં મ્હોટાં વ્હાણ દરિયા ભણી લઇ જતી, અને જે હવણાં થોડી અને ન્હાની હોડિયોથી ખેડાય છે, તો પણ જે નગર ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે તેની પડખે થઇને જતી, અને **ગો**ઘાના બંદરને પસાર કરતી, જે ખાડી **પી**રમના ચમત્કારિક અને મનોરંજક ન્હાના બેટને **સો**રઠના દ્વીપકલ્પથી જૂદો પાડે છે તેને ધસી આવી ઘણા વેગથી મળતી, અને પોતાની અસલની મ્હોટાઇની નિશાનિયો બતાવતી, એવી ખારા પાણીની **ભા**વનગરની ખાડી, પણ ત્યાંથી ઓળખાઇ શકાય છે. આ સપાટ ભૂમિમાં. **ચ**મારડીની ઉત્તરે થોડાક માઇલને છેટે હાલનું **વ**ળા નામનું ગામ છે (જે હાલમાં **ગો**હિલ રજપૂત ઠાકોરની સત્તામાં છે;) તથા પુરાતન નગર **વ**લભીપુરનાં ખંડેર પડી રહ્યાં છે. અને એથી આગળ વળી, જાણે ઇતિહાસવિષયક દેખાવનો સંબંધ ચાલતો રાખવાની તેની મતલબ હોય તેમ, એક ઊંચો મિનારો **લો**લિયાણા

નામે નગર દર્શાવે છે, આ ઠેકાણે અસલને વારે મુસલમાન પાદશાહના સરદારો પ્રાન્તની જમાબંદી વસુલ કરતા હતા. એક પડી ગયલી મસ્જીદની પાસે અસભ્ય મરાઠાએ એક દેરૂં બાંધ્યું છે. અને મોખરે અશુદ્ધ જોડણીનો અને કઢંગી રીતે કોતરેલો નીચે લખેલો લેખ છે;–

"શ્રી **શિવ**નાં પગલાં પ્રયાસથી **દામાજી ગાય**કવાડ અહરનિશ પૂજે છે. સંવત્ ૧૭૯૪. (સન. ૧૭૩૮.)"

ચમારડીના ડુંગર ઉપર ઉભો રહીને જોનાર, દક્ષિણ ભણી નજર કરે તો, પર્વતની હારોથી ચિત્રવિચિત્ર થયલો આકાર તેની નજરે પડે છે. ભૂમિ ઉપર થોડાક માઈલ સુધી, અને **પીર**મની દક્ષિણમાં, **ખો**ખરાના ડુંગર દૃષ્ટિએ આવે છે; છેક પાસે, અને બહુ પશ્ચિમમાં ખડકમય હાર **સિહોર**ને વિંટલાયલી દેખાય છે, અને એથી પણ પશ્ચિમમાં, આઘે, પવિત્ર પર્વત **શત્રું**જયનો ઉત્તમ આકાર, જેના ઉપર ખડકવાળો ઉપરનો ડુંગર, જે રાજમંદિરના જેવી બાંધણિયોથી ભરપૂર છે એવો વિરાજતો છતો **પા**લીટાણાના બુરજ અને મિનારા કરતાં પણ ઉંચો ઝોકાં ખાતો દેખાય છે.

જૈન લોકોના **૨૪ તીર્થં**કર થયા, [1]તેમાંથી આદિ **આ**દિનાથે [2] **શત્રું**જયના પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી હતી તેથી તે પવિત્ર ગણાય છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી સુમારે બે હજાર ફૂટ ઊંચો છે. યાત્રાળુ લોક અહિં આવે છે તે **પા**લીટાણા શહરમાં થઇને પર્વતની તલાટિયે આવે છે, તે રસ્તે બન્ને બાજુએ વડનાં

---

૧ **જૈન** ધર્મના **ચોવીશ તીર્થંકરો**નાં **નામ, તેમનાં** માતપિતાનાં **નામ, લાંચ્છન,** એટલે તીર્થંકરની પ્રતિમા **નીચે તેનું** ચિહ્ન **થાય છે તે,** કે જેપરથી **ક્યા** તીર્થંકરની પ્રતિમા છે **તે** ઓળખાય છે, એ સઘળી વિગત માટે જુવો **રાસમાળા** પૂરણિકા **પરિશિષ્ટ** અંક. ૧.

૨ **હિંદુઓના ચાર** યુગને **મળતા, જૈનોના ૬ આરા છે. ત્રીજા આરામાં કશ્યપ** ઋષિના વંશના **ઇક્ષ્વાકુ રાજાનો** વંશજ **નાભી રાજા થયો. તેને મરુદેવી** નામે **રાણી હતી** અને **ઋષભ દેવ નામે** પુત્ર **હતો તે** જ **જૈનના** પહેલા **તીર્થંકર આદિનાથ. ઋષભ** દેવના પહેલાં પૃથ્વી **ઉપર** વર્ષાદ વર્ષતો **નહિ,** અગ્નિની ઉત્પત્તિ **હતી નહિ,** કોઈ કાંટાવાળું ઝાડ થતું નહિ; **વિદ્યા તેમ** જ ચતુરાઇનો ધંધો જગતમાં **હતો નહિ. આ સર્વ ઋષભ** દેવે દાખલ કરયાં, **માણસોને** ત્રણ કર્મ શીખવ્યાં--ઉષીકર્મ, **અથવા** લડાઈ **અને રાજ્યની** વિદ્યા; **મશી** કર્મ અથવા **શાસ્ત્રવિદ્યા; કશીકર્મ** (કૃષિકર્મ) ખેતીવાડીની **વિદ્યા. આ** વેળાએથી મનુષ્યોએ નિયમિત ધંધો કરવા માંડ્યો. **છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી વિક્રમાદિત્યના** સંવત્‌ની **પેહેલાં** ૪૭૦ **વર્ષમાં**(ઈ. સ. **ની પૂર્વે** ૫૨૬) **નિર્વાણ પામ્યા; ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ,** આઠ **માસ, અને** બે **અડવાડિયે** પાંચમા **આરાનો પ્રારંભ થયો તે** એકવિશ **હજાર વર્ષ સુધી ચાલવાનો છે.**

(ઋષભ દેવનું સ્થાપન લાટ દેશમાંના **ભૃગુકચ્છ(ભરૂચ)ની પાસે નર્મદાના** તટ ઉપર **વજ્રસેન** મુનિયે **શકાવતાર** તીર્થમાં કર્યું, **આ સ્થાન હાલ નિકાવિહાર કહેવાય છે.**

ઝાડની હારો છે તેની ઘટાઓથી સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી. પર્વતના સ્કંધ અથવા ચડાવ ઉપર, એથી તે ત્રણ માઈલ સુધી થાક લાગે એવો રસ્તો છે, પણ બે બાજુએ વિસામો લેવાની ઘણી જગાઓ છે. પાણીનાં ન્હાનાં તલાવ અને કૂવા છે, તથા ન્હાનાં દેરાસર બંધાવેલાં છે. આ **ચૈ**ત્યમાં તીર્થંકરનાં પગલાં છે. આવો રસ્તો વટાવીને યાત્રાળુ છેવટે બેટના જેવા ઉપરના ડુંગર આગળ આવી પહોંચે છે. આ ડુંગર ઘણા સુંદર રંગના ખરાબાનો બનેલો છે, તેના ઉપર તેના ધર્મનું **ચૈ**ત્ય છે. આ ડુંગરે બે શિખરોનો છે તેની વચ્ચે એક ખીણ છે તે ઘણી ખરી પૂરાઈ ગઈ છે, અને દેવાલય, અગાશિયો, અને વાડિયોથી છવાઈ ગઈ છે. બધાયની આસપાસ કોટ છે, અને તોપને માટે તેમાં કોશિકાં મૂકયાં છે. આ ઘેરાવામાં બીજા ન્હાના કોટ છે તેથી ઘણાં દેરાસરો, પોતપોતાની મેળે સ્વતઃ કોટના જેવાં બની રહેલાં દેખાય છે. દક્ષિણ શિખર ઉપર મધ્ય સમયનાં દેરાસર છે, તે **કુ**મારપાળ અને **વિ**મલશાહનાં બંધાવેલાં છે, ત્યાં એક તલાવ છે તે, તે જગ્યાની દેવી **ખો**ડિયારના મહિમાને લીધે પવિત્ર ગણાય છે, તેની પાસે જૈન તીર્થંકર **ઋ**ષભ દેવની વિશાળ કદની મૂર્ત્તિ છે. તેના પગ આગળ જીવતા ખરાબામાંથી કોરી ક્હાડેલો પોઠિયો છે. ઉત્તર શિખર ઉપર મ્હોટામાં મ્હોટું અને ઘણું પુરાતન **ચૈ**ત્ય છે તે દંતકથામાં ક્હેવાતા **સ**મ્પ્રતી રાજાએ બંધાવ્યું છે એમ ક્હેવાય છે. **શ**ત્રુંજય ઉપર જૂનાં દેવાલયો થોડાં છે; અને વારે વારે જીર્ણોદ્ધાર થાય છે તેથી તેમની આજુ બાજુએ હાલનાં દેરાસર છે તેમાંથી ઓળખી ક્હાડવાને બહુ કઠણ પડે છે, પણ જે આધુનિક છે તે સર્વ વૃંદને નામે ઓળખાય છે. **હિ**ંદુસ્થાનમાં, ચારે મગથી—**સિ**ન્ધુ નદીથી તે પવિત્ર **ગં**ગા નદી સુધી, અને **હિ**માલયના હીમનાં મુકુટધારી શિખરોથી તે તેની **ક**ન્યાકુમારી, જે રૂદ્રને સારૂ સૃજેલી અર્દ્ધાંગના, તેના ભદ્રાસન સુધીમાં એકે નગર એવું નહિ હોય કે જયાંથી એક અથવા બીજી વેળાએ, **પા**લીટાણાના ડુંગરને વિરાજમાન કરનાર દેરાસરોને નાણાંની ભેટ નહિ આવી હોય: એક ગલી પછી બીજી ગલી, અને એક ચોક પછી બીજો ચોક, એ પ્રમાણે જૈન ધર્મનાં દેવાલય તેઓના ભવ્ય કોટ સહિત વિસ્તાર પામ્યાં છે, તે અર્દ્ધા મ્હેલ જેવાં, અર્દ્ધા કોટ જેવાં, એકાન્ત અને મહિમાવાન્ પર્વત ઉપર દેદીપ્યમાન આરસ પાહાણનાં બાંધેલાં, અને સ્વર્ગના મહાલય સમાન, છેક ઊંચે હવામાં મૃત્યુ લોકને પગ દેવાને દુર્લભ, એવાં છે. પ્રત્યેક **ચૈ**ત્યના ગંભારમાં **અ**જિતનાથની, **આ**દિનાથની અથવા કોઈ બીજા તીર્થંકરની એક અથવા વધારે મૂર્ત્તિઓ છે, તેનો ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરેલો, આરસ પાહાણની મૂર્ત્તિનો આકાર, રૂપેરી દિવિયોના ઓછા અજવાળાથી ઝાંખો દૃષ્ટિએ પડે છે, અગરબત્તીની સુગંધ હવામાં

બ્હેંકી રહે છે, અને ચકચકિત ફરસબંધી ઉપર ભક્તિમાન સ્ત્રિયો, સોનાના શૃંગાર સજેલી અને વિચિત્ર રંગનાં વસ્ત્રથી ઝઘઝઘાટ મારતી, એક સ્વરી પણ મધુર સ્તવન ભણતી એવી, ઉઘાડે પગે પણ ધિમેધિમે પ્રદક્ષિણા ફરે છે. શત્રુંજય, ખરેખાત પૂર્વ ભણીની અદ્‌ભુત કથાના એક કલ્પિત ડુંગરની ઘટિત રીતે ઉપમા આપી શકાય એવો છે, એના રહેવાસિયો જાણે એકાએક આરસનાં પુતળાં બની ગયલા હોય, પણ તે ઉપર આવીને અપ્સરાના હાથ, સર્વ સ્વચ્છ અને ચકચકિત રાખતા હોય, અને સુગંધીવાળા પદાર્થોના ધૂપ કરતા હોય તેમ જ તે અપ્સરાના સુસ્વર, દેવનાં શૃંગારિક ગીત ગાઇને હવાને ભરી દેતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

પાલીટાણાના ડુંગરની ટોચ ઉપરથી, પશ્ચિમ ભણી જોતાં, ચોખ્ખે દહાડે નેમીનાથને લીધે પવિત્રતા પામેલો એવો દબદબાભરેલો ગિરનાર દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તર ભણી સિહોરની આસપાસના ડુંગરા, નાશ પામેલી વલભીપુરીના દેખાવને ભાગ્યે જ ફન્વન કરે છે; આદિનાથના પર્વતની તલાટીની જોડાજોડ, પાલિટાણાના મિનારા, જે ઘનઘટાની આરપાર તડકામાં ચળકાટ મારે છે તે, દૃષ્ટિએ પડતા દેખાવનો અગ્રભાગ બને છે; અને નજર છે તે રૂપેરી શત્રુંજય નદીના વાંકાચૂકા પૂર્વ ભણીના પ્રવાહ સાથે સહજ ચાલતી ચાલતી તલાજાનાં સુંદર અને દેવાલયોથી શોભી ઉઠતા ખરાબા ઉપર થોડી વાર આવીને ઠરે છે, અને ત્યાંથી પેલી પાર, જ્યાં પ્રાચીન ગોપનાથ અને મધુમાવતી–(મહુવા)ને ઉછળાતા દરિયાની છોળો વાગે છે ત્યાં સુધી જઈ ભમે છે.

શત્રુંજય ઘણુંજ પ્રાચીન અને જૈન ધર્મનું અતિ પવિત્ર ધામ છે. સર્વ તીર્થ કરતાં એ અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યું છે, અને જેનો નિરંતર નિવૃત્તિ સાથે સંબંધ થાય છે તેનું એ સુખસ્થાન ગણાય છે. વળી તે મુમુક્ષુઓનું મહામંદિર મનાય છે, અને અંગરેજોના પવિત્ર [1]અયોનાની પેઠે દુનિયાના નાશની વેળાએ પણ એનો નાશ થવો સરજ્યો નથી એમ કહેવાય છે. પૌરાણિક રાજાઓની લાંબી લાંબી ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુસ્થાનની સર્વે જગ્યાએથી તેઓએ આવીને આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તપશ્ચર્યા ને ધર્મની ક્રિયાઓ

---

૧ જૂદા જૂદા લોકોના ઘણા રાજાને અયોના પોતાના સ્મશાનની જગ્યા તરીકે પસંદ કરવાનું કારણ નીચેના પ્રાચીન ભવિષ્યકથન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું કહેવાય છે:

"જગતનો પ્રલય થતાં પ્હેલાં સાત વર્ષ અગાઉ, રેલથી લોકો ડૂબી જશે: એક જ "ભરતીથી દરિયો આયર્લૅણ્ડ ઉપર ફરી વળશે; અને લીલોતરીવાળા ઇસ્લેનું પણ "એમ જ થશે. તથાપિ કોલમ્બાનો બેટ રેલના પાણી ઉપર તરશે."–આર્ચીઅલ આન્ટીકિવટિ આફ અયોના એ નામના પુસ્તક ઉપરથી.

કરેલી તેથી તે વધારે ફળપ્રદ થયેલી અને તેના પ્રતાપથી તેઓ પોતાના પાપના ભારથી નિવૃત્ત થઈને મુક્તિ પામ્યા છે. આ ચમત્કારિક અકળ સ્થાનનો પાર પામવાને તીર્થંકરના ભક્તો સરખાની પણ ધીરજ ચાલી શકે એમ નથી, તો કપર્દિ યક્ષ, કંકુ રાજા, અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયલી અંબિકા, સમુદ્રવિજય યાદવ, અને કલ્યાણના[1] સુન્દર રાજા તથા તેની અનુપમ રાણી એઓએ આ પવિત્ર ડુંગર ઉપર બંધાવેલાં દેરાસર, એ સર્વ વિષે અમે પણ લખાણ કરીને અમારા વાંચનારાઓને સમજાવવાનો યત્ન કરતા નથી.

સૌરાષ્ટ્રના રાજા શીલાદિત્યની આજ્ઞાથી, પ્રખ્યાત વલભીપુરના શ્રી ધનેશ્વર સૂરિયે શત્રુંજયમાહાત્મ્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે, તેના ઉપરથી સાર કહાડીને રચેલા પુસ્તકમાંથી થોડી વધારે મનોરંજક વાત જાણી અમે અહિં આપિયે છિયે:

ઋષભ દેવનો પુત્ર, ભરત રાજા, અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો, તે શત્રુંજયની ઉત્તર ભણી સેના લઈ જઈને મહાશક્તિમાન્ મ્લેચ્છ રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા મંડ્યો. પહેલી લડાઈમાં તો ભરત હાર્યો, પણ પછીથી બીજી લડાઈ થઈ તેમાં તે જય પામ્યો, અને દુઃખની વેળાએ છોકરૂં જેમ પોતાની માના ભણી દોડી જાય તેમ, મ્લેચ્છ રાજા, પોતાની હાર થઈ એટલે, સિન્ધુ નદી ભણી દોડી ગયો.[2]

ચોમાસામાં ભરતને એક જગ્યાએ ખમચી રહેવું પડ્યું, પણ ચોમાસુ ઉતરવા આવ્યું એટલે, તેના પ્રધાન સુખેણે[3] સિંધુ નદીની ઉત્તરમાં, સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે, એક કિલ્લો હતો તે લીધો. ભરતના ન્હાના ભાઈ બાહુબલિના પુત્ર સોમયશાએ ઋષભ દેવનો પ્રાસાદ બાંધ્યો (શત્રુંજય ઉપર) અને ભરતે તીર્થના ખર્ચને સારૂ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી, તે દિવસથી સૌરાષ્ટ્ર, દેવદેશ[4] કહેવાયો. ભરતનો સગો શક્તિસિંહ કરીને સોરઠનો અધિકારી હતો, તેને રાજાની સેના સહિત સુખનનો આશ્રય મળ્યો એટલે તેણે ગિરનાર ઉપરથી રાક્ષસોને કહાડી મૂક્યા, અને ત્યાં મેરૂ પર્વતના જેટલા ઊંચા, આદિનાથ

---

૧ શત્રુંજયમાહાત્મ્યમાં મહિપાળ રાજાના સંબંધમાં તેના સસરા કાન્યકુબ્જ દેશના રાજા કલ્યાણ સુંદર તથા તેની રાણી કલ્યાણ સુંદરીનું લખાણ આપ્યું છે ખરૂં પણ તેઓએ સિદ્ધાચલ પર્વત ઉપર એક પણ દેવલ બંધાવ્યું હોય એવો લેખ નથી.

૨ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા પરિશિષ્ટ અંક ૨. ૨. ઉ.

૩ પ્રધાન સુખેણ નહિ, પણ સુબુદ્ધિ નામનો હતો. લડવામાં સેનાપતિ સુષેણ હતો તેને બદલે સુખે(ષે)ણ લખ્યો છે તે ભૂલ છે. કિલ્લાને બદલે સિંધુનિષ્ટુર એવું નામ છે.

૪ દેવ એટલે સ્વર્ગમાં વસનાર. આ વિષેનો વિશેષ ખુલાસો સમાપ્તિના પ્રકરણમાં જુવો.

અને **અરિષ્ટનેમી**ના પ્રાસાદ બાંધ્યા. પછીથી, **શત્રુંજય** ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્લેચ્છ લોકોએ નાશ કર્યો, અને કેટલાક કાળ સુધી, પવિત્ર પર્વત ઉપર ઉજજડપણાનું રાજ્ય ચાલ્યું.[1]

જેવામાં **વિક્રમ** રાજા પૃથ્વીને રણમુક્ત કરવાને ઉઠયો, તેવામાં, એક ગરીબ શ્રાવક **ભાવડ** કરીને હતો તે અને તેની સ્ત્રી **ભાવલા**, **કામ્પિલ્ય** પુરમાં વસતાં હતાં, તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમને ઘેર આવી ચડેલા બે યતિઓની તેઓએ સારી સેવા કરી, તેથી ચમત્કારિક ગુણની એક ઘોડીની તેઓને પ્રાપ્તિ થઈ. **ભાવડ**, ત્યાર પછી, થોડી વારમાં ઘોડાનો મ્હોટો વ્યાપારી થઈ પડ્યો. તેણે **વિક્રમાદિત્ય**ની ઘોડશાળામાં સારા ઘોડા આપ્યા, તેથી તે રાજાએ તેને **મધુમાવતી** (અથવા **મહુવા**) જે **સોરઠ**માં છે તે જાગીરમાં આપ્યું. આ નગરમાં તેને **જાવડ** નામે એક પુત્ર થયો. તે તેના બાપના મરણ પછી તેનો વારસ થયો. તે જાણે દૂધાપણનો બીજો દેવ ના હોય એ પ્રમાણે પોતાના નગરનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. નઠારી વેળામાં **મુદ્દગલ**[2] લોકોની સેના સમુદ્રની ભરતીની પેઠે આખા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ, ને તેઓ **સોરઠ**, **લાટ**,[3] **કચ્છ**[4] અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ બધા પ્રકારની માલમિલકત, છોકરાં, સર્વે જાતિની સ્ત્રિયો અને વળી પુરૂષોને પણ લઈ પોતાને "**મુદ્દગલ**" દેશ જતા રહ્યા. તેઓ બીજી જાતિના લોકો સાથે **જાવડ**ને પણ પકડી ગયા હતા; ત્યાં ગયા પછી પણ એ વ્યાપારિયે દ્રવ્ય મેળવ્યું; તે ધર્મક્ષેત્રમાં હતો ને જે પ્રમાણે ધર્મ પાળતો તે પ્રમાણે જ અહિં પણ પાળવા લાગ્યો, અને **જૈન**નું એક દેરૂં બાંધ્યું. ધર્મી પુરૂષો ત્યાં જઈ પૂહોંચતા તેનો **જાવડ** સારો સત્કાર કરતો હતો તેથી તેના મ્હો આગળ તેઓએ **શત્રુંજય**નાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, અને ભવિષ્ય વર્ત્યું કે એની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવાનું તમારે માથે નિર્માણ થયું છે. વળી તેઓએ તેને કહ્યું કે, પવિત્ર પર્વતના રક્ષક દેવ પ્રાણઘાતક, માંસાહારી અને દારૂડિયા થઈ પડ્યા છે; સ્વધર્મત્યાગી **કમડ** યક્ષ, જૈનધર્મનાં માણસો જે ત્યાં જવાની હિંમત ચલાવે છે તેઓનો નાશ કરે છે; **શત્રુંજય**ની ચોગરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે; અને **ઋષભ** દેવની પૂજા કરવાને

---

૧ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન માટે જુવો રાસમાળા પૂરણિકા અંક ૨.

૨ મૂળ પુસ્તકમાં એમ છે. ગૂજરાતી ભાષામાં "મુગલ" અથવા મોગલ લખાય છે.

૩ મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ.

૪ કચ્છનાં નામ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં અનુપ દેશ, જર્ત દેશ, સોનકટ, ઉદમ્દેશ, સાગરદ્વીપ જોવામાં આવે છે, અને વાગડ જે કચ્છનું એક પ્રગણું છે તેનું જૂનું નામ વચ્છા દેશ મળે છે. ર. ઉ.

કોઈ નથી. આ પ્રમાણે તેઓના કહેવા ઉપરથી **જાવડે ચક્રેશ્વરી** દેવીની આરાધના કરી, અને મેલા દેવને બલિદાન આપ્યાં. **તક્ષશિલા** નગરીમાં રાજા **જગન્મલ્લ** રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં **ઋષભ** દેવની મૂર્ત્તિ સંતાડી હતી તે જગ્યા તેઓએ તેને બતાવી. **જાવડે** મહાપ્રયત્ને રાજા પાસેથી એ મૂર્ત્તિ લીધી. રાજાના આશ્રયથી તેણે એક સંઘ કહાડ્યો અને તેમાં પોતે પોતાની જાતિના કેટલાકને સંગાથે લઈ **શત્રુંજય** ભણી મૂર્ત્તિ લઈ ચાલ્યો. ઘણાં સંકટ વેઠીને, **જાવડ** અને તેના સાથી, **સોરઠમાં મધુમાવતી** છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ એવા ભાગ્યશાળી કે, આગળ **જાવડે ભોટ** અને **ચીન** વહાણોનો કાફલો મોકલ્યો હતો તે સોનું અને બીજી મુલ્યવાન વસ્તુઓ ભરીને આ વેળાએ બંદરમાં આવી પહોંચેલાં તેઓએ જોયાં. આ જ વેળાએ વળી મહામુનિ **શ્રી વજ્રસ્વામી મધુમાવતીમાં** આવી પહોંચ્યા, તેઓએ **કમડ** યક્ષને પોતાના ધર્મમાં પાછો આણ્યો હતો, તે પણ દેવ અને યક્ષોના સાથ સહિત મુનિની સાથે હતો. **જાવડ** અને પવિત્ર **વાયરસ્વામી** તેમના સાહાય્યકારક **કમડ** સહિત તાબડતોબ **શત્રુંજય** ઉપર ગયા; ત્યાં મડદાં, લોહી અને ધોળાં હાડકાંથી પર્વત પથરાઈ જઈ અપવિત્ર થયેલો હતો તે જોઈ તેઓ સર્વે ભયભીત થઈ ગયા. પોતાનું હૃદય જેવું ચોખ્ખું હતું તે પ્રમાણે પર્વતને ચોખ્ખો કર્યો. અને **શ્રી વજ્રસ્વામિયે** મુહૂર્તનો દિવસ ઠરાવ્યો ત્યારે યાત્રાળુ લોકો મૂર્ત્તિ લઈને વાજતે ગાજતે ઉત્સવ કરતા પર્વત ઉપર ચઢ્યા. તથાપિ રાક્ષસોની પાપબુદ્ધિના જાથુ અટકાવને લીધે, યાત્રાની જગ્યાની ફરી સ્થાપના કરવાને માટે તેઓએ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા. **જાવડ** છેવટે બળતા અંગારા લઈ ને વિક્રમ સંવત્ ૧૦૮ (ઇ૦ સ૦ ૫૨)માં મરણ પામ્યો. અને તેના નિરંતર પ્રયત્ન અફળ ગયા તેથી જે કાર્ય કદિ સંપૂર્ણ થાય નહિ તેને "એ તો જાવડ ભાવડ કામ છે[1]" એવી કહેવત કહેવાનો દેશમાં વહિવટ પડ્યો તે અદ્યાપિ સુધી ચાલે છે.

જાવડના મરણ પછી કેટલેક વર્ષે, **બૌદ્ધમાર્ગિયોએ સૌરાષ્ટ્રના** રાજાઓને પોતાના ધર્મમાં લઈ લીધા અને **શત્રુંજય** તથા બીજી સર્વે પવિત્ર જગ્યાઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી. આખરે **ધનેશ્વર સૂરિ** થયા તેમણે **વલભીપુરના** રાજા **શીલાદિત્યને** પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો, અને **બૌદ્ધ** પંથિયોને દેશપાર કરીને, યાત્રાનાં સ્થાન પાછાં હાથ કરી લઇને ઘણા પ્રાસાદ બાંધ્યા.

માહાત્મ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે આ છેલ્લું કાર્ય, વિક્રમ સંવત્ ૪૭૭ (ઇ૦ સ૦

૧ સ્કાટલંડમાં એના જેવી જ કહેવત ચાલે છે, "સેન્ટ મંગોના કાર્યની પેઠે એ કદિયે સંપૂર્ણ થશે નહિ."

૪૨૧)માં નીપજ્યું. શીલાદિત્ય કિયે સમયે[1] થયો એ વાત અદબદ રાખીને, બૌદ્ધ ધર્મમાંથી એનો પરધર્માશ્રય થયો અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો મ્લેચ્છ લોકોના હલ્લાથી નાશ થયો તે સંબંધી જૈન પુસ્તકોમાંથી અમે લખિયે છિયે:[2]

---

૧ આ સમયે વલભી વંશની સ્થાપના પણ થઈ ન હતી. ગુપ્ત સંવત્સર આ ગણત્રિયે. ૨૩૭ થાય, અને ઈ૦ સ૦ ૫૫૬ થાય છે. સંવત્ ૪૭૭માં ગ્રંથ સમાપ્ત થયો છે તે છે. ૨. ૬.

૨ સૌગત અથવા બૌદ્ધ, અને આર્હત અથવા જૈન એ નિરીશ્વરવાદી મત માંહેલાં બે, વેદ અને બ્રાહ્મણોના મતથી વિરુદ્ધ હતાં, તે સંબંધી અત્રે લખવું યોગ્ય દીસે છે. હિંદુ ધર્મ માનનારા આગ્રહી પુરુષો અને બૌદ્ધ મતવાળાઓ વચ્ચે જુસ્સા ભેર લડાઇયો ચાલેલી છે તેમાં હિંદુસ્તાનના બૌદ્ધોનો નાશ થયો છે. જૈન લોકો જો કે તોફાનના ત્રાસમાંથી જીવતા રહ્યા અને હવણાં તેઓ સામા થઈ શકે તેવા હતા તથાપિ તેઓ ઘણી મુશ્કેલાઈથી ઉગરયા હતા. વિલસન ક્હે છે કે, (એશિ. રીસ. પુ. ૧૬ હિંદુઓના પંથ વિષે વિષય.) "બૌદ્ધ અને સૌગત વચ્ચે માધવાચાર્ય કાંઈ ભેદ ગણતો નથી, તથાપિ કદાપિ ઘણો અગત્યનો ભેદ બંને વચ્ચે નથી તો પણ કાંઇક પણ છે ખરોઃ આનંદગિરિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૌગતોએ સુગત મુનિનું મત ધારણ કરેલું હતું, તેથી તેઓનું મુખ્ય મત એ હતું કે પ્રાણિયો ઉપર દયા કરવી એમાં સર્વે નીતિ અને ભક્તિધર્મ આવી જાય છે. આ મત ઘણે પ્રકારે બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને સંપ્રદાયને મળતું છે." વલભીમાં બૌદ્ધ અને સૌગત એક હતા એમ જણાય છે. અને પ્રતિપક્ષીપણું માત્ર એમની અને જૈનની વચ્ચે થયું છે. કાંઈ આ નિરીશ્વરવાદી ધર્મ અને ધર્માગ્રહી હિંદુઓ વચ્ચે થયું નથી. સૌર પંથ ક્હેવાય છે તેના પંથી, સૂર્યને જગત્નો ઉત્પન્નકર્ત્તા અને કારણ માને છે—અને તેમનામાંના થોડા, મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણ છે—તેઓનો આજે પણ એક પંથ છે—તેઓ આ વેળાએ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં બહુ હતા. આનંદગિરિએ આ પંથના ભેદ ગણાવ્યા છે તે, હવણાં પ્રસિદ્ધ નથી એમ મનાય છે. પાઠક વિલસન ક્હે છે કે એ ભેદ આનંદગિરિ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગણાવે છેઃ—

"જેઓ ઉદય પામતા સૂર્યને પૂજે છે અને બ્રહ્મ અથવા ઉત્પન્નકર્ત્તા શક્તિનું તેને પ્રતિરૂપ ગણે છે તે; જેઓ મધ્યાહ્નના સૂર્યને રૂદ્ર-નાશ કરનાર ગણે છે તે; અને જેઓ અસ્ત પામતા સૂર્યને વિષ્ણુ રૂપ અથવા પાલનકર્ત્તા ગણી માને છે તે.

"ચોથા ભેદવાળા ત્રિમૂર્તિનો પક્ષ માને છે. તેઓ સૂર્યની ઉપર લખેલી ત્રણે સ્થિતિને ઈશ્વરી ત્રણ ગુણ ગ્રહણ કરનારૂં પ્રતિરૂપ માને છે.

"પાંચમા ભેદવાળાનો શો આશય છે તે સાફ રીતે કહ્યો નથી, તથાપિ સૂર્ય જેવો ખરેખરો અને વાસ્તવિક છે, અને તેની સપાટી ઉપર ચિહ્ન છે તે તેના વાળ અને દાહાડી ઇત્યાદિ છે એમ ગણી તેની આરાધના કરે છે. આ મતના માનવાવાળા લોકો હવણાંના સૌર મતવાળાની સાથે જે વિષયમાં મળતા આવે છે તે વિષય એ છે કે સૂર્યનાં દર્શન કર્યા વિના તેઓ ભોજન કરતા નથી.

"સૌરનો છઠ્ઠો ભેદ છે તે માનવાવાળા, ઉપર લખેલા પક્ષવાળાથી વિરુદ્ધમાં

કથામાં કહે છે કે, ગૂજરાતમાંના ખેડા નામના મ્હોટા નગરમાં દેવાદિત્ય કરીને વેદપારંગત બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને સુભગા નામે એક પુત્રી હતી, તે બાળવિધવા હતી. તે નિત્ય સવાર, બપોર અને સાંજે (ત્રિકાળ) સૂર્યને દૂર્વા, પુષ્પ, અને પાણીના અર્ધ્ય આપતી હતી. આ બાળવિધવાનું સ્વરૂપ જોઈને સૂર્ય દેવને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરીને તેને ભોગવવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. આથી તેને ગર્ભ રહ્યો. સુભગાએ પોતાના કુળને લાંચ્છન લગાડ્યું એવું જાણીને તેનાં માબાપ તેના ઉપર કોપ્યાં તો ખરાં, પણ તેને પોતાના એક ચાકરની સાથે વલભીપુર પહોંચાડી તેના પોષણની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં દિવસ પૂરા થયા એટલે તેને બે બાળક (પુત્રપુત્રી જોડવે) અવતર્યાં. આ દેદીપ્યમાન બાળકોને આઠ વર્ષનાં થતાં જરા પણ વાર લાગી નહિ. તેઓમાંથી છોકરાને ગુરુની પાસે ભણવા મૂક્યો; પણ બીજા છોકરાઓની સાથે ભળી જતાં તેઓ તેને "નબાપો" કહી ખીજવવા લાગ્યા. તેથી તેના કુમળા મન ઉપર ખરેખરી અસર એ થઈ ગઈ કે હું "નબાપો છું." તે એક વાર ઘણો ખીજવાઈને સુભગા પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે "શું મા! મારે બાપ નથી કે મને લોક નબાપો કહે છે?" તેણિયે જવાબ દીધો કે "હું જાણતી નથી, તું પૂછીને મને શું કરવાને અમથો બળાપો કરાવે છે?" છોકરો સંતાપ ભર્યો ત્યાંથી તો ગયો, પણ તે દિવસથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે ઝેર ખાઈને અથવા ગમે તે પ્રકારે મારે મારા દેહનો ત્યાગ કરવો કે લાંચ્છન સાંભળવાનું રહે નહિ.

એક દિવસે તે ખેદ કરતો બેઠેલો હતો તેવામાં સૂર્યનારાયણે આવીને દેખા દીધી અને તેને પુત્ર કહીને બોલાવી કહ્યું કે હું તારૂં રક્ષણ કરીશ. પછી તેને કાંકરા આપીને કહ્યું કે આથી તારા શત્રુનો નાશ કરવાને તું શક્તિમાન્ થઈશ. સૂર્યના આપેલા આવા અસ્ત્રની કીર્ત્તિથી તે શીલાદિત્યને[1] નામે પ્રસિદ્ધ થયો. શીલાદિત્યે એક વાર વલભીના કોઈ રહેવાશીને મારી નાંખ્યો તેથી ત્યાંનો રાજા તેના ઉપર કોપ્યો, પણ સૂર્યે આપેલા અસ્ત્રવડે તે માર્યો ગયો એટલે સુભગાનો પુત્ર પ્રકાશિત તો હતો પણ ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રનો રાજા

એટલા છે કે તેઓ દેખાતા અને ખરેખરા સૂર્યની આરાધના કરવાની અગત્ય છે એમ ગણતા નથી, પણ માનસિક તેજનો અંબાર કલ્પી તેનું ધ્યાન ધરીને આરાધના કરે છે. તેઓ કપાળે, હાથે અને છાતિયે ગોળાકાર તપ્ત મુદ્રાની છાપો લે છે. આ ચાલનો શંકરાચાર્યે ધિઃકાર કરેલો છે. કેમકે તે વેદમતના અભિપ્રાયથી અને બ્રાહ્મણની આંગિક અને પૂજનીય યોગ્યતાને જે માન યોગ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ છે."

૧ શીલ=સદ્ગુણ + આદિત્ય=સૂર્ય, એમ ખરો અર્થ થાય તેને બદલે એ ધિક્કારપૂર્વક નામ છે એવું બતાવવાને શીલા=પત્થર=પથરાના કાંકરાનો આદિત્ય એટલે સૂર્ય, એવો સમાસવિગ્રહ કેટલાક કરે છે.

થયો. અને **સૂર્ય**નારાયણના આપેલા ઘોડા ઉપર બેશીને આકાશમાં પ્રવાસ કરનારાની પેઠે પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં વિચરવા લાગ્યો. અને પોતાના પરાક્રમથી ઘણા દેશ જિતી લઈ ઘણા દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું.

કોઈ એક વેળાએ, **બૌદ્ધ** ધર્મના કોઈ ઉપદેશકો વિદ્યાનું અભિમાન ધારણ કરીને **શીલા**દિત્ય પાસે આવ્યા અને બોલ્યા કે, આ શ્વેતામ્બર[1] જો અમને વિવાદમાં જિતે તો એમને અહિં રહેવા દેજો, ને જો હારે તો દેશપાર કહાડી મૂકજો. તેઓનું આવું બોલવું રાજાએ સ્વીકારીને [2]ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની તેણે સભા કરી. પોતે તેમાં પ્રમુખ થયો અને બોલ્યો કે, બે પક્ષવાળામાંથી જે હારે તેણે **વલભી**ના રાજ્યની સીમા પાર થવું. બનવાકાળ તેથી **બૌદ્ધો** જય પામ્યા, અને **શ્વે**તામ્બરોને પરદેશ જવું પડ્યું, પણ મનમાં આશા રાખી કે વળી કોઈવાર ફરીથી વિવાદ કરીશું. **શીલા**દિત્ય ત્યારથી **બૌદ્ધ** ધર્મ પાળવા લાગ્યો, પણ તે **શત્રુંજય**ના મહાન્ **ઋષભ** દેવને આગળ પ્રમાણે માનતો હતો.

શીલાદિત્યે પોતાની બેલડે જન્મેલી તેની બ્હેન હતી, તેને **ભૃગુપુર**-(ભરૂચ)ના રાજા વેરે પરણાવી હતી, તેને દેવના જેવી કાન્તિનો અને ગુણનો એક પુત્ર થયો. કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી, પોતાનો ધણી મરી ગયો એટલે તેણે કોઈ તીર્થની સારી જગ્યામાં જઈને સારા ગુરુ પાસે ધર્મની દીક્ષા લીધી. તેનો દીકરો પણ આઠ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈને બેઠો. પછી તેઓને જેમ પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ સારી ચાલના અને ડાહ્યા મનુષ્યોના મ્હોં આગળ પોતાના ધર્મના અભિપ્રાય જણાવવા માંડ્યા. એક દિવસે પેલા છોકરાનું નામ **મલ્લ** હતું તે પોતાની સાધવી માતા પ્રતિ ઘણી આતુરતાથી કહેવા લાગ્યો કે, "શું આપણા ધર્મ પાળવાવાળાની અવસ્થા મૂળથી જ આવી માઠી છે?" તેણિયે આંખમાં આંસુ સહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે, "બાપુ! મારા જેવી પાપિણી તને શો ઉત્તર આપે? આગળ આપણા યશસ્વી **શ્વે**તામ્બર ગામે ગામ અગણિત રહેતા હતા, પણ નામીચા ગુરુ **વીર સુરેન્દ્ર** જગતનો ત્યાગ કરીને ગયા ત્યારથી અન્ય ધર્મ વાદિયોએ, તારા પૃથ્વીપતિ મામા **શીલા**દિત્યને વશ કરી લીધો છે. તીર્થની પવિત્ર જગ્યા જે **શત્રુંજય**, જ્યાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો લાભ મળતો તે **શ્વે**તામ્બરોના જવાથી ભૂતના જેવા **બૌદ્ધ** લોકોનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. **શ્વે**તામ્બરો પરદેશ જઈ વશ્યા છે, તેઓનું અભિમાન નરમ પડ્યું છે, અને તેઓનો મહિમા જતો રહ્યો છે." **મલ્લ ક્ષત્રિય** કુળમાં જન્મ્યો હતો તેથી પોતાના

---

૧ જૈન. ૨ સાધુ અને સાધવી અથવા જૈન ધર્મનાં ત્યાગી પુરુષ (સાધુ) અને સ્ત્રી (સાધવી) અને શ્રાવક અને શ્રાવિકા એટલે પુરુષ અને સ્ત્રિયો જેઓએ કોઈ પણ આશ્રમ ધારણ નહિ કરેલો એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની સભા.

ધર્મ વિષેનો કલહ નહિ વીસરી જતાં, વિજયી થવાનાં સાધનો મેળવવાના કામમાં ગુંથાયો. તપશ્ચર્યાથી, અને એકનિષ્ઠાથી આરાધના કરવાથી, **સરસ્વતી** દેવી તેને પ્રસન્ન થયાં, અને **વિષ્ણુનો** ગરુડ જેમ સાપને વશ કરે છે તેમ **બૌદ્ધોને** વશ કરવાને **નાયચક્ર** નામનું એક પુસ્તક તેને આપ્યું. આ હથિયાર લઈને **અર્જુન** જેમ **શિવનાં** શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી શોભતો હતો તેવો શોભાયમાન **મલ્લ**, **સૌરાષ્ટ્રની** શોભા જે **વલભીપુરી** ત્યાં આવી **શીલાદિત્યની** દરબારમાં જઈ પહોંચ્યો, અને રાજાને કહેવા લાગ્યો કે "હે રાજા! **બૌદ્ધ** લોકોએ આખા જગતને ભમાવીને વશ કરી લીધું છે, માટે હું **મલ્લ**, તારો ભાણેજ, તેઓનો પ્રતિપક્ષી ઉઠ્યો છું." તેના આવા કથન ઉપરથી આગળની પેઠે વિવાદ કરવા સારૂં, રાજાએ સભા ભરી, અને પોતે સાંભળવા બેઠો. **મલ્લને** દેવીની સાહાય્યતા હતી તેના જોરથી તેણે **બૌદ્ધોને** વિસ્મય પમાડી દીધા, અને **શ્વેતામ્બરના** ધર્મની હોલાઈ જતી ચીનગારીમાંથી આવો જુસ્સાભેર ભભુકો ઉઠ્યો તેથી તેઓ કંપવા લાગ્યા. લોકપ્રસિદ્ધ હાર થાય તેની અપકીર્તિ વધારે સમજીને તેઓએ પોતાના પ્રતિપક્ષીને જગ્યા સોંપી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ બોલ્યાઃ "પોતાના દેશનો નાશ, પોતાના કુળનો નાશ, પોતાની સ્ત્રીનું હરણ, અથવા પોતાના મિત્રોનું દુઃખ, એ સર્વેનો દેખાવ જેની દૃષ્ટિયે પડતો નથી તેનું મ્હોટું ભાગ્ય." આ પ્રમાણે **નિરીશ્વરવાદિયો** હારી ગયા, એટલે, રાજાની આજ્ઞાથી તેઓને દેશપાર કર્યા અને **જૈન** ઉપદેશકોને પાછા બોલાવ્યા. **મલ્લે બૌદ્ધોને** હરાવ્યા તેથી રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી વિદ્વાનોએ તેને **સૂરિનું** પદ આપ્યું. પછી સર્વે તીર્થસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જે **શ્રી શત્રુંજય** તેનો અપાર મહિમા જાણીને તેણે પોતાના મામા **શીલાદિત્યની** સાહાય્યથી તેની ફરીને પ્રતિષ્ઠા કરી. **શ્રીમલ્લ સૂરિની** કીર્ત્તિ સારી પ્રસર્યા પછી, પુરોહિતસભાએ, તેમને **ખંભાત** અથવા **સ્તંભતીર્થ** જે **શ્રી અભયદેવ સૂરિયે** સ્થાપ્યું હતું ત્યાં મોકલ્યા. ત્યાં **શ્રેણિક** અને બીજા **શ્રાવકો** સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો.[1]

---

૧ આ લખાણ વિષે મુનિશ્રી **ધર્મવિજયનું** વિવેચન લક્ષમાં લેવા જેવું છે તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ–

૧ ફાર્બસ સાહિબે વિદ્વાનોએ **સૂરિપદ** આપ્યા વિષે જે લખ્યું છે તે જૈનોના મન્તવ્યથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે **સૂરિપદની** બાબતમાં જૈનોની એવી માન્યતા અને પ્રાચીન પ્રથા છે કે–એવું પદ ગુરૂ શિવાય, અથવા આચાર્ય વિના કોઈ આપી શકે નહિ તેમ જ, સૂરિપદની બાબતમાં કોઈ પણ રાજાની આજ્ઞાનો અધિકાર નથી. કિંતુ વિદ્વાન અને સુશીલ સાધુને રાજા પ્રસન્ન થયો હોય તો તેને પદવી આપવા માટે રાજાની આજ્ઞા નહિ પરન્તુ આચાર્યને વિનયથી નમ્રપણે પ્રાર્થના કરી શકે છે અને શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે ગુરૂ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને યોગ્ય પદવી આપે છે.

આ સમયે (મરૂમંડલ) મારવાડમાં પાલી (પલ્લી) નામે શહર છે; ત્યાંનો *કાકૂ નામે એક ધંધાર્થી, પોતાનું વતન છોડીને, પોતાના ઉચાળા લઈને વલભી આવ્યો, અને નગરના દરવાજા પાસે ગોવાળિયાના કુબા હતા ત્યાં તેમના ભેગો રહ્યો, તે પોતાની ઘણી જ ગરીબાઈને લીધે રંકના નામથી ઓ-

૨ શ્રીયુત્ લખે છે કે—શ્રી મલ્લ સૂરિની કીર્તિ સારી થયા પછી પુરોહિત સભાએ તેમને સ્તંભતીર્થ મોકલ્યા, આ પણ અસત્ય છે. કારણ કે—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અથવા ગમે તે ત્યાગી સાધુ હોય તેને એક સ્થાને રહેવાનો અધિકાર નથી. તે જ હેતુથી તેઓ સ્વયં ગામે ગામ વિચરે છે. કોઈ વખતે જરૂરી કાર્ય માટે ગુરુની આજ્ઞા હોઈ શકે છે, પરન્તુ તેમાં મલ્લ સૂરિને તેવો કોઈ પણ બનાવ બન્યો હોય તેવું તેમના વિષે આપવામાં આવેલ કથાઓમાં વર્ણવ્યું નથી. તેમાં વળી પુરોહિતસભા તો હોઈ શકે જ નહિ.

૩ વળી અભયદેવ સૂરિએ સ્થાપેલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું ગમન સંભવતું જ નથી; કારણ કે—મલ્લ સૂરિ અને અભયદેવ સૂરિ વચ્ચે આસરે ૭૦૦ વર્ષનું અંતર છે તો ૭૦૦ વર્ષ પછી સ્થપાએલા સ્તંભતીર્થમાં તેમનું આવવું આકાશપુષ્પવત્ સંભવતું નથી. જો કે તે ગામ ઘણું જુનું છે અને તેનું પ્રાચીન નામ ત્રંબાવતિ હતું તેથી તે ગામમાં તેઓ પધાર્યા હોય તો તે અસંભવિત કહી શકાય નહિ. પરન્તુ ૭૦૦ વર્ષ પછી પડેલું સ્તંભતીર્થ નામ પ્રબંધચિંતામણિકારે તેના પ્રબંધમાં લખ્યું છે તેનો હેતુ તેને ફક્ત વર્તમાન સમયના પ્રખ્યાત નામથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

૪ શ્રેણિક અને બીજા શ્રાવકો સાથે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ જે લખ્યું છે, તેથી તેઓ શું કહેવા માગે છે તે સમજી શકાતું નથી. મ્હને એમ લાગે છે કે—ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં શીલાદિત્ય રાજાએ જ્યારે શ્રાવકનાં વ્રતો માંહેનાં કેટલાંક વ્રતો લીધાં, અને ધર્મની અનેક પ્રકારે ઉન્નત્તિ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, ત્યારે ચોવિસો વર્ષ ઉપર થએલા મગધ દેશના પ્રખ્યાત જૈનધર્મી મહારાજા શ્રેણિક અને અન્ય શ્રાવકોની તેને ઉપમા આપી છે તે નહિ સમજતાં તેઓએ આ વાક્ય લખી નાંખ્યું હોય તેમ લાગે છે. **મુનિશ્રી ધર્મવિજય.**

* એના ન્હાના ભાઈનું નામ પાતાલ હતું, તે, ધનવાન્ હતો તેથી તેના ઘરનું કામકાજ કરવા કાકૂ રહેતો. એક દિવસ તેના કયારડામાં પાણી ભરાયું હશે અને કાકૂ તો નિશ્ચિન્ત સૂતો હતો તેને ઉઠાડી ઠપકો આપ્યો એટલે તે ખેદ પામી ચાલી નીકળી વલભીપુર સમીપે આહીરોમાં જઈ વસ્યો. એક સમયે કોઈ (કાર્પટિક) કાપડી કલ્પ પુસ્તક પ્રમાણે, રૈવતક (ગિરનાર) પર્વતે જઈને, એક તુંબડીમાં સિદ્ધ રસ ભરી લાવ્યો. વલભીમાં આવતાં 'કાકૂય તુમ્બડી' એવી આકાશવાણી સાંભળી ભડકયો ને પોતાની ચોરી પકડાઈ એમ માની તેણે તે તુમ્બડી કાકૂને ત્યાં થાપણ મૂકી. એક પર્વને દિવસે કાકૂ રસોઈ કરતો હતો તેવામાં ચૂલા ઉપર ખીંટિયે તુમ્બડી ભેરવી હતી તેમાંથી ચૂલા ઉપર મૂકેલી તપેલીમાં સિદ્ધરસનું ટીપું પડ્યું એટલે તે તપેલી સોનાની થઈ ગઈ. પછી ધનવાન્ થવાનું સાધન મળ્યું એટલે બીજે ઠેકાણે તુમ્બડી આદિ

ળખાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તેને કૃષ્ણુ ચિત્રક[૧] અને બીજી કાર્મિક વસ્તુઓ મળી, એટલે કાકૂ રંકે પોતાની ઘાસની ઝુંપડી બાળી મૂકી, અને નગરમાં જઈ બીજા દરવાજા પાસે એક મ્હેલ બંધાવી ત્યાં રહ્યો. તેની પુંજી દિન દિન પ્રતિ વધવા લાગી, અને કોટ્યધિપતિ કહેવાયો; પણ તે એટલો બધો લોભી હતો કે કોઈ ઠેકાણે કશો ખર્ચ કરતો નહિ,–'નહિ પવિત્ર મનુષ્યોના લાભને અર્થે ખર્ચતો,' નહિ યાત્રા કરવામાં વાવરતો, કે નહિ કોઈ ગરીબને આપતો. પણ ઉલટો કહેતો કે જેનું ભાગ્ય હોય, તેને ધન મળે. એવું જણાવી પોતાના ગરીબ પડોશીનું ધન પણ તે પડાવી લેતો. એક દિવસે કાકુ રંકની[૨] દીકરી રત્નજડિત સોનાની ભવ્ય કાંશકીવતે માથું ઓળતી હતી તે રાજાની કુંવરીના જોવામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું, પણ તેના બાપે તે આપવાને ના કહી એટલે શીલાદિત્યે બલાત્કારે ખુંચી લીધી. આ કજિયો થયો તેથી કાકુ રંક, મ્લેચ્છ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના રાજાને જઈને કહેવા લાગ્યો કે

પોતાનો સામાન મૂકી આવ્યો ને પોતાની જૂની ઝુંપડી હતી તે સળગાવી મૂકી. નગરને બીજે નાકે ઘર રાખી ત્યાં વેપાર કરવા લાગ્યો. એક સમયે એક ઘી વેચનારી ઘીનો ગાડવો લઈને આવી, તેની પાસેથી ઘી જોખી લેવા માંડતાં જોખતાં જોખતાં ઘીનો પાર આવ્યો નહિ તે જોઈ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે ઉઢાણી ઉપર ગાડવો મૂકયો હતો તેમાં ચમત્કાર લાગવાથી તે લઈ લીધી. એ ઉઢાણી ચિત્રકવેલની ગુંથેલી હતી તેથી તેને આ પ્રમાણે ચિત્રક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમ જ પૂર્વના કોઈ પુણ્યના પ્રતાપથી તેને બીજી સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ.–ર ઉ. નો ઉમેરો.

૧ કિટલીકૃત "ફેરી મૈથાલાજી" નામનું એક પુસ્તક છે તેમાં ઉપરના વિચારને મળતી વાત છે, "ઘણાં વર્ષ ઉપર નેથરવિટ્ટન પાસે (નાર્થમબર) એક છોકરી રહેતી હતી, તે દૂધ દોહીને તેની ભરેલી વટલોઈ માથે મૂકી પાછી આવતી હતી, તેવામાં એક ખેતરમાં પરિયો રમતી તેણે જોઈ, ને પોતાની સાથે જે હતાં તેમને બતાવી, પણ તેને કોઈ જોઈ શકયું નહિ. પેલીના જોવામાં આવ્યું તેનું કારણ એવું હતું કે, વટલોઈ મૂકવાની ઉઢેણી ચતુષ્પત્રી નામની વનસ્પતિનાં પાંદડાંની ગુંથેલી હતી. એ વનસ્પતિથી પરી જોવાની શક્તિ આવે છે.

૨ આ વાર્તાને રા. ઠકકુર નારાયણે "ગુજરાતી" પત્રની વાર્ષિક ભેટના પુસ્તમાં બહુ સારી રીતે ઓપીને એવી રસિક બનાવી છે કે બે ઘડી પણ વાંચવાનું આપણને મન થાય. એનું નામ તેમણે "અનંગભદ્રા અથવા વલભીપુરનો વિનાશ" રાખ્યું છે. આ મ્લેચ્છ રાજા તે સિન્ધુ દેશનો (અલ્મન્સુરનો હાકેમ) અરબ અમરૂબીન જમાલ છે; વલભીપુરનો નાશ ઈ. સ. ૭૭૦ માં થયો છે. આ સમયે સિન્ધનો હાકિમ અમરૂ બિન હફસર બિન ઉસમાન હઝારમર્દ હતો અને તે હિજરી સન ૧૫૧–ઈ. સ. ૭૬૭માં ત્યાંનો ૧૨ મો હાકિમ હતો. એના પછી ૧૩ મો હાકિમ હિ. સ. ૧૫૪=ઈ. સ. ૭૭૦–૭૧માં રૂહબિન હાકિમ હતો. (જુઓ Reinaud પૃ–૨૧૩) ર. ઉ. નો ઉમેરો.

જો તમે **વલભીપુરનો** નાશ કરો તો હું એક કરોડ મ્હોરો આપું. રાજાએ તે કરાર કબૂલ કરીને સેના તૈયાર કરી કુચ કરવા માંડી. રસ્તે જતાં મેલાણ કરી રાજા પોતાના તંબુમાં અર્ધો જાગતો ને અર્ધો ઉંઘતો સૂતો હતો તેવામાં, છત્રધારને **કાકુ** રંકના ભણીથી કાંઈ ઇનામ મળ્યું ન હતું માટે અગાઉથી વિચાર કરી રાખ્યા પ્રમાણે બોલવા લાગ્યોઃ—"આપણા રાજાની દરબારમાં કોઈ ડાહ્યું માણસ નથી, નહિતર એક અજાણ કુળના અને જેની રીતભાતની કોઈને ખબર નથી, તથા તે સારો છે કે નઠારો તે કોઈ જાણતું નથી એવા એક **રંક** નામના વેપારીના ભમાવ્યાથી, પૃથ્વીના મહાન્ ઇન્દ્ર સમાન આ અશ્વપતિ **સૂર્યના** પુત્ર **શીલાદિત્ય** ઉપર ચડાઈ કરવાને આવે નહિ." રાજા આ સુખદાયક ઔષધના જેવાં વચન સાંભળી બીજે દિવસે આગળ વધ્યો નહિ. પછી **રંકના** સમજવામાં ખરૂં કારણ આવ્યું એટલે બ્હીને ચાકરની ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હોરો આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો, ત્યારે તે રાજાની હુઝૂરમાં બીજે દિવસે ઉપરના જેવો જ લાગ જોઈ બોલ્યો કેઃ—"વિ-
"ચારીને કે વિના વિચારે એક વાર પગલું ભર્યું તે ભર્યું, આ સિંહ સમાન
"મહાન્ રાજાએ એક ડગલું ભર્યું તો હવે આગળ ચાલવામાં શોભા છે.
"જ્યારે સિંહ રમતાં રમતાંય પણ હાથીનો નાશ કરી શકે છે ત્યારે પછી
"તેને મૃગપતિ અથવા મૃગવધ કરવાનું નામ કહેવરાવી શા માટે હલકાં
"પડવું જોઇયે? એમાંથી એક નામમાં પ્રતિષ્ઠા નથી. આપણા રાજાનાં પરાક્રમ અપાર છે, એના સામો કોણ ટક્કર લઈ શકે એવો છે?" આવાં વચનથી ખુશી થઈને **મ્લેચ્છ** રાજા, ડંકાના ગડગડાટથી આકાશ અને પૃથ્વીને ગજવી દેતો આગળ ચાલ્યો.

આણીમગ **વલભીમાં**, સંકટ આવી પડવાનું છે એવું જાણીને **શ્રીચંદ્રપ્રભુ**, **શ્રીવર્દ્ધમાક** દેવ અને બીજી મૂર્ત્તિયોએ **શિવપટ્ટણ (પ્રભાસ)**, **શ્રીમાલપુર**, અને બીજાં નગરો ભણી પ્રયાણ કર્યું. **શ્રીમલ્લવાદી** મહામુનિ પણ, પોતાના ભકતો સહિત **પંચાસર** જતા રહ્યા.[1] **મ્લેચ્છની** સેના નગરની પાસે

---

૧ "જ્યારે રાજ્યમાં કાંઈ સંકટ આવી પડવાનું હોય ત્યારે, તેમના દેવની મૂ-"ર્ત્તિયો જતી રહે નહિ એટલા માટે અસલી લોકો તેમને સાંકળી લેતા. ફિનિશિયન "લોકો મેલકાર્થની મૂર્ત્તિ નિરંતર સાંકળી લીધેલી રાખતા."—ઓન્થનની ક્લાસિકલ ડિક્શનેરી પૃ. ૬૦૧.

"ભ્રષ્ટ બુદ્ધિના યાહુદી લોકોને તેમના કોપકારણને લીધે શિક્ષા થવાની હતી "ત્યારે તેમના દેવલના જે અદૃશ્ય રક્ષકો હતા તે કહેવા લાગ્યા કે ચાલો આપણે "અહિંથી જતા રહિયે."—હિબ્રુસ સર્મન ઇન ઈંગ્લંડ પૃ. ૬૧

આવી પૂહોંચી, અને રંક જે પોતાના દેશના નાશનો ધિઃકારવા યોગ્ય કારણરૂપ હતો તેણે દગો દઈ મ્લેચ્છોને શીખવ્યું, તેથી તેઓએ સૂર્યકુંડ[1] ગાયના લોહીથી ભર્યો, એટલે શીલાદિત્યની ચડતી કળાનું કારણ જે તેનો પવિત્ર ઘોડો હતો તે ત્યાંથી રાજાને તજી દઈ વિષ્ણુના ગરૂડની પેઠે આકાશમાં જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે શીલાદિત્ય નિરૂપાય થઈ ગયો, તેથી મરાયો ને મ્લેચ્છોએ, જાણે રમત કરતા હોય તેમ, વલભીપુરનો નાશ કર્યો.

વલભીપુરીના નાશ વિષે હિન્દુઓમાં દંતકથા ચાલે છે તે ઉપર લખેલા જૈનના વૃત્તાન્ત કરતાં કેવળ જૂદી જ છે, અને ઘણું કરીને તેમાં ઇતિહાસ-વિષયક કશો આધાર નથી. આ દંતકથા, મેદાનનાં નગરોની વાત સાથે અને લાટની સ્ત્રીના મરણની વાત સાથે, એટલી બધી મળતી આવે છે કે એ અદ્ભુત વાતની છાયા અને ઈસારાથી ઉપજેલી વાત કરતાં કોઈ બીજી હોય એવું તો ભાગ્યે જ ધારી શકાય. આપણે જાણિયે છિયે કે, જેનો એકાએક પત્તો લાગી શકે નહિ, અને ભાગ્યે જ માનવા જોગ હોય એવી વાતો એશિયા ખંડના પ્રાચીન અને ઘણા અર્વાચીન લોકોમાં ચાલતી આવી છે. અને હિન્દુ લોકો, જે ચમત્કારિક વાતોનો ગમે તે પ્રકારે પત્તો લગાડવાને નિરંતર આનંદ માની લે છે, અને જેઓ જાણે છે. કે શક્તિમાન્ ઈશ્વર જે "ભૂમિ ઉપર વસનારા લોકોનાં પાપકર્મને લીધે, તે ભૂમિ ફળદ્રુપ હોય તેને ઉજ્જડ કરી નાંખે છે" તેના કોઈ પણ કોપને લીધે જ એક વાર દબદબાભરેલી વલભી સકડો વર્ષથી ઉજ્જડ થઈ પડી રહી એવું માની, ગોઠતું આવતું કારણ ઠરાવી લેવાને તેઓને સ્વાભાવિક વલણ થયા વગર રહે નહિ.

[2]તે દંતકથા એવી છે કે, "ધુંડીમલ નામે સાધુ, પોતાનો એક શિષ્ય લઈને "વલભીપુર આવ્યો. આ પવિત્ર પુરૂષે વલભીની છેક પાસે તે વેળાયે ચમારડી "નામે એક જગા હતી, તેની પાડોશમાં ઈશાવળાના ડુંગરની તલાટીમાં નિવાસ

---

૧ પ્રબંધચિંતામણિમાં એમ છે કે, પંચશબ્દવાદકોને (બેંડ વાજાં જેવું વગાડનારાઓને) લાંચ આપીને ફોડ્યા એટલે સૂર્યના આપેલા અશ્વ ઉપર ચડીને શીલાદિત્ય યુદ્ધ કરવા આવ્યો કે તરત જ તેમણે જ જોરથી વાજાં વગાડ્યાં તેથી ઘોડો ભડકીને આકાશમાર્ગે ઉડતાં રાજા પડ્યો ને સૂર્યલોકમાંથી અશ્વ આવ્યો હતો તે ત્યાં જતો રહ્યો.—ર. ઉ.

૨ કચ્છ માંડવી પાસે રાયણ ગામ છે, તેની સમીપ એક પાટણ હતું તેના તથા ભદ્રાવતીના નાશ વિષે આવી જ દંતકથા ચાલે છે, તેમાં સાધુનું નામ ધુંધળીમલ્લ કહેવાય છે.—

આ દંતકથાને લગતી અવધૂતના અભિશાપની વાત "અનંગ પ્રભા"માં પૃ. ૧૪૧થી ૧૪૭ સુધીની The Indian Antiquery ઉપરથી લખી છે તે વધારે સારી છે. ર. ઉ.

"કર્યો. શિષ્ય નગરમાં ભિક્ષા લેવાને ગયો પણ તે તો કહિં મળી નહિ; ત્યારે તેણે "જંગલમાં જઈને લાકડાં કાપી આણી વેચ્યાં, ને તેના પૈસાનો લોટ લીધો પણ "તેના રોટલા કોઈ ઘડી આપે નહિ. આખરે એક કુંભારણ મળી તેણે ઘડી "આપ્યા. આ રીતે પ્રતિદિવસ કરતાં કેટલાક દિવસ વીતી ગયા, એટલે લાકડાના "ભારા જાથુ ઉચકવાથી શિષ્યના માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માંડયા તે જોઈ "સાધુએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું, તેનું પેલાએ ઉત્તર આપ્યું કે, મહારાજ! આ "નગરમાં કોઈ ભિક્ષા આપતું નથી, તેથી મારે જંગલમાં જઈ લાકડાં કાપી "લાવી વેચવાં પડે છે, તેનો લોટ આણું છું, ને એક કુંભારણ મને તેના "રોટલા ઘડી આપે છે, આ કારણથી મારા માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માંડ્યા "છે. સાધુ પુરુષ બોલ્યોઃ 'હું મારી મેળે આજે માગવા જઈશ.' એમ કહી "પોતે ગયો, પણ તેને કોઇએ ભિક્ષા આપી નહિ, માત્ર પેલી કુંભારણે આપી. "આ ઉપરથી સાધુને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે શિષ્યને કહ્યું કે, કુંભારણને "જઇને કહે કે, તું તારા કુટુંબનાં સર્વે માણસો લઈને નગર છોડી જતી રહે. "આજે આ નગર ડટાઈ જશે. કુંભારકુંભારણ પોતાના દીકરાને લઈને વલભી છોડી ચાલ્યાં. કુંભારણને સાધુએ ચેતાવી હતી કે તારે નગર ભણી પાછું "વાળી જોવું નહિ, પણ દરિયાકિનારે, હાલમાં જ્યાં ભાવનગર છે ત્યાં "જઈ પહોંચી ત્યારે સાધુ પુરુષની તેણે આજ્ઞા ઉલ્લંઘીને વલભી ભણી પાછું "જોયું, એટલે તત્કાળ તે પાષાણની પુતળી બની ગઈ. તે ત્યાં હજી સુધી "રૂવાપરી માતાના નામથી પૂજાય છે. આણીમગ પેલો સાધુ કમંડલુ ઉંધું "કરીને બોલ્યો કે–'નગર! તું ઉંધું વળી જા, ને તારો ધનમાલ ધૂળ થઈ જાઓ!' "આવું કહેતાં વેંત જ વલભીનો નાશ થયો."

હાલમાં વળા નામે કસ્બો છે તેની પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભણીની બાજુએ એક વિશાળ પીલુડીનું જંગલ છે. તેમાં આડા અવળા રસ્તા છે, ને તેમાં વલભીપુરના ખંડેરનો મુખ્ય ભાગ આવ્યો છે તે બધો ઉવાડી રીતે નજરે પડે છે. ઘર બાંધવા સારૂં ઈંટો વગેરે કાટ કહાડી લેવાને કસ્બાના લોકોએ ખોદી ખોદીને ઘણાં પોલાણ કરી મૂકયાં છે. તેમાં ભીતોના પાયા જણાયા છે તે ઘણા ખરા તો સાડાચાર ફુટ પૂહોળા, પકવેલી ઈંટોના, માટીથી ચણેલા છે. કેટલાએક ખાડાની ઊંડી ખાણો થઈ જાય છે ને તેમાંથી ખારૂં પાણી નીકળે છે. કહે છે કે વળા કસ્બાની આસપાસ ત્રણ ચાર માઇલ સુધી ઈંટોના ચણતરનું કામ જોવામાં આવે છે. ઈંટો ઘણી ખરી ૧૬ ઇંચ લાંબી, ૧૦ ઇંચ પૂહોળી અને ૩ ઇંચ જાડી જોવામાં આવે છે.

આ પીલુડીના જંગલ પાસે ઘેલારો નદી વૃહે છે. તેમાં ચોમાસામાં પૂર

આવે છે ત્યારે આખા જંગલ ઉપર તેનું પાણી ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા પાણીનાં જૂદાં જૂદાં વહન સપાટ મેદાનમાં વહી જતાં ખંડેરને છેક ઉઘાડું કરી મૂકે છે, તેથી નાશ પામેલી વલભી ઉઘાડી થઈ પડે છે.

વળા કસ્બાની ઉત્તરમાં એક કુંડની જગ્યા છે. તે ઘોરારદમન કહેવાય છે, અને નૈર્ઋત્ય કોણમાં સપાટ વિસ્તીર્ણ જગ્યા છે તે શિયાળાની ઋતુમાં લીલાછમ જેવા ઘઉંના છોડથી છવાઈ ગયેલી દેખાય છે. આ જગ્યા, રત્ન તલાવ કહેવાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે તેની પાળ હજી સુધી જોવામાં આવે છે.

પીલુડીના ઝાડથી છવાઈ ગયેલી જગ્યા છે, તેમાં અને વળાની બધી બાજુએ, શિવ અને પોઠિયાની ગ્રાનિટ પાષાણની બનાવેલી મૂર્ત્તિયો ઘણી જોવામાં આવે છે. તે કદમાં ઘણી જ મ્હોટી છે. આ સર્વે, જમીનની સપાટી ઉપરના ચોત્રા ઉપર બેસારેલી જોવામાં આવે છે, તેજ ઘણુંકરીને અસલના દેવાલયની સપાટી હશે એમ લાગે છે. તેથી જણાય છે કે નગર કંઈ દટાઈ ગયેલું નથી. શિવલિંગ તો ઘણાં ખરાં આખાં છે પણ પોઠિયા અથવા નંદી જે તેમની સામે છે તે ખંડિત થયા વિનાના નથી. એક ગ્રાનિટ પાષાણની નંદીની મૂર્ત્તિ છે તેને માથું નથી અને શરીરમાં ચીરો છે, આ નંદી બુદ્ધેશ્વર મહાદેવના લિંગની[1] સામે છે. જેટલાં લિંગ શોધી કહાડવામાં આવ્યાં છે તે સર્વેને બ્રાહ્મણોએ નામ આપ્યાં છે, જેમ કે વૈજનાથ, રત્નેશ્વર, ઈશ્વરિયા મહાદેવ ઇત્યાદિ. નંદીની મૂર્ત્તિયો હવણાંની મૂર્ત્તિયો કરતાં ચતુષ્પાદી પ્રાણીની સરસ બેસવાની ઢબમાં કોત્રી કહાડેલી છે.

કર્નલ ટાડના લખવા પ્રમાણે, સૂર્યવંશનો કનકસેન રાજા સન ૧૪૪ અથવા ૧૪૫ માં, પોતાની રાજધાની અયોધ્યા હતું અને જ્યાં રામચંદ્રજિયે રાજ્ય કરેલું એવું પોતાનું કોશલનું રાજ્ય છોડીને, વૈરાટ જઈ વસ્યો. આ સ્થાનમાં પાંડવના પુત્રો પોતાના વનવાસની વેળાએ આવી રહ્યા હતા તેથી તે પ્રખ્યાત છે, અને હવણાં ધોળકા[2] કસ્બો છે તે જ એ હશે

---

૧ વળાની પાસેનાં લિંગ, હાલનાં દેહેરાંમાં હોય છે તેવાં જ છે. પણ તે કદમાં મ્હોટાં છે, અને ગ્રાનિટ જાતના પાષાણના એક કડકાનાં ઘડેલાં છે. તે બે ફુટ ઉચી જળાધારીમાં ત્રણ ફુટ ઉંચાઇનાં અને ૮ ફુટ ઘેરાવામાં ગોળાકારે છે. એમાંનાં કેટલાંક ચોખુણથી અષ્ટ ખુણ થઈ પછીથી ગોળાકાર થયેલાં છે.

૨ કચ્છમાં વાગડ કહેવાય છે તેમાં ગેડી (પ્રાતપદી) ગામ છે તે, તથા બાહાર પ્રાન્તમાંનાં દીનાજપુર અને રંગપુર, તેમ જ, જયપુર પાસેનું વૈરાટ, અને ધારવાડ પાસેનું હનગળ પણ વૈરાટ નગર કહેવાય છે. ર. ઉ.

એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કનકસેને પરમાર વંશના રાજા પાસેથી રાજ્ય ખૂંચાવી લીધું અને વડનગરની સ્થાપના કરી. ચાર સૈકડાં વહી ગયા પછી તેના વંશજ વિજયે, [1]વિજાપુર અને વિદરભા વસાવ્યાં, તેમાં છેલ્લું શહર પછીથી સિહોર ક્‌હેવાયું. અને એ જ વંશવાળાઓએ પ્રખ્યાત વલભી નગર વસાવ્યું તથા ખંભાત પાસે ગજની શહર સ્થાપ્યું, અને તેનો પણ વલભીના નાશ સાથે જ નાશ થઈ ગયો.[2]

બીજે ઠેકાણે એ જ ગ્રંથકર્ત્તા ક્‌હે છે કે, કનકસેને સૌરાષ્ટ્ર જઈને ઢાંકમાં પોતાનું ર્‌હેઠાણ કર્યું. એ શહર પ્રાચીન કાળમાં મુગરીપટ્ટણ ક્‌હેવાતું હતું. અને બાળખેતર (હજી સુધી બાલ કેહેવાય છે) રાજ્યની જિત કરી લીધા પછી, એના વંશે બાળ રજપૂતનું પદ ધારણ કર્યું. વલભીનો નાશ થવાથી ત્યાંના થોડા રહેવાસિયો, બાલી નામે જૈન શહર, જે મેવાડ અને મારવાડની સીમા ઉપર છે ત્યાં જઈ વસ્યા, અને બીજા હતા તે મારવાડ પ્રાન્તના સાંદરા અને નાંદોલમાં જઈ રહ્યા.[3]

જે જૈન ગ્રંથકારોનાં લખેલાં વર્ણનોમાંથી અમે ઉતારો લીધો છે તે ગ્રંથકારો, વલભીનો નાશ વિક્રમ સંવત્ ૩૭૫ (ઈ૰ સ૰ ૩૧૯)માં થયો ક્‌હે છે. એ જ વર્ષમાં વલભી સંવત્સર નામે એક સંવત્સર ચાલ્યો,[4] અને આ ગ્રંથકારોએ વલભીના નાશનો દ્‌હાડો, એ નગરના નામથી ક્‌હેવાતા સંવત્સરના પ્રારંભના દ્‌હાડા સાથે શેળભેળ કરી દીધો હોય એવો સંભવ છે. શત્રુંજયમાહાત્મ્ય ઉપરથી જણાય છે કે પાલીટાણાના ડુંગર ઉપરનાં દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા જે શીલાદિત્ય નામે રાજાએ કરી, તે વિક્રમ સંવત ૪૭૭ (ઈ૰ સન ૪૨૧)માં ગાદિયે બેઠો. વલભીના જે રાજા થઈ ગયા તેઓનાં નામની જૂદી જૂદી ટીપો તામ્રપટ[5] ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવિયો છે, તેમાં શીલાદિત્ય નામના ચાર રાજાઓ નોંધેલા છે. આ રાજાઓમાંથી અરાદનાં નામ નોંધેલાં

---

૧ જુવો રાસમાળા પૂરણિકામાં પરિશિષ્ટ અંક ૩ માં વલભીપુરનો ઇતિહાસ.

૨ આનલ્સ ઑફ઼ રાજસ્થાન એ નામના ગ્રંથના પુહેલા પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૮૩ તથા ૨૧૫ થી ૨૧૮ સુધીમાં લખ્યા પ્રમાણે.

૩ "વેસ્ટર્ન ઇંડિયા" નામના પુસ્તકને પૃ. ૫૨, ૧૪૮ ૨૬૮, ૩૫૨, પ્રમાણે તથા રાજસ્થાન પુસ્તક પુહેલું પૃ. ૨૧૭ પ્રમાણે.

૪ ટૉડકૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાને પૃ. ૫૦૬ બિલાવળના લેખ ઉપરથી.

૫ બૅંગાલની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલ. ૪ ના પૃ. ૪૭૭ તથા એના જ પુસ્તક ૭ માના પૃ. ૯૬૬, અને મુંબઇની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલ ૩ ના પૃ. ૨૧૩ ઇત્યાદિ પ્રમાણે.

છે તેમાંના પૂહેલા બેને સેનાપતિ કરીને લખ્યા છે, તે ઉપરથી કલ્પના થાય છે કે તેઓ ઉજ્જયણના[૧] પરમાર રાજાઓના આશ્રિત હશે. બાકીના રાજાઓએ "મહારાજા"નું પદ ધારણ કર્યું છે. તેઓ વળી "શ્રી ભટ્ટાર્ક" કહેવાતા હતા અને એમ જણાય છે કે તેઓ (તેઓમાંના ઘણા ખરા) મહેશ્વર અથવા શિવના ભક્ત હતા; કેમકે તેઓની રાજમુદ્રા અને નાવટા ઉપર શિવના પોઠિયાનું[૨] ચિત્ર છે, અને આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેમની નાશ પામેલી રાજધાનીમાં શિવલિંગ ઘણાં જોવામાં આવે છે. ઉપરના લેખ ઉપરથી વર્ષ કૃહાડવામાં આવ્યાં છે (આશરેથી) તે ઇ૦ સ૦ ૧૪૪ થી તે ઇ૦ સ૦ ૫૫૯ સુધી શાલો થાય છે. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી, જો વલભીના નાશની ખરી શાલ ગણિયે તો તે ઘણી જ વૃહેલી છે. હિન્દુસ્થાન વિષે ચિનમાં લખેલા વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે:—"ટાંગ વંશના રાજ્યની વેળાએ, ઇ૦ સ૦ ૬૧૮ થી "૬૨૭ સુધી હિંદુસ્થાનમાં ઘણો ક્લેશ ચાલ્યો હતો. રાજા (શીલાદિત્ય?) "ઘણી લડાઈયો લડ્યો હતો. હ્યુયેનસાંગ (હુએનસંગ) નામે બૌદ્ધ મતના ચીન "દેશના એક સાધુએ પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક લખ્યું છે, (ઈ. સ. ૬૪૦) તે "આ વેળાએ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને શીલાદિત્યને મળ્યો હતો."[૩]

મોનશૉ જાકવેટે ફ્રેન્ચ[૪] ભાષામાં વૃત્તાન્ત ઉતારી લીધો છે તેમાં લખે છે કે "વલભી દેશ [૫]લારિસની (લાટ) ઉત્તરમાં છે, તેનો ઘેરાવો ૭ હજાર "લી (૧૪૦૦ માઇલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ લી (પાંચ માઇલ) કરતાં "પણ ઘેરાવામાં વધારે છે. ત્યાંના રહેવાસિયોની રીતભાત, ઉત્પત્તિ, ગરમાઈ, "અને તેમના શરીરની પ્રકૃતિ એ સર્વ [૬]માળવા દેશ પ્રમાણે છે. વસ્તી ઘણી "છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સો કરતાં પણ વધારે ઘર કોટયધિપતિ ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ઘણા દૂરદેશાવરોમાંથી અત્યંત "સંપત્તિ આવી એકઠી

---

૧ અમને વધારે સંભવ કલ્યાણના સોલંકિયોનો લાગે છે.

૨ અમારી પાસે એવી મુદ્રા છે. ૨. ઉ.

૩ રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલનું પુસ્તક છઠ્ઠું પુ. ૩૫૧.

૪ ચીનના બૌદ્ધ સાધુએ ત્રાન્મોક્સિયાના બાકત્રિયા અને ઇન્ડિયામાં ઇ. સ. ૬૩૨ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો તેના વૃત્તાન્ત ઉપરથી બેંગાલની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના પુ. ૫ માને પૃ. ૯૮૫ મેં વલભી વિષેની એની નોંધ છપાઇ છે, તે ઉપરથી; પણ તેમાં એની સૂચના પ્રમાણે નામનો ફેરફાર કરયો છે.

૫ વલભીપુરનો આસપાસનો પ્રદેશ તલાજા, ભાદ્રોદ અને આખું ગોહિલવાડ એ સર્વેના બધા ભાગનું પ્રાચીન નામ વાળાક ક્ષેત્ર છે.

૬ માળવાનું પ્રાચીન નામ અવંતિ દેશ છે. ૨. ઉ.

થાય છે. એકસો કરતાં પણ વધારે સંઘારામ (**બૌદ્ધમતના મઠ**) જોવામાં
"આવે છે; ત્યાં છ હજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના ઘણાખરા
"**સમાત્ય** સંપ્રદાયના અનુયાયી છે, અને તે મત **હી**નયાન મતના પેટાનો
"છે. ત્યાં સેંકડો દેવાલયો તો દેવનાં છે; તેના સાધુની સંખ્યા મ્હોટી
"છે. **ગૌતમ બુદ્ધ** જયારે મૃત્યુ લોકમાં હતા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૦ થી
"૪૮૦) ત્યારે આ દેશમાં ઘણી વાર આવેલા હતા. અને તેમણે જે જે
"ઝાડની છાયા નીચે વિશ્રામ કરેલો, તે તે ઠેકાણું ઓળખાઈ આવવા સારૂં
"**અ**શોક રાજાએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦) સ્તૂપો બંધાવી છે. રાજ્યકર્ત્તા વંશ
"ક્ષત્રિય કુલનો છે. આગળનો રાજા, **માળવાના શીલાદિત્યનો** ભત્રિજો હતો,
"અને હાલમાં જે રાજ્ય ચલાવે છે તે **કનોજ** (કાન્યકુબ્જ) દેશમાં **શીલા**-
"દિત્ય રાજા રાજ્ય કરે છે તેના કુંવરનો જમાઈ થાય છે; તેનું નામ **ધ્રૌવ** ભટ
"(**ધ્રુ**વપટુ **ધ્રુ**વભદ્ર) છે. **મોનશોં જાકવેટ** ધારે છે કે, **વલભીના** રાજાઓના
"વંશમાં અગિયારમો રાજા, જે બીજો **ધ્રૌવ** સેન થઈ ગયો, તે જ આ
"રાજા જાણવો. **વલભીનો** નાશ એ વંશના જે છેલ્લા રાજાની વેળામાં
"થયો તે ચોથો [1]**શીલાદિત્ય** રાજા હતો, એનું રાજ્ય (એકેકા રાજ્યનો
"સુમાર વીશ વીશ વર્ષનો ગણતાં) મોડામાં મોડું સુમારે ઈ૦ સ૦ ૭૭૦
"(૭૬૬) સુધી હતું. પણ મિસ્તર **વાથન** આશરો બાંધીને એ સૈંકડાં
પૂહેલું ધારે છે.

રાજસ્થાનનો કર્ત્તા ધારે છે કે, **વલભી** ઉપર **મ્લેચ્છ** લોકોએ ચડાઈ કરી હતી તે **સિથિયન** લોકો હતા. મિસ્તર **વાથન** ક્હે છે કે તેઓ "**બાકત્રો** ઇન્ડિયન" જાતિના લોક હતા, એઓના સિક્કા **સોરઠમાંથી** ઘણા મળી આવ્યા છે. અને મિસ્તર **એલ્ફિન્સ્ટન** ધારે છે કે, તેઓ મ્હોટા **નશિરવાન** પાદશાહના હાથ નીચેના **ઇરાનિયો** હશે. ચડાઈ કરનારા લોકો **મ્લેચ્છ** અથવા **હિન્દુ** વિના બીજી જાતિના હતા એવું જો લખ્યું હોત નહિ તો, અમે એવી ધારણા કરત કે, **સોરઠમાં** પોતાની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં, દક્ષિણ માંહેલા **કૈલ્યાણના સોલંકિયોએ વલભીનો** નાશ કરેલો હશે. **વલભીનો** નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામાં, અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિષે જે જે કલ્પના કરિયે તે સર્વ ઢિંદળા પાયા ઉપર જ થાય એમ છે. **હિન્દુસ્થાનના** આ ભાગમાં એક બીજો

---

૧ છઠ્ઠો **શીલાદિત્ય ધ્રુવ** ભટ ક્હેવાતો હતો. ગુપ્ત સં. ૪૪૧=ઈ૦ સ૦ ૭૬૦ જુઓ ઇં૦ આ૦ ભાગ. ૧૫ પૃ. ૩૩૮. ર. ઉ.

રાજકર્ત્તા વંશ હતો તે **અણહિલપુરના ચાવડા** રજપૂતોનો હતો. આ અણહિલપુર રાજધાની ઈ૦ સ૦ ૭૪૬ માં સ્થાપવામાં આવી એમ કૂહેવાય છે. હવે અમે જે વૃત્તાન્ત લખિયે છિયે તે ઉપરથી જણાશે કે ચાવડાઓની રાજધાનીની સ્થાપના વલભીપુરનો નાશ થયા પછી બહુ મોડી થઈ નથી.

પ્રકરણ ૨.

જયશિખરી ચાવડો[1], પંચાસરનો રાજા.

કચ્છના **રણ** પાસે **પંચાસર** છે ત્યાં વલભીથી **શ્રીમલસૂરિ** અને બીજા **નાસેડુ** આવીને રહ્યા હતા, તે વેળાના પ્રારંભથી, અમે લખવાનું શરૂ કરિયે છિયે. અમારૂં પ્રમાણ "રત્નમાળા" અથવા રત્નનો હાર એવા નામનો ગ્રંથ છે તે છે. એ ગ્રંથ કૃષ્ણાજી નામના **બ્રાહ્મણે**, ગૂજરાતના **મહાનસિંહ** રાજાનાં વખાણને અર્થે, કવિતામાં રચ્યો છે.

તે કવિ કેહે છે કેઃ—"**સોલંકી** વંશની કીર્ત્તિ ઘણી છે; એ વંશ દેવનો "છે. તેમાં **સિદ્ધરાજ** એ એક કુળદીપક થઈ ગયો છે." વળી તે કૂહે છે "કે ખરી વાત છે કે, જે રસ્તામાં મારે ચાલવાનું છે તે રસ્તો, મારા પૂહેલાં "થયલા કવિયોના ગ્રંથોથી પાંશરો દોર જેવો થઈ ગયેલો છે, અને જે મોતી "મારે પરોવવાનાં છે તે મોતી પૂહે'લા કવિયોની હીરા સરખી બુદ્ધિથી "વિંધાયલાં છે; તો પણ, આ વીર રાજાનાં ફરીથી ઘટિત વખાણ કરવાને "**સરસ્વતી** દેવીના પ્રતાપથી જ હું શક્તિમાન થઈશ" પણ કૃષ્ણાજી પોતે પોતાની રચનાથી તૃપ્ત થયો હોત નહિ તો તે ખરો કવિ કૂહેવાત નહિ. તેણે આત્મવખાણ એવા શબ્દોથી કર્યાં છે કે, તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, અગર જો તેણે બીજાના ગ્રંથનાં વખાણ ઉદારતાથી કર્યાં છે, તો પણ તે પોતાના ગ્રંથની બુજ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે અજાણ ન હતો.

"જે માણસ સમુદ્રમાં ન્હાયો તેણે સર્વ તીર્થ કર્યાં; જેણે અમૃતપાન "કર્યું તેને બીજું કશું ખાવાને જોઈતું નથી; જેની પાસે પારસમણિ છે તેની "પાસે સર્વ ધન છે, એજ રીતે જે માણસે **રત્નમાળા** વાંચી તેણે સર્વ "પુસ્તક વાંચ્યાં. આરસ પૂહાણથી બાંધેલું જળાશય હોય પણ તે જળ વિના

---

1 **ચાવડા, શોચ, ચૌરાનો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ અને તેમની ઓળખ માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા અંક ૪.**

“શોભતું નથી; તથા દીપાયમાન દેવાલય હોય પણ તેના ઉપર શિખર ચડ્યું “હોય નહિ તો તે શોભતું નથી, તેમ જ કોઈ માણસના શોધ ઘણા ભારે “હોય પણ તેણે જો રત્નમાળા વાંચી નહિ તો તેની પંડિતાઈ શોભતી નથી.[1]”

અમને લખવાને દિલગીરી ઉપજે છે કે મૂળ આ રત્નમાળાનાં ૧૦૮ રત્ન હતાં તેમાંથી માત્ર આઠ રહ્યાં છે.

સંવત્ ૭૫૨ અથવા ઈ૦ સ૦ ૬૯૬માં કલ્યાણ[2] નગરમાં સોલંકી વંશનો ભૂવડ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે સોળ પટાવત હતા, તેમને નિરંતર તે પોતાની પાસે રાખતો હતો. તેઓ રાજભક્ત હતા, અને રાજાની ચડતી થયલી જોવાને ઇચ્છતા હતા. લડાઈની વેળાએ મૂઠિયો વાળીને નાશી જાય એવા ન હતા; પણ આકાશના સ્તંભની પેઠે ડગે નહિ એવા હતા. એમનાં નામ નીચેના દુહામાં છે.—

(**દુહો**)-ચંદ, દ્વંદ, ભટ, વેદ, વીર, સિંહ, સિંધુ, ગિરિ, ધીર;
સામત, ધીમત, ધન્વિ, પટુ, ભીમ, મહારથી, મિહિર.

આમાં, મિહિર હતો, તે મુખ્ય હતો તેને કોઈ દિવસ બ્હાર કામગિરી ઉપર મોકલવામાં આવતો નહિ. બાકી બીજાઓને, જિત કરવા સારૂ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે દિશાયે મોકલવામાં આવતા હતા. આસપાસના સર્વે રાજા-

---

१ **छपय**—सजित सोळ सिनगार, नारी बिन चंद्र न सोहें;
पुरुष धरे पोषाक, पाग बिन लसत न जोहे,
आरस रचित जलाभ्र, पानों बिन मानिय उना,
रेंनी पति बिन रेनीं, भुक्त घृत बिन सब न्युना,
सब ग्रंथ पंथ पंडित लखे, रत्नमाल नहि जो पढे,
बहु दिसमान देवळ बन्यो, न लसे बिनु शिखर चढे.
ज्यौं निधि में अन्हात, तीर्थ सब सो नर कीना;
जो जिवित दिय दान, दान सब ही तिन दीना,
परधन पर त्रिय त्याग, सबे व्रत पूरन पारे,
अमृत मिले आहार, स्वाद सब ओरं बिसारे;
सब धन तिनके गृह जानिहु, जिनकु चिंतामणी मिले,
अस ग्रंथ पंथ सब सो पढयो, रत्नमाल घर ही दिले.

૨ પ્રબન્ધ ચિન્તામણિના કર્તા મેરૂતુંગ કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નગરને રાજા ભૂદેવ (ભૂય, ભૂવડ અથવા ભૂયડ) હતો એમ લખે છે; તેમ જ કુમારપાલ ચરિતમાં પણ એમ જ છે અને ઇતિહાસોમાં એ નગર દક્ષિણનું કલ્યાણ એમ ગણેલું છે. ર. ઉ.

ઓમાં ભૂવડની આણુ વર્ત્તાઈ ગઈ હતી. માત્ર એક ગૂજરાતનો રાજા જિતાયા વિના રહ્યો હતો. તે ચાંવડા વંશનો હતો; તેનું નામ જયશિખરી હતું; અને તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કરીને હતી. તેનું રાજધાની નગર પંચાસર હતું. પોતે બળવાન્, તેજવાન્ અને બુદ્ધિમાન્ હતો; તેનો ભંડાર અખૂટ હતો, અને તેની ફોજ અગણિત હતી. આવો એક રાજા ભૂતળમાં છે એટલી જાણ પણ ભૂવડના પટાવતોએ તેને પડવા દીધી નહિ, તેથી તે જાણતો હતો કે આખી પૃથ્વી મારી સત્તા નીચે છે.

જિતી લીધેલા દુશ્મનોને ત્યાં લૂટ કરી તે લૂટથી અને ઊંટ, ઘોડા, રથ, અને હાથિયોથી આખું કલ્યાણ નગર ભરાઈ ગયું હતું; ઝવેરી, વણકર, સૂતાર, અને સુશોભિત વાસણ બનાવનારા ત્યાં વસતા હતા. અને ઘરની ભીંતો રંગિત ચિત્રોથી શણગારેલી હતી. વૈદ્ય, અને કારીગર ઘણા હતા, તેમ જ ગવૈયા પણ ત્યાં વસતા હતા, અને વિદ્યા ભણવાને અર્થે નિશાળો પણ હતી. સૂર્ય ૭ મહિના ઉત્તરાયનમાં ચાલે છે ને ૭ મહિના દક્ષિણાયનમાં ચાલે છે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે લંકાપુરી અને [1]કલ્યાણપુરીની શોભા સરખાવાને તેનાથી બની આવે.

બીજા સદ્‌ગુણોની સાથે, રાજા ભૂવડ, પંડે સર્વ જાતના ડહાપણનો લોભી હતો, અને તે સાથે વિદ્યાનો મ્હોટો પોષક હતો. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ડાહ્યા હિન્દુરાજાને આશ્રય આપવાને ઘટિત એવાં જે વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્ર તેનો તે પૂરો પોષક હતો. વિદ્વાન લોકોને તે એટલું બધું ઉત્તેજન આપતો કે, જે પ્રમાણે ચોમાસાનું બધું પાણી દરિયા ભણી ચાલી જાય છે તે જ પ્રમાણે બધા પ્રકારની પ્રવીણતા તેના દરબારમાં ચાલી ચાલી આવતી હતી.

એ રાજાને એક બાગ હતો, તે શિવની કૈલાસપુરી જેવો હતો; તે પરમાનંદ પમાડે એવાં ફૂલ અને ફળનાં ઝાડથી શોભાવેલો હતો. તેમાં એક સમયે રાજા નૃત્ય, ગીત, ગાયનથી ઉમંગ પામતો બિરાજમાન થયો હતો. તેનો યુવરાજ, કર્ણ કુંવર, રાજપોષાક પૂહેરી, એક પડખે બિરાજ્યો હતો, અને ચંદ અને બીજા પટાવતોથી આખી મંડળી શોભાયમાન્ દેખાતી હતી. તેમાં વળી બુદ્ધિ અને ડહાપણમાં એક બીજાથી ચડિયાતા એવા વિદ્વાન અને કવિયોનો સમાજ બેઠેલો હતો, પણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર કામરાજ, જે રાજાનો મિત્ર હતો તે હતો; રાજા ભૂવડ જેમ સુભટોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો તેમ એ કવીશ્વર વિદ્વાનોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો. તેવામાં એક પર-

---

૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે કલ્યાણપુરી ઉત્તરમાં (કનોજ દેશમાં) હતી. ર. ઉ.

દેશી કવિએ આવીને રાજાના વખાણનાં કવિત કહેવા માંડ્યાં. તેમાં જે ચતુરાઈ બતાવી હતી તે સમજીને રાજા પોતે રીઝયો, અને પોતાની આસપાસ કવિયો બેઠેલા હતા તેઓને તેનું ઉત્તર કહેવા કહ્યું, પણ તેમાં કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. પછી ભૂવડે પેલા કવિને મૂલ્યવાન્ શિરપાવ આપ્યો અને પૂછ્યું કે "તમારૂં નામ શું? અને જે દેશમાં તમે આટલાં બધાં વર્ષ છાના રહ્યા તેનું નામ શું?"

કવિએ જવાબ દીધો કે, "મારૂં નામ શંકર છે. ગૂર્જર દેશ જે પૃથ્વીનો "ઉત્તમોત્તમ ભાગ છે, જેની ભૂમિ પૂર્ણ "રસાલ છે, પાણી, ઘાસ, અને ઝાડથી "અતિ શોભાયમાન છે, જ્યાં ધન "તો ઢગલે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે, તે "ગૂર્જર દેશથી હું આવ્યો છું, ત્યાં પંચાસર છે તેમાં સમુદ્રપુત્રી જે લક્ષ્મી તેનો "નિરંતર વાસ છે, તે સર્વ પ્રકારે દેવનગરી જે ઇન્દ્રપુરી તેની સમાન છે. જે ત્યાં "વસે છે તેને સ્વર્ગમાં જવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ત્યાં ચાવડો રાજા રાજ્ય "કરે છે તે બધી સુભટ જાતિમાં અગ્રેસર છે, અને જેણે પોતાનાં અદ્ભુત કામથી "જયનો શિખર (પર્વત) ઉભો કરયો છે તેથી તેને કવિયો 'જયશિખરી' કહે છે, "તેની પટરાણી 'રૂપસુંદરી' કરીને છે તેની શોધી જોડ જડે એમ નથી. રાણીનો "ભાઈ શૂરપાળ છે તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે. જયશિખરી અને શૂરપાળ "જો ભેગા ભળે તો ઇન્દ્રને તેના ઇન્દ્રાસન ઉપરથી ઊઠાડી મૂકે, પણ તેમને તેની "ગરજ ઓછી જ છે; કેમકે તેઓની પોતાની ગૂજરાત છે તે આખી પૃથ્વીનું "તત્ત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતીનો નિરંતર વાસ છે; મેં મારી વિદ્યા મેળવી છે તે "ત્યાં જ, અને ત્યાંથી જ હું દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું."

રાજા ભૂવડે, ગૂજરાતનાં આવાં વખાણ સાંભળીને મૂછે હાથ નાંખ્યો. તે જોઈ કામરાજે તેના અંતરની છાના વેરની વાત જાણી લીધી ને શંકર સાથે કવિતાવિવાદ કરવા લાગ્યો, પણ એકલો તો તેનાથી હાર્યો એટલે શિવે (શંકરે) કામને જિત્યો હતો તે શંકરે કામરાજનો પરાજય કર્યો.

ભૂવડ રાજા, તે દિવસની ગંમતનું આવું પરિણામ આવેલું જોઈ, નાખુશીની સાથે મ્હેલમાં ગયો. સાંજે તેણે પોતાના પટાવતોને બોલાવ્યા ને ગૂજરાત સંબંધી વધારે વૃત્તાન્ત સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી. એકઠા થયેલા પટાવતોએ રાજાને જૂઠું સમજાવા માંડ્યું કે, અમે જયશિખરીને હરાવી પંચાસર લીધું હતું, પણ રાજા શરણ થયો એટલે તેનો નાશ અમે કર્યો નહિ. રાજાને ગળે આ વાત ઉતરી નહિ, તેથી ચંદને દબાવીને કહ્યું કે સાચે સાચું બોલ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, અર્બુદ ગિરિ અથવા આબુ પર્વતની દક્ષિણ

ભણી જતાં, આપણા પટાવતોનો ને શૂરપાળનો ભેટો થયો હતો. શૂરપાળ સાથે તેના બંનેવીની ફોજ હતી, તેની સાથે લડાઇ કરવાનું ભયભરેલું લાગ્યાથી આપણા પટાવતો આડે રસ્તે સોરઠ આવ્યા. આવી વાત સાંભળીને સત્વર ફોજની તૈયારી કરવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે લશ્કર તૈયાર થયું, ને જયશિખરી ઉપર ચડાઈ કરવા ચાલ્યું. જતાં વેંત જ અપશકુન થયા, પણ, સત્વર જવાની રાજાની આજ્ઞા હતી એટલે લશ્કરને ઉપરિયો અટકાવી શકયા નહિ.

શંકર કવિ આવામાં ઘેર જઈ પહોંચ્યો હતો, અને તેણે પોતાના રાજાને સર્વ વૃત્તાન્ત માંડીને કહ્યો હતો, જયશિખરી શૂરવીર હતો, તેથી લડાઈ કરવાની તક મળી એટલે ઘણો આનંદ પામ્યો, અને પોતાના સુભટોને કંકણ, કુંડળ, અને બીજા અલંકારોનો તથા વસ્ત્રોનો શિરપાવ આપ્યો.

રાજા ભૂવડની સેના ચાલી આવી. તેમાં હાથી, ઘોડા ઘણા હતા; ચાર હજાર રથ હતા, ઘોડેસવારો પાસે શસ્ત્ર અસ્ત્ર હતાં; પાયદલનો તો કાંઈ પાર ન હતો. જે જે ગામ થઈને લશ્કર આવતું ગયું તે તે ગામલોકો લશ્કર જોઈને ઘરબાર મૂકી નાશી ગયા, ને જે ગામવાળા સામા થયા તેમની ઉપર છાપો મારીને તે ગામ લૂટયાં. જ્યાં થઈને ચડેલું લશ્કર ગયું ત્યાંની પાણીવાળી જમીન સૂકી થઈ ગઈ, ને સૂકી જમીન ભેજવાળી થઈ ગઈ; જ્યાં મેલાણુ થતું ત્યાં મલ્લવિદ્યાની કસરતો થતી ને શસ્ત્ર-અસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો. દુશ્મનના દેશની પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે મોખરાનું એક શહર લૂટયું, અને પંચાસરથી ૭ માઇલને છેટે પડાવ કર્યો, ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાં લૂટી સ્ત્રીપુરૂષોને કેદ કરી રાખ્યાં.

આ વાત સાંભળીને જયશિખરીને નખથી તે શિખા સુધી ક્રોધ ચડ્યો. હલ્લો કરનારાનો સેનાપતિ મિહિર હતો તેને તેણે કાગળ લખ્યો, તેમાં ગરીબ લોકોના ઉપર જુલમ કર્યો તે વિષેનો ઘણો ઠપકો દઈ લખ્યું કે શૂરવીર તો આવું અઘટિત કામ કરે નહિ, પણ કૂતરાને પથરો માર્યો હોય તો મારનારના ભણી નહિ થતાં તે પથરાને બચકાં ભરે તેમ તું કરે છે. મિહિરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે "મ્હોમાં લીલું તરણું ઘાલી તારે રાજા ભૂવડને શરણ થવું, નહિતર લડવાને સામા થવું." જયશિખરિયે તરત લડવાનું કબૂલ કર્યું, ને પોતાના ભાયાત અને સુભટોને બોલાવીને બીજે દહાડે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મિહિરનો કાગળ આવ્યો ત્યારે શૂરપાળ ત્યાં હતો નહિ, તેથી રાજાની જાણમાં ન છતાં રાત્રિની વેળાએ, એકાએક શત્રુ ઉપર તૂટી પડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાત પણ એમ બની કે, તે વેળાએ શત્રુઓ તૈયાર હતા નહિ,

કેટલાક પાસેનાં ગામડાં લૂટવા ગયા હતા, કેટલાક ખાવા પીવામાં પડ્યા હતા, કેટલાક ઊંઘતા હતા, કેટલાક નાચમજરામાં ગુલતાન થયા હતા, તેથી તેને ફાવી ગયું. શૂરપાળના માણસો હાથમાં તરવારો લઇને ટૂટી પડ્યા, તેમાં ઘાસ કાપનારા ઘાસ કાપી નાંખે તેના કરતાં શત્રુઓને કાપી નાંખવાને તેઓને વધારે મ્હેનત પડી નહિ. શૂરપાળે ચંદને કહ્યું કે, શસ્ત્ર ઝાલીને સાવધાન થઈ તારા ઇષ્ટ દેવને સંભાર, એમ કહી, તેના પેટમાં તરવાર ખોશી, અને દ્રંદને સખત ઘાયલ કર્યો; ઢોરના ઘેરમાં જેમ વાઘ પડે ને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય તેમ શત્રુની ફોજમાં ભંગાણ પડ્યું. દ્રંદને જખમ વાગ્યા હતા તેથી નાસતાં મરણ પામ્યો. વેદ જે પરમાર રાજાનો સગો થતો હતો તે ફજેતીનો માર્યો નિરાશ થઈને પોતાનો લશ્કરી પોષાક ઉતારી સંન્યાસીને વેશે કાશી નાશી ગયો. મિહિર જે સેનાપતિ હતો તેણે જાણ્યું કે મારૂં કાળું મ્હોં થયું તેથી તેણે પોતાના રાજાની રાજધાનીથી આઠ દિવસની કુચને છેટે પડાવ કર્યો રાજા ભૂવડ હાર થયાના સમાચાર જાણીને મિહિરની છાવણીમાં આવી પ્હોંચ્યો, ને નાશી આવેલા લશ્કરને હિંમત આપી ક્હેવા લાગ્યો કે એક વાર પાછું હઠવું પડે તો તે બીજી વાર જિત થવાની નિશાની છે, કેમકે હથિયારને પાછું છટકાવ્યા વિના તેનો જબરો ઘા થઈ શકતો નથી. ભૂવડ, પોતાના સુભટો અને લશ્કરને ફરીથી શૂર ઉપજાવવામાં ફતેહ પામ્યો, એટલે લડાઈની મસલહત કરવાને સુભટોની સભા કરી, તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજાએ-પિંડે તત્કાલ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવો. ઘેરથી નીકળતાં રસ્તામાં સારા શકુન થયા અને વાદિત્રના, રણશિંગાના અને દુન્દુભીના નાદના ધડધડાટ આકાશમાં થવા લાગ્યા.

સેના પાસે આવી પ્હોંચી, એટલે, જયશિખરી પંચાસરના દરવાજા બંધ કરીને માંહે પેઠો, પછી રાજા ભૂવડે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. પ્રથમ મિહિરે હલ્લો કર્યો, તેને શૂરપાળે પાછો હઠાવ્યો. પંચાસરના રાજાએ પોતાના સુભટોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, જેમને પોતાનો જીવ વ્હાલો હોય તેમણે સુખેથી ઘેર પાછા જવું, પણ સર્વેએ સરખું ઉત્તર આપ્યું કે અમે ઊંચા કુળના રજપૂત છિયે અને અમે સર્વે તમારી સાથે મરવાને તૈયાર છિયે. આવી આપટીની વેળાએ જે પૂઠ દઈને પોતાના નામને અબ લગાડે તેનું માંસ કાગડા પણ ખાય નહિ અને તે કોટી કલ્પ સુધી નર્કમાં રહે. બાવન દિવસ સુધી હલ્લા કરયા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે રાજા ભૂવડે મિહિરને સલાહ પૂછવા બોલાવ્યો, તેણે કહ્યું કે શૂરપાળને ફોડવાની મહેનત કરવી. પછી આકડાના દૂધ વતે કાગળ લખીને શૂરપાળ ઉપર મોકલ્યો તે તેણે કંકુ ચોળીને વાંચ્યો; પણ રાજા

ભૂવડનું લખેલું તેણે સ્વીકારયું નહિ, અને જવાબમાં લખ્યું કે "પાણી એક વાર જે દૂધ સાથે મળી ગયું તે તેમાંથી જૂદું પડતું નથી તેમ હું જયશિખરીનાથી જૂદો પડી શકતો નથી. ઓ! મૂર્ખના શિરોમણિ! હું ઊંચ કુળનો છું, મને ફોડવાની આશા તું કેમ રાખે છે? ત્રણ લોકનું રાજ્ય આપવા કરે પણ જે વર્ણસંકર હોય તે જ લેવાનું મન કરે."

રાત પડે ત્યારે બન્ને રાજાઓ, પોતપોતાના લશ્કરને લડવાને શૂર છૂટે, અને યુદ્ધ કરવાની રીત જાણવામાં આવે, એટલા માટે મહાભારતની કવિતા ગવરાવે. જે વેળાએ ભીમનાં અદ્ભુત પરાક્રમની વાતો ગૂજરાતના સુભટોના સાંભળવામાં આવે ત્યારે તેમને ઘણો જુસ્સો ઉત્પન્ન થાય, અને તેઓ પૂછે કે "રાત ક્યારે ખૂટશે; સવાર ક્યારે થશે, કે અમને લડવાનું મળે?"

(દુહા).

વાટ જુવે નિજ પતિ તણી, વનિતા વિયોગી જેમ;
વ્યાકુળ થઈ વ્હાણાંતણી, સુભટ જુવે સૌ તેમ.
રણસંગ્રામે જે પડે, ભારથમાં છે સાર;
તેને તો ઇંદ્રજ તણી, વરે અપ્સરા નાર.
અધીરા થઈ આનંદથી, એમ કરે ઇચ્છાય;
કાષ્ટ ધૂળનાં ઘર તજી સ્વર્ગે જઈ વસાય.
આજ્ઞા જયશિખરી તણી થઈ તે થતાં સવાર
સુભટ શોભિતા સૌ થયા, તત્પર તેણી વાર.
રણમાંથી જિતી કરી, વળવાની નહિ આશ;
પણ વઢી મરી જઈ અપ્સરા વરવા કેરી આશ.
નિહાળી નિશ્ચય સુભટના, સ્વર્ગતણી સૌ નાર;
પ્રીત થકી સૌ પરણવા, સજ્જ થઈ રહી તૈયાર.
સૌ સુભટોએ સ્નેહથી, કવચ ધર્યાં જે વાર;
સજી શણગાર બની રહી, સર્વ સ્વર્ગની નાર.
સૌ સુભટોએ સ્નેહથી, શસ્ત્ર સજ્યાં જે વાર;
વરમાળા કરમાં ગ્રહી, રહી શોભી સૌ નાર.
સુભટોએ જ્યારે ગ્રહી, તુરીતણી લગામ;
બેઠી ઝટ વિમાનમાં સ્વર્ગ તણી સૌ શ્યામ.

રૂપસુંદરિયે અંતઃપુરમાંથી ચાલતા યુદ્ધના ભયંકર અવાજ સાંભળ્યા, એટલે પોતાના પતિને બોલાવ્યો, અને તેને વિનવીને કહ્યું કે "સ્વામીનાથ! જ્યાં સુધી સારા શકુન થયા નથી, ત્યાં સુધી રણસંગ્રામમાં પડવાની હામ

બકવી કહિ." પણ જયશિખરી બોલ્યો કે, "કન્યાકાળને સમયે અને રિપુ દરવાજા સુધી આવી પૂહોંચ્યો હોય ત્યારે શકુન જોવા નહિ, પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું." એમ કહી તેના મનનું સમાધાન કરયું. જેમ ગાજવીજનાં તોફાનની વેળાએ વાદળાં એક બીજાની સાથે અથડાય છે, તેમ એક બીજાની ફોજ સામાસામી આવી ગઈ; તેમનાં હથિઆર વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગ્યાં; જેમ મેઘની ગર્જના થાય તેમ ધરતી, પગના ધમકારાથી, ધમધમવા લાગી; લડાઈનાં વાદિત્ર વાગી રહ્યાં; તેથી બીકણ હોય તેનામાં પણ શૂર આવે. જેમ વર્ષાઋતુમાં વર્ષાદ વરશી રહે છે તેમ બાણ અને અસ્ત્રનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો; હળ, મુશળ ને ફરશીથી તેઓ લડવા લાગ્યા; હાથી સામા હાથી, ઘોડા સામા ઘોડા; ને રથી સામા રથી. લોહીની નદિયોમાં કપાઈ મરેલાનાં મુડદાં તરવા લાગ્યાં; રણસંગ્રામનો પોકાર જેમ વધવા લાગ્યો તેમ સુભટો, આનંદ પામવા લાગ્યા. જેઓ હિંમત હારી જતા તેઓને ભાટ લોકો લલકારતા હતા. તેઓ કહેતા કે "ઓ શૂરવીરોના પુત્રો! રંગ છે તમને, આ રણભૂમિ રૂપી તીર્થ તમને ફરી ફરીને મળવાનું નથી, માટે જગતમાં જશ મેળવો, ને સ્વર્ગ પામો. દેવતાઓના મુખમાંથી વાહ! વાહ!ના અવાજ કઢાવો અને અમર થાઓ."

યુદ્ધનો ધુંધાટ આકાશમાં પૂહોંચ્યો ને દેવતાઓને કાને જઈ લાગ્યો; તેઓને લાગ્યું કે આ તે કુરૂક્ષેત્રમાં[1] ફરીને યુદ્ધ થયું કે શું? અપ્સરા નાચવા લાગી, ગાંધર્વ હતા તે ગાવાવગાડવા લાગ્યા. ને પાતાળવાસી નાગ અને દેવતાઓ કંપવા લાગ્યા. શિવ આવે ટાણે રણભૂમિ ઉપર ભટકવા લાગ્યા ને પોતાની કદિ પૂરી થાય નહિ એવી જે રૂંઢમાળા તેમાં શૂરવીરોનાં મસ્તક લઈ પરોવવા લાગ્યા. ડાકણો અને ભૂત તેની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યાં. જોગણિયો અને માંસ ભક્ષણ કરનારા, પોતાનાં ખપ્પર લોહીથી ભરવા, ગીધ પક્ષીની પેઠે લલચાઈ આવી પૂહોંચ્યાં.

શૂરપાળે પોતાના સદાના શૂરપણાથી, ભાટની સેનાને પાછી હઠાવી; પણ જે લોકો પાછા હઠતા હતા તેઓનો ધિક્કાર કરી ધમકાવીને રાજા ભૂવડે કહ્યું કે "જે પાછા હઠ્યા તો તમને મારે હાથે પૂરા કરીશ." ભાટ મરણિયો થઈને શત્રુની ફોજમાં ટૂટી પડ્યો; ત્યાં તેણે ઘણા જણને માર્યા પણ તેના ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષવાથી તે પડ્યો ને શૂરપાળના હાથથી મરણતોલ ઘવાયો. ભાટની ઉંધે માથે ઝોકાવાની હિંમતથી કામ સર્યું. કેમકે

---

૧ પાંડવકૌરવોનું મહાભારતમાં વર્ણવેલું યુદ્ધ કુરૂક્ષેત્રમાં થયું હતું. ર. ઉ.

તેની સેના, જયશિખરીની સેનાને હઠાવવામાં જિત પામી, અને કિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ જઈ કિલ્લો તોડ્યો.

જયશિખરિયે, જાણ્યું કે આ લોહીલોવાણ લડાઈમાં મારા ઘણા સુભટો માર્યા ગયા, તેથી હવે જિતવાની આશા રહી નહિ, એટલે શૂરપાળને બોલાવીને કહેવા લાગ્યો કે, "તારી ગર્ભવંતી બ્હેન રૂપસુંદરીને કોઈ નિર્ભય ઠેકાણે લઈ જા, કે મારા વંશનું બીજ રહે." શૂરપાળે પ્રથમ તો ના કહી, પણ રાજાએ તેને પોતાના સોગન દઈને કહ્યું કે "મારી ખાતર તું એટલું કામ "કર. મારા વંશમાં કોઈ શ્રાદ્ધ કરનાર નથી, તેથી હું મોક્ષ નહિ પામું, ને "મારા વંશમાં કોઈ હશે નહિ તેથી અરે ભાઈ! મારા શત્રુ નિષ્કંટક રાજ્ય "ચલાવશે."

આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવાથી શૂરપાળ, પોતાની બ્હેનને લઈને કિલ્લામાંથી નીકળી ચાલ્યો; પણ નાશી જવાનું કારણ રૂપસુંદરીના જાણવામાં આવ્યું એટલે આગળ ડગલું ભરવાને પણ તેણે ના કહ્યું ને પોતાના પતિની સાથે સતી થઈ બળી મરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે તેણે નિવેદન કર્યો. પણ વંશનો નાશ થવાના કારણથી શૂરપાળને અસર થઈ હતી તે જ કારણ તેણે પોતાની બ્હેનને સમજાવીને શાન્ત પાડી. તેને પછી એક રણમાં મૂકીને જયશિખરીની સાથે મરવાને પોતે પાછો આવ્યો.[1]

તે દરમિયાન, રાજા ભૂવડે જોયું કે, કિલ્લાનું રક્ષણ હવે થઈ શકે એવું નથી, એટલે જયશિખરીને કહેણ કહાવ્યું કે, "ચાલ પ્રમાણે જો તું મોંમાં તરણું લઈ, અવળા હાથ બાંધી, મારે શરણે આવી પગે પડે તો ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું તને સોંપી દઉં." જયશિખરિયે ઉત્તર વાળ્યું કે "એ રીતે શરણ "થયા પછી મને જીવવું સારૂં લાગવાનું નથી, ગૂજરાતને બદલે સ્વર્ગ "પામીશ તો તે સારો બદલો થશે, અને હું ચાવડા વંશનો છેલ્લો છું તે તેની કીર્ત્તિ મારી પછવાડે મૂકતો જઈશ."

---

૧ શેકસપિયર કવિકૃત ઈંગ્લંડના ૬ ઠ્ઠા હેનરી રાજાના નાટકના ત્રીજા ભાગના ચોથા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં પણ આવો જ વિચાર છે:—

"મારા ગર્ભસ્થાનમાં એડવર્ડ રાજાનો વંશજ છે, તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે હું "નિરાશા તજું છું. અને એ જ કારણે કરીને મારા મનના ઉછાળા હું વશમાં રાખું છું, "તથા મારા ઉપર જે આપત્તિ આવી પડી છે તે નરમ થઈને સહન કરૂં છું; અરે! "એ જ કારણને લીધે હું મારાં આંસુ પડતાં અટકાવું છું અને લોહી ચૂશી ખાતો "નિશ્વાસ ઉઠતો અટકાવું છું; કે રખે ને નિશ્વાસ નાંખવાથી એડવર્ડ રાજાનો વંશ "અને ઈંગ્લંડની ગાદીનો ખરો વારસ મારા ગર્ભસ્થાનમાંથી સરી પડે અથવા મારાં "આંસુમાં બૂડી જાય."

આવું સાંભળી ભૂવડને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો એટલે પોતાની જિત પૂર્ણ કરવાને તત્કાળ તૈયાર થયો. જયશિખરીની પાસે થોડી સેના રહી હતી તેનું ઘણી સેના આગળ કાંઈ ચાલ્યું નહિ. રાજાએ પોતે શત્રુની સેનાને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખીને સારો ટકાવ કર્યો, પરંતુ છેવટે તે મરાયો, ને તેના શરીર ઉપર થઈને શત્રુ પંચાસરમાં પેઠો. [1]કિલ્લાના રક્ષકો અને દરબારના રક્ષકોએ મરતાં સુધી તેમને પેસવા દીધા નહિ, પણ છેવટે ભારે મારામાર થયા પછી, ભૂવડે મ્હેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દાસિયો ઘણા જુસ્સાથી સામી થઈ. ને હાથમાં ભૂંગલ કે જે કાંઈ આવ્યું તે લઈને દુશ્મનોને શહરના દરવાજા બ્હાર હઠાવી દીધા. તેમની ઇચ્છા જયશિખરીની લાશ લેવાની હતી તે અહિં પૂરી થઈ. પછી તેમણે ચંદનની ચિતા ખડકી માંહિ નાળિયેર નાંખ્યાં, અને જયશિખરીની સાથે તેઓ સર્વે બળી મુઈ, તેમાં વળી ચાર રાણિયો, દાસદાસિયો સાથે ચિતામાં પડી. નગરના લોકોમાંથી જેઓ રાજાના ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખતા હતા તે પણ પોતાના રાજાની સાથે સ્વર્ગના રાજાની હજુરમાં જવા બળી મુવા. છેલ્લી વારે ભૂવડ, પોતાની ફોજ સહિત અંદર ધશી ગયો ને ચિતા બળતી બંધ કરાવી, ઘટિત રીતે ચાવડા રાજાની મૃત્યુક્રિયા પોતાને હાથે કરીને તેનાં વખાણ કર્યાં કે આવા ખરા શૂરવીરને જન્મ આપનારને ધન્ય છે. તેને જ્યાં અગ્નિદાહ કીધો તેના ઉપર શિવનું દેવલ ચણાવી તેમાં શિવની સ્થાપના કરીને તેમનું નામ "ગૂર્જરેશ્વર" પાડ્યું. જે દિવસે જયશિખરી પડ્યો તે દિવસે સૂર્ય ઝાંખો દેખાયો, ચારે દિશાઓ ભયંકર દેખાવા લાગી, ને પૃથ્વી કંપવા માંડી; ને નદિયોનાં પાણી ડ્હોળાયલાં જેવાં થઈ ગયાં; પવન ઊંનો વાવા માંડ્યો; હોમના અગ્નિમાંથી ભારે ધૂમાડા નીકળવા માંડ્યા; આકાશમાંથી તારા ખરવા માંડ્યા, આ બધા ઉત્પાત જોઈને લોકોએ જાણ્યું કે આજે કોઈ મ્હોટો પુરૂષ પડ્યો.

---

૧ કૃષ્ણદાસ કહે છે કે, જયશિખરિયે ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી, પછી બે હાથ કપાયા તેથી શસ્ત્ર વિનાનો થયો, તો પણ તેણે ભૂવડની છાતીમાં લાતોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભૂવડ મૂર્છિત થઇને પડ્યો ને લોકોએ જાણ્યું કે જમને ઘેર ગયો. એટલામાં જયશિખરીને પછવાડે રહીને બે મલ્લોએ તરવારોના ઘા કરીને માથું કાપ્યું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ધડ ઝુઝીને પડ્યું, ત્યારે ભૂવડે જાગીને એવું કહ્યું કે "ઓ ક્ષત્રિય પુત્ર! તારાં માબાપને ધન્ય છે. તું બહુ પરાક્રમી કોઈ દેવનો અંશ છે. અરે બુદ્ધિશાળી! તારે અંતસ્થાને ગૂર્જરેશ મહાદેવનો શુદ્ધ પ્રાસાદ કરાવીશ." એમ કહીને વારે વારે પ્રણામ કરીને નિઃશંક થઈ નગરમાં પેઠો. ર. ઉ.

રાજા ભૂવડે કચ્છ અને સોરઠના રાજાને જિત્યા[1] અને ગૂજરાતની શોભા જોઈને તેને ત્યાં રહેવાનું મન થયું; પણ તેના સલાહકારોના કહેવાથી તેણે જાણ્યું કે હજુ તો શૂરપાળ એક બાજુમાં કાંટાની પેઠે ખુંચતો રહ્યો છે તેથી આસપાસના રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડીને અને ગૂજરાતમાં પોતાનો એક સૂબો ઠરાવીને પોતાને દેશ ગયો.

શૂરપાળ, પોતે, પોતાની બ્હેનને નિર્ભય ઠેકાણે રાખીને પાછો આવ્યો ત્યારે જયશિખરી મરાયો હતો, તેથી પ્રથમ તો એકાએક તેના મનમાં ઉભરો ભરાઈ આવ્યો કે, "મારે પણ લડાઈમાં પડવું ને એની પછવાડે મરવું." પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે, "હું જો લડાઈમાં માર્યો જઈશ તો ભૂવડનું રાજ્ય "નિષ્કંટક થશે; જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે, આગળને માટે હવે વિચાર- "વાનું છે. જો ભાગ્યયોગે મારી બ્હેનને પુત્ર પ્રસવશે તો ગૂજરાતનું રાજ્ય "હું પાછું મેળવીશ; મારા આશ્રય વિના એ કામ બનશે નહિ." પછી તે પોતાની બ્હેનને ખોળવાને નીકળી પડ્યો. પણ તેને તેનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. કેટલાક કહે છે કે તેને મ્હોં બતાવવાની શરમ લાગી તેથી તે સારી વેળાની વાટ જોતો ગિરનાર પર્વતના વનમાં ઉપરકોટમાં રહેઠાણ કરી રહ્યો.

આણીમગ શૂરપાળના ગયા પછી રૂપસુંદરીને એક ભીલડિયે જોઈ, તેને કોઈ મ્હોટું માણસ જાણી માન દઈ કહેવા લાગી:—"બ્હેન! આ વનમાં મારા "ભેગાં તમે રહો. ફળફુલ, શાકપાન ખાવા સારૂ પર્વતમાંથી મળી આવશે. "અહિં તમારે કાંઈ ભય નથી." આવી વાત સાંભળીને પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી રહેવાને તેણે માન્ય કર્યું, પછી તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. સંવત્ ૭૫૨ ના વસંત ઋતુમાં વૈશાખ શુદિ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યના ઉદયની વેળાએ આ પૃથ્વીના સૂર્યનો ઉદય થયો; તે મહાપરાક્રમી અને ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ થવાને જ સૃજાયો. તે દિવસે સૂર્ય નિર્મળ ઉગ્યો. આકાશ પણ નિર્મળ થયું, નદીનાં જળ પણ નિર્મળ વ્હેવા માંડ્યાં, અને બ્રાહ્મણોના યજ્ઞકુંડમાંથી ધુમાડો નીકળવા માંડ્યો નહિ, તેથી, લોકોએ જાણ્યું કે કોઈ વીર પુરૂષનો જન્મ થયો.

જેવામાં કુંવર છ મહિનાનો[2] થયો હતો તેવામાં, રણમાંથી જતાં એક યતિએ, ઝાડની ડાળિયોએ બાંધેલું ખોયું દીઠું અને ત્યાં આવીને જુવે છે તો

---

૧ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા જયશિખરીની મદદમાં આવ્યા હતા તે હાર્યા તેથી ભૂવડે કચ્છમાંના વાગડ ભાગમાં ગેડી (ધૃતપદી) તથા અબડામાંના હાલના નખત્રાણા તાબાના ગુંતરીમાં સોલંકી રજપૂતનાં થાણાં બેસાર્યાં. વનરાજ ચાવડે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું ત્યારે આ થાણે આવેલા સોલંકિયો ત્યાંના ધણી થઈ પડ્યા. ર. ઉ.

૨ અંગ્રેજીમાં છ વર્ષ છે તે ભૂલ છે. ર. ઉ.

નિદ્રાવશ થયલો કુંવર જાણે સ્વર્ગના રાજાના દરબાર માંહેલો કોઈ દેવ હોયની એવો દીસવા લાગ્યો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને તપાસ કર્યો તો તેની માતા, રાજાની રાણી છે એમ વાત નીકળી આવી. તેને પછી એ યતિ ઘટિત માનથી નગરમાં લઈ આવ્યો. પછી જયશિખરીના મરણની વાત તેણે રાણીને કહીને ઘણી ધીરજ આપી, ને ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે હું બાળકનું રક્ષણ કરીશ. વનમાં જન્મ્યો તેથી પેલા યતિએ કુંવરનું નામ "વનરાજ" એટલે વનનો રાજા એવું પાડ્યું. પછીથી તેના જન્મની વાત શૂરપાળના જાણવામાં તરત આવી ગઈ. તે જ્યાં બ્હારવટે રહીને ભૂવડ રાજાના સૂબાને હેરાન કરતો હતો, ત્યાં પોતાની બ્હેનના કુંવરને છાનોમાનો લઈ આવ્યો. પછી તેની સંભાળમાં, કુંવર ચૌદ વર્ષનો થતાં સુધી, સિંહના બચ્ચાની પેઠે તે હિમ્મત, બળ અને ડ્હાપણ વધારતો ઉછર્યો. તે દરમિયાન પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના વિચાર તેના મનમાં થતા હતા.[1]

---

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસે પ્રાચીન ગ્રન્થો ઉપરથી કરેલા શોધ પ્રમાણે–

"વિક્રમ રાજાના સંવત્‌નાં સાતસેં વર્ષ વીત્યાં, તે સમયે ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશના રાજાએ ખેટકપુર(ખેડા, જે ગૂજરાતનું તે વખતે રાજ્ય-નગર હતું તે)માંથી ગૂર્જરવંશી રાજાને નસાડીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વલભીપુરમાં તે સમયે સૂર્યવંશી ધ્રુવપટુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કનોજના આમ રાજાએ પોતાની રત્નગંગા નામની પુત્રી પરણાવી અને બીજી પુત્રી લાટ દેશના (ભૃગુકચ્છના) રાજાને પરણાવી હતી. કનોજનો રાજા રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો ક્ષત્રિય હતો. તે ગોપગિરિ દુર્ગમાં રહેતો ને સાર્વભોમ રાજા થયો હતો. તે બૌદ્ધ આચાર્યના પ્રસંગથી વેદધર્મ છોડી બૌદ્ધધર્મી થયો હતો. તેણે વલભીપુરના ધ્રુવપટુ અને ભૃગુકચ્છના ચૌલુક્ય રાજાને પુત્રી દઈ બૌદ્ધધર્મી બનાવ્યા અને પોતે મેળવેલું ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય પોતાની રત્નગંગા પુત્રીને કાંચળીમાં આપ્યું. તેથી તે વલભીરાજ્ય સાથે જોડાયું. ગૂર્જરવંશી રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલી ભૂમિ ઉપર આ બૌદ્ધધર્મી રાજાએ કર નાંખ્યો તે ન લેવા બ્રાહ્મણોએ તેને વિનવ્યો પણ તેમનો કર માફ ન થવાથી નારાજ થઈ ગૂર્જર દેશના વઢિયાર પ્રાન્તમાં પંચાસરપુરમાં ચાપો-ત્કટ વંશનો જયશિખરી નામનો વેદધર્મી રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની પાસે ગયા. તેનું રાજ્ય જો કે ન્હાનું હતું પણ તે બહુ બળવાન હોવાથી બ્રાહ્મણોને આ-શ્રય આપી વલભીરાજા પાસેથી ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય જિતી લઈ, ત્યાંનો પોતે રાજા થઈ, બ્રાહ્મણોનો કર માફ કરયો. આથી ધ્રુવપટુ રાજાએ પોતાના સસરા કનોજના સુધન્વા રાજાને એ વૃત્તાંત કહાવી મોકલ્યો. તે ઉપરથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા મ્હોટી સેનાથી ગૂર્જર દેશના જયશિખરીને જિતવાને આવ્યો. તેણે પંચાસરને ઘેરો ઘાલ્યો. જયશિખરી રાજાએ પોતાનો પરાજય થયો એવું જાણી મરતી વેળાએ પોતાના સાળા શૂરપાળને કહ્યું કે "જે થવાનું તે થયું પણ હવે તમારે કોઈએ યુદ્ધ કરવું નહિ. તારી બ્હેન (રાણી) "ગર્ભિણી છે તેને અહિંથી થોડે દૂર પ્રચ્છન્ન પ્રદેશમાં ધર્માંરણ્ય ક્ષેત્ર છે ત્યાં મોઢેરા

"બ્રાહ્મણ ઋષિયો તપ કરે છે અને પિલુડિયોના વનમાં રહે છે તેમને મારૂં નામ આપી "સોંપી આવો, એટલે તેનું ત્યાં રક્ષણ થશે." તે ઉપરથી શૂરપાળ પોતાની બ્હેન અક્ષતા રાણીને બ્રાહ્મણોના આશ્રમે મૂકી આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ તેનું સારી રીતે સંરક્ષણ કર્યું. શૂરપાળ બ્હારવટે ગયો. રાણી અક્ષતા(છત્તા)ને કુંવર જન્મ્યો. તે વનમાં જન્મ્યો માટે બ્રાહ્મણોએ તેનું વનરાજ નામ પાડ્યું, અને જાતકર્માદિક સર્વ સંસ્કાર કરયા. એ આશ્રમ પાસે ઈન્દ્ર નામનું સરોવર હતું. તેને કાંઠે વનરાજ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓ સાથે રમતો અને મસ્તી કરતો. બ્રાહ્મણો પાસે વનરાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યો. જનોઈ દીધા પછી વેદ ભણ્યો, વિષ્ણુગુપ્તાદિક પંડિતોએ રચેલા નીતિગ્રન્થ શીખ્યો. તે ઇતિહાસની પુરાતન વાતો સાંભળતો. પછી તેણે પોતાનું ગૂર્જર દેશનું રાજ્ય હસ્તગત કરવાનો વિચાર કરયો. એક સમયે ઈન્દ્ર સરોવરને કાંઠે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વડના ઝાડ નીચે વનરાજ સૂતો હતો. સૂર્ય નમ્યા પછી વનરાજના મ્હોં ઉપર તડકો આવ્યો ત્યારે એક નાગે આવી તેના ઉપર ફેણ કરી હતી. ફેણની છાયા વનરાજના મ્હોં પર બ્રાહ્મણોએ જોઈ વિચાર્યું કે "આ બાળક બ્હારના શત્રુઓને હણીને ગૂર્જર દેશનો રાજા થશે, અને તે સાથે સૌરાષ્ટ્ર "અને લાટ દેશના રાજાને પણ જિતશે. આ રાજાના જન્માક્ષરમાં જેમ રાજ્યપદ લખેલ "છે તેમ પરાક્રમીપણું પણ જણાય છે." પછી વનરાજ પોતાના મામા શૂરપાળને સાથે લઈને બ્હારવટે નીકળ્યો. પ્રથમ દશ યોદ્ધા સંગાતી થયા, પછી થોડે થોડે સૈન્ય વધ્યું. એક વખત કનોજ દેશના ભૂભટ રાજાનું સૈન્ય ગૂર્જર દેશની ખંડણી ઉઘરાવવા આવ્યું હતું. તે ચોવીશ લાખ સુવર્ણની મ્હોરો અને ચારસેં જાતવંત ઘોડા લઈને સ્વદેશ જતું હતું તેને વનરાજે જિતીને સઘળું લૂટી લીધું. પછી એક વર્ષ સુધી કાલુંભર વનમાં વનરાજ છુપાઈ રહ્યો, ને પછી ગૂર્જર દેશનો રાજા તે બળથી થયો. મોઢેરા બ્રાહ્મણોના ગ્રન્થમાં, વનરાજની માતા છત્તા (અક્ષતા) આશ્રમમાં આવી અને વનરાજ મ્હોટો થયો તે સંબંધી હકીકત સવિસ્તર લખી છે. જૈન લોકોના ગ્રન્થમાં જૈન સાધુ શિલગુણ સૂરિએ વનરાજની માતાને આશ્રય આપ્યો એમ લખેલ છે, એ વાત ખોટી છે. કેમકે જૈન સાધુઓનો એવો ધર્મ છે કે એનાથી વનમાં રાણીને આશ્રય આપી શકાય નહિ. વળી જૈન ગ્રન્થકાર લખે છે કે " तद्द्वेषी नैव मन्यते" અમે રાણીને આશ્રય આપ્યો તે ષી બ્રાહ્મણ માનતા નથી. આ લખવા ઉપરથી રાણીને વનમાં બ્રાહ્મણોએ આશ્રય આપ્યો છે એ વાત સાચી ઠરે છે. વનરાજ ચાવડો પોતે નવીન નગર બાંધવાને શૂરવીર ભૂમિ ખોળતો હતો, એવામાં અણહિલ્લ રબારિયે એને "यत्र शशकेन श्वा त्रासितः" જ્યાં શશલે કૂતરાને નસાડ્યો છે, એવી શૂરવીર ભૂમિ દેખાડી. પછી વનરાજે એ સ્થાનમાં અણહિલ્લ રબારીને નામે અણહિલ્લપુર વસાવ્યું તે સમયે વનરાજ વર્ષ ૫૦ ની ઉંમરનો હતો. ત્યાં વિક્રમ સંવત ૮૦૨ આષાઢ શુદિ ૩ દિને વનરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો." ર. ઉ.

પ્રકરણ ૩ જું

વનરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયી-અનહિલપુરનો ચાવડા વંશ.[1]

વનરાજની ઉત્પત્તિ વિષે, જૈન ગ્રન્થકાર લખી ગયા છે તે, તથા ગૂજરાતમાં જે દંતકથા ચાલે છે તે, રત્નમાળામાં આપેલા વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. **ચાપોત્કટ** અથવા **ચાવડા**નો વંશ જેમાંથી **પંચાસર**ના રાજા થયા, તેની ઉત્પત્તિ, **સિંધુ** નદીના પશ્ચિમ ભણીના દેશમાંથી થઈ હશે એવી ધારણા થાય છે. તે વંશ **સૂર્યવંશ**માંથી કે **ચંદ્રવંશ**માંથી થયો નથી, ને તે માત્ર પશ્ચિમ **હિન્દુસ્તાન**માં જ પ્રસર્યો હતો. **સોરઠ**ને કાંઠે, **દેવ** અને **પટ્ટણ**-

---

[1]રાસમાળા પ્રમાણે રાજાવલિ :-

	ગાદીપતિ		સુધી		કેટલાં વર્ષ
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	રાજ્ય કર્યું
૧ વનરાજ	૮૦૨	૭૪૬	૮૬૨	૮૦૬	૬૦
૨ યોગરાજ	૮૬૨	૮૦૬	૮૯૭	૮૪૧	૩૫
૩ ક્ષેમરાજ	૮૯૭	૮૪૧	૯૨૨	૮૬૬	૨૫
૪ ભુવડ (પિથુ)	૯૨૨	૮૬૬	૯૫૧	૮૯૫	૨૯
૫ વૈરીસિંહ (વિજયસિંહ)	૯૫૧	૮૯૫	૯૭૬	૯૨૦	૨૫
૬ રત્નાદિત્ય (રાવતસિંહ)	૯૭૬	૯૨૦	૯૯૧	૯૩૫	૧૫
૭ સામતસિંહ (ભૂયડદેવ)	૯૯૧	૯૩૫	૯૯૮	૯૪૨	૭
					૧૯૬

(રા. બા. **ગોવિન્દભાઇ**કૃત પૃ. ૧૪૧.) **પ્રાચીન ગુજરાત** (**Early Gujarat**) નામના ગ્રન્થમાં નવા શોધ અને કલ્પના પ્રમાણે નીચે મુજબ છેઃ-

વનરાજ જન્મ્યો સન ૭૨૦, ગાદિયે બેઠો ઈ. સન ૭૬૫ ને તેનું મરણ ઈ. સ. ૭૮૦ અને વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું. પછી

છવીશ વર્ષનું અંતર

|

યોગરાજ ઈ. સન ૮૦૬ થી ૮૪૧

રત્નાદિત્ય	વૈરીસિંહ	ક્ષેમરાજ
ઈ. સ. ૮૪૨ થી ઈ. સ. ૮૪૫	ઈ. સ. ૮૪૫-૮૫૬ (ભૂયડ ?) ઇ. સ. ૮૮૦	ચામુંડ ઇ. સ. ૮૫૬-૮૮૦

ધાઘડ અથવા રાહડ ઇ. સ. ૯૦૮-૯૩૭

|

ભૂભટ

સન ૯૩૭ થી ૯૬૧

સોમનાથ એવાં એ બંદર છે તેના ઉપર, જયશિખરી અથવા જયરાજ ચાવડાના પ્હેલાંના રાજા રાજ્ય કરતા હતા એવું કહેવાય છે. કદાપિ તેઓ

આ રીતે તેનો વંશ બતાવેલ છે. તે રાજાઓએ નીચેના અનુક્રમ પ્રમાણે રાજ કર્યું—

	ગાદીપતિ		મરણ		
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	રાજ્ય કર્યું વર્ષ
વનરાજ	૮૨૧	૭૬૫	૮૩૬	૭૮૦	૧૫
*ચામુંડ યુવરાજ	૮૩૬	૭૮૦	૮૬૨	૮૦૭	૨૬
યોગરાજ	૮૬૨	૮૦૭	૮૯૧	૮૩૬	૨૯
રત્નાદિત્ય	૮૯૧	૮૩૬	૮૯૪	૮૩૯	૩
વૈરીસિંહ	૮૯૪	૮૩૯	૯૦૫	૮૪૯	૧૧
ક્ષેમરાજ	૯૦૫	૮૪૯	૯૩૭	૮૮૧	૩૪
ચામુણ્ડરાજ	૯૩૭	૮૮૧	૯૬૪	૯૦૮	૨૭
ઘાઘડ	૯૬૫	૯૦૮	૯૯૨	૯૩૬	૨૭
તેનો કુંવર ભૂભટ	૯૯૩	૯૩૭	૧૦૧૭	૯૬૧	૨૪
					૧૯૬

* हिन्दी कवितामां राजमंडलग्रंथ अम्रचंद्र मुनिये રચ્યો છે તે પ્રમાણે ચામુંડ યુવરાજ જેનો જન્મ સં. ૮૨૫ નો છે, જેણે ગાળામાં જણાવેલાં ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

"સુકૃત સંકીર્તન" નામના ગ્રન્થમાં ચાપોત્કટ વંશના રાજા આ રીતે લખ્યા છેઃ—

૧ વનરાજ, ૨ યોગરાજ, ૩ રત્નાદિત્ય, ૪ વૈરીસિંહ, ૫ ક્ષેમરાજ, ૬ ચામુંડરાજ, ૭ રાહુરાડ અથવા રાહડ, અને ૮ ભૂભર અથવા ભૂભટ. એને સંવત્ ૧૦૨૨–(ઈ. સ. ૯૬૬)માં ચાલ્યુક વંશના મૂળરાજે મારી રાજ્ય લીધું.

["પ્રબંધચિન્તામણિ" સંસ્કૃત ગ્રન્થ મેરૂતુંગાચાર્યનો બનાવેલો શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે ટીકા કરેલ સન ૧૮૮૮ માં છપાયો છે, તેમાં ચાવડા વંશ આ રીતે આપ્યો છેઃ—

વનરાજ—સંવત્ ૮૦૨ વૈશાખ શુદિ ૨ સોમને રોજે અણહિલવાડમાં ગાદિયે બેઠો અને સં. ૮૬૨ માં દેવ થયો. એણે વર્ષ ૧૦૯ માસ ૨ અને દિવસ ૨૧ની ઉમર ભોગવી અને વર્ષ ૫૯ માસ ૨ દિવસ ૨૧ રાજ કર્યું.

યોગરાજ—સંવત્ ૮૬૨ ના આષાઢ શુદિ ૩ ગુરૂ, અશ્વિન નક્ષત્ર, સિંહ લગ્નમાં રાજ્યાભિષેક થયો. અને [સંવત ૮૭૮ (૮૭૯) શ્રાવણ સુદિ ૪ સુધી એટલે] વર્ષ ૧૭ માસ ૧ દિન ૧ રાજ્ય કર્યું. એને ક્ષેમરાજ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા.

રત્નાદિત્ય—સંવત્ ૮૭૯ શ્રાવણ શુદિ ૫ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર, ધનુર્ લગ્નમાં ગાદિયે બેઠો

વલભીના રાજાના ખંડિયા હશે અને તે શહરનો નાશ થયા પછી, કોઈ અડચણ કરે નહિ એવા પંચાસર નગરમાં નાશી આવ્યા હશે, અને આગળ લખ્યા પ્રમાણે, વલભીના જૈન લોકો આદિ બીજી પ્રજા પણ પોતાનું રક્ષણ થવાને અર્થે ત્યાં આવીને રૂહી હશે. પંચાસર નામે એક ન્હાનું શહર રાધનપુરના નવાબના તાબાનું, કચ્છના ન્હાના રણની એક કોરે હજી લગણ

| તે સં. ૮૮૧ (૮૮૨) કાર્તિક શુદિ ૯ સુધી વર્ષ ૩ માસ ૩ રાજ્ય કર્યું.
(ગાળો) (સંવત્ ૮૮૨ કાર્તિક શુદિ ૧૦ થી સંવત્ ૮૮૭ સુધી વર્ષ ૫ માસ ૩ અને દિવસ ૧૯)

ક્ષેમરાજ દેવ-સંવત્ ૮૯૮ (સં. ૮૮૭) જ્યેષ્ટ શુદિ ૧૩ શનિવાર, હસ્ત નક્ષત્ર સિંહ | લગ્નમાં ગાદિયે બેઠો તે સંવત્ ૯૨૨ (સં. ૯૨૫) ભાદ્રપદ શુદિ ૧૫ રવિવાર સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૩ દિન ૧૦ રાજ્ય કર્યું.

ચામુણ્ડરાજ દેવ--સંવત્ ૯૨૫ (સં. ૯૩૫) આશ્વિન શુદિ ૧ સોમે, રોહિણિ નક્ષત્ર, | કુંભ લગ્ને પટ્ટાભિષેક થયો. તે સં. ૯૩૮ (સં. ૯૩૯) માઘ વદિ ૩ સોમવાર સુધી વર્ષ ૧૩ માસ ૪ ને દિવસ ૧૬ રાજ્ય કરયું.

શ્રી આકડ દેવ—સં. ૯૩૮ (૯૩૯) માઘ વદિ ૧૪ મંગલવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર, સિંહ | લગ્ને રાજ્યાભિષેક થયો ને સં. ૯૬૫ પૌષ શુદિ ૯ બુધ સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ ને દિવસ ૨૦ રાજ્ય કરયું.

ભૂયગડ દેવ—સંવત ૯૯૦ (સં. ૯૬૫) પોષ શુદિ ૧૦ ગુરૂવાર, આર્દ્રા નક્ષત્ર, કુંભ લગ્ને, પટ્ટાભિષેક થયો. એણે "ભૂયગડેશ્વર" પ્રાસાદ નામનું દેવાલય બંધાવ્યું. એણે સં. ૯૯૧ (૯૯૩) આષાઢ શુદિ ૧૫ સુધી વર્ષ ૨૭ માસ ૬ દિવસ ૧૦ રાજ્ય કર્યું. એને સોલંકી મૂળરાજે મારી પોતે તેની ગાદિયે સંવત્ ૯૯૩ આષાઢ શુદિ ૧૫ ગુરૂવારે અશ્વિની નક્ષત્ર, સિંહ લગ્નમાં, બે પોહોર રાત્રિ ગયે એકવીશ વર્ષની ઉંમરે બેઠો.

એ રીતે ચાપોત્કટ વંશના સાત રાજાઓએ વર્ષ ૧૯૦, માસ બે, દિવસ ૭, રાજ્ય કર્યું.]

(આમાં જે કૌંસમાં આંકડા લખ્યા છે તે પ્રમાણે સાલ ગણવાથી રાજ્યગાદીનાં વર્ષ મળશે.)

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસના કહેવા પ્રમાણે ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશના રાજા--૧ વનરાજ, ૨ યોગરાજ, ૩ વૈરસિંહ, એણે પોતાની કુંવરી, પંડિત બિલ્હણને પરણાવી હતી, ૪ ક્ષેમરાજ, ૫ ચામુંડરાજ, ૬ આહૂડ, અને ૭ ભૂભટ. એને કુંવર ન હોવાથી તેની પછી તેનો ભાણેજ ચૌલુક્ય (સોળંકી) મૂળરાજ ગાદિયે બેઠો.

મેરૂતુંગના "પ્રબંધચિંતામણિ," જિનમંડન ઉપાધ્યાયના "કુમારપાળ પ્રબંધ," અને "પટાવલિ"માં ચાવડાવંશના રાજાઓનો ક્રમ અને રાજ કરયાનાં વર્ષ "રાસમાળા" પ્રમાણે જ છે. ફક્ત "પટાવલિ"માં યોગરાજે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કરયાનું જણાવેલ છે અને બીજામાં વર્ષ ૩૫ છે.

જ્યાં સુધી વધારે આધાર રાખી શકાય એવો વૃત્તાન્ત અજવાળામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી ચાવડાવંશનો ગોટાળો નક્કી થઈ શકે એમ નથી. ૨. ઉ.

છે. **ચંદુર** ગામ જે **પંચાસરની** ઉત્તરે થોડેક માઈલને અંતરે છે તે **વનરાજની** જન્મભૂમિ કહેવાય છે; અને બીજું એક ન્હાનું શહર જે **વનરાજના** નામ ઉપરથી **વનોડ** કહેવાય છે તે જ તેનું ન્હાનપણનું રહેઠાણ હશે. ત્યાં આગળ તેની કુળદેવી **વનાવી** માતાનું દેવાલય છે, ને ત્યાં વેન કરીને એક કૂવો છે તે તેની આજ્ઞાથી કરાવ્યો હશે, એમ કહેવાય છે. ગૂજરાતનો આ ભાગ વઢિયારને નામે હજી લગી ઓળખાય છે, તે નામ **જૈન** ગ્રંથકારોએ આપેલું છે. ત્યાંની ધરતી સપાટ છે, વાવેતર ઘણું સારૂં થતું નથી, કેમકે તેની પડોશમાં રણ છે તેના જેવી તેની ભોંય છે. તેમાં ન્હાનાં ગામડાં ઘણાં પાસે પાસે છે, ને ઝાડની ઘટા લગભગ આવી રહી છે, તેથી તેઓ છેટેથી પણ ઓળખાઈ આવે છે. **પંચાસરની** થડમાં **રાતેજ** અને **શંખેશર** કરીને ગામ છે ત્યાં હજી સુધી **જૈનનાં** દેરાસરનાં ખંડેર છે. તે એક બે વાર ફરી બંધાયાં હશે, તથાપિ તેનો અસલ પાયો તો એ જ ઠેકાણે હશે. **વળાની** આસપાસ જેવાં ખંડેર હાલમાં દીઠામાં આવે છે તેવાં જૂનાં શહરોનાં ખંડેર **વિસરોડા** અને બીજાં ગામોની પડોશમાં જોવામાં આવે છે.

જે **જૈન** સાધુએ **વનરાજનું** રક્ષણ કરયું તેનું નામ **શીલગુણસૂરિ** (**શીલાંગ**-સૂરિ) હતું, ને તેના જ અપાસરામાં આ રાજકુંવરે પોતાની બાલ્યાવસ્થાના દિવસ ક્હાડ્યા હતા એવું કહેવાય છે. અસલના વારામાં જેમ [1]**સાયરસની** વાતો ચાલતી અને હવણાંના લખાણમાં જેમ [2]**ગાઈડેરિયસ**, [3]**આરવીરેગસ** અને [4]**નાર્વલની** વાતો ચાલે છે તે પ્રમાણે આ રાજવંશી બાળકના અસાધારણ

૧ **સાયરસ ઈરાનનો રાજા હતો. તેણે એશિયાનો** પૂર્વ **ભાગ** જિતી **લીધા પછી તેને સિથિયામાં માસેજિટીની રાણી ટામિરિસે હરાવીને તેનું** માથું કાપી નાંખ્યું. અને તે **મનુષ્ય**પ્રાણીના લોહીથી **ભરેલા** વાસણમાં નાંખીને **કહ્યું** કે **હવે** તારી ઇચ્છામાં **આવે** એટલું મનુષ્યપ્રાણીનું લોહી પીને તૃપ્ત થા. **ર. ઉ.**

૨–૩ **બ્રિટનના રાજા સિમ્બેલાઇનના** એ બે **કુંવર હતા.** આ બે **ભાઈને બિલે**-રિયસ નામનો **એ જ** રાજ્યનો અમીર ચોરી ગયો **હતો,** તેનું **કારણ એ હતું** કે, એ અમીરને રાજાએ વિના અપરાધે દેશનિકાલ કરયો **હતો.** આ કુંવરોને **તેણે ગુફામાં** ઉછેરયા **હતા.** જ્યારે **તેઓ** મ્હોટા થયા ત્યારે એવો બનાવ બન્યો કે **એ જ અમીરે રાજાને રોમન** લોકો પાસેથી છોડાવ્યો **હતો તેથી તેની** એ અમીર ઉપર કૃપા થઈ એટલે તેણે બે કુંવરો રાજાને પાછા સોંપી દીધા **તેથી** તે ઘણો **રાજી** થયો. **ર. ઉ.**

૪. **નાર્વલ** નામે એક **ભરવાડ હતો તે સર માલકમની જાગીરમાં** રહેતો **હતો.** ત્યાં **તેને** એક સુંડલામાં સંતાડેલું એક બાળક **મળી** આવ્યું તેને તેણે પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ઉછેર્યું. **આગળ** જતાં **તેના જાણવામાં આવ્યું કે** આ બાળક **સર માલકમનો દોહિત્ર છે** એટલે **તેની પુત્રી લેડી ઈન્ડાલ્ફના** પ્હેલા ધણી **લાર્ડ ડગલસથી** થયેલો **પુત્ર છે. એ** વાત **તેની** માના **જાણવામાં આવી હતી.**

ગુસ્સાની વાતો ચાલી, અને તે રાજવંશી છતાં, તેનો દેખાતો જૂદો ડોળ માત્ર નામનોજ છે એવું તેજ ઉપરથી જણાઈ આવવા લાગ્યું. બ્હારવટિયાને જે આફતો વેઠવી પડે છે તે વેઠી શકાય એવડો તે મ્હોટો થયો ત્યારે પોતાના મામા શૂરપાળની સાથે હલ્લા કરવામાં સામેલ થયો. તેમાં તેણે સ્વપરાક્રમથી સારૂં નામ ક્હાડ્યું; શૂરવીરપણાનો ભાસ કરાવતું તેણે રાજચિહ્ન ધારણ કરયું તેથી તેના સાથિયોને ઘણી હિમ્મત આવી. વળી પોતાના સ્વાધીનમાં જે રાજ્ય થવાનું છે તે જાણે તાબામાં આવી ગયું હોયની એમ સમજીને માન અને અધિકારની જગ્યાઓની વ્હેંચણ તેણે અત્યારથી કરવા માંડી. શ્રીદેવી [1]એક વ્યાપારીની સ્ત્રી હતી, તેણે તેની સારી પરોણાગત કરી હતી તેથી તેને કહ્યું હતું કે "હું જ્યારે પાટ બેસીશ ત્યારે તારે હાથે રાજતિલક કરાવીશ." [2]જમ્બ અથવા ચાંપો કરીને એક વ્યાપારી હતો, જે સ્વપરાક્રમથી અને યુદ્ધકળાથી પ્રખ્યાત થયો હતો, અને જે પછી ચાંપાનેરનો વસાવનાર થયો તેને પ્રધાનપદવી આપી. અનહિલ જે પોતાની

આ બાળક જ્યારે મ્હોટો થયો ત્યારે તેણે લાર્ડ રૅન્ડાલ્ફનો જીવ બચાવ્યો તેથી તેણે લશ્કરમાં તેને નોકરી આપી, પણ એ લાર્ડનો વારસ ગ્લેનલેવન હતો તે આ છોકરાને ધિઃકારતો હતો તેથી તેણે લાર્ડને એમ સમજાવ્યું કે આ છોકરો લેડી રૅન્ડાલ્ફ સાથે ઘણી અયોગ્ય છૂટ લે છે. આ વ્હેમ ભરાયો તેથી એક સમયે પે'લો છોકરો પોતાની ખરી મા લેડી રૅન્ડાલ્ફ પાસે ગયો હતો તેવામાં તે લાર્ડે તેને ઘેરી લઈ તેના ઉપર હુમલો કરયો. આ મારામારીમાં ગ્લેનલેવનને છોકરાએ મારી નાંખ્યો. એટલે લાર્ડ રૅન્ડાલ્ફે તે છોકરાને મારી નાંખ્યો. પાછળથી જે ખરી વાત હતી તે લાર્ડના જાણવામાં આવી ગઈ ને લેડી રૅન્ડાલ્ફ ઉંચી જગ્યાએથી પડતું મેલીને મરી ગઈ. આ વેળાએ ડેનમાર્કને સ્કાટલંડ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં લાર્ડ પોતે જતો રહ્યો.

૧ કુમારપાલ ચરિતવાળો તથા મેરુતુંગ એમ લખે છે કે, વનરાજ કાકર ગામમાં પોતાના મામા સાથે એક વેપારીના ઘરમાં ચોરી કરવા ગયો હતો. ત્યાં ઘરેણાં આદિ માલ ક્હાડયો ને દહીંના ગોરસમાં તેનો પંજો પડતાં તે બધો માલ મૂકીને જતો રહ્યો. બીજે દિવસે વાણિયાની બ્હેને ગોરસમાં પંજાની રેષાઓ જોઈ ધાર્યું કે "આવી રેષાવાળો આ "કોઈ ભાગ્યવાન્ મહાપુરુષ છે અને એ મારા ભાઈ જેવો છે માટે તેને જોયા વિના મારે "ભોજન કરવું નહિ." શોધ કરાવતાં વનરાજનો પત્તો લાગ્યો, તેને પોતાને ઘેર બોલાવી ભાઈ ગણી ભોજન કરાવ્યું, અને આશ્રય માટે નાણું આપી ઉપકૃત કરયો. વનરાજે પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પોતાના પટ્ટાભિષેકસમયે તેને પોતાની બ્હેન ગણી તેના હાથથી તિલક કરાવવા વચન આપ્યું. ર. ઉ.

૨ કુમારપાલ ચરિતના લખનાર અને મેરુતુંગના લખવા પ્રમાણે એક દિવસ વનરાજ પોતાના બે સોબતિયો સહિત વગડામાં ફરતો હતો ત્યાં માર્ગમાં જમ્બને (જામ્બાક) લૂટવા રોક્યો, તે વેળા જમ્બની પાસે પાંચ બાણ હતાં, તેમાંથી, બે વિફળ જાણી ભાગી નાંખ્યા, તેનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે એકેકાને માટે એકેક બસ છે માટે વધારાનાં બે મેં ભાગી નાંખ્યાં. આ જમ્બ વાણિયો કેવો તાકોડી છે તેની પરીક્ષા કરાવી તેથી પ્રસન્ન થઇને વનરાજે તેને કહ્યું કે "મારા પટ્ટાભિષેકને સમયે તમને મારા મહામાત્ય ઠરાવીશ." પછી શસ્ત્રાદિ આપીને વાણિયો ચાલ્યો ગયો. ર. ઉ.

ટોળી માંહેલો એક હતો, અને જેણે રસ્તા બતાવ્યા હતા, તેથી તેનો તે ઉપકૃત થયો હતો, માટે પોતાના રાજધાની નગરનું નામ એના નામ ઉપરથી પાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો. રઝળતાં રઝળતાં ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં; વનમાં તેના પરાક્રમી અને વિશ્વાસુ મામા શૂરપાળનો નાશ થયો, પણ બીજા મિત્રો આવી મળવાથી તેની ખોટ પૂરી પડી. વનરાજ તો નામના જ વનરાજ રહ્યા અને ખરેખરી રાજપદવી મેળવવાનાં કાંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ, તો પણ તેણે પોતાનો મમત મૂકયો નહિ. તેની મમતા હતી તો તેને તેનું ફળ મળ્યું. રાજા ભૂવડે ગૂજરાતની ઉપજ ખાવાનું પોતાની કુંવરી [1]મિલણ-દેવીને સોંપ્યું હતું, અને તે કુંવરીની વતી વ્યવસ્થા કરનારા સલાહકાર હતા તેઓએ ચાવડા સરદારને "સેલભ્રત" અથવા બરછીદારનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, અને તેનો બદલો છેક હાલની વેળાના ઠાકુરો પેઠે એવી મતલબથી કરાવ્યો હતો કે જેણે કરીને તેના વિષેનો ઉચો જીવ રહે નહિ ને રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેવાય. પણ એથી કરીને એકે મતલબ સરી નહિ. કલ્યાણના પ્રતિનિધિઓ દેશમાં છ મહિના રહ્યા તેટલી વારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, અને સોરઠમાં જાતવાન ઘોડા થાય છે તે, પાર વિનાના લઈને ઘેર જતા હતા, તેઓના ઉપર વનરાજે હલ્લો કર્યો, તેમને [2]લૂટયા અને જીવથી મારી નાંખ્યા. આ ઉપરથી કલ્યાણના રાજા સાથે તેને વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો, તેમાંથી બચી જવા. ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી કેટલીક વારે તેને વગડામાં અથવા પહાડમાં જ્યાં સંતાઈ રહેવાની સારી જગ્યા મળી ત્યાં રહેવાની જરૂર પડી પણ તેને જે લૂટ મળી હતી તેથી તુરત જ પોતાની આગળની ધારી મૂકેલી ધારણા પાર પાડવાને શક્તિમાન્ થયો, તે એ કે, નવું રાજધાની નગર અણહિલપુર અથવા અણહિલવાડ (અનહિલ પાટણ) બાંધવાનું તેણે શિરૂ કર્યું.

એક કવિત છે તેમાં કહ્યું છે કે "સંવત ૮૦૨માં (ઈ૰ સ૰ ૭૪૬) "સદાકાળ રહે એવું નગર સ્થાપવામાં આવ્યું; મહા વદિ ૭ અને બલિષ્ટ "શનિવારે, ત્રીજે પોહોરે, વનરાજની આણ વરતાઈ," એક જૈન સાધુ, "જે જ્યોતિષ્ શાસ્ત્રમાં કુશળ હતો તેની પાસે શહરની જન્મોતરી કરાવી પૂછયું.

---

૧ મેરૂતુંગ "મહણિકા" નામ લખે છે, અને કુમારપાલ ચરિતમાં મહણલદેવી એવું નામ છે.

૨ પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં લખે છે કે, વનરાજે તેમની પાસેથી એક લાખ રૂપાનાણું અને જાતવંત ચાર હજાર તેજી ઘોડા લીધા. વળી કુમારપાલ ચરિતમાં ૨૪ લાખ સોનામોહોર અને ૪૦૦ ઘોડા લખે છે, તેમ જ એક બીજા પુસ્તકમાં ૧ લાખ કોરી જણાવી છે. ૨. ઉ.

તેણે જોઈને કહ્યું કે ૧૨૯૭ ની સાલમાં અનહિલપુર ભાગશે." **અલ્લાઉ**-દીન ખુનીની વખતમાં આ ભવિષ્ય કેવી રીતે ખરૂં પડ્યું તે વિષે આગળ લખવામાં આવશે.

વનરાજનો જ્યારે રાજ્યાભિષેક* થયો ત્યારે વચન આપ્યા પ્રમાણે તેણે **શ્રી**દેવી પાસે રાજતિલક કરાવ્યું અને **જામ્બ**ને પ્રધાનપદવિયે સ્થાપ્યો. પછી **વ**નરાજનું મન પોતાના જૂના રક્ષણહાર **શીલગુણસૂરિ** ભણી ગયું. તેની પાસે એની માતા **રૂ**પસુંદરી રહેતી હતી. **જૈ**નધર્મના ખરા ઉપાસકને પોતાના ધર્મનિયમથી શાન્તિ મળે છે તે પ્રમાણે રૂપસુંદરી પોતાની વિધવા-વસ્થામાં અને પડતી દશામાં શાન્તિ પામેલી હતી. વૃદ્ધ રાણી અને તેનો ધર્મગુરૂ જે મૂર્તિની પૂજા કરતાં હતાં તે મૂર્તિ સુદ્ધાં, તેમને **અણહિલ્લપુર**માં તેડી લાવ્યો. ત્યાં એક દેરાસર બંધાવ્યું તેમાં પેલી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનું નામ "**પંચાસર પારસનાથ**" પાડ્યું. પ્રદક્ષિણા ફરવાની જગ્યામાં **વ**ન-રાજની મૂર્તિ રાજછત્ર સહિત સેવકના ડાળથી પધરાવી છે, તે હજુ સુધી છે.

* **મેરુતુંગ**ના લખવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ વૈશાખ શુદિ ૨ સોમે, **પાટણ**ના ગણેશના લેખમાં સં. ૮૦૨ ચૈત્ર શુદિ ૨ અને "**પાટણ**ની રાજાવલિ" માં સં. ૮૦૨ શ્રાવણ શુદિ ૨ સોમે વૃષભ લગ્ને વસાવ્યું લખેલ છે. શાસ્ત્રી **વ્રજલાલ**ના કહેવા પ્રમાણે સંવત્ ૮૦૨ આષાઢ સુદિ ૩ છે.

જૈનધર્મને આવી રીતે તેણે આશ્રય આપ્યો તેથી જૈન ગ્રંથકાર કહે છે કે "ઈર્ષાથી કોઈ માનતું નથી પણ વનરાજની વેળાથી ગૂજરાતનું રાજ્ય શ્રાવકોએ સ્થાપ્યું છે." આ પ્રમાણે જાત્યાભિમાન બતાવવાને તેને કારણ છે. વનરાજ પોતે કિયો ધર્મ પાળતો હતો તેનો કાંઈ નિશ્ચય થતો નથી. પણ તે દેવભક્ત કહેવાતો અને જે કામદેવે થોડી વાર પણ શિવ સરખા ઉપર જિત મેળવી હતી તે કામદેવને તેણે જિત્યો હતો તેથી તેનાં વખાણ થયાં છે. ઉમામહેશ્વર અને ગણપતિની મૂર્તિયો હજુ સુધી પાટણમાં છે; તેમના ઉપર લેખ (સં. ૮૦૨ નો) છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અનહિલવાડ સ્થાપ્યું તે વેળાએ વનરાજે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. કદાપિ એમ પણ હશે કે એના પછી જે રાજાઓ થયા તેમની પેઠે આ પહેલો ચાવડા રાજા પણ પોતાના ધર્મ વિષેના અભિપ્રાયમાં જરા પણ મતાભિમાની નહિ હોય; અને અગરજો તે શિવભક્ત હતો તોપણ કૃતજ્ઞતા અને પુત્રભક્તિથી ઉશ્કેરાઈને, તેમ જ રાજનીતિને અનુસરીને, તેણે કદાપિ તીર્થંકરોના ધર્મના આચાર્યોને ઉત્તેજન આપ્યું હશે.

ઈ૦ સ૦ ૬૯૬ માં [1]વનરાજ જન્મ્યો અને ઈ૦ સ૦ ૮૦૬ માં દેવ થયો અને અણહિલવાડમાં ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. [2]તેના પછી તેનો કુમાર યોગરાજ પાટ બેઠો.

---

૧ મેરૂતુંગના લખવા પ્રમાણે વનરાજે ૧૦૯ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું તેમાં તેણે ૫૯ વર્ષ ૨ માસ ને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કર્યું. સંવત્ ૭૫૨ વૈશાખ શુ. ૧૫ જન્મ; સંવત્ ૮૬૨ આષાઢ શુદિ ૩ ગુરૂવારે યોગરાજને રાજ્યાભિષેક થયો છે તે લગભગ વનરાજની મરણતિથિ. ર. ઉ.

૨ રત્નમાળા પ્રમાણે વનરાજ ઈ. સ. ૬૯૬ માં જન્મ્યો. આઈનઅકબરી ગ્રંથ ઉપરથી ગ્રુઈલફોર્ડ કહે છે કે ૭૪૬ માં તેણે નરવાળા બાંધ્યું. તે વેળાએ તેની ઉમર ૫૦ વર્ષની હતી. એ રીતે તે સન ૬૯૬ માં જન્મેલો એ વાત ખરી. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે વનરાજે ૭૪૬ થી ૮૦૬ સુધી ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ ગણતરી પ્રમાણે તે ૧૧૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો ગણવો જોઇયે. કર્નલ ટાડ લખે છે કે તેણે ૭૪૬ થી રાજ્ય કરવા માંડ્યું તે ૫૦ વર્ષ સુધી કર્યું અને ૬૦ વર્ષનો થઈ તે મરણ પામ્યો. પણ છેક ૧૦ વર્ષની ઉમરે તો અણહિલપુર સ્થાપ્યું નહિ હોય, તેમ જ આ ગણતરિયે તેના મરણનું વર્ષ બીજા પ્રમાણ સાથે મળતું આવતું નથી. સો વરસ વનરાજનો જન્મદિવસ જે નક્કી કર્યો છે તે ખરો નથી. બલ્હાર રાજાઓના ઘણા દિવસ સુધીના રાજ્ય સંબંધી ટાડ્સ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અને આર્યસ્થાનના પ્રવાસિયોના લેખમાં જોવું.

વનરાજના પુત્ર સંબંધી થોડી જ વાત જાણવામાં આવી છે; તથાપિ તેટલી થોડી વાત ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે જે સમયમાં થયો તે કરતાં પણ વધારે સારા સમયને યોગ્ય હતો. તેણે નિરંતર પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, ને ઉપજમાં પણ વધારો કરયો; તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતો, ને ઈન્દ્રના જેવો બાણાવળી હતો, તે સાથે વળી અસાધારણ એ હતું કે, તે વિદ્યામાં નિપુણ હતો. યોગરાજનું રચેલું પુસ્તક, તેના સંબંધી ઇતિહાસ લખનારાઓની વેળા સુધી હૈયાતીમાં હતું, પણ તે શા વિષેનું હતું તે સંબંધી કાંઈ ખબર પડી નથી. સો વશા તો તે ચાવડાવંશની વંશાવળી વિષે હશે, અથવા એમ નહિ તો વિશેષે કરીને [1]ઉમાપતિની પ્રાર્થનાનું અથવા રાધાના અવતારી [2]પ્રિયતમ કે જે સંબંધી ઘણી કવિતા થઈ છે, તેના વિષે હશે.

યોગરાજ જેવામાં અણહિલવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં બનેલી માત્ર એક વાત ગૂજરાતના ઇતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે. સોરઠ માંહેલા પટ્ટણ બંદરે કેટલાંક પરદેશી વ્હાણ આવી પ્હોંચ્યાં, તેમાં વ્યાપારનો મૂલ્યવાન્ માલ ભરયો હતો, તેઓ કિયે બંદરથી કિયે દેશ જવાને હંકારી આવ્યાં તેની કંઈ ખબર ન હતી, તો પણ રાજાની મનાઈ છતાં, તેનું ઉલ્લંઘન કરીને, ક્ષેમરાજ કુંવર જે યુવરાજ હતો તેણે વ્યાપારિયો ઉપર હલ્લો કરીને તેમનો માલ લૂંટી લીધો. તેણે [3]આ એક પરોણાગતનો નિયમ તોડ્યો તેથી રાજાને અતિ ખેદ થયો, અને ક્ષેમરાજ તથા તેના બીજા બે ભાઈ લૂટ કરવાના કામમાં સામેલ હતા તેઓને ઠપકો દઈને કહ્યું કે "મારા આખા "જિવતરમાં મેં જે કાંઈ કરયું હતું તે સર્વ ઉપર તમે પાણી ફેરવ્યું." વળી તેણે કહ્યું: "દૂર દેશાવરોમાં જૂદા જૂદા રાજાઓની કારકીર્દિ વિષેની ડાહ્યા "પુરૂષોએ જ્યારે તુલના કરી હતી ત્યારે ગૂજરાતના રાજા ચોર લોકો ઉપર "રાજ્ય કરે છે એવું કહી તેમને ધિક્કારી ક્હાડ્યા હતા. હું પણ તે રાજાઓની "હારમાં ગણાઉં, એટલા માટે આપણા પૂર્વજોનું લાંછન મેં ધોઈ નાંખવા "માંડ્યું હતું. પણ તમારા લોભથી તે પાછું તાજું થયું છે. નીતિશાસ્ત્રમાં "કહ્યું છે કે:—

શ્લોક—आज्ञाभङ्गो नरेंद्राणां वृत्तिच्छेदोऽनुजीविनाम्
पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रो वध उच्यते.

અર્થ:—રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય, અનુજીવી(સેવક જન)ની આજીવિકાનો છેદ અને સ્ત્રીની પૃથક્ શય્યા એ વણ હથિયારે ત્રણેને ઘાત થયા કહેવાય."

---

૧ મહાદેવ અથવા શિવ. ૨ શ્રીકૃષ્ણ, જે વિષ્ણુનો અવતાર થયો તે.

૩ મેરૂતુંગના લખવા પ્રમાણે સોમેશ્વર પત્તનને બંદરે વ્હાણ આવેલાં તેમાં તેજી હજાર એક ઘોડા અને ૧૫૦ હાથી આદિ કરોડોનો માલ હતો. ર. ઉ.

યોગરાજ[1] ઘણાં વર્ષ સુધી જીવ્યો અને પાંત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કરીને ચિતા ખડકાવી બળી મુવો.[2]

યોગરાજની પછીના તરતના થનારા ક્રમાનુયાયી વિષેની વાત, યોગરાજની વાત કરતાં પણ આપણા હાથમાં થોડી આવી છે. તેનો કુંવર ક્ષેમરાજ ક્રોધી સ્વભાવનો હતો, અને તેને લીધે તેને કોઈની સાથે બનતું નહિ. તે પોતાનાં સગાંનાથી જૂદો પડ્યો હતો. તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના રાજ્યભંડારનો વધારો કર્યો હતો. તે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરીને ઈ૦ સ૦ ૮૬૬ માં મરણ પામ્યો.

પછી ક્ષેમરાજનો પુત્ર શ્રીભૂવડ[3] ગાદિયે બેઠો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૮૯૫ સુધી રાજ્ય કરયું. તેનું રાજ્ય સલાહશાન્તિથી ભરેલું અને ચડતું થતું ચાલ્યું. તેની સામો કોઈ શત્રુ થયો નથી.

તેના પછી વૈરીસિંહ[4] થયો તેનું રાજ્ય તેના પિતા ભુવડના કરતાં વધારે માથાકૂટભરેલું ચાલ્યું. તે જંગલિયોના સામો થયો અને તેમાં તે જિત પામ્યો.—"યુદ્ધમાં લડતાં તે કદિ હાર પામ્યો નથી." તેને તેના બુદ્ધિશાળી પ્રધાનનો આશ્રય હતો. અહિં જે પરદેશના લોકો સાથે લડાઈ થવાનું લખ્યું છે તે વિષેનો કશો પત્તો હાથ લાગ્યો નથી.

વૈરીસિંહની પછી તેનો પુત્ર રત્નાદિત્ય અથવા મુસલમાની ઇતિહાસ

---

૧. યોગરાજના સમયમાં ચિત્તોડમાં ખોમાન રાજા (ઈ. સ. ૮૧૨થી ૮૩૬ સુધી) રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કરયો હતો એમ કહે છે; તેમાં ગૂજરાતમાં પછીથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રાજાઓ સાથે નીચે લખેલા પણ ગેહેલોટી રાજાને આશ્રયે આવ્યા હતા—આંગરોલથી મકવાહન; તારાગઢથી (તારિંગા ?) રેહેવર; પટ્ટણથી રાજવંશી ચાવડા; સિરોહીથી દેવડા; જુનેગઢથી જાદવ, પાટડીથી ઝાલા, બોટિયાલાથી (બોટયલા) બલ્લ; પિરમગઢથી ગોહિલ. મુસલમાનોની સામે યોગરાજને બોલાવ્યો હતો એવું અમને મળેલા આધાર ઉપરથી જણાતું નથી, તેમજ ગૂજરાતમાં એટલા બધા પ્રાચીન કાળથી, સૌરાષ્ટ્રના યદુ અને બળવંશ સિવાય જે જાતિના રાજાઓનાં નામ ઉપર લખ્યાં છે તે જાતિયો ત્યારે હેયાતીમાં હોય એમ જણાતું નથી. (ગ્રન્થકર્ત્તા.)

ઉપરની ટીપમાં તારાગઢનું નામ કૌંસમાં તારિંગા લખ્યું છે તે ભૂલ છે કારણ કે પૃથીરાજ રાસામાં અજમેરનું નામ તારાગઢ લખેલું છે માટે કૌંસમાં અજમેર જોઇએ. ર. ઉ.

૨. પોતાના કુમારોની ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અયોગ્ય વર્ત્તણૂંક ઉપરથી પ્રાયોપવેશન વ્રત ધારણ કરી ૧૨૦ વર્ષની વયે સં. ૮૯૭ માં ચિતાપ્રવેશ કર્યો. ર. ઉ.

૩ તેનું બીજું નામ રાજા પીથુ હતું. ૪ મુસલમાન ઇતિહાસકારે બેહીરસિંગ અથવા વીરસિંહ નામ લખ્યું છે, વળી બિજયસિંહ નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે. ર. ઉ.

લખનારાઓ જેને [1]**રેશાદત** કરીને કહે છે તે ઈ० **સ० ૯૨० માં** ગાદિયે બેઠો.

"તે પૃથ્વીને વિષે **સૂર્ય** જેવો હતો, તેની શોભા અતુલ્ય હતી, તેણે "દુનિયાનું દુઃખ નિવારણ કર્યું, તે બળવાન્, હિમ્મતવાન્, અને વચન "પાળવામાં પ્રખ્યાત હતો. તે પોતાના રાજ્યમાં ચોર, ઠગારા, સ્ત્રીલંપટ અને જૂઠાઓને વસવા દેતો નહિ." તે સન ૯૩૫માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો કુંવર [2]**સામતસિંહ** ગાદિયે બેઠો. તે **વનરાજના** કુળનો છેલ્લો રાજા હતો. તેની સાથે **ચાવડા** વંશની સમાપ્તિ થઈ.

એમ. રનોડોના લખ્યા પ્રમાણે, **આર્બસ્તાનના** પ્રવાસિયોએ **હિન્દુસ્થાનની** ભેટ લીધી હતી તે, **ક્ષેમરાજ** અને **ભૂવડની** કારકીર્દિમાં લીધી હતી; અને આ બંને રાજ્યોનો વૃત્તાન્ત થોડો મળ્યો છે, તેવામાં વળી તે પ્રવાસિયોની નોંધ અગર જો આ જગ્યાએ લાગુ પાડવી કઠણ છે, તો પણ **વનરાજના** વંશજોને લાગુ પડે છે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે, માટે આ જગ્યાએ દાખલ કરવા યોગ્ય છે. પહેલો પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"**હિન્દુ** અને ચીનાઈ બંને લોક કબુલ કરે છે કે, પૃથ્વી ઉપર ચાર "મહાન્ અથવા મુખ્ય રાજાઓ છે; તેમાં **આર્બસ્તાનનો** રાજા મુખ્ય છે, "અને નિઃસંશય બીજા રાજાઓ કરતાં તે ઘણો જ શક્તિમાન્, ઘણો દ્રવ્ય-"વાન્, અને સર્વ વાતે સર્વોત્તમ છે, એવું પણ તેઓ માન્ય કરે છે; તેનું "કારણ એ જ કે, તે મ્હોટા ધર્મનો અધ્યક્ષ અને રાજા છે, તેમજ તેનાથી "મ્હોટાઈમાં અને સત્તામાં કોઈ પણ ચડિયાતો નથી.

"**ચીનનો** અધિરાજા, **આર્બસ્તાનના** રાજા પછીની પોતાની પદવિ "ગણે છે, તેના પછી **ગ્રીક** લોકોનો રાજા છે; અને છેલ્લો, **મોહરમી અલ**

---

[1] **આઇનઅકબરીમાં ચાવડાવંશની** વિગત આપી **છે તેમાં રાવતસિંહ** નામ લખ્યું છેઃ—

રામરાજ (વનરાજ)	૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
યોગરાજ—	૩૫ ,,
ક્ષેમરાજ (ભીમરાજ)	૨૫ ,,
રાજા પિથુ (ભૂવડ)	૨૯ ,,
રાજા વિજયસિંહ	૨૫ ,,
રાજા રાવતસિંહ (રત્નાદિત્ય)	૧૫ ,,
રાજા સાવંતસિંહ (સામતસિંહ)	૭ ,,
	૧૯૬

[2] **મેરૂતુંગ એનું નામ ભૂયગડ દેવ** કહે છે. **ર. ઉ.**

" આદન, અથવા જેઓ પોતાના કાન વિંધાવે છે, એવા (કાનફટા) લોકોનો
" બલ્હાર રાજા છે. આ બલ્હાર રાજા આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિખ્યાત છે;
" અને ત્યાંના બીજા રાજાઓ, અગર જો કે પોતપોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર
" છે, તો પણ, બલ્હારની આ અસાધારણ શક્તિ અને શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે.
" જ્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલે છે ત્યારે તેના માનની ખાતર તેઓ
" તેમનો અતિ સત્કાર કરે છે. આર્ય લોકોની રીતિ પ્રમાણે આ રાજા
" દેદીપ્યમાન તુષ્ટિદાન આપે છે, તેની પાસે હાથી, ઘોડા ઘણા છે, અને તેનો
" ભંડાર પણ ભરપૂર છે, તેને ત્યાં થારતેરિયન દ્રામ નામનું રૂપાનાણું ચાલે છે.
" આ શિક્કો આરેબિક દ્રામ કરતાં અર્ધો દ્રામ વજનમાં વધારે છે; રાજાની
" મ્હોરનો તેમાં સિક્કો પાડવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રથમ થયેલા રાજાના છેલ્લા
" વર્ષથી એટલે તે જે સાલમાં ગાદિએ બેઠો હોય તે સાલ તેના ઉપર છપાય
" છે. આર્ય લોકોની પેઠે મુસલમાની સનથી તેમનાં વર્ષ ગણાતાં નથી, પણ
" પોતાના રાજાઓના વર્ષથી ગણે છે. તેમના રાજાઓમાંથી ઘણા રાજાઓ
" બહુ વર્ષ સુધી છવ્યા છે. અને ઘણાઓએ પચાસ વર્ષ ઉપરાંત રાજ્ય કર્યાં
" છે. આર્ય લોકો ઉપર તેઓ કૃપાદૃષ્ટિ રાખતા હતા તેથી તેઓ માને છે કે
" અમારો લાંબો આવરદા થયો અને અમે ઘણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. ખરૂં
" જોતાં, આ રાજાઓ કરતાં આર્ય લોકોના ઉપર અંતઃકરણથી વધારે પ્રીતિ
" રાખનારા બીજા કોઈ નથી, અને તેઓની પ્રજા પણ આપણે માટે તેવો જ
" ભાવ રાખે છે.

" જેમ ખુશરૂ અને બીજાં સામાન્ય નામ હોય છે તે પ્રમાણે બલ્હાર એ
" નામ પણ આ સર્વ રાજાઓને સામાન્ય રીતે લગાડવામાં આવે છે, તે કંઈ
" વિશેષ નામ નથી. જે દેશમાં આ રાજાની સત્તા ચાલે છે તે દેશ કમકમ
" (Kamkam) નામના પ્રાન્તના કિનારાથી શિરૂ થાય છે, તે ભૂમિને માર્ગે
" ચીનની સરહદ સુધી જઈ પૂહોંચે છે. તેની આસપાસ તેની સાથે લડનારા
" ઘણા રાજાઓનાં રાજ્ય છે, તો પણ તે તેઓના સામો ચડતો નથી. આ
" રાજાઓ માંહેલો એક રાજા હરઝ (Haraz) કરીને છે તેની ફોજ ઘણી
" વધારે છે. અને હિન્દુસ્થાનના બીજા સર્વ રાજાઓ કરતાં તેનું જોર ઘોડા-
" ઓની બાબતમાં ઘણું છે; પણ તે આર્યોનો શત્રુ છે; અગર જો તેવો
" છે ખરો, તો પણ તેની સાથે તે કબૂલ કરે છે કે આર્યોનો રાજા સર્વ
" રાજાઓમાં શિરોમણિ છે; મુસલમાનો વિષે એના જેટલો ધિક્કાર હિન્દુ-
" સ્થાનના બીજા કોઈ રાજાને નથી. તેનું રાજ્ય ભૂશલાકા ઉપર છે. તેમાં
" ઘણું દ્રવ્ય છે ને ઊંટ તથા બીજાં ઢોર પણ ઘણાં છે. ત્યાંના લોકો રૂપું

"ઘોઈ ફહાડે છે. તેનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને તેઓ કહે છે કે ખંડસ્થ
"ભાગમાં તેની ખાણો છે. આ દેશમાં ચોર વિષેની વાત તો ચાલતી જ નથી.

"આ રાજ્યની એક બાજુએ તાફેક (Tafek)નું રાજ્ય છે, તેનો "વિસ્તાર ઘણો નથી; ઈન્ડિઅના સર્વ ભાગ કરતાં, અહિના રાજાને ત્યાં "અતિસુંદર, ગોરી સ્ત્રિયો છે. પણ તેની ફોજ થોડી છે તેથી તેની આસ-"પાસના રાજાઓની સત્તા એના ઉપર છે. બલ્હારના જેવો તેને આર્બોના "ઉપર પ્રીતિ ભાવ છે.

"રાહમી (Rahmi) નામના રાજાના રાજ્યની સરહદે આ રાજ્યો "છે. આ રાજા છે તે, હુરઝના રાજા સાથે તેમજ બલ્હાર સાથે લડે છે. "તે તેના કુળ વિષે અથવા તેના રાજ્યના પ્રાચીનપણા વિષે ઘણો મોભ્ભા-"વાળો ગણાતો નથી, પણ તેની ફોજ બલ્હાર રાજાની ફોજ કરતાં તો શું "પણ હુરઝ અને તાફેકના રાજાઓની ફોજ કરતાં વધારે છે. કહે છે કે "એ રાજા જ્યારે રણસંગ્રામમાં ચડે છે ત્યારે પચાશ હજાર હાથીને મોખરે "તે ચાલે છે, અને ઘણું કરીને તો તે શિયાળાની ઋતુમાં કુચ કરે છે, "બીજી એકે ઋતુમાં કરી શકતો નથી; કેમકે હાથિયો તરસ સહન કરી "શકતા નથી. લોકો કહે છે કે તેની ફોજમાં દશથી પંદર હજાર સુધી તંબુઓ "છે. આ જ દેશમાં તેઓ રૂનાં લૂગડાંના પોશાક એવી ચમત્કારિક રીતિથી "બનાવે છે કે તેવા બીજી કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતા નથી. આ પોશા-"કનો ઘણોખરો ભાગ સફાઈદાર હોય છે અને તે એવા બારીક વણતરના "હોય છે કે સાધારણ કદની વીંટીમાંથી પાર કાહાડી શકાય.

"આ દેશમાં હલકા શિક્કાને ઠેકાણે કોડિયો ચાલે છે, તથાપિ સોના-"રૂપાના શિક્કા તેમનામાં છે. ઘોડાનો સામાન કરવામાં અને ઘર છાજવામાં "કુંવાર અને કાળાં રૂવાટીનાં ચામડાં વાપરે છે. આ જ દેશમાં પ્રખ્યાત "કરકનદન Karkandan અથવા ગેંડા હોય છે. * * *

"આ રાજ્ય પછી બીજું એક રાજ્ય છે, તે કિનારેથી દૂર જમીન "ઉપર છે તેને કાશબિન (Kashbin) કહે છે. ત્યાંના રહેવાશિયો ગૌર વર્ણના "હોય છે ને તેઓ કાન વિંધાવે છે. તેઓ ઊંટ પાળે છે અને તેમનો દેશ "ઉજ્જડ અને પહાડી છે.

"કિનારેથી વળી વધારે છેટે, હિત્રંજ (Hitrange) નામનું એક "ન્હાનું રાજ્ય છે, તે ઘણું ગરીબ છે; પણ તેમાં એક અખાત છે, ત્યાં "દરિયામાંથી અમ્બરના દગડ દગડ આવે છે. વળી તેમને ત્યાં, હાથીદાંતની

"છત છે અને મરી પણ થાય છે, પરંતુ મરી થોડાં નીપજે છે, તેથી, ત્યાંના "રહેવાશી, તે લીલાં ને લીલાં, ખપમાં આણે છે.

"બલ્હાર[1]" એ નામ ઉપરથી, અનહિલવાડના અસલી ચાવડા રાજાઓ સાથે કશોય સંબંધ બેસારવો કઠણ છે. બલ્હારનું રાજ્ય કમકમના કિનારાથી તે ચીનની સરહદ સુધી પ્હોંચ્યું છે, એવું જે એનું વર્ણન આપ્યું છે, તે ઉપરથી પણ પત્તો લાગે એમ નથી. બીજા રાજાઓ ઉપર બલ્હારના ઉપરીપણા વિષેની ગણના લોકોમાં માન્ય કરવામાં આવેલી છે, તેના કરતાં પ્રવાસિયોએ તે વિષે હદ બાંધીને લખ્યું છે. તેઓએ લખ્યું છે કે "ત્યાંના રાજા, અગર જો બલ્હારની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરે છે તો પણ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સ્વતંત્ર છે." અને ફરીથી બીજી જગ્યાએ લખે છે કે "આખા "ઇન્દીઝમાં બલ્હાર રાજાધિરાજ છે;" તથાપિ "ત્યાંનાં ઘણુંએક રાજ્ય છે "તે એક જ રાજાના સ્વાધીનમાં નથી, પણ દરેક પ્રાન્તનો જૂદો જૂદો રાજા "છે." જુરઝના રાજા વિષે લખ્યું છે કે, ભૂશલાકાના ઉપર તેનું રાજ્ય હતું, અને તેની પડોશના રાજાઓ કરતાં તેની પાસે ઘોડા ઘણા હતા. આ વૃત્તાન્ત સોરઠના યાદવ કુલના રાહ, કે જેની રાજધાની ગિરનાર પાસેના ડુંગર ઉપર જૂનો કિલ્લો હતો તે હતી, તેની સાથે મળતું આવે છે. તાફેક અથવા કાશબિનના રાજાઓના વૃત્તાન્ત સાથે મેળવી જોવાને કશું સાધન હાથ લાગતું નથી; તેમ જ રાહમી વિષે કાંઈ મળતું નથી. કર્નલ ટૉડ કાશબિનને કચ્છ ભૂજ ઠરાવે છે, પણ તે "કિનારેથી દૂર જમીન ઉપર" આવેલું હોતાં ભાગ્યે જ ઠરાવી શકાય એમ છે. એ જ ગ્રંથકર્તા કલ્પના કરે છે કે હિત્રંજ તે શત્રુંજયને લાગુ પડે છે. રેનોડોએ જે સામાન્ય વિષય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે તે હજી કંઈક વધારે લાગુ પડે છે. તે કહે છે કે, "આ દેશોનાં "નામ જે આપણને મળી આવ્યાં છે, તેનો ઘણોખરો ભાગ અપભ્રંશ થઈ "ગયો છે; અને આર્બી અક્ષરમાં તે લખી બતાવવાને કઠણ છે તેથી શક-"ભરેલી કલ્પના કરવામાં કશો માલ નથી."

તો પણ એ પ્રવાસિયે ચાલતા આવેલા રેવાજ વિષે લખ્યું છે તે ગૂજરાતના હિન્દુઓને લાગુ પડી શકે એવું છે. અગ્નિ અને પાણીમાં પડવા

[1] બલ્હાર એ શબ્દ બાળક રાય (સૂર્ય રાય)નો અપભ્રંશ થયો હશે એવી બહુધા ધારણા થઈ છે; બળીરાય (વલભીરાય એટલે વલભીના રાજાને અર્થ,) ભૂતાર્ક (ભૂત + અર્ક=પોષક સૂર્ય, રાજાનો ખિતાબ,) અથવા બાળ નામના પરગણા ઉપરથી ઓળખાતાતી ખુણ. રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલ બારમાને પૃષ્ઠ ૭ મે અને બીજાં ત્યાં પ્રમાણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી.

વિષેનો જે વૃત્તાન્ત છે તેનો ઉતારો અમે હવે કરિયે છિયે, અને આ ઉપરાન્ત વળી મુડદાંને બાળવાનો ચાલ છે, તેથી સ્ત્રિયો પોતાના ધણીની પછવાડે તેની ચિતામાં બળી મરે છે; તપસ્વી નગ્ન અથવા માત્ર મૃગચર્મ ધારણ કરીને સૂર્યના તાપ સામું કેટલાક કાળ સુધી જોઈ રહેવાનું તપ આચરે છે એ આદિ ચાલ છે તે વિષેનો ઉતારો પણ અમે આપિયે છિયે. તે પ્રવાસી લખે છે કે,

"આ સર્વે રાજ્યોમાં રાજ્યસત્તા રાજાનાં કુટુંબિયોમાં જ રહે છે, "ત્યાંથી છૂટી પડતી જ નથી; અને એક જ કુટુંબના, એક બીજાની પછવાડે "ગાદિયે બેસે છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્વાન્, વૈદ્ય, અને બધી જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્ર "જાણનારા બધા કારીગરોની જૂદી જૂદી નાતો છે, અને જેઓનો ધંધો "જૂદો છે તેઓ એકબીજાની નાતમાં કદિ મળી જતા નથી." એક કરતાં વધારે સ્ત્રિયો પરણવાનો ચાલ, ખાવામાં માત્ર ચોખા વાપરવાનો સાધારણ ચાલ, મૂર્ત્તિ પાસેથી પ્રત્યુત્તર લેવાનો ચાલ, ખાતાં પ્હેલાં ન્હાવાનો ચાલ અને બીજા ચાલ વિષે પણ લખ્યું છે. વળી લખ્યું છે, કે "હિન્દુસ્તાનનાં રાજ્યોમાંથી "રાજાઓને જોઈયે એટલા મફત સિપાઈયો મળી શકે છે, ને તેઓને લડાઈને "સારૂ એકઠા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાને ખર્ચે રણભૂમિ ઉપર જાય "છે, ને રાજાને માથે કાંઈ પડતું નથી."

અબુઝીદ અલહસન, બીજો પ્રવાસી ઉમેરો કરે છે કે, "હિન્દુઓમાં "એક સાધારણ ચાલ છે કે, સ્ત્રી અથવા પુરૂષ, જ્યારે ઘરડાં થાય અથવા "જાણે કે ઘણાં વર્ષ થવાથી હવે મરી જવાશે ત્યારે પોતાના કુટુંબનાં માણ- "સોને કહી રાખે છે કે અમને અગ્નિમાં હોમજો, અથવા પાણીમાં જળપાત "કરજો, કારણ કે તેઓને નિશ્ચય હોય છે કે અમારો બીજો અવતાર થશે." તે કહે છે કે, "હિન્દુઓમાં યોગી અને વૈદ્ય હોય છે તે બ્રાહ્મણને નામે "ઓળખાય છે. તેમનામાં કવિઓ હોય છે, તેઓ રાજાઓનાં જૂઠાં વખાણની "કવિતા કરે છે. તેઓનામાં જોશી છે; વિદ્વાન, ભવિષ્યવર્ત્તનારા, અને પક્ષિ- "યોનું ભ્રમણ જાણનારા પણ છે, અને બીજા, જન્માક્ષરની ગણતરી બાંધવાનો "ઢાંઢો રાખનારા પણ છે, તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ગોરાઝના રાજ્યમાં કનુજ[૧]

---

૧ "એશિયા ખંડના ઘણા ખરા લોકો જ્યોતિષ્ વિદ્યાની તરફેણમાં એટલા બધા, "ઘેલા હોય છે કે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે, તેઓ એવું માને છે કે જે જે બનવાના "લેખ, ઉપરથી લખાયા હોય છે તે તે લેખ નીચે બને છે. હરેક કામ કરતાં પ્હેલાં "તેઓ જોશીને પૂછે છે; લડાઈ કરવા સારૂ બે સેના, સજ્જ સામસામી તૈયાર થઈ રહી "હોય પણ શકુનની ઘડી નક્કી કરવા વિના લડાઈનો પ્રારંભ કરવાનો વિચાર સેનાપતિ- "ના મનમાં આવે જ નહિ–તેમ જ જોશિયોને પૂછ્યા વિના કાઈ સેનાપતિ ઠરાવવામાં

"નામનું મ્હોટું નગર છે ત્યાં છે." તે ચોમાસાના લક્ષણ વિષે લખે છે કે,–
"ચોમાસું છે તે હિન્દુઓનું જીવન છે; જો વર્ષાદ વરસે નહિ, તો તેઓને
"ઘણી આપદા વેઠવી પડે."

યોગી લોકોનો વૃત્તાન્ત અબુઝીદે લખ્યો છે તે અમે નીચે દાખલ કરિયે છિયે. અબુઝીદ તેઓને "બિકાર" કહે છે, કર્નલ ટૉડ કલ્પના કરે છે કે એ શબ્દ ફકીર એ શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ ગયો છે, પણ આવા ભીખી ખાનારા લોકોને "ભીખારી" કહે છે તે બિકારની સાથે સારી રીતે મળતો આવે છે.

"હિન્દુસ્થાનમાં એક જાતના માણસો હોય છે તે બિકાર કહેવાય છે,
"તેમના જીવતર સુધી તેઓ નાગા ફરે છે, અને તેમનું શરીર ઢંકાય એટલા
"તેમના વાળ વધારે છે. તેઓ તેમના નખ વધારે છે, તે અણીદાર અને
"તરવારના જેવા તીના થાય છે, કદિ તેઓ તેમને લેવરાવતા નથી, પણ તેમની
"મેળે ખરી પડવા અથવા કપાઈ જવા દે છે. આમ કરવામાં તેઓ ધર્મ
"માને છે. તેઓ માટીના શકોરાને દોરીમાં પરોવીને ગળામાં ઘાલે છે; જ્યારે
"તેઓને ભૂખ લાગે છે ત્યારે કોઈ હિન્દુને બારણે ઉભા રહે છે, અને જેઓ
"અંદર હોય છે તેઓ ત્વરાથી રાંધેલા ચોખા આણી આપે છે, ને તેમાં
"ઘણું પુણ્ય સમજે છે; શાણકામાં ખાઈને જાય છે તો પછી ઘણી અગત્ય
"પડ્યા વિના પાછા આવતા નથી. પ્રવાસિયોની સોઈને માટે ધોરી રસ્તા
"ઉપર ધર્મશાળા બંધાવામાં પુણ્ય ગણવામાં આવે છે; ત્યાં દુકાનદારોને
"વસાવે છે એટલે જે જે વસ્તુ જોઈયે તે તે પ્રવાસિયોને ખરીદવાને બની
"આવે છે." બીજી જગ્યાએ લખે છે કે, "કેટલાક હિન્દુઓ એવા છે કે
"એક ભાણામાં બે જણા ભેગા બેશીને જમતા નથી, એવી રીતે જમવામાં
"તેઓ મ્હોટું પાપ સમજે છે. જો સો જણા જમવાને એકઠા થયા હોય તો
"દરેક જણાને એકબીજાને અડ્યા વિના જૂદે જૂદાં ભાણાં જોઈયે છિયે. તેમના
"રાજા, અને ધાર્મિક માણસોને માટે રોજ રોજ તાજી રસોઈયો થાય છે. ને
"નાળિયેરિનાં પાંદડાંનાં બનાવેલાં પત્રાળાં અને પડિયામાં તેઓ જમે છે. જમી

"આવતો નથી. લગ્ન થતાં નથી, અને પ્રવાસ કરવાને પણ નીકળતા નથી. ગુલામ વેચાતો
"લેવો હોય, અથવા નવું લુગડું પ્રથમ પ્હેરવું હોય એ આદિ ઘણાં હલકાં કામમાં પણ
"જોશીને પૂછ્યા વિના ચાલતું નથી. આ મૂર્ખાઈભરેલો વ્હેમ સર્વેને એટલો બધો દુઃખ-
"દાયક થઈ પડ્યો છે, અને તેથી એવાં અગત્યનાં અને અણગમતાં પરિણામો નીપજે
"છે કે, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે, એટલું છતાં પણ એ વ્હેમ આટલી લાંબી મુદત સુધી
"જારી રહ્યો છે. છાની અને ઉઘાડી સર્વે વાત જોશીને ઉઘાડી કરીને કહેવી પડે છે,
"તેની સાથે વળી જે જે ઉપાય કામે લગાડવાના હોય તે પણ કહેવા પડે છે."–
બર્નિયરનું ઈરવિંગ બ્રાક કરેલું ભાષાન્તર.

"રણા પછી પત્રાળાં પડિયા અને જે કાંઈ વધેલું હોય તે સર્વ પાણીમાં નાંખી "દે છે. આ પ્રમાણે હમેશાં નવી સામગ્રી જોઇયે છિયે."

"હિન્દુ રાજાઓ હીરે જડેલી સોનાનાં કડકિયાં પ્હેરે છે. વળી "તેઓ જૂદા જૂદા રંગના રત્નના મૂલ્યવાન ગલુબંધ પ્હેરે છે, તેમાં મુખ્યત્વે "કરીને લીલમ અને લાલો હોય છે; પણ તેમને મોતી વધારે પસંદ પડે છે. "અને તેનું મૂલ બીજાં બધાં જવાહીર કરતાં ચડે છે. હાલમાં તેઓ પોતાની "બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુ સાથે રાખી મૂકે છે. દરબારના રાજશ્રી લોક, મ્હોટા "અધિકારી અને વ્યૂહપતિઓ એવા જ જવાહીરના હાર પ્હેરે છે; તેઓ ટૂંકી "ચાળનાં કેડિયાં પ્હેરે છે, અને પોતાના પરિવાર સહિત બ્હાર નીકળે છે "ત્યારે સૂર્યનો તડકો અટકાવવા મોરનાં પીછાંનું છત્ર ધરાવે છે."

——:o:——

પ્રકરણ ૪.

મૂળરાજ સોલંકી (ઇ. સ. ૯૪૨ થી ૯૯૭)

સોલંકી વંશ.[1]

ઇતિહાસકર્ત્તા સામતસિંહનું સારૂં લખતા નથી. તેઓએ તેને માટે એવું લખ્યું છે કે, તે કીર્ત્તિમાન્ રાજા ન હતો; તેને રાત કે દાહાડો બોલવામાં

[1]રાસમાળા પ્રમાણે.

	કયારે ગાદીપતિ થયા		ક્યાં સુધી ભોગવી		કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કરયું
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	
૧ મૂળરાજ	૯૯૮	૯૪૨	૧૦૫૩	૯૯૭	૫૫
૨ ચામુણ્ડરાજ	૧૦૫૩	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ વલ્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦॥
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ ભીમદેવ (પ્હેલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૫૦
૬ કર્ણ	૧૧૨૮	૧૦૭૨	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૨૨
૭ સિદ્ધરાજ (જયસિંહ)	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૪૯
૮ કુમારપાળ	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અજયપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મૂળરાજ (બીજો) (બાળ મૂરાજ)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ ભીમદેવ (બીજો) (ભોળો ભીમ)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩
૧૨ ત્રિભુવનપાળ	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૧૩૦૦	૧૨૪૪	૨
					૩૦૨

કશો વિચાર નહતો; તેનામાં વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ; સારૂં કે નરસું, હિત કે અહિત એમાં કશો ભેદ તે સમજતો નહિ; અને જાથુ તે પોતાનું મન ફેરવ્યાં કરતો. તેણે સાત વર્ષની ટુંકી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું તેમાં શું શું બન્યું તે નોંધી રાખ્યું નથી, માત્ર એટલું જ લખ્યું છે કે, તેને

"પ્રાચીન ગુજરાત"નો કર્ત્તા ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશની વંશાવળી આ રીતે આપે છે—

	ક્યારે ગાદીપતિ થયા.		ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું.		કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
	સંવત	સન	સંવત	સન	
૧ મૂળરાજ	૧૦૧૭	૯૬૧	૧૦૫૨	૯૯૬	૩૫
૨ ચામુણ્ડરાજ	૧૦૫૨	૯૯૭	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૩
૩ વલ્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૦
૪ દુર્લભસેન	૧૦૬૬	૧૦૧૦	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૨
૫ ભીમદેવ (પ્હેલો)	૧૦૭૮	૧૦૨૨	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૪૨
૬ કર્ણદેવ	૧૧૨૦	૧૦૬૪	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૩૦
૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૧૧૫૦	૧૦૯૪	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૪૯
૮ કુમારપાળ	૧૧૯૯	૧૧૪૩	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૩૧
૯ અજયપાળ	૧૨૩૦	૧૧૭૪	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૩
૧૦ મૂળરાજ (બીજો)	૧૨૩૩	૧૧૭૭	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૨
૧૧ ભીમદેવ (બીજો)	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩

દ્ર્યાશ્રયની ટીકાની ટીપ અને સુરથોત્સવમાં મૂળરાજ સં. ૯૯૩ માં ગાદિયે બેઠો એમ લખ્યું છે.

"પ્રબંધ ચિન્તામણિ" (મેરૂતુંગાચાર્યનો), જિનમંડન ઉપાધ્યાયના "કુમારપાળ પ્રબંધ" અને "પટાવલી"માં મૂળરાજે ૫૫ વર્ષ, ચામુંડરાજે ૧૩ વર્ષ, વલ્લભરાજે ૭ માસ, દુર્લભરાજે વર્ષ ૧૧ ને માસ ૬, ભીમરાજે વર્ષ ૪૨ (પ્રબંધચિન્તામણિની એક પ્રતમાં વર્ષ ૫૨ લખેલ છે) રાજ્ય કર્યું લખ્યું છે.

"કુમારપાળ પ્રબંધ" અને "પટાવલી"માં કર્ણદેવે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું કહે છે.

સિદ્ધરાજે રાજ્ય કર્યાનું પ્રબંધ ચિન્તામણિ ૪૯ વર્ષ; અને "પટાવલી" વર્ષ ૪૮, માસ ૮, અને દિવસ ૧૦ કહે છે.

કુમારપાળે પ્ર૦ ચિ૦ અને કુ૦ પ્ર૦ વર્ષ ૩૧; અને પટાવલી વર્ષ ૩૦, માસ ૮ ને દિવસ ૨૭ રાજ્ય કર્યું કહે છે.

અજયદેવે પ્ર૦ ચિ૦ વર્ષ ૩; અને પટાવલી વર્ષ ૩; માસ ૧૧, ને દિવસ ૨૮ રાજ કર્યું કહે છે.

મૂળરાજ (બીજો) પ્ર. ચિ. વર્ષ ૨; પટાવલી વર્ષ ૨, માસ ૧, ને દિવસ ૨૪ રાજ્ય કર્યાનું લખે છે.

ભીમદેવ (બીજો) પ્ર. ચિ. વર્ષ ૬૩; પટાવલી વર્ષ ૬૫, માસ ૨, ને દિવસ ૮ રાજ્ય કર્યું લખે છે.

"પટાવલી" ભીમદેવ (બીજા) પછી પાહકારાજ ગાદિયે બેઠો તેણે ૭ દિવસ રાજ્ય કર્યાનું; તે પછી ત્રિભુવનપાળે માસ બે ને દિવસ બાર રાજ્ય કર્યાનું કહે છે. તે પછી ચાલુક્યની બીજી શાખાના વાઘેલાને હાથે ગુજરાતની ગાદી ગઈ.

કાંઈ [1]સંતાન નહતું. તે ઉપરાન્ત અણહિલવાડની ગાદિયે સોલંકી વંશ શી રીતે આવ્યો તેનો વૃત્તાન્ત પણ લખ્યો છે.

કલ્યાણના [2]ભૂવડ રાજાની ચોથી પ્હેડિયે ભુવનાદિત્ય કરીને રાજા થયો, તેને ત્રણ કુમાર હતા, એકનું નામ રાજ, બીજાનું નામ બીજ, અને ત્રીજાનું નામ દંડક (દડક્ક). તેઓ સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં સામતસિંહના દરબારમાં આવ્યા. સો વશા તો એકલી યાત્રાને માટે જ તેમણે પોતાનું ઘર છોડ્યું નહિ હોય, પણ રજપૂત રાજવંશિયોના ન્હાના ભાઈયોનો

---

૧ ચાવડાના ભાટના કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે,

સામંતસિંહને સંતાન ન હતું એમ કહેવામાં આવે છે તો પછી મૂળરાજને તેના પછી પાટે બેસવાનો સંભવ છતાં તે તેને મારી નાંખત નહિ, પરંતુ સામંતસિંહને એક કુંવર હતો તેનું નામ અહિપત હતું. જ્યારે મૂળરાજે સામંતસિંહને મારયો ત્યારે અહિપતને લઇને તેની મા, જે ભાટી રજપૂતાણી હતી તે, પોતાને પિયર તણોત (સિન્ધ અને મારવાડની વચ્ચેના રણમાં છે) ગઈ. કેમકે જેસલે જેસલમેર વસાવ્યું તે પ્હેલાં ભાટી રજપૂત ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. અહિપતનું વય આ સમયે સુમારે એક વર્ષનું હતું. કેટલેક વર્ષે તે કચ્છમાં લાખા ફૂલાણીને શરણે આવ્યો તેથી મોરગઢ ગામ તથા તેની આસપાસની ભોંય તેના નિર્વાહને અર્થે આપી. મૂળરાજ અને લાખા ફૂલાણીને વેર બંધાવાનું આ પણ એક કારણ હોય એવો સંભવ છે. લાખો ફૂલાણી આટકોટ પાસેની લડાઈમાં ઇ૦ સ૦ ૯૭૯માં મરાયો, અને મૂળરાજે કચ્છ ખાલસા કર્યું, તેવામાં અહિપતે તેનાં ઘણું ગામ કબજે કરી લીધાં (કેટલાક કહે છે કે ૯૦૦ ગામ લીધાં) અહિપતની પંદરમી પ્હેડિયે પૂંજોજી ચાવડો થયો; પોતાના સમયમાં તે મોરગઢ ખોઈ બેઠો. આ સમયે કચ્છમાં જામ ઘાવજી અને પછી વેણજી હતા, તેમના સમયમાં, જામ અબડાજિયે ઘણી લડાઈયો કરી છે. તેણે ચાવડાઓને નસાડયા હશે એમ સંભવ છે. પૂંજોજી મોરગઢથી ધારપુર (પાલણપુર તાબામાં) ગયો અને ત્યાં ૮૪ ગામનો તાલુકો જમાવ્યો, પણ અલાઉદ્દીને ગૂજરાત લીધી તે સમયે પૂંજાજીનો તાલુકો પણ ગયો અને તે પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યો. પછી સારી નોકરી જોઈને પાદશાહે તેને અંબાસર નીચે ૨૫૨ ગામ આપ્યાં. અંબાસરમાં તેના પછી પાંચમો ઠાકોર જયસિંહ ચાવડો થયો તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમણે ત્રણે ભાગે ગામ વ્હેંચી લીધાં. ઈશ્વરદાસ વડીલ હતો તે અંબોડમાં, સુરજમલ વરસોડામાં, અને સામતસિંહ અંબાસરમાં જ રહ્યો. સામતસિંહથી પાંચમો પુરૂષ સુરસિંહજી થયો, તેણે હાલના મહિકાંઠાના ગામ માણસામાં ગાદી કરી. હવણાં ઠાકોર રાજસિંહજી ચાવડા માણસામાં છે તે સુરસિંહજીથી ૧૨ મા પુરૂષ છે.

૨ પ્રબંધચિન્તામણિમાં ભૂદેવ-ભૂયડદેવ એવું નામ લખ્યું છે. અને એનો વંશ ભૂયડરાજવંશ (ભૂદેવક) એમ લખ્યું છે. ભૂવડનો, કર્ણાદિત્ય, તેનો ચંદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, અને તેનો ભુવનાદિત્ય થયો એમ રત્નમાળામાં કહ્યું છે. ૨. ઉ.

ગાદીની સાથે હક્કને લીધે સંબંધ હોય છે, તેથી અદેખાઈને લીધે, તેઓનો ભાગ્યોદય પોતાના દેશમાં થતો નથી, માટે તે લાભ પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી લેવા જવાનો તેમનામાં સાધારણ ચાલ છે, તે પ્રમાણે તેઓ પણ નીકળી પડ્યા હશે. રત્નમાળમાં લખ્યા પ્રમાણે, આ ત્રણ કુંવરોમાં જે મ્હોટો હતો તે, મધ્યમ કદનો, ગોરો, અને સ્વરૂપવાન્ હતો. વળી તેના વિષે લખ્યું છે કે, "તે પોતાનો ધર્મ પાળતો હતો, નિત્ય શિવની પૂજા કરતો હતો; પણ "તેને સ્ત્રિયોની પાંતીનું દુઃખ હતું, તેમ જ સુખ નહતું." તેના કુળને લીધે, અને તેનામાં શૂરવીરના સારા ગુણ હતા તેથી, અણહિલવાડના [1]રાજાએ પોતાની લીલાદેવી બ્હેન તેને વ્હેરે પરણાવી. આ કુંવરીને તેનો ગર્ભ રહ્યો, અને પ્રસુતવેદનાથી મરણ પામી. પણ તેના ગર્ભસ્થાનમાંથી કુંવર હતો તે કહાડી લીધો, તે મૂળ નક્ષત્રમાં આવ્યો તેથી તેનું મૂળરાજ નામ પાડ્યું[2] સામંતસિંહે તેને દત્તક કરી લીધો, તે ઉદય પામતા સૂર્યના

૧ રત્નાદિત્યે સન ૯૨૦ થી ૯૩૫ સુધી પંદર વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, ત્યાર પછી સામતસિંહે સન ૯૩૫ થી ૯૪૨ સુધી સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. મૂળરાજે ૯૪૨ માં તેને મારી રાજ્ય લીધું તે વેળાએ તેનું વય ૨૧ વર્ષનું હતું, એ ઉપરથી સન ૯૨૧ માં તેનો જન્મ થયેલો નીકળે છે. આ વેળાએ રત્નાદિત્ય પાટે હતો પણ સામતસિંહ કુંવરપદે હોવાથી રાજકાર્યમાં સામેલ રહેતો હશે એમ જણાય છે તેથી પોતાની બ્હેનને પરણાવવામાં આગેવાન હોવાથી તેને તે વેળાનો રાજા ગણ્યો હશે; પણ ખરૂં જોતાં રત્નાદિત્ય પાટે બેઠો કે તરત જ રાજ, અને બીજ, ત્યાં આવેલા હોવા જોઇયે. લીલાદેવીને સન ૯૨૦માં પરણાવી હોય તો ૯૨૧માં મૂળરાજને જન્મવાનો સંભવ બને ખરો. સામંતસિંહ ગાદિયે બેઠો ત્યારે મૂળરાજનું વય ૧૪ વર્ષનું હતું તે સમયથી સાત વર્ષમાં તે પોતાના મામાના રાજકાજમાં કર્ત્તા થઈ પડવાથી, તેણે એને સારો આશ્રય આપ્યો હશે, પણ જો સામંતસિંહ પાટે બેઠા પછી લીલાદેવીને પરણાવી હોય તો મૂળરાજનું વય ઘણામાં ઘણું છ વર્ષનું હોય તેવો બાળક સામંતસિંહને મારીને પાટે બેસે એવો સંભવ હોય નહિ. ર. ઉ.

૨ સોલંકી વંશ વિષે ભાટ લોકોની કથા એવી છે કે,—અંતર્વેદ અથવા ગંગા યમુનાની વચ્ચેના (દોઆબ) પ્રદેશમાં ટુકટોડા-મહાવતી નગરીમાં સોલંકીનું રાજ્ય હતું તે વંશમાં રાજ તથા બીજ થયા. તેઓને પોતાના ભાયાત સાથે ટંટો થયો અને પિત્રાઇયોને ગ્રાસ કાજે મારયા. પછી ગોત્રહત્યા બેઠી તેનો પસ્તાવો થયો. તેના નિવારણને અર્થે દ્વારકા અને કાશીની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. પ્રથમ કાશીમાં જઈ એક વર્ષ રહ્યા ને પુણ્યદાન કર્યું, પછી ગંગાજળની કાવડો ભરી દ્વારકા જતાં, રસ્તામાં પાટણને ગુંદરે ઉતરયા. તેવામાં રાજાનો ખાસદાર ઘોડી પાવા આવ્યો. તે ઘોડી રાજ, તથા બીજના ભગવા વેષથી ભડકી તેને ખાસદારે ચાબુક મારયો. તે જોઈ બીજ, જે ઘોડાંની પરીક્ષાનો શાલિહોત્ર નામનો ગ્રન્થ ભણેલો હતો તે ખેદ પામીને બોલ્યો કે "જા "ભૂંડા! તેં ચાબુક મારીને આ ઘોડીના પેટમાં પંચકલ્યાણી વછેરો છે તેની ડાબી

જેવો પ્રતાપ બતાવીને, પોતાના મામાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરીને, અને સર્વને પ્રિય થઈ પડીને, બાલ્યાવસ્થામાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. રત્નમાળાનો કર્ત્તા તેને વિશ્વાસઘાતી, દયાહીણ અને પોતાની જ ચડતીમાં તત્પર રહેનારો કથે છે તે તેનાં પાછળનાં કૃત્ય ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. "તે વર્ણે કાળો પણ દેખાવમાં "સ્વરૂપવાન્ હતો; કામદેવને વશ હતો; કંજુસ હતો તેથી તે દ્રવ્ય ભોંયમાં "દાટી મૂકતો; યુદ્ધકળામાં કુશલ નહતો, પણ શત્રુની સામે થતો તો દગા-"ઇથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને તેનો નાશ કરતો." જ્યારે તે પાકી ઉંમરનો થયો ત્યારે સામતસિંહે દારુની ધૂનમાં તેને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો; પણ જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે રાજાએ તેની પાસેથી રાજ્ય પાછું લીધું. જૈન ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે કે, તે દિવસથી ચાવડાઓએ દાનનો મહિમા ઘટાડી દીધો એવી કહેણી ચાલી. મૂળરાજે એક વાર રાજ્યનો સ્વાદ ચાખ્યો, તે તેને મૂકવો ગમ્યો નહિ. તેણે ફોજ એકઠી કરીને પોતાના મામા ઉપર હલ્લો

"આંખ ફોડી નાંખી." ખાસદારને અચરજ લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈને રાજાને સમાચાર કહ્યા. રાજા તેમને મહાપુરૂષ સમજીને તેમની પાસે આવ્યો, અને તેમનું મુખ જોઈ વરતી ગયો કે, આ કોઈ કુલીન અને પ્રતાપી પુરૂષો છે એમની પાસે કાંઈ હશે ખરૂં, માટે સરત બકીને તે પડાવી લેવું. પછી તે બોલ્યો કે, 'તમારા કહેવા પ્રમાણે મારી ઘોડીને જો પંચકલ્યાણી વછેરો અવતરે તો પાટણનું અર્ધું રાજ્ય મારે તમને આપવું, ને તે ઉપરાન્ત મારી સેનાજી (કુમારપાળ રાસામાં લીલાદેવી લખી છે.) બ્હેન પરણાવું. ને જો તમારી વાત જૂઠી પડે તો તમારૂં સર્વસ્વ લુંટી લઉં. આ ઠરાવ અન્યોન્યે માન્ય કરચો, ને બન્ને ભાઈ દરબારમાં રહ્યા. પછી સુમારે પંદર દિવસે ઘોડીને પ્રસવ થયો. તેને ચાર પગ તથા મ્હો ધોળું એવો પંચકલ્યાણી અને ડાબી આંખ ફૂટેલી એવો વછેરો અવતરચો. આ બનાવ જોઇને સામંતસિંહ ચાવડાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાની હા કહી, પણ જાતિ, કુળ જાણ્યા વિના બ્હેન પરણાવાની ના કહી, પણ પેલા રજપૂતોએ પોતાની સર્વ વાત તેને કહી દીધી તેથી રાજા ખુશી થયો ને બીજાને વેરે કન્યા પરણાવાનો ઠરાવ હતો. પણ તે એક આંખ્યે કાણો હતો, તથા તેણે પોતાના ભાઈ રાજ વેરે કન્યા પરણાવાની ઇચ્છા જણાવી તેથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. પછી બન્ને ભાઈ, કેટલાક દિવસ સુધી, ત્યાં જ રહ્યા, તેવામાં સેનાજી બાઇને મૂળરાજ અવતરચો.

મેરૂતુંગ એમ કહે છે કે, સામંતસિંહે ઘોડો ફેરવતાં અજ્ઞાતપણે ચાબુક મારી તેથી પેલા ભાઇયોમાંથી એક હં હં કહીને માથું ધૂણાવી પીડા પામતો બોલ્યો "ન્યુન્છન "થવા યોગ્ય" તમારા ઘોડાની ગતિ છતાં તમે ચાબુક મારી તેથી મને પોતાને વાગી હોય એમ થયું. સામંતસિંહે કહ્યું "ત્યારે તમે આ ઘોડો ફેરવો." કુંવરે ઘોડો એવો સરસ ફેરવ્યો કે સર્વે દંગ થઈ ગયા ને સામંતસિંહે પોતાની બ્હેન લીલાદેવી તેને પરણાવી. ર. ઉ.

કરી તેને મારી નાંખ્યો, અને જે ગાદી ઉપર તેને ઘણી ભયંકર રમત કરવામાં બેસાર્યો હતો તે ગાદી ઉપર તે પોતાને હાથે ચડી બેઠો.[1] આ વિષે કુમારપાળ ચરિતનો કર્તા કહે છે કે, "સાત વસ્તુ નિર્ગુણી છે-૧ જમાઈ, ૨ વીંછી, ૩ વાઘ, ૪ મદિરા, ૫ મૂર્ખ, ૬ ભાણેજ, અને ૭ રાજા. એમાંના દરેક જણને ગુણની પરીક્ષા નથી." નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂળરાજે વળી મોસાલ પક્ષનાં સર્વને મારી નાંખ્યાં. આ ઘાતકી કર્મ વિષે, તેના ઇતિહાસ લખનારાએ, મરનારાઓને કલંક દઈ તેઓનું દુઃખ ઓછું કરી બતાવવા છાવરી નાંખ્યું છે કે, તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ટ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા, બ્રાહ્મણ, અને દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા;[2] તો પણ મૂળરાજને આ પાપકર્મનો પસ્તાવો થયા વિના રહ્યો નથી.

---

૧ આ વિષે ભાટની કથા એવી છે કે,—મૂળરાજ મ્હોટો થયા પછી તેને લઈને રાજ તથા બીજ દ્વારકા ભણી ગયા હતા. રસ્તામાં તેનો બાપ રાજ, લાખા ફૂલાણીથી મરાયો હતો તેવામાં મૂળરાજ અગિયાર વર્ષનો થયો હતો તેને તેના કાકા બીજે કહ્યું કે "તારા મામાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાનું કહ્યું છે માટે તેની પાસે જઇને તે પ્રમાણે "માગી લે". મૂળરાજે તે પ્રમાણે મામાને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, "મેં તારા બાપને લીંબું "ઉછાળ એટલે લીંબું ઉછાળિયે ને પાછું ભોંય પડે એટલી વાર સુધી રાજ્ય આપવાનું કહ્યું "હતું. તે પ્રમાણે હું તને આપવાને રાજી છું." મૂળરાજે આ વૃત્તાન્ત પોતાના કાકાને કહ્યો ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, "લીંબું ઉછાળ રાજ્ય આપે એટલી વારમાં તારે સામંત "અને પટાવતોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા, એટલે તેઓ તારી પક્ષમાં થઈ જશે" મૂળરાજે નિત્ય લીંબું ઉછાળ ગાદી મળે તેટલી વારમાં સર્વે કારભારિયોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા માંડ્યા તેથી તેઓ સર્વે એવી કલ્પના કરવા લાગ્યા કે સામંતસિંહની ગાદી મૂળરાજને મળે તો બહુ સારૂં થાય. એક વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું. એટલે રાજાએ જાણ્યું કે આ તો રાજકોશ ખાલી કરી નાંખશે. મૂળરાજને તેના કાકાએ વળી એક બીજી સલાહ એવી આપી હતી કે, "માંસના કડકા નાંખી ગરધવોને તારે સાધવી, "તે હળી જશે એટલે તારા માથા ઉપર ભમ્યાં કરશે, પછી લીંબુને લોહીવાળું કરીને "ઊછાળજે એટલે તેને માંસરૂપ જાણી ગરધવ લઈ ઉડી જશે તેથી સદા ગાદી તારા સ્વાધીનમાં રહેશે." છ મહિનામાં તેણે કાકાની સલાહ પ્રમાણે ગરધવો સાધી લીધી હતી. તે દરબારમાં ગયો ત્યારે એક દિવસ લોહીવાળું લીંબું ઊછાળ્યું તે ગરધવ લઈને ઊડી એટલે પાછું ભોંય પડ્યું નહિ. મામાએ તેને ગાદી ઉપરથી ઊઠવાનું કહ્યું પણ તે ઉઠ્યો નહિ ને કહ્યું કે, લીંબું પડેલું દેખાડો તો હું ઊઠું. આ ઉપરથી મામા ભાણેજને ટંટો થયો. દરબારી લોકો મૂળરાજને મળી ગયા, ને મૂળરાજે તે વેળાએ સામંતસિંહને ઠેર કર્યો.

મેરૂતુંગના લખવા પ્રમાણે સંવત્ ૯૯૮ માં ૨૧ વર્ષને વયે તે સ્વતંત્ર રીતે ગાદિપતિ થયો. ૨. ઉ.

૨ શેક્સપિયર કવિ, પોતાના જોન રાજાના નાટકના ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં એવા જ પ્રકારનો વિચાર લખે છે:-

ચાવડા વંશનો નાશ થઈ જવાથી, આસપાસના સર્વે રાજાઓને ગૂજરાતનું રાજ્ય લઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો, તેમાં મૂળરાજે, પોતાનું નવું મેળવેલું રાજ્ય તેના શત્રુઓથી રક્ષવાને ઘણી ખંદાઇભરેલી યુક્તિઓ કરવા માંડી. ઉત્તરમાં [1]નાગોર અથવા શાભર(સામ્બર)નો રાજા જે એક લાખ ગામનો (સપાદલક્ષ) ધણી હતો, અને પછીથી તેનું રાજ્ય અજમેરને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેણે એના ઉપર પ્રથમ હલ્લો કર્યો. તે જ વેળાએ [2]તિલંગાના રાજા તૈલિપના[3] સેનાપતિ બારપે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે, તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઘેટો જેમ પાછો હટી

"જે રાજદંડ અન્યાયથી ખુંચાવી લીધો હોય, તે જેવા કલહભરેલા પ્રકારથી "મેળવી લેવામાં આવ્યો હોય તેવા જ પ્રકારથી સાચવી રાખવો પડે છે, અને જે લપશી "પડાય એવી જગ્યા ઉપર ઉભો રહે છે તેને નિર્બળ આધાર ટકાવી શકતો નથી."

૧ મેરૂતુંગ સપાદલક્ષ જણાવે છે, ચોહાણરાજ વિગ્રહરાજ.

૨ મિસ્તર વાલ્ટર એલિયટ (રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તકના ૪ ભાગના પાના. ૧ પ્રમાણે) કલ્યાણના ચાલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનું વર્ણન કરતાં "તૈલપદેવ" નામના રાજા વિષે લખ્યું છે, તેણે શક ૮૯૫ થી ૯૧૯, (અથવા સન ૯૭૪ થી ૯૯૮) ૯૭૩-૯૭ સુધી રાજ કર્યું, તેથી તે મૂળરાજના સમયનો હતો, માટે બેશક અહિં તૈલપ લખ્યો છે તે જ એ તૈલપદેવે માળવાના બહાદુર રાજા મુંજને મારચો હતો એવું લખ્યું છે. મિ૰ એલિયટે, કલ્યાણ રાજ્યની ઉત્તર દિશાની સીમા નર્મદા નદી લખી છે. (પ્રાચીન ગૂજરાતનો કર્ત્તા લાટ દેશનો બારપ કહે છે.)

૩ કીર્ત્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, લાટેશ્વરનો સેનાપતિ બારપ જે બીજા કોઈનાથી હઠે નહિ એવો હતો તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળા મૂળરાજે હણીને તેના હાથિયોનો સમૂહ લઈ લીધો.

ભાષાન્તરમાં આચાર્ય વલ્લભજીની કવિતા બીજા સર્ગમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ-

હવે ચૌલુક્ય ભૂપાળ, પુરને પાળતો હતો
જીતી રાજ-સમાજોને, મૂળરાજ કરી છતો ૧
જિત-શત્રુથી છૂટેલી, કૃષ્ણનીવત્ ગુણે કરી
ગૂર્જરેશ્વર-રાજશ્રી, જેને પોતા થકી વરી- ૨
સેનાની લાટેશ્વરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી;
તે બાર્પને હણી જેણે, હાથીસેના ગ્રહી દમી. ૩
પીડેલા છે શત્રુ જેણે, તે સ્વબાણોતણું રણે
નિશાન કચ્છભૂપાળ, લાખાનું કર્યું જેહણે ૪
હર્યું દારિદ્ય દાનો દઈ, જિત્યા શૌર્યથી દુર્જનો
કીર્ત્તિએ રામને ઢાંકી, કર્યું રાજ્ય ઘણા દિનો. ૫
(પૃષ્ઠ ૧૩). ર. ઉ.

વધારે જોરથી ટક્કર મારે છે અથવા વાઘ જેમ ક્રોધાયમાન્ થઈને નમી સંકોચાય છે તેમ વધારે મારાત્મક અસર કરે એવી તલપ મારી શકે છે તેમ તમારે તમારૂં પરાક્રમ પાછું ખેંચી રાખવું. આમ કહેવા ઉપરથી અથવા પોતાની નિત્યની પ્રપંચી રીત પ્રમાણે મૂળરાજ અણહિલવાડ તજીને, ઘણે આઘે અને કોઈનો હલ્લો થઈ શકે નહિ એવા કચ્છના નાકા ઉપર કંથકોટ[1] કિલ્લો છે તેમાં ભરાઈ પેઠો, તે એવી આશાથી કે ચોમાસામાં હરકત પડશે તેથી અજમેરના રાજાને પાછા જવું પડશે. પણ તે રાજાએ તો ચોમાસામાં પણ ટકાવ કર્યો ને જ્યારે નવરાત્ર આવ્યાં ત્યારે હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી. મૂળરાજે કાંઈ [2]લાલચ આપીને અજમેરના લશ્કરને પાછું ક્હાડ્યું, પણ

---

૧ કચ્છના ભચાઉ તાલુકામાં આ કિલ્લો છે તે કંથાદુર્ગ અથવા કંથાગઢ પણ કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૯૪૩ માં જામ લાખા સાડજિયે પૂરો કરયો અને તેના પિતા જામ લાડજિયે આરંભ કર્યો હતો. ર. ઉ.

૨ મેરતુંગના લખવા પ્રમાણે (લાલચ આપી ક્હાડ્યા નથી પણ) નીચે પ્રમાણે બન્યું છેઃ—

નાગોર અથવા સપાદલક્ષના રાજાએ જ્યાં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાં જ, શાકંભરી નામે નગરી વસાવી, પોતાની ગોત્રદેવીને ત્યાં જ મગાવી નવરાત્ર કરી મૂળરાજે લહ-ણિકા કરવાના મિષે પોતાના સામંતોને સંકેતયુક્ત કંકોતરિયો લખી. તે પ્રમાણે ત્યાં જે આવે તેમનો સત્કાર કરવા માટે, રાજપુત્રોને અગાઉથી મોકલ્યા, અને પોતે પણ મુહૂર્તને સમયે સાંઢણી ઉપર બેશી આવી પહોંચ્યો. ને સપાદલક્ષની છાવણીમાં પેશી, તેના તંબુ આગળ જઈ, તેમાં પ્રવેશ કરયો. સંકેત પ્રમાણે તેના સામંતો પણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર સહિત આવીને તેના તંબુની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા. મૂળરાજે સપાદલક્ષના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, "આ ભૂમંડળમાં મારા સામો થાય એવો બળવાન્ મુકુટધારી હજી મેં "જોયો નથી. પણ આપ અહિં યુદ્ધાર્થે પધાર્યા છો તેથી યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત "થયો તેથી હર્ષ થાય છે. પરંતુ તૈલિપનો સેનાપતિ બારપ અહિં ચડી આવ્યો છે તેને "શિક્ષા કરીને હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આપે સુખે અહિં થોભવું. પછીથી યુદ્ધનો રસ "પરસ્પર આપણે ચાખીશું. આ વાત નિવેદન કરવાને હું આવ્યો છું.' સપાદલક્ષે કહ્યું કે, "એક કટાર ઉપર ઝુઝવી આપ મારા જેવા શત્રુના અગણિત સૈન વચ્ચે થઈને આવ્યા "તો આપના સાહસિક ધૈર્યને ધન્ય છે! આપની સાથે મિત્રતા રાખવી યોગ્ય છે." મૂળરાજ ત્વરાથી ત્યાંથી ઉઠી પોતાના સામંતો સહિત સાંઢણી ઉપર પાછો સવાર થઈ બારપની છાવણી ઉપર તૂટી પડ્યો, ને તેની સેનાનો ઘાણ વાળી દઇને હર! હર! મહાદેવ! ક્હેતો જય મેળવી પાછો ફર્યો અને શાકંભરી ભણી આવ્યો તો સપાદલક્ષ તેનું બારપ સંબંધનું પરાક્રમ જાણી જતો રહ્યો હતો. આ બનાવથી પોતે ઘણો પ્રસન્ન થયો, અને આ પરિણામ અમર કરવાને તેણે મૂળરાજ વસહિકા અને મુંજાલદેવ સ્વામીનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. ક્હે છે કે તેનો ભક્તિભાવ જોઈ સોમેશ્વર મહાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને મંડલિક નગરમાં તેને દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે, "તારા અણહિલપાટણમાં

આ વિષે ધ્યાનમાં ઉતરે એવો કાંઈ લેખ નથી. પછી પોતાના પટાવતોને એકઠા કરીને બારપના લશ્કર ઉપર હલ્લો કરયો ને તે સેનાપતિને ઠેર કર્યો તથા તેની ફોજમાં કાપાકાપ કરીને ભંગાણ પાડયું.[1]

"હવે નિવાસ કરું છું. તેનો પરચો તને સત્વર જણાશે." ત્યાં જોયું તો કુવાનાં પાણી બધાં ખારાં થઈ ગયાં એટલે સોમેશ્વર પોતાના સેવક સમુદ્ર સહિત ત્યાં પધાર્યા સમજી તેણે ત્યાં ત્રિમૂર્ત્તિપ્રાસાદ કરાવ્યો એટલે સર્વે જળ પાછાં મીઠાં થઈ ગયાં.

ત્રિપુરૂષપ્રાસાદને માટે પૂજારી ખોળતો, તે શ્રી સરસ્વતી કિનારે કંથડી નામે પવિત્ર તપસ્વી હતો તેની પાસે ગયો, પણ તેણે કહ્યું કે:-

अधिकाराश्त्रिभिर्मासे मॉठपत्यास्त्रिभिर्दिनैः।

शीघ्रं नरकवाञ्छा चेत् दिनमेकं पुरोहितः ॥

"અધિકારીને ત્રણ માસે, અને મઠપતિને ત્રણ દિવસે, નર્કની પ્રાપ્તિ થાય "છે, પણ જો તે કરતાં એ તુરત નર્કપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતી હોય તો એક દહાડો જ "પુરોહિત થવું. માટે હે રાજન્! સંસારસમુદ્ર નિર્વિઘ્ને તરવા હું એવા લો- "ભથી દૂર રહ્યો છું." રાજાએ ધાર્યું કે સત્પાત્ર તો આ છે, ને એ માનતો નથી તો શું કરવું? પછી તેને ભિક્ષા આપવાના રોટલામાં તેના નામનું તામ્રપટ્ટ કરાવીને ઘાલ્યું, ને તે ભિક્ષામાં આપ્યું, ત્યારે છેવટે તેણે પોતાના એક રાજવંશી શિષ્ય વયજલ્લદેવને લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તેની પાસે જઈ તેને સેવા માટે ૩૨ વારાંગના, ૮ પલ કેસર, ૪ પલ કસ્તુરી, ને ૧ પલ કપૂર ન્હાવા માટે, તથા આચ્છાદન કરવા માટે સિતાતપત્ર (શ્વેતછત્ર), ગ્રામ સહિત આપવાનો કરાર કરી તેડી લાવ્યા અને ત્રિપુરૂષ-ધર્મસ્થાનના અધિકારીનો તેને અભિષેક કરયો. તે સ્થાન, કંકરોલ એટલે કાંકરોલ નામના ગામથી આજે પણ ઓળખાય છે.

આ પૂજારી રાજવંશી હતો તેથી દેવાલયમાં રાજવૈભવ જેવી ધામધૂમ રાખતો હોવાથી મૂળરાજની રાણીને તેના બ્રહ્મચર્ય વિષે શક ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી એક રાત્રિયે ત્યાં પૂજાપો લઇને ગઈ, પણ વયજલ્લદેવ તેની વૃત્તિ સમજી ગયો ને તેના ઉપર પાન ખાધેલા મુખની પીચકારી મારી. તેના ઓગળનો સ્પર્શ જે જે સ્થલે થયો તે તે સ્થલે તે રાણીને કોઢ નીકળ્યો. પણ બ્રહ્મચારીની અતિ પ્રાર્થના કરવાથી તેણે પોતાના ન્હાયલા પાણીથી તેને ન્હાવાની આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે કરતાં તેને થયેલો કોઢ મટી ગયો.

ર. ઉ.

૧ નાંદોલના ચોહાણોની દંતકથા વિષે નીચેનું કથન છે તે ઘણું કરીને આ વિષે છે:-

"સંવત્ ૧૦૩૯ મા (સન ૯૮૩), પટ્ટણ શેહેરના આગ્નેય દરવાજા આગળ લાખણુરાવ ચોહાણ જકાત ઉઘરાવતો હતો. તેણે મેવાડના રાજા પાસેથી ખંડણી લઈને તેની મરજી પ્રમાણે જે કરવાનું હશે તે કર્યું.—ટૉડકૃત રાજસ્થાન ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૪૪૬.

મેરૂતુંગ પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં લખે છે કે સપાદલક્ષીય (ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજ બીજો) રાજાએ મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કરી, તેવે સમયે તૈલપ દેશના રાજા તૈલપના સેનાપતિ બારપે પણ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું પણ તેમાં તે મારયો ગયો. તેના ઘોડા ને હાથી મૂળરાજે લઈ લીધા.

શત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી, મૂળરાજે અણહિલવાડમાં કેટલાંક ધર્મનાં સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં પ્રખ્યાત મહાદેવનું દેરૂં સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળા છે, તે પૂરૂં કરવાને તે જીવ્યો નહિ. એમ કહેવાય છે કે, શિવની તેણે ઘણી ભક્તિ કરી હતી, તેથી તે શિવે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને, જેમાં સોમનાથ મહાદેવનું સર્વ દેરાંઓમાં સ્મરણયોગ્ય દેરૂં છે તે સુધાંત, સોરઠ દેશનું રાજ્ય આપ્યું. સોરઠ મળવા વિષેનો વૃત્તાન્ત પ્રખ્યાત હેમાચાર્યે પોતાના દ્વ્યાશ્રયમાં આપ્યો છે તેમાંથી એક ભાગ અમે નીચે આપિયે છિયેઃ—

જૈન આચાર્ય કહે છે કે, "મૂળરાજ જગતપ્રતિપાલ હતો; તે ઉદાર "મનનો, સદ્ગુણોથી ભરેલો હતો. સર્વ રાજા સૂર્યની પેઠે તેની પૂજા કરતા "હતા, ને જે લોક પોતાનો દેશ તજીને ત્યાં આવી વસતા હતા, તેઓ "એના રક્ષણ નીચે સુખ પામતા હતા; તે કારણથી તેને ચક્રવર્તી એવું પદ "મળ્યું, તેના શત્રુમાંથી અર્ધા તો તેણે ઠેર કર્યા, ને અર્ધાને ભીખ માગતા "કરીને, નાત બ્હાર કહાડી મૂકેલાની પેઠે, શહર બ્હાર કર્યા. તેમની "સ્ત્રિયોએ કૂવાનાં દેડકાંની પેઠે, ઘરના આંગણા બ્હારનું કાંઈ પણ જોયું "ન હતું તેઓને વગડામાં ભટકતાં, ભીલોએ પકડીને શેહેરમાં ગુલામની પેઠે વેચી."

એક સમયે સોમનાથ મહાદેવે મૂળરાજને સ્વપ્નમાં દેખા દઈ, આજ્ઞા કરીકે, "આહરિપુ[1] અને બીજા દૈત્યોએ પ્રભાસતીર્થનો નાશ કર્યો છે માટે "તેઓને પૂરા કરય, મારા પ્રતાપથી તું જય પામીશ."

---

૧ ચંદ્રવંશમાં આદિ નારાયણથી ચોથા પુરૂષ ચંદ્રમા થયા તેના વંશજ ચંદ્રવંશી કહેવાયા. દશમા પુરૂષ યદુ થયા તેના કુળના યાદવ અથવા જાદવ કહેવાયા. ૫૪ મા પુરૂષ શ્રીકૃષ્ણ યાદવ થયા તેમનો કુમાર, ૫૫ મો પુરૂષ સામ્બ થયો તે મિશ્ર (ઈજીપ્ત) દેશમાંના શોણિતપુરના રાજા બાણાસુર પછી થયલા રાજા કૌભાણ્ડની કુંવરી રામા વેરે પરણ્યો હતો, તેથી તેને ૫૬ મો પુરૂષ ઉષ્ણીક નામે કુંવર થયો, તે યાદવા સ્થલી થઈ ત્યારે પોતાને મોસાળ શોણિતપુરમાં હતો. તે કૌભાણ્ડને કુંવર ન હોવાથી તેની પછી ગાદીનો વારસ થયો. તેના વંશમાં ૧૩૫ મો દેવેન્દુ નામે ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકાને અંતે શોણિતપુરમાં રાજા થયો; તેને ચાર કુંવર ૧ અસપત (અશ્વપતિ) ઉર્ફે ઉગ્રસેન, ૨ ગજપત (ગજપતિ), ૩ નરપત (નરપતિ), અને ૪ ભૂપત (ભૂપતિ) નામે થયા. તેમના વખતમાં હજરત મહમદ પેગમ્બરે મુસલમાન ધર્મ ચલાવ્યો. મિશ્ર દેશની કેટલીક પ્રજા મુસલમાન થઈ. આ ચારે ભાઈઓને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે પોતાનું રાજ્ય છોડ્યું અને ત્યાંથી નાઠા. મ્હોટા ભાઈ અસપત મુસલમાન થયો, બાકીના ત્રણ ભાઈ આગળ ચાલતા હાલના અફગાનીસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યાં, એ ત્રણમાંથી મ્હોટા ગજપતે પોતાને નામે,વિક્રમ સંવત્ ૭૦૮(ઈ. સ. ૬૫૨)ના વૈશાખ શુદિ ૩ શનિવારે રોહિણી

બીજે દહાડે સવારમાં, મુકુટધારી રાજાઓ રીત પ્રમાણે દરબારમાં હાજર થઈ ગયા. એટલે સોલંકી રાજાએ પોતાના પ્રધાન જંબક અને ખેરાલુના

નક્ષત્રમાં ગજની નામે શહર વસાવ્યું. અને નરપતને ત્યાંનો જામ (રાજા) સ્થાપ્યો. ગજની અને ખુરાશાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભૂપતે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના વંશના ભટ્ટી કે ભાટી કહેવાયા. તેમને કેટલીક મુદ્દતે ખુરાસાનના રાજાએ ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યા, એટલે પંજાબમાં આવી સલભાણ્યુ શહર (લાહોર કે તેની નજીકમાં હશે) આબાદ કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું. પરંતુ ત્યાંથી પણ તેમને દુશ્મનના ભયથી ભાગવું પડ્યું તે સિંધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યા. ત્યાં ઉમરકોટના પરમાર રાજા તથા જાલોરના સોનિંગરા સાથે લગ્નસંબંધ બાંધ્યા. આ પ્રમાણે કરી રણમાં "તણોત"નો કિલ્લો સંવત્ ૭૮૭ માં બાંધી રાજધાની કરી. તણોતથી રાવળ દેવરાજે પોતાના નામ ઉપરથી દેવરાજ કિલ્લો બાંધી રાજધાની કરી. તેની છઠ્ઠી પ્હેડિયે રાવળ જેસલ થયો, તેણે તે શહરથી દશ માઈલ ઉપર પોતાને નામે સારા બચાવવાળો જેસલમેર નામે કિલ્લો ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં બાંધ્યો. ત્યારથી તેના વંશજોની રાજધાની ત્યાં છે.

ઉપર કહેલ ગજપત પોતાના કુંવર—૧ સાલબાહન, ૨ બલંદ, ૩ રસલુ, ૪ ધર્મગંધ, ૫ બાચા, ૬ રૂપ, ૭ સુન્દર, ૮ લેખ, ૯ જસકર્ણ, ૧૦ નેમા, ૧૧ માત, ૧૨ નિમક, ૧૩ ગંગેવ, ૧૪ જગેવ, અને ૧૫ જયપાળ એમ પંદર કુંવર સહિત હિન્દમાં આવ્યો. તેની કેટલીક પ્હેડિયે નગર ઠઠ્ઠામાં ચૂડચંદ્ર, (ચૂડાચંદ્ર) જાદવ થયો, તે સોરાષ્ટ્રમાંના વામનસ્થલી(વંથલી)ના રાજા બાલારામ ચાવડાનો ભાણેજ થતો હતો; તે ઉપરથી બાલારામે, પોતાના કુંવર સાથે સંતોષ ન હોવાથી, ચૂડચન્દ્રને પોતાનો વારસ બનાવ્યો. એના વંશજો ચૂડાસમા કહેવાયા.

श्री चन्द्रचूडे चूडाचन्द्रे चूडा समानमकृत यतः
जयति नृपहंसवंशात्तंसः संसत्प्रशासितो वंशः

(ચૂડચન્દ્ર એટલે શિવ, કેમકે શિવે ચન્દ્રને પોતાને મસ્તકે ધારણ કરચો છે, તેમ આને બીજાએ કબૂલ્યો તેથી ચૂડચન્દ્ર થયો.) આ સંસ્કૃત કવિતા અશુદ્ધ છે.

વામનસ્થલીની ગાદિયે ચૂડચન્દ્ર ઈ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭ સુધી. તેનો કુંવર હમીર પોતાના પિતાની હૈયાતીમાં મરણ પામવાથી તેનો કુંવર ૨ મૂળરાજ ચૂડચન્દ્ર પછી ગાદિયે બેઠો, ઈ. સ. ૯૦૭થી ૯૧૫ સુધી. તે પછી તેનો કુંવર ૩ વિશ્વવરાહ ઈ. સ. ૯૧૫થી ૯૪૦ સુધી. તેણે રાહ પદવિ ધારણ કરી. તે પછી ૪ ગ્રહઅરિસિંહ (રાહગારિયો ૧ લો કે ગ્રહરિસિંહ) ઉર્ફે ગ્રાહરિપુ થયો. તેણે ઈ. સ. ૯૪૦થી ૯૮૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ મહા બળવાન્ હતો એનાથી દિલ્હી, દેવગઢ, લંકા વગેરેના રાજા ડરતા હતા. એ અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજ સોલંકી સાથેની લડાઈમાં ઈસવી સન ૯૭૯ માં હાર્યો. એણે જૂનાગઢનો ઉપરકોટ બાંધ્યો છે.

ગજની શહરની ગાદિયે જામ નરપત બેઠો તે પછી તેનો કુંવર (૧૩ મો) પુરૂષ સામ્પત ઉર્ફે સમો થયો, તેના વંશના સમા કહેવાયા (જે પાછળથી જાડેજાને નામે પ્રસિદ્ધ થયા). જામ સમાને મુસલમાનો સાથની લડાઇમાં ગજની ખોવું પડ્યું. ત્યાંથી

રાજા જેહુલને પૂછ્યું કે, " મહાદેવની આજ્ઞા પાળવાને શો ઉપાય કરવો જોઈયે" વળી તેણે કહ્યું કે[1] "ગ્રાહરિપુને મેં આગળ પાડ્યો છે; પણ તેનો

તેણે બલોચીસ્તાન અને સિન્ધ વચ્ચેની હદમાં આવી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની દશમી પેઢિયે (૧૪૬મો) લાખિયારભડ થયો, તેણે સમૈ નગર (પાછળથી નગરઠઠ્ઠા) વસાવી રાજગાદી કરી. તેનો કુંવર (૧૪૭) લાખોજી (ઉર્ફે લાખો ધુરારો) થયો, તેની પછી તેનો ન્હાનો કુંવર ઉન્નડજી ગાદિયે બેઠો અને મ્હોટો કુંવર (૧૪૮) મોડજી કચ્છમાં આવી પાટગઢનો રાજા વાઘમ ચાવડો જે તેનો મામો થતો હતો તેનું રાજ્ય લઈ ઇ. સ. ૮૧૯ માં ગાદિયે બેઠો. તે પછી તેનો કુંવર ૧૪૯ સાડજી થયો, તેણે કચ્છના વાગડમાં કુંથકોટનો કિલ્લો, ઇ. સ. ૮૪૩ માં તેના બાપે બાંધવા માંડ્યો હતો તે, પૂરો કર્યો. તે પછી તેનો કુંવર (૧૫૦) ફૂલજી થયો, તેણે ઇ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર લક્ષરાજ (લાષાક) ઉર્ફે લાખોજી કે લાખો ફૂલાણી થયો. તેણે ઇ. સ. ૮૮૦ થી ૯૭૯ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આ ઉપરથી જણાશે કે લાખો ફૂલાણી અને ગ્રાહરિપુ પોતપોતામાં પિત્રાઈ થતા હતા.

૧ "મેં જ ગ્રાહરિપુને ગાદિયે સ્થાપ્યો છે, પણ એ કુલક્રમમાં જન્મેલો માટે "નિર્લજ્જ, પરિવ્રાજકોનો હિંસક નિકળ્યો; ત્યારે હું પૂછું છું કે, હું એનો નાશ શી રીતે "કરૂં ? કેમકે, પોતે જ જેને સ્થાપેલો છે, તેને પોતેજ ઉખેડે એમ હું એનો વિનાશક શી "રીતે થાઉં ? એમ કયો ઉર્જ (સાત્વિક) પુરૂષ કરે ? વધ્યત્વ અને અવધ્યત્વરૂપ વિરૂદ્ધ "કાર્યની પ્રાપ્તિ થઈ માટે શું કરવું જોઇયે તે તમે કહો.

"ભીતિના અસ્થાન અને મતિના પરમ ધામ, શત્રુના સંહારનારા, હે મહાશય ! "જંબક ! તમે બૃહસ્પતિ જેવા છો, અને જેહુલ ! તમે શુક્ર જેવા બુદ્ધિમાન્ છો, તો તમે "એક પણ ક્ષણ વિલંબ કર્યા વિના જ યોગ્ય હોય તે કહી દ્યો." ત્યારે જેહુલ બોલ્યોઃ-

"ચર્મવતી નદી(રૂધિરની ચર્મ સહિત વ્હેતી નદી)ના સર્જનાર (બહુ યજ્ઞ "કરનાર રંતિદેવ)' જેવા, તથા રૂમણ્વાન્ (પર્વત) જેવા અતિ ઉન્નત, અને કક્ષિવાન્ "જેવા સંપૂર્ણ ધાર્મિક! હે સર્વ ભૂપતિએ ઘુંટણ વાળીને નમન કરાયલા ! એ આહીર "(આભીર) ગધેડા(ચક્રીવાન્)ને ઉદ્દેશીને જે શંભુએ આપને કહ્યું તે યુક્ત જ છે.

"ઉદનવાન્=ઋષિ (જેનામાં પાણી છે એવો) તેના અપત્ય=ઓદનવત તેમનો દ્રોહ "કરનારો-ઔદનવત=એ નામના આશ્રમમાં થયેલા ઋષિઓનો દ્રોહ કરનાર એ સુરાષ્ટ્ર "દેશના રાજાએ મારી નાંખેલા (તીર્થપાંથ) તીર્થયાત્રા કરનાર લોકનાં અસ્થિચર્માદિથી "છવાયલી, સમુદ્રકિનારે આવેલી પ્રભાસભૂમિ પ્રયત્નવાનને પણ અગમ્ય થઈ પડે છે.

"જે સુરાષ્ટ્રભૂમિ શ્રીવિષ્ણુએ કરીને ઉત્તમ રાજાથી યુક્ત (રાજનવતી) હતી, તેને 'હલિમ નામના અસ્ત્રવાળા હોવાથી ઉર્મિ (લહેરો) સહિત સમુદ્ર જેવા ભયંકર જણાતા, "અને કૃમિના રોગવાળાના જેવી શૌર્યની ગરમીની ચેળ થયેલા, આ રાજાએ, નડારા "રાજાવાળી કરી નાંખી છે.

"હાથમાં યવ લીધેલા એવા જે મુનિયો તેમની ગાયો, માહિષ્મતીપુરીના ઈશ (કાર્ત- "વીર્ય-સહસ્રાર્જુન) પેઠે હરનારો, વૃષભના જેવો સ્કંધવાળો, ભાનુમતીના પતિ (દુર્યોધન) "જેવો આ, ગરૂડધ્વજ (કૃષ્ણની ધ્વજા ઉપર ગરૂડનું ચિહ્ન છે), અને કપિધ્વજ (અર્જુનની

"કોઈ એવા ચોઘડિયામાં જન્મ થયો છે કે તે નિર્લજ્જ થઈને યાત્રાળુ "લોકોનો નાશ કરે છે. મેં એને અધિકાર આપ્યો છે એ વાત ખરી, પણ

"ધ્વજ ઉપર હનુમાનનું ચિહ્ન છે (કૃષ્ણાર્જુને વસવા યોગ્ય વામનસ્થલીમાં (ગ્રાહરિપુ "જેવો નઠારો રાજા) વસે છે.

"રાત્રિયે હુમલો કરનારો, રાત્રિયે પણ ન સૂઈ જનારો, અને ઉગ્ર બાહુવાળો, તથા આસન વાળીને પણ બેસતો નથી એવો ગ્રાહરિપુ હોતાં, વીશ હાથવાળા (રાવણ)નો "ભાઇ વિભીષણ જે ચિરાયુ છે તેથી તીર્થોમાં ભ્રમણ કરે છે તે પણ મને લાગે છે કે "(આ નઠારાને હાથે) અભાસમાં મહિનો કે દોઢ મહિનો રહેવા ઇચ્છે તો પણ તે રહી "શકે એમ નથી.

"હૃદયથી જ દુષ્ટ, લોકોના હૃદયને સાલતો, ને રાવણથી ચતુર્થાંશ કે અષ્ટાંશ ઓછો "હોય તેવો, અને સમુદ્રના જળથી પણ ન અટકાવી શકાય એવો, આ, લોહી પીનાર "(રાક્ષસો)ને શત્રુના લોહીથી ખુશી કરે છે.

"અને નીકળી પડતાં લીડાં તથા આંતરડાંવાળા, લાંબા દાંતવાળા, શત્રુના હાથીના "સમૂહને, યમના દંત જેવાં અસ્ત્રથી હણતો, મદ્યપાનાદિના જેવા રક્તપાનથી, તેમ વિષ્ટા "જેમાંથી નીકળી ગયેલી છે એવાં આંતરડાંથી પિશાચીને (આ રાજા) સંતોષ પમાડે છે.

"તીર્થમાં ફરનાર જનોના શત્રુએ, (ગ્રાહરિપુએ), વ્યાઘ્રપાદના અપત્ય ઋષિ, જેમની "દૃષ્ટિ નિરન્તર નાસાગ્ર ઉપર જ ઠરી રહે છે, જેમનું મન નિરંતર દ્વિપદ્યાદિ છંદો રચ- "વામાં રમે છે, ને જે મનુષ્ય માત્રના હિતમાં જ નિરત છે, તેમનો, નાક ફુંગરાવીને "અનુચિત વચન બોલી તિરસ્કાર કરયો.

"મનુષ્ય માત્ર પ્રતિ, દુષ્ટતા કરતા એવા, કેવલ અક્કલ વિનાના તથા સર્પનાં જેવાં "કુટિલ કર્મ કરનારા, તેમ ચતુર્થાંશ ભાગ લેવાનો કહીને લોકો પાસેથી આખુંએ તાણી "લેનારા, આ દુષ્ટથી ધર્મ કેમ આપત્તિમાં ન આવે ?

"પશ્ચિમ દિશાનો પતિ (એ ગ્રાહરિપુ) દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાના રાજાને પશુની "પેઠે પોતાની આગળ પગે ચાલતા કરીને, અતિ અહંકારભર્યો, હૃદય તથા ચક્ષુ તેમાં "નાથી ઊંચાં ને ઊંચાં રાખીને સ્વર્ગને જ રસ્તે જતો હોય, તેમ અદ્ધર ચાલે છે.

"ઘણા વિદ્વાનો છતાં પણ કેવળ પાપિષ્ટની સંગતિમાં રહેનારા, પુરૂષોને વિષે "ધર્મનો જાણનાર છતાં પણ, પાપમાં જ રમનારા, એવા અતિ રૌદ્ર અસ્ત્રાદિના નૈપુણ્ય- "વાળા, આ રાજાનાં ચરિત્ર, તેનાથી ત્રાસીને નમી જતી પૃથ્વી જ જાણે છે. (બીજો કોઈ "જાણી શકતો નથી.)

"અતિ ક્રૂરતાએ કરીને વરૂ જેવા, તથા ઈન્દ્રના વૈભવની ઇચ્છા રાખનાર, આ "યુવાનની, કૂતરાના પુછડા જેવી વાંકી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રાણીને ભોગવતા ઇન્દ્રને પણ કાંટાની "પેઠે સાલે છે.

"જવાનીના મદથી શ્વાનના જેવી ઉન્મત્તતાવાળા, અને યુવતિયોના લંપટ, તથા "ઇન્દ્રથી પણ ન બ્હીનારા, એણે, રાજાઓને લોહીથી ભરેલા (રૂધિરાક્ત) બાણોવતી હાણી "હણીને તેમની રોતી રાણિયોને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી છે.

"એનાં કર્મ આવાં છે ત્યારે મારે એનો નાશ કરવો કે નહિ." આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જેહુલે ગ્રાહરિપુનાં દુષ્ટ કર્મ ગણાવીને ઉત્તર આપ્યું કેઃ-

---

"સામવેદમાં (રથંતર અને બૃહદ્રથંતર) સામ જેવા, વૃત્ર તથા અર્જુનના બળ-
"વાળા, રાજાઓને બંદીવાન્ કરી રાખનારા, સુંદર અશ્વવાળા, દુષ્ટ કર્મ કરનારા, એવા
"આ પાપના દિવસ રૂપ રાજાને જોઈ કોણ નમતું નથી?

"શતઘ્ની એ નામના આયુધથી હજારો બ્રાહ્મણને મારી નાંખવાને લીધે, યજ્ઞ માત્ર
"બંધ થયાથી પૃથ્વીને પ્લીહ રોગ જેવા આ રાજાનાથી (ત્રાસીને) પોતાનો યજ્ઞભાગ ન
"મળવાથી ક્ષુધાતુર થયેલો ઇન્દ્ર, આજ ને આજ જ, આ દુષ્ટને પૃથ્વીપતિ બનાવનારા
"વિધિને ધિક્કારશે.

"વિશાળતાથી દીપતાં, મદથી ડોલતાં, ચલવિચલ થતાં, ને એમ યમની પણ
"સ્પર્ધા કરતાં, અને પૃથ્વી તથા આકાશને ગળી જવાને તત્પર, એવા એનાં નેત્ર, તે
"પણ, એવા જ એના તનુને યોગ્ય છે.

"જ્યારે એની પાસેના ભાથામાંની ચપલતા શત્રુઓ પ્રતિ ધૂણે છે, દળે છે, ફૂંફાડ દે
"છે, ત્યારે દેવતાઓ પણ જ્યાંથી નાશી ગયા છે એવું સ્વર્ગ, દેવતાના પુનરાગમનને
"ઇચ્છતું સતું, સ્વર્ગ કેમ કહેવાઈ શકાય?

"કારક જેમ અનેક ક્રિયાઓનો, તેમ તે મહા મહા પાપનો હેતુ છે, સ્વતંત્ર છે.
"કુકર્મનો કર્તા છે; ને વિશ્વને અતિ તાપ આપે છે, દિશા માત્રમાં રખડે છે, સમુદ્રને
પણ તરી જાય છે, દુર્ગુણમાં પણ પેસે છે, ને જરાએ ભય પામતો નથી.

"રમતમાં પણ ફરતાં ભૂપતિઓને ભડકાવે છે, પૃથ્વીમાંથી દ્રવ્ય માત્ર ખેંચી લે છે, તેમ તે ઉપર અધર્મ જ પ્રવર્તાવે છે, મુનિઓ પાસે કાંઈ ભણતો નથી (એટલું જ નહિ) પણ તેમની ગ્રંથિનો પણ રોધ કરે છે, તેમને સન્માર્ગ પૂછતો નથી, ને ઉલટો તેમની પાસેથી કર લે છે.

"રત્નાકરમાંથી રત્ન તાણી લે છે, (છતાં) કૂબેરના ભંડારની ઇચ્છા કરે છે, યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષિયો એની પાસે પોતાના પ્રાણ યાચે છે ને એને પોતાના સ્વામી રૂપે સ્વીકારે છે.

"રાવણ પોતાના પુરમાં પરસ્ત્રીને ખેંચી ગયો હતો; કાર્તવીર્ય મુનિની ગાય ચોરી ગયો હતો; પોતાની બ્હેનના બાળકને કંસ મારી નાંખતો હતો; શું એ ત્રણે પાસેથી અનીતિ આ દુષ્ટ શીખ્યો છે?

"સિંધુપતિને મથી નાંખીને ગજ, અશ્વ, ગાય આદિ દંડમાં લઈ લીધાં, ને એની યુક્તિથી મહીધરો પરસ્પર વિરોધવાળા થઈ પડ્યા; એમ એણે સિંધુપતિ અર્થાત્ સમુદ્રનું મંથન કરી ઐરાવત, કામધેનુ, અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા લેનાર, તથા મહીધર એટલે પર્વતની પાંખો તોડી નાંખનાર ઇન્દ્રના ગુણ, દંડ રૂપે ગ્રહણ કર્યા છે. યમને પણ ઘાત કરવા પ્રેરે છે, પણ પોતે યમથી પ્રેરાતો નથી.

"એણે પૃથ્વીને સૈન્યના સમૂહથી ખેદ પમાડ્યો છે, શેષનાગને ભારથી પીડા બતાવી છે, શત્રુને યમપુરી બતાવી છે, ને પિશાચોને તેમનું માંસ ખવડાવ્યું છે.

"કેદ કરેલા રાજાદિને એણે અતિ કઠોર વચન સંભળાવ્યાં છે, ને તેમને એણે દંડની રકમો કહી સંભળાવી છે; વેરીના માથા ઉપર પગ મૂકતાં એણે ઉગ્ર તેજથી કોને રાંધી નાંખ્યા નથી?

"એ ભરવાડ[1] ઘણો જુલ્મી છે;" શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યના વારાથી, જે "ગાદી પ્રતાપથી પ્રકાશ પામતી એના વખત સુધી ચાલતી આવી છે તે

"એ, ઉજ્જયંત ઉપર મૃગયા રમતાં કૂતરાનાં ટોળાં પાસે ચમરીવાળી ગાયોને મરાવી, તેમને જ તે ખવરાવે છે; ને એ ચિત્ર રંગના કૂતરાનાં ટોળાંને પ્રભાસના આશ્રમોમાંની ચીસો પાડતી હરિણિયો પણ ખવરાવી દે છે.

"જગત્ માત્રને અભક્ષ્ય એવું ભક્ષ કરનાર, અને અખિલ જગતને પણ કુકર્મમાં પ્રેરનાર એવા એને હવે દૂત પાસે કેહેવરાવવું કે બોલાવવો એ કામનું નથી. પલાણ સહિત હાથીની સેના તૈયાર કરાવો, અને તેને કબજે કરવા માટે સેનાપતિને આજ્ઞા કરો!

"જે પ્રજા માત્રને કુમાર્ગે ચડાવે, તેવાને મૃત્યુમાર્ગે ચડાવવો જોઇયે. જે જે એવા એવા કુમાર્ગે વર્તાવનારને દંડ ન કરે, તે તેના પાપથી પોતાનો ધર્મ ખૂએ.

"તમે જો એને દંડ નહિ આપો, તો એ, પોતાના બળથી યમને પણ ગણકારશે નહિ (તો તમ જેવાની શી દશા?) કેમકે સત્પુરૂષોએ ઉપેક્ષિત એવા દુષ્ટ લોકો કોને કોને પોતે ખરાબ કરતા નથી?

"દુષ્ટ નીતિવાળા (છતાં બાહ્યાચારથી અનુકૂલ જણાતા) એવાને તમે કેમ અદ્યાપિ પ્રસન્નતાથી નિહાળો છો? એવા કપટીનો જરા પણ સત્કાર કરો નહિ; જે ન્યાયી છે, તે ન્યાયને જ નમે છે.

"હે નાથ! રાત્રિયે તમને જેણે કહ્યું છે તે નાથને અર્થાત્ શિવને જો તમે (પ્રસન્ન કરવા) ઇચ્છતા હો, કે ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હો, કે તમારા વંશના ધર્મને, કે સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મને સંભારતા હો, તો આ સંબંધે તો ક્રોધ ઉપર દયા કરો, ક્ષમા ઉપર નહિ.

"શ્રી શંભુ તમારા સ્વામી થઈ તમને 'તું જ તેને શાસન કરવા સમર્થ છે' એમ કહી ગયા છે, તો સૈન્ય તેમ બુદ્ધિ ઉભયને એના વધ માટે શુદ્ધ કરી તૈયાર કરો, કેમકે શત્રુની ઉપેક્ષા રૂપી વ્યાધિ (તે ઉપેક્ષા કરનાર રાજાને જ નહિ) પણ આખા રાજ્યને પીડા કરે છે.

"પૃથ્વીને સંતાપ કરનાર તથા તેને ચૂશી ખાનાર એવા એ વ્યાધિને હણવાના સંબંધે આપને ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી, પૃથ્વીને પીડા કરનાર પર્વતગણની પાંખ છેદવામાં ઇન્દ્રને કોણે પ્રેરણા કરી હતી?

"લોકને પીલી નાંખનાર શત્રુને દંડ ન દેનાર રાજા આખી પૃથ્વીને પીલે છે. માટે જો એમ ન કરવું હોય તો પ્રજાને રંજાડનાર આ દુષ્ટને રંજાડો.

જેમ ઇન્દ્રે જમ્ભને હણ્યો, જેમ જલશાયી વિષ્ણુએ મધુને હણ્યો, અને પુર દૈત્યને શંભુએ હણ્યો, તેમ હે રાજા! પૃથ્વીને પીડનાર આ પાપને તું હણ." (શ્લોક ૫૯ થી ૯૫ સર્ગ ૨ જો.) દ્વયાશ્રયનું ભાષાન્તર પૃ. ૩૭ થી ૪૩. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીકૃત.

[1] ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગ્રાહરિપુ યાદવ કુલનો હોવાથી તેને આભીર (આહિર) એટલે ગાયો ચારનારો ગણી આ ઠેકાણે ભરવાડ લખ્યો છે.

"ગાદિયે બેશીને **સૌરાષ્ટ્ર**માં તે રાજ્ય કરે છે. યાત્રાળુ લોકો **પ્રભાસ** ભણી
"જાય છે તેઓને મારીને તેમનાં હાડકાં અને માંસ ધારી રસ્તામાં વેરે છે. અને
"જે **વામનસ્થળી**માં હનુમાન અને ગરૂડની ધજાઓ ફરકતી તેમાં **રાવણની**[1] પેઠે
"નિર્ભયપણે રાજ્ય કરે છે, અને ચોરોને બીજી પવિત્ર જગ્યાઓમાં વસવા
"દે છે; બ્રાહ્મણોનો તે તિરસ્કાર કરે છે, અને વટેમાર્ગુઓને રસ્તા વચ્ચે
"લૂંટી લે છે; તેથી ધાર્મિક લોકોનાં હૃદયમાં તે તીર પ્રમાણે ખટકે છે. તે
"જવાન છે, કામી છે, અને મોહનો ભરેલો છે; તેથી, પોતાના શત્રુઓનો નાશ
"કરીને તેઓની સ્ત્રીયોને જોરાવરીથી પોતાના અંતઃપુરમાં ખેંચી જાય છે.
"આ જંગલી પુરૂષ **ગિરનાર**ના પર્વત ઉપર ભટકતો ફરે છે, અને **પ્રભાસ**
"આગળનાં હરિણોનો શિકાર કરે છે. તે ગાયનું માંસ ભક્ષણ કરે છે, દારૂ
"પિયે છે અને લડાઈમાં તેના શત્રુનું રૂધિર ભૂત, પ્રેત અને તેમના ચરને
"પાય છે. આ પશ્ચિમ દિશાના રાજા **ગ્રાહરિપુએ**[2] દક્ષિણ અને ઉત્તરના
"ઘણા રાજાઓને તેમના રથ મૂકીને નસાડી મૂક્યા છે; તેથી, જાણે તે કોઈની
"પરવા રાખ્યા વિના સ્વર્ગના રાજ્યની જિત મેળવવા ધારતો હોય તે પ્રમાણે
"ઉંચું જોઈ ચાલે છે. **ગ્રાહરિપુ યમ**પુરીના **યમ**રાય જેવો વિકાળ શરીરનો
"છે, સ્વભાવમાં પણ તે તેના જેવો જ છે, ને આખી **પૃથ્વી**ને જાણે હવણાં
"ગળી જશે અને **વૈકુંઠ**ને જતોને બાળશે એવો દેખાય છે. ને તેના રાજ્યમાં
"હુન્નરી માણસો છે, તેઓ એ દુષ્ટના સંગથી પોતાનો હુન્નર બધા જનતનાં
"એવાં હથિયાર બનાવવામાં વાપરે છે કે તેના ઝપાટામાંથી કોઈ પણ બચી
"શકે નહિ, ને ધર્મ-અધર્મનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નથી. તેની ફોજ
"ઘણી છે, તેથી સર્વ રાજા તેને નમે છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે; તેણે **સિંધ**ના
"રાજાને પકડીને તેની પાસેથી દંડમાં હાથી, ઘોડા છીનવી લીધા છે; તેમ જ

---

૧ સમજફેરથી લખાયલું છે, ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:—

જે **સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ** શ્રી **વિષ્ણુ (કૃષ્ણ)** જેવા **ઉત્તમ રાજાથી રાજન્વતી હતી અને શ્રીકૃષ્ણની** ધ્વજા **ઉપર ગરૂડનું** ચિહ્ન હોવાથી **ગરૂડધ્વજ** કહેવાતા **કૃષ્ણ, અને અર્જુનની** ધ્વજા **ઉપર હનુમાનનું** ચિહ્ન હોવાથી કપિધ્વજ **કહેવાતા એવા અર્જુન** એમ **કૃષ્ણાર્જુન(નરનારાયણ)ને વસવા** યોગ્ય **વામનસ્થલીમાં ગ્રાહરિપુ**, જેવો નડારો **રાજા વસે છે. ર. ઉ.**

૨ ગ્રાહરિપુ એ કોઈનું નામ **નથી પણ ઉપનામ છે. દ્વયાશ્રયનો** ટીકાકાર, **ગ્રાહ=જળચર (મગર)** રિપુ=શત્રુ, જળચરનો **શત્રુ એવો અર્થ કરે છે. તેનો અભિપ્રાય એવો કે "શત્રુનો પકડનાર" અજમેરના એક રાજાએ કોઈ મુસલમાન રાજાને હરાવ્યો હતો** તેથી તે **"સુલતાન ગ્રાહ"** એટલે **સુલતાનનો પકડનાર કહેવાતો હતો. ર. ઉ.**

"તેણે ઘણા રાજાને વશ કર્યા છે; મને લાગે છે કે, યમપુરીના રાજા સાથે "તે જો યુદ્ધ મચાવાનો હોય તો યમને પણ તેને ખંડણી આપીને નમી પડ્યા "વિના છૂટકો થાય નહિ. પ્હાડોમાંના મ્હોટા કોટ અને નિર્ભય જગ્યાઓ તે "તોડી પાડે છે; તે આખો દરિયો ખુંદી વળે એવો છે તેથી લોકોને તેનાથી "ઉગરવાનો એક ઉપાય નથી. જગતમાં જ્યારે દૈવ કોપે છે ત્યારે ઉગરવાનો "એક ઉપાય રહેતો નથી, તેમ થયું છે. તેના પાપના ભારથી પૃથ્વી કંપે છે. "ઘાતકોને શિક્ષા કરવાની જે રાજામાં સત્તા હોય તે તેઓનો ઘાત કરે નહિ "તો પોતે પણ તેવો જ ઘાતક ઠરે છે; તેટલા માટે અહો ! રાજન્ તમે જો "એનો નાશ કરશો નહિ તો એનાં પાતક તમને લાગશે. તમે એનો નાશ "કરી શકો એવા છો, માટે શિવે તમને તેમ કરવા આજ્ઞા કરી છે, તો તમે "તમારી સેના એકઠી કરીને એને રાજ્ય ઉપરથી ઉડાડી મૂકો, નહિતર પછી "દિન દિન પ્રતિ એનું જોર એટલું બધું વધી પડશે કે છેવટે તમારાથી પણ "વશ કરી શકાશે નહિ."[1]

આ પ્રમાણે મૂળરાજે જેહુલની સલાહ સાંભળી, એટલે તેણે દેવતાઓના સલાહકાર ઋષિ જેવો જે પોતાનો પ્રધાન જંબુક[2] તેને પૂછ્યું, એટલે તે પણ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

---

૧ કેટલાક બારોટોનું એવું કહેવું છે કે, ગ્રહારિસિંહ આગ્રહી શિવભક્ત હતો, તેથી તેને જૈન લોકો સાથે પૂરું વૈર હતું માટે તે ધર્મના યાત્રાળુ ત્યાં આવતા ત્યારે તે તેમને મારકૂટ કરીને લૂંટતો. જૈન ગ્રંથકારોએ એને વખોડ્યો છે તેનું કારણ પણ એ જ છે.

૨ "દ્વ્યાશ્રય"માં આ રીતે વિસ્તારથી છે:—

"પોતાના વામનસ્થલીપુરમાં વસતા એને, એક ગાઉ ઉપર જ ફરતો ઉજ્જયંતાદ્રિનો દુર્ગ છે, અને એક યોજનને અંતરે સમુદ્રરૂપી દુર્ગ છે. એમ એ બધાં એનાં રક્ષણસ્થાન છે. એ સર્વદા ઉદ્ધત રહે છે. જરા વાર પણ, એટલે ભાત રંધાઈ જવા જેટલી વાર લાગે એટલી વાર પણ તે સૂતો નથી; એવાને સાધવો સહજ ન જાણવો.

"ગાય દોહોવા જેટલી વાર પણ વિરામ પામ્યા વિના, રાજાઓ એને સેવે છે; સો કોશ જેટલે છેટેથી, સેનાપતિને આજ્ઞા કરવાની રીતિથી, તમે એને સંહારવામાં માત્ર એક દાતરડાથી વૃક્ષ કાપવા જેવું કરો છો.

"જો તમે જયની સ્પૃહા રાખતા હો, કે યશની સ્પૃહા રાખતા હો તો લોકના ઉપર કોપ કરતા, તેમની ઈર્ષા કરતા, તેમનો દ્રોહ કરતા, એવા આ દુષ્ટને સંહારવા સારુ જાતે જ કોપ કરીને ઊઠો.

"વનની ગુહામાંથી નીકળીને સિંહ બધાં વનપશુનાં યૂથમાંથી ઉદ્દામ હાથીને જ શોધીને મારે છે; માટે તમારે જગતનું રક્ષણ કરવા સારુ જાતે જ એની સામા જવાના વિચારથી પાછા હઠવાનું નથી, તે વાતમાં પ્રમાદ કરવાનો નથી, કે તે વાતમાં કાંઈ હલકાઈ ગણી તેને ફેરવવાની નથી.

"આહરિપુ જ્યાં રહે છે તે વામનસ્થલી[1] મહા ગિરનારની છાયા નીચે છે, "ત્યાંથી દરિયાના ઘુંઘાટ સંભળાય છે. ને તેણે ઉપર એક કોટ બાંધીને પોતાના "રહેઠાણની મજબૂતી કરી છે, તે કોટ વળી પર્વત અને સમુદ્ર બંનેથી વધારે રક્ષાયો "છે. આહરિપુ એવો છે કે રાત્રે તે આંખ મીંચી સુતો નથી. મ્હોટી ફોજ વિના "એને જિતવો તે ઘાસ કાપવાના દાતરડાથી મ્હોટું ઝાડ કાપવું અશક્ય છે તેના "જેવું છે. તેના શહરથી ઘણે ગાઉને છેટે પણ આપણી ફોજ છાવણી કરી શકશે "નાહ ને ભોગજોગે તેમ થયું તો તે ઘેરો ઘાલીને તમારૂં પણ ચાલવા દેશે "નાહ. કચ્છ છે તે સોરઠની પાસે જ છે; ત્યાંનો મહારાજા લાખો જે ફૂલનો[2]

" યુદ્ધમાં અપરાજિત, શત્રુથી ભય ન પામનાર, કચ્છાધિપતિ જે સર્વ જગત્‌ને ભયંકર, મ્લેચ્છ ખંડિયા રાજાઓનું પણ રક્ષણ કરનાર, તથા કશાથી પાછો ન હઠનાર, એવો પ્રસિદ્ધ લક્ષ રાજા (લાખોજી) છે તે એક માનો જણ્યો ભાઈ હોય તેવો એનો સખા છે.

"આશ્વિન પૂર્ણિમાથી જેમ દીપોત્સવ એક પક્ષ માત્ર દૂર છે, તેમ માત્ર આઠ જ યોજન કચ્છથી સૌરાષ્ટ્ર દૂર છે, એટલે ફૂલ મહારાજનો કુમાર એ લક્ષરાજ, જે પૃથ્વી ઉપરના ભૂપતિ થકી બળવડે કરીને અધિક છે તે એનાથી દૂર નથી.

"પર્વત ઉપર, સમુદ્રને કિનારે રહેનારા, જે જે નૃપો ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કરી રહ્યા છે, ને એની આંખ આગળ રમી રહ્યા છે, તે સર્વે એના યુદ્ધમાં ઝંપલાવશે, માટે તમારા પ્રતિપક્ષી એક કે બે છે એમ ન જાણશો, પણ ઘણા છે એમ સમજજો.

"એક મિત્રની સમીપે, કે એક દુર્ગમાં ભરાયલો, કોઈ રાજા હોય તો તેને પણ જિતવો કઠિન છે, તો એ ઉભય રીતે સંપન્ન, આને મારવાને સમર્થ આકાશ અને પૃથ્વીની વચમાં તમારા પોતાના વિના બીજું કોઈ હાલ જણાતું નથી.

"સુરાષ્ટ્રમાં જે આભીર લોક આહરિપુ આદિ ક્ષત્રિય વસે છે તેમના પ્રતિ, અર્જુનને પણ પરાક્રમથી અતિક્રાન્ત કરનાર તમે, જ્યારે લડવા માટે ચડશો ત્યારે તેમની સ્ત્રિયો "હે પ્રાણનાથ! ધિક વિધિ!" એમ પ્રલાપ કરવા મંડશે, એવું હે પ્રભુ! મારી કલ્પનામાં આવે છે" (શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૦૬, સર્ગ ૨ જો.) પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું ભાષાંતર.

૧ વામનસ્થળી તે હાલમાં જુનાગઢ પાસે વનથળી છે તે જ. કર્નલ વાકર પોતાના સોરઠના પ્રગણાં વિષેના વિજ્ઞાપનમાં લખે છે કે સોરઠાના અસલી રાજાઓનું પ્રથમ રહેઠાણ વનથલીમાં હતું.

૨ કચ્છના જાડેજાના ભાટ નીચે પ્રમાણે કહે છે:-"કચ્છ-વાગડના કંથકોટમાં સમા (જાડેજા) રાજા જામ સાડને ગેડીના (પ્રતપદી) સોલંકી ધરણે પોતાનો બનેવી જાણી વધારે સહવાસ રહેવા માટે, કંથડ યોગી તપશ્ચર્યા કરતો હતો તે ડુંગર રહેવા માટે સોંપ્યો હતો; પણ સાડે તો તે ઉપર કોટ બાંધીને પોતાની સત્તા વધારવાનું કરવા માંડયું તેથી ધરણે તેને જમવા બોલાવી મારી નાંખ્યો ઈ. સ. ૮૪૩. આ વેળાએ ધરણની બ્હેનને ફૂલ નામે કુંવર હતો તેને પણ તે મારી નાંખશે એવા ભયથી

"કુમાર થાય છે તે કોઇથી જિતાયો નથી, તે તથા આહરિપુ જાણે એક માના

તે સોલંકી રાણિયે પોતાની ફ્રારક નામની ખવાસણને સોંપીને તેને નસાડી મૂકી; પણ ધરણને જાણ થતાં તેણે પછવાડે મારા મોકલ્યા, તેમને સમીપ આવતા જોઈ, ફ્રારકે પોતાના દીકરાનાં લૂગડાં ફૂલ કુંવરને પેહેરાવ્યાં ને કુંવરનાં લૂગડાં પોતાના દીકરાને ઝટ પેહરાવી દીધાં અને તેઓ પાસે આવ્યા એટલે છોકરો આપી દીધો, અને તેને મારાઓએ મારી નાંખ્યો. તેમના ગયા પછી સિંધમાં રણ પાસે બાંભણાસરના રાજા જે પરમાર સોઢા કેહેવાતા હતા તે ધલુરાના ગામમાં કરાડ જાતના વાણિયા અજા અને આણુ-ગોર નામે બે ભાઈ તથા બોલાડી નામે બ્હેન હતી તેને ઘેર દાસી થઈને ફ્રારક ફૂલ સહિત રહી. અને અજા આણગોરે ફૂલને ઢોર ચારવાનું સોંપ્યું. તે ગાયો સાથે ફૂલ એક લવારની ગાયો ચારતો હતો તેની ચરામણીના બદલામાં તેની પાસે એક સાંગ (બરછી) ઘડાવી લીધી. તેને સ્વાભાવિક રીતે શિકારનો શોખ વધવા લાગ્યો. એક વાર સોઢો ધલુરો સિંહનો શિકાર કરવા નીકળ્યો તેની સાથે ફૂલ પણ ગયો અને બનાવ એવો બન્યો કે ધલુરે જેવો સિંહ ઉપર ઘા કર્યો તેવો જ તે છલંગ મારી હાથ ઉપર જઈ ધલુરાને વળગ્યો, એવામાં જ, ફૂલે સમયસૂચક થઈને ઉછાળો મારી સિંહને સાંગવતે વીંધી નાંખ્યો. આ તેનું પરાક્રમ જોઈને ધલુરો તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયો અને પૂછ-પરછ કરતાં તેના જન્મની ખરી વાત જણાઈ આવી એટલે તેને ધાણ સોઢી નામની પોતાની કુંવરી પરણાવી. ર. ઉ.

પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં મેરૂતુંગ ફૂલના લગ્ન-સંબંધમાં લખે છે કે, પૂર્વે પરમાર વંશનો કોઈ કીર્તિરાજ નામે રાજા હતો, તેને કામલતા નામે કુમારી હતી, તે પોતાની સખિયો સાથે સંધ્યાકાળે કોઈ પ્રાસાદમાં બાલરમત રમતી હતી તેમાં બાલકિયો સ્તંભોને બાઝી "આ મારો વર," "આ મારો વર", એમ બોલતી હતી. તેવામાં ફૂલડો નામનો એક ગોવાળીઓ અંધારામાં જે એક સ્તંભને ટેકો દઈ બેઠો હતો તેને બાઝીને કામલતાથી એમ કેહેવાઈ ગયું કે "આ મારો વર". ફૂલડો તો ત્યાંથી શરમાઈને ચાલતો જ થયો, પણ કામલતાએ તેને બરાબર ઓળખી લીધો ને મનમાં સંકલ્પ કરયો કે હવે તો એજ મારો પતિ.

વર્ષાન્તરે કામલતાના વિવાહની વાત નીકળતાં, તેણે પોતાનાં માતાપિતાને એ સર્વ વૃત્તાંત જણાવીને કહ્યું કે, ફૂલડા ગોવાળીયા વિના બીજા મારે ભાઈબાપ સમાન છે. આવો કુમારીનો આગ્રહ જોઈ છેવટે તેમણે તેની સાથે કન્યા પરણાવી. તેને એક પુત્ર થયો તેનું નામ લાખો (લાષાકઃ) પાડ્યું હતું તે આજે લાખા ફૂલાણીને નામે ઓળખાય છે. કાલાન્તરે તે કચ્છદેશાધિપતિ થયો. માળવાનો યશોરાજ ઐવરપ્રસાદથી અજિત મહા સમર્થ રાજા થયો. તેણે ૧૧ વેળા મૂળરાજના સૈન્યને હરાવ્યું હતું. એક સમયે કપિલકોટ(કેરા કેરા-કોટ)ના દુર્ગમાં (જેમાં આજે ભૂજ તાલુકાનું ગામ કેરો નામનું છે) તે હતો તે લાગ જોઇને મૂળરાજે તેને ત્યાં ઘેરી લીધો. આ વેળાએ તેનો શૂરો ભૃત્ય માહેય નામનો હતો તેને બીજો દેશ જિતવા મોકલ્યો હતો તેનું લાખાએ સ્મરણ કર્યું, એટલે મૂળ-રાજે તેને આવતો રોકવાની ગોઠવણ કરી; તો પણ શસ્ત્ર મૂકીને પોતાના રાજાને મળવાની

"[1]કુંવરો હોયની તેમ તેઓને એક બીજાથી છૂટા પાડી શકાય એમ નથી. વળી "બીજા જંગલી રાજાઓ જે જગતને ભય ઉપજાવે છે તે એની પક્ષમાં છે. "ઓ રાજા! જે શત્રુને પ્હાડ, જંગલ અને સમુદ્રનો આશ્રય છે તેને જિતવો બહુ "કઠિણ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ને ગ્રાહરિપુ આ ત્રણને પોતાના સાહાયકારક "ગણે છે. તેથી એના ઉપર ચડાઈ કરવાનું બીજાના ભરોંસા ઉપર નહિ નાંખતાં "તમે જાતે ચડીને જિત મેળવો. આ ભરવાડ વંશના શૂરવીરો બીજાના વશમાં "રહે એવા નથી, તો પણ જે ઘડિયે તેઓના ઉપર તમારી ચડાઈ થઈ છે "એવું સાંભળશે તે જ ઘડિયે તેઓ કંપવા માંડશે અને તેમની સ્ત્રિયો વિધ- "વાના શોકના રાજિયા ગાવા માંડશે."

આ યુદ્ધવિષયક ઉશ્કેરણીથી મૂળરાજને શૂર છૂટ્યું, ને તેના હૃદયમાં યુદ્ધ કરવાની અગ્નિમય ઉત્કંઠા જે કયારની ધુંધવાયાં કરતી હતી તેમાં બળ- તણ હોમાયું. એટલે તે ગાદી ઉપરથી ઊઠ્યો ને દિનકરનાં કિરણની ગરમાઈથી પૂર્ણ ખિલાયમાન થયેલા ફૂલની પેઠે દેદીપ્યમાન થતો, અને રણસંગ્રામમાં પગ્યો હોય તેની પેઠે ભુજા ઠોકતો, મંત્રશાળામાંથી ફલંગ મારતો, બ્હાર આવ્યો અને તેની સાથે તેના સુભટો પણ નીકળ્યા.

શરદ ઋતુ આવી પ્હોંચી હતી, ઘણા વાવેતરથી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ હતી; નદી અને તળાવનાં જળ નિર્મલ થયાં હતાં, આકાશ વાદળાં વગરનું સ્વચ્છ હતું, કમળ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયાં હતાં, તેઓનો રંગ કોઈ પ્રિયાના પ્રકાશિત ઓઠનું સ્મરણ કવિને કરાવતો હતો. સોરઠના કિનારા ઉપર વર્ષાદનાં

આજ્ઞા મળતાં તે ખાલી હાથે જઈને તેને મળ્યો. તે વેળાએ બન્નેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે પ્રસંગ જોઈ લાખાને તેણે નીચે પ્રમાણે લલકાર્યો:—

ऊग्गा ताविउ जहिं न किउ लक्खउ भणइ निघट्ट
गणिया लब्भद दीहडा के दहक अहवा अट्ठ

ગીતિ–રવિના પ્રકાશ પેઠે, પ્રકટ છતાં કહિ અરિતમ જો ન હણ્યું,
તો લાખાના નામે, અધમપણાનો અતિશય દોષ ગણ્યું.

પોતાના નગરમાં જવાને પણ કરેલા દિવસમાં આઠ દશ દિવસ બાકી રહ્યા છે, તેટલામાં શત્રુનો નાશ કરી નાંખવાને માહેચે લાખાને અનેક પ્રકારનાં શૌર્યગર્ભિત વચન કહી બહુ ઉશ્કેર્યો, પણ મૂળરાજના શરીરમાં રુદ્રકલાનો આવેશ આવવાથી તેણે લાખાને મારી પાડ્યો. ર. છ.

૧ ગિરનારના ગારિયા ઉર્ફે ગ્રાહરિપુ, કચ્છનો લાખો અને સિન્ધનો આ વેળાએ જામ સમો રજપૂત હતો તે સર્વે એક જ જાદવ વંશના ભાયાતો હતા. જુવો ટીપ પૃષ્ઠ ૬૨ મે. ર. છ.

વિલમ્બિત ફોરાં મોતી[1] રૂપ થતાં પડતાં હતાં. હંસ પક્ષી જે વર્ષા ઋતુમાં માન સરોવર ઉપર જઈ રહે છે તે હવે ગંગા અને બીજી નદીઓ ઉપર આવ્યા હતા. ખેડુતોની સ્ત્રિયો ડાંગરના ખેતરની રખેવાળી કરતી ગીત ગાઈને વનને આનંદદાયક કરી દેતી હતી. એવા સમયમાં દેવના મંદિરમાં બ્રાહ્મણોએ વેદનાં અને ચંડીપાઠનાં પારાયણ કરવા કુંભસ્થાપના કરી ને પથારીએ સૂઈ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી નવરાત્રી પૂર્ણ કરીને, દસરાને દિવસે પારણાં કરી કુંભજળમાંથી રાજાને માથે અભિષેક કર્યો. વૈકુંઠપતિના ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને દેવાલયો ઉપર ધ્વજાઓ ફરકવા લાગી. વામન અને બળી[2] રાજાનું સ્મરણ થવાથી ભૂતળે આનંદ વ્યાપી ગયો, અને મહાવિષ્ણુ પોતાની ક્ષીર સમુદ્રની લાંબી સમાધિમાંથી ઉઠ્યા.

મૂળરાજને દ્વારે નગારાં વાગ્યાં ને નોબતો ગડગડવા લાગી. શુભ શકુન દર્શાવતા શંખનાદ થવા લાગ્યા; ને વિવિધ વાદિત્રોના ઘોર નાદ સ્વર્ગે જઈ પ્હોંચ્યા, તેથી સ્વર્ગવાસી લોકોએ જાણ્યું કે, રાજા પોતાના સુભટોનો અગ્રેસર થવા તૈયાર થયો. અણહિલવાડના વાવટા નીચે ચાલનારા રાજાઓ પણ પોતપોતાની સેના લઈ, સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરવાની આતુરતાભર્યા ઉભરાઈ આવ્યા. રાજા ગાદી ઉપર બેઠો; તેના સામા મોતિયે સ્વસ્તિક[3] પૂરાયા,

---

૧ કેટલાક કહે છે કે જ્યારે વર્ષાદ વરસે છે ત્યારે કાલુ માછલી સપાટી ઉપર આવે છે ને મ્હોં ઉઘાડી રહે છે તેમાં વર્ષાદનાં ફોરાં પડે છે તે મોતી થાય છે. રનોડો પૃષ્ઠ ૯૭.

ઉપરની ટીપ ઉપરથી ગમે ત્યારે વર્ષાદ વરસે ને કાલુ માછલીના મ્હોંમાં તેનાં ફોરાં પડે તો મોતી થાય છે એવું ભાન થાય છે, પણ વાત એમ ચાલતી નથી. પરંતુ કહે છે કે, શરદ ઋતુમાં સ્વાતી નક્ષત્રને વિષે સૂર્ય છતાં જો વર્ષાદ થાય ને તેનાં ફોરાં છીપના મ્હોંમાં પડે તો તેનાં મોતી થાય છે. ર. ઉ.

૨ બળી રાજાને ત્રિલોકનું રાજ્ય મેળવતાં અટકાવવા માટે વિષ્ણુએ વામન અવતાર લીધો.

૩ આવી નિશાની હિન્દુઓમાં આનંદનું ચિન્હ ગણાય છે તે "સ્વસ્તિક" (એટલે મંગળકારી) કહેવાય છે અને સ્રોની સહિતું એ સાધારણ ચિહ્ન છે. તેમજ જૈનના સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનું ચિહ્ન પણ છે. અસલની વેળાથી હિન્દુસ્થાન ને ચીનમાંના ધાર્મિક તાપસોમાં તે ગુહ્ય ચિહ્ન હતું. તે ઉપરથી સો વસા યુરોપમાં છઠ્ઠા સૈકડામાં તે દાખલ થયું હશે. એશિ. રિસર્ચીઝ પુસ્તક ૯, પૃ. ૩૦૬ જૂઓ. ચીનના પંદરમા સૈકાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં એ નિશાનીને 'ફેલફાટ' કરીને લખેલી છે. મિ૦ વાક્ષર કહે છે કે "ઘણા જૂના સમયની ખ્રીસ્તી લોકોની ઘોર ઉપર એ હોય છે અને સન ૧૦૭૭ ની સાલના પાદરીના પરા ઉપર તે જોવામાં

બન્ને બાજુએ ગાંધર્વ ગાન કરવા લાગ્યા; અને ચાકરો પંખાથી વા ઢોળવા લાગ્યા. જે જોશિયોએ તેમના જન્મથી જ્યોતિષ્નો અભ્યાસ કરેલો તેઓ મુહૂર્ત્ત શોધી ક્‌હાડવા સૂર્યના તડકામાં શંકુ માંડીને ઘડીનું માપ ક્‌હાડવા બેઠા. કુળગોરે હાથી અને ઘોડાની રાજા પાસે પૂજા કરાવી. છેવટે છડીદારો આગળ ચાલ્યા; સૈનિકો હથિયાર સજ્જ દરવાજા આગળ હારબંધ ઉભા રહ્યા. ફરી વાદિત્રના નાદ થયા. રાજા ગાદી ઉપરથી ઉઠ્યો એટલે "જયજયના" શબ્દ ઉચ્ચારી તેને કપાળે પુરોહિતે તિલક કર્યું. આગળ ચાલતાં મૂળરાજે અને તેના સુભટોએ, બ્રાહ્મણ અને ભાટ જે યશ ગાનારા ક્‌હેવાય છે તેઓને દાન આપ્યાં. પર્વત જેવા કાળા અને કદાવર હાથી ઉપર ચડતાં રાજાએ કુળદેવીને નમસ્કાર કર્યા, માથે મેઘાડંબર છવાયા; આગળ ચાલતાં ઘોડાઓના હણહણાટ થવા લાગ્યા; સર્વે જયજયના પોકાર કરવા લાગ્યા; મ્હેલથી તે નગરના દરવાજા સુધી કેસરના પાણીના છંટકાવ થયા; પૌરાણિકો અને વેદિયા આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા કે, "તમારો જય થાઓ, અને તમારા શત્રુઓ દક્ષિણમાં યમને દ્વાર પહોંચજો." જેમ જેમ અશ્વારી આગળ ચાલવા લાગી તેમ તેમ નગરમાં વધારે ભીડ થવા લાગી; કસુંબલ લૂગડાં પ્હેરેલી અને ઘરેણાંના ચમકાટથી શોભતી એવી સ્ત્રિયોની ભીડ શેરિયોમાં થવા લાગી. ભીડાભીડમાં ફૂલના અને મોતિયોના હાર તૂટવા લાગ્યા; ચૌટામાંથી જતાં લોકો ફૂલફલથી રાજાને વધાવા લાગ્યા; નગરની સ્ત્રિયો ઘરના કામધંધા છોડીને અને છોકરાંને રડતાં મૂકીને અશ્વારીનો ઠાઠ જોવાને ચાલિયો; રસ્તે ચાલતાં કેટલાંક ગામ સુધી, ગામડાના લોકો, પોતાના રાજાને જોવાને આવ્યા, કેમકે દેવતાઓમાં જેમ ઇન્દ્ર શોભે છે તેમ મનુષ્યોમાં મૂળરાજ રૂપમાં, ગુણમાં અને સત્તામાં શોભતો હતો.

અણહિલવાડનો રાજા મ્હોટી સેના સહિત આવે છે એવું સાંભળી ગ્રાહરિપુએ[1] પોતાની ફોજ એકઠી કરી. તેના મળતિયા, ખંડિયા અથવા

આવ્યું છે ' બીજા રીચર્ડ રાજાના ગાદી ઉપર બેસવા પ્હેલાં પીતળ ઉપર તે સાધારણ શૃંગાર હતો-રેવરંડ ચાર્લ્સ બુટલ. એમ. એ. કૃત 'મૉન્યુમેંટલ બ્રાસીઝ અન્ડ સ્લેબ્સ,' ઓક્સફોર્ડ; પાર્કર, ૧૮૪૭. પૃ. ૨૮ માની ટીપ.

૧ દ્વ્યાશ્રયમાં આનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે છે:–"ગ્રાહરિપુએ પોતાની તરફથી મૂળરાજની છાવણીમાં દૂત મોકલ્યો, તેણે ત્યાં જઈ વિવેકથી જણાવ્યું કે:—

"શૌર્યમાં અર્જુન રૂપ ! હે ન્યાય વિરૂદ્ધ વર્તનારને દંડ દેનાર ! તમારા આવવાનું કારણ અતિ રસથી જાણવાની ઇચ્છાવાળા, સૂર્યસમા ગ્રાહરિપુએ (આપની હુજૂર) હું દુણસને મોકલ્યો છે.

"ઋગયન પઠન કરતા, દુષ્ટ નાસિકાવાળા, અંતનાં વનોમાં વસેલા, અમારાં આમ્રવન અને ઈક્ષુવન ઉખેડી નાંખનારા, દ્વિજોએ મિથ્યા વાર્તા બનાવીને આપને ચકિત કર્યા છે શું?

"ખદિરવન, અગ્રવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન, પ્લક્ષવન, શરવન, શિગ્રુવન, એ બધાં વનોમાં રહેતા અમારા રાજાઓએ શું તમારો કોઈ અપરાધ કર્યો છે?

"અમારાં શિગ્રુવનમાં, કે બદરી આદિ વનમાં, બોરડીને હોય છે તેવા, આપના કંટકો ભરાયા નથી, અડદના વનને શોધતો કોઈ પણ મનુષ્ય કદાચિત્ પણ નમારના વનમાં અડદના વનને પામતો નથી.

"નીવારવન, તથા ફૂલી રહેલાં વિદારીવન, સુરદારૂવન, દરિકાવન, ઇત્યાદિ વનોમાં મૃગયા સારૂ, ગિરિનદીના વેગથી (જંબુમાલીનું) સુંદર જળ પીવા પધાર્યા છો?

"અથવા જળને સ્થાને મધુ પીતા, હાથમાં મદ્યના પ્યાલાવાળા યદુઓએ શું આપને કાંઈ બગાડ્યું છે? પણ હાથમાં મદ્યપાનના પ્યાલાવાળા, દારૂડિયા સોરઠિયા ગમે તેમ લવે તેમાં શો દોષ?

"અથવા ધનુર્ધારિ વાહન, તેમ વીરોને લઈ જનારાં વાહન, એ સર્વના અતિ પ્રશસ્ત સમુદ્ર જેવો, તથા હાથીના વાહનવાળો, જર્તાધિપ (કચ્છભૂપતિ) જે અમારો આશ્રિત છે, તે શું શરદ ઋતુના અપરાહ્નની પેઠે આપને પીડા કરે છે?

"ત્રણ ત્રણ ચચ્ચાર વર્ષથી ચાલતા શત્રુવિગ્રહને શમાવવાને આપ પધાર્યા છો? પણ ચાર કે ત્રણ વર્ષના જુવાન ઘોડાવાળો એ (ગ્રાહરિપુ) શત્રુથી અપરાજિત છે. કે અતિ ગર્વિષ્ઠ એવા કોઈ સમુદ્રતટાધિપતિને જિતવા આપ પધાર્યા છો? રિપુના સંઘને સંહારતાં બાણના સમૂહ સહિત પૃથ્વી માત્ર ઉપર ફરતો એ શું તેને જિતી નહિ શકે?

"અથવા બધી પૃથ્વીમાં ફરતા આ ક્ષત્રિય કુમારને આ શરદ ઋતુના દીર્ઘ દિવસોમાં (મળવાની) ઉત્કંઠાવાળા હોઈ આપ પધાર્યા છો? (જો એમ હોય) તો તો બહુ સારૂ. આજ અમારાં પુણ્ય પક્વ થયાં, ને અમારાં સર્વ શુભ કામ સફળ થયાં.

"વૃષભવાહન શ્રી(સોમનાથ)નાં દર્શન કરવા અતિ ઉગ્ર ઇચ્છાવાળા સારા નૃપો સહિત, (આપ પધાર્યા હો તો), સુરાષ્ટ્રના ઇન્દ્રને કોઈ સારા પ્રધાન દ્વારા ખબર શા સારૂ ન અપાવી?

"શું આપ શંખોદ્ધારથી સારી રીતે પક્વ થયેલી શેલડીના રસ જેવું મિષ્ટ, તીર્થજળ લઈ જવા ઇચ્છો છો? તો આપને નમસ્કાર કરી હું જ ત્યાં જાઉં, ને જળ મોકલી આપું, આપ વનોનો નાશ ન કરો.

"ઉત્તમ હયવાળી તથા ઉત્તમ નાયકોવાળી સેના, અન્યાયથી અતિ દૂર એવા જે આપ, તે મિથ્યા જ લઈ ચાલ્યા આવ્યા ન હો. પણ જીવ જતાં પણ અંતરમાં રહેલી મૈત્રી, નાશ પામતી નથી, કે એક વાર થયલી તે મટતી નથી.

"એ (ગ્રાહરિપુ) ચારે દિશા (ભાગી) પોતાના સૈન્યથી ફરી વળે છે, જેની પાસેથી

ઠે છે, તેનું લઈને જ બેશી રહેતો નથી, બીહીક પામતાનું રક્ષણ કરે છે, શત્રુનો નાશ કરે છે, એવી દૂતની વાણીથી આપ ઈર્ષા શા માટે ધરો છો?

"શત્રુને સંહારતો તેમનો યશ માત્ર પી જાય છે, ને પોતાને નમનારને લક્ષ્મી આપે છે, ન્યાયવ્યવહાર બહુ સારી રીતે સમજાવે છે, એવા ગર્જતા હાથીની સેનાવાળા (ગ્રાહરિપુ) ઉપરની મૈત્રીનો નાશ ન કરશો.

"નિરંતર જાગૃત અને અત્યંત શાન્ત કરી દીધેલા શત્રુવાળા, તથા ઘણા કાળથી વૃદ્ધિ પામતો અત્યંત મૈત્રીભાવ ધરતા આ(ગ્રાહરિપુ)ની ધનધાન્યાદિથી પૂર્ણ પૃથ્વીને, વિપુલ રેણુસમૂહને ઉડારતાં સૈન્ય સહવર્તમાન તમે, શા માટે નુકસાન કરો છો?

"અથવા જો તમારા અંતરમાં ન કહી શકાય એવો કાંઈ છલ જ હોય, તો મારે બોલવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમારે ઉત્તર આપવાની પણ અગત્ય નથી. હવે તો માત્ર યમરાજ જ એ બધાનો બદલો વાળવા તમારા પ્રતિ શત્રુ થાઓ.

"અમારી કીર્તિને અતિશય ઉખેડી નાંખવાની ઇચ્છાથી તમે અતિ ઉકળી ઉઠે એવો કોપ ચડાવનારૂં (કૃત્ય) કર્યું છે. એટલેથી જ તમારા ઉત્તરની કશી જરૂર નથી. તમારી હકીકત, મારા મનમાં વારંવાર બળતો હું (મારા સ્વામીને) કહેવા આ ચાલ્યો."

જીવવું બાજુએ મૂકીને, પ્રાણ જાય એવું, આ રીતે બોલીને દૂત અટકયો. એટલે તેને જીવાડતો સતો (મૂળરાજ) રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યો:-

"આ સર્વ જીવતામાં પણ જીવતા, હે આવું વદનાર! તું સર્વ જીવતામાં ખરો જીવતો છો.

"તેં તારા સ્વામીનો પક્ષ સારી રીતે કરયો તેમ તેં તારો ધર્મ પણ સારી રીતે બજાવ્યો. કેમકે પૃથ્વી ફાટી જાય તેવું આમ બોલતાં, આ સભામાં કદિ હણાય નહિ એવા પણ હૃદયમાં હણવાનો ભય આવે છે.

"આને સહજ હણું, અંદર મારી નાંખું, અંદર મારી નાંખિયે, બહુ હણિયે, આપણે બે મારિયે, એમ હણવાની ઇચ્છાવાળી નૃપમંડળી છતાં; તું જે આમ, આ સભામાં બોલી શકયો તે ખરેખર બડો બહાદૂર છો.

"પોતાના સ્વામીના કાર્યને પક્ષપાતપૂર્વક સ્થાપન કરતાં લેશ પણ ભય ન ધરીને તારી પેઠે મદ્યપાનથી અતિનિંદ્ય લોકવાળા(તમારા દેશના લોકો)માંથી કેવળ અનિંદ્ય અને કોઇયે પણ આગળ ન વદેલું એવું કોણ વદી શકે?

"તારો સ્વામી બુદ્ધિહીણ થઈ પોતાની જાતને પણ હીણ કરનારો, અમો ચડ્યા છિયે તેમાં શું પોતાની જાતને ચડાઈ કરવા યોગ્ય નથી જાણતો? કે અમારી ચડાઈને માટે વળી સામો તેવો ભય દેખાડે છે?

"કુટિલ ધનુષવાળા એ પાપિયે તીર્થમાં જનારા યાત્રાળુના ગમનનો રોધ કરયો છે તેની શિક્ષા કરવા માટે ચડાઈ કરવી યોગ્ય છે.

"કોપ કરે તેવા દુષ્ટ આચરણવાળાને, જો હું અકોપ થઈ જોઈ રહું તો અવશ્ય રક્ષણ કરવા યોગ્ય, જે આ પૃથ્વી તે મારાથી કેમ રક્ષાય?

માંહેલી પ્રસિદ્ધ ભાદર નદીને કાંઠે વસતા હતા તે કવચ સજીને ત્યાં આવ્યા.

"બ્રાહ્મણોને હિંસાએ પ્હોંચાડનાર, એ રાજાને મારે જરૂર શાસન કરવું જોઈયે, કેમકે એના જેવા હિંસકના રાજા આગળ તો હિંસકો પણ કંટાળી જાય છે.

"ધર્મકર્મથી પરવારેલાં (કેમકે) અત્યંત પીડાથી થરથરતાં અને પોતાના ગોત્રાભિધાનાદિ પણ વિસરી ગયલાં તથા નિસ્તેજ, એવાં એણે અત્યંત વિપત્તિમાં દબાવેલાં, કયાં કયાં બ્રહ્મસ્થાનો અમને પીડા નથી કરતાં ?

"દુષ્ટ કર્મની ઇચ્છા રાખનારા એનાં, અન્યદારગમનાદિ અપવિત્ર અને કહીં પણ પ્રકાશ ન કરી શકાય તેવાં કુકર્મ અતિ પ્રબળ થઈ પડ્યે સતે, તે અમારા મનમાં ચિંતાનું કારણ થઈ પડેલાં છે. ને તેથી એ, અમારી મૈત્રીને અત્યંત અયોગ્ય છે.

"અત્યંત પાવન કરનાર અને લક્ષ્મ્યાદિથી ભપકી રહેલા પ્રભાસને અનેક ત્રાસથી તથા તેની મધ્યે ગયલા લોકને હણવાના રીવાજથી એણે અતિદુષ્ટપણાની કીર્ત્તિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ રંજાડી નાંખ્યું છે.

"જનોની, અંદર જવારૂપ યાત્રાને અત્યંત બંધ પાડતા, એનાથી સુરાષ્ટ્ર દેશ યાત્રાળુને અંદર જઈ શકવા યોગ્ય રહ્યો નથી માટે એ દેશના મધ્યમાં જ હણવારૂપી દંડ, એવા ઘી પીપીને મસ્ત થયલાને કેમ ન દેવો ?

"જે યજ્ઞકર્ત્તા(બ્રાહ્મણો)ને તેમણે ભેગાં કરેલાં સૂકાં છાણાંથી મારીને હર્ષથી વારંવાર નાચે છે, એવા નિર્ભય મનવાળા, અને તરવાર નચાવતાનું, બીજું શું દુષ્કર્મ જોઇયે !

"ગર્ભના ભારથી નમી જતા પેટથી નાસવા અશક્ત, એવી હરિણીના ઉપર શસ્ત્ર ફેંકી તેના રૂધિરથી પ્રસિદ્ધ ઉજ્જયંત તીર્થને અભડાવી, અતિ દુર્ગંધવાળું જેણે કરી મૂક્યું છે એવો, મ્લેચ્છીને પેટ જન્મેલો હોય તેવો, તે શું અમારો મિત્ર થઈ શકે ?

"ભયથી નાશી છૂટતાને પોતે મારી નાંખે છે, ને તેને બીજા વળી ખાય છે ને ત્રીજા ખાય છે; એવી માછલાંની નીતિ ચાલતી રહેશે ત્યારે અમારા અર્ગલાતુલ્ય ભુજના જાડા પરિઘ પણ શા કામના છે ?

"લૃકિડ ઋષિ, જે સર્વ યોગ જાણનારના ગુરૂ હતા, જે માત્ર ધરતીને જ પોતાનો પલંગ કરીને રહેતા, ને જાતે અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ હતા, તેમને જેણે પીડ્યા. તથા તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાદિને પણ પીડ્યાં એવા (રાત દિવસ ક્રોધથી રાતી) જપા પુષ્પ જેવી અક્ષિવાળા પાપના પલંગને હું કેમ સહન કરી શકું ?

"આ ઉછળી રહેલી, રિપુના રૂધિર રૂપી જપા પુષ્પથી પૂજાયલી વિજયવતી અને આઠે દિશાને પ્રકાશતી, યમરાજની સગી બ્હેન, મારી બલિષ્ટ તથા સારી રીતે હણનારી તરવાર, આજ એને ખાઈ જવા ભૂખી થઈ છે.

"જેમ સૂર્યને ધારણ કરતી, રાત્રીની પાર ઉતરેલી, પૂર્વ નિશા, તમો રૂપ દુઃખથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે; તેમ આણે અનેક રૂપે પીડેલી પ્રજા પણ મારા દર્શનથી સર્વ પીડાથી મુક્ત થાઓ !

"થોડા જ સમયમાં આ સુરાષ્ટ્ર ભૂમિ, એનો સ્વામી બંદીવાન્ થાય તેવી, કે એનો

કચ્છનો જામ [1]લાખો જે તેનો મિત્ર હતો તે પણ તેને આવીને મળ્યો. તેનું રણસંગ્રામમાં મોત થશે એવું જોશિયોએ તેને ભવિષ્ય કહ્યું હતું તો પણ રણક્ષેત્રમાં પડીને વૈકુંઠવાસ કરવાની તેનામાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. લાખાએ કહ્યું છે કે "જેનાં યુવાવસ્થાનાં પરાક્રમ કોઇયે જોયાં નહિ તેને ધિઃક્કાર છે. મારા જીવતરનો અંત આવ્યો છે તેનું શું પારખું?" દરિયાકિનારે જેનું રાજ્ય હતું તે સિંધુ રાજા પણ લશ્કર લઈને આવ્યો, અને દક્ષિણનો મોરચો પકડીને ઊભો રહ્યો.

શીલપ્રસ્થનો રાજા મૂળરાજની ભણી લડવાને આવ્યો તે નિપુણ બાણાવળી હતો; (મારવાડનો) રાજા, સાથે પોતાના વગર ખોડાવેલા માથાના

સ્વામી મરે તેવી થાઓ! અને એમાં દ્વિપદી ને ચતુષ્પદી ગાતા ચારણોનો સમૂહ ઘડા જેવાં બાવલાંવાળી ગાયોને સુખે ચારો!

"ઘડા જેવાં બાવલાંવાળી સો ગાયો આપીને ખરીદેલી, જે ત્રણ ત્રણ વર્ષની ઘોડિયો છે તેમને, બાળકોને તજાવી તજાવીને રથે જોડો તથા ત્રણ વર્ષનો જૂનો દારૂ કોરે મૂકી, ગળે માળા બાંધેલા અશ્વ ક્ષણમાં તૈયાર કરો!

"જા, મ્હોટા રાજાઓ સહિત, તેમ બહુસામ નામની પુરીના અધીશ્વરો સહિત સો રાજાવાળી કે હજાર રાજાવાળી, સદા સામોપાયથી વિરહિત એવી, અને સર્વદા યુદ્ધ માટે તૈયાર એવી, તેમની સેના તૈયાર કરીને સીમાડે યુદ્ધ માટે આવે, એમ તારા સ્વામીને કહે.'

એમ રજા પામેલા દૂતે પોતાના સ્વામી પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી લડાઈની તૈયારી કરાવી. (દ્વયાશ્રય-પ્રો. મ. ન. દ્વિવેદીનું ભાષાંતર)

[1] દ્વયાશ્રયમાં ગ્રાહરિપુની મદદમાં કચ્છના જામ લાખોજી આવ્યાનું જણાવ્યું છે તે આ રીતે–

"બે પુરૂષ જેટલા ઉંચા ભાલાથી પ્રકાશતો, નીલ ઘોડી ઉપર ચડેલો, અને નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરતો નીલાદ્રિ જેવો જણાતો, ને રોહિણીનાથના શત્રુને (રાહુને) પણ દૂર મૂકે તેવો લક્ષરાજ, રેવતીમાં આવ્યો." શ્લોક ૪૭, સર્ગ ૪ થો.

આ ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે–"રેવતીમાં એટલે જ્યારે ચંદ્ર એ નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે, અર્થાત્ લક્ષરાજાની રાશી મેષ છે કેમકે અશ્વિનીમાં જન્મેલો છે. ને રેવતીમાં ચંદ્ર મીન રાશીનો તેથી તે લક્ષરાજાને બારમો થયો. માટે આ અશુભ કાળે આવ્યાથી એનું મરણ થશે એમ સૂચવ્યું છે.'

વળી જ્યારે જામ લાખોજી યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો ત્યારે કહ્યું છે કે:—

"અહો! આજનો દિવસ, ચંદ્રયુક્ત પુષ્ય નક્ષત્રવાળો ન છતાં તેવો છે કેમકે પૌષ અને તૈષ એવા સર્વ નરને સિદ્ધિદાતા છે; એમ ગર્ગાચાર્યની ઇચ્છા કરતા યાદવોને, ગર્ગની ગરજ સારવા લવતો, લક્ષરાજ તૈયાર થયો." શ્લોક ૫૦, સર્ગ ૪ થો.

આ ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે–"પૌષતૈષ એટલે પુષ્ય અને તિષ્યમાં જન્મેલા. એવો સંપ્રદાય છે કે બારમો ચંદ્ર છે તે પુષ્ય નક્ષત્ર હોય તો સર્વાર્થસાધક છે."

અને લાંબાં કાંનછેરિયાંવાળા માણુસો લઈને આવ્યો; વળી કાશી દેશનો રાજા, [1]શ્રીમાલનો સર્વોત્તમ રાજા, આબુ પર્વત અને ઉત્તરનો પરમાર રાજા પણ આવ્યો; અણહિલવાડના રાજાનો ભાઈ ગંગામહ એ સર્વે ત્યાં આવ્યા, પણ સોલંકીના પિત્રાઈ [2]બીજ અને દંડક હતા તેઓએ આવવાને ના કહી.

જેવામાં મૂળરાજની સેના ચક્રને આકારે અને ગરૂડને આકારે થતી હતી તેવામાં આબુના સુભટો જે હિંમતમાં આગેવાન ગણાતા હતા તેઓએ મુખ્ય સેનાસમુદાયથી છૂટા પડી [3]જંબુમાલી નદીને તટે હાર બંધાઈ યુદ્ધ મચાવ્યું. તેમાં આના રાજાએ ઘણા યોદ્ધાઓને ઠેર કરીને શત્રુ પાસેથી જિતનો ઝંડો હાથ કરી લીધો. ગૂજરાતના યોદ્ધાએ પણ ઘણી હિંમત અને શસ્ત્ર-વિદ્યાની કુશલતા બતાવી. તેમના શત્રુ, અસુરો પણ જો કે તેમનાં રક્ષણ થાય એવાં કવચ અને વજનદાર ઢાલો સહિત હતા અને અગર જો તેઓ મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા હતા તથા બાણોનો વર્ષાદ વરસાવી દેતા હતા, તો પણ, મૂળરાજે તેઓના સુભટને હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો એટલે તેને શત્રુના હાથમાં રહેવા દઈને તેઓ ત્રાસ પામીને નાઠા.[4]

---

૧ શ્રીમાલ એને ભિન્નમાલ પણ કહે છે, તેનો જે રાજા તે જ અર્બુદેશ્વર એમ અભયતિલક ગણી કહે છે. એટલે શ્રીમાલ ને આબુના રાજા જૂદા નહિ. ર. ઉ.

૨ મૂળરાજનો પિતા રાજ, તથા બીજ અને દંડક એ ત્રણે ભાઈ થતા તેથી બીજ તથા દંડક તેના સગા કાકા થાય.

૩ કાઠિયાવાડમાં આટકોટ પાસે લડાઈ થઈ છે ત્યાં લાખા ફૂલાણી તથા તેના સાથીઓના પાળિયા છે.

૪ દ્વયાશ્રયમાં આ પ્રસંગ આ રીતે વર્ણવેલો છેઃ-"મૂળરાજ અને ગ્રાહરિપુની લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે પ્રથમ મૂળરાજની સેનાએ પરાક્રમ બતાવ્યું. તે જોઈ ગ્રાહરિપુએ પોતાના સૈન્યને ઉશ્કેર્યું તે ખૂબ જુસ્સાથી લડ્યું, મૂળરાજે પોતાની હાર થતી જોઈ શંખનાદ કર્યો અને ગ્રાહરિપુની પેઠે પોતે પણ હાથી ઉપર ચઢ્યો.

"એ શ્રેષ્ઠ નૃપે હાથી ઉપર રહે રહે, પૂર્વે કલેશ ન પામેલા એવા શત્રુસૈન્યને ઉત્તમ અસ્ત્રોથી કલેશિત તથા પરમ વિહ્વલ કરી નાંખ્યું.

"એટલે ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રો વર્ષાવતો દૈત્યનો રાજા (ગ્રાહરિપુ) ક્રોધ પામી, ઉત્તમ યોદ્ધાથી વીંટળાયલા રાજકુંવર (મૂળરાજ) તરફ ધસ્યો.

"હે ક્ષુદ્ર નૃપ! આપણામાંના કોણ હવે કઠ છે ને કોણ ઉત્સ છે,' એમ અન્યોન્યને આક્ષેપ કરતા, એ બે રાજા લડવા લાગ્યા. (કઠ અને ઉત્સ એ શસ્ત્રભીરૂ બ્રાહ્મણોનાં નામ છે).

"જવાન હસ્તિનીઓની પેઠે કેટલાએક ઘોડાથી, ને કેટલાએક હાથીથી વીંટાએલા, એ બેના રાજા તો દૂર ઉભા રહ્યા.

"જે, એ યુદ્ધમાં ભળ્યા ન હોતા તેમને, એક વાર વાયલી ગાય, ગૃદ્ધવત્સથી

કચ્છના લાખા જામે આ સમયે કહેણ કહાવ્યું કે જો મારા મિત્રને મૂકી દો તો હું ખંડણી આપું, પણ અણહિલવાડના રાજાએ તે સ્વીકાર્યું

દોહોવાતી ગાય, વાછડાંને ખાતી ગાય, વાંજણી ગાય, તેની પેઠે એ બે પૃથ્વી રૂપ ધેનુના પાળનાર, હણતા નહતા.

"શ્રોત્રિય કઠ, કાલાપ પાઠક, કૌત્સોપાધ્યાય, એમને જેમ ધૂર્ત કઠ છેતરે છે તેમ સૌરાષ્ટ્રે (ગ્રાહરિપુએ) ચૌલુક્ય(મૂળરાજ)નાં અસ્રોના પ્રહારથી વંચી જવા માંડ્યું.

"એ દૈત્યશ્રેષ્ઠે ગર્ભિણી ઘોડીના ગર્ભ છૂટી પડ્યા એ રીતે, ઉત્તમ ગદા, ગર્જના કરીને ગૂર્જરભૂપતિ ઉપર ફેંકી.

"યુવાન છતે પણ માથે તાલવાળો, યુવાન છતે પણ બુદ્ધિથી વૃદ્ધ, જુવાન છતાં પળિયાંવાળો, એવા રાજપુત્રે (મૂળરાજે) હસીને તેનો (ગદાનો) શક્તિથી ભંગ કર્યો.

"તીખું ભોજન કરવાથી પાણીવાળી થઈ હોય તેમ અશ્રુ સહિત આંખવાળો ગ્રાહરિપુ ક્રોધથી કપાળે ચઢાવેલી કરચલીથી યુવાન છતે વળિયાં પડેલો વૃદ્ધ જણાયો.

"સરખે સરખા જાડા બે હાથથી, ખાવાનું અન્ન હોય તેમ, લીલા માત્રથી જ, એણે લોઢાના સર્પ જેવાં બે શંકુ પકડીને (મૂળરાજ ઉપર) ફેંકયાં.

"કુમારી પરિવ્રાજિકાના શાપ જેવાં દુ:સહ, કે કુમારી શ્રમણાના શીલ જેવાં તીક્ષ્ણ તીરથી તેને (શંકુને) ચૌલુક્યે તોડી નાંખ્યાં.

"અન્યોન્યને છેતરવાની બુદ્ધિથી ફેંકાયલા તીરથી એ ઉભયે, પક્ષી સહિત પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધના વૃક્ષ જેવા રાજે છે.

"તેમને સ્નિગ્ધ વાણી અને અંગવાળા તથા પીઠછત્રોપાનહાદિ ધારણ કરતા, નારદ મુનિએ, ધવખદિરપલાશાદિમાં ભરાઈ રહીને જોયા.

"પછી ભમર ચડાવીને, રોષથી વાંકી દાઢી કરીને, ભયાનક અને ફાટી ગયેલા ડોળા સહિત, અતિ ભયાનક ભુજવાળો, એ દૈત્ય, વાનરની પેઠે કૂદીને, કીર્તિ તથા યુદ્ધનાં માતા રૂપ છરી અને ખડ્ગ લઈ, જે હાથી ઉપર ચૌલુક્ય બેઠો હતો તે ઉપર ચડ્યો.

"એ બે અતિ દર્પવાળા, યમપુત્ર જેવા, હાથમાં તરવાર અને છરી લઈ, પિત્રાઈ ભાઈયા હોય એમ, એકજ હાથી ઉપર લડવા લાગ્યા.

"સ્કંદકુમારનાં માતાપિતા (શિવ પાર્વતી) અને પ્રદ્યુમ્નનાં માતપિતા (વિષ્ણુલક્ષ્મી) તારા ઉપર આજ રૂઠયાં છે એમ કહેતાં ચૌલુક્યે દૈત્યને (ગ્રાહરિપુને) ભૂમિ ઉપર પાડ્યો.

"શિવનાં સાસુસસરાના પુત્ર (મૈનાક) જેવા દુર્ધર એવા એણે, કૂદી પડીને, જેનાં સાસુસસરો રડતાં રહ્યાં એવા(ગ્રાહરિપુ)ને હાથીની વરતથી બાંધ્યો.

"ઈન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણીના રિપુને બલિની પેઠે બાંધનારને, એને, વિષ્ણુની પેઠે, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણી તેમ ગાર્ગ્ય અને વત્સ કુટુમ્બના બ્રાહ્મણો સ્તવવા લાગ્યા.

"આ ગાયો, આ વાછડાં, આ ઘોડા, આ રૂરૂ, સર્વ ત્વરાથી જાઓ! એમ એ (ગ્રાહરિપુ) પકડાયા પછી બોલતો ક્રોધ કરીને લક્ષરાજ (લાખો ફૂલાણી) ધાયો.

"વસ્ત્ર, અંગરાગ, માલા, એ બધાંને શ્વેત કરતો (તે), ચૌલુક્ય પાસે આવી બોલ્યો:-

"હે મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા! આજ હું યુદ્ધે ચડયો છું, ત્યાં તારો ચન્દ્ર પુષ્ય અને

નહિ, એટલે, લાખાએ ક્રોધાયમાન થઈને મૂળરાજ ઉપર આક્રમણ કર્યું. પણ મૂળરાજનામાં દેવશક્તિ પ્રકટ થઈ હતી તેથી આ વિષમ લડાઈમાં લાખો

પુનર્વસુમાં છે (અર્થાત્ આઠમો ચન્દ્ર છે તેથી તારું મરણ થશે) એમ જાણ, કેમકે મારા અને આહરિપુનામાં તિષ્ય અને પુનર્વસુની પેઠે કશું અંતર નથી.

"તારા પોતાના લાભાલાભ વિચારી, એને, તેમ તારા માન અને કીર્તિને મૂક, લાભાલાભ વિચાર કરીને જ સુખકર કે દુઃખકર વસ્તુનું ગ્રહણ કરાય છે.

"ઘોડાઘોડીની પેઠે એને બાંધીને ઘોડાઘોડીની ઇચ્છા કરતો હોય તો તારા આગળ-પાછળનામાં કોઇએ એમ કર્યું હોય તે કહે, અમે તો (મિત્રને છોડાવવા રૂપી કાર્યરૂપ) આ યુદ્ધથી જ તે કહી બતાવીએ છીએ.

"ઉચું કે નીચું જો નહિ, ત્યાં હવે તારું કોણ છે? પાડે પાડા બાઝે તેમ હવે મારી સાથે યુદ્ધ કર.

"પછી ચૌલુક્ય કોપમાં પણ વાણીથી દધિ અને ઘૃત ખવરાવતો બોલ્યો કે જેને ગાયો એ જ દધિ ધીને સ્થાને ખપે છે તેવા એ દુષ્ટને કેમ મૂકી શકાય?

"એ પાપી કુશકાશ જેવો છે, ને એના સાહાય્ય નૃપો પણ તેવા જ છે એને છોડા-વવાની ઇચ્છાવાળા એક તમે જ, ધવાશ્વકર્ણ (વૃક્ષ) જેવા સસાર જણાઓ છો.

"તમે જો યુદ્ધ કરશો તો તમને તિલ અને અડદના છોડની પેઠે આ મારો હાથ પીશી નાંખશે; ધવાશ્વકર્ણ(વૃક્ષ)ને ભાગી નાંખનારો મહાવાયુ શું તિલ અડદના કર્ષણ આગળ પાછો હઠશે?

"એક પ્રકારના હરિણ જેવા અશ્વ સહિત તે હરિણની પેઠે જ જો નાશી જવાની તારી ઇચ્છા હોય તો અત્યારથી જ નાશ, અહિં તિત્તિર અને કપિંજલની પેઠે ટક ટક ના કર.

"એમ સાંભળીને એણે (લક્ષરાજાએ) અશ્વરથાદિમાં બેઠેલા શત્રુને મગતરાં જેવા કે તિત્તિર કપિંજલ જેવા પણ ન ગણ્યા, ને પોતાના હાથમાં ધનુષ્ લીધું.

"બોર અને આમળાની પેઠે, કે ધાણી અથવા જલેબીની પેઠે, શત્રુને ખાઈ જવા માટે એણે તીર વરસાવા માંડ્યાં. ત્યારે ત્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર સર્વ ત્રાસ પામ્યા.

"બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના પાળનારે (મૂળરાજે) પણ ધનુષ્નો ટંકારવ કર્યો, અને ભેરી તથા શંખના વગાડનારાએ જયનાદ કરતાં ભેરી અને શંખ ફુંક્યાં.

"માથું અને ડોક ન હલાવતા એવા એના ધનુષ્ની પણછના ઉચ્ચનાદથી જાણે એમ કહેવાવા માંડ્યું કે હવે કઠ અને કાલાપ એ (બ્રાહ્મણો) પ્રતિષ્ઠા તથા ઉન્નતિ પામ્યા.

"વાજપેય અયનમાં કે અર્કાશ્વમેધમાં હોય તેમ રણમાં એ ઉભયે વજ્ર જેવા ઇષુ-બાણથી માંડવો બનાવી નાંખ્યો.

"વિરોધને લીધે નોળિયા અને સર્પની પેઠે બાઝેલા, તથા (અનુક્રમે) દેવતા અને દાનવથી સ્તવાયલા, એ ઉભયે, યુદ્ધ રૂપી સંહિતાના વિસ્તાર માટે પદક્રમ કરવા માંડ્યો.

(સંહિતા, પદક્રમ એ શબ્દો દ્ધ્યર્થ છે. સંહિતા એટલે સંધિપૂર્વક લખેલો વેદમંત્રનો સમૂહ; તેનો વિગ્રહ કરી બોલાય તે પદ; અને તેની અમુક પ્રકારે બબ્બે બબ્બેથી આવૃત્તિ કરાય તે ક્રમ–એવા ઘણા પ્રકાર છે. જેમ વેદ સંહિતા, પદ ને ક્રમથી વિસ્તારવાળી થાય તેમ યુદ્ધકાર્ય પદક્રમ એટલે અમુક અમુક સ્થાનાદિ પ્રક્રિયા તેથી વિસ્તરે.)

સોલંકીના ભાલાથી વિંધાઈ ગયો. આ જાડેજા રાજાને ગદડીને મૂળરાજે તેને ગળે પગ મૂક્યો. લાખાની માએ પોતાના કુંવરનું મુડદું દેખી, અને તેની

"ગૂર્જરત્રાના અને કચ્છના એ બે નાથે, દ્વારિકાનાથ અને કુન્દિનપુરના અધીશની (રૂકિમયાની) પેઠે, શર રૂપી મોજાંની પરંપરાથી જાણે ગંગારોણ વેહેવરાવ્યો.

"વારાણસી અને કુરૂક્ષેત્ર રૂપી સંગ્રામભૂમિ પામીને એ બે, જેમ શૌર્યપુર અને કેતવતના નાથ તેમને પામીને ખુશી પામે તેમ, ખુશી થવા લાગ્યા.

"દૃઢતાથી ગૌરી અને કૈલાસ પર્વત જેવા, અંગે અક્ષત, એ બે સુતાર અને લુવારનું અનુકરણ, પરસ્પર શસ્ત્ર ભાંગીનાંખી કરતા હતા.

"સુભટોએ બળદ, અશ્વ, ઊંટ, ગર્ધવાદિ ઉપર બાણ આણીઆણીને દહીં અને દૂધ જેવી ઉજ્જ્વલ કીર્તિની આકાંક્ષા રાખતા તેમને આપ્યાં.

"દશ જેની સમીપ છે (એટલે નવ કે અગીઆર) એટલા હાથીના જેટલા બલવાળા, તથા દધિ અને સર્પિષ ( ) જેવાં ચક્ષુવાળા લક્ષે (લાખા ફૂલાણીએ) છ બળદ અને પાડાથી ઉચકાયલો ભાલો ઉપાડ્યો.

"એણે (લાખાજીએ) લગભગ દશ હાથી તથા ઘોડાને કચરી નાંખતાં, તથા દરેક રથને ખુંદી નાંખતાં, અતિ પ્રકાશવાળા દંતથી હોઠ કરડતાં, ભાલો ઉંચો કરીને ફેંક્યો.

"ષડંગે ઉન્નત (શુભ લક્ષણયુક્ત મહાપુરૂષોનાં માથું, હૃદય, ખભા, અને પગ એ છ ઉન્નત હોય છે.) એવા ચુલુક્યરાજે (મૂળરાજે) ચારે દિશાને કીર્ત્તિથી સુવાસિત કરી લીપી લેતા, સર્વ સારમય લોહના ભાલાથી લક્ષરાજને (લાખા ફૂલાણીને) હણ્યો."

[કચ્છના ભાટો પણ એમ જ કહે છે કે મૂળરાજે લોઢાના ભાલાથી લાખા ફૂલાણીને માર્યો:—

[अची फूलाणी फरोरयो, रारो मंढाणुं; मूलराज सांग उखती, लाखो मराणुं.]

"ઉગ્ર રિપુના નિગ્રહથી પોતાનું પ્રિય કરેલા એવા એના ઉપર તે જ ક્ષણે બબ્બે ત્રણ ત્રણ દેવાંગના સહિત દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

"બાળકોને આંગળિયે વળગાડીને એની (ગ્રાહરિપુની) પરણેલી સ્ત્રિયોએ પતિ રૂપ ભિક્ષા માગવાથી એણે (મૂળરાજે) ગ્રાહરિપુને અંગુલી કાપી લઈ છોડી દીધો.

"સૌરાષ્ટ્રનાં વૃદ્ધ તેમ બાલ સર્વેએ, એ સમયથી ધારણ કરેલો ગ્રીવેશ (આડિયું; કાછડી ન ઘાલવા રૂપી) રાજિપુત્ર(મૂળરાજ)નો યશ પ્રકાશ કરે છે.

"એ ભૂપતિએ (મૂળરાજે) યતિ તથા વિપ્રોને યથાર્થ વ્યવસ્થાપૂર્વક, દુઃખહીન કરી સુખસંપન્ન કર્યા.

"પછી પ્રજાને પુત્ર સમાન ગણતો અને તેજરૂપી અગ્નિથી સર્વને હિતકારી, એ પુત્રપ્રસવથી જાણે સંતોષ પામ્યા હોય એવા અગ્નિહોત્રિયો સાથે પ્રભાસ (યાત્રાએ) ગયો." પછી અણહિલપુર ગયો. (દ્વયાશ્રય-શ્લોક ૮૧ થી ૧૩૨ સર્ગ ૫ મો. પ્રો. ન. મ. દ્વિવેદીકૃત ભાષાંતર.)

મૂછો વાથી ફરકતી જોઈ, મૂળરાજને શાપ દીધો કે "તેં મારા પુત્રને માર્યો માટે તારા કુટુંબનો કોઢથી નાશ થજો."[1]

જામ લાખાને સોરઠના રાજા સાથે મિત્રતા હતી, તે ઉપરાંત તેને મૂળરાજ સાથે શત્રુવટ બાંધવાનાં બીજાં કારણ પણ હતાં. કહે છે કે, **રાજ સોલંકી** પોતાની રાણી (**લીલાદેવી**) મરી ગઈ એટલે **દ્વારિકામાં વિષ્ણુનું** દેવાલય છે તેની યાત્રા કરવાને ગયો. ત્યાંથી પાછા વળતાં[2] તે **લાખા ફૂલાણીના** દરબારમાં ગયો ને તેની બ્હેન **રાયાંજીની** સાથે પરણ્યો, ને તેને પેટ પછી **રાખાઇચ** (**લાખાઇત ઉર્ફે ગંગામહ**) નામે પુત્ર થયો. તેના પછીના ઇતિહાસ લખનારાએ તેના દુર્ભાગ્યની વાત લખી છે તે તેના આ બીજા લગ્નને લાગુ પડે છે. એકબીજાની વડાઈ વિષેનો વિવાદ કરતાં **રાજ સોલંકીને** તેના રજપૂત સાથિયો સુદ્ધાંત, **લાખાએ** મારી નાંખ્યો, અને **જાડેજી** રાણી **રાયાંજી** તેની પછવાડે સતી થઈ. **બીજ સોલંકી**, જે **મૂળરાજનો** કાકો થાય તેણે આ કજિયાનું વૈર લેવા પોતાના ભત્રિજાને ભંભેર્યો. અને **લાખા જામ રાવે** પોતાના દરબારમાં **રાજના** ન્હાના કુંવર **રાખાઇચ**(**લાખાઇત ઉર્ફે ગંગામહ**)ને તેના ઓરમાઈ ભાઈ, **મૂળરાજની** સામો કરવાને રાખ્યો હતો. એ રાજકીય કારણને લીધે પણ **લાખાની** સામે થવાને **મૂળરાજ** ઉશ્કેરાયો હતો.

મૂળરાજે **લાખાને** દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઠેર કર્યો છે, એવી જે કીર્ત્તિ તેને મળે છે તે સામે વાંધો ઉઠાવાયો છે. જેમ **ક્લારેન્સના** ડ્યુકને **બકન** તથા તેના **નાઈટોએ બોગી** આગળ ઠેર કર્યો, તે પ્રમાણે જે સુભટોએ **લાખા** ઉપર હાથ ચલાવ્યો હતો તેઓમાંથી માત્ર એકના જ ઘાથી નહિ પણ ઘણા જણાના

---

૧ **લૂતા** એટલે કોઢ વિષે **હિન્દુઓ** એમ ધારે છે કે **સૂર્ય**, જેણે તેનો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તેને તેની શિક્ષા કરવા એ રોગ કરે છે. **પ્રબંધ ચિંતામણિમાં બાણ**(**મયૂર**) નામનો કવિ જે **માળવાના ભોજરાજાના** દરબારમાં હતો તેને કોઢ થયો હતો તે **સૂર્યની** શાંતિ કરવાથી મટી ગયો. **સોરઠમાં સોમનાથ** મહાદેવની વધારે પૂજા થતી હતી. ઈરાની લોકોનો એવો વિચાર છે એવું **હિરોડોટસે** (કિલયો) કહ્યું છે. જો કોઈ પણ નગરવાસીને કોઢ અથવા કંઠમાળી રોગ થયો હોય તો તેને નગરમાં રહેવા દે નહિ, તેમ જ કોઈ ઈરાની સાથે વાત પણ કરવા દે નહિ, કારણ કે તે લોક એમ માને છે કે સૂર્યનો કાંઈ અપરાધ કરીને એ રોગ એણે પોતાના ઉપર ખેંચી લીધો છે. એ જ રીતે જ્યુ(યાહુદી)લોક માને છે કે અમુક પાપને લીધે કોઢ થાય છે.

૨ જે **દ્વારિકાની** યાત્રા કરે તે જ્યારે કચ્છમાં **નારાયણસરોવર** જે **આદિધામ** ગણાય છે ત્યાં યાત્રા કરી આવે ત્યારે જ તેની **દ્વારિકાની** યાત્રા સફળ ગણાય છે તેથી **રાજ** પોતે **શેરોગઢ** એટલે હાલના **નારાયણસરની** યાત્રાએ ગયેલો, ત્યાંથી વળતાં **કપિલકોટ** (**કેરાકોટ**) આવેલો હતો. **ર. ઉ.**

ધાથી તે ઠેર થયેલો હશે. જેને વિષે હેમાચાર્યે લખ્યું છે તે જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશનો પૂર્વજ સિયોજી રાઠોડ જે મારવાડમાં રાજ કરતો હતો અને અણહિલવાડ આવ્યો હતો તેણે મૂળરાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, તેથી તે ત્યાં લડાઈની વેળાએ હાજર હતો, અને લાખા ફૂલાણીને તેણે ઠેર કર્યો હતો એવું તેના દસોંદી ભાટ કહે છે.[1]

---

૧ કચ્છનો લાખો ફૂલાણી સિયાજી રાઠોડના હાથથી મરાયો એમ રાઠોડના ભાટ કહે છે તે વાત ખોટી છે, કેમકે, કનોજના રાઠોડ જયચંદ્રનું રાજ્ય શાહબુદ્દિન ઘોરિયે ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૪ માં જિતી લીધું, તેથી, તેણે ગંગા નદીમાં પડીને પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેનો કુંવર શેખ રાઠોડ હતો તેને (શ્યોજી ને સેતરામ) સિયોજી અને સાઈતરામ એવા બે કુંવરો હતા, તે પાદશાહ સામે બ્હારવટામાં હતા. પણ છેવટે સન ૧૨૧૨ માં થાકીને તેઓ પોતાની સાથે ૨૦૦ રજપૂતો લઈને હાલના બિકાનેર શેહેરથી ૨૦ માઈલ ઉપર પશ્ચિમમાં (काळूमन्द्) કાલૂમદમાં આવ્યા. ત્યાં તે વેળાએ સોલંકી જાતનો રજપૂત રાજ્ય કરતો હતો, તેની કુંવરી સાથે સિયોજી પરણ્યા. પછી મેહેવામાં ડાભી જાતિના રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા તેમને લૂણી નદી ઉપર ઉજાણીમાં બોલાવ્યા ને પછી તેમનો નાશ કર્યો, તેમ જ પછી સાચોરના દેવડા, ઝાલોરના સોનીગરા, અહીંતના મોહિલ, સિંધલના સંકલા અને જૂના ખેરગઢના ગોહિલોનો નાશ કરીને મારવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાલીવાડ બ્રાહ્મણોને જાગીરમાં પાલી મળ્યું હતું તેમને મેર અને મીણા જાતના લોક ઉપદ્રવ કરતા હતા માટે તેમનો નાશ કરવા બ્રાહ્મણોએ સિયાજીને પાલીમાં વસાવ્યો. પણ તેણે તો ઉલટું લોભાઈને બ્રાહ્મણોને જ મારીને પાલીના ધણી થઈ પડી રાવનું પદ ધારણ કર્યું અને ત્યાં જ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. સિયાજીને અસોધામ, સોનીંગ અને અજમાલ એવા ત્રણ કુંવરો હતા, તેમાં અસોધામ પાલીની ગાદિયે બેઠો, અને સોનીંગે ઈડરનું રાજ્ય લીધું. તેના વંશજ હવણાં મહીકાંઠામાંના પોળમાં છે. અજમાલને વાધાજી, અને વાઢેરજી એવા બે કુંવરો હતા તેમના નામથી વાજી અને વાઢેર એવી બે રજપૂતની જાતિ થઈ. અસોધામના વંશજ રાવ ચાંદોજી થયા તેમણે પાલીથી રાજગાદી ઉઠાવીને પડિહાર જાતિના રજપૂત રાજાને મારીને મણ્ડુરમાં રાજધાની કરી. તે ચાંદોજી ઇ. સ. ૧૪૦૨માં મરાયો. ચાંદાજીના રણમલજી થયા ને તેમના કુંવર જોધાએ ઇ૦ સ૦ ૧૪૫૯(સં. ૧૫૧૬ જેઠ શુદિ ૧૧)માં જોધપુર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી.

આ પ્રમાણે રાઠોડ સિયોજી જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશીઓના પૂર્વજ હતા એ વાત ખરી, પરંતુ તે મૂળરાજ સોલંકીના સમયમાં હતા નહિ; કારણ કે તેના પછી ૨૩૩ વર્ષે આ સિયોજી થયો છે તે કાલુમદના સોલંકીની કુંવરી પરણ્યો હતો, તે ઉપરથી મૂળરાજ પણ સોલંકી હોવાથી ભાટોએ એ ચોકઠું બેસારી દીધું છે; કેમકે લાખો તો ઇ૦ સ૦ ૮૫૫ માં જન્મ્યો છે અને ૯૭૯ માં સવાસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મૂળરાજના હાથથી જ મરાયો છે.

લાખાના જન્મમરણ વિષે નીચે પ્રમાણે જૂની કવિતા છેઃ—

શાકે સાત સતોતરે, (શુદ) સાતમ શ્રાવણ માસ;
સોનલ લાખો જન્મિયો, સૂરજજોત પ્રકાશ.

"શેખ[1] (સલખોજી) રાઠોડના પ્રતાપવાન પુત્રે સેના સહિત યાત્રા કર-

સોનલ રાણી જે કુડધર રબારીને ત્યાં ઉછરેલી કોઈ અપ્સરા કહેવાતી કન્યા હતી તેની વેરે ફૂલ જામ, પરણ્યો હતો. તેનો પુત્ર લાખો સૂર્યની જોતના પ્રકાશ જેવો શાકે ૭૭૭ ના શ્રાવણ સુદી ૭(ને સોમવારે)ને દિવસે જન્મ્યો હતો.

છપય–શાકે નવ એકમેં, માસ કાર્તિક નિરંતર,
પિતાવેર છલ ગ્રહે, સાહડ દાખે અતસધર,
પડે સમા સો પનર (૧૫૦૦) પડે સોલંકી સોખટ (૬૦૦)
સો ઓગણિસ (૧૯૦૦) ચાવડા, મૂવા રાજરક્ષણવટ
પાતલે ગાવવા મંગલ લઈ, હાધમલ સેલસિંહના આશરે;
આઠમે પક્ષ શુક્ર ચાંદણે, મૂળરાજ હાથ લાખો મરે.

આ ઉપરથી જણાશે કે શિયાજીને હાથે લાખો મરાયો નથી પણ મૂળરાજનાં હાથથી મરાયો છે. જુવો પૃ. ૮૧ ની નોંધ–કચ્છી કવિતાઃ–

અચી ફુલાણી ફેરેરચો, રારો મંડાણું,
મૂળરાજ સાંગ ઉખતી, લાખો મરાણું.

(લાખો) ફૂલાણી આવીને ફૂલ્યો, એટલે પોરસમાં આવ્યો, લડાઈ મંડાઈ, મૂળરાજે સાંગ (બરછી) મારી તેથી લાખો મરાયો.

વળી પ્રબંધ ચિંતામણિમાં મેરૂતુંગથી પણ આધાર મળે છે કે,–

અનુષ્ટુપ્–स्वप्रतापानले येन लक्षहोमं वितन्वता ।
सूत्रितस्तत्कलत्राणां बाष्पावग्रहनिग्रहः ॥
आर्या–कच्छपलक्षं हत्वा सहसाधिकलम्बजालमायातम् ।
संगरसागरमध्ये धीवरता दर्शिता येन ॥

જેમ અગ્નિમાં લાખ હોમ કરનાર અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કરે છે તેમ પોતાના પ્રતાપ રૂપી અગ્નિમાં લક્ષ(લાખો ફૂલાણી)નો હોમ કરનાર (મૂળરાજ) તેણે તેની સ્ત્રિયોનાં આંસુવડે અનાવૃષ્ટિનો નિગ્રહ કર્યો (એટલે અતિવૃષ્ટિ કરી).

જેમ સમુદ્રમાં માછી પોતાની પસારેલી જાળમાં આવતાં લક્ષ કચ્છપ એટલે કે કાચબા આદિ જળચરોને મારે છે તેમ કચ્છપતિ લક્ષ–લાખા ફૂલાણીને (મૂળરાજે) પોતાની વિસ્તારવાળી જાળમાં લઇને સંગ્રામ રૂપી સાગરમાં હણીને (ધીવરતા) માછીપણું પ્રકટ કર્યું.

વળી કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર લખે છે કેઃ–

सपत्राकृतशत्रूणां संपराये स्वपत्रिणाम् ।
महेच्छकच्छभूपालं लक्षं लक्षीचकार यः ॥

શત્રુઓનાં અંગમાં ઠેઠ પીંછાં સુધી પ્રવેશ કરનારાં પોતાનાં બાણોનો મૂળરાજે મ્હોટી ઇચ્છાવાળા કચ્છભૂપાલ(લક્ષ–લાખા)ને યુદ્ધમાં લક્ષ કર્યો (તાકયો).

[1] જયચંદ્રનો કુમાર શેખ (સલખોજી) રાઠોડ તે સિયાજીનો બાપ. ર. ઉ.

"વાનો નિયમ લીધો, ત્યારે મૂળરાજે નાળિયેર[1] મોકલીને તેને કહાવ્યું કે કે "કનોજના ધણી! આજે તું મને સાહાય્ય થા. રાઠોડે કહ્યું હવણાં તો હું "ગોમતિયે (દ્વારિકા) યાત્રા કરવા જાઉં છું–વિવાહ સંબંધીની વાત વિષે હું યાત્રા "કરીને ઘર ભણી પાછો વળીશ ત્યાર પછી થઈ રહેશે. પાછાં વળતાં પાટણ- "માં મૂળરાજને ઘેર સિયો રાઠોડ પરણ્યો. પછી જાડેજાનો કિલ્લો રાઠોડે તોડી "પાડ્યો. શત્રુના હૃદયમાં તે બાણની પેઠે સાલવા લાગ્યો. [2]કુમધજને ને "યાદવને વાંધો ક્યાં હતો? એ તો સોલંકી રાજાને એણે આશ્રય આપ્યો "હતો. યુદ્ધમાં સિયાએ લાખાને ઠેર કર્યો; એ વાત કાળના કાળ વહી જશે "પણ વિખ્યાત રહેશે."

પછી મૂળરાજે પોતાના લશ્કર સહિત પ્રભાસની યાત્રા કરી, પવિત્ર સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું, ને શત્રુ પાસેથી મળેલી લૂંટ તથા હાથિયો લઈને પોતે ઘેર પાછો આવ્યો.

અણહિલવાડે આવ્યા પછી, કેટલેક દિવસે, મૂળરાજને ચામુંડ નામનો કુમાર જન્મ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ કુંવરની અસાધારણ બુદ્ધિ જણાઈ આવવા માંડી. તેને વારંવાર રૂદ્રમાળ જવામાં અત્યંત આનંદ ઉપજતો હતો. તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણો મહાભારતની કથા કહેતા હતા તે સાંભળવાનો તેને સારો લાગ મળી આવ્યો હતો.

એક દિવસ, એ કુંવર, રાજદરબારમાં જઈ, પોતાના બાપને નમન કરી બેઠો હતો તેવામાં અણહિલવાડના રાજાની કૃપા સંપાદન કરી લેવા, આઘા આઘા દેશના રાજાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિયો સાથે ભેટ મોકલાવી હતી તે લઈને તેઓ દરબારમાં આવી પ્હોંચ્યા. અંગ દેશના રાજા ભણીથી શણગારેલો રથ, દરિયાકિનારેથી[3] રત્ન, અને વનવાસ દેશના ભર્ત્તા ભણીથી સોનું ભેટ થયું. દેવગિરિના રાજાએ વાર્ષિક[4] ખંડણી મોકલાવી, કોલ્લાપુર

---

૧. વિવાહ સંબંધી વાત કરવાને નાળિયેર મોકલવાનો ચાલ છે. ર. ઉ.

૨ રાઠોડ.

૩ સિન્ધુરાજ ભણીથી રત્ન ભેટ આવેલાં તેને બદલે દરિયાકિનારેથી આવ્યાનું લખાયું છે તે એવા કારણથી કે દ્વયાશ્રયમાં સિન્ધ દેશના રાજાને "અબ્ધિસ્વામી (દરિયાનો ધણી)" લખ્યો છે તેથી સમજફેર થયું છે. ર. ઉ.

૪ શરજ એટલે, મહાદેવના પુત્ર કાર્તિકસ્વામી(સ્કંદ)ની ગુફા દેવગિરિ પર્વત ઉપર છે તે ઉપરથી ત્યાંનો રાજા શરજાચલ અથવા દેવગિરિનો રાજા કહેવાય છે, તેને કાર્તિકસ્વામીની સેવા કરવાના ફળ રૂપે દેવતાઈ કમળપુષ્પની પ્રાપ્તિ થયેલી. એવાં કમળ દેવતાઈ હોવાથી સંધ્યાકાળે પણ મિંચાઈ જાય નહિ એવા પ્રતાપવાળાં હોવાથી વાર્ષિક

નામના મહાપુરના અધિપતિએ મૂળરાજના પગ આગળ પદ્મરાગમણિ ભેટ કર્યા. કાશ્મિરના રાજા (કીર) ભણીથી પોતાના દેશની વખણાતી કસ્તુરી ભેટ થઈ. કુરૂક્ષેત્રના રાજાએ વિવિધ રંગનું છત્ર મોકલાવ્યું. પાંચાલના રાજાએ[1] ગાયો અને દાસ પ્હોંચાડ્યાં. છેલ્લી વેળાએ દક્ષિણ માંહેલા લાટ દેશનો પ્રતિનિધિ આવ્યો તેણે પોતાના રાજા દ્વારપ ભણીથી એક હાથી ભેટ કર્યો, તે એવો અપશકુનિયાળ હતો કે જોશિયોએ[2] જોતાં વેંત જ

દંડ રૂપે તેણે તે મૂળરાજને ભેટ મોકલ્યાં. આ પ્રમાણે મૂળ ગ્રન્થમાંથી અર્થ નીકળે છે તેને બદલે વાર્ષિક ખંડણી લખવામાં આવી છે.

ઉપર જે રાજાઓ ભણીથી ભેટ આવ્યાનું લખ્યું છે તે ઉપરાંત વિન્ધ્ય દેશનો રાજા જે હાથિયોને બાંધનારા એટલે વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં થતા હાથિયોને વશ કરીને બાંધી લેનારો, તેવાને પણ મૂળરાજે હાથે કરીને બાંધેલો, તેણે વગર મિંચાયલા કમળના અગ્ર જેવી સુંઢવાળો શકુનિયાળ હાથી ભેટ મોકલ્યો હતો.

મૂળરાજની પાદુકાનું અર્ચન કરનાર પાન્ડુ દેશના અધિપતિએ ચાંદરણીની શોભા ધારણ કરનાર એવા દેદીપ્યમાન હાર અર્પણ કરવા મોકલ્યા હતા.

તેજ નામના દેશ(જે ઘણું કરીને અર્બસ્તાન હોવો જોઈએ કેમકે તેનું બીજું નામ તાજ કેહેવાય છે)ના રાજાએ તેજી ઘોડા ભેટ મોકલ્યા હતા.

૧ પાંચાલ દેશમાં કાંપીલ્ય નામે નગર હતું ત્યાંનો સિદ્ધ એટલે વિખ્યાત એવો પાંચાલ રાજા, તેણે મૂળરાજની આજ્ઞાને અનુસરીને દાસ્યાઃપુત્ર ખસ (કોઈ એક ક્ષત્રીય જાતિ) જે ચોરનું ટોળું કરીને વટેમાર્ગુઓને લૂટવાનો ધંધો માંડી બેઠા હતા તેઓને હણીને અને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખીને તેમની એકઠી કરેલી રિદ્ધિ લાવીને મૂળરાજને અર્પણ કરી દીધી છે. દાસ્યઃપુત્ર એ ખસનું વિશેષણ મૂળમાં છે તે બરાબર નહિ સમજાયાથી દાસ (ગુલામ) અને ગાયો લખાઈ ગયાનું સમજાય છે અથવા તો રિદ્ધિની ગણનામાં દાસ, ઢોરનો સમાવેશ કર્યો હોય. ૨. ઉ.

૨ મૂળરાજે ચામુંડ સામું જોઈને એ કેવા પ્રકારનો હાથી છે તે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે—

"તેણે બૃહસ્પતિ(વાચસ્પતિ)કૃત 'ગજલક્ષણ શાસ્ત્ર' જોયું હતું તેને આધારે કહ્યું કે આવો લાંબી સૂંઢવાળો (દીર્ઘ હસ્ત) હાથી જેને ઘેર હોય તેને ત્યાં ઇન્દ્રનું સ્વર્ગાધિપત્ય હોય તો પણ તે નાશ પામે! આ હાથીને જેવા દંતુસલ છે તેવા અસ્થિદંતુસલનો હાથી (નિઃશ્રીક–હાડકાંની પેઠે શોભા રહિત દંતવાળો) જેને ત્યાં હોય તેના પિતાના શિષ્ય, પુત્ર, બ્હેન, બનેવી તથા ભાણેજો એ સર્વેનું ઉચ્છેદન કરી નાંખે. આ હાથી ઓતુનેત્ર (પિંગલ નેત્ર–બિલાડા જેવી પીળી આંખો) હોતાં, પોતાના માતા, પિતા, બ્હેન, ભાણેજને કલેશકારક છે. આવો શુકપિછપુચ્છ એટલે પોપટપૂંછો હાથી બ્રાહ્મણ દક્ષિણામાં પણ લે નહિ તો આપણાથી તે લેવાય જ કેમ? આ હાથી કૃષ્ણનખો (કાળા નખવાળો) છે તેથી તેનો જે ધણી થાય તેનું એવું રિષ્ટ થાય કે તેનું નિવારણ કરવાને

કહ્યું કે એ તો "કાળ રૂપ" છે.—આ ભેટથી જે માનશકુન થયા તેથી સર્વે દરબારિયોના મનમાં ત્રાસ ઉપજ્યો; અને દ્વારપ રાજાએ આવી રીતે અપમાન કરવું તેથી ચામુંડ યુવરાજને એટલો બધો ક્રોધ ઉપજ્યો કે, એકદમ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ, અને તે અટકાવવાને મૂળરાજને મહા મહા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. કેમકે તરત નીકળવાને મુહૂર્ત્ત સારૂં આવતું ન હતું. એથી લાટના પ્રતિનિધિને તેની અપશકુનવાળી ભેટ પાછી લઈ જવાની ધિક્કારથી આજ્ઞા કરીને મૂળરાજ શાન્ત પડ્યો. પણ જ્યારે શુભ મુહૂર્ત્ત આવ્યું ત્યારે દ્વારપને તેના ગર્વની શિક્ષા કરવા સારૂ મૂળરાજ અને યુવરાજ (ચામુંડ) કુંવર સેના સહિત ચડ્યા. તેઓના રાજ્યની સરહદ [1]નર્મદા નદીના કિનારા સુધી હતી ત્યાં તેઓ આવી પ્હોંચ્યા; તે એટલી ઝડપથી કે, ઉંચી કદણો ઉપરથી નીચે નદીમાં સુભટો ઉતર્યા ત્યાં સુધી નદીમાં સ્ત્રિયો ન્હાતી હતી તેઓના જાણવામાં કશું આવ્યું નહિ. સૂર્યપુર (સુરત) અને ભૃગુકચ્છ[2] (ભરૂચ) એ બે શહેરો વચ્ચે થઈને સેના ચાલી તે દ્વારપના રાજ્યપ્રદેશમાં આવી પ્હોંચી. તે દેશ તે વેળાએ નઠારાં પગલાંવાળી સ્ત્રિયોએ કરીને પ્રખ્યાત હતો. તેઓની બેડોળ કંમર અને કાળો મેંશ જેવો બેડોળ

અગ્નિસોમોપમ અને અગ્નિવરૂણોપમ પુરોહિત અગ્નિ અને સોમ અથવા અગ્નિ અને વિષ્ણુ જેના દેવતા એવી વૈદિક ક્રિયાઓ કરે તથાપિ તેમ કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ. આ અલ્પવંશ એટલે લઘુપીઠવાળો હાથી સર્વ પ્રકારે નિંદવા યોગ્ય છે.

"આ હાથીને હોઠે રેખા છે એવો ઓષ્ટવલિમાન હાથી મહા દોષિત ગણાય છે, તે એટલો બધો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર પૂર્વમાંથી ફીટીને પશ્ચિમમાં ઉગે ત્યારે જ તે શુભ બણાય. મૃગ જાતિના હાથી કહેવાય છે તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ છે, એનો શ્વાસ દુર્ગંધ મારે છે. એવો હાથી રાખવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય આવો અમંગલકારી કુલક્ષણો હાથી આપણને હીનત્વ પમાડવાને જ દ્વારપે ભેટ મોકલ્યો છે."

આ રીતે દ્વયાશ્રયમાં લખ્યા પ્રમાણે ચામુણ્ડે હાથીના અપશકુનિયાળપણાનું ઉત્તર આપ્યું છે, પણ જોશિયોએ નહિ. રાજકુમારોએ રાજનીતિ, અશ્વવિદ્યા, ગજવિદ્યા આદિ જાણવું જોઇયે અને ચામુણ્ડ તે પ્રમાણે જાણતો હતો એમ બતાવવાનો પણ ઉક્ત ગ્રંથના કર્ત્તાનો હેતુ છે.

દ્વારપ અથવા બારપને "દ્વયાશ્રય"નો કર્ત્તા લાટ દેશનો રાજા કહે છે; "પ્રબંધ ચિંતામણિ"માં તેને તિલંગાનના રાજા તૈલપનો સરદાર કહે છે; "સુકૃતસંકીર્ત્તન"માં તેને કાન્યકુબ્જના રાજાનો સરદાર અને "કીર્ત્તિકૌમુદી"નો કર્ત્તા લાટ રાજાનો સરદાર કહેછે. પરંતુ પ્રબંધ ચિંતામણિનો અભિપ્રાય અમને ખરો લાગે છે. ર. ઉ.

૧ શ્વભ્રમતી ગુજરાતના રાજ્યની સીમા હેમાચાર્યે ગણી છે અને તે સાભ્રમતીનું બીજું નામ હશે એમ સમજાય છે. આ ઠેકાણે સેનાએ મેલાણ કર્યું છે.

૨ ગ્રીક લોક ભરૂચને હિન્દુ નામ ઉપરથી બાર્યગઝ કહેતા તે નામ ભૃગુકચ્છને બહુ જ મળતું આવે છે.

સ્હેરો ચૂલાની ધૂણીથી જાણે તેવો થઈ ગયો હોય એમ માની તેઓને જોઈને ગૂજરાતના સુભટો હસવા લાગ્યા. [1]લાટના રાજાને ઘણા બેટના રાજાઓનો આશ્રય હતો તો પણ તેને જિતવો કઠિણ ન હતો. મૂળરાજની સરદારી નીચેની એક ટુકડીની માત્ર સાહાય્યથી ચામુંડ કુંવરે ગૂજરાતી સેનાને આગળ કરીને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને ઠેર કર્યો. આ પ્રમાણે ચામુંડે પોતાની કુંવારી તરવારને લોહી પાયું તેથી તેનો પિતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો; પછી તરત જ સેના અણહિલવાડ ભણી પાછી ચાલી.

મૂળરાજના ધાવનસ્થાનની હવે હદ આવી. તેણે પોતાના મોસાલપક્ષવાળી પોતાના રાજ્યની સરહદ ચારે દિશાએ વધારી દીધી. કચ્છ તેણે જિતી લીધું; સોરઠની પવિત્ર ભૂમિમાં પણ તેની આણ વર્ત્તાવા માંડી; દક્ષિણના લોકોએ, તેનો જિતનો વાવટો નર્મદા અને સહ્યાદ્રિ પર્વતના ઘાટની પેલી પાર ફરકતો દીઠો; પવિત્ર આબુના શિખર ઉપર દુર્જય અચળગઢના દુર્ગમાં પરમારરાજા[2] રાજ્ય કરતો હતો તેણે એની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી, અને મારવાડ તથા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના મહા શૂરવીરો ગૂજરાતના વાવટા પાછળ તેની સરદારી નીચે પ્રથમ જ ચાલવા લાગ્યા. વળી તેને ઘરનું સુખ પણ સારૂં હતું, અને હિન્દુઓ જેને અત્યંત સુખ ગણે છે અને જે સુખ તેના પછી થનારા અણહિલપુરના રાજાઓને હતું નહિ તે સુખ પણ તેને હતું, તે એ કે તેની પછવાડે તેની ગાદી ઉપર બેસનાર યોગ્ય કુમાર હતો.

મૂળરાજે પોતાના મોસાલપક્ષનાં સગાંને કતલ કરી નાખ્યાં હતાં, તેનો પૂર્ણ પસ્તાવો તેને હવે પોતાના રાજ્યના છેલ્લા દિવસોમાં થવા લાગ્યો ને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ગમે તેટલું ખર્ચ થાય તોયે તે કરીને પણ કરવાની માત્ર હવે તેના મનમાં આતુરતા રહી; તેથી તે દુ:ખનો માર્યો એક યાત્રા પછી બીજી યાત્રા કરવા સારૂ ભટકવા લાગ્યો; પણ ઘરડપણને લીધે, ભટકવાથી થાકી ગયેલો, પાપ અને સંકટનો માર્યો, અજ્ઞાની, આરામની ઇચ્છાએ સિદ્ધપુર જઈ વશ્યો, ને ત્યાં તેણે આગળ લખ્યા પ્રમાણે, મહાદેવની કૃપા સંપાદન કરવા સારૂ એક દેવલ બાંધવાનું શિરૂ કર્યું.

---

૧ કીર્ત્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે (જુવો સર્ગ૦ ૨ જો શ્લોક–૩ ભાષાન્તર પૃ. ૧૩)

સેનાની લાટેશ્વરનો, અસામાન્ય પરાક્રમી
તે બાપને હણી જેણે હાથીસેના અહીં દળી. ૨. ઉ.

૨ ધારમાં સીયક બીજો (હર્ષ) સન ૯૪૧ થી ૯૭૩ સુધી, ત્યાર પછી મુંજરાજ (વાક્પતિ બીજો) ૯૭૩ થી ૯૯૭ સુધી હતો.

ન્હાની પણ સ્વચ્છ સરસ્વતી નદી, વિખ્યાત કોટેશ્વરમહાદેવના દેવલ આગળથી નીકળી, આરાસુરના પ્હાડમાં થઈ પશ્ચિમ ભણી કચ્છના રણમાં વૂહે છે. સરસ્વતી મૂળથી તે મુખ સુધી પવિત્ર ગણાય છે, પણ સિદ્ધપુર આગળ કેટલીક લંબાઈ સુધી સૂર્યના ભણી પૂર્વ દિશા ભણી વળે છે તેથી તેટલી જગ્યાના પ્રવાહનો મહિમા બહુ વધારે ગણવામાં આવે છે.

સરસ્વતીને ઉત્તર કાંઠે ભેખડ ઉપર રમણીય સિદ્ધપુર શહર છે, તેમાં નદીની બાજુએ હાલમાં વ્હોરા[1] આદિ દ્રવ્યવાન્ વ્યાપારીઓનાં ઘર છે, તે અર્ધો યુરોપ ખંડનાં ઘરના જેવા આકારે દેખાય છે. તેના ઉપર ગચ્છીની અગાશિયો છે અને બારીનાં બારણાંને ફ્રેરી હોય છે; વળી આ તીર્થનગરમાં હિન્દુનાં શિખરવાળાં દેવાલય વચ્ચે વચ્ચે આવી રહ્યાં છે તેથી રમણીય દેખાવ દેખાય છે. અહિં તહિં વાડિયો નજરે આવે છે, તેમાં કેળ અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ છે. તે સાથે આંબાનાં પ્રૌઢ વૃક્ષોની તેમાં ન્યૂનતા છે નહિ. પુરાતન રૂદ્રમાળાના વિકાળ અને રાક્ષસી કદનાં ખંડેર તો વળી હજી સુધી ઝોક્યાં કરે છે, તેનાં પગથિયાંની હારો નદીની બાજુએ છેક આઘે સુધી જઈ પ્હોંચી છે. દક્ષિણ કાંઠાની સપાટીમાં શિવપંથીના રમણીય ચોગાનવાળા આશ્રમ છે, તેમાં જે સરસમાં સરસ છે તે હોલ્કર રાજાની વિધવા રાણી અહલ્યાબાઈએ બંધાવ્યો છે, ત્યાંથી આઘે આરાસુર અને આબુ ભણી ડુંગરની હાર ચાલે છે, પછી દેખાવ પૂરો થાય છે.

• સિદ્ધપુર અસાધારણ પવિત્રતાનું ધામ છેઃ—

"સર્વ તીર્થમાં શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)નું તીર્થ છે તે શ્રેષ્ઠ છે, એવું મહાન્ "ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારનું ધન આપનાર છે; તેનું માત્ર "દર્શન કરે છે તેને મુક્તિ મળે છે. વળી કહ્યું છે કેઃ—

શ્લોક—"गयाया योजनं स्वर्गः प्रयागार्द्धयोजनम् ।
श्रीस्थलाद्धस्तमात्रं स्याद्यत्र प्राची सरस्वती ॥"

"ગયાજીથી એક યોજન સ્વર્ગ વેગળું છે, પ્રયાગથી અર્ધું યોજન "રહે છે, અને શ્રીસ્થળમાં જે ઠેકાણે સરસ્વતી નદી ઉગમણી દિશામાં વહન "કરે છે ત્યાંથી માત્ર એક હાથને છેટે છે."

---

૧ આ વ્હોરા પ્રથમ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેમને અલ્લાઉદ્દીને વટાળ્યા ત્યારથી મુસલમાન ગણાયા. તેમજ નાગર બ્રાહ્મણ પણ વટલ્યા છે તે પણ વ્હોરા થયા છે. તેઓ આજે પણ બ્રાહ્મણોમાં ચાલતી અવટંકથી ઓળખાય છે. તેમના એક મોહોલ્લામાં સઘળાં તેમનાં ઘર આવેલાં છે છતાં વચ્ચે હનુમાનનું દેવળ છે. ર. ઉ.

મરણકાળ પાસે આવ્યો જાણી શુદ્ધ થવા સારૂ આ પવિત્ર તીર્થમાં જઈ વસવાને, વયે પ્હોંચેલા રાજાએ વિચાર કર્યો. પણ દેહકષ્ટ એકલાં જ પાળવાથી અથવા ભોગવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એવું તેના સમજવામાં આવેલું, પરંતુ તે પ્રમાણે કરીને બેશી રહેવાથી ફળસિદ્ધિ થઈ નહી. "ન્હાવુંધોવું, અપવાસ "કરવા, બાધા આખડી રાખવી, યાત્રા કરવી, અને તપ કરવું એ સર્વ બ્રાહ્મણો "જ્યારે માન્ય રાખે ત્યારે ફળદાયક છે, બીજી રીતે નથી. બ્રાહ્મણો કહે છે "તેટલું દેવ માની લે છે. જેમ જળથી મલીન માણસ સ્વચ્છ થાય છે તેમ "તેઓના વચનથી પાપી માણસ શુદ્ધ થાય છે."

આ રહસ્ય સમજાતાં મૂળરાજ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોને તેઓનાં કુટુંબ સહિત માનથી તેડી લઈ જવાને એકઠા કરવા લાગ્યો. તેઓને ઉત્તરના પર્વત ભણીથી અને અરણ્ય અથવા જળાશય પાસેની તીર્થની જગ્યાઓમાંથી આગ્રહ કરીને લાવ્યો. ઋષિઓના પુત્ર, વેદમાં કુશળ, પરણેલા, જવાન, સેવા કરવા યોગ્ય એવા, કુમારિકા નદી નીતીરે જવાને તૈયાર થયા. એકસો ને પાંચ ગંગા-યમુનાના સંગમ[1] પાસેથી આવ્યા, સો સામવેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા, બસેં કાન્યકુબ્જથી, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી એકસો કાશીથી, બસેં ને બોતેર કુરૂક્ષેત્રથી, એક સો ગંગાદ્વારથી, અને એક સો નૈમિષારણ્યમાંથી આવ્યા. કુરૂક્ષેત્રમાંથી વળી એકસો ને બત્રીસ વધારે બ્રાહ્મણોને રાજાએ તેડાવ્યા. આ બ્રાહ્મણોના અગ્નિહોત્રના કુંડમાંથી ધુમાડા ગગનમાં ગોટાવા લાગ્યા.

તેઓના આવી પ્હોંચ્યાના સમાચાર રાજાએ જાણ્યા, એટલે તેણે જઈ તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદથી વધાવી લીધો. પછી હાથ જોડીને તે બોલ્યો.–"તમારી કૃપાથી મારૂં જન્મ્યાનું સાર્થક્ય થયું છે. "મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે; માટે હે બ્રહ્મદેવો! તમારી કૃપાના બદલામાં "મારૂં રાજ્ય જોઇયે તો લ્યો, મારૂં દ્રવ્ય લ્યો, મારા હાથી લ્યો, મારા ઘોડા "લ્યો, જે જે તમારી ઇચ્છા હોય તે અંગિકાર કરો. હું પશ્ચાત્તાપભરેલો "તમારો રંક દાસ છું." તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું: "અહો મહાન્ રાજા! "રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાને અમે શક્તિમાન્ નથી, ત્યારે તેને ધૂળધાણી "કરી નાંખવાને શા માટે અમારે લેવું જોઇયે? જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે "ક્ષત્રિયો પાસેથી જોરાવરીથી રાજ્ય લેઇને એકવીસ વાર અમને આપ્યું." રાજા બોલ્યો: "હે મહાન્ બ્રહ્મદેવો! હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ; તમે નિર્ભયપણે તમારી મેળે જપતપ કરો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "ડાહ્યા પુરૂષો કહી ગયા છે કે,

૧ અલાહાબાદના કિલ્લા આગળ ગંગા અને જમના નદીનો સંગમ થાય છે, તે તીર્થ હિન્દુઓમાં પ્રયાગને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

"જે રાજા પાસે રહે છે તે સંકટ પામે છે; રાજા અભિમાની, ઠગાઈભરેલા,
"અને ગરજમતલબી હોય છે; જો તમારે અમને આપવાની કાંઈ ઇચ્છા હોય
"તો આ મહાન્ અને હૃદયને આનન્દ ઉપજાવે એવું **શ્રીસ્થળ** આપો. હે
"રાજાધિરાજ! ત્યાં અમે આનન્દમાં રહીશું. સોનુંરૂપું અને રત્ન જે તમે બ્રાહ્મણોને
"આપવા ઇચ્છો છો તે નગરની શોભા વધારવા પછવાડે વાવરો."

પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. એટલે **મૂળરાજે** બ્રાહ્મણોની અર્ધ્યપાદપૂજા કરી તેઓને કંકણ કડકિયાં ભેટ કર્યાં, તેઓને **શ્રીસ્થળપુર** આપી દીધું, અને તે સાથે ગાયો, અને સોના તથા રત્નના હારથી શણગારેલા રથ અને બીજી વસ્તુઓ પણ ભેટ કરી.

મૂળરાજે વળી બીજા દશ બ્રાહ્મણોને સુંદર અને દ્રવ્યવાન્ **સિંહપુર** નગર (**સિહોર**) આપ્યું, તે સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુઓ પણ ભેટ કરી. તેમ જ બીજા બ્રાહ્મણોને **સિદ્ધપુર** અને **સિહોરની** પાસેનાં ન્હાનાં ગામ આપ્યાં. બીજા બધા બ્રાહ્મણોએ આ સર્વ તુષ્ટિદાન લીધું, તો પણ, છ બ્રાહ્મણોએ કેટલીક વાર સુધી તે લેવાની આનાકાની કરી; તથાપિ રાજાના કાલાવાલા આગળ છેવટે તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તેઓએ **ખંભાત** અને તેની પાસેનાં બાર ગામ લીધાં. **સ્તંભતીર્થ** જે **ખંભાત** કહેવાય છે તે જેઓ સોમવલ્લી[1] પીવામાં આનન્દ માનતા હતા તેવા છ બ્રાહ્મણોને આપ્યું, તે સાથે તેઓને સાડ ઘોડા આપ્યા.

આ પ્રમાણે પુણ્યદાન કર્યા પછી **મૂળરાજે** પોતાના પુત્રપૌત્રોને બોલાવી બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી. પછી પોતાના કુમાર **ચામુંડને** રાજ્ય સ્વાધીન કરી, પોતે **સિદ્ધપુરમાં** જઈ વસ્યો, ત્યાં **રમ્યાશ્રમ** (આનન્દની જગ્યા) નામે મ્હેલ પોતે બંધાવ્યો હતો તેમાં પોતાના બાકીના જીવતરના દિવસ નિર્ગમન કર્યા પછી, લક્ષ્મીપતિની પાસે **નારાયણપુરમાં** વાસ કર્યો.

હેમાચાર્ય[2] કહે છે:—

अथ प्राचीं गत्वा द्रुहिणतनयां श्रीस्थलपुरे ।
वपुः स्वं हुत्वाग्नौ सुपिहितपिनद्धापरयशाः ॥
ययौ राज्ञः सत्रुर्दिवमनपिनद्धापिहितधीः ।
महीतुं स्वर्गादप्यवनविधिना वक्रयमिव ॥

---

૧ હોમહવન કરતી વેળાએ બ્રાહ્મણોમાં એવો ચાલ હતો કે જે ક્રિયા કરાવનાર હોય તે સોમવલ્લી પીયે. તેનું કારણ એમ ધારવામાં આવતું હતું કે ખરા બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોઈનાથી તે પી (જીરવી) શકાય નહિ. ર. ઉ.

૨ દ્વયાશ્રય સર્ગ ૬ શ્લોક ૧૦૭. અંગરેજી મૂળમાં અર્થફેર જણાય છે. અહિં પ્રસ્તુત રાજાના અંતરિક્ષારોહણના વર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત સૂર્યના અંતરિક્ષારોહણનું વર્ણન નીકળે છે, માટે સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે. ર. ઉ.

સર્વે શત્રુઓને જિતી લેવાથી જેણે શત્રુઓના યશને જાણે શૃંખલાવતી બદ્ધ કરેલો છે એવા મૂળરાજે સિદ્ધપુરમાં પ્રાચી દિશામાં વ્હેનારી (પૂર્વ-વાહિની) સરસ્વતી નદીને કાંઠે જઈને પોતાના શરીરની અગ્નિદેવને આહુતિ આપી, અને જ્ઞાનને લીધે જેની બુદ્ધિ મોહમાં ફસાઈ નથી એવો એ રાજપુત્ર અથવા નભમાં સૂર્ય જેવો (મૂળરાજ) (દિવતાનું) રક્ષણ કરી જાણે સ્વર્ગમાંથી પોતાનો કર લેવા માટે અંતરિક્ષમાં ગયો. જેમ સૂર્ય સાંઝે પોતાનું કિરણ-માળા રૂપ અગ્નિમાં રાખીને પ્રભાતે પ્રાચી દિશામાં આવી અંતરિક્ષમાં આરોહણ કરે છે તેમ આ રાજા પણ સૂર્યવંશી હોવાથી તેણે સૂર્યની પેઠે અંતરિક્ષમાં આરોહણ કરવાનો ક્રમ ગ્રહણ કરચો.

મૂળરાજે સન ૯૪૨થી ૯૯૭ સુધી પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કરચું.[1]

---

૧ મેરૂતુંગ મૂળરાજ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

मेदिन्यां लब्धजन्मा जितबलिनि बलौ बद्धमूला दधीचौ ।
रामे रुढप्रवाला दिनकरतनये जातशाखोपशाखा ॥
किञ्चिन्नागार्जुनेन प्रकटितकलिका पुष्पिताsाहसाङ्के ।
आमूलान्मूलराज त्वयि फलितवती त्यागिनि त्यागवल्ली ॥

ત્યાગ (દાન) રૂપી લતા, ભૂમિ ઉપર પ્રથમ મહાબલિષ્ઠ બલિ રાજાથી જન્મ પામી, દધીચિ ઋષિયે તે લતાને બદ્ધમૂળવાળી (દઢ) કરી, પરશુરામે તેને કુંપળવાળી કરી. દિનકરના પુત્રે (કરણે) શાખા અને ઉપશાખાવાળી કરી, નાગાર્જુને તેને કેટલેક અંશે કલિકાવાળી કરી, સાહસાંકે તેને પુષ્પોવાળી કરી, અને હે મૂળરાજ! દાનેશ્વર! આપે તો ત્યાગલતાને મૂળથી લઈ શિખર લગણ ફળદ્રૂપ બનાવી આપી છે.

स्नाताः प्रावृषि वारिवाहसलिलैः संरूढदूर्वाङ्कुर-
व्याजेनात्तकुशाः प्रणालसलिलैर्दत्वा निवापाञ्जलीन् ॥
प्रासादास्तव विद्विषां परिपतत्कुड्यस्थपिण्डच्छलात् ।
कुर्वन्ति प्रतिवासरं निजपतिप्रेताय पिण्डक्रियाम् ॥

હે મૂળરાજ! તમારા શત્રુઓના ઉજ્જડ થયેલા રાજમ્હેલો વર્ષા ઋતુમાં મેઘના જલથી સ્નાન કરીને તેના ઉપર ઊગેલી દૂર્વાના મિષે જાણે દર્ભ ધારણ કરેલા હોય તેવા થઈ પ્રણાલિકાનાં વ્હેતાં પાણીથી મરણ પામેલા પોતાના સ્વામિયોને જાણે પ્રેતાંજલિ દેતા હોય અને પડતી ભીંતોમાંથી ઢળી પડતા પથ્થરરૂપી પિંડોવડે જાણે પિંડદાન આપતા હોય એવા દેખાય છે.

અહિં પ્રાસાદનું વર્ણન કરતાં મરણ પામેલા પુરૂષની પાછળ જે ક્રિયા કરાય છે તેનું પરિસ્ફુરણ થવાથી સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે.

મૂળરાજનો સમય "વિચાર શ્રેણી" પ્રમાણે સંવત્ ૧૦૧૭(ઇ. સ. ૯૬૧)થી સંવત્ ૧૦૫૨ (ઇ. સ. ૯૯૬) સુધી હોતાં તેણે પાંત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને "પ્રબન્ધ

મૂળરાજના ક્રમાનુયાયી જેઓ થયા તેઓની ટીપ એક તામ્રપટ ઉપરથી અમે નીચે આપિયે છિયે. તે લેખ સંવત્ ૧૨૬૬(સન ૧૨૧૦)ની સાલનો છે તે અમદાવાદના ભંડારમાંથી થોડાં વર્ષ ઉપર જડ્યો હતો ને તે આ ગ્રન્થ-કર્ત્તાએ લંડનની રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીને બક્ષિસ આપ્યો છે.

समस्तराजावलीसमलंकृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकचौलुक्यकुलकमल-विकासनैकमार्त्तण्डश्रीमूलराजदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीचामुण्डराजदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीवल्लभराजदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीदुर्लभराजदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीभीमराजदेव.

पादानुध्यातपरमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजत्रिलोकीमल्लश्रीकर्णदेव.

पादानुध्यातपरमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजअवन्तीनाथत्रिभुवनगंडबर्बरक-जिष्णुसिद्धचक्रवर्त्तिश्रीजयसिंहदेव.

पादानुध्य[illegible]धिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकउमापतिवरलब्धप्रसादप्राप्तरा[illegible]-प्रौढप्रतापलक्ष्मीस्वयंवरस्वभुजवि[illegible]णांगणे[illegible]निर्जितशा[illegible]रीभूपालश्रीकुमारपालदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकपरममाहेश्वरप्रबलबाहुदंडदर्प-रूपकंदर्पहेलाकरदीकृतसपादलक्षक्ष्मापालश्रीअजयपालदेव.

पादानुध्यातपरमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजम्लेच्छतमोनिचयच्छन्न[illegible]विलय-प्रद्योतनबालार्कआहवपराभूतदुर्जयगर्जनकाधिराजश्रीमूलराजदेव.

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकाभिनवसिद्धराजसप्तमचक्रवर्त्ति-श्रीमद्भीमदेव. इत्यादि

ઉપરના લેખ પછીના લેખ છે, તેમાં છેલ્લા ત્રિભુવનપાળને માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છેઃ

पादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकशौर्यौदार्यगांभिर्यादिगुणालंकृत-श्रीत्रिभुवनपालदेव.

રાજાવલી (રાજવિરૂદ) ધારણ કરનાર સઘળા રાજાઓની પંક્તિથી સુશો-ભિત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક (ચક્રવર્તી) ચૌલુક્ય કુળ રૂપી કમળોને ખીલવવામાં એક સૂર્યરૂપ શ્રી મૂલરાજદેવ.

ચિન્તામણિ" પ્રમાણે સંવત્ ૯૯૮(ઈ. સ. ૯૩૨)થી સંવત્ ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૯૭) સુધી પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

(મૂળરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન કરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી **ચામુંડરાજદેવ.**

(**ચા**મુંડરાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી **વલ્લભ**રાજ દેવ.

(**વલ્લભરાજ** દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક **દુર્લ્લભ**રાજદેવ.

(**દુર્લ્લભ**રાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શ્રી **ભીમ**રાજદેવ.

(**ભીમ**રાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ ત્રણ લોકને જિતવામાં મલ્લ જેવા શ્રી **કર્ણ**દેવ.

(**કર્ણ**દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ **અવંતિ**પતિ ત્રિલોકને પીડનાર, **બર્બ્બર**કને જિતનાર **સિદ્ધ**ના ચક્રવર્તી શ્રી **જય**સિંહદેવ.

(**જય**સિંહ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક **ઉમા**પતિના વરદાનથી મળેલા પ્રસાદથી રાજ્ય મેળવનાર, પ્રૌઢ પ્રતાપવાલી લક્ષ્મીના સ્વયંવર, પોતાના બાહુબળથી રણભૂમિમાં **શા**કંભરી ભૂપાલને જિતનાર શ્રી **કુમાર**પાલદેવ.

(**કુમાર**પાલ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક પરમમાહેશ્વર (ઘણા શિવભક્ત) પ્રબળ બાહુદંડના અભિમાનરૂપી કામદેવની ચેષ્ટાવડે **સ**પાદલક્ષ દેશના રાજાને કરદાનવાળો કરનાર શ્રી **અજય**પાલદેવ.

(**અજય**પાળ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ, મ્લેચ્છ લોકો રૂપી ગાઢ અંધકારથી છવાઈ ગયેલ **ભૂ**મિવલયને પ્રકાશવામાં તરુણસૂર્ય, લડાઈમાં દુર્જય ગજનીના અધિપતિને હરાવનાર શ્રી **મૂલ**રાજદેવ.

(**મૂલ**રાજ દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક અભિનવ (નવીન) **સિદ્ધરાજ**થી સાતમા ચક્રવર્તી શ્રીમાન્ **ભીમ**દેવ.

(**ભીમ**દેવના) ચરણનું ધ્યાન ધરનાર મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક શૌર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભિર્ય આદિ ગુણોથી અલંકૃત શ્રીમાન્ **ત્રિભુવનપાલ** દેવ.

પ્રકરણ ૫ મું.

*ચામુંડ–વલ્લભ–દુર્લભ–સોમનાથનો નાશ.

(ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦); (ઈ. સ. ૧૦૧૦–૧૦૨૨)

હિન્દુઓના ઇતિહાસ સંબંધી વાત લખનારાઓ, (પછીથી તે વાત જૈન અથવા બ્રાહ્મણોના લખાણ ઉપરથી ફલાવેલી હોય, અથવા રાજપૂત વંશના વખાણની નોંધ રાખનારા ભાટ લોકોના કવનમાં હોય) સઘળી બિના લખવાને ખરેખરી ચૂપકી પકડી બેઠેલા જણાય છે, પછી તે બિનાથી પરિણામ ગમે તેટલો અલાભકારી અથવા ગમે તેટલી સારી અસરવાળો થયો હોય, પણ તે બિના લખવાથી, જેઓનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય તેઓની કીર્ત્તિને આંચ લાગશે એવું તેમને લાગ્યું, એટલે પછી તે બિના તેમને મન લખવા જેવી રહી નહિ. અપરાધી, ડહાપણ વિનાના, અને અભાગિયા રાજાની વર્ત્તણુંક ઉપર ઢાંકપિછોડો થાય છે, ને વેનેશિયન લોકોની સંક્ષેપમાં લખવાની રીતિ કરતાં પણ વધારે ટુંકામાં, રાજા ક્યારે જન્મ્યો ને ક્યારે મરી ગયો, એટલી જ વાત માત્ર નોંધવામાં આવે છે. આ વિષેનું ઉદાહરણ જોવું હોય તો પ્રબંધ ચિંતામણિ નામના ગ્રંથમાં, તેના કર્ત્તા, વઢવાણના રહેવાસી જૈન સાધુએ મૂળરાજના ક્રમાનુયાયી, ચામુંડના રાજ્ય વિષે જે લખ્યું છે તેમાંથી બરાબર મળી આવે છે, એના કરતાં વધારે લાગુ પડતાં બીજાં ઉદાહરણ થોડાં જ છે. મુસલમાનોના વાવટા નીચે રાજપૂતનો સૂર્ય અસ્ત પામવા માંડ્યો તે આ રાજાનીજ વેળામાં, હિન્દુસ્થાનનાં મેદાનો ઉપર એક અજાણ્યો અને ઉન્મત્ત હલ્લો કરનારો તૂટી પડ્યો તે આ રાજાનીજ વેળામાં, અને પ્રાચીન રાજવંશો ડડળી ગયા, તથા અવિનાશી દેવ મહાકાળેશ્વર પોતે અસ્ત પામી ગયા તે પણ આ રાજાનીજ વેળામાં; અને એવા વૃત્તાન્ત જેની

---

* બીજા સર્ગમાં કીર્ત્તિકૌમુદીના ભાષાન્તરમાં આચાર્ય વલ્લભજી કહે છે કે,–

થૈ ગયે એ કથા–શેષ, નિઃશેષ કરી દુશ્મન,
રાજા ચામુંડ રાજશ્રી પછે થયો મહી–મંડન. ૬
શત્રુસ્ત્રિયોનાં ચિત્તોને, જે ડો'ળાં તાપ આપવે,
ઈન્દ્રને ભય દેનારા, જેના સેનાગ્ર ભાગ છે. ૭
પાણી–પક્ષે રહી જેના, શોભી આશ્રયકોશને,
અસિ–ભ્રમરની હોય, ભેદ્યા ભૂભૃત–વંશને. ૮

એક શત્રુને જીવતો રહેવા ન દઈને જ્યારે મૂળરાજ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછવાડે પૃથ્વીના ભૂષણરૂપ ચામુંડ રાજા થયો.

વેળામાં બનેલ એવો અણહિલવાડનો સત્તાવાન્ રાજા, જે પોતે દુઃખના રંગમંડપ ઉપર મુખ્ય ખેલ કરનાર હતો તેનું વર્ણન, થોડા શબ્દોમાં, કાંઈ સૂચના મળે નહિ એવા પ્રકારે લખીને ગ્રંથકારે પતાવી દીધું છે તે, લંડનના વેસ્ટ-મીનિસ્ટર દેવળના શાન્ત ચોગાનમાં, આરામ પામેલા ક્રિશ્ચિયન સાધુઓને (એબટ) ડાટે છે, તેમની ઘોર ઉપર પાષાણની પટ્ટી જ્હોડીને સ્મરણપ્રશસ્તિ કોરવામાં આવે છે તેના જેવું છેઃ–

"વિક્રમસંવત્સર એક હજાર ત્રેપનથી (સન ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ સુધી) તેર વર્ષ પર્યંત ચામુંડરાજે રાજ્ય કર્યું.[૧]"

રત્નમાળાના એક ખંડમાં ચામુંડ રાજાની રીતભાતનું વર્ણન ચિતર્યું છે, પણ તેમાં બીજી વધારે સૂચના થોડી જ મળે છે. તથાપિ આ રાજાના રાજ્યમાં મુસલમાન ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા એવું હિન્દુના હાથથી લખાયલું પ્રમાણ મળી આવે છે એ એક કારણને લીધે તે અગત્યનું છે. તે નીચે પ્રમાણેઃ–

"મૂળરાજનો પુત્ર ચામુંડરાજ હતો; તે શરીરે દૂબળો અને પીળા "ચ્હેરાનો હતો; ખાવાપીવાનો અને સુંદર પોશાક પ્હેરવાનો તેને ઘણો "આદર હતો. પોતાની વાડીમાં તેણે સારાં ઝાડ ઉછેર્યાં હતાં; તેણે વાવ "અને તળાવ બંધાવ્યાં હતાં; કેટલાંક કામ અધુરાં મૂકીને તે યમને દ્વાર "પ્હોંચ્યો. તેના પિતાના કરતાં તેનો યશ વધારે સારો હતો. યવન વિના તેને "કોઈ શત્રુ ન હતો; પ્રજામાં તેનું સંભારણું ઘણા દિવસ રહ્યું."

ચામુંડના રાજ્ય વિષેનું થોડું વર્ણન, જે દ્ર્યાશ્રયમાં છે તેમાં અમે ઉપર લખ્યું છે તે રીતે, મૂકી દીધા બાબતનો ઠપકો આપવા જેવો વાંક ઘણો કર્યો છે, તથા તેમાં કેટલુંક કથન કર્યું છે તે સો વશા તો સાચી વાત ઢાંકી દેવા, શ્રોતાવક્તાના મનને ગમતી આવે એવી વાતો ઉમેરી, ફેરફાર કર્યો છે તો પણ તે વર્ણન ઘણું મૂલ્યવાન છે, કેમકે, હિન્દુસ્થાનમાં મુસલમાનોએ પ્રથમ હલ્લો કર્યો તેના ઇતિહાસ સંબંધી ઘણી અડચણોનો ખરો ખુલાસો એ વર્ણનમાંથી મળી આવે છે.

કહે છે કે, તેના બાપના મરણ પછી, અણહિલવાડનું રાજ્ય તેણે સારી રીતે ચલાવ્યું; તે સાથે તેણે પોતાના ભંડારમાં, ફોજમાં અને કીર્ત્તિમાં પણ વધારો કર્યો. તેનામાં એકે વાતની ખોડ ન હતી; અને મૂળરાજે ભૂમિદાન

---

૧ મેરૂતુંગ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં કહે છે કે, સં. ૧૦૫૩માં શ્રાવણ શુદિ ૧૧ શુક્રવાર પુષ્ય નક્ષત્ર ને વૃષભ લગ્નમાં ચામુંડ પાટે બેઠો. તેણે શ્રીપત્તનમાં ચન્દ્રનાથ દેવના તથા પોતાની બ્હેનને નામે ચાચિણેશ્વર દેવના પ્રાસાદ બંધાવ્યા. ર. ઉ.

કરેલાં તે તેણે પાળ્યાં. ચામુંડને વલ્લભરાજ[1] નામે પુત્ર થયો; તે પણ, રાજનીતિમાં કુશળ, અને ગાદિયે બેસવાને યોગ્ય થયો. તે નમ્ર અને શૂરવીર હતો તેથી રાજા પોતાના હૃદયમાં ઘણો ખુશી થતો હતો, અને આણીમગ ગાદીના શત્રુ જે ચામુંડના મરણ પછી સુખે રહેવાને તકાવી રહ્યા હતા તેઓએ પોતાની આશા છોડી દીધી હતી.

કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણ લખે છે કે.—"વલ્લભરાજ થાટે ઠીંગણો હતો, પણ "પ્રબળ બુદ્ધિનો હતો; પાપકર્મથી તે દૂર રહેતો. તેના શરીરનો રંગ રાતો "હતો; તેને આખે શરીરે તલ હતા; તેને રાજ્યનો ઘણો લોભ હતો, તો પણ તે "બોલ્યું અબોલ્યું કરતો નહિ. પોતાનાં કામ અધુરાં મૂકીને તેણે દેહત્યાગ કર્યો."

હેમાચાર્ય કહે છે કે, ચામુંડને દુર્લભરાજ નામે બીજો કુંવર હતો. એ પણ એવો પરાક્રમી ઉઠ્યો હતો કે એની બ્હીકે કોઈ અસુર પોતાની મુંડી ઊંચી કરી શકતો નહિ. જોશિયોને તેની જન્મોત્રી બતાવી હતી ત્યારે તેઓએ છાતી ઠોકીને કહ્યું હતું કે, એ કોઈ મ્હોટો પરાક્રમી ઉઠશે. તે તેના શત્રુઓના ઉપર જય મેળવશે; ડહાપણના માર્ગને ઉત્તેજન આપશે, અને રાજાધિરાજ થશે. આ દુર્લભરાજ અને તેનો વડો ભાઈ વલ્લભરાજ તેઓએ પોતાનો અભ્યાસ એકઠા મળીને કર્યો હતો, અને પોતાના બાપનો દાખલો લઈને અન્યોન્ય ઘણો પ્રેમ રાખતા હતાં. પછીથી ચામુંડરાજને ત્રીજો કુમાર થયો તેનું નામ નાગરાજ હતું.

એક સમયે ચામુંડરાજે કામને વશ થઈને પોતાની બ્હેન ચાચિણી (વાચિણી) દેવી સાથે ભોગ કર્યો. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા, વલ્લભરાજને ગાદિયે બેસારીને પોતે કાશીની યાત્રા કરવાને ચાલ્યો, રસ્તે જતાં, માળવાના રાજાએ તેની પાસેથી છત્ર, ચંમર અને બીજાં રાજચિહ્ન ખુંચાવી લીધાં. ચામુંડ યાત્રા કરીને અણહિલવાડે આવ્યો એટલે પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને પિતૃભક્તિથી ઉશ્કેરી, પોતાને અપમાન કરનારને શિક્ષા દેવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી, વલ્લભરાજ સેના એકઠી કરીને માળવા[2] ઉપર ચઢ્યો. પણ દૈવયોગે

૧ મેરૂતુંગ કહે છે કે, તેણે માળવા ઉપર ચડાઈ કરીને ધારા નગરીનો કોટ ઘેરી લીધો પણ તે શીળી રોગથી મરણ પામ્યો. તેને "રાજમદનશંકર" તથા "જગ-ઝંપણ" એવાં બે બિરૂદ હતાં. એના પછી એના ભાઈ દુર્લભરાજને અભિષેક થયો. તેણે પોતાના ભાઈના શ્રેયને અર્થે મદનશંકર પ્રાસાદ કરાવ્યો, તથા શ્રી પત્તનમાં સપ્તભૂમિધવલગૃહ (સાત માળનો) કરાવ્યો, તેમાં વ્યયકરણ (દાનશાળા), હસ્તિશાળા, અને ઘટિકાગૃહ કરાવ્યાં હતાં. વળી દુર્લભસર નામે સરોવર પણ તેણે કરાવ્યું હતું. ર. ઉ.

૨ ધારાનગરીમાં મુંજનો ભાઈ સિન્ધુરાજ (સિન્ધુલ) સન ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ સુધી હતો, ત્યારપછી ભોજદેવ પહેલો ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધી હતો. ર. ઉ.

રસ્તામાં તેને શિતલા નીકળી તે મટાડવાને કોઈ વૈદ્ય શક્તિમાન્ નહતો. તેથી વલ્લભરાજે યુદ્ધ કરવાની આશા છોડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા માંડી ને ધર્મદાન કરવા માંડ્યું, તે ત્યાંનો ત્યાં મરી ગયો ને સેના પશ્ચાત્તાપ કરતી અણહિલવાડે પાછી આવી.[1] પોતાના વડા પુત્રની હાણથી ચામુંડના હૃદયમાં ઘા લાગ્યો તેથી પોતાના બીજા કુમાર દુર્લભરાજને ગાદિયે બેસારી પોતે પાપ-નિવારણાર્થે નર્મદાકિનારે ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થ છે ત્યાં જઈ વસ્યો. આ જગ્યાએ ચન્દ્રગુપ્ત અને તેનો ઘાતકી પ્રધાન ચાણક્ય[2] એઓ પાપભેદને અર્થે રહ્યા હતા તેથી એ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં ચામુંડ દેવ ગયો. (ઈ. સ. ૧૦૧૦)

૧ જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગજનવિયે હિન્દુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાવલ બેચર, જે બીજાઓની સાથે મહમૂદ સામો થયો હતો તે. સન ૧૦૧૦ માં પટ્ટણના સેન સોલંકી રાજા વલ્લભની પુત્રી વ્હેરે પરણ્યો હતો. ટોડ રાજસ્થાન ભાગ બીજો પૃ૦ ૨૪૦ અને તેની નીચેની ટીપ.

૨ "કહે છે કે આઠ રાજવંશી ભાઇયોને (ચન્દ્રગુપ્તના) ચાણક્યે મારી નાંખ્યા; "વળી લખ્યું છે કે, ચાણક્યનો વૈરના જુસ્સાનો આવેશ નરમ પડ્યો એટલે તે મનમાં "ઘણો બળાપો કરવા લાગ્યો, અને પાપકર્મના પસ્તાવાનો દંશ તેને એટલો બધો "નડવા લાગ્યો અને તેથી કરીને તેના શરીરનું લોહી એટલું બધું ઉકળી આવ્યું કે, "દરિયાની પાસે નર્મદા નદીને કાંઠે ભરૂચથી સાત ગાઉ પશ્ચિમ દિશાએ શુકલતીર્થ "નામની ધર્મની પ્રખ્યાત જગ્યા છે ત્યાં પોતાનાં પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને ગયો. "ત્યાં કેટલાંક ઉગ્ર તપ અને પાપશુદ્ધિની ક્રિયાઓ કર્યા પછી તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે, "એક હોડીમાં બેશી તેને ધોળો શઢ ચડાવી નદીમાં હંકારવી; જો શઢ ધોળાનો કાળો "થઈ જાય તો પાપની ક્ષમા મળ્યાની ખરી નિશાની મળી જાણવી; પાપની કાળાશ "ઉડીને શઢને વળગશે. આ પ્રમાણે નિપજ્યું અને તેણે આનંદથી પોતાના પાપ સહિત હોડીને સમુદ્રમાં તરતી મૂકી દીધી."

"આ ક્રિયા અથવા તેના જેવી જ બીજી (હોડીનું ખર્ચ ઘણું બેસે માટે) આજે "પણ શુકલતીર્થે કરવામાં આવે છે; પણ હોડીને બદલે માટીની માટલિયોમાં દીવા "કરી પોતાનાં પાપ એકઠાં કરી મૂક્યાનો સંકલ્પ કરી તે વ્હેતી મૂકે છે."

(આવી રીતે દીવા નદીમાં વ્હેતા મૂકવામાં આવે છે તેનું કારણ ઉપર લખ્યું છે તેમ નથી, પણ બીજું છે, તે એ કે–કુટુંબનું કોઈ માણસ મરી જવાથી અવગતિ પામી ભૂત થયું હોય તે ઘરના જીવતા માણસને વળગી બોલે ત્યારે તેને ગતિ પમાડવા તેને કહેવામાં આવે છે કે, "તને રેવાજીમાં ઉદ્ધારીશું." પછી રેવાજી જઈ ઓરસંગને આરે જેને ભૂત આવતું હોય તેને બેસારી તેના માથા ઉપર માટીની ન્હાની માટલી અથવા ઘડો ઉતારી તેમાં દીવો અને ભૂતને જે પદાર્થની ઇચ્છા હોય તે પદાર્થ મૂકી ઘડો નદીમાં વ્હેતો મૂકે છે, તે તરતો તરતો કેટલેક આઘે જઈ બુડી જાય છે તો તે ભૂત થયેલા માણસની સારી ગતિ રેવાજી માતાએ કરી એવું માનવામાં આવે છે. હોડીને માટે

એ વાત બન્યા પછી, દુર્લભરાજે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવ્યું, અસુરોને તેણે બહાદુરીથી જિત્યા, દેરાં બાંધ્યાં, અને ઘણાં ધર્મનાં કામ કર્યાં. અણહિલવાડમાં તેણે એક દુર્લભ સરોવર બાંધ્યું. શ્રીજીનેશ્વરસૂરિ પાસે તે ભણતો હતો, તેથી, જૈન ધર્મનો બોધ પામી, જીવતાં પ્રાણિયો ઉપર દયા કરવાના સારા માર્ગમાં ચાલતો. તેની બ્હેનને પરણાવવા સારૂ સ્વયંવરમંડપ રચાવ્યો હતો, તેમાં મારવાડના રાજા મહેન્દ્રને તે પસંદ કરીને પરણી હતી.[1] મહેન્દ્ર રાજાની બ્હેન દુર્લભદેવિયે દુર્લભરાજને પસંદ કર્યો ને તેની સાથે પરણી તેથી તેને પરણવાને ઇચ્છિનાર બીજા રાજાઓ સાથે એને શત્રુતા બંધાઈ. આ જ વેળાએ વળી તેની ન્હાની બ્હેન, (લક્ષ્મી) ચામુંડના ન્હાના કુંવર નાગરાજ સાથે પરણી.

પછીથી દુર્લભના ન્હાના ભાઈ નાગરાજને એક પુત્ર થયો તેનું નામ ભીમ પાડ્યું. માણસને માથે ત્રણ ઋણ છે, તે પવિત્રતાથી અને બુદ્ધિ વધારવાથી, યજ્ઞ કર્યેથી, અને પુત્ર પ્રસવ્યેથી છોડી શકાય છે. માટે જ્યારે ભીમ જન્મ્યો ત્યારે પિતૃઋણમાંથી છૂટ્યા એવું જાણી દુર્લભ અને નાગરાજને ત્રણો આનંદ થયો, ને દરબારમાં મહોત્સવ કર્યો; કુંવરના જન્મની વેળાએ આકાશવાણી થઈ કે, એ મહા પરાક્રમી નીપજશે.

પડિયામાં દીવો કરીને વ્હેતો મૂકવામાં આવે છે તે પાપને માટે છે; પણ હજારો લોકો એવા વ્હેતા દીવા મૂકે છે તથાપિ તેનું ખરૂં કારણ જાણતા નથી; માત્ર એટલું જ સમજે છે કે, દેવાલયમાં જેમ દીવો માની કરિયે છીયે ને તેમાં પુણ્ય છે તેમ રેવાજી માતા છે માટે તેમની પ્રજા અર્થે તેમાં આવી રીતે વ્હેતો દીવો મૂકવાથી પુણ્ય થાય છે. ૨. ઉ.

"એમ જણાય છે કે ચન્દ્રગુપ્ત પણ પોતાની રાજગાદીનો સારો કબજો કરી પાપ-"શુદ્ધિ કરવા ચાણક્ય સાથે શુકલતીર્થ ગયો હતો." વુઈલફર્ડના મગધના રાજાઓ વિષે નિબંધમાં લખ્યા પ્રમાણે. એશિયાટિક રીસર્ચીઝ ભાગ. ૯ પૃ. ૯૬ ઉપરથી.

૧ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, મારવાડના રાજા મહેન્દ્રે પોતાની બ્હેન દુર્લભદેવીના સ્વયંવરમાં દુર્લભરાજને તેડયો હતો, તે પોતાના ભાઈ નાગરાજ સહિત, સેના લઈ ગયો હતો. ત્યાં અંગરાજ, કાશીરાજ, અવંતીશ, ચેદીરાજ, કુરૂરાજ, હુણાધિપ, મથુરેશ, વિન્ધ્યદેશાધિપ, આંધ્રરાજ, વગેરે રાજાઓ હતા, તેમાંથી રાજકુમારી દુર્લભસેનને પસંદ કરી પરણી. મહેન્દ્રે પોતાની બીજી બ્હેન દુર્લભસેનના ભાઈ નાગરાજને પરણાવી. ત્યાંથી પાછા આવતાં ઉપર કહેલા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયું તેને હરાવી વિજયવાન્ થઈ દુર્લભસેન સ્વદેશ આવ્યો.

જબલપુરની પાસે ત્રિપુરી(તેવરી)માં ચેદી રાજ્ય હતું તેની સ્થાપના કોકલ્લ પેહેલાએ નવમી સદીમાં કરી હતી. મુંજે આ વંશના દશમા રાજાને યુવરાજ ઠરાવ્યો હતો.

ભીમ જ્યારે મ્હોટો થયો ત્યારે [1]**દુર્લભે** પોતાની ઇચ્છા તેને કહી "કે "આત્માના કલ્યાણને અર્થે કોઈ તીર્થમાં જઈ વસું. પાપશુદ્ધિ મારે કરવી છે, "માટે મને રાજ્યના ભારમાંથી મુક્ત કર." **ભીમે** પ્રથમ તો ના કહી, પણ **દુર્લભ** અને **નાગરાજનો** અતિ આગ્રહ જોઈ, પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો. આ સમયે આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસ્યો. ત્યાર પછી **દુર્લભ** અને **નાગરાજ** સ્વર્ગે ગયા.

રત્નમાળા ઉપરથી **દુર્લભરાજનો** નીચે જણાવેલો વૃત્તાન્ત અમારા હવે પછીના અનુસંધાનમાં ઉપયોગનો થઈ પડશે. તેમાં જણાવેલું છે કે, "**દુર્લભ** "કદમાં ઉંચો હતો અને તેનું અંગ ગોરૂં હતું; તેનું વલણ વૈરાગ્ય ભણી ઘણું "હતું; તે **પાર્વતીપતિનો** ઉપાસક હતો; તે જ્ઞાની હતો તેથી તેને એકાએક "અભિમાન ચડી આવતું નહિ; તેને સાધુ પુરૂષની સંગત, ન્હાવુંધોવું, પુણ્યદાન "કરવું, અને **ગંગા** નદીનો કિનારો એ બહુ પ્રિય હતું. તેને જન્મથી જ યુદ્ધનો લોભ નહતો."

હેમાચાર્યે ચામુંડ રાજા વિષે જે વાત કહી છે તેવી જ વાત **પ્રબંધચિંતામણિના** કર્ત્તાએ **દુર્લભરાજ** સંબંધી કહી છે; તે કહે છે કે, **ભીમદેવને** રાજ્ય સોંપીને તે **કાશીયાત્રા** કરવા ગયો, ને રસ્તે જતાં **માળવાનો મુંજરાજ** જે ત્યાં તે સમયે રાજ્ય કરતો હતો તેણે તેને અટકાવ્યો, ને તેનાં રાજચિહ્ન વેગળાં મૂકાવ્યાં. (**મુંજે** પાડેલી ફરજ પ્રમાણે) **દુર્લભ** પછી કાપડીનો (વૈરાગીનો) વેષ ધારણ કરીને, **કાશિયે** યાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યો. તો પણ **માળવાના** રાજાની અપમાનભરેલી ચાલ વિષે તેણે **ભીમદેવને** જાણ કરી હતી, તેથી, ત્યારથી, ગૂજરાતના અને **માળવાના** રાજાઓ વચ્ચે શત્રુતાનું મૂળ રોપાયું.

ભોજચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, **દુર્લભરાજ મુંજને** મળ્યો ત્યારે તેણે તેને રાજ્ય પાછું લેવાની સલાહ આપી, તેથી **ભીમને** છેવટે ખોટું લાગ્યું.[2] અસલની વેળાએ રજપૂત રાજાઓમાં આ પ્રમાણે રાજ્ય છોડી દેવાનો સાધારણ ચાલ હતો એમ દીસે છે; કેમકે ગયાની પવિત્ર ભૂમિમાં મોત પામ-

---

૧ દુર્લભરાજ ગાદીયે બેઠો તે વખતમાં તેના કુટુમ્બની રાણિયો અને કુંવરિયો સોમનાથની યાત્રાએ ગએલાં ત્યારે જૂનાગઢનો રાહ ઢયાસ ઉર્ફે મહીપાળ ૧ લો (ઇ. સ. ૧૦૦૩ થી ૧૦૧૦) હતો તેણે અપમાન કર્યું, તેટલા માટે દુર્લભસેને લશ્કર સાથે સોરઠ ઉપર ચડી જઈ તેની રાજધાની વામનસ્થલી (વંથલી) જિતી લીધાથી રાહ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ભરાયો હતો તેને ઘેરો ઘાલી જિત્યો હતો.

૨ ટોડ કૃત વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા પૃષ્ટ ૧૭૦-૧૭૧ જુવો.

વામાં તેઓ મોક્ષનો ખરો માર્ગ સમજતા હતા. પરંતુ પછીથી તો તેમ કરવાને બદલે, જ્યારે ઇસલામના પંથિયોએ તેમના ધર્મની સામે લડાઈ કરવા માંડી ત્યારે પોતાના ધર્મના શત્રુઓની ઉપર ચડાઈ કરી તેમનો નાશ કરવાનો ચાલ તેઓએ લાગુ કરી દીધો. તો પણ એકાએક ધ્યાનમાં આવતું નથી કે દુર્લભ ફરીથી ગાદી ઉપર બેસવાને કેમ યોગ્ય ગણાયો હશે. રજપુત લોકોના ધારા પ્રમાણે કોઈ રાજા જો એક વાર રાજકારભાર છોડીને જાય તો પછી ફરીથી પાછો કદિ રાજધાનીમાં ડગલું દે નહિ તે તો મુવા જેવો જ થયો; તે રૈયત થઈ શકે નહિ ને રાજા તો હવે રહ્યો નહિ. તે પોતાનું આગલું નામ તજે છે અને ત્યાગીને ઘટે એવું નામ ધારણ કરે છે. વળી વધારે નિશ્ચયાત્મક કરવા સારૂ તેનું પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે. તેને બાર દિવસ થાય છે ત્યાં સુધી શોક પાળવામાં આવે છે. પુતળાને ચિતા ખડકી બાળી મૂકે છે. એટલે કે તેનો ક્રમાનુયાયી વાળ અને મૂછો બોડાવે છે અને અંતઃપુરમાં સ્ત્રિયો રડારોળ કરી મૂકે છે.[1]

કૃષ્ણાજી કવિએ ભીમ રાજાનું વર્ણન દેખીતા પ્રીતિભાવથી લખ્યું છે, અને ભીમના રાજ્ય વિષે હિન્દુઓનું લખેલું પ્રથમ દાખલ કરવા માટે મુસલમાન ઇતિહાસકારોની સોમનાથ સંબંધી વારે વારે કહેલી વાત લખવાને અમે મુલતવી રાખિયે છિયે તેથી કૃષ્ણાજીના લખેલા ભાગનો અમે આદિ ઉતારો કરિયે છિયે, કેમકે ગજનીના ક્રૂર દેવમૂર્તિભંજક, મહમૂદના સામો એણે ટક્કર લીધી હતી એવું એમાંથી નીકળે છે.

"દુર્લભનો ક્રમાનુયાયી ભીમદેવ (પ્હેલો) હતો; તે ઇન્દ્ર જેવો પ્રતાપી "હતો; યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ અને બાણાવળી હતો; તે શરીરે જાડો અને ઉંચો "હતો, તેનું આખું શરીર રૂવાટાંથી ભરાયલું હતું તેનો ચ્હેરો થોડો ઘણો "શ્યામ વર્ણનો હતો, પણ દીપાયમાન હતો. તે ઘણો અભિમાની અને "યુદ્ધાસક્ત હતો; મ્લેચ્છોની સામે બાથ ભીડવાને તે ડરતો નહિ."

ઈંગ્લાંડમાં ડેન લોકોની હાર થઈ ત્યાર પછી, જેવામાં કયાનુટ ધી ગ્રેટ વુઇન્ચેસ્ટરનું જૂનું દેવલ શંગારવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તે એવા

૧ ટોડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ. ૨૭૭; ભાગ. ૨ જાના પૃષ્ઠ ૪૫૦, ૪૯૬.

જો વૈરાગી થઈ ગયો હોય અને જતો રહ્યો હોય તો તેની ૧૨ વર્ષ લગણ વાટ જોવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ત્યાર પછી પત્તો ન લાગે તો જ પુતળવિધાન કરવામાં આવે છે. અને તે જ દિવસે તેને અગ્નિસંસ્કાર કરી સૂતક અને શોક પાળવામાં આવે છે, ચોથે દિવસે ઉત્તરક્રિયા કરે છે. ર. ઉ.

ભભકાથી કે સોનારૂપાના દેખાવથી અને જવાહીરના તેજથી અજાણ્યાનાં મન ગભરાઈ જતાં હતાં, તેવામાં, એક બીજો પાદશાહ, તેના જેવો જ જયવંત યોદ્ધો, અને ઈમારતોનો ભભકો બતાવવાને તેના જેવો જ અભિલાષી હતો, તેણે, આઘે, પૂર્વમાં, એક સાહસિક કામ માથે લઈ તેમાં મૂર્તિ સ્થાપેલા દેવાલયનો નાશ કરીને પોતાનું નામ અમર કરવાની ઇચ્છા કરી. આ દેવળ, પશ્ચિમ ભણીનો વ્યવહારકુશળ કયાનુટ રાજા જે ક્રિશ્ચિયન દેવળ સ્થાપવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તેના કરતાં વધારે શોભાયમાન હતું. ઇસલામના શત્રુ હિન્દુ ઉપર ગજનીના સુલતાને અગિયાર સ્વારિયો કરી હતી તેમાં પ્રત્યેક વાર તેનો લોભ તૃપ્ત થયો હતો અને તેની હૉંસ પરિપૂર્ણ થઈ હતી; પણ મૂર્તિપૂજકોનો ધર્મ તૂટયા વિના રહ્યો હતો, અને મહાકાળેશ્વરની પ્રાચીન વધાવાની જગ્યાએથી પણ એવો વધાવો આવતો હતો કે, મહાન્ સોમેશ્વરની ખરા ભાવથી પૂજા કરવાને ઘણા લોકો કાળજી રાખતા નથી માટે તેની શિક્ષા થવા સારૂ મુસલમાનોનો જય થવા દેવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગમાં આ વેળાએ, મુસલમાની ધર્મના હિમાયતિયે પોતાનું એક વાર વધારે પરાક્રમ દાખવી છેલ્લો પ્રયત્ન એવા પ્રકારનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી કરીને, થતી પ્રજામાં કદાપિ તે ઇસલામી ધર્મના વિસ્તારનાર તરીકે લેખવામાં આવે અથવા એમ નહિ તો મૂર્તિપૂજા ઉપર મહા કોપ આણનાર તો કહેવાય જ.

સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરવા સારૂ સન ૧૦૨૪ના સેપ્ટેમ્બર મહિનામાં મહમૂદે ગજની છોડયું; તેની અગણિત સેનામાં, સ્વેચ્છાથી લડનારા તુર્કસ્તાનના પસંદ કરવા યોગ્ય લડવાઈયા પણ સામેલ થયા. એક મહિનામાં તેઓ મુલતાન આવી પ્હોંચ્યા, અને હજી તેમની અને હિન્દુસ્થાનના મેદાનની વચ્ચે વિશાળ અરણ્ય પડયું હતું તો પણ તે વટાવવાના કઠિન કામને માટે પણ તેઓ તેમની મેળે સજ્જ થયેલા તૈયાર જ હતા, તેથી તેની સરહદ વટાવવામાં તેઓ જય પામ્યા. અજમેર નગર ત્વરાથી તેમના હાથમાં આવી ગયું.[1] અને, જે

૧ રજપૂત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, ચૌહાણ રાજા વીરબીલનદેવ, અથવા ધર્મગજ જે લડાઈમાં મારયો ગયો તેણે મહમૂદને અજમેરથી પાછો હઠાવ્યો હતો. (જુઓ) 'ટૉડ રાજસ્થાન ભાગ રજો પૃષ્ઠ ૪૪૭, ૪૫૧. (પણ, પછીથી), "મહમૂદે અજમેર "ઉપર હલ્લો કરયો, તેને તજીને લોક નાશી ગયા હતા. અને તેની આસપાસનો "દેશ લૂંટને વાસ્તે અને નાશને કાજે ખુલ્લો મૂકયો હતો. ગઢ દીલ્લીનો કિલ્લો '(અજમેરનો તારાગઢ) રાખી દેવામાં આવ્યો હતો, અને મહમૂદ હારયો હતો.

કિલ્લો પાસેના ડુંગર ઉપર આવી રહ્યો હતો. તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ નહિ આપતાં, તેઓએ આગળ કુચ કરવા માંડી, તથા આરાવલી પર્વતની તલાટી ઓળંગીને આગળ આવ્યા એટલે અદ્ભુત આબુ પર્વત તેમના મ્હોં આગળ ઝોકાં ખાતો દેખાયો, ત્યાંથી ગૂજરાતના મેદાનમાં થઈને આગળ ચાલ્યા એટલે અણુહિલવાડ મ્હોં આગળ આવી પડેલું દેખાયું. ચામુંડ[1] રાજા ખરેખરો સપડાઈ ગયો. એના પટાવતો વિખરાઈ ગયેલા હતા, અને લડાઈના દિવસને માટે સજ્જ થઈ રહેવાને બદલે તેનું મન પોતાની વાડીનાં ઝાડમાં, અને પોતે જે જળાશય બંધાવતો હતો તેમાં ગુંથાયું હતું, તેથી પોતે પોતાની રાજધાનીના વિશાળ મોરચા સાચવવાને અને આવા સૈન્યની સામે ટકવાને સાધન વિનાનો હતો. તેથી રાજા ત્યાંથી નાઠો ને મુસલમાનની ફોજ શહેરમાં દાખલ થઈ તેને કોઈએ અટકાવ કર્યો નહિ.

મહમૂદે આ લડાઈ ઉભી કરી હતી તે હિન્દુઓના રાજા ઉપર નહિ પણ તેમના દેવ ઉપર કરી હતી; તેથી વનરાજની નગરી પછવાડે મૂકીને તેના સૈનિક વાવટા સોમનાથ ભણીને માર્ગે ઘણી ત્વરાથી પ્રયાણ કરતી સેનાને મોખરે ફરકવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્ય કોણના કિનારા ઉપર વેરાવલનું ન્હાનું બંદર અને અખાત છે. તેની જમીન ઘણી જ સરસ ઘાડી ઝાડીવાળી, અને ખેતીવાડીના કામમાં ચડિયાતી છે. આ ન્હાનો અખાત, તેની નિર્ભય અને રમણીય વક્રતાને લીધે, અને તેની સોનેરી રેતી પાણીની છોળોથી સદા તળે ઉપર થયાં કરે છે તેથી કરીને, આખા હિન્દુસ્થાનમાં બીજો કોઈ તેની બરાબરીનો નથી એમ ગણાય છે. આ અખાતની દક્ષિણ ભણીની સરહદ ઉપર જમીનનો ભાગ આગળ વધી ગયેલો છે. તેના ઉપર દેવપટ્ટણ અથવા પ્રભાસ નગરી આવી રહી છે. તેને સાંધ્યા વિનાના પથ્થરોનો કિલ્લો છે તેમાં બેવડા દરવાજા છે, અને પાર વિનાના સમકોણ બુરજોથી તેને રક્ષી લીધો છે. તેમાં લગભગ બે માઇલના

"તથા ઘાયલ થયો હતો તેથી તેને નાંદોલ નાશી જવાની અગત્ય પડી. નાંદોલ ચો-"હાણના તાબાનું હતું તે તેણે લુટયું અને ત્યાંથી નેહલવાડ ભણી ગયો." એ જ પુસ્તક પૃ. ૪૪૮.

[1] મહમૂદ ગજનવી સોમનાથ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે અણહિલવાડની ગાદિએ ચામુંડ નહિ પણ ભીમદેવ રાજા હતો. આ ચડાઈ ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં થઈ અને ચામુંડ ઈ. સ. ૧૦૧૦ માં દેવલોક પામ્યો હતો. તે પછી વલ્લભ, અને પછી દુર્લભ થયો. તે પછી ભીમદેવ ઈ. સ. ૧૦૨૨ માં ગાદિયે બેઠો. એટલે ચડાઈ વખતે તેને ગાદિયે બેઠે બે વરસ થયાં હતાં. ર. ઉ.

ઘેરાવાનું ચોગાન આવી ગયું છે; એ કિલ્લાની આસપાસ પચીસ ફૂટ પ્હોળાઈની અને સુમારે તેટલી જ ઉંડાઈની ખાડી છે, તેને મોખરે ચણતર કરી લીધું છે. અને જ્યારે ગમે ત્યારે તેમાં દરિયાનું પાણી ભરી દેવાય એવી ગોઠવણ કરી છે. આ શહરની બધી યોજના તથા ખંડિત થયેલી મૂર્ત્તિયો જે અહિંતહિં વિખરાયલી પડેલી છે તે, અને ઇમારતની બાંધણીની શોભા જે હજી સુધી મસ્જીદો અને રૂહેવાનાં ઘરમાં ફેરવાઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે એ સર્વ આપણે ભૂલ ખાઇએ નહિ એવી ભાષામાં, જિતનારાઓની નવી રીતિ દાખલ થઈ છતાં પણ સોમનાથના શહરના હિન્દુઓનું મૂલારંભપણું દેખાડી આપે છે. કિલ્લાની ભીંત જે સમુદ્રમાં પડે છે તેની સજ્જડ અને શહરના નૈઋત્ય કોણના ઉંચા અને સમુદ્રમાં ધપેલા ખરાબા ઉપર મહાકાળેશ્વરનું પ્રખ્યાત દેવાલય આવી રહ્યું છે. એનું હવણાં તો છેક પડી ગયેલું ખંડેર પડેલું છે, તે ઉપરથી, તેની અસલની યોજના અને બાંધણીની ઢબ અતિ શોભાયમાન હશે, એવી કલ્પના થઈ શકે છે. કેટલેક છેટે સુધી આખી જગ્યા, થાંભલાના શેષ રહેલા ટુકડાઓથી કોતરેલા પથ્થરથી, અને અસલ દેવાલયના બીજા કડકાથી રોકાઈ ગઈ છે. આગળ ચાંચવા લોકો આ કિનારા ઉપર હરકત કરતા હતા, માટે પાસેના વેરાવળ બંદરનું રક્ષણ કરવા સારૂ, એના ઉપર ભારે તોપો ચડાવવામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથી ચલાવેલો તોપોનો મારો એની બાંધણીની ચમત્કારિક મજબુતાઈની પરીક્ષા કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સોમેશ્વર મહાદેવના કીર્ત્તિમાન્ દેરાની આ તો હવણાંની સ્થિતિ લખી; પરંતુ મુસલમાનોની ફોજની આંખે પડેલો તેનો દેખાવ તો એક ન્યારો જ હશે; તે વેળાએ તો તેનું ગગનમાં ઝોકાં ખાતું શિખર, તેની પછવાડેના દરિયાની આશમાની આકાશકક્ષાથી પાર નીકળી ગયેલું દેખાતું હશે, તેની ટોચ ઉપર શિવની ભગવી ધ્વજા ફરકારા દેઈ રહી હશે. તેનો દ્વારમંડપ, તેનો રંગમંડપ, અને શંકુ આકારનો ઘુમટ તથા તેની ચોગરદમ ફરતો ચોક, અને થાંભલાએ ટેકાવેલી અડાળિયો, તે સાથે વળી, ગ્રહની આસપાસ ઉપગ્રહ હોય તેમ તેને ફરતાં અગણિત ન્હાનાં દેરાં, એ સર્વ વડે સોમનાથના મનમાનતા દેવલની અતિ રમણીય શોભા ખીલી ઉઠતી હશે—પણ આ બધુંએ હવણાં તો ભોંયની સાથે સપાટ થઈ પડ્યું છે, તેની ભીંતોને મસ્જીદની ભીંતો કરી દીધી છે; અને ત્યાં માણસને રહેવાનાં હલકાં રહેઠાણ થઈ પડ્યાં છે.[1]

૧ સોમનાથનું આ વર્ણન ટોડકૃત "વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા"માંથી અને પ્રીટાના ગિરનારના પ્રવાસની નોંધ ઉપરથી લીધું છે; બેંગાલ બ્રાન્ચ આવ ધી એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલ (પુસ્તક) ૮ માનું પૃષ્ઠ ૮૬૫.

મહમૂદ ઘણી ઉતાવળથી પાસે આવી પ્હોંચ્યો, અને જે દેશમાં થઇને તે આવ્યો તે દેશ સાચવવાને માટે કોઈ હતું નહિ તો પણ સોમનાથનું રક્ષણ કરવા સારૂ, અને આક્રમણ કરનારાઓને શિક્ષાએ પ્હોંચાડવા કાજે, જીવને જોખમ પ્હોંચાડીને પણ હથિયાર સજેલાં માણસો લડવાને તૈયાર થઈ રહેલાં જોવામાં આવ્યાં. રજપૂતોએ શત્રુના દૂતને પાસે આવવાની સંજ્ઞા કરી ને તેને તેઓએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા બતાવી અને અભિમાન દર્શાવ્યું કે હિન્દુસ્થાનના દેવતાઓને મુસલમાન લોકો અપમાન પ્હોંચાડે છે તેનું વૈર લેવાને અને એક પળમાં તમને ભોંયભેગા કરી નાંખવાને સારૂ શક્તિમાન્ સોમેશ્વરે તમને પોતાની પાસે ઘસડી આણ્યા છે. બીજે દિવસે સવારમાં પેગંબરનું લીલું નિશાન ચડયું અને મુસલમાનોએ કિલ્લાની લગભગ જઇને હલ્લો કરવાનું મંડાણ કરયું. થોડી વારમાં તો તિરંબાજોએ મોરચા સાફ કરયા અને હલ્લાનો આવો અણધારેલો જુસ્સો જોઇને હિન્દુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને નરમ થઈ ગયા એટલે કિલ્લો છોડીને દેરામાં ખીચાખીચ પેશી જઈને આંખ્યમાં પાણી આણી મહાદેવને પગે પડી તેમને વ્હારે ધાવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આણી-મગ મુસલમાનો પણ આવો લાગ આવેલો જોઇને, "અલ્લા અકબર" ના પોકાર કરતા નિસરણિયો માંડી કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા; પણ રજપૂતો જેમ એકાએક નરમ પડી ગયા હતા તેમ જ એકાએક શૂરા થઈ પડ્યા, અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયા હતા તે બચાવ કરવા સારૂ વ્યવસ્થિત થઈ ગયા, ને સૂર્ય અસ્ત પામતાં પ્હેલાં તો મહમૂદના સિપાઇયો પોતાના પગ ટકાવી શકયા નહિ તથા થાકથી કાયર થઈ ગયા એટલે ચારે બાજુએ પાછા પડીને પાછા નાઠા.

બીજે દહાડે સવારમાં લડાઈ પાછી ચાલી: પણ મુસલમાનો જેવા કિલ્લા ઉપર ચડવા લાગ્યા કે લાગલા જ હિન્દુઓએ તેઓને ઉંધે માથે નીચે ઢોળી પાડ્યા તેથી આ બીજા દિવસની તેમની સર્વ મહેનત પ્હેલા દિવસ કરતાં પણ છેક બરબાદ ગઈ.

ત્રીજે દિવસે, પાસેના રાજાઓ જે દેવલના રક્ષણને સારૂ ત્યાં એકઠા થયા હતા તેઓ લડાઈના આકારમાં, મહમૂદની છાવણીમાંથી દેખાઈ શકાય તેવી રીતે હારબંધ ઉભા રહ્યા. સુલતાન પણ તેઓનો ઘેરો ઉઠાવવાનો આ પ્રયત્ન અટકાવવા નિશ્ચય કરી બેઠો, ને રખવાળોને દાબ દેવાને એક ટુકડી ત્યાં મોકલી, પોતે જાતે શત્રુઓ સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. ઘણા જુસ્સાથી યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં કોનો જય થતો હતો તે જણાતું નહતું. એટ-

લામાં **વલ્લભસેન યુવરાજ**, અને તેનો શૂરવીર ભત્રીજો જુવાન **ભીમદેવ**, બલવાન્ નવી સેના લઇને આવી પ્હોંચ્યા, તેથી **હિન્દુઓમાં** તાજી હિમ્મત આવી. આ સમયે **મહમૂદે** પોતાની સેનાને ઢચુપચુ થતાં જોઈ, પોતે ઘોડા ઉપરથી નીચે કૂદી પડ્યો, અને ભોંય ઉપર લાંબે પગે પડીને **અલ્લાની** મદદ માગી; પછી પાછો ઘોડે ચડી, એક શૂરો **સિરકાશિયન** સરદાર હતો તેને હિમ્મત દેવાને હાથે પકડી રજપૂતો ઉપર આગળ ધસ્યો ને પોતાની સેનાને તેણે એવી ઉશ્કેરણી આપી કે તે ઉપરથી તેઓને લાગ્યું કે જે પાદશાહની સાથે રહીને આપણે વારેવારે લડાઈમાં લડ્યા છિયે અને લોહીલોહાણ થયા છિયે તેને આવે પ્રસંગે છોડી દેવો એ ઘણું શરમભરેલું છે. તેથી તેઓ એકસંપ કરી **હિન્દુઓ** ઉપર તૂટી પડ્યા. આવા જુસ્સાભરેલા હલ્લાની સામે **હિન્દુઓથી** ટકી શકાય એમ નહતું; **મુસલમાનોએ હિન્દુઓ** ઉપર તૂટી પડીને પાંચ હજારને કતલ કરી નાંખ્યા, એટલે સર્વ ઠેકાણે ભંગાણ પડ્યું. **સોમનાથના** રખેવાળોએ પણ **અણહિલવાડનું** નિશાન ભોંય ઉપર પડેલું જોઇને રક્ષણ કરવાની જગ્યા છોડી દીધી, અને દરિયા ભણીને દરવાજે થઇને નીકળ્યા ને ચાર હજાર માણસની ઝુંડી બાઝીને નાઠા, તેમ કરતાં પણ તેઓનો ઘણો નાશ થયો.

ગજનીના યશસ્વી **સુલ્તાને**, આ વેળાએ, કિલ્લાની આસપાસ અને સર્વ દરવાજે ચોકી મૂકી દીધી, અને પોતાના પુત્રને અને બીજા થોડા ઉમરાવોને સાથે લઇને પોતે **સોમેશ્વરના** દેવલમાં પેઠો. તેણે આરસપાહાણની બાંધેલી ભવ્ય જગ્યા જોઈ. તેના ઉંચા મંડપને ચમત્કારિક કોતરણીથી કોતરેલા અને રત્નજડિત થાંભલા હતા. માંહલા નિજમંડપમાં બ્હારનું અજવાળું આવી શકતું નહતું, ત્યાં સોનાની સાંકળે દીવાનું ઝુમરૂખ લટકાવેલું હતું તેને અજવાળે **સોમેશ્વરનું લિંગ** જોવામાં આવ્યું; તે નવ ફીટ બ્હાર દેખાતું હતું ને છ ફીટ ભોંયમાં હતું. **પાદશાહના** હુકમથી લિંગના બે કડકા કરવામાં આવ્યા તેમાંનો એક **હિન્દુસ્થાનમાં** જાહેર મસ્જિદના પગથિયામાં જડવાને અને બીજો **ગજનીના** પોતાના મહેલની કચેરીના દરવાજા સારૂ રાખ્યો. બીજા કડકા **મક્કા** અને **મદિના** શહર જે તેઓનાં ધર્મનાં મથક છે તેઓને માન આપવા સારૂ ત્યાં મોકલવા રાખ્યાં. **મહમૂદ** આ પ્રમાણે કડકા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવામાં બ્રાહ્મણો ત્યાં આવીને તેની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, તમે જો લિંગ હવે તોડો નહિ તો અમે તમને ઘણું ધન આપિયે. આ સાંભળી **મહમૂદનું** મન જરા ઢચુપચુ થયું. એવામાં તેના ઉમરાવો તેને સલાહ આપવા લાગ્યા તે એવા મનસુબાથી કે તે સ્વીકારશે; ને તેજ પ્રમાણે થોડોક વિચાર કરીને **સુલતાન** પણ બોલ્યો કે, મૂર્તિ વેચવાની કીર્તિ મેળવવા

કરતાં મૂર્તિ ભાંગવાની કીર્તિ મારે જોઇયે છિયે. પછી લુંટાલુંટનુ કામ ચાલ્યું અને લિંગ નીચેથી તેઓને ઘણું ધન મળ્યું.

મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા પણ કબુલ કરે છે કે, ઘેરો ઉઠાવવાના પ્રયત્નમાં ભીમદેવ પાર પડ્યો ન હતો તો પણ તેણે ત્રણ હજાર મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા હતા, અને દેવપટ્ટણ લેવાયા પછી તે સર્વસ્વ હરી લીધેલા દેવાલયથી ૧૨૦ માઇલ(૪૦ પરસંગ)ને છેટે, [1]કંડહત (કચ્છના કંથકોટ) નામના કિલ્લામાં જઇ પેઠો. તે શૂરા રાય, ભીમદેવની પછવાડે જવાને સોમનાથનું ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય એકઠું કરીને, મહમૂદ તૈયાર થયો. સુલ્તાન ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો તો ખરો, પણ કિલ્લાની પાસે જવાનું તેને દેખીતું અશક્ય લાગ્યું, કેમકે તેની ચોમેર (રણનું) પાણી આવી રહ્યું હતું ને માત્ર એક જ જગ્યાએ થઇને ઉતરીને જવાય એવું હતું. તો પણ મહમૂદે પોતાના લશ્કર સહિત નિમાજ

૧ મૂળ અંગ્રેજીમાં ગણ્ડાબા લખ્યું છે તે ભૂલ છે, તે ફિરીસ્તા ઉપરથી લખ્યું છે. બ્રિગ ગણ્ડેવી ટરે છે એ પણ માત્ર કલ્પના છે. ફિરીસ્તાની કેટલીક પ્રતોમાં ખડાબ અથવા ખંડાવ-ખંડવ જોવામાં આવે છે. આસપાસના વૃત્તાન્તો ઉપરથી એમ સિદ્ધાન્ત થયો છે કે, આ લખાણ તે કચ્છમાં આવેલા કંથકોટને લાગુ પડે છે. આ કિલ્લો ઉંચી ડુંગરી ઉપર ત્રણ માઇલના ઘેરાવામાં મજબૂત બાંધણીનો હોતાં તથા રણના પાણીથી રક્ષાયલો હોતાં ભીમને વધારે યોગ્ય લાગ્યો હશે, કેમકે મૂળરાજ ઉપર બારપે હલ્લો કર્યો ત્યારે તે પણ ત્યાં ગયો હતો. જુવો પાછળ પૃષ્ઠ ૫૯.

વળી કચ્છ તે વેળાએ ભીમના તાબામાં હતું. એ વાત તેના એક તામ્રપટ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ લેખ ઇન્ડિયન આન્ટીકવેરીના ભાગ ૬ ઠાને પૃ. ૧૯૩ મે, તેમ જ બર્જેસે અણહિલવાડના ચૌલુકયોના લેખનું ન્હાનું પુસ્તક છપાવ્યું છે તેને પૃષ્ઠ ૪૮-૫૧મે છે. તે સંવત્ ૧૦૮૬ કાર્તિક સુદિ ૧૫ નો છે. તેમાં કચ્છ મંડલમાં આવેલું મસૂર ગામ ભટ્ટારક અજયપાલને આપ્યાનું જણાવ્યું છે.

આ સ્થાનને કંથકોટ ઠરાવવામાં હવણાંની સ્થિતિ ઉપરથી કેટલાકને શક ઉપજે છે. ત્યાં આગળ પાણીમાં ભરતી ઓટ થવાનું ચોકઠું બંધબેસતું તેમને લાગતું નથી. કચ્છ એટલે બેટ, અને તેની આસપાસ પાણી પણ રહેતું તથાપિ ધીરેધીરે તે ઉત્તર અને પૂર્વમાં ઓછું થતું ગયું છે. હવણાં વળી કચ્છના અખાતનો પ્રસારો પૂર્વ ભાગમાં વધતો જતો જણાય છે અને રણમાં પાણી વિસ્તારાય છે. શિકારપુર આગળ કેટલીક મુદતથી મળવા ફરે છે અને કદાપિ હવે પછી તે બંદર પણ થઇ શકશે. કર્નલ વૉટ-સન (કાઠિ. ગેઝે. પૃ. ૮૦) કાઠિયાવાડના કિનારા પર જિયાણીની ઈશાનકોણ થોડા માઇલને અંતરે આવેલ ગાંધવી હોય એમ ધારે છે તેમ જ બીજા કેટલાક જૂદી જૂદી કલ્પના કરે છે. સર્વ વાત લક્ષમાં લેતાં આ સ્થાન કંથકોટ હોવું જોઇયે એમ મારો અભિપ્રાય થાય છે. આ સ્થાનનું મેં સારી રીતે અવલોકન કર્યું છે. ૨. ઉ.

પડીને, અને કુરાન ઉપર પોતાના ભાગ્યનો આધાર રાખીને, પાણી જે વેળાએ ઉતરતું થવા માંડયું તે પ્રસંગ સાધી, સેના સહિત પાણીમાં ચાલ્યો, તે સામી બાજુએ હેમક્ષેમ આવી પ્હોંચ્યો ને તાબડતોબ હલ્લો કરયો. મુસલમાનો પાસે આવ્યા કે તરત ભીમદેવ નાઠો. એટલે હલ્લો કરનારાઓના હાથમાં સહેલાઇથી કબજો આવ્યો. તે વેળાએ જ કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારા હતા તેમના ઉપર કાળો કેર વર્ત્તાવી દીધો. બીછોકરાંને કેદ કરી લીધાં ને મહમૂદે કંડહત (કંથકોટ) લુંટીને પોતાના ખજાનામાં ઉમેરો કરયો.

એ પ્રમાણે જય પામીને મહમૂદ અણુહિલવાડ પાછો આવ્યો અને ત્યાં તેણે ચોમાસું ગાળ્યું એમ લાગે છે. તેને ત્યાંની જમીન એવી ફલદ્રૂપ લાગી, અને હવા એવી સ્વચ્છ અને નિરોગી જણાઈ, તથા સીમ એવી ખેડેલી અને રમણીય દેખાઈ કે, કહે છે કે તેણે પોતાના કુંવર મસાઉદને ગજનીનું રાજ્ય સોંપીને ત્યાં પોતાની રાજધાની ઠરાવી કેટલાંક વર્ષ રહેવાનો મનસુબો જણાવ્યો. લંકાના જવાહીરની અને પેગુની ખાણોની વાતો સાંભળીને મહમૂદના વિચાર ઘણા ઊંચે ગયા, અને તેને જવાહીર એકઠું કરવાનો છોકરવાદી ભરેલો શોખ હતો, તેથી તે દેશો જિતવાને સારૂ કહે છે કે તેણે દરિયાઈ ફોજ તૈયાર કરવાનો પક્કો મનસુબો કર્યો; પણ તેના સરદારોની ગંભીરાઈભરેલી સલાહ ઉપરથી તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે માન્ય કરીને પોતાના રાજ્ય ભણી જવાનો ઠરાવ કર્યો.

વિલાસી [૧]ચામુંડ રાજાએ પોતાનું રાજ્ય છોડી દીધું તે તેની બ્હેન

---

૧ મહમૂદ ચડી આવ્યો ત્યારે ચામુંડ અથવા જામુંડ, અણહિલવાડનો રાજા હતો એવું કેટલાકનું ભૂલભરેલું માનવું છે તે ઉપરથી પોતાના દેશની દુર્દશા થઈ તે સહન નહિ કરી શકવાથી તે કાપડી (અતીત) થયો. પણ ખરી હકીગત એમ નથી. મહમૂદ ચડી આવ્યો તે વેળાએ તો ભીમદેવ ગાદિયે હતો એમ ઇબ્ન અસિરે પોતાની કામિલુ તવારિખમાં જણાવ્યું છે; તેમ જ તારીખી અલ્ફીનો કર્ત્તા કહે છે કે, "સોમનાથની ચડાઈ પૂરી થયા પછી મહમૂદને ખબર પડી કે નહરવાડ(અણહિલવાડ)નો રાજા ભીમ નાશી ગયો છે અને કંદમ(કંથકોટ)ના કિલ્લામાં પેશી ગયો છે એટલે ત્યાં ચડી ગયો."

દ્વયાશ્રયના ગુજરાતી ભાષાન્તરને પૃ. ૧૨૩ મે નીચે પ્રમાણે ટીપ છેઃ–"ચામુંડરાજ બહુ કામી હોવાથી તેને તેની બ્હેન વાચિણી દેવિયે પદભ્રષ્ટ કરી તેના પુત્ર વલ્લભરાજને ગાદી આપી. ચામુંડરાજ આથી વિરાગ પામી કાશી તરફ જતો હતો, તેવામાં માર્ગમાં એને માળવાના લોકોએ લુંટયો તે ઉપરથી એણે પાછા આવી વલ્લભને આજ્ઞા કરી કે માલવરાજને દંડ દેવો." ર. ઉ.

સાથેના કહેવાતા ગોત્રગામી સંબંધને લીધે નહિ, પણ તેના દેશની આ પ્રમાણે દુર્દશા થઈ તેથી કદાપિ છોડી દીધું હશે એમ લાગે છે. આ વિષે ગમે તેમ હોય, પણ પછીથી એનું નામ કશામાં આવતું નથી, અને ગુજરાતમાં પોતાના ભણીનો ખંડિયો રાજા સ્થાપવા સારૂ, મહમૂદ અને તેના કારભારિયોનું લક્ષ હક્કદાર પુરૂષ શોધી કહાડવામાં લાગ્યું હતું તેવામાં પણ વલ્લભ અને દુર્લભસેન એ બેઉ ભાઇયો વાસ્તે ભાંજઘડ થઈ હતી. વલ્લભ, જે યુવરાજ હતો તેના ડહાપણ સંબંધી સર્વ બ્રાહ્મણોને ઘણો ભરોંસો હતો, માટે તે ડાહ્યો અને વિદ્વાન્ છે એવું તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વળી આગ્રહથી કહેવામાં આવ્યું કે, તેને એક પરગણાનો અધિકાર ક્યારનોય આપેલો છે, ત્યાં પણ વાજબી રીતે અને ન્યાયથી વર્તે છે; તેથી ખંડણી આપવાનું એક વાર જો તે માન્ય કરે તો તે પ્રતિ વર્ષે ગજની મોકલી દેવાને ચૂકે નહિ. બીજા કહેવા લાગ્યા કે, દુર્લભસેન જ્ઞાન મેળવવા અને યોગાભ્યાસ કરવામાં લાગેલો છે, માટે રાજ્ય એને સોંપવું જોઇયે—પણ સામા પક્ષવાળા તેનો અપવાદ કરી કહેવા લાગ્યા કે, તે દુષ્ટ સ્વભાવનો પુરૂષ છે, ઈશ્વરની તેના ઉપર અકૃપા થઈ છે, અને તે દુનિયાથી વિરક્ત થયો છે તે પોતાની ઇચ્છાથી થયો નથી, પણ ગાદી ઉપર બેસવા માટે તે પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી એના ભાઇયે એને ત્રણી વાર કેદ કરયો હતો, માટે પોતાનો જીવ ઉગારવાને અર્થે એણે ઢોંગ કરયો છે. આ બધો વિવાદ સાંભળીને સુલતાન બોલ્યો કે, જો કદાપિ યુવ-રાજે પંડે આવીને રાજ્યને માટે વિનતિ કરી હોત તો તેને આપવામાં આવત. પણ એણે તો કશી ચાકરી કરી નથી, તેમ જ પોતે સલામ સરખી કરવાને પણ આવ્યો નથી, તેને આવડું મ્હોટું રાજ્ય સોંપવામાં આવશે નહિ. આમ કહીને તેણે વનવાસી દુર્લભસેનને ગૂજરાતનું રાજ્ય સોંપવાને પસંદ કરયો, અને તેણે પણ કાબુલ અને કંદહારના જેટલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કરયું. વળી સુલતાનને તેણે વિનવ્યો કે, મારી સત્તા સારી પેઠે બેઠી હશે નહિ એટલામાં તો વલ્લભસેન બેશક મારા ઉપર હલ્લો કરશે, માટે મારા રક્ષણને અર્થે, થોડા ઘોડેસ્વાર મૂકી જાઓ. દુર્લભસેને આવું કહ્યું તે ઉપરથી સુલતાનના મનમાં આવ્યું કે, આપણે આ દેશ છોડીને જઇયે તેના પ્હેલાં વલ્લભસેનને જેર કરવાનો ઉપાય કરવો જોઇયે, તેના આવા કહેવા ઉપરથી થોડી વાર પછી, [1]વલ્લભસેનને કેદ કરીને મહમૂદની આગળ આણ્યો.

---

૧ ગત પૃ. ૧૦૮ મે ટીપ આપી છે તે પ્રમાણે વલ્લભ માળવાના રાજા ઉપર ચડ્યો પણ ત્યાં તેને શીળી નીકળાથી મરણ પામ્યો. આ વિષે દ્વયાશ્રયના ભાષાન્તરના પૃ. ૧૨૫મે જુવો—"દૈવયોગે કરીને એને એવો કોઈ દુષ્ટ રોગ થયો કે જેને કોઈ વશ કરી

મહમૂદ એક વર્ષ કરતાં પણ વધારે વાર ગૂજરાતમાં રહ્યો, ત્યાર પછી ઘરભણી પગલાં ભરવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યો, અને દુર્લભસેનની વિનતિ ઉપરથી યુવરાજ વલ્લભસેનને પોતાની સાથે ગજની લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જે રસ્તે થઇને તે જવાને નીકળ્યો તે રસ્તો અજિત ભીમદેવે અને તેના સહકારી અજમેરના રાજા વિસલદેવે રોક્યો હતો. આટલી વારમાં મુસલમાનની ફોજ, લડાઇથી અને હવાના ફેરફારથી ઓછી થઈ ગઈ હતી તેથી લડાઈ મચાવવાના જોખમમાં પડવાને બદલે સિન્ધની પૂર્વનો રેતીનો નવો માર્ગ શોધી ક્હાડી, તે માર્ગે થઇને જવાને મહમૂદે નિશ્ચય કર્યો. આ રસ્તે જતાં પણ ઉજ્જડ મેદાન આવી પડ્યું, ત્યાં પાણી વિના તેની ફોજનો ઘાણ વળી ગયો, અને તેના ઘણા ઘોડેસ્વારો હતા તેઓના ઘોડા માટે ઘાસ-દાણો ખૂટી પડ્યો; ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રી સુધી એક હિન્દુ ભોમિયો, તેના

"શક્યું નહિ. આ રોગને વૃદ્ધિ પામતાં કોઈ ઔષધ અટકાવી શક્યું નહિ. કાળને પરાજય "પમાડતો, મિત્રો સાથે વાર્તાનંદ કરતો, તત્ત્વવિચારમાં નિમગ્ન રહેતો એ (વલ્લભરાજ) "પરમાત્મામાં લીન થયો." મરણસમયે તેણે સેનાપતિને કહ્યું કે, "મારૂં મરણ છૂપાવીને "સૈન્યને તું અણહિલપુર લઈ જા, તને અમુક પારિતોષિક આપું છું." અણહિલવાડ આવી આ માઠા પરિણામની વાત ચામુંડને કહેતાં 'અત્યંત પ્રજ્વલતા અગ્નિની પેઠે "સળગી રહેલા શોકથી રાજાનું (ચામુંડનું) અંગ તપવા લાગ્યું. એટલે ધર્મોપદેશક ઋષિ-"ઓનો સમાગમ કરવા માંડ્યો; ને પુણ્યતીર્થ(શુક્લતીર્થ)ને સંભારવા માંડ્યું, પછી શત્રુને "પરાજયકર્ત્તા દુર્લભસેનને રાજ્ય સોંપી સર્વને વિસ્મય પમાડનાર એ રાજાએ, વિસ્મય "પમાડે તેવા ઉગ્ર તપોગુણથી, નર્મદા તટ ઉપરના શુક્લતીર્થમાં જઈ આત્મધ્યાન "ધરવા માંડ્યું."

દુર્લભરાજે કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કરયા પછી પોતાના ન્હાના ભાઈ નાગાનંદના ભીમ નામે ન્હાના પુત્રને કહ્યું કે "પૃથ્વીને તારા ગુણથી વશ કરીને પ્રસન્ન કરતો, શત્રુને તેજથી "શેકી નાંખી પરાજય પમાડતો તું પૃથ્વીને ગ્રહણ કર, હું હવે તીર્થમાં જઈ કર્મપાશને "કાપીશ." ભીમે રાજ્ય લેવાની આનાકાની કરી પણ છેવટે દુર્લભરાજે અને નાગરાજે "ભીમને સમજાવીને અભિષેક કર્યો. "એ નવા રાજાએ એવી શોભા વિસ્તારી કે જેવી એના પછી કોઈ કરી શકનાર નથી. પછી દુર્લભરાજ સ્વર્ગપુરને શોભાવવા લાગ્યો અને "તેનો ન્હાનો ભાઈ (નાગરાજ) પણ સ્વર્ગનો અલંકાર થયો."

આ ઉપરથી જણાય છે કે, મહમૂદ આવ્યો ત્યારે વલ્લભસેન તો માત્ર છ માસ રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો હતો, અને દુર્લભરાજ, ભીમને રાજ્ય સોંપી તીર્થમાં જઈ વસ્યો હતો. માત્ર એટલો સંભવ રહે છે કે મહમૂદ ચડી આવ્યો ત્યારે ધર્માભિમાનને લીધે દુર્લભસેન તીર્થવાસી થયો છતાં પણ લડવામાં ભેગો મળ્યો હતો એમ કેટલાએક લખ્યું છે તેવો સંભવ હોય ખરો. ર. ઉ.

લશ્કરને રેતીના મેદાનમાં આડે રસ્તે ઘસડી ગયો; ઘણા સિપાઇયો તો સહન થાય નહિ એવી ગરમાઈ અને તરસથી આકુળવ્યાકુળ થઇને મારયા ગયા; સાથે ભોમિયો લીધો હતો તેને દારૂણ દુઃખ દેવા માંડ્યું. તે સોમનાથનો પૂજારી હતો અને મહાદેવના દેરાને હરકત કરી તેનું વેર લેવાને મુસલમાનની ફોજનો પૂરો ઘાણ વળાવી દેવાનો તેણે આવી જાતનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એવું તેણે માની દીધું; તેથી પાદશાહે તેને ગર્દન મારયો અને સાંજ પડવા આવી હતી માટે નિમાજ પઢી સર્વેને ઉગારવા બાબત, ખુદાની અરજ કરવા લાગ્યો. મુસલમાન ઇતિહાસકારો કહે છે કે, તરત જ ઉત્તરમાં એક તારો ખરતો દેખાયો, તે ભણી તેણે પોતાનો રસ્તો ચલાવ્યો અને સવાર થતાં પહેલાં એક સરોવર અથવા પાણીના તલાવને કાંઠે આવી પહોંચ્યો.

છેવટે, સોમનાથને જિતનારા લોકો મુલતાન પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી ગજની પાછા ગયા.[1]

---

૧ સોમનાથ ઉપર મહમૂદની ચડાઇનો વૃત્તાંત, બ્રિગ્ગકૃત ફીરિસ્તા, અઈન અકબરી, બર્ડકૃત મિરાત અહ્‌મદી, અને એલ્ફિન્સ્ટનકૃત હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ ઇત્યાદિમાંથી લીધો છે.

સફાઈ થાય એવી રીતે અઈન અકબરીના અને મિરાતે અહ્‌મદીના બનાવનારાઓએ લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગજનવિયે, અણહિલવાડ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું ત્યારે ત્યાં ચામુંડ (અથવા તેને તેમાં જામુંડ લખ્યો છે) રાજ્ય કરતો હતો. આપણે જોયું કે હિન્દુના ગ્રન્થોમાં, મહમૂદની ચડાઈ વિષે કાંઈ લખ્યું નથી, પણ ચામુંડ રાજા પોતાના કુંવર વલ્લભસેનના મરણ પછી જીવતો હતો એમ જણાવ્યું છે. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ બે દાબીશલીમ વિષે લખ્યું છે તે, વલ્લભસેન અને તેનો ભાઈ દુર્લભસેન હશે એવું માની લેવાને, અમને લાગે છે કે, કાંઈ હરકત નથી, અને ભ્રામદેવ લખ્યો છે તે ભીમદેવ વિના બીજો કોઈ નહિ હોય. વલ્લભ અને દુર્લભ એ બન્ને ભાઇયો સંબંધીની વાતોમાંથી કોને કઈ લાગુ કરવી એ જરા કઠિન કામ છે. ચામુંડના રાજ્ય પછી, તરતજ, વલ્લભસેને થોડી વાર રાજ્ય કર્યું એ વાત જૂદાં જૂદાં વર્ણનથી મળતી આવે છે. પૃષ્ઠ ૯૮ ની ટીપમાં તામ્રપટ ઉપરથી પેહેલા મૂળરાજથી તે બીજા ભીમદેવ સુધી અણહિલવાડના રાજાના નામની વિગત આપી છે તેમાં વલ્લભસેને રાજ્ય કર્યું હોય એમ જરાય નીકળતું નથી, પણ દુર્લભસેન ગાદિયે હતો એવું[1] નીકળે છે. વલ્લભસેન જે યુવરાજ હતો તેની વતી ચામુંડ રાજ્ય કરતો હશે. વલ્લભસેન

---

૧ એ તામ્રપટ અમે મૂકી દઇને બીજું પરિપૂર્ણ છે તે પૃ. ૯૮ મેં છાપ્યું છે અને તેમ વલ્લભસેનનું નામ દાખલ છે. ગ્રન્થકારની ઉપરની ટીપ નકામી થઈ પડે છે, એમ બતાવવાને અમારી પછવાડે આપેલી ટીપો વાંચવાથી જણાઈ આવશે. ર. ઉ.

પોતે ભીમદેવની સાથે, મહમૂદની સામે લડવાના કામમાં ગુંથાયલો રહ્યો હતો ને તેણે કોઈ વાર પણ નમી પડવા જેવું કર્યું નથી એવી ધારણા કરતાં એ સર્વ વાત શક્ય છે એમ લાગે છે. અને હિન્દુઓના વૃત્તાન્તમાંથી હાથ લાગેલી થોડી વાતને લાગુ પડતા મુસલમાનના વૃત્તાન્ત ઉપરથી પણ વાજબી રીતે એવી કલ્પના થઈ શકે છે, તેથી મહમૂદે પોતાના ખંડિયા રાજ્યને માટે સ્વાભાવિક રીતે દુર્લભસેનને વધારે યોગ્ય ગણ્યો હશે. દુર્લભને પોતાના ભાઇના પ્રતિપક્ષપણામાં પોતાના દેશના માણસો બેશક મળતિયા હોય ખરા, પણ મહમૂદે યુવરાજને રાજા કરવાને પસંદ કરયો હોય એવી કલ્પના કરિયે તો એક અડચણ નડે છે, તે એ કે રાજ્યના ઉપર તેનો ખરો હક્ક જ હતો એ વાતમાં કોઈનાથી ના કહેવાય નહિ. એમ છતાં, તેને ઉઠાડીને તેની જગ્યાએ તેના ભાઇને સ્થાપવામાં આવશે એવી ભારે બ્હીક રાખવાનું તેને કારણ રહે નહિ; વળી વનવાસી દાબિશલીમ(દુર્લભસેન)ને પસંદ કરવામાં ગાદિયે બેસનારાઓનો ચાલતો અનુક્રમ વૂટતો હોય એવું મુસલમાન ઇતિહાસકારોના લખાણ ઉપરથી જણાય છે.

આવાં કારણ હોવાને લીધે જે ફેરફારથી બન્ને પક્ષકારોની સ્થિતિઓ ઉલટી સુલટી થઈ જાય છે અને દુર્લભસેન સાધુએ જે કેદખાનાની કોટડી વહ્લભસેનને માટે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તેમાં તેને જ પડવાનું થાય છે, અને અગર જો, મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના લખવા પ્રમાણે,–તે વાત કોઈ પણ પ્રકારે અશક્ય હોય એમ નથી, અને સત્તાવાન્ હિન્દુ આચાર્યની દામ્ભિક દયાનો એ એટલો બધો ખરો ચિતાર છે કે મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાએ કલ્પી ક્હાડીને લખ્યો હોય એવો શક લેવાની કાંઈ અગત્ય નથી, તો પણ એ વાત રદ કરવાની અમને અગત્ય પડે છે.

રત્નમાળાના કર્ત્તાએ, વહ્લભરાજનાં વખાણની વાત લખતાં, લખ્યું છે કે "તે બોલ્યું અબોલ્યું કરતો નહિ" અને તેના એ જ ગુણને લીધે મહમૂદના સલાહકારોએ, વહ્લભરાજને રાજ્ય સોંપવાની ભલામણ કરી હતી પણ મહમૂદે તે સ્વીકારી ન હતી.

તારીખ સંબંધી હજી એક મ્હોટી અડચણ આવી પડી છે, તે તારીખ અમે અહિં લખિયે છિયે પણ તેનો ખુલાસો અમે આપી શકતા નથી. મુસલમાનોના વૃત્તાન્ત પ્રમાણે, મહમૂદે ગૂજરાતમાં જિત કરી તે સન ૧૦૨૪ ની સાલમાં કરી, પણ હિન્દુ ગ્રન્થકર્તા, વહ્લભસેને (જેણે છ માસ રાજ્ય કર્યું.) અને દુર્લભસેનનો ગાદિયે બેસવાનો સન ૧૦૧૦ લખે છે અને ભીમદેવનો ૧૦૨૨ લખે છે.*

* દાબિશલીમનો અર્થ દુર્લભસેન ગણાયો છે પણ દાબિશલીમ ફારસી શબ્દ છે અને હિન્દુસ્તાનના સારા રાજાઓને ફારસી ગ્રન્થોમાં તે નામે ઘણે પ્રસંગે વિશેષણ લખવામાં આવ્યું છે. તેથી આ નામ દુર્લભસેનને જ આપેલું છે એમ ખાત્રીથી કહી શકાય નહિ. તો પણ રોઝતુલસફાના કર્ત્તાએ બે દાબીસલીમની હકિકત લખીને ગુંચવાડો કરી નાંખ્યો છે. તેના પ્હેલાં થઈ ગયેલા ગ્રન્થકારોએ તો ભીમદેવ તે વેળાએ હતો એમ લખ્યું છે, તેમ છતાં, આ લેખકે આવી ગુંચવાડાભરેલી બીના કોઈ આધાર ઉપરથી લખી હોય એમ નીકળતું નથી. ઈન્ડિયન આન્ટીક્વેરીના ભાગ. ૮ ને પૃ. ૧૫૩ મે મરહૂમ વાટ્સને એક મુસલમાની લાવણીનો ભાવાર્થ છાપ્યો છે તેમાં પણ પાટણ સોમનાથના નાશ વિષે લખતાં પ્રમાણ વિનાની વાતો લખી છે.

પ્રકરણ ૬.

પહેલો ભીમદેવ (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨)-૫૦ વર્ષ.[1]

(સંવત ૧૦૭૮-૧૧૨૮)

પહેલા ભીમદેવે સન ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેની કારકીર્દિનો સારાંશ દ્વયાશ્રયના કર્તાએ આપ્યો છે, તેમાં પોતાના પક્ષકારના લાભની વાત જે હોય નહિ તે મૂકી દેવાનો હિન્દુ ગ્રન્થકારોમાં દુર્ગુણ છે તે

ગત પૃષ્ટ ૫૨-૩ મે સોલંકી વંશમાં કોણુ રાજા ક્યારે થયા એવી ટીપ આપી છે. તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ હકીકત આપવાની અગત્ય જણાય છે:—

પ્રબંધ ચિન્તામણિ પ્રમાણે ચામુંડરાજ સં. ૧૦૬૫ આશ્વિન શુદિ ૫ સોમવારે દેવ થયો, તેને બીજે દિવસે એટલે શુદિ ૬ ભોમે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રે મિથુન લગ્ને શ્રી વલ્લભરાજદેવ રાજ્યે બેઠો અને સંવત્ ૧૦૬૫ ચૈત્ર શુદિ ૫ દેવ થયો, એટલે તેણે ૫ માસ, ૨૯ દિવસ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી શુદિ ૬ ગુરૂવારે, ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રે, મકર લગ્ને તેના ભાઈ દુર્લભરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી સં. ૧૦૭૭ જ્યેષ્ઠ શુદિ ૧૨ ભોમવારે અશ્વિની નક્ષત્રે, મકર લગ્ને શ્રી ભીમને રાજ્ય સોંપીને તીર્થવાસ કરવા માટે વાણારસી (કાશી) ગયો. પંડિત જેષ્ઠારામ પાસેથી મને બે બહી જૂની પટ્ટાવલીનાં જૂનાં પાનાં મળ્યાં છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

	એક પટ્ટાવલી	બીજી પટ્ટાવલી.
મૂળરાજ	૧૦૧૭-૧૦૫૨=૩૫	૯૯૮-૧૦૫૩=૫૫
ચામુંડ	૧૦૫૨-૧૦૬૫=૧૩	૧૦૫૩-૧૦૬૬=૧૩
વલ્લભ	૧૦૬૫-૧૦૬૫=૦॥	૧૦૬૬-૧૦૬૬=૦॥
દુર્લભ	૧૦૬૬-૧૦૭૮=૧૨॥	૧૦૬૬-૧૦૭૮=૧૧॥
ભીમ	૧૦૭૮-૧૧૨૦=૪૨	૧૦૭૮-૧૧૨૦=૪૨

સુકૃત સંકીર્ત્તનમાં સોલંકી રાજાઓનો ક્રમ ઉપર પ્રમાણે જ છે પણ તેમાં સંવત્ આપેલા નથી.

દ્વયાશ્રયમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ ક્રમ છે, પણ વર્ષ આપ્યાં નથી. એની ટીકાની અન્તે એક ટીપ છે તે ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાન્તરકર્ત્તા પ્રો. મણિભાઈ નીચે પ્રમાણે સાલમાં આંકડા આપ્યા છે:-

મૂળરાજ સંવત્	૯૯૩-૧૦૫૨=૫૯	દુર્લભરાજ	„ ૧૦૬૬-૧૦૭૨=૬
ચામુંડ „	૧૦૫૨-૧૦૬૭=૧૪	ગાળો	„ ૧૦૭૨-૧૦૮૦=૮
વલ્લભરાજ „	૧૦૬૬-૧૦૬૬ ૬ માસ	ભીમ	„ ૧૦૮૦-૧૧૨૦=૪૦

આવા ફેરફારથી ભ્રમમાં પડવાનું કારણ નથી પ્રકરણ ૪ થાની ટીપમાં આપેલી રાજાવલિ માન્ય રાખવા સરખી છે. ૨. ઉ.

જોવામાં આવે છે ખરો, તો પણ જે સમયનું તે લખે છે તેની લગભગ તે થયો છે, અને તેણે જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી બીજું સુઝી આવે છે, તથા જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી એકઠી કરેલી સામગ્રીની ગોઠવણી કરવાનું સાધન, તે ઉપરથી મળી આવે છે એ કારણને લીધે તે ખપનું છે.

હેમાચાર્ય કહે છે કે, "ભીમદેવે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે વ્ય-"ભિચારનો અપરાધ જતો કરતો નહિ. ચોરોને તે યુક્તિથી પકડીને શિક્ષા "કરતો હતો, તેથી તેના રાજ્યમાં ચોરીઓ ઓછી થતી હતી. તે જીવરક્ષા "બહુ સારી રીતે કરતો, તેથી વનમાં વાઘવરૂથી પણ કોઇનો જીવ લેવાતો "નહિ. જે રાજાઓ શત્રુની બ્હીકથી નાસેડું લેતા તે ભીમને શરણે આવી "રહેતા; કેટલાક રાજા તેના રાજ્યમાં ચાકરીએ રહ્યા હતા તેથી તે "રાજા-"ધિરાજ" કહેવાયો. પુંડ્ર અને અંગના રાજાઓએ તેને નજરાણાં મોકલ્યાં "હતાં. મગધમાં પણ તેની કીર્ત્તિ પ્રસરી હતી; કવિયોએ માગધી અને બીજી "ભાષામાં એનાં પરાક્રમનાં વખાણની કવિતા કરી હતી, તેથી તેની કીર્ત્તિ "એટલી બધી પ્રસરી હતી કે તેને જાણે નજરે દીઠો હોયની એમ આઘેના "દેશના લોકો તેને ઓળખતા હતા.

"એક વાર ભીમના બાતમીદારોએ આવીને તેને કહ્યું કે, ભુમિ ઉપર "અતિ ક્રૂરાઈ જઇને સિન્ધુ પતિ અને ચેદીનો[1] રાજા આપની કીર્ત્તિનો "ધિક્કાર કરે છે. અપયશ આપે છે, આપના ગુણોનો અપકર્ષ કરે છે અને "આપનામાં દોષ આરોપણ કરે છે. સિન્ધુરાજા[2] તો કહે છે કે 'એક વાર હું "ભીમની ખબર લઇશ.' આ રાજાની ધારણાઓ જેવી મોટી છે તે પ્રમાણે "તેનામાં બળ પણ છે. શિવશાણના રાજાને તેણે જિતી પોતાના કટકમાં "રાખ્યો છે, તેમ જ ઘણાએક બીજા બેટના રાજાઓ અને ગઢપતિઓને તાબે કર્યા છે."

આ બધી વાતો ભીમે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તેણે પોતાના પ્રધાનને બોલાવી એ વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો, ને એકદમ સેના એકઠી કરીને

---

૧ ચેદી તે હાલનું ચંદેલ, ગોંડવાણમાં છે તે હશે એવી કલ્પના થાય છે. શ્રીકૃષ્ણના શત્રુ શિશુપાલનો તે દેશ હતો. (ચંદેલ દેશ એ હાલનો બુંદેલખંડ.) વળી જુવો પાછળ પૃ. ૧૦૫ ની ટીપ.

૨ ધારાનગરીના સિન્ધુરાજ(સિન્ધુલ)નો સમય ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ નો છે. એના પછી ભોજદેવ થયો છે (૧૦૧૦-૧૦૫૫), તેનો અહિં સંભવ છે. આ સ્થાને સિન્ધુરાજ તે સિન્ધદેશના રાજાને લાગુ પડે છે.

પોતે ચડ્યો. સિંધની જોડાજોડ પંજાબ છે ત્યાંથી "પાંચ[1] નદીઓના સંગમનું "વ્હેતું પાણી એકઠું મળીને દરિયાના જેવું બની રહે છે. સિન્ધુ રાજા "પોતાના શત્રુઓને જિત્યા પછી આ જોરાવર કિલ્લાના જેવા પ્રવાહના બળને "લીધે જ સુખે બેસે છે. પર્વત તોડી તોડીને તેના મોટા પથ્થરોથી ભીમની "સેનાએ પુલ બાંધવા માંડ્યો, તે પૂરો થવા આવ્યો એટલે જેમ અગ્નિ ઉપર "મૂકેલું દૂધ ઉભરાઈ જાય છે તેમ પ્રવાહના પાણીના ભાગ પડી ગયા ને તે "બીજે ઠેકાણે વ્હેવા લાગ્યો. લીલાં અને સૂકાં બંને જાતનાં લાકડાં, માટી, "તેમ જ પથ્થર, પુલ બાંધવાના કામમાં વાપરવા લાગ્યા. જ્યારે કામ પૂરું "થવા આવેલું ભીમે જોયું ત્યારે તે ખુશી થયો, અને સર્વેને રાજી કરવા "સારૂ સાકર અને મીઠાઈ વ્હેંચાવી. પછી, પુલ ઓળંગીને પોતાની સેના સહિત "તે સિન્ધમાં ચાલ્યો. ત્યાંનો રાજા હુમ્મુક[2] તેની સામે થયો ને લડાઈ ચાલી. "ચંદ્રવંશી ભીમ ઘણા શૌર્યથી લડ્યો, અને ઘણાને કેદ કરીને સિન્ધના "રાજાને પોતાના તાબામાં કરી લીધો."

"ત્યાર પછી ભીમદેવ ચેદી ઉપર ચડાઈ કરીને રસ્તામાં જે દેશ આવ્યા "તેના રાજાને તાબે કરતો ગયો. ચેદીના રાજા કર્ણે[3] ભીમને પાસે આવતો "સાંભળ્યો એટલે પાહાડી અને જંગલી લોકોની સેના એકઠી કરી પણ તેણે "ભીમની કીર્તિ વિષે સાંભળ્યું હતું, અને તેને લાગ્યું કે તે જિતાય એવો નથી "તેથી તેની સામે તેને લડવાનું મન થયું નહિ. પણ સલાહ કરવાને વિનતિ "કરી. એટલામાં તો એના ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ લશ્કર લડવાને તૈયાર થયાં "હતાં તે આગળ ચાલ્યાં, અને રાજાની નોબત ગડગડી, તેમ જ બીજા "વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. આ વેળાએ ભીમદેવનો સંધિવિગ્રહી

૧ એ પાંચ નદિયોનાં નામ-જેલમ (ઝડલમ), ચંદ્રા (ચીનાબ), શત્રી (ઉઆ), બિયા (બાડ), અને સતલજ (સતદ્રુર) એ સિન્ધુ (સિહૂર કે ઈંડસ) ને મળે છે.

૨ હુમ્મુક એ સિંધનો હમીર સુમરો (બીજો) હશે. કેમકે તેનો સમય એક જ છે. હમીર સુમરે કચ્છ તાબાના કીર્તિગઢના કેશર મકવાણાને માર્યો. અને તેનો કુંવર હરપાળ મકવાણો ત્યાંથી નાશી અણહિલવાડના રાજા કર્ણ સોલંકીને શરણે આવ્યો કે ત્યાં તેણે ઇનામમાં ઝાલાવાડ પ્રાંત મેળવ્યો.

૩ કર્ણના પિતાનું નામ ગાંગેયદેવ અને એના પુત્રનું નામ યશકર્ણ હતું. હાલ એ ચેદી દેશ કહેવાય છે.

હમીર સુમરો સન ૧૦૫૩-૫૪ સુધી હતો. જુવો આગળ જગડુ અને વારદેવ પીઠદેવ એ નામના પ્રકરણમાં.

"દામોદર[1] કરીને હતો તેને ચેદીના રાજા ભણી મોકલી કહાવ્યું કે ખંડણી "આપવાનું માન્ય કરશો તો અમે સલાહ કરીશું. દામોદરે જઇને કહ્યું કે "અમારા રાજાએ, દશાર્ણવનો રાજા, કાશીના રાજા, અને બીજા ઘણા "રાજાઓને તાબે કરી લીધા છે. વળી ભદ્રભટ્ટ નામે ગજબંધના રાજાએ દૂર "દેશથી આવીને પોતાનું શરણાંગતપણું બતાવ્યું છે; તેલીંગનો રાજા તંતીક "પોતાનાં હથિયાર છોડી દઇને નમી પડ્યો છે; અયોધ્યાનો રાજા, જેણે "આગળ કોઇને ખંડણી આપેલી નહિ તેણે ગાર્દના રાજા પાસેથી લીધેલો "ખજાનો ભીમદેવને આપી દીધો છે. કર્ણ રાજાએ, થોડી ઘડભાંજ કર્યા "પછી, બીજા મ્હોટા રાજાઓ સંબંધી તેને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમની "પ્રમાણે વર્તવાને માન્ય કર્યું અને ભીમને તાબે થયો, તથા દામોદરની "સાથે તેણે સોનું, હાથિયો, પવનવેગી ઘોડા, અને બીજા મૂલ્યવાન્ પદા- "ર્થોનો નજરાણો મોકલ્યો; તે સાથે વળી તેણે માળવાના રાજા ભોજ "પાસેથી સોનાની પાલખી[2] લીધી હતી તે મોકલી. આ બધી ભેટ લઇને "સિદ્ધાર્થ પ્રતિનિધિ, ભીમદેવ પાસે પાછો આવ્યો. તેણે સલાહના કરાર "સ્વીકારીને, પોતાના પ્રધાન પાસે બાહાલ રખાવ્યા અને જયોત્સવ કરતો "અણહિલવાડે પાછો આવ્યો. ત્યાં નગરના લોકો ઉત્સવનો દિવસ હોય તેમ "સારાં લુગડાં લતાં પેહેરીને આનંદભર્યા તેના સામા ગયા; કેમકે ભીમના "રાજ્યમાં તેઓ ઉપર કાંઈ સંકટ આવ્યું ન હતું તેથી તેના પ્રતિ પ્રજાની "પ્રીતિ હતી. માત્ર છુપા ચોરથી જ તેઓને રક્ષવામાં આવતા હતા એટલું જ "નહિ પણ ઉઘાડા શત્રુઓ તેમનાં શહર ઉપર લુંટ કરી શકે નહિ અને આગ "લગાડી દઇને ભયંકર આપત્તિમાં નાંખે નહિ એવી રીતે તેઓને રક્ષવામાં "આવતા હતા."

એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, તેમાં ભીમ અને માળવાના પ્રખ્યાત રાજા ભોજ તથા છેક પૂર્વ ભણીના રાજા કર્ણના રાજ્ય વિષે તેણે લખ્યું છે તેની સાથે બીજાઓનું લખવું મળતું આવે છે; અને હેમાચાર્યે પોતાના વર્ણનમાં પંજાબ અને સિન્ધની લડાઇયો વિષે સુચવ્યું છે તે ગજનીના સુલતાન મોદુદના માણસો અને હિન્દુઓ વચ્ચે મુસલમાનોને

1 મેરૂતુંગ ડામર નામ આપે છે. ર. ઉ.

2 ભોજે સોનાની પાલખી કર્ણને ભેટ આપી હતી પણ ભીમે જ્યારે ભોજની પાસેથી રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રપંચ રચ્યો ત્યારે તે ભીમ સાથે મળી ગયો હતો અને ભીમને કેટલીક ભેટ (જુવો ધાર રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૪) આપી તે સાથે પેલી પાલખી પણ ભીમને અર્પણ કરી હતી.

ધર્મક્ષેત્રમાંથી ક્હાડી મૂકવાને માટે **ભીમ**ના સમયમાં લડાઈ ઉઠી હતી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય એમ જણાય છે; આ લડાઈમાં **ભીમદેવે** કશો ભાગ લીધો ન હતો, એવું બીજે ઠેકાણે લખેલું છે તે ઉપરથી જોવામાં આવશે, પણ ઉલટી તેણે તેમાં સામેલ થવાને ના કહી તેથી એકઠા મળેલા રજપુત રાજાનાં હથિયાર પોતાના ઉપર ખેંચવાનું તેણે કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આ વૃત્તાન્તનો સંબંધ બીજાં પ્રમાણો ઉપરથી મળી આવે છે તે અમે હવે લખિયે છિયે.

માળવાનો પરમાર રાજા, **સિંગભટ**[1], આ વેળાએ પુત્ર વિનાનો હતો. તેને મુંજ–ઘાસની ઝાડીમાંથી કોઇયે કાહાડી નાંખેલો એક છોકરો જડ્યો તેનું નામ તે ઉપરથી **મુંજ** પાડીને તેણે નિજપુત્ર કરી લીધો. ત્યાર પછી **સિંગભટને સીંધલ**[2] નામે એક કુમાર થયો. પોતાના મરણાવસરે **સિંગભટે મુંજને** પાસે બોલાવીને તેને પોતાની પછવાડે ગાદિયે બેસારવાનો મનસુબો હતો તે કહી બતાવ્યો અને તે જ વેળાએ તેના જન્મ સંબંધી અને તેને નિજપુત્ર કરી લેવા સંબંધી સર્વ જે ખરેખરૂં હતું તે તેને કહી દીધું, ને તેને સમજાવ્યો કે, તારા ભાઈ **સીંધલ** સાથે પ્રીતિભાવથી રહેજે.

મુંજે ગાદિયે બેઠા પછી, તેના ડાહ્યા પ્રધાન **રૂદ્રાદિત્યના** આશ્રયથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, પણ **સિંગભટે** તેને છેલ્લી શીખામણ દીધી હતી તેથી અને તેના જન્મ વિષેની વાતથી તેની સ્ત્રી જાણીતી હતી, એટલા માટે તેને મારી નાંખીને, અને ગાદીના ખરા વારસ **સીંધલને માળવામાંથી** ક્હાડી મૂકીને પોતાનો નિર્દય સ્વભાવ દર્શાવ્યો. **સીંધલ** સ્વભાવનો ઉન્મત્ત હતો માટે, અને **મુંજની** આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો તેથી, **મુંજને** ક્રોધ ચડ્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાક સમય સુધી તો તે **ગૂજરાતમાં કાસદ** કરીને ગામ છે ત્યાં રહ્યો (સો વરશા **અમદાવાદથી** સુમારે ચૌદ ગાઉ ઉપર કાશિંદ્રાપાલડી છે તે હશે.) છેવટે **સીંધલ માળવામાં** પાછો આવ્યો ત્યાં **મુંજે** તેનો સત્કાર કરી રાખ્યો, અને રાજ્યનો ભાગ તેને સ્વાધીન કર્યો પણ આ મેળાપ ઘણા દિવસ ચાલ્યો નહિ. **મુંજે** આખરે **સીંધલને** પકડીને કેદ કર્યો અને તેની આંખો ક્હાડી લીધી.

પ્રસિદ્ધ **ભોજ** રાજા, **સીંધલનો** પુત્ર હતો. તે તેની બાલ્યાવસ્થામાં યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ થયો, તેમ જ શાસ્ત્રોનો તે જાણ થયો, પણ જોશિયોએ

---

૧ સિંહભટ, સિંહદન્ત, શ્રીહર્ષ એવાં પાઠાન્તરે નામ છે.

૨ સિન્ધુલ, સિન્ધુરાજ.

તેના નીચે પ્રમાણે બળિષ્ટ જન્માક્ષર વર્ત્યાં, તેથી, મુંજ રાજાનો તેના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

पंचाशत्पंचवर्षाणि सप्तमासं दिनत्रयम् ।
भोजराजेन भोक्तव्यः सगौडो दक्षिणापथः ॥

અર્થ-"ભોજરાજા, પંચાવન વર્ષ, સાત માસ[1] અને ત્રણ દિવસ સુધી દક્ષિણા પથ અને ગૌડનું રાજ્ય ભોગવશે."

રાજાએ જાણ્યું કે, ભોજ ગાદિયે બેસશે તો મારા પુત્રને રાજ્ય મળશે નહિ તેથી તેને મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ એનો પ્રાણ લેવાને જેઓને[2] મોકલ્યા હતા તેઓ એની સુંદરતા અને સદ્‌ગુણ જોઇને એને મારી નાંખવાનું કામ કરી શકયા નહિ. રાજાએ તેમને સોંપેલા કામ વિષે પૂછયું ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે અમે અમારૂં કામ પૂર્ણ કર્યું છે. એમ કહીને ભોજે તેઓને કાગળ[3] આપ્યો હતો તે રાજાના હાથમાં મૂકયો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:-

मान्धाता स महीपतिः कृतयुगालंकारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते
नैकेनापि समंगता वसुमती मन्ये त्वया यास्यति ॥

અર્થ-સત્યુગના અલંકાર રૂપ માન્ધાતા મહીપતી મરી ગયો; જેણે મહા સમુદ્રની ઉપર પાજ બાંધી, અને જેણે દશ મસ્તકવાળા રાવણનો નાશ કર્યો એવો પૃથ્વીપતિ રામ પણ કયાંય જતો રહ્યો; તેમ જ, એ વિના યુધિષ્ઠિર આદિ લઇને બીજા રાજાઓ સ્વર્ગે ગયા પણ તેમનામાંથી કોઇની સાથે પૃથ્વી ગઈ નહિ, તથાપિ મને લાગે છે કે, હે મુંજ રાજા! એ પૃથ્વી હવે તારી સાથે આવશે.

---

૧ અંગ્રેજીમાં છ માસ લખ્યા છે તે ભૂલ થયેલી જણાય છે. ર. ઉ.

ર આ વિષે એવી કથા છે કે બંગાલાના (વંગ અથવા બંગ દેશના) ભૂપાળનો વત્સરાજ નામે યોદ્ધો હતો તેને એક ગામ આપવાની લાલચ દઈ મુંજે ભોજને મારી નાંખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેને આ કામ અયોગ્ય લાગ્યું હતું, પણ રાજાની મરજી રાખવાને એ કામ તેણે નામનું જ માથે લીધું, ને ભોજને વનમાં લઈ ગયો પણ માર્યા વિના છાનોમાનો પાછો આણી એક ભોંયરામાં સંતાડી મૂકયો ને રાજાની ખાતરી કરી આપવા સારૂ તેને એક કૃત્રિમ માથું કરીને બતાવ્યું. ર. ઉ.

૩ કાગળ નહિ પણ વડના પાંદડા ઉપર લોહીવડે ભોજે લખી આપ્યું હતું એવી કિંવદંતિ છે. ર. ઉ.

આ શ્લોક વાંચીને મુંજને ઘણો ખેદ થયો અને આવા કુમારને મારી નંખાવ્યો તેથી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછીથી તેને કહેવામાં આવ્યું કે ભોજનો જીવ લીધો નથી. આ સાંભળીને તેને ઘણો હર્ષ થયો ને ભોજને પોતાની પાસે મંગાવીને તેને યુવરાજ કરી સ્થાપ્યો. દંતકથા એવી છે કે, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વમાં એક પ્રદેશ છે તેને બ્રાહ્મણો ધર્મારણ્ય[1] કહે છે તેની યાત્રા કરી, મુંજ રાજાએ પોતાનાં પાપનિવારણની વાત પ્રસિદ્ધ કરી, ત્યાં તેણે એક નગર વસાવ્યું તે હજી સુધી મુંજપુર કહેવાય છે.

તિલંગાના[2] દેશના રાજા તૈલપદેવ ઉપર ચઢાઈ કરવાને મુંજ હવે તૈયાર થયો. તે વેળાએ તેના પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યે તેને ઘણો સમજાવ્યો અને આગળની લડાઇયોમાં નાશ થયો હતો તે કહી બતાવ્યું, તથા આગળનું એક ભવિષ્ય વર્ત્તેલું હતું કે, માળવાનો રાજા જો ગોદાવરી નદી ઉતરીને પાર જાય તો તેનો નાશ થાય, તે વચન આ વેળાએ તેને ફરીથી કહી સંભળાવ્યું. રૂદ્રાદિત્યનું વાર્યું મુંજે ગણકાર્યું નહિ તેથી ખોટા પરિણામની અગમ વેદનાનો ખેદ તેના મનમાં ભરાઈ ગયો એટલે પોતાની પ્રધાનપણાની જગ્યા ઉપરથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો અને તરત જ પછી મરણ પામ્યો. મુંજ રાજાએ હઠીલાવેડા કરીને પોતાનું ભાગ્ય ખોવ્યું, અને તૈલપદેવની સેના સામો લડ્યો, તેમાં તે હાર્યો, ને કેદ પકડાયો. આ વેળાએ એના પ્રધાને એને બચાવાની યુક્તિ[3] કરી હતી તેથી છૂટી ગયો હોત, પણ એને કેદમાં છતાં, તૈલપદેવની બ્હેન મૃણાલવતીની સાથે પ્રીતિ બાંધી હતી તેને છાની વાત કહી, એટલે તેણિયે તેને દગો દીધો. હવે તો મુંજની ઘણી જ દલકા[4]

---

૧ પાટણ પાસેના મોઢેરા અને તેની આસપાસની ભૂમિને ધર્મારણ્ય કહે છે. ર. ઉ.

૨ પૃષ્ઠ ૫૮ ની ટીપ જુવો.

૩ કાષ્ઠપિંજરમાં મુંજને પૂરયો હતો ત્યાં સુધી ભોંયમાં સુરંગ ખોદાવી હતી તેમાં થઇને માળવામાં નાશી જવા મૃણાલ દેવીને મુંજે કહ્યું પણ તે વયે મુંજના કરતાં મ્હોટી હતી તેથી તેને લાગ્યું કે હવણાં મને પટરાણી કરવાનું મુંજ કહે છે પણ ઘેર જઈ જવાન રાણિયોનો સમાગમ થયેથી મારા ઉપર અભાવ થશે માટે એની સાથે જવામાં માલ નથી; આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના ભાઇને મુંજના પલાયન સંબંધી સુરંગ વિષેની વાત કહી દીધી, તેથી નુકસાન થવાથી મુંજ બોલ્યો કે–

जा मति पच्छइ सम्पजइ, सा मति पहिली होइ,
मुञ्ज भणइ मुणालवइ, विघन न वेठइ कोइ.

૪ સાત દિવસ સુધી તૈલપ દેવે બિચારા મુંજને ખાવાનું આપ્યું નહતું આખા નગરમાં ઘેર ઘેર ભીખ મંગાવી હતી. આ વેળાએ જૂદે જૂદે પ્રસંગે મુંજના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયેલા તે સર્વે વાંચવા જોગ છે, કેમકે તે તેનાં અનુભવનાં વાક્ય છે. ર. ઉ.

અને માઠી વલે કરી, અને છેવટે જ્યાં હલકા અપરાધિયોને ફાંસી દેવામાં આવતા હતા ત્યાં લઈ જઇને તેનું માથું કાપી નાંખ્યું અને તૈલપ રાજાના મેહેલની પડોશમાં, પ્રેતમાંસ ખાનારા પક્ષિયો પાસે ચુંથાવા સારૂ તેનું માથું એક લાકડીમાં ખોશી રખાવ્યું.

કહે છે કે, મુંજ રાજાએ, પૃથ્વીના ભૂગોળશાસ્ત્ર વિષે વર્ણન લખ્યું છે. તે પછવાડેથી ભોજ રાજાએ સુધારીને પાંશરૂં કર્યું છે.[1] તેણે વિદ્યાને ઘણો આશ્રય આપેલો જણાય છે, તે તેના મરણ પછી નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ દેખાઈ આવે છે:–"સદ્‌ગુણસંચય મુંજ "મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની પાસે જતી રહી, શૌર્ય શ્રીવીરને ઘેર ગયું; પણ સરસ્વતીને કોઇનો આશ્રય લેવાનું રહ્યું નહિ."[2]

મુંજની પછવાડે શ્રીભોજ રાજા ગાદીપતિ થયો, તે અણહિલવાડના સોલંકી પ્હેલા ભીમના સમયમાં થયો. ગ્રંથકર્ત્તાઓને તેઓના વર્ણવ્યા પ્રમાણે સર્વ રાજગુણનો ભરેલો ભોજ રાજા મળી આવ્યો. તેને વિષે તેઓએ એવું કહ્યું છે કે, તે નિત્ય નિત્ય પ્રતિ એવા વિચાર કરતો કે, ભાગ્ય છે તે સદા સરખું ચાલતું નથી, અને જિવતર જળતરંગની પેઠે [3]ક્ષણભંગુર છે. આવા વિચાર ઉપરથી, તેની પાસે જેઓ આવતા તેમને તે મનમાન્યું આપતો. માંગણ, ખેલાડી, બ્રાહ્મણ, ચોર આદિ તેની પાસેથી હણી લેવાને જે તેના મેહેલમાં જતા તેઓને શ્રી ભોજની ઉદારતાને લીધે સમાન રીતે મળતું. આવો છૂટો હાથ નહિ મૂકવા વિષે તેને તેના પ્રધાને વિનતિ કરી તે ઉપરથી તેને અધિકારથી દૂર કર્યો. તેના મનમાં આવતું કે, બલિરાજા, કર્ણ અથવા વિક્રમાદિત્ય એ સર્વેથી વધીને, કોઈએ આગળ નહિ આપેલાં એવાં દાન મેં આપ્યાં છે. આથી તેને આનન્દ થતો હતો. એના અમર્યાદ મોકળા હાથનો ઉપાય એની મેળે જ થયો, કેમકે એક કવિ આવ્યો કે તેના એક પ્રકાશમાન્ ગુણાનુવાદ કાવ્યનો રાજાએ બદલો આપ્યો કે તે જ વેળાએ એક બીજું વધારે સરસ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું, તેથી ભોજરાજાની છેલ્લી વારે હાર

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ ભાગ ૯ મો પૃષ્ટ. ૧૭૬ મા ઉપરથી.

૨ મુંજને ફાંસી દેતી વેળાએ ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવા કહેતાં તે બોલ્યો કે:–

लक्ष्मी यास्यति गोविन्दे वीरश्रीर्वीरवेश्मनि ।

गते मुंजे यशःपुंजे निरालंबा सरस्वती ॥

(ગીતિ.) યશ ઢગ મુંજ જવાથી, લક્ષ્મી ગોવિંદને ઘરે ગઇ છે.

વીર શ્રીવીરઘર ગઈ, સરસ્વતી તો નિરાશ્રયી થઇ છે.

૩ श्रियश्च चलतां निज चेतसि चिन्तयन् कल्लोललोलं निजं जीवितं च

થઈ, અને પોતાની આટલી બધી પ્રશંસા કરનારની સાથે, બરાબરીપણું રાખવા સારૂ કવિને છાના રહેવાનું કહેવાની અગત્ય પડી.[1]

ભોજની સાથે સલાહ કરવા સારૂ ભીમદેવે સંધિવિગ્રહ કરવાવાળા પ્રતિનિધિયો મોકલ્યા હોય એમ જણાય છે; પણ આ બન્ને પ્રતિપક્ષી રાજાઓ વચ્ચે કહેણુ ચાલ્યું તેમાં એક બીજાને સવિનય લખવાને ઠેકાણે વધારે ઉપમા-ભરેલી કવિતાઓ લખી મોકલવામાં આવી એ વિના બીજો કશો પરિણામ થયો નથી. અને આવી કવિતાની લડાઈ ચલાવવામાં અણહિલવાડના ચંચળ ગોદ્ધા કરતાં કદાપિ ભોજ રાજા વધારે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યો હશે એ વાત ખરી, તથાપિ સર્વ જોતાં ભીમદેવનો હાથ ખરેખરો ઉપર રહ્યો છે એ વાત માન્ય કરવી જ જોઇયે.

એક સમયે માળવામાં મોંઘવારી ઘણી વધી ગઈ એટલે ભોજરાજા ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાને તૈયાર થયો, પણ ભીમદેવના પ્રતિનિધિ ડામરે (અમને લાગે છે કે હેમાચાર્યે જેને દામોદર લખ્યો છે તે) તેનો વિચાર

૧ મેરૂતુંગ પ્રમાણે મૂળ વાત એમ છે કે, જે નવી કવિતા કરી લાવતું તેને એક લાખ રૂપિયા ભોજ આપતાં, તેથી મતિસાગર પ્રધાને ચાર એવા પંડિત રાખ્યા કે કોઈ નવી કવિતા એક વાર બોલે કે એક પંડિત તુરત જ તેની તે કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, પછી બીજાના સાંભળવામાં બે વાર આવે એટલે તે પણ ધારણ કરીને નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે તેમ જ ત્રીજાને ત્રણ વાર શ્રવણ થતાં તે પણ આવેલા કવિની નવી કવિતા તે જ વેળાએ કહી સંભળાવે, ચોથાને ચાર વાર શ્રવણ થતાં તે ધારણ કરીને તેની તે જ કવિતા તેનો વારો આવતાં કહી સંભળાવે. આમ થવાથી ખરું જોતાં, આવેલો કવિ નવી કવિતા કરીને બોલે પણ એક પછી એક ચારે પંડિતો તે પાછી કહી સંભળાવે, એટલે નવી ગણાય નહિ. આ યુક્તિ એક કવિના સમજવામાં આવી, એટલે તેણે નીચે પ્રમાણે નવી કવિતા કહી સંભળાવી.

देव त्वं भोजराज त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी ।
पित्रा ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोट्यो मदीयाः ॥
तांस्त्वं मे देहि राजन् सकलबुधजनैर्ज्ञायते वृत्तमेतत् ।
त्वं वा जानासि नो वा नवकृतिरथचेल्लक्षमेकं ददस्व ॥

અર્થ-હે દેવ ભોજરાજ! તું ત્રણે ભુવનનો વિજેતા છે, ધાર્મિક અને સત્યવાદી છે; તારા પિતાએ મારી પાસેથી ૯૯ અયુત રત્નો છીનાં લીધાં છે. હે રાજન! એ રત્નો મને પાછાં આપ; આ રત્નો છીનાં આપ્યાનું વૃત્તાન્ત તારી સભાના બુધજન કવિ અને જાણે છે, અગર તો તું જાણે છે; પણ જો તમે કોઈ ન જાણતા હો તો મને આ નવો શ્લોક ગણીને એક લાખ આપ.

પેશ જવા દીધો નહિ તે એવી રીતે કે **તિલંગાના** રાજા[1] **તૈલપ**ની સાથેનો અસલી કજિયો પાછો ઉભો કરવાની યુક્તિ કરી. આ રાજા જ્યારે **માળવા** ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે, **ભીમદેવે** જેવા કહ્યા તેવા કરાર કરી તેની સાથે રાજીથી સલાહ કરવાને **ભોજ** તૈયાર થયો. આ સર્વ વિષયની ચિંતાથી **ભોજ** જ્યારે છૂટો થયો ત્યારે, **ધારા નગર** જે ત્યારથી **ધાર**ને સાધારણ નામે ઓળખાય છે તે સ્થાપવાના અથવા તેની ફરી સ્થાપના કરવાના કામમાં તે રોકાયો.

પછી, જ્યારે **ભીમદેવ સિન્ધ** ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં મંડ્યો (સો વશા તો જેને વિષે આગળ સૂચના કરવામાં આવી છે તે જ હશે.) ત્યારે **ભોજરાજાએ ગૂજરાત** ઉપર ચડાઈ કરવાનો લાગ સાધ્યો. કુળચંદ્ર કરીને એક સાહસિક પુરૂષ સેના લઈને ચાલ્યો અને રાજાના જન્માક્ષરમાં આવતું હતું કે તે દક્ષિણ અને **ગૌડદેશ**નો ધણી થશે તે ભવિષ્ય પૂર્ણ કરવાને તેણે કોલ આપ્યો. **ભીમદેવ અણહિલપુર**માં હતો નહિ તેવામાં કુળચન્દ્ર નગરમાં પેઠો, અને તે લુંટીને મેહેલના દરવાજા આગળ જ્યાં ઘડી કોકાતી હતી ત્યાં કોડિયો દાટીને જયપત્ર લખાવી લઈ **માળવે** પાછો ગયો. ત્યાં **ભોજે** તેનો આદરસત્કાર કર્યો, પણ નાશ થયેલી જગ્યામાં મીઠું દાટવાને બદલે કોડિયો દાટી તેથી તેને ઠપકો દીધો અને કહ્યું કે, એથી તો ઉલટા આપણને માનશુકન થયા, કેમકે, આગળ ઉપર **માળવા**નું ધન **ગૂજરાત**માં જશે. આગળ આપણા જોવામાં આવશે કે, **યશોવર્મા** જે **ભોજ**ના વંશમાં થયો તેના વારામાં આ ભવિષ્યકથન પૂર્ણ થયું છે.

એમ કહે છે કે. **ભીમદેવ** છાનોમાનો **ભોજ**ના દરબારમાં ગયો

---

૧ જુવો પાછળ પૃ. ૧૧૯ મુંજના સમયમાં કલ્યાણના સોલંકીયોનો તૈલપ રાજા સન ૯૭૩ થી ૯૯૭ સુધી હતો. તેથી આ તૈલપ રાજા ભોજના સમયમાં હતો નહિ, પરંતુ તૈલપથી બીજો રાજા સત્યાશ્રય સન ૧૦૦૯ સુધી હતો. ભોજરાજનો સમય સન ૧૦૧૦ થી ૧૦૫૫ સુધીનો છે એટલે તે પણ નહિ તેમ જ ત્રીજા વિક્રમાદિત્ય પછી થયો તે પણ નહિ તથા પછી જયસિંહ અથવા જગદેકમલ્લ જે તૈલપનો પૌત્ર તે સન ૧૦૧૯ થી ૧૦૪૩ સુધી હતો, તથા તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧૦૪૩ થી ૧૦૬૮ સુધી હતો. આ છેલ્લા બેમાંથી એકનો સંભવ જણાય છે. ભોજચરિત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજના દરબારમાં એક નાટક ભજવી બતાવવામાં આવ્યું તેમાં તૈલપે મુંજને મારી નાંખ્યાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો તે જોઇને ભોજે સેના સહિત તૈલપ ઉપર આક્રમણ કરી તૈલપને પકડી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. અહિ તૈલપ લખ્યો છે તે નહિ પણ તેને બદલે જયસિંહ સમજવો. જયસિંહનો કુમાર સોમેશ્વર થયો તેણે માળવા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે એ પણ ચાલતા આવેલા વૈરભાવને લીધે જ.

હતો; ત્યાં તેણે પ્રતિનિધિ ડામરના માણસનો વેષ લીધો હતો, પણ આ સાહસિક કૃત્યનું કાંઈ ફળ થયું હોય એમ જણાતું નથી. એક બીજી વેળાએ એવો બનાવ બન્યો હતો કે, ધારાનગરીના દરવાજાની પાસે, ભોજની કુલ-દેવીની પૂજા કરવા તે ગયો હતો, તેવામાં, ગૂજરાતના ઘોડેસ્વારો જે તેના રાજ્યમાં એટલા બધા આગળ પેશી ગયા હતા કે તેઓએ તેને લગભગ પકડીને કેદ કર્યો હોત એવો અવસર આવ્યો હતો. આ બન્ને રાજાઓ પોતપોતાના આખા રાજકારભારની વેળામાં એક બીજાના સામા હતા એમ ખુલ્લું દીસી આવે છે.

દેલવાડા અથવા આબુ પર્વતની સપાટ ભૂમિ ઉપર દેવાલયોનો જે પ્રદેશ કહેવાય છે તેમાં શ્રાવક લોકોનાં આરસપહાણનાં દેરાસરો છે. તે-માંનું એક અતિ ભવ્ય છે; તે ઉપરનો લેખ લેતાં, સન ૧૦૩૨ (સં. ૧૦૮૮)-માં વિમળશાહે બંધાવ્યું હતું.[૧] આખ્યાયિકામાં લખ્યા પ્રમાણે, એ ઠેકાણે શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય હતાં, પણ વિમળશાહે આબુ ઉપરની બીજી જગ્યા પસંદ કરવાને બદલે આ જગ્યા પસંદ કરી, અને તેના ધર્મનો જય થવા સારૂ લક્ષ્મીનો તેણે આશ્રય લઈ, બાંધવા ધારેલાં પવિત્ર દેરાસરો સારૂ જેટલી જગ્યા જોઈએ તેટલી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા રૂપિયા આપવાનું સાટું કર્યું. આ તેની માગણી સ્વીકારાઈ; પણ આ શાસ્ત્રાનુસાર દેવતાઓને પવિત્ર સ્થાને આદિનાથની પેહેલ વેરકી જ સ્થાપના થઈ. આ વેળાએ અચળેશ્વરનો કિલ્લો જે રાજાના કબજામાં હતો તે રાજાનું નામ ઢંઢુરાજ[૨] પરમાર હતું, તે અગ્નિકુંડમાંથી પ્રકટ થયેલા ક્ષત્રીના વંશમાંથી થયેલા કાન્હડદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો. ઢંઢુરાજની ચંદ્રાવતીપુરી હતી, તેનાં ખંડેર હજી સુધી છે. આપણે જોયું કે એના પૂર્વજોએ અણહિલવાડના રાજા-ઓનું અધિપતિપણું માન્ય કર્યું હતું, પણ લેખમાં લખ્યું છે કે ઢંઢુરાજે ભીમદેવની ચાકરી છોડી દીધી હતી અને ભોજની સાથે મિત્રાઈ કરી હતી. આ કારણ માટે ગૂજરાતના રાજાએ વિમળશાહને દંડપતિનો અધિકાર આપીને આબુ ઉપર મોકલ્યો. અને તે આ અધિકાર ઉપર હતો તેવામાં જ અંબાભવાની માતાએ રાત્રે સ્વપ્નમાં તેને દેખા દીધી અને યુગાદિનાથનું દેરાસર બાંધવાની આજ્ઞા કરી.

---

૧ એને વિમલવસહિ એટલે વિમલશાહનાં દેરાં કે દેલવાડાનાં દેરાં કહે છે.

૨ આબુ ઉપર ધન્ધુક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એણે ભીમદેવની હુકુમત કબુલ કરી હતી અને તે એનો ઉમરાવ બન્યો હતો તેથી આબુના પરમારોની પ્રસિદ્ધતા બહુ કમી થઇ ગઈ હતી. (ધાર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૭.) ર. ઉ.

આરાસુરના પર્વત ઉપર, **અંબા ભવાની**ના પ્રસિદ્ધ દેરાની પાસે, **કુંભારિયા**માં દેરાં બંધાવનાર પણ એનો એ જ **વિમળશાહ** હતો. **દેલવાડા**માં તેણે ભવ્ય દેરૂં બાંધ્યું છે તેના જેવી જ બાંધણીનાં આ પણ છે, અને કહે છે કે એ બંનેની વચ્ચે ભીતર રસ્તો છે. આ સંબંધી વૃત્તાન્ત હવે પછી લખવામાં આવશે.

આ વેળાએ, **ડાહલ ભૂમિ** જે હાલમાં **તિપેરા** કહેવાય છે તેની ઉપર અને પવિત્ર ક્ષેત્ર **કાશીનગર** અથવા **વાણારસી**માં **કર્ણ** નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે **દેવતદેવી**નો પુત્ર હતો. આ રાણી પોતાના ધર્મનિષ્ઠપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, તે આ રાજાનો પ્રસવ કરતાં જ મરણ પામી હતી. શુભ લગ્નમાં એનો જન્મ થયો હતો તેથી તેનું રાજ્ય ચારે દિશામાં વધી ગયું હતું ને એકસો ને છત્રીસ રાજાઓ **કર્ણ**ના કમળપાદની પૂજા કરતા હતા.

ઉજ્જયિનીના રાજા **ભોજ**ની કીર્ત્તિની **કર્ણ**ને અદેખાઈ આવી તેથી તે તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, અને એટલા માટે સરહદના એક ગામડામાં **ભીમ**દેવનો સમાગમ કરીને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો કે, પશ્ચિમ દિશાએથી માળવા ઉપર હલ્લો કરીને તમારે એનું લક્ષ ખેંચવું, એટલે બીજી બાજુએથી હું હલ્લો કરીશ. **ભીમ**દેવે તેમ કરવાને હા કહી. આ પ્રમાણે **ભોજ**રાજાના ઉપર બે રાજાઓનાં આક્રમણ થયાં, અને તેઓની સામે લડાઈ કરવાને તેને મન અનુકૂળ આવે એમ હતું નહિ તેથી પોતાના દેશમાં આવવાના પ્હાડી રસ્તા હતા તેને નાકે ઘોડેસ્વારો મૂકીને તે તો બેસી રહ્યો. આ સમયે **ભીમ**દેવે ડામરને પોતાનો પ્રતિનિધિ ઠરાવીને રાજા **કર્ણ**ની છાવણીમાં રાખ્યો હતો. તેની પાસેથી સમાચાર મેળવવા સારૂ **ભીમે** પોતાના દૂતને મોકલ્યો; તેને ડામરે એક ગીતિ શીખવી તે તેણે આવીને **ભીમ**દેવને કહી સંભળાવી[1]:—

ગાથા—अम्बय फलं सुपक्कं, विण्टं सिढिलं समुब्भडो पवणो
साहा मिल्ह...**, न याणिमो कज्ज परिणामो ॥**

આંબે કેરી પાકી, ડીટું ડોડળી ગયું છેક તેનું;
પવને ડાળી ધ્રુજે, શુંય છેવટ આવશે અરે એનું.

ભીમદેવે આ ગીતિ સાંભળીને શાન્ત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. **ભોજ** રાજાને લાગ્યું કે હવે મારે પરલોકમાં જવાની તૈયારી છે એટલે પુણ્યદાન કરાવ્યું, અને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પોતાના સુભટોને સોંપીને તેઓને આજ્ઞા

---

૧ પાણીપતની લડાઈ થતાં પ્હેલાં ભાઉ સાહેબે પણ એ જ પ્રમાણે સમસ્યા કરી છે તે એશિયાટિક રીસર્ચીઝના ભાગ ત્રીજાને પૃષ્ઠ ૧૫૫ મે પાને નીચે પ્રમાણે લખી છે. ૧ "પ્યાલો ટકોટક ભરાયો છે,ને હવે બીજું એક ટીપું તેમાં સમાઈ શકે એમ રહ્યું નથી."

કરી કે હું મારી સાથે કાંઈ લઈ જતો નથી એવું બતાવવાને સ્મશાનમાં શબ લઈ જતાં મારા હાથ ઉઘાડા રખાવજો.[1]

ભોજ રાજાના મરણની કર્ણને જાણ થઈ એટલે તે ધાર ઉપર ચડીને આવ્યો, તેનો તેણે નાશ કર્યો, અને રાજભંડાર બધો પોતાના કબજામાં કરી લીધો. **ભીમદેવની** વતી **ડામરે** લુંટનો ભાગ માગ્યો, તેનો એવો ઠરાવ કર્યો કે **માળવાનાં** દેવાલયોની ઉપજ ગૂજરાતના રાજાએ ખાવી.

કેટલાંક વર્ષ **સુલતાન મહમુદના** ક્રમાનુયાયિઓનું ધ્યાન પોતાના દેશના કજિયામાં ગુંથાયું હતું તેથી **હિન્દુસ્તાનના** કારભારમાં વચ્ચે પડવાને તેમને બની આવ્યું નહતું, અને તેના મરણ પછી તેરમે વર્ષે તેનો પૌત્ર **સુલતાન મોદૂદ** જ્યારે ગાદી ઉપર હતો ત્યારે **હિન્દુના** ઉપર જુલમ કરનારૂં પરરાજ્યનું ધુસરૂં ફ્હાડી નાંખવાને તેઓએ મહા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૦૪૩ માં, **ફેરિસ્તાના** લખવા પ્રમાણે, **દિલ્હીના** રાજાએ બીજા હિંદુ રાજાઓની સાથે મળીને, **મોદૂદના** સરદારો પાસેથી **હાંસી, તાહનેસર** (**સ્થાનેશ્વર**) અને તેઓના તાબાનાં રાજ્ય પાછાં લઈ લીધાં. ત્યાંથી રજપૂતો **નગરકોટના** કિલ્લા ભણી ચાલ્યા, તેને ચાર મહિના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો એટલે કિલ્લેદારોને ખાવાપીવાનું દુ:ખ પડવા માંડયું, અને કોઈના ભણીથી આશ્રય મળવાનો રસ્તો નહિ, તેથી તેમને શરણ થઈ જવાની અગત્ય પડી. હાથમાં પાછા આવેલા દેવાલયમાં મહાદેવની પાછી સ્થાપના થઈ, અને આવો ધર્મનો વિજય થયો, તેથી, લોકોને એટલી બધી હોંસ છૂટી કે, **હિન્દુસ્થાનના** સર્વ ભાગમાંથી હજારો યાત્રાળુ લોકો સોના, રૂપા, ને જવાહીરની ભેટ કરવાને, અને **ભીમના** કિલ્લાના દેવળનો મહિમા પાછો ચલાવવાને ત્યાં આવી મળ્યા.

રજપૂત રાજાઓનો આ જય થયો તેથી તેમના મનમાં ઘણો વિશ્વાસ આવી ગયો, અને **મુસલમાન** ઇતિહાસકર્તા કહે છે કે, **મુસલમાનોનાં** હથિયારથી ડરી જઇને શિયાળની પેઠે તેઓ પોતાની ભરાઈ પેસવાની જગ્યામાંથી મુંડી ઉંચી કરી શકતા નહિ તે હવે સિંહનો દેખાવ ધારણ કરીને ઉઘાડી રીતે પોતાના ઉપરીની સામે થયા. ત્રણ રાજાઓએ દશ હજાર અશ્વાર અને અગણિત પાયદલની સેના લઇને **લાહોર** ઉપર ચડાઈ કરી. સાત મહિના સુધી મુસલમાનોએ શેરિયે શેરી, અને ખંડેરે ખંડેરનો બચાવ

[1] આ પ્રસંગે તેણે નીચે પ્રમાણે કથન કહ્યું:

> कसु कर रे पुत्र कलत्र धिक मु कर रे करसणवाडी
> एकला आइवो एकला जाइवो हाथ पग बे झाडी.

કરીને તેમનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો અને છેવટે તેઓ હારી જવાની અણી ઉપર આવી પૂહોંચ્યા એવું લાગ્યું, એટલે જિત મેળવવી કે સ્વધર્મને અર્થે દેહત્યાગ કરવો એવા સોગન ખાઇને બેઠા અને વ્યૂહબંધ આગળ ધશી આવીને તેઓના દુશ્મનોને પાછા હઠવાની અગત્ય પાડી.

હિન્દુ ગ્રંથકારોના લખવા પ્રમાણે, એકઠી મળેલી સેનાની આગેવાની કરનાર, અજમેરનો ચોહાણ રાજા, વિસલદેવ હતો. હિન્દુઓના ધર્મનું અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે છેલ્લી ટક્કર લેવાને એકસંપ થવા સારૂ તેણે જેમ બીજા રાજાઓને તેડ્યા હતા તેમ, એમ કહેવામાં આવે છે કે, અણહિલવાડના રાજાને પણ બોલાવ્યો હતો, પણ અગરજો આગળની વેળામાં જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર માથા ઉપર આવી પ્હોંચ્યો હતો ત્યારે સામાન્ય શત્રુની સામે લડવાને ભીમદેવ સામ્ભરના રાજા સાથે મળી ગયો હતો, તો પણ બંને વચ્ચે ચાલતી આવેલી અસલની અદેખાઇને લીધે, ચોહાણ રાજાએ જ્યાં આગેવાની લીધી ત્યાં તેની પછવાડે ચાલવાને ભીમદેવને ઠીક લાગ્યું નહિ, અને ગૂજરાતની સેના અલગ રહી. આણીમગ, વિસલદેવ તો પોતાના અશ્વારો સહિત ઉત્તરોત્તર જય મેળવતો ચાલ્યો, અને અધર્મી લોકોના નાશથી "ધર્મક્ષેત્ર" કૂહેવાતી ભૂમિ એક વાર ફરીથી તેવી કરવાનું અભિમાનભરેલો લેખ પોતાના કીર્ત્તિસ્તંભ ઉપર કોતરાવાનો માનવંતો દાવો તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધો.[1]

ચંદ બારોટના રચેલા પૃથુરાજ રાસાના ૬૯ અધ્યાય છે, તેમાંથી એકમાં, અજમેરના રાજાની વાતનો ઉઠાવ તથા જય પામેલા એકસંપી રાજાઓની સાથે, ભીમદેવના અતડા રૂહેવાથી લડાઈ ઉઠી તે સંબંધી જે લખેલું છે તે અમારા વાંચનારાઓને નજર કરિયે છિયે.

ચંદ બારોટ કૂહે છે કે "આબુ પર્વત ઉપર યજ્ઞકુંડમાંથી ઋષિયોએ "એક પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યો, ને તેને રાજપદ આપ્યું. તેના વંશમાંથી મહાન્ "અને ધાર્મિક રાજા બાલણ[2] નામે ઉત્પન્ન થયો. તેનો પુત્ર વિસલદેવ થયો

---

૧ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૭ પૃ. ૧૮૦.

૨ આ તે કર્નલ ટાડે જેને બીર બીલમદેવ લખ્યો છે તે. એણે મહમૂદ ગજનવી સામે બીટલીગઢ અથવા અજમેરનો ડુંગરી કિલ્લો (તારાગઢ) રક્ષ્યો હતો. ફિરોઝશાહના સ્તંભ ઉપર, એશિયાટિક રીસર્ચીઝના પુસ્તક, ૭ માના પૃષ્ઠ ૧૮૦ પ્રમાણે એનું નામ "વેલ્લદેવ" અથવા "વેલદેવ" લખ્યું છે, 'વ' 'ને' 'બ' બે મળતા છે તેથી વિસલદેવ સામાન્ય રીતે બીસલદેવ કૂહેવાય.

"તે વૈશાખ માસના શુદ્ધ પક્ષની પ્રતિપદા અને શુક્રવારે ગાદિયે બેઠો. છત્રીસે "શાખાના રજપૂત અને ભાટ લોકો એકઠા થયા; વિસલને રાજછત્ર અર્પણ "કર્યું; તેને કપાલે રાજતિલક કર્યું; અને બ્રાહ્મણો વેદ ભણવા લાગ્યા "તથા ચંડીનો પાઠ કરવા લાગ્યા.

"વિસલના મસ્તક ઉપર રાજછત્ર ધરાયું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞકુંડ "તૈયાર કરી તેમાં પંચસર મૂક્યા. ધુમાડો નીકળ્યો, જ્વાળા ચાલી, બ્રાહ્મ-"ણોએ મંત્ર ભણતાં અને આશીર્વાદ દેતાં રાજ્યાભિષેક કર્યો; અને સર્વ "જન બોલી ઉઠ્યા-વિસલ, પૃથ્વીપાલ યશવંત થાઓ! યશવંત થાઓ!"

"વિસલે ઇન્દ્રના જેવું સુખ ભોગવ્યું; યશ અને ન્યાય તેણે પાછાં "આણ્યાં: અજમેર નગરમાં રહેતાં, શત્રુને વશ કરતાં, વિસલે નિર્વિઘ્ન "રાજ્ય કર્યું. ઘણાં મહાન્ નગર તેણે લીધાં; એના રાજ્યમાં આખું જગત્ "એક છત્ર નીચે આવી ગયું."

"વિશ્વકર્માએ જાણે તેનું નગર શોભાવ્યું ન હોય, એવું તેણે શોભા-"વ્યું હતું. અધર્મ કહાડીને તેણે ધર્મ વાર્યો હતો; પાપનું કામ તેણે એકે "કર્યું નહિ. પોતાનો જેટલો હક્ક તેટલું તેણે લીધું, હક્ક વિના તેણે લોભ "કર્યો નથી. ચારે વર્ણ[1] ચોહાણને તાબે હતી; ૩૬ શાખા[2] તેની ચાકરીમાં "હતી. વિસલરાજા, ધર્મધુરન્ધર, પૃથ્વીના ઉપર દેવ જેવો પ્રતાપી હતો."

"એક સમયે, વિસલરાજા અરણ્યમાં હરિણનો શિકાર કરતો હતો, "ત્યાં એક સારી જગ્યા જોઈ તે ઠેકાણે તલાવ બંધાવાની તેના મનમાં "ઇચ્છા થઈ. એક સારી જગ્યા તેણે શોધી કહાડી, ત્યાં પર્વતમાંથી ઝરણું

---

૧ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ.

૨ ૩૬ શાખાના રજપૂત કહેવાય છે. રજપૂતોની છત્રીશ શાખાનાં નામ રાસા મમાંગ્ નીચે પ્રમાણે છે:—

છપ્પય.

[૧] રવિ, [૨] શશિ, [૩] જાદવ વંશ, [૪] કાકસ્થ, [૫] પરિમાર, [૬] સદાવર,
[૭] ચહુઆણ, [૮] ચાલુક્ય, [૯] ચંદ, [૧૦] સેલાર, [૧૧] અભિયર;
[૧૨] દોયમત, [૧૩] મકવાણ, [૧૪] ગરૂઅગોહ, [૧૫] ગોહેલપત;
[૧૬] છાપોત્કટ, [૧૭] પરિહાર, [૧૮] રાવ રાઠોડ સુરોસજુત:
[૧૯] દેવડા, [૨૦] ટાંક, [૨૧] સિંધવ, [૨૨] અનંગ, [૨૩] પોતક, [૨૪] પડિહાર, [૨૫] દધિખટ;
[૨૬] કારટપાલ, [૨૭] કટ્ટપાલ, [૨૮] હુન, [૨૯] હરિતક, [૩૦] ગોર, [૩૧] કમાંખ, [૩૨] મટ.

"વ્હેતું હતું. અને અરણ્ય પણ સારૂં હતું. અહિયાં પોતાના મુખ્ય પ્રધાનને "બોલાવ્યો, ને તેને કહ્યું કે, પુષ્કરના જેવું અહિં એક જળાશય બંધાવો. આ "પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને તે ઘેર પાછો વળ્યો; તેના મનમાં અનહદ આનંદ "થયો. ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ટિરના જેવું તેણે રાજ્ય કરચું. વિસલ એ એક પૃથ્વી "ઉપર ઇન્દ્ર થઇ ગયો. માથે છત્ર ધારણ કરેલો અને બે પડખે ચંમર જેને "ઢળતાં એવો, અશ્વનીકુમારના જેવો, રળિયામણો આંખે દેખાય છે. "પુતાસર, તુંવર છત્રીસે શાખા ત્યાં એકઠી મળી, શૂરવીર રાજાએ તેમને "પોતાની પાસે બોલાવ્યા; તેમને પાનનાં બીડાં આપ્યાં; ગાંધર્વ લોકો તેની "કીર્ત્તિનું ગાન કરવા લાગ્યા; રાજા, હસતે મ્હોડે, નીચું ધાલી રહ્યો; દરબાર "આકાશ મંદર જેવો દેખાવા લાગ્યો, તેમાં ચોહાણ એ ચંદ્ર હતો. સર્વેની "સલામ લઇને તેઓને રજા આપી. સર્વે ઉઠ્યા એટલે માંગણો આશીર્વાદ "દેવા લાગ્યા. એક પ્રહર રાત્ર ગઈ એટલે રાજા મેહેલમાં પધાર્યો. ત્યાં "કપૂર, સુખડ, કસ્તુરી અને બીજા સુગંધવાન્ પદાર્થો બેહેકી રહ્યા હતા. "ભોંય ઉપર મૂલ્યવાન્ અત્તર છાટચું હતું. દીવાનખાનું ભભકદાર રંગેલું "હતું, તે આનંદ ઉપજાવવાને યોગ્ય હતું, તેમાં રાજા પધાર્યા. ત્યાં નાટક-"કાર, ગવૈયા અને બીજા ગમ્મત કરાવનારાઓને બોલાવ્યા. તેની માનવંતી "રાણી, પરમારપુત્રીનું સુખ તે ભોગવતો તે રૂપ યૌવનમાં અપ્સરા જેવી "હતી, તેને તે પ્રાણના જેવી પ્રિય હતી, તેને એક ક્ષણ પણ તે વિસારતો "નહિ, બીજી કોઇના ઉપર તે કદિ દૃષ્ટિ કરતો નહિ."

પરમાર રાણિયે સારંગદેવ નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ્યારે પાછા

દુહો.

૩૩ ધ્યાનપાલક, ૩૪ નિકુંભવર, ૩૫ રાજપાલ કવનીશ;
૩૬ કાલચ્છર, કે આદ દે, બરને બંસ છત્તીશ.

૧ સૂર્યવંશી, ૨ ચંદ્રવંશી, ૩ યાદવ, ૪ કકુસ્થ (કછવા), ૫ પરમાર, ૬ સદાવર (તુંવર), ૭ ચહુઆણ, ૮ ચાલુક્ય (સોલંકી), ૯ છંદ (ચંદેલ), ૧૦ શિલાર, ૧૧ આભિચર, ૧૨ દોયમત્ત (દાહિમા), ૧૩ મકવાણા (ઝાલા), ૧૪ ગોહિલ, ૧૫ ગહિલોત (સીસોદિયા), ૧૬ ચાપોત્કટ (ચાવડા), ૧૭ પરિહાર, ૧૮ રાઠોડ, ૧૯ દેવરા, ૨૦ ટાંક ૨૧ સિંધવ, ૨૨ અનિધ (અગન), ૨૩ પોતિક, ૨૪ પઢિહાર (પ્રતિહાર), ૨૫ દધિખટ, ૨૬ કાર્ટપાલ (કારટ), ૨૭ કોટપાલ, ૨૮ હુન (હુલ કે હુણ), ૨૯ હરિતક (હાડા), ૩૦ ગોર (ગોડ), ૩૧ કમાખ (કમાડ કે જેઠવા), ૩૨ મટ (જટ), ૩૩ ધ્યાનપાલક (ધાન્ય-પાલક), ૩૪ નિકુંભ, ૩૫ રાજપાલ, અને ૩૬ કાલછુર (કાલછર).

ઉમ્મરનો થયો ત્યારે કિરપાળ કાયસ્થને સુમત કરીને તેને સામ્ભર નગરમાં મોકલ્યો. આ નગર સાકંભરી દેવીને મનગમતું હતું, અને તે કુંવરના રહેઠાણ સારૂ ઠરાવી રાખ્યું હતું. તેને યોગ્ય કન્યા મેળવી આપવામાં આવી હતી તે "રાવળ દેવરાજની પુત્રી નામે ગૌરી, કામની પાસે રતિ શોભે, તેમ સારંગદેવને પડખે શોભતી હતી."

આ પ્રમાણે કલ્યાણકારી શકુનિયાળ ચિહ્નથી વિસલના રાજ્યનો પ્રારંભ થયો; પણ તેની ચડતી કળા પછવાડેથી વધારે ઘેરાઈ ગઈ, અને ચંદ બારોટ કહે છે કે, એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો તેનું કારણ દેખીતું છે, તે એ કે, તેની એક રાણી પરમારપુત્રી હતી, તે એકલીના ઉપર જ તે સર્વ રાણિયો કરતાં વિશેષ મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી બીજી રાણિયો અને તેમનાં સગાંવાહાલાંઓને અદેખાઈ ઉપજી. તો પણ શિવના આશ્રયથી તેને તેની સત્તા પાછી મળી, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તેણે ત્રાસદાયક રીતે કરવા માંડ્યો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તે નિર્મર્યાદ કામને વશ થઈ ગયો ને એની પ્રજા દેશ છોડીને ટોળે મળી ઉચાળાભરી જવાને તૈયાર થઈ.

"નગરવાસી લોકો, ટોળેટોળાં મળીને, પ્રધાનને ઘેર ગયા, અને કહેવા "લાગ્યા: 'સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેના ઉપર સંકટ ગુજરે છે માટે અમે અહિં "રહીશું નહિ અને ક્રોધનાં માર્યાં જતાં રહીશું.' ઉકળેલા લોકોને પ્રધાને "ધીમા પાડ્યા. તેમનામાંથી જે મુખ્ય હતા તેઓને અને રાણિયોને લઇને "સર્વે વાજું રાજા પાસે આવ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે [1]ભૂમિનું રક્ષણ "કરવાને રાજાએ બ્હાર ફરતાં રહેવું. ભૂતળમાં ઘણા રાજાઓ છે; એવા "કાંટાનો નાશ કરવા અધિરાજાએ આક્રમણ કરીને તેઓનાં નગર અને "પ્રાન્ત સ્વાધીન કરી લેવાં જોઇયે.' તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ રાજા સમજ્યો. "તે બોલ્યો:–'મારામાં જે ભડકો ઉઠ્યો છે તે તમને દઝાડે છે. વારૂ તમે "કહો છો તે પ્રમાણે હું કરીશ; હું કિરપાળને તેડવા મોકલું છું ને જે જે "દેશ જવાને તમને ઘટિત લાગતું હોય તે તે દેશ હું ઘોડે ચડીને તમારી "સાથે આવું છું.'

"પછી તેણે પોતાના સર્વે મંત્રિયોને આજ્ઞા આપી, અને કિરપાળને

૧ મુસલમાનોએ હિન્દની સીમા ઉપરની કેટલીક જગ્યાઓ લઈ લીધી હતી તે પાછી હસ્તગત કરવા માટે વિસલદેવના ઉપરીપણા નીચે બધા હિન્દુ રાજા ભેગા મળ્યા હતા પણ ગૂજરાતનો ભીમદેવ મળ્યો ન હતો, કોઈ સોલંકી માન આપવા આવ્યા નહિ વગેરે લખાણ ચંદે કર્યું છે તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. જો ભીમદેવ ભેગો મળ્યો હોત તો મુસલમાનનો પગ હિન્દમાંથી નીકળી જાત. ર. ઉ.

"તેડું મોકલ્યું. તે સામ્ભરથી અજમેર નગરમાં આવ્યો. આવીને
"રાજાના ચરણને તેણે સ્પર્શ કર્યો. નજરાણામાં એક તરવાર લાવીને તેમના
"મુખ આગળ મૂકી, તેની મૂઠ અને મિણિયું રત્નજડિત હતાં, રાજાએ
"તે કેડે બાંધી; મુહૂર્ત્ત જાણનારા પ્રવીણ જોશિયોએ શુભ મુહૂર્ત્ત વર્ત્યું.
"રાજા બોલ્યોઃ–'સારૂં મુહૂર્ત્ત આપ્યું તે પ્રમાણે નવખંડ પૃથ્વીમાં હું મારી
"તરવાર ચલાવીશ, ને આખું જગત્ હું મારે સ્વાધીન કરી લઇશ; મેરૂના
"જેવા અચલ રાજાઓ હશે તો પણ હું તેઓને ખંડિયા કરી દઈશ.
"અરે! કિરપાળ! મારૂં કહ્યું સાંભળ, ખજાનો લઇને મારી સાથે ચાલ—
"વિસલ સરોવરે આપણા તંબુ ઠોકાવો.'

"દશે દિશાયે તેણે તેડાં મોકલ્યાં કે બધાએ આવીને મને અજમેર
"મળવું. મહાન્ શ્રીપરિહાર આવીને તેના વાવટાને મળ્યો, મંદોવરના ધણિયે
"આવીને તેનો ચરણ–સ્પર્શ કર્યો, બધા ગહિલાટ (ઘેલોટી) મેળાને માથે થઈ
"આવ્યા. રામગોર, તુંવર, પાવાનો ધણી, મેવાડનો રાજા મહેશ, દુનાપુરનો
"મોહિલ[1] પોતાના સાથ સહિત આવ્યા. બલોચ પણ પોતાનું પાયદલ લઇને
"આવ્યો, સિંધનો રાજા નાશીને સિંધ જતો રહ્યો, ભટનેરના રાજાએ
"નજરાણો મોકલ્યો, મુલતાન સુધીના રાજાઓ તેને આવી મળ્યા. જેસલમેર
"આજ્ઞા પ્હોંચી, બધા મ્હોટા ભૂમિયા તાબે જ હતા; યાદવ, વાઘેલા, મોરી,
"મહાન્ ગૂર્જર, સર્વેએ તેના તેડાનું પણ રાખ્યું. અંતરવેદમાંથી કુરંભ
"આવ્યો. બધા મ્હેરે તાબે થઈ તેનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. જેતસિંગ આજ્ઞા માથે
"ચડાવી નીકળ્યો; ને સાથે તચિપુરના રાજાને લેતો આવ્યો. ઘણા પરમાર
"ઘોડે ચડ્યા; દોર તેની પાછળ ચાલવા આવ્યા; ચંડેલ, દાહીમ એઓએ
"તેની પૂજા કરી, તરવાર ઘૂમાવીને સર્વે ભૂમિયાને સ્વાધીન કરી લીધા.

"કોઈ સોલંકી માન આપવા આવ્યા નહિ, તેઓ કડણાશથી તર-
"વાર પકડી આઘા રહ્યા. આવું જોઇને જેતસી ગોલવાલ બોલ્યોઃ 'અજ-
"મેરમાં આપણાં ઘર અને નગરને સાચવવા થોડી ફોજ મૂકી, આપણે
"ચાલો, ચાલુક્ય બચી જવાનો નથી.' કુચ ઉપર કુચ કરતા યોદ્ધાઓ
"ચાલ્યા પર્વતને રસ્તે, રાજા પોતાનો પ્હેલો ઘા સોલંકી ઉપર કરવાને
"ચાલ્યો. ઘણા કિલ્લા તેણે જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. તેણે ઝાબોર લીધું
"ને તેનો કોટ તોડી નાંખ્યો; પ્હાડોમાં અને જંગલોમાં શત્રુઓ નાશી ગયા.

---

1 મોહિલ છે તે મનિક જાતથી ઉત્પન્ન થયેલી ચોહાણની એક શાખા છે—ટૉડ રાજસ્થાન, ભાગ ૨, ૪૪૫ એ પ્રમાણે જ બીજા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૪૯ માં છે.

" આબુ ઉપર ચડી તેણે અમલેશ્વર જોયા; વાગડ તેણે તાબે કરી લીધું, સોરઠ જે
" ગિરનારની ભૂમિ ત્યાંથી એને માન મળ્યું અને ખંડણી મળી—લડાઈ મળી નહિ.

" ગૂજરાત જે સીત્તેર નગરની ભૂમિ હતી તેમાં ચાલુક્યરાવ બાલુક
" યોદ્ધો હતો. સમાચાર સાંભળીને બાલુક ઘોડે ચડી આવ્યો, શિવ અને
" દૂર્ગાની તેણે પૂજા કરી. પોતાને ખભે તેણે ભાલો મૂક્યો, તેની સાથે ત્રીસ
" હજાર ઘોડેશ્વાર હતા. સીત્તેર મદઝરતા હાથિયો હતા; બે ગાઉને છેટે તેણે
" છાવણી નાંખી. ચોહાણે ધુંધાટ સાંભળ્યો—ચાલુક્ય રાવના ધપવાનો
" ધુંધાટ રાજા વિસલે સાંભળ્યો. રણઘોડા મંગાવીને તે અશ્વાર થયો. રાજ્ય-
" ડંકો ગજવ્યો, સેનાને ક્રમમાં ગોઠવી દઈ તે આગળ ચાલ્યો. વર્ષા ઋતુમાં
" જેમ તમરાં અવાજ કરે છે તેવું દેખાવા લાગ્યું; ઢાલો ચકચકવા લાગી,
" ભાલા ઝળકારા દેવા લાગ્યા; યોદ્ધાઓને મન આનંદ હતો, કાયરને મન
" કષ્ટ હતું, ચાલુક્યની ભૂમિનો નાશ કરી દરિયાની ભરતીની પેઠે સેના આગળ
" ધશી. રસ્તે જતાં નગર, શહર અને ગામડાં જે આવ્યું તે લૂંટતા ગયા.

" ચાલુક્યે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ધુંધવાઇને જેમ ભડકો થાય છે
" તેમ ધુંધવાઇને તે સાવચેત થયો, બાલુકરાય ચાલુક્ય યોદ્ધો, પાણી મંગાવી
" ન્હાયો; વિષ્ણુનું ચરણામૃત લીધું. હરિને ગળામાં પ્હેરી લીધા અને બોલ્યો
" જે **अर्थं साधयामि वा देहं पातयामि.** (આજે હું જય પામવા કે મરવા
" જાઉં છું.) જો હું નાસું તો મારા કુળની લાજ જાય. આખી ભૂમિમાં કોઈ
" યોદ્ધો નથી જ, કે હથિયારથી હરક્ત થયા વિના વિસલ ચાલ્યો જાય છે!

" શ્રીકંઠ બારોટને શત્રુની પાસે મોકલ્યો, તે વિસલદેવ ચોહાણને જઈ
" મળ્યો; હાથ ઉંચા કરી તેણે આશીર્વાદ દીધો; બાલુકરાયની હાલચાલ વિષે
" તેણે તેને કહ્યું: 'તમારે જે કરવાનું છે તે રાજા સાથે કરવાનું છે, રૈયતની
" સાથે તમારે શું કામ છે? તમે તેમને બહુ હાનિ કરી છે. કોઈ હિન્દુ રાજા
" એવું કરે નહિ. રૈયતને દુઃખ દેતો બંધ થા ને ઘેર પાછો જા. અજમેર
" જઈ પ્હોંચ ને ત્યાં રાજ્ય કર. બાલુક રાજાએ કહ્યું છે કે, 'હું ક્ષત્રીય જાતિનો
" છું, લડાઈ ચલાવવાનો મારો ધર્મ છે, નાસવું એ મને દુઃખદાયક છે, પણ
" મોતનો દિવસ તો મારો ઉત્સવનો દાહાડો છે, મારી આસપાસ સામંતો છે
" તે કુલીન જાતના છે. અમે તમારાથી પાછા હઠવાના નથી, જો તને એમ પર-
" વડે નહિ તો પાછો જા ને લડાઈ કરવી છોડી દે. રણક્ષેત્રમાં સામો થઈશ નહિ.'
" ચોહાણને આવો નિરોપ પ્હોંચ્યો એટલે તેણે રાજડંકા વગડાવ્યો. ઘોડા અને
" હાથિયો ઉપર સામાન સજાવ્યો. યોદ્ધાઓએ હથિયાર ધારણ કર્યાં. બન્ને
" સેના પાસે પાસે આવી ગઈ. તે દરિયાનાં મોજાંની પેઠે શિખર નમાવતી

"દેખાવા લાગી. ચોહાણે ચક્રાવો રચાવ્યો. અને બોલ્યોઃ–'હવે આપણે જોઈયે
"છીએ કે બાલુકરાય, અભિમન્યુની[1] પેઠે તે કેવો ભાંગે છે. જેવો લેખ
"લખ્યો હશે તેવું નિપજશે.

"બંને સેના મળી; યોદ્ધાઓ પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યાઃ ભાઈયો!
"ભાઈયો! મારો, મારો!' તેઓ લડ્યા ને એક બીજાને કત્લ કર્યા. ચાલુક્યની
"સેના પાછી હઠી; બાલુકરાય તેઓની ઓથે આવી પૂહોંચ્યો, ગાઢ વ્યૂહ તેણે
"હલાવ્યો. પરિહાર અને ગહિલાટે પૂઠ બતાવી. પરિહાર તુંવરના ઠેકાણા ભણી
"દોડ્યો; ગાઢ વ્યૂહ તૂટ્યો, અને એકઠો લોચો વળી ગયો. આ વેળાએ
"ખંધાર અને બલોચ શૌર્ય રાખી કંઈ ગણુકાર્યા વિના બાલુક સામા થયા.
"યોદ્ધાઓના ડગલા, જેમ તેઓ હોળી રમ્યા હોય તેમ લાલ રંગાયા; તેઓ
"લોહીલોવાણ થઈ ગયા. વસંતઋતુમાં જેમ પાલાશ(કેસુડાનું)નું ઝાડ લાલ
"ફૂલથી છવાઈ જાય છે તેમ હાથિયો લોહી વ્હેતા ચળકતા દેખાયા. બાલુક
"અને વિસલ એક બીજાને દેખાવા લાગ્યા. તે જાણે સૂર્યના સામા થયાથી
"ચંદ્ર ઝાંખો દેખાય છે તેમ દેખાવા લાગ્યું. ચાલુક્ય ઘોડે ચડેલો હતો,
"ચોહાણ હાથી ઉપર બેઠો હતો; બન્ને રાજાઓ ભયંકર લડાઈ લડ્યા. બાલુકે
"જઇને જ્યારે પોતાના ઘોડાને હાથીના દંતુશળે બઝાડ્યો ત્યારે એક બીજાનાં
"હથિયાર ભેગાં અથડાયાં. રાત્રિ પડી એટલે યોદ્ધાઓ છૂટા પડ્યા; તેઓ પોત-
"પોતાની છાવણીમાં ગયા અને ઘાયલ થયેલાની સારવાર કરવા લાગ્યા."

"બીજે દાહાડે સવારમાં ચાલુક્યના મંત્રિયો ભેગા થઇને આવ્યા. અને
"તેમનો રાજા જાણે નહિ એમ ચોહાણને નિરોપ મોકલ્યો. પાવાનો ધણી
"આ સાંભળીને રાજા પાસે ગયો. તેણે કિરપાળને બોલાવ્યો. ચાલુક્યના
"મંત્રિયો તેઓને મળવાને ગયા; તેઓ બોલ્યા, જે જે માગો તે તે અમે
"લાવીને તમારે પગે મૂકિયે. રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યુંઃ 'સાંભળો, અહિં હું
"એંધાણી રાખી જાણીં છું; એક માસ પછી હું અહિં એક નગર બાંધીશ—
"આ માન્ય કરો ને ભેટ લઈ આવજો. આ પ્રમાણે કોલકરાર થયા. ચોહાણ
"રણક્ષેત્ર જિત્યો—ચાલુક્ય ઘાયલ થયો હતો. વિસલનગર સ્થાપીને વિસલ
"પાછો ઘેર ગયો.[2]

---

૧ ચક્રવ્યૂહ મહાભારતમાં કૌરવની સેનાએ રચ્યો હતો, અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ છ કોઠા પાર પડી ગયો હતો ને સાતમાના નાકા આગળ મરાયો હતો.

૨ કર્નલ ટૉડના વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના ગ્રંથને પૃષ્ઠ ૧૭૨ મેં લખ્યું છે કે, કરાર થયો તેમાં એક કલમ એવી હતી કે, ચાલુક્યે પોતાની કન્યા વિસલદેવને પરણાવવી. વળી હમિર રાજાના પરાક્રમના એક હમિર રાસાનું પ્રમાણ આપી લખ્યું છે કે, ભીમના પુત્ર કર્ણને વિસલદેવ કેદ કરી લઈ ગયો હતો.

વિસલ અજમેર પૂહોંચ્યા પછી, તેણે થોડી વાર છોડી દીધેલી ચાલ પાછી ચલાવી, એક વેરાગણ સ્ત્રીનું પતિવ્રતાપણું ભંગ કરાવ્યું. તે દુર્ગુણની શિક્ષા તેને કેવી થઈ અને મનુષ્યનો અવતાર છોડી મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનાર અસુર અથવા દાનવ કેવો થયો તે વિષે ચંદ બારોટ વર્ણન કરે છે. તો પણ લોકમાં સામાન્ય વાત એવી ચાલી હતી કે સાપના કરડવાથી તે મરણ પામ્યો ને પરમાર રાણી પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.

વિસલની પછવાડે સારંગદેવ ગાદિયે બેઠો. તેણે પ્હેલું કામ તો એ જ કરયું કે પોતાની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેના રક્ષણ સારૂં રણથંભોરના દુર્ગમ કોટમાં પૂહોંચતી કરી. એ કોટ તેના કુટુંબનું સ્થાન હતું. અજમેરમાં એક દાનવ ભરાઈ પેઠો હતો તેનો નાશ કરવા ઉપર તેણે પછીથી લક્ષ દોડાવ્યું. આ દાનવે પોતાના ઉન્મત્તપણાથી અને અકરાંતિયાપણાથી અજમેરને ઉજ્જડ કરયું હતું; પણ તે આ કામમાં જય પામ્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસનું બલિદાન થઈ પડ્યો.

સારંગદેવ અને ગૌરીનો પુત્ર આનો હતો તે એની ધારણામાં વિશેષે કરીને પાર પડ્યો. તેણે પોતાના બાપના કરતાં ઉલટો જ માર્ગ પકડ્યો, અને હથિયાર પકડી દાનવની સામે થવાને બદલે તે તેને શરણ થયો, અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. આવી તેની સભ્યતા જોઇને દૈત્ય તેની ઉપર ખુશી થયો, અને આનાના વંશના પિતા પછી પુત્ર એ પ્રમાણે અજમેરનું રાજ્ય કરશે એવું વરદાન આપીને તે આકાશમાર્ગે નિગમબોધ જે જમના નદી ઉપર છે ત્યાં ગયો અને અનંગપાળ તુંવારે દિલ્હી સ્થાપી ત્યાં સુધી ૩૮૦ વર્ષ લગણ પાપનું પાયશ્ચિત્ત કરવાને રહ્યો. તેના શરીરના ભાગમાંથી, ચંદ બારોટ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજના સામંતો પ્રકટ થયા અને કવિ પોતાને વિષે કહે છે કે હું તેની જીભથી ઉત્પન્ન થયો છું.[1] આના પછી તેનો પુત્ર

૧ પૃથીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૧૫ માં થયો. તે વિષે દંતકથા નીચે પ્રમાણે છેઃ-- વિસલદેવ એક નાગકન્યા પરણ્યો હતો અને તેના ઉપર બીજી રાણિયો કરતાં વિશેષ પ્રેમ રાખતો તેથી નાગકન્યાને ઝેર દઈ મારવાની ધારણા કરી તે જણાઈ આવતાં તલાવમાં મૂકેલ હતો તેમાં પોતાની પાસેના મણિના મહિમાથી નાગકન્યા વિસલદેવને લઇને તેમાં વસવા લાગી. મણિનો મહિમા રાણિયોના જાણવામાં આવતાં રાજાની પાઘડીમાં તે મણિ રાખતો તેમાંથી કહાડી લઇને બાળી નાંખ્યો. મણિના મહિમાથી રાજાને જળમાં માર્ગ મળતો તે હવે બંધ થયો તેથી નાગકન્યાનો વિયોગ થતાં ઘેલો બની ગયો. એક વાર કોઈ ઋષિકન્યા તેના જોવામાં આવી. તે નાગકન્યા જેવી સ્વરૂપમાં હોતાં તેને વળગવા જતાં તેણે શાપ દીધો એટલે રાક્ષસ બની ગયો. ચાર

જયસિંહદેવ ગાદિયે બેઠો તેના પછી તેનો પુત્ર આનંદદેવ ગાદિપતિ થયો. તે, પૃથિરાજનો દાદો થાય, અને બીજા ભીમદેવનો સામાવાળિયો જે સોમેશ્વર તેનો બાપ થાય.

પૂહેલો ભીમદેવ ઉદયામતિ વ્હેરે પરણ્યો હતો. એને પેટ કર્ણ નામે કુંવર પ્રસવ્યો હતો. આ રાણિયે અણહિલવાડમાં એક વાવ કરાવી છે તે એકલી જ માત્ર ખંડેર અવસ્થામાં હાલ રહેલી છે, બાકી વનરાજના વંશનાં સ્મરણાર્થે થયેલાં બધાં બાંધકામનો નાશ થયો છે. આ વાવને રાણીની વાવ કરીને કહે છે. ભીમદેવને વળી બીજા બે કુંવર હતા, તેમાં એકનું નામ મૂળરાજ અને બીજાનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. આગળ વાંચતાં જણાશે કે આ બન્ને કુંવર કર્ણના પૂહેલાં જન્મ્યા હતા. મૂળરાજની માતાનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી; ક્ષેમરાજની માતાનું નામ બકુલાદેવી હતું, તે સો વશા તો રાખ હતી અને નીચા કુળની હતી. પ્રબંધચિંતામણિનો કર્ત્તા કહે છે કે, તે ગણિકા હતી, અને ભીમદેવે એક ગુલામ તરીકે વેચાતી લીધી હતી. ક્ષેમરાજનું નામ કેટલીક વાર હરિપાળદેવ લખવામાં આવ્યું છે, તે તેની વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં વિષ્ણુની પૂજા કરવા ઉપરથી કદાપિ પડ્યું હશે.

એમજ આચાર્ય, મૂળરાજની નીચે પ્રમાણે વાત કહે છે, તે આશ્ચર્યકારક છે, પણ તેના ઉપરથી પ્હેલા ભીમદેવના વારામાં ઉપજની વસુલાત વિષેની વ્યવસ્થા કેવી હતી તે જાણવાને બની આવે છે; અને વળી ગૂજરાતના ખેડુત, હાલ ઉપજ ઉઘરાવતી વેળાએ હઠીલાપણું બતાવે છે, અને કુમળી નજરથી બુજ કરનારા જણાય છે તેવા જ તે વેળાએ હતા. એક વેળાએ, "એક વર્ષે ગૂજરાતમાં વર્ષાદ પડ્યો નહિ ત્યારે ડંડાઈ અને વિશો-"પક ગામના કુટુંબિકો (કણબિયો) રાજાને ઉપજનો ભાગ આપવાને

પ્હેડી પછી સોમેશ્વર થયો તે રાક્ષસ સંબંધી વૃત્તાન્તથી જાણીતો થયો હતો. એક સમયે એક બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રીના દુઃખથી કંટાળીને પેલા રાક્ષસ પાસે ગયો તેને તે પૂછવા લાગ્યો કે, તું શા દુઃખનો મારચો મારી પાસે મરવા આવ્યો છું? તે કહે કે, મને સ્ત્રીનું દુઃખ મ્હોટું છે. રાક્ષસે તેને દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે, આ દ્રવ્યથી તારી સ્ત્રી રાજી રહેશે પણ તેના બદલામાં તું સોમેશ્વરને મારી વતી કહેજે કે, હું સુવર રૂપે વનમાં ફરીશ તે પ્રસંગ જોઈ મારો વધ કરી તે માંસનું ભક્ષણ કરીશ તો મારો ઉદ્ધાર થશે અને જે માંસ ભક્ષણ કરશે તેઓને પુત્રોની પ્રાપ્તિ થશે. સોમેશ્વર પોતાના વિશ્વાસુ સાથિયો લઇને ત્યાં ગયો અને રાક્ષસની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્યું એટલે તેને પૃથિરાજ થયો તેમ જ તેના સાથિયોના પુત્ર પૃથિરાજના સોળ સામંત અને સુરમા થયા. સુવરની જીભ ભાટના ખાવામાં આવી તેથી દેવીનો વરસથી ચંદ ભાટ તેને થયો. ર. ઉ.

" શક્તિમાન્ ન હતા. એક મંત્રીને (હાલમાં મ્હેતો અથવા તલાટી કહેવાય છે)
" તપાસ કરવાને મોકલવામાં આવ્યો, તે જે લોકોની પાસે કંઈ માલ-
" મિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો, અને ભીમના આગળ
" રજુ કર્યા. એક દિવસે સવારમાં મૂળરાજ કુંવર સત્યવક્તા અને વચન-
" પાલક ગણાતો હતો તે, તે જગ્યાની પાસે ફરતો હતો; તેની સાથે રાજાનો
" સોંપેલો એક દાસ હતો તેણે આ સર્વ માણસોને ડરીને માંહોમાંહે વાત
" કરતાં જોયા, તેની પૂછપરછ કરતાં, પોતાના ચાકરની હસ્તક સર્વ વાત
" મૂળરાજના જાણવામાં આવી, તે સાંભળીને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.
" તરત જ પછી રાજાને પોતાની ઘોડા ઉપર બેસવાની કળા ઉપરથી પ્રસન્ન
" કરીને, તેણે કંઈ માગવાનું કહ્યું તેના બદલામાં, રાજાની પાસે માગી લીધું કે
" પેલા કુટુંબિકો(કણબિયો)નાં નાણાં પાછાં આપો. રાજાની આંખમાં હર્ષનાં
" આંસું આવ્યાં, અને તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું, તથા તેને હઠ કરીને
" કહ્યું કે તું પોતાને વાસ્તે બીજું કંઈ માગી લે."

" પેલા લોકોને કેદમાંથી છોડી મૂક્યા એટલે તેઓ મૂળરાજને ચ-
" રણસ્પર્શ કરવાને આવ્યા. કેટલાક તો જાથુ તેની ચાકરી કરવાને તેની પાસે
" રહ્યા. બાકીનાએ તેની કીર્ત્તિ ચોમેર પ્રસારી."

" પછી તરત જ મૂળરાજ મરણ પામ્યા પછી પોતાના દયાળુ સ્વભા-
" વને લીધે સ્વર્ગમાં ગયો. રાજા અને તેનો દરબાર તેમ જ જે લોકોનો તેણે
" વચ્ચે પડીને છૂટકારો કર્યો હતો, તે સર્વે તેના મરણથી દુઃખના દરિ-
" યામાં પડ્યા; રહેતાં રહેતાં વિદ્વાન્ લોકોએ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો
" તે ઉપરથી, હાથીના સરખી દિલગીરીનો દંતુશળ દબાવી દીધો. બીજે વર્ષે
" પુષ્કળ વર્ષાદ પડવાથી ખેડુતો રળિયાત થયા, ને બધી જાતનું અનાજ
" સારી પેઠે પાક્યું; એટલે ગયા વર્ષનો અને ચાલતા વર્ષનો રાજભાગ રાજાને
" આપવાને લોકો આવ્યા. ચડેલું લેવાને ભીમદેવે ના કહી, પણ ખેડુતોની
" પ્રાર્થના કરવા ઉપરથી, બંને પક્ષકાર રાજી રહે એવો ઠરાવ કરવાને ખેડુ-
" તોના સંબંધમાં પંચ ઠરાવવાની છેવટે તેણે હા કહી. પંચે ઠરાવ કર્યો કે
" બન્નેને વર્ષની ઉપજનો ભાગ રાજાને હસ્તગત કરવો ને મૂળરાજ કુંવરના
" સુખને અર્થે ત્રિપુરુષપ્રાસાદ નામનું દેવાલય બંધાવવાના કામમાં તે વાપરવો."

દ્વયાશ્રયનો કર્ત્તા લખી ગયો છે કે, ભીમદેવે પોતાના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, મૂળરાજ જે સોલંકી વંશનો પ્રથમ રાજા થયો તેની અને તેના બીજા પૂર્વજોની રીતિ પ્રમાણે, પોતાના પાટવી કુમાર ક્ષેમરાજને રાજ્ય સોંપીને સ્વર્ગ મેળવવા સારૂ તપશ્ચર્યા કરવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ ક્ષેમ-

રાજ, આપવા ધારેલી સત્તા લેવાની ના કહીને બોલ્યો: "હું આપનાથી વિખુટો પડવાનો નથી; પણ હું આપના એકાન્ત વાસમાં આપની સાથે આવીશ." કેટલીક રકઝક થયા પછી ભીમદેવ અને ક્ષેમરાજે મળીને કર્ણને ગાદી ઉપર બેસાર્યો, અને બંને ત્યાગી થયા. પછી તરત જ ભીમદેવ સ્વર્ગવાસી થયો.

ક્ષેમરાજને પોતાના પિતાનો વિયોગ થયો તેથી દુઃખ પામીને સરસ્વતીને કિનારે મુન્ડિકેશ્વર (મંડુકેશ્વર) નામે પવિત્ર સ્થાન છે ત્યાં જઇને રહ્યો: આ સ્થાન દધિસ્થલી અથવા દેથલી નામે ગામ છે તેથી બહુ આઘે નથી. માટે આ ગામ ક્ષેમરાજના કુંવર દેવપ્રસાદને કર્ણરાજાએ એટલા માટે આપ્યું હતું, કે ત્યાં વસવાથી પોતાના પિતાના વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તેની સેવા કરવાને બની આવે.

પ્રકરણ ૭.

રાજા કર્ણ સોલંકી—મયણલ્લદેવીનો રાજ્યકારભાર—

(ઈ. સન. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪)

સિદ્ધરાજ.

રાજા કર્ણ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઈ૦ સ૦ ૧૦૭૨[1]થી ૧૦૯૪) પરભાર્યા લોકોના ભણીથી ગૂજરાતમાં લડાઇયો ચાલી નહોતી; એમ કહેવાય છે કે, એની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓએ, પોતાના ખંડિયા રાજાઓ ઉપર ચડાઇયો કરવા માંડેલી, તે આ રાજાએ ચાલતી રાખી, પણ આસપાસના સત્તાવાન્ રાજાઓ સાથે તેણે લડાઈ કરી હોય એવું લખેલું નથી. તથાપિ કર્ણને આવો પ્રસંગ મળ્યો તેથી મેવાસનો ઉજ્જડ અને પેસાય નહિ એવો દેશ તાબે કરી લેઇને પોતાના રાજ્યનું બળ દૃઢ કર્યું.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં છે કે, ઘણા પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં જંગલી લોકો વસતા હતા, તેમના વંશજ હજી જોવામાં આવે છે, તેઓનો બધો દેખાવ એક બીજાને મળતો આવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ અથવા રાજ્યનો પ્રકાર કેવો હતો તે વિષે કથારૂપ વૃત્તાન્ત પણ થોડો જ મળેલો છે. બિશપ હેબરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ પશ્ચિમ અને મધ્ય હિન્દુસ્થાનના મૂળ રહેવાસી હતા

૧ સંવત્ ૧૧૨૮ ના ચૈત્ર વદિ ૭ સોમવાર, હસ્ત નક્ષત્ર, મીન લગ્નમાં રાજ્યાભિષેક થયો એમ મેરૂતુંગ લખે છે. ૨. ઉ.

એમાં કશો વાંધો નથી, અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળનારા લોકો, પછીથી તે ગમે ત્યાંથી આવ્યા, પણ તેનના આક્રમણથી તેઓ પોતાના કિલ્લાઓમાં ભરાઈ પેઠા, અને તેમનું દુ:ખદાયક અને નિરૂપાય જીવતર થઈ ગયું; "આ વાત રજપૂત લોકો "તેમની મેળે ખરી રીતે માન્ય કરે છે અને તેમના કથારૂપી ઇતિહાસમાં પણ " કબુલ કરે છે કે તેમનાં ઘણાં ખરાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને કિલ્લા ફલાણા ફલાણા ભીલ સરસુબાએ વસાવ્યાં હતાં અને તેમની પાસેથી સૂર્ય વંશિયોએ જિતી લીધા હતા." ભાટ લોકો કહે છે કે, ઊત્તાનપાદ જે કોઈ ઋષિના શાપથી મરણ પામ્યો હતો તેના વંશમાં વેણ થયો, તેના શરીરમાંથી ભીલ અથવા કૈયો ઉત્પન્ન થયો હતો તેનાથી તેઓની એક શાખા ચાલી. કૈયો આબુની આજુબાજુના વગડાઓમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેણે એક છોકરો મૂકયો હતો તેનું નામ અજાનબાહુ હતું, તે ઘણો બળવાન્ હતો અને તે પણ એના બાપવાળા પ્રાન્ત ઉપર જ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેનાથી ગોહો થયો તે તારક અથવા ખારવાનો ધંધો કરતો હતો, અને જ્યારે રામે પ્રથમ અયોધ્યા છોડયું ત્યારે એને ઘેર વાસો કર્યો હતો, ગોહાથી બધા ભીલ લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્યાર પછી તેઓની દશ શાખાઓ થઈ.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, કૈયાની જાત ગૂજરાતમાં વશી હતી. મત્સ્યનગર અથવા વૈરાટપુર, જેની જગ્યાએ હવણાં ધોળકા કસબો છે એવું માનવામાં છે, ત્યાંના વૈરાટ રાજા પાસે જ્યારે પાંડવો જઈને રહ્યા, ત્યારે સુદિષ્ણા નામે કૈયા જાતની રાણી તેમના જોવામાં આવી હતી, અને તેના ભાઈ કૈયા કીચકે દ્રૌપદી ઉપર બળાત્કાર કરયો એટલા માટે ભીમ પાણ્ડવે તેનો જીવ લીધો હતો. આ કૈયા વિષે એવું લખ્યું છે કે, તે પોતાની જાતિના લોકો સાથે રહી, સર્વે લડાઈમાં જિત મેળવીને, અને રાજા દુર્યોધન અથવા તેના મિત્ર સુશર્માના તાબાના ત્રિગર્ત[1] દેશનો નાશ કરીને તરત જ પાછો આવ્યો હતો.

માન્ધાતા રાજાના બાપ યૌવનાશ્વથી કોળી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ઉપરના સરખું નહિ માનવાજોગ કથન ચાલે છે. તેઓનો પૂર્વજ કોળી હતો, તેને એક ઋષિએ વગડામાં ઉછેર્યો હતો, તે હમેશાં જંગલમાં રખડી ખાતો. ભાટ લોકો કહે છે કે, તેના વંશજ જો કે તે વસ્તીમાં થોડા જ ઉપયોગના હતા તો પણ જંગલમાં સિંહના જેવા હતા. આ કોળી લોકો સિંધુ નદીની પડોશમાં દરિયા કિનારે ઘણાકાળ સુધી રહ્યા, પણ હિંગળાજ માતા તેઓને નળ પાસેના દેશમાં લાવી, અને તેઓ પોતાની સાથે બિરડ નામે બીજ લાવ્યા તે એવું હતું કે દુકાળની વેળામાં પણ અફળ જાય નહિ. આ વેળાએ આ લોકો મ્હેર

૧ હવણાંનું તિર્હુત જે નેપાળની દક્ષિણે છે.

તેમ જ કોળી ક્‌હેવાતા હતા, અને સોનંગ મ્હેર તેઓનો ઉપરી હતો. તેને બાર છોકરા હતા, તેમાંથી દરેક, એકેકા કુળનો ઉપરી ક્‌હેવાયો. મ્હોટો છોકરો નરવાન કરીને હતો તે નળ આવલીમાં જઇને વસ્યો. ત્યાં હિંગળાજ દેવિયે પોતાને માટે બંધાવેલા દેવલમાં નિવાસ કરચો હતો. આ દેરૂં હવણાં નથી પણ નળમાંના એક બેટ ઉપર તેનું સ્થાન બતાવવામાં આવે છે, ત્યાંનો એક આરો હવણાં હિંગળાજનો આરો[1] કરીને ક્‌હેવાય છે. બીજો છોકરો ધન મ્હેર અથવા ધાંડ હતો, તેણે ધંધુકા વસાવ્યું, તે ઘણાં વર્ષ સુધી તેના વંશજોના કબજામાં રહ્યું, અને તે એટલો બધો બળવાન્ થયો કે પોતે રાજાનું પદ ધારણ કરી લીધું. "તેની પાસે પંદર હજાર પાળા હતા, અરાડ હજાર "અસ્વાર હતા, અને તેના કિલ્લા આગળ આઠ હાથિયો માથાં ઝોકાવતા હતા." બીજા ભાઇઓને દરેકને એકેકું ગામ હતું. ભાટ ક્‌હે છે કે, આ સમયે ગૂજરાતમાં ભારે વસ્તી નહતી, પણ મ્હોટો વગડો હતો તેથી ભીલ અને કોળિયોથી નિર્ભયપણે રહી શકાતું હતું. તેઓ હાલની પેઠે તે વેળાએ પણ લુંટ કરવાનો વંશપરંપરાનો ધંધો જ લઈ બેઠા હતા, અને પોતે પોતાની મેળે "રાત્રિના દૂત" (નિશાચર) ગણે છે તેવા જ હતા. આ જંગલી જાતના લોકોને દાબમાં રાખવા સારૂ, ગૂજરાતના રાજા કર્ણ સોલંકિયે પોતાનું ધ્યાન પ્હોંચાડવાની આગેવાની કરી હતી. તેમ જ એના આજ સુધી થયેલા ક્રમાનુયાયિયોને એ સંબંધી થોડી ઘણી કાળજી રાખવી પડી છે.

લૂટારૂ જાતિને વારે વારે લપાઈ રહેવાનાં રહેઠાણોમાંનાં મુખ્યમુખ્ય રહેઠાણ, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વ ભણીથી તે સાબ્રમતી સુધીના દેશમાં હતાં. આશો ભીલ, જે ભીલોનો આગેવાન હતો તે, આશાપલ્લીમાં રહેતો હતો, હવણાં તે આશાવળ ક્‌હેવાય છે અને અમદાવાદ શહરની પાસે છે. એ ભીલ ઉપર કર્ણ રાજાએ ચડાઈ કરી હતી એવું ક્‌હેવાય છે. તે સમયે અગણિત કામઠીવાળાની સેના તેની સાથે હતી એમ છતાં પણ તે ભીલ હારચો અને કર્ણને હાથે મરાયો. કર્ણને અહિં સારાશકુન[2] થયા એટલા માટે

---

૧ બોગ્બે પ્રાન્ચ આવ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીનું પુસ્તક. ૫મું પૃષ્ઠ ૧૧૩.

૨ કર્ણ સોલંકી, નગર વસાવવાનું સ્થાન નક્કી કરવા ઘોડે બેશી નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે એક શિકારી કૂતરો હતો તેની પછવાડે સસલાં પડ્યાં ને તે નદીની સામી બાજુએ પાણીમાં થઇને નાઠાં, તે જોઈ સસલાંને મારવા કર્ણે તેમની પછવાડે ઝોંકાવી નદીમાં સસલાં હતાં તેમના ઉપર તરવારનો ઘા કરયો, તો તરવારનું પાનું જેટલા ભાગમાં પાણી અડ્યું હતું તેટલા ભાગમાં ગળી ગયેલું જણાયું. સાથે ભોમિયો હતો તેને કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે આ સ્થાનનો મહિમા એવો છે કે, સસલાં કૂતરાંને હંફાવે છે અને અહિંનું પાણી એવું પાચનકારક છે કે લ્હોડાને પણ ગાળી નાંખે છે. ર. ઉ.

કોચરવ દેવનું તેણે એ ઠેકાણે દેરૂં બંધાવ્યું. અમદાવાદની પાસે, નદીને કાંઠે એક આવા નામની જગ્યા છે તેથી હજી સુધી ઓળખાઈ આવે છે. મેરૂત્તુંગ (પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્ત્તા) લખે છે કે, આ ઠેકાણે રાજાએ જયવંતી દેવીનું એક દેવલ બંધાવ્યું હતું, અને પોતાના ઇષ્ટદેવ કર્ણેશ્વર તથા કર્ણમેરૂપ્રાસાદને નામે બે દેવળો ચણાવ્યાં હતાં, તેમ જ કર્ણસાગર નામનું એક સરોવર બંધાવ્યું હતું, અને વળી, કર્ણાવતી નામે એક નગરી વસાવીને તેણે તે પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું કર્યું હતું. કર્ણાવતીની[1] જગ્યા તો, નિશ્ચય થાય એવી રીતે ઠરાવી શકાતી નથી. પરંતુ કર્ણસાગર નામના મહાન્ સરોવરનું ખરેખરૂં સ્થાન નક્કી કરવાને કશો શક રહ્યો નથી. અણહિલપુર પાટણની દક્ષિણમાં થોડે મૈલને છેટે, મોઢેરા શહરની પાસે એક ગામડું છે તે હજી સુધી કર્ણસાગર કહેવાય છે, તેની સીમમાં મહાન્ સરોવરની ભાંગી ગયેલી નિશાનિયો છે, અને આસપાસનાં ગામડાંનાં લોકો તેને દસ મૈલનું તળાવ કરીને કહે છે. વળી તે સિદ્ધરાજના બાપ, ભલા માણસ કર્ણનું તે છે એવી હજી સુધી ત્યાંના લોકોમાં દંતકથા ચાલે છે.

રાજા સરખાને ઘટિત એવી એ યોજના હતી, અને, કદાપિ બાંધણીના ભાગનું હવણાં થોડું જ કંઈ રહેલું છે તો પણ તે યોજના કેવા પ્રકારની હતી તેનો સાફ રીતે પત્તો લાગી શકે એમ છે. ખેરાલુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણ નદી વેહેતી આવે છે તેનો રણ ભણી ચાલતો પ્રવાહ આ ઠેકાણે રોકી લીધો હતો તેથી તેનું સર્વ પાણી કર્ણસાગરમાં એકઠું થતું હતું. યોજના કર્યા પ્રમાણે કામ નહિ બની શકયું હતું એમ નહતું; કેમકે સેંકડા પછી સેંકડાં વહી ગયાં, વનરાજના વંશની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ, મુસલમાનોએ દેશ

૧ કર્ણની પછવાડે મુસલમાન ક્રમાનુયાયી શાહ અહંમદ થયો તેનું શહર હવણાં જ્યાં છે તેની જગ્યા ઉપર કર્ણનું નગર હશે એવો સંભવ છે. કોચરવ અને આશાવળીના નામથી આ જગ્યાનું ભાન થાય છે. અને જે ઠેકાણે હવણાં અમદાવાદ છે તે ઠેકાણે જૂનું હિંદુ નગર હશે એમાં શક નથી. મુસલમાની કથામાં શાહ અહંમદની સાથે આશાવળીનાં નામ મેળવ્યાં છે તે કદાચિત્ રાજા કર્ણની જૂની વાતને લાગુ પાડીને મેળવી દીધાં હશે. હવણાંના હિન્દુઓમાં અને જૈન પુસ્તકો અને લેખોમાં અમદાવાદને શ્રીનગર કરીને લખવામાં આવે છે. જેમકે, અમદાવાદની પાસે "દાદા હરિની વાવ કહેવાય છે તે ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં બેગડાના ઘરમાંની એક સ્ત્રી નામે બાઈ હરિએ બંધાવી છે. તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે' "શ્રીનગરની ઈશાણ કોણમાંના હરિપુરમાં એ વાવ છે." શ્રીનગરનું નામ વળી સિદ્ધરાજના રાજ્યના વર્ણનમાં આવેલું આપણા જોવામાં આવે છે. એ ખરી વાત છે કે શ્રીનગર એ માત્ર ઉપમાનું નામ છે, એનો અર્થ એવો થાય છે કે, રિદ્ધિસિદ્ધિવાળું નગર અથવા શહર.

જિત્યો, તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે તેમની પણ સમાપ્તિ થઈ, ત્યાર પછી તીડ સરખા મરાઠાનું વાદળું પણ પશ્ચિમની તોપના જુસ્સાભરેલા ધધડાટથી ક્યારનુંય વિખરાઈ ગયું, તોપણ કર્ણ સોલંકિયે સાંકળી લીધેલી રુપેણ નદી હજી સુધી અંતરાયલી જ રહી હતી; આખરે તેની બેડિયો ટૂટી અને એક ક્ષણ વારમાં કર્ણસાગર સંભાળ લીધા વિનાનો ઉજ્જડ થઈ પડ્યો.[1]

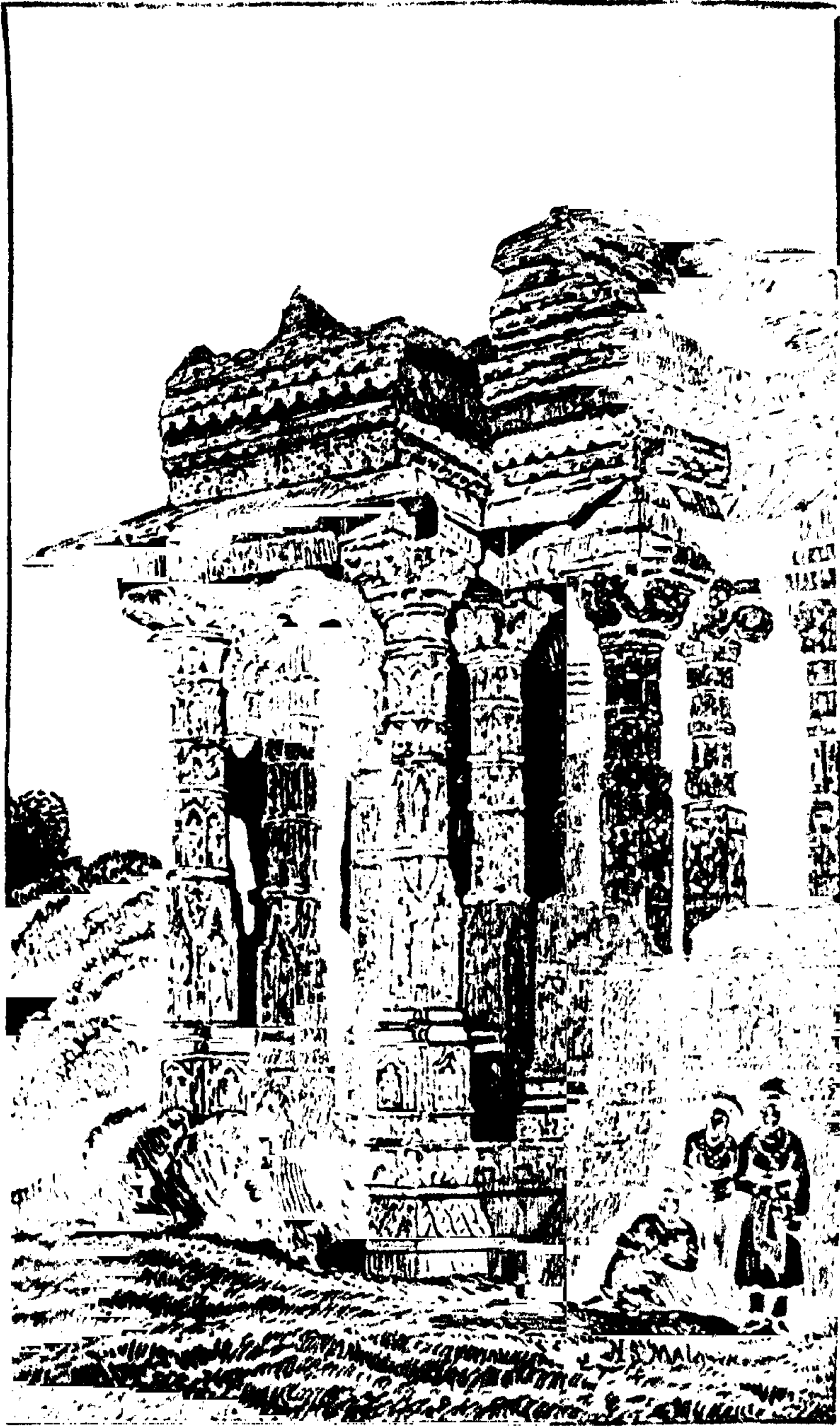
મોઢેરા શહર છે તે સપાટ મેદાનથી તરતું, ઈંટાની ઈમારતોના ખંડેરોથી ન્હાની સરખી ડુંગરી બનેલી અથવા ટેકરો થયેલો તેના ઉપર આવી રહ્યું છે. તેની પાસેના પ્રદેશનો દેખાવ અને રણથી આગળ ખેંચાઈ આવેલા ખારા પાણીના નળનું વિદ્યમાનપણું છે, એ ઉપરથી પણ એવો સંભવ જણાય છે કે, એક વાર જે સમુદ્ર એ ભાગ ઉપર વિસ્તરાયલો હતો તેના કિનારાની છેક પાસે, અસલની વેળાએ શહર હશે. જૈન વૃતાન્તમાં એનું નામ, મોઢરપુર, અથવા મોઢબંક પટ્ટણ લખેલું છે અને તે ઉપરથી ત્યાંના બ્રાહ્મણ મોઢ કરીને કહેવાય છે. એ શહરની છેક પાસે હિન્દુનું એક ઘણું સુંદર દેવાલય છે. તે ઉપરથી (મેરૂતુંગે દેવાલયો બંધાયા વિષે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કર્ણસાગર અને આશાવળની પાસે હોવાં જોઇયે.) અમને કલ્પના થાય છે કે, તે પૈકી ગમે તો કર્ણેશ્વરનું દેરૂં કે પછી કર્ણમેરૂ પ્રાસાદ હોય. આ દેવાલયનો યથાર્થ વૃત્તાન્ત હવે પછી લખીશું, પણ આ ઠેકાણે અમારે લખવું જોઇયે કે, કર્ણસાગરને શોભાવનાર દેવાલયોમાંથી એ ન્હાનાં હજી સુધી રહેલ છે, તે જેવી રીતથી અને જેવા આકારનાં બાંધેલાં છે તેને બરાબર મળતું આ દેરૂં છે. અને, વળી તેની બાંધણીમાં સર્વ ઠેકાણે સફાઈ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, જે વેળાએ પૂર્ણ સાધન હશે અને બ્હારના શત્રુની ભીતિ નહિ હોય તેવી વેળાએ એ બાંધવામાં આવ્યું હશે.

રૈવતાચળ અથવા ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું ભવ્ય ચૈત્ય છે તે પણ રાજા કર્ણનું બંધાવેલું કહેવાય છે અને તેના નામ ઉપરથી કર્ણવિહાર કહેવાય છે.

કર્ણરાજાને પોતાની પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર કુંવર કેટલાંક વર્ષ સુધી થયો નહતો, પરંતુ તેના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ એક અદ્ભુત બનાવથી તે એવા એક કુંવરનો પિતા થયો કે જે કુંવરના ભાગ્યમાં અણહિલપુરની કીર્ત્તિને ઉચ્ચસ્થાને પુહોચાડી દેવાનું લખ્યું હતું. એક દિવસે,

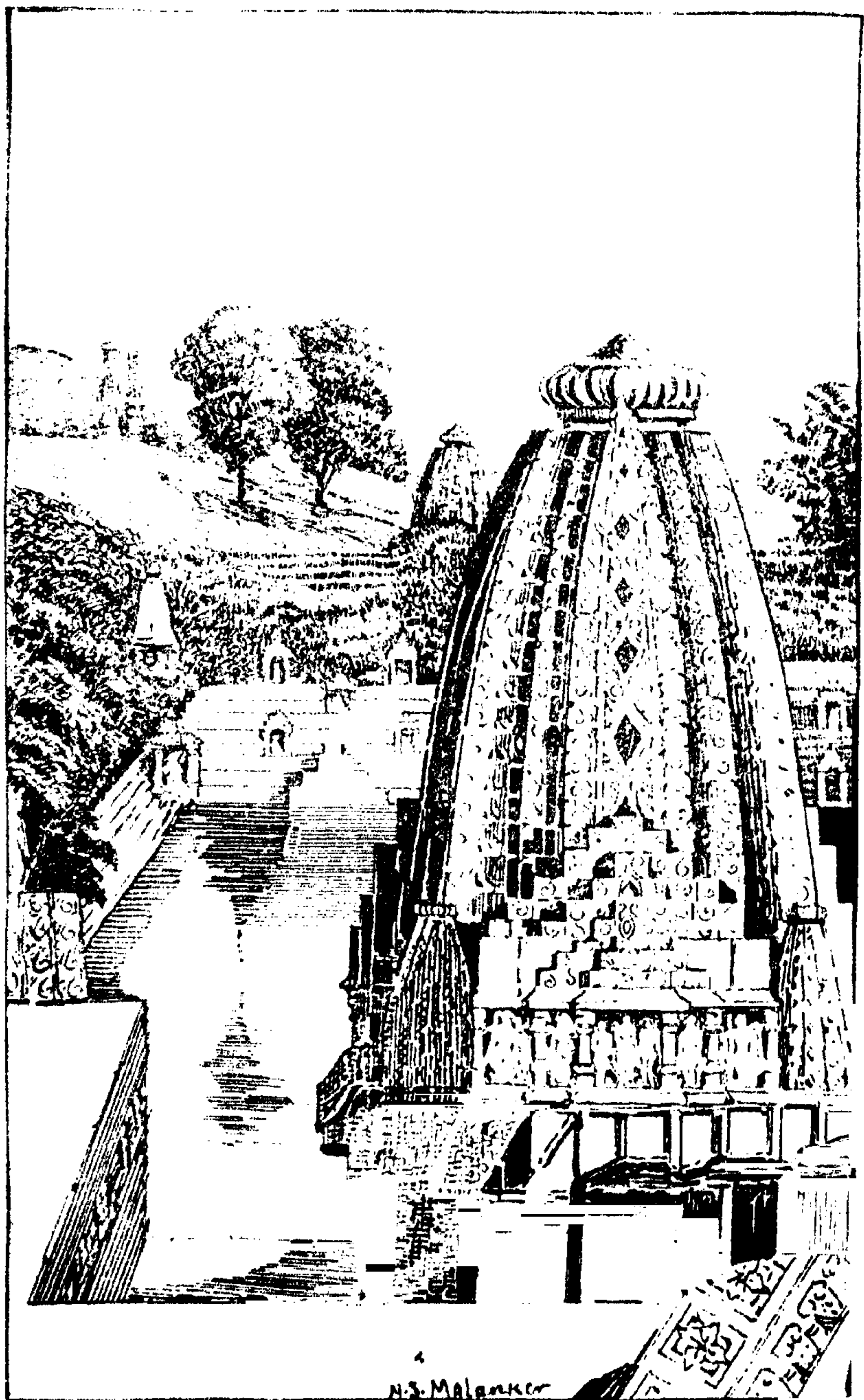
---

૧ આ બનાવ ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નિપજ્યો. એના પ્હેલાં એક વર્ષ અગાઉ કાળ પડયો હતો, અને તે વર્ષમાં વર્ષાદ એટલો બધો વરસ્યો કે રૂપેણ તે વેળામાં ગ્હોટા પ્રવાહથી વ્હેવા લાગી અને ચારે કાંઠે પાણી ફાટી ગયું.

મોઢેરાના દેવળનો દ્વારમંડપ

પૃ. ૧૪૦

મોઢેરાના દેવળની સામેનો કુંડ

પૃ. ૧૪૧

રાજા દરબારમાં જઇને બેઠો કે તરત જ ચોપદારે આવીને તેને કહ્યું કે, એક છબી ચીતરનારો, ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કરતો કરતો આવી આપણે દરવાજે ઉભો છે, અને આપની હુઝૂરમાં આવવાની આજ્ઞા માગે છે. રાજાએ આવવા દેવાની હા કહી, એટલે ચીતારાને દરબારમાં આણી રજુ કર્યો; તેણે આવતાં વાંત જ, રાજાને નમન કર્યું, અને નીચે બેશીને બોલ્યો: "અહો! મહારાજા, આપની કીર્ત્તિ દેશેદેશ જઈ પુહોંચી છે, તેથી ઘણા લોકો આપના "વિષેનો જ વિચાર કરે છે, અને આપનાં દર્શન કરવા ઘણા આતુર થાય "છે; મારા મનમાં પણ ઘણા દિવસથી એવી જ ઇચ્છા હતી." એવું કહીને ચીતારાએ રાજાના મુખ આગળ છબિયોનો કાગળ મૂકયો. તેમાં એક રાજાના મ્હોં આગળ લક્ષ્મી નાચતી ચીતરી હતી, અને તેની એક બાજુએ એક કુમારિકાનું ચિત્ર આલેખ્યું હતું તે લક્ષ્મીના કરતાં પણ ઘણું જ સુંદર હતું. રાજાએ ચિત્ર જોતાં જ પેલી કુમારિકાના ચિત્રનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં અને તે કેઈ જાતિની છે તે વિષે પૂછપરછ કરી. ચીતારાએ ઉત્તર આપ્યું:

"દક્ષિણમાં ચન્દ્રપુર નામે એક નગર છે. તેનો રાજા જયકેશી[1] છે, તેની "આ કુમારી છે, એનું નામ મીનલદેવી[2] છે. તે તેની યુવાવસ્થામાં છે. ઘણા "રાજકુંવર એને વરવાને ઇચ્છે છે પરંતુ કોઇનું માગ્યું તે માન્ય કરતી નથી. તેનાં "સગાંવ્હાલાંએ તેને કહ્યું કે, તારી યુવાવસ્થાના દિવસ વહી જાય છે માટે "તું પરણવાની હા કહે. આ ઉપરથી, પોતાને મહા ગુણનો ભરેલો વર મ-"ળે એટલા માટે તે ગૌરીની પૂજા કરવા લાગી. બૌદ્ધ પંથના જતિઓ જે "પોતાનું માથું અને દાઢી મુંડાવે છે તેઓએ પણ ઘણા રાજકુમારોની છબિ-"યો ચીતરીને તેને બતાવી. પછીથી કોઈ અતિ કુશળ ચીતારો ચન્દ્રપુર "આવ્યો તેણે રાજકુંવરીને આપની છબી બતાવી, તે જોતાં વાંત જ મનમાં "પ્રસન્ન થઈ ગઈ. અને પોતાની માતાને કહ્યું કે, મેં તો કર્ણરાજાને વરવાને "પસંદ કર્યા છે. ઉત્તરમાંથી ઉડતા પક્ષિયો આવે છે તેઓ તમારી પાસેથી "આવ્યા હશે એમ જાણી તેઓને પૂછે છે. તમારી સાથે પરણવાની તેની ઇચ્છા "ત્વરાથી પૂર્ણ થતી નથી, તેથી તે ખાતી નથી, ને પીતી પણ નથી. તે "મ્લાની પામી ગઈ છે, એટલા માટે તેણે મને છાનોમાનો તમારી પાસે "મોકલ્યો છે, અને જયકેશી રાજાની પણ એમાં ખુશી છે." આ પ્રમાણે કહીને ચીતારાએ સોનું, રત્ન અને બીજી જે કંઈ ભેટ જયકેશિયે આપી હતી

---

૧ બીજી જગ્યાએ જયકેશીને કર્ણાટકનો રાજા શુભકેશી જે દાવાગ્નિમાં બળી મૂવો તેનો પુત્ર કરીને લખ્યો છે.

૨ સંસ્કૃતમાં એનું શુદ્ધ નામ મયણલ્લદેવી છે. રૂ. ઉ.

તે મુખ આગળ મૂકી. કર્ણ રાજાએ તે સ્વીકારી અને રાજકુમારીને પરણ-વાની તેના મનમાં ઘણી ઉત્કંઠા થઈ.

તરત જ પછી કુમારીને કર્ણ રાજા સાથે પરણાવવા સારૂ અણહિલ-પુર પાટણ લાવ્યા. રાજાએ પણ માન્ય કરવા પ્રમાણે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેને પટ્ટરાણી કરી સ્થાપી. તથાપિ મયણલ્લદેવીનાં વખાણ સાંભળીને રાજા જે મોહિત થઈ ગયો હતો તેને હવે તે ઘણી જ કદરૂપી જણાવા લાગી.[1] અને અગર જો તેણે પરણેતર માન્ય કરીને પોતાનું વચન પાળ્યું તો પણ સંસારવ્યવહાર ચલાવવાની તેણે ના પાડી. અને પોતાની આંખોથી પણ તેને પૂરી નિહાળી નહિ. પોતાના પતિના આવા નિશ્ચયને લીધે મયણ-લ્લદેવીને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી પોતાની દાસિયો સહિત અગ્નિમાં બળી મરીને કર્ણરાજાને માથે હત્યા ચોંટાડવાને તૈયાર થઈ. કર્ણની માતા ઉદયામતી પણ પોતાની વહૂનું દુઃખ જોઈ શકી નહિ એટલે તે કહેવા લાગી કે, હું પણ એની સાથે મારો પ્રાણત્યાગ કરું છું. તેની પ્રજા પણ તેના ઘાતકીપણાની ખુલ્લે મ્હોંડે વાતો કરવા લાગી, અને કહેવા લાગી કે, ગાદીને શોભાવનાર વારસ થાય તેવો મળવાની જેવડે કરીને આશા અને તેથી વળી રાજ્યની દૃઢતા પણ થાય એવું છતાં, રાજા ના કહે છે તે ઠીક કરતો નથી. આવું કહેતાં છતાં પણ રાજાને કશી અસર થઈ નહિ, અને જેવી ઠગાઈ ટામરે જુડાહ ઉપર કરી, અને મેરિયાનાએ (કવિ કહે છે તે પ્રમાણે) એન્જેલોના ઇચ્છા વિનાના પ્રેમ પ્રતિ કરીને બલાત્કાર કર્યો તેવા પ્રકારની ઠગાઇથી જો તે ઠગાયો હોત નહિ તો તેને પોતાની માનો અને સ્ત્રીનો છેવટ સુધી આગ્રહ અને પ્રજાની આતુરતા એઓની પરીક્ષા કરવાનો તેનો અભિલાષ પરિપૂર્ણ થયો હોત નહિ.

નમુંજાલા નામે એક ઘણી સુંદર [2]નટી સાથે રાજા પ્રેમમાં લુબ્ધાયો

---

૧ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, મયણલ્લાનું રૂપ જોઈ રાજા પ્રસન્ન થયો. રાજાને પરણ્યે ઘણાં વર્ષ થયાં પણ પુત્ર થયો નહિ તેથી તેણે ઘણાં વ્રત કર્યાં ને લક્ષ્મી દેવીની ઉપાસના કરી. લક્ષ્મીદેવિયે પ્રસન્ન થઈ પુત્ર થવા વરદાન આપ્યું તેથી જયસિંહ નામે કુંવર થયો.

૨ વિહ્લણ અથવા બિહ્લણ નામે કવિ કાશ્મીરનો રહેવાશી હતો. તે ફરતો ફરતો અણહિલવાડમાં આવ્યો, તે વેળાએ કાશ્મીરમાં અનંતદેવનો કુમાર કળશદેવ રાજ્ય કરતો હતો. આ કવિ ત્યાંથી નીકળીને પ્રથમ મથુરા, વૃંદાવન, કાન્યકુબ્જ, કાશી, પ્રયાગ, અયોધ્યા, ડાહલ, ધારાનગર, ગૂર્જરદેશ, સોમનાથપત્તન અને સેતુબંધ સુધી ફર્યો હતો. એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં એને કવિ લેખે માન મળ્યું હતું. દક્ષિણ દિશાનું આભૂષણ અને ચૌલુક્ય વંશના રાજાની રાજધાની કલ્યાણ નગરમાં તે આવ્યો,

એટલે તેને એકાન્તમાં મળવાનો સંકેત કર્યો. આ વાત એના એક મુંજાલ નામે પ્રધાનના જાણવામાં હતી તેથી તેણે નટીને સાટે મયણલ્લદેવીને

ત્યારે ત્યાં કર્ણાટક દેશનો અધિપતિ ચૌલુક્ય વંશનો ભૂષણ એવો કુન્તલેન્દુ અથવા જેનું બીજું નામ ત્રૈલોક્યમલ્લ હતું તેણે અને તેના કુમાર વિક્રમાંકદેવે તેનો સારો આદરસત્કાર કરીને રાખ્યો, અને ઘણા પ્રકારની સંપત્તિ સાથે વિદ્યાધિપતિની પદવી આપી. આ ઠેકાણે તેણે વિક્રમાંકદેવ ચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંથી ઉપર પ્રમાણે વૃત્તાન્ત નીકળે છે. વિહ્લણ ચરિત* નામનું ખંડ કાવ્ય છે, તેમાં એને માટે નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. ગુર્જરદેશમાં અણહિલપત્તન નામના નગરમાં વૈરીસિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી, અવન્તિ ભૂપાલની કુમારી સુતારા (સુતારી) હતી, તેને શશિકલા નામની કન્યા હતી, તેને ભણાવવાને માટે એ કવિને રાખ્યો. કેટલેક સમયે બંનેને પ્રીતિ બંધાઈ, કેમકે, પ્રથમ ભવે તે બંને દંપતિ હતાં. રાજાના જાણવામાં આ વાત આવવાથી તેણે બિહ્લણને શૂળિયે ચડાવાની આજ્ઞા કરી, પણ શશિકલાએ પોતાની માતા પાસે સર્વ વૃત્તાન્ત કહીને તેની પછવાડે મરવાની ઈચ્છા બતાવી એટલે તેણે રાજાને સમજાવ્યો તેથી રાજાએ તેની વાત માન્ય રાખીને પોતાની કુંવરી બિહ્લણ વેરે પરણાવી.

આ વૃત્તાન્ત માન્ય રાખવા યોગ્ય નથી, કેમકે, બિહ્લણ ઈ. સ. ૧૧ મા શકના ઉત્તરાર્ધમાં કાશ્મીર છોડીને અણહિલપત્તનમાં આવેલો છે, તે વેળાએ ભીમદેવનો કુમાર કર્ણરાજા રાજ્ય કરતો હતો. (ઈ. સ. ૧૦૭૨) વૈરીસિંહ નહતો, કેમકે ચાપોત્કટ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈરીસિંહ તો ઈ. સ. ૯૨૦ માં દેવ થયો હતો, માટે કર્ણના સમયમાં તે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ છે.

મયણલ્લદેવી કર્ણને ગમતી ન હતી અને એક નટીના ઉપર તેનો પ્રેમ બંધાયો હતો, તેનો યોગ કરાવવાની યુક્તિમાં તેને ઠેકાણે પ્રધાને મયણલ્લદેવીને દાખલ કરી દેતાં, સિદ્ધરાજ જયસિંહની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાતનો પ્રસંગ લઇને બિહ્લણે કર્ણસુન્દરી નાટિકા રચેલી જણાય છે. તેની વસ્તુ નીચે આપવામાં આવે છે તેથી જાણવામાં આવશે।

એક સમયે કર્ણ, ચંદ્રચૂડેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેવામાં આકાશમાર્ગે ગંધર્વકન્યાઓ વિચરતી હતી, તેમાંથી એક શિવલિંગ ઉપર થઇને પસાર થઈ, તેથી તેના પુણ્યનો ક્ષય થતાં તે ભોંય ઉપર પડી ગઈ. રાજા પરિક્રમણ કરતી જતાં આ સુન્દરીને દીઠી, એટલે મોહિત થયો. પણ પોતાનું પૂજન પરિપૂર્ણ થતા સુધી તેણે પોતાનું મન વશ રાખ્યું. આ સમયે રાણીની પરિચારિકાઓ હાજર હતી તે સુન્દરીને રણવાસમાં લઈ ગઈ. રાજા પૂજનથી પરવાર્યા પછી જોવા ગયો તો સુન્દરી દીઠી

---

* સૌર અથવા સુન્દર કવિકૃત 'સુરત પંચાશિકા' જે 'ચૌર પંચાશિક' પણ કહેવાય છે. એનો કર્તા સુન્દર કવિ હતો એવો પણ લેખ છે. આ ૫૦ શ્લોકનું દ્વિઅર્થી કાવ્ય છે. એક અર્થ રાજકુંવરીને લાગુ પડે છે અને બીજો દુર્જનને લાગુ પાડવા ાં આવે છે.

અડાવી દીધી. કર્ણ જાળમાં સપડાયો, રાણી સગર્ભા થઈ, તેણે એંધાણીને માટે પોતાના પતિની રાજમુદ્રા યુક્તિબન્ધ મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાંધો પડે તો કામમાં લાગે. રાજાના જાણવામાં નહી જ હતી તેથી પછવાડે-થી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને બ્રાહ્મણની સલાહ પ્રમાણે પીતળની સાત

નહિ, પણ રાત્રે તેને તેનું સ્વપ્ન લાગ્યું અને પૂર્ણ પ્રીતિનો પ્રસંગ આવતાં તે જાગી ગયો, એટલે એના અંકુર રાજામાં રહી ગયા. તેના અમાત્ય સાંપત્તિકરના જાણવામાં હતું કે ગંધર્વ કન્યા મળે તો રાજા ચક્રવર્તી થાય તેથી તેવી સ્ત્રીના શોધમાં રહેવા, અને તેની સાથે રાજાનો યોગ કરાવવા તેણે પોતાના પ્રણીધિને સૂચવી રાખ્યું હતું. એટલે પેલી સુન્દરીનું ચિત્ર રાજાના શરદુદ્યાનના લતામંડપની એક ભીંત ઉપર ચીતરી રાખ્યું હતું, તે રાજાના જોવામાં આવે છે અને વિદૂષક સાથે ગુપ્ત વાતોનો વિનોદ ચલાવે છે. એટલામાં દેવી (રાણી) ત્યાં આવી પૂહોંચે છે અને સુન્દરી વિષેની વાતો થતી સાંભળે છે. વળી સુન્દરીનું ઢાંકેલું ચિત્ર તેના જોવામાં આવે છે એટલે રીસાઇને જતી રહે છે.

બીજા અંકમાં રાજા રીસાયલી રાણીને મનાવે છે. અને વિદૂષકને કહે છે કે, જે સ્ત્રીમાં મારૂં ચિત્ત પેઠું છે, તે સ્ત્રી મારા વિષે અનુકૂળ છે કે નહિ તેનો તપાસ કર, વિદૂષક તે પ્રમાણે કરે છે તો, અંતઃપુરમાં તેને સંતાડી રાખેલી વિરહાકુળ સ્થિતિમાં આવી પડેલી તેને જણાય છે. તે વાત તેણે કર્ણને કહી પછી કર્ણ શરદુદ્યાનમાં ચિત્ર જોઈ મનનું સમાધાન કરવા જાય છે, પણ રાણિયે તે ચિત્ર ઘશી નાંખ્યું હતું, તેથી રાજાને તે પણ જોવાનું બન્યું નહિ એટલે ખેદ પામે છે. આણી તરફ સુન્દરીને પણ અતિશય વિરહાગ્નિ વ્યાપી રહેલો હોતાં બાગના કુંડમાં નહાવા માટે સખિયો સહિત જાય છે, અને પોતાની સ્થિતિ તેમને જણાવે છે. પણ છેવટે તે સ્થાને ફાંસો ખાઇને મરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલામાં વિદૂષક રાજાને લઇને ત્યાં આવે છે અને તેને મરતી ઉગારે છે. ત્યારે એક બીજાને વાતો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે ઓચિંતી ત્યાં રાણી આવી પૂહોંચે છે એટલે રંગમાં ભંગ થાય છે.

ત્રીજા અંકમાં, સુન્દરી રાજા ઉપર પ્રેમપત્રિકા લખીને મોકલે છે, તે લઈ જનાર સખી, જઇને રાણીને આપે છે, અને જે સંકેતસ્થાનમાં એક બીજાએ મળવું એવું પત્રિકામાં લખ્યું હતું તે સ્થાને રાણી પોતે, સુન્દરીનો વેશ પહેરીને જાય છે, અને રાજાને પેલી પત્રિકા પૂહોચાડી દે છે એટલે તે વાંચીને રાજા પણ ત્યાં આવે છે. રાત્રીનો અંધારાનો સમય હોતાં રાજા તેને સુન્દરી માને છે અને તેનાં વખાણ અને રાણીની નિંદા કરે છે. તે પ્રસંગ જોઇને રાણી છતી થાય છે, એટલે તેની પાસે રાજા ક્ષમા માગે છે, પણ તેનો તિરસ્કાર કરીને દેવી ચાલી નીકળે છે.

ચોથા અંકમાં, અમાત્યને ચિન્તા થાય છે કે, ગંધર્વ કન્યા આવી છતાં, રાજાની સાથે તેનો વિવાહ થઈ શકતો નથી; અને તે રાણીની ઈચ્છા વિના બની શકે એમ નથી તેથી તે રાણીને કહેવા લાગ્યો કે, આપે ત્રણ વેળા રાજાનું અપમાન કરી તેમને ક્રોધાયમાન કર્યા છે માટે તમારે તેમને મનાવવા જોઇયે. પણું સમન્વય

ઉન્હી ધીકાવેલી [1]મૂર્ત્તિયોને બાઝવાનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને રાજા તૈયાર થયો. પ્રધાને પછી, તેને યુક્તિથી ઠગ્યો હતો તે વાત કહી દીધી. આ પ્રમાણે મયણલ્લદેવી, પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની માતા થઈ, અને તેનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો.

સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણે, વિષ્ણુમાં પોતાના વિચાર રમમાણ કરીને ઈન્દ્રપુર(સ્વર્ગ)માં વાસ કર્યો [2] ત્યારે તે છેક બાળક હતો. તેની બાલ્યાવ-

---

રાણી માનતી નથી. ત્યારે અમાત્યે તેને એમ સમજાવી કે, આપનાં બ્હેનનો પુત્ર વયે અને આકારે સુન્દરીના જેવો છે તેને સુન્દરીનાં આભૂષણ અને પોશાક પ્હેરાવીને રાજા વેરે પરણાવીને તેમને રાજી કરો. આ પ્રમાણે રાજાની મશ્કરી કરવાનું રાણીને ગમ્યું અને અમાત્યના કહેવા પ્રમાણે ગોઠવણ કરી. અમાત્યે પણ રાણીને ઠગી અને પેલા છોકરાને અંતઃપુરમાં વેષ પ્હેરાવાને મોકલ્યો અને તેને બદલે સુન્દરીને આણીને રાજા વેરે પરણાવી દીધી. પછવાડેથી કપટની વાત રાણીના જાણવામાં આવી પણ તેને ખરૂં કારણ સમજાવ્યું, એટલે તે પણ સંતોષ પામી.

વિવાહવિધિ પરિપૂર્ણ થયો એટલે ગર્જનનગર જિતવાને માટે વૃશ્ચિકને મોકલ્યો હતો. તેની પાસેથી પ્રધાન વીરસિંહ આવીને જય મેળવ્યાના સમાચાર કહે છે. એ પ્રમાણે નાટિકાની સમાપ્તિ થાય છે. આ નાટિકા ત્યાંના મહામાત્ય સંપત્કર જે સાન્તૂના નામથી જાણીતો હતો. તેની સૂચનાથી અણહિલપુરમાં આદિનાથની યાત્રાના મહોત્સવમાં ભજવી બતાવવા માટે રચી હતી. ર. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાં મેરૂતુંગ લખે છે કે, अथ प्रातस्तद्दुर्विलसितात् प्राणपरित्यागोद्यतो नृपतिः स्मार्त्तांस्तत्प्रायश्चित्तं पप्रच्छ । तैस्तप्तताम्रमयपुत्तलिकालिंगनमिति । બીજો પાઠ એમ છે કે, उद्यताय नृपतये स्मार्तैस्तप्तताम्रमय पुत्तलिकालींगनमिति प्रायश्चित्ते—આમાં સાત પૂતળિયો પિત્તળની કહી નથી, પણ तप्त એ શબ્દને सप्त સમજીને સાત અર્થ થઈ ગયેલો જણાય છે. ર. ઉ.

૨ કર્ણે સંવત્ ૧૧૨૦ ચૈત્ર શુદિ ૭ થી સંવત્ ૧૧૫૦ પોષ વદિ ર સુધી ૨૯ વર્ષ, ૮ માસ, અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કર્યું. સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૫૦ વર્ષે પોષ ૩ શનિવારે શ્રવણ નક્ષત્રે, વૃષ લગ્ને પટ્ટાભિષેક કરયો તેનું કારણ પ્રબંધમાં એમ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ રમતો રમતો કર્ણની ગાદિયે બેશી ગયો એટલે તે શુભ સમય સમજી તેને રાજ્યાભિષેક કરી કર્ણ પોતે કર્ણાવતી નગરી નવી સ્થાપી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

કર્ણ સોલંકીના સમયમાં કચ્છ તાબાના કીર્ત્તિગઢનો રાજા કેશર મકવાણો, સિંધના રાજા હમીર સુમરા (બીજા) સાથેની લડાઈમાં મારયો ગયો તેથી તેના કુંવર હરપાળ, વિજયપાળ, અને સાંતાજી ગૂજરાતમાં આવ્યા. હરપાળ કર્ણરાજાનો માશીનો દીકરો એટલે મશીઆઈ ભાઈ થતો હતો. કર્ણ સોલંકીની રાણી ફૂલાં દેવીને બાબરો નામનો ભૂત નડતો હતો. તેની સાથે હરપાળે લડીને તેનો પરાજય

સ્થામાં રાજસત્તા મેળવી લેવા સારૂ સામસામા પક્ષકારો વચ્ચે વાંધો ઉઠેલો જણાય છે. કર્ણના ભાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજાના મરણની વાત સાંભળી એટલે તે સરસ્વતીને કિનારે ચિતા ખડકાવીને બળી મુવો. તેણે ત્રિભુનપાળ નામનો એક પુત્ર પોતાની પછવાડે મૂકયો હતો તે, બાળ રાજકુમારની પાસે ને પાસે રહેતો હતો. અને પછવાડેથી, જ્યારે સિદ્ધરાજ, સમુદ્ર સુધી આખી પૃથ્વી જિતતો જિતતો ગયો ત્યારે ત્રિભુવનપાળ યુદ્ધમાં પોતાના રાજાની અગાડી રહેતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગામ કર્ણની માતા ઉદયમતીના ભાઈ મદનપાળના હાથમાં રહેતી, પણ આ રાજવંશી ત્રાસદાયક રીતે વર્ત્તતો હતો, અને મુખ્ય તો, દરબારનો પ્રખ્યાત અને મળતાવડો વૈદ લીલો કરીને હતો તેને દુઃખ દઈને તેની પાસેથી ઘણો પૈસો[1] લઈ લીધો તેથી તેના સામી એક ટોળી બંધાઈ, અને સાન્તૂ પ્રધાને યુક્તિથી બાળ રાજકુમારને કબજામાં કરી લઇને પોતાને ઘેર રાખ્યો. મદનપાળને તેના સિપાઈયોને હાથે મારી નંખાવ્યો.[2]

આ વેળાએ, સર્વ રાજસત્તા, બાળરાજાની માતા મયણલ્લદેવીની સ્વાધીનતામાં આવી. તેને સાન્તૂ, મુંજાલ અને બીજો એક ઉદો[3] (ઉદયન) કરીને

કરી પોતાની આજ્ઞામાં રહેવા કબૂલાત લીધી. એ જય મેળવવા બદલ કર્ણ સોલંકી તરફથી હરપાળને ઘણાં ગામો મળ્યાં. આજે એ હરપાળના વંશજ ઝાલા કહેવાય છે, અને તેના નામપરથી ઝાલાવાડ નામે ઓળખાય છે. હરપાળના વંશજ ધ્રાંગધરા, વાંકાનેર, લીંબડી, વઢવાણ, ચૂડા, સાયલા, લખતર, વગેરેના રાજકર્ત્તા છે. અને હરપાળના ભાઈ વિજયપાળનો વંશ હાલ મહીકાંઠામાં ઇલોલ વગેરે ગામોમાં છે, તથા સાંતાજીના વંશજ કટોસણ વગેરેના મકવાણા તાલુકદારો છે. ર. ઉ.

૧ બાવીશ હજાર રૂપિયા દંડ લીધો હતો. ૨ સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાં એમ છે કે, મદનપાળને કર્ણપુત્રે (સિદ્ધરાજે) માર્યો બીજી પ્રતમાં એવો પાઠ છે કે, સાન્તૂ મંત્રિયે મદનપાળને પોતાને ઘેર બોલાવી સેવકો પાસે મારી નંખાવ્યો. ર. ઉ.

૩ ઉદો અથવા ઉદયન મારવાડનો શ્રીમાળી વાણિયો હતો. તે એક સમયે ચોમાસામાં ઘી વેચાતું લેવા રાતે જતો હતો. માર્ગમાં ચાલતાં કેટલાંક માણસોને એક કયારામાંથી બીજા કયારામાં પાણી વાળતા દીઠા. તેમને જોઈને તેણે પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? તેમણે કહ્યું કે અમે અમુક માણસના કામુક (હાડાડિયા) મજૂર છિયે. ઉદાએ કહ્યું કે મારા કયાં છે? તેઓએ સહજ ઉત્તર આપ્યું કે કર્ણાવતીમાં. આ કથન ઉપરથી તેને એવા શકુન સમજાયા કે હું કર્ણાવતીમાં જઈશ તો સેવકાદિની સમૃદ્ધિ પામીશ. પછી તે કુટુંબ સહિત કર્ણાવતી ગયો. ત્યાં વાયડા જ્ઞાતિયે બંધાવેલા વાયડ ગચ્છના શ્રી અજિતનાથના પ્રાસાદમાં દર્શન કરીને બેઠો હતો, એટલામાં શ્રાવક ધર્મ પાળનારી એક લાછિ નામની છીપણે સાધર્મિક જાણી નમન કરી પૂછ્યું કે, તમે કોને ત્યાં અતિથિ

હતો. એ સર્વે પ્રધાનોનો આશ્રય કારભારમાં રાણીને મળતો હતો. આ સર્વે, જાતિના વાણિયા હતા, અને જૈન ધર્મ પાળતા હતા. **વીરમગામ** આગળ **મીનલસર** (મયણલ્લ) અથવા **માનસર** અને ધોળકા આગળ **મલાવ**[1] અથવા **મીનલ** નામે બે સરોવર **મીનલદેવિયે** પોતાનું નામ આપી બંધાવ્યાં છે, તે તેણે પોતાના કારભારની વેળામાં જ બંધાવ્યાં હતાં.

મીનલસરની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે પોતાની યોજના પ્રમાણે તલાવ બંધાવવામાં નડતું હતું, તેથી આકારની ખામી મટાડવાને રાણિયે ઘણું દ્રવ્ય આપીને વેચાતું લેવા માગ્યું, પણ ગણિકાએ આપવાને ના કહી અને કહ્યું કે, રાણીનું નામ સરોવર બાંધવાથી જેવું પ્રખ્યાત થશે, તેવું મારૂં નામ, ઘર આપવાની ના કહેવાથી પ્રસિદ્ધ થશે. **મયણલ્લદેવી** ન્યાયી હતી તેથી તેણે લેવાને બળાત્કાર કર્યો નહિ. આમ કરવાથી તલાવના આકારમાં વિરોધ આવી પડ્યો ખરો, પણ તેથી તેના રાજ્યની[2] કીર્ત્તિ થઈ અને

થયા છો? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, હું પરદેશી છું તેથી જે બોલાવે તેનો પરોણો થાઉં. લાછિ તેને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ અને પોતાના એક ખાલી ઘરમાં ઉતારો આપ્યો. કોઈ વાણિયાને ઘેર રંધાવી તેને જમાડ્યો. થોડો સમય ગયા પછી ઉદા પાસે કંઈ પૈસો ભેળો થયો એટલે તેણે પીઠરિયું ઘર પાડી નાંખી ઈંટોનું ઘર બંધાવવા પાયો ખોદાવ્યો. તેમાંથી એક દ્રવ્યભંડાર મળ્યો. વાણિયાએ તે લાછિને આપવા માંડ્યો, પણ તેણે કહ્યું કે એ તો તમારા ભાગ્યનું છે.

कृतप्रयत्नानपि नैव कांश्चन स्वयं शयाना नपि सेवते परान् ।

द्वयेऽपि नास्ति द्वितयेऽपि विद्यते श्रियः प्रचारो न विचारगोचरः ॥

ભાવાર્થ–લક્ષ્મી પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ કેટલાએકને સેવતી નથી; બીજા કેટલાએક સૂતેલા હોય છે, એટલે કે, પ્રયત્ન નથી કરતા તોય પણ (લક્ષ્મી) પોતાની મેળે તેમને સેવે છે. ઉપર જણાવેલા બન્ને પ્રકારના માણસો પાસે નથી હોતી અને હોય છે પણ ખરી, માટે લક્ષ્મીના પ્રચારનો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી.

એણે પછી કર્ણાવતીમાં ૭૨ જિનાલયવાળો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો. સિદ્ધરાજે એને મંત્રી ઠરાવીને સ્તંભતીર્થે મોકલ્યો. આ વેળાએ કુમારપાળ ભટકતો ખંભાતમાં આવ્યો ત્યારે ઉદયને એને પોતાને ઘેર મ્હેમાન તરીકે રાખીને તેને સંતોષ પમાડ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં આગળ જતાં જ્યારે કુમારપાળ રાજા થયો ત્યારે ઉદયનને પોતાનો મુખ્ય અમાત્ય ઠરાવ્યો.

૧ ખેડા જીલ્લામાં ઉમરેઠ કસબો છે તેમાં પણ મલાવ નામનું તલાવ છે. ર. ઉ.

૨ નોશિરવાનને પોતાનો મ્હેલ ચણાવતાં એક ડોશીની ઝુંપડી નડી હતી, પણ તે તેણે તોડી પડાવી નહિ તેથી તેની કીર્ત્તિ હજી પણ ગવાય છે. જુવો મારી પ્રસિદ્ધ કરેલી પાદશાહી રાજનીતિને પૃ. ૧૫૩ થી ૧૫૪ સુધી. ર. ઉ.

ત્યાં એક કુહેવત ચાલી કે, "જો તમારે ન્યાય જોવો હોય તો જઈને મ-લાવ જુવો." તેના પ્રધાનોએ પણ તેનું જોઇને મૂલ્યવાન સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં આપણો ગ્રંથકર્ત્તા[1] કર્ણાવતીમાં ઉદયનવિહાર નામના અપાસરાનું નામ દે છે અને "શ્રીમુંજાલેશ્વર" અને સાન્તૂનું સ્થાનક એવાં નામ લખે છે, તે સો વશા તે જ નગરમાં હશે.

શુક્લતીર્થની જરા ઉપર નર્મદા નદીનો એક આરો છે, તે બાહુલોદને (હવણાં ભાલોદ કુહેવાય છે) નામે ઓળખાતો હતો, ત્યાં આગળ સોમેશ્વરના દેરાની યાત્રા કરવાને જનારા પાસેથી વેરો લેવામાં આવતો હતો, તે બંધ કરવા સારૂ શિવના એક પૂજારિયે મયણલ્લદેવીને પોતાનો દેશ છોડતાં પહેલાં ઉત્તેજી હતી, તે ઉપરથી વેરો માફ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. તેના ધર્મગુરૂએ તેને કહ્યું હતું કે ગયા ભવમાં તું બ્રાહ્મણી હતી, અને દેવપટ્ટણ યાત્રા કરવા જવા સારૂ તું બાહુલોદ આગળ આવી હતી. પણ તારી પાસે દાણ માગ્યું તે આપવાને કંઈ હતું નહિ, તેથી તને આગળ જવા દીધી નહિ, તેથી તેના પરિતાપમાં અપવાસ કરવાથી તારૂં મૃત્યુ થયું હતું. હવણાં તેનો કોલ પાળવાનો લાગ આવ્યો એટલે મયણલ્લદેવી પોતાની સાથે સિદ્ધરાજને લઈને બાહુલોદ ગઈ, અને યાત્રાળુઓને જે અડચણો નાંખવામાં આવતી હતી તે જાતે જોવાને તેને પ્રસંગ મળ્યો. સિદ્ધરાજે કર ઉઘરાવવાનું કામ જે પંચને સોંપ્યું હતું તેઓને હિસાબ લઈ રજુ થવાની આજ્ઞા કરી, અને હિસાબ જોતાં કર ઉઘરાવ્યો હતો તેની રકમ ઘણી મ્હોટી[2] થયેલી જોવામાં આવી, તો પણ, તેણે પોતાની માના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે, તમારે મ્હાને ધર્મનું કામ કરવા સારૂ હું આ કર લેવાનું બંધ કરૂં છું. પછી મયણલ્લદેવિયે યથાવિધિ સોમેશ્વરની પૂજા કરીને એક હાથી, હાથમાં ત્રાજવાં ઝાલેલા એવા તુલા પુરૂષની[3] એક સોનાની મૂર્ત્તિ, અને બીજી મ્હોટી મ્હોટી ભેટ કરી.[4]

---

૧ મેરૂતુંગ. ૨ એ કરથી વર્ષે ૭૨ લાખની પેદાશ થતી હતી. ૩ અથવા કદાપિ મયણલ્લદેવિયે પોતાની તુલા કરીને તેટલું સોનું દેવાલયમાં અર્પણ કર્યું હશે. કેમ કે સાધારણ ચાલ તો એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ૪ દ્વયાશ્રયના બારમા સર્ગમાં એવી વાત છે કે "એક દિવસ સિદ્ધપુરથી આવીને બ્રાહ્મણોએ ફરિયાદ કરી કે તમે જે સત્રશાળા સરસ્વતી તીરે બાંધી હતી તેને રાક્ષસોએ વણસાડી નાંખી; એ ઉપરથી રાજા પોતાના પ્રમાદને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો સેના લઈ આવ્યો. રાક્ષસોનો સ્વામી બર્બર અથવા બર્બરક જ્વાલાઓ કાઢતા રાક્ષસોની સેના લઈ સામો આવ્યો અને શિલા તથા વૃક્ષનો વરસાદ વરસાવવા મંડયો. એથી

જેવામાં ગૂજરાતનો બાળ રાજા આ પ્રમાણે રોકાયલો હતો, તેવામાં માળવાના રાજા યશોવર્માએ તેના રાજ્યના ઉત્તર ભાગ ઉપર ચડાઈ કરી. તે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં તેનો સાન્તૂ પ્રધાન કામ ચલાવતો હતો, તેની પાસે ચડાઈ કરનારાઓને પાછા હઠાવાનાં પૂરાં સાધન નહિ હોય તેથી, કે પછી તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં

ભયભીત થઇને જયસિંહની સેના પાછી હઠી પણ પ્રતિહારે બહુ તિરસ્કાર કર્યાથી, તથા જયસિંહ પંડે યુદ્ધ કરવાને નીકળ્યો તેથી પાછી ભેગી થઈ. બર્બર અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સામસામે થઈ ગયા, તેમાં જયસિંહે બર્બરને તરવારથી ઘા કર્યો, પણ તરવાર ભાંગી ગઈ, હાથેહાથ દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું. તેમાં સિદ્ધરાજે બર્બરને બાંધીને કેદ કર્યો. બર્બરની સ્ત્રિયે પ્રાર્થના કરી કે હવેથી એ દુરાચાર તજી સારે માર્ગે ચાલશે. અને નિરંતર તમારો દાસ થઈ રહેશે. પછી જયસિંહ દેવે તેને છોડી દઈ, તે સ્થાનનો રક્ષક ઠરાવ્યો.

તેરમા સર્ગમાં કહ્યું છે કે "સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાત્રિયે એક વખત નગરચર્ચા જોવા ફરતો ફરતો સરસ્વતી પર ગયો ત્યાં તો એણે કોઈને એમ બોલતાં સાંભળ્યું કે, હું તમને મૂકીને જીવનાર નથી, તમે કૂવામાં પડશો તો હું પણ તમારી પાછળ પડીશ. આ સાંભળી સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો, ને ત્યાં ઉભેલા નાગપુત્રને આશ્વાસન કરી, તેનું દુ:ખ કાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, હકીકત પૂછવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે, મારૂં નામ કનકચૂડ છે ને વાસુકી નાગના ઇષ્ટ એવા રત્નચૂડનો હું પુત્ર છું. મારે મારા સહાધ્યાયી દમન જોડે વાદ થયો કે, જો એ હેમંતમાં લવલી દેખાડે તો મારે મારી ભાર્યા હારવી. એણે તો ગમે તે પ્રકારે તેમ કર્યું, અને હું હાર્યો. પણ એવામાં અમને બન્નેને બોલાવી નાગલોકે કહ્યું કે તમારામાંથી દમનનો વારો હુલ્લડ પ્રતિ જવાનો છે, માટે તેણે જવું. હુલ્લડ નામે એક વરૂણનું વરદાન પામેલો નાગ કાશ્મીરમાં રહે છે, તેણે એક વાર પાતાલને પાણીમાં ડૂબાવી નાંખવા માંડ્યું, ત્યારે નાગ લોકોએ તેની સાથે એવી શરત કરી કે, પ્રતિ વર્ષે તમારી પૂજા કરવા અત્રથી એક એક નાગ આવશે, ને જો તેમ ન થાય તો તમે ફાવે તે કરજો. હુલ્લડે આ વાત કબૂલ રાખી, પણ હવે તેના પ્રતિ જવું એ બહુ વિકટ છે, કેમકે કાશ્મીર હિમવાળો પ્રદેશ છે, તેથી ત્યાં જતાં મરી જવાય. આટલા માટે અત્ર આ કૂપ છે તેમાંથી ઉષ લઈ જઈ શરીરે લગાડવામાં આવે તો બચી જઈ સાજા સમા પાછા અવાય. દમનને જવાનું ઠર્યું તેથી તેણે મને કહ્યું કે, તું જો મને ઉષ લાવી આપે તો હું તને હોડમાંથી મુક્ત કરૂં. એ ઉષ લેવા હું અત્ર આવ્યો છું. પણ વજ્રમુખી માખોથી ભરેલા આ અંધારા કૂવામાં પડ્યા પછી હું જીવું એવી મને આશા નથી. આ મારી પ્રાણપ્રિયા મને તેમ કરવામાં વિઘ્ન કરે છે ને સાથે આવવા તેયાર થઈ છે. આ કથા સાંભળી સિદ્ધરાજે તેને ધીરજ આપી ઉષ આણી આપ્યો અને તે ન્હાના કુમારને બર્બર, જે એકનિષ્ઠાથી ભક્તિ કરતો હતો તેની સાથે પાતાળમાં પુહોંચાડી દીધો." ર. ઉ.

શક્તિ નહિ હોય તેથી, યશોવર્માંને પૈસાની રકમ આપીને પાછો ફ્હાડ્યો. પણ તરૂણ રાજા પોતાની રાજધાનીમાં જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે સાંભળીને ઘણો ક્રોધાયમાન્ થયો અને તે દિવસથી માળવાનો પરાભવ કરવાની મનમાં ગાંઠ વાળી.

સિદ્ધરાજ જેવામાં માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં, અણહિલવાડમાં સહસ્રલિંગ તલાવ[1] બંધાવાનું કામ ચાલતું કરયું હતું. આ તલાવની દંતકથાઓ અને વાતો ચાલવા ઉપરથી તે ઘણું પ્રસિદ્ધ થયું છે એને માટે ખોદાણ કરેલું તે હજી સુધી પાટણ આગળ જોવામાં આવે છે, પણ બાંધણી માંહેલું કશું રહ્યું નથી. આ તલાવ ગોળાકાર અથવા બહુબાજુવાળું હતું, અને થોડી અથવા ઘણી મળતી આવે એવી બાંધણિયો ગૂજરાતમાં ઘણી જોવામાં આવે છે. વીરમગામના મીનલસરની ચોગરદમ મહાદેવનાં દેરાં બાંધેલાં હજી સુધી છે, તે પ્રમાણે, આ તલાવની ચારેમેર ફરતાં ઘણાં જ દેરાં હશે, તે ઉપરથી, તેનું નામ સહસ્રલિંગ તલાવ ઘણું કરીને પાડવામાં આવ્યું હશે. આ તલાવને લગતી નીચે લખેલી વાત ગાવામાં અને ક્હેવામાં આજ સુધી પણ સાધારણ થઈ પડી છે:—

જશમા ઓડણની વાત.[2]

કોઈ એક સમયે માળવાના એક રહેવાશિયે આવીને સિદ્ધરાજના આગળ, જશમા ઓડણના રૂપનાં વખાણ કર્યાં, રાજાએ તેને મેળવવાને ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા. છેવટે પાટણ આગળ તેણે સહ-

---

૧ આ તલાવ અકબરના વારામા હતું. મક્કે જવા સારૂ તેનો વજીર બેરામખાન ગૂજરાત આવ્યો હતો અને પાટણ (અણહિલવાડ) આવી ઉતરયો હતો. તે વેળાએ ત્યાં મૂસીખાન લોદી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ વેળાએ બેરામખાન, એક જગ્યા નામે સહસનક, જે તેની પાસે એક હજાર દેરાં બંધાવ્યાં હતાં તેથી, ક્હેવાતી હતી, તે જોવાને ગયો હતો. બ્રિગની ફેરિસ્તા ભાગ ૨જો. પૃ. ૨૦૩ પાટણ આગળ આ જ ઉમરાવે ખાનસરોવર બંધાવ્યું હતું એવું કહેવાય છે.

૨ જશમા ઓડણનો રાસડો.

આજ મિતિથી પૂર્વે પચાશ વર્ષ પર દીકરિયોના મુખથી પંડિત જેષ્ઠારામે ગવાતો સાંભળેલો હતો. અને તેમનાં બ્હેન સુમારે ૬૦ વર્ષનાં હતાં તેમને જેટલો સાંભરતો હતો તેટલો ઉતરાવી મંગાવતાં પંડિત જેષ્ટારામ લખે છે કે:—મારી સમજણમાં એમ આવે છે કે નીચે લખી દર્શાવેલ રાસડામાં અર્થની આનુપૂર્વી ઉપર લક્ષ્ય રાખતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે આખી તુકોની ન્યૂનતા પડે છે. આ રાસડો બનાવનારનો ઉદ્દેશ, ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત જાણવા સાથે ગાનારિયોને સતીત્વનો બોધ દેવાનો અને પાતિવ્રત્ય પાસે રાજ્ય-વિભવ આદિ સઘળું તુચ્છ છે, એવો સદુપદેશ આપવાનો છે.

સ્રલિંગ તલાવ કરાવા માંડયું ત્યારે હૂધમલ થાવડો જે પોતાનો બનેવી હતો તેને માળવેથી ઓડ અને ઓડણો લાવવાને મોકલ્યો. હૂધમલ તેમને તેડવા ગયો, અને તેમને ગામ જઈ તેઓને કહેવા લાગ્યો કે, સિદ્ધરાજ સોલં-

"સર્વે નારી ભણે રાજા" આનો અર્થ એવો ભાસમાન થાય છે કે સર્વે એટલે સમસ્ત લોક કહે છે કે, રૂપે, રંગે, વર્ણે અને ધર્મે નારી તે જશમા જ છે એમ ભણે છે એટલે કહે છે.

રાસડો

રાજા બેઠો ભરિ રે સભાએ, જાચક આવ્યા જાચવા; સર્વે નારી ભણે રાજા. ૧
રાજન રે જશમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ઘર શોભતી; સર્વે નારી ભણે રાજા. ૨
રાજાએ મેલ્યા બારીગર બે ચાર,કે જાઓ રે જશમાને તેડવા; સર્વે નારી ભણે રાજા. ૩
ગાયો ચારતલ ભાઇ રે ગોવાળ, કે ક્યાંરે વાસો ઓડો તણો? સર્વે નારી ભણે રાજા. ૪
ખિરખિરીઆરડી વાડ, કે ધૂવરીઆળો ઝાંપલો. સર્વે નારી ભણે રાજા. ૫
કાગળ દીધો જશમાને હાથ, કે જશમાયે વાંચીને માથું ધૂણિયું. સર્વે નારી ભણે રાજા. ૬
જશમાએ દીધો સસરાને હાથ, સસરે વાંચિને માથું ધૂણિયું. સર્વે નારી ભણે રાજા. ૭
વહૂ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે. સર્વે નારી ભણે રાજા. ૮
સસરા! તું હઇડે મ હાર, નહિ રે ટળું જશમા ઓડણી. સર્વે નારી ભણે રાજા. ૯
જશમાને વારે છે બાપ, મ જાજે ધીઅડી રે ગઢ માંડવે. સર્વે૦ ૧૦
હારો રે દળાવ્યા જશમાએ ઘણા,કળશી દળાવ્યો જશમાએ બાજરો. સર્વે૦ ૧૨
ઘેલા બાપા ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે. સર્વે૦ ૧૧
વિજયા દશમ કેરી રાત, ઓડોએ કૂચાળા ખડકિયા. સર્વે૦ ૧૩
શરદ પૂનમ કેરી રાત, ઓડોએ ઊચાળા પલાણિયા. સર્વે૦ ૧૪
ઓડોને ઊતારા દેવરાવો, કે જશમાને ઊતારા મેડિયે. સર્વે૦ ૧૫
મેડિયે તારી રાણીને બેસાડ, અમે રે ઓડોને ભલાં ઝૂપડાં. સર્વે૦ ૧૬
ઓડણોને દાતણિયાં દેવરાવ, જશમાને દાતણ દાડમી. સર્વે૦ ૧૭
દાતણ તારી રાણીને દેવરાવ, અમે રે ઓડોને ભલી ઝીલડી. સર્વે૦ ૧૮
ઓડણોને ભોજનિયાં દેવરાવો, જશમાને ભોજન લાડવા. સર્વે૦ ૧૯
લાડવા તારી રાણીને જમાડ, અમે રે ઓડોને ભલી રાબડી. સર્વે૦ ૨૦
ઓડણોને મુખવાસિયા દેવરાવ, જશમાને મુખવાસ એળચી. સર્વે૦ ૨૧
એળચી તારી રાણીને ખવરાવ,અમે રે ઓડોને ભલી મોથડી. સર્વે૦ ૨૨
ઓડણોને પોઢણિયા દેવરાવ, જશમાને પોઢણ ઢોલિયો. સર્વે૦ ૨૩
ઢોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમે રે ઓડોને ભલી ગોદડી. સર્વે૦ ૨૪
જશમા ઓડણ હાલો મારે દ્વાર,કહો તો બતાવું મારી રાણિયો. સર્વે૦ ૨૫
જેવું તારી રાણિયોનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજાઇયો. સર્વે૦ ૨૬
જશમા ઓડણ અમારે ઘર હાલ,કહો તો બતાવું મારા કુંવરો. સર્વે૦ ૨૭

કીને વિશાળ તલાવ ખોદાવવું છે એટલા માટે ઘણા ઓડ અને ઓડણોનો ખપ છે. આવું સાંભળીને જશમા પોતાની નાતના લોકોને એકઠા કરીને પોતાના ધણીને લઈને પાટણ આવી. સિદ્ધરાજે આજ્ઞા કરી કે બીજા ઓડને નગરની બ્હાર ઉતારો આપવો, પણ જશમાને મ્હેલમાં આણવી. જશમાએ ના કહી, અને બોલી કે, "મ્હેલમાં તો રાણિયો સૂવે, ઓડણને તો ભોંય ઉપર જ પડી રહેવું શોભે."

જ્યારે તલાવ ખોદાવા માંડયું ત્યારે રાજા પોતે આવીને તપાસ રાખવા બેસતો; તેને જશમાનો ઘણો મોહ લાગ્યો. તેણે તેને કહ્યું "જશમા ! આવડો બધો માટીનો ભાર ઉચકીશ નહિ, એથી તારૂં શરીર બગડશે." તે બોલી, "એ વાતની કાંઈ ચિંતા નથી" ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તું તારા બાળકની સંભાળ રાખ ને બીજી ઓડણોને માટી વ્હેવા દે." તેણિયે ઉત્તર આપ્યું, "આમલીની ડાળિયે મેં એની ઝોળી બાંધી છે ત્યાં આવતી જતી હું એને હિચકા નાંખું છું."

જ્યારે ખોદવાનું કામ પૂરૂં થયું ત્યારે રાજાએ બધા ઓડને તેમની મજુરી ચૂકાવી આપી; પણ જશમાને કહ્યું કે, તું તો હવણાં રહે તને પછીથી આપીશું. બીજા ઓડને જવાની રાજાએ આજ્ઞા આપી, તેઓની સાથે જશમા પણ છાનીમાની જતી રહી. રાજાએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે, અશ્વાર થઈને મોઢેરા સુધી તેમની પછવાડે દોડ કરીને કેટલાક ઓડને ઠાર કર્યા. તે ઉપરથી જશમાએ પોતાના પેટમાં કટારી મારી અને મરતાં મરતાં શાપ દીધો કે, "તારા તલાવમાં પાણી ટકશે નહિ."

રાજા પાછો પાટણ આવ્યો ત્યારે તેણે તલાવ સૂકાઈ ગયલું જોયું. તેણે પ્રધાનને પૂછ્યું કે શું કરિયે તો તલાવમાં પાણી ટકે ? પ્રધાને જોશિયોને

જેવું તારા કુંવરોનું રૂપ, તેવા રે મારે ઘેર ભત્રીજા. સવૈ૦	૨૮
જશમા ઓડણ હાલો મારે દ્વાર, કહો તો બતાવું મારા હાથિયો. સવૈ૦	૨૯
જેવું તારા હાથિયોનું* રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભેંસડી. સવૈ૦	૩૦
કેવડું ખણાવશો તળાવ ? કેવડી ખણાવશો તલાવડી ? સવૈ૦	૩૧
લાખે ખણાવશું તળાવ, અરધ લાખે તલાવડી. સવૈ૦	૩૨
જશમા તારો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જશમા તારો ઘરધણી. સવૈ૦	૩૩
સોનઇયો હોંસ છે હાથ, રૂપલા વેઢ ઓડો તણા. સવૈ૦	૩૪
જશમા માટી થોડેરી ઉપાડ, તારી રે કેડે લિચ્ચક લાગશે. સવૈ૦	૩૫
ઘેલા રાજા ઘેલડું શું બોલ ? એહ રે અમારો કસબ થયો. સવૈ૦	૩૬

* કાઠિયાવાડના નાધારી ભેંશો ન્હાના હાથી જેવા દેખાય છે.

પૂછીને કહ્યું કે, જો એક માણસનો ભોગ અપાય તો શાપ મટી જાય. આ વેળાએ ઢેઢ લોકોને નગરની બ્હાર વસવા દેતા. તેઓ ઓળખાય એટલા માટે માથે કાચું સૂતર બાંધતા અને હરિણનાં શીંગડાં કેડે લટકાવતા. તેથી લોકોને તેમને ઓળખી આઘા ખશી જવાનું ફાવતું હતું. રાજાની આજ્ઞા થઈ તે ઉપરથી માયો કરીને એક ઢેડ હતો તેનું માથું તળાવ વચ્ચે કાપી નાંખવાનો ઠરાવ થયો કે જેથી પાણી ટકી રહે. માયો વિષ્ણુની સ્તુતિ ગાતો મરી ગયો. ત્યારથી તળાવમાં પાણી રહેવા લાગ્યું. માયાએ મરતી વેળાએ રાજા પાસે માગી લીધું હતું કે, મારા બલિદાનના બદલામાં, ઢેડ ઉપર હવેથી શહર બ્હાર વસવાનો અને જૂદો પોષાક પુહેરવાનો બળાત્કાર કરશો નહિ. રાજાએ આ વાત માન્ય કરી, તે દિવસથી માયાની ખાતર ઉપર લખેલી છૂટી આપી.

આ થઈ રહ્યા પછી, જયસિંહે ત્વરાથી ઉજ્જણ જવાની તૈયારી કરવા સારૂ ગામે ગામથી પોતાની સેના એકઠી કરી. અને કૂચ કરતો કરતો, રસ્તે જેનાં શહર આવે તે રાજાઓને જિતીને તેમને પોતાની સાથે લેતો લેતો, અને પોતાની સેનાને વધારે સપાટ રસ્તો મળે એટલા સારૂ ઉંચી જગ્યાઓને સપાટબંધ કરાવતો આગળ ચાલ્યો. કેટલાક ભીલના આગેવાનો પણ અત્યંત ચંચળાઈ બતાવતા રાજાની સાથે ચાલ્યા, તે જેમ રામની આસપાસ હનુમાનની સેના ચાલતી દેખાતી હતી તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે ગૂજરાતના રાજાએ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે પડાવ કર્યો, તંબુ ઠોકાયા, ઘોડા હારબંધ બંધાયા અને બીજું બાકીનું જે જ્યાં ઘટે તે ત્યાં ગોઠવાયું. પછી જયસિંહના તંબુમાં ગમત ચાલી-નૃત્ય કરનારિયોના નાચ તેના આગળ થવા માંડ્યા.

કહે છે કે, સિદ્ધરાજે [1]માળવામાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, તેથી તેને ઘણી કીર્ત્તિ મળી, પણ રાજધાની ધારાનગર લેવાના ઘણા હુમલા

૧ સિદ્ધરાજે માળવા સાથે લડાઈ ચલાવી તે જુનાગઢના રાહ ખેંગાર ઉપર જિત મેળવ્યા પછી કરેલી જણાય છે. કેમકે સૌરાષ્ટ્રની જિત કર્યાથી તેની યાદગીરીમાં પોતાને (જયસિંહને) નામે સિંહ સંવત્સર (સંવત્) ચલાવ્યો. તેની શરૂઆત સંવત્ ૧૧૬૯-૭૦ એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૧૩-૧૪ માં થયલી છે અને માળવા સાથની લડાઈ ત્યાંના રાજા યશોવર્મા સાથે વર્ણવી છે. પણ ખરૂં જોતાં તે લડાઈ તેના પિતા પરમાર નરવર્મા જે સંવત્ ૧૧૬૦ થી ૧૧૮૯ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી) હતો તેના સમયમાં શરૂ થઈ અને, તે પછી, તેની ગાદિયે આવનાર તેના કુંવર યશોવર્મા સાથે ચાલુ રહી તેમાં તેને કેદ કરી અણહિલપુર લાવ્યો.

કર્યા તે નિષ્ફળ ગયા, તેથી તેનું મન પાછું હઠી ગયું, અને તેનો મુંજાલ મંત્રી જે તેની સાથે આવ્યો હતો તેની સલાહ પૂછવા લાગ્યો કે હવે આપણે

યશોવર્મા સંવત્ ૧૧૮૯ થી ૧૧૯૯ સુધી (એટલે ઇસ્વી સન ૧૧૩૩થી ૧૧૪૨-૪૩ સુધી) હતો. મતલબ કે સિદ્ધરાજે માળવાની જિત પોતાની છેલ્લી અવસ્થામાં કરેલી છે.

કુમારપાલ પ્રબંધમાં એમ લખે છે કે, "બારમા રુદ્રનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધચક્રવર્તી બિરૂદ ધારણ કરનાર સિદ્ધરાજે દિગ્વિજય કરવા જતાં બાર વર્ષે ધારાનગરી લીધી; તેને ત્રણ કોટ હતા તે તોડી નાકામાં પ્રવેશ કરવા જતાં તેનાં કમાડોને લોઢાના આગળા હતા તે તોડતાં તેનો યશઃપટહ નામે હાથી હતો તે મરણ પામ્યો; ને માળવાનો રાજા નરવર્મા જીવતો પકડાયો."

નરવર્મા ઇ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી હતો તેના ઉપર સિદ્ધરાજે પ્રથમ ચડાઈ કરેલી જણાય છે. અને ત્યાર પછી તેનો કુંવર યશોવર્મા ઇ. સ. ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૩ સુધી હતો તેની સાથે લડાઈ ચાલતી રહેતાં સિદ્ધરાજની તરવાર બાર વર્ષ ખુલ્લી રહી માટે તેનું મ્યાન કરાવવા તે રાજાના પગની થોડી ચામડી ઉતરાવી: એટલામાં તેના પ્રધાનોએ કહ્યું કે મહારાજ ! નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, "રાજા અવધ્ય છે", માટે આપે એને મૂકી દેવો. આ ઉપરથી તેને જીવતો રાખી કાષ્ટપિંજરમાં પૂરાવ્યો. ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના અંતર્ગત મદનવર્મ પ્રબંધમાં પણ એમ જ લખ્યું છે અને વિશેષમાં જણાવે છે કે, સિદ્ધરાજે મહારાષ્ટ્ર, તિલિંગ, કર્ણાટ, પાંડ્ય આદિ રાજ્ય વશ કર્યાં.

બુંદેલખંડમાં હમણાં જ્યાં મહોબા છે ત્યાં ચંદેલ કુલના રાજા થયા છે અને જેના સંવત્ ૧૧૮૬ થી ૧૨૨૦ સુધીના લેખો મળી આવે છે તે પ્રસંગમાં કુમારપાળ પ્રબંધમાં લખે છે કે:-

એક સમયે તેની (સિદ્ધરાજની,) સભામાં આવીને કોઈ ભાટે ચિત્રકૂટની પાસેના મહોબક નગરના રાજા મદનવર્માનાં વખાણ કર્યાં એટલે પોતાના એક મંત્રીને ભાટની સાથે મહોબકપત્તન જોવા મોકલ્યો. તેણે પાછા આવીને તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં, એટલે મોટું સૈન્ય લઈને સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો. મદનવર્માને ખબર થઈ કે સિદ્ધરાજ આવે છે એટલે તે બોલ્યો કે, બાર વર્ષ સુધી ધારાનગરી આગળ પડ્યો રહ્યો હતો તે જ કે બીજો? એ કબાડી રાજાને કહો કે, તમારે પૂર કે ભૂમિ જોઈતી હોય તો યુદ્ધ કરિયે અને જો એવી ઇચ્છા ન હોય તો ૯૬ કરોડ મુહોરો લઈને ચાલ્યા જાઓ. સિદ્ધરાજે દંડ લીધો, પણ મદનવર્મા જેવા મોજીલા રાજાને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. તેણે થોડા માણસો સહિત આવવાની હા કહી, એટલે તે તેને મળવા ગયો. મદનવર્મા ઉઠીને સામો આવ્યો (ભેટયો) અને સિદ્ધરાજને સુવર્ણના આસને બેસાર્યો. અને બોલ્યો કે, સિદ્ધેન્દ્ર! આપ મારા પરોણા થયા એ અમારાં મ્હોટાં ભાગ્ય સમજિયે છિયે. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે આવો વિવેક કરો છો પણ તમે તો મને કબાડી રાજા કહોછો એ શું? મદનવર્માએ કહ્યું આ કલિકાળ છે, આયુષ્ય ટૂંકું છે, રાજશ્રી પણ થોડી જ છે, બળ તુચ્છ છે, એમ છતાં ભાગ્યોદયે કરીને રાજ્ય મળે

પાછા વળી જવું યોગ્ય છે કે નહિ? તે પ્રધાનને યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર એક સામા પક્ષના માણસ પાસે સમાચાર મળ્યા તે ઉપરથી એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ કે, જો કિલ્લાના દક્ષિણ દરવાજાને રસ્તેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કાંઈ વળે ખરૂં. આ હલ્લો કરવામાં સિદ્ધરાજ જાતે આગળ

છે, તો તેનો સારો ઉપયોગ કરવો, તેને બદલે વિદેશમાં ભટકીને કાળ ન્હાડવો એ કબાડીનું કામ ન્હેવાય, માટે મેં આપને એવું કહ્યું છે.

સિદ્ધરાજે કહ્યું, તમારૂં કથન સત્ય છે. હું કબાડી ખરો, ધન્ય તો તમને ન્હે-વાય કે, તમે આ પ્રમાણે સુખ ભોગવો છો. પછી સિદ્ધરાજ પાછો ફર્યો, તેને ૧૨૦ પોતાના અંગરક્ષકો આપ્યા. તેઓ સુકોમળ હોતાં અર્ધા તો રસ્તામાં જ મરણ પામ્યા. ને સિદ્ધરાજ અણહિલપુરમાં આવ્યો.

હિન્દુસ્થાનના મધ્યકાલિક શિક્કાના પુસ્તકમાં મે. જ. સર. એ. કાન્નિંગહામે મહોબ અથવા જેહાહુતીના ચન્દેલ રાજાઓની ટીપ આપી છે તેમાં મદનવર્મદેવના શિક્કાની આકૃતિ આપી છે, તેમાં એક બાજુ ઉપર ચાર હાથની પાર્વતીની મૂર્ત્તિ બેઠેલી આલેખેલી છે અને બીજી બાજુએ શ્રીમાન્ મદનવર્મદેવ એવા અક્ષરો છે.

જેહાહુતી, અથવા જેજાકભક્તિ એ ચન્દેલોનો પ્રદેશ છે અને તે તેની રાજધાની મહોબ અથવા મહોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરમાં જમના નદી, અને દક્ષિ-ણમાં કિયાન અથવા કેન નદી, પશ્ચિમમાં ધસાન નદી, અને પૂર્વમાં વિન્ધ્ય પર્વત એ દિશાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે છે. કેન અથવા કર્ણાવતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વ્હેછે તેથી એ પ્રદેશના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે લગભગ બરોબર વિભાગ પડી ગયા છે. પશ્ચિમ વિભાગમાં રાજધાની, નગરો અને મહોબ અને ખજુરાહો આવી જાય છે, તેમ જ પૂર્વ વિભાગમાં કાલંજર અને અજયગઢ નામના મ્હોટા કિલ્લાઓ આવી જાય છે. આ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૦૦૦ માઈલ કરતાં પણ વિશેષ હતું. ખજુ-રાહોમાં હજી પણ ભવ્ય દેવાલયોના સમૂહ આવી રહ્યા છે, તે ઉપરથી તેની ધનાઢ્યતા જણાઈ આવે છે; તેમ જ કનોજ ઉપર જિત મેળવેલી તથા મહમૂદ ગજનવીના સામી ટક્કર ઝીલેલી તે ઉપરથી એની સત્તા જણાઈ આવે છે. મહોબખંડ ઉપરથી જણાય છે કે આ દેશના રાજા ચન્દ્રવંશી છે, અને બનારસના રાજગુરૂ હેમરાજની પુત્રી હેમાવતીનાથી તેઓની ઉત્પત્તિ છે એવી દંતકથા છે. પણ શિલાલેખો આદિમાં તેમને ચન્દ્રાત્રેય (ચન્દ્રક આત્રેય) વંશના ગણે છે અને એ લેખોથી ઉપરના કથનને કશો ટેકો મળતો નથી. ખજુરાહોના લેખમાં પ્રથમ પ્રાચીન રાજાનું નામ નન્નુક આપ્યું છે, જેનાથી છઠ્ઠી પેહેડિયે ધંગદેવ ઇ. સ. ૯૫૩ થી ૯૯૯ સુધી થયો છે. અને તેનાં આપેલાં તામ્રપત્રમાં તો તેના દાદા હર્ષદેવનું જ પ્રથમ નામ છે. બારમો રાજા કીર્ત્તિ-વર્મદેવ થયો તેના શિક્કા મળી આવ્યા છે તેના પ્હેલાંના મળી આવ્યા નથી. એદીનો કર્ણદેવ રાજા જે કલચુરી વંશનો હતો તેનો એ ખંડિયો હતો પણ પછવાડેથી તેનો તે મ્હોટો શત્રુ થઈ પડયો હતો. આ રાજાના શિક્કા માત્ર સોનાના મળી આવ્યા છે,

નીકળ્યો. તેના જે માનીતા હાથી[1] ઉપર તે બેઠો હતો તે હાથિયે મનાય નહિ એવો યત્ન કરીને લ્હોડાની ભૂગળે જડેલા ત્રિપોળિયા દરવાજામાંથી બે તોડી પાડ્યા, પણ આવું પરિણામ આણતાં તેનો જીવ ગયો. આ પ્રમાણે ગૂજરાતના રાજાને પેસવાનું મળ્યું એટલે એકાએક

પણ ત્યાર પછીના રાજાના શિક્કા સોનાના અને ત્રાંબાના મળી આવ્યા છે. માત્ર ચોદમા રાજા જયવર્મદેવનો એક શિક્કો રૂપાનો મળી આવ્યો છે. સોનાના શિક્કા ૬૦ થી તે ૬૩ ગ્રેન વજનના છે. ત્રાંબાના પણ એટલા જ વજનના છે. એ સિવાય ૧૫ ગ્રેનના વજનના ન્હાના શિક્કા પણ સોનાના અને ત્રાંબાના છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે ત્રાંબાના શિક્કા ઉપર પાર્વતીને બદલે હનુમાનનો આકાર આલેખ્યો છે.

મહોબના ચંદેલ રાજાઓનો વંશ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

અંક	વર્ષ		નામ	લેખનું વર્ષ સંવત	
	વિક્રમ સંવત	ઇસ્વીસન.			
૧	૮૫૭	૮૦૦	નન્નુકદેવ.		ઇ. સ. ૮૩૧ ના સુમારમાં પરિહાર રાજાને ઉથલાવી નાંખ્યો - સ્મિથ-પૃ. ૩૯૦.
૨	૮૮૨	૮૨૫	વાક્પતિ.		
૩		૮૫૦	વિજય.		
૪		૮૭૫	રાહિલ.		
૫		૯૦૦	હર્ષદેવ.		
૬		૯૨૫	યશોવર્મદેવ.		
૭	૧૦૧૦	૯૫૩	ધંગદેવ.	૧૦૧૧-૧૦૫૫	
૮	૧૦૫૬	૯૯૯	ગંડદેવ.	૧૦૫૬	
૯	૧૦૮૨	૧૦૨૫	વિદ્યાધરદેવ.		
૧૦	૧૦૯૭	૧૦૪૦	વિજયપાલદેવ.		
૧૧	૧૧૦૭	૧૦૫૦	દેવવર્મદેવ.	૧૧૦૭	
૧૨	૧૧૨૦	૧૦૬૩	કીર્તિવર્મદેવ.	૧૧૫૪	
૧૩	૧૧૫૫	૧૦૯૭	હલ્લકચનવર્મદેવ.		
૧૪	૧૧૬૭	૧૧૧૦	જયવર્મદેવ.	૧૧૭૩	
૧૫	૧૧૭૭	૧૧૨૦	હલ્લકશનવર્મદેવ બીજો.		
૧૬	૧૧૭૯	૧૧૨૨	પૃથ્વીવર્મદેવ.		
૧૭	૧૧૮૬	૧૧૨૯	મદનવર્મદેવ.	૧૧૮૬-૧૨૨૦	
૧૮	૧૨૨૨	૧૧૬૫	પરમર્દદેવ	૧૨૨૪	
૧૯	૧૨૬૮	૧૨૦૩	ત્રૈલોક્યવર્મદેવ.	૧૨૬૯-૧૨૯૭	
૨૦	૧૨૯૭	૧૨૪૦	વીરવર્મ પહેલો.	૧૩૧૨-૧૩૩૭	
૨૧	૧૩૩૯	૧૨૮૨	ભોજવર્મ.	૧૩૪૫	
૨૨	૧૩૫૭	૧૩૫૦	વીરવર્મ બીજો.	૧૩૭૨	
૩૦	૧૫૭૭	૧૫૨૦	કિરતસિંહ (કીર્ત્તિ.)		

૧ આ હાથીનું નામ યશઃપટહ હતું, તથા મ્હાવતનું નામ શામળ હતું. તે હાથીની યશોધવલ અથવા યશલદેવ ગણપતિરૂપે વળસર ગામમાં સ્થાપના થઈ. ૨. ઉ.

તે કિલ્લાનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માએ ટક્કર લેવામાં શૌર્ય બતાવ્યું છતાં પણ તે ઝલાઈ ગયો. એટલે સિદ્ધરાજની પૂર્ણ જિત થઈ, અને જેમ ચારસો વર્ષ પછી તેના મુસલમાન ક્રમાનુયાયીનાં નિશાન માન્ડુના[1]

૧ માળવાના રાજાઓની નીચેની વંશાવલિ, એક લેખ ઉપરથી મિ૦ એલ્લા વિલકિનસને ભાષાન્તર કરી, જૅન્નાલ ઑફ ધ એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તક ૫ માને પૃ. ૩૮૦ મે છપાવેલી છે તે ઉપરથી તથા બીજાં પ્રમાણ નીચે નોંધવામાં આવ્યાં છે તેને આધારે તૈયાર કરી છેઃ-

૯ મો રાજા ભોજદેવ. ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૫. ચાલુક્ય ભીમદેવ ગુજરાતનો રાજા આ સમયે હતો.

૧૦ મો જયસિંહ. ૧૦૫૫-૧૦૫૯ આ સમયે આ ગુજરાતમાં દેશનો ભાગ દાખલ થયો હતો.

૧૧ મો ઉદયાદિત્ય. ૧૦૫૯-૧૦૮૧.

૧૨ મો લક્ષ્મદેવ. ૧૦૮૧-૧૧૦૪.

૧૩ મો નરવર્મા સંવત ૧૧૯૦. (સન ૧૧૩૪)માં મરણ પામ્યો. ઉજ્જયિનના લેખનું કોલબ્રુકનું ભાષાન્તર. ટ્રેનઝાકશન આવ ધી. રૉ. એ. સો. ૧. પૃ. ૨૩૨.

૧૪ યશોવર્મા ૧૧૩૩ થી ૧૧૪૨ સુધી. આ સમયે ગુજરાતના રાજાએ આદેશનો થોડો મુલ્ક જિતી લીધો.

ગાળો-૧૧૪૨-૧૧૫૫-બલ્લાલ દેવ કારભારી.

૧૧૪૩ થી ૧૧૭૯ સુધી ગુજરાતના રાજાઓનું સામ્રાજ્ય તેના પેટામાં લક્ષ્મીવર્મા હરિશ્ચન્દ્ર; ઉદયવર્મા.

૧૫ અજયવર્મા. "આ રાજાની કૃપથી વિદ્વાન અને નિપુણ રાજા શ્રી હરિશ્ચન્દ્રદેવને રાજ્ય મળ્યું." તેણે પોતાની નિલાગિરિ રાજધાનીથી બ્રાહ્મણોને દાન કર્યાં. સં. ૧૨૩૫. (ઇ. સ. ૧૧૭૯) જુઓ જર્નલ ઍ. એ. સો. પુ. ૭. પૃ. ૭૩૬.

૧૬ વિન્ધ્યવર્મા "એણે ગુજરાત દેશ વશ કરી લેવાને મન કર્યું." (૧૧૬૦-૧૧૮૦)

૧૭ અમુસ્યાયન.

૧૮ સુભટવર્મ, અથવા સોહડ. "આ વિજયી રાજાની, સૂર્યના અગ્નિમય કિરણ "સરખી, ક્રોધમયી અતિ શકિત, જેણે તેનો ગર્જિત કોપ ગુજરાતના પાટણ-નગર- "(અથવા નગરો)માં સળાવ્યો, તે ગુજરાતમાં હજી સુધી પણ દાવાનળ લાગે છે "તેથી આજ પર્યંત દેખાઈ આવે છે."

૧૯ અર્જુન રાજા. "આ રાજા જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે રમતાં રમતાં પણ તેણે જયસિંહ રાજાને નસાડી મૂકયો હતો." તેને માન્ડુના કિલ્લામાં સંવત્ ૧૨૬૭ ના ફાલ્ગુન શુદિ ૧૦ મે (ઇ. સ. ૧૨૧૦) રાજ્યાભિષેક કરયો ત્યારે પોતાના કુલગોરને એક ગામ દક્ષિણામાં આપ્યું હતું. એણે ૧૨૧ વરસ રાજ્ય કર્યું.

બુરજાઓ ઉપર ચઢ્યાં, તેમ તેનું નિશાન ભોજરાજાની નગરી ઉપર ફરકવા લાગ્યું.[૧]

સિદ્ધરાજ ઘર ભણી પાછો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે જતા યાત્રાળુ લોકોને જે નાયકો લૂંટી લેતા હતા તેમના કિલ્લા ઉપર તેણે હલ્લા કરીને તેઓને નસાડી મૂકી દેશને નિર્ભય કર્યો.

માળવાની જિત કરીને આવતાં, સીદ્ધરાજની અશ્વારી જયોત્સવ કરતી અણહિલવાડમાં પેઠી, તે અવસરે, જિતી લીધેલા યશોવર્મા રાજાને યશ-પતાકારૂપ ગણી રાજહસ્તી ઉપર બેસાર્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિયોની

માળવાની ધારાનગરીમાં એ વંશની સત્તાનો અન્ત સન ૧૧૧૨ માં આવ્યો. એટલે કે અર્જુનદેવ નિઃસંતાન ગુજરવાથી બીજી શાખાનો ૨૦ મો રાજા દેવપાળદેવ થયો, તેણે ૧૨૧૬ થી ૧૨૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ રાજા પ્રથમ શાખા સાથે જોડાઈ જવાથી હવે પ્રથમ પ્રમાણે માળવાનું રાજ્ય ચાલવા માંડ્યું. આ રાજા લક્ષ્મીવર્મદેવનો પૌત્ર હતો. હિન્દના પાદશાહ અલ્તમસે ૧૨૩૫ માં એના સમયમાં ઉજ્જણ અને ભીલસા કબજે કરી લીધાં. મહાકાળેશ્વરનું દેવળ એણે તોડી પાડ્યું. ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા સોમસિંહને દેવપાળદેવે હરાવી તેને કેદ કરયો હતો તેના વેરમાં તેણે ગુજરાતના રાજાને બોલાવીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું.

૨૧ જયતુંગદેવ અથવા જયસિંહ બીજો. એ જયપાળદેવનો કુંવર હતો. એના સમયમાં મુસલમાનોનું બળ બહુ પ્રસરી ગયું. હિન્દુઓને ધર્મભ્રષ્ટ કરતા હતા. એનું રાજ્ય ઘણું ઘટી ગયું હતું.

૨૨ જયવર્મન્ બીજો. એનો સમય સન ૧૨૫૬ થી ૧૨૬૧ સુધી એ જયતુંગ-દેવનો અનુજ હતો. એણે પોતાના ન્હાના રાજ્યમાંથી ધરતીદાન કર્યું છે તેના તામ્રપટ મળી આવ્યા છે. એના સમયમાં મુસલમાનો ઘણા વધી પડ્યા અને માળવાની પીડાનો પાર રહ્યો નહિ.

૨૩ ત્રીજો જયસિંહદેવ થયો તેનો સમય સન ૧૨૬૧ થી ૧૨૮૦ સુધી થયો. એના સમયમાં ગુજરાતમાં વિશલદેવ વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો, તેણે ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરીને તેને પરાજિત કરયો હતો તે વિષેનો એક શિલાલેખ છે.

૨૪ બીજો ભોજદેવ. એનો સમય સન ૧૨૮૦ થી ૧૩૧૦ સુધી હતો. એના સમયમાં હમીર સોલંકિયે એના ઉપર ચડાઈ કરીને એને હરાવ્યો હતો. મુસલમાનોથી પણ તે ઘણો પિડાયો હતો. છેવટે તે મુસલમાન થઈ ગયો હતો. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવે એના ઉપર આક્રમણ કરીને હરાવ્યો હતો.

૨૫ ચોથો જયસિંહદેવ. એનો સમય સન ૧૩૧૦. તે ધારાનગરીની ગાદિયે બેઠો અને આ વંશના પણ રાજ્યનો અન્ત એનાજ સમયમાં આવ્યો.

૧ મુસલમાન સરદારોના હાથ નીચે માંડલિક બની ગયેલાઓ રાજ્યવહિવટ ચલાવતા હતા. અલાઉદ્દીન ખીલચીના સમયમાં ઉજ્જણ, ધાર, પાલ્હુ અને ચંદેરીનો એક સુબો ઠરાવ્યો હતો.

ઠઠ્ઠ ભરાઈ હતી તેમાં દ્વ્યાશ્રયને ત્યાર પછી થનારો ગ્રંથકાર હેમચન્દ્ર-જૈનધર્મનો આચાર્ય, બીજા શ્વેતામ્બરોમાં મુખ્ય હતો, તેણે ગૂર્જરરાષ્ટ્રના શૂરવીરની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાઈ. તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમ જ રાજાનું લક્ષ ગયું:-

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिंच रत्नाकरा
मुक्तास्वास्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुंभी भव
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेतिसिद्धाधिपः ॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જિતીને આવે છે. માટે અહો ! કામદુધા ! તમે તમારા ગોમયરસવડે ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર, ! તમે મોતીના સ્વસ્તિક પૂરો; અહો ચંદ્ર, ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો ! દિશાના હાથિયો ! તમે તમારી સુંઢોવતી કલ્પતરૂનાં પાદડાંનું તોરણ ધારણ કરો.[1]

જિત મેળવીને પાછા આવ્યાનો જયોત્સવ થઈ રહ્યો એટલે, હેમાચાર્યે એક [2]વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવવા સારૂ,

૧ દ્વ્યાશ્રયના ચોદમાં સર્ગમાં કહ્યું છે કે "એક વખત સિદ્ધરાજને નગરચર્યામાં યોગિનિયોનો મેળાપ થયો; તેમને સર્વ પ્રકારે પરાસ્ત કરવાની એ ખંત રાખતો; કેમકે તે પોતાના લોકને કનડતી. જોગણીએ કહ્યું કે તું અમારી પૂઠે પડ્યો છે તેમાં તારૂં સારૂં નહિ થાય. જો કલ્યાણ ઈચ્છતો હોય તો અવંતિના નાથ યશોવર્માને પગે પડ અને તેની પેઠે અમને બલિદાનથી તૃપ્ત કર. જયસિંહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તમારાથી થાય તે કરજો, પણ હું તમારા યશોવર્માનો જ પરાજય કરીશ. પછી પોતે મોટી સેના લઇને ચાલ્યો. રસ્તામાં ભીલસેના આવી મળી. બધાંએ લશ્કરે અવન્તિ આગળ મેલાણ કર્યાં અને અવન્તિ અથવા ઉજ્જયિનીના કિલ્લાને તોડવાની તૈયારી ચાલી. એક દિવસ રાત્રે રાજા ફરતો ફરતો સિપ્રા (ક્ષિપ્રા) નદીના તટ ઉપર ગયો, ત્યાં તો યોગિનિયો ભેગી થઈ પોતાનું જ એક પૂતળું બનાવી, તેના ઉપર પોતે (સિદ્ધરાજ) હારે એવો પ્રયોગ કરતી હતી, તે દીઠું. પછી જયસિંહ પોતે છતો થયો ને યોગિનિયો સાથે યુદ્ધ કરી, કાલિકા જે બહુ બહુ રૂપ ધરી આવતી હતી તેને પરાસ્ત કરી. કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે, "તું સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે અને યશોવર્માને જિતશે. આ સમાચાર રાત્રિયે યશોવર્માએ સાંભળ્યા એટલે યશોવર્મા છાનોમાનો ધારા નગરીમાં નાશી ગયો. પણ જયસિંહે અવન્તિનો કિલ્લો તોડી, તે લીધા પછી ધારા નગરી પણ તેણે જિતી લીધી અને યશોવર્માને જિતી કેદ કર્યો."

૨ વ્યાકરણ અષ્ટાધ્યાયી પાણિનિયે અષ્ટાધ્યાયી રચી છે તેવી હેમાચાર્યે રચી. અને તેમાં રાજાનું વર્ણન નથી એમ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું તે ઉપરથી અષ્ટાધ્યાયીના ઉદાહરણ રૂપ દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય રચ્યું તે ઉપર અભયતિલક ગણીની ટીકા છે. ર. ઉ.

અને તેણે જે ગ્રંથ રચ્યો હતો તે બ્રાહ્મણોના-ગ્રંથોના આધાર ઉપરથી લખ્યો છે એવું સામાવાળા કહેતા હતા તેઓનો બકવાદ બંધ કરવાને, એક સભા ભરી, તેમાં પ્રમુખ થઈ બિરાજવાની સિદ્ધરાજને વિનતિ કરવામાં આવી, તેનો પરિણામ આચાર્યના લાભમાં ઉતર્યો. રાજાની આજ્ઞા થવા ઉપરથી હેમાચાર્યનો ગ્રંથ એક રાજહસ્તી ઉપર અંબાડીમાં મૂકી તે ઉપર શ્વેતછત્ર ધરાવી અને ચામર આદિ બીજાં રાજચિહ્ન સહિત રાજમહેલને ભંડાર લઈ ગયા. તથાપિ દુર્જનો કહેવા લાગ્યા કે, એ પુસ્તકમાં કાંઈ રાજાના પૂર્વજોની કીર્ત્તિનું વર્ણન નથી. આવી વાત થતી સાંભળીને રાજાને જરા ખેદ થયો, પણ બીજે દિવસે વ્યાકરણને જ્યારે ફરીને તપાસ્યું, ત્યારે હેમાચાર્ય ખાંપણ સુધારવાને બરાબર તૈયાર થઈ રહ્યો હતો; તેના મુખમાંથી સોલંકી રાજાઓની કીર્ત્તિની ચતુરાઈભરેલી કવિતા નીકળવા લાગી. પછી તરત જ તેણે દ્વયાશ્રય ગ્રંથ રચીને મૂકી દીધેલા વિષયની પૂરની કરી.

ત્યારપછી, સિદ્ધરાજનું લક્ષ મૂળરાજને અગ્નિદાહ દીધેલી જગ્યા ઉપર બાંધેલા ત્રિપુરૂપપ્રાસાદ અને બીજાં દરબારનાં દેવાલય ઉપર ગયું. તેણે તેમનો ખર્ચ ચલાવવામાં અને દેવની ઉપજમાં એટલું બધું ધન હદપાર વાપરવા માંડ્યું કે [1]ક્રિસસે જેમ સાયરસને ઉપદેશ કર્યો હતો તેમ નીચે પ્રમાણે સિદ્ધરાજને ભવિષ્યસૂચક ઉપદેશ કરવાની યશોવર્મા રાજાને અગત્ય પડી:-

"માળવા દેશ લાખો રૂપિયાની ઉપજનો છે, તો પણ, વાસણમાં જેમ સમુદ્ર "સમાઈ જાય તેમ ગૂજરાતમાં તે ખપી જાય છે. તેનું કારણ એ કે આ-

૧ સાયરસ ઇરાનનો પાદશાહ હતો, તેણે ક્રિસસને જિતી લીધો અને ચિતા ખડકાવી બાળી નાંખવા હાજર કર્યો, એટલે ચિતામાં પડતાં પૂહેલાં તેણે સોલન! એમ ઉચ્ચાર કર્યો. ત્યારે તેને પૂછ્યું કે તેં સોલનને શા માટે સંભાર્યો? ક્રિસસે જણાવ્યું કે, હું જ્યારે મારી સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં હતો ત્યારે મેં સોલનને પૂછ્યું કે સુખી કોણ? ત્યારે તેણે અજાણ્યા કોઈ બે જણનાં નામ દીધાં. તેથી આશ્ચર્ય પામી મેં કહ્યું કે, તમે મને સુખી કેમ નથી કહેતા? તેણે કહ્યું કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીવતો હોય ત્યાં સુધી તે સુખી છે કે દુઃખી તે કહી શકાય નહિ, કેમકે ભવિષ્યમાં શું નીપજશે? તેની કોઈને ખબર પડતી નથી. આ ઉપરથી તમે જોશો કે હું પોતાને ખરો સુખી સમજતો હતો તેને જીવતાં ચિતામાં બળી મરવું પડે છે, એવો સમય આવ્યો. તેથી સોલનના વાક્યની સત્યતા પ્રકટ થતાં મેં તેને સંભાર્યો. સાયરસને પણ આ કથનથી બોધ મળ્યો, અને ક્રિસસને તેનું રાજ્ય પાછું આપી પોતાના મિત્ર તરીકે માનવા લાગ્યો. ૨. ઉ.

"ગળ માળવો મહાકાળેશ્વર મહાદેવને[1] આપ્યો હતો તેથી તે દેવદ્રવ્ય થયું "તે અમે ભોગવ્યું; પણ સૂર્ય જેમ ક્ષિતિજમાં અસ્ત પામે છે તેમ અમારો "મહિમા અસ્ત પામી ગયો. તેજ પ્રમાણે તમારા વંશના રાજાઓ પણ "જ્યારે ધર્મનાં બધાં ખર્ચ, આગળ જતાં પૂરાં પાડી શકશે નહિ, અને "મૂળમાંથી સંકટ તમારો નાશ કરશે, ત્યારે એક એક દેવને ખાતે આપવા "ઠરાવેલો ખર્ચ તેમને ઓછો કરી નાંખવો પડશે."

શ્રીસ્થળમાં મૂળરાજે રૂદ્રમહાકાળનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું તે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા વિના પડ્યું હતું અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરવામાં રાક્ષસો[2] ચડી

---

૧ વનરાજના પિતા જયશિખરીના શત્રુ ભૂવડ રાજા વિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે. ઉજ્જણમાં મહાકાળેશ્વરનું દેરૂં છે તેમાં એ ભૂવડે પોતાનાં અવયવની ખાંપણ સુધરી તેના બદલામાં આખું માળવા અને રાજધાની નગર ઉજ્જણ મહાદેવને અર્પણ કરી દઈને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ પરમાર રજપૂતોને સોંપ્યું હતું.

૨ દ્વયાશ્રયમાં આ રાક્ષસોના નાયકને બર્બર અથવા બર્બરક કરીને લખ્યો છે અને પૃષ્ઠ ૯૩ ઉપર જે લેખનો ઉતારો કરયો છે તેમાં એ જ નામને ઠેકાણે માળવાના રાજા તરીકે બર્બરક કરીને લખવામાં આવ્યું છે; યશોવર્માએ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને તેથી સિદ્ધરાજને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તેને આ વાત લાગુ પાડી શકાય છે. ગ્રન્થકર્ત્તાની આ ટીપ બરાબર નથી, તેનો નીચેના લખાણથી ખુલાસો થાય છે.

દ્વયાશ્રયમાં આ રાક્ષસોના નાયકને બર્બર અથવા બર્બરક કરીને લખ્યો છે અને પૃષ્ઠ ૯૩ માંના તથા ચૌલુક્ય વંશનાં બીજાં તામ્રપટોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજને बर्बरकजिष्णु એટલે બર્બરકને જિતનાર કહ્યો છે. સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે સિદ્ધરાજ મ્હોટાં પરાક્રમો બાબરા ભૂતના આશ્રયથી કરતો. તેને તેણે શ્મશાનમાં એક મડદા ઉપર બેશી વશ કર્યો હતો. સોમેશ્વર પોતાની કીર્ત્તિકૌમુદીમાં કહે છે કે આ મહાન્ રાજાએ ભૂતોના રાજા બર્બરકને શ્મશાનમાં કેદ કર્યો અને રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ તરીકે પ્રખ્યાત થયો:

श्मशाने यातुधानेन्द्रं बद्ध्वा बर्बरकाभिधम् ।
सिद्धराजेति राजेन्दुर्यो जज्ञे राजराजिषु ॥ ३८ ॥

દ્વયાશ્રય કોષમાં આ બર્બરને રાક્ષસ અથવા મ્લેચ્છનો અધિપતિ કહે છે તે શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)ના બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેતો. જયસિંહે તેને જિતી લીધો, અને તેની સ્ત્રી પિંગલિકાના કહેવાથી તેને ઉગાર્યો. પછી બર્બરે જયસિંહને મૂલ્યવાન ભેટો આપી, અને બીજા રજપૂતોની પેઠે તે પણ તેની સેવામાં રહ્યો.

ડાક્ટર બૂલર ધારે છે કે, બર્બરકો અનાર્યમાંની એક જાતિ છે, જે ઉત્તર ગૂજરાતમાં કોલી, ભીલ અથવા મેરની પેઠે સંખ્યાબન્ધ વસેલા છે. કાઠિયાવાડમાં જે ભાગમાં આ બર્બર લોક વસ્યા તે હમણાં બાબરિયાવાડ કહેવાય છે.

આવ્યા હતા, તેથી હોમની જ્વાળાને આકાશમાં જવાનો વારો રહ્યો ન હતો. સિદ્ધરાજે બ્રાહ્મણોના શત્રુઓને કુહાડી મૂકીને, પોતાના ઘણા કુશળ કારી-

ટૉડ સાહેબ (વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા પૃષ્ઠ ૧૭૩-૧૯૫) ગૂજરાતના મેદાન ઉપર અગિયારમા ને બારમા સૈકામાં પાહાડી અને જંગલમાં રહેનારા લોકોના હુમલા વિષે કહે છે કે તે બર્બરકની સાથેની સિદ્ધરાજની લડાઇયો હશે.

બર્બર નામ જૂના સમયનું છે, અને હિન્દુસ્થાનથી મોરોકો સુધી ફેલાયલું છે. (વિલસન પુ. ૭ મું પૃષ્ઠ ૧૭૬) બર્બરસ અને બારબેરિયન એ બન્ને નામ વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર ઉચ્ચારના મળતાપણા ઉપરથી જ જણાય છે એમ નથી, પરન્તુ સઘળાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં બર્બરોને, કાંઠે વસનારા પરદેશિયો અને અનાર્ય જાતિ કહી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

અરબ્બી ભાષામાં જંગલને બર કહે છે. તે ઉપરથી બરમાં રહેનાર તે બરબરી એમ પણ ધારણા થઈ શકે છે. ઉત્તર આફ્રિકા અથવા બાર્બરી સંસ્થાન કહેવાય છે. તેમાં મોરોકો, આલજિરિયા, ટૂનિસ અને ત્રિપોલી આવી જાય છે. આ સંસ્થાનોમાંના ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર વસનારા લોક બાર્બેરિયન કહેવાય છે. કર્નલ ટૉડના કહેવા પ્રમાણે મોરોકો મરૂકા=મરૂ=મારૂ (રેતીનું રણ) તેનો જે દેશ તે મોરોકો અને ત્યાંના રહેવાશી મૂર કહેવાય છે. તે શબ્દ મૌર શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ શકે છે. મૌર એટલે મારૂકાના રહેવાશી. ભેડ અથવા કે ભેર કે બેર એટલે ઘેટું; ઘેટાં રાખવાવાળા તે. (મી॰ બ્રૂસના અભિપ્રાય પ્રમાણે) બેરબેર એટલે ભરવાડ. મૌરીતાનિયાના નોમાડિક રાજાઓ, તે મારૂ થાન(આફ્રિકાનું મ્હોટું રણ)ના પાલી અથવા પાલી ભરવાડ રાજાઓ હતા. બાર્બરી અને ઈજીપ્તના ફીલીટા અથવા પાલી રાજાઓ તે કોણ? રાતા સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા ઉપર વસનારા અને આબિસિનિયાના રહેવાશી બેરબેર લોક ત્યાંથી ખસીને ઉત્તરકાંઠા ભણી જઈ ત્યાં તેમ જ એટલાસ પર્વત ઉપર વશી કબજો કરી રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ સહરાના રણ સુધી તેમની જાતિવાળા ધસી ગયા. અને તે ઉપરથી તેઓ વસ્યા તે સ્થાન બાર્બરી કહેવાયું. સોલોમન અને તેના સમકાલીન સિશાકના સમયથી આફ્રિકાના પૂર્વકાંઠા અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે ગાઢ વ્યવહાર ચાલતો હતો.

નીચેના શ્લોકોમાં બર્બર નામ આવે છે, અને ત્યાંના રાહુ જેવા ભયંકર દેખાવના લોકને બર્બર માન્યા છેઃ-

राहुर्बर्बरके देशे संजातः कामवर्जितः ।
गोत्रे पैठीनसे ह्येहि सिंहारूढो वरप्रदः ॥

બર્બરક દેશમાં પૈઠીનસ ગોત્રમાં જન્મેલો, શરીર વગરનો, સિંહારૂઢ થયેલો વરદાન આપનારો એવો હે! રાહુ! તું હું તે અહીં આવ.

નીચેનો હનુમાન નાટકનો શ્લોક છે, તેમાં પણ બર્બરોને જ રાક્ષસ માન્યા છે.

आसीदुद्धटभूपतिप्रतिभटप्रोन्माथिकिर्कांतिको ।
भूपः पंक्तिरथो विमावसुकुलप्रख्यातकेतुर्बली ॥

ગરોને દેરૂં પૂરૂં બાંધવાના કામમાં લગાડ્યા. પછી જોષિયોને પૂછવા ઉપર-થી તેને ચેતાવવામાં આવ્યો કે દેવપટ્ટણના દેવાલયને જેમ પારકા દેશના યોદ્ધાના આવવાથી નુકસાન પ્હોંચ્યું હતું, તેમ આ નવા દેરાને કદાપિ થાય. આ ઉપરથી સિદ્ધરાજે અશ્વપતિયોની અને બીજા રાજાઓની મૂર્ત્તિયો કરાવીને દેરામાં મૂકાવી, તથા તેમની પાસે પોતાની પણ એક મૂર્ત્તિ પ્રાર્થના કરતો હોય એવી ઢબમાં મૂકાવીને તે ઉપર લેખ લખાવ્યો તેમાં એવી વિનતિ કરી કે, "કદાપિ જો દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ આ દેવાલયનો નાશ કરવો નહિ." પછી મહાદેવની જયવંત ધ્વજા રૂદ્રમાળાના શિખર ઉપર ચડાવી, ને આગળ જૈનનાં દેરાંને ધ્વજા ચડાવવાની છૂટી અપાતી નહિ તે રાજાએ કૃપાદૃષ્ટિ રાખીને ચડાવવાની આજ્ઞા આપી. શ્રીસ્થળ શહરે પોતાના રાજવંશી જીર્ણોદ્ધારનું નામસ્મરણ રહેવાને આ વેળાથી પોતાનું સિદ્ધપુર નામ ધારણ કર્યું. જૈન લોકો આ વાતમાં એટલો વધારો કરે છે કે, આ જગ્યાએ રાજાએ મહાવીર સ્વામીનું દેરાસર બંધાવ્યું ને ત્યાં મેળો ભર્યો.

પછી તરત જ સિદ્ધરાજ [1]માળવે ફરી ગયો અને ત્યાં ચોમાસું ગાળ્યું. ત્યાં એને મનગમતા સમાચાર મળ્યા કે, સહસ્રલિંગ તળાવ પૂરૂં બંધાઈ રહ્યું

उर्वीबर्बरभूमिभारहृतये भूरिश्रवाः पुत्रतां ।
यस्यारत्वमथा विधाय महितः पूर्णश्चतुर्धा विभुः ॥ १ ॥

પૃથ્વી ઉપરનો બર્બરોનો (રાક્ષસોનો) ઘણો ભાર ઉતારવા સારૂ પૂજ્નીય ઐશ્વર્યથી પરિપૂર્ણ અને યશસ્વી પરમાત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન એવા ચાર પ્રકારે વહેંચી જેનું પુત્રપણું ગ્રહણ કર્યું તેવો યોદ્ધો, રાજાઓ રૂપ પ્રતિદ્વંદ્વિયોનું મથન કરે તેવાં પરાક્રમવાળો, સૂર્યકુળમાં પ્રખ્યાત ધ્વજરૂપ બળવાન્ દશરથ રાજા હતો. ૨. ઉ.

૧ સિદ્ધરાજે માળવા સર કર્યા પછી મહોબક(બુદેલખંડમાંના હાલના મહોબ)ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મદેવને જિત્યો. એ મદનવર્મા સંવત્ ૧૧૮૬ થી ૧૨૨૦ સુધી (ઇ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૬૪ સુધી) હતો. ચંદેલ કુળના સૌથી પ્રખ્યાત રાજામાંનો એ એક હતો.

"કીર્ત્તિકૌમુદી"માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગર(માળવા)થી કલંજર ગયો. મહોબકના રાજાએ સિદ્ધરાજને પોતાના પરોણા તરીકે માન આપ્યું ને પરોણાચાકરીની રીતે દંડ તથા ખંડણી આપ્યાં.

"કુમારપાળ ચરિત"માં કહ્યું છે કે-સિદ્ધરાજ ધારાનગરથી પાછો વળતો હતો ત્યારે પાટણ પાસે તેની છાવણીમાં એક ભાટ કચેરીમાં આવ્યો. તેણે કહ્યું કે "આપની કચેરી મદનવર્માની કચેરી જેવી આશ્ચર્ય પમાડનાર છે. એ મદનવર્મા મહોબક શહરનો રાજા છે. તે ઘણો હુશિયાર, ડાહ્યો, ઉદાર, અને આનંદી છે." આ વાતની ખાત્રી કરવા, સિદ્ધરાજે પોતાનો દૂત ત્યાં મોકલ્યો. છ મહિને દૂતે આવી રાજાને

છે ને પાણીથી ભરાયું છે. ચોમાસું વીતે ગૂજરાત આવતાં રસ્તામાં શ્રી-નગરમાં તેણે વાસો કર્યો. ત્યાં ઘણાં દેરાં ઉપર ધ્વજાઓ ફરકતી જોઈ ને તજવીજ કરી, તે ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મનાં જે જૂદાં જૂદાં દેરાં હતાં તે ગણાવ્યાં ને તે સાથે જૈન ધર્મનાં હતાં તેની પણ ગણના કરી તે ઉપરથી સિદ્ધરાજે ક્રોધાયમાન થઈને કહ્યું: "ગૂજરાતની ભૂમિમાં જૈનનાં દેરાસરો ઉપર ધ્વજા ચડાવવા દેવાની આજ્ઞા કરી નથી તેમ છતાં તમારા નગરમાં મારી આજ્ઞા કેમ પાળવામાં આવી નથી?" આ ઉપરથી શ્રીઋષભદેવના ચૈત્યની વ્યવસ્થા કરનાર મહાજન હતું તેના નેતાઓ રાજસભામાં તામ્રપટ અને બીજા લેખ લઈને તેઓને પ્રાચીન કાળથી છૂટ મળી છે એવું સિદ્ધ કરવા આવ્યા. આ તકરારનું છેવટ આવતાં બ્રાહ્મણોએ પણ એ વાત માન્ય કરી, તે ઉપરથી ઉદાર મનના રાજાએ આજ્ઞા કરી કે આજથી એક વર્ષ પછી જૈન દેવાલયો ઉપર ધ્વજાઓ ચડાવવા દેવી.

સિદ્ધરાજના સેનાપતિયોમાં જગતદેવ[1] (જગદેવ) કરીને એક પ્રખ્યાત

ખાત્રી આપો કે ભાટનું કહેવું ખરૂં છે. આ સાંભળી સિદ્ધરાજ એકદમ મહોબા ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો. અને શહરથી સોળ માઇલ ઉપર પોતાનું મેલાણ કર્યું, અને પ્રધાન સાથે મદનવર્માને પોતાને તાબે થવાનું કહેણ મોકલ્યું. મદનવર્મા મોજમજાહ કરતો હતો તેણે આવેલા પ્રધાનની પરવા કરી નહિ.

મદનવર્માએ કહ્યું કે, આ રાજા તે જ છે કે જેને ધારાનગર સાથે બાર વર્ષ લડવું પડ્યું. તે કબાડી અથવા જંગલી રાજા હોતાં તેને પૈસા જોઈતા હશે: માટે તેને જોઈતું હોય તે આપો. પછી પૈસા આપવામાં આવ્યા. સિદ્ધરાજ તેની બેપરવાઈથી અજાયબ થયો, અને મળ્યા વગર રવાને ન થવાનું જણાવ્યું. મદનવર્માએ તેને મળવાનું કબૂલ કર્યું. સિદ્ધરાજ પોતાના ઘણા અંગરક્ષકો સહિત મદનવર્માની રાજ્યવાટિકામાં ગયો. ત્યાં મહેલ ખુશનુમા હતો. તેને ફરતી લશ્કરની ચોકી હતી. સિદ્ધરાજને ચાર અંગરક્ષકોથી મહેલમાં દાખલ કર્યો. આ રાજાએ સિદ્ધરાજની સારી રીતે પરોણાચાકરી કરી. પોતાનો મહેલ, બગીચો, ખુશકારક ઘરો બતાવ્યાં. સિદ્ધરાજની સારી બરદાસ્ત રાખ્યા પછી તે રવાના થયો ત્યારે તેને ૧૨૦ માણસ ચોકીવાન તરીકે આપ્યા. (જુઓ પાછળ પૃ. ૧૫૪થી ચાલતી નોટ).

દ્વયાશ્રયમાં કહ્યું છે કે સિદ્ધરાજે માળવા જિત્યા પછી સિંધ નામના જોડેના દેશના રાજાને પકડી કેદ કર્યો.

૧ જગદેવ વિષે મેરૂતુંગે એમ લખ્યું છે કે, તે ત્રિવીર એટલે દયાવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર પુરૂષ હતો. તેને સિદ્ધરાજે પોતાના સામંત તરીકે તેનો સત્કાર કરીને રાખ્યો હતો. પણ કુન્તલના પરમર્દિ રાજાએ તેને બોલાવી લીધો. આ પરમર્દિ રાજા પટા (છુરીનો) ખેલવાનો અભ્યાસ કરતો હતો અને નિત્ય એક રસોઈયાને મારી નાંખતો હતો, તેથી તે કોપકાળાનળ કહેવાતો હતો. આ રાજાની રાણિયે જગદેવને

પરમાર હતો. તે આ સમયે હતો એવું કથન વઢવાણના ગ્રન્થકર્ત્તા આચાર્યે કર્યું છે. પછી તેમાં માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે તે ત્રિવીર એટલે બળવાન, બુદ્ધિમાન અને ધનવાન હતો; તથા સિદ્ધરાજ તેના ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખતો હતો, પણ છેવટે તે રાજાની ચાકરી છોડીને પરમર્દી રાજાના દરબારમાં ગયો, તે રાજાની પટરાણી એને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી.

જે વાત અમે હવે અમારા વાંચનારાઓને માટે રજુ કરિયે છિયે, અને તેનો મુખ્ય નાયક આ શૂરવીર સેનાપતિ છે, તેમાં ઇતિહાસવિષયક કાંઈ સત્યતા નથી, તો પણ રજપૂતના જીવતરનું વીર્યવાન્ ચિત્ર આપણા આગળ તે ખડું કરે છે. અને અદ્ભુત કથાઓ જે ક્ષત્રિના પ્રત્યેક ખરા પુત્રને આનંદ પામવાનું મૂળ છે તેના નમુના તરીકે તે અણગમતું નહિ થઈ પડે.

પ્રકરણ ૮ મું.

જગદેવ પરમારની વાત.

માળવા દેશની ધારા નગરીમાં, ઉદયાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને બે રાણિયો હતી, તેમાં એક વાઘેલા શાખાની હતી ને બીજી સોલંકિણી હતી; વાઘેલીને રણધવલ[1] કુંવર હતો. વાઘેલી માનીતી હતી, ને સોલંકિણી

પોતાનો ભાઈ કરી માન્યો હતો. કુન્તલેશ્વરે એને શ્રીમાલના રાજા ઉપર ચડાઈ કરવાની આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે તે ગયો. તે એવો શ્રદ્ધાળુ હતો કે દેવપૂજા કરવા બેઠો હોય તેવે સમયે ગમે તેવું સંકટનું ટાંકણું આવે તો પણ સેવા પૂર્ણ કરયા વિના તે ઉઠે નહિ. આ વાત શ્રીમાળના રાજાના જાણવામાં આવી એટલે એણે એવા પ્રસંગનો લાગ જોઈને તેનો નાશ કરવા પોતાની સેના મોકલી. તેણે જગદેવનું ઉપરીપણું ન હોવાને લીધે તેની સેનાનો નાશ કર્યો, પણ જ્યારે પૂજા પૂરી થઈ રહી ત્યારે ૫૦૦ સુભટો લઈને શત્રુની સેના ઉપર તુટી પડયો અને સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે, સિંહ જેમ હાથીના ટોળાને નસાડે, અને મહાવાયુ જેમ મેઘમંડળને ફીટાડી નાંખે એમ શત્રુની સેનાનો પલક વારમાં ઘાણ વાળી નાંખ્યો. આ સ્થાને વિશેષમાં એમ લખ્યું છે કે સપાલદક્ષના રાજાને પૃથ્વીરાજની સાથે સંગ્રામ થયો તેમાં પરમર્દી રાજા પણ સપાદલક્ષના પક્ષમાં હતો, પરંતુ તે ત્યાંથી હાર ખાઈને પાછો નાશી આવ્યો; જે પૃથ્વીરાજે ૨૧ વાર મ્લેચ્છોનો પરાજય કર્યો હતો; ઇત્યાદિ હકીકત લખી છે. પરંતુ પૃથ્વીરાજના સમય વિષે ગુંચવાડો થાય છે.

[1] કર્નલ ટૉડે, (રાજસ્થાન ભાગ ૨ જો. ૨૪૨, મદ્રાસ આવૃત્તિ પૃ. ૨૧૮) જેસલમેરની ઇતિહાસવિષયક કથાઓનો ઉતારો કર્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

"રાયધવલ, પુંવાર, ધારના ઉદયાદિત્યનો પુત્ર (અથવા વંશજ) હતો તેને ત્રણ

અનુમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ કરીને કુંવર હતો; તે કાંઈક સામળો રંગે હતો, પણ ફૂટડો હતો. રણધવલ મોટો કુંવર હતો તેથી તે યુવરાજ અથવા ગાદીનો વારસ હતો. બે ભાઈની વય વચ્ચે બે વર્ષનું છેટું હતું, જગદેવ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે રાજાએ મુદાર નામના એક દાસને પૂછ્યું કે "સોલંકિણી રાણીને કુંવર છે કે નહિ?" મુદારે ઉત્તર આપ્યું: "સોલંકિણી રાણીને જગદેવ કુંવર છે, પણ તે કદિ દરબારમાં આવતા નથી." રાજા બોલ્યો: "જગતમાં પુત્રથી કાંઈ વધારે નથી," એવું કહીને તેણે જગદેવને તેડું મોકલ્યું, એટલે જગદેવ દરબારમાં આવ્યો. તેનું અંગરખું ચણોટિયાનું (જાડા ખદડ લૂગડાનું) હતું; તેને માથે ફેંટો હતો તે માત્ર એક રૂપિયાની મતાનો જ હતો; તેના હાથકાન અડવા હતા. આવી દશામાં તેણે આવીને નમન કર્યું. રાજાએ તેને છાતી સરસો ચાંપીને પોતાની પાસે બેસાર્યો, અને તેનો પોષાક જોઈને બોલ્યો: "કુંવર! તું આવાં લૂગડાં પ્હેરે છે એનું કારણ શું?" જગદેવે કહ્યું: "મારી તપશ્ચર્યામાં ખામી છે; મહારાજાને ઘેર "જન્મ પામ્યો તો ખરો, પણ તેજ મહારાજાના માળવા દેશમાં શેરભર "અન્ન અને પીવાને પાણી મળવાને પણ સાંસા પડે છે. મારાં માવજીને "આપે એક ગામ આપ્યું છે, એ જ તેમના ગુજરાનને માટે સાધન છે, ને "તેનો કારભાર પોતે ચલાવે છે. ગામ[1] એ નામ તો મ્હોટું છે, પણ તેની "ઉપજ થોડી છે. માત્ર આ એક જ ગામની ઉપજમાંથી ખાવાપીવાનું અને "લૂગડાંલત્તાંનું ખર્ચ, દાસદાસિયોના ગુજરાનનું ખર્ચ, અને રથ તથા બળ-"દોનું ખર્ચ નિભાવવું પડે છે. મારાં પોતાનાં લૂગડાં તો તેમાંથી પૂરાં પડી "શકતાં નથી." રાજાએ આ બધું સાંભળ્યું, અને પછી ભંડારીને કહ્યું: "એને

"પુત્રિયો હતી, તેમાંની એક જયપાળ (અજયપાળ) સોલંકી જે સિદ્ધરાજનો પુત્ર હતો તેને દીધી હતી. બીજી બીજરાજ ભટ્ટીને, અને ત્રીજી ચિત્રોડના રાણાને દીધી હતી."

આમ લખાણ છે, પણ સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હતો; અજયપાળ છેવટે તેની પછવાડે (કુમારપાળ પછી) ગાદિયે બેઠો છે તે તેનો સગો હતો; પણ તેનો વંશજ ન હતો. માળવાના રાજાઓની વંશાવલી પૃષ્ઠ ૧૫૭ની છાપી છે તે જુઓ.

સિદ્ધરાજની વેળામાં જગદેવ થયો તે ભોજના ક્રમાનુયાયી ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હતો. તથાપિ આ વાત ચાલે છે તે ખરેખરી અદ્ભુત કથા છે. લક્ષ્મણદેવ નામનો એનો એક ભાઈ, તેના બાપ પછી સન ૧૦૮૧ થી ૧૧૦૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. બીજો ભાઈ નરવર્મા દેવ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો તેનો સમય ૧૧૦૪થી ૧૧૩૩.

૧ ત્રણ સારાં ગામ એવો અંગ્રેજીમાં અર્થ લીધો છે તે તીનસુ એ વિભક્તિ નહિ સમજવાથી ભૂલ થઈ છે. ર. ઉ.

નિત્યના બબ્બે રૂપિયા આપજો." જગદેવ બોલ્યોઃ "મહારાજ! આપે મને "બક્ષિસ આપવાને કહ્યું તે તો મેં માથે ચડાવ્યું, પણ પ્રતાપવંતાં માવજી[1] "મારા ઉપર વ્હાલ રાખે છે, એટલે નભવાનું નથી, માટે હું કાંઈ લેનાર "નથીઃ લખ્યા લેખ હશે તે પ્રમાણે નિપજશે." પછી રાજાએ ભંડારી પાસે રૂપિયાની એક થેલી મંગાવી અને હાથમાં આપી કહ્યુંઃ "કુમાર! પોષાક કરાવો અને સારા સલુકથી રહો." પછી જગદેવને જવાની આજ્ઞા આપી. જગદેવ આજ્ઞા લઈને ગયો ને જે બન્યું તે સર્વે પોતાની માતાજીને કહી થેલી આપી. વાઘેલીના એક ચાકરે આ બધું સાંભળ્યું, અને દીઠું તે જઈને તેને કહ્યુંઃ "આજે રાજાએ જગદેવને બહુ પ્રીતિ બતાવી; નિત્યના બબ્બે રૂપિયા "બાંધી આપ્યા, અને રૂપિયાની એક થેલી બક્ષિસ આપી." આવું સાંભળીને તેને પગની ઝાળ માથે લાગી. તેણે એક ખવાસ મોકલીને રાજાને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે તેને નમન કર્યું. રાજા આવીને ગાદીતકિયે બેઠો. વાઘેલી લાલચોળ આંખો કરીને બોલીઃ "તમે દુહાગણના[2] દીકરાને શું આપ્યું?" રાજા બોલ્યો—"સોલંકિણી દુહાગણ તો છે, પણ એનો કુંવર મારે વ્હેલો. "રણધવલ તિલાયત[3] છે, પણ જગદેવ મારી આંખો ઠારે છે. એ સારો રજપૂત ઉઠશે." આવું સાંભળી વાઘેલી બોલીઃ "એનું મ્હોં કાળું છે ને એનું "ભાગ્ય પણ કાળા જ અક્ષરથી લખાયું છે, તમે એનાં વખાણ શા માટે "કરો છો? થેલી પાછી મંગાવો." રાજાએ ઉત્તર આપ્યુંઃ "એ તો મેં એને "પ્રસન્ન થઈને આપી છે; હવે બીજી વેળાએ તમને પૂછીને આપીશું."

આ વેળાએ ઉદયાદિત્ય માંડવગઢના (માન્ડુ) રાજાની ચાકરી કરતો હતો તેના ભણીથી ઉતાવળનો કાગળ આવ્યો કે તમારે તાબડતોબ આવવું. આ કામ સારૂ રાજા ત્વરા સહિત ત્યાં ચાલ્યો. બન્ને રાજકુંવર ઘેર રહ્યા. જગદેવના સોબતિયો સારા હતા; તે સર્વેની મુલાકાત આદરમાનથી લેતો, સારી સલાહ આપતો; તેની વર્તણુંક સારી હતી, તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો, તેથી જગતમાં લોકો તેનું સારૂં બોલવા લાગ્યા ને તેની કીર્ત્તિ વધી, દરબાર તો રણધવલ ભરતો હતો, પણ જગદેવ તો પોતાના ઘરમાં રહેતો અને ત્યાં જ બેસતો હતો; આ પ્રમાણે બે વર્ષ વહી ગયાં. આ સમયે, ગૌડ દેશનો રાજા ગંભીર કરીને ગૌડ કુળનો હતો તેણે જગદેવની કીર્ત્તિ સાંભળીને

---

૧ અહિં એનો ક્હેવાનો ભાવાર્થ વાઘેલી રાણી "મા" એ શબ્દનું વધારે માનવંતું રૂપ "માજી" અથવા "માવજી છે."

૨ માનીતી સુહાગણ ક્હેવાય છે ને અણમાનીતીને દુહાગણ કહે છે.

૩ તિલાયત એટલે રાજતિલક જેને થતું હોય તે, કુટુંબમાં મુખ્ય, પાટવી.

ધારાનગર નાળિયેર લઈને પોતાના કુળગોરને તથા પ્રધાનને મોકલ્યા. તેમની સાથે એક હાથી ને નવ ઘોડા હતા, ને જગદેવને નાળિયેર દેવાનું હતું તે સોને રૂપે મઢેલું હતું. તેઓ ધારા નગરમાં આવી પૂહોંચ્યા. ત્યાં તેમનો સત્કાર કર્યો, રહેવાને ઉતારો આપ્યો ને ઘાસચંદી આદિ જોઈતો સામાન પૂહોંચતો કર્યો. પછી કુળગોર, ખવાસ અને પ્રધાન એઓએ એકઠા મળી કહ્યું: "નાળિયેર વધાવો." ગૌડનો ગોર બોલ્યો: "અમારા "રાજાએ તો જગદેવને નાળિયેર આપવાનું કહ્યું છે માટે એમને આસને "બેસારો; હું એમને કપાળે તિલક કરીશ; અને નાળિયેર આપીશ." આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી છૂટા પડ્યા. વાઘેલીની બહુ બીતી લાગી; તેઓએ જઈને કહ્યું કે, "નાળિયેર તો જગદેવનું છે." આવું સાંભળીને વાઘેલી કોપાયમાન્ થઈને બોલી: "અરે, દેવ! તું અમારામાંના કાળા કોઢિયાને નાળિયેર અપાવે છે? નાળિયેર તો મારા કુંવરને ઘટે છે. જાઓ જઈને આ વાત એ લોકોને સમજાવો અને રણધવલને નાળિયેર અપાવો, હું તેમનો ગુણ[1] વીસરીશ નહિ." મતુવી ગૌડના કુળગોરનું નામ હતું તેની પાસે આણીમગનો ગોર ગયો, અને તેને નાણાંની રકમ અર્પણ કરીને કહ્યું કે, "જગદેવ તો દુહાગણનો દીકરો છે; એને પેટ ભરીને પૂરૂં ખાવાયે મળતું નથી; અને રણધવલ ગાદીનો વારસ છે; એમનાં માવજી પટરાણી છે; માટે એમને નાળિયેર આપો." પછી તેમણે પાટવી કુંવર રણધવલને નાળિયેર આપ્યું; તેને રાજતિલક કર્યું, નોબત વાગી અને છત્રીસે વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં. પછી આવેલા ગોરે કહ્યું: "એક વાર મને જગદેવ દેખાડો." આ વાત વાઘેલીને કાન નાંખ્યા પછી, જગદેવને બોલાવી આણ્યો. મતુવી ગોરે તેને જોયો; અને ડોકું હલાવીને કહ્યું: "જગદેવ કેવો રૂપવાન્ છે! તે કેવો કલાવાન્ અને તેજસ્વી દેખાય છે? તો પણ તે બોલ્યો: "લખ્યા લેખ પ્રમાણે થાય છે." પછી તેણે જવાની આજ્ઞા લીધી; તેને શેલાપાઘડીનો શિરપાવ કરીને રજા આપી. તે પોતાને દેશ આવી પૂહોંચ્યો, અને રાજા ગંભિરને નીચે પ્રમાણે વાત કહી:—"અમે રણધવલને નાળિયેર આપ્યું. ગાદીનો વારસ રણધવલ "છે; પણ કાન્તિમાન્ તો જગદેવ છે. તેનો પોષાક સોહામણો નથી, પણ "સૂર્યના કિરણ જેવો તે દેદીપ્યમાન છે: પરંતુ લખ્યા લેખના સામું કોઈનું "જોર નથી." રાજા બોલ્યો: "તમે મ્હોટી ભૂલ કરી; પણ હવે આપ્યું તે ના આપ્યું થાય નહિ, વળી મારે બીજી કન્યા નથી." એ પ્રમાણે કહીને,

૧ મતલબ કે તેમને લાંચ આપીશ.

તેણે જોશીને તેડાવ્યો અને લગ્નનો દિવસ ઠરાવીને કંકોતરી ધાર મોકલી. બીજો કાગળ તેણે પ્રધાન ઉપર મોકલ્યો તેમાં લખ્યું કે, "જગદેવ કુંવરને "તમારી સાથે લેતા આવજો, જો નહિ લઈ આવો તો કામ થવાનું નથી." કામદાર કાગળ લઈને ધાર આવ્યો; કાગળ પ્રધાનને આપ્યો, તેણે તે વાંચ્યો, ને રાણીને આપ્યો. વાઘેલી બોલી: "કાળિયાને સાથે લઈ જાઓ." જાનની તૈયારી થઈ ને જગદેવને કહેવરાવ્યું:—"કુંવર! જાનમાં જવાને તૈયાર થજો." જગદેવે કહ્યું: "યોગ્ય લૂગડાંલત્તાં અને ઘરેણાં વિના હું શી રીતે તૈયાર થાઉં? વળી પાળાની પેઠે મારાથી કાંઈ અવાય નહિ." પ્રધાનોએ જઈને વાઘેલીને કહ્યું. એટલે તેણિયે ભંડારમાંથી સારાં લૂગડાં, કડાં, મોતીની માળા અને સોનાની ઉતરી તથા જનોઈ[1] એટલું મોકલ્યું. તે સાથે વળી કહાવ્યું કે, "પાયગામાંથી "સારો ઘોડો લેજો, ચાકર પાર વિનાના છે તેમાંથી થોડા સાથે આવશે." પછીથી સુમારે વીસ હજાર માણસની જાન નીકળી. રસ્તે જતાં ટુકટોડા આગળ મેલાણ કરયું. ત્યાં રાજા રાજજી કરીને રાજ્ય કરતો હતો, તે ઢાંક ચાવડા કુળનો હતો. તેનો કુંવર બીરજ રાજ્ય ચલાવતો હતો, ને રાજ-રાજ આંધળો હતો તો પણ બુદ્ધિની આંખવડે તે દેખતો હતો. તે રાજાને એક કુંવરી હતી, તેનું નામ વીરમતી હતું ને તે કુંવારી હતી ને વરવાને યોગ્ય થઈ હતી. તેનો પિતા તેને માટે સગાઈ કરવાનું શોધતો હતો, પણ યોગ્ય વર જડતો નહતો. અહિં જાન આવી પૂહોંચી. રાજારાજે કહ્યું: "આ "જાનમાં જગદેવ છે તે સારો રજપૂત છે ને રાજ્ય કરવા યોગ્ય છે. તેની "સાથે કુંવરીને મંગળફેરા ફેરવો." કુંવર બીરજે પણ તેનું આવું કહેવું માન્ય કરયું. તે જાનનો આદરસત્કાર કરવાને તેમની છાવણીમાં ગયો. ત્યાં પૂહોંચ્યો એટલે તે બોલ્યો: "મારી પરોણાગત માન્ય કર્યા પછી, સવારમાં વાધજો." આગ્રહપૂર્વક તેણે પોતાનું કહેવું માન્ય કરાવ્યું, પછીથી કોટમાં પાછા આવીને તેણે જોશીને પૂછ્યું ને નક્કી કરયું કે આવતી કાલે સાંજની વેળાએ, ગોધુલિક ટાણે સારૂં મુહૂર્ત છે. પછી તેણે ઘટતી તૈયારી કરી દીધી; બીજે દિવસે કુંવરી વીરમતીને પીઠી ચોળી ગણેશ બેસાર્યા. સાંજે ત્રીજે પોહોરે સર્વે જમવાને આવ્યા, તેઓ સર્વે જમી રહ્યા, ને મુહૂર્તની વેળા થઈ એટલામાં તેઓ હાથ ધોઈને ઉઠ્યા. પછી કુંવર બીરજે ગોરને અને પ્રધાનને કહ્યું: "હું મારી બેહેન કુંવર જગદેવને દેઊં છું." એમ કહીને, તેણે નાળિયેર આપ્યું, અને ચાર ઘોડા આપીને કહ્યું કે, "તોરણ બાંધેલા બારણામાં

---

[1] સોના કે રૂપાની અને જેમાં નંગ જડેલાં હોય છે એવી હમેલ થાય છે તે. ર. ઉ.

થઈને ચોરી આગળ પધારો." ધારના પ્રધાને જાણ્યું કે બહુ જ સારૂં થયું. તોરણુ નીચે થઈને વરરાજા ચોરી આગળ ગયા, લગ્ન થતાં સવાર થઈ. વરને એક હાથી, પચીસ ઘોડા, અને નવ દાસિયો આપી. પછી પરોણા-ઓએ જવાની આજ્ઞા માગી અને મુહૂર્ત ઉપર પૂહોંચવાનું હતું માટે ચાવડી વીરમતીને પિતાને ઘેર રહેવા દીધી ને કહ્યું કે પાછા વળતાં અમે એમને લેતા જઈશું. જાન આગળ ચાલી, અને ગૌડ પરગણામાં આવી પૂહોંચી. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. રાજા ગંભિર જગ-દેવનો દેખાવ તપાશી જેઈને, તેને પરણેલો જાણી ધુંવાપુંવા થયો; પણ લખ્યા લેખ ફરતા નથી. ગૌડ રાજાએ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કર્યાં, તેણે બમણી વરદક્ષિણા આપી, ઘોડા આપ્યા, હાથી આપ્યા, અને અગિયાર દાસિયો આપી. પછી જાનને તેણે વિદાય કરી. જાન ટોડે પાછી આવી પૂહોંચી. ચાવડીને રથમાં બેસારી સંગાથે લઈ તેઓ ઘર ભણી ચાલ્યા. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર સાંભળી વાઘેલી મનમાં બળવા લાગી. તેણે કહેવા માંડ્યું: "અરે એ કાળિયાને જેયા વિના રાજાએ શું જેઈને પોતાની કન્યા આપી દીધી?" સર્વે જાનના સામા ગયા; ગૌડકુમારિ અને ચાવડી પોતપોતાની સાસુને પગે લાગ્યાં, દેવની પૂજા કરી. એક મહિના પછી ગૌડ અને ચાવડા રાજાઓએ પોતાની કુંવરિયોને તેડવા મોકલી ઘેર બોલાવી લીધી. જગદેવે પોતાને ચાવડીની સાથે વરદક્ષિણામાં જે મળ્યું હતું તે પાછું મોકલાવી દીધું, ને તેમાંથી માત્ર પોષાક અને ઘરેણું રાખ્યું. તેણે કહ્યું કે "હમણાં હું અહિં કશું નહિ રાખું."

જગદેવ જ્યારે પંદર વર્ષનો થયો, ત્યારે ઉદયાદિત્ય સોંપેલા કામ ઉ-પરથી ઘેર પાછો આવ્યો. તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. રણધવલ કુંવર તેને મળવાને સામો ગયો. રાજાને તે પગે પડ્યો, તેમ જ નગરવાસિયો પણ જઈને નમ્યા. આખી દરબાર એક બીજાને મળીને યથાયોગ્ય કર્યા, પણ જગદેવ તેમાં જેવામાં આવ્યો નહિ. તેણે ચાકરોને પૂછ્યું: "જગદેવ "કુંવર ક્યાં છે?" તેઓ બોલ્યા, એ તો સોલંકિણી રાણી પાસે હશે. એટલે ત્યાં ખવાસને તેને તેડવા મોકલ્યો; એટલે જગદેવ સાદાં લૂગડાં પ્હેરીને આવ્યો, ને તેને પગે પડયો. રાજાએ તેને છાતી સરસ્યો ચાંપ્યો, ને હાથમાં હાથ આપીને પોતાની પાસે બેસાર્યો, ને તેને કહ્યું: "મારા કુંવર! તું હજી આવાં લૂગડાં પ્હેરે છે?" કુંવરે હાથ જેડીને કહ્યું: "પિતાજી! તમે ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે મારા "નિત્યના ખર્ચને અર્થે નક્કી કરતા ગયા, પણ તેમની (સાવકાં માતાજીની) "આજ્ઞા વિના મને કાંઈ મળ્યું નહિ. જેનુ જેવું ખાવું તેનું તેવું શરીર, એ

"વાત આપ સારી પેઠે જાણો છો. એક જ ગામની ઉપજમાં, ચાકરોનું "ખર્ચ છતાં મારાં લૂગડાં શી રીતે નીકળે?" આવું સાંભળી રાજાએ પોતાનું કવચ, મોતીનો કંઠો, કંદોરો, ઉતરી, હમેલ, પ્હોંચિયો, શિરપેચ, જડાવની કલગી, વળી પોતાની ઢાલ, જમૈયો અને તરવાર, તથા રત્નજડિત મૂઠની કટાર એ સર્વે જે પોતાને પોષાકમાં મળ્યું હતું તે આપ્યું. તે જગદેવે નમન કરીને લીધું; પણ હાથ જોડીને વિનતિ કરી;–"પિતાજી! આપે કૃપા કરીને "મને જે આપ્યું તે મેં લીધું તો ખરૂં, પણ વાઘેલી માજીનું મારા ઉપર હેત "ઘણું છે, તેથી આપ તેમને મહેલ પધારશો એટલે બધું પાછું લેવરાવાનો "ઘાટ ઘડશે. મને એક વાર જે આપ્યું તે, આપની આજ્ઞા થશે તોય પણ "હવે હું પાછું આપનાર નથી." રાજા બોલ્યો: "વાઘેલી છો એમ ક્હેતી; "પણ, કુંવર! રણધવલના કરતાં તું મને બહુ ગમે છે અને હું જે તને "આપું છું તે મારૂં પોતાનું છે. મારી અશ્વારીનો ખાસ ઘોડો છે તે હું "તને આપું છું, તે લે, અને સાંજે દરબારમાં આવજે." આ પ્રમાણે કહીને તેને રજા આપી. જગદેવે ઘોડો પોતાની સાથે દોરાવી લીધો, ને સોલંકિણીની પાસે જઈને તેને પગે લાગ્યો; તેના દેખાવમાં નિત્યના કરતાં જૂદી રીતનું સુંદરપણું જોઈને તે બોલી: "કુંવર! એ વાઘેલીના ભેગા રહે છે તો "તને એમનો વિશ્વાસ છે?"

પછી ખાન નાઝર હતો તે વાઘેલી પાસે જઈને ક્હેવા લાગ્યો: "આજે "રાજાજિયે પોતાની પાસે જે હતું તે સર્વે જગદેવને આપી દીધું, અશ્વારીનો "પાટવી ઘોડો હતો તે પણ આપ્યો." આ સાંભળીને, તેના હૈયામાં આગ લાગી, તેણે ક્હેવરાવ્યું કે, મહારાજ! ભોજનશાળામાં પધારો, ભોજન તૈયાર છે. વાઘેલિયે મ્હોં સરખું પણ ધોયું નથી; તે મહારાજાને સુખી જોઈને પછી આનંદની ઘડી ગણશે અને દાતણ પણ ત્યારે કરશે. આ પ્રમાણે સાંભળીને રાજા તત્કાળ સવારમાં તેને મ્હેલ ગયો. વાઘેલી રાણિયે તેને નમન કર્યું; ને સિંહાસન માંડયું હતું ત્યાં રાજા આવીને બેઠો, એટલે, વાઘેલી બોલી: "આપની સુરત ઉપર હું વારી જાઉં. તાજા થયાથી ઘરેણાનો મોહ "છોડી દીધો હશે; પણ પૃથ્વીપતિ ઘરેણા વિના શોભે નહિ." રાજા બોલ્યો: "મેં ઘરેણું તો બધું પ્હેર્યું હતું; પણ જગદેવ કુંવરને અડવો દીઠો, તેથી "સર્વે ઘરેણું મેં એને આપી દીધું." આ સાંભળીને રાણી બોલી: "એ કાળિ"યામાં તે એવું શું કામણ ભર્યું છે! એને ઘરેણાનો બમણો ભાગ મળ્યો; "તે ઉપરાંત વળી, ભંડારમાંથી મેં નવાં મોકલ્યાં હતાં. ત્યાર પછી, તેણે તે "ટોડી ચાવડીને આપી દીધાં, પણ મહારાજ! આ તમે વિના વિચારે કર્યું

"છે. મહારાજ! મારા કુંવરને તો તમે એકેય વાર ખુશી થઈને કાંઈ આપ્યું જ "નથી. માટે એ આપેલું ઘરેણું પાછું મંગાવીને રણધવલને આપો." રાજા બોલ્યો: "ગરીબ સરખોય પણ પોતે એક વાર રીઝીને આપેલું પાછું લેતો નથી; "ને હું તો પૃથ્વીપતિ છું, મારે મન તો રણધવલ ને જગદેવ બે સમાન છે. "એ વસ્તુ મારાથી મંગાય કે પાછી લેવાય નહિ." રાણી વાઘેલી બોલી: "કટાર, તરવાર, અને પાટવી ઘોડો, એ તો પાટવી કુંવરનાં કહેવાય, જ્યારે "તમે એ પાછાં મંગાવશો, ત્યારે હું દાતણ કરીશ." રાજાએ વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીની હઠ છોડાવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે, કહેવત છે કે—

आय अनाथ न जानही, चडे जणा हठ चार
बाळक, मंगण, राजवी, लाडघेलडी नार. १
दाढी शीतल वन दहे, जल पथरा वेराय
महिला रुठी जे करे, सो दैवे न कराय. २
दंडत जन महिपत अने, सब दंडत संसार
पंडितकुं खंडित करे, महिलाचरित्र अपार. ३

પછી નાજરને મોકલીને રાજાએ જગદેવને કહાવ્યું કે, "બેટા! હું તને "એક બીજી સરસ તરવાર આપીશ, પણ જો તું મને આરામ પમાડવાને "ઇચ્છતો હોઉં, તો તને આપેલી તરવાર પાછી મોકલજે. બેટા! આ વાત-"માં તું હઠ કરીશ નહિ." આ પ્રમાણે તેણે કુંવરને વિનવ્યો. ત્યારે જગદેવે જાણ્યું કે, લડું વઢું તો કપૂત કહેવાઉં. માટે તેણે તરવાર પાછી આપી. પછીથી તે રોષમાં બોલ્યો: "હું રજપૂત બચ્ચો છું; હું ગમે ત્યાં જઈને "મારો રોટલો પેદા કરીશઃ—

पान पदार्थ सुघड नर, वण तोळयां वेचाय
ज्युं ज्युं पर भुम संचरे, मूल मोंघेरां थाय. ४
सिंह न जोवे चंदबळ, नव जोवे धन रिद्ध
एकलडो सहसा भलो, ज्यां सहसा त्यां सिद्ध. ५
जवानीमां[1] परदेश जई, धनसंग्रह नव थाय
अवसर ते जिवतर तणो एळे गयो गणाय. ६
चंगा माडु घर रहे, तीनु अवगुण होय
कपडां फाटे रण चढे, नाम न जाणे कोय. ७

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:—
ज्युं बनदरवन खडुआं, जो परदेशां जाय,
गमिया ओही दीहडा, मनख जमारा मांहि.

"એટલા માટે, પ્રિય માજી! જો તમે આજ્ઞા આપો તો મારૂં ભાગ્ય ગમે
"ત્યાં જઈને અજમાવી જોઉં." ત્યારે તેની મા બોલી: "કુંવર! તું ન્હાનો
"છે; તું તે ક્યાં જઈશ? પારકા દેશમાં એકલાં જવું ઘણું ભયભરેલું છે."
જગદેવે ઉત્તર આપ્યું: "માવજી! ઈશ્વર મારી ચઢતી કરશે, મને ગમે ત્યાં
"ચાકરી મળશે. પ્હેલાં ઈશ્વરે સારા કુલીનના દીકરાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી
"છે તેમ મારી પણ રાખશે. માજી! તમારા પુણ્યથી મારૂં ભાગ્ય ઉઘડશે."
તેની માએ વિચાર્યું કે—

आपण कामे सियळा, परकामे समरथ्थ,
तेने साही न राखिये, आवो दे दे हथ्थ. ८

વળી તે બોલી: "દીકરા, તને જેથી સુખ થાય તે કર" પછી જગદેવે પાયગામાંથી એક સારો ઘોડો લીધો, અને ભંડાર ઉઘાડીને તેમાંથી સોનાની મોહોરોની બે કોથળિયો લીધી! હથિયાર પણ લીધાં—એક ધનુષ્ય, અને બાણથી ભરેલો ભાથો લીધો. ભાથાને ખભે ભેરવી લીધો ને પોતાની માતાને પગે લાગીને, ઘોડે ચડ્યો ને સીધો ટુકટોડાને માર્ગે ચડ્યો. નગરની બાહાર વાડી હતી તેમાં વિસામો કર્યો; ઘોડા એક ઝાડે બાંધ્યો, ચોકડું ચાવતો તે ઉભો રહ્યો; અને પોતે પણ એક ઝીણું લૂગડું ઘાસ ઉપર પાથરીને તે ઉપર બેઠો ને પોતાની પાસે ઢાલને એક બાજુએ મૂકી, અને રાત્રી પડે ત્યારે શહરમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળાએ ચાવડી વીરમતી, પાલખીમાં બેસીને, પોતાની સાહેલિયો સહવર્ત્તમાન સહસા આવી ચડી. બન્નેને પરણ્યાંને ત્રણ ચાર વર્ષ થયાં હતાં. તે વેળાએ ઝરમર ઝરમર વર્ષાદ વરસતો હતો, તેથી ચંબેલીના મંડપમાં શતરંજી પથરાવીને બેઠી. એક ખવાસ બારણા આગળ ચોકી કરતો બેઠો હતો. તેવામાં તેણે પોતાની દાસીને આજ્ઞા કરી કે, "જા કાંઈ મેવો લઈ આવ." દાસી ફળ લેવાને નીકળી પડી; તેણે એક અશ્વાર અને ઘોડો જોયો તે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો તેને લાગ્યો, ને પીળા પલાણનો ઉંચી જાતનો સામાન હતો તે પણ મૂલ્યવાન્ હતો. પછી દાસિયે ત્વરાથી જવાન કુંવરને નિહાળી લીધો, તેણે વિચાર્યું કે, "આ તો કુંવરીના વર
"જેવો દેખાય છે; તેના નાકની ધારથી અને આંખોની લાલાશથી મને
"નક્કી લાગે છે કે એ રાજકુમાર છે." તેણે દોડી જઈને બાઈજીને કહ્યું:
"બાઈજી! એક વધામણી ખાઉં છું; વીશ વશા તો અહિં રાજકુમાર પધાર્યા
છે!" ચાવડી બોલી: "હું પરપુરષના મ્હોં સામું જોતી નથી; પણ તું ચોક્કસ
"માણસ છે, માટે ફરીથી જઈને જોઈ આવ, અને ખરેખરા સમાચાર લાવ."
દાસિયે ફરી જઈને જોયું, અને પાછી આવીને બોલી: "બાઈ! લાખ વાતે એ

રાજકુમાર છે." પછી કુમારી બોલી: "જો, તું સમજુ માણસ છે, તું ડાહી છે એટલે બસ છે." ત્યાર પછી, સંભાળથી ચંબેલીના ઝાડની ઘટામાંથી ધારીને જોયું એટલે એની ખાતરી થઈ કે, એ રાજકુમાર છે. ત્યારે ચાવડી સત્વર જઈને પગે લાગી બોલી—

वायस वास उडावती, ग्रबकी आव्यो नाथ,
चूडी अर्धी नंदई पडी, अर्धी रही मुज हाथ. ९
सुखसज्या आलय शीतळ दे मुज प्रिय सन्मुख
मुज मन इच्छा आस ए दैवे दइ दिघ सुख.[1] १०

ચાવડી વળી બોલી: "ધન્ય ઘડી! ધન્ય દાહાડો! આજે મારે આનંદનો "સૂર્ય ઉગ્યો કે તમારો પ્રતાપવંતનો મારે મિલાપ થયો; પણ તમારો સાથ "ક્યાં? એકલા, વાડીમાં, જાણે કાંઈ છાનો ભેદ હોય એમ બેઠા છો એનું "કારણ શું?" પછી કુંવરે ચાવડીને માંડીને વાત કહી, અને બોલ્યો: "હું ચાકરી મેળવવાની આશાએ નીકળ્યો છું, તારે એ વાત ચાસન કરવી નહિ." તથાપિ એટલી વારમાં તો, દાસી દોડી ગઈ, અને રાજમહેલમાં જઈને સમાચાર કહ્યા કે, "વધામણી! રાજવંશી જમાઈજી પધારયા છે." તરત જ તેને સામા લેવા જવાની તૈયારી થવા લાગી; વધામણીના બદલામાં દાસીને રાજી કરી. કુંવર બીરજ તો પગે દોડીને ગયો અને જગદેવને મળ્યો. ચાવડી પાછી મહેલમાં આવી, કુંવર બીરજ પોતાની સાથે જગદેવને લઈને ત્યાં આવ્યો. તેણે રાજારાજને નમન કર્યું. ત્યાં પાંચ દાહાડા રહ્યો તે પછી વાધવાની આજ્ઞા માગી. ત્યારે રાજારાજ બોલ્યો: "આ દરબાર આપનો છે. "અમારી સર્વેની ઇચ્છા છે કે, મહારાજ! આપ અહિં રહો." ત્યારે જગદેવ બોલ્યો: "મને હઠ કરશો નહિ, એક વાર હું એકલો પરદેશ જઈશ, અને "મારૂં ભાગ્ય અજમાવી જોઇશ." માંહોમાંહે ઘણી હઠાહઠ થઈ; છેવટે જગદેવને જવાની હા કહેવાની અગત્ય પડી. તે પછી રાત્રિ પડી ત્યારે તેણે પોતાનો મનસુબો ચાવડીને કહી સંભળાવ્યો, અને તેની રજા માગી. તે બોલી: "આપની ચાકરી કરવાને આપની દાસી નિરંતર પાસે રહેશે." જગદેવ બોલ્યો: "શું તું ડાહી થઈને આવું કહે છે? પરદેશમાં સ્ત્રી છે તે પગબંધન છે.

---

૧ અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:—

वायस वास उडावती आयो नाह ग्रबकां,
आधीं चूडी कर लगी, आधीं गही तडकां. ९
सुख सजा सीतल मोहल, पियु सन्मुखे बताय,
लाव हाम दहीवें कंठरी, आस करी बन आय. १०

"માટે મારે એકલાં જવું જોઈએ. હું તને વ્હેલી તેડાવી લઈશ." ત્યારે ચાવડી પોતાનો હાથ તેની ડોકે વળગાડીને બોલી: "શું શરીરથી છાયા જૂદી "પાડી શકાય છે ? જો છાયા શરીરથી જૂદી પડાય તો તમે મને અહિં "રહેવાનું કહેજો." જગદેવે ચાવડીને બહુ સમજાવી પણ તેનું ચાલ્યું નહિ. એ તો તેની સાથે જવાની હઠ લઈ બેઠી, પછી બે ઘોડા ઉપર પલાણ માંડ્યાં. તેઓએ પોતાની સાથે રત્નજડિત ઘરેણાં લીધાં. ચાવડિયે મુકનો[1] (ઓઝલ પડદો) નાંખી મુખ ઢાંકયું; જગદેવ ઘોડે ચડ્યો ત્યારે તો એ તૈયાર થઈને રહી હતી. મોહોરોની બે કોથળિયો હતી તે ઘોડાના તોબરામાં નાંખી લીધી. તેમનો વાધવાનો મનસુબો સત્વર ચાસન પડી ગયો; તે વેળાએ કુંવર બીરજ ત્રણુસેં ઘોડું લઈને વળાવા આવ્યો. નીકળતાં ચાવડી પોતાનાં માતાપિતાને ભેટી; પોતાની વડી સાહેલિયો હતી તેઓને મળી; પછી સાસુએ જગદેવને રૂપિયો અને એક નાળિયેર આપ્યું અને કપાળે તિલક કરયું. પછી પોતાની કુંવરી ચાવડીની સંભાળ રાખવાનું જગદેવને કહ્યું. પગે લાગી, આશીર્વાદ પામી, રાજારાજની આજ્ઞા લઈ તેઓ સિધાવ્યાં. શહરથી થોડેક ગાઉ ગયાં એટલે વળાવાને જેઓ સામે ગયા હતા તે કહેવા લાગ્યા: "મહારાજ ! "જો આપને ઘેર વાધવું હોય તો, આ રસ્તે થઈને જવાનું છે." જગદેવે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો: "હું પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ સોલંકીની ચાક- "રીમાં રહેવા જાઉં છું." પછી જવાનો સીધો રસ્તો પૂછ્યો ત્યારે એક અશ્વાર બોલ્યો: "સીધો રસ્તો ટોડડી ઉપર થઈને જવાનો છે તે અહિંથી "બાર ગાઉ ઉપર છે; ડુંગરો ફરીને નિર્ભય રસ્તે થઈને જવા ઇચ્છતા હો "તો તે વીશ કોશ છે." જગદેવ બોલ્યો: "ત્યારે સીધો રસ્તો તમે શા માટે છોડી દો છો? શું ઘોડાની તમને દયા નથી ?" આવું સાંભળીને, રજપુતોનો નાયક હતો તે બોલ્યો: "સીધો રસ્તો તો વાઘ અને વાઘણે રોકયો છે. તેઓએ "ગામડાં ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં છે; વાઘ તો દેવના જેવો છે; રાજા અને ઉમરાવો "તેની સામાં ઢોલનગારાં વગડાવીને ચડ્યા હતા પણ કોઈથી એ વાઘ કે વાઘણને "વશ કરી શકાયું નથી. તેમના ત્રાસથી કોઈ ઢોર તો પૂરૂં ઉછરતું નથી. "નવ વર્ષ થયાં રસ્તો બંધ પડી ગયો છે, ને ચાર (ઘાસ) ઉંચી વધી પડી છે. "પગરસ્તો તૂટી ગયો છે, માટે ફેરી ખાઈને લાંબે રસ્તે થઈને ટોડડી જાઓ; એ માર્ગ નિર્ભય છે." આવું સાંભળીને જગદેવ બીરજની આજ્ઞા લઈ અને રામરામ કરીને તે રસ્તે ચડયો. બીરજે તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેની

૧ બુરખો.

કાંઈ અસર થઈ નહિ; જગદેવ બોલ્યો: "ગંડક ગંડકડીના ડરથી કાંઈ ચક્કર ખાવામાં આવશે નહિ." બન્ને જણાંએ સજોડે નિર્ભયપણેથી પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા. પછી જગદેવે ચાવડીને કહ્યું: "આપણે જઈયે તેમ ડાબા હાથ ભણી ઘાસ ઉપર તમે નજર રાખતાં રહેજો." આ પ્રમાણે ૭ ગાઉ સુધી તેઓ ગયાં; ત્યારે ચાવડી બોલી: "મહારાજ કુંવરજી! વાઘણ પેલી "મ્હોં આગળ રહી." જગદેવે એક બાણ ક્હાડીને ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યો, ને બોલ્યો: "વાઘણ! તું રાંડની જાત છે મારા ઉપર આંખો ચડાવીશ નહી, માર્ગમાંથી "ખશી જા ને ડાબી કે જમણી ચાલી જા." વાઘણે જ્યારે રાંડ એવો શબ્દ સાંભળ્યો ત્યારે તેણે પૂછડું ઉંચું કરીને, માથું ભોંય સરસું નીચું કરી દઈને તેના ઉપર છલંગ મારી. આ વેળાએ લાગલો જ તેણે બાણ છોડયો; તે તેના ભ્રમર વચ્ચે જઈને વાગ્યો તે આરપાર વીંધીને સામી બાજુએ દશ ડગલાં દૂર જઈને પડયો એટલે વાઘણ ઉછળતીને મરદું થઈ પડી. સોએક ડગલાં તેઓ આઘાં ગયાં કે તેઓએ વાઘને બેઠેલો દીઠો, એટલે જગદેવે ભાથામાંથી બીજો બાણ ક્હાડીને તેને કહ્યું: "ડાબો કે જમણો જા, નહિતર, તારી ગંડકડીનો સંગાથ કરવાને તને મોકલીશ." ત્યારે વાઘ પૂછડું પટકાવતો, ભોંય સરસું માથું કરી દઈને તેના ઉપર તલપ્યો; પણ જગદેવે બાણ માર્યો તે માથામાં થઈને આરપાર નીકળી ગયો અને વીસ કદમ દૂર જઈને પડ્યો. વાઘ પણ વાઘણની પેઠે ઉછળતો ને શીંગડું થઈ પડયો. જગદેવ બોલ્યો: "મેં તે આ ગરીબ પ્રાણિયોને શું કરવાને મારી નાંખ્યા? મારે માથે હત્યા બેઠી." ચાવડી બોલી: "મહારાજ! એ તો ક્ષત્રિઓની રમતો છે." આ પ્રમાણે વાતો કરતાં તેઓ ટોડડી ગામના ગુંદરાના તલાવ આગળ આવી પ્હોચ્યાં; ત્યાં કેટલાંક વડ અને પીંપળાનાં ઝાડ હતાં; તલાવમાં પાણીની ન્હાનાં મોજાં સરખી લહરો ચાલતી હતી. આ જગ્યાએ એક વડ નીચે તેઓ ઘોડા ઉપરથી હેઠળ ઉતર્યાં ને હથિયાર છોડ્યાં; ગંગાજળીમાં[1] ટાહાડું પાણી ભરી આણ્યું, ઘોડાને પાયું; ને ચાવડી દાતણ કરી પોતાનું મુખ ધોવા લાગી.

---

૧ "ગંગાજળ સરખું ટાહાડું પાણી ક્હાડીને ઘોડાને પાયું" એવો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં છે; પણ ઉલટું સમજવામાં આવ્યાથી એમ લખેલું જણાય છે. પાસે તલાવ મૂકી પાણી ક્હાડી લાવીને ઘોડાને પાવાની મહેનત કરે એમ બને નહિ. વળી તેઓ છડી અસ્વારિયે નીકળ્યાં હતાં તેથી પાણી પાવાને વાસણ જોઈએ તે તેમની પાસે ક્યાંથી હોય. આવો શક પડવાથી મૂળમાં જોયું તો "ગંગાજળી" શબ્દ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી ભૂલ કરેલી જણાઈ. મવાસમાં પાણી પીવા માટે સીરોઈ રાખવામાં આવે છે તે. ર. ઉ.

આણીમગ બીરજ ઘેર જઈ પૂહોંચ્યો ને તેણે રાજારાજને કહ્યું: "જગદેવ સીધે રસ્તે સિધાવ્યા." ત્યારે રાજાને ક્રોધ ચડયો અને કહ્યું: "તારી સાથે "બસેં ને પંચાવન અશ્વાર બંધુક ને ધનુષ્યબાણથી સજાવીને લઈ જા; જ્યાં "તમે તેમને મરેલાં પડેલાં દેખો ત્યાં અગ્નિદાહ દેજો, અથવા જીવતાં હોય "તો તેવા સમાચાર લઈ આવો."

આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઈ એટલે, અશ્વાર ચડ્યા. તેઓ જેવા બીનતા અને ચેતતા આગળ ચાલ્યા તેવામાં રસ્તાની બાજુએ વાઘવાઘણને મરેલાં પડેલાં દીઠાં. પણ ઘોડા કે માણસ કોઈ તેમના દીઠામાં આવ્યું નહિ. તેઓએ ધાર્યું કે જગદેવ ને ચાવડી જ્યાં પાણી હશે એવી જગ્યાએ વિસામો ખાતાં હશે, તેઓ કશા સંકટમાં નહિ હોય. અશ્વારો જે શોધ કરવા છૂટા છૂટા વિખરાઈ ગયા હતા તે સર્વે એક ઠેકાણે એકઠા થયા ને એક બીજાને રામરામ કરવા લાગ્યા. જે કામને માટે તેઓને મોકલ્યા હતા તે પૂરૂં કરવામાં તેઓને પોતાના જીવ ખોવાની ધાસ્તી હતી, તે કામ જોખમ વિના પૂરૂં થયું તેથી અરસ્પરસ મુબારકબાદી આપવા લાગ્યા. બન્ને બાજુ લઈને, આનંદ પામતા, અને બીક રાખ્યા વિના તેઓ આગળ ચાલ્યા; તે જ્યારે તલાવ આગળ આવી પૂહોંચ્યા ત્યારે જગદેવને ત્યાં દીઠો. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે ચાવડિયે તેમને ઓળખ્યા અને બોલી: "આ તો આપણા રાજ્યના રજપૂતો છે." અશ્વારોએ આવી નમન કર્યું, ને જગદેવને કહ્યું: "રાજકુમાર! તમે પૃથ્વીનો ને ગાયનો મ્હોટો ધર્મ રાખ્યો, "વાઘવાઘણ તો યમરાજાના દૂત જેવાં હતાં, તેઓને રાજા કે ઠાકોર કોઈ "મારી શકતું ન હોતું. હે કુંવર! તમારા વિના જગતનું દુઃખ બીજું કોણ ઓછું કરે?" તથાપિ જગદેવે તે બહુ પરાક્રમની વાત જાણી નહિ. તેણે રજપૂતોને પાછા જવાની આજ્ઞા આપી. તેઓએ પાછા જઈને વાઘવાઘણ મરાયાના સમાચાર કહ્યા. રાજારાજ અને જગદેવનો સાળો બીરજ આ સમાચાર સાંભળીને બહુ રાજી થયા.

આણીમગ જ્યારે દાહાડો આથમ્યો ત્યારે જગદેવ અને ચાવડી નગરમાં પેઠાં ને ખાવાનું કર્યું; તથા થોડા પૈસા આપીને ઘોડાની ચાકરી કરાવી. ત્યાં તેઓ બે રાત ને એક દિવસ રહ્યાં, ને ભોજન કરવામાં થોડા રૂપિયા ખર્ચ્યાં. આ પ્રમાણે મેલાણ કરતાં કરતાં તેઓ પાટણ આવી પ્હોંચ્યાં; ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલા સહસ્રલિંગ તલાવની પાસે એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે ઉતરી પડ્યાં. ઘોડાને ત્યાં બાંધ્યા. મીઠું પાણી દેખાડયું, ને ઘોડા સંભાળ્યા. તેઓ ચોકડું ચાવતા ઉભા રહ્યા. પછી બંને જણ ખાનપાન કરીને તાજાં થયાં, એટલે જગદેવે ચાવડીને કહ્યું: "તમે અહિં ઘોડા પાસે રહો, હું નગર-

"માં જઈને એક ઘર ભાડે રાખું, તે પછી તમને નગરમાં લઈ જઈશ. "આપણ નટનટીની પેઠે સંગાથે ફરતાં સારાં દેખાઇશું નહિ." ચાવડી બોલી: "ત્યારે તમે સિધાવો, હું અહિં રહું છું." પછી જગદેવ કેડમાં કટાર ખોશીને અને તરવાર બાંધીને ઘર ભાડે લેવા નગરમાં ગયો; પછી શું નીપજ્યું તે સાંભળો:

હવે, સિદ્ધરાજના મુખ્ય પરગણાનો ધણી ડુંગરશી કરીને હતો તે પાટણનો કોટવાળ હતો. તેને એક દીકરો હતો તેનું નામ લાલ કુંવર હતું, તેને મ્હોટાઈ ઘણી હતી. કાંઇક જુવાન, વળી ઘેર પાટણની કોટવાળી, વળી મહેલ મ્હોટો, તેથી બધી રીતના મદ ભેગા થયા હતા, એટલે તે પૃથ્વી ઉપર પગ પણ દેતો નહિ. પાટણમાં ગણિકાનાં પાંચસેં ઘર હતાં, તેમાં સર્વને માથે જામોતી ગણિકા હતી, તેની પાસે ધન બહુ હતું, અને છોકરા અને છોકરિયો પણ ઘણાં હતાં. છોકરા પણ દ્રવ્યવાન્ હતા. એક સમયે કોટ-વાળનો દીકરો જામોતીને ઘેર રમવા ગયો, ત્યારે તેણે તેણીને કહ્યું; "એ "જામોતી! જો મને કોઈ ઘણી સુંદર અને કુલવતી સ્ત્રી મળે તો હું તેને "રાખું, અને તમને પણ રીઝ આપું." જામોતી બોલી: "બહુ સારૂં હું એક "શોધી ક્હાડીને તમારી સેવા બજાવીશ." પછી જામોતિયે પોતાની લુંડિયોને એ વાતની સૂચના કરી, ત્યારથી તેઓ કોઈ સુંદર સ્ત્રીની શોધમાં રહી હતી.

આ પ્રમાણે દિવસ વહી ગયા. જે દિવસે જગદેવ અને તેની સ્ત્રી પાટણ આવી પૂહોંચ્યાં તે દિવસે જામોતીની એક લુંડી, બપોરી વેળાએ, પાણીનું બ્હેડું લઇને સહસ્રલિંગ તલાવે પાણી ભરવાને આવી. ચાવડિયે, મુખ ઉપરનો મુકનો ઉંચો કરીને જોયું તો કોઈ પુરૂષ પાસે જોવામાં આવ્યો નહિ એટલે બુરખો ક્હાડી નાંખ્યો ને તલાવની બાંધણી અને તેના પાણીનો પટ જોતી બેઠી. જામોતીની આજ્ઞાનું સ્મરણ આણીને પેલી લુંડી ચાવડીને જોવા લાગી. તે તેને ઈન્દ્રની અપ્સરા જેવી અને આકાશની વિજળી જેવી તેજસ્વી જણાઈ. ચાવડીને જોઇને લુંડી રાજી થઈ ને માથે પાણીનું બ્હેડું મૂકીને તેની પાસે આવી તેને નમન કરી બોલી: "બાઈ! તમે ક્યાંથી પધાર્યાં "ને આ ઘોડાનો અસ્વાર ક્યાં ગયો છે?" ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યો: "તમે પૂછનાર કોણ છો?" લુંડી બોલી: "હુ તો સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં વડી વડારણ છું." ચાવડી બોલી: "હું ઉદયાદિત્ય પરમાર રાજાના કુંવર વ્હેરે પરણી છું." લુંડિયે કહ્યું: "તમારા વરને મ્હોટો ભાઈ છે?" તેણે કહ્યું: "હા, એમના મ્હોટા ભાઈ રણધવળ છે." ફરીને દાસી બોલી: "બાઈ "સાહેબ! કુંવરજીનું નામ શું?" ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યું: "તમે કેવાં છો;

"વળી વરનું નામ તે દેવાતું હશે?" દાસી બોલીઃ "સ્ત્રિયે પોતાના ધણીનું "નામ દેવું કે મહિમાવાન્ જગતના કર્ત્તારનું દેવું. તો પણ તમે દેશનાં ધણી "છો, તમને જેમ સારૂં દેખાય તેમ કરો." ત્યારે ચાવડી બોલીઃ "કુંવરનું "નામ જગદેવ છે." ફરી તે દાસિયે પૂછ્યુંઃ "તમારૂં પિયર ક્યાં,?" ચાવડી બોલીઃ "ટોડામાં; હું રાજારાજની પુત્રી છું, અને બીરજની બ્હેન થાઉં." ત્યારે દાસી બોલીઃ "કુંવર નગરમાં ગયા છે તેથી મને લાગે છે કે તમે ઘોડાને "સાચવતાં બેઠાં હશો." ચાવડી બોલી. "કાળિયાર નાગના જેવા ઘોડા ઉપર "નજર નાંખવાની કોની તાકાત છે." દાસી ફરીને બોલીઃ "મહાન્ રાજાના "કુંવર તે વળી એકલા કેમ નીકળ્યા છે?" ચાવડી બોલીઃ "એમની ઓર-"માઈમા સાથે રીસાઈને નીકળ્યા છે." એમ કહીને માંડીને બધી વાત કહી.

દાસી બધી વાત પૂરેપૂરી સાંભળીને નમન કરી અને બ્હેડું પાણીથી ભરીને ઘર ભણી ચાલી. તેણે જામોતી ગણિકાને કહ્યુંઃ "જો તમે તમારા "જુવાન શેઠને રાજી કરવાને ચાહતાં હો તો તલાવની પાળે એક સ્ત્રી એ "ઘોડા સાચવતી બેઠેલી છે, એના જેવી આખા દેશમાં મેં તો કહિં દીઠી "નથી. ને તમે જેવી વર્ણવતાં હતાં તેવી જ છે." એમ કહી, તેની જાત, તેના સસરાનું અને વરનું નામ, અને તેનું પિયર ક્યાં છે તે સર્વે કહ્યું. પછી જામોતિયે દાસીને ઘણા મોંઘા મૂલનાં લૂગડાં પ્હેરાવ્યાં અને જડા-વનાં ગૂજરાતી ઘરેણાં ઘાલ્યાં. એક સુંદર રથ તૈયાર કરાવ્યો, તેમાં પોતે બેઠી. ચાકરોએ રથના પડદા બંધ કર્યા. એ પ્રમાણે બીજી દાસિયોને સુંદર લૂગડાં ઘરેણાં પ્હેરાવીને વીસ કે ત્રીસ દાસિયોને પોતાની સાથે લીધી ને ચાકરોને હથિયાર સજાવીને આગળ કર્યા, એક દ્રવ્યવાન્ ખવાસને ઘોડે બેસારી મોખરે કર્યો. આ પ્રમાણે ચાવડી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ચાલી. અને તે જગ્યાએ આવી પ્હોંચી એટલે આડી કનાત ખેંચી દીધી, પછી જામોતી ઉતરી. ચાવડી જોડે પ્રથમ જે લુંડી વાતો કરી ગઈ હતી તે આગળ આવીને નમન કરવા લાગી. જામોતી બોલીઃ "વહૂ! ઉઠો, હું તમને "મળું, હું તમારી ફોઈ સાસુ થાઉં; આ વડારણે આવીને તમારા આવ્યાના "સમાચાર કહ્યા, ને તરત મેં મારો રથ જોડાવ્યો. હું રાજાની આજ્ઞાથી "આવી છું. મારો ભત્રીજો જગદેવ ટોડે પરણ્યા ત્યારે મારાથી આવી "શકાયું ન હતું, પણ હું રણધવળને મળી હતી, મારો ભત્રીજો જગદેવ ક્યાં "છે? એ ક્યાં ગયા છે? તમારે મારે ઘેર આવવું જોઈતું હતું. તમે નામ-"વતા કુટુંબમાં પરણ્યાં ને આવી જગ્યાએ બેસી રહેવું ઘટતું નથી."

તેણે ભભકાદાર સર્વે તાલમેલ કર્યો હતો તે જોઈને ચાવડી તો વિચારમાં

પડી, ને ઠગાઈ ગઈ. તેણે વિચાર્યું કે સિદ્ધરાજ જયસિંહને ને મારા પતિને સગપણ છે એવું તેમણે મને કહિ કહ્યું નથી, પણ રાજાના સગા રાજા હશે એમ જાણીને અને આવેલાં અજાણ્યાં માણુસનાં લૂગડાંઘરેણાં ઉપર ફરીથી નજર કરીને, તેણિયે તેને નમન કર્યું ને મળી. જામોતિયે તેને આશીર્વાદ દીધો, અને રથમાં બેસવાનું કહ્યું; અને બોલી કે, "અહિં હું એક માણુસ "મૂકતી જાઉં છું તે મારો ભત્રીજો આવશે એટલે તેને દરબારમાં તેડી "લાવશે." વળી તેણિયે એક ચાકર બોલાવીને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું કહ્યું. ચાવડિયે નાણાંની થેલિયો પોતાની પાસે રાખી, ને રથમાં બેઠી, એટલે રથ ચલાવ્યો. જામોતી તેને પોતાને ઘેર લાવી, ઘર મ્હોટું પોળબંધ હતું તેમાં તેઓ આવ્યાં ને રથ રાખ્યો. જામોતી ઉતરી ને પછીથી ચાવડી ઊતરી. ઘરમાંથી આદરમાન આપવાને માણુસ આવ્યાં. દેખાવડો પોષાક પ્હેરેલી અને ઘરેણાંગાંઠાંથી શણગરાયલી સ્ત્રિયો ચાવડીને મળવા આગળ આવી, અને તેને નમન કર્યું, કેટલીક તેને પગે પડી, કેટલીક તેની આગળ આવીને ખંમા ખંમા કરતી આગળ ચાલી. એ પ્રમાણે તેઓ તેને ઘરમાં લઈ ગયાં.

ઘર ચાર માળનું ઊંચું હતું અને ઘણું શોભાયમાન દેખાતું હતું, ચારે બાજુએ કળી ચૂનો છાંટયો હતો; ચોમેર ભીંતો શણગારી લીધી હતી ને તેના ઉપર સોનેરી રૂપેરી ચિત્ર કુહાડ્યાં હતાં; બારિયોમાં જાળિયો જડી લીધી હતી. ચાકરોએ એક સુંદર શતરંજી બીછાવી હતી તેના ઉપર ગાદીતકિયા, ઉશીકાં અને ગાલમસુરિયાં કીનખાબથી મઢી લીધેલાં મૂકયાં હતાં. ચાવડીને તેઓએ ત્યાં બેસારી, તે પેલી બે કોથળિયો પોતાની પાસે રાખીને બેઠી. ઉનું પાણી તૈયાર થયું. એટલે જામોતિયે એક દાસીને બોલાવીને કહ્યું: "જા, રાજાજીને જઈ કુહે કે પરમાર રાણીનો ભત્રીજો જગદેવ કુંવર આવ્યા "છે તે હમણાં તમને મળવાને આવશે. રાજાજીને કુહેજે કે તેમને સારૂં માન "આપે, ને વળી કુહેજે કે તેમનાં વહૂ ચાવડી મારે મહેલ છે.' દાસિયે આ પ્રમાણે સાંભળી લીધા પછી નમન કર્યું ને ગઈ. એક ઘડી વીત્યા પછી તે પાછી આવી ને બોલી: "મહારાજ ઘણા ખુશી થયા ને આજ્ઞા "કરી છે કે, જગદેવે પ્રથમ મને મળીને પછી રાણી પાસે જવું."

પછી જમવાનું તૈયાર થયું એટલે જામોતિયે કહ્યું: "વહૂવારૂ! જમવાને ઉઠો." ચાવડી બોલી: "હું પતિવ્રતા ધર્મ પાળું છું. જ્યારે કુંવર જમશે ત્યારે હું "જમવાનો વિચાર કરીશ. એ હજી સુધી આવ્યા નથી." પછી એક દાસી આવીને બોલી: "તમારા ભત્રીજા જગદેવ, મહારાજ પાસે જઈને તેમને "મળ્યા છે; તેઓ રાજાજી પાસે બેઠેલા છે,—રાજમહેલના રસોઈખાનામાંથી

"થાળ આવ્યા છે." જામોતી બોલી: "જા વેહેલી જા અને જગદેવને રાજા
"સાથે જમતા બંધ રાખ, અને રાજાજીને વિનવીને જગદેવને અહિં તેડી
"લાવ. આજે ફોઈ ભત્રીજાએ પાસે બેસીને જમવું જોઇયે. અહિં ભોજન
"તૈયાર થયું છે." વળી તેણે પોતાની મેળે બોલ્યાં કર્યું: "મારો ભત્રીજો
"જગદેવ આવ્યો નથી, તો એના ખાધા પ્હેલાં હું કેમ ખાઊં ? જ્યારે તેણે
"ખાધું છે એવું હું સાંભળીશ ત્યારે મારી મેળે હું જમીશ." એટલી વારમાં
જે દાસી ગઈ હતી તે પાછી આવી અને બોલી: "બાઈ સાહેબ! કુંવર
"રાજાજી સાથે જમે છે, બન્ને મહારાજ પાસે પાસે બેઠેલા છે. હું તેમને મારી
"નજરે જોઇને આવી; પણ તમારા ભત્રીજા તમારા ભણી આવવાના છે. એ
"કેવા શ્યામ વર્ણના છે!" જામોતી બોલી: "મારા પિયરમાં એવું સાધારણ
"છે. મારા ભાઈ ઉદયાદિત્ય પણ શ્યામ વર્ણના છે, પણ એ કુટુંબમાં જેવા
"રૂપાળા છે તેવા બીજા કોઇને મેં જોયા નથી."

આ પ્રમાણે તેઓએ વાતો કરી. પછી જામોતિયે સુંદર થાળ મંગાવ્યા ને એક થાળ ચાવડીના મ્હોં આગળ મૂકીને બોલી: "વહૂ! જમો." ચાવડિયે થોડું ખાધું. પછી દાસી થાળ લઈ ગઈ. ત્યાર પછી વાતોચીતો પાછી ચાલી. જ્યારે પાછલો પ્રહર દાહાડો બાકી રહ્યો ત્યારે ચાવડી બોલી: "હજી સુધી કુંવર
"પોતાની ફોઈને મળવાને આવ્યા નહિ. એમ કેમ?" જામોતી બોલી: "છોકરી!
"જા, ને મારા ભત્રીજા જગદેવને તેડી લાવ." ફરીથી પાછી વહૂજી સાથે તે વાતો કરવાને મંડી ગઈ પણ જગદેવ વિના સર્વે વાતો ચાવડીને ફીક્કી લાગવા માંડી. બે ઘડી પછી પેલી દાસી પાછી આવીને બોલી: "રાજા એમની સાથે
"વાતો કરે છે, એમને ઉઠવા દેતા નથી; તે કહે છે કે, પોહોર રાત્રે જગદેવ
"સૂવાને આવશે ત્યારે એમની ફોઈને મળશે." આવું સાંભળીને જામોતી દાસીના ઉપર ક્રોધે ભરાઇને બોલી: "મહારાજને જઈને વિનવ કે; જગદેવને મળ્યા-
"ને એમને ઘણાં વર્ષ થયાં છે ને સવારમાં આપની સાથે વાતો કરવાને
"કુંવરને ઘણી વેળા મળશે, પણ હવણાં તો એમને મળવા આવવાને આજ્ઞા
"આપવી જોઇયે." બે ઘડી રહીને દાસી પાછી આવીને બોલી: "રાજાજિયે
"પ્હેલાંના જેવોજ ઉત્તર આપ્યો."

દરમ્યાન જામોતિયે લાલકુંવરને કહાવ્યું: "આજનો મુજરો છે, પુહોર રાત્ર
"જાય ત્યારે ચાલ્યા ચાલ્યા આવજો; મારે હાથ એક સ્ત્રી આવી છે તે જો
"તમારી ખુશીમાં આવે તો રાખ કરી રાખજો, ને જો તમારી ખુસી નહિ
"હોય તો હું મારે ઘેર સાગરીદ કરી રાખીશ."

આવું સાંભળીને લાલકુંવરે અફિણ ચડાવા માંડ્યું, વે ઉપર મક્કર

ને માજમ ખાધી. વળી તેણે સખત કેફનો ભરેલો દારૂ પીધો; સારાં સારાં શૃગડાંધરેણાં વડે બની ઠણીને અત્તર કસ્તુરી શરીરે ચોળી. પછી ડોલતો ડોલતો, ભાલો ટેકવતો ત્યાં આવ્યો. તેના હાથમાં દારૂની ભરેલી બતક હતી. દાસિયે તેને જોયો એટલે, દોડી જઈને કહેવા લાગી "વહૂજી! મને "વધામણી આપો, કુંવર આવે છે." ચાવડિયે જાણ્યું કે ખરે જ તે આવતા હશે. પણ લાલકુંવર ઘરને આંગણે આવી પ્હોંચ્યો, તે દેખાય એટલે છેટે હતું. જ્યારે તે ઘરમાં પેઠો ત્યારે દાસિયે બારણાં દઈ દીધાં, ને સાંકળ પૂરીને ચાલતી થઈ. ચાવડિયે જાણ્યું કે એ મારો વર નથી. કાંઈ દગોફટકો થયો છે. પણ તેણે મનમાં વિચાર્યું કે મારે બહુ સાવચેત રહેવું જોઇયે, કેમકે મારામાં પુરૂષના જેટલું બળ નથી, ને આ તો કેફથી ચકચૂર છે. તેણે મનમાં એક કહેવત સંભારી કે ઠગની સાથે ઠગ થવું. પછીથી આવી સંકટની વેળાએ પોતાનું પાતિવ્રત્ય જાળવવાને જેવું સાવધાન રહેવું જોઇયે તેવું સાવધાન રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે મનસુબો કરીને તે ઉભી થઈને બોલીઃ "કુંવર! આવો પલંગે બેસો." તેણે ઉત્તર આપ્યોઃ "ચાવડી! તમે બેસો." તેને ઘણી સુંદર જોઈને ગોલો[1] રીઝયો. ચાવડિયે પણ તેને કટાક્ષ મારવા માંડ્યાં તે તેના કાળજા પાર નીકળી ગયાં.

नेन भलक भक लग्गिया, निसर गया दो सार
केइ घायल जाणसे, केड नाखण हार.

ગોલો પાણીના જેવો પાતળો થઈ ગયો. ને ચાવડિયે પણ આંધળે વ્હેરૂં કૂટાવા દીધું. તે બોલીઃ "મારે માટે જામોતિયે બહુ સારૂં કર્યું." લાલકુંવર બોલ્યોઃ "ઓ ચાવડી! મેં એને કહી રાખ્યું હતું કે, મને જો "ઉંચા કુળની, સુંદર, નિપુણ જવાન સ્ત્રી મળશે તો હું તેને મારી રાખ "કરીને રાખીશ; અને મારે જેવાં જોઈતાં હતાં તેવાં જ તમે મળી ગયાં. તમે "કહેશો તે પ્રમાણે હું કરીશ."

આ ઉપરથી ચાવડિયે જાણ્યું કે મને આટલી બધી ઠગીને મને ને આને બળાત્કારે મેળવી આપનાર ગણિકા જ છે. લાલ પાસે બતક અને પ્યાલો જોઈને તથા કેફથી તેને ચકચૂર થયેલો દેખીને તેની પાસેથી બતક અને પ્યાલો લઈ લીધો ને પ્યાલાને ટંકોટંક ભરીને તેને ધર્યો ને બોલીઃ "કુંવર! મારા હાથનો એક પ્યાલો લ્યો." ત્યારે લાલે ઉત્તર

---

[1] લાલ મ્હોટા અધિકારીનો પુત્ર હતો તો પણ જણાય છે કે તે ગોલો અથવા અવાસ જાતનો હતો. તેમને મ્હોટે અધિકારે ચડાવે છે ખરા પણ તેઓ ગુલામ અથવા તેમના વંશના હોય છે.

આપ્યું: "એ કેરી છે ને મેં બહુ કેફ કરી છે, ને તમે મને બીજો પ્યાલો
"આપો છો? ના, ના, આપણે, વાતો કરિયે." ચાવડી બોલી: "વાતોમાં શું?
"હું તમને પ્હેલ વેરકીજ આપું છું માટે મારો હાથ પાછો ઠેલશો નહિ;
"હું જે તમને રાજી થઈને આપું છું તે મને હૉંસ છે માટે તમારે લેવું જ
"જોઇશે." જ્યારે તેણિયે આટલું બધું કહ્યું, ત્યારે તેણે પ્યાલો લીધો ને પી ગયો, અને પછી ધ્રુજતે હાથે એક ભરીને ચાવડીને આપવા લાગ્યો. તેણિયે પોતાનો મુકનો આગળ ખેંચીને પ્યાલો પોતાની કંચુકી ઉપર રેડી દીધો. તેણિયે ફરી ભર્યો ને જોયું કે ગોલો પલંગે આડો થયો છે, પણ હજી સુધી સારી પેઠે ચકચૂર થયો નથી એટલે તેણિયે ફરીને એક પ્યાલો ભરીને આપ્યો, અને તે પીતાં પીતાં દાંત પીશીને પલંગ આગળ પડ્યો.

એટલે ચાવડિયે જોયું કે હવે એનો ઉપાય ચાલે નહિ એવો બેભાન બની ગયો છે એટલે તે તાબડતોડ ઉઠી ને તેની તરવાર લઈને તેનું ગળું વાઢી નાંખ્યું. પછી ગોદડાને પલંગ ઉપરથી લઈને તેમાં તેને વીંટી લીધો, અને ઝરૂખા નીચે રાજમાર્ગ હતો તેમાં એ વીટો નાંખી દીધો. મધ્ય રાત્ર પડી એટલે ચોકીવાળા ચોકી ફરતા ફરતા આવ્યા; તેમણે પોતાના મ્હોં આગળ વીટો પડેલો દીઠો, ને જાણ્યું કે કોઈ ચોર વેપારીના ઘરમાં ખાતર પાડવા પેઠેલા તે જાગી ઉઠી હોંકારા કરવાથી વીટો નાંખીને નાશી ગયા હશે. તેઓએ ધાર્યું કે કોટવાળ આપણને સાબાશી આપશે તેથી વીટો ઉંચક્યો. તે તેમને ઘણો ભારે લાગ્યો, એટલે માંહોમાંહે ક્હેવા લાગ્યા કે "આપણે એને હવણાં ઉકેલવો નહિ;
"સૂર્ય ઉગતાં માલધણી ચોરનું પગલું ક્હાડવાને અને પોતાની માલમતા
"સારૂ પૂછતો આવશે. માટે ચાલો આપણે જઈને આ વીટો જેવો છે એવો
"ને એવો કોટવાળના ચબુતરામાં મૂકિયે. સવાર થશે ત્યારે આપણે કહીશું."

આણીમગ ચાવડી ઉપરની મેડિયે, પોતાનાથી બને એવી રીતે દઢપણે પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેલી બેઠી.

હવે જગદેવનું સાંભળો—સાંજ પડતાં ઘર ભાડે રાખીને અને બધી ગોઠવણ કરીને જ્યાં ઘોડા અને પોતાની સ્ત્રી મૂકીને ગયો હતો ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ગાડિયો ને ઘોડાની નિશાનિયો દીઠી. તેણે જાણ્યું કે કોઇયે ચાવડીને ઠગી છે, ને અહિંથી લઈ ગયું છે. જે બન્યું હતું તે ક્હેવાને પોતે દરબારમાં ગયો. અશ્વશાળા આગળ, દરબારને મોખરે અશ્વપાળ બેઠેલો હતો. તેણે જગદેવને ત્યાં આવેલો જોઈને ધાર્યું કે આ કોઈ ખરો રાજવંશી છે. પછી પોતે ઉઠયો અને તેને મળ્યો, અને પૂછ્યું; "તમે ક્યાંથી પધાર્યા છો?" જગદેવ બોલ્યો: "હું મારો રોટલો મેળવવાની આશાએ અહિં આવ્યો

"છું. હું પરમાર રજપૂત છું." અશ્વપાળ બોલ્યો: "જો તમે આ ઘોડાની "સંભાળ રાખો તો આપણે એકઠા રહિયે, અને તમને પગાર અને ખાવાનું "મળશે." જગદેવનું હૃદય ને વિચાર ત્યાં હતાં નહિ; પણ તેણે ધાર્યું કે આ અધિકારી રાજાનો મેળાપ કરાવશે, અને તે પ્રમાણે તેણે હા કહી. એટલે પોતે તેની પાસે રહ્યો, પણ મનમાં ઘણો સંતાપ કરવા લાગ્યો. તો પણ—

ક્ષણમાં ક્ષિણ ક્ષણમાં વધે, ક્ષણે અર્ધ, ક્ષણ લીન;
દૈવે દીધા ન ચંદ્રને, સર્વે સરખા દિન.[1]

તેણે ધાર્યું કે, આ ખોટું છે, પણ શું કરિયે? જ્યારે સંધ્યાકાળ પડી ત્યારે તેણે ઘોડાને રાતબ ચંદી ખવરાવી. તે દાણિયો (અશ્વપાળ) પોતાને ઘેરથી જમણની થાળ લાવ્યો; પણ જગદેવને ભાવ્યું નહિ; તથાપિ પેલાની આગળ ખાધું ના ખાધું કરીને, તે થાળ પાછી મોકલી. આખી રાત તેણે પોતાની પથારીમાં ધડપછાડા નાંખ્યા.

આખરે પરોઢિયું થયું. ડુંગરશી કોટવાળ ચબુતરે આવ્યો. ચોકી-વાળાઓએ નમન કરીને તેને વીંટો બતાવ્યો, અને કહ્યું: રાત્રે "ચોર "નાશી ગયા તેમની પાસેથી અમને મળ્યું." માલ પકડાયો તેથી કોટ-વાળ ખુશી થયો; ને બોલ્યો: "વીંટો છોડીને જુઓ, એમાં શું છે." ચાકરો ટપોટપ છોડવા મંડી ગયા; જ્યારે તેઓએ ત્રીજું પડ છોડવા માંડયું ત્યારે લોહી નજરે પડયું; તેઓ બધા ચમક્યા, અને ઝટોઝટ વીંટો છોડતાં તેમના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ માણસને મારી નાંખીને તેનું મડદું તેમાં વીંટી લીધું છે. ડુંગરશિયે મડદું ઓળખ્યું અને બોલ્યો: "અરે! એ "તો નક્કી લાલડો! તે મારા હૃદયને કેવો વાહાલો હતો! તે જેવો હતો "તેવો જ દેખાય છે–ઘરેણાં ઘાલેલાં તેવાં જ છે." કોટવાળે છાતી કૂટી અને ચાકરોને કહ્યું: "દોડો જાઓ, તપાસ કરો ને ખરી ખબર લાવો આ તો "તમારા જવાન શેઠ લાલકુંવરનું મુખ દેખાય છે." તેઓ બોલ્યા: "એ "તો ઘરમાં ઉંઘે છે." તેઓએ જઈને તેના ખવાસને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, અહર રાત્ર જતાં એ તો જામોતી ગણિકાને ઘેર ગયા છે. માણસોએ ત્યાં જઈને ગણિકાને પૂછ્યું. તેણિયે કહ્યું કે ઉપરની મેડિયે એ તો આરા-મમાં સુતેલા છે. તેઓએ કહ્યું કે એમને ઉઠાડીને બોલાવો. ત્યારે દાસિયે

---

૧ અસલ નીચે પ્રમાણે છે.

खण खीणो, खण वड्ढो, खण आधो, खण लीह,
दैव न दीधा चंदने, सबे सरीखा दीह.

જઈને કહ્યું: "ચાવડી! કુંવરને જગાડીને અહિં મોકલો." ત્યારે ચાવડિયે ક્રોધાયમાન્ થઈને કહ્યું: "માલજાદી રાંડ! તારા બાપને તે વેળાએ જ મેં "મારી નાંખ્યો છે ને વીંટા કરીને રસ્તામાં નાંખી દીધો છે. તેં ચાવડાની "દીકરીની સાથે આવી લુચ્ચાઈ કરવાની હામ બકી છે! રાંડ! મારો પતિ "કુંવર જાણશે ત્યારે તારી વલે છે. બીજી સ્ત્રિયો ગણિકાનું કામ કરતી "હશે અને તેમને ઘણા સાથે પ્રીતિ હશે પણ હું તો શાપ દઉં છું કે, "નારાયણ તારા ઘરનું સત્યાનાશ વાળો. મારી હઝુરમાં તેં ગોલાને મોક- "લવાની હામ બીડી. એક ગોલો જે મારા ઘરના આંગણા બ્હાર "બેસવાને યોગ્ય! એની આંખ તેં મારા ઉપર નંખાવાને હિંમ્મત ચલાવી!"

ગણિકા આવું સાંભળીને મરણ તુલ્ય બની ગઈ. ચાકરોએ દોડી જઇ ને કોટવાલને કહ્યું: "કોઈ ચાવડી રજપૂતાણિયે જવાન કુંવરને મારી "નાંખ્યા છે." તે ઉપરથી કોટવાલ બસેં માણસ લઈને જામોતીને ઘેર ગયો ને મેડા ઉપર ચડ્યો. જે ઓરડામાં ચાવડી હતી તે તો સજ્જડ બંધ કર્યો હતો; પણ પછવાડેની પછી તે અક્કેક ફેરે માત્ર એક માણસ અંદર પેશી શકે એવી એક બારી હતી. ત્યાં નીસરણી મૂકીને, એક ચાકર ઉપર ચડ્યો, અને ઓરડામાં જોવા લાગ્યો. ચાવડિયે તરવાર વતે તેને મારી પાડ્યો. તેનું માથું ઓરડામાં પડ્યું ને ધડ બાહાર જતું ને પડ્યું એ જ પ્રમાણે તેણિયે પાંચ ૭ માણસો કાપી નાંખ્યાં, પણ કોઈનાથી તેને પકડાઈ શકાઈ નહિ. સર્વે જણા કાંપવા લાગ્યા.

આ વાત તો બધે ચાલી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને જાણ થયું કે, કોઈ ચાવડી રજપૂતાણીના ઉપર ઠગાઈ કરવામાં આવી છે, અને કોટવાળના દીકરાને અને બીજા ચાર પાંચ માણસોને તેણે ઠેર કર્યાં છે; વળી તે ઉપરને માળે સંતાઈ પેશીને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. રાજા બોલ્યો: "સત્વર દોડો અને આજ્ઞા કરો કે મારા આવતાં સુધી કોઇયે તેને કાંઈ કરવું "નહિ; હું સત્વર ત્યાં આવું છું." પછી સિદ્ધરાજે પોતાનો ઘોડો મંગાવ્યો ને અશ્વાર થયો; ઠાણિયે અને જગદેવે તેને નમન કર્યું. જગદેવને જોઈને રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મનમાં વિચાર્યું કે,–"આ કોઈ સારો ઠકરાણો જણાય "છે; પણ મેં એને આગળ કોઈ દિવસ દીઠો નથી." જગદેવ ઘોડે ચડી રાજાની આગળ થયો. તેણે તેના ઉપર જામોતીને ઘેર પૂહોંચતાં સુધી નિહા- ળીને જોયાં કર્યું. સિપાઇઓએ બીડમાં રસ્તો કરાવ્યો. રાજા ઉતર્યો, તેની પછવાડે ઠાણિયો અને જગદેવ પણ ચાલ્યા. પછી જયસિંહ બોલ્યો: "ચાવડી દીકરી! મને કહે તારૂં પિયર ક્યાં? તારૂં સાસરૂં ક્યાં? અને તું

"કોને વ્હેરે પરણી છે?" ચાવડિયે જોયું અને જાણ્યું કે આ કોઈ મ્હોટો ઠકરાણો છે; તેથી તે બોલી: "મહારાજ! હું રાજારાજ ચાવડાની દીકરી; "અને બીરજની બ્હેન છું અને ધારના રાજા ઉદયાદિત્ય પરમારના ન્હાના "કુંવર વ્હેરે પરણી છું." ત્યારે રાજા બોલ્યો: "ચાવડી દીકરી! તેં મારાં "માણસને શા માટે મારી નાંખ્યાં?" તેણિયે રોષમાં ઉત્તર આપ્યો: "મહા- "રાજ! આ દુષ્ટ રાંડ મને ઠગીને અહિં લાવી અને એક ગોલો મારી "આબરૂ લેવા આવ્યો માટે મહારાજ! મેં એને મારી નાંખ્યો. હું રજપૂતની "પુત્રી છું; હું મરતાં પ્હેલાં ઘણાને ઠેર કરીશ. ને મરતાં સુધી હું લડીશ. "ઈશ્વરને જેમ સારૂં લાગશે તેમ કરશે. મારા સ્વામીરાજ પણ નગરમાં છે,"

તે વેળાએ, જગદેવે અગાડી આવીને કહ્યું: "ચાવડી! બારણાં ઉઘાડો, તમે "ઘણું સંકટ સોસ્યું છે." ત્યારે ચાવડિયે જગદેવનો અવાજ ઓળખીને બારણાં ઉઘાડ્યાં અને એના હાથમાં આવીને પડી. રાજાએ જાણ્યું કે આ જ જગદેવ હશે. પછી જયસિંહે ચાવડીને કહ્યું: "તને હું મારી પુત્રી ગણું છું," પછી તેણે પોતાના ચાકરોને બોલાવીને કહ્યું: "જાઓ જઈને રથ લઈ આવો, ને "સાથે દશ દાસિયો લાવીને એમને દરબારની હવેલિયે ઉતારો આપો,"

પછી ડુંગરશી કોટવાલ આવીને રાજાને વિનતિ કરવા લાગ્યો; "મહારાજ! "સલામત મારૂં ઘર ભાંગનારને માટે તમે શી આજ્ઞા આપો છો?" રાજા બોલ્યો: "આ ચાવડી પુત્રિયે પોતાનો પતિવ્રતાધર્મ સાચવ્યો છે. જ્યારે એક "ગોલો કોઈ રજપૂતની પુત્રીને બગાડવા ધારે છે ત્યારે ખચીત એને શિક્ષા "થવી જ જોઈયે. મેં નગર તમારા સ્વાધીનમાં કર્યું તે શું ખોટું કરવાને માટે?" એવું કહીને આજ્ઞા કરી કે, "એને કોટવાળી ઉપરથી ફ્હાડી મૂકવો, "અને એણે મને મ્હોં બતાવવું નહિ." પછી તરત જ તેની માલમતા જપ્ત કરી લીધી, ને તેને દેશપાર કરીને શિક્ષા દીધી, તથા તેનું ઘરબાર લુંટાવી લેવરાવ્યું. આ પ્રમાણે કોટવાળનું ઉદાહરણ બીજાઓને બતાવ્યું. પછીથી સિદ્ધરાજે ગણિકાઓને કેદ કરી અને સર્વેનાં નાક કાપી, માથું મુંડાવીને અને તેઓને શિતળાના[1] વાહન ઉપર બેસારીને આખા નગરમાં ફેરવી ફ્હાડી મૂકી, અને તેમનાં ઘરબાર લુંટાવી દીધાં.

ચાવડીને રથમાં બેસારીને અને દશ દાસિયો ચાકરીમાં આપીને રાજાએ તેને એક ભવ્ય ઘરમાં રાખી. જયસિંહ પોતે જાતે તેને ત્યાં લઈ ગયો અને કામકાજને સારૂ એક વૃદ્ધ ખવાસ તેને સ્વાધીન કર્યો તથા એક વર્ષ સુધી ચાલે એટલું ખાવાનું તેના ઘરમાં ભરાવ્યું, તેમ જ ઘરખટલાને

---

૧ શિતળાદેવીનું વાહન ગધેડું છે.

જોઇયે તેટલો સામાન પૂરો પાડ્યો. વળી તેણે, ઘરની ચોકી કરવાને એક બળવાન્ ચોકીદાર આપ્યો, તથા તેના સાથને માટે જે જે અગત્યનું હતું તે તે પૂરૂં પાડ્યું. અને ફરીને કહી સંભળાવ્યું કે મેં તને મારી પુત્રી કરીને સ્થાપી છે. પછી, જગદેવને પોતાની સાથે લઈને દરબારમાં ગયો. ત્યાં બેશીને જગદેવનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. રાજા જગદેવથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેને પોતાની પાસે બેસારીને જમાડ્યો. જ્યારે પ્રહર રાત્ર ગઈ ત્યારે તેણે તેને પોષાક, કડાં, મોતીની માળા, કંઠો, એક શિરપેચ ઇત્યાદિ આપી રજા આપી. જગદેવ ઘેર ગયો, ને ચાવડીને ભેટયો, ને તેને મોતીની માળા આપીને કહ્યું કે તેં સત્વર આપણો મેળાપ રાજા સાથે કરાવ્યો; નહિ તો, દશ બાર દિવસની ઢીલ થાત ને વચ્ચે કોઈ ત્રીજાને રાખીને રાજાને કહાવવું પડત. આ પ્રમાણે દિવસમાં જે જે બન્યું હતું તે તે વિષે વાતો કરતાં રાત્રિ પડી.

ચાવડિયે પાતિવ્રત કરવા માંડ્યું હતું તેથી કાંઈ ખાધું ન હતું, એટલા માટે, સવારમાં ત્રણ વાગતાં તેણે ઉઠીને રસોઈ કરી, પાણી ઉન્હું મૂક્યું. બધું જ્યારે તૈયાર થયું ત્યારે તેણે જગદેવ કુંવરને જગાડ્યો; તે બોલ્યો: "આજે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ?" ચાવડિયે કહ્યું: "રાજા તમને "તેડું મોકલશે; એમને તમારી સાથે વાતો કરવાને રસ પડે છે માટે આખા "દિવસમાં એક પળ પણ તમારા વિના તે રહેશે નહિ. મેં વ્રત લીધું છે તે "તો તમે જાણો છો, કાલનો મને અપવાસ છે; તમે ન્હાશો અને જમશો "ત્યાર પછી હું જમીશ." જગદેવે કહ્યું કે તમે ખરી વાત કહો છો; તે ઉઠીને ન્હાયો, અને બન્ને સંગાથે જમ્યાં, કે ઘોડાવાળો આવ્યો, ને બ્હાર રહીને બોલાવા લાગ્યો. જગદેવે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે હું જાઉં છું. તે પછી બારણા આગળ આવ્યો, ને ઘોડે ચડીને દરબારમાં ગયો.

રાજાએ ઉભા થઈને માન આપી બેસાર્યો. તેઓ એકઠા મળી જૂની વાતો કરવા લાગ્યા. રાજાએ પૂછ્યું; "તમે મારી પાસે રહેશો?" જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: "મારો રોટલો પેદા કરવાને હું ઘેરથી નીકળ્યો છું." રાજા બોલ્યો: "તમે પટો "રાખશો કે ઉચ્ચક રકમ ઠરાવી તે પ્રમાણે લીધાં જશો?" જગદેવે કહ્યું: "મહારાજ! ઉચ્ચક પગાર લેવો મને ઠીક પડશે; નિત્યના એક હજાર રૂપિયા "આપશો ને ગમે તેવા જોખમવાળી જગ્યાએ મને ઠરાવશો; પાછી પાની દઉં તો "રજપૂત નહિ." રાજાએ કહ્યું: "બહુ સારૂં." પછી ભંડારીને બોલાવીને તેને આજ્ઞા કરી કે, "જગદેવને નિત્યના બે હજાર રૂપિયા ભંડારમાંથી આપજો; મહિ- "નાના સાઠ હજાર થયા. જોજો પગાર આપવામાં કાંઈ અડચણ થાય નહિ."

ફરીથી રાજાએ જગદેવને શરપાવ કર્યો ને પરવાનો લખાવી મ્હોર છાપ સુદ્ધાંત કરીને તેને હાથ આપ્યો.

જ્યારે જગદેવને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે પાટણના મ્હોટા સામંતો માંહોમાંહે બડબડવા લાગ્યા કે, "આને તે રાજાએ શું કરવાને ચાક-"રિયે રાખ્યો હશે?" વળી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, "સૂર્ય ઉગે છે કે રાજા "એને બે હજાર રૂપિયા આપે છે! એંશી લાખ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર આવશે "તો એકલો તે શું હરાવશે?" આવું છતાં પણ, રાજા તો જગદેવનાથી ઘણો ખુશી થયો, તે તેને પોતાની એક બાજુએ કે સામો બેસારે અને તેને કાંઈ પણ તુષ્ટિદાન આપ્યા વિના ઘેર જવા દે નહિ. આ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ત્યાર પછી જગદેવને કુંવર થયો, તેનું નામ જગધવલ પાડ્યું; અને ત્રણ વર્ષ પછી, બીજો કુંવર જન્મ્યો તેનું નામ બીજધવલ પાડ્યું. ન્હાનકડા રાજકુમારોને રાજા ઘણું લાડ લડાવતો. તેને ન્હાનાં છોકરાંને અને સાદા લોકોને કાંઈ ઇનામ આપવાનો ચાલ હતો. તેઓ પોતાની ભોળાઈને લીધે હસવા સરખી વાતો કરતા; રાજા ધર્માદા કરવા સારૂ નિત્યના હજાર ખર્ચતો. આ વાત ભાટ લોકો કેમ નોંધી રાખે નહિ? કેમકે, "ધર્મગુરૂનું નામ, અને ભલું કરનારનું નામ સ્મરણ રાખવું એ છ વ્રત માંહેલું એક વ્રત છે."

મ્હોટો કુંવર પાંચ વર્ષનો થયો અને ન્હાનો બે વર્ષનો થયો, ત્યારે એક વાર ભાદ્રપદ મહિનો આવ્યો. તેમાં, વાદળાંથી રાત્ર અંધારી ઘોર જેવી બની રહી હતી, આકાશમાંથી વર્ષાદ વરસતો હતો, દેડકાં ડ્રૂં ડ્રૂં કર્યાં કરતાં હતાં, મોર કેકારવ કરી રહ્યા હતા, બપૈયા બોલી રહ્યા હતા, અને વિજળિયોના ઝબુકા થતા દેખાતા હતા. ભાદ્રપદની આવી રાત્રિ કાયરની છાતી ચાલે નહિ એવી હતી. આવી રાતની વેળાએ રાજાને કાને એક અવાજ ગયો. તે જાણે ચાર સ્ત્રિયો, પૂર્વ દિશામાં ખુશીમાં ગીત ગાતી હોય અને બીજી ચાર તેમ-નાથી થોડે છેટે રડતી હોય એવું સંભળાયું. રાજાએ ચોકીવાળાને બોલાવીને પૂછ્યું કે હવણાં કોણ જાગે છે? જગદેવે ઉત્તર આપ્યો,–"મહારાજ શી આજ્ઞા છે?" રાજા બોલ્યો: "જગદેવ! તમે ઘેર ગયા નથી?" કુંવર બોલ્યો: "આજ્ઞા આપ્યા વિના હું કેમ જાઉં?" રાજા બોલ્યો: "વારૂ ત્યારે "હવણાં ઘેર જાઓ." જગદેવે કહ્યું: "મહારાજ! ચોકીવાળાને શી આજ્ઞા "કરવાની હતી? હું તે આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને ઘેર જઈશ." રાજાએ પૂછ્યું: "આપણને સંભળાય છે એ શાનો અવાજ છે?" જગદેવ બોલ્યો: "કોઈક સ્ત્રિયો ગાય છે, અને કોઈક રડે છે." રાજા બોલ્યો: "જોઈ આવીને "કહો કે કોણ રડે છે ને કોણ ગાય છે? સવારમાં મને બધા સમાચાર કહેજો."

જગદેવ, નમન કરીને, માથે ઢાલ મૂકી, હાથમાં તરવાર લઈ એકલો બ્હાર ચાલ્યો. રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, ભાદ્રપદ મહિનાની રાત્રિઓ તો ભયભરેલી છે; ચાલ, જઈને જોઉં કે એ જાય છે કે નહિ. આ પ્રમાણે મનસુબો કરીને અને અંધારપછેડો ઓઢીને જગદેવની પછવાડે સિદ્ધરાજ પણ ચાલ્યો. ઘણા સામંતો ચોકી કરતા હતા તેઓને દરેકને બોલાવીને રાજાએ કહ્યું કે કોણ ચોકી પ્હોરે છે? દરેક ઉમરાવે પોતાનાં નામ દીધાં. ત્યારે રાજા બોલ્યો: "પૂર્વ દિશામાં કેટલીક સ્ત્રિયો ગાય છે અને કેટલીક રડે છે તેની "બાતમી લઈ આવવા રાજાજી તમને ફરમાવે છે." એક સામંત બોલ્યો: "જે "નિત્યના બે હજાર ખાય છે અને જેને રીઝો મળે છે તેને મોકલવા દ્યો, "આટલા દિવસથી પગાર ખાધાં કરે છે તે શું મફત ખાય છે?" રાજાએ આ સાંભળ્યું. બીજા કેટલાક સામંતો હતા તે બોલ્યા: "અમે રાજાને "બાતમી આણી આપિયે છિયે." પછી જેવા તેઓ ચાર પાઈમાં સુતા હતા તેવા ને તેવા એક બીજાને અમસ્થા કહેવા લાગ્યા. "ઠાકોર! ઉઠો, ઉઠો!" પછી હથિયાર સજતા હોય એમ ઠોકમઠોકા કરીને, અને ઢાલોનો ખડભડાટ કરીને પાછા ઉંઘી ગયા.

એટલી વારમાં જગદેવ તો પૂર્વમાં જ્યાં ગાણું સંભળાતું હતું તેણીમગ ચાલ્યો—સિદ્ધરાજ તેની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો ગયો. જગદેવ નગરના દરવાજા આગળ આવી પ્હોંચ્યો; દરવાને બારી ઉઘાડીને તેને બ્હાર જવા દીધો. સિદ્ધરાજ બોલ્યો: "હું એ સામંતનો ખવાસ છું મને પણ "જવા દે." એ પણ બાહાર નીકળ્યો, જ્યાં સ્ત્રિયો વિલાપ કરતી હતી તેણીમગ જયદેવ ચાલ્યો ને તેમને કહ્યું: "તમે કોણ છો? તમે મૃત્યુલોકનાં "માનવી છો, કે દેવાંગના છો, કે ભૂતડી, પ્રેતડી, અથવા સિદ્ધ કે શિકોત"ર છો? આવી મધ્ય રાત્રિની વેળાએ તમે આવો બળાપો કરીને કેમ "વિલાપ કરો છો? મને કહો કે તમારે માથે શું સંકટ આવી પડ્યું છે?" તેઓ બોલિયો: "પુત્ર જગદેવ! તું પાસે આવ. તું અહિં શા માટે આવ્યો છે?" તે બોલ્યો: "હું તમારા વિલાપનું કારણ જાણવા આવ્યો છું." તેઓ ફરીને બોલિયો: "અમે પાટણની જોગણિયો છિયે. કાલે સવારમાં "દશને ટકોરે સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મોત છે. એટલા માટે અમે વિલાપ "કરિયે છિયે. હવે ભક્તિ, બલિદાન, બાકળા, કોણ કરશે? પૂજા અર્ચા "કોણ કરશે? માટે અમે વિલાપ કરિયે છિયે." રાજા જ્યાં સંતાઈ રહ્યો હતો ત્યાંથી, તેઓએ કહ્યું તે બધું તેણે સાંભળ્યું. જગદેવ બોલ્યો: "પણ "પણે ગાય છે તે કોણ?" જોગણિયો બોલિયો: "જા જઈને તેમને પૂછ," જગદેવ

ગયો અને નમન કરીને બોલ્યોઃ "તમે વધાવાનાં ગીત ગાઓ છો, તમારામાં "મુખ્ય કોણ છે અને તમે એવડાં શાથી રાજી થયાં છો કે આ પ્રમાણે 'ગાઓ છો ?" તેઓ બોલિયોઃ "અમે દિલ્હીની ઇષ્ટ દેવિયો છિયે. અમે "સિદ્ધરાજ જયસિંહને લેવા સારૂ આવિયો છિયે. જો પણે વિમાન છે, એટલા "માટે અમે વધાવા ગાઇયે છિયે." જગદેવ બોલ્યોઃ "કેઈ વેળાએ એમનું મોત છે?" દેવિયો બોલિયોઃ "સવારમાં સવા પ્રહર દિવસ ચડતાં સેવા કરવા "સ્નાન કરી એ તૈયાર થશે અને પિતાંબર પ્હેરીને બાજઠ ઉપર ઉભો ર્‌હેશે "તે વેળાએ અમે એને મારીશું એટલે એ શરીર છોડશે." ત્યારે જગદેવ બોલ્યોઃ "હવણાંના કાળમાં સિદ્ધરાજ જેવો કોઈ રાજા નથી. કેટલું પુણ્યદાન "કે બાધા આખડી કરિયે કે જેથી સંકટમાંથી એ ઉગરે ?" તેઓ બોલીઃ "એ ઉગરે એવો માત્ર એકજ ઉપાય છે; જો કોઈ રાજાની બરાબરિયો "સામંત પોતાનું માથું કાપીને અમને અર્પણ કરે તો સિદ્ધરાજ જયસિંહનો "આવરદા વધે." જગદેવ બોલ્યોઃ "જો મારૂં માથું કામ લાગે એમ હોય તો "તે લઈને સિદ્ધરાજનો આવરદા અને રાજ્ય વધારો. જો એમ હોય તો હું "તૈયાર છું." દેવિયોએ કહ્યુંઃ "જો તું તારૂં માથું ચડાવે તો સિદ્ધરાજ ઉગરે." ત્યારે જગદેવ બોલ્યોઃ "મને થોડી ઘડીની રજા આપો, હું જઈને "મારી સ્ત્રીને સર્વ વર્ત્તમાન કહું છું અને તેની આજ્ઞા લઈને પાછો આવું છું." દેવિયો ખડખડ હસવા લાગી. "કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીનું મોત થાય "એવું માન્ય કરે નહિ; પણ જા અને પૂછ, અને સત્વર પાછો આવ."

આવી આજ્ઞા મળી એટલે જગદેવ પોતાની મેળે ઘર ભણી પાછો વળ્યો. સિદ્ધરાજે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હવે એ પાછો આવે છે કે નહિ તે જોઉં છું, અને ચાવડી શું ક્‌હે છે તે પણ જણાશે. એમ ધારી તે પણ તેની પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ પાછો આવીને ઘરમાં પેઠો અને ઉપલે માળે ચઢ્યો, તે ચાવડીને ભેટ્યો; સિદ્ધરાજ જયસિંહ વહૂવરની વાત સાંભળતો સંતાઈ રહ્યો; નિત્યની રીત પ્રમાણે તેઓ ભેગાં બેઠાં. જગદેવ બોલ્યોઃ "ચાવડી ! વાત આમ બની છે." ચાવડી હાથ જોડીને બોલીઃ "સ્વામીનાથ ! શી આજ્ઞા છે?" પછી જગદેવે બધી વાત માંડીને કહી, ને બોલ્યોઃ "હું તારી રજા લેવાને આવ્યો છું." ચાવડી બોલીઃ "ધન્ય ઘડી ! ધન્ય રાત ! આવા દિવસને માટે જ આપણે "લૂણ ખાઇયે છિયે. તેમને જીવ આપો. જીવને સટે જ ખાવાનું, તુષ્ટિદાન "અને ભૂમિ પળે છે, તમે ઘણો સારો નિશ્ચય કર્યો છે; રજપૂતનો એવો "ધર્મ છે. સિદ્ધરાજ જીવશે અને રાજ્ય કરશે તો સર્વે સારાં વાનાં છે. "એમ નહિ તો પછી જિવતર શા કામનું છે ? પણ સ્વામીરાજ ! મારી

"એક વિનતિ છે. મારે શા માટે જીવવું જોઇયે; બે પ્રહર માટે હું એટલું "બધું સંકટ વેઠું ?[1] તમારી સાથે હું પણ મારો જીવ આપીશ." જગદેવ બોલ્યો: "પણ બાળકોની શી વલે થશે ?" ચાવડી બોલી: "ત્યારે એમનું "પણ બલિદાન આપો." ત્યારે જગદેવે કહ્યું: "જો એમ જ હોય તો હવે "ઢીલ કરવી નહિ." જગદેવ મ્હોટા કુંવરને હાથે વળગાડીને ઉતર્યો; ચાવડી તેમની પછવાડે ન્હાના કુંવરને લઇને ઉતરી. સિદ્ધરાજ જયસિંહને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને મનમાં કહ્યું: "બહુ સારૂં કર્યું રજપૂત ! અને ઘણું ઠીક "કર્યું રજપૂતાણી !"

તે પછી તે ચારે જણ આગળ ચાલ્યાં. શું બને છે તે જોવા રાજા પણ પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ અને ચાવડી દેવિયોની પાસે આવી પ્હોંચ્યાં. તેઓ બોલિયો; "જગદેવ ! તારૂં માથું કાપવાને તૈયાર છે ?" તે બોલ્યો: "મારા માથાને સટે સિદ્ધરાજના આવરદામાં કેટલાં વર્ષ વધારશો ?" તેઓ બોલિયો: "એ બાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે." ફરીને જગદેવે કહ્યું: "ચાવડી "અને બે બાળકોના જીવ મારા જીવ જેટલા જ અગત્યના છે, માટે ચાર "જીવને સટે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ વર્ષનો આવરદા આપો; હું ચાર જીવ આપું છું." દેવિયો બોલી: "તથાસ્તુ." એટલે ચાવડિયે પોતાનો પ્હેલો કુંવર તેની આગળ રજુ કર્યો. જગદેવે પોતાની તરવાર ક્હાડીને કુંવરનું માથું કાપી નાંખ્યું, ને બીજા કુંવરને તૈયાર કર્યો, એટલે દેવિયોએ તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું: "જગદેવ ! અમે અડતાળીસ વર્ષ આપ્યાં ને તે સાથે તારી સ્ત્રી, ને કુંવર "પણ આપ્યાં." પછી તેઓએ મ્હોટા કુંવર ઉપર અમૃત છાંટયું એટલે તે સજીવન થયો. દેવિયો હશીને બોલી: "તારી અને તારી સ્ત્રીની સ્વામીભક્તિ અત્યંત છે." પછી તેના કુંવરના માથા ઉપર હાથ મૂકીને ચાવડીને આપ્યા. તેઓ બોલિયો: "જગદેવ ! તારી સ્વામીભક્તિને લીધે અમે સિદ્ધરાજને અડતાળીસ "વર્ષનું રાજ્ય આપિયે છિયે." એમ કહીને રજા આપી. જગદેવને અને ચાવડિયે નમન કર્યું, અને બન્ને કુંવરને લઇને ઘેર પાછાં ગયાં.

આણીમગ રાજા, જગદેવની સ્વામીભક્તિ અને ચાવડીનો પતિપ્રેમ જોઈને અત્યંત આનંદ પામ્યો. તે રાજમંદિર પાછો આવ્યો અને પોહોઢ્યો; અને સૂતો સૂતો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: "જગદેવ ! ધન્ય છે તને, તેં મારે માટે અડતાળીસ વર્ષનું રાજ્ય મેળવી આપ્યું." આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેની

---

[1] એનો ભાવાર્થ એવો કે, મારે પતિની સાથે ગમે તે વેળાએ એટલે કે તમારો જીવ દેવિયો લેશે તે પછી તો મારે તમારી સાથે સતિ થઈ બળી મરવું છે. તો શા માટે મારે તમારી સાથે જ જીવ ન આપવો ? ર. ઉ.

આંખમાં ઉંઘ આવવા લાગી નહિ. પાછલી ચાર ઘડી રાત્ર રહી એટલે જગદેવને બોલાવવાને ચાકર આવ્યો. તે ઉઠી દાતણપાણી કરીને ન્હાયો અને સર્વશક્તિમાન્ ઇશ્વરની પૂજા કરી, માળા કરવા બેઠો ને કપાળે ટીલું કરીને પ્રહર ફાટ્યો એટલે રાજા પાસે ગયો.

જગદેવ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ દરબારમાં બેઠેલો હતો. તે પોતાની રાજગાદી ઉપરથી ઉઠીને તેને ભેટયો; અને પોતાની પાસે એક બીજી ગાદી પથરાવીને તેના ઉપર બળાત્કારે તેને બેસાર્યો. પછી જે સામંતોને તેણે ખબર ક્હાડવાની આજ્ઞા કરી હતી તેઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે "તમે રાતોરાત "શા સમાચાર મેળવ્યા છે?" તેઓ બોલ્યાઃ "બે ગાડાંમાં ચાર માઉવો[1] હતી; "એક ગાડામાં જે હતી તેને દીકરો અવતરયો હતો માટે ગાતી હતી, અને બીજા "ગાડાવાળીનો દીકરો મરી ગયો હતો તેથી તે વિલાપ કરતી હતી." સામંતોની આવી વાત સાંભળીને સિદ્ધરાજ ધિઃકાર સાથે હશીને બોલ્યોઃ "તમે લાખ "લાખના પટાવાળા છો; તમે મ્હોટા સ્તંભ છો; તમે ખબર લાવો નહિ તો "પછી લાવશે કોણ?" પછી જગદેવના ભણી ફરીને બોલ્યોઃ "રાતે જે "નિપજ્યું હોય તે તમે ક્હો." જગદેવ બોલ્યોઃ "સામંતોએ જેમ કહ્યું તેમ જ હશે." રાજા ફરીને બોલ્યોઃ "જેમ બન્યું હોય તેમ અથથી તે ઇતિ સુધી "માંડીને ક્હો; મેં બધું સાંભળ્યું છે." જગદેવ બોલ્યોઃ "જો મેં કાંઈ પણ જોયું "હોય તો કહું,—બનાવીને વાત ક્હેતાં મને આવડતી નથી." પછી જગદેવની ઉદારતા કળીને, અને તેનું ધૈર્ય જોઈને સિદ્ધરાજ જયસિંહ બોલ્યોઃ "ઓ "સામંતો! ભાયાતો! અને ઠાકોરો! વાત સાંભળો. આજ સવારમાં પ્હેલે "પ્રહરે મારૂં મરણ થવાનું હતું; પણ હવેથી, જગદેવના પ્રતાપથી હું અડ- "તાળીશ વર્ષ સુધી વધારે રાજ્ય ભોગવવાનો છું. એના બે દીકરાનાં, એનું, "અને એની સ્ત્રીનું માથું દેવિયોને આપવાને એ તૈયાર થયો, મ્હોટા દીક- "રાનું માથું તો ખરેખરૂં એણે કાપીને આપ્યું હતું. આ ઉમરાવની હિમ્મત "અને સ્વામીભક્તિ તથા એની સ્ત્રીનો એના પ્રતિ અતિ પ્રેમ જોઈને દેવિ- "યોએ સર્વ ક્ષમા કર્યું અને મને આવરદા પણ આપ્યો. આજથી હું રાજ્ય "કરીશ તે જગદેવ કુંવરના પ્રતાપથી કરીશ. તમે કાંઈ લાભ મેળવી લેવા

---

૧ દુષ્કાળ અથવા કાંઈ સંકટ આવી પડવાથી ઘરબાર છોડીને જે માણસ ભટકતા ફરે છે તે માઉને નામે ઓળખાય છે. મારવાડના વાણિયા માઉ ક્હેવાય છે. અને તેઓ કચ્છ કે કાઠિયાવાડમાં આવી રહેલા છે, તે આજે પણ પોતાની અવટંક "માઉ" ક્હે છે. માઉ શબ્દનો અર્થ દુઃખી થાય છે. મારવાડમાં કાળ પડે છે ત્યારે ત્યાંના લોકો દેશાન્તરમાં નિર્વાહ અર્થે ભટકતા ફરે છે. તેઓને મારવાડની માઉ ક્હેવામાં આવે છે.

"સારૂં જૂઠું બોલ્યા. પણ આ બધો બનાવ મેં મારી નજરે દીઠો, ને મારા "કાને સાંભળ્યો. એમને ભારે પગાર બાંધી આપવામાં આવ્યો ત્યારે તમે બડ- "બડવા લાગ્યા. પણ હું જો નિત્યના એક લાખ અથવા એક કરોડ આપું તો પણ "એમના જેવો બીજો રજપૂત મને મળે નહિ."

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કહીને, પોતાની વડી કુમારીનું નાળિયેર જગદેવને આપ્યું, અને તે સાથે બે હજાર ગામ પણ આપ્યાં; વળી તે ઉપરાંત તેમના જાતખર્ચે સારૂ બીજાં પાંચસેં ગામ આપ્યાં. પછી જગદેવને કડાં, મોતીનો કંઠો, કલગી, અને બીજાં પાર વિનાનાં ઘરેણાં આપી ઘેર વિદાય કરયો. જગદેવે ઘેર આવીને સર્વ વૃત્તાંત ચાવડીને કહ્યો. તે બોલી: "તમે રાજા "છો, તમારા અંતઃપુરમાં બે ચાર રાજકન્યાઓ જોઇયે, તમે બહુ સારૂં કર્યું, "સંબંધ ઘણો સારો થયો."

પછી જગદેવે સારૂં મુહૂર્ત જોઈને લગ્ન કર્યું. પ્રજા સિદ્ધરાજને અને જગદેવને સમાન ગણવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ ભોગવતાં બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં.

ભૂજ[1] નગરમાં રાજા ફૂલજી રાજ કરતો હતો; તેને પુત્ર લાખો ફૂલ કરીને કુંવર હતો, તેને બે કુંવરિયો હતી. એક સમયે તેણે વિચાર કર્યો કે આપણી કુંવરિયો વરવાને યોગ્ય થઈ છે, તેથી હવે તો કોઈ યોગ્ય વર શોધી કાહાડવા જોઇયે. પછી પોતાના પ્રધાનને બોલાવીને સિદ્ધરાજ જયસિંહને નાળિયેર મોકલવાની સલાહ કરી. તે પ્રમાણે જાડેજીનાં નાળિયેર પાટણ આવ્યાં: સિદ્ધરાજે જાન તૈયાર કરીને સાથે જગદેવ અને બીજા મહાન્ સામંતોને લીધા. તે ચાલતાં ચાલતાં ભૂજનગર[2] આવી પહોંચ્યા. મહા

૧ કચ્છના બોલાડીમાં પ્રથમ અને પછી આણુધોરના ગઢમાં રાજધાની કરીને રાજા ફૂલે રાજ (ઇ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી) કર્યું છે. હબાયની એક ન્હાની ધાર ઉપર બોલાડીનો કોટ આજે પણ છે. આણુધોર પણ હબાયની ધાર ઉપર છે. આ કોટ ખંડેર થયો છે અને તેમાં જૈનનાં દેરાં પણ ખંડેર સ્થિતિમાં છે; પણ ફૂલની વાત આ પ્રસંગને મળતી આવતી નથી. જામ લાખા જાડાણીને સાત કન્યા હતી તેને યોગ્ય વર ન મળવાથી તેઓ બળી મોઈ, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેમાંની મોટી બે કન્યાઓનાં લગ્ન થયાં હોય અને બીજીઓનાં ન થયાં હોય તેથી બળી મોઈ હોય એવો સંભવ પણ ધારી શકાય છે. જામ લાખા જાડાણીની રાજગાદી લાખિયાર વિયરામાં હતી. જાડેજા અવટંક આ રાજાથી પડી છે. તેમ સિદ્ધરાજના સમયમાં લાખો ફૂલાણી નહિ પણ આ લાખો જાડાણી હતો. એનો સમય ઇ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ સુધી હતો.

૨ તે વેળાએ લાખિયાર વિયરામાં રાજગાદી હતી.

હર્ષથી સામૈયું લઈ જઈ જાનને નગરમાં લાવ્યા. રાજા ફૂલને[1] જગદેવના કુળની ખબર હતી, ને વળી પ્રધાને ફરીથી કહી સંભળાવીને તેને બધું સંભારી આપ્યું, તે સાથે કહ્યું: "એ મહાન્ રજપૂત છે, એક શૂરવીર, અને "એક ધીર પુરૂષ છે.—ન્હાની કુંવરી એને દ્યો." એ કુવરીનું નામ ફૂલમતી હતું, તેનું નાળિયેર જગદેવે લીધું. રાજા ફૂલ(જામ લાખા)ને માંડવે સિદ્ધરાજ સોલંકી અને જગદેવ પરમાર બે જાડેજી કન્યાઓ વ્હેરે પરણ્યા. કુળાચાર પ્રમાણે વરદક્ષિણા ઇત્યાદિ ભેટ કરીને પછી તેઓને રજા આપી. તેઓએ ઘણા દિવસ સુખમાં ફુહાઆ. પછી ચાવડીને પિયેરથી તેડું આવ્યું એટલે જગદેવની આજ્ઞા લઈને ચાવડી પોતાના બાપને ઘેર ગઈ.[2]

જગદેવની બાકી રહેલી વાત રસિકને બદલે જરા વિસ્મયજનક છે. સિદ્ધરાજની જાડેજી રાણીને કાળભૈરવનો વળગાટ હતો, તેની સાથે લડીને અને તેને વશ કરી લઈને જગદેવે સિદ્ધરાજને પોતાના વધારે ઉપકારના બોજા નીચે કેવા પ્રકારે આણ્યો તે સંબંધી ભાટ યથાસ્થિત વર્ણન કરે છે.[3]

---

૧ જામ લાખાને.

૨ આ વાતના ઇતિહાસવિષયક ઉપયોગીપણાને લીધે આ જગ્યાએ ખુલાસો કરવાની અગત્ય દિસે છે, તે એ કે—જો લગ્ન થયું હોય નહિ તો રજપૂતના કુળમાં લગ્ન થયાનું જૂઠું કહેવાની એટલી બધી છૂટ લઈ ભાટથી હિંમત ચલાવી શકાય નહિ. જો એમ કરે તો જેટલાને સંબંધ હોય તેટલા બધાની અવકૃપા ભાટ તેના પોતાના ઉપર ખેંચી લે.

૩ આ વાતનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે બંધબેસતો કરી શકાય છે:-

જાડેજી રૂપે રંગે સારી હતી. તે મૃગનયની, પદ્મની સમાન શોભતી. તેને અંગ પરાગ છતાં નિત્ય પાંચસેં રૂપિયાની સુગંધી ચોળી પ્હેરતી. ન્હાતી વેળા તેના પાણીના પ્રવાહની જગ્યા ઉપર ભોગી ભ્રમર ગુંજાર કરી મૂકતા. આથી રાણીને ઘણા પ્રકારનું દુઃખ થતું હતું. કાળભૈરવનો સિદ્ધરાજને વળગાટ હોતાં આ બળતરાથી સિદ્ધરાજ નિત્ય નિત્ય સૂકાવા લાગ્યો, તેનામાં ઉદાસીનો પ્રવેશ થયો. તેને કોઈ પ્રકારના રંગભોગ કે રાજકારભાર ઉપર પ્રીતિ રહી નહી.

આ પ્રમાણે પાંચ માસ વિત્યા, ત્યારે જગદેવે તેનું કારણ જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ રાત્રિ પડવા આવી એટલે સર્વ દરબારી લોક આજ્ઞા લઈ વેરાઈ ગયા, પણ જગદેવ ગયો નહિ. રાજાએ તેને જવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો: "મહારાજ! આપના મનમાં ઊંડી વેદના શી છે તે મને કહો. ત્યારે સિદ્ધરાજ નિઃશ્વાસ નાંખી બોલ્યો: "કુંવરજી! મારા મનનું દુઃખ મારૂં મન જ જાણે છે.

દુહો. હઈડા ભીતર દવ બળે, કોય ન જાણે સાર;
કે મન જાણે આપણું, કે જાણે કર્તાર.

વળી ચામુંડા માતા એક ભાટની સ્ત્રીનો વેષ લઈને રાજાના દરબારમાં માગવાને આવ્યાં ત્યારે જગદેવે પોતાનું માથું તે દેવીને આપીને પોતાના ધણી સિદ્ધરાજના કરતાં ઉદારતાની લડાઈમાં પણ તે કેવી રીતે વધ્યો તે સંબંધમાં વળી આપણને ભાટ લોકોની દંતકથા અદ્ભુત હકીગત જણાવે છે.[1]

"કુંવરજી! એ વાત કોને થાય? કહેવાની અગત્ય લાગે પણ કોને કહેવી તે સૂઝે નહિ, પણ તમે મારા દાતા છો. તેથી આજે તમે આ ડોઢીમાં થઈ રાણીની સ્થિતિ જોજો એટલે મારા મનની વેદના સઘળી તમારા જાણવામાં આવી જશે."

પછી સિદ્ધરાજ પ્હોડ્યો એટલે જગદેવ ઢાલ, તરવાર અને શસ્ત્ર સજી, દાડમ તથા ચંબેલીની વાડીમાં બેઠો. પછી અર્ધ રાત્રિ વીતી એટલે કાળભૈરવે રાણીમાં પ્રવેશ કરચો, એટલે તેને નાના પ્રકારની પજવણી અને અતિશય દુઃખ થવા લાગ્યું. તે જોઈ જગદેવે જાણ્યું કે આવું દુઃખ સિદ્ધરાજ કોની આગળ કહે? પછી તે હાથમાં તરવાર ઝાલી, ઢોલિયા ભણી કૂદી પડ્યો ને ચોટલો પકડીને ભૈરવને કહ્યું કે, પરકાયામાં પ્રવેશ કરનાર ચોર સાવધ થા. ઘણા દિવસથી તું બચી જતો હતો પણ આજે હું જગદેવ તને મળ્યો છું, એટલે તું ઉગરવાનો હવે નથી. પછી ભૈરવે ઘણો ચમત્કાર પ્રકટ કરચો, છતાં જગદેવે તેનું કાંઈ ચાલવા ન દેતાં તેને એવો તો સપડાવ્યો કે ભૈરવ નિર્બળ થયો. એટલે તે બોલ્યો: "હવે મને છોડ. હું હવે પછી કદિ આ શરીરમાં નહિ આવું." પછી જગદેવે તેનો આવેશ ઉતારવા વળગાટવાળી રાણીને એક ભોંયરામાં ઉતારી વળગાટથી મુક્ત કરી પાછી બ્હાર આણી. બીજે દિવસે સવારમાં જગદેવ પરમાર દરબારમાં આવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેને બે હજાર ગામ, કડાં, મોતીની માળા ઇત્યાદિ આપ્યું.

૧ કાળો ભૈરવ ને ગોરો ખેતરપાળ એ બે ચામુંડા માતાને અખાડે વીર રમે, અને ત્યાં બધા ચેલા નાચ કરે. તેમાં ગોરા ખેતરપાળને એકલો જોઈ માતાએ પૂછ્યું કે કાળો ક્યાં? ત્યારે તે બોલ્યો: "માતાજી! તમારાથી શું અજાણ્યું છે!" પછી માતાએ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ વિચારી જોયું તો સર્વે વાત જાણવામાં આવી, અને બોલી: "મેં એને વારચો હતો કે જગદેવ પરમાર હોય ત્યાં તારે જવું નહિ પણ એણે મારું "માન્યું નહિ." એમ કહી પછી માતાએ તેને છોડાવવા ભાટડીનું રૂપ ધર્યું. તેણે કાળી ભૂત, દુર્બળ, અને ઘરડી ડોશીનું રૂપ ધર્યું. તેના દાંત લાંબા હતા. દેખાવમાં ઘણી બિહામણી હતી, માથે લટિયાં વિખરાયલાં ને તેલમાં લદબદાયલા ધોળા શેતર જેવા વાળ હતા. કપાળે સિંદૂરની પિચળ કરેલી હતી. ખભા ઉપર કાળી લોબડી ઓહોડી હતી અને કાળા ઉનનો કાંબળો પ્હેરચો હતો તથા સિંદૂરમાં લદબદ કરેલી કાંચળી પ્હેરી હતી. એવે રૂપે હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને સિદ્ધરાજને દરબાર આવીને ડાબે હાથે સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ દીધો ને જમણે હાથે જગદેવને દીધો અને છેડો માથે ઓઢચો. એટલામાં કોઈ કામપ્રસંગે જગદેવ પોતાને ઉતારે ગયો; એટલે રાજાએ પોતાના કરતાં જગદેવ પ્રતિ તેની વધારે માનભરેલી રીતિ જોઈને માતાને એવી ન્યૂનાધિક્તાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો: "મેં આપ્યું એટલું બધું માન જગદેવ પર- "મારને યોગ્ય છે." રાજાને આ વચનથી અંતઃકરણમાં ખોટું લાગ્યું અને તેને કહ્યું: "જા

જગદેવે આટઆટલા ઉપકારો સિદ્ધરાજ ઉપર કર્યા છે તે છતાં એમ જણાય છે કે, કીર્તિની લાલસાથી સિદ્ધરાજ જગદેવના ઉપર રોષે ભરાયો હતો, કેમકે, તેણે તેને પોતાના પગ નીચે કરી દઈને જગતમાં એની કીર્ત્તિ ઓછી કરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે ધારના ઉપર ચડાઈ કરી તે તે રોષને

"તું પ્રથમ જગદેવ પાસે, તારે જે માગવું હોય તે એની પાસે માગ, અને તને જે એ "આપશે તે કરતાં હું ચોગણું આપીશ." ત્યારે કંકાળી ભાટડી બોલી: "હે સિદ્ધરાજ! "પૃથ્વીમાં કોઈયે પરમારની બરાબરી કરી નથી માટે તમારે તેની બરોબરી કરવાની "વાતે કરવી નહિ, કેમકે:—

સોરઠો. પ્રથમ વડા પરમાર, પૃથ્વી પરમારાં તણી,
એક ઉજેણી ધાર, બીજું આબુ બેસણું.

એટલે સિદ્ધરાજે કહ્યું: "અવશ્ય તને જગદેવ જે આપશે તેથી હું ચોગણું "ગણીને કે તોળીને આપીશ. માટે એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરે છે તો પ્હેલી એની પાસે જા." ત્યારે કંકાળી ભાટડી તેનું પણ જોવા જગદેવ પાસે ગઈ અને તેને દરબારમાં બનેલા સર્વ વર્ત્તમાન કહી દાન માગ્યું. જગદેવે વિચાર્યું: "હું જે કંઈ ચીજ "એને આપીશ તે તે રાજા આપી શકશે. તેથી મારે એને એવું કંઈ અવનવું આપવું કે "જે રાજા આપી જ ન શકે." આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાનું માથું આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને સોલંકિણી રાણિયે સમજાવ્યો કે, સર્વે વસ્તુ દાનમાં આપિયે પણ માથું આપિયે નહિ. પછી તેણે એ વિષે જાડેજી રાણીને પૂછ્યું તો તે કહેવા લાગી: "સ્વામીનાથ! એક તમારૂં માથું આપો ને એક મારૂં આપો. એટલે તમારાથી આરગણું આપ- "વાને બંધાયલો રાજા આઠ માથાં ક્યાંથી આપશે?" ભાટડીનું કામ થવાનું છે, તેથી માંહોમાંહે રાણીઓ સાથે આવો કેટલોક વિવાદ થયા પછી જગદેવે થાળમાં માથું કાપીને તેને આપ્યું. તે લઈને રાજી થતી સિદ્ધરાજ ભણી ચાલી ગઈ. પણ રાણીને કહેતી ગઇ: "હું સિદ્ધ- "રાજ પાસે જઈ આવું એટલી વાર તમે એમના ધડનું રક્ષણ કરજો અને મંગળગીત ગાજો." સિદ્ધરાજ તો જગદેવનું માથું જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ઘણું ઘણું વિચારી એટલું જ કહી શક્યો: "હું મારૂં અને પાટવી ઘોડાનું માથું આપું છું, પણ મારૂં "માથું તું તારે હાથે ઉતારી લે." ભાટડી કહે :"હું જોગણી તથા ભિક્ષુક છું માટે આપેલું "દાન લઉં. મારાથી વગર આપેલું હાથે લેવાય નહી. માટે જો તારે માગ્યું આપવું જ "હોય તો તારે હાથે તારૂં માથું કાપી આપ." પરંતુ સિદ્ધરાજની પોતાને હાથે માથું આપવાની હિંમત ચાલી નહિ. ત્યારે ભાટડિયે કહ્યું: "તમારા ઉંચા મહેલ ઉપર ચડીને "બૂમ પાડો કે જગદેવ પરમાર જિત્યો ને હું હારચો ને પછી આ માથાવાળી થાળી "નીચેથી સાત વાર નીકળી જાઓ તો તમને જવા દેઉં.' સિદ્ધરાજ ભારે સંકડામણમાં આવ્યો, અને આખરે તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. એટલે માથાનો થાળ લઈ ભાટડી જગદેવને ઉતારે ગઈ અને ધડ ઉપર માથું મૂકીને જગદેવને સજીવન કરચો. જગદેવ ઘણો પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો: "માગ્ય, માગ્ય, માગું તે આપું." ભાટડી કહે: "મારે કશું

લીધે જ કરી હતી. જગદેવના જાણવામાં રાજાનો આવો વિચાર આવ્યો એટલે તેણે રાજાની ચાકરી છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એક કહેવત છે કે:–

"ધારા ભીતર હું રહું, મુજ ભીતર યે' ધાર;
"જો ધારા પાછી દઉં, તો લાજે પરમાર[1]

એ નિશ્ચય અમલમાં મૂકવા માટે જગદેવે ઘેર જઈને જાડેજીની સલાહ લીધી, તે બોલ્યો: "રાજાએ આપણી સાથે શત્રુતા કરવી ધારી છે; એથી અહિં વધારે "રહેવામાં હવે લાભ નથી; જો રાજા આગ્રહ કરશે તો પણ હવે આપણે રહેવું "નથી; આપણે આપણું ભાગ્ય અજમાવી ચૂક્યા." રાણી તેના કહેવાને સંમતિ આપતી બોલી: "રાજવંશી તરીકે તમારી કીર્ત્તિ જગતમાં વ્યાપી ગઈ છે "અને તમે સારી શોભા મેળવી છે. માટે ઘેર જઈને હવે માતાપિતાને ભેટવું "એ વિશેષ સારૂં છે. હું પણ મારાં સાસુસસરાજીનાં દર્શન કરીશ. તમારો "સંબંધ જ કહી બતાવશે કે કુંવરે સારૂં નામ કહાડ્યું છે; માટે મુહૂર્ત્ત જોઈને "આપણે ચાલવા માંડિયે."

પછી જગદેવે જોશીને બોલાવ્યો, અને મુહૂર્ત્ત ઠરાવીને નગરની બ્હાર પોતાનો તંબુ ઠોકાવ્યો. એટલામાં ચાવડી પણ પોતાને પિયરથી આવીને પોતાના સ્વામીને ભેટી; તેઓએ ઘણું સુખ ભોગવ્યું. જગદેવે તેને બધી વાત કહી, અને તેણે પણ તેની સાથે ચાલવા માંડયું. તેઓએ ઉંટો ઉપર પોતાની માલમતા લાદી, અને તેમની સાથે તેમના હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખીઓ, ઢોર, દાસી, અને દાસ,–આખો ઘરવાખરો લઈને નીકળ્યાં. બધું જ્યારે નગરની બ્હાર આવ્યું ત્યારે જગદેવ ઘોડે ચડીને રાજાની હજૂરમાં ગયો. સિદ્ધરાજે ઉભા થઈને કહ્યું: "આવો અહિં બેસો." પણ જગદેવે ઉત્તર આપ્યો: "મહારાજની સેવા મેં ઘણા દિવસ કરી, હવે મને ઘેર સીધારવાની

"જોઈતું નથી, પેલા કાળભૈરવને છોડ્ય." જગદેવે તેને ભોંયરામાંથી મુક્ત કર્યો. તે ખોડિયો થયો હતો તેથી ખોડિયો ખેતરપાળ કહેવાયો. તેને લઈને ભાટડી ચાલી ગઈ.

દુહો.–"સંવત અગિયાર અમોતરે, ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર;
"શિશ કંકાળી ભાટને, દિય જગદેવ ઉતાર.

એક બીજો દુહો धाराराज्यका इतिहास પૃ. ૪૫ में નીચે પ્રમાણે છે:

सम्वत ग्यारसौ इक्यावन चेत सुदी रविवार
जगदेव सीस समर्पियो, धारनगर पवांर २. ઉ.

[1] એક બીજો દુહો આ પ્રમાણે છે:—

જ્યાં પુંઆર ત્યાં ધાર હેં, (ઔર) ધાર તિહાં પુંઆર;
ધાર બિના પુંઆર નહિ. (ઔર) નહિ, પુંઆર બિન ધાર.

"રજા આપવી જોઈયે." રાજાએ તેને પોતાની પાસે રાખવાને ઘણોય આગ્રહ કર્યો પણ જગદેવે માન્યું નહિ. પ્રધાન અને સામંતોએ પણ ઘણું કહ્યું, પણ જગદેવે તો જવાની રજા જ માગ્યાં કરી. છેવટે રાજાને નમન કરીને અને બધા સાથને રામ રામ કરીને જગદેવ ત્યાંથી ચાલતો થયો. સિદ્ધરાજની પુત્રી પણ તેનાં માબાપને, બન્ધુજનોને, બ્હેનપણિયોને ભેટીને જગદેવ સાથે ચાલી.

આવી રીતે જગદેવ પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાટણથી સિધાવ્યો. તેની આગળ આઠ હજાર પાયદલ ચાલવા લાગ્યું. દર મંજલ ચાલતાં તેઓ ટુકટોડે આવી પ્હોંચ્યાં. કાસદે ચાવડા રાજાને સમાચાર કહ્યા; તેઓએ વધામણી માગી. કુંવર બીરજે તેમને વધામણી આપી; તેણે નોબત અને વાદિત્ર વજડાવ્યાં; નગરને શૃંગાર્યું, અને કુંવર મ્હોટી ધામધૂમથી સામો મળવાને ગયો; સર્વેએ તેને મોતિયે વધાવ્યો ને એક બીજાને મળ્યા. જગદેવ ત્યાં એક મહિના સુધી રહ્યો. લોકોએ પાટણના સમાચાર સાંભળ્યા હતા પણ ચાવડિયે પ્હેલેથી તે છેલ્લે સુધી સર્વે વાત માંડીને કહી. સર્વે ખુશી થયાં.

એક મહિના પછી જગદેવે જવાની આજ્ઞા લીધી ને ધાર ભણી ચાલ્યો. અગાઉથી જ જગદેવ આવવાના સમાચાર ધાર જઈ પ્હોંચ્યા હતા, તથાપિ રાજાને એ સમાચાર કહેવા તેઓએ એક વધામણિયો મોકલ્યો. રાજા તે સાંભળી ઘણો જ ખુશી થયો; વધામણિયાને રાજાએ ઘરેણાં, કડાં અને મોતી આપ્યાં. સોલંકિણી રાણીની હજૂરમાંથી વધામણિયાને બેવડી વધામણી મળી. પછી રાજાએ જગદેવને સામા તેડવા જવાની તૈયારી કરી; નગર શૃંગાર્યું. ઉદયાદિત્ય રાજા, પાલખી, ઘોડા, અને હાથી લઈને તેઓને તેડવા સામો ગયો. જગદેવ પોતાના પિતાને પગે લાગ્યો; પોતાના ભાઈભત્રીજાઓ, સામંત, ઠાકોર, રજપૂત, પ્રધાન, ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો એ સર્વેને મળ્યો; તેણે પોતાના બન્ને કુંવરોને પોતાના બાપને પગે લગડાવ્યા, રાજા ઘણો ખુશી થયો. ઘણા ચારણભાટ લોકો જગદેવની કીર્ત્તિ ગાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ સર્વે ઠેકાણેથી રામ રામ લેતા ઘણા પાખરિયા, બખતરિયા મ્હોટા હાથીના સાથ સહિત નગરમાં પેઠા. જગદેવ પ્રથમ જઈને પોતાની માતા સોલંકિણી રાણીને પગે લાગ્યો. માતાએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં; ત્રણે વહુ સાસુને પગે લાગી. સોલંકિણી રાણી પોતાના પુત્રને અને વહુઓને જોઈને અત્યંત હર્ષ પામી અને બોલીઃ "હું આ જગતમાં ભાગ્ય- "શાળી કે મેં મારા પુત્રનાં આવાં કામ મારે કાને સાંભળ્યાં અને તેમને "મારી નજરે દીઠાં." કુંવરો પોતાની વડીઆઈના ખોળામાં જઈને બેઠા. ત્યારે રાજા ખુશી થઈને બોલ્યોઃ "ઓ પુત્ર! તેં પરમારની પાંચસેં શાખાઓ ઉજાળી.

"અહો પુત્ર! આપણા પરમાર વંશમાં તારા જેવો કોઈ થયો જ નથી ને થશે પણ "નહિ. તે સિદ્ધરાજને ઉગાર્યો અને તેનો જીવ બચાવ્યો, અને ભૈરવને વશ "કરી લીધો. તું રાજા સાથે લડ્યો અને તેનું અભિમાન બેસાડ્યું. સોલં- "કિણી રાણીને ધન્ય છે કે જેણે તારા જેવા કુંવરને ધારણ કરીને જન્મ "આપ્યો. તારૂં નામ અમર થયું છે."

પછીથી વાઘેલી રાણી રાજાને પગે લાગી ને તેણે જગદેવનો સત્કાર કર્યો. જગદેવ તેનો હાથ ઝાલીને બોલ્યો: "માજી! મારે તમારો પ્રતાપ "છે. હું તમારે ખોળે છું."

આ પ્રમાણે સારો માણસ નઠારામાંથી સારૂં માની લે છે:—

અવગુણ ઉર ધરિયે નહિ, જ્યમ બાવળનું ઝાડ;
સૂળ ન એની છાયમાં માટે લઈયે પાડ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે વાઘેલીને પગે લાગ્યો અને રણધવળને ભેટ્યો; વહુઓએ પણ તે બંન્નેને ઘટિત માન આપ્યું.

પછી તરત જ થોડા સમયમાં રાજા ઉદયાદિત્યને રોગનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે તેને લાગ્યું કે હવે હું ઘણા દિવસ ક્હાડીશ નહી. તેથી તેણે પોતાના સર્વે સામંતોને અને જગદેવ તથા રણધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને સર્વેની આગળ તે બોલ્યો: "હું રાજચિહ્ન જગદેવને આપું છું, અને રાજ્યનો અધિકાર એને સ્વાધીન કરૂં છું." પછી [1]રણધવળને તેણે સો ગામ આપીને કહ્યું કે, જગદેવના કહ્યામાં તારે રહેવું; તેમ જ રણધવળની સુપ્રત તેણે જગદેવને કરી. આ પ્રમાણે જગદેવ ગાદિયે બેઠો ને રાજા દેવલોક પામ્યો. વાઘેલી અને સોલંકિણી સતી થઈ; અને રાજા જગદેવ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષની વયે તેણે ઘર છોડયું હતું ને સિદ્ધરાજની ચાકરી અઢાર વર્ષ કરી હતી. ગાદિયે બેઠા પછી તેણે બાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પંચાશી વર્ષ સુધી જીવ્યો. છેવટે તેણે કુંવર જગધવલને ગાદિયે બેસાર્યો અને પોતે દેવલોક પામ્યો. ચાવડી સોલંકિણી અને જાડેજી રાણિયો ઘણા આનંદથી સતી થઈ, અને પોતાના સ્વામી સાથે સ્વર્ગે ગઈ.

આ પ્રમાણે ભાટોની કથાનો અંત આણે છે: "મેં સારી વાત કહી "છે. જગદેવની આ વાત સાંભળ્યાથી, સત્યતા, અરોષ, હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય, "ડહાપણ, ઉદારતા, એ સર્વે નીકળી જાય છે. આ જગદેવની વાત રાવ અને

1 રણધવલ ને નરવર્મદેવ જે ઈ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ સુધી થયો તે એક હશે.

"રાણા વાત સાંભળે તો તેનું કાયરપણું, કૃપણપણું અને તોછડાઈ એ સર્વે "નાશી જાય; તેઓને કદિ સંકટ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને "વાંચનાર વાંચશે, કવિ ગાશે, અને સામંતો સુણશે, તો અમરપુરીમાં જેઓ "વસે છે તેમને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો આનંદ થશે."

આ પ્રમાણે પ્રતાપી અને શૂરવીર જગદેવ પરમારની વાત છે.

પ્રકરણ ૯.

રા' ખેંગાર.

પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્ત્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજે આહિર રાણા અથવા ભરવાડ રાજા, નામે નવઘણ ઉપર ફોજ મોકલી. તે ફોજે જઈને વર્દ્ધમાન અથવા હવણાં જે વઢવાણ કહેવાય છે તેને અને બીજાં શહેરોને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઘણી વાર પાછા હઠવું પડયું. છેવટે રા'ખેંગારના વારામાં સિદ્ધરાજ જાતે ચઢ્યો, અને તે રાણાના ભાણેજની કપટરચનાએ કરીને તેને ઝાલ્યો અને મારી નાંખ્યો. તેની રાણીયે ઘણો જ શોક કર્યો અને તેને રા'ખેંગારની સાથે જ જીવ આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ, માટે વિલાપ કરવા લાગી જે,

(સોરઠો.)–વાઢી તો વઢવાણ, વિસારતાં ન વિસરઈ;
સોના સમા પરાણ, ભોગવહ તઈ ભોગવીઈ.

અહિં નવઘણ (નોંઘણ) અને ખેંગારના નામ વચ્ચે ગુંચવણ પડે છે. એ નામ બે જૂદા જૂદા પુરૂષ—બાપ અને દીકરાને લગાડ્યાં છે. તેઓ યાદવ કુળના રાજા હતા અને સોરઠમાં ગિરનાર અથવા જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા, તેમાં સિદ્ધરાજનો સામાવાળિયો, જેને તેણે મારી નાંખ્યો તે ખેંગાર હતો, અને વઢવાણમાં જે રાણી મરણ પામી તેનો તે સ્વામી હતો.

એક ભાટ કહે છે કે, રા'ખેંગારના[1] પિતા રા'નવઘણે મહીકાંઠા ઉપ-

---

૧ જૂનાગઢના જાદવ (ચૂડાસમા) રાજાઓમાં ચોથો રાજા રા' ગ્રાહરિપુ (ગારિત્યો ૧ લો) ઈ. સ. ૯૪૦ થી ૯૮૨ સુધી હતો. તેણે મૂળરાજ સાથેની ઇ. સ. ૯૭૯ માં થયેલી લડાઈમાં હાર ખાધી. તે પછી તેનો કુંવર (૫) રા' કવાટ ઇ. સ. ૯૮૨ થી ૧૦૦૩ સુધી થયો. એણે આબુના આત્રા રાજાને દશ વખત પકડી છોડી દીધો હતો પરંતુ શિયાળ બેટના પરમાર રાજા વીરમદેવ (કોઈ એને મેઘાનંદ ચાવડો પણ કહે છે તે) રાજાઓને યુક્તિથી પકડી લાકડાનાં પાંજરામાં પૂરતો, તેણે જાદવ સિવાયના છત્રીશ કુળના રજપૂત રાજાઓને પકડ્યા હતા. તેણે સોમનાથ પાટણમાં વહાણુ બતાવવાને બાહાને રા' ને તેડી જઈ દગેથી પકડી ગયો અને કેદમાં

રના ઉમેટાના રાજા ઉપર શરણુ થયાની નિશાની દાખલ, પોતાની કન્યા આપવાની જોરાવરી કરી હતી. કન્યાનો ભાઈ હંસરાજ મહીડો કરીને હતો,

નાંખ્યો. ત્યાંથી તેણે એક બારોટ સાથે પોતાના મામા ઉગા વાલાને તળાજે તે હકીકત કહાવી મોકલી, એટલે તેણે ત્યાં આવી રા'ને છોડાવ્યો.

તે પછી તેનો કુંવર (૬) રા' ક્યાસ ઉર્ફે મહીપાળ પ્હેલો ઈ. સ. ૧૧૦૩ થી ૧૧૧૦ સુધી. અણહિલવાડ પાટણથી સોલંકી રાજાની રાણીયો અને કુંવરિયો સોમનાથની યાત્રાએ આવેલાં ત્યારે તેનું અપમાન થાય તેવું આચરણ કરવાથી અણહિલવાડથી દુર્લભસેન સોલંકીએ લશ્કર સાથે ચડી આવી તેનું રાજનગર વામનસ્થલી (વંથલી) જિતી લીધું તેથી રા' ક્યાસ પોતાના કુટુમ્બ સહિત જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ભરાઈ બેઠો એટલે સોલંકી લશ્કરે ઉપરકોટને ઘેરો ઘાલ્યો.

ચૂડાસમાના ભાટ કહે છે કે, એ જિતવો મુશ્કેલ જણાયો ત્યારે એક બીજલ કરી ચારણ હતો તેણે દુર્લભસેનને કહ્યું: "મને મ્હોટું ઈનામ આપો તો હું એકલો "જે કામ લશ્કરથી નથી થતું તે કરી આવું." રાજાએ ઈનામ આપવાનું કબુલ કર્યાથી ચારણ, માંગણ જાત હોતાં કોટમાં જવાની કોઈએ ના ન કહેવાથી ગયો.

રા' ક્યાસ સોરઠી રાણી ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતો હતો; તે રાણીની પણ રાજા ઉપર બહુ સત્તા હતી. એ રાણીને રાત્રિયે એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે, રા' પાસે કોઈ ચારણે ત્યાગ(પરવા અથવા દાન)માં રા' નું માથું માગ્યું તે તેણે આપ્યું. એ સ્વપ્નું ખરૂં થવાનો ભય લાગ્યાથી એક કોઠામાં રા'ને રાખ્યો અને ત્યાં કોઈ પણ જઈ શકે નહિ તેવો બંદોબસ્ત કર્યો.

ચારણને આ હકીકત જણાઈ એટલે તે સદરહુ બુરજ પાસે બેસીને રા'ના જશનાં કવિત બોલવા લાગ્યો. રાહે ઉપરથી બારીમાંથી જોયું તો ગઢવીને દીઠો. અને તેને ઉપર આવવા સારૂ એક લાકડી દોરડાને છેડે બાંધી, અને તે લોઢ અથવા દોરડું નીચે લટકતું મૂક્યું. ગઢવી લાકડી ઉપર દોરડું ઝાલીને બેઠો એટલે રાહે તેને ઉપર ખેંચી લીધો. તે વિષે સોરઠો છે કે:—

"ચારણ ચઢિયો લોઢ, મથો ગઢે માગણે;
સોરઠ રા' ક્યાસ, સે હણે ન કદિ કહાડે."

રાહે ચારણને કહ્યું: "જે ગમે તે માગ હું આપવા તૈયાર છું." ત્યારે ચારણે રાહનું માથું માગ્યું; રા' માથું આપવા તૈયાર થયો. તે વાતની રા'ના કુટુમ્બમાં ખબર પડતાં ત્યાં સૌ આવ્યાં. ત્યારે ચારણને રાણિયે કહ્યું:—

"અધા[૧] તૈં અધા[૨] પિયેં; ભાઈ યે[૩] છ મંગણહાર;
તાજી[૪] ડિયા તકડા[૫] ડિયા હાથી[૬] ડિયાં હલકાર;
ગિનની[૭] ચંદન હાર, હે[૮] છડીંધા[૯] સરદાર.[૧૦]"

(૧ ભાઈ. ૨ થાય. ૩ જણાય. ૪ ઘોડા. ૫ ઠઉ ૬ હાથી. ૭ લેને ૮ શરીર. ૯ મૂકો. ૧૦ ધણી)

તેણે કહ્યું કે પિતાએ ડરી જઈને કન્યા આપી છે પણ કોઈ દિવસ હું નવઘણને

ચારણે ઉત્તર આપ્યોઃ "ગેમર[૧] આય[૨] ઘણા, તાજિ[૩] આય તબીલમેં[૪]
મોંકે[૫] નાંય[૬] મણા[૭] આલો[૮] શિર[૯] વાલો[૧૦] અભે[૧૧]."

(૧ હાથી. ૨ છે. ૩ ઘોડા. ૪ તબેલામાં. ૫ મને. ૬ નથી. ૭ ઓછું. ૮ આપો. ૯ માથું. ૧૦ વાહાલું. ૧૧ હમણાં.)

રા'ની બ્હેને જાણ્યું કે ભાઈનું મન ડગશે તો અપકીર્તિ થશે તેથી બોલીઃ—

"વઢી[૧] દેને વીર, મથો[૨] મંગણિહાર[૩] કે,
દાતારા મન ખીર[૪], અદાતા ઘણું કઠણ જે."

(૧ વાઢી. ૨ માથું. ૩ માગણ. ૪ દૂધ.)

રા'ની માએ પણ કહ્યું:—"મથો મંગણિહાર કે, જતું દયાસ ન દે;
કેડે[૧] બંધી[૨] કિણ[૩]જી, કીરત[૪] કીંય[૫] કરે."

(૧ તારી પછવાડે. ૨ બંદીજન=ભાટ. ૩ કેની. ૪ કીર્તિ. ૫ કેમ.)

રા'દયાસે માથું કાપી ચારણને આપ્યું તે લઈ તે જતો હતો ત્યારે સોરઠી રાણી સતી થતી હતી તેણે માગી લીધું ને દામોદર કુંડપર બળી મોઈ. સોલંકી લશ્કરે જૂનાગઢ કબજે કર્યું અને પોતા તરફથી થાણદાર નીમી લશ્કર પાટણ ગયું. રા'દયાસની બીજી રાણી પોતાના કુંવર નવઘણને લઈ આલિદર બોડીધરના આહિર દેવાઈતને ઘેર રહી. જૂનાગઢના થાણદારને ખબર પડવાથી દેવાઈતને પોતાની પાસે બોલાવી ખબર પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે જો મારે ઘેર કુંવર સંતાયો હશે તો હું લખું છું તેથી સોંપી દેશે. પછી તેણે સોરઠો એક લખી પોતાના દીકરા ઉગાને મોકલ્યો કેઃ-

"ગાડું ગાલણ ગા, ગાડાવત રાખે ગળે:
બાંકી ખૂબલિયાં જે ઉચેટિયે ઉદાઉત."

(ગાડું હવે ગારમાં ગળી બેઠું છે, માટે ગાડાના હાંકનારને આપણે ગળે રાખવાનો છે, હે ઉદાના પોતરા! તારો બાહુ ખૂબ દેઈને ઉચક.)

કાગળ પ્હોંચ્યો પણ નવઘણ તો થાણદારને ન મળ્યો ત્યારે લશ્કર લઈ, દેવાઈતને સાથે રાખી થાણદાર આલિધર બોડીધર આવ્યો ત્યારે દેવાઈતે નવઘણનો પોષાક પોતાના દીકરા ઉગાને પ્હેરાવી થાણદારને સોંપ્યો, અને તેણે તેને મારી નાંખ્યો.

પછી દશ વરસે એટલે ઈ. સ. ૧૦૨૦ માં દેવાઈતે પોતાની નાત એકઠી કરી તેની સલાહ પ્રમાણે પોતાની દીકરી જેસલનું લગ્ન કર્યું, તેમાં થાણદાર વગેરેને જમવા નોંતરી મારી નાંખ્યા અને જૂનાગઢની ગાદિયે રા' નવઘણને બેસાડ્યો.

(૭) રા' નવઘણ પ્હેલો ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪ સુધી. એના સમયમાં દુકાળ પડવાથી સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક લોકો સિન્ધ અને માળવે ગયા. ત્યારે આલિધર બોડીધરના આહિર દેવાયતની દીકરી જેસલ (ઉર્ફે જાસલ) જેને રા' નવઘણે સાથે રહેલો ત્યારથી ધર્મની બ્હેન કરી હતી તે પણ પોતાના પતિ સંસ્તિયા સાથે સિન્ધ

મારી નાંખીશ. આવી બ્હીક તેણે પ્રસિદ્ધપણે બતલાવી; અને નવઘણે પણ તેના બદલામાં સોગન ખાધા કે, હું હંસરાજને માર્યા વિના મૂકું નહિ.

આ રાણીને માટે નવઘણને માત્ર આ એક જ કજિયામાં પડવું પડ્યું એમ નથી, પણ એક બીજો કજિયો ઉભો થયો હતો, તે એ કે જૂનાગઢ જતાં જ્યારે જાન જસદણની પાસે ભોંયરા ગામ આગળ આવી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ જાણ્યું કે નવઘણ કન્યા લઈને જાય છે, એટલે તે હસ્યો, અને બોલ્યો કે, જો કદાપિ મારો કોટ પૂરો થઈ રહ્યો હોત તો એ ઠકરાણાંને હું જ મારે પોતાને માટે રાખી લેત. રા' નવઘણને જ્યારે આ સમાચાર ક્હેવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ કોટને હું તોડી પાડું નહિ અને એ રાજાને મારી નાંખું નહિ તો મારૂં નામ નવઘણ નહીં.

એક સમયે, સિદ્ધરાજ સોલંકિયે નવઘણને નળની બાજુએ સોરઠ દેશની સીમા ઉપર પંચાળમાં ભીડાવી દીધો, અને તેનાં હથિયાર ઉતરાવી દાંતે તરણું લઈ શરણ થવાની જરૂર પાડી. ત્યારે પણ નવઘણે સમ ખાધા કે હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ.

તે જ વેળાએ સિદ્ધરાજનો દસોંદી ચારણ હતો તેણે નવઘણના હાસ્યની કવિતા બનાવી. તેથી રા' એટલો બધો ક્રોધાયમાન્ થયો કે તેણે ભાટના ગાલ ફાડી નાંખવાનું વળી પણ લીધું.

ગઈ હતી. ત્યાં સિંધના રાજા હમીર સુમરા(બીજા)એ તેનું રૂપ જોઈ પોતાના જનાનામાં લેવા યત્ન કર્યો ત્યારે કોઈ રીતે બચવાનો ઉપાય ન હોવાથી જેસલે પોતાને વ્રતનું કારણ જણાવી છ માસનો વાયદો કર્યો. અને પોતાના ધર્મના ભાઈ નવઘણને, પોતાની મદદે આવવા માટે નીચેનો સોરઠો લખ્યો–

"તું તુઠ જે ન હોય, તે તું હૂતે હૂઈ;
વીર વમાસી જોય, નવઘણ નવ સોરઠના ધણી."

તે ઉપરથી રા' મોટું લશ્કર લઈ સિન્ધ ચડી જઈ સુમરા રજપૂત રાજાને જિતીને બ્હેનને છોડાવી લાવ્યો.

તે પછી તેનો કુંવર, (૮) રા' ખેંગાર ૧ લો ઈ. સ. ૧૦૪૪ થી ૧૦૬૭ સુધી થયો. પછી તેનો કુંવર, (૯) રા' નવઘણ બીજો ઈ. સ. ૧૦૬૭ થી ૧૦૯૮ સુધી થયો, તેણે પાટણનો દરવાજો તોડવાની બારોટના ગાલ ફાડવા વગેરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેને ચાર કુંવર હતાઃ ૧ રાયઘણ ઉર્ફે ભીમ, તેને ગાંફ, ભાડલી ગામ મળ્યાં. એના વંશજો રાયજાદા ક્હેવાયા. ૨ શેરસિંહ ઉર્ફે સતરસાલ તેને ધંધુકા મળ્યું, એના વંશના સારવૈયા ક્હેવાયા. ૩ ચંદ્રસિંહજી ઉર્ફે દેવગણ તેને ઓદ્રસમ ચોરાશી મળી. એના વંશના, પોતાની આગલી જ શાખા ચૂડાસમાને નામે ઓળખાય છે. અને ૪ ખેંગાર બીજો એ સોરઠનો જાદવ રાજા દશમો થયો. તે ઈ. સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૫ કે ૧૬ સુધી હતો. ર. ઉ.

રા' નવઘણ માંદો પડ્યો ને તેનું મોત પાસે આવ્યું પણ સોગન ખાધા હતા તેમાંથી કશું પણ કરવાની તેને જોગવાઈ મળી શકી નહિ. એટલા માટે તેણે પોતાના ચારે કુંવરને પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું કે મેં ચાર કામ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પરિપૂર્ણ કરવાનું જે માથે લે તેને ગાદી ઉપર બેસવાનું છે. મ્હોટો કુંવર રાયઘણ હતો તેણે ભોંયરાનો કોટ તોડવાનું કામ માથે લીધું. રાહે તેને ચાર પ્રગણાં આપ્યાં, અને તેના વંશજની એક શાખા થઈ તે રાયજાદાને નામે હજી ઓળખાય છે. શેરસિંહ બીજો કુંવર હતો તેણે તે ઉપરાંત વળી કોલ કર્યો કે, હું હંસરાજ મહીડાને મારીશ; તેને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં; અને તે સરવૈયા રજપૂતોનો વડિલ થયો. ત્રીજો કુંવર ચંદ્રસિંહ અંબાજીનો ભક્ત હતો અને તેને માનતા હતી તેથી [1]ચૂડી પ્હેરતો હતો. તેણે કહ્યું કે મારા ભાઇયોએ જે બે કામ માથે લીધાં છે તે ઉપરાંત હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ, પણ ચારણના ગાલ ફાડી નાંખીશ નહિ; કેમકે એ કામ અપકીર્ત્તિ કરનારૂં છે; તેને પણ થોડાં ગામ મળ્યાં અને તે ચૂડાસમા રજપૂતોનો પૂર્વજ થયો. ખેંગાર જે સર્વ કરતાં ન્હાનો હતો તે એકલાએ જ એ ચારે કામ પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું એટલા માટે રા' નવઘણ પોતે જીવતાં છતાં તેને જુનાગઢની ગાદિયે બેસાર્યો અને પછી તરત જ મરણ પામ્યો.

રા' ખેંગારે પોતાની પ્હેલી જ સાંગ્રામિક ચડાઈમાં ભોંયરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને ત્યાંના રાજાને મારી નાંખ્યો; પછીથી હંસરાજ મહીડાને કતલ કર્યો; ત્યાર પૂંઠે સિદ્ધરાજ જ્યારે માળવે ગયો ત્યારે ખેંગાર સેના લઈને પાટણ ઉપર ચડ્યો અને પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો. પાછો વળતાં, સિદ્ધરાજને પરણવાની રાણક દેવડી (દેવી) કરીને કાલડીના દેવડા રજપૂતની પુત્રી હતી તેનું હરણ કરી ગયો, અને તેની સાથે પરણ્યો. જ્યારે તેણે આવાં પરાક્રમ કર્યાં ત્યારે પેલા દસોંદી ચારણે તેની ઘણી કીર્ત્તિ ગાઈ. તે ઉપરથી ખેંગારે હીરા મોતીથી તેનું મ્હોં એટલે સુધી ભરી નાંખ્યું કે પાસે ઉભા રહેલા બોલી ઉઠ્યા કે "એના ગાલ ફાટી ગયા, એના ગાલ "ફાટી ગયા." તે સાંભળી ખેંગાર બોલ્યો: "ચારણના ગાલ ફાડવાનો માત્ર "એ જ ઉપાય યોગ્ય છે, કાંઈ કટારવતે ફડાય નહિ."

પછી, સિદ્ધરાજ જૂનાગઢમાં સેના લઈને આવ્યો, અને બાર વર્ષ સુધી લડયો પણ જિત થઈ નહિ. છેવટે રા' ખેંગારના ભાણેજ દેસલ અને

---

૧ દેવીનો ભક્ત હોવાથી ચૂડી પ્હેરતો તેથી ચૂડચન્દ્ર કહેવાયો અને તેના વંશના ચૂડાસમા કહેવાય છે. ર. હ.

વીસલ કરીને હતા તેઓ ખેંગાર ઉપર કોપીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેઓએ ભીતર રસ્તો બતાવ્યો ત્યાં થઈને તેણે પોતાની સેનાને કોટમાં ઘાલી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને મારી નાંખ્યો ને રાણક દેવડીને વઢવાણ લઈ ગયો, તે ત્યાં સતી થઈ. સિદ્ધરાજે દેસલ અને વીસલનાં નાક કાપીને કુહાડી મૂકયા.

સિદ્ધરાજે રાણક દેવીને ઝાલી ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું નહોતું કે તેણે પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, પણ તે જાણતી હતી કે તેને કેદ કર્યો છે. તેઓ વઢવાણ આવ્યાં ત્યારે, સિદ્ધરાજે તેને કહ્યું કે મેં તારા પતિને મારી નાંખ્યો છે.[1] પછી તેણે તેને પોતાની સાથે પરણવાનું ઘણું કહ્યું પણ તેણિયે તેના અંતઃપુરમાં પેસવાની ના કહી, અને બોલી કે, મારા પતિનું મરદું મને આપીશ નહિ તો હું તને શાપ દઈશ. સિદ્ધરાજ ડરી ગયો તેથી મરદું અપાવ્યું; અને બોલ્યો કે મેં અપરાધ કર્યો તેના બદલામાં શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરૂં? રાણકદેવી બોલીઃ "આ જગ્યાએ મારે માટે એક દેવાલય "બંધાવ, તારી ગાદી ઝાઝા દિવસ ટકશે, પણ તેં મારા કુંવર માર્યા છે "માટે હું તુને શાપ દઉં છું કે-તારી પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર પુત્ર થયા "વિના તું મરણ પામીશ." પછી તે પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.[2]

સોરઠના લોક આજે પણ જૂનાગઢના જૂના રા'ને બહુ સંભારે છે અને એક કુહેવત તેમનામાં ચાલી છે તે એ કે,

---

૧ સિદ્ધરાજે કદાપિ ઈંગ્લિશ રીચર્ડ રાજાની પેઠે રાણકદેવીને વિનવી હશેઃ-"હે "બાનુ! જેણે તને તારા પતિનાથી જૂદી પાડી તેણે તને તે પતિના કરતાં સારો પતિ "મેળવી આપવામાં મદદ કરવાને એ કામ કર્યું છે.

"હેનરી રાજાને મેં મારચો પણ તેમ કરવાને ઉશ્કેરણી આપનાર તારી સુંદરતા "હતી * * * ન્હાના એડવર્ડને કટાર વતે મેં મારચો પણ એ કામ તારા દિવ્ય "મુખે મારી પાસે કરાવ્યું."

૨ મેવાડના ઈતિહાસમાં લખ્યું છે કે, દ્વારકાની પાસે કાલિવાવના પરમાર રાજાની પુત્રીને ચિતોડવાળા બાપાથી અસિલ નામે પુત્ર થયો હતો તેને સોરઠમાં વતન મળ્યું અને તેણે અસિલ ઘેલાતીની જાતિ સ્થાપી. તેનો કુંવર વિજયપાળ સિંગરામ ડાભી પાસેથી બળાત્કારે ખંભાત લેવાના પ્રયત્નમાં મારચો ગયો હતો એવું કહે છે. વિજયપાળની સ્ત્રિયોમાંથી એક સ્ત્રીનું અકાળ મૃત્યુ થયું, અને તેને અધુરે દિવસે સેતુ નામે પુત્ર આવ્યો. આવી સ્થિતિમાં મરનાર ભૂત થાય છે એવું હિન્દુ લોકો માને છે અને તે ચૂડેલ કહેવાય છે તેથી સેતુનાથી જે જાતિ ચાલી તે ચૂડેલ કહેવાઈ. અસિલથી બારમો બીજ થયો તેના મામા ગિરનારના રા' ખેંગાર પાસેથી સોનલ મળ્યું, પણ તે જયદેવસિંહને હાથે મારચો ગયો.

સોરઠો: "જે સાંચે સોરઠ ઘડ્યો, ઘડિયો રા'ખેંગાર
"તે સાંચો ભાગી ગયો, જાતો રહ્યો લુહાર."

રા'ના નગરની નૈઋત્ય કોણમાં એક માર્ગ આવેલો છે, તે એક ઉત્કૃષ્ટ ખેતીવાડીના, અને ચિત્રોપમ પ્રદેશમાં કેટલાક ગાઊ સુધી ચાલે છે. તેમ દેશમાં, આંબાવાડિયાં, આંબલિયો અને બીજાં વિશાળ ઝાડ આવી રહ્યાં છે. મ્હોં આગળ ગ્રેનાઈટ જાતિના પથ્થરના ડુંગરાની હાર દેખાય છે, તેના ઉપર ભરચક વન લપેટાઈ રહ્યું છે, તે ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આઠ ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. ડુંગરાની ધારના સુમારે મધ્ય ભાગમાં એક મ્હોટું બાકોરૂં છે તે "દુર્ગાનું પ્રવેશ દ્વાર" કહેવાય છે. ત્યાં આગળથી એક રળિયામણી ખીણ નજરે પડે છે, તેના આગમમાં નેમીનાથનો પવિત્ર પર્વત, મહિમાવંત ગિરનાર છે, તે નીચી ધારની સાથે બે સાંધનારી પર્વતની શાખાઓથી સંધાયો છે. તેનો મજબુત ગ્રેનાઈટ પથ્થરનો સ્થૂળ ભાગ નીચેની ધાર કરતાં ઘણો ઉંચો આવી રહ્યો છે ને તેના ઉપર અણીદાર શિખરો અર્ધાં ધુંમસમાં અને વાદળામાં લપેટાઈ ગયલાં ઝોકાં ખાય છે.

આ ખીણના મુખ આગળ પ્રાચીન જૂનાગઢ શહર વસેલું છે, તેના કોટની નીચે આસપાસના ગાઢ વનથી ભીંતો ઘણીખરી ઢંકાઈ ગઈ છે. ઈશાન કોણમાં તેના બુરજાની નીચે સોનરેખા નદી વ્હે છે તેમાં તેની છાયા પડે છે, તેની પેલી મેર રજપૂતનો જૂનો કિલ્લો ઉપરકોટ કરીને છે, તે રા' ખેંગાર અને તેની ભાગ્યહીણ સ્ત્રીનું રહેઠાણ હતું. આ કોટ આ દેશના કિલ્લાની બાંધણીનો ઉત્તમ નમુનો છે.[1] ઘણાં વર્ષ થવાને લીધે પૂજ્ય, અને પોતાના સ્થાનકે કરીને અદ્ભુત, તેની ઘણી ઊંડી ખોદેલી ખાઈ, તેના અસંખ્ય અને સ્થૂળ બુરજ, તેની કોશીકાંવાળી કિલ્લાની ભીંત, કે જે તેનું બળ અને તેજ ધારણ કરી રાખેલી યોગ્યતા બતાવી આપે છે તે સર્વેથી, શ્રીકૃષ્ણની હજી લગણ પણ છાયા રહેલી એવા યાદવ કુળના ગુપ્ત મહિમા સાથે, તેઓની વિચારસંકલના થઈ સહવાસને લીધે જોનારની કલ્પના નહિ ઉશ્કેરાઈ હોય તો પણ તેના મનમાં તે અસર કરયા વિના રહે એમ નથી.

ખેંગારના નગરના દરવાજાથી સોનરેખા નદીને કિનારે કિનારે તેના મૂળ સુધીનો માર્ગ યાત્રાળુ લોકોના પગથી ઘસાઈ ગયો છે, ત્યાં થઈને ગિરનારની ટોંચે જવાય છે. ન્યાયી અને ઉદાર અશોકે બાકોરાં પડાવીને

---

૧ આ કોટ ગ્રાહરિપુ (ગ્રાહઅરિસિંહ ઉર્ફે ગારિયો) જેને મૂળરાજ સોલંકી સાથે આટકોટ પાસે લડાઈ થઈ હતી તેણે બંધાવ્યો છે.

ખરાબાઓમાંથી રસ્તો પાક્યો છે ત્યાં થઈને પર્વતને તળિયે યાત્રાળુ લોકો પ્રવેશ કરે છે; ત્યાંથી સુમારે એક માઇલના વાંકાચૂકા અને ખડબચડા માર્ગે થઈને પર્વતનો ઢોળાવવાળો સ્કંધ થઈ રહે છે ત્યાં આગળની એક કરાડને તળિયે આવી પ્હોંચાય છે. આ પવિત્ર પર્વત અહિંથી મ્હોટા, કાળા ગ્રાનાઇટ પથ્થરના ભયંકર દગડનો વિલક્ષણ દેખાવ આપણી નજરે પાડે છે; એની ટોંચ ઉપર સપાટ જગ્યા છે તેની આસપાસ કોટ કરી લીધેલો છે, તે છેક કરાડ ઉપર આવ્યો છે ને તેમાં જૈન તીર્થંકરનાં ચૈત્ય (દેરાસર) છે. આ મેદાનથી ગિરનારના શિખર ઉપર ચડવાનો ઝાડીમાં માર્ગ છે. ત્યાં અંબા માતાનું દેરૂં છે. આ પર્વતને જૂદી જૂદી ૭ તૂકો છે તે ઉંડી ખાઇયોથી એક બીજાથી જૂદી પડેલી છે. આ તૂકોમાંથી ઉંચામાં ઉંચી છે તે ગોરખનાથને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને દૂરમાં દૂર છે તે કાલિકાને નામે જાણીતી છે. કાલિકાની તૂક ઉપર ઘણી ઘોર ક્રિયાઓ થાય છે, અને જો ચાલતી વાત ખરી હોય તો મનુષ્યમાં ભક્ષણ કરનારા અઘોરીના ઉપર કાલિકા પ્રસન્નતા જણાવે છે તેથી તે અઘોરેશ્વરી માતા કહેવાય છે. નીચેની તળેટીના મેદાનમાંથી માત્ર ચાર તૂકો નજરે પડે છે. આ તૂકો જૂદે જૂદી ગોરખનાથના દેવાલયથી સ્વતઃ દબદબાભરેલી દેખાય છે, પણ થોડે માઇલને છેટેથી તો ગિરનારનો શંકુ આકારનો દેખાવ કરી દેવાને રહેતાં રહેતાં સ્થૂળ ભાગ સાથે મળી ગયેલી દેખાય છે. નેમીનાથના પર્વતની અધિત્યકામાં બાંધેલાં દેરાસરોનું યથાસ્થિત વર્ણન આપવાની આ ઠેકાણે અગત્ય નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે, એ ધર્મ માનનારા દ્રવ્યવાન્ લોકોએ, શત્રુંજયની પેઠે આ ઠેકાણે આ સર્વોત્તમ દબદબાભરેલાં પોતાના ધર્મનાં દેરાસર બંધાવવામાં અને તેને નીભાવવામાં જરા પણ ખાંપણ આવે એમ કર્યું નથી.[1]

નીચે ઉતારો કરેલી રાણકદેવડીની વાત, ભમતા ગવૈયા જે તુરીના નામે ઓળખાય છે તેઓની પાસેથી મળી છે. જેમ ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ સાથે વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલા ભાટચારણોનો સંબંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે આ તુરી લોકોનો ઢેડની સાથે સંબંધ હોય છે, તેઓને તેમના યજમાનો પાસેથી ભીખ મળે છે તે માગી ખાતા આખા દેશમાં ભટકતા ફરે છે; અને તેના બદલામાં યજમાનોને અર્ધી કવિતામાં અને અર્ધી ચરડ(ગદ્ય)માં એવી ઢંગઢાળ વિનાની

---

1 ડાઇઝ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાંથી, અને કીટાની ગિરનાર ઉપરની નોંધ ઉપરથી લીધેલું આ વર્ણન બેંગાલ એશિયાટિક સોસાઇટીના સાતમા જર્નલને પૃષ્ઠ ૮૬૫ મે છે.

અને અમર્યાદ વાતો સારંગી સાથે ગાઈ સંભળાવે છે. એ ઉતારો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સિંધ દેશમાં પાવર[1] ધરતી છે તેનો **શેર** પાવર કરીને રાજા હતો. તેને મૂળ નક્ષત્રમાં એક કુંવરી અવતરી. જોશીયે રાજા શેરને કહ્યું કે આ કુંવરી જેવા જોગમાં અવતરી છે તેવા જોગમાં કોઈ દીકરી અવતરી હોય તેને જે કોઈ પરણે તેનું રાજ્ય જાય. આ વાત સાંભળીને રાજા ઘણો ખેદ પામ્યો અને પોતાની કુંવરીને વનમાં મોકલાવી દીધી. તેને **હુડમતિયા** કુંભારે દીઠી, અને ઘેર લઈ જઈને ઉછેરી. તે એટલી બધી રૂપાળી હતી કે **લાખા**[2] **ફુલાણિયે** પરણવાનું માગું મોકલ્યું. કુંભારે કહ્યું કે કન્યા દેતાં પેહેલાં મારે મારી નાતને પૂછવું પડશે. **લાખાએ** કુંભારને ઘણો ડર દેખાડ્યો એટલે તે ત્યાંથી નાશીને **સોરઠમાં મજેવડી** ગામમાં સહકુટુંબ આવીને રહ્યો.

એક સમયને વિષે **પાટણના** રાજા **સિદ્ધરાજ જયસિંહના** ચાર દસોંદી ભાટ— **લાલા** ભાટ, **ભંગડ** ભાટ, **ચંચ** ભાટ અને **ડગલ** ભાટ પરદેશમાં ફરતા ફરતા **મજેવડીમાં** આવી પ્હોંચ્યા, ત્યાં **હુડમતિયા** કુંભારની રૂપવંતી દીકરી તેમના જોવામાં આવી. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકતી ત્યાં ત્યાં કુમકુમ પગલાં પડતાં હતાં. તે ઉપરથી ચારે ભાટે વિચાર કર્યો કે, આ કન્યા **સિદ્ધરાજના** દરબારમાં શોભે એવી છે, તેથી આપણે **પાટણમાં** જઈને વધામણી ખાઈશું તો નક્કી રાજા આપણને રાજી કરશે. આમ ધારી તેઓ **પાટણ** આવ્યા, ત્યાં **સિદ્ધરાજે** તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. રાજાને સોળ રાણીયો હતી. તે એકેકને મહેલ રાજાએ ભાટોને પોતાની સાથે જમાડ્યા. ભાટ જેવા એક એકને ઘેર જમી રહેતા કે એક બીજાના સામું જોઈને ડોકું હલાવતા હતા. આનું કારણ **સિદ્ધરાજે** તેઓને પૂછ્યું. ત્યારે ભાટ બોલ્યાઃ "અમે તમારી સોળે "રાણીયો જોઈ, પણ તેમાંની એકે પૂરી પદ્મિની[3] નથી." રાજા બોલ્યોઃ તમે "મારા દસોંદી ભાટ છો, માટે દેશાંતરમાં ફરીને એક ખરેખરી પદ્મિની ખોળી "ક્હાડો અને જ્યારે જડે ત્યારે માગું કરીને લગ્નનો દિવસ ઠરાવી આવો."

---

૧ પાવર કચ્છમાં છે. **શેર પાવર (શેર પરમાર)** આ સમયે થોડા ગામનો ગરાશિયો હશે. **લાખા જાડાણીએ** તરત જ **લાખિયાર વિયરો** રાજધાની કરી હતી તે વેળાએ **પાવરમાં શેર પાવર** ત્યાંનો રાજા કહેવાતો હોય એમ સંભવે છે. અંગ્રેજીમાં રોર પાવર લખ્યું છે તે 'શે' ને બદલે 'રો' વાંચવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે.

૨ **લાખો જાડાણી** હોવો જોઇયે. ૨. ઉ.

૩ સ્ત્રિયોની ચાર જાતિ છેઃ—૧ **પદ્મિની**, ૨ **ચત્રણી**, ૩ **હસ્તિની**, અને ૪ **શંખિની**, તેમાં પદ્મિની સર્વોત્તમ કહેવાય છે.

તે પછી ખરી પદ્મિની ખોળવાને ભાટ દેશદેશાંતરમાં નીકળી પડ્યા પણ કોઈ ઠેકાણે કોઈ એક પૂરેપૂરી પદ્મિની જોવામાં આવી નહિ; છેવટે પાછા તેઓ સોરઠના મજેવડી ગામમાં આવી પ્હોંચ્યા. અગાઉ આ ભાટો મજેવડી તપાસ કરવા આવ્યા હતા અને ત્યારથી જ હુડમતિયા કુંભારના મનમાં ડર પેઠો હતો કે રખેને સિદ્ધરાજના ભાટે કન્યા દીઠી છે તેથી કદાપિ આપણને કાંઈ હરકત થશે તો. એ વિચારથી તે પોતાની કન્યાને તે સમયથી ભોંયરામાં રાખી મૂકતો હતો. પરંતુ આ વખતે તો ભાટ તેની પાકી ભાળ લાધતાં હુડમતીયા પાસે જઈ પ્હોંચ્યા, અને તેને કહ્યું: "તારી દીકરી પાટણના રાજાને દે." ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: "મારે તો દીકરી નથી." ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો: "અમે એને જોઈ છે, તેથી જો તું સિદ્ધરાજ સાથે તેનું સગપણ "કરીશ નહિ તો તે તને જંપીને બેસવા દેશે નહિ. વળી તારૂં કુંભારનું એવું "ભાગ્ય ક્યાંથી જે તું સિદ્ધરાજનો સસરો થાય!"

આ પ્રમાણે ધમકી આપીને તેમ જ લાલચ દેખાડીને સગપણ કરવાનું તેના મનમાં ઉતાર્યું અને બે ત્રણ માસ ઉપરનો એક લગ્નનો દિવસ નક્કી ઠરાવીને તેઓ પાટણ આવી પ્હોંચ્યા ને રાજાને સર્વે વાત કહી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે અમારા કુળને બટ્ટો લાગે એટલા માટે હું તો કુંભારની કન્યાને નહિ પરણું. ત્યારે ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો.—

દુહો—"આંગણ આંબો મોરિયો, સાખ પડી ઘર બાર,
દેવે ઊપાઈ દેવડી, નહિ જાતે કુંભાર."

આવું સાંભળીને તથા તેઓએ તેના રૂપનું વર્ણન કર્યું તેથી રાજા રાજી થઈ ગયો અને લગ્નનો સામારંભ કરવા લાગ્યો, તથા માંડવો રચાવી ગણેશ બેસાર્યા.

આ પાસ આ પ્રમાણે બને છે તેવામાં જૂનાગઢનો રાહ ચૂડાસમો ખેંગાર હતો, તેની બ્હેન સિદ્ધરાજના ભાયાત વેરે પરણી હતી, પણ તે દેસલ અને વીસલ નામના પોતાના બે કુંવર સાથે જૂનાગઢમાં રહેતી હતી. એક દિવસે દેસલે પોતાના મામાને કહ્યું: "આપણા દેશમાં મજેવડી ગામ નવું વસ્યું છે, માટે તે જોવાને અમે જઇયે છિયે." આ પ્રમાણે આજ્ઞા લઈને તે પોતાના ભાઈ વીસલને લઈને મજેવડી ગયો. ત્યાં કુંભારની દીકરીની બધી વાત તેના સાંભળવામાં આવી. પછી તેણે જૂનાગઢ જઇને રા' ખેંગારને એ હકીગત આમ કહી: "આપણા પરગણામાં એક કુંભારની દીકરી છે તે બહુ જ રૂપાળી "છે, અને આપના દરબારમાં શોભે એવી છે. સિદ્ધરાજના દસોંદી ભાટ તેને જોવાને

"આવ્યા હતા, તેઓએ સિદ્ધરાજની સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો દિવસ નક્કી "કર્યો છે. જો આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા આવી કન્યા લઈ જાય "તો પછી આપણી શોભા શી?" ચૂડાસમાએ દેસલને કહ્યું: "મારું ખાંડું લઇને જા ને કન્યાને મારા દરબારમાં લઈ આવ." એટલે દેસલ ખાંડું લઈને ગયો ને કુંભારને કહ્યું: "તારી દીકરી રા'ખેંગારના ખાંડા સાથે પરણાવ." ત્યારે કુંભાર બોલ્યો: "કન્યા તો પાટણના રાજા વ્હેરે પરણાવવી છે અને "થોડા દિવસમાં ત્યાંથી જાન આવશે. જો હું મારી દીકરી રા'ખેંગારને "પરણાવું તો બેશક સિદ્ધરાજ મને મારી નાંખે." દેસલે ઉત્તર આપ્યો: "હું જોરાવરીથી એને તારી પાસેથી લઈ જાઉં છું એટલે તને કાંઈ હરકત "થશે નહિ." કુંભાર બોલ્યો: "પાટણનો રાજા ગિરનારને જડમૂળમાંથી "ઉખેડી નાંખશે અને તેના પથરા ચારે બાજુએ વિખેરી નાંખશે. માટે "સિદ્ધરાજને દીધેલી કન્યા સામું તમારે જોવું નહિ—

સોરઠો—"જેસિંહ દેવે જાય, ધાર નગર ઢંઢોળિયો,
"કપરો તે કહેવાય, ખેંગાર તું ખેંધો મ કર."

ત્યારે દેસલે તેને તોછડાઈભરેલો ઉત્તર આપ્યો—

દુહો—"બાવન હજાર બાંધિયા, ઘોડા ગઢ ગિરનાર;
"ક્યમ હઠે સોરઠધણી, બેહણુ[1] દળ ખેંગાર."

છેવટે પછી એમ જ થયું. દેસલ બળાત્કારથી કન્યાને રા'ખેંગાર પાસે લઈ ગયો. રાણકદેવડી જૂનેગઢ જઈ પ્હોંચી એટલે રથમાંથી નીચે ઉતરીને પોળમાં પેઠી. તે જ વેળાએ અચાનક તેને ઠેસ વાગી ને લોહી નીકળવા માંડ્યું. એટલે નિઃશ્વાસ નાંખીને તે બોલી: "ભાઈ! શકુન ઘણા માઠા થયા, આમાંથી કાંઈ નરસું નીપજશે."

"પ્રથમ પોળે પેસતાં, થયો ઠબકો ને ઠેશ;
"રંડાપો રાણક દેવીને (કે) સૂનો સોરઠ દેશ.[2]"

પછી સારી રીતે ધામધૂમ કરીને રા'ખેંગાર તેની વ્હેરે પરણ્યો, અને ત્રણ દિવસ સુધી આખું ગિરનાર નગર (ધુવાબંધ) જમાડ્યું. તે સમયે એવું

---

૧ અક્ષોહિણી એટલે,—૨૧,૮૭૦ હાથી, એટલા જ રથ, ૬૫,૬૧૦ ઘોડા ને ૧૦૯૩૫૦ પાળા એટલું જેમાં હોય તેવી સેના. ૨. ઉ.

૨ "ભાઈ! મને આ ઠીક લાગતું નથી; કેમકે ઘણા માણસો જેઓને ઘરને ઉમરે ઠેસ વાગી છે તેઓને, સંકટ આવી પડવા બાબતની અગમ ચેતના સારી રીતે મળી ચૂકી છે." છઠ્ઠા હેનરી રાજાના નાટકનો ત્રીજો ભાગ અંક ૪ થો. પ્રવેશ ૭ મો.

બન્યું કે પાટણના સો વાઘરી માટીનાં[1] વાસણ વેચવા સારૂ આવ્યા હતા, તેઓ ઉત્તર ભણીને દરવાજે ઉતર્યા હતા, તેઓને પણ સર્વેની સાથે જમવાને તેડ્યા. ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું: "રાજાને ઘેર શી બાબતની જમણવાર છે જે અમને જમવાને તેડ્યા છે?" ત્યારે ચાકરે કહ્યું:—

"સોરઠ સિંહલદ્વીપની, જાત તણી પરમાર;
"બેટી રાજા શેરની, પરણ્યો રા'ખેંગાર."

"એટલા માટે આજ ત્રણ દિવસથી ઢેડ સુદ્ધાં આખા નગરને રાજા "જમાડે છે. માટે તમને પણ જમવાને તેડ્યા છે." ત્યારે વાઘરિઓએ વિચાર કર્યો કે આ કન્યા તો આપણા રાજાને દીધેલી છે, ને તેના વ્હેરે રા'ખેંગાર જોરાવરીથી પરણ્યો. ને સિદ્ધરાજ સોલંકી કહેવાય છે ને આપણે પણ સોલંકી વાઘરી કહેવાઈયે છિયે માટે સોલંકીની સાથે સગાઈ કરેલી કન્યાના પરણેતરના જમણમાં આપણે ભળવું ઘટે નહિ. માટે આપણે સત્વર પાટણ જઈને બધી વાત ત્યાં રાજાને કહેવી.

આ પ્રમાણે મનસૂબો કરીને, ભૂખ્યા ને તરશ્યા, તરત જ તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા તે ચાલતે ચાલતે પાટણવાડામાં વાઘેલ ગામ છે તેની સીમમાં આવી પ્હોંચ્યા અને ત્યાં જનાવર પકડવા પાશ નાંખ્યો. એવામાં સિદ્ધરાજના ચાર દસોંદી ભાટ ઘોડે ચડીને નીકળેલા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, તેથી ભડકીને પાશમાં એક રોઝ સપડાયો હતો તે નાશી ગયો. તે જોઈ વાઘરી બોલ્યા: "બાપજી! અમે રાત દહાડો ચાલતા જૂનાગઢથી આવિયે "છિયે. આજે અમને સાત લાંઘા થયા છે. તમે અમારો રોઝ શા માટે નસાડી "મૂક્યો?" ભાટોએ પૂછ્યું: "તમને સાત લાંઘા કેમ થયા છે?" એટલે તેઓ બોલ્યા: "રા'ખેંગારે રાજાને દીધેલી કન્યા બલાત્કારે લઈ લીધી છે." આવું સાંભળીને ભાટ ઘણા વ્યાકુળ થયા ને તત્કાળ અશ્વાર થઈને પાટણ જઈ સિદ્ધરાજને કહ્યું:—

(અમે) "નિરધણિયા ને નઠોરિયા, ભણિયેલ જાતે ભાટ;
"ખોળી ફહાડી રાણક દેવીને, ખેંગારે પાડી વાટ."

આવું સાંભળીને સિદ્ધરાજે પોતાની સહાયતામાં [2]બાબરો ભૂત હતો તેને બોલાવીને કહ્યું: "હું રા'ખેંગારના સામો લડવા સારૂ જૂનેગઢ જાઉં "છું માટે તું મારી સાથે આવવાને તૈયાર થા." રાજા તૈયાર થઈને વાઘેલ

---

૧ આજે પણ પાટણમાં માટીનાં વાસણ ઘણાં સારાં થાય છે. ર. ઈ.
૨ બાબરિયાવાડમાં રહેનારા લોક, તેમનો ઉપરિ તે બાબરો.

પ્હોંચ્યો એટલે બાબરો તેને ત્યાં આવી મળ્યો. તેણે પાંચ હજાર ને બસેં ભૂત એકઠાં કર્યાં હતાં. તેઓએ સિદ્ધરાજની આજ્ઞા ઉપરથી એક રાતમાં ત્યાં આગળ એક તલાવ બનાવી દીધું.[1] પછી વાઘેલથી સેના ઉપડીને મુંજપુર ગઈ ને ત્યાંથી ઉપડીને ઝીંઝુવાડે[2] ગઈ. ત્યાં ભરવાડનો મુખી ધાંધો

૧ ગૂજરાતમાં અસલનાં તલાવ તથા ધર્મની ઈમારતો છે; તેમાં જે હિંદુ ધર્મની હોય છે તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે (તેના લોકપ્રસિદ્ધ સધરા જેસિંગના નામથી) બંધાવેલી ગણાય છે અને મુસલમાની ધર્મની હોય છે તો સુલતાન મહંમદ બેગડાની બંધાવેલી ગણાય છે, અને તેઓને ભૂતે અથવા જંદે મદદ કરેલી ગણવામાં આવે છે. એ જ રીતે બીજા દેશોમાં જે લોકપ્રસિદ્ધ શૂરવીર પુરૂષો થઈ ગયેલા છે તેમને વિષે પણ ક્હેવામાં આવે છે.

"ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડમાં જે લશ્કરી ખાતાની ઈમારતો છે તેની મૂળની વાત "અંધારામાં રહી ગઈ છે, એટલે સામાન્ય રીતે તેનો સંબંધ સીઝર સાથે લગાવી દે "છે. કેમકે તે બહુ પ્રસિદ્ધ લડવૈયો થઈ ગયો છે અને તેનાં પરાક્રમથી તે દેશના "આદિ ઇતિહાસમાં એક ભાગ બની રહ્યો છે. આ પ્રમાણે લંડનનો ટાવર તે મહા- "યશવંત યોદ્ધાએ ચણાવ્યો છે એવું સામાન્ય રીતે ક્હેવામાં આવે છે. શેકસપિયરના "નાટકમાં બીજા રિચર્ડની ભાગ્યહીણ રાણી કહે છે કે,

"જ્યુલિયસ સીઝરના અપશકુનિયાલ ટાવરમાં પેસવાનો આ રસ્તો.

"વિન્ડસર ક્યાસલના નીચેના 'મેહેલામાં બેલ ટાવર' છે તે પણ "સીઝરનો ટાવર" "ક્હેવાય છે; પણ ઇતિહાસવિષયક અદ્ભુત કથાઓના ખરેખરા માનનારા એના મૂળની "વાત સીઝરને લાગુ કરવાને હિંમ્મત ચલાવી શકતા નથી. તેમ જ ફ્રાન્સ દેશમાં ગમે "તે ચમત્કારિક વસ્તુ હોય તો તેનો સંબંધ અસલથી પરિયો, ભૂત, કે સીઝર સાથે "બેસારવામાં આવેલો છે." પારીસના ઇતિહાસ ઉપરથી.

૨ ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણના વહીવંચા(બારોટ)ના ચોપડામાં લખ્યું છે કે "સરખેજના રહેવાશી મોઢ બ્રાહ્મણ ઉપાધ્યાય ભાણાએ પોતાના પિતા ઝુંડાને નામે સંવત્ ૧૧૪૯(સન ૧૦૯૩)માં સોલંકી કર્ણરાજની છેલ્લી કારકીર્દીમાં ઝીંઝુવાડા ગામ વસાવ્યું. અને તેની સાથે બીજાં અગિયાર ગામ ઓડું, મોલાડું, આદરિયાણ, ઝાડિયાણ, પાડીવાલું, રોજિયું, સુરેલ, ફતેહપુર, નગવાડું, ધામાદ, અને ભલગામ, એમ કુલ ૧૨ ગામ વસ્યાં.

"સોલંકી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સંવત્ ૧૧૬૫ સન(૧૧૦૯)ના મહા શુદિ ૪ રવિવારે ઝીંઝુવાડાનો ગઢ બાંધવાનું મુહૂર્ત્ત કર્યું અને તે કામ ઉપાધ્યાય ભાણાના પુત્ર વાસેશ્વર વોહરાને સોંપ્યું. અને ગઢના કામમાં સહાય થવાને માતાશ્રી રાજબાઈનું સ્થાપન ગઢને વચલે કોઠે કર્યું."

વળી એ ચોપડામાં વિશેષ વાત એ છે કે—"સંવત્ ૧૩૫૪(સન ૧૨૯૮)ના પોષ શુદિ ૨૧ ભોમવારે દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખૂની(ખીલજી)નું લશ્કર આવ્યું તેણે ઝીંઝુવાડા જિતી લીધું."

હતો તે પોતાની નાતના લોકો સાથે ઝુંપડાંમાં રહેતો હતો. ત્યાં ધાંધોળનો તેઓએ કિલ્લો બાંધ્યો ને તલાવ બાંધ્યું. ત્યાંથી વિરમગામ ગયા ત્યાં માનસર તલાવ બાંધ્યું; ત્યાંથી વઢવાણ ગયા ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાંથી સાયલે ગયા ત્યાં કિલ્લો ને તલાવ બે બાંધ્યાં. પછી છેવટે કૂચ કરતા કરતા જૂનાગઢ દેશમાં આવ્યા. ત્યાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ જૂનાગઢમાં રા' ખેંગારનો મહેલ હતો ત્યાં જઈ ચડાયું નહિ. આ વેળાએ મયણલ રાણી પોતાના કુંવરની સાથે હતી, તેણે ઘણી યુક્તિયો કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.[1] છેવટે એવું બન્યું કે રા' ખેંગાર પોતાના ભાણેજ દેસલ ઉપર શક આણવા લાગ્યો અને રાણકદેવી સાથે તેને છૂપો સંબંધ છે એવો તેને માથે અપવાદ મૂકયો.[2] જ્યારે તેની માએ આ વિષે તેને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો:

---

૧ તુરીની વાત એવી છે કે એક સુતારે લાકડાની સાંઢણી બનાવી આપી તે ઉપર બેશીને રાત્રિની વેળાએ સિદ્ધરાજ અને મયણલ દેવી રાણકદેવીને મહેલ ગયાં. ત્યાં બારણાં બંધ હતાં તે ઠેલવા માંડ્યાં, ત્યારે રાણક દેવી બોલી:

સોરઠો—"કવણ ખટકાવે કમાડ, મેડી છે રાણક દેવની,
"જાણશે રા'ખેંગાર, ત્રાટક કાન જ તોડશે."

પછી મયણલ દેવિયે કહ્યું:—

સોરઠિયા દુહા—"મારો મોઢો* લાકડો, ઓખો† ગઢ ગિરનાર
"મારી રા' ખેંગાર, ઉતારવી રાણક દેવને."

* છોકરો.
† અઘરો.

ત્યારે રાણકદેવડી બોલી:

સોરઠો—"આ મારા ગઢ હેઠ, કેણે તંબુ તાણિયા,
સધરો મ્હોટો શેઠ, બીજા વર્ત્તાઉ વાણિયા."

તે સાંભળી મયણલદેવી બોલી:

"राणा सव्वे वाणिया, जेसलुं वड्डह सेठि,
"काहु वडिजड्डु माण्डीयउ अम्मीणा गढेहठि."

સોરઠો—"વાણિયાના વેપાર, જાતે દાહાડે જાણશો.
"મારશું રા' ખેંગાર, ઉતારશું રાણક દેવને."

એ પ્રમાણે વિવાદ થયા પછી તેઓ ઉતારે આવ્યાં.

૨ આ વિષે તુરીની વાતમાં એમ છે કે, એક સમયે રા'ખેંગારે દારૂ પીધો ને પોતાના ભાણેજને પણ પાયો, અને રાણક દેવડીને પાવા સારૂ એક સીસો આપીને દેસલને મોકલવા માંડયો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં દારૂ પીધો છે માટે હું નહિ જાઉં. આ તેનું વાજબી કહેવું નહિ માન્ય કરતાં તેને આગ્રહથી મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈને પોતાની મામીને સીસો આપ્યો. તેણિયે દેસલને હિંડોલાખાટ ઉપર બેસારીને આગ્રહથી દારૂ પાયો ને પોતે પણ પીધો. તેને કેફ ચડી ગઈ એટલે ખાટમાં તે સૂઈ ગઈ; ને દેસલ જવા સારૂ ઉભો થતો હતો તેવામાં તે પણ રાણક દેવડીની ખાટમાં બેભાન થઈ લોટી

"નથી મેં મેડા ગૂડિયા, નથી ભાળ્યા ભંડાર;
"નથી માણી રાણક દેવીને કયમ ઓળંભા દે ખેંગાર."

તેની મા બોલી: "તેં તારી મામી રાણક દેવડીને લાવીને તારા મામા "વ્હેરે પરણાવી પણ તે ગુણ વીસરી જઈને ઉલટો તારે માથે અપવાદ "મૂકે છે માટે હવે તારે આ નગરમાં રહેવું નહિ." પછીથી રા' ખેંગારે પોતે જ તેને કહાડી મૂકયો. એટલે દેસલ પોતાના ભાઈ વીસલને પોતાની સાથે લઈને રાત્રિએ ચાલી નીકળ્યો. દરવાજા આગળ આવ્યા ત્યારે દાદુ અને હમીર એ બે રજપૂત કિલ્લેદાર હતા તેઓએ તેમને પૂછ્યું: "તમે અત્યારે "ક્યાં જાઓ છો?" તેઓએ કહ્યું: "માળવેથી દરબારની અફીણની પોઠ "આવે છે તેના સામા અમે જઇયે છિયે, તે મધ્ય રાત્રીએ પાછા આવીશું તે "વેળાએ ઢીલ કર્યા વિના દરવાજા ઉઘાડજો."

પછી બન્ને ભાઈ બ્હાર નીકળ્યા ને સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યા ને તેને કહ્યું: "કાકા! અમે જાણતા ન હોતા કે તમે અમારા કાકા થાઓ છો તેટલા "માટે અમે અમારા મામા સારૂ રાણકદેવીને લાવ્યા. પણ હવે તે અમારે "માથે અપવાદ મૂકે છે, માટે અમે તમારી પાસે આવ્યા છિયે. જો તમે "અમારી સાથે આવો તો આપણે રા'ખેંગારને મારી નાંખિયે અને રાણક-"દેવડી તમારે સ્વાધીન કરિયે."

પછી તેમણે તદબીરથી ૧૪૦ યોદ્ધાઓને ગુણમાં ઘાલ્યા અને પોઠિયા ઉપર નાંખી તે પોઠિયાઓને દુદા તથા હમીરની પાસે દરવાજો ઉઘડાવી કિલ્લામાં હાંકી આણ્યા, ને પેલા બે જણને તે જ ઠેકાણે ઠેર કર્યા. પછી તેઓએ રા'ખેંગારના મહેલ ભણી આવીને રણશિંગડું વગડાવ્યું, એટલે રા' ખેંગાર લડવાને આવ્યોઃ—

ગયો. આ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રકારથી બન્ને ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડ્યાં. એટલામાં ઘણી વાર થઈ એટલે રા' ખેંગાર ત્યાં આવ્યો અને જોયું તો બન્નેને એક પલંગમાં સુતેલાં દીઠાં ને ક્રોધ વ્યાપી ગયો, કે તુરત તરવાર મ્યાનમાંથી કહાડીને બન્નેના ઉપર મારી પણ વચ્ચે ખાટની સાંકળ આવી ગઈ તે વઢાઈ ગઈ ને મામી ભાણેજને જરાય વાગ્યું નહિ તેથી તેને લાગ્યું કે એ નિર્દોષ છે. વધારે ખાતરી કરવા તેણે પોતાનો જમઇયો રાણીના હછેરેલા એક ચંપાને માર્યો પણ તે વાગ્યો નહિ. પછી થાંભલામાં કટાર મારીને દેસલે જે પામરી ઓઢી હતી તે ખેંચી લઈને પોતાની પામરી બન્નેને ઓરાડીને પોતે ચાલી નિસર્યો. પણ મનમાં શક રહ્યો તેથી પોતાની બ્હેનને કહ્યું કે તારો પુત્ર મારા ઘર સામું જાવે છે.

દુહો—ઝાંપો ભાંગ્યો ભેળ પડી, ભેળ્યો ગઢ ગિરનાર;
દુદો હમીર મારિયા, સોરઠના શણગાર.

આ અવસરે બંને ભણીનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં ને **રા'ખેંગાર** પણ પંડે મરાયો.

પછી **સિદ્ધરાજ**ને લઈને **દેસલ રાણક દેવડી**ને મહેલ ગયો, ને તેને કહ્યું: "મામી! અમે બે ભાઈ અને મામો **ખેંગાર** આવ્યા છિયે, બારણાં ઉઘાડો." તેણે બારણાં ઉઘાડ્યાં. **રાણક દેવડી**ને બે કુંવર હતા તેમાં **માણેરો** ૧૧ વર્ષનો હતો ને બીજો ડગાયચો પાંચ વર્ષનો હતો. **સિદ્ધરાજે** ન્હાનાને તેની પાસેથી ખુંચવી લઈને મારી નાંખ્યો. પછી જ્યારે તે **માણેરા**ને ઝાલવા ગયો ત્યારે તેની પાસેથી છટકી જઈને પોતાની માની પછવાડે સંતાઈ ગયો ને રડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની માયે કહ્યું:

સોરઠો—"માણેરા તું મ રોય, મ કર આંખ્યો રાતિયો,
"કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે."

સિદ્ધરાજે પછી આજ્ઞા કરી: "આ કુંવરને અહિં મારવો નહિ જો "રાણકદેવી **પાટણ** આવશે નહિ તો હું એને મારીશ." ખરૂં જોતાં તેણે કુંવરને છેવટે મારી નાંખ્યો છે; પણ ક્યાં-આગળ તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

પછી **સિદ્ધરાજે રાણકદેવી**ને ગઢની બ્હાર કહાડી, એટલે **રા'ખેંગાર**ના ઘોડાને જોઈને તે શોકાતુર થઈ બોલી:—

સોરઠો—"તરવરિયા તોખાર! હઈયું ન ફાટયું હંસલા!
"મરતાં **રા'ખેંગાર**, ગામતરાં ગૂજરાતનાં."

પછી **રા'ખેંગાર**ના સાબરશૃંગાલને જોઈને બોલી:—

"રે સાબરશિંગાલ! એક દિન શિંગાળાં હતાં;
"મરતાં રા'ખેંગાર, ભવનાં ભીલાં થઈ રહ્યાં."

પછી મોરને બોલતો સાંભળીને તે બોલી:—

[1]"કાંઉ કૅં ગરછ મોર! ગોખે ગરવાયે ચડી;
"કાપી કાળજ કોર, પિંજર દાઝયો પાણિયે."

---

૧ મોરની વાણીના શકુનથી પ્રિય પ્રિયા એકઠાં મળે એવું ધારવામાં આવે છે, માટે કહે છે કે અરે મોર! ગિરનારને ઝરૂખે રહીને હવે શું ટૅહાર કરે છે? મારા કાળજડાની કોર કાપી અને મારૂં રહેવાનું પાંજરૂં એટલે ઘર પાણીયે બળ્યું-ભાવાર્થ સગા ભાણેજે ઘર ક્યારનુંય ભંગાવ્યું. હવે હું કિયા પ્રિયને મળવાની છું જે?

પછી રા'ખેંગારની લાશ પડી હતી ત્યાં આવીને તેને કહેવા લાગી:

દુહો—"સ્વામી! ઉઠો સૈન્ય લઈ, ખડગ ધરો ખેંગાર;
"છત્રપતિએ છાઈયો, ગઢ જૂનો ગિરનાર.

જેમ તે ખીણમાં નીચી ઉતરતી ગઈ, તેમ તેણિયે દામોદર કુંડ[1] ધારગર વાડી અને ચંપાનું વૃક્ષ ઇત્યાદિ પોતાનાં જે વ્હાલાં હતાં તેમની આજ્ઞા લીધી. પછી ગિરનાર પર્વતને જોઈને બોલી;—

સોરઠો—"ઉંચો ગઢ ગિરનાર, વાદળીથી વાતું કરે.
"મરતાં રા'ખેંગાર, રંડાપો રાણક દેવડી."

પછી રસ્તે જતાં થોડા ગાઉ ગયા પછી ગિરનારની બીજી બાજુએ પાછું વાળીને જોયું ને જાણ્યું કે એ વળાવાને આવે છે. તેથી તે બોલી:

સોરઠો—[2]"ગોઝારા ગિરનાર! વલામણુ વેરીને કિયો,
"મરતાં રા'ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થિયો."

જ્યારે તે ઘણે આઘે ગઈ, અને ક્ષિતિજમાં ઢંકાઈ ગયેલો ગિરનાર તેને દેખાયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે એ પડી જાય છે કે શું તેથી તે બોલી:

"મ પડ મારા આધાર, ચોસલાં કોણ ચડાવશે?
"ગયા ચડાવણહાર, જીવતા જાતર આવશે."

દેસલ અને વીસલે અગાઉથી સિદ્ધરાજ સાથે ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો કે રા'ખેંગાર મરાયા પછી દેસલને જૂનાગઢની ગાદી સોંપવી. સિદ્ધરાજ જેવો ઘર ભણી વાળ્યો કે તે વેળાએ તેને પેલો ઠરાવ સંભારી આપ્યો. સિદ્ધરાજે પ્રથમ તો કહ્યું કે "તું લે." પણ પછીથી તેણે વિચાર કર્યો કે એ બે ભાઈયે પોતાના સગા મામાને દગો દીધો તો કોઈ દિવસ મારાથી ફૂટીને મારા સામા થાય ખરા. એથી પછી તેણે એ બન્નેને મારી નંખાવ્યા.

---

૧ આ નીચેનું થોડું કથન તુરીની વાતમાં વધારે છે: પછી દામાકુંડ આગળ આવીને બોલી:—

સોરઠો—"ઉતરચાં ગઢ ગિરનાર, તનડું આવ્યું તલાટિયે;
"વળતાં બીજી વાર દામો કુંડ નથી દેખવો."

પછી ધારાગર નામની વાડી પાસે આવીને બોલી:

દુહો—"ચંપા! તું કાં મોરિયો, થડ મેલું અંગાર;
"મોહોરે ફળિયું માણુતો, મારચો રા'ખેંગાર." ર. ઉ.

૨ तइं गडुआ गिरनार, काहु मणि मत्सरु धरिऊ;
मारीतां खंगार, एक्कु सिंहरु न ढालिउं.

જ્યારે સાથ પાટણવાડે આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને શાન્ત કરવાની અનેક યુક્તિયો કરવા માંડી, ને તેને સારી સારી જગ્યાઓ બતાવી, પણ તે બોલી:

સોરઠા—"મારૂં પાટણ દેશ, પાણી વિના પૂરા મરે;
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સેજળ પિયે."

પછી તે પાટણને પાદરે આવી પ્હોંચ્યો ને ઉતારો કર્યો, અને નગરની બ્હાર ત્યાંનાં સર્વે માણસોને ઉજાણી આપી. સર્વે સારાં સારાં લૂગડાં પ્હેરીને ટોળેટોળાં થઇ આવ્યાં. પણ આ સર્વે શોભા જોઈને રાણક દેવડી રાજી થઈ નહિ, પણ તે બોલી:

સોરઠા—"બાળું પાટણ દેશ, જિસે પટોળા નીપજે;
"સરવો સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોબડી."

ત્યારે કોઈ ગૂજરાતી સ્ત્રિયે તેને કહ્યું: "તમારે તો મ્હોટા સિદ્ધરાજ ધણી છે." ત્યારે તે બોલી: "હું મારા ધણીને તો આવી સ્થિતિમાં મૂકીને આવી છું.—

"વાયે ફરકે મુછડી, રયણ ઝબુકે દંત,
"જુઓ પટોળાં વાળિયો, લોબડી વાળીનો કંથ."

એટલે તે સ્ત્રિયે પૂછ્યું: "આવું છે ત્યારે તમારી આંખમાં આંસુ કેમ આવતાં નથી?" ત્યારે તે બોલી:

"પાયણને પડતે, કોહો તો કૂવા ભરાવીયે,
"માણેરા મરતે, શરીરમાં સરણાં વહે."

આ પ્રમાણે રાણક દેવડીનું મન કશાથી પ્રસન્ન થયું નહિ. સિદ્ધરાજે બહુ માનભરેલી રીતે તેની સંભાળ લેવા માંડી, અને તેને પૂછ્યું: "તમારે કિયે ઠેકાણે રહેવાનું મન છે?" ત્યારે તેણે કહ્યું: "હું વઢવાણ જઈશ." સિદ્ધરાજ પંડે તેને ત્યાં મૂકવા ગયો. પછી ભોગાવો[1] નદીની તીરે ચિતા ખડકાવી અને રાણકદેવિયે તેના ઉપર પોતાનું આસન કર્યું. સિદ્ધરાજે તેને

---

1 जेसल मोडि मवाह वलि वलि विरूपं भावयिइ;
नइ जिम नवा प्रवाह नव घण विणु आवइ नहि.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, હે નદી! હું જેમ મારો દેશ છોડી ધણી વિના વિરૂપ થઈ છું તેમ તું પણ નવા મેઘ વિના દુર્બલ થતી જાય છે; અને તેના વિના શોભા પામતી નથી. તેં તારા પર્વતરૂપી સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો છે એમ મેં પણ કર્યું છે માટે આપણે સરખાં છિયે.

જીવતી રાખવા છેવટનો ઉપાય એવો કર્યો કે, તેને અગ્નિદાહ માટે અગ્નિ ન અપાવતાં કહ્યું: "જો તું ખરી સતી હઈશ તો અગ્નિ વિના તારી ચિતા સળગશે." એટલે રાણકદેવી સૂર્યને પગે લાગીને ફરીથી ઉઠીને બોલી:

સોરઠો—"વારૂ શહર વઢવાણ, ભાગોળે ભોગાવો વહે;
"ભોગવતો ખેંગાર રાણ, ભોગવ ભોગાવા ધણી.[1]"

પછી તે સમયે એવો ઉન્હો વાયુ વાયો કે તેથી ચિતા બળવા લાગી.

વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે,
ઉભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિયાણિનું.

આ વેળાએ સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણકદેવી ઉપર નાંખી; તેણિયે અગ્નિમાંથી તેની ઉપર પાછી નાંખી દીધી ને બોલી: "જો આવતા "ભવમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હવણાં મારી સાથે બળી મર." પણ સિદ્ધરાજે ના કહી.

પછી જ્યાં રાણકદેવી બળી મોઈ ત્યાં સિદ્ધરાજે એક દેવળ ચણાવ્યું. બધો સોરઠ દેશ તેને કબજે થયો; પણ રાણકદેવી સતીના હાથના થાપા તો ગિરનાર ઉપરના રા'ખેંગારના મહેલને થયા.

વર્દ્ધમાનપુર અથવા વઢવાણ હવણાં જે ઝાલા રજપૂતની શાખાનું મુખ્ય સ્થાન છે, તે કપાસ ઉગતા સપાટ પ્રદેશમાં છે. તે સોરઠની સીમાની માંહે છે પણ બ્હાર નથી. ઇતિહાસમાં તેને ઘણું જૂનું કહ્યું છે. અને વનરાજની રાજધાની કરતાં પણ તેની સ્થાપના પ્હેલી છે એવો નિશ્ચય થયો છે.

અર્દ્ધ સોરઠો—"વળા અને વઢવાણ, પછીથી પાટણપુર વસ્યું."

ભોગાવો નદીનો ઉત્તર ભણીનો ફાંટો શહરના બુરજની નીચે થઈને વ્હે છે અને દરિયામાં મળી જવા જેટલું જોર નહિ હોવાને લીધે, અથવા, ચોમાસા વિના, દક્ષિણ ભણીનો ફાંટો જે લીંબડીની બાજુએ વ્હે છે તે તેને મળ્યા વિના સાભ્રમતીના મુખની લગભગ સપાટ ખારી ભોંયમાં ફેલાઈ જાય છે. વઢવાણનો જૂનો કોટ હતો તેમાં હાલમાં થોડા સમકોણ કોઠા અને તેઓને સાંધનારી કોટની થોડી આડ એટલુંજ માત્ર રહ્યું છે.

---

[1] આવો જ વિચાર પ્રબંધ ચિન્તામણિ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જે ઈ. સ. ૧૩૦૫ ની સાલમાં રચાયલો છે. તેમાં જોવામાં આવે છે. એ ગ્રંથ ત્યાર પછી જૈનના ભંડારમાં ભંડારી મૂકવામાં આવેલો તેથી તુરી સરખાના હાથમાં જઈ શકવો કઠણ, તેમ છતાં એ વિચાર તુરિયોના ગાણામાં એકને મ્હોંએથી બીજાને મ્હોંએ ચડીને આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે, એ વખાણવા જેવી વાત છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦ નો ૧ લો સોરઠો.

પણ હવણાં તેની ચોમેર વસ્તી વધી છે અને રાણક દેવડી સતીની દેરડી જે આગળ ભોગાવાના પ્રવાહની પાસે હશે તે હવણાં કોટ માંહે આવી ગઈ છે. આ દેરાનું શિખર ઘણું શૃંગારભરેલું છે, અને જે મોઢેરાના દેરાની બાંધણી સાથે ઘણું ખરૂં મળતું આવે છે તેટલું જ માત્ર રહેલું છે. આગળના મંડપનો ઘૂમટ બધોય જતો રહ્યો છે. અને ખેંગારની દુઃખિયારી સ્ત્રીની ખંડિત થયેલી મૂર્ત્તિ ગભાર(નિજગૃહ)માં છે; અને વઢવાણના દરબારની રાણિયો ઝાલા વંશના રાજાઓની સાથે સતી થઈને વૈકુંઠવાસ પામી, પાતિવ્રત્ય અમર કરી ગયેલી એ સતીઓની પૂજા તેમના દેવળમાં વાર ત્હેવારે થાય છે, સૌભાગ્યવંતીનો પોષાક પ્હેરાવાય છે અને મોડ ધારણ કરાવાય છે, ચુંદડી ઓરાડાય છે, અને રાજવંશી ઘરેણાં પ્હેરાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે રાણકદેવીની મૂર્ત્તિને પણ સર્વે તેવા જ પ્રકારનો શૃંગારવિધ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦

સિદ્ધરાજ.

રા'ખેંગારના મરણ પછી, સિદ્ધરાજે સોરઠનો કારભાર [1]સાજણ કરીને સુભટ હતો તેને સ્વાધીન કર્યો. તે વનરાજના સોબતી જમ્બ અથવા ચાંપાનો વંશજ હતો. મેરૂતુંગ લખે છે કે, આ કારભારિયે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું દેરાસર ફરીને બાંધવા સારૂ ત્રણ વર્ષની રાજ્યની ઉપજ વાવરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે તે વિષે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે એવાં ખાતરીપૂર્વક કારણ બતાવ્યાં કે જેથી રાજાએ તેને તેની જગ્યા ઉપર કાયમ રહેવા દીધો.

૧ કુમારપાળ પ્રબંધમાં એમ લખે છે કે, કર્ણદેવે સૌરાષ્ટ્ર મંડળ પોતાને સ્વાધીન કર્યા પછી, વામનસ્થલી(વનસ્થલી)માં જઈ સજ્જનને ત્યાંનો દંડનાયક ઠરાવ્યો અને તેની જ આજ્ઞાથી સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ શ્રી નેમીનાથના ચૈત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં વાપરી. સિદ્ધરાજ વિજયયાત્રા કરતો કરતો જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ગયો ત્યારે સજ્જનનો પુત્ર પરશુરામ ત્યાંનો દંડાધિપ (દંડનાયક) હતો તેની પાસે ઉપજ માગી. એટલે તે રાજાને રૈવતાચલ ઉપર લઈ ગયો અને કર્ણવિહાર બતાવી કહ્યું કે, આ બંધાવવામાં મારા પિતાએ ઉપજ વાપરી છે. જો પ્રાસાદ બંધાવવાનું પુણ્ય આપને લેવું હોય તો આ પ્રાસાદ આપની પ્રત્યક્ષ છે, અને જો ઉપજ લેવી હોય તો શાહુકારો પાસેથી અપાવું. રાજા પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો કે સજ્જને સારૂં કામ કર્યું, બાકીનું તમે પૂર્ણ કરો. સજ્જને ૭ માસમાં શ્રી નેમીશ્વરનું ચૈત્ય કળશ સુધી કરાવ્યું હતું. એટલામાં તો તેને જ્યેષ્ઠ શુદિ ૫ ને દિને શિરોવેદના થઈ આવી એટલે ધ્વજારોપણ આદિ કાર્ય કરવાની પરશુરામને આજ્ઞા આપી આઠમે દિવસે સ્વર્ગે ગયો. ર. ઉ.

અને મુખ્યત્વે કરીને શત્રુંજય અને [1]ઉજ્જયંતનાં પવિત્ર ધામ તેને સ્વાધીન કરયાં. ત્યાર પછી તરત જ, રાજા દેવપાટણના શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા કરીને પાછો વળતાં આવ્યો અને એ બન્ને પવિત્ર પર્વતોની ભેટ લીધી. ત્યાં ઋષભદેવની પૂજા અર્ચાના ખર્ચ સારૂ બાર ગામ આપ્યાં. તે વેળાએ અદેખાઈને લીધે બ્રાહ્મણોએ તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ.

સિદ્ધરાજના વારામાં ધર્મના વિવાદ ચાલેલા જણાય છે, તે માત્ર બ્રાહ્મણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચે જ ચાલ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ વિશેષે કરીને જૈન મતમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર નામના સામસામા પક્ષના મત છે તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલો છે. પ્હેલા મતના સાધુઓની સંજ્ઞા, નગ્નાવસ્થામાં રહેવાથી અને દિશાઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી દિગમ્બર કહેવાય છે, અને બીજા મતના, ધોળાં વસ્ત્ર પ્હેરવાથી શ્વેતામ્બર કહેવાય છે.

કુમુદચંદ્ર કરીને દિગમ્બર મતનો સાધુ હતો તે પોતાના પ્રતિપક્ષિયોને ચોરાશી સભાઓમાં જિત મેળવી કર્ણાટ દેશમાંથી ગૂજરાતમાં ધર્મનો દિગ્વિજય કરી વધારે કીર્ત્તિ સંપાદન કરવા આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પોતાની માતાના પિતાનો ધર્મગુરૂ જાણી તેનો આદરસત્કાર કર્યો, અને મયણલ્લદેવિયે પણ પ્રથમ તો તેના અભિપ્રાયને ઉત્તેજન આપ્યું. શ્વેતામ્બરની ભણીથી દેવસૂરિ કરીને કર્ણાવતીનો વિદ્વાન સાધુ અને હેમાચાર્ય એ બન્ને કુમુદચંદ્રની સામા થયા. સભા કરવાનો દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે વેળાએ સિદ્ધરાજ આવીને રાજગાદી ઉપર બિરાજ્યો. તેની આજુબાજુએ ધર્મના ભેદ જાણે એવા કારભારિયો બેઠા. પછી વિવાદ કરવાને કુમુદચંદ્ર પાલખીમાં બેશીને આવ્યો. તે સમયે તેના ઉપર શ્વેત છત્ર ધરાવવામાં આવ્યું હતું અને વિજયપત્ર અથવા પત્રાવલંબ તેની આગળ ચાલતું હતું તથા જયડંકા વાગી રહ્યો હતો. દેવસૂરિ[2] અને હેમાચાર્ય પણ તે વેળાએ આવી પ્હોંચ્યા અને પોતાના પ્રતિપક્ષીની સામી ગાદિયે બિરાજ્યા. સામસામા પક્ષવાળાઓના મતની નોંધ આગલે દિવસે લખી રાખવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવી:—

---

૧ ઉજ્જયન્ત અથવા રૈવતાચલ એટલે ગિરનાર. ૨. ઉ.

૨ દેવસૂરિ સં. ૧૧૩૪(સને ૧૦૭૮)માં જન્મ્યો, સં. ૧૧૫૨(સં. ૧૦૯૬)માં દીક્ષા લીધી, ૧૧૭૪(સને ૧૧૧૮)માં સૂરિની પદવી પામ્યો, અને સંવત્ ૧૨૨૬(સ. ૧૧૭૦) ના શ્રાવણ વદિમાં ગુરૂવારે નિર્વાણ પામ્યો. હેમાચાર્ય આ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. ૨. ઉ.

" કુમુદચંદ્રનો એવો પક્ષ છે કે, કેવલી ત્રિકાલદર્શી છે, અને જે કૈવલ્ય
" અથવા મોક્ષ પામવાના માર્ગ ઉપર છે, તેણે આહાર કરવો નહિ; જે માણસ
" વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે મોક્ષ પામતો નથી; સ્ત્રિયો મોક્ષ પામતી નથી."

" દેવસૂરિ એમ કહે છે કે, કેવલીને આહાર કરવાનો બાધ નથી; અને
" જે માણસ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તે અને સ્ત્રિયો પણ મોક્ષ પામે છે."

કુમુદચંદ્રની અર્ધી હાર તો થઈ ચૂકી; અને તેણે પોતાનું મત કહી બતાવ્યું તેના જ સાધનવડે, તેના સામાવાળાઓએ ડહાપણથી રાણીમાતાનો જે આશ્રય તેને હતો તે બંધ કરાવી દીધો. મયણલ્લ દેવી પોતાના દેશીનો જય થયલો જોવાને ઇચ્છતી હતી, તેણે આસપાસ બેઠેલાઓને સૂચના કરી રાખી હતી કે, કુમુદચંદ્રની જિત થાય તેમ કરવું; પણ આ વાત હેમાચાર્યના જાણવામાં આવી એટલે તે જઇને તેને મળ્યો અને સમજાવ્યું કે દિગમ્બરનો એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીનાથી ધર્મ પાળવાનું કશું કામ થઈ શકે નહિ અને શ્વેતામ્બર તો ખરેખરા એ મતના સામા છે. રાણીમાતાને આ પ્રમાણે સમજાવી એટલે "મનુષ્યના આચરણથી અજ્ઞાન માણસ" જે દિગમ્બર તેને આશ્રય આપતી બંધ પડી.

સામા પક્ષના વિદ્વાનોએ પોતાનો વાદ ચલાવતાં પ્રારંભમાં રાજાની અને ચાલુક્ય વંશની સ્તુતિ કરી, પછી તેઓ પોતપોતાના મતનો વિવાદ ચલાવવા લાગ્યા. કુમુદચંદ્રનું ભાષણ ટુંકું અને કબૂતરના જેવી લથડતી ભાષામાં થયું; પણ દેવસૂરિની ભાષણ કરવાની છટા તો, જાણે જગતના પ્રલયની વેળાએ ભયંકર પવનનો ઝપાટો સમુદ્રનાં મોજાંને ઉછાળી નાંખતો હોય એવી ચાલવા લાગી. પછી કર્ણાટ દેશના સાધુને તરત જ માન્ય કરવું પડયું કે હું દેવાચાર્યથી હાર્યો. પછી અપશકુનિયાળ બારણે[1] થઈને હાર પામેલા વિદ્વાનને તત્કાળ નગરપાર કર્યો; આણીમગ સિદ્ધરાજે શ્વેતામ્બરના રક્ષકનાં વખાણ કર્યાં અને તેને પોતાની આંગળિયે વળગાડીને સાજન સહિત મહાવીરના દેરાસરમાં પૂજા કરવાને લઈ ગયો. તે વેળાએ છત્ર, ચામર અને આફતાબગિરિ (સૂરજમુખી) જે રાજચિહ્ન તે આગળ ચાલ્યાં, વાદિત્ર

---

૧ આવાં દ્વાર વિષેનો વ્હેમ બીજા દેશોમાં પણ હતો: "નગરના જે અપશકુ-
"નિયાળ દરવાજામાંથી માત્ર, કુકર્મી, ફાંસિયા અને ત્રાસદાયક વધે થયેલી હોય
"એવા જ જઈ શકે, અને જેમાં થઈ ને પવિત્ર અને નિર્મળ હોય તે જઈ શકે નહિ એવા
"દરવાજા સાથે પેક્સુટાર્ક જિજ્ઞાસુ અને હરકોઈ વાત સારી યા નરસી સાંભળી લેવા
"જાણવાની તલપવાળા લોકોના કાનને સરખાવે છે. એ સરખામણી બાગ્યે જ બંધ
"બેસતી દેખાય." એવું જેરિમી ટેલર કહે છે.

વાગવા લાગ્યાં, અને યુદ્ધ સમયના શંખના વિજયનાદ થવા લાગ્યા. રાજાએ પણ સૂરિને ચાલાગામ અને પરાંતીજ તથા ક્હેગામની વચ્ચેનાં બીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં. સૂરિયે ઘણી વાર આનાકાની કરી પણ છેવટે તેને લેવાં પડ્યાં.

આ સમયે જૈન લોકોમાં માંહોમાંહે ઘણો ઝઘડો ચાલતો હતો, તો પણ બીજા ધર્મ વિષે પરિપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને આ સમય તેઓને યોગ્ય લાગેલો જણાય છે. ક્હે છે કે, સિદ્ધરાજ સર્વ દેશમાંથી જૂદા જૂદા ધર્માચાર્યોને બોલાવી તેઓને પૂછતો કે, સારામાં સારા દેવ કિયા? સારામાં સારૂં શાસ્ત્ર કિયું? અથવા જ્ઞાનનો ભંડાર કિયો? અને પાળી શકાય એવો સારામાં સારો ધર્મ કિયો? પણ સર્વે પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરતા, અને અન્ય મતની નિંદા કરતા, તેથી તેના મનમાં ઢચુપચુ થતું અને તે ડોલતું જ રહેતું.

છેવટે તેને વધારે ખાતરીપૂર્વક પ્રત્યુત્તર હેમાચાર્ય પાસેથી મળ્યું. આ સાધુએ રાજાને આ એક વાત કહી: "એક પુરૂષને તેની સ્ત્રિયે વશીકરણ કરવાને માટે કાંઈક પાયું તેથી તે બળદિયો થઈ ગયો. પણ એક સમયે ચરતાં ચરતાં ભોગજોગે એક ઓષધિ તેના ચરવામાં આવી, તેમાં દુર્ગાના પ્રતાપથી મનુષ્યત્વ આણવાની શક્તિ હતી તેથી તે પાછો પોતાની પ્રથમની સ્થિતિમાં આવી ગયો. હવે પેલા બળદે ઓષધિનાં પાંદડાં ખાધાં તેના ગુણની તેને ખબર નહતી તો પણ તેનો પરિણામ સુખભરેલો થયો; તેમ આ કળિયુગમાં મનુષ્ય ધર્માચરણ પાળે તો તેઓના મહિમાથી અજ્ઞાન છતાં પણ તેને મોક્ષ મળે એ વાત નક્કી છે."

કોઈના ધર્મને બાધ નહિ કરવાની જે સિદ્ધરાજની રાજનીતિ તેને અનુસરતું પ્રમાણ મેળવવાની આતુરતાને લીધે આવું પ્રત્યુત્તર મળવાથી તેણે કદાપિ વધારે પ્રસન્નતા જણાવી હશે.

અણહિલવાડની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે તેનો નાશ થયો ત્યાં સુધી શિવના અને જૈન તીર્થંકરના ધર્મ સંગાથે ચાલ્યા આવ્યા છે એમાં થોડો જ શક છે. તેમાં કોઈ વેળા એકનું પરિબલ ચાલતું તો કોઈ બીજી વેળા બીજાનું ચાલતું. સોમેશ્વર મહાદેવની તેણે યાત્રાઓ કરી છે તેથી અને શ્રીસ્થળના દેરાનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજ શિવનો જૂનો ધર્મ માનતો હતો, પણ એના સંબંધી જે જે વાતો ચાલે છે તે ઉપરથી દીસી આવે છે કે તે ધર્માંધ ન હતો. પણ એથી ઉલટું વળી, પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્ત્તા એક વાત ક્હે છે કે, "સિદ્ધરાજ તે દિવસથી, ગયા

"ભવનાં પુણ્યપાપનાં ફળ મળે છે એવું માનવા લાગ્યો." આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે, હિન્દુ ધર્મનો આવો મુખ્ય અભિપ્રાય છતાં રાજાનો કોઈ વેળાએ પણ એથી ઉલટો અભિપ્રાય હશે ખરો.

સિંહપુર અથવા સિહોર શહર મૂળરાજ સોલંકિયે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું તે વિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે. આ દાનનો સિદ્ધરાજે નવો લેખ કરી આપ્યો, અને વાલાક દેશ તથા ભાલમાં એક સો[1] ગામ બ્રાહ્મણોને દાનમાં દીધાં. ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે બ્રાહ્મણોને સિહોર અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ ઘણાં જંગલી જનાવરોના ભટકવાથી ભયંકર લાગ્યો અને જે છેક હવણાં સુધી પણ તેવો જ ચાલ્યો આવ્યો હતો તે છોડીને ગૂજરાતમાં આવી વસવાની સિદ્ધરાજ પાસે તેઓએ આજ્ઞા માગી. તેણે તેઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપીને સાભ્રમતીને કિનારે આસાવલી[2] કરીને ગામ છે તે આપ્યું, અને સિહોરથી દાણા લાવે તે ઉપર લેવાતી જકાત બંધ કરી.

જૈન ગ્રંથકર્ત્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજના દરબારમાં યવનોના કારભારિયો આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે એક ચમત્કારી ખેલ[3] કરી બતાવ્યો હતો. તેમાં

---

૧ "૧૦૬ ગામનો લેખ કરી આપ્યો." એમ મેરૂતુંગ કહે છે. ૨ આશાપલ્લી.

૩ દ્વયાશ્રયમાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે કેદારનો માર્ગ બંધાવ્યો. સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય એટલે રૂદ્રમાલ કરાવ્યો અને જૈન દેરાસર (ચૈત્ય) પણ બંધાવ્યું. પગે ચાલી સોમેશ્વરની યાત્રાએ ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ધ્યાન ધરીને બેઠો એટલે શિવે દર્શન આપ્યાં ને સુવર્ણસિદ્ધિ આપી તથા સિદ્ધ એવું પદ આપ્યું. તેણે તે વેળા પુત્રની યાચના શિવને કરી ત્યારે તેમણે એને એમ કહ્યું કે "તારો ભત્રિજો કુમારપાળ તારો ક્રમાનુયાયી થશે." ત્યાર પછી તે ગિરનાર ગયો. બિભીષણ કલ્પજીવી છે એટલે કે એક કલ્પ સુધી તે રાજ્ય કરે એમ છે. હનુમાન, પરશુરામ, શુક દેવ, અશ્વત્થામા, વ્યાસ ઋષિ, માર્કંડેય આદિ પણ કલ્પજીવી કહેવાય છે. આમ હોવાથી બિભીષણ તેને માર્ગમાં મળ્યો તે પણ ગિરનાર સાથે ગયો એમ હેમાચાર્ય જણાવે છે.

પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં લખ્યું છે કે આ સ્થાને લખ્યા પ્રમાણે મ્લેચ્છ પ્રધાનોને પોતાનો પ્રતાપ જણાય એટલા માટે વેષધારિયોને બોલાવી પોતાનું રહસ્ય સમજાવી તે પ્રમાણે નાટક ભજવી બતાવવા સૂચવ્યું. પછી ઇન્દ્રસભા જેવો ઠાઠ કરીને સિદ્ધરાજ જોવા બેઠો. તેણે મ્લેચ્છ પ્રધાનોને પણ જોવા બોલાવ્યા હતા. ખેલ ભજવી બતાવવાનો પ્રારંભ થયો તેમાં ઘણો વાયુ વાયા પછી સુવર્ણની કાન્તિવાળા મસ્તક ઉપર સુવર્ણની ઇંટો ધારણ કરેલી એવા બે રાક્ષસ પ્રવેશ કરીને સિદ્ધરાજને પગે સોનાની ઇંટો મૂકી દંડવત્ પ્રણામ કરી હાથ જોડી બોલ્યા કે લંકાના રાજા બિભીષણ પાસેથી અમે આવ્યા છિયે. તેઓએ, દેવપૂજન કર્યા પછી પોતાને સા-

લંકાના રાજા વિભીષણના દૈત્ય કારભારિયો, સોલંકી વંશનો શૃંગાર જે સિદ્ધરાજ તેને કહેવા લાગ્યા કે, તમે તો રામના અવતાર છો તેથી અમારા સ્વામી છો. આવો પ્રસંગ જોઇને યવન કારભારિયો ડર ખાઈ ગયા, તેમને પછી યોગ્ય શિરપાવ આપીને તેમની યોગ્યતા વધારી.

જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ત્યાંનો રાજા લાંઝા બિજિરાય ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ સિદ્ધરાજ સોલંકીની કુંવરી[1] તેને દીધી હતી, તેનું લગ્ન થતી વેળાએ કન્યાની માએ વરને કપાળે રાજતિલક કરયું, તે સમયે તેણે આશીર્વાદ દીધો. "મારા પુત્ર! અમારી અને જે રાજાની સત્તા બળવાન્ થતી જાય છે તેની વચ્ચેની સીમા જે ઉત્તર તેનો તું પ્રતિહાર થજે."

આ બધા બનાવોમાં માત્ર લાંઝા બિજિરાયનો પિતા દુસાજ ગાદિયે

જ્યાભિષેક કરનાર શ્રીરામચંદ્રજીનું ધ્યાન ધર્યું એટલે તેમણે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ એમ જણાવ્યું કે, અમે તો ચાલુક્યકુલોત્પન્ન શ્રીસિદ્ધરાજ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો છે. આ ઉપરથી તેમણે આપની પાસે અમને મોકલી એવી વિનતિ કરી છે કે, આપનાં દર્શન માટે આજ્ઞા થાય તો હું સેવામાં હાજર થઈ જાઉં, અથવા એમ નહિ તો, પ્રભુ મારા ઉપર કૃપા કરી અહિં આવી મને દર્શન આપે. ત્યારે સિદ્ધરાજે જરા વિચારી કહ્યું: "અ- "મારી મોજએ અમને જ્યારે આનંદની લ્હેર આવશે ત્યારે અમે ત્યાં આવી દર્શન આપીશું." એમ કહી પ્રસાદીમાં, પોતાના ગળામાં પ્હેરેલો એકાવલી હાર તેમને આપ્યો. એટલે તે લઇને વિદાય થતાં કહેવા લાગ્યા કે કોઈ પ્રસંગે અમારો ખપ પડે તે વેળાએ અમને સંભારશો તો અમે આપની સેવામાં હાજર થઈ જઇશું. એમ કહી ગયા. આ ચમત્કાર જોઈ મ્લેચ્છ પ્રધાનો તો દિઙ્મૂઢ બની ગયા અને પોતાના સ્વામીને માટે જે સિદ્ધરાજ ભણીથી પ્રસાદી (પોષાક) મળી તે લઇને રવાને થઈ ગયા.

દ્વયાશ્રયમાં કહ્યું છે કે, "સિદ્ધરાજ પગે ચાલીને ઉજ્જયંત અથવા રૈવતાચલ, અથવા ગિરનાર લંકાધીશ વિભીષણ સહિત ગયો, ત્યાં નેમીનાથની પૂજા કરી, પછી વિભીષણને રજા આપી પોતે તે જ રીતે (પગે ચાલીને) શત્રુંજય ગયો. ત્યાં ઋષભદેવની પૂજા કરી નીચે આવ્યો, ને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણાદિ આપ્યાં. તેમને સિંહપુર એટલે સિહોર ગામ સ્થાપી આપ્યું તથા તેના ગુજરાન માટે બીજાં પણ ગામ આપ્યાં. પછી અણહિલપુર આવી સહસ્રલિંગ સરોવર બંધાવી પૂરૂં કર્યું. તેને કાંઠે ૧૦૮ શિવાલય તથા શક્તિનાં દેવાલય, સત્રશાલા, મઠ વગેરે કરાવ્યાં, અને દશ અવતારની પ્રતિમાઓ સહિત દશાવતારી કરાવી.

૧ કીર્તિકૌમુદીમાં કહેલું છે કે શાકંભરીના રાજા અર્ણોરાજ સાથેની લડાઈ પછી સિદ્ધરાજે પોતાની કુંવરી અર્ણોરાજને આપી. પણ આ ભૂલ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે, અર્ણોરાજની વ્હેરે દેવલદેવી નામે કુમારપાળની બ્હેન પરણાવી હતી. એ વૃત્તાન્ત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વિસ્તારથી છે. સિદ્ધરાજને જો કુંવરી હોય તો તે લાંઝા બિજયરાવને આપી હોય એવો સંભવ છે. (જુવો ગૂજરાતી ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ પૃ. ૯૯) ર. ઉ.

બેઠો તે બનાવનું જ વર્ષ નોંધેલું છે; એ બનાવ, સંવત્ ૧૧૦૦ અથવા ઇ૦ સં૦ ૧૦૪૪ માં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ પચાસ વર્ષ ઉપર બનેલો લખ્યો છે. અને જ્યારે બિજિરાય[1] તેના બાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ્યો હતો એવું લખ્યું છે ત્યારે આ સર્વે બનાવ એક જ સમયમાં બન્યા હશે એવું આપણે માન્ય કરવું જોઇયે.

---

૧ નીચેની મારી ટીપ પ્રમાણે દુસાજ ગાદિયે બેઠો સંવત ૧૧૫૫(ઈ. સ. ૧૦૯૯)માં અને સિદ્ધરાજ ગાદિયે બેઠો ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, એટલે એ બે સમકાલીન ગણી શકાય, પણ મિ. ફાર્બસનો દુસાજની ગાદીનો સાલસંવત ૧૧૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૪૪) ગણિયે તો ૫૫ વર્ષનો ફેર આવે છે.

શ્રી આદિનારાયણથી ૫૪ મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર થયા. અને ૧૩૫મા દેવેન્દ્ર થયા, તેમના ત્રીજા પુત્ર નરપત એ કચ્છના જાડેજાના પૂર્વજ, અને ચોથા પુત્ર ભૂપત એ હવણુંના જેસલમેરના પૂર્વજ થયા; તેમાં ભાટી નામે એક કુંવરે લાહોરમાં સ્થાપના કરી અને પરાક્રમી હોતાં એના નામથી ભાટી અથવા ભટ્ટી રજપૂત કહેવાયા. પછી કેટલીક પેઢિયે રાવ તણુંજી થયો. તેણે સંવત્ ૮૮૭ માં તણોટનો કોઠ બાંધી ત્યાં રાજધાની કરી. તેના વંશમાં મહારાવલ શ્રીસિદ્ધ દેવરાજજી થયો. એણે જુદા જુદા નવગઢ જિત્યા તેથી "નવગઢનરેશ" કહેવાયો. તણોટના શેઠ જશકર્ણને ધારાનગરના રાજાએ કેદ કરી તેનું અપમાન કર્યું તેથી દેવરાજજી સૈન્ય લઈ ધારા ઉપર ગયા અને તે લુટ્યું; ત્યાંથી પાછા વળતાં રસ્તામાં લુદ્રવે આવ્યા અને તે શહર રાજા જસભાન પાસેથી જિતી લીધું. વળી એણે સં. ૯૦૯ ના માઘ શુદિ ૫ સોમવારે પુષ્ય નક્ષત્રે પોતાના નામ ઉપરથી દેવગઢ અથવા દેવરાવળ બાંધ્યું. ત્યાર પછી મંધજી સંવત્ ૧૦૩૦માં થયો, તેના પછી વાછુજી સં. ૧૧૧૩ માં થયો, તેના પછી મહારાવલ શ્રી દુસાજ સં. ૧૧૫૫ માં થયા. એ દુસાજને જેસલજી નામે એક કુંવર થયો. ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં મેવાડના રણાવત કુટુંબમાંથી એક રાણી પરણ્યો, તેને લાંઝા બિજયરાવ નામે કુંવર થયો તે ન્હાનો હતો છતાં પણ રાજ્યના ભાયાતો અને મુત્સદ્દિયોએ મળીને તેને લુદ્રવાની ગાદિયે બેસાર્યો (સં. ૧૧૭૯). મ્હોટા કુંવર જેસલને ગાદી મળી નહિ એટલે તે રીસાઈને સિન્ધમાં નગર ઠઠ્ઠે શાહબુદ્દિન ગોરીને આશરે જઈને રહ્યો. સિદ્ધરાજની કુંવરીથી લાંઝા બિજયરાવને ભોજદેવ નામનો કુંવર થયો તેની આસપાસ ૫૦૦ સોલંકિયોની ચોકી રહેતી હતી.

પ્રથમ તો જેસલ લુદ્રવાની ગાદી લેવામાં ફાવ્યો નહિ પણ પાછળથી ઠઠ્ઠાનું લશ્કર પાટણ ઉપર ચડાવી લઈ જવાની યુક્તિ કરવાથી ભોજદેવની ચોકીના સોલંકિયો ત્યાં મદદ માટે જશે એવી ધારણા કરી. મુસલમાનોનો આશ્રય લઈને જેસલે લુદ્રવાને ઘેરો ઘાલ્યો અને લડાઈ થઈ તેમાં ભોજદેવ કામ આવ્યો. એટલે તેણે લુદ્રવાથી પોતાનો સરસામાન લઈ જવાની ત્યાંની પ્રજાને બે દિવસની છૂટ આપી. ત્રીજે દિવસે મુસલમાન સરદાર કરીમખાન(મજુજખાન)ના લશ્કરને લુદ્રવા લૂંટવા દીધું.

સિદ્ધરાજ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં **મુસલમાનોએ ગૂજરાત** ઉપર ચડાઈ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ છે ખરૂં, તો પણ તેના દરબારમાં તેઓ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી શકે એટલી તેઓની સત્તા વધી હતી; તેમજ, **અણહિલવાડની** રાણિયે, તેઓનો અટકાવ કરવા ઉત્તરમાં **જેસલમેરનું ભાટી** સંસ્થાન વધારવાની આતુરતા બતાવી હતી તેને માટે કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈયે તે તેજ હતું. **ફેરિસ્તાએ** લખ્યું છે કે, ત્રીજો સુલતાન **મસાઉદ** જેણે ઇ૦ સ૦ ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેના વારામાં **હાજિબ તોઘાન તુગીન** કરીને તેનો સરદાર અને **લાહોરનો** સરસૂબો હતો, તે ગંગા નદીની પાર લશ્કર લઈને ગયો હતો, અને મ્હોટા **મહમૂદ** વિના કોઈ પણ મુસલમાને જિત મેળવેલી નહિ એટલા આઘેના પ્રદેશ સુધી જય મેળવતો ચાલ્યો હતો, તથા ઘણાં ધનવાન્ નગર અને દેવાલયોમાંથી ધન લૂંટીને જયોત્સવ કરતો **લાહોર** પાછો આવ્યો હતો. **ગજનીના** રાજવંશિયોનો ઘણો ખરો પ્રાન્ત **ઈરાણ** અને **તુરાણમાંથી** લઈ લેવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી આ વેળામાં **લાહોર** તે રાજ્યનું ઘણું ખરૂં રાજધાનીનું શહર થઈ પડયું હતું અને તેઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. સન ૧૧૧૮ માં, **લાહોર મહંમદ ભિલીમના** તાબામાં હતું. તેને **સુલતાન આર્સલામે** એ શહરનો કબજો આપ્યો હતો અને તે બાદશાહ મરી ગયો તો પણ તેના ભાઈ **બહેરામની** સામે થઈને પોતે તે શહર રાખી રહ્યો હતો, તથાપિ **બહેરામે** તેનો કબજો કરી લીધો. પણ પછીથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપીને તે **ગજની** ગયો; **મહંમદ ભિલીમે શિવાલિકના** પ્રાન્તમાં **નાગોર** કિલ્લો મજબૂત કરીને, પગાર આપી ફોજ રાખી, **હિન્દુસ્થાનના** બીજા રાજાઓનાં રાજ્યનો નાશ કરવા માંડ્યો. તેનો જય થતો ગયો તેથી તખ્ત લેવાની તેને આશા થઈ, પણ સુલતાન **બહેરામે** તેને **મુલતાનની** લડાઈમાં મળીને બંડ બેસારી દીધું.

સિદ્ધરાજે પોતાનાં હથિયારના બળવડે **માળવા** તાબે કરી લીધું, ત્યાર પછી તે દેશની તેણે ઘણી ભેટો લીધી, તે સંબંધી **મેરૂતુંગે** કેટલીએક વાતો લખી છે. એક વાર **સિદ્ધરાજ માળવે** જતો હતો તેવામાં, તેનો એક મુખ્ય રથ હતો તે ઘણો જ ભારે હતો તેથી પ્હાડી રસ્તામાંથી લઈ જઈ શકાય એમ

સોરઠો.—ગોરી શાહાબુદ્દિન, ભિડિયા રાવળ ભોજદે;
નામ ઉમર રખદીન, બારેસે નવ (૧૨૦૯) લુદ્રપુર.

આ ઠેકાણેથી પૂર્વ દિશાએ સુમારે ચાર ગાઉને છેટે ગોરહરા ઉપર જેસલમેર વસાવ્યું ને સંવત્ ૧૨૧૨ ના શ્રાવણ શુદિ ૧૨ રવિવારે તોરણ બાંધ્યું. (જેસલમેરના ઇતિહાસ ઉપરથી). ર. હ.

ન હતું માટે વારાહી નામનું એક ગામ વાટમાં આવ્યું ત્યાં મૂક્યો. પછી તે ગામના મુખ્ય માણસો હતા તેમાંથી કોઈ પણ રાજરથ સરખી ભારે જવાબદારીની વસ્તુ પોતાને ઘેર રાખી શકવાને કબૂલ થયું નહિ, એટલે એકેક કડકો બરાબર સાચવી શકાય એટલા માટે તેના કટકા કરીને પોતપોતાને ઘેર લઈ ગયા. સિદ્ધરાજ પાછો વળ્યો ત્યારે રાજરથ લઈ જવાને મંગાવ્યો તો ઉપર પ્રમાણે સમાચાર તેના જાણવામાં આવ્યા એટલે પોતાના રથનો નાશ થયો તેના બદલામાં તે લોકોને બુચ અથવા વારાહીના અબુધ એવું માત્ર ઉપનામ કહીને પોતાનો ક્રોધ જણાવ્યો. તેમનું આ ઉપનામ, પછીથી ઘણા દિવસ સુધી ચાલતું રહ્યું હતું.

એક બીજે સમયે, માળવેથી પાછાં આવતાં, સિદ્ધરાજે અણહિલવાડની પાસે ઊંઝા નામનું ગામ છે ત્યાં મેલાણ કર્યું. મેરૂતુંગ લખે છે કે, તે ગામના મુખીની અવટંક અને સિદ્ધરાજના મામાની અવટંક એક હતી; મયણલ્લદેવીનું લગ્ન થયું તે પૂહેલાં તેને ઉંઝાના મુખી હીમાળાના ઘરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું એવી દંતકથા હજી સુધી ત્યાં ચાલે છે તે ઉપરથી મેરૂતુંગના લખાણને આધાર મળે છે. આ ગામ સિદ્ધરાજના વારામાં ગૂજરાતમાં જેવું ઘણુંજ આબાદ હતું તેવુંજ આજે પણ છે. અને ખેતીવાડી કરવામાં આગેવાન એવા કૈડવા કણબીની જ્ઞાતિનું તે મુખ્ય સ્થાન છે. રાત્રિની વેળાએ ગામડિયાઓ ત્યાંની પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ એકઠા મળ્યા હતા તેમાં સિદ્ધરાજ, મહારાષ્ટ્રથી સોમનાથની યાત્રા કરવાને આવેલા એક યાત્રાલુનો વેશ લઈને ભળી ગયો. તેવામાં તેના સદ્‌ગુણનાં, તેની વિદ્યા વિષેની પ્રીતિનાં, તેના ચાકરોની સાથે માયાળુપણાથી વર્ત્તવાની ચાલનાં, અને સારી ચાલાકીથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા વિષેનાં વખાણ થતાં તેણે સાંભળ્યાં. ઊંઝાના ગામડિયાઓને પોતાના રાજા સંબંધી માત્ર એકજ ખામી જણાઈ તે વિષે તેઓ ક્હેવા લાગ્યા કે "આપણા "રાજાની પછવાડે ગાદિયે બેસવાને કુંવર નથી એટલા આપણે અભાગિયા "છિયે." બીજે દિવસે સવારમાં, ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો પોતાના રાજાની ભેટ લેવા માટે રાજતંબુ આગળ ગયા; પણ રાજાને આવવાને વાર હતી તેથી દરબારના કારભારિયોએ મના કરી છતાં પણ પાસે પાથરેલી રાજગાદીનો મર્તબો નહિ સાચવતાં તેઓ સુંવાળી ગાદિયો ઉપર, પોતાને ઘેર બેસે એવી રીતે બેશી ગયા. પણ કોઈ ઉંચી પદવિના રજપૂતમાં સાદાઈ હોય અથવા તેવી સાદાઈ તે બતાવે તે કરતાં સિદ્ધરાજમાં વધારે સાદાઈનો ગુણ ઈશ્વરે મૂક્યો હતો, અને વળી આગલી રાત્રે જે વાત બની હતી તેથી કરીને હમેશાંના કરતાં તે વધારે ઝીણો સભ્યાચાર બતાવે એમ નહતું, તેટલા માટે તે લોકોને

જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેશી રહેવા દીધા અને મર્યાદાનો આવો અથરજ ઉપજાવે એવો ભંગ થયો તેથી ચોપદાર ઇત્યાદિને ઘણું વિસ્મય લાગ્યું.

એક બીજા સમયને વિષે સિદ્ધરાજ માળવેથી પાછો આવતો હતો ત્યારે "કોઇનાથી સામા થઈ લડી શકાય નહિ" એવા ભીલના ટોળાએ તેને રસ્તામાં અટકાવ્યો. તે સમયે તેનો પ્રધાન સાંતુ ગૂજરાતથી સેના લઈને તેમની સામો આવ્યો અને પોતાના રાજાને માટે રસ્તો કરાવી આપ્યો.

ગૂજરાતના આ મહાન્ રાજા વિષે તેનો વધારે વૃત્તાંત લખવા અમારી પાસે બીજાં સાધન નથી એટલે તેનાં વર્ણન લખનારનાં સ્વસ્તિવાચન માત્ર અત્રે ઉતારી લઇયે છિયે.

गाथा–सो जयउ कूडच्छरहो तिहुयण, मज्झम्मि जेसल नरिन्दो,[1]
छित्तूण रायंवस, इक्क छत्तं कयं जेण. १

"ત્રણે લોકના શૂરવીર રાજાઓમાં મુખ્ય, અને જેણે સર્વે રાજવંશિ-
"યોનો નાશ કરીને, એકછત્ર નીચે આખું જગત્ આણી દીધું એવા જય-
"સિંહ નરેન્દ્રનો જય થાઓ."

महालयो महायात्रा, महास्थानं, महासरः ।
यत् कृतं सिद्धराजेन [2]क्रियते तन्न केनचित् ॥

"મ્હોટી મ્હેલાતો, મહાયાત્રા, મ્હોટાં સ્થાન, મ્હોટાં જળાશય સિદ્ધ-
"રાજે કર્યાં. તેની બરાબરીનાં બીજાં કોઇયે કર્યાં નથી."

मात्रयाप्यधिकं किंचिन्न सहन्ते जिगीषवः ।
इतीव त्वं धरानाथ धारानाथमपाकृथाः ॥

"તે યશલોભી એવો કે, પોતાનો બરાબરિયો માત્ર એક કાનાએ
"કરીને વધારે ચડિયાતો હતો માટે ધરાનાથે (પૃથ્વીપતિએ) એટલે સિદ્ધરાજે
"ધારાનાથનો (માળવાની રાજધાની ધારાનગર છે તેના રાજાનો) નાશ કર્યો."

मानं मुञ्च सरस्वति त्रिपथगे सौभाग्यभंगीं त्यज,
रे कालिंदि तवाफला कुटिलता रेवे रकस्त्यज्यताम् ।
श्रीसिद्धेशकृपाणपाटितरिपुस्कंधोच्छलच्छोणित–
स्रोतोजातनदी नवीनवनिता रकांबुधिर्वर्त्तते ॥

---

१ स जयतु कुटोच्छेदकः त्रिभुवनमध्ये जयसिंहनरेन्द्रः।
छित्वा राजवंशं छत्रं कृतं येन एकच्छत्रं राज्यं॥

२धरिण्याम् तत्करोतु कः આવો પાઠ પણ છે તેનો અર્થ એ છે કે સિદ્ધરાજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં બીજું કોણ કરશે?

"ઓ! સરસ્વતિ, તું માન મૂક; ઓ! ગંગા! તું તારા સૌભાગ્યપણાનો "ગર્વ તજી દે; ઓ! યમુના! તારી કુટિલતા નિષ્ફળ છે; ઓ રેવા! તું તારો "વેગ તજી દે, કેમકે શ્રી સિદ્ધરાજે પોતાની તરવાર વતે શત્રુઓનો છેદ કર્યો "છે તેના લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલી નવીન વનિતા રૂપી નદી સમુદ્રને પ્રિયકર "થઈ પડી છે."

સિદ્ધરાજનાં શરીરના રંગ અને ઘાટ વિષે કૃષ્ણાજી નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"તે ગૌર વર્ણનો હતો, તે શરીરે દુબળો હતો પણ આકાર સારો હતો, "કાંડા સુધી તેના હાથના પોહોંચા કાળા હતા."

તેની વર્તણુંક વિષે મેરૂતુંગ કહે છે કે—"તે સર્વે સદ્દગુણનો ભંડાર હતો, "જેવો યુદ્ધમાં તે મહાન્ હતો તેવો જ દયાના કામમાં પણ મહાન્ હતો; "સેવકોને તે કલ્પવૃક્ષ સમાન હતો."

"તેનો ઉદાર હસ્ત સર્વેને વિષે મોકળો હતો; તેનાં સંબંધિયો વિષે તે "મેઘની પેઠે વરસતો; અને રણસંગ્રામમાં તે સિંહના જેવો હતો."

તથાપિ એ જ ગ્રંથકર્ત્તા એના વિષયાસક્તપણાને માટે એને દોષ દે છે, અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ જાતની સ્ત્રિયો સાથે એનાં કામચરિત્ર વિષે લખતાં હિન્દુ વૃત્તાન્તમાં એનો ધિઃકાર કર્યો છે. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં તેનું અપક્ષપાતપણું હતું તે વિષે તો આગળ લખવામાં આવ્યું છે. તે સારા સ્વભાવનો હોય એમ જણાય છે, અને તેની ખાનગી વેળા પણ આળસમાં ક્હાડતો નહિ તેમ જ રાત્રિની વેળાએ વેષ બદલીને નગરચર્ચા જોવાની અને નાટકશાળામાં અથવા સાંસારિક ગંમતોમાં ગુપ્ત રૂપે જવા સંબંધીની તેની વાતો ક્હેવામાં આવી છે. તેનામાં કીર્તિનો લોભ મુખ્ય હતો. તે સંપાદન કરવાનો તેણે યુદ્ધમાં સ્તુતિપાત્ર પરાક્રમ કરીને પ્રયત્ન કર્યો એ ઉપરથી માત્ર સિદ્ધ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ વળી કવિના ઉપર તેનો પ્રેમ, અને પોતાના કુળનું રક્ષણ કરવાની અથવા તેમ જો બની શકે નહિ તો તેનું પોતાનું જ સંભારણું રાખવાની તેની ઉત્કંઠા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કૃષ્ણાજી લખે છે કે, "એક પણ પુત્ર થવાની તેના મનમાં ઘણી ઇચ્છા હતી; અને મહા- "કવિની તે ઘણી ઉત્કંઠા રાખતો, પણ તેની એકે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ; "તથાપિ પોતાના વંશનો ઇતિહાસ તેણે લખાવ્યો." અને પોતાનું નામ અંધારામાં રહી જાય નહિ એ જ તેની ઇચ્છા હતી તેથી તેણે ગૂજરાત અને સોરઠ

ઉપર ઉદારતાનો હાથ રાખી ભવ્ય દેવાલયો, અને સરોવરો [1]બંધાવ્યાં, તે એવાં કે તેઓનાં ખંડેર હજી લગી પણ હૈયાત રહીને સાદા મનુષ્યોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસિયોને વિસ્મય પમાડે છે.[2]

સિદ્ધરાજની વર્ત્તણુંકમાં ગમે તે ખાંપણ હોય, તથાપિ એકંદરે તે હિન્દુ રાજાઓમાં ઊંચી પદવિને યોગ્ય છે એમાં કંઈ સંદેહ છે જ નહિ; તે શૂર-વીર, વીર્યવાન, અને સાહસિક રાજા હતો, અને તેનો ઇતિહાસ લખનારાએ તેને, "ગૂજરાત દેશનો શૃંગાર અને ચાલુક્ય વંશનો દીપક" કરીને લખ્યું છે તે ઘટિત જ લખ્યું છે. તેના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે એકંદર આકારમાં સુમાર બાંધી શકાય છે, પણ ખાતરીપૂર્વક વિગતવાર ધારી શકાતું નથી. ખરા ગૂજરાત દેશના રાજ્ય ઉપર તે વનરાજના વારસ તરીકે બેઠો તે પ્રમાણે તેટલો દેશ તેણે મજબૂતાઈથી હાથ કરી રાખ્યો હતો, અને તેની આસપાસ કિલ્લાઓની હ્હાર આવી રહી હતી; તે કિલ્લાઓ કાંઈ થોડા વિસ્તા-રના કે બળના નહિ હતા. અચળગઢ અને ચંદ્રાવતી તેના પરમાર આશ્રિ-તોના હાથમાં હતા, તે અણહિલવાડની ઉત્તર દિશાની સીમાના કિલ્લાઓ હતાઃ મોંઢેરા અને ઝીંઝુવાડા પશ્ચિમમાં હતા, અને ચાંપાનેર અને ડભોઈ પૂર્વમાં હતા. તે સાથે બીજા કિલ્લાઓ પણ હતા તે ઉપર સિદ્ધરાજની ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, અને તેના કોટપાળો તેમાં વસતા હતા; પણ તેઓને હસ્તગત જે ફળદ્રૂપ પ્રદેશ આવ્યો હતો તે વિજય પામતા સિંહ(જયસિંહ)ની માત્ર બાંડિ હતી. મૂળરાજ અથવા પ્હેલા ભીમદેવના વારામાં તેઓના હાથમાં

---

૧ રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં કરેલાં જાહેર કામો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

ડભોઇનો કિલ્લો અને તેને ચાર ચાર માઈલને અંતરે ધર્માદા વીશીઓ, કપડ-વંજમાં કુંડ, ધોળકામાં માલવ્ય સરોવર, રૂદ્ર મહાલય, તથા દેરાં; રાણીની વાવ, સહસ્રલિંગ સરોવર, સિહોરના કુંડો, સાયલાનો કિલ્લો, દશ હજાર દેરાંનો દશાસહસ્ર, વીરમગામનું મુન તલાવ, દાધરપર, વઢવાણ, અનંતપર, ને ચુબારીના ગઢો; સરધર તલાવ, ઝિંઝુવાડા, વીરપર, ભદ્રુલા, વેસીંગપર, ને થાનના ગઢો; કુંડેલા, ને સિ-હિજકપુરના મહેલો; દેદાદ્રનો કીર્ત્તિસ્થંભ, જેતપુર, અને અનંતપુરના કુંડો એ સર્વે સિદ્ધરાજે બનાવ્યાં છે. ર. ઉ.

૨ લાર્ડ બેકન લખે છે કે, "છોકરાં વિનાનાં માણસોએ સારામાં સારાં કામ કરેલાં અને પાયા નાંખેલા જોવામાં આવશે, તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે તેઓના શરીરની પ્રતિમા બતાવવાને તેઓ ફળદ્રૂપ થાય નહિ ત્યારે તેમના મનની પ્રતિમા બતલાવવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે."

જેટલું રાજ્ય હતું તે કરતાં જયસિંહના વારામાં કોઈ પ્રકારે ઓછું થયું ન હતું. તે ઉપરથી તેની ઉત્તર સીમા, આબુની પેલી પાર ઝાલોરની પડોશ સુધી જઈ અડેલી અને તેમાં કચ્છ[1] તો આવી ગયેલું હતું. આપણે જોયું કે સોરઠ અને માળવામાં તેની આણુ વર્તાઈ હતી, અને દક્ષિણમાં તેનું રાજ્ય ઠેઠ દક્ષિણ દેશમાં વિસ્તાર પામ્યું હતું અને મેરુતુંગ કહે છે કે કોલાપુરના[2] રાજાને તેણે ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. કનોજના રાજાઓ સાથે તેને

---

૧ મૂળરાજે લાખા ફુલાણીને માર્યો ત્યાર પછી કચ્છ ચાલુક્ય વંશમાં આવ્યું છે. વળી ભીમદેવના સમયમાં પણ તેમને તાબે હતું એમ ભીમદેવનું એક તામ્રપટ સંવત્ ૧૦૮૬ ના કાર્તિક શુદિ ૧૫ નું છે તે ઉપરથી જણાય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે, કચ્છ મંડળ માંહેલા વણીસકમાંથી આવી રહેલા આચાર્ય મંગળ શિવના પુત્ર અજયપાળને મસૂરા ગામ આપ્યું છે. એ મસૂરાનું હાલનું સ્થાન મુકરર થઈ શકતું નથી. તેમ જ સિદ્ધરાજનું રાજ્ય પણ કચ્છમાં હતું, તેનું પ્રમાણ ભદ્રેસર માંહેલા એક શિલાલેખથી મળી આવે છે. સદરહુ શિલાલેખ સન ૧૧૩૯(સંવત્ ૧૧૯૫ આષાઢ શુદિ ૧૦ રવેઉ)ની મિતિનો છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે-દાદાક તે વખતે સિદ્ધરાજનો પ્રધાન હતો અને કચ્છ ભદ્રેશ્વરમાં તે વખતે સ્થાનિક રાજ્યકર્તા મોટા રાજા આસપાળનો કુંવર કુમારપાળ હતો. કારણ કે એ ભાંગેલો શિલાલેખ જેની ૫-૬ લીટિયો વાંચી શકાય તેવી છે, તે ઉપરથી એ લેખ રાજા આસપાળના કુંવર કુમારપાળે બાંધેલ કુમારપાળેશ્વરના નવા દેરામાં ને ઉદલેશ્વરનાં જૂનાં દેરામાં પૂજા કરવાનો હક્ક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોને લખી આપેલો જણાય છે. ર. ઉ.

૨ શિલાર (શિલાહાર) અથવા કોલાપુરના મહામંડળેશ્વરો, કલ્યાણના સોલંકિયોના વંશપરંપરાના મુખ્ય જમીનદાર હતા. રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીના જર્નલના પુસ્તક. ૪ થાને પૃ. ૪, ૩૩ મે, અને ટ્રાન્ઝાક્શન્સ આફ ધી બૉમ્બે લિટરરી સોસાઈટીના પુસ્તક ત્રીજાને પૃ. ૩૯૪ મે નવી આવૃત્તિ પૃ. ૪૧૩. વળી જુવો રા. ગો. ભાં. દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૧-૧૨૫.

આ સમયે કોલ્હાપુરની પન્હાલા શાખાનો રાજા બીજો ભોજ હતો. તે વંશની ટૂંક હકિકત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિદ્યાધરના રાજા જિમૂતકેતુનો પુત્ર જિમૂતવાહન જેણે શંખચુડ નાગનો જીવ ઉગાર્યો હતો, તેના વંશજ શિલાર અથવા શિલાહાર નામના મહામંડળેશ્વરો કહેવાયા; તેઓ વળી તગરપુરવરાધીશ્વર પણ કહેવાતા હતા. शिलाहाराख्यवंशोऽयं तगरेश्वरभूभृताम्। આ શિલાહારોના ત્રણ વંશ થયા છે, તેમાં ત્રીજા વંશના રાજાઓ કોલ્હાપુર, મિરજ કર્હાદ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા. પછી તેમણે કેટલેક કાળે દક્ષિણ કોંકણ પોતાના રાજ્યમાં વધારી લીધું હતું. તેમની વંશાવલિ આ પ્રમાણે છેઃ-૧ જતિગ, ૨ નાયિમ્મ, ૩ ચન્દ્રાદિત્ય (ચન્દ્રરાજ), ૪ જતિગ બીજો, ૫ ગૌચારક, (ગૂવલ ૧ લો, કીર્તિરાજ, અને ચંદ્રાદિત્ય, એમ ત્રણ ભાઈ હતા.), ૬ મારસિંહ, એના પુત્રો ગૂવલ

લડાઇયો થઈ હતી, અને તે વેળાએ તેણે ગંગા નદીના જળમાં પોતાની તરવાર ધોઈ હતી એવું ચંદ બારોટ સૂચવે છે; તે સાથે વળી સર્વત્ર જય મેળવવાની જે તેની ધારણા હતી તેની સામે તેનો અટકાવ કરવાને મેવાડ અને અજમેરના રાજાઓએ સંપ કર્યો હતો એવું લખે છે. પ્રસિદ્ધ ચિતોડના એક લેખમાં લખ્યું છે કે, "જયકોશમાં તેનું અંગ જડી દીધું હતું, અને તેનાં કૃત્ય પૃથ્વીના પડ ઉપર ગાજી રહ્યાં હતાં." વળી તે દેશોના ઇતિહાસ લખનાર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે તેનું નામ અને તેનાં પરાક્રમ રજપૂતસ્થાનના એકેએક રાજ્યના ઇતિહાસમાં નોંધાયાં છે.

સિદ્ધરાજે[1] ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩ સુધી ઓગણપચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

બીજો, ભોજ પહેલો, બલ્લાલ અને ૭ ગડરાદિત્ય; આ છેલ્લાનો કુંવર ૮ વિજયાર્ક, તેનો ૯ ભોજ બીજો. એના લેખ શક ૧૧૦૧ થી ૧૧૨૭ સુધીના મળે છે. જાદવ સીંઘણે લગભગ શક ૧૧૩૬ (ઇ. સ. ૧૨૧૪)માં શિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય છીનાવી લીધું છે.

૧ સિદ્ધરાજ વિ૦ સં૦ ૧૧૯૯(ઈ૦ સ૦ ૧૧૪૩)ના કાર્તિક શુદિ ૩ ને દિવસે દેવ થયો. મયણલ્લ દેવી સગર્ભા થઈ હતી તેવામાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે "જાણે મારા મુખમાં સિંહ પેઠો." આ ઉપરથી સિદ્ધરાજનું નામ જયસિંહ પાડવામાં આવ્યું અને કદાપિ સ્વપ્નાના આ સિંહનો બનાવ સ્મરણમાં રહેવા માટે, પછવાડેથી તેણે સિંહ સંવત્ ચલાવ્યો હોય એમ કલ્પના થઈ શકે છે.

જે મહા પરાક્રમી અધિરાજા થાય તેના નામથી સંવત્સર પ્રવર્ત્તે છે. સંવત્ ૧૧૭૦ એટલે ઈ. સ. ૧૧૧૪ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી "સિંહ સંવત્સર" આષાઢ શુદિ ૧ થી ચાલેલો જણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રા'ખેંગારને તેણે જિત્યો અને સજ્જન(સાજન)ને ત્યાંનો દંડાધિપતિ (દંડનાયક) ઠરાવ્યો. ત્યાર પછી તે પ્રાંતમાં આ સંવત્સરનો પ્રચાર થયેલો છે. આ સાજને સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખર્ચીને જે દેરૂં બંધાવ્યું છે, તેનો સંવત્ ૧૧૭૬ નો છે તેમાં સિંહ સંવત્સર નોંધ્યો નથી. તેથી ત્યાર પછી સુમારે છ વર્ષે સારો જમાવ થયા પછી આ સંવત્સર તેણે પ્રવર્ત્તાવ્યો છે. અને પછી કુમારપાળ થયો તેના સમયમાં આ સંવત્સરનો પ્રચાર થયો; તે ઉપરથી કુમારપાળે તે નવો ચલાવ્યો, એમ અભયતિલક સૂરિયે પોતે સં. ૧૩૧૨ માં દ્વયાશ્રયનું પુનરાવર્ત્તન કર્યું તેના ૨૦ મા સર્ગમાં જણાવ્યું છે. મંગળપુર અથવા જે હમણાં માંગરોળ કહેવાય છે, તેમાં સોઢલ નામની વાવ છે, તેના લેખમાં આ સિંહ સંવત્સર ૩૨, વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૨ લખ્યા છે. તે લેખ પ્રાચીન છે, તેથી એ ઠેકાણે વાવ હશે તે પડી જવાથી ફરીને ત્યાં જ વિ. સં. ૧૩૭૫ માં રાઓશ્રી મહિપાળ દેવના રાજ્યમાં મોઢ જ્ઞાતિના વલી સોઢલે આ વાવ (પાદશાહ સલીમશાહના રાજ્યમાં) કરાવી છે, એમ ભાવનગરના પ્રાચીન શોધસંગ્રહ ઉપરથી જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૧.

કુમારપાળ.

સિદ્ધરાજને પુત્ર હતો નહિ તેથી, ભીમદેવને [૧]બકુલા દેવીના પેટનો ક્ષેમરાજ કરીને કુંવર હતો અને જે કર્ણ સોલંકી રાજાનો ઓરમાઈ ભાઈ

શ્રીસિદ્ધરાજના પછી અદ્ભુત મહિમાવાળો અને પુણ્યે કરીને જેનો ઉદય નિશ્ચલ થયો છે એવો કુમારપાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં શ્રી ગૂહિલવંશમાં પ્રભૂત ગરિમાધાર(બહુ મહત્તાનું સ્થાન)ધરામંડન શ્રીસાહાર થયો. તેનો પુત્ર ચૌલુક્યાંગનિગૂહક (ચૌલુક્યના અંગનો રક્ષક) અને વિખ્યાત એવો સહજિગ નામે થયો. તેના પુત્રો પૃથ્વીમાં બળવાન્ અને સૌરાષ્ટ્ર દેશની રક્ષા કરવામાં સમર્થ થયા. તેમાંથી સોમરાજ હતો. તેણે પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી પ્રભાસપાટણના સોમનાથના દેરાના ચોકમાં દેરૂં બંધાવી તેમાં "સહજિગેશ્વર"ની સ્થાપના કરી છે. તેનો બીજો દીકરો મૂલુક હતો, તેણે સહજિગેશ્વરની પંચોપચાર પૂજાને અર્થે મંગળપુર એટલે માંગરોળની દાણ લેવાની માંડવી ઉપર પ્રતિ દિવસના કેટલાક લાગા કરાવી આપ્યા છે. એ લેખનો કાળ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૦૨ આશ્વિન વદિ ૧૩ સોમવાર સાથે સિંહ સંવત્ ૩૨ છે. અણહિલવાડની ગાદીનો પ્રભાવ રહ્યો ત્યાં સુધી આ "સિન્હ સંવત્સર" ચાલેલો જણાય છે. અર્જુન દેવના સમયનો વેરાવળનો લેખ છે. તેમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૦, વલ્લભી સંવત્ ૯૪૫, સિંહ સંવત્ ૧૫૧ છે. ચૌલુક્ય મહારાજા અર્જુન દેવના રાજ્યમાં તેના મોટા કારભારી રાણક માલ દેવ હતા. ત્યારે સોમનાથ પાટણમાં પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી પરમ વીરભદ્ર તથા મહંશ્રી અભયસિંહ આદિ પંચકુળની પ્રાપ્તિ માટે અમીર શ્રી રૂકનુદ્દીન રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે કંઈ કામ માટે હરમુજ દેશનો ખોજો અબુ બ્રાહિમનો દીકરો પીરોજ તેણે મસીદ કરાવી વગેરે હકીકત તથા હિજરી સને ૬૬૨ છે, એમ ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ ઉપરથી જણાય છે. આમ છતાં પણ આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે, ચૌલુક્ય વંશના ભોળા ભીમ આદિનાં તામ્રપટોમાં એકલો વિક્રમ સંવત્ કોતરવામાં આવેલો છે. આ ઉપરથી નક્કી થઈ શકતું નથી કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ ઉપરથી સિંહ સંવત્સર ચાલ્યો કે કોઈ બીજાના નામથી. બીજો કોઈ સિંહ નામધારી ખોળવા જઈએ તો પોરબંદરના એક લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના મંડળેશ્વર સિંહનું નામ આવે છે, અને તેના કામ ઉપરથી સિંહ સંવત્સર ચાલ્યાનું કહેવાય છે. પણ સંવત્ ૧૧૭૦ માં તો સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્ર પોતાના સ્વાધીનમાં કર્યું હતું તેવા સમયમાં કોઈ બીજાને સંવત્સર ચલાવવા દે એવો સંભવ જણાતો નથી, તો પછી એવા ક્ષુદ્રક સિંહે સિંહ સંવત્સર ચલાવ્યો હોય એવો સંભવ જણાતો નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવા માટે એક ગામ વસાવી તેનું નામ સિંહપુર પાડ્યું તેવી રીતે નવા સંવત્સરનું નામ સિંહ સંવત્સર સ્થાપન કર્યાનો સંભવ વધારે બંધબેસતો જણાય છે. ર. ઉ.

૧ એક પુસ્તકમાં બઉલા એવું નામ છે તે બકુલાનો અપભ્રંશ છે, એમ છતાં મેરૂતુંગે તેનું નામ ચઉલાદેવી લખ્યું છે તે કદાપિ બ નો ચ વંચાયાથી ફેરફાર થઈ

થતો હતો તેના વંશમાં ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પૌત્ર અને દેવપ્રસાદનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ[1] કરીને હતો તેને ત્રણ કુંવરો ને બે કુંવરીયો હતી. કુંવરનાં નામ મહીપાલ, કીર્ત્તિપાલ અને કુમારપાલ હતાં; કુંવરિયોનાં નામ પ્રેમલદેવી અને દેવલદેવી હતાં. પ્રેમલદેવી કાન્હડદેવ (ઉર્ફે કૃષ્ણદેવ) વ્હેરે પરણી હતી, તે જયસિંહનો સેનાધિપતિ હતો; દેવળદેવીને કાશ્મિરનો[2] રાજા પરણ્યો હતો.

મેરૂતુંગ લખે છે કે, સામુદ્રિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ સિદ્ધરાજને કહ્યું હતું કે, તમારા પછી કુમારપાલ ગાદિયે બેસશે. તથાપિ તે નીચા કુળનો હતો માટે સિદ્ધરાજને એ વાત ગમી નહિ અને તેને મારી નાંખવાનો તે નિરંતર લાગ ખોળ્યાં કરતો હતો. કુમારપાલ નાશી ગયો અને તાપસનો વેષ ધારણ કરીને પરદેશમાં કેટલાંક વર્ષો સુધી ફરતો ફર્યો. તે જ્યારે અણહિલવાડે પાછો આવ્યો ત્યારે શ્રી આદિનાથના અપાસરામાં નિવાસ કર્યો. સિદ્ધરાજે પોતાના પિતા કર્ણના શ્રાદ્ધને અવસરે પોતાની શ્રદ્ધા બતાવવા માટે સર્વે તપસ્વિયોને અર્ઘપાદ્ય પૂજા કરવા સારૂ એકઠા કર્યા હતા; તેમાં કુમારપાળ તાપસના પગનું પ્રક્ષાલન કરતાં તે તેને કમળના જેવા સુંવાળા લાગ્યા અને ઉર્દ્ધરેખાઓ અને બીજાં લક્ષણ જોવા ઉપરથી તેની ખાતરી થઈ કે આ પુરૂષના

ગયો હોય એમ કલ્પના થાય છે. ચઉલા દેવી નામે એક રૂપવતી પણ્યાંગના પાટણમાં રહેતી હતી. તે વારાંગના છતાં ગુણવતી હતી. અને ધર્મમર્યાદા એવી પાળતી હતી કે પતિવ્રતા સ્ત્રી પણ તેને પ્હોંચે નહિ. મૂળરાજે તેનાં આવાં વખાણ સાંભળીને સવા લાખ રૂપિયાની કટારી સેવકો સાથે મોકલીને તેને (મુદતી) ઘરેણે રાખી. પછી બીજેજ દિવસે મૂળરાજને માળવા જિતવા જવું પડ્યું ત્યાં બે વર્ષ રોકાયો એટલી તેની ગેરહાજરીની મુદતમાં તેનાં વખાણ થતાં હતાં તે પ્રમાણે જ નિયમપૂર્વક રહી, તેથી રાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો, અને પોતાના અંતઃપુરમાં તેને દાખલ કરી. આ ચઉલા દેવીને હરિપાલ નામે પુત્ર થયો તે જ ક્ષેમરાજ.

૧ ત્રિભુવનપાળની કાશ્મીર દેવીથી તેને ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થઈ હતી.

૨ રત્નમાળાનો કર્ત્તા કૃષ્ણજી લખે છે કેઃ—

(હરિગીતનાં બે ચરણ.)

इक पुत्री प्रेमलनामसो, जयसिंह सेनापति वरी,
काश्मीरदेशाधिपके कर पुत्री देवलकुं धरी. १७

આ ઉપરથી દેવલદેવીને કાશ્મીરના રાજા વ્હેરે પરણાવ્યાનું લખ્યું છે, પણ ખરૂં જોતાં તે ત્રિભુવનપાળની કાશ્મીરની રાણીની તે પુત્રી હતી તેને બદલે તે કાશ્મીરની રાણી એમ સરતચૂક થઈ ગયેલી જણાય છે, કેમકે દેવલદેવીને શાકંભરીના આનાક અથવા અર્ણોરાજ સાથે પરણાવી હતી તે વિષે હવે પછી વૃત્તાન્ત આવશે.

ભાગ્યમાં રાજ્ય કરવું સર્જ્યું છે. કુમારપાળ, રાજાના મુખ ઉપરથી વર્તી ગયો કે રાજાએ મને ઓળખ્યો, તેથી પોતાનો વેષ બદલીને પોતાને દેથલી (દેવસ્થલી) ગામ સત્વર જતો રહ્યો. કર્ણ રાજાએ તેના દાદા દેવપ્રસાદને જે ગામ આપ્યું હતું તે જ આ ગામ હતું. એને ઝાલવાને પછવાડે માણસો મોકલ્યાં હતાં તેથી ત્યાંનો આલિંગ (ઉર્ફે સાજન) કરીને એક કુંભાર હતો તેણે તેને વાસણ પકવવાની નિમા હતી તેમાં ઘાલી દીધો. અહિંથી લાગ જોઈને કુમારપાળ નાઠો તો ખરો પણ એક [1]ખેડુત હુડા દ્રહોતો હતો તેણે તેને ખેતરની વાટે ઝીંટવાને માટે કાંટાનાં ઝાંખરાં એકઠા કર્યાં હતાં તેના ઢગલામાં જો સંતાડી દીધો હોત નહિ તો તેની પછવાડે ઝાલનારા લગભગ આવી પહોંચ્યા હતા તે તેને પકડી પાડત. રાજાના માણસો પગલું ફુહાડતા ફુહાડતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ પેઠો હતો ત્યાં આવ્યા ને તપાસ કરી, તેમાં જે ઢગલામાં તેને ઘાલ્યો હતો તે પણ ભાલાવતી તપાશી જોયો. તથાપિ જેની ખોળ કરવાની હતી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે આ ઠેકાણે વધારે શોધ કરવાનું છોડી દઇને તેઓ ઘરભણી પાછા વળ્યા. બીજે દિવસે ખેડુતે કુમારપાળને સંતાડ્યો હતો ત્યાંથી ફુહાડયો એટલે વળી ત્યાંથી તે નાઠો. આગળ જતાં થાકયો ત્યારે તે એક ઝાડની છાયા નીચે થાક ખાવાને બેઠો. ત્યાં તેના જોવામાં એક ઉંદર આવ્યો તે પોતાના દરમાંથી એક પછી એક એવા એકવીસ રૂપિયા બાહાર લાવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના દરમાં જેટલા રૂપિયા હશે તેટલા ફુહાડી રહ્યો એટલે પાછો દરમાં લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કુમારપાળે ધશીને જેટલા રૂપિયા બાકી રહ્યા હતા તેટલા લઈ લીધા, અને આ પ્રમાણે ચમત્કારિક રીતે, સાધન મળ્યું એટલે પ્રવાસ કરતો આગળ ચાલ્યો. જતાં એક વાણિયાની સ્ત્રી[2] તેના જોવામાં આવી તેની સાથે ગાડિયો ને ચાકરો હતાં, તે પોતાને સાસરેથી પિયર જતી હતી. થાક ખાવાને માટે તે સર્વેએ રસ્તાની બાજુએ ઢાળો કર્યો હતો. કુમારપાળે ખાધાપીધા વિના ત્રણ દિવસ સુધી ચાલચાલ કર્યું હતું અને ભૂખ કડકડીને લાગી હતી તેથી માણસો ખાવું ખાતાં હતાં તેમની પાસે હાજરી કરવાનું માગ્યું, એટલે તેઓએ તેને સત્કારપૂર્વક ખાવાનું આપ્યું.

૧ એ ખેડુતનું નામ ભીમસિંહ હતું. કુમારપાળે તેને વચન આપ્યું કે સમય આવતાં તમારા આશ્રયનો બદલો હું વાળી આપીશ.

૨ આ સ્ત્રી ઉદમ્બર ગામની રૂહેવાશી હતી અને તેનું નામ દેવાશ્રી (શ્રી દેવી) હતું. કુમારપાળે તેને બ્હેન તરીકે ગણવા વચન આપ્યું.

દેશમાં ઘણે આઘે પ્રવાસ કરતો[1] કરતો તે આખરે સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતમાં આવી પૂહોંચ્યો. અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર ખાવા સારૂ ગયો. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે મંત્રી તો પૌષધશાળામાં ગયા છે એટલે પોતે ત્યાં ગયો. ત્યાં ઉદયનને હેમાચાર્યના ભેગો દીઠો. આચાર્યે કુમારપાળને દીઠો કે તરત તેને આખા દેશનો હવે પછી થનારો રાજા કહીને બોલાવ્યો. કુમારપાળ પોતાની તે વેળાની સ્થિતિ જોઈને અને જે ભયમાં તે હતો તેનો વિચાર કરીને બોલ્યો કે આવું ભવિષ્યકથન તો મનાય નહિ એવું છે, પણ હેમાચાર્યે ફરીથી ખાતરી કરીને કહ્યું, ત્યારે કુમારપાળે કૉલ આપ્યો કે જો તમારૂં ભવિષ્ય ખરૂં પડશે તો હું જૈન ધર્મ પાળીશ. પછી ઉદયન મંત્રિયે પૈસા અને જોઈતો સરસામાન આપ્યો[2] તે લઈને કુમારપાળ માળવે ગયો, અને કુડંગેશ્વરના પ્રાસાદમાં એક પથ્થર ઉપર નીચે લખેલી મતલબનો લેખ વાંચીને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો:—

गाथा—पुण्णे वास सहस्से सयम्मिवरिसाण नवनवइ कलिये
होही कुमर नरिन्दो तुह विक्कमराय सारिच्छो

"પવિત્ર ૧૧૯૯ મું વર્ષ વીત્યા પછી હે! વિક્રમરાય! કુમારપાળ રાજા થશે, તે તારા જેવો થશે."

---

૧ રસ્તામાં કુમારપાળનો બોસરી નામનો મિત્ર મળ્યો. તે સાથે ચાલ્યો. તે ગામડામાં માગી આવી રાજાને ખવરાવતો. એમ ચાલતે બન્ને મિત્રો ખંભાત (સ્તંભતીર્થ) ગયા.

૨ કુમારપાળ ખંભાતમાં હતો તેવામાં તેને પકડવા સિદ્ધરાજનું લશ્કર આવ્યું, તેથી કુમારપાળ હેમચંદ્ર પાસે પાછો આવ્યો. તેને તેણે એક ભોંયરામાં સંતાડ્યો. ઉપર ખજુરી વગેરેનાં ડાળખાં ઢાંકી મૂક્યાં. શોધનારા ત્યાં આવ્યા ખરા, પણ કુમારપાળ તેને ન મળવાથી પાછા ગયા. ત્યાંથી કુમારપાળ વટપદ્રપુર (ઘણું કરી વડોદરા) ગયો. આંહી ભૂખ લાગવાથી કલુક નામના વાણિયાની દુકાને ગયો ત્યાં ભુંજેલા ચણાની પૃછા કીધી. અને પૈસા સાથે ન હોવાથી ઉધારે ચણા માગ્યા, વાણિયે તે આપ્યા. ત્યાંથી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ગયો ત્યાં એક જોશીએ તેને એક દેરાની ધ્વજા ઉપર કાળી દેવી નામનું પક્ષી બેઠેલું જોઈ ભવિષ્ય કહ્યું કે તમે થોડા વખતમાં રાજા થશો. ત્યાંથી કોલ્હાપુર ગયો ત્યાં તેને એક યોગીએ ગૂજરાતની ગાદી મળવાનું ભવિષ્ય કહ્યું અને બે મંત્ર શીખવ્યા. ત્યાંથી તે કાંચી અથવા કોંચેવરમ ગયો. ત્યાંથી કાલંબપટ્ટન ગયો. (એ ઘણું કરી કોલમ અથવા ક્વિલોન હશે.) ત્યાંનો રાજા પ્રતાપસિંહ તેને મ્હોટા ભાઈ તરીકે માન દઈ શહરમાં લાવ્યો અને તેના માનમાં શિવનું કુમારપાળેશ્વર નામનું દેરૂં બાંધ્યું તથા તેના નામનો સિક્કો પાડ્યો. ત્યાંના રાજાની રજા લઈ કુમારપાળ ચિત્રકૂટ અથવા ચિતોડ ગયો અને ત્યાંથી કુમારપાળ ઉજ્જન ગયો. ૨. ઉ.

તે જેવામાં માળવામાં હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે સિદ્ધરાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે. એટલે ગૂજરાત જવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ પેટ ભરવાને પૂરૂં સાધન હતું નહિ તેથી અણહિલવાડ જઈ પૂહોંચતાં તો તેને વાટમાં ઘણાં સંકટ આવી પડ્યાં.

એક કંદોઇએ દયા આણીને તેને ખાવાનું આપ્યું તે ખાઇને કુમારપાળ પોતાના બનેવી કાન્હડદેવને ઘેર ગયો. સિદ્ધરાજે પોતાના મરણ પ્હેલાં તેના પ્રધાન અને કારભારિયોને બોલાવીને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સમ ખવરાવ્યા હતા કે મારી પાછળ કુમારપાળને ગાદી ઉપર બેસારવો નહિ. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. કાન્હડદેવે સમ ખાધા હતા કે નહિ તે જણાયું નથી, પણ કુમારપાળ આવ્યાના તેણે સમાચાર સાંભળ્યા કે તરત જ પોતાની હવેલીમાંથી બ્હાર આવીને તેને આદરમાનથી મળ્યો, અને તેને પોતાની આગળ ચલાવીને ઘરમાં લઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં પોતાના ચાકરોને એકઠા કરીને તે કુમારપાળને દરબારમાં લઈ ચાલ્યો. રાજાની પછવાડે કોને ગાદિયે બેસારવો તે નક્કી કરવાને, કાન્હડદેવે (કૃષ્ણદેવે) મહાન્ સિદ્ધરાજના આસન ઉપર પ્રથમ એક કુંવરને તે પછી બીજાને બેસાર્યો તે કદાપિ, કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળ અને કીર્ત્તિપાળ હશે. પ્હેલો તેના બાયલા પોષાક ઉપરથી સર્વની નજરમાં ઉતર્યો નહિ એટલે તેને બાતલ કરવામાં આવ્યો. બીજા કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને એકઠા મળેલા કારભારિયોએ પૂછ્યું કે, “જયસિંહ અરાડ[1] દેશ

---

१ कर्णाटे[१] गूर्जरे[२] लाटे[३] सौराष्ट्रे[४] कच्छ[५]सैन्धवे[६] ।
उच्चायां[७] चैव भम्भेर्यां[८] मारवे[९] मालवे[१०] तथा ॥ १ ॥
कौङ्कणे[११] च महाराष्ट्रे[१२] कीरे[१३] जालन्धरे[१४] पुनः ।
सपादलक्षे[१५] मेवाडे[१६] दीपा[१७]भीराख्ययोरपि[१८] ॥ २ ॥

૭ ઉચ્ચ—મુલતાનની નૈઋત્ય કોણની દક્ષિણમાં ૭૦ માઇલ ઉપર પંચનદના પૂર્વ કિનારા ઉપર બાવલપુર સ્ટેટમાં જ્યાં સતલજ નદી સિંધુ નદને મળે છે તે ઠેકાણાનું પ્રાચીન નગર. હવણાં મિઠુણકોટ આગળ ચીનાબ નદીનો સિંધુ સાથે સંયોગ થાય તેને બદલે તૈમુર અને અકબરના સમયમાં ત્યાંથી ૧૦ માઇલ ઉપર ઉચ્ચ નગરની સામી બાજુએ થતો હતો. હાલના ચાલતા સૈકાની શિરૂઆતથી સિંધુ નદિયે પોતાનો માર્ગ બદલી નાંખ્યો છે અને અગ્નિકોણની દક્ષિણમાં વ્હેતો વ્હેતો જઈને પોતાના જૂના માર્ગને મિઠુણકોટ આગળ ફરીને મળતો જાય છે. આ પ્રમાણે ફેરફાર થવાથી ઉચ્ચથી ૨૦ માઇલનું છેટું પડી ગયું છે. જહલમ અને ચીનાબના સંગમથી પશ્ચિમમાં

મૂકીને ગયા છે તેનું રાજ્ય કેવા પ્રકારે ચલાવશો?" ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે "તમે કહેશો તેમ તમારી સલાહ પ્રમાણે." સામંતોના કાનમાં સિદ્ધરાજના વીર્યવાન્ અવાજની આજ્ઞાઓ પડી ગયેલી હતી તેથી આ કુંવરનું કહેવું ઘણું રડતું અને પોચું જણાયું તેથી એને પણ પસંદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી કુમારપાળ બેઠો. તેને પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, એટલે એકાએક ચમકી ઉઠી પગે થયો ને તેની આંખ્યો શૂરના જુસ્સાથી લાલ અગ્નિ જેવી કરી દેતકને તરવારને મ્યાનમાંથી અર્ધી ખેંચી કહાડી. તે વેળાએ ધન્ય ધન્યના અવાજથી રાજસભા ગાજી ઉઠી, અને કાન્હડદેવે તથા ગૂજરાતના બીજા

થોડે છેટે ઉચ્ચ નામની જગ્યા આજે પણ છે. ઉચ્ચ અથવા ઉછ નામ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચ નગર જેનું મુખ્ય શહર એવા દેશને ઉચ્ચ દેશ કહ્યો જણાય છે.

૮ બમ્બુરા—સિંધના કરાંચી જીલ્લામાં પ્રાચીન નગર હતું. તેની આસપાસ કોટ હતો, અને તેમાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો હતાં. મુસલમાનોએ ઈ. સ. ૭૧૧ ના હુમલામાં તોડી નાંખ્યાં. આજે પણ એ ઠેકાણેના લોકો દેવલ, દેબલ, દાવળ એવા નામથી તેને ઓળખે છે.

આ નગર જેનું મુખ્ય સ્થાન હતું તે દેશ તે બંભેરા, ભંભેરા, હોવો જોઇયે.

૧૪ જલંધર–પંજાબ દેશમાં આવેલો એક પ્રદેશ. તે સમયે જૂદો દેશ હતો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૨, ૧૮૧ ચોરસ મૈલ ગણવામાં આવ્યું છે એની ઈશાન કોણમાં હોશિયારપુર જીલ્લો છે, વાયવ્ય કોણમાં કપુરથલા અને બિયાસ નદી છે. દક્ષિણમાં સતલજ નદી આવી છે. સતલજ અને બિયાસ નદીની વચ્ચે ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ જલંધર દોઆબ કહેવાય છે અને તે ઘણો ફળદ્રુપ ગણાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ચંદ્રવંશી રાજાઓના તાબાનો આ દેશ હતો. કાંગડા પર્વતના પ્રદેશમાં ન્હાનાં ન્હાનાં સંસ્થાનો છે. ત્યાં આજે પણ તેના વંશજો છે. અને તેઓ મહાભારતમાં આવેલા સુશર્મ ચંદ્રથી ઉતરેલા ગણાય છે. તેણે મહાભારતની લડાઈ પછી પોતાનું મુલતાનનું રાજ્ય છોડ્યું અને કાટોચ અથવા તૈગર્ત નામે રાજ્ય જલંધર દોઆબમાં સ્થાપ્યું.

સાતમા સૈકડામાં હુએન્સંગ નામનો ચીનો યાત્રાળુ આવેલો તેના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે, હવણાં જે જલંધર જીલ્લો ગણાય છે તે ઉપરાંત હોશિયારપુર-કાંગડા પર્વતનો પ્રદેશ અને હવણાંનાં ચમ્બા, મંડી, અને સિરહિન્દ સંસ્થાનનો પ્રદેશ પણ તેમાં આવી જાય છે.

પદ્મપુરાણ ઉપરથી જણાય છે કે, જલંધર દૈત્યે તેની સ્થાપના કરી હતી.

જલંધર શહર ચીના મુસાફરે બે માઈલના ઘેરાવાનું લખ્યું છે. તેની પાસે બે જૂનાં પ્રાચીન તળાવ છે. ગજનીના ઇબ્રાહિમે મુસલમાનની ધૂંસરી નીચે તે આણી દીધું હતું. મોગલોના રાજ્યને સમયે સતલજ અને બિયાસ નદીના દોઆબની તે રાજધાની હતી. તેના જૂદા જૂદા વિભાગ પડેલા હતા અને તે પ્રત્યેક વિભાગની આસપાસ જૂદા જૂદા કોટ હતા.

સામંતોએ કુમારપાળની ગાદીને પંચાંગ પ્રણામ કર્યા, ને શંખનાદ અને વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં. એ રીતે તેને જયસિંહનો યોગ્ય ક્રમાનુયાયી માન્ય કર્યો.

કુમારપાળ વિ૦ સં૦ ૧૧૪૩ માં પોતાની પચાસ વર્ષની વયે ગાદી ઉપર બેઠો.[1] તેના પાકા વયને લીધે અને પરદેશમાં દેશાટન કરવાથી અનુભવ મળેલો તેથી કરીને તેની અને દરબારી બીજા વૃદ્ધ કારભારિયોની વચ્ચે અણબનાવ થયો, તે ઉપરથી તેઓને તેમના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્યા. તેથી વેર લેવા સારૂ તેઓએ એકઠા મળીને તેને મારી નાંખવાનો મનસુબો કરયો; અને જે દરવાજે થઈને તે રાતની વેળાએ નગરમાં આવવાનો હતો તે દરવાજે મારા મૂકયા, પણ "આગલા ભવમાં તેણે શુભ કરણી કરેલી" તેથી તેને કાને વાત આવી ગઈ એટલે જે વાટેથી તેણે જવાનું ધાર્યું હતું તે વાટ રહેવા દઈને બીજી વાટે થઈને નગરમાં ગયો, એટલે શત્રુઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પછી કુમારપાળે તરકટી લોકોને મારી નંખાવ્યા. કાન્હડદેવે રાજાને ગાદી ઉપર બેસાર્યો હતો, તથા તે તેનો બનેવી થતો હતો તેનું અભિમાન રાખી, કુમારપાળને અપમાન પ્હોંચે એવી રીતે તેના કુળ વિષે તથા તેની આગળની સ્થિતિ વિષે બોલવા લાગ્યો. રાજાએ તેને સમજાવ્યો પણ તડુકીને તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને તેનું કહ્યું નહિ માનવાનો તેણે ઠરાવ કરયો હોય એવું આગળ જતાં જણાયું, એટલે તેને પણ કુમારપાળે મારી નંખાવ્યો. આ બનાવની અસર ઘણી સારી થઈ ને તે દિવસથી સર્વે સામંતો રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરતાં ડરવા લાગ્યા, કેમકે,

उपजातिवृत्त—आद्यौ मयै वायम दीप्ति नत्तं न तद्वहेन्मामवहेलितोऽपि ।
इति प्रमादक्रुकिपर्वणापि स्पृशेत नो दीप इवावनोदः ॥

[1] રાજ્યવંશાવલિમાં ગાદિયે બેસવાનો દિવસ સંવત્ ૧૧૯૯ના માગશર શુદિ ૧૧ લખેલ છે. એ ગાદિયે બેઠો ત્યારે આશ્રય આપનારને નીચે પ્રમાણે બક્ષિસો આપી તે ચરિત પ્રમાણે—

કુમારપાળ ગાદિયે આવતાં પોતાની રાણી ભૂપાલદેવીને પટરાણી સ્થાપી ઉદયને ખંભાતમાં મદદ કરી હતી તેને પ્રધાન નીમ્યો. તેના દીકરા બાહડ અથવા વાગ્ભટને મુખ્ય સભાસદ અથવા મહામાત્ય બનાવ્યો. આલિંગને બીજો સભાસદ અથવા મહાપ્રધાન નીમ્યો, ને ચિતોડના કિલ્લા પાસે સાતસેં ગામો બક્ષિસ આપ્યાં. ભીમસિંહે કાંટાની વાડ નીચે સંતાડયો હતો, તેને અંગરક્ષક સેનાનો મુખી નીમ્યો. વાણિયાણી દેવશ્રી (શ્રીદેવી) પાસે ગાદિએ બેસવાને સમયે બ્હેન તરીકે રાજ્ય તિલક કરાવ્યું ને દેવથો ગામ (પ્રબંધ પ્રમાણે ધવલક અથવા ધોળકા ગામ) આપ્યું. વડોદરાના વાણિયાએ ચણા આપ્યા હતા તેને વટપદ્ર અથવા વડોદરું બક્ષિસ આપ્યું. કુમારપાળના મુખ્ય સોબતી બોસરીને લાટ મંડળ આપ્યું, એટલે દક્ષિણ ગુજરાતનો સૂબો બનાવ્યો.

"દીવો મેં સળગાવ્યો છે માટે તે મને દઝાડશે નહિ એમ માનીને દીવેટને બળતી જોતે આંગળીનું ટેરવું ધરિયે તો તે બાળ્યા વિના રહે નહિ. તેમ જ રાજાને વિષે પણ સમજવું."

ઉદયન મંત્રિયે કુમારપાળને આગળ સારો આશ્રય આપ્યો હતો તેથી તેણે તેના પુત્ર **વાગ્ભટ્ટદેવને** પોતાનો મહામાત્ય ઠરાવ્યો. તેમ જ **આલિંગ** [1]કુંભારે અને બીજાઓએ સંકટની વેળામાં એનું રક્ષણ કર્યું હતું તેઓનો બદલો વાળ્યો. તથાપિ ઉદયનનો બીજો પુત્ર **વાહડ** કરીને જે **સિદ્ધરાજનો** ખરેખરો માનીતો હતો (પ્રતિપન્ન પુત્ર) તે કુમારપાળની આજ્ઞામાં નહિ રહેતાં, **નાગોરનો (અજમેર)** [2]**આન્ન** રાજા અથવા **મેરૂતુંગ** જેને **વિસલદેવ ચૌહાણનો** પૌત્ર **આનાક** કરીને કહે છે, તેની ચાકરીમાં રહ્યો. **વાહડના** સમજાવ્યાથી **આન્નને** ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન થયું, અને તે દેશના ઘણા સામંતો પોતાની પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખીને તે મ્હોટી સેના લઈને ગૂજરાતની સીમા આગળ આવી પહોંચ્યો. **સોલંકી** રાજાએ શત્રુની સામે થવાને ચતુરંગ સેના એકઠી કરી, અને જેઓ શત્રુ હતા તેઓનાથી દેશને નિર્ભય કરવાને અથવા ગ્રંથકર્ત્તાના બોલમાં લખીયે તો "દેશ નિષ્કંટક કરવાને" **આન્નની** સામે ભીંડાવાને તે ઉતરી પડ્યો. લડાઈ ચાલી ના ચાલી એટલામાં તો, ઘણાક ગૂજરાતના સામંતો રાજાને તજીને જવા લાગ્યા, તે ઉપરથી **વાહડનું** કપટ જણાઈ આવ્યું. કુમારપાળે પોતાની આખી સેના વિખરાઈ ગયેલી જોઈ એટલે પોતાના હાથીના મહાવતને આજ્ઞા કરી કે **નાગોરના** રાજાને માથે રાજછત્ર હશે એ નિશાની ધ્યાનમાં રાખીને હાથીને તેની લગભગ હાંકી જા કે તે રાજા સાથે જાતોજાત કાપાકાપી કરવાને બની આવે. આ સૂચના પ્રમાણે, જ્યાં આગળ રહીને **નાગોરનો** રાજા લડતો હતો, ત્યાં આગળ, સેનાની ભીંડમાં થઈને મહાવત હાથી હાકી લાવ્યો, તે જોઈને **વાહડ** બે રાજાઓની વચ્ચે આવીને પોતાના હાથી ઉપરથી, જે હાથી ઉપર કુમારપાળ બેઠો હતો તેના ઉપર કૂદી પડી તેને મારી પાડવા જતો હતો તેવામાં જ મહાવતે અંકુશથી હાથીને પાછો હઠાવી દીધો એટલે **વાહડ** ધીબાક લેતોને નીચે પડ્યો, તેને રાજાની આસપાસ વિંટળાઈ વળેલા પાળાઓએ ઝાલી લીધો. પછી કુમારપાળ સત્વર **આન્નના** ભણી ધપી જતોકને, "સંભાળજે અલ્યા! સંભાળજે" એમ કહી પોતાના ધનુષ્યમાંથી એક બાણ એવું છોડ્યું કે તે

---

1 કુંભારને માત્ર માનની ખાતર મહા પ્રધાનપદ અને સાતસેં ગામની ઉપજવાળું ચિત્રકોટ (ચિતોડ) આપ્યું એમ મેરૂતુંગ લખે છે. ર. ઉ.

2 સપાદલક્ષનો રાજા અથવા આન્ન હેમાચાર્ય લખે છે.

જતુંકને નાગોરના રાજાના મ્હોંડા ઉપર વાગ્યું ને તેને નીચે ભોંય ઉપર ગબડાવી દીધો. એટલે ગૂજરાતના ઘોડેસ્વાર જયજયના ઘોષ કરતા આગળ ધપ્યા; અને તરત તેઓના શત્રુઓની પૂરેપૂરી હાર કરીને તેઓને નસાડી મૂક્યા.

કુમારપાળના રાજ્યના પ્રારંભમાં જે લડાઈયો ચાલી તે વિષે **દ્વચાશ્રય**નો કર્તા નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપે છેઃ—

જયસિંહના મરણ પછી, **આન**[1] કરીને એક લાખ ગામના દેશોનો

---

૧ સપાદલક્ષ એટલે સવા લાખનો દેશ—શાકંભરીનો રાજા આન, આનક, અન, અર્ણોરાજ, અથવા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં જેને શાકંભરીશ્વર ચાહમાન વંશનો આનાક રાજા કહ્યો છે તે; વળી કુમારપાળ ચરિત્ર ઉપરથી ટૉડે જેનું નામ પૂરણપાળ આપ્યું છે, તેમ જ ગૂજરાતી કુમારપાળ રાસામાં જેને પૂરણરાય કહ્યો છે, તે કુમારપાળની બ્હેન દેવળદેવી સાથે પરણ્યો હતો. દ્વચાશ્રયના કર્તા સિવાય કુમારપાળ પ્રબંધનો ગ્રન્થકાર અને ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થકારો લખે છે કે, એક સમયે આન દેવળદેવી સાથે સોકટાં બાજી રમતો હતો તેવામાં, એક સોકટી મરતી હતી તે બતાવીને આને કહ્યું કે, મુંડકાને મારો. રાણી મર્મ સમજી ગઈ અને બોલી કે, મારી સાથે આવું હાસ્ય કરો નહિ. છતાં રાજા ફરી ફરીને એમ જ બોલવા લાગ્યો, ત્યારે કોપ કરીને રાણી બોલી કે જંગડક! જીભ સંભાળીને બોલો. ગૂજરાતના દેદીપ્યમાન દેહવાળા સ્વચ્છ અને મધુર આલાપ કરનારા ભૂમિના દેવતા રૂપ સુશોભિત સાધુની સાથે તમારા દેશના જાડા, લંગોટિયા, વિવેકશૂન્ય, ક્રૂર વાણી બોલનારા, પિશાચ જેવા ભયંકર દેખાવના જોગટા શું બરાબરી કરી શકે એમ છે? તમને મારી શરમ નથી પડતી તો રહી, પણ શું મારા ભાઈ, રાજ-રાક્ષસ કુમારપાળનો પણ ભય નથી રાખતા? રાજાને તેનાં આવાં વચન સાંભળીને ક્રોધ ચડ્યો, અને રાણીને લાત મારી અને બોલ્યો કે, જા, તારા ભાઈને જે ક્‌હેવું હોય તે ક્‌હે. રાણિયે પ્રતિજ્ઞા લઈને કહ્યું કે, તમારી આવી જીભ ખેંચી કઢાવું નહિ તો હું રાજપુત્રી નહિ. એમ કહી પોતાના પરિવાર સહિત તે પાટણ આવી અને સખેદ સર્વ વર્તમાન તેના ભાઈ કુમારપાળને કહી પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નિવેદન કરી. એટલે તે બોલ્યો કે, એ દુષ્ટને તેની જીભનું ફળ ચખાડી તારી પ્રતિજ્ઞા હું પરિપૂર્ણ કરીશ. કુમાર-પાળે આનની ચર્ચા જોવા પોતાના આપ્ત મંત્રીને મોકલ્યો. તેણે આનની પરિચારકા તાંબૂલદાસીને સહવાસમાં લઈને મેળવી લીધી. તેણે એક વાર કહ્યું કે આજે પ્રહર રાત્રિ જતાં રાજાએ વ્યાઘ્રરાજને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે, તું કુલક્રમાગત સેવક છું, જા, હું તને ત્રણ લાખ સુવર્ણ આપું છું. જઈને ગૂજરાતના કુમારપાળને થાનક જઈને તેને મારી નાંખ. એવી આજ્ઞા પ્રમાણે તે ત્યાં ગયો તેના પ્હેલાં તો, પેલો આપ્ત મંત્રી જે વાણિયાનો વેષ ધારણ કરીને રહ્યો હતો, તેણે એક ચતુર દૂતને સત્વર ગૂજરાત મોકલી રાજાને ચેતાવ્યો કે, ભરટક (ભયડા) જેવો કોઈ અજાણ્યો માણસ આવે તેનાથી સાવ-ધાન રહેજો. કુમારપાળ કર્ણમેરૂ પ્રાસાદના ગંભારમાં પૂજા કરવા ગયો ત્યાં પેલો ભયડો જોવામાં આવ્યો. તેને મલ્લોએ ઝાલી લીધો, ને તેની પાસે કાતુકટારી હતી તે ખુંચવી લઈ તેને જતો મૂક્યો.

રાજા હતો અને તે જયસિંહનો માંડલિક હતો, તો પણ તેણે વિચાર્યું કે ગૂજરાતનું રાજ્ય નવું જ બંધાયું છે અને કુમારપાળ નબળો રાજા છે, તેથી પ્રસિદ્ધ

કુમારપાળે યુદ્ધની તૈયારી કરી, અને વિવિધ પ્રકારે પાર્ષ્ણિરક્ષા એટલે પછવાડે નગરાદિની રક્ષા થાય એવી ગોઠવણ કરીને આન્ન ઉપર ચડી ગયો. રસ્તામાં ચંદ્રાવતી આગળ આવ્યો. ત્યાંનો વિક્રમસિંહ કુમારપાળનો સામંત હતો તે કુમારપાળને વહ્નિયંત્રની યુક્તિથી દગો દેવા પ્રવૃત્ત થયો હતો પણ તે વેળાએ તે ફાવ્યો નહિ. પછી તેને પણ વશ કરી પોતાની સાથે લીધો અને શાકંભરીની સમીપના વનમાં મેલાણ કરી પડ્યો. આન્ન કડવાં વચન બકયો હતો તેથી નીચે આપેલી કવિતા તેણે લખી આપીને પોતાના દૂતની સાથે તેને મોકલી તેમાં લખ્યું હતું કે,

रे रे भेक गलद्विवेककटुकं किं रारटीप्युत्कटे ।
गत्वा क्वापि गभीरकूपकुहरे त्वं तिष्ठ निर्जीववत् ॥
सर्पोऽयं स्वमुखप्रसृत्वरविषज्वालाकरालो महान् ।
जिह्वालस्तव कालवत्कवलनाकांक्षी यदा जग्मिवान् ॥

હે વિવેકરહિત દેડકા ! તું આ કડવું કડવું શું બકે છે ? કોઈ મ્હોટા કૂવાની બખોલમાં જઈ મરેલાની પેઠે પડ્યો રહે, નહિ તો મુખથી ફેલાતા વિષની જ્વાલાએ કરીને ભયંકર એવો મોટી જીભવાળો કાળ સરખો તારો કોળિયો કરી જવાની આકાંક્ષા કરનાર આ સર્પરાજ આવ્યો છે.

આ કવિતાનો મર્મ સમજીને, આન્ન રાજાએ, નીચે પ્રમાણે કવિતા લખીને કુમારપાળના દૂતને આપી:—

रे रे सर्प विमुच्य दर्पमसमं किं स्फारफूत्कारतो ।
विश्वं भीषयसे क्वचित्कुरु बिले स्थानं चिरं नन्दितुम् ॥
नोचेत्प्रौढगरुत्स्फुरत्तरमरुद्व्याधूतपृथ्वीधर—
स्तार्क्ष्यो भक्षयितुं समेति झटिति त्वामेष विद्वेषवान् ॥

હે સર્પ ! તું આવો અસાધારણ ગર્વ છોડી દે. અત્યંત ફૂંફવાડા મારીને જગત્‌ને કેમ બ્હીવડાવે છે ? ચિર કાલ આનંદ પામવો હોય તો કોઈ બિલમાં જઈ સ્થાન કર, નહિ તો મ્હોટી ફડફડતી પાંખના પવનથી પર્વતને ડોલાવનાર આ તારો શત્રુ ગરૂડ તારૂં ભક્ષણ કરવાને શીઘ્ર આવે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે, જ્યારે સિદ્ધરાજની ગાદિયે તેની પાદુકા પૂજાતી હતી ત્યારે માળવાના રાજપુત્ર ચાહડે પ્રધાનો પાસે ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તે તેને મળી નહિ, એટલે તે રીસાઈને આન્નની ચાકરીમાં જઈને રહ્યો. આ સખ્શનું નામ કુમારપાળ પ્રબંધમાં ચારભટ લખ્યું છે. પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં એમ છે કે, સિદ્ધરાજનો પ્રતિપન્ન પુત્ર વાહડ કુમારપાળની આજ્ઞામાં ન રહેતાં સપાદલક્ષ-(આન્ન)ની સેવામાં રહ્યો અને આન્નને લઈને ગૂજરાતને સીમાડે આવી પડાવ નાંખ્યો. કુમારપાળ ચતુરંગી સેના લઈને શત્રુની સામે ઉભો રહ્યો.

થવાનો આપણને આ બહુ સારો લાગ હાથ લાગ્યો છે. આવી ધારણાને લીધે તેણે ઉજ્જયણનો બલ્લાલ રાજા હતો તેની સાથે અને ગૂજરાતની પશ્ચિમ દિશાના દેશોના રાજાઓની સાથે, તેઓને બ્હીક બતાવીને, તેમ જ, આશા દઈને મિત્રાચારી કરવા માંડી. કુમારપાળના ચારે (હિરકે) તેને જાણ કરી કે, આન્ન રાજા સેના લઈને ગૂજરાતની પશ્ચિમ સીમા ભણી આવે છે અને તેની સાથે જે સામંતો છે તેમાંના કેટલાક આગેવાન તો પરભાષાઓમાં કુશળ છે, તથા વળી તેને કુડા ગામનો રાજા અને અણહિલવાડની સેનાનો સેનાપતિ વાહડ એ બે ક્યારનાય મળી ગયા છે. વળી તેઓએ કહ્યું કે ગૂજરાત અને માળવા વચ્ચે આવજાવ કરનારા વેપારિયોએ ઉજ્જયણના રાજાને ગૂજરાતની સ્થિતિ વિષે સારી પેઠે માહિતગાર કર્યો છે, તેમ જ માળવાના રાજા બલ્લાલ સાથે તેણે ઠરાવ કરી રાખ્યો છે. તે ઉપરથી આન્ન રાજા ચડાઈ કરે

અર્ણોરાજ ચારભટને કહેવા લાગ્યો કે દુઃખે કરીને પણ જિતાય નહિ એવા કુમારપાળને સુખે જિતવાને શો ઉપાય કરવો? તેણે કહ્યું કે, કુમારપાળ કૃપણ અને અકૃતજ્ઞ છે તેથી દુઃખિયા કેલ્હણ–એલ્હણ આદિ સામંતો તેની વિરૂદ્ધ છે, માટે તેમને લાલચ દઈને ફોડીશું. અને હું પણ સવારમાં દેવગજ ઉપર ચડીને સિંહનાદ કરી કુમારપાળના હાથીને ત્રાસ પમાડીશ. તે પછી તેણે કુમારપાળના સામંતોને દ્રવ્ય આપીને ફોડ્યા. યુદ્ધમાં કુમારપાળે પોતાના સામંતોને ઉદાસ જોઈ પોતાના મહાવત શ્યામળને તેનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે જાણ્યું હતું તે કારણ કહી સંભળાવ્યું; અને રાજાને ચેતાવ્યો. યુદ્ધ થતી વેળાએ ચારભટે દેવગજ ઉપરથી સિંહનાદ કર્યો એટલે કુમારપાળનો હાથી કલહપંચાનન પાછો હઠયો. વાહડે ચઉલિંગને ફોડ્યો હતો પણ તેને બદલે શ્યામળ મહાવત ઠર્યો હતો; એ તેના જાણવામાં ન હતું તેથી વાહડ કુમારપાળના હાથી ઉપર ચડી જઈ તેને કતલ કરવા જતો તેને નીચે નાંખીને કાપી નાંખ્યો અને કુમારપાળે છલંગ મારીને આન્નના હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર ચડી જઈ તેને નીચે પાડી નાંખી તેની છાતી ઉપર ચડી બેઠો. અને બોલ્યો કે રે, બકવા કરનાર–વાચાળ! મૂઢ! અધર્મી! પિશાચ! માર મુંડકાને એવું મારી બ્હેનને કહેનાર! તારૂં એ વચન સંભાર. હું હવણાં મારી બ્હેનની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારી જીભનું છેદન કરૂં છું. આન્ન રાજા કરગરીને કહેવા લાગ્યો કે, હું તમારે શરણે છું, મને બચાવો. કુમારપાળને તેનાં આવાં દીન વચનથી દયા આવી ને તેને છોડ્યો, પણ આજ્ઞા કરી કે, તારા દેશમાં જે ટાપી પ્હેરવામાં આવે તેને બે જીભ જેવા આકારનાં છોગાં રાખી તેને કસણથી પછવાડે બાંધવી, એટલે તારી જીભ બાંધીને બંધ કર્યાથી મારી બ્હેનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે. પછી કુમારપાળે તેને લાકડાના પિંજરામાં ત્રણ દિવસ પૂરી પોતાની સેનામાં રાખ્યો, અને તેને શાકંભરીનું રાજ્ય પાછું આપી કુમારપાળ પાટણ આવ્યો અને પોતાની બ્હેનને સમાચાર કહી વિનવી કે હવે તું તારે સાસરે જા, પણ તે અભિમાનને લીધે ત્યાં ગઈ નહિ; અને સ્તંભનપુરમાં તપ કર્યું. રૂ. ઉ.

કે તરત ગૂજરાતના પૂર્વ ભાગ ઉપર હલ્લો કરવાને તે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો.[1]

---

૧ દ્વયાશ્રય ઉપરથી વિશેષ વૃત્તાન્ત–તેની ટીકા લખનાર અભયતિલક ગણિના અભિપ્રાય ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષાંતરમાં જે ફેરફાર કરવો યોગ્ય જણાયો તે કર્યો છે. તે સંબંધમાં વિશેષ વર્તમાન નીચે પ્રમાણે છે,—

શરાવતી નદી જે ઈશાનથી નૈઋત્ય ભણી વ્હે છે તેના પૂર્વ ને દક્ષિણ ભણીના જે દેશ છે તે "પૂર્વના દેશ" ગણાય છે અને તે નદીથી પશ્ચિમના ને ઉત્તરના દેશ છે તે "ઉત્તરના દેશ" ગણાય છે.

સપાદલક્ષ દેશ ગૂજરાતની ઉત્તરમાં ગણ્યો છે અને ગૂજરાતને સપાદલક્ષ દેશથી પશ્ચિમમાં ગણ્યો છે, અવન્તિને ગૂજરાત ને સપાદલક્ષથી પૂર્વમાં ગણી છે.

સપાદલક્ષનો રાજા આન્ન, જયસિંહના દેવ થયા પછી, મહોન્મત્ત થઈ ગયો હતો. તેણે વિના કારણે વિરોધ આરંભ્યો. નૈકેતી, શાકલ, કાણ્વ, દાક્ષ, ચૈડકીય, કારશીય, આદિના હેરકો દ્વારા તેણે કુમારપાલની ચર્ચા જાણી લેવા માંડી અને તેના ચારો કાંડાગ્ર, પિપલ, કચ્છ, ઈન્દુવક્ર આદિ સ્થાને ફરવા લાગ્યા.

આન્ને માત્ર મંગલાલંકાર જે ગ્રૈવેયક (ગળે પેહેરવાનો ગળચવો, ગલુબંધ) તે પ્હેર્યો હતો અને કુંકની કૂખમાં ઘાલીને ઘણા દિવસ સુધી જીર્ણ કરેલા લોહની બનાવેલી તરવાર જે કૌક્ષેયક કહેવાય છે તે બાંધી લીધી હતી. એ પ્રમાણે તે રાવણના ગર્વ કરતાં પણ અધિક ગર્વ ધારણ કરતો ચાલ્યો. શત્રુપક્ષને કળવા નહિ દેતાં તથા તેના ચાંડાલોને છેતરતો એક હેરક કુમારપાળ પાસે આવ્યો, અને તેણે નિવેદન કર્યું કે, ઘણાં વર્ષ વેર ધારણ કરેલું પણ તે હવણાં જ પ્રકટ કરીને આન્ન સેના સહિત ચાલ્યો છે, તે આવતી કાલે આપના દેશને સીમાડે આવી પ્હોંચશે. કાંથિક એટલે કંથા ગામના–કન્થાગઢ અથવા (કન્થકોટના) તથા તે ગામની સમીપના, તેમ જ આરણ્ય દેશના, શિવ રૂપ દેશના રાજાઓ આપનાથી ભિન્ન થઈને આન્નને મળ્યા છે; અને હસ્તી ઉપર ચડવામાં ઈન્દ્રની બરાબરી કરી શકે એવો જે ચાહડ તે પણ તેજી ઘોડા અને સુભટો સહિત કાલે જવાનો છે.

પૂર્વ મદ્રનો રાજા, અપરૈષુકામશમી ગામનો રાજા, ગોમતી નદીના પ્રદેશનો રાજા, ગોહ્યા ને તૈકયા(ગામ)ના રાજા, તેમ જ પૂર્વ ભણીના દેશના ગામ વાહિક ને રોમકના રાજા, ચક્રલોમ દેશ જે ઉત્તર દિશામાં છે તેના રાજા, પટચ્ચર અને શૂરસેનના રાજા, આન્નના પક્ષમાં છે. અવન્તિ દેશમાં ગોનર્દ ગામ છે તેનો ગોનર્દીય રાજા કુમારપાળથી ફીટીને આન્નને મળ્યો.

વૃજ, આન્હલ, મદ્ર, નાપિતવસ્તુના રાજા પણ આન્નના પક્ષમાં હતા. અવન્તિનો બલ્લાલ, આન્નના પક્ષનો હતો તેની સાથે કાકંટક, પાટલીપુત્ર, મલ્લવાસ્તના રાજા વળી આન્ન સાથે સામેલ થયા હતા.

ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત આન્નની ભણીના રાજાઓ નીચે પ્રમાણે હતા:—

ઉત્તર દેશના રાજા, શિવહાર નદીની અડખેપડખેના રાજા.

કુમારપાળને ઘણા રાજાઓ આવી મળ્યા, તેમ જ વળી કોળી, ઘણા કુશળ સવાર અને ચોગરદમથી અરણ્યના લોકો સામેલ થયા. તેના ખંડિયા કચ્છ[1]ના લોક અને તેમની સાથે સિંધિયો પણ તેના વાવટા પછવાડે ચાલવા

આમેયક એટલે સત્ય બોલવામાં પ્રવીણ અને અગ્રામ્ય એટલે અસત્ય બોલવામાં પ્રવીણ એવા-ભાવાર્થ કે સત્યાસત્ય બોલવામાં નિપુણ એવા તથા કાત્રેયક એટલે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ જેમાં કુત્સિત છે એવા દેશમાં રહેનારા.

કુંડ્યા અને કુણ્યા એવા નામનાં બે ગામ એમ કેટલાક અર્થ કરે છે અને કેટલાક એ બે નામની નદીને કિનારે વસનારા એવો અર્થ કરે છે, તેઓ પણ હતા.

પૌરસ એટલે આગળના ભાગની સેનાનો સેનાપતિ, વહ્નિ દેશનો વાહ્લાયન રાજા હતો તેને ઠરાવ્યો; અને પાશ્ચાત્ એટલે પાછળના સૈન્યનો સેનાપતિ, ઉર્દિ દેશના ઉર્દાયન રાજાને ઠરાવ્યો. વળી પર્દિદેશનો રાજા સાથે હતો. આગ્રનો એ પ્રકારે જમાવ હતો.

કુમારપાળની સહાય્યતામાં નીચે પ્રમાણે હતાઃ—યુગંધરનું પાયદલ; કુરૂ દેશના અશ્વારો; સાલ્વ દેશનું પાયદલ; ગૂજરાતની સમીપના મહિયડ જાતિના ક્ષત્રિયોનો નાદ્રહ દેશનો રાજા.

રાષ્ટ્રીય જાતિના રજપૂતોનો રાજા જે સમીપવાસી હતો તે નાન્દીપુર, સાંકાશ્યપુર ફાલ્ગુનીવહ દેશના ભૃત્ય રાજા, બલ્લાલ ઉપર ચડ્યા તેમ જ કાક નામનો બ્રાહ્મણ સેનાપતિ જે કુમારપાલનો દંડપતિ કહેવાતો હતો તે વાતાનુપ્રસ્થપુરના રાજા સહિત ચડી ગયો.

કુમારપાળ ચડ્યો તે વેળાએ તેની સાથે ઐરાવત, અભિસાર, દર્વસ્થલી, ધૂમ, ત્રિગર્ત, અભિસારાગર્તના રાજા પણ ચડ્યા.

સૌવીરના કુળ નામે ગામના ઉત્તમ અશ્વારો પણ કુમારપાળ સાથે ચાલ્યા.

આ વેળાએ ચક્રવર્ત્ત દેશના રાજાએ કુમારપાળને છત્ર ધર્યું હતું.

કચ્છના નામી બળદો સહિત કચ્છવાસિયો તથા સારા ઘોડા સહિત સિન્ધુ દેશના વતનિયો સંગાથે ચાલ્યા.

ઈક્ષ્વાકુ, શૃગાલગર્ત, આશ્વત્થિક, કટર્તક, દાક્ષિહ્રદ, દાક્ષિકંથા આયસુખના રાજાઓનાં સૈન્ય તેના ભેગાં મળ્યાં.

દાક્ષિ નગરથી પૂર્વ ભણીના રાજા તથા તે નગરથી પશ્ચિમ ભણીના, તેમ જ વાહિક ગામના ભૃત્યો અને દાક્ષિથી, પલદથી પશ્ચિમ ભણીના ગામના સુભટો તથા મૃગચર્મ, કામળિયો આદિ પર્વતવાસને ઉચિત એવા વેષવાળા પર્વતવાસિયો.

જ્યાં કૂકણ અને પર્ણ દેશના લોક વસે છે એવી અર્બુદ ભૂમિનો (આબુનો) રાજા વિક્રમસિંહ, જે કુમારપાળનો ભૃત્ય ગણાતો હતો, તે ગઢ દેશના પાયદલ સહિત તૈયાર થયો. ચંદ્રાવતી નગરીના પરમાર રાજા વિક્રમસિંહે એનો મુલક છીનવી લઈને એના ભત્રીજા યશોધવલને આપી દીધો. ને કુમારપાળના ઉમરાવ યશોધવલે બલ્લાલ સેનને મારી નાંખ્યો છે. જુવો "ધાર રાજ્યનો હિન્દી ઇતિહાસ." યશોધવળ વિક્રમાદિત્યને ભત્રીજો થતો હતો. ર. ઉ.

૧. કચ્છના જામ લાખા જાડાણી અને સિંધના જામ ગાહોજી જાડાણીનાં લશ્કર હતાં. ર. ઉ.

લાગ્યા. રાજા ચાલતો ચાલતો આબુ સુધી ગયો એટલે મૃગના ચામડાનો પોષાક પ્હેરેલો એવા ત્યાંના પહાડી લોકો પણ તેને મળ્યા. આબુનો પરમાર ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા વિક્રમસિંહ કરીને હતો તે જાલંધર દેશનાં (ઝાલોરનાં) માણસો લઈને કુમારપાળને પોતાનો ધણી સમજી તેની પછવાડે ચાલ્યો. કુમારપાળ આવ્યો સાંભળીને આન્ન રાજા પોતાના પ્રધાનોની સલાહથી વિરૂદ્ધ ચાલીને લડાઈ ચલાવવાને તૈયાર થયો. પણ તેની ગોઠવણ પૂરી થઈ રૂહેતાં પ્હેલાં તો લડાઈનાં વાદિત્રના નાદ સાંભળવામાં આવ્યા, અને ગૂજરાતી સેના પહાડોની છાયામાંથી નીકળતી દેખાવા લાગી. તે અવસરે રાજાના મસ્તક ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપર સૂર્યનો પૂર્ણ તડકો પ્રકાશમાન થતો દેખાતો હતો. આન્ન રાજાના યોદ્ધાએ કુમારપાળની સેના ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી; નાગોરના રાજાએ આપોઆપ ધનુષ્ય ધર્યું પણ, ઉત્તર ભણીની હાર છત્રધારી રાજાઓની સરદારી નીચે હતી તો પણ ગૂજરાતના માણસોની આગળ ટકી શકી નહિ. ત્યારે આન્ન રાજા જાતે આગળ ધસ્યો અને સિદ્ધરાજનો વારસ કુમારપાળ તેને સામોસામ આવી મળ્યો, અને કહ્યું: "જ્યારે તું એવો યોદ્ધો હતો ત્યારે જયસિંહના આગળ તેં તારૂં "માથું કેમ નમાવ્યું હતું? આ ઉપરથી જ તારૂં ખરેખરૂં ડ્હાપણ જણાઈ "આવે છે. હવે જો હું તને જિતી લઊં નહિ તો જયસિંહની કીર્ત્તિને ઝાંખ "લાગે." ત્યાં પછી બન્ને રાજાઓ મારામારી ઉપર આવી ગયા; અને સેના પણ ઉપરાચાપરી થઈ. ગૂજરાતના માણસોની સરદારી આહડ[1] કરતો હતો; અને મારવાડી તેઓના ગોવિંદ રાજ મંત્રીની સરદારી નીચે હતા. છેવટે એક બાણ આન્નને વાગ્યું એટલે તે ભોંયપર પડ્યો. અને તેના સામંતો કુમારપાળની આજ્ઞાને શરણ થયા.

ગૂજરાતનો રાજા, આન્નને આવો ઘા માર્યા પછી, કેટલાક દિવસ સુધી રણક્ષેત્રમાં રહ્યો; આન્ન રાજાએ કુમારપાળને હાથી અને ઘોડા ભેટ કર્યા; અને પોતાની કુંવરી તેની સાથે પરણાવાની ઇચ્છા બતાવી. રાજાએ કહ્યું કે આન્ને રણક્ષેત્રમાં ઘાયલ થયેલા માણસોને મારીને અપરાધ કર્યો છે માટે તેને ક્ષમા કરવામાં નહિ આવે; તો પણ તેણે જિતી લીધેલા રાજાની એ ઇચ્છા માન્ય કરી અને અણહીલપુર પાછો વળ્યો.

---

૧ ઉદયનના એક દીકરાનું નામ આસ્થલ દેવ છે તેનો અપભ્રંશ આહડ જણાય છે તે જ ચાહડ હોય તો કાંઈ વાંધો નથી, કારણ કે આ સ્થલે ચાહડ જોઈએ, કેમકે દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે કે, ચૌલુક્યના ભૃત્યો (ચાહડ આદિ) આન્નની ભણી વળ્યા અને આન્નના (ગોવિંદ રાજ આદિ) ચૌલુક્યની ભણી વળ્યા. (દ્વયા. ભા. પૃ. ૩૦૩).

પછીથી તરત જ, આન્ન રાજાનો પુરોહિત, પોતાના સ્વામીની કુંવરી જલ્હણાને વનરાજના નગરમાં લઈ આવ્યો, અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને કુમારપાળ વ્હેરે પરણાવી દીધી. આ વિવાહ પૂરો મ્હાલી રહ્યા નહિ એટલામાં તો સમાચાર આવી પ્હોંચ્યા કે, રાજા પોતે જ્યારે આન્ન રાજા ઉપર ચઢ્યો હતો ત્યારે તેણે ઉજ્જયણના રાજા બલ્લાલ[1]ની સામે વિજય

૧ આ વિષે દ્વયાશ્રયમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર છે.–શિવિ એટલે નાના પ્રકારની જાતિ, જેમાં અર્થ અને કામનીજ માત્ર વૃત્તિ છે તથા જેની આજીવિકા અનિયમિત એવા સંઘ(ટોળા)નો અગ્રણી એકાએક આવીને કુમારપાળને ક્હેવા લાગ્યો કે, માળવામાં (અવન્તિ) બલ્લાલ ઉપર આપે કાક જે આપના દંડનેતાને કુન્તિ(ભાલા ધારણ કરેલા એવી)સેના સહિત મોકલેલા તેમનો હું પ્રીતિપાત્ર છું. આપ જે વેળાએ આન્ન ઉપર ચડી ગયા અને કાકને બલ્લાલ ઉપર મોકલ્યા તે વેળાએ તેની સાથે ગોપાળ બ્રાહ્મણની જાતિના અપત્ય જે ગૌપાલિ ક્હેવાય છે તથા રાજન્ ક્ષત્રિયના અપત્યો જે રાજન્ય ક્હેવાય છે, તથા કાંચજાતિના અપત્યો કાંચવ્ય ક્હેવાય છે તે, તથા યુધાના અપત્ય જે યૌધેય અને શુભ્રાના અપત્ય શૌભ્રેય ક્હેવાય છે એ આદિ શસ્ત્રજીવી જાતિ હતી. કાક પોતાના ઉપર ચડી આવતો જાણી બલ્લાલ તેની સામે ચઢ્યો તે વેળાએ તેની સાથે રક્ષસ્, પર્શુ, દામનિ, ઉલપિ, શ્રીમત્, અને શ્રેમત, એવા નામના શસ્ત્રોપજીવી સંઘના વંશજ જે અનુક્રમે રાક્ષસ, પાર્શવ, દામનેય, ઔલપેય, શ્રૌમત અને શ્રૈમત ક્હેવાય છે તેઓ હતા.

શમીવત્, અભિજિત્, અને શિખાવતના વંશજ જે અનુક્રમે શામીવત્ય, આભિજિત્ય, અને શૈખાવત્ય ક્હેવાય છે તેઓની દ્વારાએ બલ્લાલે આપના વિશ્વાસપાત્ર વિજય અને કૃષ્ણ સામંતોને ફોડ્યા. અને શાલાવત્, ઉર્ણવત્, અને વિદભૃતના વંશજ જે અનુક્રમે શાલાવત્ય, ઔર્ણવત્ય, અને વૈદભૃત્ય ક્હેવાય છે તેમની પ્રેરણાથી બલ્લાલની પાસે જતા રહ્યા. પછી તે આપણા સૈન્યનો રસ્તો રોકીને તરવારે તરવાર, દંડે દંડ અને મુશળે મુશળ મેળવતો બહુ નૃપોની સહાયથી આપણી સેના ઉપર મારો ચલાવવા લાગ્યો. પણ આપણા કેટલાક સુભટો રૂંધાઈ ગયા હતા તેથી ચડી શકયા નહિ, એટલે આપણે મોખરે આપણા સુભટો કૃષ્ણભૂમ, પાંડુભૂમ, દ્વિભૂમ, આદિ જે હતા તે આડે રસ્તે ઉતરી નાઠા. શત્રુના શરસંપાતના અંધકારને લીધે, મૂર્છા રૂપી અંધકારમાં સ્પર્શાઈ જવાથી, બીજા યોદ્ધાઓ પણ છાની વાત પોતાના હૃદયમાં રાખી શકવાને સમર્થ નહિ હોતાં ગભરાઈ ગયા, એટલે બીજા કેટલાએક પર્વતાદિમાં અથવા જ્યાં માણસનો અવરજવર નહિ એવા વિજન સ્થાનમાં ભરાઈ પેઠા. આવો પ્રસંગ જોઈને, અનુસામ એટલે સામનો પ્રયોગ કરવામાં નિપુણ અને પ્રતિસામ એટલે શત્રુને સામને બદલે દંડ કરવામાં કુશળ એવો તથા જ્ઞાતાનુરહસ્ય એટલે શત્રુની છાની વાત જેણે ચાર દ્વારા જાણી લીધી છે એવો કાક સેનાપતિ, પોતાની બણીના નૃપોને ક્હેવા લાગ્યો કે, અવલોમ એટલે શત્રુને પ્રતિકૂલ અને અવસામ એટલે શત્રુ પ્રતિ સામનો ઉપાય જે યોજે નહિ એવા મારા સ્વામિ કુમારપાળે મારા

અને કૃષ્ણુ એવા જે બે સામંતો મોકલ્યા હતા તેઓ તે રાજાને મળી ગયા છે અને તે ગૂજરાત પ્રાન્તમાં આવી પ્હોંચ્યો છે તથા અણુહિલપુર ઉપર

બ્રહ્મવર્ચસ્ એટલે બ્રહ્મતેજની સ્તુતિ કરી છે તેને ધિક્કાર છે, તથા તેમણે તમારા રાજવર્ચસ્ એટલે ક્ષત્રીવટની અને હસ્તીવર્ચસ્ એટલે હાથીના બળની પ્રશંસા કરી છે તેને પણ ધિક્કાર છે. હે નૃપો! તમોએ પલ્યેવર્ચસવતુવર્મ એટલે સાહડીના જેવાં તમે તમારે શરીરે જે બખ્તર પ્હેર્યાં છે તેને પણ ધિક્કાર છે કે તમારાં દેખતાં છતાં ઘરમાં બારીથી પેસે તેમ શત્રુઓ પેસતા જાય છે, તો આપણી પ્રત્યક્ષ, આપણી સમક્ષ, આપણી જાણે ગેરહાજરી હોય તેમ, આપણી સેનાનો ઘાણ નીકળી ગયો છતાં તમે નાસો છો, તો આપણા સ્વામિયે તમને શા માટે પોષ્યા છે? આ પ્રમાણે કાકે પ્રત્યેકને લલકાર્યા, એટલે પોતાના પ્રતિવર્મ ઉપર આદર લાવી અધ્યાજિકર્મ એટલે યુદ્ધ મચાવવાને તત્પર થઈ ગયા અને જેઓ ઉપનદિ, ઉપગિરિ, અંતર્નદ, અંતર્ગિરિ, એમ ભરાઈ પેઠા હતા અને જેઓ આગ્રહાયણીમાં એટલે માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે આકાશમાં વાદળાં હોવાથી જેમ તારા મ્લાન દેખાય તેમ મ્લાન દેખાતા હતા એવા પોતાના ભટોને પાછા બોલાવ્યા. ઉપપોર્ણમાસ એટલે ચૌદશે અને શુદિ કે વદિ પક્ષની એકમે સમુદ્ર જેમ ગર્જના કરે તેમ તે બલિષ્ટ નૃપો ગર્જના કરતા શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. અને દંડનેતા કાક પણ અહો! આ રણભૂમિ છે તે તો પંચનદ તીર્થ અથવા સપ્ત ગોદાવરનું તીર્થ જેમ સ્વર્ગે પ્હોંચાડવાનો હેતુ છે તેવા પ્રકારની છે એમ ક્હેતો, પૂર્ણમાસીના ચન્દ્ર જેવી કાન્તિ ધરાવતો, તેમનામાં ભેગો ભળી ગયો. તે દંડપતિ શરદ્ ઋતુમાં જેમ શશી શોભે અને વ્યાધ એટલે શિકારી જેમ કૂતરાંઓના ટોળામાં વિંટળાયલો શોભે, તેમ સેનામાં શોભતો હતો, અને શત્રુના સમૂહમાં જે બાળક અને વૃદ્ધ જોવામાં આવતા હતા તેમને જતા મૂકીને જેઓ માત્ર તરુણ યોદ્ધા હતા તેઓને જ હણતો હતો. અન્ન જેમાં લાદેલાં અને બળદ જોડેલા એવાં ગાડાં ચાલવાથી જે રજ ઉડતી હતી તેથી છવાયલા ઘટાટોપથી મૃત્યુ જેમ ધોરી બળદને ગળી જાય તેમ બધું સૈન્ય ગળાઈ ગયેલું હતું. શુદ્ધ ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા સુભટોએ, જે માલવો નાસેડું લઈને ભાગી જતા હતા, કે જે વૃદ્ધ હતા કે જે બાળક હતા અથવા નપુંસક હતા તેઓની ઉપર પ્રહાર કર્યો નહિ, કેટલાએકોએ જીવ સાચવવા, પોતે બ્રાહ્મણ નહિ છતાં પણ તેમની ગણના બ્રાહ્મણમાં થાય એટલા માટે, ઋક્સામ કે ઋગ્યજુષ્ ગાવા માંડ્યા; અને કેટલાકોએ ગાય અને બળદની પેઠે દાંતે તરણાં લીધાં. કેટલાક પાદ અને ઉરના અષ્ઠીવ એટલે મર્મસ્થલોમાં ભેદાયલા, આંખમાં અને ભ્રૂકુટીમાં ઘા થયેલા એવા, રાત્રિદિવસ ચાલતાં ઘાથી થતી પીડાએ પીડિત થતા, પોતાનાં વાહન તથા દારાદિ તજીને જેમ લાગ આવ્યો તેમ નાશી છૂટ્યા.

દિવસે જેમ સૂર્ય શોભે છે, તથા અહર્નિશ સળગતો અગ્નિ શોભે છે, તેની પેઠે જાજ્વલ્યમાન થતો અને જેનું બળ અવાઙ્મનસગોચર છે એવો બલ્લાલ પાછો ચડ્યો. આપણા સૈનિકોને અહર્નિશ ગોવાળિયા જેવા માનનારા બલ્લાલે અસ્થિ, ત્વક્, માંસ, રૂધિર આદિને સ્પર્શ કરનારાં તીર મારવા માંડ્યાં, અને બે દિવસમાં પણ ન ભેદી શકાય

ધસારો કરે છે. જયસિંહે જેમ યશોવર્માને જિતીને કીર્તિ મેળવી હતી તેમ કુમારપાળ, બલ્લાલને જિતીને કીર્તિ મેળવવા તેયાર થયો. તેણે પોતાની સેના એકઠી કરી અને માળવાના રાજા ઉપર ચઢ્યો તથા લડાઈમાં તેને હરાવીને હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો.

ઇતિહાસકર્ત્તાનું આ જે લખવું છે તે આબુ પર્વત ઉપર તેજપાળના દેરાસરમાં એક લેખ છે તે ઉપરથી ખરૂં ઠરે છે,–તે લેખમાં લખે છે કે અચળેશ્વર અને ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા યશોધવળ[1] નામે હતો " તેણે જાણ્યું

એવા અત્યંત દુર્ભેદ્ય સો રાજાના સમૂહને કાષ્ઠ કે પાષાણવત્ દૂર હઠાવી નાંખીને, તમારો શત્રુ સત્વર કાક દંડનાયકની પાસે જઈ પ્હોંચ્યો. આ વેળાએ કાકે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે, અહો! બે કે ત્રણ અંજલિ મ્હોરો પ્રતિમાસે વેતન અપાય છે એવા સુભટો! શું તમારૂં આયુષ્ય બેવડું છે કે ત્રેવડું છે એમ તમે જાણો છો? હજી શું જીવો છો? પ્રતિ દિવસ બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ અંજલિનું વેતન આપી રાખેલા સુભટો! મેં તમને હાથ જોડીને વિનવ્યા તે શું મિથ્યા જશે? આ પ્રમાણે લલકારવાથી, વેરી કરતાં અધિક થઈ, તેઓએ યુદ્ધ મચાવ્યું, અને બે નાવ જેવા વ્યૂહ રચેલા એવા આપણા સુભટોએ રિપુના નાવાકારી વ્યૂહને અર્દ્ધનાવ જેવો કરી નાંખ્યો અને અવન્તિના ઉત્તમ પુરૂષ તથા તેના મ્હોટા સાહાય્યતા કરનારા માર્યા ગયા. એટલે ગૂર્જરવાસી બ્રાહ્મણ સેનાની સમક્ષ પાંચ નૃપોએ બલ્લાલને તેના હાથી ઉપરથી નીચે પાડી નાંખ્યો અને કુલીન મહા બ્રાહ્મણ કાક બીજા મહા બ્રાહ્મણોથી બલ્લાલને મારવાનો નિષેધ કરાવે તે પ્હેલાં તો કેટલાક બ્રાહ્મણોએ તેને હણી નાંખ્યો. પછી ગામના અને કૂટી એટલે કારખાનાંના સુતારોએ તૈયાર કરેલાં ગાડાં, શ્વાનની પેઠે ત્વરાથી ચાલે એવાં સૂતર કરાવીને અતિશૂર અને સ્વામિભક્તિવાળા એવા યોદ્ધાઓ સહિત, વાઘ જેવા કૂતરાઓ સહિત જેમ શિકારી નીકળે તેમ, યોદ્ધાઓ સહિત તે નીકળ્યો.

આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળે દૂતને પારિતોષિક આપીને વિદાય કર્યો એટલે તે કુક્કુટની સાથળોને હસતો અને મૃગની સાથળનું અનુકરણ કરતો, ફલક જેવી સાથળવાળો ત્વરાથી ચાલી ગયો. ૨. ઉ.

૧ આબુ ઉપરના વશિષ્ઠના હોમકુંડમાંથી પરમાર ઉત્પન્ન થયો, તેનો ધૂમરાજ, તેનો ધંધુક, તેના ધ્રૂવભટ આદિ થયા. તેમના વંશમાં સુધન્વા (વિ. સં. પૂ. ૩૦૦) થયો, ભર્તૃહરિ (વિ. સં. પૂ. ૨૦) પછી વીર વિક્રમાદિત્ય ગંધર્વસેન થયો. તેની ૪૦ મી પેઢિયે રવપાળજી થયો. તેણે સિંધના નગર ઠઠ્ઠામાં રાજ્ય કર્યું (વિ. સં. ૮૬૫). તેનાથી ૧૪મી પેઢિયે ત્યાં જ દામોજી થયો. તેના કુંવર જસરાજે નગર ઠઠ્ઠામાંથી આવી ગૂજરાતમાં ગબરગઢમાં રાજધાની કરી. તેનો કુંવર કેદારસિંહ વિ. સં. ૧૧૨૫ સુધી હતો, તેણે ત્યાંથી તરસંગમામાં ગાદી કરી. તેનો કુંવર જસપાલ થયો, અને ત્યાર પછી કાન્હડદેવ પ્હેલો થયો તેણે અચળેશ્વર ચંદ્રાવતીમાં વિ. સં. ૧૧૩૦માં ગાદી કરી. તેનો કુંવર દેદુરાજ થયો, ત્યાર પછી કાન્હડ દેવ બીજો; પછી વિક્રમસિંહ, રામદેવ અને

"કે ચાલુક્ય કુમારપાળ લડાઈ કરવાને આવે છે એટલે માળવાના રાજા બલ્લાલની પાસે તે દોડી ગયો." નાદોલમાં જૈનોનો એક પુસ્તકભંડાર છે તેમાં તામ્રપટ છે તે ઉપરનો એક બીજો લેખ ઈ. સ. ૧૧૫૭ નો છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે, "રાજાધિરાજ પ્રખ્યાત કુમારપાળદેવ રાજકુળનો શૃંગાર, મહા "શૂરવીર, જેણે પોતાનાં હથિયારના બળવડે રણસંગ્રામમાં શાકંભરી રાજાને "જિતી લીધો હતો," તે વર્ષમાં જ્યારે શ્રીમંત અણહિલપુરની રાજગાદી ઉપર બિરાજેલો હતો ત્યારે મહા પ્રધાન ચાહડદેવ તેનો મંત્રી હતો. આ તામ્રપટમાં જે મંત્રીનું નામ લખ્યું છે તેમાં કંઈક ગરબડ છે. કેમકે મેરુતુંગ કહે છે કે, ચાહડ દેવ ઉદયન મંત્રીનો ઓરમાઈ[1] ભાઈ હતો. દ્વયાશ્રયનો કર્તા

યશોધવળ થયા. એમ 'રાજકાલનિર્ણય'માં કહે છે. કુમારપાલ પ્રબંધમાં કહે છે કે, (ભા. પૃ. ૧૦૩) કુમારપાળે વિક્રમસિંહને રાજસભામાં બોલાવી બધા સામંતોની સમક્ષ તિરસ્કાર કરી મલ્લો પાસે તેનાં અંગ ચડાવરાવી તેને બંધીખાને નંખાવ્યો અને તેના રાજ્ય ઉપર તેના ભત્રીજા યશોધવળને સ્થાપ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે યશોધવળને તો કુમાળપાળનો પક્ષ હતો તેથી તેને બલ્લાલનો પક્ષ લેવા સરખું હતું નહિ, પણ વસ્તુપાળના લેખનો ૩૫ મો શ્લોક છે તેનો અર્થ કોઈ કારણથી જૂદો સમજાયાથી આ પ્રમાણે થયેલું જણાય છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત)

रोदःकन्दरवर्तिकीर्तिलहरीलिप्तामृतांशुद्युते—
प्रद्युम्नवशो यशोधवल इत्यासीत्तनूजस्ततः ।
यश्चौलुक्यकुमारपालनृपतिप्रत्यर्थितामगतम्
मत्वा सत्वरमेव मालवपतिं बल्लालमालब्धवान् ॥ ३५

બ્રહ્માંડમાં રહેલી કીર્તિની લહરિયોથી વીંટાયલા ચંદ્રમાના જેવી કાન્તિવાળા એવાથી (રામદેવથી), કામને વશ ન થયેલો એવો યશોધવળ નામે પુત્ર થયો, જેણે માળવાના અધિપતિ બલ્લાલને, ચૌલુક્ય વંશના કુમારપાળ રાજાનો શત્રુ થયો છે એવું માનીને તુરત મારી નાંખ્યો.

૧. ઉદયનને જૂદી જૂદી સ્ત્રિયોથી ચાર પુત્ર હતા, તે પ્રબંધ ચિન્તામણિ ઉપરથી જણાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે, तस्यापरमातृकाश्चत्वारः सुताः वाहडदेव आम्बड बोहड सोलाक नामानोऽभूवन्. તેના અપરમાતૃકાથી ચાર પુત્ર હતાઃ-૧ વાહડદેવ, ૨ આમ્બડ, ૩ બોહડ, અને ૪ સોલાક. અહિં જ્યાં બોહડ છે ત્યાં બીજી પ્રતિમાં ચાહડ હશે તેથી અંગ્રેજી રાસમાલામાં ચાહડને ઉદયનનો ઓરમાઈ ભાઈ લખ્યો છે પણ તે તો તેનો પુત્ર હતો.

પ્રબંધચિન્તામણિની એક પ્રતિમાં १ आरथडदेव, २ आम्बडदेव, ३ बाहड, ४ सोल्ला એક પ્રતિમાં (सोकदेवभट) છે.

કુમારપાલ પ્રબંધમાં એક ઠેકાણે (ભા. પૃ. ૬૯) બાહડ, આંબડ, ચાહડ અને સોલ્લા નામે ચાર પુત્રો હતા એમ જણાવે છે. બીજે ઠેકાણે લખે છે કે, ઉદયનને

કહે છે કે ચાહડ, આન રાજાને મળી ગયો હતો. પણ મેરૂતુંગ માત્ર એટલું જ લખે છે કે વાહડ, જે ઉદયનનો દીકરો હતો તેણે એમ કર્યું હતું.

આ સામંત પાછો પોતાના અધિકાર ઉપર ફરીને આવેલો આગળ આપણા જાણવામાં આવે છે અને તેને કુમારપાળે બાહાલ કર્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, લેખ ઉપર જે સાલ છે તેના પ્હેલાં વાહડ પ્રથમ પોતાના રાજાની સામે બંડખોર હતો તેવામાં ચાહડ કદાપિ મંત્રી હશે.

સિદ્ધરાજના રાજ્યનો વૃત્તાન્ત લખતાં જે લેખ વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને જે ચિતોડના લાખણના મંદિરમાં જોવામાં આવે છે તથા જેના ઉપર ઈ. સ. ૧૧૫૧[1] ની સાલ છે તેમાં કુમારપાલ સોલંકી વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે: "એ તે કોના જેવો કહેવાય કે જેણે પોતાના દુર્જય

કુમારપાળે પોતાનો મહામાત્ય ઠરાવ્યો અને તેના પુત્ર વાગ્ભટને સર્વ રાજકારભારમાં સાહાય્યક નીમ્યો.

આ વાગ્ભટ વિદ્વાન્ હતો તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો અલંકારનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. તેની સમાપ્તિયે નીચે પ્રમાણે છે:—

बम्भण्ड सुत्ति संपुडमुक्तिअमणिणो पहासमूहव्व ।
सिरि वाहडत्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥
(ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव ।
श्री वाहड इति तनय आसीद् बुधस्तस्य सोमस्य ॥)

બ્રહ્માંડરૂપી છીપનો મોતીમણિનો પ્રભા સમૂહ-સોમ એટલે ચન્દ્રનો જેમ બુધ તેમ સોમ (ઉદયનનો) વાહડ નામે પુત્ર હતો.

આ સંકરાલંકારનું ઉદાહરણ છે. બ્રહ્માંડરૂપી છીપનો મોતીમણિ એ રૂપક, તેનો જાણે પ્રભાસમૂહ, એ ઉત્પ્રેક્ષા. પ્રભાસમૂહ એવો સોમ-સોમ એટલે ચંદ્રમા તેનો પુત્ર બુધ તેવો સોમ એટલે ઉદયન તેનો બુધ એટલે બુદ્ધિશાળી બાહડ પુત્ર એમાં શ્લેષ અને જાતિ અલંકાર થયા. આ પ્રમાણે ચાર અલંકારનું મિશ્રણ થયું છે. સંવત્ ૧૮૪૪ ની સાલમાં લખેલી એક પ્રતિ અને બીજી ૧૮૪૮ ની પ્રતિમાં જીવવર્ધન સૂરિની ટીકામાં વાગ્ભટનું પ્રાકૃત નામ વાહડ તેમ બાહડ પણ લખ્યું છે. આ ગ્રન્થ ઉપર પાંચ ટીકાઓ છે: તેમાંની સિંહદેવ ગણીની ટીકા સહિતનું પુસ્તક કાવ્યમાળા અં. ૪૮, નિર્ણયસાગર મુદ્રાયંત્રમાં છપાયું છે; તેના ૧, ૨ પૃષ્ઠમાં જુવો.

ઉદયનની પછવાડે મહામાત્ય થયો તે આ વાગ્ભટ-વાહડ અથવા બાહડ અને ઉદયનની મરણાવસરની ઇચ્છા પ્રમાણે જેને દંડનાયક બનાવ્યો તે આમ્રભટ-આમ્બડ આમ્બડ, ત્રીજો ચાહડ, અને ચોથો સોલદેવભટ-સાલાક-સોલા. ર. ઉ.

૧ ટૉડકૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયામાં સંવત્ ૧૨૦૭ (ઇ. સ. ૧૧૪૧) દાખલ કરયો છે તે ભૂલ છે.

"મન વડે પોતાના સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા; જેની આજ્ઞા પૃથ્વી ઉપર-"ના બીજા રાજાઓએ માથે ચડાવી; જેણે શાકમ્ભરીના રાજાને પોતાને "પગે પાડ્યો; જે પોતાનાં હથિયાર લઇને સેવાલક સુધી જાતે ચડ્યો અને "ગઢપતિયોની પાસે પોતાને નમન કરાવ્યું, સાલપુરા સરખા નગરમાં "પણ જેણે એમ જ કર્યું."

મેરૂતુંગ લખે છે કે આ બનાવો બની રહ્યા પછી, કેટલેક દિવસે સોલંકી રાજા દરબારમાં બેઠો હતો, અને મુલાકાત લેતો હતો, તેવામાં, કેટલાક માગણ સભામાં આવી હાજર થયા, અને તેઓ કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને રાજપિતામહ[1] કહી તેની કીર્ત્તિ ગાવા લાગ્યા. તેથી કુમારપાળ ઘણો આકુલિત થઈ ગયો, અને આ મલ્લિકાર્જુન[2] જે ગર્વિષ્ટ થઈ ખોટી રીતે પોતાને ચતુરંગી રાજા કહેવડાવતો હતો તેનો નાશ કરવા સારૂ કોઈ સામંત ખોળવા લાગ્યો. આમ્બડ અથવા આમ્રભટ કરીને ઉદયન મંત્રીનો શૂરવીર પુત્ર હતો તેણે બીડું ઝડપ્યું અને સેના લઈને મેલાણ કર્યા વિના કોંકણ જઈ પ્હોંચ્યો. તે કલવિણી[3] નદી ઘણી મહેનતે ઉતર્યો અને સામે કિનારે મેલાણ કર્યું, ત્યાં આગળ મલ્લિકાર્જુને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને હરાવી કહાડ્યો. આ પ્રમાણે હાર પામેલા સામંતે પાછા આવી રાજધાનીની પાસે પડાવ કર્યો, અને કાળો તંબુ ઠોકાવી, કાળો પોષાક પ્હેરીને કાળું છત્ર ધારણ કરવા લાગ્યો. આવો કાળો દેખાવ જોઈ કુમારપાળે તપાસ કરાવી કે એવું કોનું લશ્કર છે. ત્યારે તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે આમ્બડ કોંકણમાં હાર ખાઈને આવી રીતે આવ્યો છે. આમ્બડનું માનભંગ થયું તે વિષે રાજાએ તેને દિલાસો આપીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને બળવાન્ યોદ્ધાઓની એક બીજી સેના તૈયાર કરાવીને મલ્લિકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો.

આમ્બડે બીજી વેળાએ કલાવણી નદી ઉપર સેના આવી પ્હોંચી એટલે પુલ અથવા સેતુ બંધાવ્યો, સાવધાનીથી બધી સેનાને પાર ઉતારી અને એ પ્રમાણે સામો હલ્લો કરવાનો લાગ લીધો. આ બીજા યુદ્ધમાં ગૂજરાતની સેના જય

---

૧ કોલ્હાપુરના મહામંડળેશ્વર વિષે પૃષ્ટ ૨૩૧ ની ટીપ જુવો.

૨ સમુદ્રવેષ્ટિત શતાનંદના નગરમાં મહાનંદ રાજ્ય કરતો હતો તેનો કુંવર મલ્લિકાર્જુન તે કોંકણના શિલાહાર કુળનો હતો. આ વંશનાં ત્રણ તામ્રપટ્રમાં આ રાજાઓનાં બીજા પદ સાથે રાજપિતામહ પદ જોડેલું જોવામાં આવે છે. (ઈ. આ. ભા. ૯ મો પૃ. ૩૫, ૩૮)

૩ ચીખલી અને વલસાડ તાલુકામાં વ્હે છે તે કાવેરી નદી. દક્ષિણની કાવેરીથી જૂદી સમજવી. ર. ઉ.

પામી અને મલ્લિકાર્જુન[1] આમ્બડની તરવારથી માર્યો ગયો. તેની રાજધાની પણ લીધી અને તેમાં લૂંટ પાડી, તથા સોલંકી રાજાની આણ તે દેશમાં વર્તાવીને આમ્બડ અણહિલવાડ પાછો વળ્યો. ખીચોખીચ રાજસભા ભરાઈ હતી તે વચ્ચે તે પોતાના સ્વામી કુમારપાળને ચરણે પડ્યો અને કોકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનનું માથું રજુ કર્યું, તે સાથે સોનું, રત્ન, અને મૂલ્યવાન્ ધાતુનાં વાસણ, મોતી, હાથી, સિક્કા અને બીજી લૂંટ પણ સન્મુખ કરી દીધી.[2] રાજાએ દરબારમાં તેનો સત્કાર કર્યો અને મંડળેશ્વર મલ્લિકાર્જુનનું "રાજપિતામહ" એવું જે પદ હતું તે તેને આપ્યું. (ઈ. સ. ૧૧૬૧).

કુમારપાળના ઇતિહાસમાં આગળ ઉપર હેમચંદ્ર[3] આચાર્ય અગ્રેસર થઈ પડેલા છે; અને કહે છે કે "ચન્દ્રની કાન્તિથી દરિયાની લહરિયોને જેમ "આકર્ષણ ખેંચે છે તેમ રાજાને તેની વાણીથી આનંદની લહરિયો ઉઠતી હતી." એવા પુરૂષ વિષેનો કાંઈક વૃત્તાન્ત અમને વઢવાણના સાધુ પાસેથી મળ્યો છે તે આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય જણાય છે. તેમનાં માબાપનું નામ ચાચિંગ અને પાહિણી હતું. તેઓ જ્ઞાતિયે મોઢ વાણિયા હતા, અને સોરઠ તથા ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા ઉપર અર્દ્ધાષ્ટમ દેશમાં ધંધુકા કરીને ગામ છે તેમાં રહેતાં હતાં. બાપ મિથ્રી હતો અને મા જૈન ધર્મની જાણે દેવી (જિનશાસનની દેવી) ના હોય તેવી હતી. તેઓને પુત્ર થયો તેનું નામ તેમણે ચંગદેવ[4] પાડ્યું. જ્યારે છોકરાનું આઠ વર્ષનું વય થયું ત્યારે

૧ રા. રતિરામ દુર્ગારામ દવે ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી ભાગ ૧૨ને પૃષ્ઠ ૧૫૦ મે લખે છે કે ઉત્તર કોકણના સીલાર વંશનો સત્તરમો રાજા મલ્લિકાર્જુન હતો. તેનો એક શિલાલેખ રત્નાગિરિ જીલ્લાના ચિપલુણનો શક ૧૦૭૮નો ને બીજો વસઈનો શક ૧૦૮૨નો છે.

૨ શૃંગારકોટી નામની સાડી, માણકથી ટાંકેલો પછેડો, પાપક્ષય હાર, સંયોગ-સિદ્ધિ (વિષાપહાર) શિપ્રા, ૩૨ સુવર્ણ કુમ્ભ, મોતીની છ સેરોનો હાર, ચતુર્દંત હસ્તિ, ૧૨૦ પાતરો, ૧૪ કરોડ સોનૈયા.

૩ તેઓએ મનુષ્યની સ્તુતિ નહિ કરવાનો નિયમ કરેલો છતાં આમ્બડનાં વખાણ કર્યા વિના તેમનાથી રહેવાયું નહિ. તેઓ તેના પ્રતિ વદ્યા કે–

किं कृतेन न यत्र यत्र त्वं किमसौ कलि: । कलौ चेद् भवतो जन्म, कलिरस्तु कृतेन किम्॥

૪ ચામુંડા તેની કુલદેવી હતી માટે ચામુંડ શબ્દનો ચ અને કુલદેવ ગોનસ હતા માટે તે શબ્દનો ગ એ બે અક્ષર ચગ લઈને તે સાર્થક કરવા માટે ચંગ સાથે દેવ ઉમેરીને ચંગદેવ નામ પાડયું. એનો જન્મ સંવત્ ૧૧૪૫(સન ૧૦૮૯)ના કાર્તિક શુદિ ૧૫નો થયો; સંવત્ ૧૧૫૪(સન ૧૦૯૪)માં દીક્ષા લીધી ને સોમદેવ મુનિ નામ પાડ્યું. સંવત્ ૧૧૬૬માં સૂરિપદ મેળવ્યું અને સંવત્ ૧૨૨૯(સન ૧૧૭૩)માં ચોરાશી વર્ષની ઉમરે સ્વર્ગે ગયા.

દેવચંદ્ર આચાય તે દેશમાં વિચરતા ધંધુકે આવ્યા. આ વેળાએ ચાચિગ ઘેર ન હતો, તેવામાં આચાર્યને ચંગદેવની આકૃતિ જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેથી તેની સ્ત્રીને સમજાવીને તે છોકરાને જૈન સાધુની દીક્ષા આપવા સારૂ પોતાને સ્વાધીન લીધો અને કર્ણાવતીમાં પોતાનો અપાસરો હતો ત્યાં તેને લઈ ગયા. ચાચિગ પરદેશથી આવ્યો અને તેણે પોતાના દીકરા સબંધી સમાચાર જાણ્યા એટલે તેને ઘણો ખેદ થયો અને સમ ખાઈને બોલ્યો કે મારા દીકરાનું મુખ જ્યારે જોઈશ ત્યારે અન્ન ખાઈશ. પછી તે તે ધર્માચાર્યનું નામઠામ પૂછી લઈને કર્ણાવતી ચાલ્યો. અને ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો એટલે દેવચંદ્રની પાસે દીકરો પાછો લેવા ગયો. આ ટાણે ચંગદેવ ઉદયન મંત્રીને ઘેર હતા. તેમનો દીક્ષા લેવાનો વિચાર તેમના પિતાને ગળે ઉતારવામાં તેઓ જય પામ્યા, એટલે ચંગદેવે દીક્ષા લીધી અને હેમચંદ્ર નામ ધારણ કર્યું. તેઓ સત્વર પ્રખ્યાત થયા અને ન્હાની વયમાં હિન્દુ તથા જૈનનાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થયા, એટલે તેમના ગુરૂ પાસેથી તેમને સૂરિનું પદ પ્રાપ્ત થયું.

હેમચન્દ્રે નીચે લખેલા ગ્રંથ[1] રચ્યા છે:–અભિધાનચિંતામણિ, જિન-

---

૧ કુમારપાલ પ્રબંધના અભિપ્રાય પ્રમાણે:—

કુમારપાળ ધાર્મિક હોવાથી તે રાજર્ષિ કહેવાતો હતો. તેણે ૨૧ જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા, તથા એક લેખકશાળા સ્થાપી હતી, તેમાં પોતાના ગુરૂ હેમાચાર્યનાં રચેલાં પુસ્તકો લખવાને માટે ૭૦૦ લેખકોને કામે લગાડ્યા હતા. તે વેળા ઘણું કરીને તાલપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખાતાં હતાં. પણ એક વાર રાજા લેખકશાળા તપાસવા ગયો ત્યાં કાગળ ઉપર લહિયાઓને લખતાં જોઈ ખેદ પામ્યો અને જોઈતાં તાલપત્ર લેખકશાળામાં આવી પ્હોંચે ત્યારેજ ભોજન કરવું એવો નિયમ લીધો. એટલે ચમત્કારિક રીતે પોતાના બાગમાંથી તાલપત્ર મળી આવ્યાં તે લહિયાઓને આપ્યાં. પછી તેણે પારણું કર્યું. હેમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રન્થોમાં હૈમવ્યાકરણ તથા હૈમકોષ આખા ભારતવર્ષમાં અતિ વિખ્યાત છે. હૈમવ્યાકરણના આઠ સૂત્રાધ્યાય છે. ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષનાં ચરિત્ર છે. એ ગ્રન્થ તેમણે સોનેરી, રૂપેરી અક્ષરોથી ભવ્ય લાગે એવો લખાવ્યો અને પોતાના મ્હેલમાં લઈ જઈ રાત્રિ જાગરણ કરાવી સવારમાં પટ્ટગજ ઉપર તે પોથી પધરાવી મ્હોટી ધામધૂમથી મહોત્સવ કરી ધર્મશાળામાં આણ્યો, અને ત્યાં તેનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને હેમાચાર્યના મુખથી તેનું શ્રવણ કર્યું. એ જ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર, વિંશતિવીતરાગસ્તવન, અગિયાર અંગ અને બાર ઉપાંગની એકેકી પ્રત સુવર્ણાદિ અક્ષરોથી લખાવી ઉપર જણાવેલા વિધિપૂર્વક તેઓનું શ્રવણ કર્યું.

હેમાચાર્યના બનાવેલા ગ્રન્થની ટીપ નીચે પ્રમાણે થાય છે:

अध्यात्मोपनिषद् (યોગશાસ્ત્ર), योगानुशासन બાર પ્રકાશ (પ્રકરણ)માં ૧૨ હજાર શ્લોક પૂર પુસ્તક છે.

દેવનાં સ્તવન. (એના ઉપર ટીકા છે તે ઉપર ૧૨૯૨નો સન છે.) પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર, ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષચરિત્ર, વિંશતિવીતરાગસ્તવન, વીતરાગસ્તોત્ર, દ્વયાશ્રય અને બીજાં પુસ્તકો. કુમારપાળ પોતાની સેના સહિત માળવામાં હતો તેવામાં હેમાચાર્ય પોતાની માના મરણોત્સવને[1] સમયે શૈવી સંન્યાસિયોએ મારંમારી કરી હતી માટે રક્ષણ સારૂ તેની પાસે ગયા. હેમાચાર્યનો એવો વિચાર હતો કે આપણું પોતાનું રાજ્ય થાય અથવા રાજા આપણે સ્વાધીન થઈ જાય તો જ અર્થ સરે. ઉદયન મંત્રિયે રાજાની સાથે આચાર્યનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. તે અવસરે તેણે ખંભાતમાં જે કહ્યું હતું

अनेकार्थसंग्रह—(નિર્ણયસાગરના અભિધાનસંગ્રહના બીજા અંકમાં છપાયલ છે.)
अनेकार्थशेष.
अभिधानचिन्तामणि (हैमीनाममाळा.) ”
अभिधानचिन्तामणि परिशिष्ट ”
अलंकारचूडामणि काव्यानुशासनवृत्ति. (અલંકારનો ગ્રંથ.)
उणादिसूत्रवृत्ति । उणादिसूत्रविवरण । छंदोनुशासन अने वृत्ति.
देशीनाममाला रत्नावलि किंवा देशी शब्दसंग्रहवृत्ति. (મુંબઈ સંસ્કૃતમાળા અંક ૨૭)
धातुपाठ अने वृत्ति. धातु पारायण अने वृत्ति. धातुमाला. निघंटशेष.
बलाबल सूत्र बृहद्वृत्ति. विभ्रम सूत्र. (હેમચંદ્ર કર્ત્તા હશે કે નહિ ?)
सिद्धहेमशब्दानुशासन बृहद्वृत्ति अने लघुवृत्ति. शेषसंग्रहमाला અને शेषसंग्रह सारोद्धार.
लिंगानुशासन. लिंगानुशासनवृत्ति અને लिंगानुशासनविवरण.
त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र. परिशिष्ट पर्व.
हेमन्यायार्थमंजूषा–मंजूषिका.
सं. द्वयाश्रय અને वृत्ति. } ઈતિહાસ અને વ્યાકરણ એમ બન્ને એકત્ર
प्रा. द्वयाश्रय અને वृत्ति. } શીખવવાના હેતુથી રચાયા છે.
महावीरद्वात्रिंशिका } લઘુ જૈનકાવ્યમાળામાં છપાઈ ગઈ છે.
वीरद्वात्रिंशिका. }
हेमवादानुशासन. वीतरागस्तोत्र (?) पांडवचरित्र (?)
जाति व्यावृत्ति. (न्याय) (?)
उपदेशमाला. (?)
अन्यदर्शन वादविवाद (?)
गणपाठ (?)

[1] સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ગમે તે કોઈ ભક્તજન હોય છે તેના મરણને લઈ જતી વેળાએ શોક કરવાને બદલે ઉત્સવ કરવામાં આવે છે.

તથા કોલ આપ્યો હતો તે સાંભરી આવ્યું અને તેમનો આદરસત્કાર કરી તેમની સાથે ખુલ્લા મનથી વાતો કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્રને રાજા ઉપર આ પ્રમાણે સત્તા મેળવતા જોઈને આસપાસ જે બ્રાહ્મણો હતા તેઓને ડર લાગ્યો, અને તેમના ઉપર કેટલાક અપવાદ મૂક્યા; તેમાંનો એક ભારે એ હતો કે, હેમચંદ્ર સૂર્યને માનતા નથી. હેમચંદ્ર રાજનીતિ જાણતા હતા, અને પોતાના સામા પક્ષવાળાઓના ધર્મની ઉપર ઉતરી પડવા કરતાં પોતાના ધર્મની છૂટ મેળવવાને ઘણા દિવસથી ઇચ્છતા હતા, તેથી તેમણે એવું પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે જેથી ક્ષત્રિયના મહાન્ દેવ ઉપર તેમની આસ્થા છે એવું રાજાના સમજવામાં આવી ગયું. તેઓ વદ્યા કે,—"આ મહિમાવંત તેજના આલય[1]ને હું નિરંતર મારા "હૃદયમાં રાખું છું; અને તેમના અસ્ત પામવાથી હું ખાવાનું તજું[2] છું." તેમની આવી જ રાજનીતિને અનુસરીને તેમણે પોતાના કથનને હિન્દુ શાસ્ત્રમાંથી તેમ જ જૈન શાસ્ત્રમાંથી પ્રમાણ આપ્યાં. એક સમયે કુમારપાળે તેમને પૂછ્યું કે તમે પસંદ કરીને મને ધર્મનું કોઈ એવું કામ બતાવો કે તે ઉપર હું ધન ખર્ચું; ત્યારે દેવપટ્ટણના સોમેશ્વરનું દેવળ દરિયાનાં મોજાંના જોરથી તૂટી ગયું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આચાર્યે તેને સલાહ આપી.[3]

---

૧ પૃષ્ઠ ૧૦, ૧૧; ની ટીપમાં સૌરપંથની હકીકત જુઓ.

૨ આ વ્રત અણાથમી કહેવાય છે. ૨. ઉ.

૩ અસલ લેખમાં નીચે પ્રમાણે છે:-જુઓ ભાવનગરનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અંગ્રેજી પુસ્તક પૃ. ૧૮૬

अस्ति श्रीमती कान्यकुब्जविषये वाराणसी विश्रुता।
पुर्यस्यामधिदेवता कुलगृहं धर्म्मस्य मोक्षस्य च ॥
तस्यामीश्वरशासनाद् द्विजपतेर्गेहे स्वजन्मग्रहम् ॥
चक्रे पाशुपतव्रत च विदधे, नंदीश्वरः सर्ववित् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ-કાન્યકુબ્જ દેશમાં વારાણસી (કાશી) નામે વિખ્યાત પુરી છે. તે અધિદેવતા(વિશ્વનાથ)નું નિવાસસ્થાન, અને ધર્મ તથા મોક્ષનું ધામ છે. તેમાં શંભુની આજ્ઞાથી નંદીશ્વરે ભાવ બૃહસ્પતિ રૂપે, એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણને ઘેર અવતાર ધારણ કર્યો, કેમકે જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા શિવે નંદીશ્વરને આપી હતી, અને તે વિદ્વાને મહાદેવની દીક્ષા ધારણ કરી. અને તે તપોનિધિ તીર્થયાત્રા કરવાને માટે અને રાજાઓને (શૈવી) દીક્ષા આપવા માટે અને ધર્મસ્થલોનું રક્ષણ કરવા માટે કાશીથી નીકળ્યો. તે ફરતો ફરતો ધારાપુરીમાં આવી પ્હોંચ્યો. (૫)

यद्यन्मालवकान्यकुब्जविषयेऽवंत्यां सुतप्तं तपो ।
नीताः शिष्यपदं प्रमारपतयः सम्यङ्मठाः पालिताः ॥

દ્વયાશ્રયમાં આ જીર્ણોદ્ધાર વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને રજપૂતસ્થાનના ઇતિહાસ લખનારના જોવામાં દેવપટ્ટણમાં ભદ્રકાળીના દેવાલયમાં

प्रीतः श्रीजयसिंहदेवनृपतिर्भ्रातृत्वमात्यंतिकम् ।
तेनैवास्य जगत्त्रयोपरिलसत्ययापि धीजृम्भितम् ॥ ८ ॥

ત્યાંથી તે ફરતો ફરતો માલવ, કાન્યકુબ્જ, અને અવંતીમાં આવ્યો; ત્યાં તપ કર્યું; અને પરમાર રાજાઓને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યા અને મ્હોટાનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું. અવંતીમાં તે વખતે જયસિંહદેવ રાજા રાજ કરતો હતો તે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો અને અત્યંત ભ્રાતૃત્વ તેમનામાં ધારણ કર્યું. તેને લીધે જ આજ દહાડા સુધી ત્રણે લોકમાં તેની બુદ્ધિનો મહિમા વખણાઈ રહ્યો છે. (૮)

ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તેની ગાદિયે, અતિશય પ્રતાપવાળો અને ધારાધિપ બલ્લાદ(લ) તથા જાંગલભૂપરૂપી હાથિયોના મસ્તક ઉપર તલપ મારવામાં સિંહ જેવો કુમારપાળ બેઠો. કુમારપાળ ત્રણે લોકને કલ્પતરૂ જેવો હતો. તેના અમલમાં ભાવ (વિદ્વાન્) બૃહસ્પતિયે જીર્ણ થએલા દેવપટ્ટણના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાને કહ્યું. કુમારપાળે તેમના કામથી પ્રસન્ન થઈ ગાર્ગેય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે ભાવ બૃહસ્પતિને સર્વેશ ગંડેશ્વરની પદવી આપી, અને તુષ્ટિદાનમાં કેટલાંક આભૂષણો આપ્યાં તથા તેની સાથે પોતાની રાજમુદ્રા (મોહોર) આપી. ભાવ બૃહસ્પતિયે કૈલાસ પર્વતના જેવો મહાદેવનો પ્રાસાદ તૈયાર કરાવી મૂકેલો જોઈ તે પ્રસન્ન થયો અને તેને વંશપરંપરાનું ગંડત્વ(શ્રેષ્ઠતા)નું પદ આપ્યું

स्वमर्यादां विनिर्म्माय स्थानकोद्धारहेतवे ।
पंचोत्तरां पंचशतीमार्याणां योऽभ्यपूजयत् ॥ २३ ॥
देवस्य दक्षिणे भागे उत्तरस्यां तथा दिशि ।
विधाय विषमं दुर्गं प्रावर्द्धयत यः पुरं ॥ २४ ॥

મર્યાદા નિર્માણ કરીને તે સ્થાનકના જીર્ણોદ્ધાર અર્થે ૫૦૫ આર્ય પુરૂષો(બ્રાહ્મણો)નું વરૂણ કર્યું. (૨૩) દેવ(મંદિર)ના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં દેવસ્થાનના કોટનો ભાગ વધારીને નગરનો વિસ્તાર કરયો. (૨૪)

गौर्या भीमेश्वरस्याथ तथा देवकपर्द्दिनः ।
सिद्धेश्वरादिदेवानां यो हेमकलशान् दधौ ॥ २५ ॥
नृपशालां च यश्चक्रे सरस्वत्याश्च कूपिकां ।
महानसस्य शुद्धयर्थं सुस्नापनजलाय च ॥ २६ ॥
कपर्द्दिनः पुरोभागे सुस्तंभां पट्टशालिकां ॥
रौप्यप्रणालं देवस्य मंडुकासनमेव च ॥ २७ ॥
पापमोचनदेवस्य प्रासादं जीर्णमुद्धृतम् ।
तत्र त्रीन् पुरुषांश्चक्रे नद्यां सोपानमेव च ॥ २८ ॥

એક લેખ આવ્યો હતો તેમાં પણ લખેલું છે. આ લેખ પ્રથમ સોમેશ્વરના દેરામાં હતો. તેના ઉપર વલભી સંવત્ ૮૫૦ (એટલે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૫ અથવા ઈ૦ સ૦ ૧૧૬૯,) છે અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

" કનોજનો બ્રાહ્મણ ભાવ બૃહસ્પતિ યાત્રા કરવા સારૂ કાશીથી નીકળ્યો "તે અવન્તી અને ધારાનગરીમાં આવી પ્હોંચ્યો, તે સમયે ત્યાં જયસિંહ

येनाक्रियंत बहुशो ब्राह्मणानां महागृहाः ॥
विष्णुपूजनवृत्तीनां यः प्रोद्धारमचीकरत् ॥ २९ ॥
नवीननगरस्यांतः सोमनाथस्य चाध्वनि ।
निर्मिते वापिके द्वे च तत्रैवापरचंडिका ॥ ३० ॥ युग्मं
गंडेना कृतवापिकेयममला स्फारप्रमाणामृत-
प्रख्या स्वादुजला सहेलविलसद्युत्कारकोलाहलैः ॥
भ्राम्यद्भूरितरारघट्टघटिका मुक्तांबुधाराशतै-
र्यापीतं घटयोनिनापि हसतीवांभोनिधिं लक्ष्यते ॥ ३१ ॥
शशिभूषणदेवस्य चंडिकां सन्निधिस्थितां ।
यो नवीनां पुनश्चक्रे स्वश्रेयोराशिलिप्सया ॥ ३२ ॥

ભાવાર્થ—ગૌરી, ભીમેશ્વર, દેવકપર્દિન્, સિદ્ધેશ્વર, આદિ બીજા દેવનાં દેવાલયો ઉપર હેમકળશ સ્થાપ્યા. ૨૫

નૃપશાળા તથા સરસ્વતીશાળા બાંધી અને પાકશાળા તથા સ્થાનાલયને પાણી પૂરૂં પાડવા માટે કૂવા ખોદાવ્યા. ૨૬

કપર્દિનના મંદિરના આગલા ભાગમાં સારા સ્તંભોવાળો રંગમંડપ કરયો, અને દેવની રૂપાની જળાધારી અને મંડુકાસન બનાવ્યું. ૨૭

પાપમોચન દેવના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરયો, અને ત્યાં ત્રણ પુરૂષની મૂર્ત્તિ સ્થાપી અને નદીમાં પગથિયાં બાંધ્યાં. ૨૮

ઘણા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મપુરી કરાવી આપી, અને વૈષ્ણવ ધર્મવાળાઓનો નવીન નગરમાં ઉદ્ધાર કર્યો, એટલે ઉત્તેજન આપ્યું. અને સોમનાથની વાટમાં બે વાવ કરી અને ત્યાં અપરચંડિકાનું સ્થાપન કર્યું. ૨૯-૩૦

ગંડ બૃહસ્પતિયે જે વાવો કરાવી તે ઘણી વિસ્તારવાળી હતી અને તેનું પાણી સ્વચ્છ, સ્વાદિષ્ટ, અને અમૃતની ઉપમા અપાય એવું હતું તથા તેના ઉપર ઘણા રેંટો ચાલતા હતા અને જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં જળજંતુઓના શબ્દો વડે અગસ્ત્ય મુનિયે જેનું પાન કરેલું છે એવા સમુદ્રને જાણે હસતી ન હોય એવી હતી. ૩૧

પોતાનું શ્રેય થવાને અર્થે મહાદેવની સમીપમાં રહેલાં ચંડિકા(પાર્વતી)નો જીર્ણોદ્ધાર કરયો. ૩૨

દેવ રાજ્ય કરતો હતો. પરમાર રાજાએ અને તેના આખા કુટુંબે તેમને
" પોતાના ગુરૂ કરીને સ્થાપ્યા અને રાજાએ તેમને **ભાવ**ર કરીને બોલાવા માંડ્યા."

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તે ચક્રવર્તી રાજા હતો;
" તેની ગાદિયે **કુમારપાળ** થયો, **ભાવ બૃહસ્પતિ** તેનો મુખ્ય પ્રધાન થયો.
" કુમારપાળ ત્રણે લોકને કલ્પતરૂ જેવો હતો. તેણે પોતાની રાજમુદ્રા (મોહોર),
" ભંડાર અને બીજું સર્વ **બૃહસ્પતિ**ને સોંપ્યું અને તેને આજ્ઞા કરી કે દેવ-
" પટ્ટણનાં દેરાં પડી ગયાં છે તેઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરો. **ભાવ બૃહસ્પતિ**યે
" જઇને ત્યાં કૈલાસ જેવું કરાવી મૂકયું. પછી તેણે પોતાનું કામ જોવાને
" **જગત્પતિ**ને બોલાવ્યો; જ્યારે તેણે આવીને જોયું ત્યારે તે પ્રસન્ન થયો
" અને ગુરૂનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે, મારૂં હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થયું, તમને
" અને તમારા પુત્રોને હું મારા રાજ્યમાં મુખ્ય જગ્યા છે તે આપું છું."

સોમેશ્વર[1]ના દેરાનો પાયો નાંખ્યો ત્યારે જે પંચને કામ સોંપ્યું હતું

एतस्याभवदिंदुसुंदरमुखी पत्नी प्रसिद्धान्वया ।
गौरीव त्रिपुरद्विषो विजयिनी लक्ष्मीर्मुरारेरिव ॥
श्रीगंगेव सरस्वतीव यमुनेवेहाग्रकीर्त्या गिरा ।
कांत्या सोढलसंभवा भुवि महादेवीति या विश्रुता ॥ ३५ ॥

મહાદેવને જેમ પાર્વતી, કૃષ્ણને જેમ લક્ષ્મી, કીર્તિમાં **ગંગા** જેવી, વાણીમાં **સરસ્વતી** જેવી, અને કાન્તિમાં **યમુના** જેવી પ્રસિદ્ધ **સોઢલ** વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ચંદ્રના જેવા સુંદર મુખવાળી તેની **મહાદેવી** નામે વિખ્યાત થયેલી સ્ત્રી હતી. ૩૫

सिद्धाश्चत्वारस्ते दशरथसमेनास्य पुत्रोपमानाः ॥
आद्यस्तेषामभवदपरादित्यनामा ततो भूद्रत्नादि ।
स्य...हे ॥
अन्यः सोमेश्वर इति कृती भास्करश्चापरोभू-
देतेरामादिभिरुपमिताः सत्यसौभ्रात्रयुक्ताः निः
द्रवं विनिहिता बाहवः श्री मुरारे ॥ ३८ ॥

દશરથની પેઠે તેના પણ ચાર પુત્રો હતાઃ તેમાં પેહેલો **અપરાદિત્ય** હતો, બીજો **રત્નાદિત્ય**, ત્રીજો **સોમેશ્વર** અને ચોથો **ભાસ્કર**.

૧ ભદ્રકાલીનો લેખ જે વલભી સંવત્ ૮૫૦ (વિ. સં. ૧૨૨૫-ઈ. સ. ૧૧૬૯) નો પાટણમાં છે તેમાં એમ કહેલું છે કે, એ દેરૂં સોમ એટલે ચંદ્રમાએ સુવર્ણનું કરાવ્યું હતું, ત્યાર પછી રાવણે રૂપાનું કરાવ્યું હતું, ભીમદેવે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેમાં રત્નો જડાવ્યાં હતાં. એ દેવાલયનો ફરીને જીર્ણોદ્ધાર કુમારપાળે કરીને સુવર્ણના મેરૂ પર્વત સમાન બનાવ્યું હતું.

તેઓએ કુમારપાળને સ્વસ્તિપત્ર લખ્યું. રાજાએ તે પત્ર હેમચંદ્ર સૂરિને બતાવીને કહ્યું કે કામ પૂરૂં થઈ જતાં સુધી શું કર્યું હોય તો તે વચ્ચે વિઘ્ન આવી નડે નહિ? સૂરિયે રાજાને સલાહ આપી કે દેવલના શિખર ઉપર

શેખ સઅદી પોતાની ૪૭ વર્ષની ઉમરે ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરવા નીકળ્યો ત્યારે તે પાટણ ગયો હતો એમ પોતાના બોસ્તાન નામના ગ્રંથના આઠમા બાબનું છેલ્લું પ્રકરણ "હિકાયત સફર હિન્દુસ્તાન અને મૂર્ત્તિ પૂજકોની ગુમાહી" નામનું છે તેમાં લખે છે કે, "એક હાથીદાંતની મૂર્ત્તિ સોમનાથમાં મેં દીઠી, તે જડાઉ હતી, અને મક્કામાં એક મનાત નામે મ્હોટી મૂર્ત્તિ હતી તેના જેવી એની સુરત બનાવેલી હતી, તે એવી કે, તેવી બીજી કોઈ થઈ શકે નહિ. આવી નજીવી સુરતનાં દર્શન કરવા હરતરફી યાત્રાળુ આવતા અને ચીન મહાચીનના માણસોનાં ટોળાના સરદારો તે ઉપર આશા રાખી આવતા." મારી પાસે એક સોબતી હતો તેણે મને કહ્યું કે આ મૂર્ત્તિ પરમેશ્વર પાસે માન્ય થયેલી છે, અને માણસોને આશીર્વાદ દેવાને તે પોતાના હાથ ઉંચા કરે છે; જો તમારે જોવું હોય તો અહિં રાત્રિ ગુજારો. હું રાત્રિ રહ્યો અને કોઈ મ્હેલવાન બલાના કૂવામાં પડે તેમ હું પણ પડ્યો. ઝંધી લોકો મારા પડખામાં પૂજા કરતા તેઓએ હાથ પણ ધોયેલા નહિ અને તેઓના સાધુઓ બિલકુલ પાણીનું નામ પણ લેતા ન હતા, જેથી તેઓની બગલોમાંથી મડદાના જેવી ગંધ આવતી હતી. સવાર થતાં ગામના અને બહારના લોકો મંદિરમાં આવ્યા એટલે એક સોય રાખવા જેટલી પણ તેમાં જગ્યા ખાલી રહી નહિ એમ મંદિર ભરાઈ ગયું અને હું રાત્રિના ઉજાગરાથી તથા ગુસ્સાથી ગભરાઈ ગયો. તે વેળાએ ઓચિન્તા તે મૂર્ત્તિયે પોતાના હાથ ઉંચા કર્યા એટલે મારા સોબતિયે મને હસીને કહ્યું કે, હવે તમારી ખાતરી થઈ હશે કે મૂર્ત્તિમાં કેવું સત્ય છે. હું તે વેળાએ હાથીદાંતની મૂર્ત્તિ પાસે ગયો અને હાથથી ચુંબન કર્યું અને થોડા દિવસ તેને માનવાથી કાફર બન્યો અને ઝંધ પુસ્તકની વાતો કરી બ્રાહ્મણ થયો. જ્યારે તે મંદિરમાં મારો ઈતબાર બંધાયો ત્યારે એક રાત્રિએ મંદિરના દરવાજા બંધ કરીને ચોતરફ દોડીને તપાસ કરવા લાગ્યો, અને મૂર્ત્તિની ઉપર નીચે જોવા લાગ્યો તો એક પૂજારો એક જરીના પડદા પછવાડે મુજાવર તરીકે બેઠેલો અને એક દોરી તેના હાથમાં રાખેલી એવો જોયો. તે દોરી ખેંચતો ત્યારે મૂર્ત્તિના હાથ ઉંચા થઈ જતા. બ્રાહ્મણે મને જોયો એટલે તે શરમીંદો થઈ ગયો અને નાસવા લાગ્યો. હું તેની પાછળ દોડી ગયો અને તેને પકડી પાડી કૂવામાં નાંખી દીધો. જે માણસ મારો સોબતી હતો તે પણ જો આ વાત જાણશે તો મને જીવતો રાખશે નહિ એમ સમજી તેને પણ મેં મારી નાંખ્યો અને બીકનો માર્યો હું તે દેશ મૂકીને યમનના મુલકમાં નીકળી ગયો. પછી અરબના મુલકમાં થઈને અહિં આવ્યો છું."

ઉપર પ્રમાણે શેખ સઅદીનું ટૂંકામાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી કેટલાક એ મૂર્ત્તિ તે સોમનાથ મહાદેવની મૂર્ત્તિ હતી એમ માને છે. પણ મહાદેવની મૂર્ત્તિ દેવળમાં હોતી નથી પણ લિંગની સ્થાપના કરેલી હોય છે. માટે આ વર્ણન જિનની મૂર્ત્તિને લાગુ પડે છે અને ઝંધ શબ્દ શેખ સઆદિયે વાપર્યો છે તે જિનનો અપભ્રંશ

ધ્વજા ચ્હડે ત્યાં સુધી તમારે માંસાહાર નહિ કરવાની અથવા સ્ત્રીસંગ ત્યાગ કરવાની બાધા લેવી. રાજાએ તે માન્ય કરીને મહાદેવની મૂર્ત્તિ ઉપર જળ મૂક્યું કે હું માંસાહાર કરીશ નહિ. બે વર્ષ વીત્યા પછી, શિખર પૂરૂં બંધાઇ રહ્યું એટલે કલશ અને ધ્વજારોપણ કરવાને કુમારપાળ તૈયાર થયો ત્યારે

થયેલો જણાય છે તથા પૂજારિયોનું વર્ણન કરવામાં તેઓ ગંધાતા જણાવ્યા છે અને પાણી વાપરતા નથી એમ લખ્યું છે તે પણ તેમને જ લાગુ પડે એમ છે.

કુમારપાળ પછી, સુમારે એક સૈકડા સુધી, દેવાલયને કાંઈ અડચણ થયેલી જણાતી નથી, પણ ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીન ખિલજિયે પોતાના ભાઈ અલફખાન, અને નસરતખાન જે તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ બેને ગૂજરાત જિતવા મોકલ્યા અને તે વેળાએ તેમણે સોમનાથની મૂર્ત્તિને હરકત કરી. આ બનાવ બન્યા પછી એક સૈકડે ઈ. સ. ૧૩૯૫માં મુજફ્ફરશાહ પ્હેલાએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી, અને હિન્દુનાં સર્વ દેવાલયોનો નાશ કરયો અને તે ઠેકાણે મસ્જીદો કરાવી અથવા તો તે દેવાલયોનો આકાર બદલી નંખાવ્યો. પછી વળી ઇ. સ. ૧૪૧૩માં, ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે અહંમદશાહ પ્હેલાએ જૂનાગઢના રા' ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેણે સોમપુરના દેવાલયનો નાશ કર્યો અને ત્યાંથી ઘણું જવાહીર લઈ ગયો. પછી મહંમદ બેગડાએ (ઈ. સ. ૧૪૫૯–૧૫૧૩ માં) દેવળ તોડીને તેને સ્થાનકે મસ્જીદ બાંધી. છેલ્લામાં છેલ્લો મુઝફ્ફર બીજાએ (૧૫૧૩–૧૫૨૬) દેવળ ઉપર હુમલો કરેલો જણાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, મુસલમાનો દેવાલય તોડી જતા અને પછવાડેથી પાછી સ્થાપના કરવામાં આવતી. આ બનાવ બન્યા પછી દેવાલયનો કેટલોક ભાગ મસ્જીદને મળતો કરયો જણાય છે અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એમ હશે કે મુસલમાની આકાર લેવામાં આવે તો પછી તે લોકો ભણીથી તેને કાંઈ હરકત થાય નહિ.

કુમારપાળ પછી, સરસ જીર્ણોદ્ધાર, જૂનાગઢના ચૂડાસમા રા' ચોથા ખેંગારે (સં. ૧૨૭૯—૧૩૩૩ માં) કર્યાનું ગિરનારના બે લેખો ઉપરથી જણાય છે.

સોરઠી તવારીખમાં જણાવે છે કે, સોમનાથના દેરાને મુસલમાનોએ મસ્જીદના આકારમાં ફેરવી નાંખ્યું હતું અને તે ખંડેર થઈ ગયું હતું. સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૩) સુધી શેખમીયાન જે ન્યામતખાનની પછી ગાદિયે બેઠો હતો તેમના સમય સુધી, તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ન હતો. પણ અહલ્યા બાઈ–હોલ્કર મલ્હારરાવ બહાદુરની મહાગુણવતી રાણિયે તે ફરીથી બંધાવ્યું. આ અહલ્યાબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૬૫–૯૫) પોતાના પૌત્ર મલ્લારરાવના મરણ પછી બધો કારભાર પોતે જ ચલાવતાં હતાં. તેણે સોમનાથના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર ઉપરાંત જગન્નાથ, નાસિક, ઇલોરા, નીમાર, મહેશ્વર, દ્વારકા, ગયા, કેદારનાથ, રામેશ્વર, ઇત્યાદિ ઠેકાણે પવિત્ર સ્થાનકો બંધાવ્યાં હતાં. નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર તેની કુંવરી મુક્તા બાઈ પોતાના પતિ યશવંતરાવ પાંસિયાની પછવાડે સતી થઈ હતી, તેના સ્મરણાર્થે માહેશ્વરમાં તેણે સુંદર મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાર પછી ત્રીશ વર્ષે ગાયકવાડ સરકારના દિવાન વિઠ્ઠલરાવ દેવાજી જે કાઠિયાવાડના સૂબેદાર ઠર્યા હતા તેમણે મોટું નગારખાનું અને ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. ૨. ઉ.

આચાર્યને કહ્યું કે મારી બાધા મૂકાવો. હેમચંદ્ર બોલ્યાઃ "જુવો! તમે આતું "વ્રત પાળ્યું છે તેથી મહાદેવની સન્મુખ ઉભા ર્‌હેવાને તમે યોગ્ય થયા "છો. તમે ત્યાં યાત્રાયે જશો ત્યારે બાધા મૂકવાનો અવસર આવશે." બ્રાહ્મણોએ રાજાને સમજાવ્યો કે સોમનાથને સૂરિ માનતા નથી, માટે રાજસંઘની સાથે યાત્રા કરવા સારૂં તેમને સાથે લેવા, એટલે સર્વે વાત જણાઈ આવશે. કુમારપાળે આ સલાહ પ્રમાણે કર્યું, ત્યારે હેમચંદ્ર તત્કાળ બોલી ઉઠ્યાઃ– "ભૂખ્યાને ભોજન ઉપર બેસવાનો બલાત્કાર કરવાની શી અગત્ય છે? યાત્રા "એ તો સાધુનું જીવતર છે; તો રાજા ભણીથી આજ્ઞા કરવાની શી અગત્ય "છે?" પછીથી ઠરાવ થયો કે જતાં ધીમે ધીમે પગે ચાલીને સૂરિયે શત્રુંજય અને ગિરનારનાં પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શન કરતાં કરતાં કુમારપાળને દેવપટ્ટણમાં આવી મળવું. રાજા પોતાના સંઘ સહિત વાધતાં, સોમેશ્વરના નગર પાસે આવી પ્હોંચ્યો. શ્રી બૃહસ્પતિ જેને કામની દેખરેખ ઉપર મૂક્યો હતો તે રાજાને સારૂ તૈયાર કરી રાખેલી જગ્યામાં લઈ જવાને આ ઠેકાણે આવી પ્હોંચ્યો. હેમચંદ્ર પણ સંઘને આવી મળ્યા, અને કુમારપાળે પણ મ્હોટા આનંદથી, રાજશ્રીના દબદબા સાથે વાદિત્રના નાદ સહિત નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી સોમેશ્વરના દેવળને પગથિયે ચ્હડીને મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. હેમચંદ્ર પણ બૃહસ્પતિની સાથે દેવળના બારણા આગળ ઉભા રહીને બોલ્યોઃ–"આ ભવ્ય દેવળમાં કૈલાસવાસી મહાદેવ નિઃસંશય બિરાજે છે." પછી અંદર પેશીને પવિત્ર લિંગ[1]નું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી, તે બોલ્યોઃ "તું ગમે

---

૧ કુમારપાળ પ્રબંધમાં આ સ્તુતિના શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

आर्या–भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ॥
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ १ ॥

रथोद्धतावृत्तम्–यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ॥
वीतदोषकलुषः सचद्भवा नेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

કાવ્યમાળા ગુચ્છક સાતમામાં મહાવીરસ્વામી સ્તોત્ર છે તેનો ૩૧ મો શ્લોક આ છેઃ–

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्–त्रैलोक्यं सकलं त्रिकालविषयं सालोकमालोकितम् ।
साक्षाद्येन यथा स्वयं करतले रेखात्रयं सांगुलि ॥
रागद्वेषभयामयांतकजरालोलत्वलोभादयो ।
नालं यत्पदलंघनाय स महादेवो मया वंद्यते ॥ ३ ॥

स्रग्धरावृत्तम्–यो विश्वं वेदवेद्यं जननजलनिधेर्भंगिनः पारदृश्वा ।
पौर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयं ॥

"તેવી પ્રકૃતિનો હોય, તારૂં ગમે તે નામ હોય, તારો ગમે તેટલો કાળ હોય
"તો પણ તારી સ્થિતિ છે. જેનામાં પાપકર્મ નથી, અને જેના કર્મથી પાપ-
"વાસનાનો પરિણામ થતો નથી એવો તું, એક ઈશ્વર છે તે, તને મારી પ્રાર્થના
"છે. માયા જે અવતારનું બીજક છે તે માયાનો પાશ જેણે તોડ્યો છે, તે
"પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કે શિવ ગમે તે હોય તેને પ્રાર્થના છે." તે આ
પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતો હતો તે જોઈ રાજા પોતાના કારભારિયો સહિત આશ્ચર્ય
પામીને ઉભો રહ્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે શિવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.
બૃહસ્પતિના કહેવા પ્રમાણે રાજાએ બહુ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાની
તુલા કરીને દાન કર્યું તથા હાથી આપ્યા અને કર્પૂરની આરતી કરી. પછી
સર્વેને બ્હાર જવાની આજ્ઞા કરીને કુમારપાળ તથા હેમાચાર્ય દેવળના નિજ
મંડપમાં બારણાં બંધ કરીને પેઠા.

કુમારપાળે હેમાચાર્યને કહ્યું: "આટલા બધા ધર્મ છે તેમાં જેથી
"ખાતરી થાય એવો એક ધર્મ પ્રતિપાદન કરવાને હું બહુ આતુર છું.
"સોમેશ્વર સરખો બીજો કોઈ દેવ નથી; મારા જેવો કોઈ રાજા નથી; અને
"તમારા જેવો કોઈ સાધુ નથી; મારા ભાગ્યે કરીને ત્રણે વસ્તુ એકઠી થઈ

तं वंदे साधुवंद्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषंतम् ।
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥ ४ ॥

ભવબીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ (૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ, ૫ મદ, અને ૬ મત્સર) આદિ જેના ક્ષય પામેલા છે, તે બ્રહ્મા હો, અથવા વિષ્ણુ હો, અથવા હર હો વા જિન હો, તેમને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

જે તે સમયે જેવો તેવો તું છું, જે તે નામવાળો છું, તે તું જો, દોષરૂપી કલુષ રહિત એક જ હોઊં તો હે ભગવન્! તને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

પોતાની આંગળિયો સહિત હથેલીની રેષા સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેમ જેને ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ) તથા અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી, તેવો આકાશ-પ્રદેશ) સાક્ષાત્ દૃશ્યમાન છે; અને રાગ, દ્વેષ, ભય, આમય (રોગ), અંત (કાળ) જરા (ઘડપણ), લોલત્વ (ચપળતા), અને લોભ આદિ જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવાને શક્તિમાન્ થતાં નથી, એવા મહાદેવને હું વંદન કરૂં છું. (૩)

જે વેદ્ય જગત્‌ને જાણે છે, જેણે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપી સમુદ્રની રચનાનો પાર જોયો છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ છતાં અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરૂષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે, અને જેના દોષરૂપી શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે, એવા સકલ ગુણ-નિધિ બુદ્ધ હો અથવા વર્ધમાન (મહાવીર), અથવા બ્રહ્મા હો કે કેશવ (વિષ્ણુ) હો, અથવા શંકર (મહાદેવ) હો, તેને હું વંદન કરૂં છું. ર. ઉ.

"છે. એટલા માટે આ મહાદેવની સમક્ષ, જેનાથી મુક્તિ મળે એવા એક દેવ સાચેસાચી રીતે મને બતાવો."

હેમાચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યું: "પુરાણમાં જે વાતો છે તેની હવણાં આ- "પણુને અગત્ય નથી. હવણાં તો હું મહિમાવંત સોમેશ્વરને સાક્ષાત્કાર અહિં "લાવું છું કે તેમને જ મ્હોંડેથી તમે સત્યતા સાંભળો. નિઃસંશય આ જ- "ગ્યાએ દેવ સંતાઈ રહ્યા છે. ધર્માચાર્યે જે રીતે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે "આપણે બે જો અચળ ધ્યાન ધરિયે તો દેવ એમની મેળે દેખા દે. એમ "હું ધ્યાન ધરૂં છું; તમે આ અગરનો ધૂપ કરો તે શિવ પ્રત્યક્ષ આવીને "ના કહે ત્યાં સુધી બંધ રહેશો નહિ."

આ પ્રમાણે બન્ને જણા ધુનમાં મચ્યા અને મંડપ બધો ધૂપના ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયો અને ત્રણે બાજુને ખૂણે અને બારણાંની આસપાસ દીવા શૃંગાર્યા હતા તે ઝાંખા થઈ ગયા. પછી એકાએક સૂર્યના તેજ સરખું ભભકદાર તેજ પ્રકાશી ઉઠયું. રાજા ચમકી ઉઠયો, અને તેજથી આંખે ઝાંઝવાં વળી ગયાં; તથા આંખે હાથ દઈને હળવે હળવે જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે અવસરે જળા- ધારીમાં જ્યાં પવિત્ર શિવલિંગ હતું ત્યાં યોગીનો આકાર તેના જોવામાં આવ્યો. તેને માથે જટા ગુંથેલી હતી! તેની શોભા અનુપમ હતી, ઉંચા સોનાના જેવો ચળકાટ હતો, તેની કાન્તિ મૃત્યુલોકના માનવીથી જોઈ શકાય નહિ એવી હતી. રાજાએ પોતાનો હાથ અડકાડીને તપાસી જોયું તો તેની ખાતરી થઈ કે દેહ ધારણ કરીને સાક્ષાત દેવ બિરાજમાન થયા છે. પછી અત્યંત ભક્તિ સહિત સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: "હે જગતપતિ! આ પ્રમાણે તમારી આરાધના કરતાં, મારી આંખોને ઇચ્છેલી "વસ્તુ મળી; એટલા માટે હવે કૃપા કરીને કાંઈ આજ્ઞા કરી મારા મનની "ઇચ્છા પૂર્ણ કરો."

ઘનઘોર રાત્રિ વીત્યા પછી સવાર જેમ પ્રકાશ પામે તેમ દેવની મુખ- મુદ્રા પ્રકાશ પામી અને તેના મ્હોંમાંથી નીચે પ્રમાણે ઈશ્વરી શબ્દ નીકળ્યા:— "ઓ! રાજા! આ સાધુ સર્વ દેવતાઓનો અવતાર છે; એ કપટ વિનાનો "છે; જેમ એ પોતાના હાથમાં મોતી જોઈ શકે તેમ દેવત્વ જોવાનું એને જ "સ્વાધીન કર્યું છે; એ ભૂત, ભવિષ્ય, ને વર્તમાન જાણે છે. એ જે માર્ગ "બતાવે તે નિઃસંશય તારે મુક્તિનો માર્ગ જાણવો."

આ પ્રમાણે કહીને દેવ અલોપ થઈ ગયા. પણ તેથી રાજાને શોક થયો, અને હેમચંદ્ર ધ્યાનમુક્ત થઈ શ્વાસ લેવા લાગ્યા. ઇષ્ટ દેવે કહ્યું હતું તે લક્ષમાં રાખીને, કુમારપાળે પછી રાજાપણાનું અભિમાન મૂકી દઈને, ધર્મ-

ગુરૂને ચરણે મસ્તક મૂકીને, જે કરવાનું ઘટિત હોય તે ક્હેવા વિષે પ્રાર્થના કરી. એટલે તે જ ઠેકાણે હેમચંદ્રે તેને નિયમ લેવરાવ્યો કે, આજથી તે મરતાં સુધી માંસાહાર કરવો નહિ અને દારૂ પીવો નહિ.

બન્ને ઇતિહાસ લખનારા ક્હે છે, અને લેખમાં પણ લખ્યું છે કે બૃહસ્પતિ બ્રાહ્મણને સ્વાધીન સોમેશ્વરનું દેવળ કરચું હતું; પણ આગળ જતાં જ્યારે હેમાચાર્યની સત્તા કુમારપાળ ઉપર પૂરેપૂરી ચાલવા લાગી ત્યારે તે જૈનધર્મની નિંદા કરતો હતો એટલા માટે કેટલાક દિવસ સુધી તેને તેની જગ્યા ઉપરથી દૂર કર્યો હતો, અને જ્યારે તે આચાર્યને બહુ જ નમી પડ્યો ત્યારે તેણે કુમારપાળ સાથે તેનું સમાધાન કરાવી આપીને તેની જગ્યા પાછી અપાવી.

કુમારપાળ અને આચાર્ય અણહિલપુર પાછા આવ્યા ત્યાં હેમચંદ્રે કુમારપાળને જિનદેવના મુખમાંથી જે પવિત્ર વાણી નીકળી હતી તેનું જ્ઞાન કરચું અને અર્હંત માર્ગિયોમાં તેને મહાન્ ઠરાવ્યો. આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે, ચૌદ વર્ષ સુધી, ગૂજરાતના અરાડે દેશમાં જ્યાં જ્યાં તેની આણ વર્તાતી હતી ત્યાં ત્યાં તેણે જીવહિંસા કરવાની મના કરી. દ્વયાશ્રય[1]નો કર્ત્તા ક્હે છે કે બ્રાહ્મણો

---

૧ દ્વયાશ્રયના વીશમાં સર્ગમા કહ્યું છે: “ કુમારપાળે એક દિવસ માર્ગમાં એક માણસને પાંચ છ બકરાં ખેંચી જતો જોયો. તેને પૂછ્યું કે આ મુવેલાં જેવાં બકરાં ક્યાં લઈ જાય છે? તો તેણે કહ્યું કે કસાઈને ઘેર વેચી થોડા પૈસા આવશે તે લાવી મારૂં દારિદ્રય ટાળીશ. આ ઉપરથી કુમારપાળે માંસાહારની બહુ નિંદા કરી, અને પોતાની જાતને પણ ઠપકો આપ્યો, કે મારા દુર્વિવેકથી જ લોકો આવી હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પછી પેલા માણસને જવા દઈ, પોતે તરત અધિકારિયોને આજ્ઞા કરી કે જે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને તમારે શિક્ષા કરવી, જે પરદારાગમન કરે તેને તેથી અધિક શિક્ષા કરવી, અને જે જંતુહિંસા કરે તેને તેથી પણ અધિક શિક્ષા કરવી. આવી અમારી આજ્ઞા આખા રાજ્યમાં છેક ત્રિકૂટાચલ જે લંકામાં છે ત્યાં સુધી કરાવી, ને એને લીધે જેને નુકસાન થયું તેમને ત્રણ ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું પોતે અન્ન આપ્યું. દારૂ પીવાનો ચાલ પણ એણે બંધ પાડ્યો અને યજ્ઞયાગમાં પણ બકરાંને બદલે જવ હોમાતા થઈ ગયા. એક દિવસ રાત્રિયે પોતે સૂતો હતો, તેવામાં, કોઈને રોતું સાંભળ્યું તેથી એકલો જ તે સ્થાનમાં ગયો. તો ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રીને રોતી જોઈ. તેને પૂછતાં જણાયું કે તે એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થની સ્ત્રી છે. તેનો પતિ અને પુત્ર મરી ગયા છે ને તેથી તે એવા કારણથી રૂએ છે કે પુત્ર વિના તેની નવારસી મિલકત રાજા લઈ લે છે, એટલે મારે જીવીને શું કામ છે? રાજાએ તેની આશ્વાસના કરી. તેની મિલકત રાજ્ય તરફથી નહિ લેવાય તેવું વચન આપ્યું, અને ધર્મકૃત્ય કરવાની તેને સલાહ આપી. પછી આખા રાજ્યમાં એવો જ કાયદો જાહેર કર્યો; જેથી પ્રજા બહુ ખુશી થઈ. પછી એક દૂતે ખબર કહી કે કેદારપ્રાસાદ, ખસ રાજાએ ખંડેર થઈ જવા દીધો છે. તેથી તેણે ખસ રાજાને ઠપકો દઈ તેની, તેમ દેવપત્તનના

યજ્ઞમાં જીવનું બલિદાન આપતા હતા તે બંધ કરાવ્યું એટલે તેને ઠેકાણે દાણા હોમવાનો ચાલ નીકળ્યો. પછી દેશમાં પણ રાજાની આજ્ઞા પાળવામાં આવી તેથી જે યોગિયો મૃગચર્મવતે પોતાનાં શરીર ઢાંકતા હતા તેઓને તે મળવાને અશક્ય થઈ પડ્યું. વળી પંચાલના લોકો ઘણા હિંસક હતા તેઓ કુમારપાળને સ્વાધીન હતા તેથી એ કામથી દૂર રહેવાની તેઓને અગત્ય પડી. માંસ વેચનારાઓનો ધંધો બંધ કરાવી દીધો, અને તેના બદલામાં ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેઓને સામટી આપી. હવે માત્ર કાશીની આસપાસના દેશના લોકોમાં જીવનું બલિદાન આપવાનું ચાલતું રહ્યું.

એક દિવસ કોઇયે આવીને કુમારપાળને સંભળાવ્યું કે કેદારનો ખસ રાજા પોતાના બળ વડે યાત્રાળુઓને લૂંટે છે એટલું જ નહિ પણ વળી તેણે કેદારેશ્વર મહાદેવનું દેવળ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા વિના ખંડેર થઈ જવા દીધું છે. રાજાએ ખસ રાજાને ઠપકો દઈને પોતાના પ્રધાનને મોકલીને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કોઈ બીજા સમયને વિષે મહાદેવે રાજાને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે "તારી "સેવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું, અને મેં અણહિલપુર આવી વસવાનો નિશ્ચય કર્યો છે." આ ઉપરથી રાજાએ તે નગરમાં કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું. વળી અણહિલપુરમાં કુમારવિહાર કરીને પારસનાથનું દેરાસર બંધાવી તેમાં મૂર્ત્તિયોની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી તેણે દેવપટ્ટણમાં જૈન ધર્મનું એવું ભવ્ય ચૈત્ય બાંધ્યું કે યાત્રાળુ લોકોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવવાને ઉલટ્યાં.

કુમારપાળે આ વેળાએ જૈન ધર્મનાં બાર વ્રત[1] લીધાં. ત્રીજું વ્રત

સોમનાથનું દેવાલય જે જીર્ણ થઈ ગયું હતું તેની મરામત અમાત્ય વાગ્ભટ્ટ પાસે કરાવી. પછી દેવપત્તન તેમ અણહિલપુરમાં એણે પાર્શ્વનાથનાં ભવ્ય ચૈત્ય બંધાવ્યાં. પછી શંભુએ સ્વપ્ન આપ્યું કે તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હું તારા પુરમાં વસવા ઇચ્છું છું. તેથી એણે એક કુમારપાલેશ્વર મહાદેવનું પણ દેવાલય કરાવ્યું." ર. ઉ.

૧ બાર વ્રત નીચે પ્રમાણે છે:-(કુમારપાળ પ્રબંધ ભા. પૃ. ૨૦૧)

૧ **અહિંસાત્યાગ**—જીવદયા સરખો કોઈ ધર્મ નથી. માટે કુમારપાળે કર્ણાટક, ગૂજરાત, કોકણ, રાષ્ટ્ર, કીર, જાલંધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દ્વીપ, અને આભીર એ આદિ અઢાર દેશ-જેમાં પોતાની આજ્ઞા મનાતી હતી ત્યાં અમરપડો વજડાવી, કાશી અને ગીજની આદિ ચૌદ દેશોમાં ધન, વિનય, અને મૈત્રીના બળથી જીવરક્ષા કરાવી, અણગળ પાણી વાપરવાની મનાઈ કરી.

૨ **અસત્યત્યાગ**—જૂઠું બોલવાથી થતું પાપ બીજાં પાપ કરતાં વધારે છે.

૩ **અદત્તગ્રહણત્યાગ**—જેને પારકાનું દ્રવ્ય હરણ કરવાની બુદ્ધિ હોય છે તેને ભવેભવ પરઘેર દાસત્વ મળે છે. પરદ્રવ્ય હરણ કરનારનું દાન, શીલ, તપ, અને ભાવનાથી ઉપાર્જન કરેલું મહાપુણ્ય નિષ્ફળ જાય છે. આ ઉપરથી કુમારપાળે નિ:પુત્રિ-

લેતી વેળાએ આચાર્યે તેને શીખામણ દીધી કે, પુરૂષ વારસ મૂક્યા વિના જે મરી જાય છે તેની માલમતા રાજકોષમાં ગ્રહણ કરવામાં મ્હોટું પાપ

યાનું ધન દરબાર દાખલ કરવાનો ચાલ ફ્હાડી નાંખ્યો અને વાર્ષિક બોતેર લાખ જેટલી ઉપજનો ત્યાગ કર્યો, અને ધારાશાસ્ત્રમાંથી પણ તે કલમ ફ્હાડી નાંખી અઢારે દેશોમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે, "ધણી મરી જવાથી રડતી સ્ત્રીને ઘાના ઉપર ક્ષાર જેવું લાગતું ધનહરણ પૂર્વે થઈ ગયેલા નિર્દય રાજાઓ બંધ કરી શક્યા નથી તેનો પ્રજામાં દયાર્દ્ર હૃદય ધારણ કરનાર સમુદ્રમર્યાદિત પૃથ્વીનો રાજા કુમારપાળ ત્યાગ કરે છે."

૪ પરસ્ત્રીત્યાગ અને સ્વદારસંતોષ–ધર્માર્થી પુરૂષે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો; જગત્‌માં અપકીર્તિ, કુળનો ક્ષય, અને દુર્ગતિમાં ગમન એ સર્વ અબ્રહ્મચર્યનું ફળ જાણી સુજ્ઞ પુરૂષે પરસ્ત્રી ભણી નજર પણ ન કરવી.

બાર વ્રત લેતાં પ્હેલાં 'પરસ્ત્રી મા બ્હેન સમાન' એવું વ્રત તેણે અંગીકાર કર્યું હતું. ધર્મપ્રાપ્તિ પહેલાં તેને બહુ રાણિયો હતી, તો પણ તે સર્વેનું સ્વલ્પ આયુષ્ય હોતાં વ્રત ગ્રહણ કરતી વેળાએ એકલી ભૂપાલદેવી પટ્ટરાણી હતી. તે રાજર્ષિયે તે એકલીથી જ સંતોષ માની ફરીને પાણીગ્રહણ નહિ કરવાનો નિયમ લીધો.

૫ અપરિમિતપરિગ્રહત્યાગ અને ઇચ્છાપરિમાણ–ધનપર લાગેલા મનવાળા ક્રિયા-હિંસક જીવે પાપ ઉપાર્જન નથી કર્યું? ધનના સંપાદન, રક્ષણ, અને ક્ષયથી થતા દુઃખાનળથી કોણ નથી બળ્યો? આનો પ્રથમ વિચાર કરી બાવરાપણાથી થયેલી સ્પૃહાનો ત્યાગ કરો કે પાપ અને સંતાપના વિષયમાં સ્થાન જ ન મળે. × × × તૃષ્ણાથી તપેલા મનવાળા પુરૂષોનું ડગલે ડગલે અપમાન થાય છે. પરિગ્રહથી થતો ક્લેશ અને તે થકી મમ્મણને નર્કગતિ પ્રાપ્ત થઈ એનો ખ્યાલ કરી ધર્મના શોધ અને સુખાર્થી પુરૂષે સ્વલ્પ પરિગ્રહ રાખવો.

કુમારપાળે પોતે જોયલા અને સાંભળેલા પુરૂષો મહાપુરૂષોના પરિગ્રહને અનુસરી પાપ થકી બીહીને તેણે નીચે પ્રમાણે પરિગ્રહનું પરિમાણ કર્યું:–

છ કોટી સોનૈયા,	એક હજાર હાથી.
આઠ કોટિ રૂપિયા,	એંશી હજાર ગામ.
એક હજાર તોલા મહા મૂલ્યવંત રત્નો,	પાંચસો ઘર.
બીજાં દ્રવ્યોની અનેક કોટિયો,	પાંચસો વખારો.
બે હજાર ઘડા ઘી, તેલ વિગેરે,	પાંચસો સભાઓ.
બે હજાર ખાંડી ધાન્ય,	પાંચસો ગાડિયો.
પાંચ લાખ ઘોડા,	એક હજાર ઊંટ.

ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય પરિગ્રહ રાખ્યો. સૈન્યમાં અગિઆરસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગિયાર લાખ ઘોડા, અને અઢાર લાખ પાયદલ રાખ્યું.

૬ દિગ્ગમનત્યાગ–દશ દિશાઓમાં ગમન કરવાની મર્યાદા બાંધવી, તેને દિગ્વિરતિ નામનું પ્હેલું ગુણવ્રત કહે છે. પ્રમાદી જીવ, લોખંડના ગોળાની પેઠે, સર્વ દિશાઓનો નિયમ નહિ કરવાથી તે તે દિશાઓમાં થઈ કિયું પાપ ન બાંધે? લોભથી પરાભવ

છે. તેથી તેવા જ અર્થનું તેણે ત્રીજું વ્રત લીધું કે પોતાની જાતમહેનતથી

પામેલો પુરૂષ ત્રણે ભુવનમાં ગમન કરવાના મનોરથ કરે; માટે વિવેકી પુરૂષે સર્વદા અને વિશેષતઃ ચાતુર્માસમાં જીવદયા નિમિત્ત સર્વ દિશાઓમાં જવાની નિર્વૃત્તિ કરવી.

ચોમાસાના ચાર મહિનામાં પાટણના કોટની બહાર ન જવું અને ચૈત્યદર્શન તથા ગુરૂવંદન વિના બીજાં કામે પ્રાયઃ નગરમાં પણ ન ફરવું, એવો કુમારપાળે નિયમ લીધો હતો. મ્હોટો પ્રસંગ આવતાં પણ તેણે એ નિયમનો ત્યાગ કર્યો નહતો. તેના આ નિયમની વાત સર્વત્ર પ્રસાર પામી. ગીજનીના દુર્ધર શકાનિક રાજાએ પણ પોતાના હેરકોની મારફત આ વાત જાણી; અને ગૂજરાતની સમૃદ્ધિથી લલચાઈને તેનો ભંગ કરવાના મનસુબાથી પ્રયાણ કર્યું. આ વાત કુમારપાળના ગીજનીથી આવેલા ચારોએ તેને જણાવી એટલે ચિન્તાક્રાન્ત થયેલો રાજા અમાત્ય સાથે ગુરૂના ઉપાશ્રયમાં ક્હેવા લાગ્યોઃ—"હે પ્રભો! બલવાન્ તુર્કાધિપતિ ગીજનીથી અહિં આવવા નીકળ્યો છે, પણ "વર્ષા ઋતુમાં નગરની બહાર જવું નહિ એવો મેં નિયમ લીધો છે તો હવે શું કરવું?" હેમાચાર્ય બોલ્યા કે, ચિન્તા ન કરો, તમે આરાધેલો ધર્મ જ તમને સાહાય્ય કરશે. થોડી વારમાં ન્હડી આવેલા રાજાને તેના પલંગ સહિત ત્યાં ઉપાડી આણ્યો હોય એવો દેખાવ કુમારપાળની દ્રષ્ટિયે પડયો અને ક્હેવા લાગ્યો, કે હે રાજેન્દ્ર! દેવતાની આપને આવી સાહાય્ય છે એ મને ખબર નહતી. હવેથી હમેશને માટે હું આપની સાથે સંધિ કરૂં છું. કુમારપાળે તેને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈ તેનો સારો સત્કાર કર્યો અને જીવદયાના સંબંધમાં શિક્ષા આપી. પોતાના આપ્તજનો સાથે તેની સેનાએ જયાં મેલાણ કર્યું હતું ત્યાં પ્હોંચાડી દીધો.

૭ भोगोपभोगनुं परिमाण—અન્ન, કુસુમાદિ એક વાર સેવવા યોગ્ય પદાર્થ તે ભોગ જાણવા, અને આભૂષણ, સ્ત્રી આદિ વારંવાર સેવવા યોગ્ય તે ઉપભોગ જાણવા, ભોગ અને ઉપભોગની શક્તિ પ્રમાણે સંખ્યા નક્કી કરવી, એ भोगोपभोगमान નામનું બીજું ગુણવ્રત ક્હેવાય છે. દયાળુ પુરૂષે ૨૨ અભક્ષ્ય અને ૩૨ અનંતકાયને ત્યાગ કરવા યોગ્ય જાણી તેમનાથી સમ્યક્ પ્રકારે દૂર ર્હેવું જોઇયે.

કુમારપાળે ભોજનમાં માંસ, મદ્ય, મધ અને માખણ આદિ ૨૨ અભક્ષ્ય અને ૩૨ અનંતકાય આદિનો નિયમ રોગાદિ મહાકષ્ટને સમયે પણ છૂટ રાખ્યા સિવાય લીધો.

૮ अनर्थदंडनो त्याग—આર્ત અને રૌદ્ર એ બે દુષ્ટ ધ્યાનને સેવવાં, હિંસાનાં ઉપકરણોનું આપવું, પાપયુક્ત આચારનો ઉપદેશ કરવો, અને પ્રમાદનું સેવન કરવું, એ નિરર્થક પાપનાં કારણ હોવાથી અનર્થદંડ છે, અને એમનું નિવારણ કરવું તે અનર્થદંડ-વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત ક્હેવાય છે, માટે વિવેકી પુરૂષે અનર્થદંડનો ત્યાગ કરવો.

કુમારપાળે સર્વત્ર સાત વ્યસનોનો નિષેધ કરાવ્યો અને પોતે પણ પ્રમાદ, ક્રીડા, હાસ્ય, ઉપચાર, શરીરનો અતિશય સત્કાર, અને વિકથા (એટલે જેમાં ધર્મનો સંબંધ ન હોય એવી દેશ, સ્ત્રી, અને ભોજન સંબંધી વાર્ત્તા.) આદિ કરવાનો ત્યાગ કરી નિરંતર જાગતા ધર્મધ્યાન રૂપી અમૃતના સાગરમાં જ નિમગ્ન રહ્યો.

જે મેળવેલું હોય નહિ તે કશું મારે લેવું નહિ. આવા પ્રકારની ઉપજ બંધ

૯ સામાયિક વ્રત–મન, વચન, અને કાયાના પાપયુક્ત વ્યાપારનો ત્યાગ અને પાપ રહિત વ્યાપારના સેવનથી અથવા બીજી રીતે કહિયે તો પાપકાર્યોમાં કરવા યોગ્ય દુર્ધ્યાનતા ત્યાગ કરનાર પુરૂષને એક મુહૂર્ત સમતામાં રહેવાથી સામાયિક નામનું પ્હેલું શિક્ષાવ્રત થાય છે.

કુમારપાળે પ્રતિદિવસ બે સામાયિક કરવાનો નિયમ લીધો હતો. પાછલી રાત્રિના સામાયિકમાં તે યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકાશ અને વીશ વીતરાગસ્તવનનું સ્તવન કરતો અને ત્યાર પછી બીજું કામ કરતો. બીજું સામાયિક પોષધશાળામાં કરતો અને તે સમયે ગુરૂ વિના બીજાની સાથે મૌનપણે રહેતો.

૧૦ દેશાવકાશિક વ્રત–દિગ્વ્રતમાં કરેલા પરિમાણમાંથી દિવસે અથવા રાત્રિએ જે કમી કરવું તેને પુણ્યના કારણભૂત દેશાવકાશિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે. જેમ ઔષધ શરીરમાં વ્યાપેલા વિષયને આંગળી આદિમાં લાવી મૂકે છે તેમ વિવેકી પુરૂષ દિગ્વ્રતના પરિમાણને નિત્ય નિત્ય ઓછું કરે અને એ જ પ્રમાણે બીજાં વ્રતોના પરિમાણમાં પણ દિવસે અથવા રાત્રિએ ન્યૂનતા કરે. જેમ કે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ જીવોની હિંસા અંશતઃ અથવા સર્વથા વર્જે. રાગદ્વેષથી દુષિત અસત્ય ન બોલે; વિશેષે કરી ગૃહકાર્ય સંબંધી ન બોલે, અને ધર્મ સંબંધી બોલવામાં પ્રમાણ કરે. કાંઈ પણ ભોજન અથવા ધન કોઈના આપ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે. ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વ વ્રતોમાં સમજવું.

૧૧ પોષધોપવાસ વ્રત–અષ્ટમી, ચતુર્દશી એ આદિ પર્વતિથિયોમાં સર્વ પ્રકારના આહાર, અંગસત્કાર, અબ્રહ્મ અને અસાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, તેને ભવ રૂપી રોગના ઔષધ સમાન પોષધ નામનું ત્રીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે.

કુમારપાળ સદા પર્વતિથિયોમાં પોષધ લેતો, અને તે દિવસે ઉપવાસ કરી રાત્રે જરા પણ સૂતો નહિ. ગુરૂને વંદન કરવામાં તત્પર રહેતો. ઉઘાડે મુખે બોલતો નહિ, પ્રમાર્જન કર્યા વિના ચાલતો નહિ, ઘણો કાળ કાર્યોત્સર્ગમાં રહેતો. અને તેમ ન બને ત્યારે દર્ભના આસન ઉપર બેસી પ્રાણાયામ કરતો.

૧૨ અતિથિસંવિભાગ–જે મહાત્મા સર્વ તિથિયો અને પર્વોત્સવનો ત્યાગ કરે છે તે અતિથિ અને બાકીના અભ્યાગત જાણવા. અતિથિયોને ન્યાયોપાર્જિત તૈયાર અન્ન, પાન, આશ્રમ, વસ્ત્ર, અને પાત્રાદિ વસ્તુનું દેશકાળના વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા અને સત્કારથી યુક્ત જે દાન કરવું તે અતિથિસંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે.

કુમારપાળે પોતાના રાજ્યની અંદરના શ્રાવકો પાસેથી લેવાતો બોહોતેર લાખ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર બંધ કર્યો. તૂટી ગયેલા પ્રત્યેક સધર્મિક આશ્રય માગવા આવ્યેથી એક હજાર દીનાર આપવાની આભડ શેઠને ભલામણ કરી. હેમાચાર્યને પણ નાગાભૂખ્યા શ્રાવક જણાય તેની ખબર રાખવાની વિનતિ કરી. પછી વર્ષનો આંકડો મંગાવ્યો તો એક કરોડ રૂપિયાનો આવ્યો. આભડ શેઠે તે લેવાની ના કહી, પણ પોતાનું વ્રત તૂટે નહિ એટલા માટે તેને આગ્રહથી આપ્યું અને ઘણાં વર્ષ સુધી પોતાનો અભિગ્રહ પાળ્યો. ૨. ઉ.

કરીને તે સત્યયુગના રઘુ, નહુષ, અથવા ભરત કરતાં પણ વધ્યો એવું પોતાની પ્રજા પાસે કહેવરાવ્યું[1].

ત્યાર પછી સોરઠ[2]ના રાજા સમરશી અથવા સાઉસરને શિક્ષા કરવા સારૂ કુમારપાળે વઢવાણમાં સેના એકઠી કરીને તેનો નાયક ઉદયન મંત્રિને

---

૧ બર્નિયરે ઔરંગઝેબનો તેના બાપ ઉપરનો કાગળ નોંધી રાખ્યો છે તેમાં તે લખે છે કે, "મારી ચાકરીમાંનો પ્રત્યેક માણસ મરી જાય તેનો હું વારસ છું એમ પ્રસિદ્ધ કરી મારે જૂની રીતિને બરાબર વળગી રહેવું જોઇયે એવી તમારી ઇચ્છા છે. આપણો એવો ચાલ છે કે, હરકોઈ ઉમરાવ અથવા ધનવાન્ વ્યાપારી જેવો દેહ છોડે કે તુરત અથવા-કોઈ વાર તો તેનો જીવ ગયો હોય નહિ તેની અગાઉ તેના કુટુંબના કારભારી અથવા ચાકરો જ્યાંસુધી સર્વ માલમિલ્કતની યથાસ્થિત નોંધ, ઘણી જ હલકી જાતનાં ઘરેણાં સુધાંતની પણ લાવી રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેની માલમતા જપ્ત કરવામાં આવે છે અને તેઓને કેદ કરવામાં આવે છે અથવા મારવામાં આવે છે. આ રીતિ આપણને લાભદાયી છે. પણ આ ઘાતકી કામ છે અને ન્યાયથી ઉલટું છે એ આપણાથી ના કહી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યેક ઉમરાવ, નેકનામખાનની રીત પ્રમાણે વર્ત્તે અને હિન્દુ વ્યાપારીની સ્ત્રીની પેઠે પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાની માલમતા સંતાડી દે તો આપણી ઘટે તેવી સેવા બજાવી એમ કહેવાય નહિ." આ બે વાતો બર્નિયરે બીજી જગ્યાએ લખી છે.

૨ સૌરાષ્ટ્રના સમર રાજાને પકડવા કુમારપાળે પોતાના મંત્રી ઉદયનને સેનાપતિ ઠરાવીને મોકલ્યો. પ્રબંધચિન્તામણિમાં આ રાજાનું નામ સુંવર (સુંબર) છે. એક પ્રતિમાં સાઉસર છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે સંસર અથવા સાસર છે અને તે મેર જાતિનાં નામ ચાચર—છાછર સાથે મળતું આવે છે એમ પ્રાચીન ગૂજરાતમાં જણાવે છે. આજ્ઞા પ્રમાણે ઉદયન સેનાપતિ થઈ્યો તે વઢવાણ આવ્યો ને સર્વે સામંતોને પૂછીને પોતે આગળ પ્રયાણ કરીને પાલીતાણે ગયો. ત્યાં તેણે ઋષભ દેવની ભાવપૂર્વક પૂજા કરી અને વિધિપૂર્વક ચૈત્યવંદન કરે છે, એટલામાં નક્ષત્રમાળા(દીપમાળ)થી એક ઉંદર બળતી દીવટ લઈને કાષ્ઠમય પ્રાસાદમાંના એક દરમાં પેઠો. તે જોઈને ઉદયનને એમ લાગ્યું કે, આવા જીર્ણ કાષ્ઠમય પ્રાસાદથી કોઈ વાર જોખમ ભરેલું છે. એટલે તેણે તે ચૈત્ય પાષાણનું કરાવ્યું હોય તો સારૂં એમ ધારણા કરી અને તે કરાવાય નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય, એકભક્ત, ભૂશયન અને તાંબુલત્યાગ એવા ચાર પ્રકારનો અભિગ્રહ લીધો. પછી શત્રુ સાથે લડતાં તેના સૈનિકો નાશી ગયા તો પણ સંગ્રામરસિક ઉદયને શત્રુનું સૈન્ય વિદાર્યું અને પોતે રિપુના પ્રહારથી જર્જરિત થયો છતાં પણ પોતાના બાણથી સમરને મારી તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. સમરની સમૃદ્ધિ લઈ તે પાછો વળતો હતો, તેવામાં પોતાને થયેલા પ્રહારની વેદનાથી તેની આંખો મિંચાઈ ગઈ, અને મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. પવનાદિ ઉપચારોથી જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે કરૂણા ઉપજે એવા સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો. તેનું કારણ પૂછતાં તેણે સામંતોને કહ્યું કે, મારા મનમાં ચાર શલ્યો રહી જાય છે તે એ કે, મારી ઇચ્છા

ઠરાવ્યો. ઉદયને હાર ખાધી ને તેને કારી ઘા વાગ્યો. તેણે શત્રુંજય અને ભરૂચમાં દેરાસરો બાંધવાનું પણ લીધું હતું તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તેણે પોતાના પુત્ર, વાગ્ભટ્ટ, વાહડ, અને આમ્રભટ્ટને સોંપ્યું. શત્રુંજયનું કામ વાહડે ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૫(સં. ૧૨૧૧)માં પૂરૂં કર્યું, તેણે શત્રુંજયની પાસે એક શહર વસાવ્યું અને તેને પોતાના નામથી વાહડપુર[1] નામ આપ્યું. ભરૂચનાં શકુ-

---

એવી છે કે ૧ આંબડ (આમ્રભટ) દંડનાયક થાય, ૨ શ્રી શત્રુંજય ઉપર પાષાણમય ચૈત્ય થાય, ૩ શ્રી ગિરિનારપર નવાં પગથિયાં બંધાય, અને ચોથું શલ્ય (સાલ) મારા મનમાં એ છે કે આ વેળાએ મારે કોઈ નિર્યામક (તારનાર) ગુરૂ વિના મરવું પડે છે. સામંતોએ કહ્યું કે પ્રથમનાં ત્રણ વાનાં તો તમારો પુત્ર બાહાડ (વાગ્ભટ, વાહડ) પરિપૂર્ણ કરશે. માટે એ વિષેની ચિન્તા દૂર કરો અને આરાધન સારૂ કોઈ ગુરૂને અમે હવણાં લઈ આવિયે છિયે. એમ કહી તત્કાલ કોઈ વંઠને સાધુનો વેષ આપી રજુ કરી દીધો. મંત્રિએ તેને શ્રી ગૌતમસ્વામીની પેઠે વંદન કરી, સર્વ જીવોને ક્ષમાવી, પાપોની નિંદા અને અગ્રગણ્ય પુણ્યોની અનુમોદના કરી અને સમ્યક્ત્વને તેમાં લાગેલા દોષને વિશુદ્ધ કરનાર પશ્ચાત્તાપ રૂપ જળવડે અજવાળી ભાવના ભાવતાં (આત્મધ્યાન કરતાં) સ્વર્ગારોહણ કર્યું. (કુ. પ્ર. ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૯)

પૃષ્ટ ૧૫૪ ની ટીપમાં જેનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત આપ્યો છે તે ઉદો પીઠે ઘીનાં કુડાંનો ભાર વહન કરી મહાકષ્ટે પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરી શકતો હતો તે ઉદ્યોગમાં લાગુ રહ્યો અને તેના ભાવીને ખીલાવનાર સાધન આવી મળ્યાં તો વિસ્તાર પામેલી આખી ગૂજરાતનો પ્રધાન થયો અને રણસંગ્રામના પ્રસંગોમાં એક શૂરવીરની પેઠે ભીડ્યો રહ્યો તથા પોતાને મળેલા પદને બધી રીતે યોગ્ય હતો એમ કહેવાયું. ર. ઉ.

૧ બાહડે પોતાના પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના ઓરમાઈ ભાઈ આંબડ(આમ્રભટ, આંબડ)ને દંડનાયક(સેનાપતિ)ની પદવિ અપાવી અને પોતે કુમારપાળની આજ્ઞા લઈને ગિરિનાર ઉપર ગયો. ત્યાં અંબિકાએ નાંખેલા અક્ષતને માર્ગે ત્રેસઠ લાખ નાણું ખર્ચી નવીન સુગમ પગરસ્તો બંધાવ્યો. પછી કપર્દિ મંત્રીને પોતાનું કામ સોંપી શત્રુંજયની તળેટીમાં ચાર હજાર સ્વાર સહિત સૈન્ય સાથે પડાવ નાંખી પડ્યો અને ત્યાં અનેક સૂત્રધારો (સૂતાર) એકઠા કર્યા. બીજા શાહુકારો પણ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે લક્ષ્મી વાપરી પુણ્યમાં ભાગ લેવા આવ્યા અને વાગ્ભટ મંત્રી પ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે આપ એકલા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છો તો પણ અમને મહા પુણ્યમાં ભેગા રાખવા અમારૂં ધન તીર્થમાં વાપરી અમને કૃતાર્થ કરો. એમ કહી સોનૈયાનો ઢગલો કર્યો. શુભ મુહૂર્ત્ત જોઈ મંત્રીયે જીર્ણ કાષ્ઠમય ચૈત્યને ઉતરાવી નાંખી પાયામાં વિધિપૂર્વક વસ્તુમૂર્ત્તિ પધરાવી તેના ઉપર શિલા ઢાંકી બે વર્ષે પાષાણચૈત્ય તૈયાર થયું પણ દેવપ્રાસાદમાં ફાટ પડી તેનું કારણ શોધી કહાડીને પ્રદક્ષિણા ફરવાની જે ભમતી (ભ્રમ) તેની અને ભીંતની વચ્ચે જે ભ્રમ વિનાનો પ્રાસાદ કરાવે તે નિર્વંશ થાય એમ જાણતાં છતાં પથરા પલાવી દીધા. એટલે એકંદરે ત્રણ વર્ષે તીર્થોદ્ધારનું કામ પૂરૂં થયું. આ કામમાં બાહડે બે કરોડ સત્તાણું

નિકાવિહાર બાંધવાનું કામ આમ્રભટે પોતાને માથે લીધું; તેમાં નર્મદા નદી જે શહરના કિલ્લાની ભીંતની સજ્જડ વ્હે છે તેના ઓચિંતા પૂરને લીધે કેટલીક વાર સુધી અડચણ વેઠવી પડી; તથાપિ પૂર્ણ રીતે તે કામમાં તે જય પામ્યો. એ જ વેળાએ, રાજાએ ખંભાતમાં જ્યાં આગળ તે પ્રથમ ઉદયન મહેતાને અને હેમાચાર્યને મળ્યો હતો તે અપાસરાની જગ્યાએ એક નવું ચૈત્ય બંધાવ્યું.

કુમારપાળના રાજ્યમાં છેલી ચડાઈ તેણે સપાદલક્ષ દેશ ઉપર કરેલી જણાય છે. આપણા જોવામાં આવ્યું કે, ઉદયનનો પુત્ર વાહડ[1] કે દિવસ-

---

લાખ દામ ખર્ચ્યા, એવું વૃદ્ધ પુરૂષોનું કહેવું છે, પણ મેરૂતુંગ એક કરોડ સાઠ લાખ દામ બેઠા હતા એમ કહે છે.

પછી હેમાચાર્યને તથા સંઘને બોલાવીને સંવત્ ૧૨૧૧ ની સાલે શનિવારે સોનાના દંડકળશ ને ધ્વજ ચડાવી પ્રતિષ્ઠા કરી અને દેવપૂજામાં ચોવીસ ગામ અને ચોવીસ બાગ ધર્માદા કર્યા, તથા તલેટીમાં પોતાના નામથી બાહાડપુર નામનું નગર વસાવી ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલંકૃત ત્રિભુવનપાળ નામનો વિહાર બંધાવ્યો. આવાં તેનાં ઉદાર કૃત્યોથી કુમારપાળ પણ ઘણો રાજી થયો.

બાહાડપુરનું ખંડેર હવણાંના પાલીતાણા શહરની પાસે પૂર્વ દિશાયે છે. ઘરની ઇંટો તથા નળિયાં અને છીપો, બંગડિયોના કટકા જોવામાં આવે છે.

૧ પ્રબંધચિન્તામણિમાં બાહાડ (વાહાડ) નામ છે તે ઉપરથી અહિં પણ એ જ નામ દાખલ કરયું છે. પણ કુમારપાળ પ્રબંધમાં (ભા. પૃ. ૧૮૯૦) એવો વૃત્તાન્ત છે કે, "સપાદલક્ષના રાજાને ઉત્તરાસન વસ્ત્ર મોકલ્યું તે તેણે રાખ્યું નહિ, તેથી કુમાર-"પાળને ક્રોધ ચઢયો, અને તેના ઉપર મંત્રીપુત્ર ચાહડ, જે બાહડ અને અંબડ(આમ્રભટ)થી "ન્હાનો હતો તેને મોકલ્યો." માળવાના રાજપુત્ર ચાહડ કુમારને સિદ્ધરાજની પાદુકા પૂજાતી હતી ત્યારે ગાદિયે ન બેસાર્યો તેથી તે રીસાઈને માળવાના આન રાજાની સેવામાં જઈ રહ્યો એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં લખ્યું છે. "માળવાનો રાજપુત્ર ચાહડ કુમાર" એમ લખવાથી એવી કલ્પના થાય છે કે તે કોઈ રજપૂત હોય અને તેને પોતાની પાછળ ગાદિયે બેસારવાની સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હોય તેથી ધર્મપુત્ર કરી રાખ્યો હોય. ચાહડ ઉદાર હતો તેથી આગળ વધતાં તેના મેલાણમાં ઘણા માગણ એકઠા થયા તેમને ત્યાગ આપવા કોષાધ્યક્ષ પાસે રૂપિયા માગ્યા તે તેણે આપ્યા નહિ, એટલે તેને મારી કહાડી મૂકયો, અને માગણોને યથેચ્છ દાન આપી રાજી કરયા. પછી એક સાંઢણી ઉપર બે એમ ચૌદસો સાંઢણિયો ઉપર સુભટોને બેસારીને સત્વર બિમ્બેરા પાસે આવ્યો. ત્યાં ૭૦૦ કન્યાઓનાં લગ્ન થતાં હતાં તેથી તે કાર્ય પૂરૂં થવાને નગરને ઘેરો ઘાલીને બ્હાર પડાવ કરયો. કૈડવા કણબી બાર બાર વર્ષે લગ્નનો દિવસ ઠરાવે છે તેથી સામટી કન્યાઓ પરણાવવી પડે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ નગરમાં કૈડવા કણબીની વસ્તી વધારે હશે. આ ગામ આજે બંબેરા અથવા બેબાર કહેવાય છે. જે સોનીંગે ઇડર લીધું તેના વંશના હવણાં રાવ રાઠોડ અભયસિંહ ઉમેદસિંહ કરીને છે, તે ચાહાડા

નોય પોતાના રાજાની સેવામાં આવી હાજર થયો હતો, તેને તે દેશની માહિતગારી હતી એટલા માટે સેનાના નાયક તરીકે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેણે બાબરા નગરનો કિલ્લો લઈને તેનો નાશ કરી દીધો, અને તે દેશમાં કુમારપાળની આણ વર્ત્તાવી દીધી. તે પાછો આવ્યો ત્યારે રાજાએ

નામના ડુંગરની અર્દ્ધ ઉંચાઇયે વસેલા પાહાડા નામના ગામમાં રૂહે છે. તે બાર ગામનો ઠાકોર છે તેમાં બંબેરા આવી જાય છે. બંબેરામાં આજે સુમારે ૨૦૦ થી ૨૨૫ ઘરની વસ્તી છે; તેમાં આશરે ૧૫૦ ઘર કૈડવા કણબીનાં છે; ત્યાંથી સુમારે ૧॥ ગાઉ ઉપર શિયાળિયું ગામ છે તેમાં ૨૫ ઘર છે. એ રીતે બંબેરા અને તેની આસપાસ બીજાં ગામનાં થઈને ૪૦૦ ઘર કણબીનાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાળના સમયમાં ત્યાં કૈડવા કણબીની વસ્તી વધારે હશે. બંબેરા ગામની આસપાસ ઘરનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. ત્યાં બે જૂની વાવો છે તે પડી ગઈ છે, પણ પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. ચાર શિવાલય છે તેનો ઘણો ભાગ પડી ગયેલો છે, પણ નિજગૃહ કાયમ હોતાં તેમાં સિવલિંગ છે. એક માતાના મંદિરનો ઓટલો મ્હોટો છે તેના ઉપર જૂદી જૂદી જાતની મૂર્તિયો છે. એક માતાની મૂર્તિ છે. તેને ૨૦ ભુજ છે. બે મૂર્તિયો વીરની છે. એક હનુમાનની છે.

ચાહડે સવારમાં નગર જિતી લીધું. ત્યાંથી તેને સાત કરોડ સોનૈયા અને અગિયાર હજાર ઘોડિયો મળી. આ હકીકત તેણે પાટણ લખી મોકલી. પછી ઘરટ્ટથી નગરના કિલ્લાનો ચૂરો ઉડાવી દેશમાં સર્વત્ર કુમારપાળની આણ ફેરવી અને નવીન અધિકારિયોની યોજના કરી, ત્યાંથી ૭૦૦ કુશળ સાળવી લઈ પાટણ આવ્યો. કુમારપાળ તેના પરાક્રમથી રાજી થયો અને તેને રાજઘરટ્ટનું બિરૂદ આપ્યું તથા તેના ન્હાના ભાઈ સોલાકને સામંત-મંત્રી સત્રાગારનું પદ આપ્યું.

આ લખાણમાં બાહડ અને ચાહડ એ નામનો ગુંચવાડો થયો છે. અમારી પાસેની પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

सपादलक्षं प्रति सैन्यं सज्जीकृत्य श्रीबाहडां बडानुजन्मा श्रीबाहडनामा मंत्री दान-शौंडतया भृशं दूषितोपि बाढमहशिष्यश्री कुमारपालदेवेन सेनापतिश्चक्रे.

આ લખાણમાં बाहडांबडानुजन्मा તેમાં પ્રથમ बाहडां છે ત્યાં ગમે તો चाहडां એમ જોઇયે, અથવા श्री बाहड જોઇયે. આગળ લખતાં स बाहडमंत्री એમ લખ્યું છે, પણ ત્યાં चाहड નામ નથી તેથી અમારા પુસ્તક પ્રમાણે बाहड સિદ્ધ થાય છે. ગૂજરાતી ભાષા-ન્તરમાં પૃ. ૧૯૦ માં જ્યાં જ્યાં चाहड નામ આપ્યું છે ત્યાં મૂળ સંસ્કૃતમાં તેમ નથી પણ સર્વનામ મૂક્યું છે.

કુમારપાળરાસામાં જણાવે છે કે—

બંબેરી નગરના રાજા પાસે કોરૂં પટોળું લેવા દૂતને મોકલ્યો તે તેણે ન આપ્યું તેથી તેના ઉપર બાહડને સૈન્ય સહિત મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જિત કરી ત્યાંથી સાત હજાર સાળવી આણી પાટણમાં વસાવ્યા.

તેને સાબાશી આપી, તો પણ તેણે ચડાઈમાં અતિશય ખર્ચ કર્યો હતો એટલા માટે તેને ઠપકો દીધો. દિલ્હીમાં "ફિરોજશાહની લાટ" એવે નામે એક મિનારો છે. તે ઉપરના લેખમાં એક લેખ ઉપર સન ૧૧૪૬ ની સાલ છે, તેમાં તે વેળાએ શાકંભરીમાં વિગ્રહરાજ રાજ્ય કરતો હતો એવું લખેલું છે. અને આ મિનારા ઉપર બીજું એક વિસલદેવ નામ જોવામાં આવે છે; અને ભાષાન્તરકર્ત્તાઓને શક રહે છે કે, વિગ્રહરાજ અને વિસલદેવ એ તે એક જ જણનું નામ હશે કે જૂદા જૂદા રાજાઓનાં હશે. પણ આ વિષે બીજી વધારે બાતમી મેળવ્યા વિના માત્ર લેખના અર્થ ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે એમ છે નહિ.[1] વિસલદેવ ચોહાણના ક્રમાનુયાયીનાં નામ ચંદ બારોટે આપ્યાં છે, તેમાંથી કોઈ પણ નામ ખાતરી થાય એવી રીતે, લેખ ઉપરના નામ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. આન્ન જે વિસલદેવનો પૌત્ર થાય તેને તો આપણે કુમારપાળની સામે થયેલો જોયો, અને આ ઠેકાણે જે રાજા વિષે લખવામાં આવ્યું છે તે ગમે તો વિસલદેવનો પુત્ર જયસિંહદેવ હોય અથવા તે નહિ તો તેનો પૌત્ર આનો અથવા આનંદ દેવ હોય. આ બંને નામ, તેમ જ વિગ્રહ-રાજ એ નામ પણ અર્થસૂચક છે, અને તેથી માત્ર ઉપમાનાં જ નામ હશે.[2] પ્રબંધચિંતામણિમાં એક વાત લખેલી છે, તે ઉપર જણાવેલા ફિરોજશાહની લાટ ઉપરના લેખના સંશયભરેલા વિવાદવિષયની તકરારનો આશ્ચર્યકારક રીતે ખુલાસો કરી આપે છે. ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે કે, એક બીજી વેળાએ સપાદલક્ષ દેશના રાજા ભણીથી તેનો પ્રતિનિધિ કુમારપાળની દરબારમાં આવ્યો. ત્યારે સામ્ભરના રાજાની કુશળતાના સમાચાર રાજાએ પૂછ્યા. તેના ઉત્તરમાં પ્રતિનિધિએ કહ્યું: "એમનું નામ વિશ્વલ (વિશ્વનો ધારણ કરનાર) છે, "તો પછી તે નિરંતર કુશળ હોય એમાં શો શક?" આ વેળાએ કુમાર-પાળનો માનીતો અને ઘણો વિદ્યાવંત કવિ કપર્દી મંત્રી પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો.—"શલ્ અથવા શ્વલ્ ધાતુનો અર્થ એવો થાય છે કે સત્વર "જનાર. એ ઉપરથી વિશ્વલ, એટલે જે (વિ) પક્ષીની પેઠે સત્વર ઉડી જાય છે "અથવા નાશી જાય છે તે." પછીથી પ્રતિનિધિએ ઘેર જઈને પોતાના રાજાના નામનું અપમાન કર્યું તે સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી રાજાએ વિદ્વાનોને પૂછીને "વિગ્રહરાજ" એવું નામ ધારણ કર્યું. બીજે વર્ષે તેનો તે જ પ્રતિનિધિ વિગ્રહરાજની ભણીથી કુમારપાળના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે

---

૧ એશિયાટિક રિસર્ચીઝ પુસ્તક ૭ મું. પૃ. ૧૮૦ ૨ જયસિંહ એટલે "ફતેહમંદ સિંહ." આનંદ એટલે ખુશી. વિગ્રહ=લડાઈ.

કપર્દિયે કહ્યું કે વિગ્રહરાજ એ નામનો અર્થ "નાક વિનાના શિવ અને "બ્રહ્મા (વિ=વિના, ગ્ર=નાક, હર=શિવ, અજ=બ્રહ્મા). એવો થાય છે." પછીથી તે રાજાને લાગ્યું કે, મારા નામની કપર્દી વળી ચેષ્ટા કરશે માટે તેણે "કવિ-બાંધવ" એવું નામ ધારણ કર્યું.

ત્યાર પછી એક વેળાએ કુમારપાળ શત્રુંજયની યાત્રાનો સંઘ કુહાડવા સારૂ અણહિલવાડના ગઢની બ્હાર, એક દેવાલયની પાસે મેલાણ કરીને પડ્યો હતો, તેવામાં, તેને સમાચાર મળ્યા કે ડાહલ[1] દેશથી કર્ણ રાજા ચડીને આવે છે, તેથી તેને ડર લાગ્યો. રાજાએ વાગ્ભટ અને હેમાચાર્યની સલાહ લીધી, તેમાં હેમાચાર્યે વચન આપીને કહ્યું કે, સારા સમાચાર હવણાં આવી પ્હોંચશે. પછીથી તરત જ બીજા કાસદો આવ્યા તે સમાચાર લાવ્યા કે, રાત્રની વેળાએ કર્ણરાજા[2] હાથી ઉપર બેશીને આવતો હતો, તેવામાં, તેને ઊંઘનું ઝોકું આવ્યું તે સમયે એક વડના ઝાડ નીચે થઈને હાથી ઝડપથી ચાલ્યો એટલે તે ડાળમાં ભરાઈ ગયો (આબ સેલોમની પેઠે) ને મુંઝાઈને મરણ પામ્યો. કુમારપાળ[3] ચડાઈના ડરથી મોકળો થયો એટલે તેને યાત્રા કરવા સારૂ નીકળવાને બની આવ્યું. તે ધંધુકે આવી પ્હોંચ્યો, અને હેમાચાર્ય જે જગ્યાએ જન્મ્યો હતો તે જગ્યાએ ઝોલિકા[4] વિહાર એવા નામનું ચૈત્ય બાંધ્યું. પછી ત્યાંથી શત્રુંજય ગયો, ત્યાં શ્રીવાગ્-

---

૧ ચેદી, જબલપુરની આસપાસનો પ્રદેશ. ત્યાંના રાજાને કલચુરી, અથવા હૈહય.

૨ કલચૂરી વંશનો ગયાકર્ણ હોવો જોઇયે. એનો એક લેખ ચેદી સંવત્ ૯૦૨–(ઇ. સ. ૧૧૫૨)નો છે અને એના કુંવર નરસિંહદેવનો લેખ ચેદી સંવત્ ૯૦૭ અથવા ઇ. સ. ૧૧૫૭ નો છે. ગયાકર્ણનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૧૫૨-૫૭ સુધીમાં થયું છે.

૩ કુમારપાળ પ્રબંધમાં લખે છે કે માર્ગમાં રાત પડી, અને તે નિદ્રાવશ થયો. એવામાં કોઈ ઝાડની ડાળિયે તેના ગળાની સાંકળી પાશબંધની માફક ભરાઈ ગઈ. અને નીચેથી હાથી ચાલ્યો ગયો, તેથી તેનું શરીર અદ્ધર લટક્યું અને શ્વાસ રૂંધાવાથી તેનું મરણ થયું.

પ્રબંધચિન્તામણિમાં—તીર્થયાત્રા પ્રબંધ છે તેમાં લખે છે કે, કર્ણ ઝોકાં ખાતો હાથી ઉપર બેઠો હતો તેની સુવર્ણ શૃંખલા (હમેલ) વડની ડાળમાં ભરાવાથી હાથી નીકળી જતાં લટક્યો અને મરણ પામ્યો. ર. ઉ.

૪ તે સત્તર હાથ ઉંચો હતો ત્યાં સ્નાત્ર તથા ધ્વજારોપણ કર્યાં. ત્યાંથી વલભી-પુરની સીમમાં આવી તેની પાસે કથાપ અને ઇર્ષ્યાળુ નામની બે ટેકરિયો હતી તે ઉપર બે મંદિર બંધાવ્યાં, અને તેમાં અનુક્રમે શ્રી ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમાઓ મૂળ સ્થાને પધરાવી.

ભટની સૂચના પ્રમાણે પવિત્ર પર્વત ઉપર પ્હોંચવાનો નવો ઘાટ બાંધવામાં ઘણો પૈસો ખર્ચ્યો.

આ સમયે અણહિલવાડના દરબારમાં, પરાક્રમી સોલંકી વંશનો અંકુર આનાક અથવા અર્ણોરાજ જે કુમારપાળની માશીનો કુંવર થતો હતો તે હતો. તેણે રાજાની ચાકરી કરી હતી તેથી તેના બદલામાં તેને સામંતપદ આપવામાં આવ્યું હતું અને તે સાથે વ્યાઘ્રપલ્લી અથવા વાઘેલ (વાઘનું નગર) શહર આપ્યું હતું. આ ઠેકાણે તેના વંશજો ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. એક દિવસે રાજા મહેલને ઉપલે મેડે પલંગમાં સૂતો હતો અને તેના બારણા આગળ સામંત આનાક ચોકી કરતો હતો, તેવામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ ઓરડામાં પેઠું. એટલે તે બોલ્યોઃ "કોણ છે?" આનાકે અંદર પેસનારને અટકાવ્યો અને જોયું તો તે પોતાનો દાસ જણાયો, એટલે તેને સમાચાર પૂછવાને બ્હાર લઈ ગયો. દાસે ભારે વધામણી માગીને કહ્યું કે આપને કુંવર અવતર્યા છે. આનાકે તેને જવા દીધો ને પછી પોતાની જગ્યાએ ગયો, "આ વધામણીથી તેનું મુખકમળ પ્રફુલ્લિત થઈને સૂર્યના જેવું તેજ મારવા લાગ્યું." રાજાએ પૂછ્યું કે શું થયું છે? આનાક બોલ્યોઃ- "મહારાજ! કુંવર અવતર્યો." એણે આવું કહ્યું તે ઉપર વિચાર કરીને રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ—"એના જન્મની વધામણી ખાવાને ચાકર આવ્યો "તેને દ્વારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજી થાઉં છું, કેમકે તે પુત્ર મહા- "ગુણી થઈ ગૂજરાતનો રાજા થશે; પણ કુંવર જન્મ્યાની તમને વધામણી "ખાઈને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી આ ધવળગ્રહમાં અને આ "નગરમાં નહિ, પણ કોઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે." આવા પ્રકારના ભાગ્યવાળા કુંવરનું નામ લવણપ્રસાદ પાડ્યું, અને તેના વંશના થયા તે પછવાડેથી વાઘેલા વંશના કહેવાયા.

કુમારપાળ રાજાને રાજ્ય કરતાં ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં, એટલે કચ્છના જામ લાખાફૂલાણીની માયે[1] મૂળરાજના વંશને શાપ દીધો હતો

---

[1] મેરૂતુંગ તેનું નામ કામલતા લખે છે, કુમારપાળપ્રબંધમાં કામલદેવી નામ આપ્યું છે, તેમ જ કચ્છમાં તે સોનલ નામે અપ્સરા ગણાઈ છે. લાખો ફૂલાણી આટકોટ પાસે મૂળરાજને હાથે ૧૨૪ વર્ષની વયે મરાયો ત્યારે તેની અપ્સરા માએ આવીને શાપ દીધો હતો. (જુવો પાછળ પૃ. ૮૨) કુમારપાળના મનમાં આ વાત વશી રહી હતી. તે અથડાઈને ઘણો અનુભવી થયો હતો. હેમાચાર્યના ઉપર તે ઉપકારબુદ્ધિથી જોતો હતો. તેનાં વચન ઉપર તેની શ્રદ્ધા હતી, તો પણ પોતાના બાપદાદાના વંશમાં ચાલતો આવેલો શૈવ ધર્મ તેણે છોડેલો જણાતો નથી. તેણે પ્રભાસપાટણમાં સોમ-

તેની અસર થવાનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો, અને રાજાને કોઢનો દુષ્ટ રોગ થવા લાગ્યો. આ વેળાએ હેમચંદ્રનું ચોરાશી વર્ષનું વય થયું એટલે

નાથ મહાદેવના દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. હેમચંદ્ર પણ દ્વયાશ્રયના છેલ્લા સર્ગના ૧૦૧ મા શ્લોકમાં કહે છે કે, શંભુએ કુમારપાલને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે હું તારા પુરમાં આવીને વસવા ઇચ્છું છું. તેથી તેણે કુમારપાળેશ્વર નામનું દેવાલય બંધાવ્યું. વળી એ જ સર્ગના શ્લોક ૯૦, ૯૧ ૯૨ આદિથી જણાય છે કે, ખસના રાજાએ કેદારેશ્વરનો પ્રાસાદ ભાગી નાંખ્યાની વાત જાણવાથી તેણે પોતાના અમાત્ય વાગ્ભટને કહ્યું કે તારી ભક્તિ જેમ મારા પ્રતિ છે તેમ મારી ભક્તિ પણ અતિ ઉત્તમ એવા શ્રી શંભુ ઉપર છે, તે ખંડિત મંદિરમાં પડ્યા છે, ને હું મારી મોહોલાતમાં બેઠો છું તેનું મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે, માટે સુતાર, મજુર સહિત એક નેતાને ધન આપીને મોકલો અને સત્વર દેવાલય બંધાવી દ્યો. આવા શ્રદ્ધાળુ રાજાને દેવી ઉપર પણ આસ્થા હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજાએ ધર્મના વિષય માટે તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, પોતાની પ્રજામાં જૂદા જૂદા ધર્મના મત ચાલતા હોય તે સર્વેને માન આપવાની તેને અગત્ય રહે છે. પોતાની શ્રદ્ધા જે મત માનવા ઉપર વિશેષ હોય તે ઉપર તે ભલે વિશેષ શ્રદ્ધા રાખે પણ તેથી બીજા મતવાળાને તેણે તોડી પડાય નહિ. વળી જૂદા જૂદા મતના ધર્માનયમ ઘણાખરા તો સામાન્ય હોય છે. જીવહિંસા કરવી એ આર્યધર્મ માનનારા સર્વને કમકમાટભરેલું લાગે છે, ધર્મને નિમિત્તે જીવહિંસા થતી હોય તે પણ તેમને સારી લાગતી નથી. તેમાં વળી જિનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા બેઠેલી એવા કુમારપાળને તે અપ્રિય હોય એ તો દેખીતું જ છે. એક સમયે નવરાત્રના દિવસમાં કંટેશ્વરી આદિ દેવિયોના મંદિરમાં સાતમ, આઠમ અને નવમીને દિવસે પશુનું બલિદાન આપવાને પૂજારિયો કહેવા લાગ્યા; પણ તેમ કરવાનો રાજાનો અભિપ્રાય થયો નથી. આ વિષેનું વિસ્તારથી વિવેચન કુમારપાળપ્રબંધ તેમ જ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં આપેલું છે, તેથી જણાય છે કે, જેટલાં પ્રાણીનું બલિદાન આપવાનું હતું તેટલાં પ્રાણી માતાનાં સ્થાનકોમાં બંધાવ્યાં અને જણાવ્યું કે જો દેવીને તેમનો ભોગ લેવાનો હશે તો પોતાની મેળે લેશે. પણ તેમ તો થયું નહિ, એટલે જીવતાં રહેલાં સર્વે પશુને વેચી નાંખતાં તેનાં નાણાં આવ્યાં તેમાંથી કર્પૂરાદિનું નૈવેદ્ય માતાને કરાવ્યું. આમ છતાં પણ આ શ્રદ્ધાળુ રાજાના મનમાં ઘડભાંગ થયેલી જણાય છે. તેના મનમાં અજંપો રહેલો હોવાથી દશમને દિવસે ઉપવાસ કરી ધ્યાનમાં બેઠો હતો, તેવામાં કંટેશ્વરી દેવિયે આવીને તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં અને તે ત્રિશૂલધારી દેવી બોલ્યાં: "હે ચૌલુક્ય! હું તારી કુલદેવી કંટેશ્વરી છું. તારા પૂર્વજો પરા-
"પૂર્વથી મને બલિ આપતા આવ્યા છે તેમ છતાં તું તેમ કેમ કરતો નથી? તારે તો
"જીવ જતાં સુધી પણ કુલદેવીનું અને કુલક્રમાચારનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઇયે નહિ." આવું સાંભળી રાજા બોલ્યો: "હે કુલદેવતે! વિશ્વવત્સલે! હું જીવહિંસા કરતો નથી, આપે
"પણ તેમ કરવું ના જોઇયે; કેમકે દેવતા પણ દયાથી પ્રસન્ન થાય છે! આપે મને જીવ-
"દયાના કામમાં સાહાય્ય થવું જોઇયે. મેં આપને કર્પૂરાદિ ભોગ આપ્યો છે તેથી જ
"આપે સંતુષ્ટ રહેવું જોઇયે." તેના આવા વચનથી દેવીને કોપ ચઢ્યો અને મસ્તકમાં

તેણે જાણ્યું કે હવે મોત પાસે આવ્યું તેથી યમના તેડાની ખબર પડે એટલા માટે સંથારો લીધો (અન્ન જળ તજ્યું) ત્યારે રાજાએ અત્યંત ખેદ બતાવ્યો. તે ઉપરથી હેમચંદ્રે કહ્યું: "હવે તમારો આવરદા છ મહિનાનો "બાકી રહેલો છે; તમારે કુંવર છે નહિ; માટે તમે પણ કૃતાર્થ કરો." આ

ત્રિશૂલ મારી અંતર્ગત થઈ ગયાં. પણ દિવ્ય ઘાથી રાજાનું આખું શરીર લૂતાગ્રસ્ત થઈ ગયું-કોઢિયું થયું.

સવાર થતાં રાજાએ પોતાના અમાત્ય વાગ્ભટને બોલાવીને માતાના કોપનો સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

તેણે આત્મરક્ષણ કરવાનું વિસ્તારથી વિવેચન કરી સંભળાવી કહ્યું કે, ગમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી માટે તે થતી હોય તો દેવિયોને પશુ અર્પણ કરવાં. કુમારપાળે કહ્યું કે મેં દયામય ધર્મનું નિર્માણ કર્યું છે, હવે મને કશાની ન્યૂનતા રહી નથી તો હવે હું પાપકર્મ કરનારો નથી. અને એવું કર્મ ન કર્યું તેથી હું લૂતારોગગ્રસ્ત થયો એ વાત મને રૂચતી નથી. તેથી હું તો સવાર થતાં પ્હેલાં બળી મરીશ. માટે ચંદનની ચિતા તૈયાર કરાવો. વાગ્ભટે વિનતિ કરી કે આ વાત આપણે હેમાચાર્યને જણાવવી અને તે શી સલાહ આપે છે તે જોવું એકાએક સાહસ કરવું નહિ. હેમચંદ્રે પાણી મંત્રીને આપ્યું તે શરીરે ચોપડ્યું તથા થોડું પીધું તેથી લૂતારોગ એકદમ મટી ગયો અને આગળના જેવું દેદીપ્યમાન શરીર થઈ ગયું.

કુમારપાળપ્રબંધમાં બીજે સ્થલે એમ છે કે, એક વાર કુમારપાળ પોતાના પલંગમાં પોઢ્યો હતો તેવામાં તેને શ્યામ અંગ અને ક્રૂર રૂપ ધારણ કરેલું એવી એક દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ અને કહેવા લાગી: "હું લૂતારોગની અધિષ્ટાત્રી દેવી છું અને તારા વંશમાં "પૂર્વે થયેલા શાપને લીધે તારા અંગમાં પ્રવેશ કરવા આવી છું." આટલું બોલી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને રાજાને મહાવ્યથા થવા લાગી, તથા તેને બયડે રાઈના કણ જેવડી એક ફોલ્લી થઈ તેના ઘણા ઉપાય કર્યા પણ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે હેમચંદ્ર બોલ્યા કે આ રોગમાં મંત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ ચાલે એમ નથી.

भावो भावी भवत्येव, नान्यथा सोऽमरेरपि । पूर्वं कामलदेव्या यच्छापितो मूलभूपतिः

જે ભાવીભાવ હોય છે તે બન્યાં જાય છે, દેવતાને પણ અન્યથા થતાં નથી; પૂર્વે કામલ દેવીએ મૂળરાજને શાપ દીધો હતો તેનો આ વિપાક છે. પણ એના નિવારણનો એક ઉપાય છે તે એ કે, બીજાને રાજ્ય આપવામાં આવે તો રાજાને કુશળ થાય, માટે (ततोऽस्माकमेव राज्यमस्तु.) ભલે મને જ રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ; કેમકે જગત્‌માં અભયદાન જેવું બીજું એકે નથી એમ કહી,

श्री गुरुः सर्वसंमतेन राज्ये स्वयमुपविष्टः तत्क्षणमेव राज्ञो व्यथा सूरिशरीरे संक्रांता ॥

શ્રી હેમાચાર્ય (ગુરૂ) સર્વની સંમતિથી રાજ્યાસન ઉપર બેઠા અને તે જ ક્ષણે રાજાની વ્યથા સૂરીના શરીરમાં પ્રવેશ થઈ. રાજાને આ જોઈને ઘણો ખેદ થયો. પણ કહે છે કે "સૂરિએ એક પાકું કહોળું મંગાવી તેમાં પ્રવેશ કરીને લૂતાને ત્યાં મૂકી દીધી "અને કહોળાને હવડ કૂવામાં નાંખી દેવરાવ્યું."

પ્રમાણે પોતાના રાજવંશી શિષ્યને ઉપદેશ કરીને હેમચંદ્રે દેહ છોડ્યો. રાજા ભાવથી પગે લાગ્યો ને ખેદ પામી મહા આચાર્યની દહનક્રિયા કરી અને તેણે તથા તેના સામંતોએ ચિતાની અનુપમ પવિત્ર રાખ કપાળે ચોપડી, ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળ્યો. રાજાએ લૌકિક કામકાજ છોડી દઈને ત્યારથી ધ્યાન કરવા માંડ્યું. છેવટે તેનો આત્મા શરીરદ્વારમાંથી નીકળીને સ્વર્ગે ગયો.

વઢવાણનો સાધુ (મેરૂતુંગ) આ પ્રમાણે વૃત્તાન્ત લખે છે, પણ મહા હેમચંદ્રના મરણ વિષે જૈન અથવા બ્રાહ્મણોની અદ્ભુત દંતકથાઓ ચાલે છે.

બ્રાહ્મણોના વૃત્તાન્તમાં લખે છે કે કુમારપાળ મેવાડના રાજાની કુંવરી સિસોદિણી વેરે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેણે તેને પરણવાને ખાંડું મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજાનો એવો નિયમ છે કે રાણિયોએ પ્રથમ હેમાચાર્યને અપાસરે જઈને જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણિયે પાટણ જવાની ના કહી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં નહિ આવે એવી ખાતરી કરી આપો તો હું આવું. ત્યારે કુમારપાળનો દસોંદી ભાટ જયદેવ કરીને હતો તે વચ્ચે જામીન થયો. એટલે રાણિયે અણહિલપુર જવાની હા પાડી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી હેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે સિસોદિણી રાણી કદિ મારી પાસે આવ્યાં જ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને ત્યાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રિયો તેને જોવાને ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોષાક પ્હેરાવીને છાનીમાની પોતાને ઘેર તેડી આણી. રાત્રે ગઢની ભીંત ભાટે કોચી ને ત્યાંથી રાણીને લઈ ચાલ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજાના જાણવામાં આવી ત્યારે તે બે હજાર ઘોડું લઈને તેના ઉપર ચડ્યો. ઈડર દશ ગાઉ રહ્યું ત્યાં આગળ પેલાં નાશી જનારાંને રાજાએ ઝાલી પાડ્યાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું: "જો "તમે ઈડરમાં જઈ પ્હોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે બસેં ઘોડું છે. "જ્યાં સુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રહેશે ત્યાં સુધી અમે કોઈનો પણ

અજયપાળ કેવો હતો એ સર્વેના જાણવામાં હતું તેથી કુમારપાળ પછી ગાદિયે કોણ બેસશે એ ભાંજઘડનો નિવેડો આણવાને આ એક સારો ઉપાય યોજાયો હતો. પણ આવું કૃત્ય જીર્ણ થઈ શકે નહિ. હેમચંદ્ર પ્રથમ જ દેવલોક પામ્યા અને ત્યાર પછી કુમારપાળ દેવ થયો. ઉપર વાગ્ભટનું નામ અમે આપ્યું છે તેને બદલે ઉદયન મંત્રીનું નામ કેટલાક આપે છે પણ અમે જે સંસ્કૃત પ્રતિ જોઈ છે તેમાં વાગ્ભટનું નામ છે. અને તે અમને ખરૂં લાગે છે, કેમકે આ સમયે તો ઉદયન દેવલોક પામ્યો હતો અને તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર વાગ્ભટ—વાહડ અથવા બાહડ કહેવાતો તે થયો હતો. ર. ઉ.

હાથ તમને અડકવા દઇશું નહિ." એ પ્રમાણે કહીને સામા ચડી આવેલા ભણી તે ફર્યો; પણ રાણીની હિમ્મત ચાલી નહિ, એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપઘાત કર્યો. ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડીને શું કરો છો? રાણી તો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે? પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘર ભણી પાછી વળી.

જયદેવ ભાટે જાણ્યું કે મારી લાજ ગઈ, માટે હવે મારે જીવવું નહિ. તે સિદ્ધપુર ગયો, અને પોતાની નાતના લોકોને કંકોતરિયો મોકલી કે "આપણી નાતની પ્રતિષ્ઠા લઈ લેવામાં આવી; માટે જેઓ મારી સાથે "બળી મરવાને રાજી હોય તેઓએ તૈયાર થવું." પછી ત્યાં શેલડીનો ઢગલો કરયો, અને જેઓ પોતાની સ્ત્રી સહિત બળી મરવાના હતા તેમણે બબ્બે ઝંડા (સાઠા) લીધા; અને જે એકલા બળવાના હતા તેમણે દરેક અકેકો લીધો; તેમણે ચિતા અને ઝમોર ખડકી. પ્હેલી ઝમોર સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીની તીરે કરી. બીજી પાટણથી એક તીરવાને છેટે કરી, ને ત્રીજી તે નગરના દરવાજાની પાસે ખડકી. પછી અકેકી ઝમોરમાં સોળ સોળ ભાટ પોતાની સ્ત્રિયો સુધાંત બળી મૂવા. જયદેવનો ભાણેજ કનોજ હતો. તેને પણ કંકોતરી મોકલી હતી, પણ તેની માએ તેને પ્હોંચાડી ન હતી, કેમકે તેને તે એકનો એક જ હતો; તથાપિ ભાટનો ગોર ઝમોરની રાખની ગુણો ભરીને ગંગામાં નાંખવાને નીકળી ચાલ્યો તે કનોજ આવ્યો. ત્યાં જયદેવનો ભાણેજ નાકાદાર હતો તેણે જાણ્યું કે માલ લઈ જાય છે તેથી દાણ માગ્યું. એટલે બ્રાહ્મણે જે માલ હતો તેનું નામ લીધું. એટલે ભાટે વધારે પૂછપરછ કરી ત્યારે તેણે જે નિપજ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું. પછી તે પોતાનું કુટુંબ એકઠું કરીને તેમને પાટણ લઈ આવ્યો અને કેટલીક ઝમોર ખડકીને સર્વે બળી મુવાં. એક સ્ત્રીને તરત જ એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો તે ગોરને સોંપીને પોતાના ધણીની સાથે બળી મોઈ; અને હાલમાં પાટણ પરગણામાં ભાટ છે તેઓ કહે છે કે અમે એ છોકરાની પ્રજા છિયે.

શંકરાચાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા તે આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને જ આવ્યા, ને તે પ્હેલાં પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓ એકબીજાનો ધિક્કાર કર્યાં કરતા હતા. આ વેળાએ જૈન સાધુ એક લક્ષ હતા. એક દિવસે કુમારપાળ રાજા સુખપાલમાં બેશીને ચૌટા વચ્ચે થઈને જતો હતો તે વેળાએ હેમાચાર્યના એક શિષ્યને તેણે પૂછ્યું: "મહારાજ! આજે શી તિથિ "થઈ?" તે દિવસે અમાસ હતી પણ ભૂલથી જતિથી પૂનમ કહી જવાઈ. તે વાત પાસે બ્રાહ્મણો હતા તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે હશી પડ્યા ને જતિની મશ્કરી કરી બોલ્યા: "એ મૂંડિયો તે શું જાણે? આજે તો અમાસ થઈ."

આવું સાંભળીને કુમારપાળે ઘેર જઈને હેમચંદ્રને તેડું મોકલ્યું ને એક મુખ્ય બ્રાહ્મણને પણ બોલાવ્યો. તેવામાં જ હેમાચાર્યનો શિષ્ય અપાસરે જઈ પ્હોંચ્યો અને ઘણો શરમીંદગો તથા શોકાતુર થઈ ગયો. તે ઉપરથી આચાર્યે પૂછ્યું કે શું થયું છે? ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે તેને કહી સંભળાવ્યું. એટલે આચાર્યે કહ્યું: "કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ." એવી વાત થાય છે એટલામાં તો રાજાનું તેડું આવી પ્હોંચ્યું ને હેમાચાર્ય તેની સાથે દરબારમાં ગયા. કુમારપાળે પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઈ? બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આજે તો અમાસ થઈ; પણ હેમચંદ્રે કહ્યું કે પૂનમ થઈ. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું: "એનો નિર્ણય "રાત પડશે ત્યારે થશે જો પૂનમ હશે તો આખો ચંદ્ર દેખાશે ને અમે સર્વે "બ્રાહ્મણો આ રાજ્ય છોડીને જઈશું; પણ જો ચંદ્ર ઉગે નહિ તો જતિયોને "ફ્હાડી મૂકવા" હેમચંદ્રે આ ઠરાવ માન્ય કર્યો ને અપાસરે ગયા. તેને એક જોગણી પ્રસન્ન થઈ હતી તેની સાધના કરી. એટલે તેણે એવું આવરણ કરી દીધું કે ખરેખરો પૂર્વમાં ચંદ્ર ઉગ્યો છે એમ સર્વને લાગ્યું. આવો બનાવ બન્યો તેથી બ્રાહ્મણો હાર્યા એવું ઠરી ચૂકયું ને તેઓએ રાજ્ય છોડીને જવું એમ ઠર્યું.[1]

ભાટોની વાતથી અણહિલવાડ ભણી શંકરાચાર્યનું[2] મન ખેંચાયું હતું; તે આ પ્રસંગે સિદ્ધપુર આવી પ્હોંચ્યા. બ્રાહ્મણોએ જાણ્યું કે સવારમાં તો આપણે રાજ્ય છોડીને નીકળી જવાનું છે એટલે રતોવાઈ તેમને પાટણ તેડાવ્યા. સવારમાં કુમારપાળે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને આજ્ઞા કરી કે રાજ્ય છોડીને જાઓ. શંકરસ્વામી આગળ આવીને બોલ્યા: "કોઈને રાજ્ય છોડી, ફ્હાડી મૂકવાની શી અગત્ય છે? આજે નવ ઘડી જતાં સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા "છોડીને આખા દેશ ઉપર ફરી વળશે" આવું સાંભળીને રાજાએ હેમાચાર્યને

---

૧ કુમારપાળ પ્રબંધમાં એમ છે કે, રાજાએ હેમચંદ્ર સૂરિને પૂછ્યું કે આજે કઈ તિથિ થઈ; ઉત્તરમાં સૂરિ અમાસને બદલે પૂનમ છે એમ બોલી ગયા. આવું સાંભળી દેવબોધિયે હાસ્યમાં કહ્યું કે જ્યારે સૂરિ આમ બોલે છે ત્યારે લોકોના સદ્‌ભાગ્યથી આજે પૂર્ણિમા જ થશે. સૂરિએ કહ્યું કે રાત્રે બધું જણાઈ રહેશે. પછી તેણે આ ચમત્કારની ખાતરી કરવા માટે એક ઘડીમાં એક યોજન (ચાર ગાઉ) ચાલે એવી સાંઢણી ઉપર સવાર કરીને પૂર્વ દિશા ભણી માણસો મોકલ્યાં. ક્હે છે કે હેમાચાર્યે પૂર્વે શ્રી સિદ્ધચક્ર મંત્ર જે તેને દેવતાએ આપેલો હતો તેનો ઉત્તમ પ્રયોગ કર્યો. તેથી પૂર્વ દિશામાં સંધ્યાકાળે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે પરોઢિયે પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત પામ્યો. આ ચમત્કાર જોવાને મોકલેલા માણસોએ પણ આવીને વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો તેથી સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ૨. ઉ.

૨ આહિ શંકરાચાર્ય નહિ પણ તેમના પરંપરાગત શિષ્ય દેવબોધાચાર્ય. ૨. ઉ.

બોલાવીને પૂછ્યું: "સંન્યાસિયે પ્રલય થવાનું ભવિષ્ય વર્ત્યું છે તે પ્રમાણે થશે કે "નહિ ?" હેમાચાર્યે કહ્યું: "એમ બનનાર નથી." એમ કહી જૈનમતનો અભિપ્રાય કહી બતાવ્યો કે, "જગતને ઉત્પન્ન કર્યું નથી ને તે નાશ પામવાનું નથી." શંકરસ્વામી બોલ્યાઃ "ઘડી માંડો ને શું થાય છે તે જુવો." ઘડી માંડીને ત્રણ જણ પાસે બેઠા. જ્યારે નવમી ઘડી થવા આવી ત્યારે તેઓ મહેલને ઉપલે મેડે ચડ્યા અને પશ્ચિમ ભણીની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાનાં મોજાં ઝડપથી ધશી આવતાં દેખાયાં. નગરનાં સર્વ લોક બૂડી મુવાં ત્યાં સુધી ઉપરાઉપરી મોજાં આવવા લાગ્યાં. રાજા અને બન્ને ધર્માચાર્ય તેમ તેમ ઉંચા ઉંચા જવા લાગ્યા. પણ પાણી તો તેમના ઉપર ચડી આવવા લાગ્યું. છેવટે તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લે સાતમે માળે ગયા, ને નીચે જોયું તો આખું નગર, ઉંચામાં ઉંચાં ઝાડ, દેવાલયનાં શિખર એ સર્વ પાણીમાં બૂડી ગયાં ને સર્વ ઠેકાણે કશું નહિ પણ જળજળમય થઈ ગયું. કુમારપાળે ગભરાઈનિ શંકરસ્વામી ભણી જોઈનિ પૂછ્યું: "ઉગરવાનો કોઈ "ઉપાય છે ?" તેમણે કહ્યું: "પશ્ચિમ દિશામાંથી એક હોડી આવશે તે આ "બારી આગળ થઈને જશે. તેમાં જે કૂદી પડશે તે ઉગરશે." ત્રણે જણ કેડો બાંધીને હોડીમાં કૂદી પડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. તરત જ આઘે એક હોડી જણાઈ; તે પાસે આવવા લાગી, ત્યારે શંકરસ્વામિયે રાજાનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: "આપણે એક બીજાને હોડીમાં ઉતારવાને આશ્રય આપવો જોઇયે." પછી તે હોડી બારી આગળ આવી પ્હોંચી. એટલે રાજાએ તેમાં કૂદી પડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ સ્વામિયે તેને પાછો ખેંચી રાખ્યો. પરંતુ હેમાચાર્ય તો જીવ બચાવવાને એકદમ બારિયેથી તે હોડીમાં કૂદી પડ્યા. દરિયો ને હોડી એ સર્વ કાર્મિક હતું તેથી તે નીચે ફરસબંદી ઉપર પડ્યા ને તેના ભેંચા નીકળી ગયા. પછી જૈન ધર્મ પાળનારાઓને કત્લ કરવાનું કામ ચાલ્યું; અને કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો.

અમે આ પ્રસંગ સંબંધી હવે જૈન લેખકોની વાત લખિયે છિયે, તેમાં બ્રાહ્મણોના આચાર્ય વિષે મુખ્યત્વે કરીને કથન આવે છે. એ વાત કોઈ જેવા તેવા પાસેથી મળેલી નથી પણ જૈન ધર્મની એક પુનમિયા[1] શાખાના શ્રીપૂજ નામે ઉમેદચંદજી અથવા ઉમેદપ્રભાસૂરિ કરીને પાટણમાં છે તેમની પાસેથી મળેલી છે.

સૂરિ કહે છે કે દંડિયો જોગી,[2] હેમાચાર્યને શાસ્ત્રવાદ કરીને જિત-

૧ અમાસને પૂનમ કહેનાર શિષ્યોના જે શિષ્ય થયા તે પૂનમિયા ગચ્છના કહેવાયા. ર. ઉ.

૨ શ્રીશંકરસ્વામી, હાથમાં દંડ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે દંડી કહેવાય છે તેને બદલે ધિઃકાર બતાવા તેમને દંડિયો જોગી કહ્યા છે.

વાનો યત્ન કરવા સારૂ કર્ણાટકમાંથી આવ્યો. તે આ અણહિલવાડ નગરમાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, અને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને ઘણા ઉપાય કર્યા, પણ કશાથી વળ્યું નહિ. હેમાચાર્યને બે મુખ્ય શિષ્ય હતા, એક રામચંદ્ર[1] ને બીજો બાળચંદ્ર; તેમાં બાળચંદ્ર તેને ઓછો ગમતો હતો. આ સમયે હેમાચાર્યની સૂચનાથી કુમારપાળ રાજા પારસનાથનું દેરાસર બંધાવતો હતો. દેરાસર તૈયાર થાય ત્યારે બાળચંદ્રે વચમાં અડચણ નાંખવાનો મનસુબો કરી રાખ્યો. પારસનાથની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મુહૂર્ત્ત હેમાચાર્યે નક્કી કરી રાખ્યું ને બાળચંદ્રને કહ્યું કે ઘડી માંડીને વેળા થાય એટલે

---

૧ કુમારપાળ પ્રબંધ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે કે, હેમચંદ્રના ગચ્છમાં વિરોધ પેઠો હતો. રામચંદ્ર મુનિ ઘણો વિદ્વાન્ હતો, તેણે પ્રબંધશત, નિર્ભય ભીમવ્યાયોગ આદિ પુસ્તકો રચેલાં છે. તે હેમસૂરિનો શિષ્ય હતો. ગુણચંદ્ર મુનિ જે દેવસૂરિનો શિષ્ય હતો અને જેણે તત્ત્વપ્રકાશિકા તથા હેમવિભ્રમસૂત્ર ટીકા ગ્રન્થ રચેલા છે, એ આદિનો એક પક્ષ હતો; તેમ જ બાળચંદ્ર સામા પક્ષમાં હતો. તેણે કુમારપાળના ભત્રિજા અજયપાળ સાથે મૈત્રી કરી હતી. એક સમયે કુમારપાળ, હેમચંદ્ર, અને આહડ રાત્રિની વેળાએ ગુપ્ત વિચાર કરવા લાગ્યા કે, પછવાડે ગાદીનો વારસ કોને કરવો ? હેમચંદ્રે કહ્યું કે પ્રતાપમલ્લ તમારો ભાણેજ છે (ઘણું કરીને તેની કુમારી લીલુનો પુત્ર) તેને ગાદીપતિ કરશો તો તે ધર્મનું રક્ષણ કરશે. અજયપાળ દુરાશયી, અસત્યવાદી, અને અધર્મી છે. રાજનીતિમાં કહ્યું છે કે, ધર્મશીલ, ન્યાયી, પાત્રદાતા, ગુણાનુરાગી, અને પ્રજાવત્સલ રાજા હોય તે રૂડી રીતે રાજ્ય કરી શકે. અજયપાળ તમારાં કરાવેલાં ધર્મસ્થાનકોનો નાશ કરાવે એવો છે. આ વાત બાળચંદ્રના સાંભળવામાં આવી, એટલે તેણે અજયપાળને કહી દીધી, અને કુમારપાળે પ્રતાપમલ્લને ગાદિયે બેસાડવાની તજવીજ ચલાવી તે ઉપરથી રાજ્યમાં ખટપટ ઉઠી. અજયપાળે કોઈ દુષ્ટના હાથે રાજાને ઝેર દેવરાવ્યું, તેથી તેને કંપ થયો. રાજા સમજી ગયો કે મને ઝેર દીધું, તેથી વિષ ઉતારનારી છીપ જે મલ્લિકાર્જુનના ભંડારમાંથી બાહડ લઈ આવ્યો હતો તેનું સ્મરણ થયું અને તપાસ કરાવ્યો તો જણાયું કે અજયપાળે તે છીપ પણ ચોરી લીધી છે. પ્રબંધચિન્તામણિમાં તો એમ છે કે, હેમાચાર્યે પોતાનું આયખું ૮૪ વર્ષનું વર્ત્યું હતું તે પ્રમાણે અવસર આવ્યો, એટલે અનશન કરી અંતકાલ સમયે કરવાની આરાધના ક્રિયા કરવા માંડી. તે જોઈ કુમારપાળને ઘણો ખેદ થયો. ત્યારે હેમાચાર્ય બોલ્યા:–"હે રાજન્! તમે કલેશ શું કરવા કરો છો ? તમારૂં આયખું પણ "છ માસ પછી પૂરૂં થવાનું છે માટે તમે પણ જીવતાં ઉત્તરક્રિયા કરી લ્યો." એમ બોધ કરતા તે મરણ પામ્યા. કુમારપાળે પછવાડે ઘણો શોક કરચો, અને જ્યારે પોતાનો અવધિ આવ્યો ત્યારે, હેમચંદ્રે સમજાવેલા વિધિ પ્રમાણે તે સમાધિસ્થ થઈ, દેવલોક પામ્યો. આ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે બેમાંથી એકયને કોઇયે ઝેર દેઈ મારી નાંખ્યા નથી; પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમનો દેહાન્ત થયો છે. ર. ઉ.

કહેજે. તેણે દગો રાખીને અશુભ વેળા બતાવી, તેથી પરિણામ એ થયો કે દેરાસરમાં આગ લાગી ને ઘણુંખરૂં નાશ પામ્યું. આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને હેમાચાર્ય જે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેમના મનને ઘણો ધક્કો લાગ્યો. કુમારપાળે આવીને દેરાસર ફરી બાંધવાની તેને સલાહ પૂછી, ત્યારે ધર્માચાર્યે કહ્યું: "હવે ફરી શા સારૂં બાંધવું? તમારે ને મારે હવે જીવવાના છ[1] "મહિના રહ્યા છે." રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો ને તે મનસુબો જવા દીધો.

પછી તરત જ એક વાર રામચંદ્ર કંઈ કામે ગયો હતો તેથી શ્રાવકને ઘેર વોહોરવા હેમાચાર્યે બાળચંદ્રને મોકલ્યો. બાળચંદ્ર જેવો વોહોરવા જતો હતો તેવો તેને દંડિયો જોગી મળ્યો. તેણે પૂછ્યું:–"તું આવો ઉદાસ કેમ દેખાય છે? "હું જાણું છું કે તારા ગુરૂની તારા ઉપર કૃપા નથી પણ જો તારી ઇચ્છા "હોય તો હું તારા ગુરૂને વશીકરણ કરૂં." પછી તે પ્રમાણે બાળચંદ્ર દૂધ લઈ જતો હતો તેમાં તેણે, પોતાની આંગળી ફેરવી અને નખમાં ઝેર ઘાલી રાખ્યું હતું તે તેમાં મેળવી દીધું. શિષ્યે પાછા આવીને હેમાચાર્યને દૂધ ધર્યું, તેમણે તે પીધું ને મરણ પામ્યા. દેરાસર કદિ પૂરૂં થયું નહિ, અને હેમાચાર્યના મરણ પછી દંડિયો ધર્મને હરકત કરવા લાગ્યો.

---

૧ કુમારપાળ ગાદિયે બેઠો ત્યારે પચાશ વર્ષનો હોવાનું પ્રબંધચિન્તામણિનો કર્ત્તા કહે છે. તે આશરે ૩૧ વર્ષ રાજ કર્યા પછી સન ૧૧૭૪(સંવત્ ૧૨૩૦)માં મરી ગયો. લુતા નામે કોઢથી તે મરી ગયાનું કહેવાય છે. વળી કુમારપાળ પ્રબંધમાં આપેલી બીજી વાતમાં એમ કહેલું છે કે કુમારપાળને તેના ભત્રીજા અને તેના પછી ગાદિયે બેસનાર અજયપાળે કેદ કર્યો. કુમારપાળ પ્રબંધમાં કુમારપાળનું રાજ્ય બરોબર ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને ૨૯ દિવસ ચાલ્યું એમ કહેલું છે. કુમારપાળના અમલનો પ્રારંભ સંવત્ ૧૧૯૯(ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના માગશર શુદિ ૪ થી ગણાય તો કાર્ત્તિક શુદિથી બેસતું વર્ષ ગણતાં સંવત્ ૧૨૨૯ના ભાદ્રપદમાં તેના રાજ્યઅમલના અંતની મિતિ થશે અને ગુજરાતી પંચાંગ પ્રમાણે આષાઢથી બેસતું વર્ષ ગણિયે તો તેના રાજઅમલના અંતની મિતિ સંવત્ ૧૨૩૦ના ભાદ્રપદમાં થશે. સંવત્ ૧૨૨૯ અને ૧૨૩૦ એ બેમાંથી ખરૂં વર્ષ કયું તે વિષે શક છે. કારણ કે ભિલ્સા પાસે ઉદયપુરમાં સંવત્ ૧૨૨૯ વૈશાખ શુદ ૩ ના લેખમાં એ સાલમાં અણહિલપુરમાં રાજ્યકર્ત્તા કુમારપાળના ક્રમાનુયાયી અજયપાળને વર્ણવ્યો છે. આથી કુમારપાળનું મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૨૯ના વૈશાખ માસ પ્હેલાં એટલે સન ૧૧૭૩ માં થયું હશે. અમારી પાસે એક જુનું પટ્ટાવલિનું પાનું છે તેમાં સં. ૧૧૯૯ ના કાર્તિક શુદિ ૩ થી તે માર્ગશીર્ષ શુદિ ૪ સિદ્ધરાજની પાદુકા ગાદી ઉપર રાખીને કારભારિયોએ રાજ્ય ચલાવ્યાનું જણાવ્યું છે. ત્યાર પછી સં. ૧૨૨૯ ના પોષ શુદિ ૧૨ સુધી કુમારપાળે વર્ષ ૩૦, માસ ૧, અને દિવસ ૭ રાજ્ય કર્યું લખ્યું અને વિચારશ્રેણીમાં પણ એમ જ છે. ૨. ઉ.

કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત.

સોમેશ્વરકૃત કીર્ત્તિકૌમુદીમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—**મહીમંડળમાં** માર્ત્તંડ જેવા **સિદ્ધરાજની** પછી **કુમારપાળ** ગાદિયે બેઠો. તે પ્રજારંજિતવાન્ એટલે પ્રજાને પોતાના પ્રતિ જેણે અનુરાગી કરી હતી. વળી **પૃથુ** આદિ પૂર્વે થયેલા રાજાએ પોતાના ગુણની સ્થાપના તેનામાં કરી હતી. તેણે રાજાઓને જેમ બાણથી જિત્યા હતા તેમ જ વળી લોકપ્રિય એવા પોતાના ગુણ વડે પણ જિત્યા હતા. તેમ પોતાના પૂર્વજોને પણ ગુણવડે જિત્યા હતા. તેને **વી**તરાગ ઉપર પ્રીતિ હતી. તે ઈન્દ્રની પેઠે અમૃતાર્થી હતો, એટલે મૃતના પૈસામાં તમા રાખતો નહતો. તરવારના પાણીથી ન્હાયેલી શૂરવીરોની લક્ષ્મીનું તે ગ્રહણ કરતો હતો; પણ બાષ્પજળધાર વડે ધોવાયલી કાયરની લક્ષ્મી લેતો નહિ. યુદ્ધપ્રસંગમાં શૂરની સામે પગલાં ભરતો તો પણ તેમની સ્ત્રિયોને પીઠ બતાવતો હતો, એટલે કે તેમના ભણી કુદૃષ્ટિ કરતો ન હતો. જાંગલ પતિના હૃદયમાં કુમારપાળનું બાણ ભોંકાયલું હતું તેથી તે શીશકારો ભણી ગયો હતો. કોકણ દેશના રાજાનું, (મલ્લિકાર્જુન) ચૂડારત્નની પ્રભાથી ચકચકિત થતું, અને ગર્વથી કોઇને નમેલું નહિ એવું માથું તેણે બાણવતી ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખ્યું હતું, અને બલ્લાલની પણ તેવી સ્થિતિ કરી હતી. દક્ષિણના રાજાને જિતીને બે હાથી લીધા હતા. દાંતે તરણાં લીધેલા રાજા અને મોંમાં તરણાં લીધેલાં પશુઓની જાણે પ્રાર્થનાથી અહિંસાવ્રત્ત ધારણ કર્યું હતું.

કુમારપાળ પ્રબંધમાં કુમારપાળના દિગ્વિજય સંબંધી લખતાં કુહે છે કે,—

પૂર્વમાં—કુરૂ, **સૂરસેન** (મથુરા), કુશાર્ત, **પાંચાલ**, **વિદેહ**, **દશાર્ણ** અને **મગધ** આદિ દેશ.

ઉત્તરમાં—**કાશ્મીર**, ઉડ્ડિયાણ, **જાલંધર**, સપાદલક્ષ, અને પર્વત પર્યંતના દેશો.

દક્ષિણમાં—**લાટ**, મહારાષ્ટ્ર, અને તિલંગ આદિ દેશ.

પશ્ચિમમાં—**સુરાષ્ટ્ર**, **બ્રાહ્મણ** વાહક, પંચનદ, સિન્ધુ અને સોવીર આદિ દેશ.

એ સર્વે સાધ્ય કરી લઈને અનેક કોટી દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. તે સાથે ૧૧ લાખ ઘોડા, ૧૧૦૦ હાથી, પાંચ હજાર રથ, ૭૨ સામંત અને અઢાર લાખ પાયદલ સહિત તે **અણહિલવાડ** આવ્યો.

આ દિગ્વિજયના પ્રમાણ વિષે **શ્રીવીર** ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે,—

आगंगमैंद्रीमाविंध्यं याम्यामासिन्धु पश्चिमाम् ।
आतुरुष्कं च कौबेरी चौलुक्यः साधयिष्यति ॥

પૂર્વમાં ગંગા નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં સિન્ધુ નદી અને ઉત્તરમાં તુર્કસ્થાન સુધીના દેશ કુમારપાળ સાધી લેશે.

કુમારપાળના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે દૂર દેશાવરોમાં જે શિલાલેખો છે તે સાક્ષી પૂરે છે.

આરભટ અથવા જેનું પ્રસિદ્ધ નામ આહડ હતું અને જે કુમારપાળનો એક અમાત્ય હતો તેણે રંગાદિક તાબાના સગવાડ ગામનો અર્ધભાગ દાનમાં આપ્યો હતો. એ લેખ ભીલસાની પાસે ઉદયપુરના એક દેવલમાં છે તે શ્રીકુમારપાળના નામનો છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨(ઇ. સ. ૧૧૬૬)નો અક્ષય તૃતિયા, સોમવારનો એટલે વૈશાખ શુદિ ૩ સોમવારનો છે. બીજો લેખ ઉપરના લેખની નીચે છે, તે ઉપરનો નોંધેલો સંવત્ જતો રહ્યો છે પણ પૌષ શુદિ ૧૫ ગુરૂવારે જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ હતું ત્યારે ઉદયપુરમાં કુમારપાળનિયુક્ત महामात्य श्री जसोधवल તે વિભાગનો સુબો હોતાં કારણાદૌ સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર (સહિ શિક્કો કરવાનું કામ) ચલાવતો હતો તેવામાં તેણે દેવશ્રી પ્રીત્યર્થે કાંઇક ધર્મનું કાર્ય કરાવ્યું છે. આ લેખના કેટલાક અક્ષરો જતા રહ્યા છે, તેમ જ છેવટની લીટિયો પણ જતી રહી છે, તેથી યથાસ્થિત વિગત આપી શકાતી નથી. પણ ભાવાર્થ એટલો જ છે કે, કુમારપાળનું તે સ્થાનમાં પણ રાજ્ય હતું. (પ્રાચીન ગૂજરાત.)

મારવાડમાં જોધપુરની પેટા જાગીર રતનપુરની છે, ત્યાં શહરની બ્હાર પશ્ચિમમાં શિવનું જૂનું દેરૂં છે, તેના ઘુમટમાં એક શિલાલેખ છે; તે ઉપર સંવત્ નથી પણ તે સંવત્ ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધીની ગમે તે સાલનો હોવો જોઇયે. આ લેખમાં નીચે પ્રમાણે કથન છે:—

સમસ્તરાજાવલીવિરાજિત મહારાજાધિરાજ પરમ ભટ્ટારક પરમેશ્વર નિજભુતવિક્રમરણાંગણ વિનિર્જિત.........પાર્વતીપતિવરલબ્ધ પ્રૌઢ પ્રતાપ શ્રીકુમારપાળદેવ કલ્યાણવિજયરાજ્યે.........રત્નપુર ચોરાશીના મહારાજ ભૂપાળ શ્રીરાયપાળદેવ થકી પ્રાપ્ત થયેલું છે મહા આસન (ગાદી) એવા શ્રીપૂનપાક્ષદેવ તેમની મહારાણી શ્રીગિરિજાદેવિયે અમાસ પર્વણીને દિવસે તથા શ્રેષ્ઠ તિથિએ પ્રાણીહિંસા કરવી નહિ એવું અભયદાન (અમારિદાન–પ્રાણી નામ અભયદાન આપ્યું. એટલે પ્રતિપક્ષની અગિયારશ, ચૌદશ, અને અમાવાસ્યા અને બીજી શ્રેષ્ઠ તિથિ હોય તે વેળાએ જીવહિંસા ન થવા, સંસાર અસાર છે એમ જાણી ઠરાવ કર્યો. તે સાથે વળી ઉપર જણાવેલી તિથિઓએ જીવ છોડાવવાને માટે ઉપજ થવા માટે ભૂમિદાન કર્યું, તથા એમ પણ ઠરાવ્યું કે એ તિથિઓએ જે જીવહિંસા કરશે તેનો ૪ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. નડ્ડૂલપુર(નાડોલપુર)વાસી પ્રાગ્વાટ વંશનો શુભંકર નામે જે સુશ્રાવક સાધુ ધાર્મિક હતો તેના બે પુત્ર નામે પતિગ અને સાલિગ છે

તેમની હસ્તક જિવહિંસા ન કરવાનું શાસન પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વહસ્ત શ્રીપૂતપાક્ષદેવસ્ય લિખિતમિદં પારિ૰ લક્ષ્મીધર સુત ઠ. જસપાલેન પ્રમાણું ઇતિ.

મારવાડમાં બાડમેર તાબાના હાથમાની પાસે કેરાડુ ગામ બારમેડથી આશરે દશ ગાઉ ઉપર છે. ત્યાં ઘણું જીર્ણ દેવલ અને ઘરોનાં ખંડેર છે. તેમાં એક દેવલના સ્તંભના પથ્થરમાં સંવત ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો કુમારપાળના સમયનો લેખ છે. તેમાં–રાજાધિરાજ પરમેશ્વર ઉમાપતિવરલબ્ધ પ્રૌઢ-પ્રતાપ–નિર્જિત સકલરાજભૂપાલ શ્રીમતકુમારપાળદેવ વિજયરાજ્યે શ્રીમહાદેવને હસ્તક શ્રીકરણાદૌ સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર હતો, તેવામાં શ્રીકિરાટકુપ, લાટ, હદ, ઈશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં ત્યારે મહારાજશ્રી આલણદેવે મહાશિવરાત્રીને દિવસે પ્રાણિયોને માટે અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે શુદિ અને વદિ પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી, અને ચતુર્દશીને દિવસે ત્રણે નગરમાં જીવહિંસા કરશે અથવા કરાવશે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. કોઈ પાપિષ્ટતર જીવવધ કરશે તેનો પાંચ દ્રમ દંડ કરવામાં આવશે. રાજકુટુંબ-માંથી કોઈ પ્રાણીનો વધ કરશે તો તેનો એક દ્રમ દંડ થશે. (આ કટારી) મહારાજશ્રી અલ્હણદેવના સ્વહસ્તની છે. મહારાજ પુતશ્રી કેલ્હણદેવની સંમતિ છે, તેના પુત્ર મહારાજ—લિ. સાંધિવિગ્રહિક ઠ. ખેલાદિત્ય. શ્રીનદ્રલ-પુર(નાડોલ)વાસી પ્રાગ્વટવંશના શુભંકર નામના શ્રાવકના પુત્ર જેઓ પૃથ્વીમાં ધાર્મિક ગણાયા તે પૂતિગ, તથા સાલિગ એ બંનેએ પ્રાણિયોનું અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું. (ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખનું અંગ્રેજી પુસ્તક પૃ. ૧૭૨ તથા ૨૦૬). ર. ઉ.

ચિતોડમાં બ્રહ્માનું મંદિર છે જે લાખણમંદિર કહેવાય છે તેમાં સંવત્ ૧૨૦૭(ઇ. સ. ૧૧૪૧)નો કુમારપાળનો લેખ છે તે ઉપર મહિનો અને મિતિ કોરેતલો ભાગ ટૂટી ગયો છે. તેમાં એવો ભાવાર્થ છે કે મૂળરાજ પછી કેટલીક પ્હેડિયે સિદ્ધરાજ થયો, અને તેના પછી કુમારપાળદેવ થયો. જેણે પોતાના અજિત મન અને બળવડે કરીને પોતાના સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા, જેની આજ્ઞાઓ બીજા પૃથ્વીપતિયોએ પોતાને મસ્તક ચડાવી લીધી, જેના પાદે શાકંભરીના રાજાને પોતાનું મસ્તક નમાવવાની અગત્ય પડી, જે પોતે જાતે સેવાલક સુધી અને શાલપુરી નગરી સુધી ચડાઈ લઈ ગયો અને પર્વતપતિયોને તેણે નમાવીને પોતાને પગે પાડ્યા.

સાત ક્ષેત્રનું પોષણ કરવાનો ઉપદેશ હેમચંદ્રે કુમારપાળને કર્યો તેમાં તેને કહેવામાં આવ્યું કે ૧ જિનમંદિર, ૨ જિનપ્રતિમા, ૩ જિનાગમ, ૪

સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્ર કહેવાય છે તેના સંબંધમાં ન્યાય માર્ગે મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો.

૧ જિનમંદિર બંધાવનારના સમ્યકત્વની શુદ્ધિ થાય છે, તેને તીર્થંકરની પદવી અને ઋદ્ધિ મળે છે, માટે રાજાએ તો એવાં મંદિર બંધાવી તેના નિર્વાહ માટે મોટા ભંડાર, ગામ, નગર, તાલુકા અને ગોદૂધ આદિ અર્પણ કરવાં.

નવીન મંદિર બંધાવવા કરતાં જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આઠ ગણું પુણ્ય થાય છે.

૨ જિનપ્રતિમા જે હીરા, ઇન્દ્રનીલ, અંજન, ચંદ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, રેષાંક, કર્કેતન, પ્રવાલ, સુવર્ણ, રૂપું, ચંદન, પથ્થર, અને મૃત્તિકા આદિ સારા પદાર્થોની બનાવે છે તે મનુષ્ય અને દેવલોકમાં મહાસુખ પામે છે, અને જે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા કરે છે તે તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા પામે છે. જે એક આંગળથી કરીને તે ૧૦૮ આંગળ સુધીની મણિરત્ન આદિની પ્રતિમા કરાવે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ઋષભ આદિ તીર્થંકરોની અંગુષ્ઠાપૂર વીર આસનવાળી મૂર્ત્તિ કરાવે તે પણ સ્વર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્કળ ઋદ્ધિ ભોગવી અનુત્તરપદ પામે છે.

૩ જિનાગામ,—જિનશાસ્ત્ર—જિનનું વચન, જિનાગમ લખાવનાર, તેનું વ્યાખ્યાન કરનાર, તે ભણનાર, અને બીજાને ભણાવનાર દેવ અને મોક્ષ ગતિ પામે છે. કુશાસ્ત્રથી થયેલા સંસ્કારરૂપ વિષનું સર્વ પ્રકારે ઉચ્છેદન કરવામાં જિનાગમ મંત્ર સમાન છે. ધર્મ, કૃત્યાકૃત્ય, ગમ્યાગમ્ય, અને સારાસાર આદિનું વિવેચન કરવામાં હેતુભૂત છે.

૪ સાધુ ઇત્યાદિ જે સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખી મુક્તિને માટે યત્ન કરે છે, જેનામાં ઉપદેશ કરી પાવન કરવાનો ગુણ હોવાથી જે તીર્થ કહેવાય છે; જેની બરાબરી બીજાથી થઈ શકતી નથી, જેને તીર્થંકર પણ નમસ્કાર કરે છે, જેનાથી સત્પુરૂષોનું કલ્યાણ થાય છે, જેની સ્ફુર્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે અને જેનામાં સર્વ ગુણોનો વાસ છે તે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા પૂજન કરવાને પાત્ર છે.

એ પ્રમાણે સાત ક્ષેત્રમાં ધન ખર્ચવાથી પુણ્ય થાય છે એવું જાણી કુમારપાળે તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું.

૧ **પાટણ**માં ૨૫ હાથ ઉંચો, ૭૨ જિનાલયથી યુક્ત, અને ૧૨૫ આંગળ ઉન્નત **શ્રીને**મિનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરીને પોતાના પિતાના કલ્યાણાર્થે ત્રિભુવનપાલ નામનો વિહાર બંધાવ્યો.

૨ પૂર્વે ઉંદરનું દ્રવ્યહરણ કર્યું હતું (જુવો પૃ. ૨૪૭) તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ઉંદરવસાહિકા બંધાવી.

૩ માર્ગે ચાલતાં પૂર્વે દેવશ્રી નામની સ્ત્રિયે કરંભો (એક જાતનો સાથવો જવનો શેકેલો લોટ દહિમાં નાંખેલો) આપ્યો હતો તેના સ્મરણાર્થે તે સ્થાને તેણે કરંભવસાહિકા કરાવી.

૪ માંસભક્ષણ નહિ કરવાનો નિયમ લેતાં પહેલાં એ પ્રસંગમાં થયેલા પાપની શુદ્ધિ કરવા માટે એક વેદીમાં સામસામા સોળ એવા ૩૨ પ્રાસાદ બંધાવી તે પ્રત્યેકમાં ૨૪ વર્ત્તમાન તીર્થંકર, ૪ વિહરમાન તીર્થંકર, તથા રોહિણી, સમવસરણ, અશોક વૃક્ષ, અને ગુરૂપાદુકાની સ્થાપના કરી.

૬ ખેરાળાથી સુમારે પાંચ ૭ ગાઉ ઉપર ટીંબા ગામ છે, તેની સમીપમાં તારણ નામે પર્વત છે તેનો મહિમા શ્રી શત્રુંજય પર્વતના જેવો જાણી તે પર્વત ઉપર શ્રી અજિતનાથપ્રાસાદ ૨૪ હાથ ઉંચાઈનો બંધાવ્યો અને તેમાં પ્રતિમા ૧૦૧ આંગળની ઉંચાઈની સ્થાપી.

સ્તંભતીર્થ અથવા હવણાં જે ખંભાતને નામે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં હેમાચાર્યની દીક્ષાની જગ્યાએ આલીગ નામની વસતિ (વસી) બંધાવીને તેમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની રત્નમય મૂર્ત્તિ અને હેમાચાર્યની સુવર્ણમય પાદુકા પધરાવી.

૭ વાગ્ભટ—વાહડ—બાહડ જે તેનો મંત્રી હતો તેણે એક પ્રાસાદ બંધાવા માંડ્યો હતો તે જોવા કુમારપાળ ગયો; તેવામાં નેપાળના રાજા ભણીથી ૨૧ આંગળના માપની શ્રી પાર્શ્વનાથની ચંદ્રકાન્તમણિની પ્રતિમા ભેટ આવી, તે જોઈ કુમારપાળે વાગ્ભટને કહ્યું કે, તમે મને આ ચૈત્ય આપો, એટલે તેમાં હું આ પ્રતિમા પધરાવું. મંત્રિયે પ્રસન્ન થઈ નમ્ર વચનથી કહ્યું કે, આ મહાપ્રાસાદનું નામ કુમારવિહાર થાઓ. પછી આ પ્રાસાદને ૨૪ જિનાલયોથી યુક્ત અષ્ટાપદ જેવો કરાવ્યો.

આ સર્વ ચૈત્યોમાં મ્હોટા ઉત્સવપૂર્વક, શ્રી હેમાચાર્યે પોતાને હાથે વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી. પૂજાને માટે ફુલઝાડથી સુશોભિત બાગ અર્પણ કરયા. પછી પોતાની આજ્ઞા પાળનારા રાજાઓ ઉપર મંત્રીની સહિથી આજ્ઞાપત્ર લખાવ્યાં કે, અમને આપવાની ખંડણીમાંથી તમારા દેશમાં હિમાલયના શિખર જેવા બહુ વિહારો કરાવો. ગૂજરાત, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, ભંભેરી, કચ્છ, સૈંધવ, ઉચ્ચ, જાલંધર, કાશી, સપાદલક્ષ, અન્તરવેદિ (ગંગાયમુના વચ્ચેનો પ્રદેશ), મારવાડ (મરૂ), મેવાડ (મેદપાટ), માળવા, આભીર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, અને કોકણ (કુંકુણ) એ અઢાર દેશોમાં કુમારપાળે કરાવેલા વિહારો શોભે છે.

એ પ્રકારે વિચિત્ર અને શુભ બિંબે કરીને વિરાજમાન ૧૪૦૦ (૧૪૪૪) નવા વિહાર (દેરાં) અને ૧૬,૦૦૦ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા.

(વિસ્તાર માટે જુવો કુમારપાળપ્રબંધ ભાષાંતર પૃ. ૨૨૩–૨૩૭.)

ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ટ ૧૮૨મે અજાયબ જેવી એક શકભરેલી વાત જણાવે છે કે "**કુમારપાલે લાર** નામની જાત પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકી. આ **લાર** જાતને **લાટ** (દક્ષિણ ગૂજરાત) અથવા **લાડ** વાણિયાની જાત સાથે કંઈ સંબંધ હોય એ અસંભવિત જણાય છે.

"**લારસ્તાન** એ પૂર્વ રેખાંશ ૫૫–૫૮માં આવેલો પ્રદેશ છે, તે **ઈરાની** અખાતના બંદર **અબ્બાસ** ભણીના ભાગમાં એ અખાતથી ઉત્તરમાં **કારમાન** આવેલો છે, તેની વાયવ્ય કોણમાં **ફાર્સ** છે, ઈશાન કોણમાં, તથા પૂર્વમાં **મકરાન** આવેલો છે.

"ઈરાનના બીજા પ્રાંતો કરતાં આ પ્રાંતની ઉપજ ઘણી ઓછી થાય છે અને તે દુર્બલ સ્થિતિનું ગણાય છે. છેક ઈરાની અખાતના કિનારા સુધી તેમાં મેદાન અને ડુંગરા વારા ફરતી આવે છે. તેમાં મીઠા પાણીની એટલી બધી અછત રહે છે કે, વર્ષા ઋતુમાં ત્યાંના દેશિયો ટાંકાં ભરી રાખે છે ત્યારે તેમનો નિર્વાહ ચાલે છે, એને ખજુરિયો તથા થોડા ઘણા ઘહુ અને જવનું વાવેતર થાય છે. તે ઉપર તેમનો ગુજારો ચાલે છે, આટલું પણ નિપજતું હોત નહિ તો એ પ્રદેશ વસવાને માટે છેક અયોગ્ય ગણાત. (Kinneir's Memoir)

નોશીરવાનનો એક શાહજાદો **લારીસ્તાનથી** દરિયા રસ્તે આવીને ૧૮,૦૦૦ હજાર માણસો સહિત **સુરત** ઉતર્યો હતો. ત્યાં ત્યાંના રાજાએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. (**રા. મા.** ભાગ ૧ લો પૃ. **૨૫૩**)

વળી ટૉડસ ટ્રાવલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ટ **૧૮૩–૮૪**માં લખ્યું છે કે **કુમારપાળચરત્રમાં** કહે છે કે **ગિજનીના ખાને** તેના ઉપર ચડાઈ કરી પણ તેના જ્યોતિષિયે ચોમાસામાં લડાઈ કરવાની ના કહી, અને મંત્રશાસ્ત્રના જોરથી હલ્લો કરનાર **ખાન** જે પલંગમાં સૂતો હતો તેને તે પલંગ સુદ્ધાંત આવીને **ચાલુક્ય** રાજાના મહેલમાં મૂક્યો. પછી બન્નેની વચ્ચે ઘણી મિત્રાઈ થઈ. **કુમારપાળરાસામાં** લખે છે કે—

ચોપાઈ—વાત હવિ પરદેશિ જસિ, **મુગલ ગિજની** આવ્યો તસિ;
સબલ સેન લેઈ નિજ સાથ, ગજરથ ઘોડા બહુ સંઘાત.
આંકસ બાજી લેઈ કરી, વાટઈ મુગલ **પાટણ** ફરી;
આવ્યા **મુગલ** જાણ્યા જસિ, દરવાજા લઈ ભીડ્યા તસિ.

ચિંતાતુર હુવા જન લોક, પાટણમાંહિ રહ્યા સહિ ફોક;
એક કહિ નર ખંડી જહિ, એક કહિ નર મંડી રહિ.
એક કહિ કાંઈ થાઇસે, એક કહિ એ ભાગી જસે;
એક કહિ એ નિસન્તરાય, એક કહિ નૃપ ચઠી ન જાય;
એક કહિ નૃપ નાસિ આજ, એક કહિ ક્ષત્રીની લાજ.

મુસલમાન લશ્કરથી ત્રાસી લોક ઉદયન મંત્રી કને ગયા. તેણે ધીરજ આપી અને તે હેમાચાર્યની પાસે ગયો એટલે તેણે ચક્રેશ્વરી દેવીને મોકલ્યાં.

ગુરૂ વચન દેવી સજ થઈ, નિશ ભરી મુગલ દલમાં ગઈ;
આવી જહાં સૂતો સુલ્તાન, નિદ્રા દેઈ કીધું વિજ્ઞાન.
પ્રહિ ઊગમતી જાગે જસિ, પસિ કોઈ ન દેખી તસિ;
પેખઈ ક્ષત્રીનો પરિવાર, અસુર તવ હઇડિ કરી વિચાર.

આમ થવાથી પાદશાહને પશ્ચાત્તાપ થયો. પરંતુ કુમારપાળે જણાવ્યું કે હું ચૌલુકયવંશી રાજા બાંધ્યાને મારવાવાળો નથી માટે તને મારીશ નહિ. એમ કહી માન રાખ્યું, તેથી બાદશાહ ખુશી થયો. અને કુમારપાળ સાથે મૈત્રી કરી પોતાનું લશ્કર પાછું લેઈ ગયો. આ બિના કુમારપાળે લીધેલા દશમા વ્રતમાં બન્યાનું જણાવ્યું છે.

આ ગ્રન્થકારો વિશેષ નામ ભાગ્યે જ લખે છે, પણ તેની પદવી કે ઇલ્કાબ લખીને જ ચલાવે છે. આ ગજનીનો ખાન કયો તેનું નામ આપ્યું નથી, તેથી ગુંચવારો થઈ પડ્યો છે, કેમકે મુસલમાની ઇતિહાસકોમાંથી કોઇયે કુમારપાળના સમયમાં ગિજનીથી હલ્લો કર્યાનું લખ્યું નથી. કુહાડી મૂકેલા કુંવર જલાલુદ્દીને સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને ઉમરકોટના રાજાને સપડાવ્યો હતો. એ વિષે હિન્દુઓનાં અને મુસલમાની લખાણોમાં સૂચન આપેલું નીકળે છે. તે સાથે ગિજનીના ખાનનો કુમારપાળના ઉપર હુમલો થયાનું ગણ્યું હોય તો કોણ જાણે. કર્નલ ટૉડ કહે છે કે મંત્રશાસ્ત્રના બળની જે વાત ઉપર લખવામાં આવી છે તે પાટણ લેવામાં આવ્યું હતું એવું બતાવવાને માટે માત્ર જોડી કહાડેલી છે. વળી આ વાતની સમાપ્તિનો વૃત્તાન્ત વિશેષ ચમત્કારી છે. કહે છે કે કુમારપાળની મુસલમાનો સાથેની મિત્રાઈ એટલી હદમાં વધી પડી કે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર તેને પ્રેમ વધ્યો. તેમાં હેમાચાર્યે પ્હેલ કરી, અને તેના રાજના ૩૪ મા વર્ષમાં ઝેર દેવાથી તે મરણ પામ્યો હોત નહિ તો હેમાચાર્યની પેઠે એ પણ મુસલમાની ધર્મમાં વટલી ગયો હોત. વિશેષમાં એમ પણ જણાવે છે કે હેમાચાર્યે આગલે

વર્ષે ગુજરી ગયા અને પોતાના અવસાન સમયે અલ્લાહ અલ્લાહ ઉચારતા મરણ પામ્યા. આવા એક જૈન મહાન્ આચાર્યનું વલણ સંતાડવાને માટે અને તેના ઉપરનો આરોપ દૂર કરવાને માટે તેને મરણાવસરે સંનિપાત થયાથી એમ બકતો હોવાનું કહેવાય છે. પણ તેના વટલવાની તોડી ન પડાય એવી સાબિતી એ છે કે તેને બાળવાને બદલે દાટવામાં આવ્યો હતો.

કુમારપાળપ્રબંધમાં હેમાચાર્યને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો એમ સાબિત કરવા માટે લખ્યું છે કે ચંદન, મલિયાગરૂ અને કર્પૂરાદિવડે સૂરિના દેહને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની ભસ્મ પવિત્ર માનીને રાજાએ તેનું તિલક કરીને નમસ્કાર કર્યો. તે જોઈ સામંતોએ પણ તેમ જ કર્યું. અને લોકોએ ભસ્મને અભાવે ત્યાંની માટી સુદ્ધાંત ખોદીને લઈ જવા માંડી, તેથી ત્યાં વિશાળ ખાડો પડ્યો તે પાટણમાં હેમખાડથી પ્રસિદ્ધ છે. ર. ઉ.

પ્રકરણ ૧૨.

અજયપાળ–બાળ મૂળરાજ–બીજો ભીમદેવ.

મેરૂતુંગ આચાર્ય લખે છે કે, સંવત્ ૧૨૩૦(ઇ૦ સ૦ ૧૧૭૪)માં અજયદેવ પાટ બેઠો.[1] કૃષ્ણાજી વળી એ કરતાં કાંઈ વધારે લખે છેઃ તે કહે છે કે,[2]

"સિદ્ધરાજની પાટ ઉપર કુમારપાળે બેશીને એકત્રીશ વર્ષ સુધી"
"રાજ્ય કર્યું. પછી તેને પણ કુંવર હતો નહિ તેથી તેનો ભત્રીજો અજય-"
"પાળ કરીને હતો તે અધિપતિ થયો, તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું."

દ્ર્યાશ્રયનો કર્ત્તા કહે છે કે, અજયપાળ અથવા અજયદેવ મરણ પામેલા રાજાના ભાઈ મહીપાળનો પુત્ર હતો.

કુમારપાળના ક્રમાનુયાયિયે રાજ્યના આરંભમાં જ, જૈન ધર્મમાં જતા રહેલા રાજાએ ધર્મનાં સ્થાન બંધાવ્યાં હતાં તેઓની સામે જબરી લડાઈયો મચાવા માંડી. ગ્રન્થકર્તા જૈન ધર્મના હતા તેથી તેઓ અજયદેવને ભ્રષ્ટ બુદ્ધિનો,

---

૧ સંવત્ ૧૨૨૯ ના પોષ સુદિ ૧૨ ને દિને ગાદિયે બેઠો અને સંવત્ ૧૨૩૨ ના ફાગણ સુદિ ૧૨ ને દિને મરણ પામ્યો. એટલે ત્રણ વર્ષ ને બે માસ રાજ્ય કર્યું.

૨ सिद्धराय आसन कुवरपाल, रह्यो वरस एकतीस ज्युं;
इनकुं पुनि नहि पुत्र भो, सुत भ्रातको होईस ज्युं. ॥ १७ ॥
तिन नाम हे अजयपाल सो, तिहुं वर्ष राज्यकुके वहु;

'પિતૃધર્મઘાતક'[1] અને નાસ્તિક કરીને વર્ણવે છે, પરંતુ જૂનો ધર્મ પાળનારાઓની વર્તણૂક ઉપર આવા પ્રકારનો દોષ આરોપિત કર્યો હોય એવી દંતકથા પણ ચાલતી આવેલી નથી.[2] તે ઉપરથી લાગે છે કે, આવા રાજાના રાજ્યમાં તીર્થંકરોના ધર્મના અતિ પવિત્ર મતની સાથે વિવાદ ઉઠેલો ખરો. તથાપિ આ ઠેકાણે માન્ય કરવું જોઇયે કે, અજયપાળે પણ ક્રૂર, ઉન્મત્ત, અને દ્વેષીલી ચાલ ચલાવી છે ખરી. પ્રથમ કામ તો એણે એ જ કર્યું કે, કુમારપાળનો માનીતો મંત્રી કપર્દિ હતો તેને પ્રધાનપણાનું કામ હાથમાં લેવાને સમજાવી દીધો; પણ આવું કરવાની તેની ધારણા ઘણું કરીને એવી જણાય છે કે એ જો દબાયોચંપાયો રહે તો રાજાનો ધિક્કાર કરે નહિ; કેમકે મંત્રીયે પોતાનું કામ પૂરેપૂરૂં હાથમાં લીધું નહિ એટલામાં તો તેના ઉપર અપવાદ મૂકયો કે એ તો મારી બરાબરી કરવાને યત્ન કરે છે, ને પછી

---

૧ કુમારપાળ જૈન ધર્મ પાળતો હતો તે તેણે નહિ પાળતાં શૈવધર્મ પાળવા માંડ્યો, માટે જૈનોએ તેને પિતૃધર્મઘાતક કહ્યો છે.

૨ સુકૃત સંકીર્ત્તનનો કર્ત્તા અરિસિંહ પણ કહે છે કે;–"કુમારપાળ પછી, દક્ષ (ડાહ્યો) અને અક્ષત બળવાળો અજયદેવ ગાદિયે બેઠો, જેના શત્રુ કારાગ્રહ (કેદખાનાં) અને જંગલમાં માઈ શકતા ન હતા. સપાદલક્ષના રાજાએ તેને સોનાની મંડપિકા ભેટ આપી હતી તે એની સભામાં એવી શોભી રહેતી હતી કે તેની સ્થિરતાથી જિતાયલો અને તેથી જ મંદપ્રતાપી થયેલો મેરૂ પર્વત જાણે અજયદેવની સેવા કરવાને આવ્યો ન હોય!

કીર્ત્તિકૌમુદીનો કર્ત્તા સોમેશ્વર દેવ જેણે સુરથોત્સવ અને રામશતક આદિ ગ્રન્થો રચ્યા છે, તેનો પિતા કુમાર નામે હતો તેને અજયપાળે સૂર્યગ્રહણને અવસરે બહુ રત્નના ઢગલા આપવા માંડ્યા અને તે લેવાને ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તેણે તે લીધા નહિ. તે કટુકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતો હતો તેમને પ્રસન્ન કરીને, અજયપાળને લડાઈમાં પડેલા દારૂણ ક્ષતની વ્યથા થયેલી નિવારણ કરી હતી, એમ સુરથોત્સવમાં જણાવ્યું છે. તે સાથે વળી અજયપાળને કુમારપાળનો સુત કરીને લખ્યો છે, તે તેનો વારસ હોવાથી લખ્યું હશે.

કીર્ત્તિકૌમુદીમાં કહ્યું છે કે,–અજયપાળે સુવર્ણ આપીને લોકોને ધનવાન્ કર્યા હતા. જાંગલેશ (કુરુ દેશની સમીપનો પ્રદેશ) પાસેથી, તેણે ગળે લાત દઈને, દંડમાં સોનાની મંડપિકા અને મહોન્મત્ત હસ્તિયો લીધા; જેના પરશુરામ જેવા ઉદ્દામ પ્રતાપ આગળ સૂર્ય પણ ઝાંખો પડી જતો હતો; જેણે ક્ષત્રિયોના રૂધિરથી ધોવાયલી પૃથ્વી વેદપાઠી બ્રાહ્મણોને આપી દીધી હતી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થને પ્રતિદિન સમાન દૃષ્ટિથી સેવતો હતો એટલે તે નિત્યનિત્ય દાન આપીને ધર્મ સાધતો હતો, રાજાઓને દંડીને અર્થ સાધતો હતો, અને નવીન સ્ત્રીઓ પરણીને કામ સાધતો હતો. ૨. ઉ.

તરત જ તેલની કડાઈ ધિકધિકાવીને તેમાં તેને નાંખી મારી નાંખ્યો.[1] તેના મરણ પછી, રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી હતો અને જે એક સો પ્રબન્ધનો કર્ત્તા હતો તેને માથે આવી પડી. તેને અતિ દુઃખ દઈ મારી નાંખવા માંડ્યો, એટલે દુઃખમાંથી છૂટવા સારૂ તે પોતાની જીભ કરડીને મરી ગયો.[2]

---

૧. મહામાત્યપદ લેવાને તેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પ્રાતઃકાળે શકુન જોઈને પછી તેના અનુમત પ્રમાણે વર્ત્તીશ. પછી શકુનગૃહમાં દુર્ગાદેવી પાસે સપ્તવિધ શકુન યાચતાં તે પામીને તેની પુષ્પાક્ષત આદિથી પૂજા કરી. પછી નગરમાં આનંદ પામતો જેવો જાય છે તેવામાં ઈશાન કોણમાં ગર્જના કરતો આખલો જોયો, તેને તેણે શુભ શકુન માન્યા. પણ એક વૃદ્ધ મારવાડિયે તેને કહ્યું કે આ શકુન તો વિપરીત થઈ પડશે કારણ કે,

नद्युत्तीरेऽध्ववैषम्ये तथा संनिहिते भये ।
नारीकार्ये रणे व्याधौ विपरीतः प्रशस्यते ॥

મતિભ્રંશ થાય છે ત્યારે પ્રતિકૂલને અનુકૂલ માની લેવામાં આવે છે, તેમ વૃદ્ધ મરનું કહેવું તેને રૂચ્યું નહિ. જ્યારે તેને કઢાઈમાં નાંખવા માંડ્યો ત્યારે તે દૃઢતાથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

आर्थिभ्यः कनकस्य दीपकपिशा विश्राणिताः कोटयो
वादेषु प्रतिवादिनां विनिहिताः शास्त्रार्थगर्भा गिरः ।
उत्खातप्रतिरोपितैर्नृपतिभिः शारैरिव क्रीडितम्
कर्त्तव्यं कृतमर्थिता यदि विधेस्तत्रापि सज्जा वयम् ॥

દીવાની શિખા જેવી પીળી સોનામ્હોરો કરોડો અર્થિયોને આપી; શાસ્ત્રવિવાદમાં શાસ્ત્રાર્થગર્ભિત વાણિયો પ્રતિપક્ષીને કહેવામાં આવી; શેતરંજ અથવા બુદ્ધિબળનાં મ્હોરાંની પેઠે રાજાઓને ઉત્થાપી તેઓને પાછા તેમને સ્થાને સ્થાપ્યા; એ પ્રમાણે જે કર્ત્તવ્ય તે કરી ચૂકયો અને હજી પણ વિધિને જે કરવાનું હોય તે કરવા દેવામાં અમો સજ્જ છિયે.

૨ રામચંદ્રને તપ્તતામ્રપટ્ટિકા—એટલે તપાવેલા ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડીને મારી નાંખવા માંડ્યો, એટલે તે નીચે પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો:

माहिवीढह सचराचरह जिण सिरि दिह्ला पाय,
तसु अत्थमणु दिणेसरह होवत होइ चितराय.
(महीपीठे सचराचरे येन श्रीः दत्ता प्रायः तस्यास्तमनं
दिनेश्वरस्य भवितव्यं भवत्येव चिराय)

સચરાચર મહી(પૃથ્વી)ની પીઠ ઉપર જેણે પોતાની પ્રતાપરૂપી લક્ષ્મીને ઘણું કરી રાખી છે એવા જે સૂર્ય તે પણ સાયંકાળે અસ્ત પામે છે, માટે જે ઘણે કાળે બનવાનું હોય છે તે જ બન્યાં જાય છે.

મેરૂતુંગ લખે છે કે, પછી સર્વ સામંતો આમ્રભટની ચડતી સહન કરી શક્યા નહિ, એટલે નવા રાજાને નમન કરવાને મિષે તેને રજુ કરી દેવાનો લાગ મેળવી શક્યા. તે જૈનધર્મી હતો તેથી તેના ઉપર અજયપાળનો કોપ થયો, તો પણ તે બેધડક બોલવા લાગ્યો કે, "મારો ધર્મ તો વીતરાગ છે, ગુરૂ હેમાચાર્ય છે, અને રાજા તો કુમારપાળ છે." અજયદેવે કોપાયમાન થઈને કહ્યું કે, "તું રાજદ્રોહી છે,"[૧] આમ્રભટ ખરેખરો શૂરવીર હતો તેથી યુદ્ધ મચાવ્યા વિના એકાએક ઘાતકનો શિકાર થઈ પડે એવો ન હતો, તેણે જીનેશ્વરની મૂર્તિની પૂજા કરીને પોતાનાં માણસોને હથિયાર સજાવ્યાં, અને પોતાને ઘેરથી ધશી નીકળીને રાજમહેલ ઉપર હલ્લો કર્યો, તથા વાવાઝોડાનાં તોફાનથી ફોતરાંનો ઢગલો જેમ ઘસડાઈ જાય છે તેમ મહેલનો ઘટિકાગૃહનો ભાગ ઘસડી પાડ્યો, અને તે ઘાતકીના સંસર્ગદોષનું પાપ તેણે ધારાતીર્થમાં ધોઈ નાંખ્યું, કે તરત અપ્સરાઓ જે કૌતુક જોવાને ત્યાં આવી હતી તે કહેવા લાગી કે "હું એને વરીશ, હું એને વરીશ." એવી રીતે ઉદયનનો પરાક્રમી પુત્ર દેવલોક પામ્યો. લોક તેના પડવાથી શોક કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે "બીજા યોદ્ધાઓ તો થશે ત્યારે થશે પણ જ્યારથી "ઉદયનનો પુત્ર સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે ત્યારથી તો પૃથ્વી ઉપર પંડિતો થતા બંધ પડી ગયા છે.[૨]"

૧ શ્રીમાન્ આમ્રભટ જેને રાજપિતામહનું બિરૂદ કુમારપાળે આપ્યું હતું, તેનો પ્રતાપ ન સહન કરી શકનારા સામંતોએ, અજયપાળને નમન કરવાનો સમય સાધ્યો. તે વેળાએ તે બોલ્યો કે, આ જન્મને વિષે મારૂં મસ્તક દેવબુદ્ધિથી શ્રી વીતરાગને, ગુરૂબુદ્ધિથી શ્રી હેમચંદ્રને, અને સ્વામિબુદ્ધિથી શ્રી કુમારપાળને નમે છે.

૨ આમ્રભટનાં વખાણની કવિતા નીચે પ્રમાણે છે:—

वरं भट्टैर्भाव्यं वरमपि च खिङ्गैर्धनकृते
वरं वेश्याचार्यैर्वरमपि महाकूटनिपुणः ।
दिवं याते दैवादुदयनसुते दानजलधौ
न विद्वद्भिर्भाव्यं कथमपि बुधैर्भूमिवलये ॥

આ ભૂમિતળને વિષે ભટ્ટ થઈને ભીખ માગી ખાવી એ ઉત્તમ છે; ધનને માટે કુકર્મી થવું ઉત્તમ છે: દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે વેશ્યાના આચાર્ય થવું પણ ઉત્તમ છે; તેમ જ કૂડાં કર્મ કરવામાં નિપુણ થઈને નિર્વાહ ચલાવવો એ ઉત્તમ છે; પણ ઉદયનનો પુત્ર, જે દાનરૂપી સમુદ્ર જેવો, સ્વર્ગે ગયાથી બુદ્ધિશાળિયે વિદ્વાવાન્ થવામાં કાંઈ માલ નથી, કેમકે વિદ્વત્તાની બુજ કરનાર એના જેવો હવે કોઈ રહ્યો નથી.

જૈન મતના કારભારિયોને આ પ્રમાણે દૂર કર્યા પછી અજયપાળે સોમેશ્વરને પોતાનો મહામાત્ય ઠરાવેલો હતો, એમ ઉદયપુરના લેખ ઉપરથી નીકળે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

અજયદેવનો રાજકારભાર જેવો ઘાતકી અને કલહભરેલો હતો તેવો જ ટુંકો હતો.

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते ॥

ગીતિ—ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પક્ષે કે પછી ત્રણે વાસે;
પુણ્યપાપ અતિશયનાં, ફળ નિશ્ચય તો અહિં મળી જાશે.

શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે અને બન્યું પણ તેમ જ. તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેનો દ્વારપાળ **વિજલદેવ** કરીને હતો તેણે અજયપાળના હૃદયમાં કટારી ખોશી. "અને ધર્મનું મંદિર તોડી પાડનાર પાપીને કીડાઓએ ખાધો, નરકમાં જવાનું પાસે આવ્યું જોઈને તે નજરે દેખાતો બંધ થઈ ગયો."

અજયપાળ[1]ની પછી **બીજો મૂળરાજ** અથવા **બાળ મૂળરાજ** ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૭માં ગાદિયે બેઠો; અને બે વર્ષ (૧૧૭૯ સુધી) રાજ્ય કર્યું. મેરૂતુંગે તેના વિષે જે કાંઈ થોડું લખ્યું છે તેટલું પૂરેપૂરૂં અમે અહિં દાખલ

"संवत् १२२९ वैशाख शुदि ३ सोमे अद्येह श्रीमदणहिल्लपट्टके समस्तराजावली-विराजितमहाराजाधिराजपरमेश्वरअजयपालदेवकल्याणविजयराज्ये तत्पादपद्मोपजीविनिमहामात्य श्री सोमेश्वरे श्रीकरणादौ."

૧ અજયપાળનાં વિરૂદ ડા. બૂલરના લેખસંગ્રહમાં અંક ૫–૬–૭ ના લેખમાં પૃષ્ઠ ૭૦, ૭૫, અને ૮૪માં તથા ઇન્ડિયન આન્ટીકવેરીના ભાગ ૬ ને પૃષ્ઠ ૧૯૯ તથા ૨૦૧ અને ૨૦૩ મે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

महाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक हेला-
करदीकृत सपादलक्ष क्ष्मापाल श्री अजयदेव ॥ ५ ॥
परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरममाहेश्वर
हेलाकरदीकृत सपादलक्ष क्ष्मापाल श्री अजयपालदेव ॥ ६ ॥

परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराज परम माहेश्वर प्रबलबाहुदंडदर्पेरूपकंदर्पहेलाकर-दीकृतसपादलक्ष क्ष्मापालश्री अजयपालदेव ॥ ७ ॥

અંક ૮, ૯ તથા ૧૦ ના લેખમાં 'परम' ને બદલે 'महा' શબ્દ મૂકયો છે, એટલો જ ફેર છે.

આ રાજાને "પરમમાહેશ્વર" અથવા "મહામાહેશ્વર" નું વિરૂદ તામ્રપટોમાં આપેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-જૈનધર્મને તોડી શૈવમાર્ગનો ફરી પ્રચાર કરવાનો આરંભ એના સમયમાં તાજો થયો હતો. અને તેથી કરીને જૈનગ્રંથકારોએ એની નિંદા કરી વિશેષ વૃત્તાંત લખ્યો નથી.

કરિયે છિયે,–"તેની માતા નાયકી દેવી, પરમર્દી[1] રાજાની પુત્રી થતી હતી, તેણે પોતાના ખોળામાં બાળ રાજાને બેસારીને ગાડરાઘટ્ટ ઉપર યુદ્ધ ચલાવા માંડ્યું. અને પોતાના ગુણવડે કરૂતે વર્ષાદ થયો તેથી કરીને તેણિયે મ્લેચ્છ[2] રાજાને હરાવ્યો.

બીજો મૂળરાજ અજયપાળનો પુત્ર હતો. આબુ પર્વત ઉપર અચળેશ્વરનું દેવાલય છે તેમાં એક લેખ છે[3] તેમાં લખ્યું છે કે, "તેના (કુમા-

---

૧ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૫૯મે જેજાહુતી અથવા મહોબાના ચંદેલ રાજાઓની ટીપ આપી છે તેમાં અંક ૧૮ મે પરમર્દી દેવનું નામ છે, તે સંવત્ ૧૨૨૨, ૧૨૨૪ માં અને ઈ૰ સ૰ ૧૧૬૫ થી ૧૨૦૩ માં હતો. આ રાજાના લેખ તથા શિક્કા પણ મળી આવે છે. તેની કુંવરી હોય અથવા કાદમ્બ કુળનો રાજા પરમર્દી અથવા શિવચિત્ત જે ઈ. સ. ૧૧૪૭ થી ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૨૦૩–૧૨૩૧) સુધી રાજ્ય કરતો હતો તેની કુમારી પણ હોય. પાછળ પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં અને તેની ટીપમાં, જગદેવપરમાર પરમર્દી રાજાના દરબારમાં ગયાનું લખ્યું છે અને તે કુંતલનો હતો; પણ તેનો સમય આઘો જાય છે. કલ્યાણના કલચુર્ય રાજા કૃષ્ણનો પુત્ર જોગમ, તેનો પુત્ર પરમર્દીન અથવા પરમાદી ઈ. સ. ૧૧૨૮ માં હતો. એનો પુત્ર ત્રિભુવનમલ્લ અથવા વિજ્જલ ઈ. સ. ૧૧૪૫–૧૧૬૭ માં હતો તેની બ્હેન હોય.

૨ આ મ્લેચ્છ રાજા તે મહમદગોરી (શાહાબુદ્દીન) હોવાનું જણાય છે, તે વિષે જુવો આગળ પૃ. ૩૦૧ ની ટીપ.

આ મૂળરાજને બાલાર્ક અથવા બાલ મૂળરાજ લખ્યો છે. ડા. બૂલરે ચૌલુકયોના ૧૧ લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમાંના ત્રણ લેખમાં તેનાં વિરૂદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

લેખ અંક ૩ (સંવત્ ૧૨૬૩ શ્રાવણ શુદિ ૨ રવૌ.)

" परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वराहवपराभूतदुर्जयगर्जनकाधिराजश्रीमूलराजदेवपादानुध्यात. "

લેખ અંક ૪ (સંવત્ ૧૨૮૦ પોષ સુદ ૩ ભોમે.)

"महाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक उमापतिवरलब्धप्रसादप्रौढप्रतापबालार्क आहवपराभूत दुर्जय गर्जनकाधिराज श्री मूलराजदेवपादानुध्यात."

લેખ અંક ૫ (સંવત્ ૧૨૮૩ શ્રાવણ શુદ ૧૫.)

" परमेश्वरपरमभट्टारकम्लेच्छतमनिचयच्छन्न (मही)वलयप्रद्योतनबालार्क महाराजधिराजश्रीमूलराजदेवपादानुध्यात "

બીજા મૂળરાજને મુસલમાનો સાથે કજિયો હઠયાનું શાસાવાળાઓ લખે છે તેને આ લેખો પુષ્ટિ આપે છે. ઉપરના લેખથી જણાશે કે તેને "જિતવાને મુશ્કેલ એવા ગર્જનકના અધિપતિને યુદ્ધમાં હરાવનારો રાજા" કહ્યો છે.

૩ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ ભાગ ૧૬ માનું પૃષ્ઠ ૨૮૯ મું જુવો.

"(પાળના) પછી અજયપાળે રાજ્ય કર્યું, તેનો પુત્ર મૂળરાજ[1] હતો: તેનો "ન્હાનો ભાઈ પ્રખ્યાત ભીમ[2] ભૂમિભાર ધારણ કરે છે."

---

૧ મિ. વીલ્સને આ લેખનું ભાષાન્તર કરતાં એક ટીપ આપી છે, "મૂળ શબ્દ "અનુજન્માનો ચાલતો અર્થ એવો છે, કેમકે, તેનો અર્થ 'પછવાડેથી જન્મેલો' એવો "થાય છે, તેથી તેનો અર્થ દીકરો એવો થાય અને તેવો અર્થ લેવાને કેટલાંક કારણ છે." જ્યારે બીજો મૂળરાજ બાળપણમાં મરણ પામ્યો ત્યારે બીજો ભીમદેવ પાકી વયે પ્હોંચેલો જણાય છે. તેથી અજયપાળ તેનો ભાઈ એમ એ અર્થમાંથી નીકળે છે તે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. મિ. વિલ્સનનો ભાવાર્થ બીજી કલમમાં ખુલી રીતે સમજાવેલો છે તેમાં તે ભીમ વિષે લખે છે કે, "અજયપાળના પુત્ર મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ."

૨ અજયપાળનો કુંવર મૂળરાજ થયો, તેમ જ નીચેના પ્રમાણ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે-ભીમદેવ પણ તેનો કુંવર હતો. તથાપિ ભીમદેવની કારકીર્દિ જો: તેને કેટલાક અજયપાળનો નાનો ભાઈ હતો, એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. પણ તેનું પ્રમાણ હજી લગણ મળી આવ્યું નથી.

જૂનાગઢ તાબાના પ્રભાસપાટણના મોટા દરવાજા ઉપરના બીજા ભીમદેવના સંવત્ ૧૨૭૩ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે:—

आखंडलप्राङ्गणिके च तस्मिन्भुवं बभाराऽजयदेवभूपः ।
उच्छारयन् भूपतरुप्रकांडान्नुवाप यो नैगमधर्मवृक्षान् ॥ २१ ॥
यत्खड्गधाराजलमग्ननानानृपेन्द्रविक्रांतियशःप्रशस्तिः ।
बभ्राज तत्पुष्करमालिकेव श्रीमूलराजस्तदनूदियाय. ॥ २२ ॥
तस्यानुजन्मा जयति क्षितीशः श्री भीमदेवः प्रथितप्रतापः
अकारि सोमेश्वरमंडपोऽयं येनात्रमेघध्वनिनामधेयः ॥ २३ ॥

કુમારપાળ, ઈન્દ્રનો પરોણો થયો ત્યારે અજયદેવે પૃથ્વીનો ભાર ધારણ કરચો, એ અજયદેવે પ્રકાંડ (ઉત્તમ) ભૂપરૂપી તરૂઓને ઉખેડી નાંખ્યાં અને વેદ ધર્મરૂપી વૃક્ષો વાવ્યાં. (૨૧)

એની (અજયપાળની) ખડ્ગધારારૂપી જળમાં નિમગ્ન થયેલા નાના પ્રકારના રાજાઓનાં પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી યશપ્રશસ્તિ (વખાણ) તે જાણે અજયપાળની પુષ્પમાળા ન હોય! તે પ્રમાણે શોભતી હતી. અજયપાળ પછી-મૂળરાજનો ઉદય થયો.

તેનો "अनुजन्मा" (તેના પછી જન્મેલો) અર્થાત્ તેનો નાનો ભાઈ શ્રીભીમદેવ, જેનો પ્રતાપ વિખ્યાતિ પામ્યો હતો, તે ભૂપતિ થયો. તેણે મેઘધ્વનિ નામે સોમેશ્વરનો મંડપ કરાવ્યો.

સુકૃતસંકીર્તનના ત્રીજા સર્ગમાં લખેલ છે કે:—

तदंगजो दिग्गजदंतिशय्या विश्रांतकीर्त्तिः किल मूलराजः ॥
तुरुष्कशीर्षाणि शिशुर्जयश्रीलताफलानीव लसन्नगृह्णात् ॥ ४५ ॥

વઢવાણનો સાધુ મેરૂતુંગ, મ્લેચ્છ વિષે લખે છે, તે મુસલમાન હતા, અને તેઓ મહમૂદ ગજનીના વારા પછી દોઢ સકું વીત્યા પછી અણ-

એનો (અજયપાળનો) અંગજ એટલે ઔરસપુત્ર દિગ્ગજના દંતુષ રૂપી થયા ઉપર જેની કીર્ત્તિયે વિશ્રામ લીધો છે—એટલે દિશાઓના અંત સુધી જેની કીર્ત્તિ વ્યાપી રહી છે, એવો મૂળરાજ થયો. તેણે ન્હાનપણમાં તુરુષ્કો(તુર્કો)નાં માથાંને રમત કરતાં જયલક્ષ્મીરૂપ લતાનાં ફળ ન હોય! તેમ ગ્રહણ કર્યાં હતાં. ભાવાર્થ એ કે એણે તુર્ક લોકોનાં માથાં રમત કરતાં કરતાં કાપી નાંખ્યાં હતાં.

यस्मिन् सदोबैः शिरसि प्रतीची महीभृति स्फारबलांबुराशा ॥

अस्तं समस्तारियशःशशांक प्रतापचंद्रद्युतिमंडलाभ्यां ॥ ४६ ॥

જેનું સૈન્ય સમુદ્ર જેવડું વિસ્તારવાળું હતું, તેવો પશ્ચિમ દિશાનો રાજા રાજ-શિરોમણિ મૂળરાજ અરિના યશરૂપી ચંદ્ર અને તેમના પ્રતાપરૂપી સૂર્યમંડળની સાથે અસ્ત પામ્યો.

श्री भीमदेवोऽस्ति निरर्गलोग्रभुजार्गलग्रस्तसमस्तशत्रुः ॥

बिभ्रत्करे भूवलयं पयोधिवेलामिलन्मौक्तिकमस्य बंधुः ॥ ४७ ॥

શ્રી ભીમદેવ, એનો ભાઈ બંધન વિનાના ઉગ્ર ભુજરૂપી ભૂંગળથી જેણે સમસ્ત શત્રુઓને ગ્રસ્ત કર્યાં છે, એવો તે (ભીમદેવ) જે સમુદ્રની વેલમાંથી મળી આવતાં મોતી સહિતના ભૂવલયને પોતાના હાથમાં ધારણ કરતો હવો.

आजन्म सद्मद्युसदां मदेकक्षणप्रदानात् क्षयमेषमागात् ॥

इति स्मरन् यः कनकानि दातुमुन्मूलयामास न हेमशैलम् ॥ ४८ ॥

જે મેરૂ જન્મથી જ દેવોનું ઘર છે, તે મારા એક ક્ષણના દાનથી ક્ષય ન થાઓ, એમ મનમાં આણી જેણે સોનાનું દાન આપવા માટે તે પર્વતને નિર્મૂળ કર્યો.

यद्दानमश्रावि सदानुभूतमेवार्थिभिगीतिषु खेचरीणां ॥

विलासहेमाद्रिसुमेरुपादधियागतानां स्वगृहोपकण्ठे ॥ ४९ ॥

દરબારની પાસે ક્રીડા માટે બનાવેલા સુવર્ણના પર્વત ઉપર મેરૂની શાખાની ભ્રાંતિથી આવેલી અપ્સરાઓની ગીતિયોમાં યાચકોએ પ્રથમથી અનુભવેલું જેનું દાન સદા સાંભળવામાં આવતું હતું. ૪૯

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કેઃ—

"धृतपार्थिवनेपथ्ये निष्क्रान्तेऽत्र शतक्रतौ ।

जयन्ताभिनयं चक्रे मूलराजस्तदङ्गजः ॥ ५६ ॥

चापलादिव बालेन रिङ्खता समराङ्गणे ।

तुरष्काधिपतेर्येन विप्रकीर्णा वरूथिनी ॥ ५७ ॥

यच्छिन्नम्लेच्छकङ्कालस्थलमुच्चैर्विलोकयन्

पितुः प्रालेयशैलस्य न स्मरत्यर्बुदाचलः" ॥ ५८ ॥

હિલવાડના પ્રાન્ત ઉપર પાછા આવ્યા હતા. ફેરિશ્તા લખે છે કે ઈ. સ. ૧૧૭૮ માં મહંમદ શાહબુદ્દીન ગોરી ગજનીથી ઉચ્ચ અને મુલતાન

ઈંદ્રિ અજયપાળનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે જ્યારે (રાજ્યભૂમિરૂપી રંગભૂમિમાંથી) ગયો ત્યારે તેના પુત્ર બાળરાજે જયન્ત(ઈંદ્રપુત્ર)નો અભિનય (વેષ) કર્યો. (૫૬)

રણભૂમિમાં બાલક્રીડા કરતાં કરતાં તેણે ચપળતાથી તુરુષ્ક રાજાની સેના વિખેરી નાંખી હતી. (૫૭)

મ્લેચ્છ લોકોના (લશ્કરના) જેનાથી કપાયલાં હાડપિંજરનો જ્યાં ઢગલો થયો હતો, તે સ્થળને જોતાં અર્બુદાચલ (આબુ) પોતાના પિતા હિમાચળને ભૂલી ગયો. ભાવાર્થ કે, શત્રુના માણસોનાં હાડકાંનો ઢગલો એટલો બધો ઉંચો થયો કે હિમાચલ પર્વત તેના આગળ ન્હાનો પડી ગયો. (૫૮)

"द्रुतमुन्मूलिते तत्र धात्रा कल्पद्रुमाङ्कुरे ।
उज्जगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपतिः ॥ ५९ ॥
भीमसेनेन भीमोऽयं भूपतिर्न कदाचन ॥
बकापकारिणा तुल्यो राजहंसदमक्षमः ॥ ६० ॥
मंत्रिभिर्माण्डलीकैश्च बलवद्भिः शनैः शनैः ॥
बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यभज्यत " ॥ ६१ ॥

કલ્પદ્રુમના અંકુરરૂપી(મૂળરાજ)ને વિધાતાએ શીઘ્ર ઉખેડી નાંખ્યો એટલે તેનો "અનુજન્મા" (ન્હાનો ભાઈ) શ્રી ભીમ નામે રાજા થયો. ૫૯

૬૦ મા શ્લોકમાં શ્લેષાલંકાર છે. પાંચ પાંડવો માંહેલો ભીમ, જેણે બક નામના રાક્ષસનો નાશ કરચો હતો; એવા ભીમના કરતાં ગૂજરાતનો આ ભીમદેવ પરાક્રમમાં વધારે હતો, એમ બતાવવાનો આ કવિનો હેતુ છે, તેથી તે કહે છે કે,

"ભીમસેને બક(રાક્ષસ)નો અપકાર (નાશ) કરચો હતો, અને આ ભીમ રાજા રાજહંસો(મહાન્ રાજા)નું દમન કરવાને શક્તિમાન્ હતો; માટે તેને કયારે પણ તેની તુલ્ય ગણી શકાય નહિ. બક એટલે બગલા કરતાં રાજહંસ પક્ષી શ્રેષ્ઠ ગણાય માટે પાંડુસુત ભીમે બક મારચો અને આ ભીમે રાજહંસોનું દમન કર્યું તેથી પણ શ્લેષમાં આ રાજાની શ્રેષ્ઠતાનો ધ્વનિ નીકળે છે.

બક રાક્ષસ અને બક અસુર (દૈત્ય) એ બે જૂદા છે; એ વાત જેના જાણવામાં નથી, તે આ શ્લોકનો અર્થ જૂદા પ્રકારનો કરે છે. વળી તેઓ એવો વાંધો બતાવે છે કે, બકનો નાશ તો શ્રીકૃષ્ણે કરચો છે, ભીમે કરયો નથી. પણ જુવો શબ્દસ્તોમ મહાનિધિ પૃ. ૯૮૨.

वकः=राक्षसभेदे यो भीमेनैव हतः श्री कृष्णेन हते दैत्यभेदे च रक्षोविशेषः इति मेदिनी स च भीमेन हतः

આ વિષે જુવો મહાભારતના પ્રથમ પર્વના ૯૫ અધ્યાયનો ૭૩ મો શ્લોક. રા. નવલરામના લખવા પ્રમાણે ડા. બુલર એમ અર્થ કરે છે કે, બકાસુરનો નાશ કરનાર

ઉપર ચડી આવ્યો અને ત્યાંથી રેતીના મેદાનને રસ્તે ગૂજરાત ઉપર ઉતરી આવ્યો. "ભીમદેવ રાજા (મહમૂદ ગજનવીની સામે થનાર ગૂજરાતના ભીમદેવનો વંશજ), મુસલમાનોને અટકાવવાને સેના લઈને ચડ્યો અને તેઓને, ઘણી કતલ કરીને હરાવ્યા. તેઓને નાસેડું લઈ ગજની જઈ પ્હોંચતાં પ્હેલાં રસ્તામાં ઘણાં સંકટ વેઠવાં પડ્યાં. આ[1] વેળાએ

ભીમસેનના જેવો આ રાજા કાંઈ બળિયો ન હતો. અથવા રાજહંસને વશ કરવાને પણ શક્તિમાન ન હતો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાને तुल्यः એ પદ પછી अराजहंसदमक्षमः એવો પદચ્છેદ કરવો પડે છે. પણ મૂળગ્રંથમાં અ ને બદલે (ડ) અવગ્રહનું ચિહ્ન નથી

શા. નવલરામ પોતે એવો અર્થ કરે છે કે, આ ભીમ ભીમસેનના જેવો ક્યારે પણ ન હતો, એ તો બગલાને (નબળાને) મારનારા જેવો અને રાજહંસને (રાજવર્ગને નહિ) વશ કરવાને શક્તિમાન્ હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ બધો ગુંચવારો (જુવો નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૪ થો પૃષ્ઠ ૯૮) બાક રાક્ષસ અને બાક અસુર એ બે જૂદા હતા તે નહિ જાણવાથી થયો છે. (૯૦)

બલવાન્ મંત્રિયો અને માંડલિક રાજાઓએ રહેતાં હેતાં તે બાલ રાજાનું રાજ્ય વ્હેંચી લીધું. (૯૧) ર. ઉ.

૧ આ સમયનો મુસલમાનનો ઈતિહાસ જાણવાની જરૂર છે માટે અમે અહિં તે વિસ્તારથી આપીએ છિએ:—

ગોરી વંશનો અલાઉદ્દીન જહાંસોજ, ગજનીને પાયમાલ કરીને, જ્યારે ફિરૂજકોહના તખ્ત ઉપર બેઠો, ત્યારે તેણે પોતાના બે ભત્રિજા, ગ્યાસુદ્દીન–મુહમ્મદ શામ અને મૌજુદ્દીન મુહમ્મદ શામ ઉર્ફે શાહબુદ્દીન સુલતાન બહાઉદ્દીન શામના શાહજાદાઓ હતા, તેમને વૈરીસ્તાનના કિલ્લામાં કેદ કર્યા. અને તેમના ગુજરાનને અર્થે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું.

સુલતાન અલાઉદ્દીનની પછી તેનો શાહજાદો સુલતાન સૈફુદ્દીન ગાદિયે બેઠો. આ પાદશાહે ગ્યાસુદ્દીન અને શાહબુદ્દીન (મૌજુદ્દીન) જે પોતાના કાકાના દીકરા હતા તેમને કેદમાંથી છોડ્યા. શાહજાદો ગ્યાસુદ્દીન તો સુલતાન સૈફુદ્દીનની ચાકરીમાં ફિરૂઝકોહમાં સલાહશાંતિથી રહ્યો. અને શાહજાદો મૈજુદ્દીન પોતાના કાકા ફખરૂદ્દીન મસુદની ચાકરીમાં બામિયાન ગયો.

સૈફુદ્દીનના ત્રાસદાયક મૃત્યુના બનાવ પછી ગોરના તખ્ત ઉપર ગ્યાસુદ્દીન બેઠો અને તે વાત ફખરૂદ્દીનને પ્હોંચી ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રીજા શાહબુદ્દીનને કહ્યું કે તમારા ભાઈ તો કામમાં પડ્યા. તમે શું કરવા ધારો છો? તમારે પણ તૈયાર થવું જોઇયે. તેણે માનપૂર્વક પોતાના કાકાને નમન કર્યું, અને તરત જ ફિરોજકોહ જવાને રવાને થયો; તે ત્યાં આવીને પોતાના ભાઈને રીત પ્રમાણે નમન કરીને મળ્યો. એક વર્ષ તે પોતાના ભાઈ પાસે નોકરીમાં રહ્યો; પણ એક પ્રસંગે કંઈ અપમાન સરખું બનવાથી સીજીસ્તાનમાં મલેક શમશુદ્દીન સીજીસ્તાની પાસે જઈને એક શિયાળો ત્યાં રહ્યો. તેના ભાઈએ તેને પાછો બોલાવવાને માટે હલકારા મોકલ્યા; અને જ્યારે તે

પ્રખ્યાત ભીમે રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું ન હતું, પણ તેની ભાભીની વતી અને તેના રાજપુત્રની વતી, એક શૂરવીર તરીકે, રાજભક્ત થઈ રાજ-કારભાર ચલાવતો હતો.

આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે તેને કુસ્ર કજૂરાન અને ઇસ્તિયા(હિરાત અને ગજનીની વચ્ચેના ડુંગરોમાં ગોરનું એક શહર છે.)ના મુલક સોંપી દીધા. ગ્યાસુદ્દીને જ્યારે ગર્મેશીર ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પોતાના ભાઈને તકીનાબાદ શહર, જે ગર્મેશીરમાં મ્હોટામાં મ્હોટું હતું તે, સ્વાધીન કર્યું; એટલે ગજનીનું લશ્કર અને તેના આગેવાનો ગજની ભણી નાશી ગયા; ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ રહ્યા. અને ખુશરૂ શાહ અને ખુશરૂ મલેકના હાથમાંથી દેશ છીનવી લીધો. સુલતાન શાહીદ્દીને પણ તકીનાબાદથી તેમના ઉપર હુમલો કરવાનું અને દેશને હેરાન કરવાનું જારી રાખ્યું.

છેવટે ઈ. સ. ૧૧૭૩(હિ. સ. ૫. ૬૯)માં સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને ગજની જિતી લીધું. અને પોતાના ભાઈ શાહબુદ્દીનને ત્યાં ગાદિયે બેસાડી ગોર પાછો આવ્યો. આ શાહજાદાએ ગજનીનો મુલ્ક સ્વાધીન કરી લીધો, અને બે વર્ષ પછી ગુર્દેઝ જિતી લીધું. ત્રીજા વર્ષમાં (હિ. સ. ૫૭૧ ઈ. સ. ૧૧૭૫) પોતાની ફોજ તેણે મુલ્તાન ભણી લઈ જઈને કર્માતિયન (કરામના લોકો) પાસેથી તે જગ્યા હાથ કરી લીધી; તેમ જ ભાટિયા લોકો પાસેથી (ઉચ્ચ) લઈ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને ત્યાં તથા મુલ્તાનને માટે અલીકરમાજને પોતાનો નાયબ ઠરાવીને પોતે ગજની પાછો વળી આવ્યો. આ બનાવ-નો સમય, ફેરીસ્તા હિ. સ. ૫૭૨ નો આપે છે અને ક્હે છે કે, ઉચ્ચનો રાજા કિલ્લામાં જઈને રહ્યો. એટલે મુલ્તાન તેને ઘેરીને તંબુ લગાવી પડ્યો. પણ તેના સમજ-વામાં આવી ગયું કે રાજાને સ્વાધીન લેવાનું કામ ઘણું કઠિણ છે, ત્યારે તેણે તેની રાણીને ફીટાડવાની યુક્તિ કરી, કેમકે તેના જાણવામાં આવ્યું કે રાણીનો કબજો રાજા ઉપર ઘણો છે. આવો પ્રસંગ જોઈને તેણે પોતાનો માણસ મોકલ્યો અને ઠગાઈભરેલી રીતે ક્હેવરાવ્યું કે જો તમારી મદદથી આ શહર મારા સ્વાધીનમાં આવશે તો તમને હું રાજ્યરાણી કરીશ. રાણિયે શાહબુદ્દીનનો દબદબો જોઈને વિચાર્યું કે, આ જિત કરી લીધા વિના જાય એવો નથી, એટલે તેણે તેના સંદેશાના ઉત્તરમાં ક્હેરાવ્યું કે હું તો તમારા યોગ્ય નથી પણ મારી દીકરી રૂપવાન્ છે, તેને જો તમે માન્ય રાખો તથા મારી સર્વે માલમતામાં તમે હાથ નાંખો નહિ તો હું રાજાને મારવાનો ઉપાય કરૂં. સુલતાને આ કરાર કબૂલ કર્યો; એટલે રાણિયે થોડા દિવસમાં રાજાને મારી નાંખીને ઉચ્ચ શહર તેને સ્વાધીન કરી દીધું, અને પોતાના કોલ પ્રમાણે તે રાણીની કુંવરીને મુસલમાની ધર્મમાં લઈને તેની સાથે નિકાહ કરી, પછી માદીકરી બંનેને ગજ-નીમાં મોકલી દીધાં. ત્યાં મા તુરત જ મરણ પામી અને તેના વિરહથી તેની દીકરી પણ બે વર્ષ પછી મરી ગઈ અને પાદશાહની મુલાકાતથી તે કાંઈ ફળ પામી નહિ.

એ જ વર્ષમાં સંકરાન(શંકરાન, સેનકરાન)ના લોકોએ દગો કરીને મ્હોટો ગડબડાટ કરી મૂક્યો તેથી તે તેમના ઉપર ચડી ગયો અને તેમાંના ઘણાખરાને તરવારની ધારે ચડાવી દીધા.

અજયપાળનો ન્હાનો ભાઈ બીજો ભીમદેવ વળી ભોળો ભીમ કહે-

કુરાનમાં લખ્યા પ્રમાણે, સંકરાન લોકો પોતાના દેશને અર્થે લડ્યા છે, તેથી તેમને કેટલાક લખનારાએ બાજી ગણ્યા છે. તેમ છતાં, તેઓએ જ્યારે કજિયો ફરીને બંડ મચાવ્યું ત્યારે રાજનીતિને અનુસરીને શાહબુદીનને આ પ્રમાણે કરવું પડ્યું.

ઉપરનું બંડ બેસારી દીધા પછી (હિ. સ. ૫૭૪ ઈ. સ. ૧૧૭૮) તે ઉચ્ચ અને મુલ્તાન થઈને થરપારકરની વાટેથી અણહિલવાડ (નહરવાલ) ચઢી આવ્યો. તે વેળાએ ત્યાંનો રાજા ભીમદેવ બાળક હતો. (તબકાતીનાસરી). ફેરિસ્તા લખે છે કે, રાજા ભીમદેવ જે ભીમદેવના વંશનો હતો તેની પાસે ગુજરાતની હકુમત હતી. (આ લડાઈ સન ૧૧૭૮માં થઈ છે, અને એ વખતે બાળ મૂળરાજ ગુજરાતનો રાજા હતો. તેથી તેની કુમકે રહીને ભીમદેવે તેનું રાજ્ય નીભાવેલું જણાય છે. અને તે મરણ પામ્યા પછી ઈ. સ. ૧૧૭૯માં તે પંડે ગાદિયે બેઠેલો જણાયછે.) તેણે સુલતાનને છેક હરાવી દીધો. ઘણા મુસલમાન માર્યા ગયા. અને તે ઘણી મુશ્કેલીથી પાછો ગજની ગયો. અને હિ. સ. ૫૭૫માં પેશાવર ગયો. ખુલાસે તવારીખનો લખનાર આ બનાવ હિ. સ. ૫૭૭માં બન્યાનું લખે છે. અને તે પણ જણાવે છે કે ગુજરાત લેવાનો ઇરાદો કરીને મુલ્તાન અને ઉચ્ચ થઈને થરપારકરની વાટે તે આવ્યો તેની સામે ભીમે લશ્કર તૈયાર કરીને મ્હોટી લડાઈ કરી. આ વેળાએ સુલતાનનું લશ્કર છેટેથી આવેલું અને રસ્તાની તકલીફ ભોગવેલી તથા પાણી અને અનાજની તંગી વેઠેલી અને આ તરફ ભીમદેવનું લશ્કર તાજું અને બેપરવાહ હોવાથી સુલતાનના લશ્કરને તલવારો અને નેજાની અણીથી તથા બંદુકની ગોળિયોના ઘાથી જખમી કરી નાંખ્યું, અને રાજા ભીમદેવ અચાનક જિત પામ્યો. સુલતાનનાં ઘણાં માણસો તરવારના ઘાથી મરાયાં અને પોતે નાશીને નાના પ્રકારનાં સંકટ વેઠી ગજની તરફ પાછો વળી ગયો.

જ્યારે સુલતાન મહમૂદ ગજનવી દેવપટ્ટણ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે જૂનાગઢનો રાજા મંડલિક જે પોતાના ધર્મનો રક્ષણહાર હતો તે અણહિલવાડના ૧ લા ભીમની સાથે તેની પૂંઠે લાગ્યો હતો. એમ સોરઠી તવારીખ લખનાર રણછોડજી દીવાને જે હકીકત લખી છે તે આ મહમદ શામ(શાહબુદીન ગોરી)ના વખતને લાગુ પડે છે એમ સર બેલી પોતાના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લખે છે. અમને પણ એમ લાગે છે કે તે વેળાએ અણહિલપુરનો રાજા ભીમ (૧ લો ભીમ) હતો અને આ વેળાએ પણ ભીમદેવ (બીજો ભીમ) રાજા હોવાથી નામના સરખાપણાને લીધે રણછોડજી દીવાને મહમદ-ગોરીની વાત મહમૂદ ગજનવીને લાગુ કરી દીધી હોય. રણછોડજી દીવાન લખે છે કે "મુસલમાનોની પછવાડે હિન્દુઓ વિજળીના જેવો ચમકાટ અને ચપળતા રાખીને અને વાયુના જેવો વેગ ધારણ કરી બુઢિયા વાનરોની પેઠે ફૂદકારા મારી અને બાળમૃગોની પેઠે ફાળો ભરી મુસલમાનોની પાછળ દોડી પકડી પાડ્યા; તેમાંના કેટલાએકને હિન્દુઓની કટારોથી મારી પાડ્યા. અને કેટલાએકને રજપૂતોની ગદાના પ્રહારવડે ભોંય ઉપર સૂવાડી દીધા. અને રાજાના ભાગ્યનો સૂર્ય ઉચ્ચ સ્થિતિયે પોંહોચ્યો; એટલે શાહ મહમદ બીકનો માર્યો છટકી ગયો. અને પોતાનો જીવ બચાવ્યો. પણ તેના લશ્કરમાંનાં ઘણાં સ્ત્રી

વાતો હતો; તે ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૯ માં ગાદિયે બેઠો,[1] અને ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મેરૂતુંગ લખે છે કે, એના વારામાં શ્રી સોહડ દેવ (સુભટવર્મા)

પુરૂષો પકડાઈ ગયાં. મુસલમાનોના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તુર્કી, અફઘાન અને મોગલો સ્ત્રિયો કુંવારી હોય તો પવિત્ર ગણાય છે તેટલા ઉપરથી એવી જે હતી તેમને સ્ત્રી તરીકે રાખી લેવાને કંઈ બાધ ગણવામાં આવ્યો નહિ. બીજી જે હતી તેમને પણ જુલાબ આદિથી પવિત્ર કરી તેમના ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે (કુરાનની ૨૪-૨૬ આયાત પ્રમાણે) જે દુષ્ટ સ્ત્રિયો હતી તે દુષ્ટને અને સારી સારા માણસોને પરણાવી; જે આબરૂવાળા માણસો હતા તેમની દાઢિયો બોડાવી નંખાવી અને તેમની ગણના શેખાવતોમાં કરી, અને શેખાવતોને વાઢેલ જાતના રજપૂતોમાં ભેળવી લીધા. અને જે નીચા હતા તેમને કોળી, ખાંટ, બાબરિયા, અને મેરની જાતમાં ભેળવી દીધા. અને પરણેતરની તથા મરણઅવસરની વિધિયો તેમના પોતામાં જે ચાલતી હતી તે ચલાવવા દેવાની છૂટ આપી, અને બીજાઓથી અળગા રહેવાને ફરમાન કરવામાં આવ્યું; પણ ખરૂં તો શું બન્યું હશે તે પરમેશ્વર જાણે. ર. ઉ.

૧ બીજા ભીમદેવના રાજ્યનો અંત ૩૬ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૨૧૫ માં આવ્યાનું ઉપર લખેલું છે, તે મેરૂતુંગના લખાણથી ખોટું ઠરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તામ્રપટ્ટોના શોધ ઉપરથી પણ તે તેવુંજ ઠરે છે; કેમકે ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના આબુના લેખમાં ભીમદેવને "રાજાધિરાજ" લખ્યો છે, અને એ લેખનો આધાર આ પુસ્તકમાં મિ. ફાર્બસે લીધો છે, છતાં એ ભૂલ થયાનું કારણ એમ જણાય છે કે ૬૩ ને બદલે અંક અવળાસવળી થઈ જતાં ૩૬ થઈ ગયા છે. મેરૂતુંગ પ્રબંધચિંતામણિમાં સાફ કહે છે કે–"संवत् १२३५ पूर्व वर्ष ६३ श्री भीमदेवेन राज्यं कृतं" એટલે વિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૯૮ (ઇ. સ. ૧૨૪૧-૪૨) સુધી ભીમદેવે રાજ્ય કર્યું. ભીમદેવનાં તામ્રપટ્ટો મેરૂતુંગના કહેવા સાથે બરાબર મળતાં આવે છે. એનું છેલ્લું તામ્રપટ્ટ (ડૉક્ટર બ્યુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ ૧૧ તામ્રપટ્ટ પૈકી અંક ૯ નું) સંવત્ ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૦)નું છે. એના પછીના રાજકર્ત્તા ત્રિભુવનપાળનું એક સં. ૧૨૯૯ (ઈ. સ. ૧૨૪૨-૪૩)નું છે. એટલે ભીમદેવનું રાજ સંવત્ ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૧-૪૨) સુધી હતું.

અમારી પાસેની એક પટ્ટાવલિ પ્રમાણે બાળ મૂળરાજે સં. ૧૨૩૨ના ફાલ્ગુન સુદિ ૧૨ થી તે સં. ૧૨૩૪ના ચૈત્ર શુદિ ૧૪ સુધી ૨ વર્ષ ને એક માસ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી એના ભાઈ ભોળા ભીમે સં. ૧૨૩૪ ના ચૈત્ર શુદિ ૧૪ થી રાજ્ય કર્યું; એમ લખ્યું છે; અને વિચારશ્રેણીમાં પણ લખ્યું છે કે:—

"तत्स्तदेवोप श्री भीमदेव राज्या इति राजावली."

આ તથા અમારી પાસેનાં બીજાં જૈન પાનામાં સંવત્ ૧૨૩૫માં ભીમનું ગાદીનું વર્ષ લખ્યું છે, તેથી તે ઈ. સ. ૧૧૭૯ માં (સં. ૧૨૩૪ માં) રાજકર્ત્તા હતો, તે વિષે કાંઈ પણ શક નથી. કારણ કે અણહિલવાડના બાલમેર પાસે કેરાલુ નામના ઉજ્જડ ગામના ઈ. સ. ૧૧૭૯ (સં. ૧૨૩૫)ના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તે લેખ પ્રખ્યાત ભીમદેવના વિજયી રાજ્યસમયે લખાયો હતો. ર. ઉ.

માળવાનો રાજા હતો તે ગૂજરાત ઉજ્જડ કરવાના મનસુબાથી તેની ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ ભીમે તેને ધડધડાવી નાંખતો સંદેશો કહાવ્યો કે,— "રાજા માર્તંડ, જે સૂર્યવંશને દીપાવે છે તે, માત્ર પૂર્વમાં જ પ્રકાશે છે; પણ "તે જ સૂર્ય જ્યારે પશ્ચિમમાં આવવા માંડે છે ત્યારે તેનું તેજ અસ્ત પામે "છે." આવો પ્રધાનના શબ્દચાતુર્યનો સંદેશો સાંભળીને તે પાછો જતો રહ્યો. મેરૂતુંગ કહે છે કે, પછીથી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂજરાત લૂંટ્યું. આ લખાણને માળવાના અર્જુન રાજાના લેખ[1]નો પૂરાવો મળે છે. તે લેખ ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૦ નો છે, ને તેમાં લખ્યું છે કે, "સુભટવર્મ (અથવા સોહડ) "જે અર્જુન રાજાનો પિતા થતો હતો તેણે પોતાના ક્રોધાયમાન્ પરાક્રમનો "ગર્જના કરતો કોપ ગૂજરાતનાં શહેરો ઉપર ચલાવ્યો;" અને અર્જુન રાજા પણ છેક ન્હાનો હતો તેવામાં પણ, "તેણે જયસિંહ રાજાને (માળવા જિતી લેનાર રાજાની પછી થનાર અણહિલપુરના રાજાને આ વાત બરાબર લાગુ પડે છે.) છોકરાંની રમતમાં પણ નસાડી મૂકયો હતો." એક બીજો લેખ પછવાડે દાખલ કરવામાં આવેલો છે તેમાં બાળ મૂળરાજની પછી થનાર ભોળા ભીમદેવે ત્રાસ આપેલો તે વિષે લખ્યું છે, અને તે ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૦ની સાલનો છે, તેમાં ભીમદેવને બીજો સિદ્ધરાજદેવ અને નારાયણનો અવતાર લખ્યો છે.[2]

એ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોલંકી રાજા કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં દાખલ થયો નથી. અમે હવે નીચે જે લખિયે છિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ભોળા ભીમદેવના રાજ્ય સંબંધી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખનારાઓએ થોડું લખેલું છે; તથાપિ સારા ભાગ્યે કરીને તેટલો ગાળો મુસલમાન ઇતિહાસકોએ પૂર્યો છે, અને વળી ગૂજરાતની ધરીના સામ્ભરના ચોહાણ રાજાઓનો જે રાસ ચંદ બારોટે લખ્યો છે તે વિષમ પણ ચિત્રોપમ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોલંકી રાજા કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં

---

૧ બંગાળ એશિયાટિક સોસાઈટીનું જર્નલ ૫ મું પૃષ્ઠ ૩૮૦ પ્રમાણે; વળી પૃષ્ઠ ૧૬૬ની ટીપ જુવો.

૨ પાછળ પૃષ્ઠ ૯૩ મે અમે જે લેખ છાપ્યો છે તેમાં अभिनव सिद्धराज सप्तम चक्रवर्ति श्रीमद् भीमदेवः એમ છે. અને સંવત્ ૧૨૮૦ નો લેખ जयसिंहदेव નો છે તેમાં नारायणावतार श्रीभीमदेव એવું બિરૂદ ભેળ્યું છે. (જુઓ ડા. બુલરની છપાવેલી ૧૧ લેખની ચોપડી.)

દાખલ થયો નથી. અમે હવેથી લખિયે છિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ચંદ બારોટ લખે છે કે, જ્યારે **અનંગપાળ**[1] રાજા દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કંધજ અથવા **રાઠોડ** રાજા વિજયપાળ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો. તે સમયે **સામ્ભરમાં આનંદ** દેવનો પુત્ર **સોમેશ્વર** રાજ્ય કરતો હતો. તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કંધજ અને તુંવાર સામાસામી લડવાના છે, એટલે તેણે વિચાર્યું કે આવી વેળાએ ક્ષત્રિયે ઘેર બેશી રહેવું નહિ. તે બોલ્યો કે, "હું **આના** કુળની કીર્ત્તિ વધારીશ કે કૈલાસ અથવા ઈન્દ્રાસન પામીશ." તેણે નોબત વગડાવી અને દિલ્હીના રાજાની પક્ષે ચાલ્યો. **સોમેશ** અને **અનંગપાળ** ધવળ છત્ર ધારણ કરીને ભેગા થઈ વિજયપાળ[2]ના સામા ચઢ્યા. લડાઈ ચાલી તેમાં **સોમેશ્વરે** વિજયપાળને ઘાયલ કર્યો એટલે તે નાઠો. **સોમેશ્વરે** શક્તિમાન્ વિજયપાળને હરાવ્યો તેથી દિલ્હીમાં તેની કીર્તિ ગવાવા લાગી. **અનંગપાળે** પોતાની પુત્રી તેને વેરે પરણાવીને ધાડો સંબંધ કર્યો, પછી તેનો સારો આદરસત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. **સોમેશ્વર** જયનાં વાદિત્ર વગડાવતો પોતાને ઘેર **અજમેર** ચાલ્યો.

એમ જણાય છે કે, **અનંગપાળને** પુત્ર ન હતો. તેને બે પુત્રિયો હતી, તેમાંથી કમળાદેવી નામે હતી તેને **અજમેરના સોમેશ્વર** વેરે પરણાવી

---

૧ તુંવાર વંશમાં ત્રણ અનંગપાળ થઈ ગયા છે, તેમાં આ ત્રીજો અનંગપાળ હતો, જેને **આઈન અકબરીમાં** आक्रपाल એવું નામ આપેલું છે, અને એણે ઈ. સ. ૧૧૨૮ થી ૧૧૪૯ સુધી ૨૧ વર્ષ, ૨ માસ, અને ૧૬ દિવસ રાજ્ય કર્યું છે. અને દિલ્હીની રાજાવલિમાં એનો અંક ૧૯ મો આવે છે.

વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુવો **રાસમાળા** પૂર્ણિકામાં દિલ્હી અને કનોજની રાજાવલિ.

૨ કનોજના રાઠોડની વંશાવલિ રાઠોડ રાજાની ટીપ છે, તેમાં વિજયપાળનું નામ આવતું નથી, પણ પૃથ્વીરાજરાસામાં એને જયચંદ્રનો પિતા કરીને લખ્યો છે. (Coins of Mediœval India) પૃ. ૮૪ તથા ૮૭ માં **ચંદ્રદેવ**(૧૦૫૦)ના પુત્ર **મદનપાળની** સાલ ઈ. સ. ૧૦૮૦–૧૧૧૫ સુધીની છે. ગોવિંદચન્દ્રની સાલ ઈ. સ. ૧૧૧૫–૧૧૬૫ સુધીની છે.

અજયચંદ્ર(જયચંદ)ની સાલ ઇ. સ. ૧૧૬૫–૧૧૯૩ સુધીની છે. એટલે વચ્ચે વિજયપાળ નામના કોઈ બીજા શખ્સને ઘુસાડી દેવાનો અવકાશ રહેતો નથી. રાજકાળનિર્ણયના પૃ. ૧૩ મે જયચંદ્રનો પિતા વિજયચંદ્ર રાઠોડ લખ્યો છે. અને તેની સાલ સંવત્ ૧૨૪૬ એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૦ ની લખી છે, તે શા ઉપરથી તેનું પ્રમાણ તેમાં જણાવ્યું નથી; તેથી તે ઉપર પણ ભરોંસો રાખી શકાતો નથી. વિજયપાળ અથવા વિજયચંદ્ર એજ ગોવિંદચંદ્ર હોખિયે તો જ રાસાની વાત મનાય એમ છે.

હતી, બીજી રૂપસુંદરી હતી તેને કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદ્ર વેરે પરણાવી હતી. અનંગપાળની ફોઈને વિજયપાળ વેરે દીધી હતી તેનો જયચન્દ્ર પુત્ર થતો હતો. તુંવાર કુંવરીને પેટ સોમેશ્વરને નામાંકિત પૃથ્વીરાજ થયો. તેણે અજમેર અને દિલ્હીની ગાદી એકઠી કરી નાંખી, અને મુસલમાનોની સાથે આશ્ચર્યકારક લડાઈમાં ઉતરીને તે માર્યો ગયો. ચંદ બારોટ કહે છે કે, કનોજ, ગજની, અને અણુહિલપુરમાં યમદૂતે પૃથ્વીરાજ જન્મ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ કર્યા. પૃથ્વીરાજને પ્રીથા કરીને એક બ્હેન હતી તેને તેના પિતા સોમેશ્વરે ચિત્તોડના રાવળ સમરસિંહ[1] વેરે પરણાવી હતી.

---

૧ જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૨૨ની ટીપમાં છઠ્ઠો રાજા ગુહસેન (ઈ. સ. ૫૩૯ થી ૫૬૯) એને ગુહિલ પણ કહેતા. ગોહિલ અથવા ગેલોટી (જે હાલ સિસોદિયાને નામે ઓળખાય છે) જે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતસ્થાનમાં રાજ્યકર્તા થયેલા છે, તે આ ગુહિલ વંશજ છે. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ધરસેન (બીજો) વલભીપુરમાં તેના પછી ગાદીપતિ થયો. અને બીજા કુંવર ગોહાદિત્ય અથવા ગોહાએ ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈડરથી ચિત્તોડ (મેવાડ) ગયા અને હજુ ત્યાં (ઉદયપુરમાં) રાજ્ય કરે છે. એ ગોહાદિત્યની કેટલીક પેઢીયે બાપ્પ અથવા બાપો થયો, તેણે મેવાડમાં ચિત્તોડની ગાદી મેળવી.

"ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ" માં લખ્યા પ્રમાણે એક બીજો અભિપ્રાય એમ પણ છે કે, વલભીનો છેલ્લો રાજા શીલાદિત્ય સાતમો મરાયો ત્યારે તેની સગર્ભા સ્ત્રી પુષ્પવતી આરાસુરમાં અંબા ભવાનીની યાત્રા કરવા ગઈ હતી, તે પતિનું મરણ સાંભળી ત્યાં જ રહી. ગુફામાં તેને કુંવર અવતર્યો તેથી ગોહાદિત્ય કહેવાયો. તેને રાજરીતિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાને બની આવે તેટલા માટે રાણિયે યોગ્ય બ્રાહ્મણોને સોંપ્યો અને પોતે સતી થઈ. ગોહાદિત્ય મોટો થયો ત્યારે ભાંડેરના વનવાસી ભીલોનો તે રાજા થયો. તે બ્રાહ્મણના કુળમાં ઉછર્યો તેથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળતો હતો. તેનો પુત્ર બાપા રાવળ થયો તે પણ બ્રાહ્મણધર્મ પાળીને હારિત મુનિની સેવા કરવા લાગ્યો. આ હારિતને એકલિંગજી શંકરે પ્રસન્ન થઇને સુવર્ણનું કડું આપ્યું હતું, તે તેમણે બાપા રાવળને સેવાના બદલામાં આપવા માંડયું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મહારાજ! સોનાનું કડું તો ક્ષત્રિયોને જોઇયે, ને હું તો બ્રાહ્મણ છું એટલે પ્રસન્ન થઇને હારિત મુનિયે તેને ક્ષત્રીનું તેજ આપ્યું, ત્યારે બાપા રાવળે પોતાનું બ્રહ્મત્વ મુનિને અર્પણ કર્યું અને ક્ષત્રીપદ સાથે સોનાનું કડું પોતે ગ્રહણ કર્યું. ગોહિલકુળના પૂર્વજો પ્રથમ બ્રાહ્મણકુળને આનંદ દેનાર હતા એ વિષે મહારાણા કુંભકર્ણકૃત એકલિંગજી માહાત્મ્યમાં પ્રાચીન કવિનો શ્લોક દાખલ કર્યો છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

आनंदपुरसमागतविप्रकुलनंदनो महीदेव ।
जयति श्रीगुहदत्तः प्रभवः श्रीगुहिलवंशस्य ॥

આ સમયે ગૂજરાતમાં રાજા **ભોળો ભીમ** અણહિલપુરનો શૃંગાર હતો. તે અગાધ સમુદ્ર જેવો બળવાન્ હતો, તેની પાસે અજિત ચતુરંગી સેના હતી; એ ચાલુક્યરાયને આશ્રયે ત્રિલોક રહ્યા હતા; ઘણા દુર્ગપતિઓ તેની સેવામાં હતા. સિંધ ભણી હંકારતાં વ્હાણ તેને સ્વાધીન હતાં; ધારા ધરતીમાં તેનાં આયુધિક સ્થાન હતાં; અમરસિંહ શેવડો કરીને જૈન સાધુ હતો તે **ભીમ**દેવની સેવામાં હતો, તે પોતાના મંત્રવડે સ્ત્રી, પુરૂષ અને દેવને વશ કરતો. પારકરના યાદવ,[1] અને સોઢા તેને વશ હતા. તેણે બ્રાહ્મણોનાં ઘર બાળીને તેમને દેશપાર કર્યા હતા. તે માળવામાં (પલ્લી) પાલી ધરતીમાં અને આબુ ઉપર ફરતો હતો.

આનંદપુર (વઢવાણ)થી આવેલો વિપ્રકુળને આનંદ આપનાર, ગુહિલ વંશનો ઉત્પન્ન કરનાર શ્રી ગુહદત્ત રાજા જય પામે છે.

બાપા રાવળથી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ૨૯ મી પેઢિયે સમરસિંહ થયા. જુઓ અચળેશ્વર આબુ ઉપર અચળગઢની પાસેના મઠમાંનો લેખ (સંવત્ ૧૩૪૨ ઈ. સ. ૧૨૮૫) માગશર શુદિ ૧ વાળો (ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહને પૃ. ૫૨).

૧ બાપા.
૨ ગુહિલ.
૩ ભોજ.
૪ શીળ.
૫ કાળભોજ.
૬ ભર્તૃભટ.
૭ સિંહ
૮ મહાયિક.
૯ ખુમાણ.
૧૦ અલ્લટ.
૧૧ નરવાહ.
૧૨ શક્તિકુમાર.
૧૩ શુચિવર્મ્મા
૧૪ નરવર્મ્મા.
૧૫ કીર્ત્તિવર્મ્મા.
૧૬ વૈરટ.
૧૭ વૈરિસિંહ.
૧૮ વિજયસિંહ.
૧૯ અરિસિંહ.
૨૦ ચોડસિંહ.
૨૧ વિક્રમસિંહ.
૨૨ ક્ષેમસિંહ.
૨૩ સામંતસિંહ.
૨૪ કુમારસિંહ.
૨૫ મથનસિંહ.
૨૬ પદ્મસિંહ.
૨૭ જૈત્રસિંહ.
૨૮ તેજસિંહ.
૨૯ સમરસિંહ.

ઉપરની વંશાવલિમાં આવેલા સર્વ પુરૂષો પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્ર, એવે ક્રમે નથી, પરંતુ કોઈ ભાઈ ભત્રીજા પણ છે.

૧ પારકરના યાદવ તે સમા; કચ્છના જાડેજાના ભાયાત. ર. ઉ.

આ સમયે આબુ ઉપર જેતસી પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેને સલખ કરીને એક કુંવર હતો, અને ઇચ્છિનકુમારી નામે પુત્રી હતી, તે ઘણી રૂપવંતી હતી તેથી સર્વ તેનાં વખાણ કરતાં હતાં. તેને પરણવાની ઇચ્છા ભીમદેવને થઈ; આબુ વિષે અને પરમારકન્યા વિષે જે કોઈ કાંઈ કહેતું તે, પછી સાચું કે જૂઠું ગમે તેવું હોય પણ, ભીમદેવ આનંદથી સાંભળતો હતો; એને સ્વપ્ન આવતાં તે ઈચ્છિની વિષેનાં જ આવતાં. તેણે અમરસિંહને આબુ મોકલીને પરમારકુમારીનું માગું કર્યું; પણ તેનો વિવાહ ચૌહાણપુત્ર વેરે ક્યારનોય કરી મૂકયો હતો. તે સમાચાર ભીમદેવના પ્રતિનિધિને સૂચવવામાં આવ્યા ત્યારે તે બોલ્યો: "અહો! પર્વતપતિ, ભોળા વીર ચાલુક્યે ઇચ્છની વિષે જ્યા-"રથી સાંભળ્યું છે ત્યારથી તેને તે વીસરતી નથી; માટે તેની વેરે તમારી "કન્યાનું માગું કરે છે; જો તમે ચૌહાણને પરણાવશો તો આબુગઢના કોઠા "ઉપરથી તમને ગબડાવી નાંખશે; પરમારની સાથે તેને લડાઈ કરવી, તે "અર્જુનને જેમ કોઈ ગરીબડાં સાથે લડાઈ કરવી હોય તે પ્રમાણે તેને મન "છે." પ્રધાનનું કહેવું જેતસિંયે માન સહિત સાંભળ્યું; પાંચ દિવસ સુધી તેને માનભરેલી રીતે દરબારમાં રાખ્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વિચાર કર્યો કે, હવે શો ઉત્તર આપવો? છેવટે જેતસીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ગ્રહીને બોલી ઉઠ્યો: "જો મારી ધરતી માગી હોત તો હું તે આપત; પણ ભોળો ભીમ જૈન "ધર્મી થઈ ગયો છે, તે દગાફટકાનો ભરેલો છે, વશીકરણ કરે છે અને "ભુરકી નાંખે છે. આટલો બધો દેશ તેણે એ જ સાધનથી સ્વાધીન કરી "લીધો છે; તે ઉત્તર ભણીના શત્રુને ઓળખતો નથી." જેતસી વળી બોલ્યો: "મરૂ ધરતીમાં નેવુ લાખ યોદ્ધા પડેલા છે, અને આબુગઢને તાબે અરાડ "ગાદિયો છે. સામંતપતિ[1] મારી ઓથે આવશે. એમાંથી કોઈ પણ જો મારૂં "રક્ષણ નહિ કરી શકે તો જેણે પરિક્ષિતને તેની માના ઉદરમાં રાખ્યો, "બળતા જંગલમાંથી જેણે છોકરાંઓને ઉગાર્યાં, જેણે પોતાનાં માબાપનું "રક્ષણ કરી મામાને માર્યો, જેણે ગોવર્ધન તોળીને વ્રજનું રેલમાંથી રક્ષણ "કર્યું, તે ગોકુળનાથ શ્રીકૃષ્ણ મારૂં રક્ષણ કરશે. મારે મારૂં રાજપદ રાખવું "કે પછી મરવું." આવો ઉત્તર આપીને તેણે ભીમના પ્રધાનને વિદાય કર્યો.

જેતસિંયે, પોતાના પાંચ સગા હતા તેમના સ્વાધીનમાં આબુ કરયો. તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું: "આપણે ચૌહાણને આપણી ઓથે બોલાવવા જોઇયે." પછી સોમેશ્વરના પુત્ર વેરે ઇચ્છનીને સત્વર પરણાવી દેવા વિષેનો

---

૧ સામ્ભરપતિ=પૃથ્વીરાજ.

પોતાને હાથે કાગળ લખી મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું છે કે,—"સલખની બ્હેન "અને જેતસીની પુત્રીનું ભોળો ભીમ માગું કરે છે, તે કહે છે કે,—ગમે તો "આબુને ઉજ્જડ થવા દે, કે ગમે તો ઇચ્છનીને મારે વેરે પરણાવ. ત્યારે શું "શિયાળ સિંહનો ભાગ લેશે? તે મારી મિલ્કત લૂંટે છે; મારા ગોવાળિયા "રોજ બૂમો મારે છે; મારી પ્રજા ગરીબ થતી જાય છે." પરમારનો ચોહાણે આદરસત્કાર કર્યો. પૃથ્વીરાજે દિલ્હી કહાવી મોકલ્યું કે, ભીમની સામે હું સલખ સાથે જાઉં છું. સોમેશ્વરનો પુત્ર નીકળી ચાલ્યો—તે સલખ પરમારની સાથે તેને ઘેર જવાને તૈયાર થયો.

ભોળા ભીમે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જાણે કોઇયે તેના મુખ ઉપર ઘા માર્યો હોયની એમ તેને લાગ્યું. તેણે પોતાના મંત્રિયોને બોલાવીને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી; તેણે લડાઇની નોબત વગડાવી. "જે ઊંઘતા સિંહ ઉપર પડે છે; જે પૃથ્વી ધારણ કરનાર મણિધરને માથેથી મણિ લેવા ધારે છે; જે યમદૂતના પેટમાં પોતાનો હાથ ખોસે છે; તે જ ચાલુક્યના બારવટિયાનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છે છે." ભોળો ભીમ જેવો આ પ્રમાણે બોલ્યો તેવો તે શૂરે કરીને કંપ્યો. પાટણથી તેણે કચ્છ[1] અને સોરઠ સર્વ ઠેકાણે ચોમેર આજ્ઞાપત્ર લખી મોકલ્યાં.—ધૂળનાં વાદળાંથી આકાશ છવાઈ ગયું; ચારે બાજુએથી મોટી સેના એકઠી થઈ; ત્યાં ગિરનારનો ધણી આવ્યો, કતારિયો લોહાણો પણ આવ્યો, વીરદેવ (અથવા વીરધવલંગ) વાઘેલો, રામ પરમાર, પીરમનો ધણી, રાણીક ઝાલો, સોઢો સારંગદેવ, ગંગ ડાભી, અમરસિંહ શેવડો પણ ત્યાં હાજર થયા હતા; જૈન મંત્રેશ્વર ચાચિંગ પણ હતો. ભોળો ભીમ આબુ આવી પ્હોંચ્યો ને ત્યાં તંબુ ઠોક્યા; તેણે ચારે બાજુએ ગઢ ઘેરી લીધો પરમાર અને ચાલુક્યની સેનાએ યુદ્ધ મચાવ્યું; ઘણા દિવસ સુધી રણસંગ્રામ ચાલ્યો; છેવટે સલખ અને જેત પાછા હઠ્યા; પણ જેવા લડતા તેઓ પાછા હઠતા ગયા તેમ ધરતીને લોહીથી લાલચોળ કરતા ગયા. ભીમ આગળ ધસ્યો, તેણે અચળેશ્વરને જોયો; પરમાર મરૂધરતી ભણી નાશી ગયા ને ગઢ ચાલુકયોને માટે મૂકતા ગયા. અને ભીમ જયવંત થઈ આબુની ટોચ ઉપર ચઢ્યો.

આ સમયે રજપૂત રાજાઓનાં માથા ઉપર, તેમનો સામાન્ય શત્રુ શાહબુદ્દીન ઘોરી મેઘની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યો હતો તેથી માંહોમાંહનો કજિયો પતી જવો જોઈતો હતો. શાહબુદ્દીન કહે કે, "આ ધરતી નથી હિન્દુની કે

---

૧ આ સમયે કચ્છમાં જામ રત્તો રાયધણ ગાદીપતિ હતો, તેણે પોતાના જાડેજા સરદારના ઉપરીપણા નીચે કચ્છી લશ્કર મોકલાવ્યું હતું. ર. ઉ.

નથી મ્લેચ્છની, પણ જે તરવારથી રાખી શકે તેની છે.” ભોળા ભીમદેવની પાસે તેને સારી સલાહ આપે એવા કેટલાક સામંતો હતા. તેઓનું કહેવું જો તેણે સાંભળ્યું હોત તો હિન્દુસ્થાનની પડતી થાત નહિ અથવા એટલું બધું નહિ તો તેમ થવામાં વાર થાત; પણ ભોળા ભીમે પોતાના નામનો મહિમા રાખીને કોઈના કહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. પીરમના ગોહિલ સામંતે કહ્યું: “લડાઈ બંધ કરવી જોઈયે, પરમારે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, સિંહકટિ “(ઇચ્છની) પાછી આપે એટલે પત્યું. માટે એ અર્થ સાધી લેવા વિષે આપણે “વિચાર કરવો જોઇયે.” રાણીક ઝાલો કહેવા લાગ્યો: “યુદ્ધની વેળાએ “યુદ્ધ સંબંધી જ વિચાર કરવા જોઇયે, બીજી વાત કશા કામની નહિ. આપણે “સાવધાની માત્ર એટલી જ રાખવી કે શાહની સાથે શત્રુતા બંધાય નહિ.” વીરદેવ વાઘેલો કહે: “ચોહાણની સાથે આપણે પતાવી દેવું, અને એકઠા “મળીને સુલતાનના સામા થવું. યુદ્ધમાં એનો અંત આણવાથી આપણા “હાથમાં ઘણો દેશ આવશે, અને આપણી કીર્ત્તિ ઘણી વધશે.” અમરસિંહ શેવડાએ ધીરે રહીને કાનમાં કહ્યું: “તમે કહો છો એ સર્વે વાત સાચી, પણ તે ભીમને રૂચશે નહિ.” ગમે તે થાય પણ કલહ છોડવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને રાજા પોતે તો બેઠો હતો. તે બોલ્યો:—“જો “કોઈ રજપૂત એક વાર અપમાન સહન કરે તો પછી તે દરેક ઠપકાને પાત્ર “થાય છે; એક હજાર પાપનો દોષ તેને માથે બેસે છે; તે નરકમાં પડે છે તો “પછી તેને કોણ તારે? રજપૂતના ભાગ્યમાં તો જન્મમરણનો ફેરો પોતાની “તરવારથી ટાળવાનું લખ્યું છે. હિન્દુઓમાં ચોહાણ અને પરમાર બે મ્હોટા “યોદ્ધા ગણાય છે, માટે જ્યારે ચોહાણ પાસેથી તેનો સર્વે કબજો છોડાવીશ “ત્યારે ઘોરી સામો ચડીશ.” પછી ભોળો ભીમ રાજા એ સંબંધમાં આકરા સોગન ખાઈ બેઠો અને નોબત વગાડવાની આજ્ઞા આપી.

પછી ચોહાણના ઉપર તો બે બાજુએથી હલ્લા થયા; ઘોરી અને ગુર્જરની વચ્ચે સામ્ભરધણીની ઢોલના જેવી ગતિ થઈ. તેણે તેના હિન્દુશત્રુ સંબંધમાં ભવાની માતાને વીનવી:—“ઓ! દુર્ગા! જૈન ધર્મે સર્વ વસ્તુઓ “ઝાલી લીધી છે, તો એ ઘાતકિયોને તું ઝાલી લેજે. કોઈ રાજપદવિને માન “આપતું નથી; સામંતોની સત્યતાનો નાશ થયો; જ્યાં વેદની ધૂમ મચતી “હતી, અને ચંડીપાઠ થતા હતા ત્યાં જૈનની અપવિત્ર વાતો થાય છે. અહો! “ચામુંડા! ખડ્ગ ધારણ કરીને મારૂં રક્ષણ કર; ઓ! કાળી! મહાપ્રલયના “સમયના યમદૂતનું રૂપ ધારણ કરીને આ જૈનોને ઝબે કર! ઓ તું પાતકનો

"નાશ કરનાર! દેવતાઓની રક્ષણહાર! દૈત્યોની દમનાર! તેઓને હતા "ન હતા કરી દે! અને તારો જયજયકાર થાઓ!" રાત્રિની વેળાએ ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર **ચંદ બારોટે** જાતે ચઢાઈ કરી, તેમાં **ચાલુક્યની** સેના કોટની પેઠે ઉભી રહી હતી, હાથિયો ચોમેર રાખ્યા હતા, અને જે **ઝાલાઓએ જાડેજાને** હરાવીને **કચ્છ** અને **પંચાળ** લૂંટી લીધા હતા તે ઘોડે ચઢી રક્ષક થયા હતા એટલું છતાં પણ **દુર્ગાના** પ્રતાપથી ચંદની ઘણી જિત થઈ. રાત્રિના ગડબડાટમાં **ભીમ**ના યોદ્ધા માંહોમાંહે કાપાકાપી કરવા લાગ્યા; અને અગર જો **ભીમ** પંડે યુદ્ધમાં આગળ પડ્યો, અને તેનો હાથી મરાયો, તથા તરવાર ટૂટી પડી ગઈ ત્યારે કટારવતે ગાંડોતૂર બનીને લડ્યો, તો પણ ભારે નુકશાન વેઠીને છેવટે તેને પાછા હઠવાની અગત્ય પડી.

પછી **ભીમ**ની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવા **ચૌહાણ**ની થોડી ફોજ રહી ને બીજી મોટી સેના **સુલતાન**ની સામે લડવાને ચાલી, અને તેને પણ હરાવ્યો.

ભીમદેવનો કાકો **સારંગદેવ** મરણ પામ્યો ત્યારે તેને સાત કુંવર હતા,—**પ્રતાપસિંહ**, **અરિસિંહ**, **ગોકુલદાસ**, **ગોવિંદ**, **હરિસિંહ**, **શ્યામ**, અને **ભગવાન**. તેઓ પરાક્રમી શૂરવીર હતા, અને **રાણ** (અથવા **રાણીક**) કરીને સત્તાવાન્ ઝાલો હતો તેને ઠેર કર્યો હતો. તેઓ **ભીમ**દેવના ઉપર બાહારવટે નીકળ્યા હતા, પણ તેનું કારણ શું હશે તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેઓ **યાદવ**નો દેશ લૂંટતા અને **સોરઠ**ના ડુંગરોમાં રહેતા. છેવટે તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા, કે **ભીમ**ને આપોઆપ તેમના ઉપર ચઢવાની અગત્ય પડી. **ભીમે** એક નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો હતો, ત્યાં એનો હાથી નદીમાં ન્હાતો હતો તેને મારી નાંખ્યો, અને તેના મ્હાવતને પણ **પ્રતાપસિંહે** અને **અરિસિંહે** ઠેર કર્યો. આ પ્રમાણે **ભીમ**દેવનું અપમાન કર્યું તેથી તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને આગળ તો માત્ર તેઓને ઝાલી લેવાનો જ વિચાર કર્યો હતો, પણ હવે તો તેમને મારી નાંખવામાં દોષ ગણવા લાગ્યો નહિ. **ભીમ**નો આ મનસુબો સર્વે ભાઇયોના જાણવામાં આવ્યો, ત્યારે ગૂજરાત છોડી જવાની તેમને અગત્ય જણાઈ, અને તે પ્રમાણે તેઓ યુવાન **પૃથ્વીરાજ**ને આશ્રયે જઈ રહ્યા. **પૃથ્વીરાજે** તેઓનો આદરસત્કાર કરી શિરપાવ કર્યા; તથા પટા કરી આપ્યા. એક સમયે **પૃથ્વીરાજ** ગાદિયે બિરાજમાન થયો હતો, અને નવા ચંદ્રની આસપાસ તારા ચકચકે તેમ તેના સામંતો બિરાજેલા હતા, તેવામાં **પ્રતાપ સોલંકી** અને તેના ભાઇયોએ આવીને તેને નમન કર્યું. તે વેળાએ **મહાભારત** ઉપર વાત ચાલતી હતી, તથા **ચૌહાણ**નાં પરાક્રમ ગવાતાં હતાં, તેવામાં, કહે છે કે, **પ્રતાપસિંહે**

મૂંછે હાથ નાંખ્યો તે પૃથ્વીરાજના કાકા કન્હ ચૌહાણના જોવામાં આવ્યું, એટલે એને તો ખરેખરી લાગી ગઈ અને તરવાર મ્યાનમાંથી કહાડીને પ્રતાપસિંહના શરીરના બે ભાગ કરી નાંખ્યા, એટલે તે મરદું થઇને પડ્યો. તે જોઇને અરિસિંહ અને તેના ભાઇયો ક્રોધાયમાન્ થઈ વેર લેવાને ઊઠ્યા. તેમનાં માણસો પણ અંદર ધશી આવ્યાં. પૃથ્વીરાજ ઉઠીને મહેલમાં જતો રહ્યો. પછી રણમાં જેમ દવ બળે તેમ જુસ્સાથી મારામારી ચાલી; જેમ દીવા ઉપર ફૂદાં ટૂટી પડે તેમ કન્હ ઉપર સોલંકિયો ટૂટી પડ્યા. એક પ્રહર સુધી તરવાર અને યમદન્ત અથવા જમધયાથી કાપાકાપી ચાલી. પ્રતાપના ભાઇયો એક પછી એક સ્વર્ગે ચાલ્યા અને સોમેશ્વરનો ભાઈ કન્હ દૈવની પેઠે કોપતો ભીમના સાતે ભાઇયોને ઠેર કરીને જય પામ્યો ત્યારે તેનો કોપ શમ્યો.

પૃથ્વીરાજે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે કન્હના ઉપર કોપીને બોલ્યો: "તમે આમ શું કરવાને કર્યું? સર્વે કહેશે કે ચૌહાણે ચાલુક્યોને "પોતાને ઘેર તેડ્યા ને પછી ઠેર કર્યા." અજમેર નગરમાં ત્રણ દિવસ સુધી હડતાલ પડી. જ્યાં ત્યાં અરે! અરે! ના અવાજ ઉઠવા લાગ્યા—રાજમાર્ગમાં લોહીની નીકો ચાલી. ચંદ બારોટ કીર્ત્તિ ગાવા લાગ્યો:–"ધન્ય છે ચાલુક્ય! ધન્ય છે તારાં માતાપિતાને; તારા મનમાં નાસી જવાનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો ન હતો."

જેમ પવનથી સુગંધી પ્રસરે, તેમ દૂર દેશાવરોમાં એ વાત પ્રસરી. ભીમદેવ ચાલુક્યના સાંભળવામાં આવ્યું કે સારંગના પુત્રોને ચૌહાણે ઠેર કર્યા; તેથી તે શોક અને ક્રોધથી બળ્યોઝળ્યો થયો. વૈર વાળવાનો પ્રસંગ મળે એટલા માટે તેણે ચૌહાણને લખ્યું તે ઉપરથી સામાસામી લડવાની વાત તેણે સ્વીકારી. એકદમ અજમેર ઉપર ચઢવા, ભીમે પોતાના પટાવતોને કહ્યું; પણ વીર પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે ચોમાસું ચાલે છે ત્યાંસુધી વિચાર બંધ રાખવો. ભીમે તેનું કહ્યું માન્યું, અને નિશ્ચય કર્યો કે શિયાળો બેસતાં ચૌહાણ ઉપર ચઢવું. કાળ વીતી ગયો, અને ચાલુક્યનો ક્રોધ નરમ પડ્યો.

અહિંયાંથી ચંદ બારોટ ગૂજરાત વિષે લખવાનું જવા દે છે, અને અનંગપાળ બદ્રિકાશ્રમમાં જઇને રહ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદિયે કેવી રીતિયે બેઠો; એ યુવાન શૂરવીરે શાહબુદ્દીન ઘોરીને કેટલીક વાર કેવી રીતે હરાવ્યો; કનોજના બળિયા રાજા જયચંદ્રને હરાવીને તેને વેરે પરણવાની હતી તે દેવગિરિની કુમારી શશિવતાને તે કેવી રીતે લઈ ગયો; અને રજપૂત

રોલાન્ડોને[1] ઘટે એવાં બીજાં કેટલાંક પરાક્રમ એણે કેવી રીતે કર્યાં એ વિષે વર્ણવ્યું છે. ત્યાર પછી છેવટે તે ભીમદેવની ખબર લે છે, અને ચૌહાણ રાજાઓ સાથે કજિયાનાં કેટલાંક કારણ કેમ ઉત્પન્ન થયાં તે વિષે લખે છે; માટે અહિંથી ચંદના લખાણની ઢબ જાણવામાં આવે એવા હેતુથી આગળના કરતાં તેના લખાણને વધારે અનુસરીને અમે લખિયે છિયે.

ગૂજરાતી ચાલુક્ય, ભીમના સરખો બળવાન્ ભીમ, જેની સીમા કોઈ દબાવી શકે નહિ એવો, જેની કીર્ત્તિ ઘણી ભારે, એવાના હૃદયમાં સામ્ભરનો સોમેશ્વર ખટક્યાં કરતો હતો; અને દિલ્હીપતિ પૃથ્વીરાજ તેના હૃદયમાં અંગારા જેવો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાનોને એકઠા કરીને તેઓને સલાહ પૂછી; પછી તેણે ચતુરંગી[2] સેના તૈયાર કરાવી. તે કહેવા લાગ્યો કે, "હવે હું શત્રુને કચરી નાંખીને તેનું રાજ્ય લઈલઈશ, અને "એક છત્ર નીચે સર્વ રાજ્ય આણી મૂકીશ." ચાલુક્ય રાજાએ રાણિકદેવ ઝાલાને તેડાવ્યો, અને અગ્નિથી તપી ગયો હોય તેમ ઘણો તપી જઈ આવેશમાં આવીને તેણે પોતાનું મન તેના આગળ ઉઘાડું કર્યું. સર્વ કુશળ યોદ્ધાઓને તેણે બોલાવ્યા. અને તે બોલ્યોઃ—"આપણે ત્વરાથી ચઢવાની તૈયારી કરિયે, અને બળિષ્ટ "હાથી જેમ પોતાની સૂંઢ વતે ધરતી ઉપરથી ધૂળ ઉછાળી નાંખે છે તેમ ચૌહા- "ણના દેશનો આપણે નાશ કરિયે; ભીલ લોકો ઊંદરના દરની જેમ વલે કરે છે "તેમ સામ્ભર દેશની તેવી વલે આપણે કરિયે." તેણે કનકકુમારને તેડાવ્યો; તેણે રાણિક રાજને તેડાવ્યો; ચૌસસિમ જયસિંહ, વીરધવલાંગદેવને તેડાવ્યા; સારંગ મકવાણાને તેડાવ્યો. આગળના કજિયાથી ઉકળીને ચાલુક્ય મુખથી બોલ્યોઃ—"ભીલ અને કાઠી રણસંગ્રામમાં ઘણા શૂરવીર છે; નિઃસંશય જય "અને કીર્ત્તિ આપણને મળશે; ચાલો આપણે શૂરવીરની પેઠે આપણું વૈર લઇયે. "યુદ્ધના ઘોષ મારા હૃદયને આનંદદાયક લાગે છે. જ્યાં મધમાખિયો ભમતી

---

૧ રોલેંડો અથવા રોલાન્ડ—આઠમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત રાજા શાર્લામનનો પ્રખ્યાત સામંત હતો, તે સાથે તે વળી શાર્લામનનો ભત્રીજો પણ થતો હતો. તે ઘણો શૂર, નેકી ને નિમકહલાલ હતો. તેણે કરેલાં પરાક્રમનું વર્ણન "શાસન ઑફ્ રોલાન્ડ" એવા નામની, આખા યૂરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વીરરસ કથામાં કરેલું છે. સ્પેન દેશની જિત કરવા શાર્લામન ગયો ત્યારે રોલાન્ડ તેની સાથે હતો; ત્યાંથી પાછા વળતાં તે અને શાર્લામનના પસંદ કરેલા સામંતોપર સારેસન (મુસલમાન) લોકોએ એકાએક હલ્લો કર્યો, તેમાં રોલાન્ડ માર્યો ગયો. (સન ૭૭૮) ર. ઉ.

૨ ઘોડેસ્વાર, પાયદલ, હાથી અને રથ એવા ચાર અંગની સેના.

"ફરે એવી ગુફાઓમાં ઉન્હાળામાં, શિયાળામાં, અને ચોમાસામાં મહા ઉગ્ર "તપ અને કષ્ટ કરવાથી તપસ્વી લોકોને મુક્તિ મળે છે તે જ મુક્તિ શૌર્યથી "એક ક્ષણમાં મળે છે." આ પ્રમાણે ભીમે પોતાના યોદ્ધાઓને પાણી ચઢાવ્યું. અને બોલ્યો:—"જેમ ચંદ્રની સાથે રાહુ લડે* છે તેમ ચૌહાણની સાથે આપણે "યુદ્ધ મચાવીશું; જીવતરની આશા છોડીને આપણે લડીશું તો ધરતી હાથમાં "આવશે; સતી નિર્ભયપણે અક્ષત નાંખે છે તે પ્રમાણે જે પોતાનો જીવ ઝોકાવે છે "તેને ધરતી મળે છે." જેમ નદીમાં આવી મળનારાં વ્હેળિયાં આદિથી નદી ભરપૂર થાય છે, તેમ અહિં તહિંથી સેના એકઠી કરી. યોદ્ધાઓ તેમ જ હાથી અને ઘોડા પણ તેમાં બહુ હતા; ઘોડા તો જાણે પાંખો વડે ઉડતા હોયની એવા દીસવા લાગ્યા. હાથિયોની ચીસ તે જાણે પાણીનો ધોધાટ, અથવા, ચોમાસામાં પવનથી વાદળાં એકઠાં થવે ગર્જના થાય તેના જેવી હતી. સારા યોદ્ધાઓ આનંદભરેલા જણાતા હતા, અને સૂર્ય આથમતી વેળાએ સમુદ્ર રળિયામણો દેખાય છે તેવા તેઓ રળિયામણા દેખાતા હતા; તેઓના મનમાં માલમતા કે ઘર વિષેના વિચાર હતા જ નહિ, પણ બ્રહ્મના ઉપર તેઓનું લક્ષ લાગી રહ્યું હતું. ક્ષિતિજમાંથી જેમ વાદળ ચઢી આવે છે, તેમ ચારે બાજુએથી ભયંકર સેના ધશી આવવા લાગી. ભીમને માથે છત્ર ધારણ થયું, તે યુદ્ધના ઝરાનું પાણી પીવાને તરશ્યો થયો. ભયંકર દેખાવના ભીલો સેનાને મોખરે થયા. તેઓ હાથમાં કામઠાં લઇને કાજળના જેવા કાળા દેખાતા ચાલ્યા. તેમની પછવાડે હાથિયોની હાર ચાલી, તેમની ચીસથી જંગલ અને પર્વત ગાજી રહ્યા, તેમ જ તેઓના ઘંટના નાદ થવા લાગ્યા, અને તેમની સાંકળોના ખણખણાટ થઈ રહ્યા, જેમ ડુંગરા ને ડુંગરા ચાલતા હોય તેમ તેઓ દીસવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં તેઓએ ઝાડ તોડી પાડ્યાં, સારસની હારની પેઠે તેઓના દાંત ચકચકવા લાગ્યા, અને તેમના ચાલવાથી પૃથ્વી ધમધમી જવા લાગી. પછી ઢાલો બાંધીને પાળા કતારબંધ ચાલ્યા. યોદ્ધા જોઇને માણસોને શક ઉપજવા લાગ્યો કે આ દરિયો તો નથી ઉભરાઈ આવતો! સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળ કંપવા લાગ્યાં; આવો સેનાનો દબદબો દીસવા લાગ્યો.

સોમેશ્વરના દેશમાં સેના આવી પ્હોંચી, ત્યારે ત્યાંના રહેવાશિયો ઘરબાર છોડીને નાશી ગયા; અને પછી દેશમાં લૂંટ ચાલી. પોતાની પ્રજાનો બૂમાટો સાંભળીને સોમ ઘોડે ચઢ્યો, અને સતી જેમ પોતાના

---

* હિન્દુઓના પુરાણમાં એમ છે કે ચંદ્રને રાહુની સાથે લડવું પડે છે તેમાં રાહુ ચંદ્રને ગ્રહી લે છે.

પતિની પછવાડે તૈયાર થાય તેમ તે તૈયાર થયો. કોપ રૂપ **પૃથ્વીરાજને** તેણે **દિલ્હીમાં** રાખ્યો; અને સામંતોને પોતાની સાથે લીધા,-**બીચીરાવપ્રસંગ**, **જામ યાદવ, દેવરાજ**, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર **ભાણ ભાટી**, ઉદીગબાહુ, **બલિભદ્ર**; અને કયમાશ પણ **સોમની** સાથે ચઢ્યા. નાહી ધોઇને, ઇષ્ટદેવની માળા ફેરવી તથા પુણ્યદાન કરીને, સવારના અજવાળાથી કમળ જેમ વિકાસીને પ્રસન્ન દેખાય તેમ ઉઘાડે કમળનેત્રે પ્રસન્ન દીસતો સેના ચલાવવાને તૈયાર થયો. (કન્હ) **ચૌહાણ** પણ સાથે ચઢ્યો, અને **જયસિંહદેવ** જે લડાઇમાં પર્વતના જેવો અચળ હતો તે પણ સંગાથે ચાલ્યો. **પૃથ્વી** ડોલવા લાગી, **શેષનાગ** પણ ભારથી ગભરાવા લાગ્યો. **ચાલુક્ય** પાસે આવી પ્હોંચ્યો એવા સમાચાર **સામ્ભર** રાજાએ સાંભળ્યા; એટલે તેણે યુદ્ધનાં વાદિત્ર વજડાવ્યાં. **સોમની** સેના જોઇને શત્રુનાં હૃદય લૂલાં થઈ ગયાં.

બન્ને સેના યુદ્ધમાં જોડાઈ—**સોમ** યુદ્ધનો ઉત્સુક હતો, અને **ભીમ** તો યુદ્ધમાં કદિ પાછો જ હઠ્યો ન હતો. પવનથી જેમ નવાં તંબાકુનાં પાંદડાં ખડખડે તેમ યોદ્ધાની ઢાલો ખખડવા લાગી. કન્હે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો; નોબતો ગડગડી; તરવારો ખડખડી; ભયંકર મારામારી ચાલી; ત્રણ પ્રહર સુધી કન્હ ઉપર બાણ અને બીજાં અસ્ત્રોનો વર્षાદ વરશી રહ્યો. છેવટે **ભીમની** સેના પાછાં ડગલાં ભરીને નાઠી; એવું બળ કન્હે બતાવ્યું, અને તેની તરવાર વિજળીની પેઠે ઝબુકા લેઈ રહી. ખરા પણવાળાઓને તેણે પકડ્યા અને પવન જેમ ઝાડને પટકી પાડે છે તેમ તેઓને તેણે ભૂમિ ઉપર પટકી પાડ્યા; ઘણા ઘોડા, અશ્વાર વિનાના કરી નાંખ્યા; અને **યમરાજના** દૂતોની ભૂખ મટાડીને **ભીમની** સેના આછી કરી નાંખી. હાથમાં ખપ્પર લઈ આનંદથી નાચતી દેવિયો ત્યાં આવી અને તેઓની નોબતો ગડગડવા લાગી; અને માંસભક્ષણ કરનારાંઓને આહાર મળવાથી તૃપ્તિ થઈ.

સોમેશ્વર ચૌહાણ અને **ભીમે** ભયંકર યુદ્ધ મચાવ્યું, પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ વરતાઈ ગયો, અને જાણે પર્વતની સાથે પર્વત ટીચાતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું, મડદાં ઉપર મડદાં પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદિયો વ્હેવા લાગી, અને પૃથ્વી જેમ વર્ષાદથી રસબસ થઈ જાય તેમ લોહીથી તર થઈ ગઈ. યુદ્ધના મદથી ઉશ્કેરાઈને યોદ્ધાઓ સરસ પાણીવાળા શસ્ત્રોવડે લડવા લાગ્યા. પ્રાણની સાથે પ્રાણ મળી ગયા, એકે અપ્સરા વર વિનાની રહી નહિ. બન્ને પક્ષના ઘણા ઘાયલ થયા, પણ કોઇયે રણક્ષેત્ર છોડ્યું નહિ, અથવા પીઠ બતાવી નાઠું નહિ. **યાદવ જામ** જાણે હવણાં પૃથ્વીનો નાશ કરી નાંખશે, એમ પોતાના મિત્રોની જમણી બાજુએ ગાજી ઉઠ્યો; તેના સામો **ખેંગાર**,

પૃથ્વી ઉપર અગ્નિના ભડકા સરખો થઇને આવ્યો; પ્રતિષ્ઠાની ઘાટીમાં બન્ને જણ સપડાઈ ગયા, અને જેમ બે ઉન્મત્ત સાંઢ લડે તેમ બન્ને જણા લડ્યા. તેઓએ હાથિયોને મારી પાડ્યા, તે કાળા પર્વતમાંથી જેમ લોહીનાં વ્હેળિયાં વ્હેતાં હોય એવા દીસવા લાગ્યા. દેવ અને દૈત્ય તથા પાતાલના નાગ તેઓને જોઈને આનંદ પામવા લાગ્યા. અને આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો.

ડાબી બાજુએ ધોળા હાથી ઉપર બેશીને બલિભદ્ર લડવા લાગ્યો, તેના ઘોડા પણ ધોળા હતા, ઘંટમાળા અને ઘંટના નાદ ભારે થતા હતા.

સોમેશ્વર જાતે આગળ ધપ્યો: અને જ્યારે મુચકુન્દ[1] પોતાની ઊંઘમાંથી જાગી ઉઠ્યો ત્યારે તેની જેવી આંખો થઈ હતી તેવી આંખો થયેલી એવો ગૂજરાતનો ધણી તેણે જોયો. બૃહસ્પતિ અને શુક્રની લડાઈમાં મંત્ર ઉછળતા હોય તેમ બન્ને રાજાઓની વચ્ચે બાણ ઊડવા લાગ્યાં. દેશના રક્ષક બન્ને રાજા હતા; બન્ને છત્રપતિ હતા; બન્નેએ કવચ ધારણ કરેલાં હતાં; બન્નેના મુખ આગળ રાજડંકા થતા હતા; બન્ને ઘણા પદવાન્ હતા; બન્ને જણા હિન્દુઓનાં સીમાચિહ્નરૂપ હતા; અને બન્ને જણા ક્ષત્રિય પુત્રો હતા. ચોમાસાની

---

૧ કૃષ્ણે કંસને મારી નાંખ્યો ત્યારે કંસનો સસરો જરાસંધ કરીને હતો તેણે કૃષ્ણને મથુરાંમાંથી કહાડી મૂકવાને ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે તે પોતાની સાથે કાળયવનને લઈ આવ્યો. તેણે કૃષ્ણને નસાડ્યા અને તે સોરઠ માંહેલા ગિરનાર ઉપર નાશી ગયા ત્યાં તેમની પછવાડે ધાયો. ત્યાં મુચકુન્દ રાજા ઊંઘતો હતો. તેણે ઋષિઓને સારૂ અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને તેઓને પ્રસન્ન કર્યા હતા. પછી વિશ્રામ લેવાને તે સૂતો હતો તેને ઋષિઓએ એવું વરદાન આપ્યું હતું કે તારી ઊંઘમાંથી કોઈ તને ખલેલ પ્હોંચાડીને જગાડશે નહિ. જો જગાડશે તો તે તારી આંખની જ્વાળાથી બળીને ખાખ થઈ જશે. કૃષ્ણે ત્યાં આવીને મુચકુન્દના શરીર ઉપર પીતામ્બર ઓઢાડ્યું. પછી કાળયવન ત્યાં આવ્યો તેણે પેલા સૂતેલા રાજાને કૃષ્ણ જાણી એક લાત મારી અને તેના શરીર ઉપરનું પીતામ્બર ખેંચી લીધું; તેથી મુચકુન્દ જાગી ઉઠ્યો અને આંખ ઉઘાડીને કાળયવનના સામું જોયું કે તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યાર પછી કૃષ્ણે મુચકુન્દને એવું વરદાન આપ્યું કે તું ફરીને એક વાર જન્મ ધારણ કરીને મારી સારી સેવા બજાવીશ, અને પછી તું મુક્ત થઈશ. પ્રેમસાગરના બાવનમા અધ્યાયમાં આ વાત છે. ગૂજરાતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જુનાગઢમાં નરસિંહ મ્હેતો કવિ થઈ ગયો તે જ એ મુચકુન્દનો અવતાર. નરસિંહ મ્હેતો વડનગરો નાગર હતો. અને મહાદેવની ભક્તિ છોડીને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરનાર તે એ સત્તાવાન્ નાતનો પ્રથમ પુરૂષ જ હતો. એને માટે એને ઘણાં દુઃખ સોસવાં પડ્યાં છે. તે પાંચસે વર્ષ ઉપર થઈ ગયો કહેવાય છે અને તેની કવિતા ગૂજરાતી ભાષામાં ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડી છે.

કાળી અને તોફાનની રાત્રિએ પર્વતો ઉપર દવ બળતો દેખાય છે તેમ રણક્ષેત્ર દેખાતું હતું. રણવાદિત્ર વડે મહાદેવ પોતાના ધ્યાનમાંથી જાગી ઉઠ્યા; અને નાચતા કૂદતા બહુ આનંદ પામીને પોતાની રૂંઢમાળામાં માથાં પરોવાને તૈયાર થયા. નારદ પણ આનંદિત થયા. અપ્સરાઓ પણ વિમાનમાં બેશીને આકાશમાં એક બીજા સાથે કજિયા કરવા લાગી. યક્ષ અને ગાંધર્વ પણ આ ચમત્કારિક દેખાવ જોઈને ગાભરા બની ગયા, અને તેમણે જાણ્યું કે હવે દુનિયાનો લય થવાની વેળા આવી. જે યોદ્ધાઓ આ રણયાત્રામાં પડ્યા તેઓ વૈકુંઠ પામ્યા. સોમેશ્વર ચૌહાણ, ખરો યોદ્ધો, રણસંગ્રામમાં પડ્યો. તેના સામંતોએ જાણ્યું કે શૌર્યથી લડતાં, લોહીલોહાણ થઈને તે ખરેખરો પડ્યો. અને તેની પછવાડે તેઓમાંના કેટલાક આ જગતમાંથી મુક્ત થવાને પડ્યા. ભારતમાં જેવું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું તેવું આ ઘનઘોર રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. સોમેશ, સોમેશ પાસે જઈ પ્હોંચ્યો અને તેનું શરીર જે તત્ત્વોનું બન્યું હતું તે તત્ત્વોમાં ભળી ગયું. ભીમે હાથ ચાલતો બંધ કર્યો. જયજયના અવાજ પૃથ્વી ઉપર ગાજી રહ્યા અને દેવતાઓ "હાય ! હાય !" ના પોકાર મારવા લાગ્યા, કેમકે સોમેશ્વરે સ્વર્ગ સંપાદન કરી લઈને તેઓને વિઘ્ન કર્યું.

પૃથ્વીરાજે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; એટલે પોતાની બાકી રહેલી સેના તેણે પાછી બોલાવી લીધી; પોતાના બાપને સારૂ તેણે સોળ **દીવા**[1] કર્યા; બાર દિવસ અને રાત્રિ તે ભોંય સૂઈ રહ્યો; તે આખા દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ખાધું ના ખાધું કરવા લાગ્યો; પોતાની સ્ત્રિયોના સંસર્ગથી દૂર રહેવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનદક્ષિણા એવી આપી કે એના જેવી બીજા કોઇયે તેના આખા જીવતરમાં થઈને આપી હોય અથવા હવે પછી તે આપે તેના કરતાં પણ વધી ગઈ. ઊંચી જાતના ઓઢા ઓઢાડીને શિંગડાં તથા સોનાના શૃંગાર પેહેરાવીને આઠ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. બાકીનાં સોળ દાન પણ તેણે આપ્યાં. પછી પોતાના બાપનું વૈર વાળ્યા વિના પાઘડી બાંધવી નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. "ચાલુક્ય ભીમને મારીને એનાં આંતરડાંમાંથી "મારા પિતાને ફુહાડી લઈશ. જે પોતાના પિતાનું વૈર વાળતો નથી તેને "ધિક્કાર છે," એવું તે વારે વારે બોલવા લાગ્યો. ક્રોધે કરીને તેની આંખો[2]

---

૧ આ વગેરે બીજી પાછળ ગયેલી કેટલીક વાતનો ખુલાસો આ પુસ્તકની સમાપ્તિના પ્રકરણમાંથી મળશે.

૨ કિંગ જોનનું નાટક શેકસપિયરે રચ્યું છે તેના ૪ થા અંકના બીજા પ્રવેશમાં લખ્યું છે કેઃ—"લાર્ડ બિગાટ અને લાડ સાલિસબરી જેઓની આંખો નવા પ્રકટેલા અગ્નિના જેવી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી તેઓને મેં દીઠા."

લાલચોળ થઈ ગઈ અને તે ખરેખરો કોપ્યો. તેણે વૈર લેવાની પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડવા સારૂ સેના તૈયાર કરી, પણ ગાદીનો અભિષેક થયા પછી લડાઇ કરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે જે બ્રાહ્મણો રાજાઓની રીતભાત, ધર્મની રીતભાત, હોમહવનાદિ બીજી ક્રિયાઓના જાણ હતા, તથા બ્રહ્મની પેઠે, પાપ નિવારણ કરવાનું જાણતા હતા, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાનના જાણ હતા તેઓને બોલાવ્યા. સોમેશને માટે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની અને બલિ આપવાની ભભકાભરેલી ક્રિયાઓ ચાલવા લાગી. બીજા દેશમાં જઇને લડાઈ કરવા જતાં જય પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજાએ દાન કર્યાં. આ આદર સહિત તેણે હજાર હજાર મ્હોરો અને હજાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. નિગમબોધ આગળ જ્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક થયો હતો ત્યાં પૃથ્વીરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. સ્ત્રિયો પવિત્ર ગીત ગાવા લાગી. તે મૃગાક્ષિયોને ગળે ફૂલના હાર સોહી રહ્યા હતા, તેઓનાં મુખ ચન્દ્રના જેવાં કાન્તિમાન્ હતાં, તેઓના અવાજ કોયલના જેવા હતા. "જય! જય! પૃથ્વીરાજ!" એવો અવાજ ગાજી રહ્યો. અને ઈન્દ્રને સ્વર્ગપુરીમાં અભિષેક થતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું. ઈચ્છિનીનું વસ્ત્ર તેના વસ્ત્ર સાથે ગંઠાયું; તેઓ બન્ને ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી જેવાં શોભવા લાગ્યાં. પોતાના સામંતોને તેણે ધન, હાથી, રથ, અને ઘોડા આપ્યા. દરબારી લોકોએ પણ રાજાને ભેટ કરી. કન્હ ચૌહાણે હાથી આપ્યો; પૃથ્વીરાજને તેણે પ્રથમ રાજતિલક કર્યું; પછી નિર્ડર રાઠોડે કર્યું, અને ત્યાર પછી સર્વ સામંતોએ કર્યું. ચન્દ્રની પછવાડે સૂર્યનાં કિરણ પ્રકાશે છે તેમ મહાવીર, અને જેણે સુલતાનને પકડીને છૂટો મૂક્યો હતો એવા પૃથ્વીરાજના ઉપર ચમર થવા લાગ્યું. તેના માથા ઉપર સોનાના દાંડાનું છત્ર ધારણ થયું. હોમહવનથી નડતા ગ્રહની શાન્તિ થઈ. સર્વ પ્રજાએ માન આપ્યું, અને મહોત્સવ થઈ રહ્યો.

પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં ભીમ નિરંતર સાલવા લાગ્યો; શત્રુના મરણ વિના તેનો અગ્નિ સરખો કોપ શાન્ત પડ્યો નહિ. તે પોતાના સામંતોની વચ્ચે વારે વારે કહ્યાં કરતોઃ—"ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો, હરિ! હરિ!" પરમારે તેને બહુ સમજાવીને કહ્યુંઃ—"તમે તમારા પિતાને વાસ્તે શોક "કરશો નહિ, જેનું શરીર તરવારની ધારથી કપાય છે તેની કીર્ત્તિ પ્રસરીને "સુર લોકમાં જાય છે—ક્ષત્રિયનો એ જ ખરો ધર્મ છે." સિંધ પરમાર બોલ્યોઃ—"મારૂં કહ્યું માનો તો ગૂજરાત ઉજ્જડ કરો, કે જેથી સોમેશ "સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા રાજી થાય! સુલતાન સરખો તમારા નામથી ધ્રુજી "જાય છે તો ચાલુક્યના શા ભાર છે." પૃથ્વીરાજ બોલ્યોઃ—"સ્નાન કરીને મેં

"પિંડદાન દેતી વેળાએ સોગન ખાધા છે કે, મારે મારા પિતાનું વૈર લેવું. "હું **ભીમ**ને કેદ કરીશ ત્યારે એની પાસે હું **સોમેશ** માગીશ; હું યોગિની, "વીર, અને વૈતાલને આનંદ પામવા સરખું કરીશ." એમ કહી પછી પૃથ્વીરાજ સૂતો. સૂર્ય ઉદય થતાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા. રાજાએ કન્હ **ચૌહાણ**ને તેડાવ્યો; તે દરબારમાં આવી પ્હોંચ્યો એટલે સભા હાથ જોડી ઉભી થઈ, કેમકે કન્હને "નરવ્યાઘ્ર"નું પદ મળ્યું હતું. તે સાંકળેલા અને રાત્રદિવસ આંખે પાટો બાંધેલા વજ્રશરીરના સિંહના જેવો હતો. પછી **જામ યાદવ** આવ્યો, **બલીભદ્ર** આવ્યો; જેની સેવા ઘણા રાજા કરતા હતા એવો કુરંભ દેવ પણ આવ્યો; **ચંદ પુંડીર** આવ્યો; **અતતાય ચૌહાણ**, જે **ભીમ**પાંડવના જેવો હતો તે આવ્યો; લડાઈની વેળાએ અગ્નિ જેવો **લંગરીરાય** આવ્યો; પારકા દેશનો વિજય કરી લેનાર ગોવિંદરાવ **ગેલોત** આવ્યો; ન્હાના મ્હોટા સર્વે સામંતો આવ્યા, અને રાજસભામાં બેઠા. કૃપાળુ દુર્ગાદેવી જેને પ્રસન્ન હતી એવો વરદાયી **ચંદ** પણ આવ્યો. પછી સર્વેને પૃથ્વીરાજ કહેવા લાગ્યો: "મારા પિતાનું વૈર લેવું છે, માટે ચાલો; આપણે સેના તૈયાર કરો, ગૂજરાતના "રાજા સાથે યુદ્ધ મચાવિયે અને **ચાલુક્ય**નું મૂળ ક્હાડી નાંખિયે. **સોમેશ્વર**ને "જિતીને **ભીમે** પોતાના દાહાડા પૂરા ભર્યા છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી "શોધીને પણ મારે **ચાલુક્ય** વંશનો નાશ કરવો છે. ગમે તેવા ઘાડા અર-"ણ્યમાં તે ભરાઈ પેઠો હશે તો પણ તે મારે તોડી પાડવું છે. જો હું એ પ્રકારે ના "કરૂં તો બ્રાહ્મણોએ મારૂં નામ પૃથ્વીરાજ ખોટું પાડ્યું છે એમ જાણવું." પૃથ્વીરાજનું કહેલું સર્વે સામંતોએ માન્ય કર્યું અને "મુહૂર્ત્ત જોઈને નીકળિયે "તો આપણા કામનો જય થાય" એમ કહીને જોશી મહારાજને તેડું મોકલ્યું. મહારાજ આવ્યા, અને મુહૂર્ત્ત જોઈને બોલ્યા:–"જો આ ચોઘડિયામાં "નીકળો તો નિઃસંશય જય થાય." **જગજ્યોતિ** જોશી, રાજાને હિંમત આપીને બોલ્યો: "આ ચોઘડિયું ઘણું જ શુભ છે; મહારાજનો જય થશે, "અને વૈર વાળી શકાશે, એવું લગ્ન આવ્યું છે. આ પળે આપના મનમાં "જે કરવાનું ઈચ્છ્યું હશે તે પૂર્ણ થશે. શત્રુના ગ્રહ વાંકા છે, જો તે દેવ "હોય તો પણ બચે નહિ. માટે **ભીમ**ને આપ બાંધશો અને ગૂજરાત "જિતશો, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આવો સારો યોગ છતાં, કાર્ય પૂર્ણ "થાય નહિ તો જોતિષ્ય શાસ્ત્ર શીખવવાનું કામ મારે હવે પછી કદિ કરવું "નહિ." જગજ્યોતિનું આવું બોલવું સાંભળીને પૃથ્વીરાજ બહુ રાજી થયો.

પૃથ્વીરાજે પોતાની સેના એકઠી કરી; અને નિશ્ચય કરેલે ચોઘડિયે

નોબત વગડાવી. તે નગર બ્હાર સેના લઈ ચાલ્યો; અને જ્યાં વિશાળ ઝાડ હતાં અને બળવાન્ જગ્યા હતી ત્યાં મેલાણુ કર્યું.

દેવદૈત્યોએ જયજયના નાદ કર્યા! સવાર થઈ એટલે સામ્ભરમાં સર્વે દિશાએથી સેના આવી એકઠી મળી, અને ચૌહાણની ચોગરદમ આવીને પડી. લડાઈનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં; પાંચ પ્રકારનાં વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ સેના લઇને ગૂજરાતનો નાશ કરવા ચઢ્યો. ભીમના હેરકોએ જઈને તેને સમાચાર કહ્યા કે યુદ્ધશીલ ચૌહાણ ચોસઠ હજાર યોદ્ધા લઇને ચઢ્યો છે, અને સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે એની સેના ધસતી આવે છે. વળી પૃથ્વીરાજે જે બાધા રાખેલી તથા કન્હા તથા ગોવિંદરાયે મહાદેવના ઉપર જળ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સર્વે સમાચાર નિવેદન કર્યા અને બોલ્યો: "અહો મહારાજ! આપણે પણ ત્યારે "એઓને તરવારથી મળવાને તૈયારી કરવા માંડિયે."

ભીમ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, તેનું અંગ શરથી કંપવા લાગ્યું, તેની આંખો લાલચોળ ગઈ થઈ, અને તેણે રાજમંત્રિયોને બોલાવીને લડાઇને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી. પ્રગણે પ્રગણે આજ્ઞા પ્હોંચી. ઘણા રાજાઓ ચઢી આવ્યા; બે હજાર માણસ તેજી ઘોડા ઉપર ચઢીને ધનુષ્યબાણ અને શસ્ત્રઅસ્ત્ર સજીને આવ્યા; કચ્છમાંથી* ત્રણ હજાર અશ્વાર પાખરિયા ઘોડાથી આવ્યા; સોરઠમાંથી પંદરસેં આવ્યા; કદિ નિશાન ચૂકે નહિ એવા કાકરેજથી કોળી આવ્યા. સદા યુદ્ધના ઉત્સુક અને કદિ લડાઈમાં પીઠ દે નહિ એવા ઝાલાવાડથી ઝાલા આવ્યા; જેનું ચડવું સાંભળીને આખો દેશ નાશી જાય એવો કાવાનો નાયક મુચકુંદ પણ આવ્યો; રાત્રિદિવસ જેના શત્રુને જંપ વળે નહિ એવો કાઠિયાવાડનો કાઠી રાજા આવ્યો; બીજાં પ્રગણાંમાંથી ન્હાની મ્હોટી અગણિત ગૂજરાતની સેના એકઠી થઈ.

સામ્ભરના હેરકે પૃથ્વીરાજને કહ્યું: "સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી "ચાલુક્યની સેના તૈયાર થઈ છે. ગણી શકાય નહિ એટલા એક લાખ લડવૈયા "છે; એક હજાર હાથી છે, તે હું મારી નજરે જોઇને આવ્યો." તે સાંભળી પૃથ્વીરાજ બોલ્યો: "જો ભીમ લડાઈમાં મારા સામો આવે છે તો ઉન્હાળામાં "વાયુના આશ્રયથી વન બાળી મૂકે છે તેમ હું તેનો અને તેના વંશનો નાશ "કરીશ અને હું ભીમને ચીરી નાંખીને તેનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને " કાહાડી લઈશ. જો એમ કરૂં તો જ મારૂં નામ પૃથ્વીરાજ ખરૂં."

* કચ્છના જામ રાયધણજિયે આ લશ્કર મોકલ્યું હતું. ર. ઉ.

સાંજ પડવા આવી; પછી જ્યાં તેઓ ઊભા હતા ત્યાં જ આગળ તંબુ ખડા કરાવ્યા; સર્વે જમ્યાં ને કોઈ પાસે ને કોઈ જરા આઘે એ પ્રમાણે સૂતા. કયમાશ તરવાર બાંધીને રાજાની પાસે સૂતો. અને જેમ ચિત્ત, મોહ પમાડનાર સંભ્રમને વશ થઈ જાય છે તેમ સર્વે ઊંઘને વશ થઈ ગયા. કન્હ પણ રાજાની પાસે જ હતો; આબુપતિ જેત અને સલખ; પુંડીર અને દાહીમ; ચામુંડ; હમીર; શૂરવીર કુરંભ, સારંગ, પાહાડ તુંવાર; લોહાણો; લંગરી રાજા સર્વે ત્યાં હતા. જ્યારે એક પ્રહર રાત્રિ બાકી રહી ત્યારે શિકાર પછવાડે લાગવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. સામંતોનાં મન ખાટાં થયાં; તેઓ કહેવા લાગ્યા કે કોઈ જીવતું પ્રાણી અહિં જણાતું નથી તેથી આપણું કામ સરાડે ચડશે નહિ. આવું બોલતાં વાંત જ એક જનાવરનો શબ્દ સંભળાયો. ત્યારે કહ્ન બોલ્યોઃ—"સાંભળો હવે પછી જે નીપજવાનું છે તે વિષે આ "પ્રાણિયો અગમ સૂચના કરે છે. કાલે સવારે મહાભારત યુદ્ધ થશે." સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામીને કહેવા લાગ્યાઃ "સવારમાં તે યુદ્ધ ક્યાંથી થશે?" કહ્ન બોલ્યોઃ "સોમેશ્વરનું મરણ થતાં પેહેલાં જેવાં ચિહ્ન થયાં હતાં તેવાં જ "ચિહ્ન ભીમ સંબંધી થાય છે. માટે જો રાજા આ શકુનનો લાભ લઈને "યુદ્ધ મચાવે તો યમદૂત પણ એના સામા થઈ શકે નહિ."

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં સૂર્યોદય થયો, યોદ્ધાઓએ નારાયણને નમસ્કાર કર્યા; અને જેમ કમળ પ્રફુલ્લિત થાય છે તેમ સૂર્યને જોઇને તેઓનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. આ વેળાએ એક બીજા શકુન થયા ને ત્યાર પછી તરત જ ત્રીજા થયા. તે ઉપરથી સામંતો કહેવા લાગ્યા કે આજે નક્કી એક પ્રહરની માંહ ભયંકર યુદ્ધ થશે. પૃથ્વીરાજ કહેઃ "શકુન જોવાની અગત્ય નથી. શૂરવીરને લડાઇનો "દિવસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ જીવતું હોય કે મુવેલું હોય પણ "તેનો આત્મા આપણા જોવામાં આવતો નથી. કીર્ત્તિ પણ આવે છે ને "જાય છે, એવી દૈવની કૃતિ છે. જે હારશે તે દુર્યોધનનું પદ પામશે, અને "જે જિતશે તે પાંડવનું પદ પામશે; માટે શકુનનો વિચાર કરશો મા. આપણે "સોયના એક અગ્ર જેટલી જગ્યા છોડવાના નથી. આપણે ભારતના જેવું "યુદ્ધ મચાવીશું. શકુનનો કાંઈ પાર નથી તેઓ થાય છે ને જાય છે. માટે "આપણે તો આગળ ધપો."

રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી સામંતોએ યુદ્ધના પોકાર અહિં તહિં ઉઠાવી મૂક્યા. તેમાં ભેરી નોબતો, રણશિંગાંના યુદ્ધમય અવાજ, વાદિત્ર અને બીજાંના નાદ થવા લાગ્યા; ઘંટ અને હાથીની ડોકની સાંકળોનો ખણખણાટ થવા લાગ્યો; ઘોડા ખોંખારવા લાગ્યા; અને સર્વ સેના ઉપડી. મુકામે મુકામ

તેઓ પાટણ દેશનો નાશ કરતા, પૃથ્વી ઉપર ખરતા તારા પડે તેમ, શત્રુ ઉપર તૂટી પડવા ચાલ્યા. સર્વે મળીને ચોસઠ હજાર ગણુતરીમાં હતા; શેષ નાગ પણ તેના ભારથી અકળાઈ ગયો. પૃથ્વીરાજને ચંમર ઢળાતું હતું; રાજછત્ર તેના સગા (કાકા) કન્હને માથે ધરાયું હતું; કન્હને વ્યૂહરચક ઠરાવીને સેનાને અગ્ર ભાગે રાખ્યો; તેની પછવાડે પૃથ્વીરાજ જાતે રહ્યો; તેની પછવાડે નિડ્ડર રાય રહ્યો; અને તેની પછવાડે પરમાર રહ્યો. જેમ જોશી જન્મોતરી ઉકેલતો આગળ જાય છે તેમ મેલાણે મેલાણુ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેઓ તેમના જીવતરનો ભાવ પછવાડે મૂકતા ગયા. ચૌહાણ શૂરવીર, જેના હાથ દેવના હાથ જેવા, અને જે શત્રુનો ત્રાસ તે આગળ ચાલ્યો.

ભીમદેવના દેશમાં ભય વ્યાપી ગયો, અને જંગલ તથા ન્હાનાં ગામડાંમાંથી, શિકારનાં પક્ષિયો ટોળે મળીને ઊડી જાય તેમ લોક નાશી જવા લાગ્યા; ગરદ ઉડવાથી માર્ગ છવાઈ ગયા; નદીના પૂરની પેઠે સેના આગળ ચાલી; ઘોડા ધીમે ધીમે ચાલતાં સારસ જેવા દીસવા લાગ્યા, અને દોડમાં ચલાવતાં હરિણુની પેઠે છલંગો મારતા ચાલ્યા; ભાલા, તરવારો, બરછિયો સૂર્યથી ઝગઝગવા લાગી. વૈર વાળવાનો પ્રસંગ મેળવવા સારૂ પૃથ્વીરાજે **ચંદ બારોટને ભીમ**ની પાસે મોકલ્યો. **ચંદ** પોતાની સાથે જાળ, નીસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ અને ત્રિશૂલ લઇને ગૂજરાતની રાજધાનીમાં જઈ પ્હોંચ્યો. અને **ભોળા ભીમ**ના દરબારમાં ગયો; લોકો ચમત્કાર જોવાને એકઠા થયા. **ચંદે ભીમ**ને કહ્યું કે સામ્ભર રાજા આવી પ્હોંચ્યો છે. ત્યારે **ભીમ** બોલ્યો: "ઓ ભાટ! આ વસ્તુઓ તું શા માટે લાવ્યો છે તે ઝટપટ "કહી દે." **ચંદે** ઉત્તર આપ્યો કે, પૃથ્વીરાજ કહે છે: "જો તમે પાણીમાં "પેસશો તો આ જાળ વતે તમને ઝાલીશું; આકાશમાં જશો તો આ નીસરણીથી; પાતાળમાં જશો તો કોદાળીથી; અંધારામાં પેશી જશો તો "આ દીવાથી શોધી ઝાલીશું; આ અંકુશ વડે તમને વશ કરી લઈશું, ને "આ ત્રિશૂલ વતે તમને પૂરા કરીશું. જે જે દેશમાં સૂર્ય ઉગતો હસે તે તે "દેશમાં તમે જશો તો તે તે દેશમાં પૃથ્વીરાજ તમારી પછવાડે પડશે."

આવું સાંભળી **ભીમ** બોલ્યો: "હું **ભીમ** જે બ્હીવરાવે તેના ભૂકા "કુહાડી નાંખું અને યુદ્ધમાં જેનાથી સર્વ માણસ ડરી જાય એવો ભયંકર "છું માટે ચણું ચણું બોલ નહિ, પણ નમ્ર થા અને આગળ શું નીપજ્યું હતું તે દિવસ સંભાર."

ચંદ બોલ્યો: "ઉંદર કદાપિ કોઈ વાર મિલાડી ઉપર જિત મેળવે? ગીધ "પક્ષી કદાપિ પવિત્ર હંસના માથા ઉપર થનથનાટ કરે? હરિણ કદાપિ લડા-

"જમાં સિંહની બરાબરી કરી શકે ? સાપની સાથે લડતાં દેડકું કદાપિ જય
"પામે ?–એ સર્વે વાત કદાપિ દૈવી યોજનાથી બને, પણ એવું સદા નીપજે
"છે એમ ધારવું નહિ. પર્વત ઉપર છવાઈ ગયેલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ
"કરનાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબલો થઈ શકે ?"

ભીમ બોલ્યો:–"ભાટના છોકરા શબ્દો વતે લડે, દૈસ ગાળો વતે લડે,
"અથવા ભાઇયો વારસાનો ભાગ વેહેંચી લેતાં મુક્કિયોથી લડે; પણ સોમે-
"શ્વરવાળો આ કજિયો તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જા, તારા સામ્ભર
"રાજાને કુહે કે તારા બ્હીવરાવ્યા બ્હીકણ હોય તે બ્હી જાય."

આવો ઉત્તર સાંભળીને ચંદ બારોટ જરા ગભરાઇને ઉઠી ઉભો થયો,
અને રોષથી તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઇ. તે ઝટપટ પૃથ્વીરાજ પાસે
આવ્યો અને તેને પાણી ચડાવાના વિચારથી જે જે બન્યું હતું તે યથાસ્થિત
કહી સંભળાવ્યું, અને બોલ્યો: "ભોળો ભીમ કહે છે કે, સૂતેલા સાપ
"ઉપર દેડકું ફરીને પછી જાગતાં તેની જેવી વલે થાય તેવી વલે તમારી હું
"કરવાનો છું; ગૂજરાતનો ધણી તો ચતુરંગી સેના લઇને ચડે છે. મેં આવતાં
"આવતાં સર્વ જેયું. મેં તમારી તરફથી જે કહેવા જેવું હતું તે કહ્યું પણ
"તે ઉપર રાજાએ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. મેં તેને દીવો જાળ, કોદાળી સર્વે
"બતાવ્યું. તેણે પૂછ્યું કે આનો ભેદ શો છે? કુશળ પ્રધાન કયમાશને
"તારી સાથે કેમ મોકલ્યો નથી? અથવા ચામુંડરાય કે કુશળ કન્હને
"મોકલવા જેઇતા હતા. સામ્ભરનો ધણી પોતે ચાલ્યો ચાલ્યો શા
"માટે આવ્યો નહિ?" વળી ભીમ બોલ્યો: "મેં ઘણી વાર લડાઇયો
"મારીને ગૂજરાતને માટે જય મેળવ્યો છે. તેં જેવા રાજા જિત્યા છે તેવો
"મને ગણીશ નહિ. સામ્ભર રાજા જેવા તો મેં હજારોને કત્લ કરી
"નાંખ્યા છે. આ સર્વે સાંભળીને પછી મેં ભીમને કહ્યું કે ચૌહાણ ચતુરંગી
"સેના લઇને ચડ્યો છે."

પૃથ્વીરાજે નિર્ડર રાયને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે તેને હાથે
ઝાલીને કહ્યું: "આ સર્વે યોદ્ધામાં તમે મુખ્ય છો; તમે અસલ જાતના
"છો, અને તમારા પૂર્વજો જેવા શૂરવીર હતા તેવા તમે છો. જો તમારી
"સાથે દેવ અથવા દેવદૂત લડે તો પણ તમે તેને વશ કરી લ્યો એવા છો.
"પાન્ડુપુત્રોના જેટલું તમે યુદ્ધમાં બળ બતાવો છો. આ જગત્ ઉપર પ્રીતિ
"તમે રાખશો નહિ; પણ સ્વર્ગનો માત્ર વિચાર રાખી તમારા સામંતો સાથે
"એક ચિત્ત થઇને લડજો."

નિર્ડર રાયે ઉત્તર આપ્યો: "આપણા સામંતો શત્રુને ઘાસની પેઠે કાપી

"નાંખે એવા છે. અહો! પૃથ્વીરાજ! આપ સ્મરણ રાખો કે આપ પોતે "દાનવ વંશના છો. આપના બળવડે જ આપના યોદ્ધાઓ બળિયા છે. "કન્હ બાલ્યાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યુદ્ધને વિષે "આનંદ પામતો આવ્યો છે. જે સેનાની સામે તે લડે છે તેના ચૂરેચૂરા "કરી નાંખે છે;—તે મહાપદધારી, જેને જગત્ નરવ્યાઘ્ર કહે છે એવો "ભીષ્મનો તે અવતાર છે."

પૃથ્વીરાજે નિર્ડરનું આવું બોલવું સાંભળીને પોતાની કોટમાં મોતીની એક અમૂલ્ય માળા હતી તે કહાડીને તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી. તે તેની ડોકમાં સૂર્યની પછવાડે ગંગા વિંટાયલી દેખાય એમ દેખાવા લાગી. પછી મહા શૂરવીર નિર્ડર રાઠોડે નોબત વગડાવી. નોબતના નાદથી વીર પુરૂષો જેમ એકઠા થાય તેમ સૈના પણ એકઠી થઈ. જેમ તારામાં ધ્રુવ શોભે તેમ તે વીર પુરૂષોમાં શોભી રહ્યો.

કન્હને પૃથ્વીરાજે પોતાનો રાજઘોડો અર્પણ કર્યો અને તેના ઉપર તેને આગ્રહથી બેસાર્યો. કન્હ બોલ્યોઃ "અહો! રણપતિ! હજી સુધી મેં સોમેશ્વરના "શત્રુને માર્યો નથી, તેમ જ મારા શરીરમાંથી હંસને રમી જવાનો રસ્તો કરી "આપ્યો નથી તેથી મને ધિક્કાર છે."

પૃથ્વીરાજે ઉત્તર આપ્યોઃ—"કોઈ એક વેળાએ સુગ્રીવ પોતાના બળથી "પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શકયો ન હતો; કોઈ એક વેળાએ દુર્યોધન પણ "કર્ણનું રક્ષણ કરી શકયો ન હતો; કોઈ એક વેળાએ શ્રીરામે પોતે વનમાં "સીતા ખોઈ; કોઈ એક વેળાએ પાંડવ સરખા પણ દ્રૌપદીનાં ચીર રખાવી "શકયા નહિ. અહો! કન્હ! એવા બનાવ માટે દુઃખી થશો નહિ; હું તમને "મારા ઇષ્ટ દેવ સરખા ગણું છું. જેમ મોરની આંખો જોઇને સાપ ત્રાસી "જાય છે તેમ તમારી આંખનો ક્રોધાગ્નિ જોઇને શત્રુ ત્રાસી જશે."

પૃથ્વીરાજ આ પ્રમાણે નિર્ડર અને કન્હને માન આપતો હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે ભીમ ભારે સૈના લઇને પાસે આવી પ્હોંચ્યો છે. જેમ છંછેડેલો સર્પ કોપાયમાન્ થાય, અથવા સિંહને ખીજવીને તેને ઊંઘમાંથી જગાડવામાં આવે, અથવા ઉન્હાળામાં અગ્નિની એક ચિનગારીથી આખું વનનું વન સળગી ઉઠે તેમ ભીમ કોપથી પ્રજ્વલિત થયો. તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે પોતાના યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને સર્વે, જગત્નો ત્યાગ કરનારા યોગિયોના જેવા દેખાવા લાગ્યા. બન્ને સેના એક બીજાની સન્મુખ આવી ગઈ. જંજીરા છૂટવા માંડ્યા, અગ્નિ-

બાણુ આકાશમાં ઉડી રહ્યાં. બંને બાજુએથી અશ્વારોની અડમઅડા થઈ ગઈ, અને સામસામે તરવારો ચાલી.

ભીમે પોતાની સેનાની એવી વ્યૂહરચના કરી હતી કે, તે ભેદીને શત્રુનાથી નગર જઈ પ્હોંચાય નહિ; તેમ જ ચૌહાણની હાર પણ તૂટે એવી ન હતી. યુદ્ધ ચાલ્યું; કેટલાકના સાંગોથી ભેંચા નીકળી ગયા; કેટલાકનાં તરવારોથી ડીગલાં નીકળી ગયાં, "મારો! મારો!" ના પોકાર ચાલી રહ્યા; કેટલાક મલ્લની પેઠે બાથમબાથા આવી પડ્યા; કેટલાકના શરીરમાં થઇને બાણ આરપાર નીકળી ચાલ્યાં. શિવ અને કાળી આનંદ પામ્યાં; કાળિયે લોહીલોહાણ થયેલાઓનું લોહી પીધું; અને શિવે રૂંઢમાળામાં માથાં પરોવવા માંડ્યાં. ઉચ્છિષ્ટ માંસને બદલે ગિદ્ધ પક્ષિયો મનુષ્યમાંસ તોડી ખાવા લાગ્યા; જેમ મ્હોટા નગરના ધોરી માર્ગ ભીડથી ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે તેમ સ્વર્ગનો માર્ગ ત્યાં જનારાઓથી ખીચોખીચ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓ લૂટ કરી, દેવું આપી રણમુક્ત થયા,

મેઘમાંથી જેમ વિજળી ઝબુકે તેમ કન્હની તરવાર ઝબુકા લઈ રહી. એક બાજુએ કન્હ ચૌહાણ અને બીજી બાજુએ સારંગ મકવાણો બંને જણા ખરા શૂરવીર સિંહની પેઠે લડ્યા. તેઓએ તરવારો ચલાવિયો. સારંગે રણ વાળ્યું અને કન્હની જિત થઈ. હાથીની પેઠે ગર્જના કરી રહેલા શૂરવીરોની વચમાં મકવાણ રાજા પડ્યો. પૃથ્વીરાજના સુભટોએ કિકિયારી કરી; શત્રુ તેથી ત્રાશી ગયા; યોગિયો તપશ્ચર્યા કરીને થાકી જાય છે ત્યારે તેઓને જે સ્થાન મળે છે તે સ્થાન એક ક્ષણ વારમાં શૂરવીરોએ મેળવ્યું. જેમ પરછાયાની દરકાર કરવામાં આવતી નથી તેમ માલમતાને તુચ્છ ગણીને તેઓ લડાઈમાં તૂટી પડ્યા. તેઓએ ખરેખરી તરવાર ચલાવી; અને એક બીજાના ઉપર આવી ગયા. તેઓ એક મુક્તિ જ ઇચ્છતા હતા; જીવતરને માત્ર સ્વપ્નવત્ સમજતા હતા. "આજ રાત્રે આપણે મરવું, કાલે સવારે શું નીપજશે તેની કોને ખબર છે?" પવનથી આગ પ્રસરે તેમ જુસ્સાથી લડાઈ ચાલી.

યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે આપણી કીર્ત્તિ રહેશે; તરવારની ધારથી કપાઈ જતું શરીર રૂપી પાંજરૂં હવે આત્મારૂપી હંસને ફરીને પૂરી મૂકનારૂં નથી. જ્યારે હંસ ઊડી જશે ત્યારે પાંજરૂં કશા કામનું નથી. લડાઈ અતિશય જુસ્સાથી ચાલી. માણસોનાં મસ્તક ઉપર તરવારો ચાલવા લાગી. કેટલાંક કવચ અને કેટલાંક પલાણ કપાઈ ગયાં. ભીરૂઓને ઘા વાગતાં તેઓ અરે! અરે! ના પોકાર મારવા લાગ્યા; પણ તેઓની બૂમો નોબતોના નાદ આગળ દબાઈ જતી હતી. પૃથ્વીરાજ શાબાશ! શાબાશ! કહી

પોતાના યોદ્ધાઓને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. સાભ્રમતી નદી ગૂજરાતમાં વ્હે છે તે બે કાંઠે લોહીથી વ્હેવા લાગી. અને તેના પ્રવાહમાં હાથિયો, ઘોડા, ને માણુસ તણુાવા લાગ્યાં. ફરીને વળી લડાઇનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં; અર્ધા પ્રહર સુધી તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું; હવામાં ભમરાની પેઠે બાણુ હમહમાટ કરવા લાગ્યા; ચૌહાણુના ઘણા યોદ્ધા મરાયા; ચાલુક્યની ઘણી હારો હાથિયોની પેઠે રણુમાં પડી.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વેર વાળ્યું. દૈવે હાથમાં પ્યાલા લઇને મંત્ર ભણ્યા; હિંસ્ર પ્રાણિયોએ તેમની ભૂખ તૃપ્ત કરી; યોદ્ધાઓનાં શરીર લાલચોળ પુષ્પવાન્ ઝાડના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. પૃથ્વીરાજે કોપીને પોતાનો ઘોડો મારી મૂકયો; તેની ખરીની પડઘીથી પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી, જેમ પીપળાનાં પાંદડાં પવનથી ધ્રૂજી જાય તેમ શત્રુની હાર ડગમગવા લાગી; બાણુથી આકાશ એવું તો છવાઈ ગયું કે પક્ષિયોને ઉડવાને પણુ માર્ગ મળવા માંડ્યો નહિ; ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓના એક બીજા ઉપર ઘા પડવા લાગ્યા, તે જાણે લોહારની એરણુ ઉપર ઘાણુ પડતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું; આ યુદ્ધમાં જે સામંતો પડ્યા તે જ જીવ્યા. છેવટે ચાલુકયની સૈના સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ છોડીને પાછી નાઠી. દૈવ અને દાનવો બોલી ઉઠ્યા: "જે ક્ષત્રિય સૂર્યનો માર્ગ ભેદીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ધન્ય છે." ઘોડા ખોંખારવા લાગ્યા; તરવારો ખડખડવા લાગી; સુભટો રાજાના સોગન દઇને એક બીજાને શૂર ચડાવા લાગ્યા. વામને જ્યારે ત્રણુ ડગલાં ભર્યાં ત્યારે એક જગત્ જિત્યા, પણુ યોદ્ધાઓ માત્ર એક જ ડગલું આગળ ભરવાથી ત્રણે જગતમાં વીરોની સાથે રુદ્ર જેમ રમે છે તેમ તેઓ નાચવા લાગ્યા. જેમ ચાલુકયની સેનાની હાર તૂટવા લાગી તેમ ચૌહાણુની હાર બળિષ્ટ થવા લાગી; ઘણાએક યોદ્ધા ઘવાઇને પડ્યા ખરા, તથાપિ ધ્રુવના તારાની પેઠે સેના અચળ થઈ રહી. જેમ ઘડી ઠોકવાની ઝાલર ઉપર મોગરીનો માર પડે તેમ તેમના ઉપર ઘાનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો, તથાપિ તેમની હારો ડગમગી નહિ તે જોઈ ચૌહાણુ બોલી ઉઠ્યો કે આજે હું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ, અને ગૂજરાતની ધરતીને રંડાપો આપીશ. ભીમને તેણે કહ્યું: "હવે તું બચવાનો નથી; સ્વર્ગમાં જ્યાં "સોમ બેઠો છે ત્યાં હું આજે તને મોકલીશ." કન્હે પોતાના રાજાની પછવાડે રહીને તેને હિમત આપી. સામ્ભર રાજાએ ભીમના ઉપર ઘા કરયા; જ્યાં પુનર્જન્મનું બંધન હતું તેના ઉપર તરવાર ફરી વળી. સ્વર્ગમાં દેવતા જય-જયના પોકાર કરી રહ્યા. ભીમદેવ પડ્યો. જેવો ધપકારો થયો કે શંભુએ

પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડ્યાં. અપ્સરાઓ જોવાને આગળ ધસી આવી; વિજયી પૃથ્વીરાજના ઉપર સ્વર્ગમાંથી પુષ્પનો વર્ષાદ થયો અને ભીમદેવ વિમાનમાં બેસીને દેવલોકમાં ગયો.

આનંદ ભર્યાં પાંચે વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા; ભાટચારણ પૃથ્વીરાજનાં વખાણ ગાવા લાગ્યા; તેનો રોષ ઉતરી ગયો; તેણે ઘાયલ થયેલાને ઉચકાવ્યા. એ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે પોતાના પિતાનું વૈર લીધું. રાત્રિ પડી; અને તે જ જગ્યાએ યોદ્ધા વાસો રહ્યા. છ સામંતો બહુ સખ્ત ઘવાયા હતા તેઓની સારવાર કરી. સવાર થઈ કમળ ખીલવા લાગ્યાં; સૂર્યોદયથી ચન્દ્ર અને તારા ઝાંખા પડવા લાગ્યા; દેવાલયના દરવાજા ઉઘડ્યા; ચોર, ચકોર અને કુટિલ ચતુરા તેમની મેળે સંતાઈ પેઠાં. પૂજાના સ્થાનમાં શંખનાદ થવા લાગ્યા. પથિકો પંથે ચાલવા લાગ્યા; સર્વ ઝાડ ઉપર પક્ષિયો કલોલ કરવા લાગ્યાં. સામંતો પૃથ્વીરાજને પાયે પડ્યા; ઘણા એક યોદ્ધાઓ દેવલોક પામ્યા; ભીમ રાજા માર્યો ગયો; પૃથ્વીરાજની કીર્ત્તિ પ્રસરી; ભૂમિભાર ઓછો થયો; પંદરસે ઘોડા માર્યા ગયા; પાંચસે હાથી, અને પાંચ હજાર પાળા પડ્યા.

ચંદ બારોટ પૃથ્વીરાજનાં અને સુભટોનાં વખાણ ગાવા લાગ્યો કે: "આ જીવતર સ્વપ્નવત્ છે; જે નજરે દેખિયે છિયે તેનો નાશ થવાનો "છે; માટે જે સામંત પોતાના ધણીનો સ્વામિભક્ત છે તેને ધન્ય છે; અને "જે કવેળાએ સ્વર્ગને આપનારો પંથ લે છે તેને પણ ધન્ય છે."

પૃથ્વીરાજે જયપત્ર લખાવ્યું અને પછી પોતે દિલ્હી ભણી ચાલતો થયો; સાંજની વેળાએ પોતાના યોદ્ધાઓ સહિત તે નગરમાં પેઠો. એ પ્રમાણે તેણે પોતાના પિતાનું વૈર લીધું.

ઉપર પ્રમાણે ચંદ બારોટ વર્ણન લખે છે પણ બીજા ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર થઇને તે માર્યો ગયો ત્યારે ભીમ જીવતો હતો તથા ત્યાર પછી તેના જિતનારા મુસલમાનની સાથે લડતાં તેનો પણ પૃથ્વીરાજના જેવો જ માઠો પરિણામ થયો હતો.

મહમ્મુદ શાહબુદ્દીન ગોરિયે ગૂજરાત લેવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાર પછી આઠ વર્ષે (ઇ૦ સ૦ ૧૧૮૬ માં), દગાથી પોતે લાહોરનો ધણી થઈ પડ્યો, અને સુલતાન ખુશરૂ મલેકને તથા કુટુંબને કેદ કરીને જ્યુરજીસ્તાન મોકલી દીધાં. પછી કેટલાક દિવસ વિત્યે તે સર્વને મારી નાંખ્યા એટલે મહ-

મ્મૂદના વંશનો સંપૂર્ણ નાશ થવાથી સર્વ રાજ્ય ગજનવી વંશને બદલે ગોરી[1] વંશના હાથમાં ગયું.

હિન્દુસ્થાનના રજપૂત રાજાઓ ઉપર વાદળ તૂટી પડવાનું હતું, અને તેની નિશાની દાખલ ગૂજરાત ઉપર બે હલ્લા થયા હતા તે એક ચેતવણી રૂપી સપાટા હતા, તે હવે ખરેખરૂં તૂટી પડવાનો સમય આવ્યો. સોમનાથનો નાશ થયાંને વચ્ચે ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં હતાં તેથી મુસલમાનની શક્તિ સિદ્ધ થઈ હતી, તથાપિ, તેનો ભોગ થઈ પડનારાઓએ, જાથુ અનુભવ મળ્યા છતાં, તેની સામે અટકાવ કરી રાખવાને કાંઈ પણ ચેતવણી લીધી નહિ એટલું જ નહિ, પણ ભ્રાતૃઘાતી લડાઇયો કરીને ઉલટો તેને આવી પ્હોંચવાને રસ્તો ઉઘાડી આપ્યો. ગૂજરાત અને માળવા, દિલ્હી, સામ્ભર અને કનોજ માંહોમાંહે કજિયા કરીને નિર્બળ થઈ ગયાં હતાં, અને માંહોમાંહની એકબીજાના ઉપર જિત અને હાર થવાને લીધે એકબીજાના મનમાં ઝેર વસી ગયાં હતાં તેનો સ્થાયી પરિણામ માત્ર એ જ થયો કે ખરા અંતઃકરણનો એકસંપ થવાની વેળા કદિ આવી નહિ.

સ્થાનેશ્વર અને કર્નાલની વચ્ચે તિરૌરી આગળ મહમદ ગોરીના પહેલા હલ્લાની સામે પૃથ્વીરાજે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ટક્કર ઝીલી, (ઇ. સ. ૧૧૯૧) અને

૧ આપણા જોવામાં આવ્યું કે જેસલમેરનો લાંજા બિજિરાય મ્હોટા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી વ્હેરે પરણ્યો હતો. અણહિલવાડની એ રાજકુમારીને પેટ તેને ભોજદેવ કરીને એક પુત્ર હતો તે પોતાના બાપના મરણ પછી લોદરવાની ગાદીએ બેઠો; તેને ઉઠાડી મૂકવાને તેનો કાકો જેસલ પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો, પણ પાંચસેં સોલંકી રજપૂતો ભોજદેવનો ટકાવ કરી રહ્યા હતા. જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, "આ સમયે, અણહિલવાડનો રાય, તાતારથી આવેલા ત્યાંના રાજાની ફોજ સાથે વારે "વારે લડાઇમાં મચતો હતો. તે ઉપરથી જેસલે પોતાની મતલબ પાર પાડવા સારૂ "તાતારના રાજા સાથે મળી જઇને અણહિલવાડ ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, "કેમકે એમ કરવાથી જ માત્ર સોલંકી રજપૂતો હલ્લા સામે થવાને ભોજદેવને મૂકીને "જાય એમ હતું. જેસલ પોતાના એક સગા સુભટ સાથે, બસેં અસ્વારો સહિત પંચનદ "ભણી ચાલી નીકળ્યો, ત્યાં ગોરના રાજાએ ઠઠ્ઠાના રાજાને જિતીને પોતાનું થાણું મૂક્યું "હતું તે તેને મળ્યો; તેની સાથે તે સિન્ધની પ્રાચીન રાજધાની અલોરમાં ગયો. "ત્યાં તેણે પોતાના વિચાર જણાવી દીધા અને તે રાજા સાથે નિમકહલાલ રહેવાના "સોગન ખાઇને પોતાના ભત્રીજા પાસેથી દેશ ખૂંચી લેવા સારૂ ફોજ લીધી. લોદરવાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેનું રક્ષણ કરતાં ભોજદેવ મરાયો. રહેવાશી લોકો બે દિવસ "પોતાની માલમિલકત લઈ જાય ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે ગોરની ફોજ લૂંટ કરે એવો "પરવાનો મળ્યો. પછી લોદરવા લૂંટીને કરીમખાન લૂંટ લઇને બક્કર જવા નીકળ્યો.'

દિલ્હીના રાજપ્રતિનિધિ (સુબા) ચામુંડરાજની સહાયતાથી તેણે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી હાર કરી. ત્યાર પછી બે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૩), ફરીને લડાઈ થઈ તે વેળાએ દૈવે હાથબદલો કર્યો. બન્ને સેના સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મળી અને ઘણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં શત્રુની કુશળ વ્યૂહરચનાથી રજપૂતો ટક્કર ઝીલી શકે નહિ એવા થઈ ગયા હતા તેવામાં, સૂર્ય અસ્ત પામવા આવ્યો તે વેળાએ, બાર હજાર વીણી કૂહાડેલા કવચધારી અશ્વારો સહિત મહમ્મદ ગોરિયે જાતે હલ્લો કર્યો તેથી હિન્દુની સેનાનો કચ્ચરઘાણ વળી ગયો. ચામુંડ મરાયો, અને ચૌહાણની વિશાળ સેના "એક વાર ડગમગી એટલે મ્હોટી ઇમારતની પેઠે, એકદમ ધસી પડીને પોતાના જ ખંડેરમાં સમાઈ ગઈ." શૂરવીર પૃથ્વીરાજને પકડી પાડીને ત્યાં જ પૂરો કર્યો. પછી મહમ્મૂદ ગોરી જાતે અજમેર ગયો અને ત્યાં ઘાતકી રીતે કત્લ કરવાનું કામ ચલાવ્યું, ત્યાર પછી ગજનવી પાછાં જતાં રસ્તામાં દેશ લુંટતો અને નાશ કરતો ચાલ્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મલેક કુતુબુદ્દીનને પછવાડે મૂકતો ગયો, તેણે મિરતનો કિલ્લો અને યોગિનિપુર રાજનગર એ બે લઈ લીધાં. પછી જતે દિવસે પોતાના ધણીના મરણ પછી ગાદી ઉપર બેશીને દિલ્હીમાં ગુલામ વંશની સ્થાપના કરી.

બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૯૪માં) મહમ્મૂદ ગોરિયે હિન્દુસ્થાનમાં પાછાં આવીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર જયચંદને હરાવીને કનોજ અને કાશી લીધાં; અને ત્યાંનાં એક હજાર દેવાલયોમાંથી મૂર્ત્તિઓ ભાગી નાંખીને નિમાજ પડવાની મસ્જીદો કરી દીધી. રાઠોડ રાજાએ, હિન્દુને પસંદ પડે એવું, પવિત્ર નદીમાં બૂડી જઇને, મરણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અદ્ભુત કનોજ શહેર હિન્દુઓનું કહેવાતું બંધ થઈ ગયું, પણ તેમ ચાલતાં ઘણાં વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં તો દુર્દૈવ થયેલા રાજાના પૌત્રોએ[1] રાઠોડનો વાવટો તેના ઉપર ફરીને ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી લઈ જઇને મરૂ દેશમાં જોધપુરના[2] કિલ્લા ઉપર રોપ્યો. ત્યાં તેણે નિર્ભયપણે કુતુબુદ્દીનના રાજ્યનો નાશ થતો જોયો.

મુસલમાનના હલ્લાનો પ્રહાર ખમવાનો હવે ગૂજરાતનો વારો આવ્યો. "ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં કુતુબુદ્દીન પોતાનું લશ્કર લઇને ગૂજરાત પ્રાન્તની "રાજધાની નેહરવાલા (અણહિલવાડ) ઉપર ચઢ્યો, તેમાં ભીમદેવને હરા- "વીને પોતાના ધણીને પ્રથમ તેણે વીતાડયું હતું તેનું પૂરેપૂરૂં વેર લીધું. તે

---

૧ શ્યોજી અને સેતરામ; જુઓ પૃષ્ઠ ૭૨ ની ટીપ ૨. ઉ.

૨ જોધપુરનો કિલ્લો તો પછીથી બંધાયો છે, પણ એ વંશની હાલ રાજ્યધાની જોધપુર હોવાથી એમ લખાયું છે.

"કેટલાક દિવસ સુધી દ્રવ્યવાન્ ગુજરાત દેશ લુંટવા મંડી ગયો, પણ ગજ-
"નવીથી આજ્ઞા આવ્યા પ્રમાણે તે છોડીને તેને તાબડતોબ દિલ્હી જવું પડ્યું."

બીજે ઠેકાણે એનો એ જ મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કુતુબુદ્દીને અણહિલપુરમાં આવીને છાવણી નાંખી એટલે ભીમદેવનો સેનાપતિ જીવણરાય ત્યાંથી નાશી ગયો; પણ તેની પછવાડે લાગલી જ દોડ કરવાથી ફોજ લગભગ થઈ ગઈ એટલે જીવણરાય સામો થઇને લડ્યો તેમાં તે માર્યો ગયો તેથી તેના ફોજે નાસેડું લીધું. આ હારના સમાચાર ભીમદેવે જાણ્યા એટલે પોતાના રાજ્યમાંથી તે નાશી ગયો.

કુતુબુદ્દીનની જિત થઈ, તથાપિ ગૂજરાતમાં તેનો જાથુ કબ્જો થઈ ગયો નહતો; અને કદાપિ ભીમદેવને હાર ખાઇને નાસવું પડ્યું તો પણ તેની સત્તા કાંઈ ઓછી થઈ ગઈ નહતી. બે વર્ષ પછી, અથવા ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં એ જ ગ્રન્થકાર લખે છે: "નાગોરનો રાજા, નેહરવાલાનો રાજા, અને
"બીજા કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તે દેશ માંહેલા મેર જાતના લોકો સાથે
"એકસંપ કરીને મુસલમાનો પાસેથી અજમેર ખુંચી લેવાનો વિચાર કરે છે
"એવા સમાચાર કુતુબુદ્દીનને મળ્યા. આ વેળાએ તેનું લશ્કર તેના પ્રાન્તમાં
"વિખરાઈ ગયું હતું તેથી દિલ્હીમાં તેની પાસે જેટલું હાજર હતું તેટલું લઇને
"જો બની શકે તો નેહરવાલાની ફોજ મળી જતાં અટકાવવાને માટે પોતે
"પિંડે ચડ્યો; પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. લડાઈમાં ઘોડા ઉપરથી તે કેટલીક
"વાર પડી ગયો, અને તેને છ ઘા વાગ્યા તો પણ તે તેના સદાના ધીર-
"પણાથી લડ્યો, પણ પછી તેના માણસો તેને પાલખીમાં ઘાલીને બળાત્કાર-
"થી રણક્ષેત્રમાંથી અજમેર લઈ ગયા."

"મેર લોકો આ જિતથી બહુ રાજી થયા, અને ગૂજરાતની ફોજ સાથે
"મળી જઇને અજમેર આગળ જઇને અડાવીને બેઠા. એ વાત ગજનવીમાં
"રાજાના જાણવામાં આવી એટલે કુતુબુદ્દીનને છોડાવાને બળવાન્ ફોજ
"મોકલી. આશ્રય આવી પ્હોંચતાં સુધી તે અજમેર રાખી રહ્યો અને
"શત્રુઓએ તેને ઘેરો ઘાલ્યો. કુતુબુદ્દીનને ઘા વાગ્યા હતા તે રૂઝી ગયા
"એટલે ઘેરો ઘાલીને બેઠેલી ફોજ પછવાડે નેહરવાલા સુધી દોડ કરી, અને
"રસ્તે જતાં બાલી અને નાદોલના કિલ્લા લીધા. પછી તેને એવા સમાચાર
"મળ્યા કે વાલિન અને દારાબઝ, નેહરવાલાના રાજા સાથે મળી જઇને
"સિરોહી પ્રાન્તમાં આબુગઢ પાસે છાવણી કરીને ગૂજરાતમાં જવાના માર્ગ
"રોકી બેઠેલા છે. કુતુબુદ્દીનને રસ્તાની હરકતો અને જગ્યાના બાધ નડ્યા,
"તો પણ તેઓના ઉપર હલ્લો કર્યો; કહે છે કે આ પ્રસંગે શત્રુનાં સુમારે

"પચાસ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ રણમાં પડ્યાં; તે વિના વીસ "હજારને કેદ કરી લીધાં. જિત કરી લેનારાઓના હાથમાં ભારે લૂંટ આવી. "પછી પોતાની ફોજને થોડોક થાક ખાવા દીધા પછી કુતુબુદ્દીને ગૂજ-"રાતનો રસ્તો પકડ્યો તે દેશનો તેણે નાશ કરી નાંખ્યો, તેમાં કોઈ તેના "સામું થયું નહિ, ને નેહરવાલા પોતાને સ્વાધીન કરી લઈ એક સરદારને "બળવાન્ કિલ્લેદાર સહિત ત્યાં મૂકયો. પછી અજમેર થઇને તે દિલ્હી "ગયો અને ગજનીના રાજાને રત્ન, સોનું અને કેટલાક ગુલામ મોકલી દીધા."

ફેરિસ્તાના લખ્યા પ્રમાણે પરમાર વંશના ધારાવર્ષ અને પ્રલ્હાદનદેવ અણહિલવાડના ખંડિયા રાજા હતા, તેમને સ્વાધીન ચંદ્રાવતી અને આબુ એ બન્ને હતાં. કુમારપાળના વારામાં યશોધવળ થઈ ગયો છે એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે તેના તેઓ કુંવર હતા. ન્હાના કુંવર પ્રલ્હાદનને વિષે ઉપર લખેલા લેખમાં એમ લખ્યું છે કે શ્રીગૂર્જર દેશનો રાજા જે દનુજ, મુસલમાન હલ્લો કરનારનો કટ્ટો શત્રુ હતો તેનો તે બલવાન્ રક્ષક હતો. આબુ પર્વત ઉપર બીજો લેખ છે તેમાં પ્રલ્હાદનદેવ, તે વેળાએ યુવરાજ હતો એમ લખ્યું છે, કેમકે ધારાવર્ષનો પુત્ર સોમસિંહ તે વેળાએ જન્મ્યો ન હતો.

મહમ્મૂદ ગોરી સન ૧૨૦૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારથી કુતુબુદ્દીન ઈબુક પાંચ વર્ષે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી દિલ્હીના પાદશાહ તરીકે તેણે રાજ્ય કરયું. બીજા ભીમદેવના રાજ્ય સંબંધી બીજું કાંઈ લખવા જેવું નથી. તે ૧૨૧૫માં મરણ પામ્યો. તે પોતે મૂલરાજના ચાલુકય વંશમાંનો છેલ્લો રાજા હતો: કુતુબુદ્દીને અણહિલવાડમાં મુસલમાન કિલ્લેદાર મૂકયા હતા તે કદાપિ પાછા બોલાવી લીધા હશે, અથવા રહેતાં રહેતાં તેઓનો નાશ થઈ ગયો હશે, કેમકે તેઓ ત્યાં રહ્યા હોય એવું બીજે કોઈ ઠેકાણે લખેલું જોવામાં આવતું નથી; અને ભીમદેવના મરણ પછી પચાસ વર્ષે દિલ્હીમાં ગ્યાસુદ્દીન બુલ-બુલ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ફેરિસ્તા લખે છે કે, ગૂજરાત અને માળવા પ્રાન્તો જે કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા પણ ત્યાર પછી તેઓએ મુસલમાનોનું ઝુંસરૂં કાહાડી નાંખ્યું હતું તે રાજ્યો ઉપર ચડાઈ કરવાની તેના પ્રધાનોએ તેને સલાહ આપી. પણ તેના રાજ્યની ઉત્તર દિશાના તાતારના મોગલોની બીકને લીધે ગ્યાસુદ્દીનને તે પ્રમાણે અમલ કરવાને બની આવ્યું નહિ.

તેરમા સૈંકડાની સમાપ્તિ થતાં સુધી અણહિલવાડ મુસલમાનોના સ્વા-ધીનમાં થયું ન હતું, પણ તે પછી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી જે ગૂજરાતના

ખેડુતોને ખૂનીને નામે જાણીતો થઈ પડયો છે તેના સાહસિક હાથ નીચે તે આવી પડયું.

ભાષાન્તરકર્તાની ટીપ.

બીજા ભીમદેવના ઉપર ઘણી આપત્તિયો આવી તેથી તે નબળો પડી ગયેલો જણાય છે. આ વાતને કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી ટેકો મળે છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં લખ્યું છે કે, બળવાન્ મંત્રિયો અને માંડલિક રાજાઓએ ર્‌હેતાં ર્‌હેતાં તે બાળરાજાનું રાજ્ય વ્હેંચી લીધું. વળી **સુકૃત સંકી**ર્તનમાં લખ્યું છે કે:—

सततवितत दानक्षीणनिःशेषलक्ष्मी रितसितरुचिकीर्त्तिभीमभूमिभुजंगः ॥
वलकवलितभूमीमंडलो मंडलेशश्चिरमुपचितचिन्ता चांतचित्तांतरोऽभूत् ॥ ६०॥

નિરંતર ઘણું દાન આપવાથી જેની સમગ્ર લક્ષ્મી ક્ષીણ થયેલી છે, અને અતિ શ્વેત કાંતિવાળી છે કીર્ત્તિ જેની અને માંડલિક રાજાઓએ જેનું ભૂમિમંડળ બળે કરીને લીધું છે એવો **ભીમ ભૂ**મિપતિ લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત થયેલી ચિંતાવડે ઘેરાયલા ચિત્તવાળો થયો.

સંવત્ ૧૨૮૦ ના પૌષ શુદિ ૩ ભોમવારનું તામ્રપત્ર ડા. **બ્યુ**લરની **ચૌ**લુક્ય લેખાવલિને પૃ. ૫૮ થી ૬૮ સુધી છે તેમાં જયંતસિંહને **श्रीमदणहिलपुरराजधानी अधिष्टित अभिनव सिद्धराज श्रीमज्जयंतसिंहदेव** કરીને લખ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે **બીજા ભી**મદેવનું રાજ્ય તે દબાવી પડયો હતો. પણ ત્યાર પછી સંવત્ ૧૨૮૩, ૧૨૮૮, ૧૨૯૫, અને ૧૨૯૬ ના લેખ **ભી**મદેવના છે તેથી જણાય છે કે, જયંતસિંહની પાસે રાજા તરીકેનો કબ્જો ઝાઝી વાર રહ્યો નથી.

સંવત્ **૧૨૯૯** ના ચત્ર શુદિ ૬ સોમનો લેખ એ જ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૫ થી ૧૧૨ સુધી છે તેમાં—

श्री भीमदेवपादानुध्यातमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकशौर्योदार्यगांभीर्यादि गुणालंकृतश्रीत्रिभुवनपालदेवः

આ પ્રમાણે લેખ છે તેથી જણાય છે કે **બીજા ભીમદેવ** પછી **ત્રિ**ભુવનપાળદેવ રાજા થયો છે. તેમ જ એ લેખની રાજાવલિમાં જયંતસિંહ દેવનું નામ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી.

ત્રિભુવનપાળ કોણ હતો એની ખબર પડી નથી, પણ તેણે સંવત **૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (સન ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪) સુધી બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કેટલાક** કહે છે. પરંતુ ડા. **ભાઉ દાજી**એ એક પટ્ટાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે તે

પ્રમાણે ભીમદેવ બીજા પછી ૭ દિવસ સુધી તેની પાદુકા ગાદિયે મૂકીને કારભારિયોએ રાજ્ય ચલાવ્યું ત્યાર પછી ત્રિભુવનપાલ ગાદિયે બેઠો તેણે ૨ માસ અને ૧૨ દિવસ રાજ્ય કર્યું.

આ સમયનાં લખાણોમાં મુખ્ય કીર્ત્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ, સુકૃતસંકીર્ત્તન, અને ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અંતર્ગત વસ્તુપાલપ્રબંધ, વસ્તુપાલ તેજપાલચરિત, પ્રબંધચિન્તામણિ આદિ છે.

કીર્ત્તિકૌમુદીનો કર્ત્તા, સોમેશ્વર, ચૌલુક્યનો વંશપરંપરાનો પુરોહિત હતો તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં બીજા ભીમદેવના સમયમાં થઈ ગયેલી રાજ્યની અવસ્થાની લાગણી તેને થવાથી આ કાવ્ય તેણે રચ્યું હોય એમ સમજાય છે. સુરથના અમાત્યો, તેના શત્રુઓની સાથે મળી જવાથી તેનું રાજ્ય જતું રહ્યું, એટલે તે, અરણ્યમાં જઇને વસ્યો છે ત્યાં તેને એક મુનિનો સમાગમ થતાં, તે મુનિ તેને ભવાનીની આરાધના કરવાની સલાહ આપતાં ચંડીપાઠ અથવા સપ્તશતીમાં જે પરાક્રમ વર્ણવેલું છે તે કહી સંભળાવે છે એટલે સુરથ તપશ્ચર્યા કરે છે તેથી ભવાની પ્રસન્ન થાય છે અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે એવો આશીર્વાદ આપે છે તેવામાં તેના જે સ્વામિભક્ત માણસો હતા તેઓ તેના કૃતઘ્ન અધિકારિયો આદિનો નાશ કરીને સુરથને ખોળવા નીકળે છે, અને તે હાથ લાગતાં, તેને મ્હોટી ધામધુમથી તેની રાજધાનીમાં પાછો આણીને તેની રાજ્ય ઉપર સ્થાપના કરે છે.

સુરથ પ્રમાણે બીજા ભીમદેવની સ્થિતિ થઈ છે. તેને તેના અમાત્યો અને માંડલિક રાજાઓએ બહુ પજવણી કરી છે. જયંતસિંહ અણહિલવાડનો કબજો કરી બેઠો, પણ છેવટે તેને ખશેડવામાં આવ્યો, અને ભીમદેવની સત્તા પાછી ચાલતી રહી.

કુમારપાળના પ્રકરણમાં આપણા જોવામાં આવ્યું કે, તેની માશીનો પુત્ર અર્ણોરાજ જે વાઘેલમાં મંડલિક રાજા તરીકે રહીને કુમારપાળનો રાજભક્ત થઈ રહ્યો હતો તેનો પુત્ર લવણપ્રસાદ પરાક્રમી નીવડશે એવું ભવિષ્ય કથવામાં આવ્યું હતું તે લવણપ્રસાદ ભીમદેવની પાસે રાજ્યકારભારમાં સારો ભાગ લેતો હતો. ધોળકા, ધંધુકા આદિ પ્રદેશ તેના મંડળમાં જોડાયો હતો અને તેના પુત્ર વીરધવળે પણ પોતાના પિતાની પડખે રહીને જે ભાગમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તે ભાગમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી દીધી હતી. ગુર્જરધરાની રાજ્યલક્ષ્મિયે ભીમદેવને સ્વપ્નમાં દેખા દઇને વીરધવલને પોતાનો યુવરાજ સ્થાપવાની સૂચના આપેલી હતી. આ સમયમાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનું પૂર્ણ ચલણ થઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે તેના સમયના છેલ્લા

તામ્રપટોમાં **વીરધવલના** પૂર્વજના નામથી સ્થપાયલી **આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વર** દેવનાં ધર્મસ્થાનકોમાં ગામગ્રાસ અપાયો છે.

વીરધવલે ઘણો દેશ હાથ કર્યો અને કચ્છમાં આવેલા **ભદ્રેશ્વરના ભીમસિંહ** પ્રતિહાર સાથે, ગોધ્રાના ઘુઘુલ સાથે, અને દક્ષિણના યાદવ રાજા સિંઘન સાથે તથા તે પ્રસંગે મારવાડમાંથી આવી પ્હોંચેલા ચાર શત્રુરાજા સાથે યુદ્ધ મચાવ્યું અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત કરી લીધું ત્યારે એને **અણહિલપુરના મહારાજાધિરાજનું** પદ ધારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું પણ **ભીમદેવ** પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દાખવીને પોતાનું **રાણક–રાણાપદ** એ જ પોતાને યોગ્ય છે એમ કહીને તેણે તે વાત સ્વીકારી નહિ અને પોતાના જીવતર સુધી તે **રાણો** જ રહ્યો. **ભીમદેવ** સ્વર્ગે ગયો અને તેની પછવાડે ત્રિભુવનપાલ સંવત ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (ઈ. સ. ૧૨૪૧–૪૨ થી ૧૨૪૩–૪૪) ગાદિયે રહ્યો ત્યાર પછી **વીસલદેવ (વીરધવલનો** પુત્ર) અણહિલવાડનો રાજા થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન

બીજા **ભીમદેવનું** મરણ થયું ત્યાં સુધી અમે લખતા આવ્યા, એ સંધિ **અણહિલપુરની** વાતનું વિવેચન કરવાને ઠીક પડે એવી છે. **સિદ્ધરાજ** અને **કુમારપાળના** રાજ્યનો છેલ્લો પરાભવ થયો ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી ગૂજરાતમાં નિર્ધણિયો કારભાર ચાલવા લાગ્યો. **મુસલમાનોની** જિત થતી ચાલુ રહી; અને મુખ્ય રાજ્યની નબળાઇને લીધે ન્હાના ન્હાના હલ્લા થવા લાગ્યા તેથી ગડબડાટમાં વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે કોઈ કોઈ વાર **વનરાજના** નગરના દેવાલય અને બુરજો ઉપર તેની આબાદાનીનો પ્રકાશ ચકચકી રહ્યો હતો, પણ હવે પછી તો તે અસ્ત પામતા સૂર્યનું પ્રકાશસ્થાન થઈ પડ્યું; હૃદય માત્ર ધીરૂંધીરૂં ધડકી રહ્યું પણ અવયવો તો થંડાંગાર થઈ પડ્યાં—

"મરવા પડેલા પશુ ઉપર કાગડો રાહ જોઈ રહે તેમ ભાગી પડેલી "ધામધુમની ઝુમી રહેલી પડતી દશા ઉપર મહા વિનાશ અથવા ગડબડાટ "વાટ જોઈ રહે છે." (એમ એક કવિના કથન પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ પડી.)

જે ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી અમે વર્ણન આપ્યું છે તે ગ્રંથકારો વિષે પ્રારંભમાં અમે થોડુંક લખિયે છિયે,—**રત્નમાળાનો** કર્તા કૃષ્ણાજી જે જાતે બ્રાહ્મણ હતો તેનો વૃત્તાન્ત કાંઈ જાણવામાં આવ્યો નથી. તેણે બીજા **ભીમદેવના** મરણ પછી પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ તે વાત બન્યાને ઘણી

વેળા વીતી ગઈ હોય ને ત્યાર પછી તેણે લખ્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેણે પોતાની પ્હેલાં થઈ ગયેલા ગ્રંથકારોના પુસ્તકોનો આધાર લઇને લખ્યું છે તે નીચેના છપ્પય ઉપરથી જણાય છે.

छप्पय—"ज्यौं दधिमंथन करत, हरत घृत तक्र तजीकें;

इक्षु पीडी रस ग्रही नहि लह शेष सजीकें;

रजतें कंचन लेत, देत रज दूर ही डारी;

कूकसतै कन कहैं, तीलतें तैल निकारी;

सब ग्रंथ पंथ अवलोकिकें, सार युक्ति सची;

अस ग्रंथ एहि अभिधानही, रत्नमालिका शुभ रची"

દ્વયાશ્રયનો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્યે કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાળના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૪ ની પ્હેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રલ્હાદનપટ્ટણ(સાંવશા પાલણપુર)માં લેશાજયતિલકગણી કરીને જૈન સાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનું સાંધણ ચલાવીને ઈ૦ સ૦ ૧૨૫૬ અથવા સંવત્ ૧૩૧૨ ની દિવાળીને દાહાડે પૂરો કર્યો. ત્યાર પછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિલક કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રી દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રી વર્દ્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવલિમાંનો નવમો લેશાજય પુરૂષ હતો એવું પોતે માને છે. દ્વયાશ્રયમાં સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની રચના વિષેની સમજણ આપી છે તથા સિદ્ધરાજના વંશનું વર્ણન કરેલું છે. એવા દ્વી (બે) હેતુ ઉપરથી એ ગ્રંથનુ નામ દ્વયાશ્રય પાડ્યું છે. આવા દુષ્પટ વિષયની રચના તેણે શ્લોકબંધ, ક્રમ પ્રમાણે રચી છે, તો પણ વિષયને અનુસરીને અર્થ લગાવી લેવાનો છે.

પ્રબન્ધચિન્તામણિ નામનો ગ્રંથ દ્વયાશ્રય પછી જરા મોડો થયો છે. તે વર્દ્ધમાનપુર, જે હવણાં વઢવાણ કહેવાય છે ત્યાં ઈ. સ. ૧૩૦૫ અથવા સંવત્ ૧૩૬૧ ના વૈશાખ શુદિ ૧૫ ને દિવસે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે તેનો કર્ત્તા ત્યાંનો મેરૂતુંગ કરીને જૈન ધર્મનો આચાર્ય હતો તે છે. શ્રી ગુણચંદ્ર આચાર્યે આ ગ્રંથ જેવો, અને એવા જ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. અથવા એમ નહિ તો કદાપિ એ જ ગ્રંથનો તેણે પ્રારંભ કર્યો હશે એવું મેરૂતુંગ પોતે લખે છે. ગ્રંથકર્ત્તા પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, "પૂર્વની વાતો સાં-
"ભળીને પંડિતોનાં મન તૃપ્તિ પામ્યાં નથી, એટલા માટે, હું મારા પ્રબન્ધ-
"ચિંતામણિ ગ્રંથમાં હવણાંના મહારાજાઓની વાતોનું વર્ણન મારી અલ્પ
"મતિ છતાં શ્રમ લઇને કરૂં છું."

આ બન્ને ગ્રંથોનો મુખ્ય આધાર અમે લીધો છે, પરંતુ તેમાં લખેલી વાત ખુલાસાથી સમજાવવાને અને તેનો સંબન્ધ બતાવવાને, જૂના લેખો, તામ્રપટો, મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખેલું વર્ણન, ચંદ બારોટનો રાસ, તથા ભાટચારણોની મ્હોડાની વાતો અને દંતકથાઓ પણ દાખલ કરી છે.

વઢવાણ અને પાલણપુરના જૈન સાધુઓના ગ્રંથોની રચનાની ઢબ જેવી મળતી આવવી જોઇયે તેવી મળતી આવે છે. ધર્મપ્રકરણ કરતાં રાજ-પ્રકરણને તેઓ ઉતરતી પંક્તિનું ગણે એમાં નવાઈ નથી; પણ એ બન્ને વિષયમાં સંબંધપૂર્વક લખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ માત્ર વાતો લખીને સંતોષ પામ્યા છે. તેઓએ લખેલું સંક્ષિપ્ત વર્ણન બધુંય ખોડીલું છે, તથાપિ અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે તે અસત્ય નથી; કેમકે ઘણું કરીને જેટલા દાખલાનો મુકાબલો કરવાને બની આવ્યું છે તે દરેકમાં તેઓનું લખાણ અને સૂચન બીજા ગ્રન્થોના પ્રમાણથી ખરૂં ઠર્યું છે અને તેનો ખુલાસો થઈ ગયેલો છે, તેમ જ વળી, જેમ વધારે શોધ થતો જશે તેમ આથી પણ વધારે મળતાપણું સિદ્ધ થતું જશે, એવી કલ્પના કરવી અઘટિત નથી. દ્વયાશ્રયમાં હેમચન્દ્રનો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણ-વાને બની આવે, અને મેરૂતુંગ(?) અને લક્ષ્મીતિલકના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાંનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં બે રાજ્ય વિષે તે જ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે. પણ આવો પત્તો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તે જ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઇયે. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરિયે તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી. એ વર્ણન વડે, બીજાં સાહિત્યોનો ખુલાસો થાય છે અને સંબંધ બેસે છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર તો તેઓનો પત્તો બેસારવાનાં સાધન થઈ પડે છે; અને અગર જો તેમાં આવેલી વાતો બીજી કેટલીક વાતો સાથે જેટલી મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તો પણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે ચાલતા વિચાર અને મનોભાવનું વલણ, રાજકાર-ભાર, અને રીતભાત એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડે છે, એની ના કહેવાય એમ નથી. તેમ જ અમને લાગે છે કે, મુસલમાનોની જિત થતાં પ્હેલાંના સૈક-ડામાં મધ્યકાલીન હિન્દુસ્થાન વિષે કેટલું જુજ જાણવામાં આવેલું છે, અને તે સમયનું જે કાંઈ રહેલું હોય તે હવણાંના હિન્દુ લોકો વિષે ખરી માહિ-તગારી મેળવવાને કેટલું બધું ઉપયોગનું છે તે વિષેનો વિચાર જે કરશે તેની નજરમાં એ વર્ણનનું ખરૂં મૂલ છે તે કરતાં ઓછું કરી નાંખવામાં આવશે નહિ.

ચંદ બારોટનો રાસ જેવો ભભકદાર વર્ણન ભરેલો અને રમુજ પમાડે એવો છે તે જ પ્રમાણે તે વિષે કાંઈક વિશેષ વિચારથી અભિપ્રાય આપવાની અગત્ય છે. ભાટ અને ચારણો રાસ લખનારા થઈ ગયા તેમાં **ચંદ બારોટ** કીર્ત્તિમાં પ્રથમ ગણાય છે, અને એના રાસમાં ખામિયો છે તે પ્રમાણે ખુબિયો પણ છે. એને વિચારશીલ વર્ણનકર્ત્તા ગણી શકાય નહિ, પણ એ **ચૌહાણ**નો દસોંદી હતો તેથી કસુંબાની કેફથી ઉશ્કેરાયેલો ના ગણિયે તો પણ ઓછામાં ઓછો અને પોતાના પક્ષના મમતથી ઉશ્કેરાયેલો અને યુદ્ધની કેફથી કેફી થયેલો ગણવો જોઇયે. એનો રાસ એવો અશુદ્ધ છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સમજાઈ શકાતો નથી, અને જ્યાં ભાવાર્થ સમજાય એવો છે ત્યાં પણ **ચંદ**નું મૂળ લખેલું કેવું હશે તે, પછવાડેથી થઈ ગયેલા બહુ ફેરફાર આગળ ઓળખી કહાડવું ઘણું કઠિન છે—તે એટલું બધું કે આખા પુસ્તકના ખરાપણા વિષે ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણું કરીને સંશય ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું કે **ચંદ**ના લખવા પ્રમાણે **પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ**ના હાથથી બીજો **ભીમ**દેવ માર્યો ગયો છે, પણ ખરૂં જોતાં **પૃથ્વીરાજ** મરણ પામ્યો ત્યાર પછી પણ તે કેટલાંક વર્ષ સુધી જીવતો હતો. તેમ જ બીજે ઠેકાણે ગૂજરાત માંહેલી જાતિયોનાં કુટું-બોનાં નામ જે બનાવવાના સંબંધમાં લખેલાં છે તે બનાવો, બીજા બધા લખનારાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, **ચંદે** લખેલી જાતિયોના સ્થાપનારા જીવતા હતા તેની પ્હેલાં સેંકડા ઉપર બની ગયેલા છે. **ચંદ બારોટ**ના રાસના ખરાપણ વિષે શંકા આણ્યા વિના કદાપિ **ભીમ**ના મરણ વિષેના ફેરફારવાળા લખાણનો ખુલાસો થઈ શકે છે, તે એવી ધારણા કરવાથી કે **ચંદે** પોતાના રાજાની કીર્ત્તિ વધવાની આતુરતાથી એવું લખ્યું હશે; તેમ જ બીજા પ્રકારની જે ફેરફારી છે તે માંહેલી કેટલીકને સાચી ઠરાવવાને એમ કહી શકાય છે કે જે વેળાને અનુસરીને **ચંદ** લખે છે તે વેળાએ, તેણે લખેલી જાતિયો હૈયાતીમાં નહિ હોય પરંતુ તેના સમયમાં હશે; તથાપિ, **પીરમ**ના **ગોહિલ**નાં પરાક્રમનાં ગીત **ચંદ બારોટ** ગાય છે અને એ **બારોટ**ના વારાના સમય પછી, લગભગ એક સેંકડા સુધી ગોહિલે **પીરમ**નો કબજો લીધેલો જોવામાં આવતો નથી, ત્યારે આવા દાખલા સંબંધી શો ખુલાસો કરવો? અમને લાગે છે કે આખો રાસ જે **ચંદ બારોટ**ના નામથી ઓળખાય છે તે બધોય તેનો લખેલો નહિ હોય, એવું માન્ય કર્યા વિના સિદ્ધિ નથી; અને જ્યારે આવી વાત ઉઘાડી પડે છે ત્યારે ખરૂં કિયું અને ઉમેરો કિયો અથવા ઉમેરો થયો તે કઈ વેળાએ થયો એ જૂદું પાડવું બહુ કઠિણ થઈ પડે છે.

ઉપર લખેલા ચિતાર આપનારાઓના હાથથી અણુહિલવાડનો ચિતાર જે આપણુને મળે છે, તેમાંનો મુખ્ય ચિતાર રાજા વિષેનો છે. તેની ઓથે શ્વેતામ્બરધારી જૈન સાધુઓ અથવા બ્રાહ્મણો આવી રહ્યા છે; સાંકળન ફરશી વડે રક્ષાયલા અને અનૌરસ ઉલિયમના નાઇટ જેવા, ચોપણા પ્હેરેલા રજપૂત જાતિના યોદ્ધાઓ વિંટળાઈ વળેલા છે, અથવા યુદ્ધમાં તેમના સરખા જ શૂરા, અને સલાહ આપવામાં વિશેષ ડાહ્યા, વ્યવહારમાં સરલ પણ ક્ષત્રીના સરખું એટલું બધું જુસ્સા ભરેલું લોહી જેઓની રગોમાંથી ફરતું નહિ એવા વાણિયા મંત્રીશ્વરો આવી રહ્યા છે. વળી શૂરવીર મંડળની એક બાજુએ અર્ધાપર્ધા પોતાની મેળે શૂરવીર એવા બંદીજનો અને ગાંધર્વો ઉભા રહ્યા છે, અને તેથી જરા છેટે, બોલવામાં જ માત્ર જુસ્સાથી ભરેલા, એવા સલાહસંપવાળા ખેડુતો પૃથ્વીની ઉપજની ભેટ સહિત ટોળે વળી રહ્યા છે; તેમની પછવાડે, જેઓના જોરજુલમને લીધે વિશ્વાસ કરેલો, તો પણ જેઓની ધાસ્તી પેટમાં પડતી, અને જેમના વિના ચાલે નહિ એવા તેઓના રક્ષક, અને તેના તેજ તેમને લૂટનારા, રંગે કાળા મેશ જેવા, અને ડુંગર તથા કોતરના મૂળ રહેવાશી એવા કામઠિયોવાળાની હાર આવી રહી છે.

રાજાના પિંડનો ચિતાર દબદબા ભરેલો છે; લાલ ચટક જેવું રાજછત્ર તેના ઉપર ધારણ થઈ રહ્યું છે; તેના મસ્તકની પછવાડે મૂર્તિમાન્ સૂર્ય સોનામાં ચકચકી રહ્યો છે; તેનો કંઠો વિલાસમય મોતિયોનો શોભી રહ્યો છે; અને તેના બાજુબંધ ચળકતા હીરાના આવી રહ્યા છે; આવું છતાં પણ તેનો આકાર નિષ્પુરૂષ જેવો દેખાતો નથી, તેના પિંડદાર ભુજને ભાલો અને તરવાર એ બન્ને સારાં શોભતાં આવે છે; તેની આંખ યુદ્ધના અંગારાથી લાલ ચટક બની રહી છે; મહેલનાં ચોઘડિયાંનો સહવાસ તેને જેવો પડી રહેલો છે તે પ્રમાણે યુદ્ધનાદ તેને થઈ રહેલો છે; તે રાણીબચ્ચો, ક્ષત્રીનો પુત્ર, અભિષેક થયેલો રાજા, અને ઢાલવાળો માણસ છે.

સુંદરીનો ચિતાર જેવાને બીજા પડદા ઉપર નજર કરિયે તો તે સ્વયંવરમંડપમાં પોતાના મનમાનતા શૂરા પુરૂષને પસંદ કરતી, કામની સાથે રતિ શોભે તેમ, તેની સાથે શોભતી, આપણા જેવામાં આવે છે. પછીથી જોઇયે તો તે માનવંતી માતા થયેલી, અને પોતાના યુવાન્ પુત્રનું રાજ ચલાવતી, અથવા તેની પાકી વયની વેળાએ રાજકાજમાં તેને સલાહ આપતી, અને ધર્મનાં અને દયાનાં કામ તેની પાસે કરાવતી જણાય છે; અથવા ફરીને પાછી જોઇયે તો શી દુઃખની વાત! તેનો દેખાવ કેવળ જૂદો જ બની ગયેલો દેખાય છે. વ્હાવરાપણાની વિલક્ષણ રીતે ઘેંઘાયલી આંખ થયેલી અને

પોતાના ખોળામાં પોતાના ધણીના મડદાનું માથું મૂકેલું જોવામાં આવે છે, તે સાથે વળી, રણશિંગાનો કઠોર અવાજ તથા વ્હેમ ભરેલી ઘેલછાની એ કરતાં પણ વધારે કઠોર ચીસો કાનને ખેદ પમાડે છે; તેમ જ ચિંતાનો ભડકો જુસ્સાથી સળગતો ચાલે છે અને કાળો મેશ જેવો ધુમાડો ઉપર છવાતો દેખાય છે તેથી જાણે આવો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ આકાશની નજરે પડવાથી સંતાડી રાખવાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે.

હિન્દુઓનાં વર્ણનમાં, જમીનના વહિવટ વિષેનો વિષય, મુખ્યત્વે કરીને જાણવા જેવો છે. જે પુસ્તકોના આધારથી અમે લખિયે છિયે તેઓના બનાવનારાના ધારવામાં બેશક એમ આવેલું કે એ વાત તો આખા જગતને જાણીતી છે; તેથી તેઓનું નિરાળું વર્ણન કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. અહિંતહિંથી અનાયાસે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે ઉપજમાં રાજાનો ભાગ હતો; કોઈ વેળાએ તો રાજા પોતાના મંત્રિયોની મારફત ઉઘરાવી લેતો હતો અને કોઈ વેળાએ ગામના અધિપતિયો, ખેડુતો પાસેથી દાણાનો ભાગ ઉઘરાવી લેતા તેની પાસેથી રાજા પોતાનો ભાગ લેતો. દેશમાં "ગ્રામ" અથવા ગામ વશેલાં હતાં અને ત્યાંના રહેવાશી કૌટુંબિક (કણબી), અથવા ખેડુત (કાર્ષક) કહેવાતા; ગામના મુખી, પટકીલ અથવા પટેલ હતા. ખેડુતો જેવા હવણાં પોતાના કામમાં રોકાયલા રહે છે તેવા ત્યારે પણ રહેતા હતા. પાક ઉગવા માંડે એટલે કાંટા અથવા થોરિયાની વાડો પોતાનાં ખેતરોને કરતા. અને ત્યાર પછી તે વધારે વધવા માંડે એટલે પંખિયોને ટોહોવા મંડી જતા. ખેડુઓની બાયડિયો, આજની પેઠે, ખેતર માંહેના ડાંગરના પાકનું રખેવાળું કરતી, પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેતી. વર્ષાદ વરસતો નહિ તો રાજાનો ભાગ આપવામાં વાંધો ઉઠતો અને તે લેવાને ખેડુતોને કેદમાં નાંખ્યા વિના સિદ્ધિ રહેતી નહિ. તોય પણ તેઓ હઠીલાઈ પકડી રહેતા અને લાચાર છોકરાંની પેઠે ઘોરણુ પકડીને પોતાના ઉપર રાજાની દયા ઉપજાવતા. આથી કરીને બંને બાજુવાળાઓને રડાકૂટારા થતા અને છેવટે પંચાત કરાવીને છૂટકો કરવામાં આવતો તે હાલમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે ત્યાં જે વહિવટ ચાલે છે તેને બરાબર મળતું આવે છે.

દેવસ્થાન અને ધર્મગુરૂઓને મુખ્યત્વે કરીને રાજાના તરફથી ભોંય આપવામાં આવતી. એ વિષેના ઘણા દાખલા નોંધી રાખવામાં આવેલા છે; જેમકે બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર અને સિહોર આપવામાં આવ્યાં હતાં; અથવા જૈનોને થાલી ગામ આપવામાં આવ્યું હતું—આ વી રીતનું મળેલું દાન, "ગ્રાસ" કહેવાતો હતો અને તે સમયે એ શબ્દ "ધર્માદા" ને ઠેકાણે વાપરવામાં આવતો.

જ્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં ત્રિપુરુષપ્રાસાદ નામનુ મહાદેવનું દેવલ બાંધ્યું હતું ત્યારે તે જેના સ્વાધીનમાં કર્યું હતું તેને "ગ્રાસ" બાંધી આપ્યો હતો; અને કુમારપાળના રાજ્યમાં ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટ્ટે પાલીતાણાની પાસે વાહડપુર આગળ જૈન ચૈત્ય બંધાવીને તેનું નામ, રાજાના પિતાને નામે, ત્રિભુવનપાલ વિહાર કરીને રાખ્યું હતું તે ચૈત્યના માણસોને ખાવાને માટે ભોંય આપી હતી તે પણ "ગ્રાસ" કહેવાતો હતો. ભોજ રાજાના દરબારમાં માઘ કવિ થઈ ગયો તે એક બ્રાહ્મણની દરિદ્રતા વિષે લખતાં કહે છે કે "ગ્રાસ આપવાનું વિસરી જવાથી ગૃહસ્થનો સૂર્ય અસ્ત પામે છે." આ કાર્ય "શાસન" કહેવાય છે.

રાજકુટુંબના ભાયાતોને પણ ભોંય આપવામાં આવતી. જેમકે, દેથલી અને વાઘેલ. કુમારપાળ વિષે પણ એવું કહ્યું છે કે, "તે વેળાએ દાતારોનો અધિરાય—સોલંકી રાજાએ આલિંગ નામના કુંમારને સાતસેં ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તેને પોતાના કુળને લીધે શરમ આવી તેથી તેના કુળના, આજે પણ "સગરા" એવું નામ રાખી રહ્યા છે. આવું છતાં પણ આ તુષ્ટિદાન વિષે કાંઈ પત્તો હાથ લાગતો નથી. એક વાઘેલના દૃષ્ટાંત વિના યુદ્ધમાં સેવા બજાવ્યા વિષેનું વંશપરંપરાનું તુષ્ટિદાન કોઈને આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એક જાણવા જેવું છે. ઘણાખરા ગૂજરાતના કિલ્લાઓમાં પટાવતોના ભણીથી અંતરાય નાખ્યા વિના રાજા ભણીનાં થાણાં મૂકવામાં આવતાં; અને સર્વ રજપૂત જાતિઓવાળા, જેઓ માંહેલા મુખ્ય પુરૂષો પછવાડેથી મ્હોટા જમિનદાર અને ન્હાનકડા રાજા થઈ પડેલા છે તેઓમાંથી કોઇને પણ અણહિલવાડના રાજાએ જમીનની બક્ષીસ કરી હોય એવું તેમના પોતાના જ વર્ણન કરનારાઓના લેખમાંથી પણ નીકળતું નથી. પણ માત્ર એક ઝાલા રજપૂતોને આ વાત લાગુ નથી. તેઓને ગૂજરાતના છેલ્લા રાજા બીજા કર્ણ[1] પાસેથી જમીન મળી હતી એવો દાવો તેઓ કરે છે. મુકુટધારી રાજાઓ મૂળરાજના દરબારમાં હતા એવું આપણા જોવામાં આવ્યું; અને મંડળેશ્વર અથવા પ્રાન્તના અધિપતિયો વિષે પણ બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. કુમારપાળના બનેવી કૃહાનદેવને એવું પદ

૧ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ સોલંકી ...૭૨–૧૦૯૪) પાસેથી ગામ ૧૮૦૦ મળ્યાં હતાં, બીજા કર્ણ પાસેથી નહિ. આ ...મધારે પૂરાવો એ છે કે, પૃથ્વીરાજની સેનામાં ઝાલા હતા. એમ ઘણે ભાગે ...ણું જોવામાં આવે છે. બીજા કર્ણનો સમય ઇ. સ. ૧૨૯૬–૧૩૦૪ છે. શાસ્... ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં લખાયલો એટલે તે પ્હેલાં ઝાલા હોવા જોઇયે. ર. ઉ

આપેલું છે. અને જ્યારે ઉદયન મંત્રી સોરઠના સાઊસર ઉપર ચઢ્યો છે ત્યારે વઢવાણ આવીને તે "મંડળેશ્વરે" એકઠા કરે છે એવું લખેલું છે. આ પુરૂષો પ્રાન્તના અધિપતિ હતા એમ જણાય છે; આ વિના બીજા મંડલિક રાજાઓ વિષે લખવામાં આવેલું છે, તેઓના દેશ અગર જો અણહિલવાડના રાજાના સ્વાધીનમાં હતા તો પણ ગૂજરાતના પેટામાં તેઓની ગણના કરવામાં આવી નથી. આબુ અને ગિરનારના અધિપતિયો, કોકણનો રાજા મલ્લિકાર્જુન, અને બીજાઓની ગણના આ વર્ગમાં થાય છે.

સામંત અથવા લડાઈના સરદારોને ઘણું કરીને ખજાનામાંથી પગાર મળતો, અને પછવાડેથી દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ થયા તેઓની રીત પ્રમાણે જેટલા માણસો ઉપર તેઓ સરદારી બજાવતા તે પ્રમાણે તેઓની પદવી ગણવામાં આવતી. સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને "સો અશ્વારનું સામંતપદ" આપ્યું હતું; અને જ્યારે કુમારપાળ, આન્ન રાજા ઉપર ચઢ્યો ત્યારે, એવું લખેલું છે કે, "તેની સેનામાં વીસ અને ત્રીસ માણસના ઉપરિયો મહાભટ, "અને એક હજાર માણસના ઉપરિયો ભટ્ટરાજ હતા." એથી મોટા અધિપતિયો "છત્રપતિ" અને "ડંકાપતિ" કહેવાતા; એટલે તેઓને છત્ર અને ડંકો જે રાજચિહ્ન કહેવાય છે તેનો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી. સ્વતંત્રપણે અધિપતિપણું ધારણ કરનારા અને ઉંચી પદવીવાળા સરદારોમાંથી ઘણા, જ્ઞાતિયે વાણિયા હતા એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે; જેવી કે વનરાજનો સોબતી જામ્બ; અને તેનો વંશજ સજ્જન; જયસિંહનો ભૃત્ય મુન્જાલ; ઉદયન અને તેના પુત્ર; અને બીજા. જેઓ કોઈ પ્રસંગે ચાકરી કરવાને આવતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ઘણું કરીને સહકારી ગણાતા એવા–કલ્યાણના રાજાઓ, અને રાઠોડ સિયોજી[1] એ હતા. રજપૂત અને પાળા, એવાં બે નામ જૂદાં લખવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે રજપૂત એ અશ્વારને ઠેકાણે હશે.

રાજાની મુખ્ય મતલબ એવી જણાય છે કે પારકી ચડાઇયોથી અને દેશ માંહેલા બખેડાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; આસપાસનાં સંસ્થાનોને પોતાનાં ખંડિયાં કરી દઈને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો; અને દાખલો લેવાજોગ વિક્રમાદિત્ય રાજાએ "આસપાસ[ના] દેશમાં ચોગરદમ ફરીવળીને રાજમંડળને "તાબે[2] કરી દીધું." તેની રી[ત] પ્રમાણે વર્ત્તણૂંક ચલાવવી. યુદ્ધને માટે

---

૧ મૂળરાજ અને ચાહ[...] લડાઈમાં કચ્છના લાખા ફૂલાણીને મારનાર સિયોજી હતો એમ આગળ [...]ાયું છે તેથી આ ઠેકાણે એને સહકારી ગણ્યો છે. પરંતુ તે વેળાએ સિયે[...] હતો પણ ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૨ માં થયો છે.

૨ પ્રબંધચિન્તા[મણિ]

ચડાઇયો કરવામાં આવતી તેનું નામ "વિજયયાત્રા" કરીને કહેવાતું. કોઇ કોઈ સમયે તો વિશેષ અગત્યનાં કારણોને લીધે લડાઇયો થયેલી છે; જેવી કે ગ્રાહરિપુના ઉપર ધર્મને માટે ચડાઈ કરવાની સલાહ રાજાને આપવામાં આવી હતી; તેમ જ યશોવર્માએ સિદ્ધરાજને ક્રોધે ભરાવાનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે તેના ઉપર તેનો કોપ થયો; તો પણ શત્રુવટ થવાની મતલબ તો તેની તે જ જણાય છે; અને શત્રુ પોતાના મ્હોમાં લીલું તરણું ઘાલે છે અને ખંડણી આપવાનું માન્ય કરે છે એટલે જિતનાર તૃપ્ત થાય છે અને શત્રુનો દેશ સદા કબજે કરી લેવાને તકાસતો નથી. એક દેશ ઉપર એક વાર ચડાઈ કરવામાં આવી હોય ને તેના ઉપર પછીથી ચડાઇયો કરવામાં આવતી તે કાંઇક મુલકગીરીની જાતની હતી. જિત એટલે એ જ કે ભોંયની વાર્ષિક ઉપજમાંથી ભાગ લેવાનો દાવો બેસારવો. આવો દાવો ફરી ફરીને ઉભો થયેલો રહ્યા વિના રહે નહિ, અને જે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના ખેડુતો પાસેથી એવી જાતનો કર તેમને કેદમાં નાંખીને લેવામાં આવે તે જ પ્રમાણે પારકા દેશના રાજાના પ્રાન્ત ઉપર હુમલા કરીને તેની પાસે કબુલ કરાવવાની અગત્ય પડે. આ પ્રમાણે જયશિખરીના ઉપર ભૂવડ રાજાના હુમલા થયેલા છે, તે તે વેળાથી થતું આવેલું જણાય છે; અથવા જ્યારથી કલ્યાણના રાજાને પોતાના કર તે કામને સારૂ ઠરાવેલા અધિકારિયો પાસેથી ઉઘરાવી લેવાને સવળ પડે એટલા માટે ગૂજરાત દેશના યુવાન રાજા વનરાજને તેનો "સેલભ્રત" ઠરાવ્યો હતો ત્યારથી એમ થયેલું દેખાય છે. ગૂજરાત એક ખંડિયા પ્રાન્ત તરીકે ગોદાવરીની દક્ષિણના રાજાઓને સ્વાધીન હતો એવી જે દંતકથા ચાલતી હતી તે ચાવડા વંશની હયાતી સુધી ચાલતી હતી, અને છેક સોલંકી વંશના પ્હેલા રાજાની વેળાએ તિલિપ દેશના રાજાના સેનાપતિ બાર્પે ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહી હતી. તેમ જ પછીથી કચ્છ, સોરઠ, ઉત્તર કોકણ, માળવા, ઝાલોર, અને બીજા દેશો ઉપર વનરાજના ક્રમાનુયાયી ઘણાક હુમલા કરીને ફરી વળ્યા છે પણ સદા તેઓનો કબજો કરી લીધેલો નથી. કદાપિ મૂળરાજે ગ્રાહરિપુને જિતી લીધો અને લાખાને કતલ કર્યો તથાપિ જાડેજા અને યાદવ વંશની સમાપ્તિ તેથી થઈ નથી; કદાપિ જયસિંહે યશોવર્માને જિતી લીધો અને ર લઈ લીધું, તોય પણ ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ નહિ થયાં એટલામાં માળ અર્જુનદેવે ગૂજરાત ઉચ્છિન્ન કર્યો છે; અને કદાપિ સપાદલક્ષના દેશ ણહિલવાડના વાવટા જયવંતપણે ફરકવા લાગ્યા તથાપિ અજમેરના વનરાજના વંશ સાથે કટ્ટી શત્રુતા રાખી રહ્યા તે છેક મુસલમાન તારની આગળ ચોહાણ અને સોલંકિયો પડ્યા ત્યાં સુધી ચાલુ ર

અણુહિલવાડના રાજાઓએ પોતાની પડોશના વધારે શક્તિવાન્ રાજાઓની દરબારમાં "સાંધિવિગ્રહિક" એટલે સલાહ અને લડાઈ કરાવનારા (એલચી) મૂકેલા હતા, તેઓનું કામ ત્યાંના રાજકાજની બાતમિયો આપવા વિષેનું હતું,—આવી જાતનું કામ સ્થાનિક પુરૂષો (દેશના રહેવાશી) અથવા હેરક રાખી સાધી લેવામાં આવતું અને તેઓ કોના માણસો છે તે કોઇને જાણ પડવા દેતા નહિ.

અણુહિલવાડના રાજાઓ જેમ ભોંયની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાંથી જતા માલ ઉપર દાણ લેતા; તેમ જ યાત્રાળુ લોકો પાસેથી કર ઉઘરાવતા. સમુદ્રગમન અને વ્યાપારના કામકાજ સંબંધી થોડુંક જ લખવામાં આવેલું છે. તોય પણ વ્હાણ, વ્હાણવટી અને ચાંચવાનાં નામ આવે છે; અને વ્યાપારી,—વ્યવહારી બહુ ધનવાન્ હતા એમ લખેલું જણાય છે, કેમકે જે વ્યાપારિયે ધન એકઠું કર્યું હોય તેને ધનવાન્પદ આપવાને માટે તેના ઘર ઉપર "કરોડપતિનો વાવટો"[1] ચડાવવાની છૂટ આપેલી હતી. યોગરાજની વેળામાં પરદેશી રાજાનાં વ્હાણ, ઘોડા, હાથી અને બીજો સામાન ભરેલાં સોમનાથપટ્ટનના બંદરમાં આવી ચડયાં હતાં. સિદ્ધરાજના સમયમાં વ્હાણવટિયો અથવા સાંયાત્રિક, ચાંચવાઓની બ્હીકથી પોતાની માલમતા કોથળામાં સંતાડીને દેશમાં મજીઠ લાવતા હતા. અણુહિલવાડના રાજાઓના સ્વાધીનમાં ઉત્તર કોકણમાંની તેમ જ ગૂજરાત અને તેના દ્વીપકલ્પ ભાગ માંહેલી સમુદ્રકિનારાની જગાઓ હતી. તેઓનાં સ્તંભતીર્થ અને ભૃગુપુર એ બે બંદર ખંભાત અને ભરૂચના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; સૂર્યપુર તે સુરત હશે, અને ગંબાડા (ખંડહત) તે સોવશા ગણદેવી[2] હશે, તેમ જ બેટ દ્વારકા દેવપટ્ટન, મહુવા, ગોપનાથ અને બીજી જગાઓથી સૌરાષ્ટ્રને કિનારો ભરાઈ રહેલો છે.

જૈન અને બ્રાહ્મણોના પ્રસરેલા એ ધર્મ, એક બીજાની સામે થતા અને જ્યારે જેનો વારો આવે ત્યારે એક બીજાના ઉપર ઉપરીપણું મેળવતા આવેલા છે. જૈન ધર્મ પ્હેલા રાજાના વારામાં પ્રબલ થઈ પડ્યો હતો

૧ એક લાખથી માંડીને તે નવ્વાણું લાખ સુધી જેના ઘરમાં રૂપિયા હોય તે જેટલા લાખ હોય તેટલા દીવા કરે એવો રિ... હતો. સિદ્ધરાજે એક જણના ઘરમાં ૯૯ દીવા બળતા જોઈ પૂછપરછ કરી તો ... ૯૯ લાખની આશામી છે એમ કહેવામાં આવ્યું એટલે તેને ઘણા દીવા કરવાની ... ...ટાડવા પોતાનો કોશમાંથી ચાર લાખ રૂપિઆ મોકલી કરોડપતિ કર્યો એટલે ... ...ત્ર એક વાવટો ચડાવવો પડયો.

૨ ગંડાબા (ખંડહત) ... નહિ પણ કુચ્છના વાગડ પરગણાનો કંથકોટ નામે કિલ્લો છે તે. ર.

તે વિશેષે કરીને તો રાજા બાળરાજાને એનું રક્ષણ મળ્યું હતું અને રાણી જે તેની મા હતી તે તે ધર્મમાં હતી તેની સત્તાથી કદાપિ તેમ થયું હશે. તો પણ વનરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયિયો શિવધર્મ માનતા હતા, પણ પછીથી અરિહંત મતનું શ્રવણ સિદ્ધરાજે કર્યું અને કુમારપાળે તેનો સ્વીકાર કરયો, તે સમયથી તેમાં ફેરફાર થયો. આ વેળાથી તે અમે લખતા લખતા જે સમય સુધી આવ્યા છિયે ત્યાં સુધી, વચ્ચે અજયપાળના ટુંકી મુદતના રાજ્યને બાતલ કરતાં, જૈન ધર્મની ચડતી ચાલી છે અને રાજાઓ તે ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા છે. તેઓના અતિ ઉગ્ર વિવાદ ઘણા દબદબાથી અને નિયમથી ચાલેલા છે, અને રાજા હિન્દુ હોવાને લીધે આવી ધર્મસભાના અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજેલો છે; જેમ આપણા જોવામાં આવ્યું કે સિદ્ધરાજે શૈવી અથવા ઉદાર મતનો હોવાથી બંને ધર્મના ખરાખોટાનો ન્યાયાધીશ થઈને બેઠો હતો.

યાત્રા કરવાનાં ઠેકાણાંમાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ તો સોમનાથ અને દ્વારકામાં શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય ગણાયાં છે.[૧] આરાસુરમાં અંબાજી અને ચાંપાનેરમાં કાલિકાજીનાં દેવાલય હૈયાતીમાં હતાં, અને તે જ દેવીનું હિંગલાજને નામે નળબાવલી આગળ પ્રસિદ્ધ દેરૂં છે; પણ માતાનાં દેરાં હવણાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે તે સંબંધી કાંઈ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. જૈનનાં શત્રુંજય અને ગિરનારનાં તીર્થ વિષે તો લખવામાં આવેલું છે. કચ્છના રણની સરહદ ઉપર શંખેશ્વરનું ધામ છે તે તે જ સમયનું છે, અને જેને મેરૂતુંગ આચાર્યે શંખપુર કરીને લખે છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર તેની વેળાએ થયેલો છે. તે વિના જૈનનાં તીર્થ ખંભાત, કાવી, મહીને સામે કિનારે, અને ઢાઢરને કિનારે ગંધારમાં છે. આબુ પર્વત ઉપર પ્હેલા ભીમદેવના વારામાં જૈન દેરાસર બંધાયું. અને કુમારપાળે તારિંગાના ડુંગર ઉપર શ્રી અજિતનાથની સ્થાપના કરી.

કુમારિકા સરસ્વતીના ચકચકિત પણ ન્હાના વહનથી તે પૂજ્ય નર્મદાના મહા ભારે પ્રવાહ સુધી પવિત્ર નદીયો ઘણી છે. તાપી, મહી, સાભ્રમતી અને બીજી કેટલીક એથી ઓછી પ્રસિદ્ધ નદીયો પવિત્ર સ્થાનથી વ્યાપી રહી છે અને ત્યાંના માહાત્મ્યથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગૃહકાર્યે સંબંધી અહિંતહિંથી થોડીક સૂચના મળેલી છે. રાજાને ઉંધ-

---

૧ કચ્છના પશ્ચિમ કિનારા પર શેરોગઢ [illegible]નું નારાયણ સરોવર) પણ જૂના વખતથી યાત્રાનું ધામ છે. મૂળરાજનો પિતા [illegible] રાણી ગુજરી ગયા પછી દ્વારકાની યાત્રા કરી કચ્છના શેરોગઢની યાત્રાએ ગ[illegible] વળતાં કપીલકોટ (કેરકોટ) માં આવતાં કચ્છના જામે પોતાની બ્હેન રાયા[illegible] હતી. ર. ઉ,

માંથી ઉઠાડવાને રાજનોબત વાગે છે, અને શંખનાદ થાય છે. તે ઉઠે છે, અને ઘોડાને કસરત કરાવવા જાય છે. તેનો મહેલ એક કિલ્લામાં હોય છે તે દરબારગઢ ક્‌હેવાય છે, તેમાં બીજાં પણ રાજગૃહ હોય છે. કીર્ત્તિસ્તંભથી તેને શોભા મળે છે. એક દરવાજો જે ઘટિકા અથવા ઘડી ક્‌હેવાય છે તેનો રસ્તો શહરમાં પડે છે અને તેના મુખ આગળ મ્હોટા માર્ગમાં ત્રિપોલ્ય અથવા ત્રણ દરવાજાનો ઘોરો હોય છે. દિવસે રાજા દરબાર (કચેરી) ભરે છે; ચોપદાર દરબારને નાકે ઉભો ર્‌હે છે, અને આવનારા લોકોને અંદર દાખલ થવાની હા કે ના ક્‌હે છે; યુવરાજ, રાજાની પાસે જ હોય છે, અને મંડલેશ્વરો અને સામંતો તેની આસપાસ બેસે છે. મંત્રીરાજ અથવા પ્રધાન બીજા કારભારિયો સહિત ત્યાં હોય છે, તે કરકસરની રૂડી રીતે સલાહ આપે છે, અને લખી રાખેલાં પ્રમાણ અને જેની અવગણના કરાય નહિ એવા આગળ બનેલા દાખલા રજુ કરી દેવાને સદા તૈયાર હોય છે. કામકાજ ચાલી રહ્યા પછી પંડિતો અથવા વિદ્વાન્ પુરૂષોને બોલાવવામાં આવે છે, પછી સર્વને આનંદ નહિ ઉપજાવનારી તેઓની વિદ્યા અને વ્યાકરણની દામ્ભિક વાતો ચાલે છે; અથવા નહિ તો કોઈ ફરતા બંદીજનને અથવા ચિતારાને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવે છે એટલે અસલના વારાની રામ અને વિભીષણની વાતો ચાલે છે, અથવા કોઈ વિશેષ તાજી વાસનાવાળી પરદેશી સુંદરી વિષે વર્ણન કરતાં તેના સર્વ પ્રકારના સુંદરપણાની બરાબરી કોઈ કરી શકે એમ નથી એવી તેની વાત ચાલે છે; દરબારમાં વારાંગનાને દાખલ કરવામાં આવતી નથી એમ નથી. તે માર્મિક વચનની ભરેલી અને જેની બહુ પ્રશંસા થયેલી એવી જગત્‌માં પ્રાપ્ત કરી લેવાની ચતુરાઈમાં તો જે વખણાયલી એવી વારાંગના, જ્યારે વિદ્વાનો હાર ખાઈ જાય ત્યારે, પોતાના રસિક ઉત્તરની તીક્ષ્ણ ધાર વડે પ્રશ્નની ગોથાં ખવરાવતી ગુંચવણને કાપી નાંખવાને સદા તૈયાર હોય છે. કેમકે,

देशाटनं पंडितमित्रता च, वारांगना राजसभाप्रवेशः ।
अनेकशास्त्राणि विलोकितानि, चातुर्यमूलानि भवन्ति पंचः ॥

ભાવાર્થ—દેશાટન, પંડિતની મિત્રાઈ, વારાંગના, રાજસભામાં જવર અવર, અને અનેક શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું, એ પાંચ ચતુરાઈનાં મૂળ છે.

રાજા બ્હાર નીકળે છે ત્ય[illegible] હાથી ઉપર બેસે છે અથવા સુખાસનમાં બીરાજે છે. ઉત્સવને દિવસે [illegible] જવાના રસ્તા ઉપરની દુકાનો શૃંગારવામાં આવે છે. સંધ્યાકાળે દેવન[illegible] થયા પછી અને આરતી ઉતરી રહ્યા પછી તે ચંદ્રશાળામાં જાય છે [illegible]ાજનની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હોય છે, તેમાં દારૂ અને માંસ [illegible] છે, કેમકે સામંતસિંહ બહુ કેફથી ચકચૂર

થઈ ગયેલો આપણા જોવામાં આવેલો છે. તેમ જ કુમારપાળ તીર્થંકરનો ધર્મ પાળતો હતો તેથી તેણે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હતો. ભોજન થઈ રહ્યા પછી તેને અંગે સુખડ લગાડવામાં આવે છે; તે પાન સોપારી ખાય છે છે અને હિંદોળા ખાટ ઉપર પડે છે. તેનો રંગીન ઝભ્ભો પલંગ અને તેના ઉશીકા ઉપર નાંખી દેવામાં આવે છે. પ્હેરેગીર મૂકી દેવામાં આવેલા હોય છે, અને એક બાજુએ દીવો ઝરમર બળ્યાં કરે છે.

એટલેથી હવે રાજાને કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી એમ નથી હજુ તો તેને વીરચર્યા અથવા નગરચરચા કરવા તે જ પલંગ છોડીને જવાનું હોય છે. તે હાથમાં તરવાર લઈને એકલો આગળ નીકળી પડે છે, અથવા હાથમાં પાણી વાસણ લઇને એક ચાકર સાથે જાય છે ! અને આ પ્રમાણે પોતાના નગરની જળજંપેલી શેરિયોમાં ભમે છે, અથવા દરવાજો છોડીને કિલ્લાની બ્હાર જ્યાં રાત્રિમાં ગંદાં પક્ષી ફરતાં હોય છે અને યોગણી તથા ડાકણોની જગ્યાઓ હોય છે ત્યાં સુધી જઈને, તેઓની પાસે પોતાના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાની, અને હવે પછી નીપજવાની વાતો બલાત્કારે કહેવરાવે છે. દ્વયાશ્રયના કર્ત્તાએ સિદ્ધરાજના રાત્રિના ભ્રમણ વિષે લખ્યું છે કે;—"રાત્રિયે જે લોકો વિષે તેના "જોવામાં આવ્યું હોય તેને સવારે બોલાવી તેમાંથી એકને કહે કે 'તને ફલાણા "કારણને લીધે શોક થાય છે,' અને બીજાને કહે કે 'તને ફલાણા કારણને લીધે "હર્ષ થાય છે.' આ ઉપરથી લોકોએ જાણ્યું કે એ તો સર્વનાં હૃદયની વાત "જાણે છે, તેથી એ દેવતાનો અવતાર હશે." વેશ બદલેલા રાજાને ભૂત-ડાકણોના સહવાસ કરતાં અને મનમાં પોતાની પ્રજાનાં સુખદુઃખ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં પણ ઘણી વાર તેને ઓછા શોકનાં ગંમત પામવાનાં સાધન મળી જાય છે. ધનવાન્ વ્યાપારીની હવેલીના ચકચકિત દીવા જોઈને તે લલચાય છે અને સરસ ગંમતને ઠેકાણે વગર ઓળખવે તેની આગતાસ્વાગતા થાય છે; અથવા એમ નહિ તો રાગરાગિણી અને વાદિત્રના અવાજથી અને હસાહસથી શિવના કોઈ દેરાના મંડપમાં ખેલાડિયો પોતાની તાત્કાલિક બુદ્ધિથી લોકોને આનંદ પમાડતા હોય છે ત્યાં વળી જાય છે. મહા જયસિંહની વાત આપણને એવી કહેવામાં આવી છે કે; એક સમયે તે કર્ણમેરૂપ્રાસાદમાં નાટક થતું હતું ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો, ત્યાં [illegible]ક વાણિયા સાથે તે હળી ગયો, પછી ખેલથી હદ ઉપર થતી ગંમતની વેળ[illegible] ને વાણિયો રાજાના ખભા ઉપર ભાર મૂકીને ઉભો રહ્યો અને જે હાથથી [illegible]ર અને યશોવર્માનો ગર્વ બેસારી દીધો હતો તે હાથથી અપાતી [illegible] ચૂરી તે ખાવા લાગ્યો. સવારે જ્યારે તેને દરબારમાં બોલાવ્યો ત્ય[illegible] ી રાતના નાટકમાં પો-

તાના ભાઈબંધ થયેલા પુરૂષને રાજ્યાસન ઉપર બીરાજેલો જોઈને આભો બની ગયો, પણ તે તરત જ નમ્રતાપૂર્વક બોલવા લાગ્યો એટલે રાજાને ખડખડીને હસવું આવ્યું અને તેનો સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. આવા ખેલ કરવાને ઘણો ખર્ચ થાય છે અને તે માત્ર ધનવાન્ માણસો જ કરાવી શકે છે. બીજી એક વેળાએ, એક વ્યાપારિયે શિવના દેવળમાં નાટક કરાવ્યું હતું તે વેળાએ પણ જયસિંહ રાજા જોવાને જઈ પ્હોંચ્યો હતો, અને એમ લખેલું છે કે, માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને સેના તૈયાર કરવામાં એ વ્યાપારી પાસેથી આશરે કેટલી રકમ કઢાવવી પડશે તેની તે ગણતરી કરતો હતો.

મેરૂતુંગ, અથવા દ્ભયાશ્રયનો કર્તા એ એમાંથી કોઇયે પણ પોતે જે સમયનું લખ્યું છે તે સમયની રહેવાની કે પ્રસિદ્ધ ઇમારતો વિષે કશું વર્ણન આપ્યું નથી. પણ નીચે લખેલું રાજધાનીનું વર્ણન છે તે કુમારપાળચરિત્ર ઉપરથી ઉતારી લીધેલું છેઃ—

"અણહિલપુર બાર ગાઉ ઘેરાવામાં હતું, તેમાં ઘણાં દેવાલય અને "પાઠશાળાઓ હતી; ચોરાસી ચોક હતા; ચોરાસી ચૌટાં (બજાર) હતાં, તે "સાથે સોનારૂપાના શિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. નાત પ્રમાણે જેમ ઘરના "ઇલાયદા જથ્થા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ "જૂદી જૂદી વ્યાપારની વસ્તુઓનાં જૂદાં જૂદાં ચૌટાં હતાં; એક નાણાવટીનું "ચૌટું હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું; એક વૈદ્યોનું "હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું; એક સોનિયોનું હતું અને બીજું રૂપાનાં "કામ કરનારાઓનું હતું; નાવિક, ભાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રહેઠાણ "જૂદાં જૂદાં હતાં. નગરમાં અરાડે વર્ણ સુખે વસતી હતી; મહેલની આસપાસ "આયુધાગાર, હાથીથાન, ઘોડાર, તથા હિસાબી અને બીજા ખાતાના અધિ-"કારિયોની કચેરિયો જથ્થાબંધ આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલને માટે "જૂદી જૂદી વખારો હતી. ત્યાં નગરમાં, આવતા જતા તથા વેચાણના "માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવવામાં આવતી, જેમકે, તેજાના, મેવા, વસાણાં, "કપૂર, ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશની દરેક મૂલ્યવાન્ વસ્તુ. તે સર્વ "વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ ટકા થતી હતી. જો તમે "પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈનનાં ઘણાં દેરાસર હતાં અને "તલાવને કિનારે સહસ્રલિંગ[illegible] દેવનું દેરૂં હતું. ચંપા, નાળિયેરિયો, જામ-"ફળી, ચંદનનાં ઝાડ અને [illegible] ઇત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને "અમૃત સરખા પાણીથી [illegible] રહેલા એવી વાડિયોમાં નગરવાસી લોકો "ફરતા અને આનંદ [illegible] અહિંયાં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતા-

"જનોને બોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અહિંયાં અછત ન હતી; તેમ જ
"કહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને વેપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારિયોની પણ
"અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવાની ત્યાં ઘણી નિશાળો હતી. અણહિલ-
"વાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો, જો તમારાથી સાગરનું પાણી માપી શકાય
"તો તમારે તેની વસતીની ગણતરી કરવાની મહેનત કરવી. ત્યાંની સેના
"અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ઘંટધારી હાથિયોની અછત ન હતી."[1]

લખતાં ખેદ ઉપજે છે કે, આટલા બધા દબદબાની નિશાની સરખી પણ રહી નથી; અણહિલવાડનું ખંડેર હવણાંના પાટણ શહરના કિલ્લાની માંહની અને બ્હારની બાજુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે વલભીપુરના ખંડેરની પેઠે માત્ર ખોદાણ ઉપરથી શોધી કઢાય છે. વનરાજની રાજધાનીનાં ખંડેર બાબેલનના જેવી ઈંટોને બદલે કોરેલા આરસપાહાણોનાં બની રહ્યાં છે. સો વશા તો આરાસુરના ડુંગરાની આસમાની રંગની જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવે છે તે ડુંગરા ઉપરથી એ આરસપાહાણનો બધો નહિ તો કેટલોક ભાગ પણ આણ્યો હશે. પ્હેલા ભીમદેવની રાણિયે જે વાવ બાંધી હતી તેનો ભાગ હજી લગણ રહેલો છે, અને એથી જરા છેટે સિદ્ધરાજના શોભાયમાન કુંડની જગા જણાય છે, તેની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર મુસલમાનની અષ્ટ કોણ કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર છત્રીલાકડાના કાળે અને મુસલમાનોના જુલ્મે તેમની સત્તા ચલાવેલી છે. જેને ફિમ્બાઈસિસ અથવા કાળે વંચાવી "રાખ્યાં હતાં, તેને લોભ હવણાં સ્વાહા કરી જાય છે," અને અણહિલવાડની બિચારી ઠંડી પડેલી રાખ તેના અસભ્ય મરાઠા ધણી, જેવા તેના મહિમાથી અજ્ઞાન છે તેવા જ પોતાની અપ્રતિષ્ઠાથી પણ અજ્ઞાન છે તેઓ તુચ્છ નફો મેળવવાને માટે વેચી દે છે.

ખરેખરા હિન્દુ સમયની રહેવાની ઇમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા વંશજોએ જે ઢબની બાંધણી ચલાવી છે તે ઢબ ઉપર આધાર રાખીને, અમે સામાન્ય વિચાર બાંધી શકિયે છિયે.

જેવી રીતે ખેડુતની ઝુંપડીનો નાશ થઈ ગયો છે તેવી જ રીતે રાજાના મહેલનો પણ સમૂળગો નાશ થઈ ગયો છે, પણ સાર્વજનિક ઇમારતોની શોભા વિષે તો હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉઘાડું પ્રમાણ છે; તેથી કૂવા, તળાવ, કીર્તિસ્તંભ, દેવાલય અને અણહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લા એ સર્વ આખેઆખાં કેવાં હશે તેના ચિતાર અમે થોડી મહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકિયે છિયે.

---

૧ ટૉડકૃત વેસ્ટર્ન ઈંન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૫૬–૮ ઉપરથી.

આ ખંડેરોમાં અતિ મનોરંજક, ભોઈ અને ઝિંજુવાડાના જોડિયા કિલ્લા છે. તેઓ બાંધણીમાં તેમ જ વિસ્તારમાં સરખેસરખા છે; તથાપિ ઝિંજુવાડાનો કિલ્લો વિશેષ નિયમસર બંધાએલો અને એકાન્ત જગ્યાએ આવેલો હોવાથી તેને થોડું નુકસાન લાગેલું છે માટે આ ઠેકાણે વર્ણન કરવાને અમે એને પસંદ કરિયે છિયે.

ઝિંજુવાડાના કિલ્લાનો[1] આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે. તેની એકેકી બાજુની લંબાઈ આસરે આઠસેં વાર છે. એની ભીંતો નકકર ગચ્છીની છે અને ઉંચાઈમાં પચાસ ફીટ છે.[2] દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડો છે તે, બંને બાજુની કૌંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારે છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જાડાઈ-માં કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગચ્છી રહી છે. ઘુંમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે મુસલમાનોએ આવી બાંધણીને કમાનો કરવાનો ચાલ પાડયો હતો તેમ છતાં પણ ત્યાર પછી ઘણી મુદ્દત સુધી ઉપરના પ્રકારની જ બાંધણી બાંધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના એકેકા ખૂણામાં એકેકો બુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે પણ હિન્દુ કારીગરોને ખાંચો પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે; વચલો દરવાજો

---

૧ મિ. બર્જેસ કહે છે કે ઝિંજુ નામના રબારીના નામ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે. અણહિલવાડ પાટણના બલ્હાર રાજાઓના રાજ્યની સીમ ઉપરનો બારમા શતકમાં બંધાયેલો આ કિલ્લો હશે.

૨ સિબાસ્તીપોલના કિલ્લાના બચાવ વિષે સન ૧૮૫૫ ના નોવેમ્બર મહિનાના "યુનેટેડ સ્ટેટસ જર્નલ"ના અંકમાં એક વિષય છપાયો હતો, તે સર જોન બાર-ગોઇનનો લખેલો ગણવામાં આવ્યો છે, તે માંહેલો થોડોક ભાગ અમે નીચે ઉતારી લઇયે છીયે. તે ઉપરથી ઝિંજુવાડાના કિલ્લાની આવશ્યકતા તે સમયમાં કેટલી વધી હતી તે સહેજ વાંચનારના ખ્યાલમાં આવશે.

"બચાવ કરવાના કામનાં મુખ્ય સાધનો માંહેલું એક તો એ છે કે હલ્લો કર-
"નારાઓથી પાસે આવી શકાય નહિ એવો વચ્ચે કાંઈ અટકાવ આણી દેવો; અને
"આવો સર્વોત્તમ અટકાવ, ભીંત અથવા ઉભેડું મોખરો, ચડવાને મુશ્કેલ કરે છે.
"ભીંત જો ત્રીસ ફીટની ઉંચાઈ કરતાં વધારે ઊંચી હોય તો તે ખરેખાત બહુ ત્રાસ-
"દાયક થઈ પડે છે. અને તે જો આખેઆખી હોય તો તેના ઉપર ચડી ઉતરવા
"સિવાયનો બીજો એકે ઉપાય નથી. આ એક લશ્કરી સાહસકર્મ માંહેલો અતિ
"ઉગ્ર ઉપાય છે, અને તે એકાએક હલ્લો કર્યા સિવાય, અથવા બચાવ કરનારાઓની
"બાજુ ભણીની છેક નબળાઈ વિના સાધી શકાય એમ નથી."

ઝીંઝુવાડાના ગઢનો દરવાજો

પૃ. ૩૫૦

અને ખૂણાના દરેક બુરજની વચ્ચે ચચ્ચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વપ્ર છે. કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કોતરકામની આડી પટ્ટિયોથી ઠેઠ સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાજુએ અર્ધગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ જે પ્રાકાર ઉપર ચોકીવાળાને ફરવાનું હોય છે તેને ઓથો કરવાનું કામ સારે છે. દરવાજાઓમાં કોતરકામ એટલું બધું છે કે તેનો બરાબર ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુન્નરથી જ લઈ શકાય. કિલ્લાની માંહ દક્ષિણ બાજુના દરવાજાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા બહુ બાજુનો કુંડ છે, તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણસેં વારનો છે, તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે. ત્યાં આગળ થઇને ઢોર અથવા પયડાંવાળી ગાડી તલાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુ રૂપ છત્ર છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે તેનું વર્ણન અમે હવે પછી કરીશું. આ કિલ્લાને ચાર દરવાજા છે તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમાં હજી લગણ રહેલા છે. અને એઓ માંહેલા બે દરવાજાને ખૂણાની હાથણી સહિત જે ભીત સાંધી લે છે તે બધી આખે આખી છે. આ પ્રમાણે જે સમચોરસ જગ્યા બતાવવામાં આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી જાતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબૂતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યા છે. આ ભાગમાં હાલનું શહર વસેલું છે, તે કોળી ઠાકોરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઇમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયું છે. આ ઠેકાણે અમારે જણાવવાને ભૂલી જવું જોઇયે નહિ કે પ્રાચીન કાળના ઘણા ભાગ છે તેમાં "महं श्री ऊदल" એવા લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યા હશે.

અમે લખ્યું છે કે ડભોઈ, આકારમાં અને વિસ્તારમાં ઝિંઝુવાડાને મળતું છે. તેનો આકાર ઝિંઝુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે, તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખૂણો થાય છે, અને બીજી બાજુઓના કરતાં લંબાઇમાં વધી જાય છે. પ્હોળાઈવાળી બાજુઓ આશરે આઠસેં અને લંબાઈવાળી લાંબી એક હજાર વાર લંબાઈની છે. ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ ઝિંઝુવાડાના દરવાજા જેવા નથી, તોય પણ એ કનિષ્ઠતા ચોથા દરવાજાથી વળી ગઈ છે.

તે હીરાનો દરવાજો કહેવાય છે. તેની યોજના ઘણા યત્નથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખૂણાના બુરજા માંહેલો એક છે તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે કિલ્લાની ભીંત અંદરની બાજુએ ઝોકતી[1] છે. આ કિલ્લાની એક બાજુએ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તમ્ભપંક્તિ છે. (માંહેની બાજુએ) તે કિલ્લાની ભીંતની હારોહાર ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક ફીટ પ્હોળાઈની એક અગાસી આવી રહી છે. તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયલો દ્વારમંડપ બનેલો છે તે હિન્દુ કિલ્લેદારોનું અમૂલ્ય આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું હશે.[2] ડભોઈના કિલ્લામાં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તલાવ છે.

આ ઠેકાણે સ્મરણ રાખવું જોઇયે કે જે કિલ્લાઓનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં લશ્કરી સ્થાન છે અને ઘણું કરીને ધોળકા તથા બીજાં એવાં જ બીજી પંક્તિનાં શહરો કરતાં ભભકામાં, તેમ જ, વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતાં છે, તોય પણ આરસપાહાણના પથ્થરોથી શણગારેલી અણહિલપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતાં તેને ઝાંખાં પડવાનો વારો આવે છે.

જે દેવાલયો હજી લગણ રહેલાં છે તે માંહેલું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળાનું દેવાલય છે. તે સાધારણ આકારનું ઘણું મ્હોટું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉંચાઈનું છે. તેનો મંડપ બ્હારથી સમચોરસ છે, પણ સ્તંભ એવા ગોઠવ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાજુએથી અષ્ટકોણ આકારની સેહેલાઈથી ધારી શકાય. દરેક ત્રણ બાજુઓની મધ્યમાં દ્વારમંડપ અથવા રૂપચોરિયો છે. અને ચોથી બાજુએ ગંભાર માંહેલો મૂર્ત્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે, તે સ્થૂળાકાર શંકુ બાંધણીનો મધ્યમના મંડપ કરતાં અતિ ઘણો ઉંચો છે અને છેવટે શિખર વળેલું છે. એ રૂપચોરિયોના ઘુંમટ જતા રહ્યા છે, અને

---

૧ મિ. બર્જેસ કહે છે કે ઉદયન મંત્રી વાણિયો હતો અને જુવો તેના આ. સ. વે. ઈ.નાં પૃ. ૨૧૭-૧૮મે. તે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મહામંત્રી હતો. ઊદલ એવું નામ ઘણું કરીને ચારણોમાં હોય છે. માટે આ અભિપ્રાય માન્ય રાખવા જેવો નથી.

મિ. બર્જેસ કહે છે કે, આ ભીંત અંદર ઝોકતી જણાવી છે તે ભૂલ છે. કેમકે તે ઝોકતી નથી પણ સીધી લંબાકાર છે. ૨. ઉ.

૨ "ઓરિયેન્ટલ મેમ્વાર" નો કર્ત્તા, પાવ્પીઆઇમાં સૈન્યાલય છે તેના મ્હોં આગળ દ્વારમંડપ છે તેની સાથે આ સ્તંભપંક્તિનો મુકાબલો કરે છે. મૂળ આવૃત્તિના બીજા ભાગને ૩૨૫ મે પાને જૂવો.

બીજા પ્રકારે પણ તેની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, માત્ર ગંભારના મોખરાનો ભાગ રહેલો છે.

પ્રત્યેક બાજુએ કીર્ત્તિસ્તમ્ભ છે, તે માંહેલો એક તો ઘણો ખરો અણી-શુદ્ધ છે. બે અતિ શોભાયમાન સ્તમ્ભના મથાળા ઉપર કોરણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભુત પ્રાણીના મસ્તકની નાગદંતિયો બનાવેલી છે તે તેઓની ઊંચાઈના બે તૃતીયાંશ ભાગ જેટલી સ્તમ્ભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિયો આગળથી નાજુક કારીગરીની કમાન ચાલે છે તેને તોરણ કહે છે, તેના મધ્ય ભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો સ્પર્શ થાય છે. આ કીર્ત્તિસ્તમ્ભ સુમારે પાંત્રીસ ફીટ ઊંચાઈનો છે; તે ભોંયથી તે શિખર સુધી બહુ જ સંસ્કૃત કોરણીથી ભરપૂર છે.

જે મુખ્ય દેરાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સરસ્વતીની સામે એક વિશાળ ચોકની વચ્ચોવચ છે. ત્રણ દ્વારમંડપની સામે ત્રણ મ્હોટા દરવાજા છે ત્યાંથી બહાર નીસરાય છે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ધાબા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની હારો નદીમાં છેક આથે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંક શિખરવાળાં ન્હાનાં દેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારે છે. તે માંહેલાં ત્રણ ગંભારના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે તે હજી લગણ રહેલાં છે અને તેનો ભાગ ફેરવીને મુસલમાની મસ્જીદ કરી દીધી છે.

મોઢેરાનું દેવાલય જરા કાંઈ જૂદા નમુનાનું છે. તે એક માળની ઊંચાઈનું છે, તેને એક ગંભાર છે તેને લગતો એક રંગમંડપ આવેલો છે, અને એક દ્વારમંડપ નોખો છે. એ દેવાલયનું શિખર પડી ગયું છે, અને ઘુંમટ હવે રહ્યા નથી; પણ બાકીનો ભાગ ઘણો ખરો આખો છે, તોપણ ધારદાર હથિયારથી જેમ લાકડાંમાં ઘા પાડી શકાય તેવા ઘા કેટલાક સ્તમ્ભોને પડેલા છે, તેને માટે મુસલમાનો એમ કહે છે કે અમારા દર્વેશોની તરવારની એ નિશાનિયો છે. વધારેમાં વધારે લંબાઈ સુમારે એકસો ને પચાસ ફીટ છે, અને પહોળાઈ પચાસ ફીટ છે. દેવાલયને આગલે ભાગે અને બન્ને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્ત્તિસ્તંભોની નિશાનિયો છે.

દેવાલયના આગલા ભાગમાં કીર્ત્તિસ્તંભ છે ત્યાં આગળથી પગથિયાંનો ઘાટ ચાલે છે, તે બે શોભાયમાન સ્તંભ વચ્ચે થઈને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવાલય કરતાં લગભગ ચાર ગણું વધારે છે.

પગથિયાંનો એકસરખો અને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા માટે ન્હાની દેરડીઓ, ચોકડીઓ, અને શિખરવાળાં જરાક મ્હોટાં દેરાં ત્રણે

બાજુના મધ્ય ભાગમાં કરેલાં છે. કુંડની આસપાસ બીજી ઈમારતોની નિશાનિયો જોવામાં આવે છે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેનો નિર્ણય થવા સરખું હાલમાં કશું ચિન્હ રહ્યું નથી. દેવાલયનો નોખો દ્વારમંડપ છે તે સીતાની ચોરી કહેવાય છે,[1] અને કુંડ તે રામકુંડ કહેવાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થાન છે.

વાઘેલમાં એક દેવાલય છે તે, ઉપર જે દેવાલયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી જ જાતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં ન્હાનું છે. તેને એક માળના જેટલી ઊંચાઈનો એક જ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર ઘુંમટ છે, ત્રણ દ્વારમંડપ છે, અને એક શિખરવાળો ગંભાર છે.

મોઢેરાના જેવા કુંડ, સીહોર અને બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. તેઓ ઘણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવાલયના સંબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવાલયોનો ઘણે ઠેકાણે નાશ થયેલો છે. મોઢેરાની પાસે લોઘેશ્વર છે. ત્યાં આગળ એક ચમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ કર્યો છે. તેઓની વચ્ચે ગોળ કૂવો આવ્યો છે તેથી "ગ્રીક ક્રૉસ"ના જેવો આકાર થાય છે. તલાવ અથવા કુંડનો આકાર ઘણો ખરો બહુ બાજુનો અથવા બિલકુલ ગોળાકાર હોય છે, તે પ્રમાણે ઝિંજુવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જોવામાં આવ્યો. એવા જ કુંડ, મુંજપુર, સાયલા, અને બીજી ઘણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલાએકના વ્યાસ લગભગ સાતસેં વારના છે. અણહિલપુર આગળ સહસ્રલિંગ તલાવ છે તે ઘણું કરીને આ જ વર્ગનું છે, અને આજે તેની નિશાનિયો જણાય છે, તે ઉપરથી તે બહુ જ મ્હોટા ઘેરાવાનું હશે એમ ધારી શકાય છે. તેની આસપાસ ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાં હતાં, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી.

ગોઘા આગળ દ્વીપકલ્પમાં એક સમચોરસ તલાવની નિશાનિયો છે તે સિદ્ધરાજનું બનાવેલું કહેવાય છે તેનું નામ "સોનેરિયા તલાવ" કરીને છે. જયસિંહની મા મયણલદેવીના કારભારની વેળાએ બે નામીચાં તલાવ બંધાવેલાં ગણવામાં આવેલાં છે. એ સમયમાં શોભાયમાન્ ઈમારતો બહુ બંધાઈ છે. ધોળકાનું મલાવ અને વીરમગામનું માનસર એ બે તલાવ તે માંહેલાં છે, તેમાંથી માનસર વર્ણવા યોગ્ય છે. તેનો આકાર અનિયમિત છે, અને તે હિન્દુઓનું રણ-

---

૧ બારોલીના દેવલના આગળના ભાગમાં એક ઇલાયદો દ્વારમંડપ છે. ફરગ્યુસનકૃત "હાન્ડ બુક આફ આર્કિટેક્ચર"ના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૧૧૨, અને "ટૉડરાજસ્થાન"ના બીજા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૭૫૨ મા પ્રમાણે—બારોલીનો દ્વારમંડપ છે તે પણ લગ્નમંડપ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે તે હૂણના કુંવરની રજપૂતણ વહુનો છે.

સંગ્રામનું વાદિત્ર જે શંખ, તેના આકારનું બાંધેલું લોકમાં કહેવાય છે. સામાન્ય ઘાટ, અથવા પગથિયાંની હારો સર્વ બાજુએ આવેલી છે; અને તેમાં ન્હાનાં ન્હાનાં શિખરવાળી દેરિયોથી (તે માંહેલાં ઘણાંક તો હવણાં નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની સંખ્યા વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખરૂં જોતાં ત્રણસેં કરતાં વધારે હશે. એ તલાવની એક બાજુના દેવાલયમાં મૂર્ત્તિ બેસારવાની બેઠકો છે અને બીજી બાજુનાં દેરાંમાં જળાધારિયો છે તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે પ્હેલા પ્રકારનાં શ્રીકૃષ્ણને સારૂ હશે, અને બીજાં દેવલ મહાદેવને સારૂ હશે. આસપાસના પ્રદેશનું પાણી એકઠું થાય છે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટકોણ કુંડમાં ભેગું થાય છે તેમાં સર્વ કચરો ઠરે છે. કુંડ પથ્થરનો ચણી લીધેલો છે, તેની દરેક બાજુ, કોરી ક્હાડેલી પ્રતિમાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં થઈને એક ચણી લીધેલી નીકને રસ્તે ધરનાળામાં થઈને તલાવમાં જાય છે. તેમાં ત્રણ નળ કર્યા છે, તેના ઉપર ધાબું ચણી લીધું છે તે ધાબા ઉપર બેઠક કરી છે તેને ઘુંમટ વાળી લીધો છે. આ ઈમારતની મરામત મરાઠાઓની વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક બાજુ બાંધી લેવામાં આવી હતી. ત્યાં માતા બહુચરાજીનું સ્થાનક કર્યું છે. આસપાસ ઘાટ છે તેમાં ઘણી જગ્યાએ ઠેઠ પાણી સુધી ખડિયાટ બાંધ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની એક બાજુએ વધારે મ્હોટું દેરૂં છે તેને શિખરવાળા બે ગંભાર અને એક સભામંડપ છે અને તલાવની બીજી બાજુ તેના સરખી બાકી રહી ત્યાં ધાબાવાળી સ્તંભપંક્તિ છે.

આ સમયના કૂવા જે દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક સામાન્ય બાંધણીના ગોળ કૂવા છે, પણ તેમાં જરૂખાવાળી બેઠકો છે; બીજા છે તે વાવ(સંસ્કૃતમાં વાપિકા)ને નામે ઓળખાય છે, તે ચિત્રોપમ, અને ભવ્ય તેમ જ તરેહવાર જાતિના છે. જમીનની સપાટી ઉપર એક બીજાથી નિયમિત અંતરે, હારબંધ એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાય છે, તે બ્હારથી બહુધા સમચોરસ હોય છે, પણ કોઈ કોઈ વાર ઘણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટકોણ આકાર બની જાય છે; તેઓના ઉપરનાં ધાબાં થાંભલા ઉપર રહે છે અને હિન્દુ સમયની બાંધણિયોમાં તો ઘુમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી છેલ્લા મોખરાના મંડપમાં થઈને વાવમાં ઉતરવાનું હોય છે; ત્યાં આગળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, બીજા મંડપનો ઘુંમટ જે બે થાંભલાની હાર ઉપર રહેલો જણાય છે તેની નીચે અવાય છે અને અહિં આગળ મ્હોટો પ્રસ્તાર હોય છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં

પગથિયાં આવે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં બીજા મંડપના ઘુંમટ નીચે અવાય છે અને તે એક ઉપર એક એવા ત્રણ થાંભલાની હાર ઉપર દેખાય છે, આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી બીજા પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાય છે. તેમ ઘુંમટની નીચેના થાંભલાની હારો એક બીજા ઉપર વધતી જાય છે અને છેવટે જ્યાં પાણી હોય છે તે ભાગ આગળ જવાય છે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં ઊંચે કેટલાક માળ દેખાય છે અને દરેક માળે છજાં હોય છે. તે છેવટે સર્વની ઉપર છેલ્લો ઘુંમટ આવેલો હોય છે, અને તે આખી વાવનો અતિ શોભાયમાન્ ભાગ દેખાય છે. વાવની લંબાઈ કોઈ કોઈ વાર એંસી વાર હોય છે અને બધે છેવટમાં ગોળ કૂવો હોય છે.

આવી જાતિની વાવોમાં ઘણી વખાણવા જોગ અણહિલપુર આગળની રાણીની વાવ છે, પણ ખંડેર થઈ ગઈ છે. ગૂજરાત, અને સોરઠના ઘણા ભાગમાં બીજી વાવો છે તે જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક બીજી જાણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શહરની પાસે છે, તે ક્યારે બંધાઈ હશે તે જાણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાય છે કે, જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે. તે "માતા ભવાનીની વાવ" કહેવાય છે. અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લોકો કહે છે. ઝિંઝુવાડાના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિષે તો સૂચવવામાં આવ્યું છે; વઢવાણના કિલ્લાની માંહલીમગ અને બાહલીમગ હિન્દુની વાવો છે; અને બીજાં ઠેકાણાંએ પણ લખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે.

કુંડ, કૂવા, વાવ, અને તલાવ એ સર્વનું વર્ણન અમે કર્યું તે બંધાવાનો એક સામાન્ય હેતુ એવો છે કે, "ચોમેરનાં મૃત્યુલોકનાં માનવી, પશુ, પક્ષી "આદિ [1]ચોરાશી લાખ જીવ તરશે મરતા હોય તે તેનો ઉપયોગ કરે." આવાં જળાશય, જ્યાં પાણીની તંગાશ હોય છે ત્યાં કરાવેલાં જોવામાં આવે છે. જેમ કે રાણકદેવિયે દૂષણ દઈને કહ્યું છે કે "મારૂં પાટણ દેશ પાણી વિના

૧ जलयोनि नव लक्षाणि	જળજંતુ	૯,૦૦,૦૦૦
स्थावरा लक्ष विंशतिः	સ્થાવર	૨૦,૦૦,૦૦૦
क्रमयो रुद्र संख्याकाः	કૃમિ-કીડા	૧૧,૦૦,૦૦૦
पक्षिणां दश लक्षकम्	પક્ષી	૧૦,૦૦,૦૦૦
त्रिंशल्लक्षं पशूनां च	પશુ	૩૦,૦૦,૦૦૦
चतुर्लक्षं तुं मानुषम्	મનુષ્ય જાતિ.	૪,૦૦,૦૦૦
		૮૪,૦૦,૦૦૦

પૂરા ભરે" આવે ઠેકાણે; અથવા જ્યાં વ્યાપારને લીધે ઘણો અવરજવર થાય છે તે જગ્યા–શહેરોના દરવાજા પાસેની અથવા ત્રિવટાને ઠેકાણે. વળી તે ધર્મનાં કામ ગણાય છે; કેમકે કહ્યું છે કે "નગરનો કિલ્લો ચણાવ્યાના "પુણ્ય કરતાં પાણીની જગ્યા બંધાવ્યાનું પુણ્ય દસ હજાર ઘણું વધારે છે." તે કૃષ્ણાર્પણ કરવામાં આવે છે; જે દુર્ગા "કુંડલિની[૧] કહેવાય છે, અને જેનો "આકાર કૂવાના જેવો છે" તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. અથવા પાણીના દેવ વરૂણ જે "પુણ્યકર્મના સાક્ષીભૂત છે"[૨] તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. વળી બીજા આધાર પ્રમાણે, તે બંધાવ્યેથી "એકસો ને એક પૂર્વજ નર્ક- "માંથી તરે છે, વંશપરંપરા કીર્તિની વૃદ્ધિ થાય છે; દીકરા અને દીકરાના "દીકરાની વૃદ્ધિ થાય છે; અને [૩]સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાંસુધી સ્વર્ગ ભોગવાય છે." વાવ છે તે કુંડની પેઠે સર્વત્ર નહિ તો બહુ કરીને દેવાલયને લગતી કરવામાં

---

૧ મૂળાધારની ઉપર અને નાભીની નીચે કુંડલિની નામની ગૂંછળું વળેલી શક્તિ છે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી દુર્ગા છે.

૨ વરૂણને આવું પદ આપવાનું કારણ એવું છે કે, નદીકિનારે અથવા તલાવને કે બીજા પાણીને આરે પુણ્ય કરવામાં આવે છે અને ધર્મની ક્રિયાઓ ત્યાં થાય છે. ચુલુક અથવા કોલની ક્રિયા કરતાં, માણસ હથેલીમાં પાણી લઈને મૂકે છે તે દાનના નિશ્ચયકરણની નિશાની છે.

૩ જળાશય બનાવવાનું પુણ્ય ઘણું છે. પૂર્તોદ્યોત, પૂર્તકમલાકર આદિ ગ્રન્થોમાં તેનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. जलोत्सर्गमयूख કહે છે કેઃ–

विष्णुधर्मोत्तरे—उदकेन विना तृप्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ॥
तस्माज्जलाशयाः कार्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥
यमः—कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षावरोपकः ॥
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ॥
स्वर्गे लोके गतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
नन्दिपुराणे—यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्जिते ॥
खानयेत्स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य शतं समाः ॥
विष्णुः—कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ॥
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥
भविष्योत्तरे—सर्वस्वेनापि कौन्तेय भूमिष्ठमुदकं कुरु ॥
कुलानि तारयेत्कर्त्ता यत्र गौर्वितृषा भवेत् ॥
अतः शुभागतं द्रव्यं तडागादिषु योजयेत् ॥
धन्यः सपन्था विज्ञेयस्तडागं वृक्षमण्डितम् ॥ ર. ઉ.

આવે છે; જે તલાવની આસપાસ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી હોય છે તેમને તે તલાવ સમર્પણ થાય છે; અને શિવાર્પણ થવાથી તેનું પાણી પવિત્ર ગણાય છે. મેરૂતુંગે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કાશીના રાજાએ સિદ્ધરાજના સાન્ધિવિગ્રહિકને અણહિલપુરનાં દેવાલયની બાંધણી, કૂવા અને બીજા જળાશય વિષે પૂછપરછ કર્યા પછી, અણહિલપુરના સહસ્રલિંગ તલાવનું પાણી શિવનિર્માલ્ય[1] છે તેથી ઉપયોગમાં લેવાને યોગ્ય નથી એમ કહીને તેનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેના ઉત્તરમાં સાન્ધિવિગ્રહિકે પૂછ્યું:–"કાશીના "લોક પાણી ક્યાંથી લાવે છે?" ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું, કે "ગંગામાંથી." એટલે તે ફરીને બોલ્યો:–"શિવાર્પણ કરવામાં દોષ હોય તો જે "પવિત્ર નદી મહાદેવના મસ્તકમાંથી નીકળે છે તેને પણ નક્કી દોષ લાગ્યા "વિના રહે નહિ. આ જળાશયો ખેતીવાડીના ઉપયોગને અર્થે બનાવેલાં નથી એ વાત તેઓની બાંધણીથી સારી રીતે જણાઈ આવે છે, તેમ જ જે જગ્યામાં તેઓ બાંધવામાં આવેલાં હોય છે તે ઉપરથી તેઓના બંધાવનારાઓનો હેતુ જણાઈ આવે છે.

અણહિલપુરના રાજાઓની બચી રહેલી નિશાનિયો માંહેલી કેટલીક આવા પ્રકારની છે. તેઓનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અતિ અચળ કીર્ત્તિસ્તંભ એ જ વાતમાં રહેલો છે કે, [2]આગસ્તસના ગર્વને વેગળો બેસારીને તેઓએ તેમનો ઉજ્જડ દેશ આબાદ કર્યો, અને ત્યાંની ધરતીને દૂધથી અને મધથી વ્હેતી મૂકીને તેઓ ગયા. આ વિરોધતા ઘણી આશ્ચર્યકારક છે; તોય પણ વચ્ચે જે ક્રમ ચાલ્યો તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ ગમે તેવું વિકટ હો, તથાપિ સામાન્ય પરિણામ થયો છે તે વિષે શક લઈ જવાય એમ નથી. અણહિલવાડમાં વનરાજની સત્તા નીચે ચાવડા વંશની પ્રથમ

૧ શિવને કાંઈ અર્પણ કરવામાં આવે તે; અને તે અર્પણ કરનારથી પાછું લેવાય નહિ, અથવા લૌકિક કામમાં વપરાય નહિ.

૨ Augustus રોમ્યુલસ આગસ્તસ રોમની પશ્ચિમ શાહનશાહતનો છેલ્લો પાદશાહ. ઈ. સ. ૪૭૬ માં ગાદિયે બેઠો, પણ થોડા જ સમયમાં હેરૂલીના રાજા ઓડોઆસરે ઈટલીપર ચડાઈ કરી અને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો. પછીથી તેને ૭ હજાર સોનારનું વર્ષાસન કરી આપવામાં આવ્યું તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવીને તેણે પોતાનું જીવતર પૂર્ણ કર્યું અને એની જ સાથે રોમના રાજ્યની પશ્ચિમ શાહનશાહતનો પણ અન્ત આવ્યો.

રોમન રાજ્યના બીજા પાદશાહ આગસ્ટસ આકટેવિયસ સિઝરના નામ ઉપરથી તેની પાછળ થયેલા બધા પાદશાહ આગસ્ટસ કહેવાયા. તેમના સમયમાં રોમન રાજ્ય બહુ ચડતી દશામાં આવ્યું હતું. ૨. ઉ.

સ્થાપના થઈ, ત્યારે આખા ગૂજરાત દેશમાં મૂળની જંગલી જાતિ વિના એક માણસ સરખું પણ વસેલું ન હતું. ઘણું કરીને તો વલભીપુરીનો નાશ થયાને તે સમયથી વધારે કાળ ગયો નહતો, અને ખંભાત, ભરૂચ તથા કિનારા ઉપરનાં બીજાં શહરો તેમનો થોડો ઘણો ઉદય સાચવી રહ્યાં હતાં. જે ખારૂં તલાવ સોરઠ અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે તેના કિનારાની છેક ઉત્તર ભણીની ધરતીમાં, વસેલાં શહરોનો ગણગણાટ સાંભળવામાં આવ્યો હશે:—

"વળા અને વઢવાણ, તે પછી પાટણપુર વસ્યું."

પણ અંબા ભવાનીથી તે સાભ્રમતિના મુખ સુધી, જે ડુંગરા માળવાની સીમાએ આવેલા છે ત્યાંથી તે કચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધરતી સુધી (કનકસેનના નગરનો નાશમાંથી રહેલા ભાગ તરિકે શંખપુર, પંચાસર અને કદાપિ તેની પડોસનાં થોડાંક ન્હાનાં શહર ઉજ્જડ મેદાનની કોર ઉપર રક્ષાયલાં હશે તે બાદ કરતાં) શિકારી પ્રાણિયોના રાજ્યની સામે, તેઓના કરતાં, જંગલનાં જરાક ઓચ્છા દરજ્જાનાં ફરજંદ જે જંગલી માણસો તે જ માત્ર વાંધો ઉઠાવવાને હતાં[1] (એથી ઉલટું જોઈયે તો) સોલંકી વંશના છેલ્લા રાજાના સમયમાં, દેશનો એનો એ જ ભાગ એક બળવાન્ રાજ્યની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાન્ શહરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી-ભરેલાં નગરોથી શોભતો, અને બળિષ્ટ કિલ્લાઓથી રક્ષાયલો આપણા જોવામાં આવ્યો. ઝાડીની જે ગહન ઘટા ઉપર હજી લગણ માત્ર ખખણાટ કરતો તાડ ડોકિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિસ્પર્ધી શિખર ઉંચું કરે છે; જે જગ્યાઓ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં ઝાપટાંથી જ ભીંજાઈ હતી, તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટે દેવાલય આવેલાં એવાં સરોવર અને ઝરૂખાવાળી વાવો અને કૂવા જોવામાં આવ્યા; તેમ જ જે હરિણોનાં ટોળાં આગળ વસ્તી વિના ઉજ્જડ મેદાનોમાં એકલાં ભમતાં હતાં, તેઓને, માલ લાદેલાં ઊંટોની હારો ને હારોનો, અથવા મૂલ્યવાન્ ભેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા યાત્રાળુ લોકોના સંઘના દેખાવનો, હવે એટલો બધો સહવાસ થઈ ગયો કે તેઓ હવે તેમનાથી ભડકીને નાશી જતાં નથી.

અણહિલવાડના મહિમાની કથા કહેવાઈ રહી; હવે તો તેના નાશ અને ઉજ્જડપણાની કથા બાકી રહી છે; તોય પણ આપણા જોવામાં આવશે કે, તેની તેજસ્વી સવાર, જેની પછવાડે, એકાએક ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી

---

૧ ખરી વાત છે કે ખેડા અને વડનગરમાં બ્રાહ્મણો વસતા હતા તેની અપૂર્ણ દંતકથાઓ ચાલે છે.

તત્કાળ બદલાઈ ગયેલો અને વાતલ દિવસ થયો, તેને સાથે મૂકતાં, તે જ્યારે આગલી રાત્રીનું કાળું વાદળું હાંકી ફહાડીને પ્રથમ પ્રકાશી હતી તેની સાથે સરખાવી જોતાં, તેનાથી તે ઓછી પ્રકાશતી નથી. અગર જો વનરાજના જેવા નવા અને પ્રતાપી વંશની સ્થાપના કરનાર અહંમદને જોતાં છતાં; અગર જો તેના પૌત્ર મહમૂદને, અણહિલપુરના સિંહની પ્રતાપવાન્ પદવિની લગભગની પદવિ, કીર્ત્તિની વહીમાં લખતો આપણા જોવામાં આવ્યો છતાં; અને અગર જો આ અને બીજા રાજ્યકર્ત્તાઓ ગૂજરાતના વાવટા દૂર દેશોમાં યશવંતપણે લઈ જતા આપણા જોવામાં આવ્યા, તેમ છતાં પણ, આ સસતા આપણા લક્ષમાં ઉતરી ગયા વિના રહે એવી છે જ નહિ.—કે બીજા ભીમદેવના હાથમાંથી જ્યારથી રાજદંડ પડ્યો ત્યારથી તે, ઘણે કાળે જ્યારે રજપૂત, મુસલમાન અને મરાઠા છેવટે પોતાની તરવારો મ્યાન કરવાને કબુલ થયા, અને તેઓના કજિયાના ખરા ન્યાયનો આધાર "સમુદ્રવાસી પરદેશીજનો"(અંગ્રેજો)ની સત્તા, ડહાપણ, અને વિશ્વાસ ઉપર રાખીને શાન્ત રહેવા કબુલ થયા ત્યાંસુધી અણહિલપુરી માંહોમાંહના કજિયાથી એક ઘડી પણ ઘવાયા વિનાની રહી નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વાઘેલા,[1]—તેજપાળ અને વસ્તુપાળ—આબુ પર્વત, ચંદ્રાવતીના પરમાર.

સામંત આનાક સોલંકીના પુત્ર લવણપ્રસાદના જન્મ વિષે કુમારપાળના રાજ્યના ઇતિહાસમાં લખવામાં આવેલું છે, તે "શ્રી ભીમનો પ્રધાન

૧ ધર્મસાગરકૃત પ્રવચનપરીક્ષા પ્રમાણે:—

	પ્રારંભ		અન્ત		
	સંવત્	સન	સંવત્	સન	રાજ્ય કેટલું કર્યું
લઘુ ભીમદેવ	૧૨૩૫	૧૧૭૯	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૬૩
તિહુણપાળ (ત્રિભુવનપાળ)	૧૨૯૮	૧૨૪૨	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૬

એ પ્રમાણે ચાલુક્ય વંશે ૧૧ ભૂપ=૩૦૦ વર્ષ.

	પ્રારંભ	વાઘેલા.	અન્ત		
વીસલદેવ	૧૩૦૨	૧૨૪૬	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૮
અર્જુનદેવ	૧૩૨૦	૧૨૬૪	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩
સારંગદેવ	૧૩૩૩	૧૨૭૭	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૨૦
લઘુકર્ણ	૧૩૫૩	૧૨૯૭	૧૩૬૦	૧૩૦૪	૭
					૫૮

હતો" એવું મેરૂતુંગે લખેલું છે. તેના સ્વાધીનમાં વાઘેલ (વ્યાઘ્રપલ્લી) હતી, અને વળી ઘણું કરીને ધવળગૃહ, અથવા ધોળકા પણ હતું, તે તેના વંશજોના હાથમાં ઘણા કાળસુધી રહ્યું. લવણપ્રસાદ મદનરાજ્ઞી વેરે પરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. ચંદ બારોટે એનું નામ વીરવાઘેલા, અથવા વીરધવલંગ કરીને લખ્યું છે. સન ૧૨૩૧ માં આબુ પર્વત ઉપર તેજપાળે દેરાસર બાંધ્યું તેના લેખમાં[1] વીરધવળનું, તેના બાપનું,

---

"પટ્ટાવલી" પ્રમાણે વીસલદેવે વર્ષ ૧૮, માસ ૭, અને દિવસ ૧૧ રાજ્ય કર્યું. અર્જુનદેવે વર્ષ ૧૩, માસ ૭, ને દિવસ ૨૬, રાજ્ય કર્યું. સારંગદેવે વર્ષ ૨૧, માસ ૮, અને દિવસ ૮ રાજ્ય કર્યું લખેલ છે.

ततः अलावदिसुरत्राणराज्यं.

વાઘેલાનું કચ્છમાં રાજ્ય હતું તે સમયનો અંજાર તાલુકાના ખોખરા ગામમાં એક પાળિયો હતો તે હમણાં ભુજમાં આણ્યો છે. તે લેખ મહારાજા શ્રી સારંગદેવના રાજ્યસમયનો, સંવત્ ૧૩૩૨ માર્ગશીર્ષ શુદિ ૧૧ શનૌ (તા૦ ૧ લી ડિસેમ્બર સન ૧૨૭૫ શનિવાર)નો છે.

આ ઉપરથી ઈં. આ. ભા. ૨૧ પૃ. ૨૭૭ માં છાપેલી હકિકત લક્ષ આપવા યોગ્ય છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો પ્રારંભ પ્રવચનપરીક્ષા પ્રમાણે સંવત્ ૧૩૩૩ નો નથી પણ વાઘેલાના પ્રત્યેક રાજ્યમાંથી બબ્બે વર્ષ કહાડી નાંખવાં ઉચિત છે. અને તેમ કરતાં નીચે પ્રમાણે વંશાવલી ગોઠવાય છે.

વ્યાઘ્રપલ્લી અથવા વાઘેલા વંશઃ—

ધવલ કુમારપાળની માશી સાથે પરણ્યો. સન ૧૧૬૦-૧૧૭૦
|
અર્ણોરાજ સન ૧૧૭૦-૧૨૦૦
|
લવણપ્રસાદ ધોળકાનો મહામંડળેશ્વર સન ૧૨૦૦ થી ૧૨૩૩
|
વીરધવલ ધોળકાનો રાણક-રાણો. સંવત્ ૧૨૭૬-૧૨૯૫ ઈ. સ. ૧૨૧૯-૨૦ થી ૧૨૩૮-૩૯ સુધી સ્વતંત્ર.
|

* પ્રતાપ મલ્લ જે વીરધવલનો પાટવી પુત્ર હતો તેનું નામ અહિં ઉમેરવાથી સં. ૧૨૯૫ થી સં. ૧૩૦૦ સુધીનો પાંચ વર્ષનો ગાળો પૂરાય છે.

* |	સંવત્.	સન	સંવત્	સન	કેટલું રાજ્ય કર્યું
વીસલદેવ	૧૩૦૦	૧૨૪૩	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૮
અર્જુનદેવ	૧૩૧૮	૧૨૬૧	૧૩૩૧	૧૨૭૪	૧૭
સારંગદેવ	૧૩૩૧	૧૨૭૬	૧૩૫૩	૩૨૯૬	૨૨
કર્ણદેવ બીજો	૧૩૫૩	૧૨૯૬	૧૩૬૧	૧૩૦૪	૮
					૬૧

1 આ લેખ સંવત્ ૧૨૮૭ ફાલ્ગુન વદિ ૩ રવિવારનો છે. જુવો કીર્તિકૌમુદીનું પિરશિષ્ટ ક. ૨. ઉ.

અને દાદાનું નામ લખેલું છે; અને તે જ દેવાલયમાં એક બીજો લેખ છે તેમાં વીરધવળના નામને મહામંડળેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડીને લખેલું છે.

મેરૂતુંગ લખે છે કે, મદનરાજ્ઞી પોતાના કુંવર વીરધવળને લઇને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી બ્હેનના વર દેવરાજ પટ્ટકિલને ઘેર જઇને રહી;[1] પણ વીરધવળ જ્યારે પાકી વયનો થયો ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. સાંગણ, ચામુંડ, અને રાજ એવાં તેના ઓરમાઈ ભાઈયોનાં નામ લખવામાં આવેલાં છે અને તેઓ "કસબા અને દેશ "(રાષ્ટ્રકૂટ)ના ધણી હતા" એમ લખ્યું છે.[2] વીરધવળ વિષે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેને તેના બાપ પાસેથી ઘણો દેશ મળ્યો હતો, તેમાં તેણે પોતાની જિતથી વધારો કર્યો. "દ્વિજ ચાહડ સચીવ" તેનો પ્રધાન હતો; અને તેજપાળ તથા વસ્તુપાળ કરીને બે ભાઈને પણ તેણે રાખ્યા હતા.

વીરધવળ વાઘેલાને પોતાના ક્રમાનુયાયિયોની પેઠે રાજપદવિ મળી ન હતી પણ ભીમના મરણ પછી ગૂજરાતના પટાવતોમાં તે મહા સત્તાવાન્ થઈ પડ્યો હતો, એમાં સંશય નથી. વીરધવળની વેળામાં થોડીક રાજ-

---

૧ પ્રબંધચિન્તામણિમાં વિશેષ એમ છે કે, લવણપ્રસાદની આજ્ઞા લઈને તે ગઈ હતી. તેને રૂપવતી જોઈને દેવરાજે પોતાની ગૃહિણી કરી. આ વાત જ્યારે લવણપ્રસાદે જાણી ત્યારે તે ત્યાં જઈને તેને મારી નાંખવા રાત્રે તેના ઘરમાં સંતાઈ પેઠો. એટલામાં ભોજનની થાળ આવી એટલે દેવરાજ બોલ્યો કે વીરધવલને બોલાવો, એના વિના હું જમીશ નહિ. તે આવ્યો તેને પોતાની થાળમાં ભેગો જમવા બેસાર્યો. આ પ્રમાણે પોતાના કુંવર ઉપર દેવરાજનું હેત જોયું તેથી લવણપ્રસાદનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને પોતે પ્રત્યક્ષ થયો. તેને યમ રૂપ જોઈને દેવરાજ ત્રાશી ગયો અને તેનું મ્હોં કાળુ મેંસ જેવું થઈ ગયું, તે ઉપરથી લવણપ્રસાદ બોલ્યો કે બ્હીશો માં, હું તમને મારવા આવ્યો હતો પણ આ વીરધવલ ઉપર તમારૂં વાત્સલ્ય મારી આંખે મેં સાક્ષાત્ જોયું તેથી હવે હું તમને મારનાર નથી. દેવરાજે તેનો આદરસત્કાર કર્યો છતાં તે જેવો આવ્યો હતો તેવો ચાલ્યો ગયો.

૨ वीरधवलस्यापरमातृकाः राष्ट्रकूटान्वयाः सांगणचामुंडराजादयो वीरव्रतेन भुवनतलप्रतीताः આવો પાઠ અમારી પાસેની જૂની પ્રતિમાં છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે "વીરધવલના ઓરમાઈ ભાઈ જે રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) વંશની તેની બીજી માના "પેટના સાંગણ, ચામુંડ રાજ આદિને લઈને પોતાના વીરવ્રતે કરીને ભુવનતલમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. પછી વીરધવલ ક્ષત્રિય, જેને કાંઇક સમજણ આવી એટલે આવા વૃત્તાન્તથી લજ્જા પામીને દેવરાજનું ઘર છોડી દઈને પોતાના જ પિતાને સેવવા ગયો. તે સત્વ, ઔદાર્ય, ગામ્ભીર્ય, સ્થિરતા, નય, વિનય, દયા, દાન અને દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણવાળો હતો. ગ્રં. ઉ.

પ્રકરણીય વાતો બની હતી એવું મેરૂતુંગે લખ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કોઈ બળવાન્ સત્તાધારી વચ્ચે જોઈયે ખરો. કોઈ "સૈયદ" (સઈદ, સદીક) નામે વેપારી જે સો વશા મુસલમાન હશે એમ જણાય છે તેને વસ્તુપાલ સાથે સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતમાં કજિયો થયો ત્યારે તે પ્રધાનથી પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ તેણે ભરૂચમાંથી શંખ[1] નામે સરદારને બોલાવ્યો એમ કહેવાય છે. વસ્તુપાળે પોતાની ભણી, આશ્રય સારૂ લુણપાળ કરીને એક ગોલો હતો તેને બોલાવ્યો; તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરીને તેને માર્યો, પણ પોતે લડાઈમાં ઘાયલ થયો અને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછીથી તે જે જગ્યાએ મરણ પામ્યો તે જગ્યાએ વસ્તુપાળે "લુણપાળપતિ"નું દેવળ બાંધ્યું એમ લખેલું છે.

એક બીજે સમયે, મ્લેચ્છ સુલતાનનો ગુરૂ માલીમન્મખ કરીને હતો, તે યાત્રા કરવાને નીકળ્યો હતો તેવામાં ગૂજરાતમાં આવી પ્હોંચ્યો. આ યાત્રાની જગ્યા કેઈ હશે તે વિષે લખવામાં આવેલું નથી, પણ તેને ઝાલી લેવાનો વીરધવળે અને તેના બાપે વિચાર કરી રાખ્યો હતો, તેમાંથી તેજપાળે અને વસ્તુપાળે તેનું રક્ષણ કર્યું, તે ઉપરથી આગળ ઉપર સુલતાનની તેમના ઉપર મહેરબાની થઈ.

પંચગ્રામ સંગ્રામભૂમિ (પાંચ ગામની લડાઈ) વિષે લખવામાં આવેલું છે. તેમાં એક બાજુએ લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ હતા અને બીજી બાજુએ વીરધવળની રાણી જયતલદેવીનો બાપ શોભણદેવ હતો, તેમાં વાઘેલાઓની સંપૂર્ણ જિત થઈ, પણ તે થતાં પ્હેલાં જવાન રાજપુત્ર (વીરધવળ) પોતાના બાપની નજર આગળ ઘણી વાર ઘાયલ થઈને પડ્યો.

વીરધવળના મરણ ઉપર એકસો ને બાશી ચાકરો ચિતામાં પડીને મરણ પામ્યા, ત્યારે વધારે મરણ થતાં અટકાવવાને તેજપાળને લશ્કર લઇને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. પછી પ્રધાનોએ વીસલદેવને ગાદિયે બેસાર્યો. આ રાજા વિષેનો કાંઈ વૃત્તાન્ત ચાલતો આવી મળેલો નથી, પણ ગૂજરાતના વાઘેલા વંશનો તેને સામાન્યપણે પ્રથમ પુરૂષ ગણવામાં આવેલો છે.

ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર એક પછી એક તોફાન ફેલાઈ રહ્યાં હતાં, અને તેનાં વાદળાં તો વેરાઈ ગયાં ન હતાં, તેવામાં ફરીથી દર્શન દેતા સૂર્યના ચીરા જે તોફાની ઘોઘવાળાઓથી ફાટી ગયા હતા તે જરાક અમસ્થા ઉઘાડા કરવામાં આવ્યા એટલામાં તો હિન્દુઓ આગળની બની ગયેલી

---

1 ગોઘા પાસે વડવા બંદર છે ત્યાંનો ચાંચિયો સરદાર હતો. સિન્ધના રાજાનો કુંવર હતો એમ કેટલાક કહે છે. ર. ઉ.

વાતના શોકથી જાણે ઓછા જ જાણતા હોય, તેમ જ હવે પછી આવી પડવાના ભયની ઓછી જ દરકાર કરતા હોય તેમ કોઈના યત્ન વિના, અને જાણે કે સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ હોય તેમ, અસલને રસ્તે ચાલતા જોવામાં આવ્યા છે, એ આશ્ચર્યકારક વાત છે, અને તે ઉપરથી વળી તેઓની સહનશીલતા જણાઈ આવે છે. મહમૂદ ગાજનવી અણહિલવાડ ધૂળધાણી કરીને અને સોમનાથનો નાશ કરીને સંકટ વેઠતો પોતાને દેશ પ્હોંચ્યો નહિ, એટલામાં તો આરાસુર અને આબુ ઉપર હથોડા અને ટાંકણાના અવાજ ગાજી રહ્યા, અને ભભકાદાર દેવાલયો કુંભારિયા અને દેલવાડામાં બંધાવા માંડ્યાં, તથા તેમાં મનાય નહિ એવા સુધારાના સંસ્કાર થયા અને સેલ્લિનિના[1] હાથની કારીગરી જેવી સફાઈ ચાલતી થઈ, તે ઉપરથી એમ દેખાવા લાગ્યું કે, મ્લેચ્છ હલ્લો કરનારા અથવા મૂર્ત્તિયોનો નાશ કરનારા માત્ર બેચેન પમાડનાર સ્વપ્નના ભયંકર ભૂત છે અને તેમની સ્વપ્નમાં જ ક્રિયા થઈ છે એવું તે દેવળ ચણાવનાર પક્કી રીતે માને છે. અને હવે તો બીજા ભીમની સંકટભરેલી કારકીર્દિ પૂરી થાય છે, તેની સાથે વાદળાં વિનાના તેના ચકચકાટમાં પાછો કદિ પ્રકાશવાનો નહિ એવો અણહિલવાડનો સૂર્ય અસ્ત પામે છે, પણ એક મગ તેની એક કોર તે રાજધાની ઉપર ટગુમગુ થઈ રહે છે, લડાઈના પોકાર પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા નથી અને ભયની તથા દુઃખની બૂમોના પડઘા આખા દેશમાં હજુ સુધી ગાજી રહ્યા છે, તથા બીજી મગ આબુ અને શત્રુંજય ઉપર ફરીને કામ ચાલતું થયું છે, અને આગળના ભભકાને એક કોરે બેસારે એવાં દેવાલય અને સદા ચૂપકીદીથી બેશી રહેનારા સ્થિર તીર્થંકરોનાં ચૈત્યોનો ઉઠાવ થાય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ જે વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, પણ દેલવાડાનાં અતિ ભભકાભરેલાં દેવાલયોના સ્થાપનારા તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા, તે શ્રાવક ધર્મના પ્રાગ્વાટ અથવા પોરવાળ વાણિયા હતા; તેમના પૂર્વજ ઘણી પેઢીથી અણહિલપુરમાં વસતા હતા. વીરધવળનો આગલો પ્રધાન ચાહડ તેમને રાજાની જાણવામાં લાવ્યો. તેમના ઉપર રાજાનો હદ પાર ભરોંસો બેઠો હતો એમ જણાય છે; અને જે શબ્દોમાં આ વાત લખી છે તે ઉપરથી લોકોની સ્થિતિ અને રાજા તથા કારભારીઓનો સંબંધ ઘણો

---

૧ Cellini–ઇટલીમાં આવેલા ફ્લોરેન્સ શહરનો પ્રખ્યાત શિલ્પકાર તથા ગવૈયો. તે ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૦ માં જન્મ્યો હતો, અને ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો હતો. આરસપ્હાણ તેમ જ ધાતુ ઉપર તે બહુ સરસ શિલ્પકામ કરી જાણતો હતો. પોપ કિલમેન્ટ સાતમાએ તેને પોતાનો સોની ઠરાવ્યો હતો. ર. ઉ.

ચમત્કારિક દેખાય છે. તેઓના રાજ્ય ચલાવવાના ધોરણ વિષે મેરૂતુંગ આ પ્રમાણે લખે છેઃ—"જે પ્રધાન કોઈના માથા ઉપર હાથ મૂક્યા વિના ભંડાર "વધારી શકે; કોઈનો દેહાંતદંડ કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરી શકે; અને લડાઈ "કર્યા વિના રાજ્ય વધારે તે કુશળ કહેવાય." એ જ ગ્રંથકર્ત્તા લખે છે કે—જ્યારે વીરધવળે પોતાનો રાજકારભાર તેજપાળને સોંપ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે રાજા પાસેથી લેખ કરાવી લીધો. "જો હું કદાપિ તમારા ઉપર કોપાયમાન "થાઉં તો તમે વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમાં તમારી પાસે જેટલી માલમતા "છે તેટલી મારે તમારી પાસે રહેવા દેવી;" અને તેઓએ જે દેવાલય બંધાવ્યું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે,—"વીરધવળ ચાલુક્ય જેટલું ખરૂં હોય "તેટલું જ કરવાવાળો, બંને પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી, હેરકો "કાંઈ આડું અવળું કહેતા પણ તેઓનું તે સાંભળતો નહિ. બંને ભાઈયોએ "પોતાના રાજાનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. ઘોડા અને હાથિયોની હારની હાર "તેઓએ તેના મેહેલ આગળ બાંધી, અને રાજાની પાસે જે હતું તેનો ઉપ- "ભોગ તેણે સુખેથી કર્યો. એ બંને પ્રધાનોને તેના ઢીંચણ સુધી પ્હોંચે એટલા લાંબા હાથ હતા."[1]

આબુના પ્હાડ ઉપર ચડવાનું સીરોઈ અને ઝાલોરની બાજુ ભણીથી ઘણું સહેલું છે. ગૂજરાતની બાજુનો ચડાવ ગિરવર ગામ ભણીથી છે તે ઘણો રળિયામણો દેખાય છે. તેના ઉપર છડિયાટ વિના બીજાથી ચડાઈ શકાતું નથી. અંબા ભવાનીના દેવાલય આગળ થઈને જવાનો રસ્તો, કેટલેક સુધી, ઊંચાણની વિચિત્ર રચનામાં થઈને એકાન્તમાં પર્વતના ધોધવાના પટને આકારે છે. "આ પ્રદેશમાં સર્વ કાંઈ શોભાયમાન, રમણીય અને સ્વાભાવિક છે; અહિં "મનુષ્યના મનોવિકાર આવી રચનાના એકત્રપણાનો ભંગ કરાવી શકે એમ નથી "તેથી જાણે કે પ્રકૃતિએ પોતાના માનવંતા વંશજને વસવાને માટે સરજ્યું હોય "એમ લાગે છે. આકાશ નિર્મળ છે; કોયલ જાણે એક બીજાને ઉત્તર આપતી હોય "તેમ વનસ્પતિની ઘટામાંથી ટૌકા કરતી સંભળાય છે, તેમ જ જંગલનાં પક્ષિયો જે "વાંસની ઘટાઓમાં તેઓનું રક્ષણ થાય છે તે ઘટાઓમાં કિલકિલાટ કરી રહ્યાં "છે અને સૂર્ય જેવે પર્વતનાં શિખરોને સ્વચ્છ કરી પોતાના ઉગ્ર કિરણ વડે; "વ્યાપ્ત કરી દે છે તેવાં જ ભૂરાં તિત્તિરોનાં ટોળાં ઝાડ ઉપર જે માળા "બાંધીને રહ્યાં હોય છે તે આનંદ બતાવવામાં કબૂતરોની સાથે ચડસાચ- "ડશી કરે છે. બીજાં પક્ષિયો જે સપાટ ભૂમિનાં વાસી નથી હોતા તે અહિં

૧ સામુદ્રિકનાં પુસ્તકોમાં લખેલું છે કે "આજાનબાહુ અથવા લાંબા હાથના પુરૂષો ભાગ્યશાળી હોય છે."

"તહિં ભમ્યાં કરે છે, અને લક્કડખોદ પક્ષી પોતાની ચાંચનું બળ કઠણુ "લાકડા ઉપર અજમાવાને ટકોરા મારી રહે છે તેથી ઉપજતા પડઘાનો "અવાજ સંભળાઈ રહે છે. નાના પ્રકારનાં અને રંગ રંગનાં ફૂલ, ફળને "લીધે જંગલવાસી પશુ અને પક્ષી એકઠાં થાય છે; અને ઉદ્યોગી ભ્રમર "વિશાળ પાંદડાં ઉપર ઉડતા ઉડતા, ધોળી અથવા પીળી ચંબેલીની અતિ "મધુરતા ચૂસે છે, તેમ જ, ગોટા, ચમરિયોનાં ગુચ્છાદાર જાંબુરંગી અને "ધોળાં ફૂલ જે ગુલબાસને મળતાં આવે છે તેનો મધુર રસ ચૂસે છે, અ-"થવા બદામના જેવી સુગંધના કણ્હેર જે નદીકિનારે એરંડા અથવા સરકટ "પુષ્કળ થાય છે તેનાં તીરોએ છવાઈ જાય છે તેનો રસ ચૂસે છે." આવા એકાન્તપણાના મોહ પમાડે એવા સૌન્દર્યમાં વિઘ્ન પાડવાને કોઈ મનુષ્ય-પ્રાણી દેખાતું નથી, માત્ર અંબાજી યાત્રા કરવાને આવેલો રજપૂત અશ્વા-રનો ગંભીર આકાર જોવામાં આવે છે. તેણે પોતાની પીઠે ઢાલ બાંધી દીધેલી છે, અને ખભા ઉપર ભાલો આવી રહેલો છે, એવી ઢબમાં, જે જગ્યામાં કઠણુ હૈયાવાળાં થોડાં મનુષ્ય આખા લશ્કરની સામે થઈ શકે, એવા પ્હાડ વચ્ચેના સાંકડા અને લાંબા રસ્તામાં તે ચાલે છે,—અથવા એ વિના રમણીય અને આરણ્યક જગ્યા જ્યાં નિર્મળ પાણીના ઝરા છાટલા-વાળા કિનારાના ન્હાના તળાવના આકારમાં વિસ્તાર પામેલા ત્યાં સિંચેલા કોથળા સહિત દાણા વહી જનારા શાન્ત માણસો, અને ચરતાં ઢોર દેખાય છે. આગળ ચાલતાં ઢાળ ફીટીને સપાટ ખીણુ થઈ ગયેલી આવે છે, તે થોડી ઘણી રેતાળ છે તો પણ તેમાં ઘણી ફળદ્રૂપ જગાઓ છે, તેમાં દાણાનો પાક પુષ્કળ થાય છે. વળી અહિં તહિં ન્હાનાં ગામડાં આવે છે, અને પ્હાડ-માંથી વ્હેતાં વ્હેળિયાં કેટલેક આઘે જતાં આગળ અને પાછળ વિશાળ થઈ પડેલાં જોવામાં આવે છે. ધુમ્મસના કાળા ઝબામાં વિંટળાઈ ગયેલો પ્રતાપવાન્ આબુ હવે પોતાના વિષેના જ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે. તેની ઉભેડુ મોખરાની શ્યામરંગી એકાન્ત જગ્યાઓ ઉપર વન ઉપવન અસ્તર રૂપ થઈ રહેલાં છે, અને તે રૂપેરી રંગના ઝરાથી વિચિત્ર બનેલી છે, તે છેવટે જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ પડવા આવે છે, ત્યારે તેનો ફેરફાર થતો આકાર હજારો મનકલ્પિત રૂપ ધારીને કલ્પનાને ભરપૂર કરી નાંખે છે; તેના એક બીજાથી પછાડી પડતા સ્કંધો મહત્તાથી અગાડી ધપેલા દેખાય છે અને તેઓનો શ્યામ પોષાક, સૂર્ય જેમ મધ્ય રેષા ઉપર આવતો જાય છે તેમ અતિશય ચળકાટ મારતા સુવર્ણના છાંટાથી બદલાતો જાય છે; આવા સર્વ દેખાવ ઉપર જોના-રનું લક્ષ ખેંચાય છે.

આ ટૂપો માંહેલી એક ટૂપ ઉપર ગિરવર ગામથી જવાનો માર્ગ છે, તે પર્વતની બાજુએ દોરડો વિટ્યો હોય એવી રીતે એક વાર દેખાય છે અને એક વાર દેખાતો બંધ થાય છે. ત્યાંથી ગહન અને ઘટ ઝાડી વચ્ચે થઈને, છેક ઉભેડુ ઢોળાવની, નીચેની ન્હાની એક સપાટ જગ્યા ઉપર અવાય છે. ત્યાં અતિ શોભાયમાન્ પલ્લવની ઘટામાં વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ આવે છે. જે પંથીને સૂર્યનો તાપ લાગેલો હોય છે તે આ ઠેકાણેની ન્હાની વાડીમાં વિશ્રામ લે છે. એમાં પર્વત ઉપર ઊગનારા બહુ સુગંધવાળા ફૂલના છોડ ઘણા છે, તેમાં કેવડો તો મુખ્ય છે; આ પ્રમાણે તેની આંખ અને નાકને આનંદ પામવાનું સાધન મળે છે. તેમજ ખરાબામાંથી કોતરી કહાડેલા ગાયના મુખદ્વારે નીચે કોરી કહાડેલા પાત્રમાં મધુર અવાજ કરતું પાણી વહન કરે છે તેથી કાનને પણ ઓછો આનંદ મળતો નથી.

મુનિનું દેવાલય ન્હાનું સરખું છે તેમાં એ ઋષિની શ્યામ વર્ણના આરસપહાણની મૂર્ત્તિ સમાઈ રહે છે. આ મુનિએ અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા તેથી એ તેમના પૂર્વજ કહેવાય છે. વસિષ્ઠ મુનિની આગળ સવાર, બપોર, અને સાંજે ચોઘડિયાં વાગે છે, તેના મહાધ્વનિ વડે શોભાયમાન્ રચના ગાજી રહે છે, તેથી એ રચનામાં કાંઈ મણા રહેતી નથી. આબુ ગઢનો રણધીર શૂરવીર, "હનુજનો કાળકંત્રાણ" જે ધારાવર્ષ પરમાર તેની ધાતુની મૂર્ત્તિ પોતાની જાતિને ઉત્પન્ન કરનારા ઋષિની પ્રાર્થના કરતી હોય એવી ઢબમાં બેસારેલી છે.

વસિષ્ઠ મુનિના દેરા આગળ જીત્તા ખરાબામાંથી કોરી કહાડેલાં પગથિયાં આવે છે તે ઉપર થઈને આબુના પૃષ્ઠભાગના મેદાનમાં જવાય છે. પંથી આ ઠેકાણે આવ્યો એટલે કોઈ નવી દુનિયાં અથવા હવામાં અદ્ધર રહેલા બેટમાં તે આવ્યો હોય એમ તેને ભાસ થાય છે. આ અધિત્યકાની ચોગરદમ, તે જેવા ખરાબા ઉપર થઈને આવ્યો છે તેવા ઊંચા અને ભમ ખડકનો કોટ છે; તેની માંહે કેટલાએક માઈલના વિસ્તારનો સમાવેશ થયો છે; ત્યાં ગામડાં અને કુવા છે; તલાવ અને વેહેળિયાં છે, તથા તે શિખરરૂપી મુકુટ પ્હેરે છે, તે માંહેલું એક ઊંચામાં ઊંચું છે તે તેના ઉપરના એક દેવળ ઉપરથી "ઋષિશૃંગ" કહેવાય છે. અને બહુ ચમત્કારી તો જેના ઉપર અચળગઢ છે તે છે.

દેલવાડા અને વસિષ્ઠ મુનિના દેરાની વચ્ચેના પ્રદેશનું રમણીય વર્ણન રજપૂતસ્થાનના ઇતિહાસકે[1] નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: "આ મુસાફરિયે ની-

---

૧ કર્નલ ટૉડના "ટ્રાવલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા" નામના પુસ્તકના પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકરણોમાંથી આ ઉતારો કરી લીધેલા છે.

'કળવાથી આબુની અધિત્યકાનો રમણીય ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો.
'અહિં ખેતીવાડી ઘણી છે, વસ્તી વધારે છે, અને વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય
'છે. અહિંતહિં ધરતી ઉપર લીલી શેતરંજીયો પાથરી હોય એમ જ-
'ણાય છે, તેમ જ સ્વાભાવિક અથવા હસ્તકૃત નવા ચમત્કાર ડગલે ડગલે
"જોવામાં આવે છે. કાનેરી પક્ષી નિત્યની રીત પ્રમાણે દેખા દીધા વિના
"આદરસત્કારનો અવાજ કરે છે, અને કોયલના તીણા અને સ્પષ્ટ ટોકા
"ગહન જંગલમાં થતા સંભળાય છે, ત્યાં આગળથી નિર્મળ પાણીનું
"વ્હેળિયું ચાલે છે. જે ધરતીના ભાગ અનાજ ઊગી શકે એવા છે તે ભાગ
"સારી મહેનત લઇને ખેડેલા છે. આટલી ટૂંકી જગ્યામાં તો આબુનાં બાર
"ન્હાનાં ગામમાંથી ચાર મેં મૂક્યાં. આ ગામડાં રચનાની શોભામાં મળી
"જાય એવાં છે; રહેવાની જગ્યા ચોખ્ખી અને સુખાકારી ભરેલી છે, તેનો
"આકાર ગોળ છે, તેને માટીથી થાબડી લઇને પીળી માટી વતે ધોળવામાં
"આવે છે. પ્રત્યેક વ્હેતાં વ્હેળિયાંને કાંઠે જળસિંચનને અર્થે પાણી કહાડી
"લેવાનો રેંટ રાખવામાં આવે છે, અને પાણી સપાટી ઉપર હોય છે તેથી બહુ
"ઉંડુ ખોદાવી કરવું પડતું નથી. આ ખેડવા યોગ્ય ખેતરોને ઘણું કરીને
"કંટાળથોરિયાની વાડ કરવામાં આવે છે તેની ઉપર ખુજાની (અંતરવેલ) અને
"હિન્દુસ્થાનની વાડિયોમાં બહુ થતી સેવતી(શિવને ચઢાવવામાં આવે છે.)ની
"ઘટા બાઝે છે. કઠણ પથ્થરના ટેકરા ખરાબાની સપાટીનું પૃથક્કરણ થયેલું
"એ વિના જ્યાં જરા પણ ધરતી નહિ ત્યાં દાડિમડી ઉગે છે. જરદ આળુ
"જાણે કદિ પાકશે નહિ એવાં લીલાં કચ જેવાં અહિં જોવામાં આવે છે.
"માણસો મારી પાસે દ્રાક્ષ લઈ આવ્યા તેના કદ ઉપરથી મને લાગ્યું કે
"તેઓએ તેની વાવણી કરી હશે. આ તેમ જ ચીખોદરાં, જે મારા જોવામાં
"આવ્યાં નહિ, પણ મને એક ઊંડી ખીણમાં વેગળેથી આંગળી કરી
"બતાવ્યાં, એ સર્વ આબુનો સ્વાભાવિક પાક છે. અહિં આંબા બહુ છે,
"તેની ડાળિયોમાં સુલલિત અંબત્રીવેલ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેનાં કાળાં
"અને ધોળાં સુંદર ફૂલ નીચે લટકી રહે છે. ત્યાંના પ્હાડી લોકો પણ તેને
"અંબત્રી કરીને કહે છે. અને મેં જોયું કે તેઓને તે એટલી બધી પ્રિય લાગે છે
"કે, તેનાં ફૂલ જ્યાં આગળથી હાથ આવી શકે એમ થયાં હોય છે ત્યાં
"આગળથી ચૂંટી લઇને ગુંથીને કેશપાશમાં ઘાલે છે અને પાઘડીમાં ખોસે છે.
"ઝાડમાં ઘણું કરીને અતિશય ભેજ હોય છે તેથી તેઓ લીલોતરીથી છવાઈ
"જાય છે, અને અચળગઢ ઉપરની ખજુરિયો તો છેક ઉપર સુધી વિંટળાઈ
"જાયછે. અંબત્રી પણ આ જ આધાનમાંથી ફૂટી નીકળે છે. ફૂલ તો ત્યાં

"ઢગલાગમે થાય છે. તેમાં ચમેલી અને પ્રતિ વર્ષે થનારી વિવિધ જાતિયોથી
"તે છેક ગોખરૂ સુધીની નીપજ થાય છે. ફૂલઝાડ માંહેલું મ્હોટામાં મ્હોટું
"સોનેરી ચંપાનું ઝાડ જે મેદાનોમાં કોઇક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે,
"અને જે એળીયાની પેઠે સૈકામાં એક વાર ફૂલે છે એમ કહેવાય છે તે ફાળથી[1]
"ભરેલું, હવાને સુગંધીમય કરી દેતું સો સો વાર છેટે જોવામાં આવે છે.
"ટૂંકામાં કહિયે તો, તે આ પ્રમાણે છે.—

(દુહા.)—'વન, ગહવર, ને વ્હેળિયાં, પલ્લવ, મેવા, થાય;
'ટૂંપો, પર્વત દ્રાક્ષ ને ખેતર બહુ શોભાય.
'જૂની પણ બની પત્રમય એવી કોટની ભીંત;
'જેઓ પર તાજે રહી નાશ વર્ષ્યો બહુ રીત.
'દુર્ગ રાયવણ ત્યાં રહી, છેલ્લી કરે સલામ;
'સૌ સુંદરતાનું બન્યું એવું મિશ્રણ ઠામ.'

નખી તલાવ ઘણું રચનાભરેલું છે; તેની વચ્ચે લિલોતરીવાળા બેટ આવી રહ્યા છે અને તેમાંથી તાડનાં ઝાડ પોતાનાં માથાં લ્હેકાવી રહ્યાં છે. આસપાસ વનની ઘટાવાળા ખરાબા વિંટળાઈ રહેલા છે. કર્નલ ટૉડે તે જોયું ત્યારે "તેમાં જળકૂકડિયો તરતી હતી. તેમનું ધ્યાન માણસ ઉપર ન હતું અને "માણસનું ધ્યાન તેમના ઉપર ન હતું; કેમકે આ પવિત્ર પર્વત ઉપર પારધીની "બંદુક કે માછીની જાળ એમાંથી એકેયની કોઈને ખબર નહતી; 'તારે કોઈનો "ઘાત કરવો નહિ' એવી ઈશ્વરી આજ્ઞા અહિં વર્ત્તાતી હતી, અને તેનો જે "ભંગ કરતું હતું તેની શિક્ષામાં તેનું મરણ હતું." આબુ પર્વતના આ તળાવની આસપાસ કેટલાક દિવસથી યુરોપીયન લોકોનાં રહેઠાણ થયાં છે; તેની પાસે મંદવાડ ભોગવી ઊઠેલા અંગ્રેજી સિપાઇયોને રહેવાને સૈન્યશાળા બાંધી છે! અને અચળેશ્વર તથા આદિનાથનાં દેવાલયોની સાથે પવિત્ર પર્વતના ભોગવટાની હરીફાઈ કરનાર ક્રિશ્ચિયન લોકોનું એક દેવળ છે.

આબુ પર્વતની તલાટી આગળ અણાદરા ગામ છે, ત્યાંથી અને પાસેની ડીસાની છાવણીથી ઉપર ચડવાનો એક પ્હોળો અને સારી રીતે બાંધેલો રસ્તો છે તે નખી તલાવ આગળ આવી મળે છે. આ રસ્તે થઈને ઉપર ચડવાનું સવળ પડે છે.

નખી તલાવની પાસે દેલવાડા અથવા દેવલોનો સમુદાય છે. વિમળશાહ

---

૧ ચંપો પ્રતિ વર્ષ ફૂલે છે; સો વર્ષે એક વાર ફૂલતો નથી. ૨. ઉ.

અને તેજપાળે બે મુખ્ય દેરાસર બંધાવ્યાં છે તે વિના બીજાં કેટલાંએક છે, પણ એ બે તો ઘણાં પ્રાચીન અને અતિ શોભાયમાન છે. આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦૩૧માં વિમળશાહે પ્રથમ દેરાસર બંધાવ્યું તે પ્હેલાં આ પર્વત ઉપર જૈનનું એકે દેરૂં કોઈએ બંધાવ્યું હોય એમ દીસતું નથી. આ પ્રસિદ્ધ દેવળોનું ઉપર ઉપરથી વર્ણન આ ઠેકાણે કરિયે છિયે, વિસ્તારથી કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી.[1] તેઓનું કદ અથવા મ્હારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ સોની લોકોની કારીગરીની જેટલી સંસ્કૃત કુશળતા તેટલી બધી માંહેની બાજુએ વાપરવામાં આવેલી છે. પ્રત્યેક દેરાસરમાં દેવને બેસવાના ગંભારની આગળ સભામંડપ છે; તેના ઉપર અષ્ટકોણ ઘુંમટ છે, અને આસપાસ સ્તંભપંક્તિ ઉપર ઘણાએક ઘુંમટ આવ્યા છે. આખું દેરાસર ધોળા આરસપ્હાણનું છે અને કોરણીના શણગારથી ઉપરનો પ્રત્યેક ભાગ ભરપૂર છે. એ કોરણી એવી બારીકીથી કરેલી છે કે જાણે તે મીણનાં બીબાંમાં ઉતારી હોય નહિ એવો ભાસ થાય છે, અને તેઓની અર્ધ પારદર્શક કોરોની જાડાઈ જરાય જણાઈ આવતી નથી, તેથી લીટી વિષેની (યુકલીડની) વ્યાખ્યા ઘણી ખરી સાર્થક કરે છે. તેજપાળના દેવળના ઘુંમટની વચ્ચેની કારીગરીથી તો આડો આંક છે, તેના ઉપર પ્રત્યેક જોવા જનારનું લક્ષ લાગી રહે છે. કર્નલ ટૉડ એનું યોગ્ય વર્ણન કરે છે કે, "તેનું ચિત્ર આલેખતાં કલમ હારી જાય છે, અને અતિ ઘણો પરિશ્રમ "સહન કરી શકે એવો કારીગર હોય તેની કલમને પણ તોબાહ પોકરાવે છે," અને અતિ અલંકૃત પદ્ધતિની ગાથિક ઇમારતનો કોઈ શણગાર એની શોભાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી, એમ ખાતરીપૂર્વક કર્નલ લખે છે તે યોગ્ય જ છે. "તે અર્ધાં ખીલેલા કમળના ગુચ્છ જેવું દેખાય છે, તેનો કટોરા "જેવો વળેલો ભાગ, એવો પાતળો, એવો પારદર્શક અને એવો બારીકીથી "કોતરેલો છે કે, તે આંખને વિસ્મય પમાડીને સ્તબ્ધ કરી દે છે."[2] આ

૧ ફરગ્યુસનની "હાન્ડબુક આફ આર્કિટેકચર"ના પ્રથમ ભાગને પૃષ્ઠ ૬૯ મે તેઓનું વર્ણન કરેલું છે, અને તેમનાં ચિત્ર આપેલાં છે. વળી એ જ ગ્રન્થકર્તાનું "પિક્ચરેસ્ક ઇલસ્ટ્રેશનસ્ આફ એન્શિયન્ટ આર્કિટેકચર ઇન હિન્દુસ્થાન" એવા નામનું પુસ્તક છે તેમાં જૂવો.

૨ મી૦ ફરગ્યુસન તેજપાળના અને વસ્તુપાળના દેરાસર વિષે લખતાં કહે છે કે, "જે ધોળા આરસપ્હાણનું એ બનાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિન્દુના અતિ પરિશ્રમ "સહન કરનારા ટાંકણાવડે ફીત સરખી બારીકીનાં એવાં સુંદર આકાર આલેખન "કર્યાં છે કે તેનો ચિતારે કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાને કેટલાક કાળ અને કેટલાક પરિશ્રમ

દેરાસરોમાં કોરણી, નિર્જીવ સ્વાભાવિક વસ્તુઓનાં ચિત્રની કરી છે એટલું જ નહિ, પણ વળી સંસારવ્યવહારના દેખાવ, વ્યાપાર અને નૌકાશાસ્ત્રના પ્રયત્ન, અને રણક્ષેત્રના યુદ્ધનું આલેખન પણ કર્યું છે; અને આ ઠેકાણે બેધડક ખાતરી કરી આપી શકાય છે કે, પ્રાચીન કાળ વિષે અભ્યાસ કરનાર કોઈ આ કોરણી ઉપર પોતાનું જોઈયે તેટલું લક્ષ આપે તો તેનું મધ્ય સમયના હિન્દુસ્થાનની રીતભાતની ઘણી રમુજી બાબતોનું એટલું બધું જ્ઞાન વધે કે તેના એવા ભારે શ્રમનો બદલો વળી જાય.

આબુનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઋષ્યશૃંગનું છે, તેના ઉપર કર્નલ ટૉડ ચડ્યો તેના પ્હેલાં કોઈ યુરોપિયને ત્યાં પગ દીધો ન હતો. "પર્વતના શિખર "ઉપર હોઇયે ત્યારે આપણને ઘણું ઊંચું લાગતું નથી, તો પણ મારવાડનાં "મેદાનોમાં થઈને આપણે જેવા પાસે આવિયે ચિયે કે તે તેની તલાટીની "સપાટીથી સાતસેં ફીટ ઊંચો દેખાય છે. ઉપર ઠરી જઇયે એવો દક્ષિણનો "પવન વાય છે તેના સપાટામાંથી બચી જવાને સાવધાન પ્હાડી લોકો "એક ખરાબાને ઓથે પોતપોતાના કાળા કામળામાં લપેટાઈ જઈને ધરતી "ઉપર લાંબા થઇને પડે છે. દેખાવ ઘણો નવાઈભરેલો તેમ જ ભવ્ય છે. "વાદળિયો આપણા પગ નીચે થઇને સોંસરી નીકળી જાય છે. બહુ તેજથી "આપણને ઝાંઝવાં વળી જતાં અટકાવવાનો સૂર્યનો હેતુ હોય તેમ તે, વાદ-"ળની આરપાર પોતાનાં કિરણ પાડે છે. ચકી આણે એવી ઊંચાઈ ઉપર "આસપાસ એક ન્હાનો કોટ છે. તેની એક બાજુએ સુમારે વીસ ફીટ સમ-"ચોરસ એક ગુફા છે તેમાં યાત્રાળુને પામવાની જે મુખ્ય વસ્તુ વિષ્ણુ તેનો "અવતાર જે શ્રી દત્તાત્રય તેનાં એક પથ્થરની છાટ ઉપર પગલાં છે. બીજી "બાજુએ રામાનંદની પાદુકા છે. ત્યાં તે પંથનો એક ગોસાઈ રહે છે, તે ત્યાં "આગળ કોઈ આવે છે ત્યારે ઘંટ વગાડે છે તેને કાંઈ આપે છે ત્યારે બંધ "કરી દે છે. યાત્રાળુ લોકો ધૈર્ય ધરવામાં જયવંત થયા તેની નિશાની દાખલ "તેઓ આચાર્યની પાદુકાની આસપાસ પોતાના દંડ મૂકે છે તેનો ઢગલો ત્યાં

"વડે પણ હું શક્તિમાન્ થયો હોત નહિ." "પિક્ચરેસ્ક ઈલસ્ટ્રેશનસ આફ એનશિ-"યન્ટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિન્દુસ્તાન"માં લખ્યા પ્રમાણે.

તેના તાજા પુસ્તકમાં એ જ ગ્રન્થકારે હિન્દુના ઘુંમટ મધ્યેના કમળ અથવા લોલક વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે–"તેના આકારમાં પણ સામાન્ય રીતે એવી નાજુકાઈ "અને સૌંદર્ય છે કે તેવી ગાથિક કારીગરીમાં હોય એમ કદી ધારી પણ શકાતું નથી; "તે ઘુંમટના મધ્યમાં આરસપ્હાણ અથવા પાષાણના નક્શી બોધને બદલે સ્ફાટિકના "સ્તોકનો જાણે ગુચ્છો હોય નહિ એમ વિશેષ દેખાય છે."

"પડ્યો હતો. પર્વત ઉપર ઘણે ઠેકાણે અસંખ્ય ગુફાઓ જોવામાં આવે છે તે
"ઉપરથી પ્રાચીન સમયોમાં ભોંયરામાં વસતી હતી એમ જણાય છે; અને ત્યાં
"નવાઈ સરખાં ઘણાં ગોળાકાર બાકાં છે તે કેવળ તોપના ગોળાનાં બાકાંની
"સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. હું ત્યાંના એક એકાન્તવાસી તપસ્વી
"સાથે અજવાળું થતાં સુધી વાતો કરવામાં પડ્યો. તેણે મને કહ્યું કે ચોમા-
"સામાં જ્યારે વાતાવરણ સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે જોધપુરનો કિલ્લો અને
"લુણી નદીના ઉપર ભાલોતરા છે ત્યાં સુધીનું રણ અહિંથી દેખાય છે.
"અગર જો રહી રહીને સૂર્યનું તેજ પડતું હતું તેથી સીરોઈ ભણી વિસ્ત-
"રાયલી ભીતરીલની ખીણ અમે ઓળખી કહાડી; અને પૂર્વમાં લગભગ
"વીસ માઈલ ઉપર આરાવલીનાં વાદળની ટોપી પ્હેરેલાં શિખરોમાં અંબા
"ભવાનીનું પ્રસિદ્ધ દેરૂં અમે પરખી કહાડ્યું. તથાપિ ઉપરની વાત નાણી જોવાનો
"હવણાં સમય ન હતો. છેવટે સૂર્ય પોતાના પરિપૂર્ણ તેજથી બ્હાર નીકળ્યો,
"એટલે બધી શ્યામતા દૂર થઈ ગઈ, અને કાળા આસમાની રંગનાં વાદળના
"ઘુંમટની સાથે ઝાંખી સૂકી ધરતી મળી જવાથી ભાસ દેખાતો બંધ થવા
"લાગ્યો ત્યાં સુધી રણ ઉપર નજર ફરી વળી. ઉત્કૃષ્ટપણું બંધાવાને જે જોઇયે
"તે સર્વ હતું; અને શાન્તપણાને લીધે શોભા પાકે પાયે થઈ. જો દૃષ્ટિને
"હેઠળના અગાધ નીચાણમાંથી જમણી બાજુએ માત્ર અર્ધગોળ સુધી ફેર-
"વિયે તો જે પરમારના કિલ્લાની ઝાંખી પડી ગયેલી ભીંતો ઉપર સૂર્યનું તેજ
"હવે પરાવર્ત્તન પામતું નથી તે કિલ્લાનાં ખંડેર ઉપર જઈને તે ઠરે છે; અને
"ત્યાં આગળનું તાડનું ઝાડ, તેઓના નાશ ઉપર હસતું હોય તેમ, જે જાત
"પોતાનું રાજ્ય સદાકાળ નિભશે એમ ધારતી હતી તે જ જાતના ખંડેર થઈ
"ગયેલા દરબારની વચ્ચે, પોતાનાં વાવટા સરખાં પાંદડાં ફડફડાવે છે. જમણી
"બાજુએ જરાક આઘે દેલવાડાના ઘટાગુંમ થયેલા ઘુંમટ દેખાય છે; તેની
"પછવાડે, ગહન જંગલ આવી રહ્યું છે, અને જે મેદાનની સપાટી ઉપર
"વાંકીચૂકી ચાલતી કેટલીક નદિયો, પર્વતના ઉભા ખરાબા ઉપરથી પોતાનો
"આડો રસ્તો ચલાવે છે તે મેદાનના તાજ ઉપરથી સોયોની પેઠે ફૂટી નીકળતાં
"વિલક્ષણ શિખરો બધી બાજુએ તેઓને ટેકો આપે છે. આશમાની આકાશ
"અને રેતીવાળું મેદાન, આરસપ્હાણનાં દેવાલય અને હલકી જાતનાં ઝુંપડાં,
"ભભકાદાર જંગલ અને ખડબચડા ખરાબા, એ સર્વ એક બીજાથી ઉલટા
"ગુણનાં ત્યાં જણાઈ આવે છે."

ઋષ્યશૃંગથી ઉતરતાં તરત જ અગ્નિકુંડ અને અચળેશ્વરનું દેરૂં આવે છે, તે હિન્દુઓના કલ્પિત ઇતિહાસમાં બહુ પ્રખ્યાત છે: "અગ્નિકુંડ

"આશરે નવસેં ફીટ લાંબો, અને બસેં ચાળીશ ફીટ પ્હોળો છે, તેને
"નક્કર ખરાબામાંથી કોરી કુહાડીને તેમાં બહુ જ મ્હોટી છારો જડી
"લીધી છે. કુંડની વચ્ચે ખણ્યા વિનાની ગચ્છી રાખેલી છે તેના ઉપર
"જગદંબાના દેરાનું ખંડેર છે. એ કુંડની ઉત્તર ભણીના નાકા ઉપર પાંડ-
"વનાં ન્હાનાં દેવાલયોનો જથ્થો છે, પણ પ્હેલાંની પેઠે તે પણ ખંડેર
"થઈ ગયાં છે. પશ્ચિમ દિશાએ આબુના રક્ષકદેવ અચળેશ્વરનું દેવલ છે,
"તે વિશાળ નથી તેમ જ તેમાં કાંઈ કારીગરી નથી, પણ તેનામાં સ્થૂળ-
"પણાની સાદાઈ છે, તે ઉપરથી, તે પ્રાચીન છે એમ જણાઈ આવે છે. તે,
"ચોકના મધ્ય ભાગમાં છે, તેની આસપાસ ન્હાની દેયડિયો એવા જ આકા-
"રની કાળા પથ્થરની બાંધેલી છે. * * * સિરોઈના રાવ ભાણને જૈનના
"એક દેરાસરમાં ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું તેની છત્રી અગ્નિકુંડની છેક કોર
"ઉપર, દેરાસર ભણીની બાજુએ છે. એ રાણાને તેના કુળદેવના દેવાલય
"પાસે બાળ્યો હતો, અને સાથે તેની પાંચ રાણિયો સતી થઈ હતી. * * * *
"એ કુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમાર વંશની સ્થાપના કરનાર પરમારોના મૂળ
"પુરૂષનું દેવલ ખંડેર થઈ પડ્યું છે. તેમાં આદિપાળની મૂર્ત્તિ છે તે પાદ-
"સ્થળ સાથે સજ્જડ છે, તે અસલી પોષાકનો અને પૂર્વના યથાર્થપણાનો,
"અસલના વારાનો નમુનો છે. એ મૂર્ત્તિ ધોળા આરસપ્હાણની સુમારે
"પાંચ ફીટ ઊંચી છે, અગ્નિકુંડનું રક્ષણ કરવાને પરમાર ઉપજાવ્યા હતા
"તેમાં મહિષાસુર રાક્ષસ રાત્રિની વેળાએ આવીને આ પવિત્ર કુંડનું પાણી
"પી જતો હતો તેથી આદિનાથ તેને બાણ વતે મારતા હોય એવી ઢબમાં
"તેમની મૂર્ત્તિ બેસારેલી છે. * * * * અચળગઢ જવાને હું અગ્નિકુંડ
"મૂકીને આગળ ચાલ્યો; તેના ખંડેર થઈ ગયેલા બુરજો અમારી આસપાસ
"વિંટળાઈ વળેલા વાદળાની ધાડી ઘટામાં ઢંકાઈ ગયા હતા. આ જગ્યા
"ઉપર અમે ચડીને હનુમાન દરવાજે થઇને, એક વાર જેનો દબદબો હતો
"એવી જગ્યામાં પ્રવેશ કર્યો. આ દરવાજાને બે જબરા બુરજ છે તે
"કદાવર કાળા પથ્થરોના બનાવેલા છે, અને તે હજારો શિયાળાની ઋતુના
"વિકટ સપાટા લાગવાથી કાળા થઈ ગયા છે. બન્ને બુરજો મથાળે એક
"મેડાથી જોડાઈ ગયેલા છે, તે ચોકીનું સ્થાન છે. આ દરવાજામાં થઇને
"નીચેના કિલ્લામાં જવાય છે, તે કિલ્લાની તૂટી ગયેલી ભીંતો ઉપરના કઢંગા
"ચડાવ ઉપરથી જણાય છે. અહિં એક બીજો દરવાજો આવે છે, ત્યાં થઇને
"માંહલા કિલ્લામાં જવાય છે. આ દરવાજાના મ્હોં આગળ પારસનાથનું
"દેરાસર છે તે માંડુના એક શાહુકારે બંધાવ્યું છે, તે જીર્ણોદ્ધાર કરવાને

"યોગ્ય થઈ ગયું છે. ઉપરનો કોટ રાણા કુંભાનો કહેવાય છે. તેને જ્યારે
"મેવાડમાંથી નાસવું પડયું, ત્યારે તેણે, પરમારોએ ઘણા કાળથી તજી
"દીધેલા મોરચા ઉપર પોતાનો વાવટો ચડાવ્યો. તેણે આ અચળગઢના
"કિલ્લાની માત્ર મરામત કરાવી, બાકી તે અને બીજાં હલકાં કામ બહુ
"પ્રાચીન કાળનાં છે. આ કિલ્લામાં એક શ્રાવણભાદરવો એવા નામનું
"તલાવ છે. ચોમાસાના બે મુખ્ય મહિનાનું નામ આ તલાવને બરાબર
"છાજે છે, કેમકે, અર્ધો જુન મહિને વીતતાં સુધી પણ તેમાં પાણી ભરેલું
"હોય છે. પૂર્વ ભણીના ઘણા ઊંચા શિખર ઉપર પરમારોની ગઢીનાં ખંડેર
"છે; આ ઠેકાણેથી, ત્વરાથી ચાલતાં વાદળાંની આરપાર નજર પ્હોંચાડિયે
"તો, જે શૂરવીર જાતના પરમારોએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધ કર્યું હતું
"અને લોહીલોવાણ થઈ ગયા હતા તેઓનાં ખંડેર થઈ ગયેલા મહેલો અને
"વેદિયોનો આભાસ દેખાય છે."

રમુજ આપનાર આબુ અને અચળગઢને છેલ્લા રામરામ કરતાં પ્હેલાં, જે વંશના રાજાઓએ એટલાં બધાં વર્ષ સુધી તેઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે તે પરમાર વંશ સંબંધી થોડા શબ્દ બોલવા ઘટિત છે. કોટવાળી ચંદ્રાવતી તેઓની રાજધાની નગરી હતી. આબુ પર્વતની તલાટીથી સુમારે બાર માઈલ ઉપર, અને અંબા ભવાની તથા તારંગાનાં દેરાસરોથી એ કરતાં જરાક વધારે છેટે, જંગલથી ઘટાગુમ બની ગયેલો પ્રદેશ છે તેમાં, તેનાં ખંડેર આજે પણ જોવામાં આવે છે. જ્યાં નગર હતું તે જગ્યા ઉપર ઘાડી વનસ્પતિ ઉગેલી છે, તેના કૂવા અને તલાવ પૂરાઈ ગયાં છે; તેનાં દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે: અને તેનાં ખંડેરમાંથી આરસપ્હાણ નિત્યે લૂંટાય છે. એક વિશાળ મેદાનમાં તેના ભાગ્યાંતૂટ્યા ભાગ વિખરાઈ પડ્યા છે, તે ઉપરથી વિચાર કરતાં, તેનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમ લાગે છે; જ્યારે યૂરોપિયન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પ્રથમ આવી, ત્યારે, આરસપ્હાણોની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ ખંડેર ખોળી કહાડવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી તેનો ધનવૈભવ અને અતિ સૂક્ષ્મતા જણાઈ આવે છે. ધારાવર્ષના ભાઈ રણધીર પ્રલ્હાદનદેવે પ્રલ્હાદનપટ્ટણ અથવા પાલણપુર વસાવ્યું હતું તે પણ ચંદ્રાવતીના રાજવંશના તાબામાં હતું.

પરમારોમાં પ્રથમ [1]શ્રીધૂમરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયી, ધંધુક, અને

---

૧ આબુ પર્વત ઉપર દેલવાડામાં શ્રી આદિનાથનું દેરૂં છે, તેની જમણી બાજુની ધર્મશાળાની ભીંતમાં એક લેખ છે, તે સંવત્ ૧૨૬૭ ફાલ્ગુન વદિ ૧૦

ધ્રુવ ભટ્ટ હતા એમ લખવામાં આવ્યું છે. "તેઓ હાથિયોના ટોળા સમાન તેમના શત્રુઓથી અજિત શૂર પુરૂષો હતા." તેઓના પછી રામદેવ થયો,

સોમનો વીરધવલના સમયનો શ્રી સોમેશ્વર કવિનો રચેલો છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતીના રાજાની વંશાવલી નીચે પ્રમાણે ઉપજાવી શકાય છેઃ–

श्री धूमराजः प्रथमं बभूव भूवासवस्तत्र नरेंद्रवंशे ।
भूमीभृतो यः कृतवानभिशान्पक्षद्वयोच्छेदनवेदनासु ॥ ३३ ॥
धन्धुकध्रुवभटादयस्ततस्ते रिपुद्रयघटाजितोऽभवन् ।
यत्कुलेऽजनि पुमान्मनोरमो रामदेव इति कामदेवजित् ॥ ३४ ॥

इत्यादि.

વશિષ્ઠ મુનિના અગ્નિકુંડમાંથી
પરમાર નામનો પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તેના વંશમાં
શ્રી ધૂમરાજ ત્યાર પછી
ધંધુક
ધ્રુવભટ આદિ થયા ત્યાર પછી
રામદેવ
|
યશોધવલ (કુમારપાળનો શત્રુ માળવાનો રાજા બલ્લાલ હતો તેને માર્યો.)
|
ધારાવર્ષ (સં. ૧૨૨૦, ૧૨૩૭, ૧૨૪૫, ૧૨૬૫ ના લેખ છે. એણે કોકણના રાજાને જિત્યો.)
|
સોમસિંહદેવ (સં. ૧૨૮૭, ૧૨૮૯, ૧૨૯૨)
|
કૃષ્ણરાજદેવ (સં. ૧૩૦૦)

પ્રલ્હાદનદેવ, (પાલણપુર વસાવ્યું, સામંતસિંહ સાથે લડયો.) — ધારાવર્ષનો ભાઈ (યશોધવલનો પુત્ર)

ઉદયપુરના રા. રા. ગૌરિશંકર હીરાચંદ ઓઝાના મારા ઉપરના પત્ર ઉપરથી વિમળશાના મંદિરના લેખનો થોડો ભાગ નીચે આપવામાં આવે છેઃ—

" समजनि वीराग्रणी धंधुः ॥ ५ ॥
स भीमदेवस्य नृपस्य सेवाममन्यमानःकिल धंधुराजः ।
नरेशरोषाच्च ततो मनस्वी धाराधिपं भोजनरं प्रपेदे ॥ ६ ॥
प्राग्वाटवंशाभरणं बभूव, रत्नप्रधानो विमलाभिधानः ।
यस्तेजसा दुःसमयांधकारे, मग्नोऽपि धर्म्मः सहसाविरासीत् ॥ ७ ॥
ततश्च भीमेन नराधिपेन, प्रतापभूमिर्विमलो महामतिः ।
कृतोर्बुदे दंडपतिः सतांप्रियः प्रियंवदो नंदतु जैनशासने ॥ ८ ॥
श्रीविक्रमादित्यनृपाद्व्यतीते ऽष्टाशीति याते शरदां सहस्रे ॥ १० ॥"

તે જે વેળાએ કુમારપાળ ખરેખરી સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ચલાવતો હતો તે વેળાએ જે યશોધવલ આબુ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેનો પિતા થાય. યશોધવલને બે નામાંકિત પુત્રો થયા; ધારાવર્ષ અને પ્રહ્લાદનદેવ; તેમાંથી પહેલાનો શ્રીસોમસિંહદેવ નામે કુમાર અને ક્રમાનુયાયી થયો. ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં અણહિલવાડમાં બીજો ભીમદેવ જ્યારે મહારાજાધિરાજ હતો ત્યારે તે મહામંડળેશ્વર હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. સોમસિંહને કૃષ્ણરાજદેવ કરીને કુમાર હતો.

ધારાવર્ષના કુમારના રાજ્યમાં પરમારોએ નાદોલના ચોહાણોને માર્ગ આપ્યો. તે માંહેલા એક લુંડ અથવા લુણિગ પુરૂષે (ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૨) ત્યાંના મંડલિકને મારીને આબુનું રાજ્ય લઈ લીધું એવું વિમળશાહના[1] દેરાસરના લેખમાં છે. લુણિગનો કુંવર તેજસિંહ કરીને હતો, તેના કુંવરનું નામ કાન્હડદેવ હતું અને તેના પૌત્રનું નામ સામંતસિંહ હતું એવું વસિષ્ઠના દેરાના

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંવત્ ૧૦૮૮ માં વિમળશાહે દેવાલય બંધાવ્યું ત્યારનો આ લેખ છે. આ વિમળશાહ પ્હેલા ભીમદેવનો આબુનો દંડપતિ હતો. આ પછીનો વિમળશાહના દેરાનો લેખ છે તે તેના જીર્ણોદ્ધારનો છે.

૧ ફાર્બસ સાહેબને આ લેખનો સંવત્ વાંચવામાં ગુંચવારો પડ્યો છે. એમની પાસે જે નકલ હતી તેમાં,

"वसु (૮) मुनि (૭) कर (૨) शशि (૧) वर्षे"=૧૨૭૮ (ઈ. સ. ૧૨૨૨) છે. આ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૨૨૨ લખવામાં ભૂલ થઈ છે; કેમકે ઉદયપુરના રા. રા. ગૌરિશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ આબુ ઉપર જઈને એ લેખ જોયો છે. તેઓએ મને લખી જણાવ્યા પ્રમાણે

"वसु (૮) मुनि (૭) गुण (૩) शशि (૧) वर्षे"=૧૩૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૨) સો વર્ષના અંતરની ભૂલ જણાઈ આવી છે.

અચળેશ્વરનો લેખ અને વિમળશાગના દેરાનો લેખ મેળવતાં વંશાવલી નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

અચળેશ્વરના લેખમાં જે નામ છે તેઃ—	વિમળશાહના દેરાના લેખમાં જે નામ છે તેઃ—
૧ आल्हण	૧ आसराज
૨ कीर्तिपाल	
૩ समरसिंह	समरसिंह
૪ उदयसिंह	
૫ मानसिंह	
૬ प्रतापसिंह	प्रतापमल्ल
૭ बीजड	बिजड
૮ { लूणिग–लुंढिग लुणवर्मा–लुढागर }	{ लूणिग–लुंढ लुंभो
लुंढाप.	तेजसिंह.

ર. ઉ.

(ઈ૦ સ૦ ૧૩૩૮) લેખમાં લખ્યું છે, અને કાન્હડદેવને ચંદ્રાવતીનો રાજા કરીને લખ્યો છે. નાદોલના ચોહાણ વંશની દેવડા રજપૂતની શાખાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે રાવ લુંભો આબુ અને ચંદ્રાવતી જિત્યો, અને બારૈલીના ગામ આગળ લડાઈ થઈ તે વેળાએ પરમારોનું રાજ્ય તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, "એ લડાઈમાં અગનસેનનો કુંવર મેરતુંગજી પોતાના સાતસેં સગા સહિત માર્યો ગયો." આ આધાર પ્રમાણે છેલ્લી લડાઈ ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં થઈ, તેમાં ચંદ્રાવતી દેવડા ચોહાણોને તાબે થઈ; અને આબુ તો તેના પ્હેલાં સાત વર્ષ અગાઉ તેઓએ જિતી લીધો હતો. આ સમયમાં ચોહાણોએ રૂહેતાં રૂહેતાં "પરમારોની કનિષ્ટ પક્ષની જમીદારી ઓછી કરવા માંડી; અને પ્રત્યેક જિત થતી "ગઈ તેમ એકેકી નવી શાખા વધવા લાગી; એ માંહેલી કેટલીક તો તેઓના "મુખ્ય ધણિયોના આશરા વિનાની થયાથી, તેઓના વંશજ, જેવા કે, માદાર "અને ગિરવર ઠાકોરો જેવા તો તેના પ્રતિપુરૂષોને ઓછું નમવા લાગ્યા."

આબુ ઉપરના એક બીજા લેખમાં એવું છે કે, ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૪ માં અણહિલવાડમાં જ્યારે સારંગદેવ રાજા હતો, ત્યારે વિસલદેવ અરાડસેં મંડલનો સુબો હતો; અને તેનું સ્થાન ચંદ્રાવતીમાં હતું. આ વિસલદેવ અણહિલવાડના રાજાનો માત્ર કામદાર હશે અને પરગણાની સત્તા થોડા દિવસ તેને સ્વાધીન હશે. એમ ધારી શકાય છે કે જ્યારે ચોહાણોએ હુમલો કર્યો ત્યારે સારંગદેવે પોતાની ફોજ વડે પોતાના પટાવતોનો તકરારી પ્રદેશ (મુલ્ક) સ્વાધીન કરી લીધો હશે. વળી એક બીજો લેખ છે તે ઉપરના લેખ સાથે મળતો આવે એવો નથી. અચળેશ્વરના દેરાના એક લેખમાં (ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૧) એક બીજો લુંઢ દેવ લખેલો છે, તે સામ્ભરના ચોહાણ વંશનો હતો. તેના પૂર્વજનાં નામ પ્રથમના લુંડ અથવા લુણિગનાથી કેવળ જૂદાં જ છે. "તેણે ચંદ્રાવતીનું પરગણું અને રળિઆમણો અર્બુદ પર્વત મેળવી લીધો," અને અચળેશ્વરની સમક્ષ પોતાની અને પોતાની સ્ત્રીની મૂર્ત્તિઓ બેસારી.

આ વચ્ચેનું આડું કથન કરીને અમે હવે વાઘેલાની વાત લખવાનું પાછું જારી કરિયે છિયે. વીરધવલના કુમાર વિસલદેવ વિષે થોડું જ જાણવામાં છે, એમ લખાઈ ગયું છે. ભાટ લોકોની કથા એવી છે કે, એ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં દુકાળ[1] પડ્યો તે મટાડવામાં એ સાધનભૂત[2] હતો, અને

૧ પંદરોતરો દુકાળ (૧૩૧૫) ક્હેવાતો હતો તે વેળાએ કચ્છમાં ભદ્રેશર તાલુકો હતો, તે જગડુશાહ નામના વાણિયાને વેશાવટ પેટે આપ્યો હતો તેથી જે માગે તેને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડી તેણે વસાઈના જીનમસાહનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ર. ઉ.

૨ પાટણના રાજા વિસલદેવનું નામ ડભોઈ સાથે જોડાયલું છે, તે વિષે ફાર્બસની ઓરિએન્ટલ મેમ્વારની પ્હેલી આવૃત્તિના બીજા ભાગને ૩૩૫-૭ મે પૃષ્ઠે જુવો.

એણે વિસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડભોઈનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા મરામત કરાવી.

દેવપટ્ટણના સોમનાથના દેવલમાં એક લેખ ઈ૦ સ૦ ૧૨૬૪ ની સાલનો છે, તેમાં રાજાને મહારાજાધિરાજનાં સર્વ વિશેષણ જોડેલાં છે. "પરમેશ્વર, ભટાર્ક, શ્રીચૌલુક્ય, ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્ અર્જુનદેવ." વાઘેલા વંશના દસોદી બારોટ પોતાની વહી ઉપરથી કહે છે કે, અર્જુનદેવ વિસલદેવની પછવાડે ગાદિયે બેઠો હતો; પણ તેના રાજ્યમાં શા બનાવ બન્યા તે વિષે કાંઈ કોઈ લખતા નથી. તેણે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કર્યું અને તે શિવમાર્ગી હતો એમ જણાય છે. જે અગણિત રાજાઓ તેની આણ માનતા હતા તેમાં રાણક શ્રીસોમેશ્વરદેવ, સો વશા ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા; અને ચાવડા ઠાકોરો પાલુકદેવ, રામદેવ, ભીમસિંહ અને બીજાઓનાં નામ છે. તેનો મહામાત્ય શ્રીમલ્લદેવ હતો, અને બીજા મુસલમાન કારભારી તેને હતા, જેવા કે વેલાકુલનો હુરમઝ, અને નાખુદા નુરુદીન ફીરોજનો દીકરો, ખોજા ઈબ્રાહિમ; પણ "નાખુદાના" પદથી આપણે તેના અધિકારની કલ્પના કરી શકિયે તે સિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાઈ આવતું નથી; તેમ જ હિન્દુ રાજાના હાથ નીચે રાજ્યના નોકર તરીકે ગૂજરાતમાં આવવાનું તેઓને શું કારણ ઉત્પન્ન થયું હશે તે પણ કાંઈ જણાતું નથી.[1]

વાઘેલાઓના ભાટ, અર્જુનદેવ વિષે લખ્યા પછી લવણરાજનું[2] નામ

---

૧ આ લેખનું ભાષાન્તર આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, આ સમયમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ થયો હતો. તેઓ વ્યાપાર અર્થે પણ આવતા હતા, તે પ્રમાણે ઈરાની અખાત માંહેલા ઓર્મઝ બંદર(વેલાકુલ)નો રહેવાશી નાખુદા નુરૂદીન પિરોજ–જેના બાપનું નામ ખોજા નાખુદા અબુ ઈબ્રાહિમ હતું, તે આવ્યો હતો. તેણે સોમનાથ પાટણમાં એક મસ્જીદ બંધાવા માટે ભોંય વેચાતી લીધી, તે વેળાએ ત્યાંના મહાજનના આગેવાન–બૃહત્પુરૂષ (એટલે મોટા સભાવિત માણસ–મહાજન) ઠક્કર શ્રી રામદેવ, પલુગિદેવ, રાણાશ્રી સોમેશ્વર દેવ, ઠક્કર શ્રી ભીમસિંહ તથા રાજ૦ શ્રી છાડાની સમક્ષ એ ધરતી લેવાઈ હતી, તેથી તેમને એ કામના સાક્ષીભૂત ગણ્યા છે. ર. ઉ.

૨ રાજ્યવંશાવલી એવા નામની હસ્તલિખિત એક પ્રતિનો ઉતારો અમારી પાસે છે; તેમાં લખે છે કે:–"વીરધવલ વર્ષ ૧૨ રાજ્ય. સં. ૧૩૧૧ તેજપાળ વસ્તુ-
"પાલ હવા, વીરધવલ પાટે રાજા વીસલદે હવા. તિણે વીસલનગર વસાયો, ડભોઈનો
"ગઢ કરાવ્યો તેહ નહી પૂર્વે પોલે નવ કોડિ, નિવાણું લાખ નવ હજાર નવસો ને નવાણું
"ટકા ખર્ચ્યા. સં. ૧૩૨૭ વર્ષે અર્જુનદેવ વર્ષ ૩ રાજ્યં, રાજા લવણ વર્ષ ૪ રાજ્યં.

આપે છે, પણ તેનું નામ બીજા લેખમાં આવતું નથી, અને તેને વિષે ભાટ લોકો પાસે વિશેષ વર્ણન આપવા જેવું પણ નથી; તેના પછી [1]સારંગદેવ આવે છે, તેને આબુના લેખમાં (ઇ. સ. ૧૨૯૪) અણહિલવાડનો રાજા કરીને લખ્યો છે, અને તેના હાથ નીચે વીસલદેવને ચંદ્રાવતીનો મંડળેશ્વર લખ્યો છે. સારંગદેવની પછી કર્ણ વાઘેલો, અથવા ઘેલાના ઉપનામથી જે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે અણહિલવાડના હિન્દુ રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા થયો.[2]

પ્રકરણ ૧૫.

રાજા કર્ણ વાઘેલો.

અણહિલવાડના નાટકની સમાપ્તિનો દેખાવ હવે ભજવી બતાવવાનો છે. ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૬ માં અલાઉદ્દીન ખિલજિ, પોતાનો પાદશાહ અને જે તેનું ભલું કરનાર હતો તથા તેનો કાકો થતો હતો તેને મારી નાંખીને તે વૃદ્ધ માણસની પછવાડે પોતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો; અને પોતાના નામથી લોકોની પાસે ખુતબો પઢાવાનું જારી કરીને, ઘાતકીપણાથી અને ખુનરેજીભરેલી રીતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો; તેમાં દ્રવ્ય અને સત્તા આગળ ઉપર તેને એટલાં બધાં મળ્યાં કે હિન્દુસ્થાનની ગાદી ઉપર તેના પ્હેલાં, જે રાજા બેઠા હતા, તેમાંથી કોઈને પણ તેના જેટલાં મળ્યાં ન હતાં, અને મહમૂદ ગજનવિયે તેની દશ[3] અશ્વારિયોમાં જેટલું ધન મેળવેલું લખે છે, તે કરતાં પણ તેનું ધન બહુ વધારે હતું. મિરાતે અહમદીનો કર્ત્તા ક્હે છેઃ—"ખુદાની એવી ઇચ્છા થઈ કે પેગંબરની શરિયત અને "દીન બધે પ્રસિદ્ધ કરવો. જે જાતના લોકો વિષે પછવાડે લખવામાં આવ્યું "છે તેમની સત્તા અને રાજ્યનો છેડો આવ્યો છે, અને આપણી ખુબીવંતી

"સારંગદેવ વર્ષ ૩ રાજ્યં. સં. ૧૩૩૭ વર્ષે લઘુ કર્ણ ગહિલડી વર્ષ ૬૦ રાજ્યં." વીરધવલ પછી પ્રતાપ મલ્લ થયો છે એ વાત આમાં નથી ર. ઉ.

૧ ઉપરની હકીક્ત જોતાં સારંગદેવનું રાજ્ય સં. ૧૩૩૪ થી ૧૩૬૭ સુધીનું થાય પણ સારંગદેવ ૧૩૫૩ સુધી હતો. તેના સમયનો કચ્છ માંહેલા રાપર ખોખરાનો લેખ સંવત્ ૧૩૩૨(ઈ. સ.)નો મળી આવ્યો છે; તેમ જ સંવત્ ૧૩૫૦ ઈ. સ. ૧૨૯૫નો આબુનો લેખ અને સંવત્ ૧૩૪૩ ઈ. સ. ૧૨૮૭ ના લેખથી પણ એ લખવું અપ્રમાણ ઠરે છે. આ સમયે તેનાં મહામાત્ય મધુસુદન હતો. લઘુ કર્ણનાં ૬૦ વર્ષ વિષે પણ "આઠ"ને બદલે "સાઠ" લખવાની ભૂલ થયાની આશંકા લેઈ શકાય છે. ર. ઉ.

૨ વાઘેલા વિષે ભાષાન્તર કર્ત્તાનો વધારો, જુવો રાસમાળાપૂર્ણિકામાં પરિશિષ્ટ.

૩ સત્તર. ર. ઉ.

"કલમો અને ખરા દીનના ચલાવનારાઓને તાબે તે થયું છે તે એટલા
"માટે કે સૂર્યની પેઠે, કાફર લોકના અંધારાવાળા દેશમાં જે દીન ખોટું
"કરવાને મના કરે છે તે દીનનું અજવાળું ખરા ચળકાટથી પ્રકાશ પામે;
"અને આપણે તે દીનના ફરમાનને તાબે થવાથી અને સાચાઈભરેલી
"કલમો (કલમે ઉલહક) જાહેર કરવાથી લોકોને ભૂલના ભયંકર મેદાનમાંથી
"પાછા ફેરવિયે અને તરીકતના ઉંચા માર્ગ ઉપર દોરી જઈયે."

ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૭ ના પ્રારંભમાં ગૂજરાત ફરીને જિતી લેવા સારૂ અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલપખાનને[૧] તથા પોતાના વજીર નુસરતખાન ઝાલેસરીને ફોજ આપીને મોકલ્યા, તેઓએ દેશ ઉજ્જડ કરીને વનરાજના નગરમાં ફરીને મુસલમાની પ્હેરેગીર મૂકીને તે કબજે લીધું; અને ત્યાંનો રાજા કર્ણ વાઘેલો દક્ષિણ માંહેલા દેવગઢના યાદવી રાજા રામદેવને આશ્રયે તેઓના આવતાં પ્હેલાં જતો રહ્યો.

રાજ્ય મેળવવાના લોભ આગળ, મુસલમાન હલ્લા કરનારાઓને પોતાનું ધ્યાન આપવાને એ કરતાં કંઈ બીજા કારણની જરૂર હોય નહિ. પણ હિન્દુના ભાટો રાજ્ય સંબંધી મ્હોટી વાતને ઘર વિષેનું ખાનગી કારણ લાગુ પાડી દેવાને આનંદ પામે છે. તેઓએ હાલના પ્રસંગને માટે પણ નીચેની વાત લખી રાખી છે:—"કર્ણ વાઘેલાને માધવ અને કેશવ કરીને બે પ્રધાન હતા.
"તેઓ જાતના નાગર બ્રાહ્મણ હતા, અને વઢવાણની પાસે હજુ સુધી જે
"માધવ કૂવો છે તે તેમણે બંધાવ્યો હતો. માધવની સ્ત્રી પદ્મિની[૨] હતી
"તેને તેના ધણીની પાસેથી રાજાએ લઈ લીધી, અને કેશવને તેણે ઠાર કર્યો.
"માધવ પોતાના ભાઈના મરણને લીધે અલ્લાઉદ્દીનની પાસે દિલ્હી ગયો,
"અને મુસલમાનોને તેડી લાવ્યો. આ વેળાએ ગૂજરાત માંહેલાં શહર અને
"નગરના દરવાજા દાહાડે બંધ રાખતા હતા. નગરના કિલ્લાની માંહે ઢોર
"ચરાવતા હતા, અને જ્યારે લડવું હોય ત્યારે લડી શકાય એટલા માટે
"લોકો બોકાની ભીડીને તૈયાર ર્‌હેતા હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૦[૩]ના વર્ષમાં
"તુર્ક લોકો ગૂજરાતમાં પેઠા. માધવે અલ્લાઉદ્દીનને ત્રણસેં ને સાઠ (કચ્છી)
"ઘોડા[૪] નજર કર્યા, અને તેણે દેશનો કારભાર મેળવી લીધો. અલપ-

૧ મિરાતે અહમદીમાં એનું નામ ઉલુઘખાન લખીને જણાવ્યું છે કે જે ગુજરાતમાં અલપખાનના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. ૨. ઉ.

૨ પૃષ્ઠ ૨૦૮ની ટીપ જુવો.

૩ પ્રબંધચિન્તામણિ પ્રમાણે ૧૩૦૪ ઈ. સ. થાય છે. ૨. ઉ.

૪ જેમ કચ્છનાં ઘોડાં વખણાય છે, તેમ કાઠિયાવાડની ઘોડિયો પણ વખણાય છે.

"ખાનને લશ્કરી ખાતાનો સૂબો ઠરાવ્યો હતો. તેના તાબામાં એક લાખ "ઘોડેસ્વાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ અને જેના મ્હોં આગળ "ડંકો થવાને પરવાનગી મળેલી એવા પીસતાળીસ ડંકાપદવિધારક તેની સાથે "હતા. તેણે વાઘેલાઓ પાસેથી ગુજરાત લીધું."

કર્ણ રાજા છૂટે હાથે નાઠો, તે વેળાએ તેને તેની રાણિયો, બાળકો, હાથી, સરસામાન, અને ભંડાર એ સર્વ મૂકીને નાસવાની અગત્ય પડી હતી, તેથી તે બધુંએ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. હિન્દુઓની જાતના અને ધર્મના શત્રુઓએ જે રાણિયો[1] કેદ કરી લીધી હતી તેમાં કૌલા દેવી પણ હતી,

કાઠિયાવાડમાં નીચે લખેલે સ્થળે નીચે લખેલી જાતની ઓળખાતી ઘોડિયો થાય છે-

ઢસામાં "માણકી" અને "વાગલી."
ગઢડામાં "ચમરઢાલ."
બાડલામાં "મલ" અને "પતી."
ચોટીલામાં "ચાગી."
પાલિયાદમાં "હરણ."
બાડલીમાં "તાજણ."
જસદણમાં "રેડી" અને "ભૂતડી."
જેતપુરમાં "જબાદ."
ભીમોરામાં "કેસર," "મોરાણ" અને "આખડિયાલ."
મૂળી મેવાસામાં "બેરી."
ચૂડામાં "ઓદલી."
ગોસલમાં "ફૂલમાલ."
મૂળી તાબાના સોમીસરમાં "રેશમ."
ધંધુકા તાબાના બગડમાં "વાંદરી"
પાટડી તાબાના ખેરવામાં "લાખી."
ગોંડલ તાબાના દરવામાં "લાશ."
બાબરામાં "ઢેલ."
જુનાગઢમાં મોણિયામાં "હીરાલ"
હળવદમાં "રામપાસા."
લીંબડીમાં "લાલ."
ભાવનગર તાબાના ગુંદરણમાં "મની."
લખતરમાં "સીંગાળી."
ધાંધલપુરમાં "લખમી."

[1] કર્ણની બે રાણી ત્યાં નહિ હોવાથી બચી ગઈ હતી: ૧ રાણી અમરકુંવરબા-કચ્છના કેરકોટના જાડેજા દેસલજીનાં પુત્રી, જેમને રાણીપદની જીવાઈમાં સરધાર અને ૬૫૦

"તે તેની બુદ્ધિ, સુંદરતા અને સુલક્ષણને લીધે હિન્દુસ્તાનની શોભા ગણાતી હતી." તેને સુલતાનના જનાનખાનામાં દાખલ કરી દીધી, અને તે તેના દેશને અને તેના કુટુંબને અધિક દુઃખનું કારણ થઈ પડી. અલપખાન તથા તે વજીર ખંભાત લુંટવાને ચાલ્યા. તે વેપારિયોનું ભરેલું અને દ્રવ્યવાન્ શહર હતું, તેથી તેમને ઘણી જ લૂંટ મળી. અહિંથી નુસરતખાને ખંભાતના એક વ્યાપારીના દેખાવડા ગુલામને જોરાવરીથી લઈ લીધો. તે ગુલામ પછવાડેથી સુલતાનની પ્રીતિ સંપાદન કરી લઇને મલેક કાફૂરને નામે ઘણે ઉંચે દરજે ચઢ્યો. મહમૂદની ગજનવીના પછી સોમનાથનું લિંગ જે ફરીને સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તેનો આ ફેરે પણ નાશ કરવાને મુસલમાન લોકો ચૂકયા હતા.[1] (ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૦)

ગામ મળ્યાં હતાં, તેથી તેઓ પોતાના પુત્ર વીરસિંહને લઈને પોતાના પિયરમાં રહ્યાં હતાં.

૨ રાણી તાજકુંવરબા ભટ્ટી, જેસલમેરના ગજસિંહજીનાં કુંવરી પોતાના કુંવર સારંગદેવને લઈને ભીલડી રહ્યાં હતાં, રાણીપદની જીવાઈમાં મારવાડની પાસે ભીલડી તથા ૬૫૦ ગામ તેમને મળ્યાં હતાં. જુઓ વાઘેલા વૃત્તાન્ત પરિશિષ્ટ.

૧ દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરે વાઘેલા રાજા કર્ણને જિતીને અણહિલપુર પાટણ સર કર્યા પછી લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડિયો થઈ, અને તે ગૂજરાત કાઠિયાવાડના જૂદા જૂદા ભાગ સર કરવામાં રોકાઈ હતી. તેમાંની એક ટુકડિયે મોઢેરાને ઘેરો ઘાલી કબજે કર્યું, તેનું વર્ણન શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

"અલપખાનનું સૈન્ય મોઢેરા ઉપર આવ્યું, અને શહરને ઘેરો ઘાલ્યો. મોઢ બ્રાહ્મણો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા. આ યવનો આપણા તીર્થનો ભંગ કરશે એવું જાણીને ક્રોધાવેશથી તેઓ યુદ્ધ કરવા સામા થયા. એ બ્રાહ્મણો ધનુર્વેદ, અને ષટ્ત્રિંશ દંડાદંડીયુદ્ધ શાસ્ત્ર, ચતુઃષષ્ઠીકળામાં પારંગત હતા. એમની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવો સમર્થ યોદ્ધો કોઈક જ હશે. ચાવડા વંશના સ્થાપક વનરાજ રાજાને ગૂર્જર દેશની પાટે એમણે જ (એમના જ પૂર્વજોએ) સ્થાપ્યો હતો. મોઢેરા બ્રાહ્મણોની છ જાતિ છે, તેમાંની એક જેઠીમલ નામની જાતિ છે; તેઓ પાંડવ જેવા મહા બળવાન્ મહારથી અને અતિરથી હતા. મુસલમાનોની સેના મોઢેરા પુર ઘેરવા આવે છે એવું જાણીને સો બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં કુટુમ્બ, પશુ, ધન, ધાન્યાદિક વિકટ વનમાં પ્હોંચાડી દીધું હતું. પછી તેઓ એકમતે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા હતા. એ મોઢેરા પુર અને તેની નીચે બીજાં છપ્પન ગામ એ બ્રાહ્મણોનાં હતાં. માંડવ્ય ગોત્રનો વિઠ્ઠલેશ્વર વિપ્ર હતો તે સર્વ બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય હતો અને સો તેના કહ્યામાં રહેતા. તે બાણવિદ્યામાં બહુ કુશળ હતો. તેના મુખીપણા નીચે સઘળા બ્રાહ્મણો ઢાલ, તરવાર, ધનુર્બાણાદિક શસ્ત્ર સજીને શહરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. દીવાળીના દિવસથી તે હોળી લગી શહરને ઘેરો

ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૪ ના વર્ષસુધી ગુજરાતના કામકાજ સંબંધી કંઈ વધારેલું નથી, પણ એવું લખેલું છે કે, તેવામાં અલપખાનને તે દેશનો ફરીને સૂબો ઠરાવ્યો હતો, અને ત્યાં તેને મ્હોટી ફોજ આપીને મોકલ્યો હતો. મિરાત અહમદીનો કર્ત્તા લખે છે કે "તેણે અણહિલવાડમાં ધોળા આરસ-
"પ્હાણની[1] જુમા મસીદ બાંધી તે આજ સુધી રહેલી છે, તેમાં એટલા બધા
"થાંભલા છે કે ગણનારને ભૂલ પડ્યા વિના રહે જ નહિ. એવું લખેલું છે
"કે તે એક મૂર્ત્તિનું દેવળ હતું અને તેમાં ફેરફાર કરીને તેનો મસીદનો
"આકાર કરી દીધો છે; પણ ટુંકમાં એટલું જ કે તે ચમત્કારિક અને ભવ્ય
"ઇમારત છે, અને હાલ વસ્તીથી છેટે છે તોય પણ તે વેળાએ નગરના
"મધ્ય ભાગમાં હતી."

કાફૂર નામના ખંભાતના જે ગુલામને એક હજાર દિનાર માટે વેચાતો લીધો હતો, પણ હમણાં તો તે બાદશાહનો માનીતો અને ઉમરાવોને અદે-

---

રહ્યો અને તેમણે પોતાનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું. બાદશાહી સેનાના ઘણા માણસો બ્રાહ્મણોને હાથ મારયા જવાથી ઘેરાના માણસો ઓછા થયા તેથી, નુસરતખાને બીજા માણસો વધારવાને લખ્યું ત્યારે માધવ મંત્રિયે અલપખાનને કહ્યું:—"બ્રાહ્મણો સાથે
"યુદ્ધ કરવું એ રાજ્યધર્મથી ઉલટું છે. તમે તેમને જિતશો તેથી તમારી મ્હોટી આબરૂ
"વધવાની નથી; લડાઈ લાંબી ચલાવવી એ રાજાઓ સાથે જ શોભે." એ ઉપરથી અલપખાંએ માધવ પ્રધાનને ત્યાં જઈ સમાધાની કરવાની આજ્ઞા આપી તે ઉપરથી તેણે ત્યાં જઈ બાદશાહી સૈન્યને થયેલ ખર્ચ પેટ પાંચ હજાર સોનૈયા બ્રાહ્મણો પાસેથી લેવા ઠરાવ્યા અને બ્રાહ્મણોએ તે આપ્યા. પ્રધાન માધવ પાટણ ગયા પછી મુસલમાનો બ્હાનું કહાડીને ફાગણ શુદ્ધિ ૧૫ ને રોજે સૂર્યાસ્ત સમયે મોઢેરા પુરમાં પેઠા. ત્યારે શહેરમાં પેસતાં બ્રાહ્મણોએ અટકાવ્યા. તે પરથી હથિયાર છૂટયાં, ભારે લડાઈ જામી ઘણા યવનો અને બ્રાહ્મણોનાં માથાં કપાયાં. છેવટે વિઠુલેશ્વર સહિત બ્રાહ્મણોનો પાછો પગ થયો. તેઓ મધ્ય રાત્રિયે મોઢેરા પુર છોડીને નાઠા તે સાબ્રમતીનાં કોતરોમાં જઈ ભરાયા. મુસલમાની ફોજે ઘરો ખોદીને ધન લૂંટી લીધું. મોઢેરાનો કોટ અને દેવાલયો પાડી નાંખી નગર બાળ્યું. મોઢેરા અને તેના તાબાનાં ગામો ખાલસા કર્યાં. લોકોને વટાળી મુસલમાન કર્યા. ત્યાંના નાઠેલા મોઢ બ્રાહ્મણો જુદે જુદે સ્થળે જઈ રહ્યા છે. સમાધાની થવા માટે વિઠુલેશ્વરને પાદશાહ તરફથી તેના નિર્વાહ માટે કેટલોક ગ્રાસ બાંધી આપી, લૂંટેલું ધન લઈ મુસલમાનો અણહિલવાડ ગયા. આ વાત મોઢ બ્રાહ્મણોના ગ્રન્થમાં લખી છે." ર. ઉ.

[1] આ આરસપ્હાણ પ્રથમ અજમેરથી મંગાવેલા હતા અને તેનાં દેવળ આદિ બંધાવેલાં હતાં; તેમાંથી અમદાવાદ જ્યારે રાજધાની થઈ ત્યારે ત્યાં વાપરેલા આરસપ્હાણ ઘણાખરા પાટણથી ઘણી મહેનતે ખોદાવી લીધેલા હતા. એમ મિરાતે અહમદિયા લખે છે. ર. ઉ.

ખાઈ કરવા જેવો થઈ પડ્યો હતો. તેને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૬ માં "મલેક નાયબ"નો ખિતાબ આપ્યો અને પ્રખ્યાત કામદારોવાળી એક સેના કે જેના ભાગ્યમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો દેશ જિતી લેવાનું લખેલું હતું તેનો સેનાપતિ ઠરાવ્યો. બીજા પ્રાન્તના સૂબાઓને પણ દક્ષિણની જિત કરી લેવામાં સામેલ રહેવાને સૂચના કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના સૂબેદાર અલપખાનને પણ હુકમ થયો હતો. કૌલા દેવી જે અલ્લાઉદ્દીનની માનીતી બેગમ થઈ પડી હતી, તેના જાણવામાં આ ચડાઈની વાત આવી ત્યારે તે સુલતાનની પાસે ગઈ, અને તેના ગુલામ પાસેથી એક કામ કાઢી લેવાની તેને પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું કે હું કેદ પકડાઈ તેના પ્હેલાં મારા રજપૂત ધણીના પેટની મારે બે કુંવરિયો હતી. તેમાંથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મ્હોટી તો મરણ પામી છે, પણ દેવળ દેવી કરીને જે ન્હાની છે તેને મારાથી વિખુટી પાડી ત્યારે તે માત્ર ચાર વર્ષની હતી, માટે મારા ઉપર મહેરબાની કરીને સરદારોને એવો હુકમ આપો કે દેવળ દેવીને શોધી ક્હાડીને દિલ્હી મોકલાવી દે. મલેકનાયબ કાફૂરને સુલતાને તે પ્રમાણે હુકમ કર્યો, એટલે તેણે આવીને સુલતાનપુર મુકામ કર્યો, અને દુખિયારો કર્ણ રાજા જે નાસીને બાગલાણ ગયો હતો ત્યાં તેને ક્હાવ્યું કે દેવલદેવી કુંવરીને અમારે સ્વાધીન કરો, નહિ તો અમારી ફોજ સામા લડવાને તૈયાર થાઓ. રજપૂતને પોતાની પ્રિય પુત્રી હલકે ઠેકાણે આપવામાં દિલમાં દુઃખ લાગે ખરૂં, તોય પણ માથે આવી પડે, એટલે જ્યારે "આકાશમાંથી અગ્નિનો "વર્ષાદ વરસે, ત્યારે બાપે પોતાનાં બાળકોના સાધનથી પોતાનું રક્ષણ કરવું," એ દિલગીરીભરેલી ક્હેવત પ્રમાણે કરવું પડે, પણ તેમ કરવાનો હજી સુધી ખરેખરો સમય આવ્યો ન હતો. ભીમદેવના વંશનો, સિંહહૃદયી સિદ્ધરાજનો ખરેખરો ક્રમાનુયાયી એવો જે કર્ણ રાજા, તે પોતાની સર્વ પ્રકારની દુર્દશામાં પોતાની જાતિની લાજ રાખી રહ્યો, અને ઉપર પ્રમાણેની માગણી કોઈ પણ સાધનથી કબૂલ કરે એમ બન્યું નહિ. કાફૂરને લાગ્યું કે ઘાયલ થયેલા સિંહની પેઠે શત્રુની સામે મુખ કરનારા અણહિલવાડના ભાગ્યહીણ રાજાને ધમકી આપવાથી કંઈ ફળ થવાનું નથી તેથી તેણે પોતાની કૂચ જારી રાખી, અને અલપખાનને આજ્ઞા કરી કે ગૂજરાતની ફોજ લઈને ધારેલી ઈચ્છા પૂરી કરવાને સારૂ તમારે બાગલાણના પર્વત ભણી પ્રયાણ કરવું.

અલપખાનના સામો કર્ણ રાજા થયો. તેણે બે મહિનાની મુદત સુધી જીવની દરકાર કર્યા વિના શૂરવીરપણાથી તેના સામી ટક્કર લીધી. એટલી વારમાં કેટલીક લડાઈઓ થઈ અને રસ્તો કરાવવાની અલપખાનની સર્વ

મહેનત વ્યર્થ ગઈ. આણીમગ આ પ્રમાણે અણહિલવાડનો છેલ્લો રાજા પછવાડેથી નિરાશ થવા જેવા કજિયા સામો શૂરવીરપણાથી ટકાવ કરતો હતો તેવામાં, એક બીજો રાજા જે જાતનો મરાઠો[1] હતો અને કર્ણ રાજાના સુખના દિવસોમાં ચાલુક્ય વંશની કુંવરી સાથે લગ્ન કરવાને જે બરાબરિયો ન હતો તેણે સમય ઓળખીને, દેવલદેવી પોતાને વ્હેરે પરણાવવાને તેને પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને તેણે એવી આશા રાખી કે, કર્ણ રાજા ખેદ પામતો પામતો પણ આવી આપટીની વેળામાં માગું સ્વીકારશે. દેવગઢનો[2] રાજા શંકર દેવ આ માગું કરતો હતો તે ઘણા દિવસથી દેવલદેવી સાથે પરણવાની આશા રાખતો હતો. તેનો ભાઈ ભીમ આ વેળાએ કર્ણ રાજાની પાસે ભેટ લઈને આવ્યો, દેવગઢ ભણીથી તેને આશ્રય આપ્યો, તથા તેને સમજાવીને કહ્યું કે લડાઈનું કારણ માત્ર તમારી કુંવરી છે, તે તેના ધણીને સ્વાધીન તેના રક્ષણ નીચે જશે, એટલે મુસલમાનોનો સરદાર ધારશે કે હવે આપણી મતલબ બર આવવાની નથી, તેથી તે નિરાશ થઈ ઉત્તર હિન્દુસ્થાન પાછો જશે. આ રાજાના આશ્રય ઉપર કર્ણે ઘણો ભરોંસો રાખ્યો— તે બૂડતા માણસને ઝાલવા તણખલું નાંખે તેના જેવો હતો; વળી તેણે વિચાર્યું કે ધિક્કારવા લાયક અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય મ્લેચ્છના કરતાં, નીચા કુળનો હિન્દુ કંઈક ઠીક છે, તેથી તેણે ખેદ પામતાં છતાં પણ શંકર દેવને પોતાની પુત્રી દેવાનું માન્ય કર્યું.

પણ આ ગોઠવણ કશા કામની રહી નહિ. કર્ણના ભાગ્યમાં માનભંગનો પ્યાલો કલંક પ્હોંચતાં સુધી પીવાનું સરજ્યું હતું. દેવલદેવીના લગ્નનો ઠરાવ સાંભળીને અલપખાનને ઘણી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ, અને એ ઠરાવ પોતાની કસુરથી થયો હશે, એવું સુલ્તાનના મનમાં આવે નહિ એટલા માટે કુંવરીને, ઉત્તર હિન્દમાં જતાં પ્હેલાં ગમે તે કરીને પણ કબજે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કૌલાદેવીની પાદશાહ ઉપર કેવી સત્તા હતી, તે એ સારી પેઠે જાણતો હતો; તેથી તેને ડર લાગતો હતો, અને જાણતો હતો કે મારી જિતની ઉપર મારા જીવનો આધાર રહેલો છે. તેણે પોતાના બીજા સરદારોને આ વાત જાહેર કરી, અને પોતાના જેટલું જ જોખમ સર્વને માથે છે, એવું તેઓને ગળે ઉતારીને, તેઓને એકમત કરીને તેઓનો આશ્રય સંપાદન કરી લીધો—

---

૧ ચંદ્રવંશી યાદવ શાખાનો રજપૂત મરાઠો.

૨ શંકર દેવ જે "દેવગિરિ યાદવ"ના કુળનો હતો, તેનું વર્ણન રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તક ૪થાને પૃષ્ઠ ૨૬મે છે. વળી જુઓ પાછળ વાઘેલા વંશનું પરિશિષ્ટ. ર. ઉ.

સર્વ બંદોબસ્ત ઘણી સંભાળથી કર્યો; પર્વતના માર્ગોમાં સર્વેએ સામટો પ્રવેશ કર્યો; કર્ણ રાજા નાશી જતો હતો ત્યાં જઈ પ્હોંચીને તેનો અટકાવ કર્યો; તેની સાથે જે સામિલ હતા તેઓને વિખેરી નાંખ્યા, અને તેને પોતાને, હાથી, તંબુ, અને સામગ્રી રણક્ષેત્રમાં મૂકીને દેવગઢ નાશી જવાની જરૂર પડી; પર્વતોના સાંકડા રસ્તામાં અલપખાને તેની પછવાડે દોડ કરી, અને આખરે દેવગઢના કિલ્લાથી માત્ર એક મંજલને છેટે આવી પ્હોંચ્યો. નાશી જનારા કયે રસ્તે ગયા તેનો એને બીલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી તે છેક નિરાશ થઈ ગયો, અને જાણે તેનો એકે ઉપાય રહ્યો હોય નહિ એવો દેખાવા લાગ્યો, તથા સુલટો પ્રસંગ ફીટીને ઉલટો થયો એમ તેને લાગ્યું. પણ શૂરપણું અને સરસ કરી રાખેલી ગોઠવણથી પણ જે જય મેળવી લેવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયો હતો, તે જય તેને અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

જેવામાં મુસલમાનોનો સરદાર પોતાની ફોજને આરામ આપવાને સારૂ ડુંગરાઓમાં મુકામ કરીને પડ્યો હતો, તેવામાં તેના સિપાઇઓની ૩૦૦ માણસની ટુકડી ઈલોરાની ચમત્કારિક કોરણી જોવાને નીકળી પડી. જે સાંકડા રસ્તાઓમાં થઈને તે ચમત્કારિક ગુફાઓ આગળ જવાતું હતું, તે રસ્તાઓમાં ચાલીને જેવા તેઓ આવ્યા કે એકાએક દેવગઢના વાવટાવાળા મરાઠા અશ્વારોની એક ટોળીની સાથે તેઓનો ભેટો થઈ ગયો. તે ભીમદેવની ટોળી હતી, અને તે પોતાના ભાઈની ઘણા દિવસથી ધારી રાખેલી કન્યાને ઘેર લઈ જતો હતો. મુસલમાનો જો કે ઘણા થોડા હતા, તો પણ તેઓ એટલા બધા આગળ આવી ગયા હતા કે, હવે તેમને પાછા નાશી જવાનો લાગ રહ્યો ન હતો, તેથી તેઓ શત્રુના ઉપર તૂટી પડવાને બદલે તેઓની રાહ જોતા પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. ભીમદેવની સાથે દેવળદેવી હતી તેથી તેના મનમાં ઘણી ચિંતા હતી, માટે ખુશીથી લડાઈ કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું હોત, પણ દુશ્મનો મ્હોં આગળ આવી પ્હોંચ્યા હતા અને તેઓ દેવગઢ જવાના રસ્તા વચ્ચે જ હતા, તેથી લડાઈ કર્યા વગર તેને સિદ્ધિ રહી ન હતી. તત્કાળ બન્ને ટોળીઓ યુદ્ધ કરવાને મચી ગઈ; પ્હેલા જ હલ્લામાં કેટલાએક હિન્દુઓ નાઠા, અને જે ઘોડા ઉપર દેવળદેવી બેઠી હતી તે ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હેઠે પડી. ઘણું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું; શીરાઝ અને આર્યસ્તાનની તરવારો સરખે-સરખી લોહીલોહાણ થયેલી, કર્ણ રાજાની પુત્રીના ચતાપાટ પડેલા શરીર ઉપર છવાઈ ગઈ અને ભૂલથી તેના ઉપર થતા ઘાએ તેનો જીવ લઇને તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા બચાવી હોત, પણ તેની દાસિયે ગભરાઈને તેનું નામ દઈ દીધું, એટલે જેને તેઓ કેટલીએક મુદ્દતથી ખોળતા હતા પણ પત્તો લાગતો ન હોતો, અને

આખરે જેનો આવી ચમત્કારિક રીતે શોધ લાગ્યો, તે કોણ હતી અને તેનો મર્ત્તબો શો હતો તે તેઓના જાણવામાં આવી ગયું. તેઓ અણહિલવાડની રાજકન્યાને માનથી અને સંભાળથી અલપખાનની છાવણીમાં લઈ ગયા. જે પાદશાહ ઉપર આ કન્યાની માતા અતિ ઘણી સત્તા ચલાવતી હતી, તે પાદશાહને આ લૂંટમાં મળેલી વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવશે ત્યારે તે કેવો રાજી રાજી થશે તે એ સરદાર સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી પોતાનો લશ્કરી દમામ આગળ ચલાવવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે ગૂજરાત આવ્યો, અને આ જુવાન કુંવરીને લઈને દિલ્લી જઈ બેગમના હાથમાં સ્વાધીન કરી. તે રાજધાનીમાં આવી પ્હોંચી નહોતી તેના પ્હેલાં તો, પોતાની તુલના થાય નહિ એવી સુંદરતાને લીધે અલાઉદ્દીનના શાહજાદાનું હૃદય તેણે જિતી લીધું હતું. તે તેની સ્ત્રી થઈ, અને કેટલીક મુસલમાન સુંદરિયો જે પદ મેળવવાને બેશક આતુર થઈ રહી હશે, તે પદ તેણે મેળવ્યું. તો પણ, જેવામાં રાજસભાની વચ્ચે તેના મોહિની રૂપનાં વખાણ ગાજી રહ્યાં હતાં, અને અમીર ખુશરૂનો[1] સતાર ખીજરખાં અને દેવલ દેવીના ઉત્કૃષ્ટ

---

૧ એક સાહર એટલે કવિ હતો તેણે "ઇશ્કિયા" એવા નામની કીતાબ બનાવી છે, તેમાં ખીજરખાં અને દેવલ દેવીના પ્રેમનું વર્ણન છે તે આ રીતેઃ—

૧ દેવલ રાનીકે હસ્ત અંદર ઝમાંનાં	ઝતાઉસાને હિંદુસ્તાં યગાંનાં
૨ બરસ્મે હિંદવી અઝનામ નાબરા	દરઅવ્વલબૂદ દેવલકી ખિતાબરા
૩ બનામેઆં પરીચું દેવશાહ દાસ્ત	ફિસું બંદાઝઆં દેવશ નિગહદાસ્ત
૪ ચુનાંરસ્મી બહિલ કરદમ મરાઆત	કિઅઝ હિંદી અલેમ બરઝદ બહિદાત
૫ યકી ઇલ્લત દરો બફ્ગંદમ અઝકાર	કિદેવલરા દરો કરદમ બહનજાર
૬ દેવલ ચુંજમા દોલતહાસ્ત દરશમા	દર્રીનામાસ્ત દોલતહા બસીજમા
૭ ચુરાની બૂદ સાહિબ દોલતો કામ	દેવલરાની મુરક્કબ કર્દમશ નામ
૮ ચુનામે ખાં બનામે દોસ્ત ઝમશુદ	ફલક દર ગ્નિલ્લે ઇં હરદો અલમ શુદ
૯ ખિતાબે ઇ કિતાબે આશકી મહર	દેવલ રાની ખિજરખાં માંદ દરદહર.

અર્થ.

૧. રાણી દેવલદેવી આ વખતમાં હિન્દુસ્તાનમાં મોર પક્ષીઓમાં એક્કો છે એટલે કે સૌંદર્યમાં સર્વોપરી છે.

૨. હિન્દુસ્તાનની રીતને અનુસરી દેવલદેવી એવા નામ મુબારકથી સર્વોપરી ઇલકાબ તેને મળ્યો હતો.

૩. આ પરીના નામ ઉપરથી દેવોમાં રસ્તો નીકળ્યો અને એ નામના મંત્ર થકી બંધાયેલા દેવો તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા.

૪. તે જ રીતને અનુસરી મેં પણ અંતઃકરણથી તેની નિગેહબાની કરી, અને હિન્દુસ્તાનની સઘળી સ્ત્રિયો ઉપર તેનું નિશાન ફરકયું.

પ્રેમ વિષે વખાણ અમર કરી રહ્યો હતો તેવામાં, શંકર દેવના નિરાશ થયેલા પ્રેમનો વિચાર આવવાથી, અથવા પ્રતિષ્ઠાહીન થયેલા અને વિખૂટા પડેલા બાપ વિષે અતિ ઊંડા શોકમાં પડવાથી તેના ઉપર શોકનું આચ્છાદન નહિ થયું હોય એવું કોણ કહી શકે!

અણહિલવાડના સર્વથી છેલ્લા અને અત્યંત દુર્ભાગી રાજા વિષે ઇતિહાસમાં વિશેષ નોંધ થઈ નથી. તેને તેના દેશથી અને ગાદીથી હાંકી ક્હાડેલો, રજપૂતને તેના ઘર કરતાં અને તેની સત્તા કરતાં પણ વિશેષ વ્હાલી એવી તેની પ્રતિષ્ઠા લૂંટી લેવામાં આવેલી, તેની સ્ત્રિયે હેત ઉતારી તેનો ત્યાગ કરેલો, અને તેના દુર્ભાગ્યમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અને દુસ્સહ ડંશ વેઠવાનું જેના ભાગ્યમાં લખેલું એવી તેની કુંવરિયે પણ છેવટે તેના ઉપરથી હેત ઓછું કરીને તેને જતો મૂકેલો, એવો તે કર્ણ રાજા કદાપિ કોઈ નામ ઠામ જાણે નહિ એવી સ્થિતિમાં રઝળતો મરી ગયો હશે. આવું છતાં પણ રાજા કર્ણનો ખેદ શાન્તિ પામ્યો નહિ હોય. અણહિલવાડના ખેદાનમેદાન થઈ ગયેલા બંદરમાંથી (ખંભાત) મુસલમાનો જે લૂંટ લઈ ગયેલા તેમાં એક સંતાઈ રહેલો નાગ (કાફૂર) જેના નસીબમાં તેઓના હૃદય વચ્ચે ડંશ દેવાનું સરજ્યું હતું તે પણ સાથે ગયો હતો.

વર્ષ પછી વર્ષ વીતી ગયાં, અને લોહીમાં રગદોળાયલા અલાઉદ્દીનના વાવટાઓની સાથે જિત બંધાઈ ગયેલી દેખાવા લાગી; તો પણ ભાગ્યદેવી પોતાનો ધીરે ધીરે ઊતરતો પણ નિર્દય ખડ્ગ લઈને આકાશમાં ભમ્યાં કરતી હતી. પાદશાહ "પોતાનાં હથિયારોની ફત્તેહ થતી જોઈને ફૂલી ગયો હતો અને તેના માથામાં "ઘણો પવન ભરાઈ ગયો હતો, તેના રાજ્યના આરંભમાં તે બીજાની સલાહ "સાંભળતો તે પ્રમાણે કરવાનું હવે તેણે છોડી દીધું, અને સર્વ તેના એક

૫. એ સંબંધમાં કારણને લઈ એક કામ મેં એ કર્યું કે દેવલદેવીને બધી સ્ત્રિયોના ભૂષણ રૂપ વર્ણવી.

૬. દેવલ શબ્દ દોલતનું બહુવચન છે એમ સાંભળવામાં છે તે ઉપરથી મેં પણ આ પુસ્તકમાં તેને નવ નિધિ રૂપે ગણી છે.

૭. તે લક્ષ્મી અને મુરાદ (ઈચ્છા) એ બંને બાબતો પૂરી પાડવામાં સરદાર હતી તે કારણને લીધે જ તેનું દેવલદેવી રાણી નામ મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૮. જ્યારે ખાનનું નામ મિત્રના નામ સાથે મળ્યું, એટલે કે જોડાયું ત્યારે એ બન્નેના નામની કીર્ત્તિ આસમાન સુધી ફેલાઈ.

૯. આ પુસ્તકનું નામ આશકીનો સૂર્ય એટલે કે પ્રેમસૂર્ય એવું પાડ્યું તે એટલા માટે કે ખિઝરખાં અને દેવલદેવી એ બંને નામ સંસારમાં હમેશાં સૂર્ય જેમ કાયમ છે તેવાં કાયમ રહે. ર. ઉ.

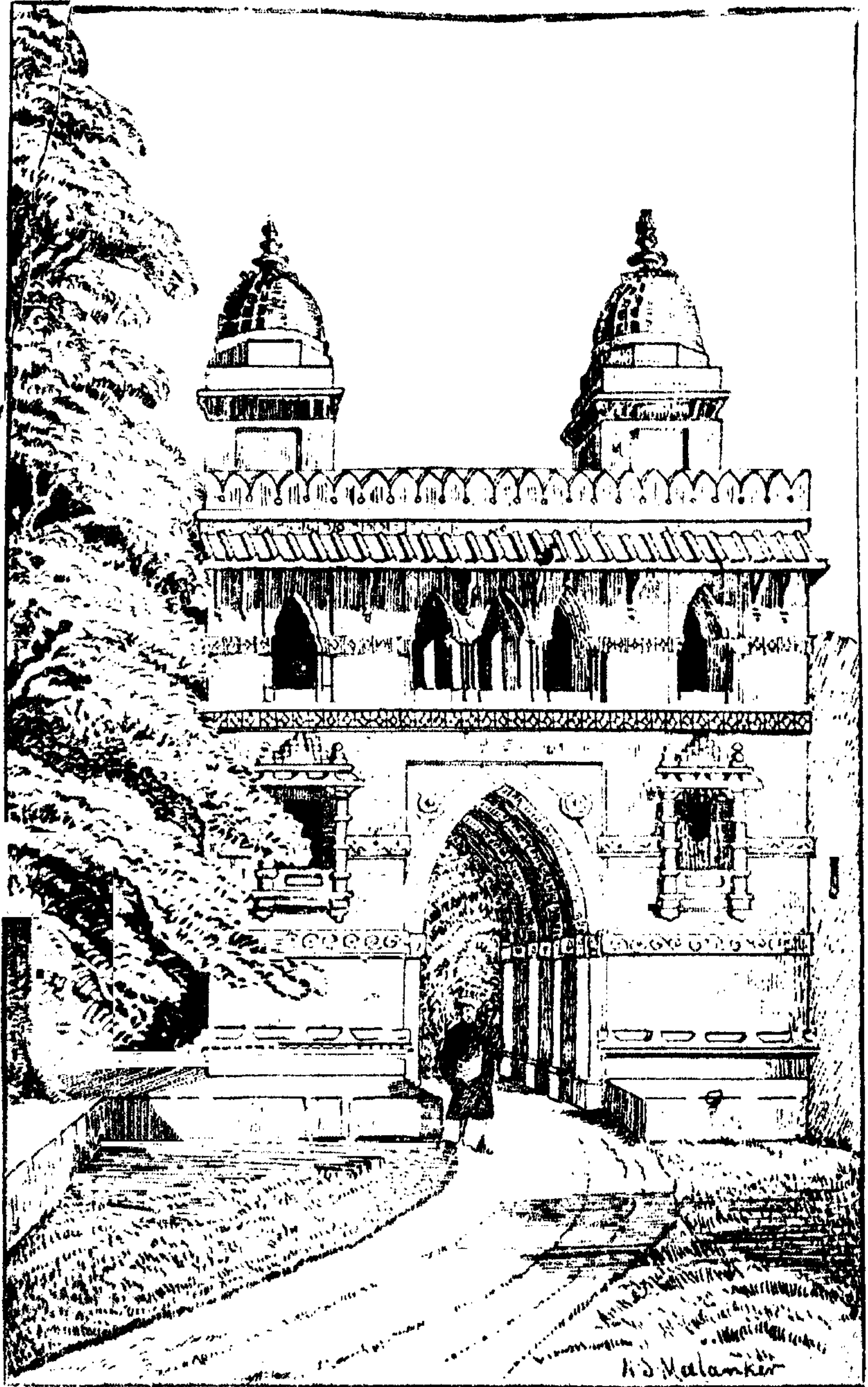
"હુકમ પ્રમાણે થવા લાગ્યું. તો પણ એના રાજ્ય વિષે એવું લખેલું છે કે
"એની વેળામાં રાજ્યની જેવી ચડતી કળા થઈ તેવી કદિ થઈ નથી; છેક
"આઘેના પ્રાન્તોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાય વર્ત્તાઈ ગયાં, અને દેશમાં શોભા
"વધવા લાગી. મહેલ, મસજીદો, પાઠશાળાઓ, સ્નાનશાળાઓ (હમામખાના),
"મિનારા, કિલ્લા અને સર્વ જાતની સાર્વજનિક અને ખાનગી ઈમારતો જાણે
"જાદુથી થતી હોય એમ બનવા લાગી. એના રાજ્યમાં વિદ્વાનોનો જેવો
"મેળાવડો થયો હતો તેવો કોઈ કાળે પણ થયો ન હતો.

"પણ પાદશાહ તેના મહિમા અને સત્તાની ટોંચે પ્હોંચ્યો હોય "એમ દીસવા લાગ્યું; અને જેમ સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે અને નિરંતરપણું "માત્ર ઈશ્વરને જ છાજે છે, તેમ આ પાદશાહની ચડતી કળાની પરિપૂર્ણતા "હવે પડી ભાંગવાની અણી ઉપર આવી પડી, અને તેના રાજ્યનું તેજ ઝાંખું "પડવા લાગ્યું" મલેક કાફૂર, જે એક હજાર દિનારે ખરીદાયેલો ખંભાતનો ગુલામ હતો, અને જેને તે રાજનીતિથી ઉલટાં અને જુલમભરેલાં કામમાં આંધળો થઇને આશ્રય આપતો હતો, તેથી ઉમરાવોને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરાવી હતી અને લોકોમાં સર્વત્ર અસંતોષ ઉપજાવ્યો હતો, તેને સ્વાધીન પોતાના સર્વ રાજકારભારની લગામ તેણે સોંપી દીધી. મલેક કાફૂર ઘણા દિવસથી રાજ્ય લઈ લેવાનું તકાસતો હતો, તે હવે પાદશાહના વંશનો છેડો આણવાના ઉપાય યોજવામાં ખરેખરો ગુંથાયો. દેવલદેવીનો ધણી ખીજરખાન, અને તેના બાપના રાજ્યનો નાશ કરનાર અલપખાન એ બન્ને સુલતાનનો જીવ લેવાનો સલાહ કરે છે, એવું તેમના ઉપર તોહોમત આણીને તે બન્નેનો ઘાટ તેણે પ્હેલો ઘડ્યો, અને લુચ્ચાઈની તથા દુષ્ટ બુદ્ધિની જાળ માત્ર ઈયાગોનો[*] હાથ વણી શકે એવી તૈયાર કરીને તેમાં તેઓને સપડાવી દીધા. આ વેળાએ સર્વના મનમાં રાજ્યના સામું બંડ મચાવાનો અગ્નિ, જે ઘણા દિવસથી ધૂંધવાયાં કરતો હતો, તે બ્હાર ફૂટીને સળગી ઉઠવાનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો અને જે ગૂજરાતની ભૂમિયે વનરાજના ક્રમાનુયાયિયોની આજ્ઞા માન્ય કરેલી તેઓનું વૈર લેવા તેમના નાશ કરનારની ચિતા સળગાવવાને જાણે પ્હેલ કરતી હોય, તેમ તેની પ્હેલી ચિનગારી ગૂજરાતમાં સળગી અને આખી ગૂજરાત બંડ કરવાને ઉઠી. આ બંડ બેસારી દેવાને સુલતાને કમાલખાન નામના એક પ્રખ્યાત સરદારને મોકલ્યો, પણ મારી નાંખેલા અલપખાન સૂબાના માણસોએ

* શેકસપિયરના "આથેલો" નામના નાટકમાં ઈયાગોનું કાવતરૂં ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. જુવો અમારૂં શેકસપિયર કથાસંગ્રહનું પુસ્તક. ૨. ઉ.

બહુ ખુનરેજી કરીને તેને હરાવ્યો. આ સમયે ચિતોડના રજપૂતો પોતાની અસલની કીર્ત્તિનું અભિમાન મનમાં લાવીને ઊઠ્યા. અને પોતાના કિલ્લા ઉપરથી મુસલમાનોને ઉથલાવી પાડીને તેમણે તેમનું સ્વતંત્રપણું પાછું સ્વાધીન કરી લીધું; હરપાળ જે શંકર દેવનો બનેવી થતો હતો તેણે પણ દક્ષિણમાં બંડ મચાવીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂકયા. આ સમાચાર અલ્લાઉદ્દીન ખુનીને કાને પડતાં જ ક્રોધનો ભર્યો તે નિષ્ફળ ધડપછાડા મારવા લાગ્યો. તેને ગુસ્સો અને શોક થવા લાગ્યા તેથી માત્ર તેના શરીરની અવ્યવસ્થા વધવા લાગી. તે ઉપર કોઈ પણ ઔષધની ટેકી લાગી નહિ, એટલે તે ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૬ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ઓગણીસમી તારીખની સાંજે મરણ પામ્યો. જે દુષ્ટને, તેણે પોતાના માંસ, લોહી, અને મહા રંજ ખેંચીને મેળવેલી રાજસત્તાનું સત્વ ખેંચી લેવાને, ધૂળમાંથી ઉંચો ચડાવ્યો હતો, તે દુષ્ટે (કાફૂરે) તેને ઝેર દીધું, એવો તેના ઉપર વ્હેમ રહી ગયો.

શાહ આલમથી આવતાં મુસલમાની ભાગોળનો દરવાજો

પૃ. ૬૬૧

વિભાગ ૨ જો.

-⁂-

પ્રકરણ ૧.

મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ

જિત પામેલા મુસલમાનોએ રાજધાની નગર અણહિલપુર, તથા ખંભાત, ભરૂચ, અને સુરત એ બંદરો, તથા સિદ્ધરાજના વંશના રાજાઓના તાબામાં જે દેશ રહ્યો હતો તેનો ઘણો ભાગ તરત જ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. પરંતુ દેશનો વીસ્તીર્ણ પ્રદેશ કેટલાક કાળ સુધી છેક સ્વતંત્ર ચાલ્યાં કર્યો, અને પાછવાડેથી અહમદાબાદના સુલ્તાનોએ કદાપિ રહેતાં રહેતાં એ ભાગ ખંડિયો કરી દીધો હશે ખરો, તોય પણ તેનો સંપૂર્ણ કબજો તો તેઓનાથી થઈ શકયો નથી, તેમ જ અણહિલવાડના રાજાઓના સમયમાં તેઓ મુખ્ય રાજ્યની સાથે જેવો સ્વાભાવિક સંબંધ ધરાવતા હતા તેવો સંબંધ તેઓએ આ સમય આવતાં લગી મુસલમાનો સાથે કર્યો ન હતો. રાજવંશી વાઘેલા રજપૂતોની એક શાખા, સાબ્રમતી નદીની પશ્ચિમ ભણીના દેશનો ઘણો ભાગ પોતાને સ્વાધીન રાખી રાજસત્તા ચલાવા લાગી. તેમ જ રજપૂતોની બીજી શાખાઓ—તરસંગમાના પરમાર અને ઈડરના રાઠોડની—થઈ હતી તે વીરપુરથી મહી નદીના કિનારા ઉપરથી, પોસીનાના કિનારા સુધી ડુંગરની ભીતરમાં આવેલાં અંબા ભવાનીના દેવલની પેલી પાર, ગૂજરાતની છેક ઉત્તર દિશાની સીમા સુધી જૂદેજૂદી પોતપોતાની હકુમત રાખી રહી. ઝાલા રજપૂતો પણ કચ્છના ન્હાના રણની ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેના સપાટ દેશમાં પાકે પાયે સ્થપાયા. આ રજપૂત જાતિઓની કોળી શાખાઓ તથા અસલ શુદ્ધ અથવા મિશ્ર વંશની બીજી જાતિયો ચુંવાળમાં પ્રસરી ગઈ, અને ડુંગર અથવા જંગલોની, પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવી અને ઘણી આઘેની જગ્યાઓમાં સ્થાપિત દેખાવા લાગી. પૂર્વ ભણી પાવાગઢના કોટ ઉપર કાલિકા માતાની ધ્વજા રજપૂત રાજાઓની રખવાળી નીચે ફરકતી હતી, તેમ જ પશ્ચિમમાં ખેંગારના વારસ (ચૂડાસમા) પોતાનો પ્રસિદ્ધિ પામેલો જુનાગઢનો કિલ્લો દઢતાથી પોતાને સ્વાધીન રાખી રહ્યા અને જે દ્વીપકલ્પ ઉપર તેઓ ઘણા કાળ સુધી, કોઈના ભણીનો વાંધો ઉઠયા વિના પોતાનું રાજ્ય ચલાવતા હતા તેના ઘણા ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા; અને

અસલ તેમનાથી જે ઉત્પન્ન થયાનો ડોળ ધરાવનારા ઠાકોરો બાકી રહેલા પ્રદેશ ઉપર પ્રસરી ગયા. તેમાં ગોહિલ રજપૂતો વિખ્યાતિ પામેલા હતા. તેઓ ગોધા અને પીરમ તથા દરિયા કિનારા ઉપરનો પ્રાન્ત જે તેમના નામ ઉપરથી ગોહિલવાડ કહેવાયો તેના ધણી હતા.

આ હિન્દુ સંસ્થાનો બંધાયાં તેનું વર્ણન કરવું એ અમારો મુખ્ય વિષય છે. તેઓને મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તો કાફર, રાજદ્રોહી, અને બંડખોરના ઉપનામથી ઘણા ખરા વર્ણવેલા છે. તોય પણ તેઓ જેવું લખી ગયા છે તે જ પ્રમાણે અમે અત્રે તેમના જ શબ્દોમાં દાખલ કરિયે છિયે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અલ્લાઉદ્દીન સરખાના સરદારોથી પણ તેઓના ઉપર જિત મેળવી શકાઈ નથી, તેમ જ તેની પછી થનારાઓએ તેનો તે જ ઉદ્યમ ચાલુ રાખ્યો છતાં, આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે તે પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકયા નથી.

અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી મલેક કાફૂર થોડી વાર સુધી રાજ્ય બથાવી પડ્યો હતો. તેના મરણ પછી અલ્લાઉદ્દીનનો શાહજાદો મુબારક ખીલજી ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો, અને તેના રાજ્યના પ્હેલા જ વર્ષમાં ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ચોગરદમ બળવો ઉઠ્યો હતો તે બેસારી દેવાને તેણે મલેક કમાલુદ્દીનને મોકલ્યો. પણ તે ગૂજરાતમાં ગયો ને તરત જ લડાઈમાં માર્યો ગયો, એટલે ઈનુલમુલ્ક મુલ્તાનીને બીજી ફોજ આપીને મોકલ્યો. એ સરદાર ઘણો વખણાયેલો અને કુશળ હતો. તેણે રાજદ્રોહી લોકોને હરાવ્યા, તેઓના સરદારોને કાપી નાંખ્યા અને દેશમાં શાન્તિ કરી દીધી. ત્યાર પછી પાદશાહે ગૂજરાતનું રાજ્ય પોતાના સસરા ઝફરખાનને[1] સોંપ્યું. ઝફરખાન ફોજ લઈને અણહિલવાડે ગયો ત્યારે તો ત્યાં પાછું ફરીને બંડ મચી રહેલું હતું. તેણે બંડખોરોનો પરાજય કર્યો, તેઓની જાગીર જપ્ત કરી લીધી, અને તેમની પાસેથી લૂંટી લીધેલો ખજાનો પાદશાહને મોકલાવી દીધો. આ સરદાર રાજ્યને મુખ્ય આશ્રય આપનારો હતો અને તે કશા વાંકમાં આવ્યો ન હતો, પણ પાદશાહ ઢંગ વિનાનો હતો તેથી તેણે તેને પાછો બોલાવીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી પરમાર કોમનો વટલેલો એક હિન્દુ સરદાર હિસ્સામુદ્દીન કરીને હતો તે તેને

૧ મલેક દુનિયા એવું પ્રથમ નામ હતું, તેને ઝફરખાને ફતેહનો સરદાર એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તેણે આવ્યા પછી ત્રણ ચાર માસમાં બંદોબસ્ત કરી દીધો. "મિરાતે અહમદી." ર, ઉ.

ઠેકાણે નિમાયો, પણ તેનો અધિકાર સ્થિર થયાને થોડી વાર થઈ નહિ એટલામાં પરમારોનું ટોળું ભેગું કરીને તેણે બંડ મચાવ્યું તથાપિ ગૂજરાતમાં પાદશાહના બીજા ઉમરાવો હતા તેઓએ હથિયાર પકડીને તેને હરાવ્યો અને કેદ કરીને દિલ્હી મોકલી દીધો. મલેક વજીહુદ્દીન[1] કુરેશી એક શૂરો અને ચંચલ સરદાર હતો તેને હિસામુદ્દીનની જગ્યાએ ગૂજરાત મોકલ્યો; તેણે આવીને દેશમાં શાન્તિ ચલાવી દીધી. તેમ છતાં પણ તેને પાછો બોલાવીને મલેક ખુશરૂ જે હિસામુદ્દીનનો સગો[2] થતો હતો, અને જે કેટલીક વાર સુધી પાદશાહનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો તેને ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવ્યો. પણ તે લોભે કરીને પોતાના ધણીની ગાદી છીનાવી લેવાના ખેતમાં હતો તેથી તેણે જાતે આવીને સૂબાગીરી (?) કરી હોય એમ જણાતું નથી. મુબારક ખીલજીને ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૧ માં મલેક ખુશરૂએ મારી નાંખ્યો. તે પોતાના વંશનો છેલ્લો બાદશાહ હતો.

ગ્યાસુદ્દીન[3] તુઘલુખના વારામાં તાજુલમુલ્કને[4] ગૂજરાતના રાજ્ય ઉપર સુબો ઠરાવ્યો હતો તે એવા હેતુથી કે, "એ ત્યાં જઈને તે દેશ તાબામાં "કરી લે." અને મહંમદ તુઘલુખના વારામાં અહંમદ[5] અયાઝને ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી મલેક મુકબીલને તેનો વજીર ઠરાવ્યો. આ વેળાએ બીજા કેટલાક સરદારોને ગૂજરાતમાં જાગીરો મળી, તેમાં એક મલિક-કુત્તુજાર,[6] અથવા વ્યાપારીયોનો મુખ્ય એવા એલકાબવાળો હતો તેને સુરતની નીચેની નવસારીની જાગીર મળી. ઇ. સ. ૧૩૦૭ માં તુર્મુશરીનખાન કરીને એક

૧ પછવાડેથી તેને પાછો બોલાવીને કુતુબુદ્દીન મુબારક શાહે પોતાનો વજીર બનાવીને તેને તાજુલ્મુલ્ક એટલે દેશનો મુકુટ એવો ખિતાબ આપ્યો.

૨ બંને એક માના દીકરા હતા.

૩ 'તારીખે ફિરોઝશાહી' અને 'મિરાતે અહમદી'માં લખ્યા પ્રમાણે ગાઝી ઉલ મુલ્ક નામે અમીર હતો તેને ગ્યાસુદીન તુઘલુખશાહ ખિતાબ ધારણ કરાવીને અમીરોએ ગાદીએ બેસાડ્યો.

૪ 'મિરાતે અહમદી'માં તાજુદ્દીન જાફરને ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૫ ખાજે જહાનનો અલકાબ આપીને પાદશાહે તેને ગૂજરાતનો સિપાહસાલાર (સેનાપતિ) બનાવ્યો. અને અહમદ અયાઝનો ગુલામ મલેક મુકબિલ હતો તેને ખાનેજહાનનો ખિતાબ આપીને ગૂજરાતનો વઝીર બનાવ્યો; તથા બખતિયાર નામનો કોઈ લંધો હતો તેને સુલ્તાન તથા ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી, એમ ફિરિશ્તાએ લખ્યું છે.

૬ મલેક ઇફતખારનો ખિતાબ મલેક શાહબુદ્દીનને આપેલો તે આ શખ્સ છે. વાંચવામાં ભૂલ થવાથી મલેક કુત્તૂજ્જાર લખાયું છે. ર. ઉ.

મોગલ સરદારે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી તેને મહંમદ તુઘલુખે લગભગ આખા રાજ્યના મૂલ જેટલી લાંચ આપીને પાછો ફ્હાડ્યો તો પણ તેણે ગૂજરાત અને સિંધને રસ્તે જતાં બંને દેશ લૂંટ્યા અને ઘણા લોકોને પકડી ગયો.

વીસ વર્ષ પછી મલેક મુકબિલ જે ગૂજરાતની સૂબાગીરિયે ઠરેલો જણાય છે તેને અને અમીર જુડીદા[1] અથવા મોગલ લોહીના સરદારોને અણબનાવ થયા, તે ઉપરથી તે તેમનાથી ડરી ગયો, અને સરકારી ખજાનાનું રક્ષણ કરવા સારૂ સરકારી તબેલા માંહેથી ઘોડા એકઠા કરીને તે ઉપર ખજાનો લાદી દિલ્હી ભણી ચાલ્યો; તેને વડોદરા અને ડભોઈ ને રસ્તે જતાં અમિરોએ લૂંટી લઈને અણહિલવાડ ભણી નાશી જવાની જરૂર પાડી. આ તોફાન થયાના સમાચાર સાંભળવામાં આવતાં પાદશાહ ગૂજરાત ભણી જાતે નીકળી ચાલવાને તૈયાર થયો; પણ માળવાના સૂબેદાર અઝીઝે કહ્યું કે હું અગાડી જઈ ને બંડ બેસારી દઉં છું, તે ઉપરથી તેને આગળ જવા દીધો. તે તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં પેઠો પણ અમીરોએ તેનો પરાભવ કરીને તેને ઠાર કર્યો, તે સમાચાર બાદશાહે જાણ્યા એટલે પોતે ચહડી આવ્યો.

મહંમદ તુઘલુખ આબુ ગઢને ડુંગરે આવી પ્હોંચ્યો, એટલે પોતાના સરદારોમાંથી એકને અમીરોની ઉપર મોકલ્યો. ઢેવી (ડીસા?) ગામની પાસે એક લડાઈ થઈ અને બંડખોરોની પૂરેપૂરી હાર થઈ. પાદશાહ પછી ધીરેધીરે ભરૂચ ભણી ચાલ્યો; નર્મદાના કાંઠા ઉપર એક બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ પાદશાહની ફોજની જિત થઈ,—આ ફોજે પછીથી ખંભાત અને સુરત શહર લૂંટ્યાં. મહંમદ તુઘલુખ પછી દેવગઢ ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલ્યો. તેનું દૌલતાબાદ નામ આપીને દિલ્હીથી રાજધાની ઉઠાવીને ત્યાં કરવા સારૂ તેણે ઘેલાઈ ફ્હાડીને બે વાર પ્રયત્નો કર્યા. આ શહરને ઘેરો ઘાલીને પડ્યો હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતના અમીર જુડીદાની સાથે ઘણા હિન્દુ જમીનદારો મળી ગયા છે, અને તેણે અણહિલવાડ કબજે લીધું છે એટલું જ નહિ, પણ સરકારી અધિકારીને મારી નાંખ્યો છે; સૂબાને કેદ કરયો છે; અને ખંભાત લૂંટીને ભરૂચને ઘેરો ઘાલવાના કામમાં ગુંથાયો છે. બાદશાહ દૌલતાબાદ છોડીને ભરૂચ ભણી ચાલ્યો. એટલે બંડખોર લોકો ખંભાત જતા રહ્યા તેમની પછવાડે પાદશાહે જે સરદારો મોકલ્યા હતા તેમની સામે તેઓએ ટકાવ કરયો

૧ મહંમદ તુઘલુખના સમયમાં તુર્મશ્રીન ખાનના જમાઈ મલિક નોરોઝ સાથે મોગલ અમીરો આવ્યા હતા અને તેના રાજ્યમાં નોકર રહ્યા હતા તેમાં જે ૧,૦૦૦ માણસનો અમીર હતો તે અમીરે સદા અથવા તુર્કીમાં યુજબાસી ક્હેવાતો અને જે ૧૦૦ માણસનો અમીર હતો તે અમીરે હજારા ક્હેવાતો. આવા અમીર ઘણા હતા. ર. ઉ.

અને તેમને હરાવ્યા. તે ઉપરથી વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને મહંમદ તુઘલુખ ખંભાત ભણી ચાલ્યો ત્યારે ફરીને પાછા બંડખોર લોકો તેનાથી ડરી નાશી ગયા, પણ ઋતુ સારી ન હતી અને રસ્તા પાંશરા ન હતા તેથી પાદશાહને પોતાની ફોજ સહિત આસાવલ (હાલનું અસારવા) આગળ છાવણી નાંખીને રોકાવાની અગત્ય પડી. આજે જે સ્થાને અમદાવાદ છે ત્યાં આગળ એ ગામ હતું; ત્યાં પાદશાહ પડયો હતો તેવામાં બંડખોર લોકોએ અણહિલ્લવાડ જઈને ફોજ એકઠી કરી, પછી પાદશાહની સામે લડવાને ચઢી આવ્યા; કડી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં પાદશાહની ફોજની જિત થઈ; અને બંડખોરો સિંધ ભણી નાશી ગયા, એટલે મહંમદ તુઘલુખે વનરાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને સારી વ્યવસ્થા કરવા સારૂ કેટલીક વાર સુધી તે ત્યાં જ રહ્યો.

પાદશાહે તે વર્ષનો ઘણો ખરો ભાગ પોતાની ફોજ ઉભી કરવામાં ગૂજરાતમાં કુહાડયો, અને બીજું વર્ષ જુનાગઢને ઘેરો ઘાલવામાં અને કચ્છ[1] તાબે કરી લેવામાં ગયું. જુનાગઢથી કેટલેક છેટે ગોંડલ છે તેમાં તેને નાશકારક રોગ થયો તેથી છેવટે તેનું મોત થયું છે પણ સિંધુ નદી સુધી તેની ફોજ લઈ જવાને તેને તે વેળાયે અડચણ થઈ નહિ. ત્યાં જઈ સિંધના સુમરા રાજાએ, નાશી પેઠેલા અમીરોને ઓથ આપી હતી, તેને તેણે શિક્ષા કરી.

ફિરોઝ તુઘલુખે પોતાના વારામાં નગરકોટની જિત કરી લીધા પછી સિંધ સાથે લડાઈ ચલાવવાનું ધાર્યું હતું, પણ ચોમાસાને લીધે તેને તે વિચાર બંધ પાડવાની અગત્ય પડી હતી. તેથી તે ચોમાસામાં ગૂજરાત જઈને રહ્યો ને ત્યાર પછી સિંધ પાછો ગયો. કેટલાંક વર્ષ વીત્યા પછી (ઈ૦ સ૦ ૧૩૭૬) ગૂજરાતની ઉપજ છેક ઘટી ગઈ, તે ઉપરથી શમસુદ્દીન દમઘાની નામના એક સરદારે કહ્યું: "મને જો ત્યાંનો સૂબો ઠરાવો તો હું મહેસુલ "ઉપરાંત ઘણી મ્હોટી[2] રકમ આપું." આ વાત પાદશાહને ગળે ઉતરી, એટલે જૂના સૂબા(સમસુદ્દીન અનવરખાન)ની તે પ્રમાણે આપવાને ખુશી છે કે નહિ તે તેને પૂછી મંગાવવા ઉપરથી તેણે ના પાડી, એટલે શમસુદ્દીનને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો. તે ત્યાં ગયો તો ખરો પણ પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે કાંઈ પણ વસુલ આપી શકયો નહિ ને ઉલટું તેણે બંડ મચાવ્યું. એટલે જે લોકોના ઉપર તેણે

---

૧ આ વેળાએ કચ્છમાં જામ કાયાજી રાજ્ય કરતા હતા ઈ૦ સ૦ ૧૩૫૦. મહંમદ તુઘલુખનો સમય ઇ૦ સ૦ ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી હીજરી સન ૭૨૫–૭૯૧ ફિરોજશાહ ૧૩૫૧થી ૧૩૮૯ સુધી ર. ઉ.

૨ મિરાતે અહમદી પ્રમાણે અસલ રકમ ઉપરાંત ચાળીસ લાખ ટુંકચા, એક સો હાથી, બસેં ઘોડા તાજી, ચારસેં ગુલામ વધારે આપવા અર્જ કરી હતી. ર. ઉ.

જુલમ ગુજાર્યો હતો તેઓ આ સમય સાધીને વેર લેવા સારૂ પ્રાન્તના પરદેશી અમીરો સાથે મળી ગયા તેથી શમસુદ્દીન હાર્યો અને માર્યો ગયો. ફરહત-ઉલ-મુલ્કને ત્યાર પછી સૂબાગીરી મળી, ને તે ઈ. સ. ૧૩૮૭ની સાલ સુધી તેની પાસે રહી. ત્યાર પછી તે વર્ષમાં તેની જગ્યાએ બીજો સૂબો ઠર્યો તેણે પણ બંડ મચાવ્યું, અને તેના ભેગા પરદેશી સરદારો મળી ગયા તેથી ફરહતે પોતાની જગ્યાએ ઠરેલા સૂબાને હરાવીને ઠાર કર્યો. ત્યાર પછી ગ્યાસુદીન તુઘલુખે તેને ગૂજરાતની સૂબાગીરી ઉપર કાયમ કર્યો. એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૦ સુધી કારભાર ચલાવ્યો. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર થઈ પડવાની આશાએ તેણે ફરીને બંડ મચાવ્યું. તેણે પોતાની મતલબ સાધ્ય કરી લેવાની આશાએ હિન્દુઓના ધર્મને પુષ્ટિ આપીને તેઓને રીઝવવાની તે યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ધર્માંધ મુસલમાન લોકોને ડર લાગ્યો અને તેમણે પાદશાહને અરજી લખી મોકલી. તેમાં ગૂજરાતના સૂબાની રાજ્ય ચલાવવાની રીતિ વિષે અને મુસલમાની ધર્મને ધોકો લાગે એવી તે વર્ત્તણુંક ચલાવતો હતો તે વિષે જાહેર કર્યું. તે ઉપરથી હિન્દુ લોહીનો તાક અથવા તક્ષક જાતિનો એક દરબારનો ઉમરાવ હતો તેને મુઝફ્ફરખાનનો ઈલ્કાબ આપીને ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવીને મોકલ્યો; અને તેનું માપ વધારવાને માટે રાજાથી ધારણ થાય એવાં રાજચિન્હ—રાજછત્ર અને ભગવા રંગનો શમિયાનો એ બે વાનાં અર્પણ કર્યા. મુઝફ્ફરખાન[1] ગૂજરાતમાં પેશીને રાજધાનીની લગભગ આવી પ્હોંચ્યો, એટલે તેનો સામાવાળિયો મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુઓથી ભરચક થયેલી સેના લઈને તેને સિદ્ધપુર આગળ મળ્યો. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ફરહત ઉલ-મુલ્ક[2] હાર્યો અને માર્યો ગયો. એટલે મુઝફ્ફરખાને પોતાના પાદશાહને નામે અણહિલવાડના રાજ્યની લગામ પોતાને હસ્તગત કરી. (ઈ० સ० ૧૩૯૧.)

૧ એનું બીજું નામ નિઝામ મુફરા હતું, એને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવ્યો તે વેળાએ લેખ લખાયો. તે વિષે ફિરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે પાદશાહે પોતાના હાથે લખ્યું:—"હમારા બિરાદર, મજલીએ આલી, ખાને મહઝમ, ઇન્સાફી, સખાવતે "ભરપુર, જંગે બહાદુર, શહાનશાહત અને મહજબે પાલનહાર, ઇસલામ, અને "ઇસલામીના શણગાર અઇન-ઉલ-મુમલકત."

૨ એને રાસ્તીખાનનો ખિતાબ હતો.

પ્રકરણ ૨ જું

વાઘેલા, લુણાવાડાના સોલંકી, સોઢા પરમાર, કાઠી, ઝાલા, ઈડરના રાઠોડ, પીરમના ગોહિલ

સોલંકી વંશનું થડ ઉખડી ગયું હતું ખરૂં પણ "પોતાના સમાન વડના "ઝાડની પેઠે" તેની મૂળિયો અથવા શાખાઓ (વડવાઇયો) ભોંયમાં જડાઈ ગઈ હતી. ગૂજરાતની સીમાની પેલી પાર વાઘેલાની એક શાખાએ ગોંડવાણામાં એક પ્રાન્તને પોતાનું નામ આપી વાઘેલખંડ અથવા બાઘેલખંડ કહેવરાવ્યો એમ કહેવાય છે; અને મેવાડના એક સામંત રૂપનગરના ઠાકોરનો કિલ્લો જે તે દેશમાં જવાના રસ્તામાંથી એક માર્ગને નાકે આવેલો છે અને સીમાના કજિયા વિષેના ઇતિહાસમાં જેનું કુટુંબ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે, તે હજી સુધી દાવો કરે છે કે અમે સોલંકી લોહીના છિયે, અને મહાન્ સિદ્ધરાજનો સાંગ્રામિક વિજયનાદ કરવાવાળો શંખ તેની પાસે છે તે વિષે અભિમાન ધરાવે છે કે વંશપરંપરા વારસાની રૂઈયે તે મારે સ્વાધીન આવ્યો છે.

ગૂજરાતમાં તો એમ જણાય છે કે, વાઘેલા પ્રથમ સાભ્રમતીની પશ્ચિમ ભણીનાં પરગણામાં અને ભાલમાં વસ્યા, તથા તેમ જ ત્યાર પછી જે દેશ ઝાલાવાડ કહેવાયો તેમાં પણ વસ્યા, ત્યાં, આપણા જોવામાં આવે છે કે તેમનામાંથી એક ઠાકોરે વઢવાણમાં સ્થાપના કરી, અને સાયલામાં પોતાનો બળવાન્ પટાવત સ્થાપ્યો. તો પણ તેઓ તેમની આ છેલ્લી કબજાની જગાએથી ઝાલા અને બીજાઓનાથી ડરીને થોડા કાળ પછી પાછા ગયા અને અહંમદશાહની કારકીર્દિમાં, કલોલ અને સાણંદનાં પરગણાં જે મુસલમાન લોકોનાં હથિયાર પ્હોંચે એમ મ્હોં આગળ પડેલાં હતાં ત્યાં વસેલા આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે.

સોલંકીની બીજી શાખા વીરભદ્રાજીના નાયકપદે મહી નદી ઉપરના વીરપુરમાં સ્થપાઈ, ત્યાં અવતલ માતાને ડુંગરે તેઓ વસ્યા. અને વીરપુરા સોલંકીના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ શાખા વિષેની બીજી વધારે હકિગત અમારી પાસે નથી, પણ ભાટની પાસેથી મળેલા વૃત્તાન્ત છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ ઈ० સ० ૧૪૩૪ માં લુણાવાડામાં વસ્યા, તે શહર તેમણે શ્રી લુણેશ્વર મહાદેવના પ્રતાપથી વસાવ્યું.

સોલંકી વંશના બીજા કલ્પેલા ફણગા ચુંવાલના કોળી ઠાકોરોમાં જોવામાં આવે છે તે વિષે અમે હવે લખિયે છિયે.

પરમારવંશની સત્તાવાન્ શાખાના સોડા રજપૂતો પ્રાચીન કાળથી સિંધના એક ભાગમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. અને છેક હવણાંની વેળા સુધી તેઓ ઉમરકોટ અને ઉમડા-સુમડા કે જેમાં સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આરોર આવી જાય છે તેના ધણી હતા. હિન્દુસ્તાનના જંગલમાં ધાટનું ઇલાયદું અને હવણાં પરસ્વાધીન સંસ્થાન છે તથા જેની રાજધાની ઉમરકોટ છે તે, ભાટિયોને જાડેજાથી જૂદા પાડે છે, અને તે હજુ સૂધી પરમાર વંશના અને સોડા જાતના રાજાને હસ્તગત છે.[1]

જે સમય વિષે અમે લખીએ છીએ તે સમયે સોડા પરમારની[2] એક બીજી શાખા ગૂજરાતમાં આવી. કહે છે કે આ વેળાએ વઢવાણ જે આગળ જતાં ઝાલાની મતા થઈ પડી તે વાઘેલાની એક શાખાને સ્વાધીન હતું; ત્યાંનો વાઘેલો રાજા વડલો કરીને હતો, તેણે સાયલા અને બીજાં ગામ ચભાડ રજપૂતોને પટે આપ્યાં હતાં. તે રજપૂતો સંબંધી ભાટ નીચે પ્રમાણે વાત કહે છેઃ—

પારકરમાં કાળ પડ્યો, એટલે બે હજાર સોડા પરમાર તેમના મુંજા અને લગધીર નામના નાયકના ઉપરીપદે તેમનાં છૈયાંછોકરાં અને સ્ત્રિયો સુદ્ધાંત પાંચાળ દેશમાં આવ્યા, અને મૂળીની પૂર્વ દિશામાં થોડે ગાઉને છેટે ધાગરિયા કરીને જગ્યા છે ત્યાં ઉચાળો બાંધીને રહ્યા,[3] ત્યારે સાયલાના ચભાડ ઠાકોરે તેમને ધનવાન અને રક્ષણ વિનાના સમજીને લૂંટી લેવાનો લાગ તકાવ્યો. તેણે મૃગયા રમવા જવાનો ઠાઠ રચ્યો, અને એક તેતર તેણે ઘાયલ કરયો, તે તેમના ઉચાળામાં નાશી પેઠો છે તે મિષે લેવાની માગણી કરી. આવી માગણીનો સ્વીકાર કરવો એ રજપૂતની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડનાર છે, તેથી તેઓએ તે માગણી નકારી, એટલે લડાઈ ચાલી તેમાં ઘણાક ચભાડ અને સોડા માર્યા ગયા.

---

૧ ટૉડ રાજસ્થાન. ભા. ગ. ૧ પૃષ્ઠ ૪૩, ૪૫, ૯૨, ૯૩.

૨ જગદેવ પરમાર પાટણ હતો ત્યારે તેને ઓરમાઈ ભાઈ રણધવલ ધારા નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશનો એક ભાયાત પારકરમાં જઈ વસ્યો તેના વંશમાં સોડો પરમાર થયો ત્યારથી તેની એક સોડા પરમારની શાખા કહેવાઈ. ૨. ઉ.

૩ માર્તંડરાય અથવા માંડવરાય જે સૂર્યદેવની મૂર્ત્તિ કહેવાય છે (કેમકે મૃતંડનો વંશ જ સૂર્ય છે તેથી તેનું નામ માર્તંડ કહેવાય છે). તેના ઉપાસક બંને નાયક હતા. તેઓ જ્યારે પારકરથી નીકળ્યા ત્યારે બે મેલાણ સુધી મૂર્ત્તિની પૂજા કરવાને પાછા જઈ આવ્યા પણ તેમનો ભાવ જોઈને દેવે સ્વપ્નમાં કહ્યું કે તમે મને સાથે લઈ જાઓ. અને મારો રથ જ્યાં અટકી પડે ત્યાં આગળ વાસ બાંધીને રહેજો; તેથી આયરડીના નેસની પાસે મૂર્ત્તિનો રથ અટકી પડ્યો એટલે ત્યાં વાસ કરયો. ૨. ઉ.

દુહા—જંગલ તેતર ઉડિયો, આવ્યો રાજદ્વાર;
ચભાડ સૌ ઘોડે ચઢ્યા, બાંધી ઊભા બાર.
"મુંજા તેતર માહરો, માગે દુજણ સાર;
"ગર્વ ભર્યા ગૂર્જર ધણી, આપે નહિ એ વાર.
"પેહેલે પ્રહર ચડંતડે, સોડાનો સંગરામ;
"રત ઘેલે રતનાવતે, નિશ્ચળ કીધું નામ.
"સંવત સાત પનોતરો,[1] ટાઢાં યણ તીજ;
"સોડાને ચભાડ શર, ધજવડ કીધી ધીજ.[2]
"પડ્યા ચભાહર પાંચસે, સોડા વીશું સાત;
"એક તેતરને કારણે, અલ રાખી અખ્યાત.
"ધ્રુવ ચળે, મેરૂ ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર;
"મરડે કેમ મૂળીધણી, પગ પાછા પરમાર.
"થાન કંડોળો, ચોટગઢ, થર મૂળરો વાસ;
"એ તો દે પરમારને, અવર ન દુજી આશ."

સાયલાનો ઠાકોર પડ્યો તેની બ્હેન વઢવાણના વાઘેલા ઠ્હેરે પરણાવી હતી. તેણિયે પોતાના ભાઈને મારનારાઓનું વેર વાળવા માટે પોતાના સ્વામીને આગ્રહ કર્યો; પણ વડલાએ સોડાના નાયકને કોલ આપ્યો હતો તેટલા માટે તેનાથી ઉઘાડાં પડાય એમ હતું નહિ. આ વેળાએ બે ભીલ નાયક આહો અને ફુતો કરીને હતા, તે ગૃજરાતમાં ઘણા બળિયા થઈ પડ્યા હતા, અને સાભ્રમતી નદીની બખોલોમાં દુર્ગમ કિલ્લામાં રહીને વાઘેલાના દેશનો નાશ કરતા હતા. વઢવાણના રાજાએ સોડાઓનું કાટલું કુહાડવા સારૂ તેમને કહ્યું કે તમે આ ભીલોના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરો. સોડા યુક્તિ રચીને આહા ભીલના કિલ્લામાં પેઠા ને તેને તથા તેના ઘણા સાથીઓને ઠાર કર્યા. પછીથી ફુતાની ઉપર તેઓ ચઢ્યા ને તેને પણ પૂરો કર્યો. આ પરાક્રમના બદલામાં વઢવાણના વાઘેલાએ સોડાઓને મૂળી, થાન, ચોટીલા અને ચોબરી એવી ચાર ચોવીશિયો અથવા ચોવીસ ચોવીસ ગામના માહાલ આપ્યા.

કાઠિયો, સિંધનાં[3] સુમરા જામના પટાવત હતા અને પાવર ધરતીમાં

---

૧ ફાગણ વદિ ૩ સંવત્ ૭૧૫. ૨ ઉપલી ત્રણ લીટીઓ અસલમાં નથી.

૩ પાવર ધરતી કચ્છમાં છે, માટે સિંધના નહિ પણ કચ્છના સમા (જાડેજા) રાજાના કાઠિયો પટાવત હતા. જામ લાખા ફૂલાણીના દરબારમાં ડાહી કુમરી નામની ઢાઢણ ગાયન કરનારી હતી તેણે એક વાર જામ લાખાની નિંદાનું ગીત ગાયું તે ઉપરથી

રહેતા હતા. એક સમયને વિષે એક નાયકાએ મજરો કરતાં રાજાની મશ્કરી કરી તે ઉપરથી તેને પોતાના રાજ્યમાંથી દેશવટો દીધો. તો પણ તેના કાઠી પટાવતોએ તેને પોતાને ઉતારે બોલાવી અને જે ગાણાથી રાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તે જ ગાણું તેની પાસે ગવરાવીને ગંમત કરવા લાગ્યા. આ વાત રાજાને જાણ પડી ત્યારે તેણે કાઠીઓને પણ દેશપાર કર્યા. તેવામાં સોરઠમાં ધોરાજીની પાસે ઢાંક ગામ છે તેમાં વાલા વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે એ કાઠી પટાવતો સિંધમાંથી નાશી આવ્યા અને તેના વર્તિયા થઈને રહ્યા. તેમનામાંનો[1] એક [2]અમરો પટગર કરીને કાઠી હતો, તેને એક ઘણી સુંદર દીકરી હતી તેનું નામ અમરાબાઈ હતું, તેને જોઇને વાલો મોહિત થયો, અને તેના બાપને કહ્યું કે એને મારી વ્હેરે પરણાવો. અમરાએ કહ્યું કે હું પરણાવું પણ તમારે અમારે રસોડે જમવું. પછી તે પ્રમાણે થયું એટલે વાલાના ભાઇયાતોએ એકસંપ કરીને, તે વટલ્યો એટલે તેને રાજ્ય ઉપરથી ક્હાડી મૂક્યો. પછી તેણે કાઠિયો સહિત બારવટું લીધું અને કાઠિયોએ તેને પોતાનો નાયક ઠરાવ્યો અને ભૂમિયાઓ પાસેથી મુલ્ક લેવાની તેઓ વાલાના ક્હેવા પ્રમાણે યુક્તિયો કરવા લાગ્યા. સૂર્યપૂજન કરવાનો પોતાના બાપ-દાદાનો ધર્મ વાલો રાખી રહ્યો હતો, તે તેના વર્ત્તિયા કાઠિયોએ પણ પાળવા માંડ્યો. એક વાર વાલો ઉંઘતો હતો તેવામાં પોતાના ખુંચી લીધેલા ગ્રાસનું તેને સ્વપ્ન આવ્યું, એટલે સૂર્યે તેને દેખા દઈને કહ્યું:—"મારા ઉપર આસ્તા "રાખીને તું લડવાને જા, હું તને સાહાય્ય થઈશ, તારો જય કરીશ, અને તું "મારી પૂજા કરવા સારૂ એક દેવાલય બંધાવજે." શ્રીસૂર્યની સાહાય્યતાથી વાલો અને તેના કાઠી વર્ત્તિયોએ ઘણાં ગામડાં જિતી લીધાં; અને બીજા

તેને ક્હાડી મૂકવામાં આવી, તેમ છતાં કાઠી પટાવતોએ એ ગીત તેની પાસે છાનું ગવરાવ્યું એટલે તેમને પણ ક્હાડી મૂક્યા. તેઓ ત્યાંથી વાગડમાંના ગેડીના સોલંકી રાણા પાસે રહ્યા, ત્યાંથી કેટલીક પ્હેડી વીત્યા પછી એટલે સંવત્ ૧૪૦૩ માં કચ્છના જામ મુળવાજી સાથે કજિયો કરી તેને મારચો એટલે તેના કુંવર કાયાજીયે ગાદી ઉપર બેઠા પછી ગેડીના રાણા ઉમી ઉપર ચડી જઈ તેને મારચો અને કાઠિયોને ક્હાડી મૂક્યા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ એભલવાળાને આશ્રયે રહ્યા. ર. ઉ.

૧ એ કાઠિયો આઠ શાખાના હતા: ૧ માંજરિયા, ૨ તોરિયા, ૩ નેહર, ૪ નાથા, ૫ પટગર, ૬ જેબિલિયા, ૭ ભાંભલા, કોઈ પારવા ક્હે છે. ૮ બાબરિયાને બદલે કોઈ બેલ ક્હે છે. ર. ઉ.

૨ અમરાને બદલે કોઈ વિસલો પટગર ક્હે છે અને અમરા બાઈને બદલે રૂપદે ક્હે છે. જે વાલાએ તેને પરણવા ઈચ્છા કરી તેનું નામ વેરા વાલો તથા તેના બાપનું નામ ધન વાલો હતું. આ પરણેતરથી જે વંશ ચાલ્યો તે સખાયત કાઠી ક્હેવાયો. ર. ઉ.

કેટલાએકના ભેગાં થાન અને ચોટીલો પણ સોડાઓ પાસેથી લઈ લીધાં. થાન પોતાની રાજધાની કરીને ત્યાં સૂર્યદેવનું દેવાલય બંધાવ્યું તેની પૂજા આજ સુધી ત્યાંના લોક કરે છે. રાઘો ચાવડો કરીને એક કાઠી સામંત હતો તેના નાયકપદે તેઓએ મૂળી ચોવીશી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજા સતમાલ સોડા પરમારે તેમના સામી લડાઈ કરીને રાઘાને હાર કર્યો.

"પોતાની સેના એકઠી કરીને, તેણે ચૂડાસમા અને ગોહિલને બુજાવી
"દીધા—એ યોદ્ધો તો વશ થઈ શકે નહિ, તે પોતાનો ઘોડો બહુ આઘે
"કૂદાવી ગયો. સતમાલનો દીકરો મહાદેવના સરખો શૂરવીર હતો.-ઓ રાઘા!
"તેં આ રાજાજી શું સાંભળ્યા નથી?

"માણસને બરોબરિયો માણસ માત્ર કોઈ વેળાએ જ મળે છે. ઓ!
"ચાવડા!—તું યોદ્ધો છે એ વાત ખરી; પણ પરમાર પણ બલવાન્ યોદ્ધો
"છે. ભાલાની અણીથી વિંધાયા વિના તે પોતાની ધરતી કેમ છોડે! શું
"આગળ તેણે તેતરને સારૂ વેઠયું નથી. સદાય ટેકીલી સોડા જાતિને માન હજો!"

વાલા રાજાને કાઠી રાણીના પેટના ત્રણ દીકરા હતા: ખુમાન, ખાચર, અને હુરસરવાળા તેઓએ તેનો મેળવેલો મુલક વ્હેંચી લીધો; અને તેમનું રહેઠાણ અનુક્રમે ચોટીલા, મીતિયાળુ અને જેતપુર કર્યું; પછી તેમના નામથી કાઠી વંશની ત્રણ શાખા પડી.[૧] પ્રથમ તો કાઠિયોની આઠ શાખાઓ હતી. પણ તેઓનું હવણાં તો એક સામાન્ય નામ વર્ત્તિયા કહેવાયું, અને ઢાંકના રાજા અને તેની સ્ત્રી અમરાબાઈના વંશના વાળા કાઠી અથવા ઘરડેરા કહેવાયા તેથી એક બીજાથી ઓળખાઈ શકાય એમ થયું.

ઝાલા

અણહિલવાડના રજપૂત વંશના જેવા વાઘેલા સગા થતા હતા, અને તે રાજ્યના પડી ભાગવાથી જેમ ઘણો મુલક તેઓના હાથમાં ગયો હતો તેમ જ ઝાલા પણ વાઘેલાની પછીના પાસેના સગા થતા હતા, અને તેમના હાથમાં પણ તે વંશના રાજ્યનો ઘણો મુલક આવ્યો હતો. પ્રથમ તો આ

---

૧ ખાચરના વંશમાં ઓઘડ ખાચર થયો તેને પાંચ પુત્ર હતા, તેમાંથી એક નિર્વંશ ગયો તથા બાકીના ચારમાંથી.—

રામો, ચોટીલાની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના રામાણી કહેવાય છે.
લખો, જશદણની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના લખાણી કહેવાય છે.
ઠેબો, પાળિયાદની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના ઠેબાણી કહેવાય છે.
ગોદડ, ગઢડા તથા બોટાદની ગાદિયે બેઠો તેના ગોદડકા કહેવાય છે. ર. ઉ.

ઝાલા રજપૂતો કીર્ત્તિગઢ[1] અથવા કેરકોટમાં મકવાણાના નામથી ઓળખાતા હતા. જ્યારે ગૂજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે ત્યાં એક વિહિયાસ મકવાણો કરીને પોતાના બાપદાદાઓનું ચાલતું આવેલું રાજ્ય ચલાવતો હતો.

ભાટ કહે છે:–વિહિયાસ જ્યારે મરણ પથારિયે પડ્યો હતો ત્યારે તેનો જીવ જતો ન હતો, તે સમયે તેના કુંવર કેસરે પૂછ્યું:—"પિતાજી! "તમારો જીવ કેમ ગતિ પામતો નથી? ત્યારે વિહિયાસે ઉત્તર આપ્યું કે "સામઈયા નગરમાં મારો વૈરી હમીર[2] સુમરો (બીજો) રાજ્ય કરે છે, તેના "દૂધમલિયા વછેરા સવાસો લાવીને મારા તેરમાને દાહાડે ભાટચારણોને "આપવાનું પાણી મૂકો તો મારો જીવ ગતિએ જાય. આ વેળાએ પોતાના "ભાઈ, ભત્રીજા સર્વે પાસે બેઠા હતા તેમાંથી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ત્યારે "કેસર જે ન્હાની વયનો હતો તે ઉઠી આગળ આવ્યો. તેણે પોતાના "પિતાના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે હું તમારી ઇચ્છા છે તે પ્રમાણે "કરીશ. એટલે વિહિયાસના પ્રાણ છૂટી ગયા."

જ્યારે તેનું તેરમું આવવાનું થયું ત્યારે કેસરે શોક મૂકી દઈને પોતાના ભાયાતોને સામઈયે જવાને બોલાવ્યા ત્યારે તેમનામાંથી એકે કહ્યું:–"તમારી "સાથે જીવ ખોવાને કોઈ આવે એવું નથી." કેસરે તેમની કોઈની પણ પરવા કરી નહિ, અને પોતાના બળ ઉપર માત્ર આધાર રાખ્યો. તેના હાથ ઢીંચણની હેઠળ

૧ કહે છે કે કેરોકોટ એ ન્હાનું ગામડું છે ને હજુ પણ એ જ નામ કહેવાય છે. તે કચ્છમાં ભચાઉની પાસે છે. અને વળી આગળ જેમ વિસ્તીર્ણ વલભીપુર જૂનું નગર કલ્પી શકાય છે તેમ ત્યાં પણ નિશાનિયો છે. સામ્ભર રાજાએ અણહિલવાડ ઉપર ચડાઈ કરી તે વેળાએ મૂળરાજ જે કંથકોટમાં સંતાઈ પેઠો હતો એવું પૃષ્ઠ ૫૯ મે લખ્યું છે, તે ને કેરોકોટ એ બે એક જ હોય તો નકશામાં તેનું નામ આવી શકે. બાકી કેરોકોટનું નામ નકશામાં જોવામાં આવતું નથી.

ઉપરની ટીપમાં જે ગુંચવારો જણાવ્યો છે તેનું નિરાકરણ એમ છે કે કીર્તિગઢ સિંધના થલ પ્રગણામાં હતું અને તે સમયે તે કચ્છના તાબામાં સં. ૧૮૧૯ સુધી હતું. કપીલકોટ અથવા કેરોકોટ હાલના ભુજ તાબાના કેરા ગામ પાસે હતું. અને કંથકોટ તો ભચાઉ તાલુકામાં હાલ પણ છે, જ્યાં ભીમદેવ અને મૂળરાજ રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ત્રણે સ્થાન જૂદાં છે. મકવાણા કીર્તિગઢમાં રહેતા હતા. ર. ઉ.

૨ સિન્ધમાં બે હમીર થયા છે. પ્હેલો હમીર કચ્છના લાખા ફૂલાણીના સમયમાં હતો, અને જેણે કચ્છના પુંઅરા જામને ધુંમલીના વિયડ ગુજર સાથેની લડાઈમાં આશ્રય આપ્યો હતો. એ હમીર પ્હેલો અને આ હમીર બીજો છે, તે સામઈયા અથવા ઓમતુરનો છે. એક નામ હોવાથી ઘણા જણ ગુંચવારો કરી નાંખે છે. આ હમીર ઉપર જુનાગઢના રાહ નૌઘણે (ઈ. સ. ૧૦૨૫થી ૧૦૪૪ સુધી હતો તેણે) ચડાઈ કરી

ઢળકતા હતા. તેના હાથમાં સવામણ લ્હોડાનો ભાલો રહેતો હતો. અને ધનુષ્યબાણ ધારણ કરેલાં હતાં. તે એક ઘોડા ઉપર બેઠો તે વિષ્ણુના વાહન ગરૂડના જેવો હતો. તે સામઇયે જઈ પ્હોંચ્યો, અને ત્યાંથી વછેરા લાવીને અને ભાટચારણોને વ્હેંચી આપીને પોતાનું વચન પરિપૂર્ણ કરયું.

કેસરે જોશીને બોલાવીને પોતાની જન્મોતરી બતાવીને પૂછ્યું:—"મારો "આવરદા કેટલા વર્ષનો છે?" જોશિયે જોઇને કહ્યું:—"તમારૂં મોત ઢુંકડું "આવ્યું છે." કેસર બોલ્યો:—"ઘરને ખુણે હું મરી જઇશ તો કોઈ મને ઓળ- "ખશે નહિ; પણ જો લડાઈમાં મરૂં તો મારૂં નામ રહે."

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કેસર ફરીને સામઇયે ગયો અને હમીરની સાતસેં સાંઢો મેની નદીની તીરે ચરતી જોઈ તે લઈ આવીને[1] કીર્ત્તિગઢના ભાટોને આપી દીધી. તો પણ હમીરની સેના સામઇયેથી ચડી આવી નહિ. ત્યારે કેસર ત્રીજી વાર બ્હારવટે નીકળ્યો. તે સમયે દસરાનું[2] પર્વ હતું, તેથી હમીરની દીકરિયો અને વહૂઓ રથમાં બેશીને સલ કરવા નીકળી હતી, ત્યાંથી કેસર તેમના રથ હંકાવી ગયો. તેઓનો બધો મળીને ૧૨૫ સ્ત્રિયોનો સાથ હતો. પછી હમીરે પોતાનો કારભારી કીર્ત્તગઢ મોકલ્યો તે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે કહ્યું:—"એ સ્ત્રિયો તો હમીરની દીકરિયો અને વહૂઓ છે માટે "જે રીતે લાવ્યા છો તે રીતે સાસરવાસા કરીને પાછી મોકલો." ત્યારે કેસર હશીને બોલ્યો:—"એ માલ તો પાછો નહિ મોકલાય. એ તો અમારા "ઘરની રાણિયો થઈ છે." પછી કારભારી આવું ઉત્તર સાંભળી લઈને સામઇયે ગયો.

કેસરે પછી, કીર્ત્તિગઢમાં જેટલા પોતાના ભાયાત હતા તેઓને બોલાવ્યા ને પોતાને માટે ચાર સુમરિયો[3] રાખીને બાકીની એકેકી એકેકી

હતી. એ હમીર બીજાને કચ્છના જાડેજા રાજા જામ લાખા જાડાણીના કાકા હાલાજીના કુંવર હોથીજિયે લડાઈમાં મારયો.

જુવો મારા લખેલા સમયવિજયના હસ્તલિખિત ગ્રન્થનું પૃ. ૧૧૯; ફારસી હિ. સ. ૮૦૭(ઇ. સ. ૧૪૦૦)માં આ હમીરનો ગાદીયે બેઠાનો સમય છે. ર. ઉ.

૧ સાંઢો અથવા ઊંટને સામટાં હેરી લાવવાની રીતિ એ છે કે ગમે તેના લોહીમાં લુગડું પલાળી તે લાકડીની ટોંચે બાંધી દોરનાર સર્વે ઊંટ જુવે એમ ઉંચી રાખી દોડતો જ્યાં જાય ત્યાં તેની પછવાડે આખું ટોળું દોડતું જાય. ર. ઉ.

૨ સુમરા રજપૂત હિન્દુ હતા, પણ અલાઉદ્દીન ખીલજિયે સુમરા, દુદા અને ચનેસરને જિતી સિન્ધનું રાજ્ય લીધું. તે પછી ઘણા સુમરા મુસલમાન થયા. ર. ઉ.

૩ ચારમાં એક તો ચારણની દીકરી હતી. ર. ઉ.

તેમને વ્હેંચી આપી. આ ચાર વિના કેસરને બીજી ઘણી રાણિયો હતી. દશ બાર વર્ષ એમ વીતી ગયાં ને કજિયો તો ચાલતો રહ્યો. કેસરને અને તેના ભાયાતોને થઈને સુમરિયોના પેટના અરાડ કુંવર[1] થયા.

છેવટે હમીરે તેને કહાવ્યું:-"હું તારી સામે લડવાને તો આવું પણ "કીર્ત્તિગઢ ખારા પાટમાં છે તેથી મારી સેનાને ખાવાનું ક્યાંથી મળે?" તેનું કેસરે ઉત્તર કહેવરાવ્યું:-"હું તમારી સેના સારૂ હજાર વિઘાં લીલા ઘઉં "વવરાવું છું." પછી હમીર કીર્ત્તિગઢ આવ્યો ને લઢાઈ ચાલી તેમાં ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયા. બાકી રહ્યા હતા તેમાં કેસર અને તેના કુંવર પડ્યા, ને માત્ર એક કુંવર હરપાલ કરીને હતો તે ઉગર્યો. તેના ભાઈભત્રીજા પણ પડ્યા ને કીર્ત્તિગઢનો નાશ થયો તેથી સુમરી સ્ત્રિયો પોતપોતાના ધણિની સાથે બળી મોઈ.[2]

અણહિલવાડમાં ઘેલડો કર્ણ વાઘેલો[3] રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં

---

૧ તેમાં નવ કુંવર તો કેસરના હતા. ૨. ઉ.

૨ મૂળ વાત એમ ચાલે છે કે કેસરના કુંવર હરપાળે સવાસો સુમરિયોને ઝમોરમાં બાળી દીધી ને કીર્ત્તિગઢ તોડી પાડ્યો. પછી તેણે પાટણમાં નાસેડું લીધું. એ જ વાતમાં તેઓના વંશની નવ શાખાઓ થઈ એમ ભાટ લખે છે—

(છપય.) મકવાણા રાણીંગ[1], બહો બામલ[2] બરદાળા,
લજ્જાવંત લુણંગ[3], ભલા બલો[4]અચ ભાઈ,
ખતરવટ રાખણ ખાંટ[5], જકે પારાકર[6] જાણું
વિઠોડ[7] ને હાપેવ[8], જકે ઝલ રાણ[9] વખાણું,
નવ શાખાઓ નવ ખંડમાં, મકવાણો દશમો મણિ,
એટલી શાખ ઉજળતલ, તિલક શાખ ઝાલા તણી. ૨. ઉ.

૩ કર્ણ વાઘેલો ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૯ થી ૧૩૦૪ સુધી હતો, પણ આ સમય ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકડાનો છે, માટે આ સ્થાને કર્ણ સોલંકી (૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪) જે સિદ્ધરાજનો પિતા તે હતો. પૃથ્વીરાજ ચોહાણના સમયમાં ઝાલા હતા એમ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આવે છે તે સમય પણ કર્ણ વાઘેલાથી પ્હેલાંનો છે. કેસરને મારનાર હમીર સુમરાને સિંધના સમા જામ હાલાજીના કુંવર હિંગોળજી અને હોથીજિયે માર્યો છે. તેઓ ઈ૦ સ૦ ૧૧૪૭ પ્હેલાં હતા, કેમકે એમના કાકા જાડાજીના દત્તક કુંવર લાખોજી અને લાખિયારજી જે તેમનાથી ન્હાની વયના હતા તે કચ્છમાં ૧૧૪૭ માં આવ્યા છે. આ લાખાજીની કુંવરી બે જે બચી હતી તેમાંથી એકને સિદ્ધરાજ સાથે પરણાવી હતી અને બીજી જગદેવ પરમારને દીધી હતી. સિદ્ધરાજ ઈ. સ. ૧૧૪૩માં દેવ થયો છે તે પ્હેલાં પરણ્યો છે, એ હિસાબે પણ કર્ણ સોલંકીનો સમય આવે છે.

વળી કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં સિન્ધમાંના સુમરા રજપૂતોમાં હમીર નામે કોઈ હતો નહિ, પણ સિન્ધ સુમરાની ગાદીના વારસ દુદો અને ચનેસર નામે બે હતા,

કેસરનો[1] કુંવર હરપાલ નાસેડે ગયો. હરપાળનો ભાલો તેના બાપના ભાલા જેવો ભારે હતો અને એ તથા કર્ણ મશિયાઈ ભાઈ થતા હતા. તેથી પાટણમાં તેનો સારો આદરસત્કાર થયો. આ વેળાએ બાબરો ભૂત કર્ણને બહુ નડતો હતો, અને તેની માનીતી રાણી ફુલાદેવી ઝાંઝમેર તલાજાની[2] હતી તેના અંગમાં આવીને ભરાયો હતો. હરપાળે ભૂતના ઉપર હલ્લો કરીને તેની માથાની લટ ઝાલી, તેથી તે નિરૂપાય થઈ ગયો ને એવો દબાવ્યો કે

તેમાંનો ચનેસર પોતાને ગાદી ન મળવાથી દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલચી પાસે મદદ માગવા ગયો અને સુમરા પોતાની કન્યા મુસલમાનોને આપતા નહિ અને જેને માટે સુમરા આજ સુધી અભિમાન ધરાવે છે, તેમ છતાં અલાઉદ્દીનને પોતાની બ્હેન પરણાવવાનું ઠરાવી લશ્કર લઈ આવ્યો, તેમાં દુદાનો નાશ થયો ને ચનેસરની મતિ ઠેકાણે આવતાં એ પણ ફોજ સામે લડીને માર્યો ગયો. પછી બચેલા જેટલા સુમરા હતા તેમને વટાળીને મુસલમાન કર્યા એટલે સુમરી સ્ત્રિયો જેટલી હતી તેટલી ત્યાંથી નાશીને કચ્છના જામ અબડાને શરણે આવી. તેમની પછવાડે પાદશાહી લશ્કર આવ્યું. અબડો શક્તિ ન છતાં પણ સુમરિયોને ન્હાસવાનો લાગ મળે એટલા માટે લશ્કરના સામો લડી મુવો, એટલામાં સુમરિયો નળિયા પાસેના વડસર ગામે જઈ પ્હોંચી અને ત્યાં પણ બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે જીવતી ડટાઈ મોઈ. આ સ્થાને હજી લગણ પણ સુમરાઓનો ફાલ્ગુણ શુદિ ૧૫ મે મેળો ભરાય છે. અબડો આજે પણ શરણાધાર ક્હેવાય છે અને પીર તરીકે પૂજાય છે.

બાબરો ભૂત સિદ્ધરાજના સમયમાં હોવાનું પણ ક્હેવાય છે તો તે તેના પિતા કર્ણ સોલંકીના સમયમાં હોય એમ સંભવે છે. પણ કર્ણ વાઘેલાના સમય સુધી તે હોવાનું બની શકે નહિ. ર. ઉ.

૧ હરપાળ સિવાય તેને વિજયપાળ તથા શાન્તાજી એવા બે કુંવર હતા, તે પણ હરપાળ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. વિજયપાળના વંશજ મહિકાંઠાના ઇલોળ ગામમાં આજે પણ છે. તેમજ શાન્તાજીના વંશજ કટોસણ આદિના મકવાણ તાલુકદારો ક્હેવાય છે.

હરપાળને ૨૩૦૦ ગામ મળેલાં તેમાંથી કર્ણની રાણીને ૫૦૦ ગામ કાપડામાં આપ્યાં તે જતાં ૧૮૦૦ ગામ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી પાટડીમાં તેણે ગાદી કરી હતી. તેના કુંવર નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ સોઢોજી ઈ૦ સ૦ ૧૧૩૦–૧૧૬૦ પાટડીમાં. ૨ માંગોજી, લીંબડીમાં. ૩ શેખરોજી. ૪ ખવડજી—કાઠીમાં ભળી ગયો. ૫ ખોડોજી. ૬ જોગોજી. ૭ રાણોજી, ૮ બાપુજી; એના વંશજ મોલેસલામ થયા, તેઓ માંડવામાંથી પુનાદરા, ખડાલ, ડાભા અને રમાસના તાલુકદારો થયા. ૯ બળવંત, ૧૦ લોણકજી, ૧૧ દેવોજી. ૧૨ વીસોજી. ર. ઉ.

૨ તળાજા અને તેની આસપાસના ભાગનું પ્રાચીન નામ “વાલાક ક્ષેત્ર” છે.

પાટણમાં ફરીથી કોઈ પ્રકારની પણ નડતર નહિ કરવાના તેણે સોગન ખાધા. ત્યારે જતો મૂકયો. વળી જ્યારે જ્યારે હરપાળને બાબરાના આશ્રયની ગરજ પડે ત્યારે ત્યારે આવીને હાજર થવાનો પણ કલિ કરાવી લીધો. ભૂતે તે માન્ય કર્યું. હરપાળને શક્તિદેવી સાથે પછીથી એવા જ પ્રકારનો ઝગડો થયો હતો; તેને તેણે વશ કરી લીધી અને પોતાની સ્ત્રી કરીને રાખી.

એક દિવસ કર્ણ દરબારમાં બેઠો હતો, ત્યારે તેણે હરપાળ મકવાણાને તેડું મોકલ્યું. તે આવીને મ્હોં આગળ ઊભો રહ્યો. કર્ણે કહ્યું કે તેં કામ કર્યું તેના બદલામાં તારી નજરમાં આવે તે માગી લે. તેણે કહ્યું કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે તોરણ બાંધું તેટલાં ગામ મને આપો. કર્ણે તે વિષેનો લેખ લખી આપ્યો. હરપાળ ઘેર ગયો ત્યારે શક્તિયે પૂછ્યું કે કર્ણે તમને શું તુષ્ટિદાન આપ્યું? તેણે તેને બનેલી વાત કહી, ત્યારે ગામે તોરણ બાંધવાનું કામ પોતે પોતાને માથે લીધું. વળી હરપાળે બાબરા ભૂતને[1] બોલાવ્યો, તે સવાલક્ષ સેના લઇને આવી હાજર થયો. રાત્રે નવ ઘડી રાત જતાં તેઓ નીકળી પડ્યાં, અને પ્હેલું તોરણ પાટડિયે બાંધ્યું, પછી તેના તાબાનાં છસ ગામે બાંધ્યાં. સવારમાં ચાર ઘડી રાત રહી એટલે બેહજાર ગામે તોરણ બાંધીને આવ્યા. સવાર થતાં જ રાજાએ પોતાના એક કાર-

---

૧ જ્યારે શક્તિ દેવિયે કામ માથે લીધું ત્યારે બાબરા ભૂતની અગત્ય જેવું રહ્યું નહિ, પણ મૂળ વાત એવી છે કે, પ્રથમ બાબરાને ને તેને લડાઈ થઈ ને ઝગડો આખી રાત થયો હતો, તેથી તે છેક થાકી ગયો હતો ને તેને સારી પેઠે ભૂખ લાગી હતી. તેથી રબારીવાડે જઈ બે બકરાં લાવીને સ્મશાનમાં ગયો; તે મડદાની ચિતામાં શેકીને ખાવા લાગ્યો, ત્યાં સ્મશાનની દેવિયે હાથ ફહાડયો એટલે પેલું ભક્ષ સર્વ તેના હાથમાં મૂક્યું. તે દેવી ખાઈ ગઈ ને ફરીને હાથ ધરયો; ત્યારે કટારવતે પોતાની જાંઘ કાપીને કડકો હાથમાં મૂકયો, તેથી દેવી પ્રસન્ન થઈ ને વર માગવાનું કહ્યું એટલે તે બોલ્યો કે, તું મારી સ્ત્રી થઈને રહે. દેવી બોલી અમે દેવતા ને તું મનુષ્ય પ્રાણી આપણું લગ્ન થાય કેમ? તે બોલ્યો: 'મારામાં જો દૈવત દેખો તો મારું કહેલું માન્ય કરજો,' શક્તિ તે કરાર પ્રમાણે હરપાળને ઘેર ગઈ. તે રાજા સાથે લેખ કરયાના સમાચાર તેણે દેવીને કહ્યા ત્યારે તેણે જાણ્યું કે હવે હરપાળનું દૈવત જોવાનો લાગ આવ્યો છે—રાજા સાથે એવો ઠરાવ હતો કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે ગાગરબેડિયું અને તોરણ બાંધે તેટલાં ગામ આપવાં. હરપાળે કહ્યું કે હું ગાગરબેડિયાં મૂકીશ અને તમે તોરણ બાંધજો. દેવિયે તે પ્રમાણે પાટડીથી આરંભ કરી છસેં ગામે તોરણ બાંધ્યાં. ત્યારે હરપાળે કૉલ પ્રમાણે બાબરા ભૂતને બોલાવ્યો તેણે પોતાની સેના સહિત તેવીસસેં ગામને ગાગરબેડિયાં મૂક્યાં. આ બનાવ બન્યો તેથી હરપાળનું દૈવત જાણી શક્તિ પરણી, નેમરાલી ગામના રાવળ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણે એમને પરણાવ્યાં. ર. ઉ.

મારીને સાંઢ ઉપર બેસારીને, મકવાણાના હાથમાં કેટલાં ગામ ગયાં તે જોવાને મોકલ્યો. બે હજાર ગામની યાદી થઈ તે વાંચીને કર્યું તે પ્રમાણે પોતાનો ઠરાવ બ્હાલ રાખ્યો.[1]

બપોરી વેળાએ રાજા અંતઃપુરમાં ગયો ત્યારે તેનું મ્હોં ઉતરી ગયેલું

---

૧ નવું ગામ જેને વસાવવું હોય છે, તે જોશિયોને પૂછીને મુહૂર્ત નક્કી કરે છે, અને એ સ્તંભ કરાવીને તેને તોરણ બાંધે છે તે કીર્તિસ્તંભનું કામ સારે છે. તેમજ જળના એક કુંભની સ્થાપના કરીને પોતાની કુળદેવીનું તેમાં આવાહન કરીને તેની પૂજા કરે છે. પછી હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને છેવટે જમણવાર કરે છે.

મૂળમાં જે વાત છે તેને મળતી વાત નીચે લખિયે છિયેઃ—

"ટિચબોર્નનો ધર્માદાનો ભાગ,—ટિચબોર્નના કુટુંબના તાબામાં ટિચબોર્નનું વતન ઇ. સ. ૧૦૬૬ માં ઇંગ્લંડના નાર્મંડીના ડ્યુક વિલિયમે જિતી લીધું તે પ્હેલાં આશરે ૨૦૦ વર્ષથી તેમના હાથમાં આવેલું છે એમ તેઓ ક્હે છે. જ્યારે લેડી માબેલા ઘરડપણથી નબળી થઈ ગઈ હતી અને પોતાની મરણપથારીમાં પડી હતી ત્યારે તેણિયે પોતાના પ્રિય ધણીની પાસેથી છેલવેરકું એટલું માગી લીધું કે, મેરી કુમારિકાના મેળા ઉપર (તા૦ ૨૫ મી માર્ચને રોજ કુમારિકા મેરીને દેવદૂત મળ્યા હતા અને ક્રાઇસ્ટના અવતાર વિષેના સમાચાર તેને કહ્યા હતા) પ્રતિવર્ષે મારી પછવાડે ધર્માદા રોટલી આપવી. આ બાઈનો ધણી સર રાજર હતો તેણે એ વાત રાજી થઈને માન્ય કરી, અને કહ્યું કે, આ લાકડાનો કડકો બળી રહે એટલી વારમાં તમે જેટલી જગ્યા પછવાડે ફરી વળશો તેટલી જગ્યાની ઉપજ એ કામમાં આપવાને ઈલાયદી ક્હાડીશ. તે બાઈ ઘણાં વર્ષથી મંદવાડને લીધે પડી ર્હેતી તેથી તેના ધણિયે જાણ્યું કે નબળાઈને લીધે થોડી જમીનની પછવાડે તેનાથી ફરી વળાશે. પણ તેના ક્હેવાથી તેના ચાકરો તેને લઈને ખેતરોના એક ખૂણામાં ગયા એટલે તેનામાં તાજું જોર આવ્યું હોય તેમ દીસવા લાગ્યું, અને તેનો ધણી તો આશ્ચર્ય પામતો રહ્યો અને થોડી વારમાં તે કેટલાક બધા ઘણા સરસ એકર ધરતીની પછવાડે ફરી વળી. જે ખેતરમાં લેડી માબેલાનો આવા ચમત્કારિક મહત્કૃત્યનો બનાવ બન્યો તે આજે પણ "ક્રાલ્સ" એટલે ભાંખડિયે ચાલવાના કામને નામે ઓળખાય છે. એ જગ્યા પાર્ક અથવા ચોગાનના ઝાંપાની પાસે છે અને તે ૨૩ એકરની છે. પછી એ બાઈને તેના ખાટલામાં લઈ ગયા તે વારે તે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને પોતાની પાસે બોલાવીને ક્હેવા લાગી કે જ્યાં સુધી આ ધર્માદાયનો ભાગ આપવાનો વહિવટ ચાલશે ત્યાં સુધી કુટુંબનો વંશ ર્હેશે અને આપણા વંશ માંહેલો કોઈ એવો નીચ અને લાલચુ થશે અને એ ધર્મનો ભાગ બંધ કરશે, ત્યારે પુરાતન કુટુંબની પડતી દશા આવશે અને પુરૂષ વંશ ર્હેશે નહિ તેથી કુટુંબના હાલના નામનો નાશ થશે. તેની નિશાની એ કે, એવો બનાવ બનવાનો હશે તો સાત દીકરા થયા પછી સાત દીકરિયો થશે ને ત્યાર પછી દીકરો થશે નહિ. આ પ્રમાણે બીજા હેનરી રાજાની વેળાથી ચાલ પડચો તે

જોઈને રાણીને લાગ્યું કે, ખેદ પામવા સરખું કાંઈક નીપજ્યું છે ખરૂં. તેણે ખેદનું કારણ ક્હેવાને આગ્રહ કર્યો ત્યારે હરપાળને સ્વાધીન બે હજાર ગામ ગયાના સમાચાર તેને કહ્યા. રાણી હરપાળને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી તેથી પોતાનો રથ જોડાવીને તેની પાસેથી કાપડુ લેવા ચાલી. હરપાળ તેને આવતી જોઈને હવેલીની બ્હાર આવી અંદર લઈ ગયો અને બોલ્યો:–"બ્હેન! "તમે શા કામે આવ્યાં છો?" તે બોલી:-"ભાઈ! હું ભાઈ પસલીમાં કાપડુ "લેવા આવી છું." પછી તેણે પાંચસેં ગામનુ ભાલ પરગણું કાપડામાં આપ્યું.

બાબરા ભૂતે હરપાલને કૉલ આપ્યો હતો કે, મારો ખપ પડશે ત્યારે હું તમારી ચાકરીમાં આવી હાજર થઈશ તે સાથે તેણે એક બોલી કરી હતી:-"મને જે કામ કરવાને આજ્ઞા કરો તે કામ થઈ રહે એટલે હું "તમને ખાઈ જાઉં." તેથી હરપાલ ભૂતનો ઘાટ ઘડવાના ઉપાય શોધતો હતો; કેમકે ભૂતે તો ઠરાવ પ્રમાણે ખાઈ જવાની વાત ક્હાડી. ત્યારે છેવટે હરપાળે બાબરા પાસે એક ઉંચો ઝંડો મંગાવ્યો. ભૂત જઈને સત્વર એક "લઈ આવ્યો. હરપાળે કહ્યું:–"એને ભોંયમાં દાટીને ચડઉતર કર; અને જ્યારે "એ કામ પૂરૂં થઈ રહે ત્યારે મને ખાઈ જજે." આ પ્રમાણે હરપાળને પોતાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.[1]

કેટલાંક સેંકડાં સુધી ચાલ્યો; અને ૨૫ મી માર્ચનો દિવસ એ કુટુંબની મીજબાનીનો દાહાડો થઈ પડ્યો.

"ગયા સેંકડાનાં અર્ધાં વર્ષ વીત્યાં હતાં, તેવામાં એ દાન આપવાના ચાલનો ધિઃકાર થવા માંડ્યો; કેમકે ટિચબોર્નનો ધર્મભાગ લેવાને બ્હાને સર્વ ઠેકાણેથી સર્વ જાતિના રઝળી ખાનારા, ભટકનારા અને આળસુ લોકો આસપાસ ચોરિયો કરતા ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા, તેથી છેવટે સારા લોકોએ અને મ્યાજીસ્ટ્રેટોએ વાંધો ઉઠાવવા માંડ્યો, એટલે છેવટે ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં એ ચાલ બંધ કરી દીધો. આશ્ચર્યકારક વાત એ બની કે તે દિવસે જે બારોનેટ હતો તેને સાત દીકરા હતા અને તેમાંથી વડો પુત્ર જ્યારે વતનનો ભોગવટો કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને સાત દીકરિયો થઈ અને છેલ્લા બારોનેટે એક સગાના મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે પોતાના કુટુંબનું નામ બદલીને ડોટી પાડ્યું. એ પ્રમાણે પેલી બાઈના ભવિષ્ય વર્તા પ્રમાણે થયું." "વુઇન્ચેસ્ટર ઓબ્ઝરવર"માં ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે.

૧ એની સાથે નીચેની વાત મળતી આવે છે:–"મિચાયલ સ્કોટ, એક ભૂતને જાય કામમાં રોકેલું રાખવાની સંકડામણમાં આવેલો હતો, તેથી એક સમયે તે ઘણા ગભરાટમાં આવી પડ્યો. તેણે તેને કેલ્સો આગળ ટ્વીડમાં જળબંધક બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે એક રાત્રિમાં તેણે તૈયાર કર્યું. અને ભૂતનું બાંધેલું તે હજી લગણ ક્હેવાય છે. મિચાયલે પછી ઇલડન ડુંગર જે તે વેળાએ એક સરખા શંકુ આકારનો હતો, તેના ત્રણ વિભાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તે ડુંગરની ટોચનાં ત્રણ

હરપાળ અને શક્તિનો વંશ સ્વર્ગવેલની પેઠે વિસ્તાર પામવા લાગ્યો; સોઢો[1] માંગો ને શેખડો તેમના કુંવર થયા; અને એક દીકરી બાઈ ઉમાદેવી કરીને થઈ. એક દિવસે શક્તિના કુંવર હવેલીના આંગણા આગળ રમતા હતા, તેવામાં રાજાનો એક હાથી છૂટી આવ્યો; એટલે શક્તિયે[2] પોતાનો હાથ આગળ ક્હાડતેકને કુંવરોને ઝાલી લીધા તે ઉપરથી તેઓ ઝાલા ક્હેવાયા.[3]

છપ્પય—"તું સુણિયે સામંત, દૈત્ય સબ ભાગ્યા ડોટે;
તું સુણિયે સામંત, ચડપડે લીધા ચોટે.
તું સુણિયે સામંત, શક્તિ રાખી કરી રાણી;
તું સુણિયે સામંત, અઢારસેં ધર[4] ધર આણી.
હરપાળ વડો જમરા હથો, દિનદિન અધિકો દાખિયે;
તુંઆરો તોલ કેસર તણા, ઈલા સામંત ન આખિયે."

ચિત્રોપમ શિખર જે આજે છે તેવાં એક રાત્રમાં કરી દીધાં. ત્યાર પછી દારિયાના રેતનાં દોરડાં બનાવવાનું કદિ બને નહિ એવું અને અપાર માથાકૂટનું કામ, કદિ થાકે નહિ એવા ભૂતને સોંપીને તેના ઉપર તેણે જિત મેળવી."–આયેન્ડિકસ ટુ ધ લે આવ ધ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રેલ.

૧ અંગરેજીમાં શેરો નામ લખ્યું છે પણ નીચેના છપયમાં સોઢો છે, માટે તેવું નામ રાખ્યું છે. 'તેં' અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી, એવું છપયમાં છે તેથી અંગરેજી "સ્વર્ગ વેલી" કરીને લખેલું જણાય છે.

છપ્પય.—ગામ મશાલી તણે, બિરદ રાવળ બોલાવ્યો;
અંગ થકી ઔદીચ્ય, તેણે મંગળ વરતાવ્યો.
પોહો પાટણ પરણિયો, જગત કો નાત ન જાણી;
હુવા દેવ હરપાળ, શક્તિ રીઝી થઈ રાણી.
સંસાર વાત રાખી સહી, અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી;
સોઢો, માંગો, ને શેખરો, બાઈ ઉમાદે દીકરી. ર. ઉ.

૨ આ શક્તિ દેવી તે પ્રતાપ સોલંકીની પુત્રી થતી હતી તે સંવત્ ૧૧૭૧ના ચૈત્ર વદિ ૧૩ ને દિવસે મરણ પામી છે, તે દિવસે હજી પણ ઝાલા શોક પાળે છે. હરપાળ બીજી રાણી થર પારકરના સોઢાની કુંવરી રાજકુંવરબા વ્હેરે પરણ્યો હતો, તેને નવ કુંવર થયા હતા. તે ઇ. સ. ૧૧૩૦ માં દેવ થયો. પાટડીમાં હરપાળે ઇ. સ. ૧૦૯૦ થી ૧૧૩૦ સુધી રાજ કર્યું. ર. ઉ.

૩ પાસે ચારણનો દીકરો રમતો હતો તેને ટાપલી મારીને વેગળો કરચો, તેથી ઝાલા રજપૂતોના તેના વંશના દસોંદી ચારણ થયા તે ટાપરિયા ક્હેવાયા.

૪ પ્હેલાં જણાવેલી હકીગત ઉપરથી જણાશે કે ત્રેવીશસેં ગામે તોરણ બાંધ્યાં છે ને પાંચસેં ગામ રાણીને આપ્યાં છે તે બાદ જતાં અઢારસેં ગામ રહ્યાં તે બરાબર છે. વળી અઢારસેં ગામની ઝાલાવાડ ક્હેવાય છે તે ઉપરથી અંગરેજીમાં બે હજાર ગામ લખ્યાં છે તે ભૂલ જણાય છે. ર. ઉ.

"પાટડિયે પોહોપાટ, મેહેલ કીધો મકવાણે;
રાણી ગોખ રહંત, ગતિ કો શક્તિ ન જાણે.
રાય તણા ગજરાજ, મેહ છૂટ્યા મદમંતા;
દૂર પંથ દેખિયા, રાજવી કુંવર રમંતા.
સોઢો, માંગો, ને શેખડો, લાંબે કર ઝાલી લિયા;
એ આપે શક્તિ આપણી, કુંવર સાખ ઝાલા કિયા."

ઈડર.

વિન્ધ્ય અને આરાવલીની હારોને સાંધી દે છે તે ડુંગરાની હારની નૈઋત્ય કોણના મ્હોં ભણી ઈડરનો કિલ્લો આવ્યો છે. મેદાનની ઉપર કેટલીક ઉંચાઈયે સપાટ ધરતીના ભાગ ઉપર તે છે, અને તેની આસપાસ ઉંચા ટેકરા વિંટળાઈ વળેલા છે તથા તે ટેકરાઓની વચ્ચે ઉઘાડા ભાગ ર્‌હેલા તે ચણીને પૂરી લીધા છે અને તેને પ્રાકાર કરીને બળવાન કરવામાં આવ્યો છે. ઈડર નગરની આસપાસ ગોળાકાર બુરજાવાળી સુંદર પત્થરની ભીંત આવી રહી છે, ને તે ડુંગરની તલાટિયે વસેલું છે; તે થોડે અંતરથી પણ ભાગ્યે જ દેખાઈ શકાય છે, કેમકે ન્હાના ખરાબાવાળા ટેકરાનો ઓથો પડે છે. આ ટેકરા ઉપર બાંધકામ છે તેના ઉપર તોપો ચડાવેલી છે અને જેતાવત, કુંપાવત, ચોહાણ અથવા રાજાના બીજા શૂરા માણસોની ચોકી રાખવાથી તે બીહામણું દેખાય છે. રાઠોડ રાજાઓનું ર્‌હેઠાણ, શહરને પાછલે ભાગે જળાશયની પાસે છે; ત્યાંથી ઉભો અને સહેલાઈથી બચાવ થઈ શકે એવો પગદંડિયો રસ્તો ચાલે છે, તે રસ્તે થઈને જતાં, એક કરતાં પણ વધારે દરવાજાના રસ્તા, તથા બાંધકામ આવે છે, ને ત્યાંથી કિલ્લાની સપાટી ઉપર જઈ પ્હોંચાય છે. ડુંગરનાં બે ઘણાં સ્ફુટ શિખર છે તેના ઉપર ઇમારતો છે; તેમાં ડાબી બાજુનું છે તે ઉપર હિન્દુનું દેવાલય છે, તે ઈડરના રાવ રણમલનું રક્ષણસ્થાન કહેવાય છે; જમણી બાજુનું છે તે ઉપર ન્હાની ઘુંમટાકારની બાંધણી છે તે "દોહાગણ રાણીનો મહેલ" કહેવાય છે. ઈડર શહરના મોખરા આગળ સપાટ મેદાન છે તે, હવણાં સૂધી, ગંઠાઈ ગયેલાં ઝાડની ઘાડી અને અભેદ્ય ઝાડીથી ભરાઈ ગયું હતું, તેનાથી કિલ્લાનો બચાવ પૂરો થયો હતો અને ગઢને મળેલું દુર્ગમ પદ અસલથી ચાલ્યું આવ્યું છે તે પદ મળવામાં એ પણ એક આધારભૂત હતું, તેની ખાતરી એથી થાય છે કે નિરાશ થવા જેવા માથે લીધેલા કોઈ ભારે કામમાં સિદ્ધિ થયેલી બતલાવવી હોય તો આખા ગૂજરાતમાં એક કહેવત ચાલી ગઈ છે કેઃ—

"અમે ઈડરિયો ગઢ જિત્યો રે આનંદ ભયો."

ઈડર પ્રથમ તો ઇતિહાસમાં ઈલદુર્ગને નામે ઓળખાતું હતું, અને દ્વાપરયુગમાં, તે ઐલવણ રાક્ષસ અને તેના ભાઈ વાતાપીનું રહેઠાણ હતું. આ રાક્ષસો આજુબાજુના દેશને હેરાન હેરાન કરતા. આ રાક્ષસોમાં મનુષ્ય-ભક્ષણ કરીને રહેવાનો દુર્ગુણ હતો તેથી દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો; છેવટે અગસ્ત્ય ઋષિએ તેમનો નાશ કર્યો; કળિયુગમાં જ્યારે યુધિષ્ઠિરનું નામ માણસોના સંભારણામાં તાજું રહી ગયું હતું, અને જગતને દેવામાંથી છોડવાને જેવામાં વિક્રમ થયો ન હતો તેવામાં ઈડરમાં વેણી વચ્છરાજ[1] રાજ્ય

---

૧ પ્રારંભકથા એવી છે કે, હરદ્વારની ઉત્તર ભણીના શ્રીનગરના રાજાને પુત્ર થતો નહિ ત્યારે એક બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને કહ્યું કે, રાણી રજસ્વળા થાય ત્યારે ચોથે દિવસે લોહીથી ન્હાવું ને ત્યાર પછી પાણી વતે ન્હાઈ રાજા પાસે જવું ને પાછું સવારમાં પણ તેમ જ કરવું. રાણી તેમ કરી સવારમાં જેવી લોહીથી ન્હાઈ કે એક મહાન ગિધ પક્ષી તેને માંસ જાણી લઈને ઉડ્યો ને ઈડરના ડુંગર ઉપર મૂકી. ત્યાંથી તે ધૂમાડાનો પેં બાંધીને સિદ્ધ પુરુષોની ઝુંપડી હતી ત્યાં જઈ પ્હોંચી ને ધુંગાને ઓથે રહીને વિનતિ કરી લૂગડું માગ્યું. તે મળ્યું એટલે તે ન્હાઈને સિદ્ધો પાસે આવી. તેને તેઓએ દીકરી પેઠે પાળી. દશ માસ પૂરા થતાં તેને દીકરો અવતર્યો. પાંચ વર્ષનો થયો એટલે તેમના વચ્છ (વાછડાં) ચારવા જવા લાગ્યો. તેથી તેનું નામ વચ્છરાજ પાડયું. તેવામાં મહાકાળેશ્વરના ડુંગર ઉપર એક અઘોરી રહેતો હતો, તેથી તેણી મગ જવાની સિદ્ધોએ તેને ના કહી હતી. હાલ મહારશાનો ડુંગર કહેવાય છે ત્યાં તે ગયો તો એક સિદ્ધ તેણે જોયો. તેને નમન કરી ઉભો રહ્યો. સિદ્ધ તેને પરાક્રમી દેખીને મહાકાળેશ્વરના અઘોરી પાસે જવાનું કહ્યું, પણ તે બોલ્યો કે મારા ગુરૂએ ત્યાં જવાની ના કહી છે. સિદ્ધ બોલ્યો: પ્રથમ તો તે તારો સત્કાર કરશે ને, તેલની કડાઈ તપાવી તેની આસપાસ સાત પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહેશે, ત્યારે તારે કહેવું કે તમે પ્હેલાં તેમ કરી બતાવો. પછી સાતમી વાર ફરી રહે એટલે કડાઈમાં તેને મારૂં નામ દઈ નાંખી દેજે, તેથી તે સોનાની મૂર્ત્તિ થઈ જશે. પછી તું તેનું અંગ કાપી જેમ જેમ વાવરીશ તેમ તેમ તે કાપેલો ભાગ પાછો હતો તેવો ને તેવો સોનાનો થઈ જશે. આ સાંભળી તે ત્યાં ગયો ને સિદ્ધના કહેવા પ્રમાણે કરી સોનાનો પુરૂષ લઈ ઘેર આવ્યો. સિદ્ધે કહ્યું કે એની સહાયતાથી તારૂં નામ રહે એવું કર. તે ઉપરથી ડુંગર ઉપર તેણે ઈડરગઢ બંધાવ્યો ને વસ્તી કરાવી. એક બાગ કરી ત્યાં કુંડ ને વાવ બંધાવ્યાં. બાગનાં પુષ્પ કોઈ છાનું-માનું લઈ જતું હતું પણ ઝલાતું નહિ એટલે વચ્છરાજ સજ્જ સજી ચોકી કરવા ગયો. તે સમયે ગુફામાંથી એક નાગકન્યા આવી ફૂલ વીણવા લાગી. એટલે વચ્છરાજે તેની વેણુ ઝાલીને કાપી લીધી ને તે તો જતી રહી. ઘેર આવી ચમત્કારિક સ્ત્રીની વેણુ જાણી પૂજા કરવા લાગ્યો. નાગકન્યાએ પોતાને નિવાસ જઈ નાગને પોતાની વેણુ એક જણે કાપી લીધાનું કહ્યું. તેણે વચ્છને ઝાલવા દૂત મોકલ્યા પણ તેઓ તેનું રૂપ જોઈ પ્રસન્ન

કરતો હતો. એની પાસે સોનાની એક કારમી મૂર્ત્તિ[1] હતી તેને લીધે ડુંગર ઉપર કિલ્લો બાંધવાને અને તેને લગતાં ઘણાંએક જલાશય કરાવવાને તેને સાધન મળ્યાં. વેણી વચ્છરાજની રાણી પાતાળના એક નાગની પુત્રી હતી. ત્યાં તેઓએ ઘણાં વર્ષ સુધી સુખમાં રાજ્ય કર્યું અને પછીથી નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે કે તેઓ અલોપ થઈ ગયાં:—

"એક સમયને વિષે રાજા અને રાણી ઈડરગઢમાં પોતાના મહેલને "ઝરૂખે બેઠાં હતાં, તેવામાં તે શહરમાં એક માણસ મરી ગયો હતો તેનું "મુડદું શોક કરતા લઈ જતા હતા. રાણિયે પૂછ્યું કે આ બધા રડતા કકળતા "જાય છે તેનું કારણ શું છે? ત્યારે તેના સ્વામિયે કહ્યું કે, કોઈ મરી ગયું "છે એટલા માટે એ બધા રડે છે." તે સાંભળી રાણી બોલી: "જ્યાં માણસ "મરી જાય છે એવી જગ્યાએ આપણે રહેવું નહિ.' તે ઉપરથી વચ્છરાજ "અને તેની રાણી, તારણ માતાના ડુંગર ઉપર ગયાં, અને જ્યાં આગળ આજે "માતાનું સ્થાનક છે તેની પાસેના વિવરમાં થઈને તેઓ પાતાળમાં ઉતરી પડ્યાં, "તેથી ઘણા દિવસ સુધી ધરતી ઉજ્જડ રહી."

જ્યારે વલભીનગર તૂટ્યું ત્યારે, શીલાદિત્યની રાણિયો માંહેલી એક પુષ્પાવતી કરીને હતી તેણે પોતાને કુંવર થાય તો આરાસુરમાં અંબા ભવાની છે ત્યાં જવાની બાધા રાખી હતી, તે ઉતારવાને ગઈ હતી. તે પાછી આવી ત્યારે તો તેને પોતાના પતિના મરણના સમાચાર મળ્યા; અને દેવિયે તેની પ્રાર્થનાના બદલામાં વચન આપ્યું હતું કે તને કુંવર થશે, તેનું રાજ્ય કરવાનું પણ ગયું, તેથી તેને આશાભંગ થયાનો કારી ઘા લાગ્યો. તે ત્યાંથી ન્હાશીને એક પર્વતની ગુફામાં ગઈ ત્યાં તેને પુત્ર પ્રસવ્યો. તે ઉપરથી તેનું નામ ગોહો પાડ્યું. રાણિયે તે કુંવરને એક બ્રાહ્મણીને[2] સ્વાધીન કર્યો અને તેને વિનવી કે તારી જાતિના જેવી એને વિદ્યા ભણાવજે પણ પરણાવું તો તો રજપૂત જાતિની પુત્રી વ્હેરે પરણાવજે. પછી તે પોતાના પતિ પછવાડે ચિતામાં બળી મોઈ. આ વેળાએ ઈડર, ભીલ લોકોના

થયા ને વેણ પૂજતો જોયો તેથી નાગને સર્વે સમાચાર કહી નાગકન્યા તેને પરણાવવાની ભલામણ કરી. પછી તેને તે કન્યા પરણાવી ને વેણી ઉપરથી તેનું નામ વેણી વત્સરાજ પડ્યું. ર. ઉ.

૧ આવી એક મૂર્ત્તિ કચ્છના જામ લાખા ફૂલાણી પાસે હતી, તેમાંથી જેટલું સોનું કાપી લેવામાં આવે તેટલું પાછું નવું થઈ જાય. આ મૂર્ત્તિ સોનાના પુરૂષને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને તે ભુજ પાસેના ઝુડક નામે ધોધના દ્રોહમાં હોવાનું કહેવાય છે. ર. ઉ.

૨ આ બ્રાહ્મણીનું નામ કમળાવતી હતું. ર. ઉ.

હાથમાં હતું, ગોહો[1] તો પોતાની બ્રાહ્મણી માતાને ખોળે રહીને ભીલ ભેગો વગડામાં ભટકવા લાગ્યો ને તેમનો તે માનીતો થઈ પડ્યો. ભીલોએ રમતમાં, કોઈને રાજા કરવાનો ઠરાવ કર્યો ને તે બધાયની મરજી ગોહા ઉપર થઈ. વગડાના એક છોકરાએ પોતાની આંગળી કાપીને તેના લોહી વડે ગોહાને રાજતિલક કર્યું.[2] આ પ્રમાણે શીલાદિત્યનો પુત્ર વનનો અને ઈડરગઢનો રાજા થયો. તેના વંશજો આ દેશમાં ઘણી પ્હેડી સુધી રહ્યા એમ કહેવાય છે. પછીથી ભીલ પરદેશી રાજાના રાજ્યથી કંટાળી ગયા; અને ગોહાથી આઠમો રાજા નાગાદિત્ય[3] રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને ઠાર કર્યો

૧ આ ગોહા ઉર્ફે ગુહાદિત્યને વલભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય સાતમાનો કુંવર ગણ્યો છે, પણ તેમ નથી. કેમકે શીલાદિત્ય સાતમો ઇ. સ. ૭૬૬(ગુપ્ત અથવા વલભી સંવત્ ૪૪૭)માં હતો. અને આ ગુહાદિત્યના વંશજો તે વખતે મેવાડના ચિતોડના રાજા હતા. આ ગુહાદિત્ય તો વલભીપુરના પ્હેલા રાજા વિજયસેન અથવા સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો પૌત્ર ગુહસેન, જે વલભીનો છઠ્ઠો રાજા ઇ. સ. ૫૩૯ થી ૫૬૯ સુધી હતો, એને ગુહિલ પણ કહેતા. તેના વંશજો ગોહિલ અને ગેલોટી (જે હાલ સીસોદિયાને નામે ઓળખાય છે તે) થયા. ગુહિલ પુત્ર ઉપરથી ગુહિલુત્ત કે ગેલોત અથવા ગેલોતી કે ગેલોટી થયા. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ધરસેન બીજો વલભીની ગાદિયે તેની પછી બેઠો અને ન્હાના કુંવર ગુહા અથવા ગુહાદિત્યે ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું. ર. ઉ.

૨ આ રમતની વાત ઈડરના ભીલ રાજા મંડલિકે જાણી; તેને કુંવર હતો નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે રાજા થયેલા ગોહાને પોતાનો કુંવર સ્થાપી તેને રાજ્ય સ્વાધીન કરી દીધું.

૩ ઈડરની ગાદીયે ગેલોટી વંશના રાજા આ રીતે થયા:—

૧ ગુહાદિત્ય અથવા ગુહો. તે પછી ૨ કેશવાદિત્ય, એ પછી ૩ નાગાદિત્ય પ્હેલો, પછી ૪ ભગાદિત્ય અથવા ભોગાદિત્ય. પછી ૫ દેવાદિત્ય. તે પછી ૬ આશાદિત્ય, પછી ૭ કાલભોજાદિત્ય અથવા કલભોજ. અને તે પછી ૮ નાગાદિત્ય બીજો અથવા ગુહાદિત્ય બીજો થયો. તેનો કુંવર બપ્પ અથવા બાપો થયો તેને તેની માએ ઝાલોરથી એક માઈલને છેટે ભાંડીરના કિલ્લામાં લઈ જઈને એક બિલ્લ(ભીલ)ને સોંપ્યો. તેણે પારાસરના જંગલમાં હાલના ઉદયપુરની સમીપમાં નાગદા ગામ છે ત્યાં રાખ્યો. તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે મેવાડના ચિતોડના મોરીવંશ(પરમાર)ના રાજા જે તેના મોસાળિયા થતા હતા તેણે સામંત ઠરાવી પોતાની પાસે રાખ્યો. તેવે સમયે ગજનીના મુસલમાનોએ ચિતોડપર ચડાઈ કરી ત્યારે બાપાએ તેને હરાવીને તેની પુંઠ પકડી ગજની સુધી ગયો. ત્યાં ગજની જિતી લઈ પોતા તરફથી એક ચાવડા સામંતને તે રાજ્ય સોંપ્યું. ઈસ્વી સન ૭૨૬ બાપાના પરાક્રમથી ચિતોડના સામંતો ખુશી થયાથી તેમ મોરીવંશના રાજાના જુલમથી કંટાળ્યાથી સામંતોની મદદથી બાપાએ ચિતોડનું રાજ્ય મેળવી "રાવળ" પદવી ધારણ કરી ગાદિયે ઇસવી સન ૭૨૮માં બેઠો. ર. ઉ.

(ઈ. સ. ૭૧૬). પણ તેનો બાપા કરીને એક ત્રણ વર્ષનો કુંવર હતો તે મેવાડના વંશનો સ્થાપનાર થવા માટે વંચી ગયો.[1]

આ પ્રમાણે બનાવ બન્યા પછી મારવાડના મંડોવર શહરથી પરિહાર (પ્રતિહાર) જાતના રજપૂતોએ આવીને ઈડરને દરવાજે તોરણ બાંધીને તેને ફરી વસાવ્યું, ત્યાં તેઓએ કેટલીક પ્હેડી સુધી રાજ્ય કર્યું. પરિહાર અમરસિંહના વારામાં કનોજનો જેચંદ દલપાંગળો પોતાની કુંવરી સંયોગિતાના વિવાહસમયે રાજસૂય યજ્ઞ કરતો હતો. તેણે સર્વે રાજાઓને કંકોતરિયો મોકલી હતી. આ વેળાએ ઈડર ચિતોડના તાબામાં હતું, અને સમરશી રાવળ ત્યાંના રાજા, પૃથ્વીરાજના બનેવી થતા હતા, તેમને વિવાહમાં સાથે તેડી જવા સારૂ પોતાના પટાવત અમરસિંહને તેડવા મોકલ્યો. પરિહાર રાજા પોતાના કુંવરને સાથે લઈને પાંચહજાર ઘોડું લઈને ચિતોડ ગયો, અને મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથ્વીરાજ હાર્યો. તે લડાઈમાં તેઓ પણ તરત જ કપાઈ મુવા. જ્યારે તે વાત ઈડરમાં જઈ પ્હોંચી ત્યારે કેટલીક રાણિયો તો સતી થઈ ને કેટલીક તો ઈડરની ઉત્તરમાં ઉંચી ટેકરી છે ત્યાંથી પડી મોઈ. તે હજી સુધી "રાણિયોના ઝોલાની ગોઝારી ડુંગરી કહેવાય છે."

હાથી સોડ કરીને એક કોળી અમરસિંહનો ચાકર હતો તેના ઉપર તેનો ઘણો ભરોંસો હતો તેથી તેણે ઈડર તેને સોંપ્યું હતું. હાથિયે પોતાના મરણ સુધી દેશ પોતાને કબજે રાખ્યો ને તે મરી ગયો ત્યારે તેનો દીકરો શામળિયો સોડ રાજ્યનો વારસ થયો. તેની વેળામાં ઈડરમાં રાઠોડ પ્હેલવારકા આવ્યા.

જેચંદ દલપાંગળાના મરણ પછી સિયોજી રાઠોડ જે તેનો પૌત્ર હતો, તે કનોજ છોડીને મારવાડના રેતીના મેદાનમાં વશ્યો. તેને ત્રણ કુંવર હતા તેમાં મ્હોટો આસ્તાનજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; સોનંગજી અને અજી જે બે ન્હાના કુંવર હતા તેઓએ વિચાર્યું કે, "આપણે આપણો રોટલો મેળ-"વવાને કોઈ પરદેશ જવું." પછી તેઓ અણહિલવાડના દરબારમાં આવ્યા. ત્યાંનો રાજા સો વશા બીજો ભીમદેવ તેઓનો મામો થતો હતો. સોલંકી રાજાએ કડી પરગણાનું સામેતરા ગામ તેમને આપ્યું. અજી રાઠોડ પછી ચાવડા રાજાની કુંવરી વ્હેરે પરણ્યો. તેઓનો ગ્રાસ દ્વારકાની પાસે હતો. આ સંબંધ થયો તેથી તે દેશના તેટલા ભાગનો તે જાણીતો થયો એટલે ત્યાં કાંઈ સંસ્થાન શોધવાનું તેને મન થયું; પછીથી તરત જ તેટલા માટે તેણે ભોજ-

---

૧ ટૉડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૨૦.

રાજ ચાવડાને મારી નાંખ્યો, અને દ્વારકા તથા ઓખામંડળનો કબજો કરી લીધો. અજીને બે કુંવર હતા, વાગાજી ને વાઢેલજી. તેમના વંશના હવણાં ઘણા છે અને તેઓ વાજી અને વાઢેલ કહેવાય છે.

ઈડરમાં શામળિયો સોડ પોતાની પ્રજાને કનડતો હતો તેથી તે અણગમતો થઈ પડ્યો હતો. તે વેળાએ સોડના રાજ્યમાં નાગર બ્રાહ્મણ ઘણા વસતા હતા અને તેમનો જે મુખ્ય હતો તે રાજાનો મુખ્ય કારભારી હતો. તેને એક સુંદર દીકરી હતી. તેને એક દિવસ રાજાએ જોઈ તેથી તે મોહ પામ્યો ને તેને પરણવાનું માગું કર્યું. કારભારીયે જાણ્યું કે જો હું પાંશરી ના કહીશ તો મારી દીકરીને શામળિયો બલાત્કારે લઈ જશે; તેણે ખોટું બ્હાનું કહાડીને કહ્યું કે છ માસની મને મહેતલ આપો. એટલી વારમાં હું વિવાહની ઘટે તેવી તૈયારી કરૂં. પછી તેટલી વારમાં કોઈ બળવાન રાજાને પોતાની સહાયતામાં લેવા સારૂ શોધી કહાડવાની તદબીર કરવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ આવા મનસુબાથી, સામેતરે સોનંગજીના દરબારમાં ગયો ને તેને મળીને કહ્યું કે જો તમારામાં હિમ્મત હોય તો નવલાખ રૂપિયાની ઈડરની ગાદી અપાવું. સોનંગજીએ હા ભણી. પછી નાગરે ઘેર આવીને એવી વાત જણાવી કે હું વિવાહની તૈયારી કરૂં છું ને તેટલા માટે મારાં સગાંવ્હાલાંને તેડાવું છું. પછી બબ્બે ત્રણ ત્રણ બેશી સો રથમાં, નાગર બ્રાહ્મણીઓ આવે છે એમ ઠરાવીને, મારવાડી યોદ્ધા અને તેઓના નાયક, પ્રધાનની હવેલીમાં આવ્યા. અને કણબીઓની પાસે પીવાનો દારૂ અને બકરાં મંગાવ્યાં. પછી પ્રધાને કહ્યું કે બધી તૈયારી થઈ ચૂકી ને શામળિયા સોડને કહેવરાવ્યું કે તમે તમારા સગાની જાન લઈને જમવા ચાલો. જાન આવી તેને ખૂબ દારૂ પાઈ તથા કેફી પદાર્થ ખવરાવી ચકચૂર કરી. પછી પ્રધાને પોતાના ચાકરોને સંકેત કરી રાખ્યા પ્રમાણે બીજાં ભાણાં પીરસવાની આજ્ઞા કરી એટલે રજપૂત બ્હાર ધશી આવ્યા ને જ્યાં બધાં જમતાં હતાં ત્યાં ઉભરાઈ ગયા. તે વેળાએ કોઈ ન્હાશી જાય નહિ માટે બારણાં બંધ કર્યાં હતાં, પણ કોળીની એક ટોળીએ બ્હારથી ધસારો કરીને બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં ને શામળિયા સોડને બ્હાર કહાડી લાવ્યા. રાજાએ શત્રુનાં ટોળાંઓમાં થઈને ન્હાશી જઈ કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચડાવ ઉપર તેના માણસો મરાયા અને શામળિયો ઈડરગઢના દરવાજાથી થોડે છેટે પોતાની મેળે પડ્યો. જ્યાં તે તરફડિયાં મારતો હતો ત્યાં રાવ સોનંગજી આવ્યો, શામળિયો છેલ્લી જ વારને માટે ઉઠ્યો ને પોતાના લોહીથી જયવંત રાઠોડને કપાળે રાજતિલક કર્યું અને તેને વિનતિ કરીને મરતાં મરતાં કહ્યું કે મારૂં નામ રાખવા સારૂ ઈડરની ગાદિયે જે રાઠોડ રાવ બેસે તે વેળાએ

સોડના જમણા હાથના લોહી વડે તેને હાથે રાજતિલક કરાવવું, અને તેની પાસે ક્હેરાવવું કે, "તપો શામળિયા સોડનું રાજ્ય." રાવ સોનંગજિયે તે વાતની હા કહી એટલે શામળિયાએ પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

શામળિયાની સ્ત્રી જે ગર્ભવતી હતી તે ન્હાશીને મહાદેવ ખોખર નાથનો પવિત્ર ડુંગર હતો તેની તળેટીમાં ગુફા હતી તેમાં સંતાઈ રહી. ત્યાંના પૂજારિયે તેનું રક્ષણ કરયું. પછીથી તેને દીકરો અવતરયો. તેના વંશના મેવાડની સીમ ઉપર સરવાણમાં પાટણવાડામાં છે તે ખોખર ક્હેવાય છે.

ઈડરગઢના ચઢાવ ઉપર જ્યાં શામળિયો અને તેના માણસો કપાઈ મુવા હતા ને લોહીના છાંટા પડ્યા હતા તે જગ્યાએ કાળી ચૌદશને દિવસે તથા હનુમાનની પૂજા કરવાના શનિવાર આદિ દિવસે લોક તેલ સિંદૂર ચડાવવા જાય છે. રાવ સોનંગજીનું ઈડરમાં રાજ્ય રહ્યું ત્યાં સુધી, તથા ત્યાર પછી, તેઓ પોળે ગયા, ત્યાં પણ શામળિયાના વંશના સરવાણમાં છે તે ઠાકોર, જે રાવના વંશના ગાદિયે બેસે છે, તેને રાજતિલક કરે છે, તેથી શામળિયાના હજી સુધી પણ શરણ નહિ કરેલા રાજ્ય ઉપર તેનો દાવો સાબિત કરે છે.

કર્નલ ટૉડ લખે છે કે, "ગોહિલ રજપૂતો એવો ડોળ બતાવે છે કે, "અમે સૂર્યવંશી છિયે." પણ અમને જેટલો વૃત્તાંત મળી ચૂકયો છે તે ઉપરથી તેઓ વિક્રમાદિત્યની ઉપર જય મેળવનાર શાલિવાહનથી ચંદ્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રથમ તેઓનું ર્‌હેઠાણ મારવાડમાં લૂણી નદીને કાંઠે ભાલોતરાની પશ્ચિમમાં દશ માઇલને છેટે જૂના ખેડ ગઢમાં હતું તેમણે ત્યાંના મૂળ ર્‌હેવાશી ભીલ રાજા ખેડવાની પાસેથી જૂનું ખેડ ગઢ લીધું ને ત્યાર પછી વીસ પ્હેડી સુધી તેમના હાથમાં રહ્યું; પછી ત્યાંથી તેમને રાઠોડોએ ક્હાડી મૂક્યા.[૧] પણ તેઓ ઘણા કાળ સુધી મરૂ ધરતીમાં રહ્યા તેથી મરૂ પદ પ્રાપ્ત થયું, તે હજી સુધી તેમના ઠાકોર એ નામથી ઓળખાય છે.

ગોહિલ રજપૂતો મારવાડ છોડીને ગયા તે ઝાંઝરશીના કુંવર સેજકના ઉપરીપણા નીચે ગયા હતા. તેનું કારણ એવું કે, બીજા સિયાજીનો કુંવર આસતાનજી હતો, તેના વારામાં રાઠોડોએ ગોહિલો તથા તેમની પાડોશના ડાભી એઓને લડાવી મારયા. ભાટની વાતમાં એમ આવે છે કે "ડાભિયોએ ગોહિલોની સાથે કપટ કર્યું-અને સેજકને કપટ કરીને "મારી નાંખવાનો લાગ ખોળવા લાગ્યા. સેજક મરૂને મારી નાંખવાને તેઓએ "જમવાને તેડયો. ડાભીની દીકરી ઘણી કુશળ હતી તે સેજકની રાણી થતી

૧ કનોજના જયચંદ્રના પુત્ર શેખજીનો પુત્ર શિયાજી રાઠોડ હતો તેણે મોહોદાસને મારીને જૂનું-ખેડ ગઢ લીધું. મોહોદાસના કુંવરનું નામ ઝાંઝરશી હતું. ર. ઉ.

"હતી. પોતાનાં સગાંનો મનસૂબો આ સદ્દગુણી સ્ત્રીના જાણવામાં આવ્યો,
"એટલે રથ જોડાવીને તે પોતાના ધણીને ઘેર ગઈ અને સઘળી વાત સેજકને
"કહી. મરૂ પોતે નીકળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સારા સારા યોદ્ધા બોલાવ્યા
"અને તેમને બધી યોજનાથી જાણીતા કર્યા; તેઓ હથિયાર સજીને તેની
"પાસે આવી હાજર થયા. ડાભિયો સેજકને મારવાને એકઠા થયા હતા;
"પણ તે વાત તેના જાણવામાં હતી, માટે તેમના સામા થવાને તે ગયો.
"યોદ્ધા એક બીજાને કત્લ કરવા લાગ્યા. સેજકને જમવા તેડ્યો હતો તેવા
"સમયમાં એક બીજાને કત્લ કરે એ અચંબાભરેલી વાત છે. રસોડામાં
"ભાણું પીરસેલાં રહ્યાં, ને તરવારો ચાલી; ને મ્હોટી હવેલીની ઉઘાડી
"બારિયોની પેઠે મ્હોં વકાશીને ઠાકોરોએ એક બીજાને શરીરે ઘા કર્યા;
"ઝાંઝરશીના કુંવરે પોતાની કટારી ઉચકતેકને માનની છાતી વચ્ચે ઘોંચી. જેમ
"મૃગયા રમતો હોય તેમ ગોહિલે ડાભિયોની સાથે લડીને પોતાની રમત
"પૂરી કરી અને આનંદભર્યો પોતાને ખેડ ગઢ ગયો. માનને તેણે યમને દ્વાર
"પ્હોંચાડ્યો."

રાઠોડોએ આ બન્ને ટોળિયો વચ્ચે શત્રુતા કરાવી હતી, તેઓ, આ બન્નેને કજિયાને લીધે હાનિ પ્હોંચવાથી નરમ પડી ગયેલા જોઈને આગળ ધપી આવ્યા ને લૂટનો લાભ પોતે લઈ લીધો ને લઢી મરનારી જાતને મરૂ ધરતીમાંથી ક્હાડી મૂકી. તે ઉપર ક્હેવત ચાલી કે,—

"ડાભી ડાબા, ને ગોહિલ જમણા."[1]

સેજકજિયે પોતાની જાતના લોકોને એકઠા કર્યા, ને પરદેશમાં જઈને કમાઈ શોધવા સારૂ ઉચાળા ભર્યા; તેની સાથે તેનો કારભારી શાહ રાજપાળ અમિપાળ તથા પરોત (પુરોહિત) ગંગારામ વલ્લભરામ ગયા. તેમાં પરોતના વંશના આજ સુધી સિહોરમાં છે. રસ્તે ચાલતાં પોતાના ઇષ્ટદેવ મુરલીધરની મૂર્ત્તિ તથા કુળદેવીનું ત્રિશૂળ, ખેત્રપાળ એ અગાડીના રથમાં મૂકયાં; કેમકે મુરલીધરે સેજકને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું હતું કે

---

૧ (છપ્પય.) ખેડ ગઢ ખેંખાટ, મરદ સેજકે મચાડયો,
ઝટકે નાંખ્યાં ઝુંડ, ડાભીયાં થાટ ઉડાડો,
રાઠોડા સંગ રાડ, કરી ગોહલપત કરમી,
ડગ ભરીયાં દેસોલ, ધરા સોરઠપર ધરમી
કરબાણ ભૂપ કરમેં કડા, ધન્ય લીધી સોરઠ ધરા
શાલીવાણ જેમ કીધો શકા, જગપે ઝાઝર સિંહરા.

મારો રથ જ્યાં ભાગે ત્યાં આગળ નગર વસાવીને રહેજે.[1] જ્યારે તેઓ પંચાળ દેશમાં આવ્યા ત્યારે દેવના રથનું પયડું નીકળી ગયું, તે જગ્યાએ એટલે જ્યાં સાપર ગામ છે ત્યાં આગળ નિવાસ કર્યો. અને શાહ રાજપાળને લઈને જૂનાગઢના રાવને નમન કરવાને ગયા. રા' કવાટ[2] તથા કુંવર ખેંગારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, ને પૂછ્યું કે તમારે તમારો દેશ કેમ છોડવો પડયો ? સેજકજિયે કહ્યું કે રાઠોડોએ ડાભિયોને ખોટી સલાહ આપીને મારા સામા લડાવ્યા ને છેવટે તો આસતાનજિયે ડાભિયોને પણ કહાડી મૂકયા ને ખેડ ગઢ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રા' કવાટે પછી સેજકજીને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો ને સાપર તથા બીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં ને કહ્યું કે દેશના એટલા ભાગનું તમારે ખાંટ "ભીલ"નાથી રક્ષણ કરવું. તે વેળાયે કાઠી પાવર ધરતીમાંથી નીકળી આવ્યા ન હતા અને ચોટીલાની પાસે ધાંડલપુર એ જૂનાગઢના રાવ અને વાઘેલાના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતું.

સેજકજી ઘણા દિવસ જૂનાગઢમાં રહ્યો, અને એ જેવામાં ત્યાં હતો તેવામાં, કુંવર ખેંગાર, જે તેર વર્ષનો હતો તે, મૃગયા રમવાને નીકળ્યો. તે સાપરની પડોશમાં જઈ પ્હોંચ્યો. ત્યાં એક સસલું તેના જોવામાં આવ્યું, તેની પછવાડે દોડતાં તે ગોહિલના ઉચાળામાં ભરાઈ પેઠું. ત્યારે ખેંગારે તેમને કહ્યું કે એ સસલું મને આપો, પણ સેજકના ભાઈભિત્રીજાઓએ તેની ના કહી, ને બોલ્યા કે, પોતાને આશ્રયે આવેલાને કોઈ રજપૂત આપે નહિ. પછી લડાઈ થઈ; કુંવરના કેટલાક માણસો મરાયા ને તેને કેદ કરી લીધો. તેનું એક માણસ ન્હાશી જઈને જૂનેગઢ જઈ પ્હોંચ્યું ને જે બન્યું હતું તે રા' કવાટને કહ્યું ને બોલ્યો કે ખેંગાર જીવતો છે કે મરાયો છે તે હું જાણતો નથી. આ વેળાએ સેજકજી દરબારમાં બેઠેલો હતો; તેને ઘણો ખેદ થયો; ને જાણ્યું કે હવે આપણાથી

---

૧ (દુહા.) રથ ભાગો સમરથકો, સેજક કથ સંભાળ;
ધર સેજકપર નામ ધરી, પ્રથમ મુકામ પંચાળ;
હતી કાન કુવાર, વર બીજો વરતી નહિ;
બેડાં બાંધી બાર, સરેહુ સેજકને વરી.
ત્રીછસ ઠું પ્રથવીધણી, સરીખો સેજ;
વારો વીજ તણા ઝબકાં ઝાઝરસી આઉતા.
સેજકપર સેજક તણું કોઈ અનમી અસા
નરપત નેજાણા ઝબકે, ઝાઝરસી આઉતા. ૨. ઉ.

૨ મહિપાળ ત્રીજો; ઈ. સ. ૧૨૩૦–૧૨૫૩માં થયો તે કવાટ ત્રીજો. ૨. ઉ.

ગામનો પટો રખાય એમ નથી, એટલે તે ઝટ ઉભો થયો ને નમન કરીને પટો રાજાના ખોળામાં નાંખ્યો. કવાટે પૂછ્યું કે "તમે આમ શું કરવાને કરો છો?" સેજકે ઉત્તર આપ્યું: "મારાં માણસે તમારા એકના એક કુંવરને મારી નાંખ્યો; "તો હવે તમારા દેશમાં મારાથી કેમ રહી શકાય?" રાહે સેજકજીને પટો પાછો આપીને કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. સેજક સત્વર સાપર ગયો તો કુંવર સાજો સમો જીવતો દીઠો, તેણે તેને નમન કર્યું ને પોતાની પુત્રી લાવીને તેને પરણાવી દીધી. કુંવરીનું નામ વાલમ કુંવરબા[1] હતું તેની સાથે કેટલોક દાયજો આપીને જૂનેગઢ પ્હોંચતાં કર્યાં. પછી સેજકજિયે રા'ની આજ્ઞા લઈને સાપરની પાસે એક શહર વસાવી તેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું.

આ વેળાએ સેજકજીના ભાઇયો, તેમને આપેલાં ગામમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે વશ્યા હતા. હનુજીને બગડ ગામ મળ્યું. માનસિંહને બોટાદની પાસે ટાટમ ગામ મળ્યું; દુદાજીને તુરખા ગામ મળ્યું; અને દેપાલજીને પાલિયાદ મળ્યું.[2]

સેજકજીની પછી તેનો વડો પુત્ર રાણોજી ગાદિયે બેઠો. તેના ન્હાના ન્હાના કુંવર સાહાજી ને સારંગજી હતા, તેમને માંડવી(ચોવીશી) ને અરથીલા (ચોવીશી) અનુક્રમે મળી અને તેમનાં ગારિયાધાર ને લાઠી એવાં બે કુળ થયાં.

આ વેળાએ વાળા કુળનો એભલ અથવા અભી ઠાકોર હતો. તેના હાથમાં વાલાક ધરતી અને તેની રાજધાની વળા શહર હવણાં જે પ્રાચીન વલભીપુરીનાં ખંડેર આગળ છે, તે હતાં. વળી તેના હાથમાં પાસેનું તળાજા શહર પણ હતું. તે શત્રુંજય નદીને કાંઠે છે, દરિયાથી ઘણે છેટે નથી. શત્રુંજય નદી જૈનોના પવિત્ર પર્વતમાંથી નીકળીને સુંદર અને શંકુ આકારના ડુંગરાની પડખે વ્હે છે, તે પર્વતને તીર્થંકરના પંથવાળા સોરઠના બરડાના હાડનો એક ભાગ ગણે છે—અને જેનાં ગિરનાર અને શત્રુંજય એ બે બહુ પ્રસિદ્ધ શિખરો છે.

એ ડુંગરામાં ઘણી ગુફાઓ છે, તે ઘણું કરીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભણીની બાજુએ, અને તેની તળેટી તથા ટોચની વચ્ચે છે. સર્વ કરતાં ઘણી ચમત્કારિક ગુફા સમકોણ આકારની છે તે ઘણી વિશાળ છે. તેનો બ્હારનો મોખરાનો ભાગ હતો તે ચોખંડા સ્તંભો ઉપર હતો, પણ હવણાં તે

---

૧ એ વિના બીજી કુંવરી કુલ કુંવરબા હતી. ર. ઉ.

૨ એ વિના સોનજી હતા, ને વિસાજી અથવા વેજાજી કરીને હતા તેમને ખસ ગામ મળ્યું. આઠમો એક હતો તેનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી. વિસાજીના વંશના ખસ ગામ ઉપરથી ખસિયા કહેવાયા. ખસિયો ધંધુકિયા એર કોળીની દીકરીને પરણ્યો હતો તેથી તેના વંશના ખસિયા કોળી થયા. ર. ઉ.

સાહાજીના વંશના હવડાં પાલીતાણે છે ને સારંગજીના વંશના લાઠીમાં છે. ર. ઉ.

સ્તંભ ફ્હાડી નાંખ્યા છે. સ્તંભ ઉપરનો ભાગ ચોખંડી તકતિયોથી શણગારેલો છે, ને તેને ચાર વાંકની પાંચ કમાનો છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ કારીગરોએ શોભાને માટે જ આવા પ્રકારની બાંધણી પસંદ કરેલી જણાય છે, પણ એમાં મજબૂતાઈ ઇત્યાદિ ગુણ છે તેની અગત્ય તેમના સમજવામાં હોય એમ લાગતું નથી.[1] વલભીમાં શીલાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયની જે યોગિયોને વિષે વાત ચાલે છે તે યોગિયોને આ ગુફા સાથે સંબંધ હતો તે વાત તો એક કોરે રહી જાય છે, ને દંતકથા એમ ચાલે છે કે એભલવાળાએ એ ગુફા બંધાવી છે. પાસે જ એક બીજી ગુફા છે તે દેવી ખોડિયારની (તેને વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે) ક્હેવાય છે; એ વિના બીજી ઘણી ન્હાની ગુફાઓ અથવા પોલાણ છે તેમાં ભટકતા ગોંસાઇયો રહે છે; અને બાકીના પોલાણનો ઘણો ભાગ તો કુંડ અથવા તલાવ રૂપે થયેલો છે, તેમાં વર્ષાદનું સ્વચ્છ પાણી એકઠું થવા સારૂ ડુંગરની ચોગરદમ નીકો કરવામાં આવી છે. આ ડુંગરની ટોચે એક જૈનોનું દેરાસર છે તે ઈ૦ સ૦ ૧૩૮૧ માં બંધાવેલું છે, તથા પશ્ચિમમાં એક સપાટ સ્કંધ છે તેના ઉપર હવણાંનું બંધાવેલું એક બીજું દેરાસર છે; આ બન્ને ઠેકાણે જવા સારૂ ચણીને અથવા જીવતા ખરાબામાંથી કોરી ક્હાડીને પગથિયાં કરાવેલાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ ભણીની બાજુએ તળાજાનું શિખર વનશોભાથી શણગરાયેલું છે, તેના સરસ અને નાના પ્રકારના રંગને લીધે, જે દેવાલયો ખરાબાની બેસણી ઉપર આવી રહ્યાં છે, અને કાળા આકાશની સામે સફેદ ચંદની જેવાં ચકચકિત થઈ રહે છે. તેઓની શોભામાં વધારો થાય છે. આ ડુંગરાની તળેટીમાં શહર આવેલું છે તેની ચોગરદમ સુંદર પ્રાકારનો કોટ છે, તેના ઉત્તર ભણીના બુરજો ભણી એક સ્વચ્છ નદી વ્હે છે, તેનું ડુંગરને નામે નામ છે,[2] અને તે શહરથી થોડેક છેટે, પાલીતાણામાંથી નીકળતી નદી ભેગી ભળી જાય છે. આ ડુંગરાને પૂર્વ ભણીને પાસે તાલવ દૈત્યનું એક ન્હાનું દેરૂં છે. એ દૈત્યના નામ ઉપરથી આ ડુંગરનું સંસ્કૃત નામ તાલધ્વજગિરિ પડ્યું છે. તે દૈત્યની આગળ પ્રત્યેક રાત્રે દીવો પ્રકટવામાં આવે છે. દંતકથા એવી ચાલે છે કે તાલવ દૈત્ય એભલ રાજાનો શત્રુ હતો અને એ રાજાએ પોતાનાં હથિયારથી તેને વશ કરી લીધો હતો, તો પણ એ કીર્ત્તિમાન્ જયવંત રાજા લોકોનાં સંભારણાંમાંથી વિસારે પડ્યો છે અને દૈત્ય તો પોતાના ડુંગરી ખરાબાના રાજ્યાસન ઉપર બેશીને હજી લગણ સત્તા ચલાવે છે; એના દેરામાં જે દીવો બળે છે તે, કદાપિ

---

૧ હિન્દુસ્થાનનાં પત્થરની કોરણીનાં દેવાલયો વિષે મિ૦ ફરગ્યુસન કૃત સચિત્ર પુસ્તક છે, તેને પૃષ્ઠ ૧૩ મે જુવો. ૨ એ નદીનું નામ તળાજી છે. ૨. ઉ.

ચોમાસામાં વાવાઝડાનું ઘણું જ તોફાન હોય અને વર્ષાદની મુશળધારથી ડુંગરાની બાજુ તૂટી પડતી હોય તોય પણ કદિ તે હોલાઈ જવો જોઇયે નહિ. તલાજાના લોકોમાં મરકી ચાલે, અથવા ખરાબાના પથરા ગગડીને તેમનાં ઘર ઉપર પડે તો લોકો એમ સમજે છે કે તાલવ દૈત્યની આરાધના કરવાનું ભૂલી જવાથી તેનો કોપ આપણી ઉપર થયો છે.[1]

(બીજા) એભલવાળાની વેળામાં એક જૈન વાણિયાએ[2] દાણાની એટલી બધી વખારો ભરી હતી, કે તે વેચી ક્હાડીને નાણાં કરવાં તેને ઘણાં કઠણ લાગ્યાં. આવા સંકટમાં તેણે કામણટુમણમાં કુશળ એવા ગોરજીને વિનવ્યા, એટલે તેણે એક ચિઠ્ઠી મંત્રીને એક કાળિયાર હરિણને શિંગડે બાંધીને તેને વનમાં ફરતો મૂકયો. ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસતો બંધ થયો; સાત વર્ષ સુધી દુકાળ પડ્યો; ઢોર મરી ગયાં; લોક માળવે ન્હાશી ગયા; અને ધરતી ઉજ્જડ થઈ ગઈ. પણ વાણિયાના દાણા તો વેચાયા. (બીજા) એભલવાળાને ઘણાં ઘોડાં હતાં પણ માત્ર પાંચ ઉગર્યાં હતાં. તેને ઘણો જ ખેદ થયો. એક દિવસ એક વનનાં લાકડાં કાપી લાવનારાએ દરબારમાં આવીને કહ્યું કે મેં વનમાં એક કાળિયાર હરિણ જોયો, તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં લિલોતરી હોય છે. ત્યારે સર્વે બોલી ઉઠ્યા કે, કોઈયે હરિણને શિંગડે વર્ષાદ બાંધ્યો હશે. રાજા અને તેના માણસ જંગલમાં ગયા, હરિણને પકડ્યો ને તેને શિંગડેથી મંત્રેલી ચિઠ્ઠી છોડીને વાંચી જોઈ તેમાં લખ્યું હતું કે,—"આ ચિઠ્ઠીને પાણીમાં બોળશે તો વર્ષાદ વરસશે." તેઓએ પછી ચિઠ્ઠીને પાણીમાં બોળી કે તત્કાળ વર્ષાદ વરસવા માંડ્યો. (બીજા) એભલવાળાનાં કેટલાંક માણસ તો વાવાઝોડામાં માર્યાં ગયાં, રાજા એક દૈવતાઈ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયો ને એક દીવાનું અજવાળું જોઈને તે દિશાએ ઘોડાને મારી મૂકયો તે એક ચારણના નેસડામાં આવ્યો. ત્યાંના પુરૂષો હતા એટલા બધાય માળવે ગયા હતા; પણ સ્ત્રિયોને ઘેર મૂકી હતી, તેમાંની એક સાઈ નેસડી કરીને હતી તેણે (બીજા) એભલને ઘોડા ઉપરથી હેઠે ઉતાર્યો. રાજા તો થાકથી અને શરદીથી બેભાન થઈ ગયો હતો. તેને ગરમી થવા આલિંગન દઈને તથા શેક કરીને સચેતન કર્યો. એભલ સાવધાન થયો ત્યારે સાઈને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? તેણે કહ્યું કે હુ ગઢવીની સ્ત્રી છું. તે બોલ્યો કે તેં

---

૧ એભલ ત્રણ થયા છે, તેથી ત્રણેની જૂદી જૂદી હકિકત એક જ એભલને નામે વર્ણવામાં આવી છે. પ્હેલા એભલનો કુંવર શૂરોજી, તેનો કુંવર તે બીજો એભલજી. હવે જે વાત ચાલે છે તે બીજા એભલજી સંબંધમાં છે માટે અમે કૌંસમાં જણાવ્યું છે. ર. ઉ.

૨ વાણિયાનું નામ મેઘાશાહ હતું ને ગોરજીનું નામ સુખવિજય હતું. ર. ઉ.

(બીજા) એભલવાલાનો જીવ ઉગાર્યો છે માટે ભાઈપસલીમાં[1] કાંઈ માગી લે. તે બોલી, જ્યારે ઘટિત સમય આવશે ત્યારે હું માગી લઈશ. પછી (બીજો) એભલ પોતાને ઘેર તલાજે ગયો.

કાળ મટ્યો એટલે ગઢવી ઘેર પાછો આવ્યો. તે વેળાએ કોઈયે તેને કહ્યું કે તમે ઘેર હતા નહિ તેવામાં તમારી સ્ત્રિયે કોઈ અજાણ્યા માણસને ત્રણ દિવસ સુધી ઘરમાં રાખ્યો હતો. ગઢવીને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને તેને માથે અપવાદ મૂકીને ધમકાવા લાગ્યો. સાઈ બે હાથ જોડીને સૂર્યભણિ જોઈ પ્રાર્થના કરવા લાગી: "સૂર્યનારાયણ! જો હું દોષિત થઈ હોઉં તો મને "કોઢ નીકળજો, નહિકર ગઢવીને નીકળજો." પછી તેનો ધણી કોઢિયો થયો. તેથી સાઈનું નિરપરાધીપણું સિદ્ધ થયું, એટલે તેને નિરાંત વળી અને પોતાના ધણીની સારી સંભાળ રાખીને તેને તળાજે એભલ રાજાને દરબાર લઈ ગઈ. દ્વારપાળને તેણે કહ્યું કે એભલને જઈને કહે કે તારી બ્હેન સાઈ નેસડી ભાઈપસલી લેવા આવી છે. આ સમાચાર તેને પ્હોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના કુંવર અણા સાથે જમવા બેઠો હતો; તે તરત જ ઉઠીને બ્હાર આવ્યો ને નેસડીને વંદન કરીને પૂછ્યું: "તમારે શું જોઇયે છિયે?" તે બોલી: "મારો "ધણી કોઢિયો થયો છે પણ બત્રીસ લક્ષણ પુરૂષના લોહી વડે ન્હાય તો તે "સારો થાય." એભલે પૂછ્યું: "એવો પુરૂષ કહિંથી હાથ લાગે એમ છે?" તે બોલી: "તારો કુંવર અણો એવો છે." વાળો ખેદ પામતો અંતઃપુરમાં ગયો. રાણિયે પૂછ્યું: "કોણ આવ્યું છે, ને એવું શું છે કે જેથી તમને આવડો બધો સંતાપ થયો છે." એભલ બોલ્યો: "એક ગઢવીની સ્ત્રીને મેં વચન આપ્યું "હતું તે પ્રમાણે માગવાને આવી છે, ને તે અણાનો જીવ માગે છે." આ સાંભળીને અણો તરત જ બોલી ઉઠ્યો: "તે ઠીક કહે છે. આપણી કીર્ત્તિ ફેલાશે અને નામ "અમર રહેશે:" રાણિયે પણ તે વાત સ્વીકારી; ને લોક કહેશે કે,–"એવું રત્ન માત્ર "એવી જ માતાની કૂખે પાકે" તેથી તેને બહુ હર્ષ થયો. છેવટે પોતાનો કોલ પાળવાનો એભલે નિશ્ચય કરીને અણાનું માથું કાપી નાંખી ગઢવીને તેના લોહીમાં ન્હવરાવ્યો, એટલે તે જ ક્ષણે તેનો કોઢ મટી ગયો. યોગમાયાના પ્રતાપથી ગઢવીની સ્ત્રી અણાને સજીવન કરી શકી; પણ તેનો અને તેના પુત્રનો ભાવ હજી સુધી સજીવન રહીને કવિતામાં ગવાય છે:—

સોરઠો—સોરઠ! કરો વિચાર, બે વાળામાં કિયો ભલો;
શિરનો સોંપણહાર કે વાઢણહાર વખાણિયે?

---

[1] ભાઈપસલીને કાઠીયાવાડમાં વીરપસલી કહે છે, અને ઘણું કરીને કમખો આપવાનો રીવાજ છે. ર. ઉ.

(**બીજા**) **એભલના સમયમાં, વળામાં એક માઢ જાતનો મામડિયો** **કરીને ચારણ હતો. તેને સાત દીકરિયો શક્તિરૂપ હતી. તે જીવતી** ભેંશ અને પાડાનું લોહી ચૂસે છે એવો શક લોકને ઉપજ્યો, એટલા ઉપરથી **એભલ**-વાળાએ તેમના બાપને બોલાવ્યો ને તેમને ગામ બ્હાર કહાડી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. **મામડિયાએ** પોતાની દીકરિયોને બોલાવીને કહ્યું:—"તમે શક્તિ રૂપ "છો તેથી કોઈ તમને વરશે નહિ, અને રાજા પણ આજ્ઞા કરે છે કે તમે "અહિંથી જતી રહો." સાતે બ્હેનો આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર થઈ અને નીકળતી વેળાએ માંહોમાંહે ઠરાવ કર્યો કે ગમે તે ગામમાં આપણામાંથી કોઈનું દેરૂં બંધાય તો બીજિયોએ ત્યાં રહેવું નહિ ને બીજે ગામ જવું. મ્હોટી દીકરી પગે ખોડી હતી ને તે ઉપરથી તેનું નામ ખોડિયાર હતું. બીજિયો આગળ ચાલી ને મ્હોટી તેમની પછવાડે રહી. પણ તેનું નામ એવું પ્રતાપવંતું હતું કે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગઈ ત્યાં ત્યાં ખોડિયાર દેવીના નામનું દેરૂં જોવામાં આવ્યું.

આખા ગૂજરાતમાં ખોડિયાર માતાનાં દેરાં હજી પણ ઘણાં છે; બાધા આખડિયો રાખવામાં આવે છે, ભેંસપાડાનાં બલિદાન અપાય છે. તેના ઘણા ભૂવા હોય છે ને ગોહિલ ઠાકોરો પણ તેના બીજા ભક્ત ભેળા ગણવામાં આવે છે. તેની બીજી બ્હેન આવડનું દેરૂં કાઠિયાવાડમાં મામચી ગામમાં છે, અને તેની બીજી બ્હેનો પણ એમ જ પૂજાય છે.

અસલ વળામાં વાલ્લમ બ્રાહ્મણનાં એક હજાર ઘર હતાં. તેઓ કાયસ્થ જ્ઞાતિના ગોર હતા અને વૈજનાથ મહાદેવનું દેવાલય તેમને સ્વાધીન હતું. તેમના યજમાનની દીકરીનું લગ્ન થતું ત્યારે તેઓ સો રૂપિયા દક્ષિણાના લેતા હતા તેથી કેટલીક કન્યાઓ ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી પણ ગોરની દક્ષિણા આપવાની તેમના બાપની શક્તિ હતી નહિ તેથી તેઓ કુંવારિયો રહેતી. આખરે કાયસ્થની આખી નાત લગ્ન કરતાં અટકી પડી ને આશા રાખી કે ગોર દેવતા હવે દક્ષિણાનો ભાવ ઓછો કરશે. તથાપિ ગોર દેવતા તો આવું થતું જોઈને ત્રાગાં કરવાને અને શરીરવધ કરવાને ઉભા થયા ને કહેવા લાગ્યા કે બધું પાપ તમારે માથે ચોંટશે. હવે તેઓએ એક છેલ્લો ઉપાય હતો તે કર્યો, તે એ કે, તેઓ જઈને રાજાને પગે પડ્યા; (ત્રીજા) એભલ વાળાને[1] સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે એક કન્યાદાન દીધેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે. તેણે જોશીને બોલાવીને મુહૂર્ત્ત જોવરાવ્યું ને

૧ બીજા એભલવાળા પછી તેનો કુંવર અણોજી ગાદિયે બેઠો ને તેની પછી તેનો કુંવર ત્રીજો એભલવાળો ગાદિયે બેઠો તેનો હવે પ્રસંગ ચાલે છે. ૨. ઉ.

આજ્ઞા કરી કે એકે દિવસે સર્વ કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ને કન્યાદાનનું જેટલું ખર્ચ થશે તે હું આપીશ. આવો ઠરાવ થયો છતાં પણ ગોર દેવતાએ કહ્યું કે અમારી દક્ષિણા અગાઉથી આપો તો અમે પરણાવિયે; આ ઉપરથી (ત્રીજા) એભલે જાણ્યું કે વળાના બ્રાહ્મણો ઘણા જ વકરી ગયા છે, માટે સર્વ કન્યાઓને તળાજે લઈ જઈને બીજી નાતના બ્રાહ્મણો પાસે લગ્ન કરાવ્યાં.

દુહો—અણકલ ત્રીજે એભલે, સાવટ સંકટ સોડ,
દિયાં તળાજા ડુંગરે, કન્યાદાન કરોડ.

આ પ્રમાણે મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને કાયસ્થ વળામાં પાછા આવ્યા ત્યારે, ગોર દેવતાઓએ જાણે પોતે જ લગ્ન કરાવ્યાં હોય એવી રીતે દક્ષિણા માગવા લાગ્યા ને ત્રાગાં તથા બીજા પ્રકારનો બલાત્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે રાજાએ તેનું સમાધાન કરવાને સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને સભા કરી. પણ ગોર દેવતાઓ ઘણા ક્રોધાયમાન થઈ ગયા ને રાજાને, મરજી પડે તેવા અપ-શબ્દ કહેવા લાગ્યા. તેથી (ત્રીજા) એભલવાળાને પણ ક્રોધ ચડ્યો ને પોતે વેગળો ખશી ગયો; એટલે કાયસ્થોએ ભીલોને કામે લગાડી દીધા. તેઓ ગોર દેવતાઓ ઉપર તૂટી પડ્યા ને ઘણા બ્રાહ્મણોને ઠાર કર્યા. જેટલા ગોર દેવતા ઉગર્યા તેટલા ઉચાળો લઇને વળામાંથી ગયા, અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી કોઇયે વળામાં રહેવું નહિ તથા કાયસ્થ નાતનું ગોરપદું કરવું નહિ. પછી ગૂજરાતમાં ચાલતા ચાલતા તેઓ ધંધુકે આવી પ્હોંચ્યા, ત્યાં ધનમેર કોળી રાજ્ય કરતો હતો. તેને પછવાડે દીકરો હતો નહિ તેથી પોતાની સર્વે માલમતા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી. તેમાંના ચારસેં ધંધુકે વશ્યા, બીજાઓએ દાન લેવાની ના કહી તે ગૂજરાતમાં આગળ ચાલ્યા, ને વસો, સોજિત્રા, અને બીજે ઠેકાણે વશ્યા. જેઓ ધંધુકે રહ્યા તેમને રાજાએ ધંધુકાના ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનું ગોરપદું આપ્યું, અને મોઢ બ્રાહ્મણ બીજી જગ્યાએથી મોઢ વાણિયાનું ગોરપદું કરવાને આવ્યા પણ રાજાએ કરવા દીધું નહિ, અને આજ સુધી વાલમ બ્રાહ્મણ ધંધુકામાં સર્વે જાતનું ગોરપદું કરે છે.

આ વેળાએ રાણાજી ગોહિલે ગોમા અને ભાદર નદીના સંગમ આગળ ધંધુકાની પાસે એક શહર વસાવ્યું ને તેનું નામ રાણપુર પાડ્યું. તે બળવાન મેરોની સાથે મિત્રાચારી બાંધીને તેમને રાજી રાખવાને તેમના ઠાકોર ધનમેરની દીકરી વ્હેરે પરણ્યો. તેનાથી તેને એક દીકરો થયો તેને ખસ ગામ મળ્યું. તેના વંશના હજી સુધી છે તે ખશિયા કોળી કહેવાય છે.[1]

---

૧ સેજકજી ગોહિલના ભાઈ વિસાજી ધંધુકિયા મેર કોળીની દીકરી વ્હેરે પરણ્યા હતા તેના વંશના શિયા કોળી થયા એમ પણ કહેવાય છે, તે વધારે ખરૂં છે.

ઉપરના વધારે ખુલાસા સારૂ પૃષ્ઠ ૪૨૧ ની ટીપ જુવો. ર. ઉ.

ત્રી(જા) એભલવાળાએ બ્રાહ્મણોને દુઃખ દીધું તેનું વૈર વાળવાને મિષે, રાણાજી ગોહિલ અને ધનમેર એ બંનેએ મળીને તેના ઉપર ચડાઈ કરી. ગોહિલના હાથ નીચે બે હજાર રજપૂત હતા અને મેરના નાયકપણા નીચે પાંચ હજાર મેર હતા. કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે, સવારના પ્રહરમાં પોતાના નિત્યના ચાલ પ્રમાણે (ત્રીજો) એભલ ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તે વેળાએ તેના ઉપર હલ્લો થયો, તે સમયે પૂજા કરવાનું રહેવા દેવાને તેણે ના કહી તેથી તે મરાયો. પણ બીજા કહે છે કે, રણક્ષેત્રમાં, સંધ્યાકાળના અંધારામાં પડ્યો, અને તે આગળ ગયો ત્યારે તેણે સૂર્ય નારાયણની પ્રાર્થના કરી હતી કે હું જય મેળવીને પાછો ફરૂં ત્યાં સુધી તારે ચળવું નહિ. પણ સૂર્ય નારાયણ તો અસ્ત પામ્યા. આ ઉપરથી, એવું માનવામાં આવે છે કે, વલભીપુરનાં ખંડેરોમાં તેનો પાળિયો છે તે, સૂર્ય નારાયણે તેને દગો દીધો એટલા માટે સૂર્ય ઉગતાં, પોતાનું મુખ પશ્ચિમમાં ફેરવે છે ને સૂર્યનું મુખ જોવાય નહિ એમ ફરતાં આથમવાની વેળાએ પાછો પૂર્વમાં ફરી જાય છે!

એભલ વાળાએ કરેલાં કામ વિષે, ખોડિયારનો પિતા મામડિયો ચારણ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છેઃ—

ઝૂલણા છંદ.

પ્રથમ મેહ વાળિયો, કોહોડ ટાળ્યો પછે, વાળો સતવાદિયા જેત્ર વાદી;
તખત ભૂપાં શિરે શિરોમણ તળાજુ, ગાદિયાં શિરોમણ વળે ગાદી.
કોડ પરણાવતલ, દીહ એકે કન્યા, ભયંકર ભાંજતલ શેર ભેળો;
શાપ ઉતારતલ નેસડી સાઇરો, અણારો આપતલ શિશ એભો.
પોતરો સૂરરો, સૂરજેરો પિતા, મોજ મેહેરાણ હિંદવાણ માજા;
વસારો ઊવસણ ઉવસણ વસાવણ, રાંકરો માળવો ધર્મરાજા.

વાલાક ધરતીને સહિયારી જિતી લીધી હતી, તો પણ ધનમેરે બધીએ પોતાના જમાઈને આપી દીધી; અને રાણાજી ગોહિલે પોતાની ગાદી વળામાં કરીને મરતાં સુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

રાણાજી[૧] ગોહિલના પછી તેનો કુંવર મોખડાજી ગાદિયે બેઠો, તે તેના વંશમાં મહા પરાક્રમી ઉઠ્યો. "પીરમનો રાજા" એવું કીર્ત્તિવંત પદ મેળવી લેનાર તે પ્હેલો જ હતો. ખોખરાના ડુંગરો જે ખંભાતના અખાતની સમાંતર લીટીમાં તેના પાણીની અને પાલીતાણાના પર્વતની વચ્ચે છે તે માંહેલી

---

૧ સુમારે ઇ. સ. ૧૩૦૯માં અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કરે રાણપુર લીધું અને તેને માર્યો. ર. ઉ.

બળવાન્ જગ્યા કબજે કરી લેવાનું મોખડાજી ગોહિલે પ્હેલું જ પરાક્રમ કરવું. ત્યાંથી તેણે બધી બાજુએ જૂદી જૂદી જગાએ હલ્લા કરવા માંડ્યા, અને આસપાસના દેશમાં ત્રાસ વર્ત્તાવી દીધો. "જ્યારે ખોખરાની ગુફામાં "આપ સિંહ ગર્જના કરી ઉઠ્યા, ત્યારે ઓ! મોખડા! વિંધ્યાચળના રહે-"વાસિયોએ ખાવાનું તજ્યું."[1] તેણે ઉમરાળા અને ભીમડાદ, માંડલ ગઢ અને ખિતિયાળું કબજે કરી લીધાં હતાં; પણ તેની ખરેખરી અગત્યની જિત તો ગોધા અને પીરમની હતી.

ગોધા હવણાં સ્વચ્છ અને આબાદ થતું બંદરનું શહર છે, તેમાં આઠ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસની વસ્તી છે, અને ખંભાતના અખાતમાં તેની સારી ખાડી છે. ત્યાંના ખારવા ગોધારી કહેવાય છે. તેઓ કેટલાક મુસલમાન ધર્મના છે અને કેટલાક કોળી અથવા હિન્દુ છે અને જેઓને અણહિલપુરના રાજાઓએ આશ્રય આપીને તે નગરમાં વસવા માટે ઇલાયદો ભાગ સોંપેલો તેઓના વંશજ છે. તેઓ પોતાની પુરાતન પ્રતિષ્ઠા હજી લગણ જાળવી રહ્યા છે અને બ્રિટિશ રાજ્યના વાવટા નીચે હિન્દુસ્થાનના જે ખારવા પોતાનાં વ્હાણ ચલાવે છે, તેઓમાં તેઓ સારામાં સારા અને ઘણો જ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. ગોધામાં હવણાં ફેરફાર થયેલો છે તેમાં મોખડા ગોહિલના વારાની નિશાનિયો હજી લગણ કંઈક રહેલી છે. શહરના નૈઋત્ય ખૂણામાં, અને હવણાંનો કોટ છે તેની આસપાસ, પ્રાચીન કિલ્લાની નિશાનિયો જોવામાં આવે છે. બુરજો તૂટી જઈને વિખરાઈ પડેલા હજી લગણ દેખાઈ આવે છે, પણ જેની ઉપર પીપળા ઉગીને તેનાં મૂળિયાં વિસ્તરાઈ ગયાં છે તેઓની નિશાનિયો દેખાતી નથી. શત્રુનાથી રક્ષણ કરી શકાય એવી જગ્યા ચમત્કારિક રીતે પસંદ કરીને શહર વસાયેલું જણાય છે. આસપાસની જગ્યા કરતાં ઊંચાણમાં છે તેથી એક બાજુએ પીરમનો બેટ અને ખાડીથી તે બીજી બાજુએ ખોખરાના ડુંગરા સુધીના આખા પ્રદેશ લગી બહુ આઘે, ચારે મેર નજર પ્હોંચી શકે એમ છે. તેમ જ વળી પીવાના અતિ સ્વચ્છ પાણીની સારી છત છે.

---

[1] (સોરઠો)—તળ ખોખરા તણે ગાળે, કેસર ગુંજિયો;
વિંધ્યાચલવાળે મૂક્યો, ચારો હે મોખડા!

આ પ્રમાણે લોકોએ પોકાર કરેલો તેટલા જ શબ્દ લખ્યા છે તે ઉપરથી કદાપિ આ. મિ. ફાર્બસે એમ ધાર્યું હોય કે તે સિંહના જેવો બળવાન હતો તેથી વિન્ધ્યાચળમાં રહેવાસિયોએ તેનાથી બ્હીજી જઇને ખાવાનું તજ્યું હશે. પણ મૂળ વાત તો એમ છે કે, પીરમ બેટમાં સાર્દુલો સિંહ રહેતો હતો તેનું માથું કાપી લાવીને તેણે પીરમના દરવાજા વચ્ચે ટાટયું હતું. ર. ઉ.

પીરમના બેટની અને ગોહિલવાડની વચ્ચે ત્રણ માઇલ પ્હોળાઈની એક ખાડી છે તે મધ્યમાં સુમારે ૬૦ વામ ઉંડી છે. વલભી નદી એ ખાડીમાં ભળી સમુદ્રને મળે છે. એવી વાત ચાલે છે, કે પીરમ બેટ જમીનની સાથે એકાકાર હતો. એ વાત ચાલવાનું કારણ કદાપિ એમ હશે કે જ્યારે ઓટ આવે છે ત્યારે ઘણા ખરાબા ઉઘાડા પડી જાય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને ગોઘા ભણીની બાજુએ ઘણા જોવામાં આવે છે. ખંભાતના અખાતના કિનારા-માં જે ઘણા ચમત્કારિક ફેરફાર બન્યા છે તેનું છેવટનું કારણ ઇતિહાસ ઉપરથી કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપરથી પણ કાંઈ સિદ્ધ થયું નથી; અને પીરમના બેટનું બંધારણ તથા વલભીનો નાશ એનો કોઈ અકળ રીતનો સંબંધ ધાર-વામાં આવે છે, તેમાં ખરેખરો ભેદ રહેલો ગણાય છે. રેતાળ ડુંગરા જે થોડી કાળી ભૂમિના તળ ઉપર છે તેનાથી પીરમ બેટ છવાઈ ગયેલો છે. પશ્ચિમ ભણીની આખી બાજુએ આ ડુંગરિયો કોટની ગરજ સારે છે, અને દરિયાથી રક્ષણ કરવા ખુલી મોસમમાં પવન ચાલે છે તેથી કરીને રેતી વગેરે તણાઈ આવે છે તેને લીધે પણ આ ડુંગરા વધતા જાય છે; પણ પૂર્વ ભણીની બાજુ તો છેક રેતી વિનાની છે; અને ત્યાં આગળ વાવણી થાય એવી જમીન છે, તેથી ત્યાં રહેનારા લોકો જે થોડા છે અને માત્ર થોડી મુદત લગી રહે છે, તેઓને થોડો ઘણો ખોરાક પૂરો પડી શકે એટલી ખેતી થાય છે. રેતાળ ડુંગરાઓ ઉપર મોરણ છવાઈ જાય છે. વિસ્તાર પામેલાં થોડાં લીંબડાનાં ઝાડ છે તે ઉપર ત્યાંના લોકો ચાર ભરી રાખે છે, તે વિના કેટ-લાંક ઠીંગરાઈ ગયેલાં ઝાડ, અને પૂર્વ કિનારા ઉપર તમરિયાની ઝાડી છે, એટલું પીરમમાં ઝાડપાન છે. આ કિનારા ઉપર નૈઋત્ય કોણનો વર્ષાદ શરૂ થાય છે તે વેળાએ મુખ્યત્વે કરીને પાણીનો ધસારો ઘણો ભારી થાય છે, અને પીરમની ખાડીમાં, બલવાન ભરતીની નાશકારક અસર જેટલી થાય છે તેટલી તેની અસર કોઈ બીજે ઠેકાણે થતી નથી. મહા ઘોડાવાળી ભરતીનો પ્રથમનો ધસારો બળમાં દુર્નિવાર હોય છે, અને તે વેળાએ જોવાની રચના એવી થાય છે કે તે વિષેનો વિચાર માત્ર નજરે જોનારના મનમાં જ આવી શકે. ત્રણ અથવા ચાર ફીટ ઊંચાઈનાં ભીંતના જેવાં લંબાકાર મોજાં જોવાઈ શકે એવી રીતે વિસ્તાર પામતાં એક કલાકમાં બાર માઇલ કાપતાં ત્વરાથી આવી પ્હોંચે છે, અને અજાણતાં અથવા તેનો સુસવાટો સાંભળીને હડિલા ખારવા તેની દરકાર રાખતા નથી તો તેઓનો ઘાણ વાળી નાંખે છે.[1]

[1] ફાર્બસકૃત ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર ભાગ બીજાને પૃષ્ઠ ૨૨૧ મે જૂવો; તેમ જ બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓવ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના પ્રથમ ભાગમાં પીરમ બેટ વિષે લખાણ છે તે જૂવો.

ગોઘેથી પીરમ જે નાવ હંકારી જવામાં આવે છે તે પ્રવાહથી ખેંચાઈ જઈને સંકટમાં આવી પડે નહિ એટલા માટે નર્મદાના મુખમાં દેહેજ બારામાં હંકારી જતા હોય એમ સીધા ચલાવે છે. ઉછાળા મારતા દરિયાના સપાટામાં આવી જાય એવી સ્થિતિમાં નાવ આવી પડે છે, અને ઘણી વાર તો સપડાઈ પણ જાય છે. પાણીમાં ડૂબેલા ખરાબા ઉપર શંકુ આકારનાં મોજાં થાય છે તે ખરાબા ઉપર નાવ અથડાય નહિ તે માટે પણ તેઓને બહુ સાવધાન રહેવું પડે છે. મોખડાજી ગોહિલના પાળિયા આગળ એક ટેકરી ઉપર ધોળું નિશાન છે, તેની નીચે બેટની ઉત્તર દિશાએ રેતાળ તીરે ઘણું કરીને ઉતરી પડવામાં આવે છે. પીરમના કિલ્લાનાં ખંડેર હજી લગણ જોવામાં આવે છે તે, તે બેટની વચ્ચે, અને ચોગરદમ વેરાતાં પડ્યાં છે. થોડાક બુરજ, અને પશ્ચિમ બાજુના દરવાજાની જગ્યા ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે છે; એક દ્વાર જે એક પત્થરમાંથી કોરી કુહાડેલા બે હાથિયોથી મૂળ શણગારેલું છે તે ગચ્છીના ખંડેરના નમુના તરીકે જોવા લાયક થઈ પડયું છે. જૂના કિલ્લાના ઘેરાવામાં તલાવ તથા કૂવાનાં ખંડેર દેખાઈ આવે છે; પત્થરકામની હિન્દી કોતરણીના ભાગી ગયેલા કડકા ચોગરદમ વેરાયલા પડેલા છે. મધ્યભાગમાં આશરે બારેક ઝુપડાંનો એક કુબો છે. કિલ્લાની નૈઋત્ય કોણમાં એક ઉંચો ટેકરો છે તે અસલને વારે ગઢીની જગ્યા હશે પણ હવણાં તો તે ઠેકાણે દીવાદાંડી છે. અસલના વારામાં દરિયાઈ અથવા ચાંચવાની સત્તાના વારામાં પીરમનો કિલ્લો કેવો ઉપયોગી થઈ પડેલો હશે, તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એક બાજુએથી ગોહિલવાડનો કિનારો, ગોઘા બંદર, અને ઝાડની ઘટામાં આવી રહેલાં ઘણાં ગામડાં તથા ખોખરાના ડુંગરા ભણી ઊંચો ચડી જતો પ્રદેશ જણાઈ આવે છે; બીજી બાજુ ભણીથી નર્મદા અને ટંકારિયા નદીનાં મુખ ખુલ્લી રીતે દીશી આવે છે; તેમ જ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ ભણી પીરમમાંથી જોનાર ચોકીદારની નજરે આખો ખંભાતનો અખાત એવો દૃષ્ટિ તળે આવી જાય છે કે દ્રવ્યવાન ગૂજરાતનાં બંદરો ભણી દરિયામાંથી જે વ્હાણ હંકારી જાય છે તેઓના દિવસે ધોળા વાવટા, અને રાત્રીની વેળાએ ફાનસના ઝળકાટ તેની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આવી જગ્યામાં મોખડાજી ગોહિલ આખરે પોતાની મેળે વશ્યો. "રાણીનો કુંવર, બળવાન રાજાધિરાજ, એણે પોતાને વસવાને નવું શહર "બાંધ્યું ને ડુંગર ઉપર મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. દરિયાનાં મોજાં તેની ચારે "બાજુએ છોળો મારતાં હતાં. ધરતીના ધણિયે કોળિયોનું રાજ્ય ખુંચી "લઈને પીરમના નામથી જગમાં જાણીતું કર્યું તેના પ્હેલાં ગોઘાના તથા

"પીરમના બારૈયા ધણી હતા. તે બે મોખડાએ લઈ લીધા; સાતસેં ખારવાને
"તેણે તરવારની ધારે ચડાવ્યા; બધા કોળિયોને ઠાર કર્યા. પૂર્વ જન્મના
"તપસ્વીયે એ બે શહર સ્વાધીન કરી લઇને પીરમની ગાદી પ્રતાપવાન કરી
"દીધી. ઘણા દેશનો રસ્તો ત્યાં થઈને હતો તેથી તેણે પીરમમાં ઘણાં
"વ્હાણ રાખ્યાં હતાં. ઘણાં વ્હાણ તેણે લૂટી લીધાં હતાં; સર્વ જગ્યાએ
"તેનો ત્રાસ વર્તાઈ ગયો હતો. જે વ્હાણો હંકારીને આવતાં હતાં તેની
"પાસેથી તે ખંડણી લેતો હતો; હનુમાનની મૂર્તિ તે બાજુબંધમાં રાખતો,
"ને તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો."[૧]

પીરમનો રાજા ખંડણિયો પડાવતો, તથા ચાંચવાનો ધંધો ચલાવતો હતો. તેથી છેવટે તે સરકારના હથિયારની ચંગરમાં આવી ગયો હતો. હિન્દુઓના વૃત્તાન્તમાં તુઘલુખ શાહને તેનો શત્રુ કરીને વર્ણવ્યો છે; પણ મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાઓએ પીરમના નાશ વિષે કંઈ લખ્યું નથી તેથી ગ્યાસુદ્દીનના શાહજાદા મહંમદ સંબંધી ગૂજરાતને લગતી જેટલી વાત હતી તેટલી અમે લખી ગયા છિયે તે મહંમદ અને હિન્દુઓએ લખેલો મુસલમાન સરદાર એ બે એક હશે, એમ માની લેવાને કાંઈ હરકત નથી.

મહંમદ તુઘલુખ પોતાના રાજ્યના આણીમગના ભાગમાં વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો, ત્યારે મોખડાજી ગોહિલ ભણી તેણે પોતાનાં હથિયાર ફેરવ્યાં હશે એમાં શક નથી. હિન્દુની વાતમાં તત્ક્ષણ વાંધો ઉઠવાનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે દિલ્હીનો એક વ્યાપારી તે જ મતુરીનાં ચૌદ વ્હાણ ભરીને પીરમ લાવ્યો હતો, તેનું રક્ષણ કરવાનું મોખડાજીએ વચન આપ્યું હતું અને વચ્ચે સમુદ્ર દેવને રાખ્યા હતા તો પણ પછીથી તેણે લૂંટી લીધાં.

"ગજનીની ભારે સેના પીરમ અને ગોઘા ઉપર ચઢી આવી; ડંકા
"વાગવા માંડ્યા, અને રણસિંગાંના અવાજ થવા લાગ્યા; તથા દરિયો પો-
"તાની સીમા છોડતો હોય એમ દેખાવા માંડયું. જૂદી જૂદી જાતના મુ-
"સલમાનો ત્યાં આવ્યા હતા તેમાં પાળા, ઘોડા, અને હાથી સર્વે હતું.
"સાગરના ધણીની સાથે લડવાને તેઓએ સમુદ્રકાંઠે ડેરા તંબુ ઠોક્યા. ગોહિલ
"એકલો પોતાની પીરમની ગુફામાં સિંહની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યો હતો.
"તેનું તપ ભારે હતું તેથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. સેના તૈયાર થઈ, આકા-

---

૧ અંગ્રેજીમાં એમ છે કે, મોખડાના હાથ ઉપર કાલિકાની મૂર્તિની છાપ હતી, પણ મૂળ ભાવાર્થ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી ભૂલ કરી હોય એમ લાગે છે. ૨. ઉ.

"શમાં બાણુ ઉડવા લાગ્યાં, પણ મોખડાના શહરને કશો ઘા લાગ્યો નહિ.
"દગાફટકા કરીને તુઘલુખ શાહ ઘણા દિવસ લડ્યો, પણ તેના લાખો પ્રયત્ન
"નિષ્ફળ ગયા; શાહ મ્હેનત કરતો થાકી ગયો; દરિયાનાં પાણીમાં તેની
"નાંખી નજર પ્હોંચી નહિ; પણ મોખડાએ હાથમાં તરવાર ઝાલીને
"રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી."

મોખડાની પાસે જઈ પ્હોંચવાને શત્રુઓ પીરમમાં જઈ શક્યા નહિ, કેમકે, પાણીનો માર્ગ તેમનાથી ઓળંઘાય એમ હતું નહિ, તેમ જ ખેદ પામેલા વ્યાપારિયે અપવાસ કરયા, અને સમુદ્ર દેવને વચ્ચે સાક્ષી રાખ્યા હતા તેમને, પાણી પાછું ખેંચી લઈ મુસલમાન સેનાને રસ્તો આપવા વિનતિ કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.

મહંમદ શાહે પોતાની ફોજ પાછી હઠાવી, તે એવી આશાથી કે આમ કરવાથી ગોહિલો પોતાના અજિત કિલ્લામાંથી બ્હાર આવશે. આવી યુક્તિઓ મુસલમાનો વારંવાર કરતા આવ્યા છે અને તેમાં રજપૂત સરદારો ઘણી વાર સપડાઈ ગયા છે.

"ગોઘા અને ગુંડીની વચ્ચે મુસલમાનો ડર પામતા રહ્યા. ત્યારે
"રાજાએ વિચાર કરયો કે, એક દિવસ મોત તો આવવાનું જ છે, તેથી એક
"વ્હાણમાં બેશીને રાતમાં પીરમથી ગોઘે આવ્યો; ને લડવાને તૈયાર થયો;
"હાથમાં તરવાર લઈને, મોતના મુકુટને માથે બાંધ્યો. દરવાજા ઉઘડાવીને
"ઉંચા મનના ધણિએ પોતાની સેના બ્હાર ક્હાડી, તે યોદ્ધાઓને ધીરજ
"આપવા લાગ્યો, મોખડા મરૂયે પાદશાહની સેના ઉપર હલ્લો કર્યો; તેણે
"મુસલમાનોને કાદવમાં કચરી નાંખ્યા. શરણાઇયો અને રણશિંગાંના નાદ
"થવા લાગ્યા; આકાશમાં નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; લોહીની નીકો વ્હેવા
"લાગી. બન્ને સેનાના યોદ્ધાઓ શેળભેળ થઈ ગયા. પાદશાહનો ભાણેજ
"સેનાનો ઉપરી હતો તેને મોખડાએ જોયો; એટલે તેના હાથી ઉપરથી તેને
"નીચે મારી પાડ્યો. મોખડા ગોહિલે ઘા કરવા માંડ્યા ત્યારે મુસલમાનો
"અલ્લાની બંદગી કરવા લાગ્યા. અસુરની સેના ઉપર તેના ઘા વરશી રહ્યા;
"તુઘલુખના અર્ધા યોદ્ધાઓને તો રાણાના પુત્રે પોતાની તરવારથી કત્લ કરી
"નાંખ્યા. રાજાની તરવારથી શત્રુની આડ તૂટી. તે વિજળીથી પર્વત તૂટી
"ગયો હોય એવી દેખાવા લાગી. પછી મોખડો પડ્યો તેનું માથું ગોઘાના
"દરવાજા વચ્ચે પડ્યું ને ધડ તરવાર ચલાવતું દોડમદોડ કરી રહ્યું. માથું જે
"ભોંય ઉપર પડ્યું હતું તે મુખમાંથી મારો! મારો! ના અવાજ કરવા
"લાગ્યું. શત્રુની સેના સામટી સટી ગઈ, ઘણા યોદ્ધાઓ પડ્યા. એકલો પાદ-

"શાહ બહુ મુસિબતે બચ્યો. ગળાનો દોરો આડો નાંખ્યો ત્યારે ધડ હેઠું પડ્યું,
"ને ત્યારે જ તરવાર ચાલતી બંધ પડી. બીજા યોદ્ધા પછી પાછા ભાગ્યા ને
"પીરમનો ધણી પોતાના કોલ પ્રમાણે પૂરેપૂરૂં કરી રહ્યો ત્યારે તે ધરણી
"ઉપર ઢળ્યો. (૧૩૪૭) સેજકનો પૌત્ર દેવની કોટીનો ગણાયો; તેનો
"શ્વાસમાં શ્વાસ સમાઈ ગયો, અને પાદશાહની સેનાના યોદ્ધા નાસતે પગે
"કહેવા લાગ્યા કે, ધન્ય છે હિન્દુ! તને ધન્ય છે હિન્દુ!"[1]

મુસલમાનોએ પીરમનો કોટ તેના સ્થાપનારના મરણ પછી તોડી પાડ્યો, તે પછીથી ફરીને કદિ બંધાયો જ નહિ. મોખડાજીના નામની સાથે તેનો સંબંધ હજુ તાજો રહી ગયો છે. એનો પાળિયો જ્યાં ઉભો કર્યો છે ત્યાં આગળ હિન્દુઓ રાજી થઈને અફિણની કાંકરી કસુંબા તરીકે મૂકે છે અને પીરમ આગળ થઈને જે ખારવા જાય છે તે મોખડાજી ગોહિલને નામે થોડું ભાતું સમુદ્રમાં નાંખવાને ભાગ્યે જ ભૂલી જાય છે.

પ્રકરણ ૩.

ગૂજરાતના રજપૂત સુલ્તાન.[2]

૧ મુઝફ્ફરશાહ ૧ લો	૧૪૦૭—૧૪૧૦	૩
૨ અહંમદશાહ	૧૪૧૦—૧૪૪૨	૩૨--૬—૨૦

૧ આ મોખડાજિયે શૂરવીરપણું બતાવ્યું ને લડાઈમાં મ્હોં આગળ રહ્યા તેથી તે સ્થાન તેના નામથી મોખરો કહેવાય છે. ગોઘામાં હવણાં પણ તેની દેરી ઉભી છે. ભાવનગરના દરબાર જ્યારે એ જગ્યા ભણી જાય છે ત્યારે પ્રથમ ત્યાં દર્શન કરયા પછી બીજું કામકાજ કરે છે. હજી ત્યાંના જે પૂજારીને દરબાર ભણીથી વર્ષાસન મળે છે. ર. ઉ.

૨ સહારન કરીને ટાંક (તક્ષક) જાતિનો રજપૂત જમીનદાર હતો. તે સૂર્યવંશી રામચંદ્રથી કેટલી પેહેડિયે મહસુ થયો તેનો ક્રમે દુલ્લભ, નાકત, ભૂકત, મંડન, સુવાહન, સીલાહન, ત્રિલોક, કુંવર, દરસપ, દરીમન, કુંવરપાલ, હરિન્દ્ર, હરપાલ, કિન્દ્રપાલ, હરપાલ અને તેનો હરચંદ થયો, તેનો પુત્ર સહારન હતો. તે સ્થાનેશ્વરમાં રહેતો હતો. એક સમયે ફિરોજ શાહ જ્યારે કુંવરપદે હતો ત્યારે શિકારે જતાં પોતાના સાથથી વિખૂટો પડયો. અને સહારનના ગામ પાસે જઈ પહોંચ્યો તે સમયે તેનો ભાઈ સાધુ તથા બીજા કેટલાક રજપૂતો બેઠા હતા. ફિરોજ શાહના પગનાં રાજચિહ્ન અને તેનો દેખાવ જોઈને તેઓને લાગ્યું કે આ કોઈ પાદશાહ થાય એવો છે, તેથી, તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. સાધુની બ્હેને તેને દારૂ પાયો તેની લ્હેરમાં તે કોણ છે એ કહ્યું તેથી સાધુની બ્હેન તેની વ્હેરે પરણી. ફીરોજ શાહની સાથે બંને ભાઈયો દિલ્હી ગયા. અને ત્યાં તેમણે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારયો, એટલે, સહારનને

૩ મહંમદશાહ ૧ લો	૧૪૪૨—૧૪૫૧	૯
૪ કુત્બુદ્દીન	૧૪૫૧—૧૪૫૯	૮
૫ દાઉદ	૧૪૫૯—૧૪૫૯	૦—૬ માસ
૬ મહંમદ બેગડો (બીજો)	૧૪૫૯—૧૫૧૧	૫૨
૭ મુઝફ્ફર ૨ જો.	૧૫૧૧—૧૫૨૬	૧૫
૮ સિકંદર.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦—૨—૧૬
૯ મહંમદ ૩ જો.	૧૫૨૬—૧૫૨૬	૦
૧૦ બહાદુર શાહ.	૧૫૨૬—૧૫૩૭	૧૧
૧૧ મુહંમદ ફારૂકી.	૧૫૩૭—૧૫૩૭	૦
૧૨ મહંમદ શાહ ૪ થો.	૧૫૩૭—૧૫૫૪	૧૭
૧૩ અહંમદ શાહ ૨ જો.	૧૫૫૪—૧૫૬૧	૭
૧૪ મુઝફ્ફર ૩ જો.	૧૫૬૧—૧૫૭૨	૧૧

મુઝફ્ફર શાહ પ્હેલો; શાહ અહંમદ પ્હેલો.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૦.   ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૦ થી ૧૪૪૨.

મુઝફ્ફરખાન ગાદિયે બેઠો કે તરત જ તેણે હિન્દુ ઠાકોરોને પોતાના ખંડિયા કરી દેવાનું કામ આરંભ્યું, અને તેમ કરવાને માટે પ્રથમ તેણે ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી

રાવ સોનંગજીની પછી એહેમલજી, ધવલમલજી, લુણકરણજી, અને ખરહતજી અનુક્રમે થયા. તેમના સંબંધી કાંઈ વિશેષ લખી રાખેલું નથી, પણ માત્ર એટલું જ લખી રાખવામાં આવેલું છે કે "રાવ ખરહતજીના "વારા સુધી રાજ્યમાં વધારો થયો નથી, તેમ જ, ઘટાડો પણ થયો નથી." ખરહતજીનો કુંવર રણમલજી વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઈડર ગઢ ઉપર તેણે બેઠક ચણાવી હતી તે "રણમલની ચોકી" કહેવાય છે. તેની પાસે અગિયાર સરદારો હતા. તે રણમલ કહેવાતા હતા. તે સરદારો અને રણમલ સંબંધી ચમત્કારિક વાતો બનાવવાને ભાટને ઠીક સાધન મળ્યું છે. "રાવ રણમલે "ઈડર અને મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ વંશવાળા પાસેથી લઈ લીધો, "અને ત્યાંની રાજધાની ઝારડ ગઢમાં કેટલીક વાર સુધી પોતાનું રહેઠાણ કર્યું.

પાદશાહે વજીર ઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપ્યો. એના દીકરા જફરખાન તથા શમશેરખાન થયા. આ જફરખાનને મુઝફ્ફરખાનનો ખિતાબ મળ્યો હતો. મિરાતે સિકંદરી.

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મુઝફ્ફરખાન એ તક્ષક કુળનો રજપૂત હતો, તેથી અમે એ વંશના રજપૂત સુલ્તાન એવું નામ જણાવ્યું છે. ર. ઉ.

"ત્યાંથી તે પાનોરે ગયો ને સોલંકી વંશના એક પટાવતને તેણે ભાગર "આપ્યું. મુસલમાનોએ સોનગરા ચોહાણોના ઠાકોરને હાંકી મૂકયો એટલે "તે ઝાલોરથી ઈડર આવ્યો, તેને પણ રણમલ્લે રાખ્યો, અને તેને જોરા- "મીરનો પટો કરી આપ્યો. આ ચોહાણ વંશના રાવના વંશવાળાઓ સાથે "પરણતા હતા, પણ પછી તેઓ ભીલની દીકરિયો સાથે પરણવા લાગ્યા. "તેથી વટલાઈને જૂદા પડી ગયા."

ફેરિસ્તા કહે છે કે, "ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૩ માં ઈડરના રાવે રીતિ પ્રમાણે "ખંડણી આપવાની ના પાડી, એટલે તે જોરાવરીથી લેવાને મુઝફ્ફરખાને તેના "ઉપર ચડાઈ કરી. કેટલીક ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થઈ તેમાં મુઝફ્ફરખાન "જિત પામતો ગયો અને ઈડર શહરની લગભગ આવીને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. "તે ઘણી લાંબી મુદત સુધી રહ્યો તેથી કિલ્લેદાર ખોરાકને માટે એટલા બધા "હેરાન થયા કે પછી તેમણે બિલાડાં અને કૂતરાં ખાવા માંડ્યાં એમ કહેવાય "છે. પછી છેવટે રાવે પોતાના કુંવરને મુઝફ્ફરખાન પાસે મોકલ્યો. તે તેને "પગે લાગ્યો અને પોતાના લોકોના જીવ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરી. પણ સોનું- "રૂપું, અને ઝવેરાત આપવાની સરત કરી ત્યારે તેણે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી."

ખાનદેશમાં સુલતાનપુર અને નંદુરબાર પરગણાં છે, તે બથાવી પાડ- વાને અદીલખાન[1] પ્રયત્ન કરતો હતો; તેના ઉપર છેક સિદ્ધરાજના સમયના ગૂજરાતના રાજાઓનો દાવો સ્થાપવાના કામમાં મુઝફ્ફરખાન હવે લાગ્યો. તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે પશ્ચિમના પટ્ટણ પરગણામાંના જેહેરંદના (જહરંદ) રાવે મુસલમાની સત્તા માન્ય રાખી નથી, તે ઉપરથી તરત જ તેણે તે રાવના ઉપર ચડાઈ કરીને ખંડણી લીધી અને ત્યાંથી સોમનાથ ઉપર ગયો; ત્યાં તેણે હિન્દુ દેવાલયોને વળી પાછાં તોડી પાડી ત્યાં આગળ મસ્જીદો બનાવી[2] (ઇ. સ. ૧૩૯૪). ત્યાર પછી તે મંડલ ગઢ (ચિતોડ) ઉપર ચડ્યો ને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

---

૧ આદિલખાન જે મલેક રાજા કહેવાતો હતો તે બુરહાનપુરના સુલ્તાનનો દાદો થાય. તેણે બંડ મચાવી ધાનેરનો કિલ્લો કબજે કર્યાનું જાણી મુજફ્ફર તેની ઉપર ચડ્યો. તેની સામા માણસો મોકલી સલાહ કરી, એકબીજાને સોગંદ મોકલી, બંને મિત્ર થયા. મલેક રાજા ખલીફા ફારૂકીની ઓલાદનો હતો તે વાત મુઝફ્ફર જાણતો હતો. ર. ઉ.

૨ અહીં રહ્યો એટલામાં તે લૂટફાટ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહિં ગયો. બાર બ્રાહ્મણોની સ્ત્રી, દીકરિયોને અને પુરૂષોને કેદી બનાવી લઈ ગયો. બંદરે આવેલાં વ્હાણોને પણ લૂટી લીધાં. અભાસપાટણમાં પોતાનું થાણું બેસારતો ગયો. ર. ઉ.

ત્યાંથી અજમેરમાં જ્યારત કરવાને ગયો અને જલવાડાને રસ્તે પાછા આ-વતાં ત્યાંનાં દેવાલય તોડી પાડ્યાં અને ત્યાંથી ખંડણી લીધી.[1]

ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮ માં ઈડરના રાવ રણમલ ઉપર તેણે ફરીને ચડાઈ કરી અને પ્રથમની પેઠે તેણે જ્યારે ખંડણી આપી ત્યારે તેને જવા દીધો. તૈમુરનો ભયંકર હુમલો આ સમયે થયો હતો, તેથી દિલ્હીના દરબારમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી અને ગાદીનો કબજો લેવાને ઘણા પ્રતિસ્પર્ધિયો લડી મરતા હતા. મુઝફ્ફરખાન અને તેના દીકરાએ પણ રાજગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક બતાવવાનું બ્હાનું ધર્યું હતું, પણ તેઓ હદ બ્હાર ધપ્યા ન હતા અને મુઝફ્ફરખાન તો ગૂજરાતનો ખરેખરો રાજા હતો, એટલે ત્યાંનું રાજપદ ધારણ કરવાથી સંતુષ્ટ થયો હતો. તે વેળાએ તે પોતાને બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો અને મુઝફ્ફર શાહ પદ ધારણ કર્યું; પોતાના નામના શિક્કા પાડ્યા અને ખુતબો પઢાવ્યો.[2]

ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૧ માં ઈડરમાંથી ખંડણી વસુલ કરવા સારૂ મુઝફ્ફર શાહે ફરીને ચડાઈ કરી; ત્યારે રાવ રણમલજી શત્રુને માટે પોતાની રાજધાની મૂકીને વીસલનગર જતો રહ્યો. એક હિન્દુ રાજા દીવમાં રહેતો હતો, તેની ઉપર મુઝફ્ફર શાહે બીજે વર્ષે સોમનાથ આગળ જિત મેળવી. લડાઈ થયા પછી તે જગ્યા પોતાને સ્વાધીન થઈ, અને ત્યાંના કેટલાક કિલ્લેદાર અને રાજાને ઠાર કર્યા.

મુઝફ્ફર શાહે પોતાનું છેલ્લું પરાક્રમ માળવા ઉપર હલ્લો કરવામાં દાખવ્યું. ત્યાંના પાદશાહ હુસંગની સાથે ધાર આગળ તેણે લડાઈ કરી તેમાં તેને હરાવીને કેદ કરી લીધો. તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૧ ના જુલાઈ મહિનાની તારીખ ૨૭ મીએ મરણ પામ્યો.[3]

---

૧ બાપા અથવા રાયદુર્ગીએ ઘેરાનો સારો બચાવ કર્યો. મુસલમાનો મંજનીક ગોઠવણમાં ફાવ્યા નહિ અને પથ્થરનો વરસાદ વરસાવી થાકયા, ત્યાર પછી સુરંગ ખોદાવી. શહરમાં મરકી ચાલી તેથી પ્રજાનો ઘાણ વળી ગયો ત્યારે બાપાએ નમ્યું આપ્યું અને સલાહ કરી. ર. ઉ.

૨ આ પછી ઈ. સ. ૧૩૯૬ માં તેણે સુલ્તાનનું પદ ધારણ કરીને મુઝફ્ફર શાહે પોતાના નામનો શિક્કો પાડ્યો તથા ખુતબો પઢાવવા માંડ્યો. એટલે જુમ્માને દિવસે કે ઇદને દિવસે નિમાઝ પડવાને જાય ત્યારે મિંબર ઉપર ચડીને ખુદાની બંદગી કરી તથા નબી(મહમદ)નાં વખાણ કરે છે, ત્યાર પછી એક પગથિયું નીચે ઉતરીને જે સુલ્તાન હોય તેનું નામ દઈને તેની દુવા માગે છે. ર. ઉ.

૩ હી. સ. ૮૧૩ તા૦ ૧૪ રમઝાન(ઇ. સ. ૧૪૧૦) માં સુલ્તાન અહંમદ નાસરૂદ્દીન અબુલફત અહંમદ શાહ પદ ધારણ કરીને ગાદિયે બેઠા. તેના બાપનું નામ

મુઝફ્ફર શાહની પછી તેનો પૌત્ર અહમદખાન ગાદીએ બેઠો; પણ ફિરોજખાન કરીને તેનો એક પિત્રાઈ હતો તે રાજ્ય ઉપર પોતાનો હક્ક ધરાવીને ભરૂચમાં પોતાને બાદશાહ કહેવરાવવા લાગ્યો અને સાત આઠ હજાર માણસ સહિત નર્મદા ઉપર છાવણી નાંખીને પડ્યો. હાલ તરત જ આ બંડ તો સહેલાઈથી બેશી ગયું; અને સાભ્રમતીના કિનારા ઉપર યસાવલ (આશાવલ) ગામની હવા અને જગ્યા બહુ મન વશ્યાથી તેણે ત્યાં એક નવા શહરની સ્થાપના કરી પોતાના રાજ્યને પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. આશાવલ એ નવા શહરનું એક પરૂં થયું અને ત્યાર પછી તે શહર ગૂજરાતના બાદશાહોનું રાજધાની નગર થયું. તેનું નામ તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી (અહમદાબાદ) અમદાવાદ[1] પડ્યું (ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૨)

અમદાવાદ વશ્યાની આખર સાલમાં ફિરોઝખાને ગાદી ઉપર પોતાનો દાવો કરીને મોડાસા આગળ કેટલીક ફોજ એકઠી કરીને બંડ મચાવ્યું. ઈડરનો રાણો રણમલ પોતાના પાંચ છ હજાર અશ્વાર અને બીજા પાયદળ સહિત તેને મળી ગયો. અહંમદ શાહ આવી પ્હોંચ્યો, એટલે ફિરોઝખાન અને રાવ મોડાસે થાણું મૂકીને ત્યાંથી દશ માઈલ ઉપર રંગપુર છે ત્યાં જતા રહ્યા. અહંમદ શાહે તેમની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને કિલ્લા ઉપર ચડી ઉતરીને તે શહર લીધું, એટલે બંને જણને ડુંગરામાં ન્હાશી પેસવાની અગત્ય પડી. કહે છે કે ત્યાર પછી રાવ રણમલ અને ફિરોઝખાનને અણબનાવ થવાથી રાવે પોતાના સોબતીના હાથી, ઘોડા અને બીજો સરસામાન લઈને અહંમદ શાહની કૃપા સંપાદન કરી લેવાને તેને આપ્યો.

માળવાના સુલ્તાન હુશંગે અહંમદ શાહના સામાવાળિયાઓને આશ્રય આપ્યો હતો તેની સાથે લડાઈ મચાવવાના કામમાં પડ્યો. તેમાં શાહનો જય થયો અને તેના શત્રુ વિખરાઈ ગયા. તે માંહેલો એક ગિરનારમાં સોરઠના રાહનો આશ્રય લઈને રહ્યો, તે ઉપરથી અહંમદ શાહનું લક્ષ તેની ભણી ખેંચાયું.

સોરઠ દેશ હિન્દુઓનો મૂળથી માનીતો છે; તે તેમને મન આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે. તે સ્વચ્છ નદીયોની ભૂમિ છે ત્યાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડા નિપજે છે

તાતારખાન હતુ તેને ત્યાં તે હી સ. ૭૯૩(સ. ૧૩૯૦)માં જન્મ્યો હતો. ગાદિયે બેઠો ત્યારે તેનું વય ૨૧ વર્ષનું હતું.

૧ કર્ણ સોલંકીના કર્ણાવતીને સ્થાને આ શહર વસેલું જણાય છે, હી. સ. ૮૧૫-ની સમાપ્તિમાં. ૨. ઉ.

આ સમયથી ચાર શતક અગાઉ આલમી રૂમી નામના પ્રવાસિયે યેસાવલ (આસાવલ) નગરનું કથન કરચું છે. ૨. ઉ.

અને ત્યાંની સ્ત્રિયો સુંદર છે. વળી વિશેષમાં તે પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. જૈન લોકોના આદિનાથ અરિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ તેમાં છે. હિન્દુઓના મહાદેવ અને શ્રીકૃષ્ણનું રહેઠાણ પણ ત્યાં છે. તીર્થંકરને માનનારા જૈન લોકો યાત્રા કરવા સારૂ પોતાનું મન ગિરનાર અને શત્રુંજયના પવિત્ર પર્વતો ભણી દોડાવે છે; વિષ્ણુનો સેવક ગોપીચંદનનું તિલક કપાળે કરતી વેળાએ નિત્ય સવારમાં સોરઠ વિષેનો વિચાર કરે છે; શિવનો ભક્ત જયવંત શંકરના ગુણાનુવાદ શંખનાદથી કરે છે.[1] તેમ જ રજપૂત અને ચારણ રા' ખેંગારનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરે છે, અથવા રાણિક દેવીના માઠા ભાગ્યનો શોક કરે છે, અથવા તો સાંજની વેળાએ ગામના એક ઝાડ નીચે બેશીને હુક્કા ગગડાવતાં કોઈ ભટકતો પરદેશી બીજા દેશની વાતો કરે છે ત્યારે તે નીચે લખેલી કવિતા ગાય છેઃ—

શ્લોક–सौराष्ट्रे पंच रत्नानि, नदी, नारी, तुरंगमः,
चतुर्थं सोमनाथश्च, पंचमं हरिदर्शनम ॥
પંચ રત્ન સોરઠ વિષે, અશ્વ, નદી ને નાર,
સોમનાથ ચોથા વસે, વળી હરિનો ઠાર.

મુસલમાન પણ સોરઠનાં વખાણ કરવાને થોડા આતુર નથી. મિરાતે સિકંદરીમાં લખે છે, કે "માળવા, ખાનદેશ, અને ગૂજરાત જે અતિ ફળદ્રુપ "છે તેમાં જે જે મુખ્ય વાત નિપજે છે તે સર્વ એકદમ એક ઠેકાણે દૃષ્ટિએ "પડે એવા હેતુથી આ દેશ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. "વળી એ પ્રાન્તોની ધરતીમાંથી થતા લાભ એ દેશની ધરતીમાંથી થાય છે "એટલું જ નહિ પણ તે સાથે એ દેશમાં બંદરો છે તેથી ત્યાંના વ્યાપારિયો "દ્રવ્ય મેળવે છે અને માંહેલા પ્રાન્તોમાં મોજશોખને સારૂ વસ્તુઓ પૂરી "પાડવામાં આવે છે, એવો લાભ આપવાનું અભિમાન ઉપરના ત્રણે દેશોથી "કરી શકાવાનું નથી."

૧ સોરઠના કિનારા ઉપર વેરાવળનું બંદર છે, તેને હિન્દુઓ "શોકનું સ્થાન" કરીને કહે છે, કેમકે શ્રી કૃષ્ણ અને તેના સોબતી યાદવોના મરણ ઉપર રૂકમણી અને યાદવોની સ્ત્રિયો પોતાના ધણીની સાથે બળી મોઈ છે. વેરાવળની પાસે એક કુંડ છે તે કૃષ્ણની માનીતી ગોપિયોના નામ ઉપરથી "ગોપિયોનો કુંડ" કરીને કહેવાય છે, તેની તર ધોળી છે અને તે ગોપીચંદન કહેવાય છે, તેનો ઉપયોગ વૈષ્ણવો કરે છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રામાનંદી સાધુ તેનાં તિલક પોતાને કપાળે કરે છે.

શિવના દેશમાં જે શંખ રાખવામાં આવે છે તે દ્વારકાંની પાસે સોરઠના કિનારા ઉપરથી મળી આવે છે. ૨. ઉ.

હરિવંશના એટલે ગિરનારના[1] યાદવ કુળના રાજાઓના ઇતિહાસ સંબંધી અમારી પાસે કશું સાધન નથી, એ શોચનીય છે. અમે તેમની રાજધાનીનું વર્ણન કરી ગયા છિયે. અમે રા' ખેંગારની વાત લખી ગયા છિયે; ગોહિલ અને બીજા, રા'હના પટાવત તરીકે સોરઠમાં પેઠા હતા અને ત્યાર પછી તેઓના ત્યાં ન્હાના ન્હાના વિભાગ થઈ ગયેલા આપણા જોવામાં આવ્યા છે. હવે તો માત્ર, મુસલમાનોએ જિત કરી લેવાને લાંબા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં તેઓ જય પામ્યા તે તથા ચૂડાસમાવાળાએ કેવળ પોતાના ગ્રાસને વાસ્તે પોતાના અસલના ખેંગાર વંશના હક્કથી રાજ્ય ઉપર દાવો ઉઠાવ્યો અને પછી સર્વ પતી ગયું અને સોરઠમાં એકત્ર થયેલાઓનો (મુસલમાનોનો) વાવટો ફરુકવા લાગ્યો એટલું લખવાનું રહ્યું છે.

મુસલમાની ઇતિહાસકર્તા કહે છે: "અહંમદ શાહને ગિરનારનો ડુંગરી "કિલ્લો જોવાની ઘણી જિજ્ઞાસા થઈ હતી. તે ઉપરથી બંડખોરોની પાછળ "તેણે તે દિશામાં દોડ કરી; અને કોઈ પણ રાજાએ મુસલમાની રાજ્યનું "ધુંસરૂં ધારણ કરવાને પોતાની ડોક નીચી નમાવી ન હતી, તેથી શેર મલીકને "સોરઠના રાજાએ પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો માટે તેના દેશ ઉપર ચડાઇ "કરવાનો સારો સબબ મળ્યો. ડુંગરાઓની પાસે તે આવી પ્હોંચ્યો એટલે "હિન્દુ રાજા તેની સામો થયો, પણ મુસલમાનોના લડાઈ સમયના પ્રહારનો "તેને અનુભવ થયેલો ન હતો તેથી તે હાર્યો અને ગિરનારનો કિલ્લો હવણાં "જે જૂનાગઢ કહેવાય છે ત્યાં સંતાઈ પેઠો ત્યાં સુધી તેનો કેડો લીધો. "થોડી વાર પછી રાજાએ પ્રતિવર્ષ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું અને "પાદશાહના મુખ આગળ મ્હોટી ભેટ ધરી. રાજાએ કબૂલ કરેલી રકમ "ઉઘરાવી લેવાને અહંમદ શાહ પોતાના કારભારિયોને મૂકી, અમદાવાદ પાછો "ગયો; રસ્તે જતાં તેણે સિદ્ધપુરનાં દેવાલયોનો નાશ કર્યો, ત્યાંથી તેને "મૂલ્યવાન જવાહીર અને બીજું ધન મળ્યું."

---

૧ રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટી(મુંબઈ બ્રાન્ચ)ના ટાન્ઝાકશના પ્હેલા ભાગમાં, રા' ખેંગારના ગિરનાર ઉપરના મ્હેલના દરવાજા ઉપરના લેખની તક્તીનો એક ભાગ છે. તેમાં નવઘણ, ખેંગાર, અને મંડલિકનાં નામ છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે લખ્યું છે કે, "પૃથ્વીથી મળતી ચોખ્ખી મઝાહના ભોગના પ્રવાહથી એની આંખ્યો ભીંજેલી "અને ખુમારીભરેલી રહેતી; તેની કીર્ત્તિના મહિમાથી શત્રુ અંજાઈ જતા હતા, અને "જે રાજાઓ તેને પાદવંદન કરતા તેઓના ચકચકિત મુકુટ મણિયોમાંથી ઉત્પન્ન થતા "જળ વડે જેનું પાદપ્રક્ષાલન થતું હતું." ખેદકારક વાત એ છે કે આ લેખ ઉપર તારીખ નથી.

અહંમદ શાહે વિશેષ બળિયા હિન્દુ રાજાઓ સામે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તે સાથે ગૂજરાતમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણાએક ઠાકોરો ઘણી અથવા થોડી ધરતીના ધણી હતા તેમની સામે પણ તેણે યત્ન કરવા માંડ્યો. તે માંહેલા કેટલાક તો જંગલ અને પર્વતના પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવા સ્વાભાવિક કિલ્લાઓથી રક્ષાયલા હતા, તેમની ઉપર બહુ સંકટથી ખંડણી બેસારી. પણ ઘણું લશ્કર આવ્યું હોય ત્યારે તેમને ખંડણી આપવી પડે, તે વિના મૂળમાંથી જ તેઓએ ખંડણી આપવી બંધ કરી. બીજા કેટલાકનાં રૂહેઠાણ બરાબર રક્ષણ થઈ શકે એવી જગ્યાએ હતાં નહિ તેથી તેઓને તેમની ધરતીમાંથી હાંકી કુહાડ્યા, પણ તેઓએ બ્હારવટે નીકળીને ઉપરાચાપરી હુમલા કરવા માંડ્યા, તેથી ગર્વિષ્ટ બાદશાહને આખરે તેઓનું સમાધાન કરવાની જરૂર પડી અને તે લોકોએ પણ પોતાના વંશપરંપરાના ગ્રાસમાંથી ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરીને તેની સત્તા માન્ય રાખી. કેટલાક હતા તેમને સમજાવીને અથવા બળાત્કાર કરીને તેમના પૂર્વજોનો ધર્મ બદલીને મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરાવ્યો; તેમના ઉપર સારી નજર રહી અને તેઓ મુસલમાની જમિનદાર થયા. તથાપિ તેમનાથી એ કામ સંપૂર્ણ કરી શકાયું નથી; એ તો સિસિફસના[1] જેવા પ્રયત્ન કરવા જેવું હતું; ઠાકોરો અને રાવના ઉપર રાજભક્તિની સત્તા ઓછી બેઠી હતી તેમ જ જમિનદારો ઉપર પણ ઓછી બેઠી હતી, અને ઉદ્ધત મુસલમાનોને ઘણો ગર્વ છતાં પણ ગૂજરાતમાં સલાહ-શાન્તિ અને એકત્રપણું સ્થાપવાનું કામ લાંબા ભવિષ્યકાળ ઉપર થનારા, તેમના કરતાં વિશેષ ડાહ્યા, અને વિશેષ દયાવંત હાથથી થવાનું બાકી રહી ગયું.

મિરાતે અહંમદીનો કર્તા કહે છેઃ "અલાઉદ્દીનના વારામાં મુસલ-"માની ધર્મ પશ્ચિમમાં નેહેરવલ પટ્ટણથી તે પૂર્વમાં ભડોચ સુધીના પ્રદેશમાં "દાખલ થયો હતો, એ વાત ખરી; પણ હજી લગણ ઘણી જગ્યાએ પાખંડી "ધર્મ ચાલતો હતો, ત્યાં ગૂજરાતના પાદશાહોના પ્રયત્નથી રૂહેતાં રૂહેતાં "ચોખવટ અને સુધારો થવા લાગ્યો; અને શાહ અહંમદની મ્હેનતથી કેટલેક "ઠેકાણે ધર્મનું અજવાળું થયું."

---

૧ Sisyphus નરકમાં પડેલો હતો તેને એક ચમત્કારિક પત્થર ડુંગરની ટોચ ઉપર પ્હોંચાડવાની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે તે પત્થર ઉપર લઈ જઇને મૂકે કે તેમાં એવો ચમત્કાર હતો કે પાછો નીચે ગગડી પડે, એટલે તેને ખાલી ચડઉતર કરવી પડતી હતી ને તેનો બધો શ્રમ વ્યર્થ જતો હતો. ર. ઉ.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૪ના વર્ષમાં તાજુલ-મુલ્કનો ઈલ્કાબ આપીને બાદશાહે પોતાના એક કારભારીને ગૂજરાતમાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપવાનું અને મૂર્ત્તિ-પૂજકોનાં દેવળ તોડી પાડવાનું કામ સોંપ્યું. તે કામ તેણે એવી હોંશિયારીથી બજાવ્યું કે ફેરિશ્તાના માનવા પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં મેવાસ અને ગ્રાસનું નામ સભળાતું બંધ થયું.

રાજ્યના ફેરફાર સંબંધી અમે જે ઉપર પ્રમાણે લખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે સંબંધી ભાટલોકો બોલ્યા વિના રહ્યા હોય એમ ધરાય નહિ, અને તેઓએ તેમ કર્યું પણ નથી, અને અગર જો તેમના સદાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓએ ધર્મ અથવા રાજપ્રકરણના કરતાં સંસારી બાબતને મુખ્ય ગણી છે તોય પણ તેઓએ અહંમદ શાહની નીચે લખેલી વાતમાં એવા સમયનું વર્ણન આપ્યું છે અને કદાપિ તે ઇતિહાસમાં જોઇયે તે પ્રમાણે બારીક વિસ્તાર-વાળું નથી, તો પણ એટલા બધા દમવાળું છે કે તે આ ઠેકાણે પડતું મૂકાય એવું છે જ નહિ.

અહંમદ શાહનો વિવાહ સંબંધી આર્જવ

આ નીચેની ભાટની વાત ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યારે પાદશાહે વાઘેલાઓનું રાજ્ય લીધું, ત્યારે તે વંશના વરસોજી તથા જેતોજી નામે બે ભાઇયો બ્હારવટે[1] નીકળ્યા. અણહિલવાડ પાટણની પાસે થળ પરગણાનાં

---

૧ કર્નલ વાકર કહે છે:—"બ્હાર=બારણે અને વાટ=રસ્તો, જે ગામ બારણે નીક-"ળીને રસ્તો પકડે તે બ્હારવટિયો. રજપૂત અથવા ગ્રાસિયા પોતાની રૈયતને અને "આશ્રિતોને પોતાનું ગામ છોડાવે છે એટલે તે ઉજ્જડ થઈ પડે છે. ત્યાર પછી ગ્રાસિયો "પોતાના બાયાતોને લઈને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી જગ્યાએ જઈને રહે છે અને "કોઈના સપાટામાં આવી જાય નહિ એવી રીતે ત્યાં રહીને લૂટફાટ કરવાનું કામ ચલાવે "છે. તેઓને દેશની માહિતગારી સારી હોય છે. અને પ્રત્યેક કુટુંબના માણસોને એ "પ્રમાણે પોતાના નુકસાનનો બદલો વાળી લેવાનું સામાન્ય સાધન છે તેથી, બ્હારવટિ-"યાના શત્રુના ભેગો જેઓનો સ્વાર્થ હોતો નથી તેઓનાથી ધાસ્તી રાખવાનું તેને "રહેતું નથી. તેટલા માટે તેનો નાશ થતાં સુધી અથવા તેના કુટુંબના મુખ્ય માણસને "નિકાલ કરવાની અગત્ય પાડતાં સુધી ઘણું નુકસાન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. દેશમાં "ન્હાના ન્હાના કિલ્લાઓ હોય છે તેમાં ભરાઈ પેસવાનું મળે છે અને તેઓને શિક્ષા "કરનારાઓ પાસે તોપનું પૂરૂં સાધન હોતું નથી. કદાપિ હોય છે તો તેનો ઉપયોગ "કરવાની કુશળતા હોતી નથી તેથી પોતાના શત્રુનું કાંઈ ચાલે નહિ એમ બ્હારવટિયો "પોતાનું રહેઠાણ પકડી બેસે છે અને આ પ્રમાણે તેને સાધન મળે છે તેથી તેને ઘણી "લૂટફાટ કરવાને ફાવે છે, પણ જો એમ હોય નહિ તો જરા પણ ફાવે નહિ."

ઈડરના ડુંગરી પ્રદેશમાં, અને ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં આવા બ્હારવટિયાને

ભીલડીગઢ અને **સરધાર** કરીને બે ગામ છે ત્યાં તેઓ કુટુંબ સહિત છાના રહ્યા, તેમાં **વરસાજીનું** કુટુંબ **ભીલડીમાં** રહ્યું, તેથી તેના વંશજ ભિલડિયા કહેવાય છે, અને **જેતાજીનું સરધારમાં** રહ્યું તેથી તેના વંશના **સરધારા વાઘેલા** કહેવાય છે. તેઓ કુટુંબ છોડીને સુમારે ૧૫૦ અશ્વારો સહિત **અમદાવાદ** સુધી ઉપદ્રવ કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અને કોઈ વાર દાહાડે તેઓ **અમદાવાદનાં** ગામ લૂંટતા હતા; તથા કોઈ વાર બાન ઝાલી જતા હતા. તેઓને ઝાલવાને **સુલતાન અહંમદ પાદશાહ** ઘણી ઘણી યુક્તિઓ કરતો પણ તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ. છેવટે તેમની ખર્ચી ખૂટી પડવાથી તેઓને ઘણું સંકટ સોસવું પડ્યું, અને રૂહેતાં રૂહેતાં તેમના અશ્વારો બહુ ઓછા થઈ ગયા. **સાંતજ** ગામની પાસે, **અમદાવાદ** અને **કડીના** રસ્તાની વચ્ચે **નાસમધ** કરીને ગામ છે તેના તલાવ ઉપર, એક રાત્રિયે બંને ભાઈ આવ્યા. તેવામાં તે ગામનો એક રજપૂત **ભંડારી અખો** કરીને પરોડિયે ખાતરનું ગાડું ભરીને પોતાના ખેતરમાં હાંકી જતો હતો; તેને આવતો જોઈને **વાઘેલાનો** એક માણુસ સંતાઈ ગયો. તે **અખાનો** ખેડુત ગાડું હાંકતો હતો તેના જોવામાં આવ્યો એટલે તે બોલ્યો: "ભાઈ! તલાવ ઉપર બ્હારવટિયા આવ્યા હોય "એમ લાગે છે માટે આપણે વ્હેલા વ્હેલા જતા રૂહિયે તો બહુ સારૂં." **અખો** બોલ્યો: "તારે ડરવું નહિ, તેમનામાં મારા જેવો કોઈ રજપૂત "નથી, જો હોય તો ત્રીજે દાહાડે ગ્રાસ પાછો વાળ્યો હોય" **વાઘેલાના** માણસે આ વાત સાંભળી અને તે પોતાના ઠાકોરોને જઈને કહી. તેઓએ રજપૂતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. **અખો ભંડારી** તેમની પાસે આવ્યો એટલે તેમને પૂછ્યું: "ભાઈ! તમે શું કહેતા હતા?" **અખાએ** મનમાં વિચાર કર્યો:–"મેં સહજ મશ્કરીમાં કહ્યું હતું પણ હવે આપણે ફરી જવું નથી." તે બોલ્યો: "હા ઠાકોર! જો તમારામાં મારા જેવો રજપૂત હોય તો ત્રણ "દિવસમાં ગ્રાસ પાછો વાળી આપે." આવું સાંભળીને બન્ને ભાઈયોએ કહ્યું: "એક હજાર રૂપિયાનો ઘોડો તમને ચડવાને આપિયે અને બીજું તમે જે ક્હેશો "તે આપીશું." એમ કહીને તેને પોતાની સાથે **અમદાવાદ** લઈ ચાલ્યા.

"વખે છે" એમ ક્હે છે. તેના દાખલા આગળ ઉપર ઘણા લખવામાં આવશે. બ્હારવટિયાના જેવાં કામ કર્યા વિષેનું સામ્યુઅલના બીજા ભાગના ચૌદમા પ્રકરણમાં લખેલું છે:– "એટલા માટે આબસેલમે જોબને બોલાવા તેડું મોકલ્યું કે તેને રાજા પાસે મોકલવામાં "આવે. પણ તે તેની પાસે આવ્યો નહિ. ફરીને બીજી વાર તેડાવ્યો તો પણ આવ્યો "નહિ ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું કે મારા ખેતરની પાસે જોબનું ખેતર છે ને "તેમાં જવ વાવેલા છે ત્યાં જાઓ અને તે સળગાવી મૂકો. આબસેલમના માણસોએ "જઈને ખેતર સળગાવી મૂક્યું."

હુરમ અથવા પાદશાહની બેગમ અને મુસલમાન સરદારોની બેગમો પાંચસેં રથ તથા બીજા માણુસ લઇને દર શુક્રવારે સરખેજની પાસે મકરબાને રોજે જતાં હતાં. પણ ચાકર નફરો થોડે છેટે રહેતા હતા, અને બેગમો એકલી પીરની કબર પાસે જતી હતી. અખા ભંડારિયે પેલા બે ભાઇયોને કહ્યું:-"તમે આ બેગમોને ઝાલી લેશો નહિ ત્યાં સુધી તમારો "ગ્રાસ પાછો વળવાનો નથી." જ્યારે ઓરતો મકરબા(મુકબરા)માં ગઈ ત્યારે રજપૂત અશ્વારોએ તેમને ચોમેર ઘેરી લીધી. હુરમાએ પૂછયું:-"તમે "કોણ છો?" તેઓ બોલ્યા:-"અમે વરસો અને જેતો છિયે. અમારો ગ્રાસ "ગયો છે તેથી અમે હવે મરવાનો ઠરાવ કરયો છે, અને અમે તમારા રથ "હાંકી જઇશું." તે સાંભળીને હુરમ બોલી: "જો તમે મારી લાજ લેશો તો "મારે મરવું પડશે. હું હવણાં શહરમાં જઈને તમારો ગ્રાસ તમને તરત જ "પાછો અપાવીશ." આ વિષેના તેણે ખરેખરા સોગન ખાધા, એટલે તેઓ જતા રહ્યા. એટલામાં બેગમની સાથે માણુસો હતા તેમના જોવામાં વાઘેલા આવ્યા એટલે લડવાને સામા થયા, પણ તે રજપૂતોને પજવવાની બેગમે ના કહી, તેથી તેઓએ તેની આજ્ઞા માની. હુરમ શહરમાં ગઈ અને રાત્રે દીવા શણુગારવાની ના કહી ને ખેદ પામતી બેઠી. પાદશાહને આ વાતની જાણ થઈ, એટલે તે તેની પાસે આવ્યો, અને ક્હેવા લાગ્યો: "એવું તે શું થયું છે?" તેણિયે બધી વાત માંડીને કહી અને બોલી:-"મેં સોગન ખાધા "છે માટે તમે બન્ને ભાઇયોને બોલાવીને તેમનો ગ્રાસ તેમને પાછો આપો. "જો તેઓ મારો રથ હાંકી ગયા હોત તો પછી પાદશાહની શી શોભા રહેત?"

પાદશાહે બન્ને ભાઇયોને આદરમાન સહિત અમદાવાદમાં તેડાવીને શિરપાવ આપવાનું વચન આપ્યું. હુરમે તેમને પાલડીની પાસે ઘોડીકૂવો છે ત્યાં આગળ રહેવાનું કહી રાખ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે સવારમાં હું તમારી પાસે બાંહધર મોકલીશ. તે પ્રમાણે તેઓ ત્યાં રહ્યા હતા, અને સવારમાં પાદશાહે પોતાના બે કારભારી માણેકચંદ અને મોતીચંદને તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા અને એક માળીને કહીને વરસાજીને અને જેતાજીને પાસે બોલાવ્યા. વાઘેલા બોલ્યા: "અમને ઝાલીને કેદમાં નાંખશે "નહિ તેની ખાતરી કેમ થાય?" કારભારિયો બોલ્યા: "એ વિષેના અમે "જમાન થઇયે છિયે." એમ કહીને સોગન ખાઈને તેઓને શહરમાં તેડી લાવ્યા. દરવાજે આવ્યા ત્યારે સંધ્યાકાળ પડવા આવી હતી તેવામાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સ્ત્રીને લાજ વિનાની રીતે બેઠેલી જોઈ એટલે વાઘેલાઓએ પૂછયું: "આ કેઈ નાતની હશે." ત્યારે કારભારિયો બોલ્યા: "સો વશા એ બ્રાહ્મણ

"કે વાણિયાની નાતની હશે." પછી રજપૂતોએ તેમને પૂછ્યું: "તમે શી નાતના છો?" ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યું: "અમે વાણિયા છિયે." પછી વરસાએ જેતાને કહ્યું: "ભાઈ! જેની બાયડિયો આવે ધોળે દિવસે ઉઘાડી બેસે છે "તેના દીકરા આ કારભારિયો છે, તેથી જો પાદશાહ આપણને કેદખાનામાં નાંખે "તો પછી તેમને શી શરમ રહી? અથવા પાદશાહના ઉપર તેમનું શું ચાલી "શકશે? માટે આપણે તો અહિંથી પાછા જવું જોઇયે." પછી તેઓએ કારભારિયોને કહ્યું: "અમે તમારી બાંહધરી ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી." એમ કહીને તેઓ પાછા વળી ઘોડીકૂવે ગયા. કારભારિયોએ જે બન્યું હતું તે જઈને પાદશાહને કહ્યું. ત્યારે પાદશાહે વિશ્વાસ નહિ આણવાનું તેમનું કારણ પૂછાવ્યું. તેઓએ ક્‌હાવ્યું કે પાકી બાંહધરી વિના અમે આવનાર નથી. પછી પાદશાહે બાંહધરીને સારૂ અમીરોને મોકલ્યા, એટલે રજપૂત અશ્વારો શહર ભણી આવ્યા. તે વેળાએ સાંજ પડવા આવી હતી અને રસ્તો સાંકડો હતો. જેવા તેઓ ખૂણામાં વળ્યા કે એક પઠાણની ઓરત બુરખો નાંખીને ચાલતી હતી; તેણે અશ્વારોને દીઠા એટલે સંતાઈ જવાને ફાંફાં માર્યાં, પણ એવી કોઈ જગ્યા જોવામાં આવી નહિ. ત્યારે તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું પઠાણની દીકરી છું ને કોઈ મારૂં મ્હોં જૂવે તે ઠીક નહિ તેથી બીજો એકે ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે પાસે એક કૂવો હતો તેમાં પડી. તેનો ધબકારો સાંભળીને ઘણા લોકો એકઠા થઈ ગયા. જ્યારે તેને બ્હાર ક્‌હાડી ત્યારે વરસાની ને જેતાની ખાતરી થઈ કે આવી સ્ત્રિયોના દીકરાની બાંહધરી જોખમ વિનાની છે. પછી તેઓ પાદશાહની કચેરીમાં આવ્યા ત્યાં તેમનાં જૂનાં લૂગડાંને બદલે તેમને નવાં પ્હેરાવ્યાં. જૂનાં લૂગડાંમાંથી ચાર શેર લીખો ક્‌હાડી નાંખી—આવું સંકટ તે રજપૂતોએ જંગલમાં વેઠ્યું હતું.

બન્ને ભાઇયોએ વિચાર્યું કે પાદશાહ આપણી ઉપર રાજી થાય એમ કરવું. પછી પોતાની બ્હેન લાલાં કરીને હતી તે તેને વ્હેરે પરણાવી. પછી પાદશાહે તેમને પાંચસે ગામનું તેમનું કલોલ પરગણું આપ્યું અને પૂછ્યું: "તમે શી રીતે વ્હેંચી લેશો?" વરસો અને જેતો બોલ્યાઃ "ચાલ પ્રમાણે "મ્હોટા ભાઈને વધારે ભાગ મળવો જોઇયે." પાદશાહે પૂછ્યું "મ્હોટાને મ્હોટો ભાગ મળવો જોઇયે તેનું કારણ શું? તેનું ન્હાના ભાઇયે ઉત્તર આપ્યું કે, બળાત્કાર એ જ એનું કારણ છે. અહંમદ શાહ બોલ્યો કે તમે બન્નેએ સમાન દુ:ખ વેઠ્યું છે માટે બરાબર ભાગે વ્હેંચી લેવું. આ ઉપરથી વરસાએ કલોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં. તેના વંશના પાટવી રાજા આજ લેંબોદરે છે અને કટાયા, પેથાપર અને પેંડાઈડે છે, તેમના તાબામાં હાલ બારબાર ગામ

છે. બાકીનાં કોળી લોકો દબાવી પડ્યા છે. ન્હાના ભાઇ જેતાને સાણંદનાં ૨૫૦ ગામ મળ્યાં. એ બેમાં ન્હાના મ્હોટાનો ભેદ એટલો રાખ્યો કે મ્હોટાને મીઠા પાટનો ભાગ મળ્યો ને ન્હાનાને ખારા પાટનો ભાગ મળ્યો. પણ જતે દહાડે ન્હાનાની ભોંયમાં સારા ઘહું પાકવા માંડ્યા ને મ્હોટાની ભોંયમાં મઠ સરખા પણ ભાગ્યે જ પાકવા લાગ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી, બિહોલો સામતસિંહ કરીને ૩૫૦ ગામો-નો ઠાકોર એક દિવસે પાદશાહના મ્હેલ નીચે થઈને જતો હતો. ઉન્હાળાનો દિવસ હતો તેથી તાપ ઘણો પડતો હતો, તેથી તેણે પોતાના માથા ઉપર લૂગડું નાંખ્યું હતું. કેમકે તે વેળાએ છત્રિયો રાખવાનો ચાલ ન હતો ને માત્ર મ્હોટા મુસલમાન ઉમરાવ લોકોને આફતાબગિરિ વાપરવાની પરવાનગી હતી. આ સમયે વરસો ને જેતો મ્હેલના એક છજામાં બેઠેલા હતા. તેઓ મશ્કરીમાં બોલ્યાઃ "આ માથાઢંકો કોણ જાય છે?" સામંતસિંહે આવું સાંભળીને કહ્યુંઃ "અમે માથાઢંકા નહિ, જેની બ્હેન કે દીકરી તુર્કને દીધી "હોય તે માથાઢંકા ક્હેવાય." આ સાંભળીને વરસાને ને જેતાને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો; અને ધારયું કે આપણે એની દીકરી તુર્કને અપાવીને આપણા જેવા કરિયે તો જ આપણે વરસો ને જેતો ખરા, નહિ તો આપણા જિવતરને ધિઃકાર છે. પછી સામતસિંહ તો પોતાને ઉતારે ગયો. વાઘેલા ભાઇયોએ લાગ મળ્યો, એટલે પાદશાહને કહ્યુંઃ "બિહોલા ઠાકોરે અમારૂં અપમાન કર્યું છે "ને એને ચૌદ વર્ષની દીકરી ઘણી રૂપાળી છે, તેની સાથે આપના નેકા થાય "તો અમારે માથેથી ગાળ ઉતરે." પાદશાહે તેમનું ક્હેવું માન્ય રાખ્યું અને પોતાના કેટલાક મોગલ અમીરોને કહી રાખ્યુંઃ "જ્યારે સામતસિંહ "કચેરીમાં આવે ત્યારે તેની દીકરી મારી બ્હેરે પરણાવાનું માગું કરવું." તેઓ બોલ્યાઃ "બંદેનવાજ! એ સામતસિંહ તો મેવાસનો ર્‌હેનાર છે; તેથી અમે "જે કહીશું તે તરત માનશે નહિ; અને એવી વાત અમારે મ્હોડેથી નીકળવી "ઘણી કઠિણ છે." પાદશાહ બોલ્યોઃ "વારૂ ત્યારે એ આવે એટલે મને યાદ "દેવરાવજો, અને હું એને કહીશ."

તે પછી એક દિવસ સામતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો. એટલે મોગલ "અધિકારીયોએ સુલ્તાનને યાદ દેવરાવ્યું તેથી તે બોલ્યોઃ "સામતસિંહ! તમારે "શાં ફરજંદ છે?" ઠાકોરે ઉત્તર આપ્યુંઃ "બંદેનવાજ! મારે એક દીકરો છે ને એક દીકરી છે." અહમદ શાહ બોલ્યોઃ "દીકરી કેટલા વર્ષની છે." તે બોલ્યોઃ "તે સાત વર્ષની છે:" પાદશાહે પૂછ્યુંઃ "રજપૂતો પોતાની દીક-"રિયો પરણાવવાને એટલી બધી વાર કેમ કરે છે?" ઠાકોર બોલ્યોઃ—

"અમારે બે ત્રણ હજાર રૂપિયા દીકરી પરણાવતાં થાય, અને એટલા એકઠા "કરી રાખવાનું કામ ઘણું અઘરૂં છે; અને વળી વિશેષમાં એ કે જો તેને "ન્હાનપણમાંથી પરણાવિયે ને તે મરી જાય તો ખર્ચ કરેલો નિષ્ફળ જાય." પાદશાહ બોલ્યો:–"ત્યારે સામતસિંહ! તમે તમારી દીકરીને પાદશાહના "તખ્ત વ્હેરે પરણાવો." ઠાકોર બોલ્યો: "બંદેનવાજ! આપ ઠીક ક્હો છો, હું "જાણું છું કે હિન્દુ રાજાઓની ઘણી દીકરિયો આપના જનાનામાં છે. કલો- "લના રાજાની, ઈડરના રાજાની અને બીજાની છે. તેથી મારી દીકરી પણ "તેમાં હોય તો તે પાંશરૂં છે, પણ હવણાં તે ઘણી ન્હાની છે, અને રૂપે રંગે "પાદશાહને લાયક નથી. પણ અમારા ભાઈભિત્રીજાઓમાંથી કોઈની પાદશાહ "લાયક હશે તો તેની અમે શાદી આપવાની સાથે કરીશું." પાદશાહ બોલ્યો:– "ગમે તેમ હોય પણ તમારી દીકરી મને પરણાવો." સામતસિંહે તેની ન્હાની વય માટે ઘણાં બ્હાનાં બતાવ્યાં, પણ પાદશાહ હઠે ચડયો, એટલે છેવટે તેણે તેનું કહ્યું માન્ય કરયું. ઠાકોર ઉતારા ઉપર ગયો; અને પાદશાહે વરસાને ને જેતાને બોલાવ્યા અને કહ્યું:–"તમે ના ક્હેતા હતા પણ સામતસિંહે પોતાની દીકરી "દેવાનું કબૂલ કરયું છે." તેઓ બોલ્યા: "એણે એટલે સુધી હા કહી છે "ખરી, પણ રજપૂતોમાં વસંત ચડાવવાનો ચાલ છે તે જો બિહોલો લઈ "જાય તો અમે માનિયે કે વિવાહ ચોક્કસ થયો."

કેટલાક દિવસ પછી, સામતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો ત્યારે અહંમદ શાહે તેને કહ્યું: "સામતસિંહ! તમે તમારી દીકરીનું વસંત લઈ જાઓ." ત્યારે તેણે કહ્યું: "મારે ગામ જતી વેળાએ હું લેતો જઈશ." પાદશાહ બોલ્યો: "નહિ હવણાં ને હવણાં તમે તમારે ઉતારે લઈ જાઓ." પછીથી તેણે વસંત ઠાકોરને બલાત્કારે વળગાડયું. પછી પાદશાહે બન્ને ભાઈયોને કહ્યું: "તમારૂં "પ્હેલું ભવિષ્ય જેમ ખોટું પડયું તેમ આ પણ ખોટું પડયું, કેમકે બિહોલાએ "વસંત લીધું." તેઓ બોલ્યા: "તેણે વસંત તો લીધું ખરૂં પણ તે નક્કી લગ્ન "લેશે નહિ" આ ઉપરથી પાદશાહે સામતસિંહને બીજા મેળાપની વેળાએ કહ્યું: "તમે લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો." તેણે ઉત્તર આપ્યું "હું દશ મહિનાથી "અહિં જ છું; માટે મારે ગામ જઈને મારી ઉપજનીપજ સંભાળું ને પછી "સરસામાન એકઠો કરતાં એક વર્ષ થશે; ને પાદશાહ મારે ઘેર પરણવા "આવે તેનો ખર્ચ ઉપાડવાનું હવણાં મારૂં ગજું નથી. માટે જરાક થોભો." પાદશાહ બોલ્યો: "તમારે જોઇયે એટલું અમારા ખજાનામાંથી લઈ જાઓ "પણ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો." તે બોલ્યો: "બંદેનવાજ! આપનાં નાણાંવતે "લગ્ન કરૂં તો મારી શોભા ક્હેવાય નહિ" પણ પાદશાહે તો ઊંટ ઉપર નાણાં

લદાવીને બિહોલ પ્હોંચાડ્યાં. તે પૈસા વડે સામતસિંહે બિહોલને કોટ ચણાવ્યો, બુરજ કરાવ્યા. અને યોદ્ધા રાખ્યા તથા દારૂ, ગોળી એ સર્વ એકઠું કરચું. પછી પાદશાહને ક્હાવી મોકલ્યું: "હવે પરણવા સારૂ પધારજો."

બિહોલથી આશરે ૧૪ માઇલ ઉપર એક ડુંગર છે, ત્યાંની જગ્યા ઘણી ભયંકર છે; અને ત્યાં "ઘોરીપાવટી" કરીને એક કિલ્લો છે. તે ઠેકાણે સામતસિંહે એક મ્હેલ બંધાવ્યો હતો અને કદાપિ બિહોલથી નાસવું પડે તો સંતાઈ પેસવા સારૂ એક વિશાળ ભોંયરૂં પણ કરાવી રાખ્યું હતું. મ્હેલ તથા ભોંયરાનાં ખંડેર હજી લગી ત્યાં છે. અને લોકો ક્હે છે કે ત્યાં ઘણું ધન ડાટેલું છે, પણ ભ્રમરના ભયથી તેમાં કોઈનાથી પેશી શકાતું નથી.[1] ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર કેદારેશ્વર મહાદેવ છે, તે પાંડવના વારાના છે એવું ક્હેવાય છે તથા ત્યાંથી સાત ગાઉ ઉપર ઊંટડિયા મહાદેવ છે તે પાંડવના વારા કરતાં પણ પૂર્વના છે.

પાદશાહ પોતાની સાથે લશ્કર લઈ ને બિહોલ ભણી આવ્યા અને ગામથી બે ગાઉ ઉપર મેલાણ કરચું. સામતસિંહે પોતાના ભાઈભત્રીજા મોકલીને પાદશાહને ક્હેવરાવ્યું: "મુસલમાનની રીત પ્રમાણે નકા પઢશો

---

૧ પૂર્વ ભણીના દેશમાં અને બીજી એવી જ જગ્યાએ મધમાખિયો જે શત્રુ થઈ પડે છે તે કાંઈ જેવી તેવી નથી. ડ્યુટેરોનોમીમાં મોઝીઝે ઇસરાયલોને યાદ દેવરાવ્યું છે તેમાં પર્વતના ર્‌હેનાર આમોરેટો મધમાખિયોની પેઠે કેવા તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા હતા, અને તેમની પછાડી પડ્યા હતા તે જણાવ્યું છે, અને ભ્રમર અથવા વિષશૃંગી ઈશ્વરની સેનાના અગ્રગામિયોએ તેમના શત્રુઓને કેવા નસાડી મૂકયા તે વિષે જોશુઆએ લખેલું છે. કર્નલ ટૉડ પણ પોતાના વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડા વિષેની વાત લખે છે તથા આબુ પર્વત ઉપરની અચળેશ્વરના દેરામાંની પોઠિયાની વિશાળ મૂર્ત્તિ તોડવાનો પ્રયત્ન કરયો તે વિષે પણ આમ જણાવે છે: "અચળ ગઢનો નાશ કરીને આબુ પર્વત ઉપરથી "ઉતરતાં તેનો જિતનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો તેવામાં નહિ ધારેલી જગ્યાએથી એકા- "એક ગડબટાટ ઉઠ્યો. શિખરમાં ભરાઈ પેઠેલું મધમાખિયોનું સૈન્ય તેઓની ઉપર તૂટી "પડ્યું અને છેક ઝાલોર સુધી તેઓની પછવાડે પડ્યું. નાશ કરનાર ઉપર આવો જય "મેળવ્યો તેનું સ્મરણ ર્‌હેવા સારૂં તે ઠેકાણાનું નામ ભ્રમરથળ પડ્યું. ત્યાં એક દેવલ બંધાવ્યું અને લશ્કરે નાસતાં લઈ લીધેલાં હથિયાર નાંખી દીધાં હતાં તે સર્વ એકઠાં "કરીને તેનું એક વિશાળ ત્રિશૂળ બનાવ્યું અને નંદીનું આવું અપમાન કર્યું તેઓનું "વેર લેનાર દેવ આગળ તે મૂકવામાં આવ્યું." ટૉડકૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૮૧.

ગુજરાતમાં ખેડા છે ત્યાં એક બ્રિટીશ આફિસરને ભૂમિદાહ દેવા લઈ જતા હતા, તેઓની ઉપર પણ મધમાખિયોનું ટોળું તૂટી પડ્યું હતું અને તેથી ભંગાણ પડ્યું હતું.

"કે હિન્દુની રીત પ્રમાણે પરણુશો." પાદશાહે કહ્યું: "મેં હિન્દુની પરણુવાની "રીતિ જોઈ નથી માટે તે પ્રમાણે પરણુવાની મારી ઇચ્છા છે." ત્યારે તેઓ બોલ્યા: "પાદશાહ અમારે ઘેર પરણુવાને પધારયા છે; એટલા માટે, અમે "સારી રીતે વિવાહ કરીશું; બંદુકો વગેરે દારૂખાનું છોડીશું, અને ગુલાલ "ઉડાડીશું, તેમ જ વળી જાનૈયાઓની મશ્કરી કરવાનો, મીઠું છાંટવાનો, અને "કાંકરીચાળો કરવાનો અમારા હિન્દુઓમાં ચાલ છે, તે તમારા કોઈ માણુસ-"ને ઠીક લાગે નહિ ને કોઇને મારે તો વિવાહને ઠેકાણે લડાઈ ઉઠે, એટલા "માટે, તમારે તેમને કહી રાખવું જોઇયે કે બિહોલનું કોઈ માણુસ તેમની "મશ્કરી કરે તો તેની સાથે કજિયો કરી ઉઠે નહિ." પાદશાહે તે પ્રમાણે પોતાના લશ્કરને ચેતવણી આપી. પછી સામતસિંહનો ભાઈ બોલ્યો: "બંદે-"નવાજ! તમારા લશ્કરને ઉતરવા જેટલી બિહોલની પાસે જગ્યા નથી. "માટે મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવ અને પટાવતોને પ્હેલા મોકલજો; તેમની પછ-"વાડે આપ પધારજો, અને ફોજને પછીથી આવવા દેજો." એ પ્રમાણે જે કહેવાનું હતું તે સર્વ નિવેદન કરીને તેઓ ગામમાં ગયા. પાદશાહે પ્રથમ પોતાના અધિકારિયોને મોકલ્યા, તેમની પછવાડે પોતે ચાલ્યો ને લશ્કર પછવાડે રાખ્યું, તેઓ જ્યારે બિહોલની પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને માટે પાંચ હજાર રજપૂતો, ગોળિયો ભરી રાખેલી બંદુકો સહિત ઉભા રહેલા જોવામાં આવ્યા. તેઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા, ને કોટ ઉપરથી બંદુકો છોડવા માંડી તેથી પાદશાહનું ઘણું લશ્કર માર્યું ગયું; પણ ઘણી વાર સુધી તો અહ-મદ શાહના સમજવામાં એમ આવ્યું કે, એ તો દારૂખાનું છોડે છે. પછી તો ઘણાં માણુસો પડતાં જોયાં ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો દગલબાજી થઈ. સાત દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે સામતસિંહે ઘણો માર ખાધો એટલે પોતાનો કબીલો ઘોરીપાવટિયે લઈ ગયો. પાદશાહનું લશ્કર બિહોલમાં પેઠું અને તે લૂટી લીધી; ઘવાયલાઓને ઔષધ કરવાને, અને લડાઇની સામગ્રી અને લશ્કર એકઠું કરવા સારૂ અહમદ શાહ ત્યાં ત્રણ માસ સુધી પડાવ કરીને રહ્યો. પછીથી તે ઘોરીપાવટી ભણી લડવા ચાલ્યો. ત્યાં તેણે ઘણાં ઝાડ કાપી નંખાવ્યાં અને બે મહિના સુધી લડાઈ ચલાવી. લોકો કહે છે કે સીસું ખૂટવાથી સામતસિંહ સોનારૂપાની ગોળિયો કરાવીને મુસલમાનો ઉપર ચલાવવા લાગ્યો. છેવટે સામતસિંહ ઘોરીપાવટિયેથી ન્હાશીને ધુનવાના ડુંગર ઉપર ભરાઈ પેઠો, અને પોતાની પુત્રીને ઈડરના રાવ સાથે પરણાવી. પાદ-શાહે તેનાં ૩૫૦ ગામ ખાલસા કરી દીધાં.

સામતસિંહ બાર વર્ષ સુધી બ્હારવટે રહ્યો તેટલામાં મુસલમાનોને કાયર

કાયર કર્યા, છેવટે પાદશાહે બાંહધરી આપીને ટંટો પતાવી દેવાને તેને તેડાવ્યો. સામતસિંહે કહ્યું કે મારાં ગામ પાછાં આપશો તો જ હું જંપીને બેશીશ. પછી પાદશાહે દેગામ પરગણાનો ૮૪ ગામનો વાંટો સામતસિંહને આપીને કજિયો પતાવી દીધો. પછી સામતસિંહ બિહોલ જઈને રહ્યો; અને આજ સુધી તેના વંશ જ છે તે બિહોલા રજપૂતને નામે ઓળખાય છે. અને તેઓનો વાંટો દેગામમાં હજુ છે.

પછી વરસા અને જેતાની બ્હેન લાલાં ગુજરી ગઈ; તેને વિષે કેટલાક લોક એમ કહે છે કે, ઉન્હું દૂધ પીતાં તેનાં આંતરડાં દાઝ્યાં તેથી તે મરી ગઈ. પાદશાહને તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો અને તેના રૂપગુણથી તે મોહિત થઈ ગયો હતો, તેથી બહુ ખેદયુક્ત થઈ ગયો. તેણે લાલાંના જેવી બીજી કોઈ હિન્દુની કન્યા ખોળવાને પોતાના કારભારિયો જૂદે જૂદે દેશ મોકલ્યા પણ તેના સરખી સુંદરી હિન્દુ કે મુસલમાનોમાં તેમના જોવામાં આવી નહિ. એટલે પાછા[1] આવીને તે પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યો, તેથી પાદશાહ નિત્યના કરતાં વિશેષ શોકાતુર થયો. તેણે રાજકારભાર છોડી દીધો ને ખેદયુક્ત થઈને બેશી રહેવા લાગ્યો.

એથી કારભારિયોએ વિચાર્યું કે લાલાં વાઘેલીના જેવી બીજી સ્ત્રી આણી આપ્યા વિના બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેથી તેના જેવી સુંદર કન્યા શોધવા તેમણે એક બ્રાહ્મણને દેશાવરોમાં મોકલ્યો. બ્રાહ્મણ ઘણા દેશ ફરતો ફરતો છેવટે માતર આવ્યો. ત્યાં ચિતોડવંશનો સિસોદિયો રાજા હતો તેનું નામ સત્રાસલજી હતું અને તે રાવળ કહેવાતો હતો. તે ૬૬ ગામનો ધણી હતો ને તેને રાણીબા કરીને એક દીકરી હતી તથા ભાણજી અને ભોજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણીબા ઘણી જ રૂપાળી હતી. બ્રાહ્મણે તેને જોઈને ધાર્યું કે મેં સારી કન્યા શોધી કહાડી છે એવા શુભ સમાચાર કચેરીમાં જઈને કહીશ તો મને શિરપાવ મળશે તેથી તેને ઘણો જ આનંદ થયો. તે પાદશાહના કારભારિયો પાસે ગયો અને બોલ્યો કે લાલાં વાઘેલીના જેવી એક કન્યા મેં શોધી કહાડી છે. તેઓએ તેને શિરપાવ આપીને યથાસ્થિત સમાચાર પૂછ્યા. તે બોલ્યો, ચરોતરના[2] માતરગામમાં

---

૧ અંગ્રેજીમાં એવો અર્થ છે કે, "પાદશાહે અમદાવાદમાં આવીને આ વિષેનો "પોતાનો વિચાર જણાવ્યો." પણ એ તો અમદાવાદમાં જ હતો અને કારભારિયોને તેણે ખોળ કરવા મોકલ્યા હતા માટે તે ચૂક થયેલી છે. અને તે ચૂક થવાનું કારણ એમ લાગે છે કે, "પાછા આવીને ઈ." એવા ઉચ્ચાર ઉપરથી "પાછા"ને "પાદશાહ" ને ઠેકાણે સમજી લીધો છે. કેમકે ઘણા લોકો પાછ્છા એવો ઉચ્ચાર કરે છે. ર. ઉ.

૨ ચારૂ+તર=ચારૂતર-વિશેષ સુંદર. ર. ઉ.

રાવળ સત્રાસલજીની દીકરી ઘણી રૂપાળી છે. કારભારિયોએ સત્રાસલજીને અમદાવાદ બોલાવ્યો, અને તેનો સત્કાર કરીને ગાદીન્હેરે દીકરી દેવાને તેને સારી પેઠે સમજાવ્યો. ત્યારે સત્રાસલજી બોલ્યો કે હિન્દુની દીકરીને એ પ્રમાણે પરણાવાય નહિ. કારભારિયોએ તેને સમજાવ્યો કે પાદશાહના જનાનખાનામાં ઘણા હિન્દુ રાજાઓની કન્યાઓ છે. તેનું ઉત્તર સત્રાસલજિયે માત્ર એટલું જ આપ્યું: "તે જૂદા છે, અમે જૂદા છિયે." દિવાનોએ કહ્યું: "જો "તમે રાજીખુશીથી હા ક્હેશો નહિ તો પછી બલાત્કાર કરવો પડશે." આવું ક્હેતાં છતાં પણ રાવળે તો નાનીના જ કેહેવા માંડી એટલે છેવટે તેને કેદ કર્યો. તેની ઠકરાણીને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો: "આ એક દીકરી મરી ગઈ છે એમ હું સમજીશ; પણ "ગમે તે પ્રકારે ઠાકોરનો જીવ ઉગરે ને ગ્રાસ ર્‌હે એમ કરવું જોઇયે." તેણિયે પછી પોતાની દીકરીને અમદાવાદ મોકલી. જ્યારે તેને તેનો પૂરેપૂરો શૃંગાર સજાવીને પાદશાહની હુઝુરમાં દાખલ કરી ત્યારે તેની સુંદરતા જોઇને તે અચંબો પામ્યો અને બોલી ઉઠ્યો: "આ શું લાલાં પાછી આવી!" તે બોલી: "તે લાલાં તો ગઈ." પાદશાહને પછી ભાન આવ્યું. બીજે દિવસે તેણે કચેરી ભરી. સત્રાસલજીની બેડી તોડી નંખાવીને તેને કચેરીમાં બોલાવીને શિરપાવ કર્યો. તે સમયે સત્રાસલજિયે વિચાર્યું કે કેદખાનું તો ભોગવ્યું પણ મુસલમાનને દીકરી દેવી પડી નહિ, એ બહુ સારૂ થયું.

પછી તે રાજી થતો પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે તેણે રાણીબાને બોલાવી. ઠકરાણી, તેને બ્હારથી તેડી લાવવાનું ડોળ કરીને પાછી આવી ક્હેવા લાગી: "રાણીબા તો રમતમાં પડ્યાં છે તેથી હવણાં "આવશે નહિ." સત્રાસલજી બોલ્યો: "તે આવશે નહિ ત્યાં સુધી હું જમ"નાર નથી." ત્યારે ઠકરાણી બોલ્યાં: "મહારાજ! જ્યારે રાણીબાને "અમદાવાદ મોકલ્યાં ત્યારે તમારા કેદખાનાના દરવાજા ઉઘડ્યા છે." આવું સાંભળીને સત્રાસલજી અતિ શોકાતુર થઈ ગયો. તે બોલ્યો: "હું ત્યાં "મરી ગયો હોત તો શી ચિંતા હતી? હું ચિતોડના રાણાના વંશનો છું; "હું નિષ્કલંકી ક્હેવાઉં છું ને અમારે સિસોદિયાને માથે આવું કલંક કદિ "આવ્યું નથી, માટે તને ધિઃકાર છે કે આવું કલંક તેં મારે માથે બેસાર્યું." ઠકરાણી બોલી: "તમારો જીવ જાત તે કરતાં આપણે હવે એમ સમજીશું કે એ "દીકરી મરી ગઈ છે." રજપૂત તાબડતોબ ખડો થયો, અને પોતાની તરવાર પકડી; તે જોઈ ઠકરાણી તેને વળગી પડી, પણ તેણે તેને તરછોડી નાંખી ને તરવાર ખેંચી ક્હાડી પોતાના પેટમાં ઘોંચીને મુડદું થઈને પડ્યો.

સત્રાસલજીના કુંવર ભાણજી તથા ભોજિયે સારી રીતે તેનું ક્રિયાખર્ચ કર્યું; ને માતરમાં તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અમદાવાદમાં જ્યારે એ વાતની જાણ થઈ ત્યારે રાણીબાએ સ્નાન કર્યું ને તે ઘણો જ ખેદ પામી. તેને શોકાતુર જોઈને પાદશાહ રહેમિયતથી ક્હેવા લાગ્યો: "જ્યારે કોઈ હિન્દુ "રાજા મરી જાય અને તેનો કુંવર ગાદિયે બેસે ત્યારે તેને દિલાસો આપ- "વાને તેનુ કોઈ સગું હોય તે શું શું કરે?" રાણીબા બોલી: "પૈસાવાળું "સગું હોય તો તે પોષાક મોકલાવીને તેના કુંવરોનો શોકનો ધોળો પોષાક "બદલાવે." પાદશાહ બોલ્યો: "ત્યારે તમારા ભાઈયોનો શોક મૂકાવાને માટે હું "પણ તેઓને અહિં બોલાવું છું." એમ કહીને તેઓને તેણે બોલાવ્યા. પછી બન્ને ઠાકોરો અમદાવાદ આવ્યા ને પોતાને ઉતારે ઉતર્યા; પાદશાહે ઘાસ, દાણો અને બીજો જોઈતો સરસામાન ત્યાં પ્હોંચાડ્યો; ને રાણીબાને કહ્યું: "હું આજે તમારા ભાઈયોને શિરપાવ આપીશ." તે બોલી: "ભાઈ કોણ ને "બ્હેન કોણ?" હવે હું તેમની સગી રહી નથી." પાદશાહ બોલ્યો: "એમ "કેમ! શું એ તમારા ભાઈ ન હોય?" રાણીબાએ ઉત્તર આપ્યું: "હવે હું "મુસલમાન થઈ ને તે હિન્દુ છે: અમે ભેગાં બેશીને જમિયે નહિ ને એક "પ્યાલા વતે પાણી પણ પિયે નહિ. ત્યારે અમે ભાઈ ને બ્હેન કયાંથી રહ્યાં?" પાદશાહ બોલ્યો: "તમે આજે તેમને સારૂં રસોઈ કરો." આવું સાંભળીને રાણીબાએ વિચાર કર્યો કે, મારી ક્હેવાની વાત પાંશરી હતી પણ આ તો આડું નીકળ્યું. જ્યારે પાદશાહે બન્ને ભાઇયોને તેડવા મોકલ્યું ત્યારે તેઓ શિરપાવ લેવાની આશાએ પોતાની બ્હેનને મ્હેલ આવીને બેઠા. તેઓને એકલા જોઈને રાણીબા બોલી: "ભાઇયો! તમને ધિ:કાર છે કે જ્યારે મને "મુસલમાનને દીધી ત્યારે તેના શોકમાં આપણા બાપ મરી ગયા; ને તમે "નાતબ્હાર નીકળવાને અહિં આવ્યા છો!" પછી પાદશાહનો જે મનસુબો હતો તે તેઓને જણાવ્યો. ન્હાનો ભાઈ ભોજી હતો તે એકદમ બારીમાંથી પડતું મૂકીને ન્હાઠો. મ્હોટો ભાઈ ભાણજી રહ્યો. પછી પાદશાહ આવ્યો ને તેને ક્હેવા લાગ્યો: "તમારી બ્હેને ખાવાનું કર્યું છે તે તમે ખાઓ." ભાણજી બોલ્યો: "સાહેબ! મારાથી ખવાય નહિ." પાદશાહ બોલ્યો: "તમે "આ પ્રમાણે વેગળા શું કરવાને થાઓ છો?" ત્યારે ભાણજિયે કહ્યું: "સાહેબ! જો હું અહિં ખાઉં તો કોઈ રજપૂત મને કન્યા દે નહિ." પાદ- શાહ ક્હે: "એ વિષેની તમે કાંઈ ચિંતા રાખશો નહિ, તમે ક્હેશો એટલા "રજપૂતને બોલાવીને તમારા ભેગા જમાડીશ." એમ ક્હીને તેણે ભાણજીને જમાડ્યો. તેથી ઠાકોર ઘણો ખેદયુક્ત થયો. તે ખેદ મટાડવાને પાદશાહે બાવન

ગામના રજપૂતોને અમદાવાદમાં બોલાવ્યા. ત્યારે ઘણા રજપૂતોએ જાણ્યું કે આપણને બલાત્કારે વટલાવાનો પાદશાહનો વિચાર છે તેથી પોતાનાં ગામ-ગ્રાસ છોડીને બીજે દેશ જતા રહ્યા ને જેટલા પાદશાહના હાથમાં આવ્યા તેટલાને તેમની નાત છોડાવી દીધી. આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યું; ઘણી લડાઇયો થઈ, અને ઘણા રજપૂતોએ પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

ચાંપાનેરની પાસે રાજપીપળા[1] છે; તે ૩૫૦ ગામની રાજધાની છે. ત્યાંનો હરિસિંહજી ગોહિલ કરીને રાજા હતો. એક સમયે ઘણાં મૂલ્યવાન મોતી તેને ભેટમાં મળ્યાં તેનો તેણે પોતાની ઠકરાણી સારૂ હાર કરાવ્યો, ને ઠકરાણીને કહ્યું:–"આમાં ખરેખરૂં પાણી છે." પછી જ્યારે પાદશાહ સાથે કજિયો થયો ને બીજા ઠાકોરો સાથે તેને જંગલમાં નાશી જવું પડ્યું ને પાણી વિના તેઓ હેરાન થવા લાગ્યા ત્યારે રાણિયે શોકાતુર થઈને પોતાના મોતીના હાર સામું જોઇને કહ્યું:–"ઠાકોર! તમે એક વાર મને કહ્યું "હતું કે આમાં પાણી છે." આ બનાવ ઉપરથી એક ચારણે તે વિષે નીચેનું કવિત કર્યું છેઃ—

शाह जहां सुलतान कोपी चढ्यो जबे तब,
शेष ना सहानो भार धरनी हलानी हैं;
मारे रजपूत शूरे महा पूरे रेवाहुके,
आसपास धूर लाल रंगसे रंगानी हैं;
सुलतान तेरे त्रास पाउनमे छाले परे,
कंदमूल खाने भागी भोमियोंकी रानी हैं;
तोर तोर हार अपसरा ले नीचोवे मुख,
"तुमै ज्यों कहंत कंथ ! मुगतामें पानी हैं."

હરિસિંહજી ગોહિલે ૧૨ વર્ષ બ્હારવટામાં ફ્હાડ્યાં, ત્યાર પછી, શાહ પાસેથી તેને પોતાનો ગ્રાસ પાછો મળ્યો, અને તેના વંશજ હજુ સુધી રાજપીપળામાં રાજ્ય કરે છે.

ભાટ વાતની સમાપ્તિ કરતાં ક્હે છે કે, ઉપર પ્રમાણે જે રજપૂતોને વટલાવામાં આવ્યા તેઓની એક જૂદી નાત થઈ અને તે "મોલે સલામ" ક્હેવાયા; કેમકે તેઓએ પાદશાહના મોહોલને સલામ કરી, અથવા નમી પડ્યા. તેઓ હજી લગી હિન્દુઓનો પોષાક રાખી રહ્યા છે; કેટલાક તો હિન્દુ ધર્મની ક્રિયાઓ પણ કરે છે, અને કેટલાક મુસલમાનની કરે છે; પણ તેમનાં

---

[1] આ સ્થાનના રાજવંશ વિષે જુઓ રાસમાળાપૂર્ણિકા.

મુડદાં સદા દાટવામાં આવે છે, બાળવામાં આવતાં નથી. તેઓની સ્ત્રિયો પણ હિન્દુનો પોશાક પ્હેરે છે. બીજા હિન્દુઓ તેમને મુસલમાનમાં ગણે છે; પણ પ્રથમ જેઓ જે વંશના હતા તે વંશનું નામ રાખી રહ્યા છે; અને તેઓને વહીવંચા ભાટ છે તે તેમનાં પેઢીનામાં વાંચે છે. પરણતી વેળાએ તેઓ અગ્નિની ક્રિયા કરતા નથી પણ કલમો પઢે છે. વળી ગણેશ-પૂજા તો તેઓ રાખી રહ્યા છે. તેમ જ બીજી કેટલીક હિન્દુઓની ક્રિયાઓ તેમનામાં છે. કેટલાક રજપૂત જે માલ વિનાના હતા તે બચ્યા ને વટલ્યા નહિ તેઓ કારડિયા કહેવાયા; અને બીજા જે શરણ થઈ શકે નહિ એવા બળ-વાન હતા તેઓએ કર ભર્યો એટલે રાજા રહ્યા અને હજી સુધી જીનું પદ તેમના નામને લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક ગરીબ રજપૂત નરવા (નિર્વાહ) છોડીને ખેતી કરવાની પરવાનગી મેળવીને બચ્યા તે નાડોદા કહેવાયા; તેમ જ એ જ સમયે વાણિયા અને બ્રાહ્મણને વટલાવવામાં આવ્યા તે વોહોરાની જાતિમાં ભળી ગયા.[1]

---

૧ "પણ આ જિલ્લામાં (ભરૂચ) મુસલમાનની એક જાતિ છે તે ખેતીનું "કામ કરે છે. તેઓ વોહરા કહેવાય છે; તથાપિ જે વ્યાપારી વોહોરા છે તે કરતાં "તેઓ કેવળ જૂદી જ જાતિના છે. તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગાડીનું કરે છે. તો પણ તેમનો "મુખ્ય ધંધો અને ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. તેઓ ઘણા ચંચળ, ઉદ્યોગી અને આખા "જિલ્લામાં કુશળ ખેડુતો ગણાય છે; તેમનો પોષાક, રીતભાત, અને ભાષા એ સર્વે "કણબી અને બીજા હિન્દુ ખેડુતોના જેવાં છે; તેઓ બેશક મૂળમાં તો હિન્દુ જ "હતા. તેઓમાંના ઘણા ખરાના પૂર્વજ કોળી અને રજપૂત હતા અને થોડાકના પૂર્વજ "કણબી હતા. તેઓ એવું કહે છે કે ગૂજરાતના મુસલમાન રાજ્યકર્ત્તા સુલતાન "મહમૂદ બેગડાના વારામાં અમને વટલાવવામાં આવ્યા હશે. આ વોહોરાઓ ગૂજરાતી "ભાષા બોલે છે, અને મુસલમાન ખેડુત જે મલેક, ખાન ઇત્યાદિ કહેવાય છે તેમની "પેઠે હિન્દુસ્તાની બોલી બોલતા નથી. ખેતી કરનારા બધાય વોહોરા સૂની છે." ભરૂચ જિલ્લા વિષે કર્નલ વિલિયમની યાદ પૃષ્ઠ ૯૧.

એશિયાટિક સોસાયટી(બંગાળ)ના જર્નલના પુસ્તક ૬ઠ્ઠાના પૃષ્ઠ ૮૪૨ મે કાન્નોલિયે (Cannoly) ઉજ્જણ વિષે વિષય લખ્યો છે તે ઉપરથી નીચે લખેલો વોહોરાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનો વૃત્તાન્ત ઉતારી લીધો છેઃ—

"યાકુબ કરીને એક માણસને પોતાના ઘરના અથવા પક્ષના કજિયાને લીધે "પોતાનો દેશ તજવો પડયો. તે ઈજિપ્ત છોડીને હિ. સ ૫૩૨(ઇ. સ. ૧૧૩૭)માં "ખંભાતમાં ઉતર્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મૂકનાર એના ધર્મના લોકોમાં એ "પ્હેલો જ હતો. તે સમયે તે ધર્મનો મુખ્ય મૂલ્લાં (જે કેટલાંક વર્ષથી ઈમનમાં વસ્યો "હતો) ઝોહરિબિન મુસા કરીને હતો. ઈજિપ્તમાં ખલિફ મોસ્તસિર બિલ્લાહ અમલ "કરતો હતો, અને સદ્દરાસિંગ હિન્દુઓના પિરાનપટ્ટણ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો.

આ વેળા પછી વાઘેલાની પાટવી શાખા બંધ થઈ પડી. પ્હેલા ઠાકોરનો આનંદદેવ પૌત્ર હતો, તેની પાસે કલોલનો વગર વ્હેંચાયલો ગ્રાસ હતો પણ તેના ન્હાના કુંવર રાણકદેવને બાપના વારસ તરીકે ૪૨ ગામ સાથે રૂપાલ મળી. ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૯ માં શાહ અહંમદનો પૌત્ર મહમૂદ બેગડો ગાદી ઉપર હતો ત્યારે કલોલના ઠાકોર વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી રૂડાં રાણિયે પાંચ લાખ ટકા ખરચીને એક ભવ્ય વાવ કરાવી છે તે અડાલજના ગામ આગળ હજી છે.

વીરસિંહ[1] અને તેનો ભાઈ અજૈત્રસિંહ(જેતસિંહજી) એ બે મુસલમાનો સાથે લડાઈમાં ઉતરયા હતા તેમાંથી મ્હોટા ભાઈને મુસલમાનોએ મારી નાંખ્યો અને તેને વારસામાં મળેલા શહર ઉપર કિલ્લેદાર મૂકયા. તથાપિ કેટલીક પેઢી પછી કલોલ વીરસિંહના વંશજોના હાથમાં આવી, તે છેક ઈ૦ સ૦

"ઘણાં ખરાં પ્રમાણ ઉપરથી જણાય છે કે મોરતમસિર હિ. સ. ૪૮૭ માં મરણ પામ્યો
"અને તેનો પૌત્ર હાકેઘ ૧૧મો ખલિફ હતો તેણે હિ. સ. ૫૨૪થી ૫૪૪ સુધી અમલ
"કરયો. આ સમયનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસક્રમ ગૂંચવણભરેલો છે તો પણ ઉપરનાં
"વર્ષ સાથે તે મળતો આવે છે, કેમકે સિદ્ધરાજ અથવા જયસિંહ કે જે નામ ઉપરથી
"સદરાસ એ અપભ્રષ્ટ થયેલો શબ્દ જણાય છે, તે અને ૧૦૯૪ માં અણહિલવાડ
"પાટણનો રાજા હતો.

હવે એ વિષય સંબંધી જ્યાંથી બાકી રહ્યું છે ત્યાંથી જોઇયે. એમ જણાય છે કે યાકૂબ ખંભાતમાં ઉતરીને એક માળી ભેગો રહ્યો તેને તેણે પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો. પછીથી તેણે એક બ્રાહ્મણના છોકરાને પણ વટલાવ્યો. "સદરાસ રાજા," અને તેના બે દિવાન તારમલ અને ભારમલ જે બે ભાઈ હતા તે ખંભાતમાં એક દેવાલયમાં વારે વારે જતા હતા. ત્યાં એક લ્હોડાના હાથીને ચમક પથ્થરના આધારે અદ્ધર લટકતો રાખ્યો હતો. યાકૂબે ચમક પથ્થર ફહાડી નાંખ્યો, અને બ્રાહ્મણો સાથે વિવાદ થયો તેમાં પણ જિત્યો. સદરાસ અને તેના દરબારીને આવા ચમત્કાર વડે જિતી લીધા એટલે તેનો ધર્મ તેઓએ સ્વીકાર્યો. તેમનો દાખલો બીજા ઘણાઓએ લીધો ને તે લોકોએ અર્બસ્તાનની સાથે વ્યવહાર જારી રાખ્યો, તેથી "વ્યવહારિયા" અથવા વોહોરા કહેવાયા.

આ વાતમાં ખરા નામનું અને વૃત્તાન્તનું અચંબાભરેલું શેળભેળપણું થઈ ગયેલું દેખાય છે, સદરાસિંહ એ ખરેખરો સદરા જેસિંગ હશે. સિદ્ધરાજ ગૂજરાતમાં એ જ નામથી ઓળખાય છે, પણ તારમલ અને ભારમલ બે દિવાન એ વીરધવલ વાઘેલાના પ્રધાન બે ભાઈ તેજપાળ ને વસ્તુપાળ હતા તે બે હશે. વળી, કુમારપાળ અથવા અજયપાળ સંબંધી વાતો બીજે ઠેકાણે લખી છે તે પ્રમાણે, રાજાએ બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો તે વાત તેઓને ઠીક લાગુ પડે છે. ર. ઉ.

૧ વિગત માટે જુઓ રાસમાળાપૂર્ણિકા. ર. ઉ.

૧૭૨૮ માં ભગતસિંહ ખોઈ બેઠો ત્યાં સુધી રહી. ભગતસિંહ લિંબોદરામાં જઈ વશ્યો. એ ગામ તેણે આંજણા કણબી પાસેથી લીધું તે હજી સુધી તેના વંશજોના હાથમાં છે. તેઓ વાઘેલાના મુખ્યપણાની પ્રતિષ્ઠાનો જે દાવો કરે છે તે ઘટિત કારણ ઉપરથી જ કરે છે.

આનંદદેવના ન્હાના કુંવર રાણકદેવના મરણ પછી ત્રીજી પેઢિયે જેવામાં સામતસિંહ થયો તેવામાં તેના કુંવરો વચ્ચે રૂપાલના ગ્રાસના વિભાગ થઈ ગયા; વજેકરણજી પાટવી હતો તેણે રૂપાલ રાખી, પણ ન્હાના કુંવર સોમેશ્વરને પોતાના બાપના ગ્રાસમાંથી ૧૪ ગામ મળ્યાં અને તેને સારૂ કોલવડામાં હવેલી બંધાવી. વજેકરણજિયે રૂપાલ ખોયેલી જણાય છે, કેમકે તેના પાટવી કુંવર ભીમજિયે ઇડર દેશમાં જઈને પોસીના તથા હુરાદની શાખાઓ સ્થાપી; તેઓ પછી ઈડરના રાવના પટાવત થયા. અને ન્હાનો કુંવર વણોજી હતો તે સાભ્રમતીને કાંઠે આલુવામાં જઈ વશ્યો, તેના વંશજ હજી લગી ત્યાં છે.

સોમેશ્વરના પૌત્ર ચાંદાજીના હાથમાં હજી લગી કોલવડા છે. તેને એક હિમાળોજી કરીને કુંવર હતો તેના મામા પેથોગોલના હાથમાં સાભ્રમતીની પાસે સોખડા છે તેનો ગ્રાસ હતો. પેથોગોલને મટે નહિ એવો (અસાધ્ય) રોગ થયો હતો, ને તેને કાંઈ સંતાન ન હતું તેથી તે હિમાળાજીથી ડરતો હતો; કેમકે ભાટ કહે છે કે ગ્રાસને સારૂ મામાને મારી નાંખવાનો ચાલ તે વેળામાં અસાધારણ ન હતો. પેથુને ડર લાગતો હતો તે વગર પાયાનો ન હતો, પણ તે સાવધાની રાખતો હતો, તેથી તેના ભાણેજથી ઉઘાડાં પડાતું ન હતું. તોય પણ આખરે, હિમાળોજી સોખડિયા મહાદેવનાં દર્શન કરવા જવાને મિષે સ્ત્રિયો બેસે છે તે પ્રમાણે ઢાંકેલા પડદાના રથમાં કેટલાક રજપૂતોને લઈને સોખડામાં પેઠો. તેઓ પછી ઠાકોરની હવેલીમાં પેઠા અને તેને ઠાર કર્યો. એટલે રાણીને સત્ય ચડયું, ને હિમાળાને શાપ દીધોઃ "તારી દીકરીનાં છોકરાં પણ અકાળ મરણ "પામશે." ઠાકોરે ક્ષમા માગીને પ્રાર્થના કરીઃ "માજી! તમારે કાંઈ સંતાન "નથી; હું તમારો દીકરો છું; જે બન્યું તે બન્યું; મારા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરો, "હવે તમે જે આજ્ઞા કરશો તે હું પાળીશ." સતિયે કહ્યુંઃ "તારા મામાના "નામથી તું ગામ વસાવજે, અને હું તને વરદાન આપું છું કે તારો પુરૂષવંશ તે "ગામમાં ચાલશે પણ મારૂં બોલ્યું મિથ્યા થાય નહિ માટે તારો દિકરિયોનો "વંશ ચાલશે નહિ." પેથાપુર સ્થાપાયાનું આ મૂળ કારણ છે. તે અમદાવાદની ઉત્તરમાં થોડે ગાઉને છેટે સાભ્રમતી ઉપર એક સુંદર ગામ છે, ત્યાં બંદુકો બનાવવાનું કારખાનું છે, અને ત્યાંના પગાર લઈ રહેનારા માણસોની સ્વામિભક્તિ અને શૌર્યને લીધે તે આજ સુધી પ્રખ્યાત છે. સતિનો શાપ ફલીભૂત થયેલો જણાય છે કેમકે પેથાપુરના ઠાકોરોની દિકરિયોને સંતાન થયાં નથી.

તેઓની કલોલની શાખા કરતાં સાણંદની શાખા વધારે ભાગ્યશાલી છે, તેઓ પોતાનો ગ્રાસ હજી સુધી રાખી રહ્યા છે. તેના બે મુખ્ય વિભાગ થયા છે, એક સાણંદનો (કોંઠનો પણ કહેવાય છે) અને બીજો ગાંગડનો.[1]

---

૧ વાઘેલા સંબંધી ભાટ લોકોએ આપેલા વૃત્તાન્ત ઘણો ગુંચવણભર્યો થઈ ગયો છે. એટલે તે હવે બરોબર કરવો અશક્ય છે. એક વૃત્તાન્તમાં, કલોલ અને સાણંદનો પ્રથમ ગ્રાસ કર્ણ વાઘેલાના કુંવરોને મળ્યો હતો એમ લખે છે, અને તેઓની માનાં નામ સુદ્ધાંત આપે છે. તે વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"કર્ણના કુંવર, સારંગ અને વરસંગ બન્ને એક જ વેળાએ જન્મ્યા હતા. અને "તેથી તે બન્ને પાટવી હતા. સારંગની માનું નામ તાજકુંવરીજી હતું અને તે "જેસલમેરના ગજસંઘજી ભાટીની કુંવરી થતી હતી; વરસંગની મા અમર કુંવરબા "કરીને હતી, તે કેરાકોટના દેસલજી જાડેજાની કુંવરી થતી હતી વરસંગને "તેના બાપની વેળામાં સરધાર જિલ્લો અને તેનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. સારંગને "તે જ પ્રમાણે ભીલડી જિલ્લાનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. ભીલડીમાં એકઠા મળીને "મુસલમાનો પાસેથી કડી લીધી. પણ બેગમને+ ગાદી ઉપર રહેવા દઈને બાંહધરી "લીધા વિના, પાટણ જઈને પાદશાહને મળ્યા. પાદશાહ રાજી થયો ને તેમને ૫૦૦ "ગામ આપ્યાં. સારંગદેવે કલ્લોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં ને વરસંગે સાણંદ ને તેટલાં જ "ગામ રાખ્યાં."

(+ મૂળ વાત એમ પણ છે કે, "કડી પરગણું હાથ કરીને કેટલીક બેગમોને કેદ કરી, અને બાંહધરી આપી, ત્યારે દીલ્હી જઇને અલાઉદ્દીનને મળ્યા એટલે તેઓને તેણે રાજી થઈને ૫૦૦ ગામ આપ્યાં.) ર. ઉ.

અડાલજવાવમાંની લેખ છે તેમાં નીચે પ્રમાણે પેઢિયો લખેલી છેઃ— ૧ મોકલસિંહ; ૨ કર્ણ; ૩ મૂળરાજ; ૪ મહીપ;, તેના વીરસિંહ અને અજીતસિંહ બે પુત્ર હતા તેમાં વીરસિંહ એ રૂડાં રાણીનો વર થાય; ભાટ લોકોએ જેઓને વિષે વાત કહી છે તે આ વરસો અને જેતો બન્ને ભાઈ હશે એમાં કશો શક નહિ.

માણસાની વાવમાં એક બીજો લેખ છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પેઢિયો છેઃ–૧ મૂલરાજ, ૨ વિજયાનંદ, ૩ વેલો, ૪ ધવલ, ૫ વાંકો, ૬ ચંમક. તે સારંગદેવજીના દીકરા લુણકાની દીકરી ચંપાદેવી સાથે પરણ્યો હતો, તેને એક ધારા કરીને દીકરો થયો હતો તેણે ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં વાવ બંધાવી હતી. કલોલની પાસે ઓગાણજમાં વાઘેલાની આ શાખા રહી હતી.

કર્ણ વાઘેલાને કુંવર હતા નહિ, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છિયે, તેમ જ જેસલમેરના ભાટી ગજસંગજી તથા કચ્છના કેરાકોટના જાડેજા દેસલજીની કુંવરી વિષે લખ્યું છે તે પણ ગળત છે; કેમકે આ સમયે તે બંને સ્થાને તે નામના રાજા થયેલા હતા જ નહિ. તે સમયે જેસલમેરની ગાદિયે ભાટી રાવલ ચીચદેવનો પૌત્ર કરણ ઇ. સ. ૧૨૫૧ થી ૧૨૭૯ સુધી હતો. પછી રાવલ લખુધસેન ઈ. સ. ૧૨૭૯ થી ૧૨૮૩ સુધી હતો. પછી તેનો કુંવર પંપળ ઈ. સં. ૧૨૮૩ થી ૧૨૮૫ સુધી થયો તેને

પ્રકરણ ૪.

અહમદ શાહ ૧ લો.—મહંમદશાહ ૧ લો.—કુતુબશાહ.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૮માં માળવાનો સુલ્તાન હોશંગ અને આશીરનો વાલી મળી જઈને સુલતાનપુર અને નંદુરબારનાં પ્રગણાંઓ લઈ લેવાને ધારતા હતા, તેઓનું રક્ષણ કરવાને અહમદ શાહ ગયો. તે અવસરે ચોમાસું બેઠું હતું તેવામાં, ઈડરનો રાવ, ચાંપાનેરનો રાવળ, અને મંડળગઢ તથા નાંદોદનો રાજા, સુલ્તાન હોશંગને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને બોલાવવા સારૂ એકઠા મળ્યા છે, અને તે વિચાર સોરઠના રાહના સાંભળવામાં આવ્યાથી, તેણે ખંડણી આપવાને ના પાડી છે, એવા સમાચાર અહમદ શાહના જાણવામાં આવ્યા. એટલે ચોમાસું હોવા છતાં પણ, તે નર્મદા નદી ઉતરી પોતાની ફોજની છાવણી મહી નદીના કિનારા ઉપર કરીને પોતે થોડી ફોજ લઈને તાબડતોબ અમદાવાદ ગયો; અને ત્યાંથી મોડાસે જઈ પ્હોંચ્યો. સોરઠનો રાહ, મંડળગઢનો રાજા, અને બીજા એકઠા મળી ગયેલા સંસ્થાનિકો ઉપર તેણે ફોજ મોકલી, અને ચોમાસું વીત્યા પછી, તે મોડાસેથી માળવે ગયો; ત્યાં હોશંગને હરાવીને મંદુના કિલ્લાની લગભગ તેની પછવાડે દોડ કરી. આવતા વર્ષમાં ગૂજરાત અને માળવાના પાદશાહો વચ્ચે

ભાયાતોએ ગાદિયેથી ઉઠાડી તેના ભાયાત જેતસીને ગાદિયે બેસાર્યો. તેણે ૧૨૮૫ થી ૧૩૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. કર્ણ વાઘેલો ૧૩૦૪ સુધી હતો; તો આ ઉપરથી જણાય છે કે ગજસંગજી આ સમયે ન હતો, પણ છેક ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૬ સુધી થયેલો છે. બંનેનાં નામ એક (કર્ણ, કરણ) એક હોવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે. તેમજ તે સમયમાં કચ્છમાં નીચે પ્રમાણે રાજા થયા છેઃ—

જામ ગાવજી ઈ. સ. ૧૨૫૫ થી ૧૨૮૫ સુધી. જામ વેણજી ઈ. સ. ૧૨૮૫ થી ૧૩૨૧ સુધી.

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે વખતમાં દેસલજી હતા નહિ પણ છેક રાવ દેસલજી પ્હેલા તો ઈ. સ. ૧૭૧૯ થી ૧૭૫૨ સુધી હતા.

આ ઉપર વિચાર કરતાં ટીપમાં લખ્યું છે કે "ભાટ લોકોનો વૃત્તાન્ત ઘણો ગુંચવાઈ ગયો છે." એ વાત ખરી છે. પણ રેવાકાંઠાના ભાદરવાના ઠાકોર તથા કોઠના ઠાકોર, કર્ણ વાઘેલાના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. ક્હે છે કે કર્ણ વાઘેલાને સારંગદેવ અને વરસિંહ એ બે કુંવરો હતા. તેમાંના સારંગદેવને તેના બાપના વખતમાં ભીલડી જિલ્લાનાં ૬૫૦ તથા વરસિંહને સરધાર જિલ્લાનાં ૬૫૦ ગામ મળ્યાં હતાં. જ્યારે કર્ણે ગૂજરાતનું રાજ્ય ખોયું ત્યારે એ બે કુંવરોનું શું થયું તે જણાયું નથી. પણ હાલ જે ભીલડિયા અને સરધારા શાખાના વાઘેલા ક્હેવાય છે તે આ બંને ભાઈયોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. ર. ઉ.

સલાહ થઈ, એટલે, ગૂજરાતના પાદશાહને પોતાની પાસેના રાજાઓ ઉપર વેર વાળવાનો લાગ ફાવ્યો. તેણે ઈડરનો કબજો કરી લીધો, અને ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરીને દર વર્ષે ખંડણી આપવાનું રાવળની પાસે કબૂલ કરાવ્યું. ત્યાર પછી, તે પોતાના દેશની સરહદ નક્કી કરવાને પાછો વળ્યો, અને હુલ્લડી લોકોને વિખેરી નાંખ્યા, તથા હિન્દુનાં દેવાલયો તોડી પાડીને તે ઠેકાણે મસીદો કરી. વળી ત્યાં કિલ્લા બાંધીને કિલ્લેદાર રાખ્યા; તેમાં બારિયા અને શિવપુરનાં પ્રગણામાં જીતોડ શહરનો કિલ્લો પણ હતો. પછીથી પર્વતોમાં કિલ્લો બાંધીને દાહમોદ નામે વ્યાપારી શહર વસાવ્યું. ત્યાર પછી, અલાઉદ્દીન ખિલજીની વતી અલપખાન રાજ્ય કરતો હતો તેના હુકમથી ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૪માં કરીહ(ખેડા અથવા કડી)નો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેની મરામત કરાવીને તેનું નામ સુલ્તાનાબાદ પાડ્યું.

ત્યાર પછી માળવા સાથે ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી, તેમાં અહમદ શાહ રોકાયો. આ લડાઈથી તેની ફોજને એટલો બધો ધોક્કો લાગ્યો કે, કેટલાંક વર્ષ સુધી પારકા દેશ ઉપર હલ્લો કરવાને તેનાથી બન્યું નહિ, તોય પણ એકંદરે તેની જિત થઈ. ઈ૦ સ૦ ૧૪૨૬ માં તે ઈડર પાછું લેવાને ચડ્યો, પણ તે શહર ટકાવી રાખવાને પોતાની શક્તિ નથી એવી તેની ખાતરી થઈ માટે, અને તે કિલ્લો તેને તાબે થયો ન હતો તે ઉપરથી, આ પ્રસંગે રાવના દેશ ઉપર દાબ બેસાડવાના વિચારથી, હાથમતી નદીના કિનારા ઉપર અને ઈડરગઢની ઉપર ઝોકી રહેલા ડુંગરાના શિખર ઉપરથી દેખાઈ આવે એવો વિશાળ અને સુંદર કિલ્લો બાંધવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને તેનું નામ અહમદનગર પાડ્યું. વળી દંતકથા એવી છે કે તેણે સાદરાનો કિલ્લો બાંધ્યો, તે તેની રાજધાની અને અહમદનગરની વચ્ચે અર્ધા રસ્તા ઉપર એક મજબૂત જગ્યાએ સાબ્રમતીને કિનારે ઉંડી કંદરાઓથી રક્ષાયલો છે. તે સમયે ઈડરમાં રાવ પુંજો રાજ્ય કરતો હતો તેણે અહમદનગર ઉપર રાત્રે હલ્લાં કરીને, અને મુસલમાનોના તાબાના દેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડીને શાહના કામમાં વિઘ્ન પાડ્યું, તે ઉપરથી, તેનું માથું કાપી લાવનારને ઈનામ આપવાનું ઠરાવ્યું. એક પ્રસંગે તેણે અહમદનગર ઉપર હુમલો કર્યો, એવામાં. મુસલમાની અશ્વારોએ તેને પાછો નસાડી મૂકીને તેની પછવાડે દોડ કરી. તે ઘોડો દોડાવીને ઈડર ભણી નાઠો, પણ એક કોતરની બાજુએ ત્વરાથી જતો હતો તેવામાં તેનો ઘોડો ભડકવાથી ઘોડા સહિત તે કોતરમાં ધસી પડ્યો, અને તે ઘોડા નીચે આવી પડ્યો તેથી મરણ પામ્યો. બીજે દિવસે એક કઠિયારો લાકડાં કાપવાને ગયો હતો તેણે કોતરમાં રાવજીનું મુડદું જોયું અને

સુલ્તાનના જાહેરનામાની વાત તેના જાણવામાં હતી તેથી તેનું માથું કાપીને સુલ્તાનને રજુ કર્યું. વીસલનગરના જે દેશમાં ડુંગરાઓની માંહે રાવ પુંજાને સંતાઈ રહેવાની ટેવ પડી હતી તે જગ્યા ઉજ્જડ કરવાને અહમદ શાહે એક ટૂકડી મોકલી.

રાવ પુંજાની પછી તેનો કુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો. તેને વિષે ફિરિશ્તાએ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના ખજાનામાં ત્રણ લાખ રૂપાના તનખાની ખંડણી દર વર્ષે આપવાનું તેણે કબૂલ કર્યું હતું. ઈડરથી સુલ્તાન ગઢવાડાના પરગણા ઉપર ચડ્યો અને બીજે વર્ષે ઈ૦ સ૦ ૧૪૨૮ માં નારણદાસ સાથે થએલી સલાહ તૂટી; "એટલે ઈડર ઉપર તેણે ફરીથી હુમલો કરીને ઈડરવાડાનો એક કિલ્લો નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે છાપો મારીને લીધો અને ત્યાં એક ભવ્ય મસીદ બંધાવી."

દક્ષિણ માંહેલા બ્રાહ્મણી રાજા સાથે અહમદ શાહને લડાઈ થઈ, તેમાં ચાલુ રીત પ્રમાણે તેની જિત થઈ. છાષ્ટી અને માહીમ તથા મુમ્બા દેવીના બેટ મળીને હાલનો મુંબઈ બેટ બનેલો છે તે ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં હતો એવી મનોરંજક વાત આ ઠેકાણે જાણવામાં આવે છે. એક ખંડિયો હિન્દુ રાજા જે રાય કહેવાતો હતો તેને સ્વાધીન તે વેળાએ માહીમ હતું, તે રાજાએ પછવાડેથી પોતાની પુત્રી શાહ અહમદના શાહજાદા વ્હેરે પરણાવી હતી. મુસલમાનોએ આ દેશની ઈલાયદી જિત કરી હોય એવો લેખ કહિંયે જણાતો નથી, તેમ જ, ગૂજરાતના સુલ્તાન અથવા તેમના સૂબાઓમાંથી કોઈ આ સમય સુધી ખરેખરા જંપીને નવરા પડ્યા હોય એમ જણાતું નથી. તેમ જ, આ ઈલાયદા અને દૂરના પ્રદેશમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તારવાનું કામ માથે લેવાને શક્તિમાન થાય એવાં પૂરતાં સાધન મળ્યાં હોય એમ પણ જણાતું નથી. પાછળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે અણહિલવાડના રાજાઓ છેક દક્ષિણ સુધી પોતાની ફોજ લઈ ગયા છે; અને જે ખાનદેશના ઉત્તર ભાગમાં કર્ણ ઘેલો ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ થયા પછી, ઘણી વાર સુધી રહ્યો હતો તે તેઓએ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ આખું કોકણ કબજે કરી લીધું છે, અને કોલ્હાપુરના રાજ્યને પણ બ્હીક દેખાડી છે. આ ઉપરથી એવી કલ્પના થાય છે કે અણહિલવાડના રાજાઓના તાબાના દેશમાં મુંબઈ અને ઉત્તર કોકણ એ બે આવી ગયેલાં હતાં તે વાઘેલા વંશનો નાશ થયાથી તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે તે તેમના હાથમાં ગયાં; એ વાતની સાખીતીને માટે અણહિલવાડના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તા ચાલતી હતી તેની થોડી

ઘણી વાત આપણને મળેલી છે તેના સંબંધ સાથે આ વાતનો વિચાર કરતાં, સિદ્ધરાજના પ્રસિદ્ધિ પામેલા વંશ સંબંધમાં ઓછી રમૂજ મળતી નથી.

અહમદ શાહની વતીનો કુતુબખાન કરીને માહીમનો સૂબો હતો તે મરણ પામ્યો, એટલે, બ્રાહ્મણી સુલ્તાને ખરેખરો લાગ જોઈને કંઈ નુકસાન વેઠ્યા વિના તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને વળી તેણે છાણી માંહેલું થાણા પોતાના હાથમાં કરી લીધું. અહમદ શાહે તરત જ દીવ, ગોઘા ને ખંભાતમાં સત્તર વ્હાણનો કાફલો તૈયાર કર્યો તેની સાથે ઉત્તર કોંકણમાં ફોજ લઈ જઇને થાણા ઉપર હલ્લો કરીને તે પાછું સ્વાધીન કરી લીધું. બ્રાહ્મણી સરદાર માહીમ ન્હાશી ગયો. એ બેટનો આગલો ભાગ ખુલ્લો હતો તેથી તેણે લાકડાનો ઘણો મજબૂત કિલ્લો કરી લીધો અને પોતે અંદર રહ્યો, તેમ છતાં પણ, અહમદ શાહે પોતાની ફોજનો ઘણો નાશ થતાં પણ તે હાથ કરી લીધો, અને પોતે દક્ષિણની આખી ફોજની સામે આવી પડ્યો. એક ઘણી ખુનરેજીભરેલી લડાઈ થઈ, તેમાં કોની જિત થાય તે કહેવાઈ શકાય એમ ન હતું. છેવટે રાત પડી એટલે લડાઇનો છેડો આવ્યો; પણ અંધારાની વેળાએ દક્ષિણના સૂબેદારે પોતાનું રહેઠાણ છોડ્યું અને તે પાસેના મુમ્બાદેવી બેટમાં નાશી ગયો. ગૂજરાતની દરિયાઈ ફોજે તે બેટને ઘેરો ઘાલ્યો, અને ફોજને ચડી ઉતરવાને માટે સીડી ગોઠવી દીધી તેથી બ્રાહ્મણી શાહનો સરદાર બેટ છોડી દઈને ખંડસ્થ ભાગ ઉપર ન્હાશી ગયો. થાણાના કિલ્લા આગળ બીજી લડાઈ થઈ તેમાં દક્ષિણની ફોજે છેક હાર ખાધી, અને તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ એટલે ગૂજરાતની સેના માહીમના બેટમાંથી મળેલાં સોના અને રૂપાનાં ભરતનાં ભરેલાં કેટલાંએક સુંદર લૂગડાં લઈને ઘર ભણી પાછી વળી.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૩૧ માં બ્રાહ્મણી રાજાએ, પ્રથમ ખાધેલી હારનું વૈર લેવા સારૂ ગૂજરાત તાબાના ખાનદેશ ઉપર એકાએક હલ્લો કર્યો; પણ અહમદ શાહ જાતે તેની સામો થયો અને પ્રથમ પ્રમાણે તેની હાર કરી દીધી.

બીજે વર્ષે અહમદ શાહે રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરીને ડુંગરપુરના રાવળ પાસેથી ખંડણી લીધી, અને ભીલના દેશમાં થઈને મેવાડના રાણા મોકલજીના પ્રાન્તમાં પેઠો, અને કોટા, બુંદી, અને નદુલયના રાવો પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી. અહમદ શાહે પોતાના રાજ્યની આખેરીમાં તેના જૂના શત્રુ સુલ્તાન હોશંગના વંશજો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેમાં છેવટનો સર્વ વખત રોકાયો પણ તેની ધારણા પ્રમાણે તે પાર પડ્યો નહિ. તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૩ ના જુલાઈ મહિનાની ચોથી તારીખે

અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો, અને તેને જુમા મસ્જીદની પાસે એક સુંદર કબરમાં દાટ્યો.

અહમદ શાહનો શાહજાદો અને તેનો ક્રમાનુયાયી મહંમદ શાહ[1] થયો, તેણે ઈડરના રાવ ઉપર ચડાઈ કરી એટલે તે કેટલીક વાર સુધી ડુંગરોમાં સંતાઈ રહ્યો પણ પોતાના વાંકને માટે ક્ષમા માગવા સારૂ સંદેશા મોકલવા ઉપરથી તેને ક્ષમા કરવામાં આવી, અને તેણે પોતાની કુંવરી સુલ્તાન વ્હેરે પરણાવી. મહંમદ શાહ ભાગર ઉપર ચડાઈ કરવાનું ચાલુ રાખીને ત્યાંથી ખંડણી લઈને અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૯માં ચાંપાનેરના રાવળ ગંગાદાસ ઉપર ચડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાની તેને અગત્ય પાડી, પણ માળવાના ખિલજી પાદશાહને તે રાવળે સમજાવીને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો. તે ઉપરથી મહંમદ શાહથી આ નવા શત્રુની સામે ટકાઈ શકાયું નહિ એટલે હીણપસ્તી પ્હોંચે એવી રીતે ન્હાસેડું લીધું.

માળવાના સુલ્તાન મહમૂદે ગૂજરાત સ્વાધીન કરી લેવાની હવે બ્હીક દેખાડી અને મહંમદ શાહ મરણ પામ્યો અથવા તેને ઝેર દેવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી, તેનો શાહજાદો કુતુબ શાહ[2] ગાદિયે બેઠો કે તરત જ પોતાની રાજધાનીની લગભગ થોડા માઈલ ઉપર સરખેજ અને વટવાની વચ્ચે શત્રુ આવી પ્હોંચેલો હતો તેની સામો ગયો; ત્યાં એક લડાઈ થઈ, તેમાં માળવાનો સુલ્તાન લગભગ જિતવાની અણી ઉપર હતો તેવામાં છેવટે તેને ન્હાસવાની જરૂર પડી. બંને સુલ્તાનો વચ્ચે સલાહ થઈ, અને તેમણે એવો કોલકરાર કર્યો કે હવેથી આપણે હિન્દુઓની સાથે સદા લડાઈ મચાવતાં રહેવું. તે પ્રમાણે મેવાડના રાણા કુંભા ઉપર તેઓએ એકઠા મળીને ચડાઈ કરી.

મેવાડ ઉપર એક પછી એક શૂરવીર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તે માંહેલો કુંભો[3] રાણો પણ એક રાજા હતો, અને તેના શૂરવીર પૌત્ર સાંગના વારામાં

---

૧ ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૨ થી ૧૪૫૧. ૨ ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૫ થી ૧૪૫૯ સુધી.

૩ ઈડરના છેલ્લા ઘેલોટી રાજા ગ્રહાદિત્ય ઉર્ફે નાગાદિત્ય બીજાને ભીલોએ દગાથી મારી નાંખ્યાથી, તેની વિધવા રાણીયે પોતાના ત્રણ વર્ષની ઉંમરના બાળકુંવર બાપા અથવા બપ્પને છૂપી રીતે લઈને ઝારોલની નૈઋત્ય કોણના ભાગમાં એક માઈલને છેટે ભાંડીરના કિલ્લામાં એક ભીલના રક્ષણ તળે મૂકયો. પછી થોડા દિવસે હાલના ઉદયપુરની ઉત્તરે દશ માઈલને છેટે નાગદા ગામની પાસે પારાસરના જંગલમાં રાખ્યો. એના મોસાળ પક્ષના, મોરી વંશનાં પરમાર રાજા ચિત્તોડમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે પંદર વર્ષની ઉંમરના બાપાને સરદારની પદવી આપી પોતાની પાસે રાખ્યો. ઇ. સ. ૭૨૬ માં ગજનીના મુસલમાન રાજકર્તાએ ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરી, તેને બાપાએ

મુસલમાની સત્તાની સામે, મેવાડે બહાદૂરીભરેલો ઠરાવ કર્યો છે. મેવાડના રક્ષણ અર્થે ચોર્યાશી કિલ્લા બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બત્રીસ

હઠાવીને છેક ગજનીની કોટ સુધી તેની પુંઠ પકડી ગઢને જિતી લઈ પોતાની તરફથી એક ચાવડા રજપૂતને ત્યાં રાખ્યો. ત્યાંથી વળી આવ્યા પછી, બધા સરદારોની ખુશીથી મોરી વંશના રાજાને મારી, ઇ. સ. ૭૨૮ માં રાવળ પદવી ધારણ કરી ચિત્તોડ-(મેવાડ)ની ગાદિયે બેઠો. એનાં "હિન્દુ સૂર્ય" "રાજગુરૂ" અને "ચક્રવર્તિ" એવાં ઉપનામ (વિરૂદ) છે. એણે મોટી ઉંમરે ચિત્તોડનું રાજ્ય પોતાના કુંવર અપરાજિત અથવા ગુહિલને સોંપી પોતે ગજની ગયો. ત્યાંથી લશ્કર લઈ જઈ ઈરાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંની રાજકન્યા પરણ્યો. તેના વંશના ઘેલોટી ગજનીની ગાદિયે થયા, જેમાંના ચિત્તોડના રાવળ ખુમાન (ઈ. સ. ૮૧૨ થી ૮૩૬) ઉપર જાબુલીસ્તાનનો અલ મામુન ચડી આવ્યો ત્યારે તેઓ ગજનીથી મદદે આવ્યા હતા.

ચિત્તોડની ગાદિયે (૨) અપરાજિત પછી નીચેના રાજા થયાઃ (તેઓ એકબીજાના બાપ દીકરો હતા એમ સમજવાનું નથી પણ કોઈ ભાઈ ભત્રીજા પણ હતા.) ૩ ભોજ, ૪ શીલ, ૫ કાલભોજ, ૬ ભર્તૃભટ, ૭ સિંહ, ૮ મહાયિક, ૯ ખુમ્માણ ઇ. સ. ૮૧૨ થી ૮૩૬ સુધી, ૧૦ અલ્લટ, ૧૧ નરવાહન, ૧૨ શક્તિકુમાર, ૧૩ શુચિવર્મા, ૧૪ નરવર્મા, ૧૫ કીર્તિવર્મા, ૧૬ યોગરાજ, ૧૭ વૈરટ, ૧૮ વંશપાળ, ૧૯ વૈરિસિંહ, ૨૦ વીરસિંહ, ૨૧ અરિસિંહ, ૨૨ ચોડસિંહ, ૨૩ વિક્રમસિંહ, ૨૪ રણસિંહ, ૨૫ ક્ષેમસિંહ, ૨૬ સામંતસિંહ, ૨૭ કુમારસિંહ, ૨૮ મથનસિંહ, ૨૯ પદ્મસિંહ, ૩૦ જૈત્રસિંહ, ૩૧ તેજસિંહ અથવા તેજસ્વીસિંહ, ૩૨ સમરસિંહ, એ દિલ્હીના ચહુઆણ રાજા પૃથ્વીરાજનો બનેવી અને મિત્ર થતો હતો. પૃથ્વીરાજ ઉપર ઈ. સ. ૧૧૯૩ મા શાહબુદ્દીન ગોરી ચડી આવ્યો. ત્યારે પૃથ્વીરાજ પકડાઈ કેદ થયો અને એ લડાઈમાં રાવળ સમરસિંહ તથા તેનો મોટો કુંવર કામ આવ્યા. બીજા કુંવરને બીદડની જાગીર મળી, ત્રીજા કુંવરે નેપાળમાં ગુરખા વંશની સ્થાપના કરી, અને ચોથો કુંવર ૩૩ મા અંકનો કર્ણ જે બાળક હતો તેને સરદારોએ મેવાડની ગાદિયે બેસાડયો. બાળ રાજાની પ્રતાપી માતા રાજ્ય ચલાવતી હતી. એ બહુ બહાદૂર હતો; એના સમયમાં દિલ્હીથી કુતુબુદ્દીનને (ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૦ સુધી હતો) પોતાનું લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર ચડી આવતો જાણીને જેના લશ્કર સામે અંબર આગળ જઈ કર્ણે બહુ બહાદુરીથી લડી, ઘણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા. આ લડાઈમાં કુતુબુદ્દીન જખમી થયો હતો. રાવળ કર્ણે ઈ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૨૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. કર્ણ મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કુંવર મહપ પોતાને મોસાળ હતો તેથી કર્ણના જમાઇ ઝાલોરના રાજાએ પોતાના દીકરાને ગાદિયે બેસાર્યો. તે ખબર કર્ણનો ભત્રીજો (૩૪) રહપ જે સિંધમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે જાણી, એટલે, મ્હોટા લશ્કરથી ચિત્તોડ આવી જિત કરી ગાદિયે બેઠો, અને તેણે રાવળને બદલે રાણા પદવી ધારણ કરી. તેથી આજ સુધી મેવાડના રાજા રાણા કહેવાય છે. એણે મુસલમાનો સાથે ઘણી લડાઇયો કરી હતી. એણે પોતાના કુળની શાખા જે ઘેલોત નામથી ઓળખાતી હતી તે બદલીને સીસોદીયા કહેવરાવી. એણે ઈસવી સન ૧૨૧૧થી ૧૨૩૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. એના

તો રાણા કુંભાએ બંધાવેલા કહેવાય છે. તે માંહેલો મ્હોટામાં મ્હોટો કુંભો મેર અથવા કોમલમેર નામનો કિલ્લો છે; તેની સ્વાભાવિક જગ્યાને લીધે

પછી ૩૫ ભુવનસિંહ, ૩૬ જયસિંહ, ૩૭ લક્ષ્મીસિંહ ઉર્ફે લખમસી ઈ. સ. ૧૨૭૫થી ૧૩૦૩ સુધી થયો. એની ઉપર દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી (ઈ. સ. ૧૨૯૫થી ૧૩૧૫ સુધી) ચડી આવ્યો પણ હાર ખાઈ પાછો ગયો. ફરી ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં રાણા લખમસીના કાકા ભીમસિંહની રાણી, જે લંકાની પદ્મિની હતી તેને સ્વાધીન લેવા માટે તે ચડી આવ્યો હતો. એ ભારે લડાઈમાં રાણાના બાર કુંવરમાં એક કુંવર અજયસિંહ જે કેલવાડે હતો તે સિવાયનું તમામ કુટુમ્બ મરાયું. રાણીયો મ્હેલ સળગાવી બળી મોઈ તે પછી ૩૮ અજયસિંહ ઈ. સ. ૧૩૦૩થી ૧૩૧૦ સુધી થયો, એને બે કુંવરો હતા; તેઓને રાણે બતાવેલું કામ ન થવાથી મોટો આપઘાત કરી મરણ પામ્યો અને ન્હાનો કુંવર ડુંગરપુર ગયો. તેનાથી તેરમો પુરૂષ સજ્જનસિંહ થયો તે દક્ષિણમાં વિજાપુર ગયો, ત્યાંના બાદશાહની સારી નોકરી બજાવ્યાથી તેના તરફથી ૮૪ ગામનું મોધલ પરગણું પ્રાપ્ત કરી લીધું અને રાજાની પદવિ મેળવી. એના વંશમાં મરાઠા રાજ્ય સ્થાપનાર પ્રખ્યાત શિવાજી થયો. આજે એના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજા છે.

મેવાડના રાણા અજયસિંહ પછી, તેના ભાઈ અરિસિંહનો કુંવર ૩૯ હમ્મીર ઈ. સ. ૧૩૧૦થી ૧૩૬૫ સુધી થયો. એણે ૩૭મા રાણા લખમસીના સમયમાં ગયલું ચિતોડ પાછું લીધું અને દિલ્હીના તુઘલુખ બાદશાહ મહમૂદ પ્હેલા(ઈ.સ. ૧૩૨૫થી ૧૩૫૧ સુધી)ને જિત્યો તથા તે પાસેથી અજમેર, રણસ્થંભોર, નાગોર, સુઇસોપુર લીધાં. હમ્મીર પછી તેનો કુંવર ૪૦મો ખેતસિંહ ઈ.સ. ૧૩૬૫થી ૧૩૮૩ સુધી થયો. એણે માંડલગઢ, દસોર છપ્પનનાં પ્રગણાં મેવાડ સાથે જોડ્યાં. એક વખત દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી હુમાયુ નામનો સરદાર લશ્કર લઈ મેવાડ ઉપર ચડી આવ્યો, બાકરોલ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાનોનો પરાજય થયો. તે પછી ૪૧મો લક્ષ અથવા લાખો રાણો થયો, તેણે મેવાડનો મ્હાડી ભાગ જિતી લઈ વેરાગઢ તોડી પાડી તેની નજીક બેદરનો કિલ્લો બાંધ્યો. રાણા લાખાના ઘડપણના વખતમાં મારવાડના રાજા રણમલ તરફથી રાણાના પાટવી કુંવર ચંદ્રસિંહ ઉર્ફે ચંદને માટે નાળિયેર (સગપણ) આવ્યું ત્યારે રાણાએ મશ્કરીમાં કહ્યું કે "તમે આવાં "રમકડાં મારા જેવા સફેત દાહાડીવાળાને માટે લાવ્યા હશો." આવું કથન પિતાના મુખથી થયેલું જાણ્યાથી રાણાને કહ્યું કે એ કન્યાને આપ પરણો. રાણાએ ઘણી ના પાડી પણ કુંવર કહે કે એ તો મારી મા થાય, માટે તમારે તેને પરણવું જ જોઇશે. પછી તેનો કુંવર થાય તે રાજગાદિયે બેસે, એટલા માટે હું ગાદીનો હક્ક છોડું છું. રાણા લાખાને છેવટે આ વાત સ્વીકારવી પડી. નવી રાઠોડ રાણીથી કુંવર મોકલસિંહ થયો. તે પાંચ વર્ષની વયે પ્હોંચ્યો ત્યારે લાખા રાણાએ પ્રયાગ જઈ ત્યાં રહેવાનું ધાર્યું. કુંવર ચંદે ગાદી ન લીધી તેથી મોકલસિંહને ગાદિયે બેસારી રાજની લગામ ચંદને સોંપી, અને ઠરાવ્યું કે દરબારમાં પ્હેલી પદવી ચંદની, રાજ્ય તરફથી કોઈ પણ સરદારને જાગીર આપવામાં આવે તો તેની સનદો ઉપર રાણાની સહિની સાથે ચંદ અને તેના વંશજોએ ભાલાની નિશાની કરવી. બાળરાજાની વતી રાજકારભાર ચંદ કરતો હતો પણ તેની માને વ્હેમ આવવાથી ચંદ મેવાડ છોડી માણ્ડના

અને તે સાથે વળી તેણે એવું ચણતર કામ કરાવ્યું છે કે તેથી કોઈ દેશી ફોજનાથી જિતી શકાય એવો નથી. આબુ ગઢ ઉપર પરમારોનો કિલ્લો છે; તેમાં પણ તેણે એક કોટ બાંધ્યો, તેમાં તે ઘણી વાર રહેતો હતો. ત્યાંના તોપખાના ઉપર અને ગઢીના બુરજ ઉપર હજી લગણ કુંભાનું નામ છે; અને એક કઢંગું દેવલ છે તેમાં તેની પિત્તલની મૂર્ત્તિ છે, તેની આજે પણ પૂજા થાય છે. વળી કુંભા રાણાએ, આબુ અને પશ્ચિમ ભણીની સીમા વચ્ચેના રસ્તા, કિલ્લાવતે આંતરી લીધા છે. સિરોઈની પાસે વસંતી નામે એક કિલ્લો તેણે બાંધ્યો છે; અંબાજીના દેરા પાસે કુંભારિયામાં એક બીજો બાંધ્યો છે; અને બીજા કેટલાક બાંધ્યા છે તેથી આરાવલીના મેર અથવા ઝારોલ અને પાનોરાના ભીલ લોકોનાથી તેના દેશનું રક્ષણ થાય છે. આબુ પર્વત ઉપર કુંભાશ્યામ-નું દેવાલય છે એ પણ સિસોદિયા રાજાની નામના છે. તે ઉપરાંત તેણે ઋષભદેવનું પ્રખ્યાત ચૈત્ય બંધાવાના કામમાં ઘણો આશ્રય આપ્યો છે, એ દેરાસર[1] રાણાના માનીતા કોમલમેર કિલ્લાની નીચે આરાવલી પશ્ચિમ

રાજમાં ગયો. પછી તેની વતી મોકલસિંહનો નાનો રણમલ રાઠોડ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, પણ પાછળથી તેની દાનત સારી નથી એમ રાણીને લાગવાથી ચંદને તે હકીગત કહાવી મૂકી એટલે ચંદે આવી રણમલને મારી, તમામ રાઠોડોને કહાડી મૂકયા. એ ચંદના વંશજ ચંદાવત કહેવાય છે.

૪૨ મા મોકલસિંહ પછી ૪૩ મો કુંભકર્ણ ઉર્ફે કુંભોજી ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯ સુધી થયો. મેવાડના ચોરાસી કિલ્લામાંના ૩૨ કિલ્લા કુંભા રાણાએ બંધાવ્યા છે. એ બહાદૂર હતો તેમ કવિ પણ હતો. કાઠીયાવાડમાંના ઝાલાવાડના ઝાલા રાજ જેતસિંહ(ઈ. સ. ૧૪૨૦થી ૧૪૪૧ સુધી)ની કુંવરીનું સગપણ મારવાડના રાજા સાથે કર્યું હતું, તેનું હરણ કરી કુંભોજી ચિત્તોડમાં લાવ્યા. આથી મારવાડના રાઠોળ મેવાડ ઉપર ચઢી આવ્યા પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. ઈ સ. ૧૪૪૦માં રાણા કુંભાજીએ ગૂજરાત અને માળવાના એકત્ર મળેલા મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ માળવાના મહા પરાક્રમી બાદશાહ મહમૂદને કેદી બનાવ્યો હતો. આ મ્હોટા જયની યાદગીરી માટે કુંભા રાણાએ ચિત્તોડ ગઢ ઉપર પત્થરનો એક મ્હોટો અને સુંદર કીર્તિસ્થમ્ભ અથવા જયસ્થંભ બંધાવ્યો, તે આજ સુધી છે.

૧ આ દેરાસરમાં એક લેખ છે તેમાં કુંભા રાણાને રાણાશ્રી કુંભકર્ણ, શ્રીબાપ્પ અથવા બાપા વિષે પૃષ્ઠ ૫૫૦ માં લખવામાં આવેલું છે તેનાથી થયેલો લખ્યો છે તથા તેમાં તેની વંશાવલી આપેલી છે. આ લેખ જે(જે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૦ ની સાલનો છે)માં કુંભ રાણાને બીજાં વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે, તે સાથે નીચે પ્રમાણે વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે: "સર્પ સરખા જંગલી રાજાઓના ટોળાનો નાશ કરનારો, "ગરુડ અસત્ય રૂપી જંગલને બાળી નાંખનારો દાવાનળ, હિન્દુઓનો સુલ્તાન" મેવાડ-માં સાદી અથવા સાદરી શહરથી આસરે પાંચ માઈલ ઉપર રાણપુર નામના

ઢોળાવની ઉજ્જડ ખીણ, સાદરી રસ્તા ઉપર આવેલી છે ત્યાં આગળ છે. તે જાતે કવિ હતો અને તેની રાણી પ્રખ્યાત રાઠોડ કુંવરી મિરાંબાઈ[1] પણ કવિયણ હતી.

મુઝફ્ફર શાહના ભાઈના વંશનો શમ્સખાન કરીને કુતુબ શાહનો સગો થતો હતો, અને જેના તાબામાં નાગોર હતું તેણે મેવાડના રાણાની સામે થવાને કુતુબ શાહને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો હતો. પ્હેલી ચડાઈ કરી તેમાં શાહ પંડે આવ્યો નહતો, તેનો પરિણામ એવો થયો કે રાણાએ ગૂજરાતની ફોજને છેક હરાવી દીધી, અને તેનું કશું ચાલવા દીધું નહિ. આવો કેર થયાના સમાચાર કુતુબ શાહે સાંભળ્યા એટલે તે જાતે ચડ્યો; અને સિરોઈના રજપૂતો તે સમયે મેવાડના પટાવત હતા તેમને હરાવીને ડુંગરામાં પ્રવેશ કરીને કોમલમેર ભણી ચાલ્યો. આ ઠેકાણે રાણાએ તેની ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે કેટલીક લડાઇયોમાં જય પામ્યો નહિ એટલે છેવટે તેણે સલાહ કરવાને વિનતિ કરી.

માળવાના સુલ્તાન મહમૂદે આ વેળાએ કુતુબ શાહને પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે આપણે બે મળીને રાણા કુંભાનો દેશ વ્હેંચી લઇયે. આ વિષેનો સલાહનો લેખ ચાંપાનેરમાં બન્નેના એલચિયોએ બંને એકમત થવાથી સોગન ખાઈને સહિ કર્યો. બીજે વર્ષે કુતુબ શાહે ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરીને આબુ ગઢનો કિલ્લો લીધો, અને ડુંગરાઓમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં બે સામાન્ય લડાઇયોમાં તે જય પામ્યો. ત્યાર પછી બીજી વેળાએ તેણે પોતાને તાબે થઈ જવાની રાણાને જરૂર પાડી. બીજે વર્ષે ઈ૰ સ૰ ૧૪૫૮ માં નાગોર જેર કરવાને અર્થે રાણા કુંભાએ ફરીને હથિયાર પકડ્યાં. ત્યાર પછી ઘણી વારે કુતુબ શાહ તેની ઉપર ચડી આવ્યો, તે જય પામતો કોમલમેરના દુર્જય કિલ્લા આગળ આવ્યો એટલે તેનો ફરીને અટકાવ કર્યો. ત્યાંથી તે અમદાવાદ પાછો ગયો, ને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. તેને તેના બાપ મહંમદ શાહની પાસે સુલ્તાન અહમદના રોજામાં દાટ્યો.

ગામમાં એક દેવલ છે તેના ચિત્ર અને વર્ણનને સારૂ ફર્ગુસ્સનની ઈલ્લસ્ટ્રેટેડ હાન્ડ બુક આફ આર્કિટેક્ચરના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ઠ ૭૯ મું અથવા તેના ઈલ્લસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચરમાં જુવો.

૧ ઉદયપુરના કવિ સામળદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે મીરાંબાઈ કુંભા રાણાની રાણી ન હતી પણ કુંભા રાણાના કુંવર સાંગા રાણાના પુત્ર ભોજરાજજીની રાણી થાય. આ ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવ થયા હતા, તેથી મિરાંબાઈ બાળવિધવા હતાં અને તે મેડતાના ઠાકોર વીરમદેની પુત્રી અને અકબર સામે થનાર ચિતોડના જયમલ્લની બ્હેન થાય.

વિશેષ માટે જુઓ રાસમાળા પૂરણિકા. ર. ઉ.

પ્રકરણ ૫.

મહમૂદ બેગડો ઈ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ સુધી.

કુતુબ **શાહની** પછી તેનો કાકો દાઉદ ગાદિયે બેઠો. (ઈ.સ. ૧૪૫૯) પણ તેણે થોડા દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેમાં તે અયોગ્ય જણાઈ આવ્યાથી તેનો ન્હાનો ભાઈ **મહમૂદ બેગડો**, જે ગૂજરાતના સુલ્તાનોમાં પ્રતાપી થઈ ગયો તે, પાટ બેઠો. તે ત્યારે ચૌદ વર્ષનો હતો, એટલામાં, તરત જ, તેણે એવી હિમ્મત અને શક્તિ બતાવી કે તેથી તે આગળ ઉપર પ્રખ્યાતિ પામ્યો. તેનો એક નિમકહલાલ વઝીર હતો તેને મારી નાંખવાને તેના શત્રુઓ બ્હાર પડ્યા હતા, તેને જો તેણે મારી નાંખવા દીધો હોત તો તે વઝીરની પચ્છવાડે તેનો પણ નાશ થાત. એવા વઝીરનું તેણે રક્ષણ કરયું તેથી ત્રીસ હજાર બંડખોરો આ જુવાન સુલ્તાનના મ્હેલને ઘેરી રહ્યા. આ વેળાએ તેના કેટલાક સલાહ-કારોએ એવી સલાહ આપી કે ગમે તો આપણે આ કિલ્લામાં સંતાઈ રહેવું અથવા તો ખજાનો લઈને સટકી જવું. પણ **મહમૂદ (બીજો)** તો કોઈ જૂદા જ સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડાવી નંખાવ્યા, અને પચ્છવાડે તીરનો ભાથો બાંધીને અને હાથમાં કમાન લઈને ન્હાનકડો સુલ્તાન બહાદૂરીથી બ્હાર નીકળી પડ્યો. તેની આગળ ડંકો થવા લાગ્યો, અને રાજમાર્ગમાં પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે થઈને તેણે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું, એટલે, તેના રાજભક્ત ઉમરાવો હતા તેઓને તેના વાવટા પચ્છવાડે વિટળાઈ વળવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ત્યાર પછી, ધીરજ અને ચતુરાઈથી તેણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે, આખું બંડ બેશી ગયું.

તેના રાજ્યના આવા વખાણવા જેવા પ્રારંભ પછી, ત્રીજે વર્ષે **મહમૂદ** ફોજની સરદારી ધારણ કરીને ચડ્યો, અને તેણે **ખાનદેશની** ઉત્તરમાં જઈને, દક્ષિણના **બ્રાહ્મણી શાહને માળવાના** સુલ્તાનના પંજામાંથી ઉગાર્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૬૮ માં **મહંમદ પેગંબરે** તેને સ્વપ્નમાં દેખા દીધી અને સ્વાદિષ્ટ પકવાન્નનું જમણ તેના મુખ આગળ મૂકીને, કાફરો અથવા મૂર્તિ-પૂજકોને જિતી લેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે, **મહમૂદ શાહ સોરઠ** જિતી લેવાને તૈયાર થયો. આગળ **મહંમદ તુઘલુખે** અને તેના પૂર્વજ **અહમદ શાહે** એ દેશ જિતવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે વ્યર્થ ગયો હતો. **મહમૂદે** તો આ ચડાઈને સારૂં ભારે દબદબાભરેલી તૈયારી કરવા માંડી, પાંચ કરોડ મ્હોરોની પેટિયો ભરાવી **ઈજીપ્ત, આર્બસ્તાન,** અને **ખોરાસાનની** રસેલી મૂઠ્યોની અઢારસે તરવારો; તે સાથે **અમદાવાદની** વખણાયલી ત્રણ હજાર

અને આઠસે તરવારો તથા એ જ પ્રમાણે સોને રૂપે રસેલી કટારિયો એકઠી કરી; ઘોડેશ્વારના સરદારના હાથ નીચે આર્બસ્તાન અને તુર્કસ્તાનના બે હજાર ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મહમૂદે ધાર્યું કે મારી સાથે જે યોદ્ધાઓ આવવાના છે તેઓને બદલો આપવાને આ સર્વ ઈનામ કદાપિ ઓછું ગણાશે, માટે તેણે તેઓને કહ્યું કે તમારા શૂરવીરપણાના બદલામાં સોરઠની બધી લૂંટ તમને વ્હેંચી આપવામાં આવશે.

ગિરનાર એંશી માઈલ દૂર રહ્યો ત્યાં સુધી મહમૂદ (બીજો) આવ્યો, એટલે પોતે ત્યાં જઈ પ્હોંચે તેના પ્હેલાં મોહાબિલા કરીને બ્હારની જગ્યા છે તે રોકી લેવાને તેણે પોતાના કાકા તુઘલુખ ખાનને સત્તરસેં માણુસો આપીને મોકલ્યો. તેણે આ ઠેકાણે જે રજપૂતોનો પ્હેરો મૂકવામાં આવેલો હતો તેમના ઉપર છાપો મારીને તેમને કતલ કર્યા. તે સમાચાર સોરઠના રાહના[1] સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તેણે પોતાના ડુંગરી કિલ્લા ઉપરથી નીચે આવીને તુઘલુખ ખાનના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેને તે નસાડી મૂકવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં મહમૂદ શાહ (બીજો) જાતે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો, એટલે તે દિવસના બનાવનો ફેરફાર થઈ ગયો. રાહ સખ્ત ઘાયલ થયો, તેથી તે ન્હાશી ગયો. પાસેનો દેશ મહમૂદે ચોખ્ખો કરી દીધો, અને ઘાસદાણાને માટે ટોળિયો ફરી વળી તે તેની છાવણીને સારૂ પુષ્કળ સામાન લઈ આવી. પછીથી તેણે ઘેરો ઘાલવાની તૈયારી કરી. પણ તેણે ધારી હતી તેના કરતાં વધારે મુસીબતો નડવા માંડી, એટલે પુષ્કળ જવાહીર અને નગદી પોતાના આગળ ભેટ મૂકવાની અને જાતે આવીને શરણ થવાની તેણે રાહને છૂટ આપી. (ઇ. સ. ૧૪૬૭).

આ પ્રમાણે થયું છતાં ગિરનાર ઉપર ફરીને ચડાઈ કરવાનું બ્હાનું મહમૂદ શોધતો હતો, તેવામાં એક કારણ બીજે વર્ષે (ઈ. સ. ૧૪૬૯) તેને મળી આવ્યું, તે એ કે, રાહ મંડલિક રાજચિહ્ન ધારણ કરીને કોઈ દેવાલયમાં ગયો હતો, એવું તેના સાંભળવામાં આવ્યું, માટે તેને શિક્ષા કરવા સારૂ ચાળીસ હજાર ઘોડેશ્વારની ફોજ ગિરનાર ઉપર ચાલી. પણ રાવ મુસલમાનોની સામે થવાને રાજી ન હતો, તથા તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ ન હતી તેથી તેની પાસે માગી એટલે ખંડણી આપી, અને છત્ર વિગેરે રાજચિહ્ન સુલ્તાનની આગળ મૂકી દીધાં. "જેમ માખિયોને ઉડાડી મૂકવામાં "આવે છે ને તે પાછી આવે છે તેમ, શત્રુ પણ ફરીફરીને આવે છે," એવું

---

૧ જૂઓ રાસમાળાપૂર્ણિકા.

શૂરવીર પૃથ્વીરાજનું કહેવું સોરઠના રાહને પણ ખરેખરૂં લાગુ પડ્યું. કેમકે, એજ વર્ષની આખેરિયે મહમૂદે જાતે સોરઠ ઉપર ફરીને ચડાઈ કરી. તેને રાહે કહ્યું કે, મારી પ્રજાને લડાઈના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરો તો મારી પાસેથી જેટલું નીકળે એટલું ધન તમને આપી દઉં; પણ મહમૂદે (બીજાએ) ઉત્તર આપ્યું કે, "નાસ્તિક થવું તેના કરતાં વધારે વાંક બીજો એકે નથી, અને "જો તમે શાન્તિની ઇચ્છા રાખતા હો તો, ખુદા એક છે એમ માન્ય કરો." રાહે કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ, પણ જૂનાગઢના કિલ્લામાં પોતે સંતાઈ પેઠો. એટલે, મહમૂદે તેની પછવાડે ઘેરો ઘાલ્યો. રાહે વિચાર કર્યો કે આપણાથી અહિં પણ રહી શકાશે નહિ, તેથી, તે ગિરનારના ઉપરકોટમાં જતો રહ્યો; પણ તેના કિલ્લેદારો ભૂખે મરવાથી શરણ થયા. અને રાહના દુ:ખનો પાર આવ્યો નહિ એટલે તે કિલ્લો છોડીને શરણ થયો અને સુલ્તાનની આગળ કુંચિયો મૂકી દીધી; અને મહમૂદે કલમો પઢાવ્યો તે પ્રમાણે પઢીને મુસલમાની ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. (ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૩) મિરાતે સિકંદરીનો કર્ત્તા કહે છે કે, પાદશાહના કહેવાથી તે મુસલમાન થયો નથી પરંતુ પીરનો દાખલો લઇને, તેની ખરાબી થયા પછી તે થયો છે. તે ગ્રન્થકર્ત્તા કહે છે કે, "મંડલિક "રાજાને કેદ કરીને અમદાવાદ મોકલ્યો. એક દિવસે રસુલાબાદ શાહ આલ- "મનો મેળો જતો હતો ત્યારે રાહે પૂછ્યું કે શાહ આલમ કોણ છે, અને "તે કોની સેવા કરે છે? ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યું કે એ પીર "કોઇનું ધણીપણું માન્ય કરતો નથી, પણ સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરનું ધણીપણું "માન્ય કરે છે. આવું ઉત્તર સાંભળીને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેની પાસે "જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં તે પીરે તેને મુસલમાન થવાનો બોધ "કર્યો." સોરઠના છેલ્લા રાહને "ખાનજહાન" અથવા "જગતનો ધણી" એવો મુસલમાનોએ ઇલ્કાબ આપ્યો, અને એક મુસલમાની પીરજાદા પ્રમાણે અમદાવાદમાં તેની કબર છે ત્યાં આગળ તેની આખી જીંદગાનીમાં જેઓએ દુ:ખ દીધું હતું તેઓના જ વંશજ તેની[1] (બીજા પીરજાદાઓની પ્રમાણે) આજ સુધી પૂજા કરે છે.

---

૧ રાહ મંડલિક પાસેથી સુલ્તાને રાજ્ય લઈ લીધું, અને પછી તેનો કુંવર ભૂપતસિંહ ઉર્ફે મેલિંગદેવને જાગીરદાર બનાવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૪૭૩ થી ૧૫૦૫ સુધી હતો. તે પછી તેનો કુંવર ખેંગાર પાંચમો ઈ. સ. ૧૫૦૫ થી ૧૫૨૫ સુધી હતો.. પછી તેનો કુંવર નોંઘણ પાંચમો ઈ. સ. ૧૨૨૫ થી ૧૫૫૧ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર શ્રીસિંહ ઈ. સ. ૧૫૫૧ થી ૧૫૮૬ સુધી, અને તે પછી તેનો કુંવર ખેંગાર છઠ્ઠો ઈ. સ. ૧૫૮૬ થી ૧૬૦૮ સુધી હતો. એ ભાગસરે તાલુકદાર થઈ રહ્યો.

મહમૂદ શાહે પોતાની ધારણા પ્રમાણે જિત મેળવ્યા પછી, સૈયદ અને અને બીજા વિદ્વાનોને સોરઠમાં વસાવવા માટે બોલાવ્યા. વળી તેણે ત્યાં એક શહર વસાવ્યું, તે થોડી વારમાં તેના રાજધાની નગર જેવું ઘણું ખરૂં થઈ ગયું, અને તેનું નામ તેણે મુસ્તફાબાદ પાડયું. આ નવા શહરમાં તે એક ઇમારત ચણાવતો હતો તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, કચ્છના રૂહેવાસીયોએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો છે, તેટલા ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૭૨માં તેણે તેઓના ઉપર ચડાઈ કરી,[૧] અને તેમને તાબે કરી લીધા. ત્યાર પછી તરત જ સિંધના જટ અને બલુચી લોકો ઉપર તે ચડ્યો. તે સમયે તે સિંધુ નદી પર્યંત જઈ પ્હોંચ્યો હતો.

નીચે લખેલો ભાટનો આપેલો વૃત્તાન્ત, અમે જે સમયનું લખતા આવ્યા છીએ તેના વિષે છેઃ—

સારંગજીના વંશના ગોહિલ ભીમજીના હાથમાં લાઠી અને અઠીલાં હતાં. તેને ત્રણ કુંવરો હતા, અને એક કુંવરી હતી, તે સોરઠના રાહને દીધી હતી; માટે એ સંબંધને લીધે, તેનાં કુટુંબી સર્વે ઘણાં ખરાં જૂનેગઢ રૂહેતાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોની સેના, રસ્તે ચાલતાં હિન્દુઓનાં દેવાલયનો નાશ કરતી લાઠી પાસે આવી ત્યારે આખા કુટુંબમાં પુરુષમાં ભીમજી ગોહિલનો ન્હાનો કુંવર હમીરજી માત્ર ઘેર હતો. તેના સાંભળવામાં આવી નઠારી વાત આવી ત્યારે તે પોતાની ભાભીને કહેવા લાગ્યો કે, 'મુસલમાનોની સેના "સોમનાથનો નાશ કરવાને મનસુબે ચાલી આવે છે; પણ ક્ષત્રિયનું બીજ "જો રહ્યું હોય તો, મ્લેચ્છ લોકો, હિન્દુનાં દેવાલય તોડી શકે નહિ." તેની ભાભિયે ઉત્તર આપ્યું કે, "બીજું કોઈ ક્ષત્રિયનું બીજ નથી તો તમે તો "છોકની!" હમીરે આવા શબ્દ સાંભળ્યા એટલે તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. એક પણ શબ્દ તે બોલ્યો નહિ; પણ બસેં માણસને લઈને ચાલ્યો, તે સિહોરની પશ્ચિમમાં, થોડે ગાઉને છેટે, સરોડનો ડુંગર છે ત્યાં તેનો મિત્ર વેગડો ભીલ રૂહેતો હતો ત્યાં ગયો. હમીરે પોતાની વાત વેગડાને કહી; પણ

---

૧ આ ચડાઈ કચ્છના તે સમયના જામ હમીરજિએ કરેલી નથી, તે તો તુરતમાં જ ગાદીપતિ થયા હતા, અને તેમના વિરોધી વાગડમાં સાપર(શપર)ના જામ આબડાજીના પિતાએ હમીરજી ઉપર સંકટ લાવવાના હેતુથી અમદાવાદના પ્રગણામાં લૂંટ કરી હતી. આ વેળાએ સુલ્તાન, ગિરનારના મંડલિક રાહ ઉપર ચડી ગયો હતો.

જામ હમીરજીનો હેતુ સુલ્તાન વિરૂદ્ધ હતો તેથી સલાહસંપ થતાં જામ હમીરજિએ પોતાની શાખની કુંવરી પરણાવી, તેથી મહમૂદ પાછો ફરી ગયો. ર. ઉ.

ભીલ બોલ્યો: "જ્યારે કોઈ મ્હોટા રાજા લડવાને આગળ પડતા નથી ત્યારે "તું શું કરવાને જાય છે? આ મુસલમાન લોકોની સેના ઘણી બળવાન "છે; તારા એકલાથી કાંઈ પાછી ફ્હાડી મૂકાય એમ નથી." હમીર બોલ્યો: "હું તો ત્યાં જઈને લડીને મરીશ; પણ એક વાતનો મારા મનમાં ઘણો "ખેદ થાય છે, તે એ કે, હું હજી સુધી પરણ્યો નથી."[1] આ ઉપરથી વેગડા ભીલે પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લઈને પોતાની મ્હોટી પુત્રી તેને વ્હેરે પરણાવી. હમીર ત્યાં એક રાત્રિ રહ્યો ને તેની સ્ત્રિયે ગર્ભ ધારણ કર્યો. તેના વંશના હાલ સુધી દીવ પ્રગણામાં નાઘેરમાં છે, તે ગોહિલ કોળી ક્હેવાય છે.

વેગડા ભીલે ત્રણસેં કામઠાવાળા ભીલ એકઠા કર્યા, અને હમીર તથા તેનાં બસેં માણસોના ભેગો સોમનાથનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યો,[2] ખરે-ખરી લડાઈ જામી, ત્યારે વેગડો જે કિલ્લાની બ્હાર રહીને લડતો હતો તેને હમીરે બારિયેથી અંદર બોલાવ્યો, પણ ભીલે ઉત્તર આપ્યું કે, "મારૂં નામ "વેગડો (લાંબાં શીંગડાંવાળો બળદ) છે, તે હું બારીમાં શું કરવાને પેસું?" પછી જેને જેમ ફાવ્યું તેમ, વેગડો પડ્યો ત્યાં સુધી લડ્યા.

સોરઠો—વેગડ વડ ઝુંઝાર, ગઢ બારિયે ગયો નહિ;
શિંગ સમારણ હાર, અંબર[3] લગી અડાવિયાં. ૧

પછી તે લડાઈમાં હમીર પણ તરત જ મરાયો;

સોરઠા—વેહેલો આવે વીર, સખાતે સામૈયા તણી
હીલોલવા હમીર, ભાલા અણિયે ભીમાઉત. ૨
પાટણ[4] આવ્યાં પૂર, ખળહળતા ખાંડા તણાં
સેલે માંહી શૂર, ભેંસાયણસો ભીમાઉત. ૩
વેળ્ય તાહરી વીર, આવી ઉવાટી નહિ;
હાકમ તણી હમીર, ભેખડ હતી [5]ભીમાઉત ૪

---

૧ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પુત્ર વિના પિતાની મુક્તિ થતી નથી, અને સ્વર્ગ પણ તેને મળતું નથી.

૨ સુલ્તાન મહમૂદ બેગડે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૯૦માં કરી. ર. ઉ.

૩ વેગડ વડો લડવૈયો ગઢબારિયે ગયો નહિ, પણ આકાશ લગી તેનાં શીંગડાં તેણે અડાવી દીધાં.

૪ શિવ પટ્ટણમાં ખખડતાં શસ્ત્રોનું પૂર આવ્યું; તેમાં ઉધમાતા પાડાની પેઠે ભીમ ગોહિલનો પુત્ર શૂરવીર સેલ કરવા લાગ્યો.

૫ ઓ વીર! ભીમના પુત્ર હમીર તારી વેળ આવીને પાછી વળી નહિ, શાથી કે હાકેમની ભેખડ આડી હતી.

ચંત[1] ચલણુ તે વાય, અંગ જે અણુસારો થયો;
ક્રમતોય કુળહેવાય, ભરતો આવે ભીમાઉત. ૫
વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવા થયાં;
આંબો અળગ હમીર, ભાંગ્યો મોરી ભીમાઉત.[2] ૬

એભલ વાળાનો દીકરો ચાંપો જે જૂનાગઢની પાસે જેતપૂરનો રાજા હતો તે પણ એ જ લડાઈમાં મરણ પામીને પછવાડે મુસલમાનોને ત્રાસ ઉપજાવનારૂં નામ કરતો ગયો.[3]

"ઓ! બાદશાહ એ ફૂલ ગયું તેથી નીરાંતે રહીશ નહિ;
"ફૂલની ટોપલીમાંથી ચંપો[4] પાછો એક વાર ફરીને ઉછળશે,
"એભલનો પુત્ર"

એક બીજો ભાટ કહે છે કે મહમૂદ બેગડાના વારામાં, રાણુજી કરીને ગોહિલ ઠાકોર હતો તેના કબજામાં રાણપુર હતું, તે ગોમા અને ભાદર નદીના

૧ મનમાં તો પાછા ફરવાનો વિચાર ઉઠીને શરીરમાં પ્રેરણા થઈ, પણ પોતાના કુળની ટેવથી ક્રમ એટલે ડગલાં ભરતો ગયો. અંગ્રેજીમાં એમ છે કે "તારા શરીરનો આકાર ચાલણીના જેવો થયો તો પણ તારાં પગલાં તારા કુળને ઘટે તેવી રીતે તું આગળ ભરતો ચાલ્યો." આ છે તો સાર્થક અને "ચંત ચાલણી તણા" એવા કોઈ પાઠ ઉપરથી કરયો હશે, પણ તેવો પાઠ ઘણી રીતે બરાબર બેસતો આવતો નથી.

૨ ઓ વીર! ભીમપુત્ર હમીર હવે જીવીને કાંટાવાળાં જંગલ જોવાનાં રહ્યાં, અને તું આંબા રૂપ હતો તે તને માર આવ્યા પછી તું વેગળો જતો રહ્યો. અંગ્રેજીમાં એવો ભાવાર્થ છે કે,—"ઓ વીર! જેઓ પછવાડે જીવતા રહ્યા તેઓએ કાંટાનાં વન જોયાં, કેમકે આંખનું રક્ષણ કરનાર પોપચા રૂપી હમીર પ્રથમ નાશ પામ્યો હતો." આવો અર્થ બેસારી દીધો છે તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવે છે કે આંબો એ શબ્દને બદલે આંખે એવો શબ્દ "બ" ને "ખ"ના હસ્તદોષથી સમજાવામાં આવ્યો હશે. ૯ ર. ઉ.

૩ મહમૂદ ગજનવીની રીત પ્રમાણે ઘણા બલવાન મુસલમાન સરદારોએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરેલી છે. તેમાં અમદાવાદનો સુલ્તાન મહમૂદ બેગડો આ સ્થળ ઉપર લશ્કર મોકલનાર છેલ્લો હતો એમ ગણવામાં આવ્યું છે. "એના સામો લાઠીનો "ગોહિલ ઠાકોર થયો હતો પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું ન હતું. તે મરાયો હતો, અને મહમૂદ "તેની જગ્યા કબજ કરી લેવામાં જય પામ્યો અને તે સમય ત્યાં એક દેવાલય હતું "તે જગ્યાએ તેણે એક મસીદ બાંધી. હોલકરની રાણી અહિલ્યાબાઇયે થોડા દિવસ "ઉપર એક બીજું દેવાલય બંધાવીને મહાદેવની સ્થાપના કરી છે." કર્નલ વાકરના રિપોર્ટ ઉપરથી.

૪ ચંપો એ ચંપાનું ફૂલ અને ચાંપો એભલનો પુત્ર એ બે શબ્દ ઉપર અલંકારમાં કહ્યું છે.

સંગમ ઉપરના કિલ્લામાં રહેતો હતો. એ ઠેકાણે પછવાડેથી અઝિમખાન ઉધેઈની[1] બાંધેલી ઈમારત હવણાં પણ છે. કહે છે કે, મારવાડના રાજાને બે કુંવરિયો હતી, તેમાં એક રાણજી ગોહિલને પરણાવી હતી, અને બીજી પાદશાહને દીધી હતી. એક સમયે પાદશાહની બેગમ અને તેની બ્હેન, રાણજીનાં ઠકુરાણાં પોતાને પિયર ગયાં હતાં, ત્યાં બેગમે પોતાની બ્હેનને ભેગાં જમવા બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે ગોહિલની રાણી બોલી કે, "તમે પાદશાહ વ્હેરે પરણ્યાં છો, અને મારા સ્વામી પાદશાહના પટાવત "છે તેથી તમારા ભેગાં જમવા બેસવા જેટલી મારી યોગ્યતા નથી." આ પ્રમાણે તેણિયે બીજાં કેટલાંક બ્હાનાં બતાવ્યાં પણ તેની મ્હોટી બ્હેને હઠ પકડીને ઘણો આગ્રહ કરવા માંડ્યો ત્યારે તેની ન્હાની બ્હેને તેની ક્ષમા માગીને ખરેખરૂં કારણ કહી દીધું કે,—"તમે મુસલમાન વ્હેરે પરણ્યાં છો "તેથી હું તમારા ભેગી જમવા બેસું તો વટલું." આ વાત સાંભળીને બેગમને રીસ ચડી અને મનમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે, ગમે તેમ કરીને એને અમદાવાદ બોલાવીને મારા ભેગી જમાડવી.

પછી બેગમ પોતાના રાજધાની નગરમાં પાછી ગઈ તેવામાં રાણજી ગોહિલ કાંઈ સરકારી કામ સારૂ ત્યાં ગયા. બેગમે પાદશાહને સર્વ વાત કહીને કહી રાખ્યું હતું કે, ગમે તેમ કરીને પણ મારી બ્હેન અહિં આવે તેમ કરવું. આ સમયે રાણજીએ પોતાના ઢોલિયાના એક ચાકરને વાંકમાં આવ્યાથી કહાડી મૂકયો હતો. તેને બેગમે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો અને કહ્યું કે તું જઈને ઠકરાણાંને અહિં તેડી લાવ. ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે રાણજીના કાગળ વિના તે અહિં આવે નહિ, પણ કદાચ જો તેની કાંઈ નિશાની દેખે તો આવે ખરાં. બેગમે આ વાત પાદશાહને કહી. તે ઉપરથી પાદશાહે રાણજી પાસેથી એક દિવસે તેની તરવાર જોવા સારૂ માગી લીધી, બીજે દિવસે કટાર માગી લીધો, અને ત્રીજે દિવસે હાથનું માદળિયું માગી લીધું. પછી ત્રણે વાનાં ચાકરને આપીને રવાના કર્યો. ચાકર રાણપુર ગયો અને ઠકરાણાંને કહેવા લાગ્યો કે, "હું તમારા ઢોલિયાનો ચાકર છું તે તમે જાણો છો;

---

૧ મુસલમાન સરકારનો અઝિમખાન ધાઝી સરદાર હતો. તેણે રાણપુરનો સુંદર કોટ બાંધ્યો, તે વિના (સન ૧૬૩૦ માં) અમદાવાદમાં મદરેસાને માટે એક ઇમારત બાંધી હતી (ત્યાર પછી તેને કેદખાનાની જગ્યા ઠરાવીને તેનું કદ હલકું પાડી નાંખ્યું છે.) અને બીજી એટલી બધી ઈમારતો તેણે બાંધી કે તેથી તેનું ઉધેઈ એવું ઉપનામ લોકોમાં પ્રસર્યું, કેમકે ઉધેઈ પોતાના ઉપર ઘર બાંધ્યા વિના રહેતી નથી એવી તેની રીતિ છે તેને મળતી તેની રીતિ હતી.

"અને રાણજિયે મને તમને તેડવા સારૂ મોકલ્યો છે, તેની નિશાનીને વાસ્તે "આ ત્રણ વાનાં આપ્યાં છે. જો તમે રાણજીની આજ્ઞા લોપશો તો તે તમારો "ત્યાગ કરશે. વાસ્તે તમારે વ્હેલાં પધારવું જોઈએ." આ વાત સાંભળીને ઠકરાણાંએ પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને ચાકરની સાથે ચાલી. તે જ્યારે અમદાવાદની પાસે આવી પ્હોંચી ત્યારે રસ્તામાં રાણજીનાં માણસ સામાં મળ્યાં તેઓએ રથ ઓળખ્યો એટલે તેની પાસે ગયાં. તે ઉપરથી પેલો ફ્હાડી મૂકેલો ચાકર ન્હાશી ગયો. પેલા માણસ ઠકરાણાંને રાણજીને ઉતારે લઈ ગયા. ત્યાં રાણજિયે પૂછ્યું કે તમારે શા કારણ સારૂ આવવું પડ્યું ત્યારે તે બોલી કે હું તો તમારા તેડાવ્યાથી આવી છું. જૂઓ આ તમારી નિશાનિયો. રાણજિયે જાણ્યું કે આમાં કાંઈ કપટ થયું.

પછીથી પાદશાહે રાણજીને ક્હેવરાવ્યું કે, "તમારાં ઠકરાણાંને અહિં "મળવા સારૂ મોકલો, જો પાંશરે પાંશરા મોકલશો નહિ તો હું જબરાઈથી "આણીશ." રાણજી ગોહિલે ના કહી તે ઉપરથી લડાઈ થઈ. પણ રાણજિયે જાણ્યું કે હવે સામા થવામાં કાંઈ માલ નથી માટે કાંઇક યુક્તિ રચવી. આમ ધારીને તેણે એક ચારણની દીકરીને ઠકરાણાંનો વેષ પ્હેરાવીને પાદશાહને ઘેર મોકલી અને પોતાની સ્ત્રી હેમક્ષેમ ઘેર પાછી લઈ આવ્યો.

ચારણની દીકરી કાંઈ સાધારણ સ્ત્રી ન હતી, પણ ખરૂં જોતાં શક્તિ હતી. તે ઉમેટાના દુદા ચારણની દીકરી થતી હતી. એક વાર રાણજી તેણી મગ ખંડણી ઉઘરાવવાને ચઢ્યો હતો ત્યારે તેનું પરાક્રમ તેના જાણવામાં આવ્યું હતું. તે એવી રીતે કે વા વર્ષાદનું તોફાન થવાથી રાણજી પોતાના અશ્વારોથી વિખૂટો પડી ગયો, અને ફરતો ફરતો ઉમેટે આવી પ્હોંચ્યો, ત્યારે તેને તરસ લાગી; એટલે પાસે એક છોકરી દીઠી તેની પાસે પાણી માગ્યું, એટલે તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેણે લાંબો હાથ કરીને પાણી આપ્યું તે રાણજીને ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં પાણી પ્હોંચ્યું. આ ચમત્કાર જોઈને રાણજી ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને તેની પ્રદક્ષિણા કરીને તેને લાંબો થઈને પગે લાગ્યો. એટલે તે છોકરીનું નામ રાજબાઈ હતું તે પ્રસન્ન થઈને બોલી કે "વરદાન "માગ્ય." ત્યારે તેણે કહ્યું: "મારે સંકટની વેળા આવશે ત્યારે હું તમને "મારી ઓથે બોલાવીશ." તેણે તે વાત માન્ય કરી. અને ઉપર પ્રમાણે અમદાવાદમાં રાણજી સંકટમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તેનું સ્મરણ કર્યું તે ઉપરથી તે ત્યાં આવી. રાણજી જ્યારે રાણપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કિલ્લામાં રાજબાઈનું સ્થાનક કરાવીને તેમાં તેની મૂર્ત્તિ બેસારી અને તેને પોતાની કુળદેવી કરીને સ્થાપી.

ઉપર પ્રમાણે બનાવ બની રહ્યા પછી, એક ઘરડી મુસલમાન ડોશી અને તેનો દીકરો મક્કે યાત્રા કરવા સારૂ જતાં હતાં, તેમણે રાણપુરમાં રાતવાસો કર્યો. મળસકું થતાં વેંત જ છોકરાએ પોતાના સદાના નિયમ પ્રમાણે બાંગ પોકારવા માંડી. તે સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ જઇને ગોહિલને કહ્યું: "આ મુસલમાને એવા યોગે બાંગ દીધી છે કે, આ ઠેકાણે મ્લેચ્છનું "રાજ્ય થાય." આવી વાત સાંભળીને ગોહિલને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે ડોશીને તથા દીકરાને પકડી મંગાવીને ધમકી દીધી કે, તમે મારે દરવાજે બાંગ દીધી જ કેમ ? ડોશિયે ક્ષમા માગી કે, અમારા મનમાં કાંઈ કપટ નથી, પણ તેથી રાણજીનું મન માન્યું નહિ, અને તેણે તેના દીકરાને પોતાની તરવારના ઘાથી કાપી નાંખ્યો. તે ઉપરથી ઘરડી ડોશિયે અમદાવાદ જઇને સુલ્તાનને ફરિયાદ કરી. અને જે બન્યું હતું તે મહમૂદ બેગડાએ પોતાના સર્વ ઉમરાવોને કહી સંભળાવ્યું, પણ કોઇયે ગોહિલ સામે લડવાને હામ બકી નહિ. છેવટે પાદશાહનો ભાણેજ ભંડેરી ખાન તે જ દિવસે પરણ્યો હતો તેમ છતાં રાણપુર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એટલે સુલ્તાને તથા બીજા અમીરોએ તેને ના પાડી, પણ તેણે માન્યું નહિ ને કહ્યું કે, હું અલ્લાની ખાતર લડીશ. તે ફોજ લઈને ધંધુકા સુધી ગયો. ત્યાં રાણજી ગોહિલ સામો જઈ પ્હોંચ્યો અને ખરેખરી લડાઈ જામી. મારામારી ઘણી વાર સુધી ચાલી, અને રાણજી પાછો હઠતો હઠતો રાણપુરના દરવાજા સુધી આવ્યો. તેણે પોતાનાં ઠકરાંણાંને ક્હેવરાવ્યું કે મારૂં છત્ર તમારી નજરે પડતું બંધ થાય ત્યારે તમે તમારો જીવ ક્હાડી નાંખજો કે મુસલમાનોના હાથમાં પડો નહિ. પણ લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં છત્ર ધરનારને તરસ લાગી, એટલે પાણી પીવાને તેણે છત્ર નીચે મૂક્યું. તે ઉપરથી રાણિયોએ જાણ્યું કે આપણા સ્વામી પડ્યા, એટલે કિલ્લામાં કૂવો હતો તેમાં સર્વે પડીને મરણ પામી. આ કેર ગુજર્યા પછી પણ રાણજિયે લડવાનું જારી રાખ્યું હતું તથાપિ આખરે તે રાણપુરના દરવાજા આગળ પડ્યો, અને મુસલમાનોએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો, પણ તેના પ્હેલાં તેઓનો બ્હાદુર સરદાર ભંડેરી ખાન માર્યો ગયો હતો. ત્યાર પછી મહમૂદ બેગડાએ રાણપુર, મૂળીના હાલાજી પરમારને આપ્યું હતું, તે હાલાજી રાણજીનો ભાણેજ થતો હતો.

હાલાજીની વાત નીચે પ્રમાણે છે:—જટ મ્હોટેરો તે સમયે સિંધમાં ર્‌હેતો હતો, તેને ઘણી રૂપવંતી દીકરી હતી, તેનું નામ સુમરીબાઈ હતું, તેને બલાત્કારથી બાદશાહે પોતાના જનાનખાનામાં આણવાનો પ્રયત્ન

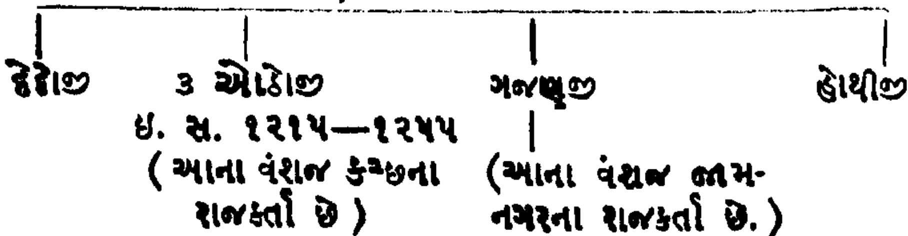
કર્યો. તેટલા માટે સત્તરસેં જટ લોકો સિંધમાંથી ન્હાશીને મૂળી ગામ આવ્યા. તે વેળાએ સોડા પરમારના વંશના બે ભાઈના હાથમાં મૂળી હતી. તેમાં એકનું નામ લખધીરજી હતું અને બીજાનું નામ હાલોજી હતું. જટ લોકોએ કહ્યું કે, સિંધનો પાદશાહ નક્કી અમારી પછવાડે લશ્કર મોકલશે, માટે જો તમે અમારૂં રક્ષણ કરી શકો એમ હોય તો અહિં રહિયે, નહિ-કર અમે આગળ જઇશું. પરમારોએ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે, જ્યાં સુધી અમારા ધડ ઉપર માથું હશે ત્યાં સુધી અમે તમને હરકત થવા દઇશું નહિ. આ ઉપરથી જટ લોકો મૂળીમાં રહ્યા.

પછી તરત જ સિંધના પાદશાહનું લશ્કર આવ્યું, અને તે ઘણું બળવાન હતું તેથી પરમારોએ જાણ્યું કે, આપણા ગામને કોટ નથી, માટે તેમના સામો ટકાવ કરવાને આપણને ઘણું કઠિન પડશે. આવું વિચારીને મૂળીની પશ્ચિમમાં પંદર ગાઉ ઉપર માંડવનો ડુંગર છે તેની ઝાડીમાં જઈ રહ્યા. પાદશાહનું લશ્કર તેમની પછવાડે ત્યાં ગયું અને ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી. છેવટે પરમારનો એક હજામ ફૂટ્યો તે શત્રુને જઈ મળ્યો, અને માત્ર એક જ કૂવામાંથી પરમારોને પાણી પૂરૂં પડતું હતું તે કૂવો તેણે બતાવી દીધો. મુસલમાનોએ એક ગાયનું માથું કાપીને કૂવામાં નાંખ્યું. તેથી પરમારોને હવે સલાહ કરવાની અગત્ય પડી, એટલે તેઓએ જટની દીકરીને નસાડી મૂકાવી, અને લખધીરજિયે પોતાના ન્હાના ભાઈ હાલાજીને ઓળમાં મૂકયા. પેલી કન્યા ન્હાશીને વણોદ ગઈ, અને ત્યાં જીવતી ડટાઈ, તેના ઉપર દેવડી હજી સુધી જોવામાં આવે છે.

લખધીરજિયે જઈને ગૂજરાતના સુલ્તાનનો આશ્રય માગ્યો, તે ઉપરથી અમદાવાદથી લશ્કર નીકળ્યું.[1] ભૂજ દેશમાં લડાઈ ચાલી તેમાં સિંધિયો હાર્યા અને હાલાજીને મૂકાવીને રાજધાનીમાં લાવ્યા.

---

૧ આ વખતે કચ્છની ગાદિયે નીચેની વંશાવળીના દશમા રાજા-જામ હમીરજી હતા. તેની રાજધાની હબાયમાં હતી અને ભૂજ તે પછી વસ્યું.

હાલોજી પરમાર મુસલમાન ધર્મમાં ગયો તે ઉપરથી મહમૂદ બેગડાએ કેટલાંક પ્રગણામાં પસાયતાં આપ્યાં તે લેવાની તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે મારા કુટુંબિયોના જાણવામાં નથી કે મારી કેવી સ્થિતિ થઈ છે, માટે રાણપુર શહર જે ઉજ્જડ થઈ ગયું છે અને જે મારા મામા રાણજી ગોહિલના તાબામાં હતું, તથા પાદશાહે ખેડાવીને તેની સીમ માંહ મીઠું વવરાવ્યું છે તે આપો. પાદશાહે રાણપુર તેને સોંપ્યું, ત્યારે હાલાજિયે તામ્રપટ ઉપર લેખ કરી આપવાનું કહ્યું, પણ પાદશાહે કહ્યું કે, તમે મુસલમાન થયા છો તે કંઈ વીસરી જવાય એવું નથી, માટે લેખની કશી અગત્ય નથી.

લખધીરજી પરમાર તો પોતાના જ ધર્મમાં રહ્યા અને તેના પૂર્વજોએ મૂળીની જાગીર મેળવી લીધી. તેનું મરણ કેવા પ્રકારે થયું તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાય છે:—

સાણંદના ઠાકોરે એક ચારણને રાણીસર ગામ પસાયતું આપેલું તેના વંશમાં ગઢવી રળિયો નામે થયો, તે બુદ્ધિવાળો અને ખરેખરો મશ્કરો હતો. તે વેળાએ દેશમાં લુટફાટ બહુ ચાલતી હતી, પણ ચારણનું ગામ

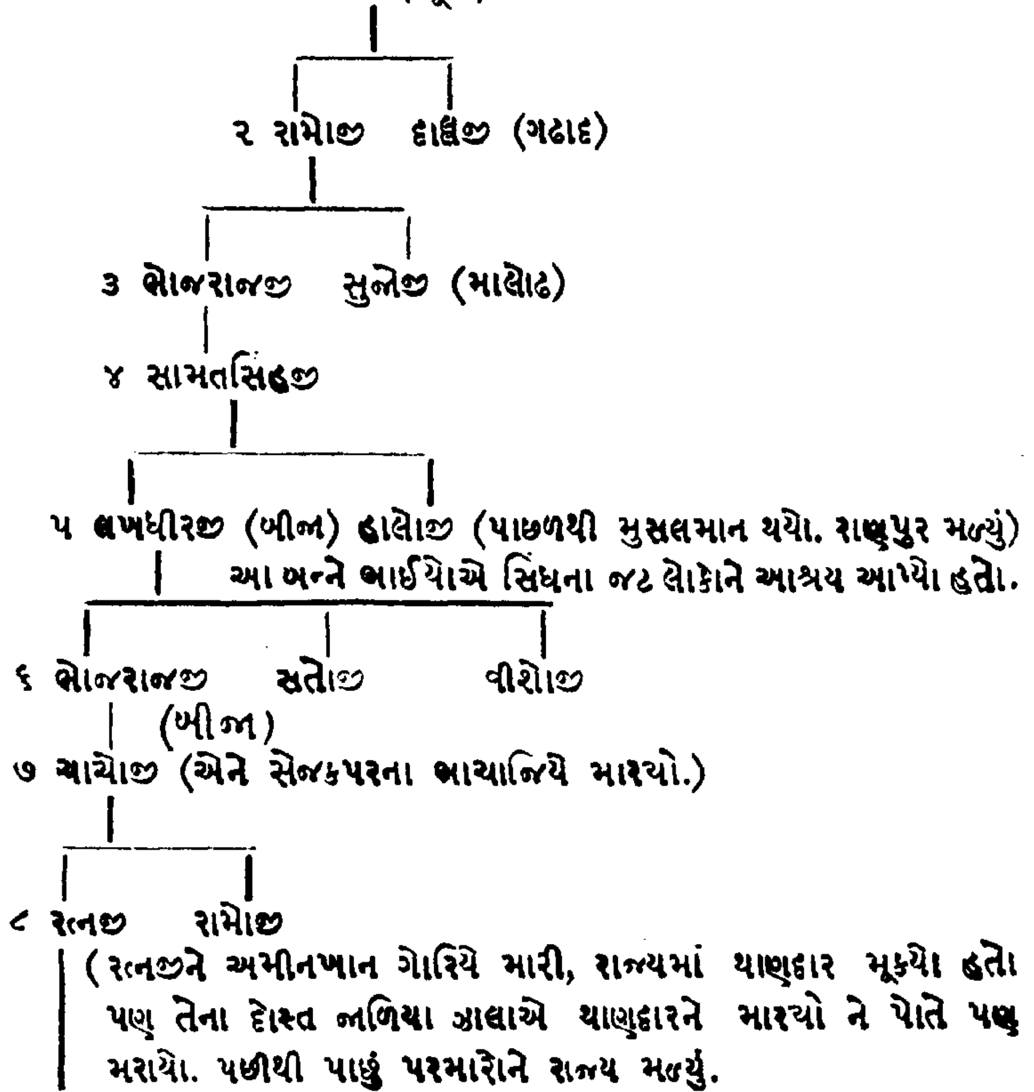
૪ ગાહોજી	હાલોજી
ઇ. સ. ૧૨૫૫–૧૨૮૫	
૫ વેહેણજી	રાયધણજી
ઇ. સ. ૧૨૮૫–૧૩૨૧	
૬ મૂળવોજી	કુબેરજી
ઇ. સ. ૧૩૨૧–૧૩૪૭	
૭ કાંયોજી	હરધોળજી
ઇ. સ. ૧૩૪૭–૧૪૧૪	
૮ આમરજી	હરપાળજી
ઇ. સ. ૧૪૧૪–૧૪૨૯	
૯ ભીમજી	ઉન્નડજી
ઇ. સ. ૧૪૨૯–૧૪૭૨	
૧૦ હમીરજી	તમાચીજી
ઇ. સ. ૧૪૭૨–૧૫૦૬	
૧૧ રાવ ખેંગારજી	હરભમજી
ઇ. સ. ૧૫૧૦–૧૫૮૬	
(ભૂજમાં ગાદી સ્થાપી)	હરધોળજી
	લાખોજી

(નવાનગરની ગાદી સ્થાપી) જામ રાવળજી   હરધોળજી (ધ્રોળ)

કોઈ લુંટતું નહિ, તેથી આસપાસનાં ગામોના રહેવાસિયો પોતાની માલમતા સાચવવા માટે ત્યાં મૂકી આવતા. તે વાત બોડી મોગલના જાણવામાં આવી એટલે તે રાણીસર લૂંટવાને આવ્યો. ગામ લૂંટ્યા પછી હલ્લો કરનારાઓ રળિયા ગઢવીને તેના કબીલા સહિત બાંધીને ગામના બીજા લોકો સુદ્ધાંત લઈ ચાલ્યા. પછી પ્હેલે મુકામે રાત રહ્યા, ત્યાં રળિયો અર્ધી રાતે ઉઠીને રડવા કકળવા લાગ્યો. મુસલમાનોએ તેને પૂછ્યું કે તું શું કરવાને રડે છે? તે બોલ્યો, મારે કકળવાનું મ્હોટું કારણ છે, તે તમારા સરદાર વિના હું બીજા કોઈને કહેનાર નથી. બોડી મોગલને તે વાતની જાણ કરવા ઉપરથી તે પિંડે આવ્યો, ત્યારે ગઢવિયે કહ્યું કે મને અને મારા કબીલાને છોડી મૂકો તો તમે માગો એટલી ખંડણી આપું. મોગલે પૂછ્યું કે હવે તે તારો પૈસો ક્યાં રહ્યો હશે? તેણે કહ્યું કે માદળિયામાંથી મને ચિઠ્ઠિ જડી છે તેમાં મારા બાપની ડાટેલી પુંજીની નિશાની લખેલી છે. મોગલે તેની સાથે પાંચસો માણસો મોકલીને કહ્યું કે જો એ એક લાખ રૂપિયા આપે તો એને છોડી મૂકજો. બે ત્રણ મેલાણ કર્યા પછી તેઓ હળવદની પાસે ટીકરના રણ સમીપે આવ્યા, એટલે ગઢવી એક બેટ બતલાવીને બોલ્યો કે, મારૂં ધન પણે ડાટેલું છે, માટે ત્યાં ઘોડાં દોડાવીને આપણે જઈ પ્હોંચિયે. તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો ને તેની પછવાડે બીજાઓએ પણ પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા, તેમને એક કાદવવાળી જગ્યામાં લઈ ગયો, ત્યાં તેઓ સારી રીતે સપડાઈ ગયા એટલે ગઢવી વઢવાણ ભણી નાઠો. તેણે ત્યાં જઈ રાજાને કહ્યું કે, હું રજપૂતોનો ચારણ છું, માટે મારા કબીલાને મોગલો પાસેથી છોડાવો. વઢવાણના રાજાએ કહ્યું કે તું જઈને મૂળીના સોડા પાસેથી આશ્રય લઈ આવ્ય, એટલી વારમાં હું મોગલો સામો જાઉં છું, તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. રળિયો મૂળી ગયો, ને પોતાની વાત કહી, એટલે લખધીરજી પાંચસે પરમારો લઇને ચડ્યો, તે નળકાંઠાની પાસે પનંગસર તલાવ પાસે બોડી મોગલને જઈ મળ્યો. ત્યાં સુધીમાં વઢવાણનો રાજા ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો ન હતો; ત્યાં ભારે લડાઈ થઈ. છેવટે મોગલ પાસે થોડાં માણસ રહ્યાં તેથી તે રાણીસરના બ્રાહ્મણની એક દીકરી પોતાના ઘોડા ઉપર લઈને નાઠો. લગધીરજી પાછળ ધાયો અને અર્ધ ગાઉ જતાં લગભગ આવી પ્હોંચ્યો. મોગલે પાછું મ્હોં કરીને જોયું તો લખધીરજીને એકલો દીઠો, એટલે પાછો ઘોડો ફેરવીને તેની ઉપર ઘા કર્યો પણ તે ખાલી ગયો; લખધીરજિયે પણ પોતાના શત્રુ ઉપર ઘા કર્યો તે પણ ખાલી ગયો; બંનેના ઘોડા ભડકીને ઝાડ થયા એટલે બંને

નીચે પડ્યા, અને ઉઠીને બાથંબાથા કરવા લાગ્યા. પ્રથમ લખધીરજી નીચે પડ્યો પણ પેલી બ્રાહ્મણની દીકરિયે તેને આશ્રય આપ્યો તેથી મોગલને નીચે નાંખ્યો, ને તેણિયે તેને પોતાની કમર સંભાળવાનું કહ્યું, એટલે લખધીરજિયે કમરમાંથી કટાર ફહાડીને મોગલને માર્યો. તે મોગલે તે જ ક્ષણે પોતાની કમરમાંથી છરો ફહાડીને તેના પેટમાં ખોશ્યો. તેથી બન્ને મરણ પામ્યા. લખધીરજીના માણસોએ મોગલની છાવણી લૂંટીને પોતાના ઠાકોરની લાશ ખોળી ફહાડીને દાહ દીધો, તથા તે જગ્યાએ એક પાળિયો ઉભો કર્યો, ને બ્રાહ્મણીને રાણીસરમાં તેના બાપને સોંપી.

મૂળીના [1]પરમાર આજ સુધી તેમની હિમ્મતને લીધે પ્રખ્યાત છે.

અને જટ લોકોનું રક્ષણ કરયું હતું, તેથી તે લોકો તેના સંભારણામાં ઘણું આદરમાન રાખે છે. લખધીરજી અને હાલાજીનો ન્હાનો ભાઈ પોતાના વચેટ ભાઈનું જોઈને મુસલમાન થયો; તેને બોટાદનાં ચોવીસ ગામ મળ્યાં. તે તેના વંશમાં ઘણી પેઢી સુધી રહ્યાં. પછીથી તેઓ ધોળકાના તાલુકદારને નામે ગૂજરાતમાં ઓળખાવા લાગ્યા.

---

૧૪ કલ્યાણસિંહજી

૧૫ સુંજોજી

૧૬ રતનજી (ત્રીજા)

૧૭ કલ્યાણજીસિંહજી (બીજા) ઉરફે બાપજી

૧૮ રામોબા (ઇ. સ. ૧૮૦૭–૮માં કર્નલ વૉકરનો કાઠિયાવાડમાં ખંડણી સંબંધી તપાસ ચાલતો હતો.)

૧૯ વખતસિંહજી　　૨૦ સુરતાનજી

મૂળીના તાબામાં ૧૩૪ ચોરસ માઇલ જમીન, ૧૯ ગામ, આશરે વીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પચાશ હજાર રૂપિયાની થાય છે. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને જોરતલબી મળી કુલ રૂા. ૯,૩૫૪ આપે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહમૂદ બેગડો. (ચાલુ)

મહમૂદ સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને પાછો આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જગત (દ્વારકા) અને બેટના ચાંચવા નાયકો ઉપર ચડાઈ કરી; તે કરવાનું કારણ એમ બન્યું કે, એક ધર્મી માણસ (મૌલાના મહંમદ સમરકંદી) બહુ ભણેલો ફિલસુફ હતો તે વ્હાણમાં બેશીને તેને દેશ ઓર્મેઝ જતો હતો. તે વ્હાણને ચાંચવાઓએ જગતના બંદરમાં વાળી આણ્યું, "અને કાળા મનના બ્રાહ્મણોએ ખોટી સલાહ આપી તે ઉપરથી કાફરોએ" ત્યાં તેને લૂંટી લીધો. મુસલમાનોએ અતિ સંકટ સહન કરીને જગત અને બેટનો કબજો કરી લીધો, અને રજપૂતોનો સરદાર રાજા ભીમ હતો તેને કેદ કરી લીધો, ત્યાર પછી, પેલા ફિલસુફની ઉશ્કેરણીથી તેને અમદાવાદ શહરની આસપાસ તણાતો ઘસડાવીને ઠેર કર્યો કે, તેનો દાખલો જોઇને બીજા કોઈ એવી ચાલ ચલાવે નહિ.[1]

આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ, મહમૂદને પદભ્રષ્ટ કરવાના, અને તેના શાહજાદા મુઝફ્ફરને ગાદી ઉપર બેસારવાના ઇરાદાથી મુસલમાન ઉમરાવો માંહેથી એક ટોળી ઉભી થઈ.[2] ચાંપાનેરના ગઢ ઉપર ચડાઈ કરીને

---

૧ સુલતાને દ્વારિકાનું મંદિર તોડી મસ્જીદ બનાવવાના કામમાં ફોજ રોકી. ત્રણ ચાર માસની રોકાણ થઈ, તેટલામાં, બેટ ઉપર ચડી જવાને વ્હાણો તૈયાર કરાવ્યાં. રાજા ભીમે બાવીસ વેળા જંગ મચાવ્યો. છેવટે મહમૂદ બેટમાં ઉતર્યો ને ઘણા રજપૂતોને કતલ કર્યા. ભીમ ન્હાની હોડીમાં બેશીને ભાગતાં પકડાઈ ગયો.

૨ મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર થયેલો જોઈને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા રહેવા માટે પોતે મુસ્તફાબાદ(જૂનાગઢ)માં રહેઠાણ રાખ્યું અને રાજ્યના વિભાગ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ્યા,—

બેટ અને દ્વારકાં ફર્હતુલમુલ્કને સોંપ્યું; સોનગઢ ઈમાદુલમુલ્કને સ્વાધીન કર્યું; ગોધરા કિવામુલમુલ્કના તાબામાં કર્યું; અમદાવાદ ખુદાવંદ ખાનના હાથમાં રાખ્યું.

આ ચાર સરદારોમાંથી ખુદાવંદ ખાન હતો તે સુલ્તાનના શાહજાદા મુઝફ્ફરનો ઉસ્તાદ હતો. તેણે રાયરાયાન અને બીજા સરદારોની સાથે મળી જઇને રમઝાન મહિનાની ઈદને દિવસે ગોઠવણ કરવા ઇમાદુલમુલ્કને પણ બોલાવ્યો. તેણે પોતાની ફોજ અમદાવાદમાં આણી, પણ શાહજાદાને ગાદિયે બેસારવાનું બન્યું નહિ. છેવટે કૈસર ખાન કરીને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી હતો, તેણે છાની રીતે સુલ્તાનને બધું જાહેર કરી દીધું, એટલે, તે લાગલો જ ગોઘે ગયો અને ત્યાંથી વ્હાણમાં બેશીને ખંભાત આવ્યો. દગો કરનારામાંથી ત્યાં તેને માન આપવા મુઝફ્ફર સહિત આવી પ્હોંચ્યા

તેના ઉમરાવોને કામે લગાડી દેવા વિષેની પાદશાહને આજ વેળાએ સલાહ આપવામાં આવી. પણ ટોળીવાળા તેમના દુષ્ટ કામમાં ફળદ્રુપ થાય એવું રહ્યું નહિ, તેથી કરવા ધારેલી ચડાઈ કેટલાંક વર્ષો સુધી મુલતવી રહી, તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૨ માં કરવાને તૈયાર થયો; પણ આ વેળાએ સુરતની દક્ષિણના વલસાડના ચાંચવાઓનું બળ દરિયામાં એટલું બધું વધી પડયું હતું કે તેઓ વ્યાપારને ખલેલ પ્હોંચાડતા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના તરફથી હલ્લો થવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ હતી, માટે મહમૂદનું લક્ષ તેમના ઉપર દોડયું. તે એક દરિયાઈ નાખુદા થતો; ખંભાત આગળ તેણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, અને કમાનવાળા, બંદુકોવાળા અને તોપવાળા સહિતની ફોજ વ્હાણોમાં ચડાવીને ચાલ્યો; પછી શત્રુઓને નસાડતાં તેમની સાથે કેટલીક ઘડી સુધી ઝપાઝપી થઈ; તેમાં તેણે ચાંચવાઓનાં કેટલાંક વ્હાણ પકડી લીધાં. ત્યાર પછી, એ જ વર્ષની છેક આખેરિયે તેણે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી, તે વિષે અહિં લખવા માંડિયે તે પ્હેલાં ઈડર સંબંધી આ ઠેકાણે થોડુંક લખવાની અગત્ય છે.

નારણદાસનો ભાઈ રાવ ભાણ હતો, તેના ઉપર, તેની કુંવરી, મહમૂદના બાપ મહંમદ શાહ વ્હેરે પરણાવવાનો બલાત્કાર થયેલો જણાય છે. મુસલમાની ઇતિહાસકારોએ તેને બીર અથવા વીરરાજા કરીને લખ્યો છે. ઈડરવાડામાં જેભારાની વાવ છે તેમાં એના વિષેનો લેખ છે. તે ઉપરથી તારીખ માલમ પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેના નામમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે તેનો ખુલાસો થાય છે. રાવનાથી અચાનક એક ગાય મરાઈ ગઈ હતી, તેના પાપના નિવારણને અર્થે તેણે એક વાવ બંધાવી હતી, તેમાં લેખ રહેલો છે:—"સંવત્ ૧૫૩૨(ઇ. સ. ૧૪૭૬) ના ફાલ્ગુણ શુદિ ચોથને "સોમવારને દિવસે કામદુર્ગા માતા,—ઓ રામ, શ્રીરામ! પાણી પીવાને "આવી હતી તેને રાજા શ્રી શ્રી ભાણવીરજિયે રામ શરણે પ્હોંચાડી.

ત્યાં પ્હેલી કચેરી થઈ, ત્યારે મહમૂદે કહ્યું કે, મુઝફ્ફર હવે સમજુ થયો છે અને કેટલાક સરદાર મારા કરતાં તેને ગાદિયે બેસાડવાને પસંદ કરે છે તો હું તેમ કરી મક્કે જવાને રાજી છું, પણ ઇમાદુલમુલ્કે તેને અમદાવાદ જવાને અરજ કરી તેથી તેના ભણીનો ભય ન રાખતાં તે અમદાવાદ જવા નીકળ્યો અને કહ્યું કે મને મક્કે જવાની સરદારો કબુલાત આપશે નહિ ત્યાં સુધી હું કશું ખાઈશ નહિ. સરદારો તેનો ભેદ સમજી ગયા અને ઇમાદુલમુલ્કના કહેવાથી બુઢા નિઝામુલમુલ્કે સલાહ આપી કે ચાંપાનેર ઉપર જિત મેળવીને ત્યાંની લૂંટનો પૈસો આવે તે હજ કરવામાં વાપરવો. ઈમાદુલમુલ્કે સુલ્તાન આગળ બધો ભેદ જાહેર કરી દીધો. ર. ઉ.

"એટલા માટે, પાપનું નિવારણ કરવાને અર્થે તેણે સોનાની ગાયનું દાન કર્યું;
"અને આ પાણી પીવાની જગ્યા બંધાવી." * * * ભાટ લોકો કહે છે કે,
"રાવ ભાણુ ગાદિયે બેઠો કે તરત જ, તેણે પોતાના રાજ્યનો સીમાડો નક્કી
"કર્યો. તેણે પ્રથમ તો શિરોઈનું લાસ ગામ મારીને રોહીડા અને પોસીના
"વચ્ચે શેઢાનો ઘોડો બેસાર્યો. ત્યાર પછી, નાઈ નદી ઉપર રાવ જેઠીજીની
"છત્રી છે ત્યાં બીજો શેઢો નક્કી કર્યો; અને તેની પેલી મેર, છપ્પનપાળનો
'દેશ જે આજે ઉદેપુરને તાબે છે તે લીધો. ત્યાંથી થાણા ઉપર ચાલ્યો,
"તે પૂર્વે રાવનું થાણું ક્‌હેવાતું હતું, તે સોમા નદી ઉપર ડુંગરપુરથી સુમારે
"ચાર માઇલને અંતરે છે. ત્યાંથી સોમા નદીને કિનારે કિનારે માલપુર
"અને મગોડી આવીને તે ઈડરના રાજ્યમાં મેળવી દીધાં; તેમ જ કપડવણજ
"અને સાભ્રમતી સુધીનાં બાવન પ્રગણાં પણ મેળવી લીધાં. પછી તારિંગા
"કબજે કરી લઈને સાભ્રમતીને પોતાના રાજ્યની સરહદ કરી દીધી; અને
"ત્યાંથી શિરોઈની હદને ઘોડે શીમાડો મેળવી દીધો." ઉપર પ્રમાણે તેણે
પોતાનો સીમાડો નક્કી કર્યો, તે ઉપરથી આપણા જોવામાં આવે છે કે ઘણો
પ્રાન્ત તેને સ્વાધીન હતો.

અહિયાં જે તારિંગાનું નામ લખવામાં આવ્યું છે, તે જૈનના પ્રસિદ્ધ પવિત્ર ડુંગરો માહેલો એક છે. જો કે તેનામાં શત્રુંજયનો દબદબો અને તલાજાની સુંદરતા નથી, તોય પણ, તે રળિયામણો અને મનોહર છે. કુમારપાળાનું બાંધેલું અજિતનાથનું ચૈત્ય છે તે ડુંગરની હારની વચ્ચે ઉંચી સપાટ ધરતીનો એક મ્હોટો ભાગ છે તે ઉપર આવી રહ્યું છે. પાલીટાણાના પ્રસાદોની પેઠે, જો કે, હવણાંના નવીન ફેરફાર કરનારાઓથી તેને ખામી પ્હોંચી છે, તોય પણ, તે તેમના કરતાં પૂર્વનો પૂજ્ય દેખાવ વધારે રાખી રહ્યું છે. તેની આસપાસ હવણાંનાં બનાવેલાં કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં દેરાસર છે, અને તેમને લગતા નિયમ પ્રમાણે તેની પાસે સ્વચ્છ પાણીના કુંડ છે. ડુંગરા ઉપર દેવી તારણ માતાનું દેવલ આવી રહ્યું છે, તેના ઉપરથી તારિંગા નામ પડેલું છે; અને તે વેણીવચ્છરાજ અને તેની સ્ત્રી જે નાગપુત્રી હતી તેની વેળાથી છે. કુમારપાળે શ્રી અજિતનાથની સ્થાપના કરી તેના પ્હેલાં તે જગ્યાએ કોઈ ઈમારત હતી એમ જણાય છે. ડુંગરાની ચારે મગ ઘાડું જંગલ આવી રૂહેલું છે, તેથી તેમાં સર્વ કોઈને પેસવાને મહા કઠિન છે, અને તેની પાસે ભોમિયો હોતો નથી તેનાથી તો ઘણું કરીને પેસાય એવું છે જ નહિ. તેમાં વિશેષે કરીને ચડાઈ કરવાને શત્રુ આવ્યો હોય તેનાથી તો હામ બકાય એમ છે જ નહિ. સ્હેલાઈથી રક્ષણ થઈ શકે એવા બે માર્ગ છે, ત્યાં થઈને જ્યાં દેરાં છે તે

ચોગાનમાં જવાય છે. જેમ ઈડરમાં છે તે પ્રમાણે મૂળથી જેટલો ભાગ કોટ જેવો રક્ષિત ન હતો તેટલો ભાગ ચણી લેવામાં આવ્યો છે. આસપાસનાં શિખર છે, તેમાંથી ત્રણ ઉપર ધોળી છત્રિયો છે, તે એટલી બધી તેજ મારે છે કે, અજિતનાથના પવિત્ર સ્થાનની જગ્યા થાકી ગયેલા યાત્રાળુને દર્શાવવાને, અને અંધારી ઘોર કન્દરી (ગુફા) અને ઘાડા જંગલમાં દિવસના ફાનસનું કામ સારવાને તે વારે ઘડિયે કામ લાગે છે.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૧ માં **મહમૂદ શાહે**, ગિરનારની પાસેના **મુસ્તફાબાદ** નામના નવા શહરમાં પોતાની ગાદી કરી અને **અમદાવાદમાં** તેની વતી કામ ચલાવવાને **મોહફેજ ખાનનું** પદ આપીને પોતાના **એક** સત્તાવાન્ અધિકારીને ઠરાવ્યો. તેના દીકરા **મલેક ખિઝરે** પાદશાહની ગેરહાજરીમાં હુકમ વિના [1]વાગડ અને **શિરોઈના** ઠાકોર તથા ઈડરના **રાવ ભાણ** ઉપર ચડાઈ કરીને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી.

રાવ ભાણ આ વેળાએ **ચાંપાનેરના રાવળ** સામે લડાઈ કરવામાં ગુંથાયો હતો, તેને તે કેદ કરીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ આવ્યો, અને ૭ મહિના સુધી તેને કેદમાં રાખીને પછી છોડી મૂકયો. આ કજિયો થવાનું કારણ ઘણું નવાઈ જેવું છે. કહે છે કે, **રાવ ભાણ** શરીરે દુબળો અને રંગે કાળો હતો તેથી એક નાટક થતું હતું તેમાં વિદૂષકને **રાવળે રાવ ભાણનો** વેશ લેવરાવીને અને તેની ખાંપણો કહી સંભળાવીને સભાને ખુશી કરી. તે વાત **રાવ ભાણના** જાણવામાં આવી, એટલે તેને ક્રોધ ચઢ્યો. નીચેની કવિતા રાવળની રાણી કહેતી હોય એવી ધારણામાં કરવામાં આવી છે; તે ઉપરથી **રાવ ભાણની** શક્તિનો તેના શત્રુના હૃદયમાં કેવો દાબ બેશી ગયો હશે તે બતાવી આપે છે:—

छपय—जब नेवर संचरुं, बहे हय खरके घुघर;
जब अलंगण अधिक, अंगहर सेवे भू भर;
जब कंकण खलकंत, पेख मन पटा पहारह;
जब कुंडल झलकंत, गणे शत्रु खरा अंगारह;
भडकंत थोहड राव भाणसे, करे वास अवासगर;
कयम रहुं कंथ कामनी कहे, सेज सोहतां रंगभर.

· **રાવ ભાણ** અને તેની રાણિયે ઈડરમાં **ભાણસર** અને **રાણીસર** નામે તલાવો બંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ વડાલી, દધાલિયા અને બીજી જગ્યાઓએ

---

૧ આ વાગડ કચ્છનું નહિ પણ ઈડર નજીકનું જાણવું.

પણ તેનાં બંધાવેલાં તલાવો છે. વળી ભાટ લોકો ખાતરીથી કહે છે કે, **મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરની** જિત કરી તેમાં **રાવ ભાણુ** મુખ્યત્વે કરીને સાહાય્યકારી હતો, અને કદાપિ એ વિષે **મુસલમાન** ઇતિહાસકારોએ કાંઈ લખ્યું નથી, તોય પણ, તેને **રાવળ** સાથે પ્રથમથી કજિયો હતો, એ ઉપરથી ઘણું કરીને શકય લાગે છે કે **શાહ**ની ફોજમાં ઈડરનો **રાવ** પણ સામેલ હશે.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો વનરાજના સાથી **જાંબ** અથવા **ચાંપા**એ સ્થાપ્યો હતો, માટે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ પડેલું છે. વળી તે **પવનગઢ**-(**પાવાગઢ**)ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેની આસપાસ નિરંતર પવનના ઝપાટા લાગ્યાં કરે છે, એ ઉપરથી એ નામ તેને ખરેખરૂં યોગ્ય છે. કાલિકા માતાએ પોતાને મન ગમતું રહેઠાણ ત્યાં કર્યું છે, તેથી પણ તેની પ્રસિદ્ધિ છે. તેનું દેરૂં ડુંગરના શિખર ઉપર છે. અને આ પૂજ્ય પર્વતવાસી માતાની આણ બહુ માનથી તેના ઘણા રજપૂત પટાવતો માને છે. **પવનગઢ** બહુધા નોખો પડી ગયેલો છે, તે **ગૂજરાત**ના પૂર્વ પ્રગણામાં આવેલો છે. તેની કેટલીક બાજુએ ઉભા ખરાબા જોવામાં આવે છે; તેનો ઉભો ચડાવ સર્વ ઠેકાણેથી રક્ષાયલો છે, અને મેદાન ઉપર રહીને જોનારાને કૃત્રિમ કોટ જેવો દેખાય છે. તે અતિ ભયંકર ઉંડાઈની ખાઈનો ઢોળાવ થયેલો એવો જે ખર્ઝ તેનો ખરેખરો સ્વાભાવિક જ બનેલો છે એમ દીસી આવે છે. તેની ઉત્તર ભણીની તલેટીમાં હિન્દુ રાજાઓના નગરનું ખંડેર છે. ત્યાં પડી ગયેલા ઘુંમટ અને ભાંગી ગયેલા મિનારા, વેરાન અને રેતાળ જંગલમાંથી દેખા દઈ એવું સૂચવે છે કે **મુસલમાન**ની રાજધાની તરીકે એ શહર એક વાર **મહમૂદાબાદ** કહેવાતું હતું.

સ્કાટલાણ્ડના **માર** વંશની પેઠે, **ચાંપાનેર**ના હિન્દુ રાજાઓનું મૂળ તેમના પુરાતનપણાને લીધે હાથ લાગતું નથી. ચાંપાનો કિલ્લો **ચોહાણો**ના હાથમાં ક્યારે આવ્યો એ વિષેની કલ્પના કરવી નકામી[1] છે. હિન્દુ-

---

૧ કહે છે કે **ચહુઆણ**ના મૂળ પુરૂષ **અણહલ**ને વસિષ્ઠ મુનિએ **આબુ** ઉપરના અગ્નિકુંડમાંથી પેદા કર્યો. તેના પછીના **અજયપાળે અજમેર** વસાવ્યું ને ત્યાં રાજ્ય-ગાદી કરી. તેના વંશજ **માણકરાયે "સંભરના રાવ"** એવી પદવી ધારણ કરી. એના વંશમાં **વિસલદેવ** પ્રખ્યાત થયો. તેના વખતમાં **રજપૂતો**ની જમીન **મુસલમાનો**એ દબાવવા માંડી, તે પાછી મેળવવા **વિસલદેવ**ના ઉપરીપદે **હિન્દુસ્તાન**ના ઘણા રજપૂત રાજાઓ ભેગા થયા હતા. પણ **ગૂજરાત**નો **સોલંકી** રાજા **ભીમદેવ** પહેલો આવ્યો નહિ. તેથી તેણે **ગૂજરાત**પર ચડાઈ કરી જય મેળવ્યો, ને પોતાને નામે **વિસલનગર (વિસનગર)** વસાવ્યું. એના વંશમાં પ્રખ્યાત **પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ** થયો.

સ્તાનના સર્વ રાજવંશોમાં જે વંશને રણ મધ્યેના શૂરપણાની શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવેલી તે વંશની શાખાના પવનગઢના પવાઈ છે, અને આ ઠેકાણે ખાતરી-પૂર્વક જણાવવું જોઇએ કે, તેવા વંશની શાખા હોવાનું ગણાવાને તેઓ અયોગ્ય છે એમ નથી. રાવળ ગંગાદાસ મહમૂદ શાહની સામે થયો હતો તે વિષે અમે લખ્યું છે. હવણાં અમે જેને વિષે લખિયે છિયે તે એનો કુંવર જયસિંહ છે. ફેરિસ્તા તેને બેનીરાય લખે છે, અને હિન્દુ દંતકથામાં તે ફૂટાઈ (પતાઈ) રાવળને નામે મશહુર છે.

ચાંપાનેરના રાવળે જાણ્યું કે, મહમૂદ ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરે છે, કે તરત જ પ્રથમ તો જુસ્સાથી બ્હાર નીકળી પડ્યો, અને શાહના મુલકમાં આગ સરખી તરવાર ચલાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તો તે જાણે પોતાનાં જ સાહસકર્મથી ભયભીત થઈ ગયો હોય તેમ તેણે શાહની પાસે ક્ષમા માગવાને દૂત મોકલ્યા. તેણે નાશ કર્યો હતો તેથી મહમૂદે કોપાયમાન થઈને કશું પણ સલાહનું ક્હેણ સાંભળ્યું નહિ, અને મુસલમાની ફોજની અગાડી થઈ આવેલા યોદ્ધાઓ ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૩ ના માર્ચ મહિનાની ૧૭ મી તારીખે કાલિકાના ડુંગરની તલેટી આગળ આવી પ્હોંચ્યા. ત્યાર પછી શાહ પણ પિંડે પોતાની આખી ફોજ લઈને ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. રાવળ જય-સિંહે ફરીને પાછું શરણ થવાનું ક્હેણ ક્હાવ્યું, પણ તે તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, એટલે રાવે સાહસિકપણે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રજપૂતોએ ઘેરો ઘાલી બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર નિરંતર હલ્લો કરવાનું જારી રાખ્યું, અને છેવટે તેઓએ એવા બળથી દેખાવ દીધો કે, એક વાર તેઓની સામે લડવાને મહમૂદને ઘેરો ઉઠાવવાની અગત્ય પડી. ઘણું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું તેમાં હિન્દુઓ છેક હઠી ગયા, તો પણ તેઓએ નિયમસર ન્હાસેડુ લીધું. મહમૂદે હવે ફરીને ઘેરો ઘાલ્યો, અને અગર જો કે તે શત્રુને ઘાસદાણો અને ખોરાક

દિલ્હીમાં શાહબુદ્દીન ગોરિયે એ રાજ્યનો નાશ કર્યા પછી, પૃથ્વીરાજના વંશજ ત્યાંથી ન્હાશી માળવામાં ગયા, અને "ગઢ ઘાઘરણ"માં ગાદી સ્થાપી. એ ગાદી સ્થાપનારનું નામ ખેંગારસિંહ હતું. એનો વંશજ ખીચી (ચહુઆણ) હમીર થયો. તેણે અલાઉદ્દીન ખીલજીની સામે "રણ થંભોર"ની લડાઈમાં ઘણી બ્હાદૂરી બતાવી નામ મેળવ્યું. તેના વંશજ પાલનદેવની સરદારી નીચે ખીચીઓ (ચહુઆણો) ગૂજરાતના પૂર્વ ભાગમાં આવ્યા, અને પાવાગઢની તલેટીમાં ચાંપાનેરનું રાજ્ય ભીલ પાસેથી જિતી લીધું. એના પછી રામદેવ, ચાંગદેવ, ચર્ચીગદેવ, સોનંગદેવ, પાલનસિંહ, જિતકરણ, કપુ રાવળ, વીરધવળ, શિવરાજ, રાઘવદેવ, ત્રિંબક ભૂપ, ગંગાદાસ, અને જયસિંહદેવ અનુક્રમે થયા. આ જયસિંહદેવ પતાઈ રાવળને નામે ઓળખાય છે. ર. ઉ.

પૂરાં પડવાનાં સાધન તોડી પાડવામાં કેટલેક દરજ્જે ફતેહમંદ થયો તોય પણ પોતાને ઘણી તંગી પડવા માંડી, તેથી નિરાશ થઈને તેના અસલના સાહાય્યકારી માળવાના સુલ્તાનને ફહાવી મોકલવાની અગત્ય પડી. ગ્યાસુદ્દીને ફોજ એકઠી કરી, અને રાવળને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ મહમૂદ તેના ઉપર ચડી આવ્યો એટલે તેણે પોતાનો વિચાર છોડી દીધો, અને શાહ ચાંપાનેર આગળ પોતાની ફોજને આવી મળ્યો. ઘેરો રાખી મૂકવાનો પોતાનો જે નિશ્ચય હતો તેની યોજના રાવળના મનપર ઠસાવવા સારૂ, તેણે તે ઠેકાણે મસ્જીદ બંધાવવા માંડી. રજપૂતો ન્હાવાને કાજે નિત્ય સવારમાં જે ગુહ્ય દ્વારથી નીકળતા હતા ત્યાં સુધી ઠેઠ મુસલમાનો ધપેલા હતા તેથી તે જગ્યા તેમના જાણવામાં આવી. અને તે જ વેળાએ તેઓએ પશ્ચિમ ભણીની ભીંતમાં ભગદાળું પાડ્યું, અને ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૪ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૭ મી તારીખની સવારમાં મુસલમાનો ગુહ્ય દ્વાર કબ્જે કરી બેઠા. આણી મગ મલેક ઈયાઝ સુલ્તાની, જે પછવાડેથી પોર્તુગીઝની સામે દરિયાઈ લડાઈ મચાવવામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે, તેણે, પશ્ચિમ ભણીની ભીંતથી સીડિયો મૂકીને ચડી ઉતરવા માંડ્યું. રજપૂતોએ તેને હાંકી ફહાડવાને અતિ શૂરથી પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ; મહમૂદ શાહ તે વેળાએ બીજી ફોજ લઈને તેની ઓથે જાતે આવી પ્હોંચ્યો, અને ચાંપાનેરના કિલ્લા ઉપર, મુસલમાનોનો બીજના ચાંદનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને રાજાના મ્હેલ ઉપર કાલિકાના કોપ રૂપી મુસલમાનોના તોપના ગોળાના વ્હાર થવા લાગ્યા. માંહેલી બાજુએ ચિતા ખડકાઈ અને તેમાં રજપૂતની રાણિયો, બાળકો, અને ધનમાલ હોમાયાં અને તેના ઉપર અગ્નિ ઉઠીને તેના ભભુકા થઈને શાન્ત થવા લાગ્યા. તે વેળાએ પવનગઢના રક્ષકો સ્નાન કરીને, અને કેસરિયાં કરીને આંખો મીંચીને શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડ્યા. થોડાક રજપૂતો જીવતા રહ્યા. મુસલમાનોનો પણ મરવાથી, ઘવાવાથી ઘાણ નીકળી ગયો, અને ચાંપાનેરનો રાવળ[1] અને

---

૧ સુલ્તાન મહમૂદે (બેગડાએ) તા૦ ૧૭ મી નવેમ્બર સન ૧૪૮૪ને રોજ ચાંપાનેરનો કિલ્લો સર કરચો. આ સુલ્તાને પ્રથમ જૂનાગઢ ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં અને પછી પાવાગઢ (ચાંપાનેર) એમ બે ગઢ જિત્યાથી "મહમૂદ બેગડો" ફહેવાયો.

પતાઈ રાવળને ત્રણ કુંવરો હતા. તેમાં મ્હોટો રાયસિંહજી પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ ગુજરી ગયો હતો. બીજો લિંબાજી, રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારે ન્હાસી ગયો, અને ત્રીજો તેજસિંહ હતો તેને સુલ્તાને કેદ કરી મુસલમાન કરચો. પતાઈ રાવળના મરહુમ કુંવર રાયસિંહજીને પૃથ્વીરાજજી અને ડુંગરસિંહજી બે કુંવરો હતા. તેઓ નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પાસેના હાંફ ગામે ગયા ને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાં

તેનો પ્રધાન (ડુંગરશી) પોતાના જ લોહીથી લદબદી ગયેલા શાહના હાથમાં સપડાયા.

મહમૂદે પોતાની જિતને માટે ખુદાની બંદગી કરાવી, અને માંદો તથા ઘવાયલો રાજા સાજો થતાં સુધી મસ્જીદ બંધાવાના કામમાં અને નવું નામ પાડેલા મહમૂદાબાદ શહરને મુસલમાની ઢબે આણવાના કામમાં પડ્યો. પણ મહમૂદે પોતાના જયને એક કલંક લગાડ્યું, તે એ કે, રાવળ જયસિંહના અને તેના પ્રધાનના ઘા રૂઝયા, ત્યારે તેમણે પાદશાહને વિનતિ કરી કે તમે જો અમને મારી નાંખો નહિ તો અમે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારિયે પણ તેઓનું કશું નહિ સાંભળતાં તેમને ઠાર કર્યા.

ચાંપાનેરના નાશ વિષેનું મુસલમાન ઉપર પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. છેલ્લા બલિદાનમાં જે હિન્દુ રાજા હોમાયા,—અને તેવાં જ કૃત્ય લોહીના પ્રેમવાળી કાલિને પ્રિય છે-તેઓનાં નામ ભાટોએ રક્ષી મૂક્યાં છેઃ-

छपय—संवत पंदर प्रमाण, एकताळो संवत्सर[1]
पोस मास तिथि त्रीज, वदेहु वार रवि सदन;
मरशिया लटभूप, प्रथम वेरसी पडीजे;
जाडेजो सारंग, करण, जेतपाळ कहीजे;
सरवरियो चन्द्रभाण, पताइ काज पिंड ज दियो;
महम्मदावाद मेहेराण, लघु कटक सरपावो लियो.

આ ઉપરથી જણાય છે કે મહમૂદનાથી ડુંગર ઉપરનો કિલ્લો લેવાયો નથી, પણ માત્ર શહર લેવાયું છે. અને મુસલમાની ઇતિહાસકારો તે સંબંધી કાંઈ વિશેષ બોલતા નથી તોય પણ હિન્દુઓની દંતકથામાં કહે છે કે પવન-

રહી, તેમણે લૂંટફાટ કરવા માંડી. તેઓ તેમ ન કરે એટલા માટે, અમદાવાદના સુલ્તાને તેમને કેટલાંએક ગામોમાં ચોથ આપવા કબૂલી. ત્યાં તેમણે થોડે થોડે પોતાની સત્તા જમાવી અને એટલો વધારો કરયો કે રાજપીપળાથી તે ગોધરા વચ્ચેનો તમામ પ્રદેશ તેમના હાથમાં આવ્યો. પછી બે ભાઈયોએ અર્ધોઅર્ધ રાજ્ય વ્હેંચ્યું. મ્હોટા પૃથ્વીરાજજીના ભાગમાં મોહન (છોટા ઉદેપુર) અને ન્હાના ડુંગરસિંહજીની પાંતીમાં બારિયા આવ્યું. આ સ્થાનોએ આજ સુધી તેમના વંશજો રાજ્ય કરે છે. ર. ઉ.

૧ આ પ્રસંગે ભાટ લોકોએ ઘણી ચોક્કસ સાલ લખી છે, ફેરિશ્તાના લખવા પ્રમાણે ચાંપાનેરનો નાશ ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં થયો. જો મિ. પ્રિન્સેપ્સના મત પ્રમાણે સંવત્ અને ઇસવી સનની વચ્ચે સત્તાવન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો મુસલમાનોએ લખેલી સાલ ભાટ લોકોની સાલ સાથે બરાબર મળતી આવે. અને સાધારણ ચાલ છે તે પ્રમાણે છપ્પન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો એક વર્ષનો ફેર પડે છે.

ગઢની આસપાસ ઘણા દિવસ સુધી માત્ર ઘેરો જ રહ્યો હતો, એ વાત સો વસા ખરી છે.

એક ભાટ વર્ણન આપે છે કે, પતાઈ રાવળ ચાંપાનેરનો રાજા હતો. એક દિવસે નવરાત્રીના દાહાડામાં તે ગરબા સાંભળવા ગયો. તે સમયે કાલિકાદેવી માનુષી રૂપ ધારણ કરીને ગાતાં હતાં. રાજા તેમને જોઈને મોહ પામ્યો, અને તેણે કૂડા વિચારથી માતાનો પાલવ પકડયો, ત્યારે માતાએ શાપ દીધો કે તારૂં રાજ્ય જશે.

એક સમયે સુલ્તાન ચાંપાનેરને રસ્તે થઈને જતો હતો તેવામાં, તેની નજર કિલ્લા ઉપર પડી અને મૂછે તર દીધો. ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો છોકરો લોવો કરીને હતો તેના જોવામાં સુલ્તાનની વર્ત્તણુંક આવી તે ઉપરથી તે ચેતી ગયો કે ચાંપાનેર લઈ લેવાને એણે તકાસ્યું છે. તે પતાઈ રાવળ પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે આ વર્ષમાં સુલ્તાન તમારૂં રાજ્ય લેશે. રાજાએ શહરની આસપાસ પત્થર, પાણી, લાકડાં માટી, અને જંગલના પાંચ કોટ કરાવ્યા. યુદ્ધનાં સાહિત્યો પણ તૈયાર રખાવ્યાં. અને સુલ્તાનની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવાને લોવાને અમદાવાદ મોકલ્યો. સુલતાનના મ્હેલની સામે એક વ્યાપારીની હવેલી હતી તે તેણે ભાડે રાખી. એક વેળાએ પાદશાહ ઝરૂખે બેઠો બેઠો ચારે દિશાયે જોતો હતો, તેવામાં ચાંપાનેર ભણીની દિશાએ જોઈને મૂંછે હાથ નાંખ્યો, અને ફોજ તૈયાર કરાવવાને આજ્ઞા કરી. લોવો જાણી ગયો કે, સુલ્તાન હવે ચાંપાનેર ઉપર ચડવાની તૈયારીમાં છે; તે પતાઈ રાવળ પાસે પાછો ગયો; અને કહ્યું કે, સુલ્તાનની ફોજ તમારા ઉપર ચડી આવે છે. રાવળે બચાવ કરવાને બની શકે એવી સાવધાની રાખવા માંડી. સુલ્તાનની પાંચ લાખ ફોજ ચાંપાનેરની લગભગ આવી પ્હોંચી. પણ તેનો ઈરાદો શો છે તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. મધ્ય રાત્રિયે તેણે પોતાના સરદારોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, આપણું નિશાન શહર ઉપર ચડાવો. ફોજે શહર ઉપર હુમલો કર્યો. અને તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પણ તેમના મારા કરતાં શહરની માંહેથી ભારે મારો થવા લાગ્યો એટલે શહર લેવાઈ શકાયું નહિ; તેથી સુલ્તાને બાર વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાલી રાખ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે પતાઈ રાવળ સાથે સલાહ કરીને તેને પોતાની સાથે મળવાને બોલાવ્યો. તે વેળાએ તેણે તેને પૂછ્યું કે હું તમારા ઉપર ચઢાઈ કરવાનો હતો તે તમારા જાણવામાં શી રીતે આવ્યું? ત્યારે રાજાએ ઉત્તર આપ્યું કે લોવો કરીને મારો એક બ્રાહ્મણ છે તેના સમજવામાં તમારો ઇરાદો આવ્યો. એટલે તેણે મને ચેતવ્યો. શાહે કોલ આપ્યો કે મારે હવેથી ચાંપાનેરની બાબતમાં વચ્ચે પડવું

નહિ, અને તમે મને લેવાને સોંપી દ્યો. પતાઈ રાવળે તે વાતની હા કહી. પછી શાહે એક પાળિયો કરાવીને તેના ઉપર બે ગધેડાં કોતરાવ્યાં, અને નીચે લખાવ્યુંઃ "જો કોઈ મુસલમાન આ શહર લે તો તેને ગધેડે ગાળ છે." પછી તે લેવાને પોતાની સાથે લઈ ગયો, અને તેને પોતાનો વજીર કર્યો. અને અગર જો તેણે ચાંપાનેર લીધું નહિ પરંતુ તેણે આસપાસનાં ગામો અને પ્રગણાં લઈ લીધાં અને એવો કાયદો કર્યો કે ચાંપાનેરમાં કોઈ કાંઈ લઈ જાય નહિ, તેમ જ ત્યાંથી પણ કાંઈ લાવે નહિ. આ ઠરાવથી લોકો ઘણા સંકટમાં આવી પડ્યા અને તેઓ અમદાવાદ જઈને વશ્યા.

ભાટ પોતાનું વર્ણન ચાલતું રાખીને કહે છે કે, સુલ્તાન ચાંપાનેરથી ઉમરાળે ગયો, અને ત્યાંના રાજાને પકડીને અમદાવાદ લઈ જઈ તેને બંધીખાને નાંખ્યો. ત્યાં તે બે વર્ષ કેદ રહ્યો, તેવામાં તેના તાબાના ભંડારીયા ગામનો એક કુંભાર અમદાવાદ ગયો, અને કેદખાના સાથે જે કુંભારને સંબંધ હતો તેની સાથે ઓળખાણ કર્યું, તેની ઓથથી તે રાજાને ગૂણમાં ઘાલીને બ્હાર લાવ્યો, અને અતીતની જમાતમાં તેને ભેળવી દીધો; પછી તેને તેની ફોઈને ઘેર ચાંપાનેર લઈ ગયા. તેણિયે અમદાવાદના સુલ્તાનને ખંડણી આપીને ઉમરાળાની ગાદિયે પાછો બેસાર્યો; તે દિવસથી પતાઈ રાજાનું અનુકરણ કરીને તેણે રાવળનું પદ ધારણ કર્યું, તે હજી લગણ તેના વંશવાળા રાખી રહ્યા છે. અને જ્યારે તેમના વંશમાંથી કોઇને ગાદિયે બેસવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને રાજ્યાભિષેક કરતી વેળાએ કુંભારિયાનો કુંભાર તેને કપાળે રાજતિલક કરે છે.

આ વાતના પાછલા ભાગનો સંબંધ પીરમના ગોહિલોને લાગુ પડે છે માટે ફરીથી એક વાર પાછી તેમની ભેટ લઈયે છીયે—

મોખડાજી[૧] ગોહિલની ઠકરાણી વદનકુંવરીબા કરીને પાલીટાણા પાસે

---

૧ મોખડાજી વિષે ભાટની વાત એવી છે કે—તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો તેથી સવા શેર સિંદૂર પાણીમાં ઘોળીને પી જતો. તે પચાસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને કાંઈ સંતાન થયું ન હતું. તેવામાં એક સમયે બાલા શાહ કરીને એક ફકીર મુલતાનથી એક એક સિપાઈ લઈને આવ્યો અને મોજે ખરકડિયે આના ઘાંચીને ઘેર મુકામ કર્યો. ઘાંચીની ડોશી આંધળી હતી તેની આંખે હાથ ફેરવીને તેને દેખતી કરીને તે અને ઘેર એક વરોલ ભેંસ હતી તેને દોહી. આ વાત મોખડાજીના જાણવામાં આવી એટલે ખરકડિયે જઈ ફકીરને મળ્યો, અને પોતાને દીકરાની ખોટ હતી તે પૂરી પડે એમ પ્રાર્થના કરી. ફકીરે કહ્યું કે, મને ગાય ચડાવાની માનતા કરો તો સંતાન થાય. મોખડાજીએ તે વાતની હા કહી. એટલે ફકીરે કાંઈક ઓૌષધ આપીને કહ્યું કે આથી તમને સંતાન થશે. પછીથી ઘેર આવ્યો. ત્યાર પછી સરવૈયાણી ઠકરાણીને નવ માસે પુત્ર અવતર્યો; તેનું

હાયસણી ગામના સરવૈયા રજપૂતના કુટુંબની હતી. તેનાથી તેને ડુંગરજી[1] કરીને કુંવર હતો તે તેની પાછળ ગાદીયે બેઠો. તે વિના તેને સમરસિંહજી અને ગોડમાલજી નામના બીજા બે પુત્ર હતા. તે પીરમમાં જન્મ્યા હતા. તેમાં સમરસિંહજી પોતાને મોસાળ રાજપીપળે જઈ રહ્યો, તેને છેવટે ત્યાંની ગાદી મળી, ને ગોડમાલજીનો વંશ ચાલ્યો નહિ.

પાટવી કુંવર ડુંગરજીયે પીરમ છોડીને ગોઘામાં પોતાનું રહેઠાણ કરચું. તેના પછી તેનો પુત્ર વિજોજી ગાદીયે બેઠો, તેને કાનજી, રામજી, અને રૂડોજી એ ત્રણ કુંવરો હતા. વિજાજી પછી કાનોજી ગાદીયે બેઠો. તેને સારંગજી અને ગેમલજી બે કુંવરો હતા, તે કાનોજી મરણ પામ્યો ત્યારે છેક ન્હાના હતા.

રામજીના ઉપર મુસલમાનોની ફોજ આવી. તેના સરદારને હિન્દુઓ બોડી મોગલ કહે છે, તેને તે શરણ થયો, અને પોતાના ભત્રીજા સારંગજીને ઓળમાં આપીને, જાણે પોતાનો જ ખરો હક્ક હોય તેમ ગોઘાની ગાદિયે બેઠો. સારંગજીને અમદાવાદ લઈ ગયા; પણ કોલિયાર ગામનો પાંચો ગૂજર

નામ ડુંગરજી પાડચું. તે છ માસનો થયો એટલે મોખડોજી ગાય શણગારીને ફકીરની માનતા કરવા આવ્યો. એ વાત જાણીને ફકીર બાલા શાહ ખાના ઘાંચીને તથા પોતાના સિપાઈને કહેવા લાગ્યો કે મોખડોજી ખરો ઈમાનદાર છે. હું તો ભોંયમાં સમાઉં છું, તમે એને કહેજો કે તું હિન્દુ છે માટે ગાયને બદલે, દક્ષિણ દિશામાંથી શિંગડે ધજા બાંધેલી એવો એક પાડો મળી આવશે તે મને ચડાવજે, એટલે મારી માનતા પૂરી થશે. પછી ફકીર ભોંયમાં સમાયો. તે આજે બાલા શાહ પીર કહેવાય છે, ને તેના પછી ખાનો ઘાંચી ગામના ઝાંપા પાસે ભોંયમાં સમાયો. તે ખાન પીર હવણાં સુધી કહેવાય છે. તેમની માનતા ચાલે છે. રોજામાં બે કબરો છે તેમાં એક બાલા શાહની છે ને બીજી તેના ભાઈ ઇબ્રાહીમ શાહની છે. ઇબ્રાહીમ શાહ પોતાના ભાઈની શોધ કરતો કરતો ખરકડિયે આવ્યો હતો ને બાલા શાહને પાછા વળવા કહ્યું હતું, પણ તે બોલ્યો કે, "હું અહિં સમાયો છું તેની ઘેર જાણ કરજે." ઈબ્રાહીમ શાહે ઉત્તર આપ્યું કે, હું એવા સમાચાર લઈ ઘેર નહિ જાઉં. ત્યારે બાલા શાહ કહે કે તું પણ મારી સાથે આવ; પછી તે પણ જોડે ભોંયમાં સમાયો. બાલા શાહે મોખડાજીને કહ્યું હતું કે, તારી માનતા ફળે તો તારા વંશના પુરૂષો ચામડાની બદી અંગ ઉપર રાખે અને તે મારો મલીદો કર્યા પછી કહાડી નાખે. તેથી તેના વંશના હજી સુધી તે પ્રમાણે કરે છે; અને પરણ્યા પછી બાલા શાહનો મલીદો કરીને બદી કહાડી નાંખે છે. મોખડાજીના મનમાં શક હતો કે મારી માનતા પૂરી થઈ હશે કે નહિ, પણ બાલા શાહની કબરમાંથી શબ્દ થયો હતો કે, "તારી માનતા પૂરી થઈ." પછી સંવત્ ૧૨૧૪ ની સાલમાં મોખડાજીએ પીરનો રોજો ચણાવ્યો ને તેમના મુલતાની સિપાઈ મુઝાવરને ખરકડી ગામ આપ્યું; ત્યાર પછી પોતે પીરમ ગયો, ત્યાં પછીથી તેને બીજા બે કુંવર થયા. ૨. ઉ.

1 ડુંગરજી ઈ. સ. ૧૩૪૭–૧૩૭૦ વિજોજી ઈ. સ. ૧૩૭૦–૧૩૯૫
કાનોજી ઈ. સ. ૧૩૯૫–૧૪૨૦ સારંગજી ઈ. સ. ૧૪૨૦–૧૪૪૫ ૨. ઉ.

કરીને એક કુંભાર હતો તે અમદાવાદ ગયો ત્યારે તેનાં ગધેડાં માંહેથી એકના લગડામાં ઘાલીને તેને શહર બ્હાર ફહાડી ગયો. આ સમાચાર જાણવામાં આવ્યા એટલે પછવાડે અશ્વારો ચડ્યા. તે તેને પકડી પાડે એવા લગભગ આવી ગયા, તેવામાં સારા ભાગ્યે પ્રતાપ ગિરિ બાવાની જમાત જતી હતી તેમાં સારંગજીને ભેળી દઈને બાવાને કુંભારે કહ્યું કે, એ ગોઘાના રાજાનો વારસ છે તેથી હવણાં તમે ઉગારશો તો તે આગળ ઉપર તેનો બદલો વાળશે. એમ કહી કુંવર સોંપીને કુંભાર પોતાનાં ગધેડાં લઈ આગળ ચાલ્યો. તેને અશ્વારોએ પકડી પાડ્યો, પણ સારંગજી જોવામાં આવ્યો નહિ તેથી નિરાશ થઈ થોડેક આગળ જઈ પાછા વળ્યા. ડુંગરપુરનો પતાઈ રાવળ સારંગજીની ફોઈ વ્હેરે પરણ્યો હતો. તેથી પ્રતાપ ગિરિ બાવો તેને ત્યાં લઈ ગયો. તે વીસ વર્ષનો થતાં સુધી પોતાની ફોઈને ઘેર છાનો રહ્યો. પછી ફોઈને કહ્યું: "મને "હવે મારે ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો ને સાથે થોડાંક માણસો મોકલો." પતાઈ રાવળે તેના રક્ષણ સારૂ ફોજ આપી. તેની ફોઈયે તેને કહ્યું: "જાઓ "કુંવર! તમે તમારી ગાદી સ્વાધીન કરી લ્યો. પણ અમારે અહિં તમારૂં રક્ષણ "થયું છે માટે તમારા વંશને રાવળનું નામ આપજો." સારંગજી પોતાની ફોઈનું કહેવું માન્ય કરીને ઉમરાળા ભણી વાધ્યો. એટલે તેના કાકા રામજીને ગોઘામાં જાણ પડી કે સારંગજી આવે છે તેથી સેજકજીના ન્હાના કુંવરના વંશના અને ગોહિલ જાતની બે પાસેની શાખાના ગારિયાધાર તથા લાઠીના ધણી હતા તેમને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, જો તમે સારંગજીને પાછો તગડી ફહાડવામાં આશ્રય આપો તો તમને બાર બાર ગામ આપું. આ વાતની તેમણે હા કહી, એટલે ગારિયાધારવાળાને ત્રાપજ અને બીજાં ૧૧ ગામો લખી આપ્યાં, ને વાલુકડનાં બાર ગામો લાઠીના ઠાકોરને લખી આપ્યાં. પછી ગોઘેથી જતાં બન્ને ઠાકોર વિમાસી વિચારવા લાગ્યા કે, મુખ્ય હક્કદારને રોવરાવીને પેટા ભાગિયાને ગાદીનો હક્ક આપવો ઠીક નહિ. પછી એવો વિચાર કરીને તેઓ ઉમરાળે ગયા. ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યા ને સારંગજીનો મેળાપ થયો, એટલે તેઓ બોલ્યા: "રામજીએ ગોઘારિયે બાર બાર ગામના પટા લખી આપીને "તમારી સામે થવા અમને મોકલ્યા છે, પણ તમે રાજગાદીના ધણી છો તેથી "એ પટા તમને પાછા આપિયે છિયે." સારંગજિયે કહ્યું: "લાવો તે પટા તમને "સહિ કરી આપું." એમ કહી સહિ કરી આપીને તેઓને પોતાની પક્ષમાં લીધા. પછી રામજી ગોઘારીના જાણવામાં તે આવ્યું ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો આપણો તાલ કથળી ગયો, એટલે તે પણ ઉમરાળે આવીને સારંગજીને શરણ થયો. કાકે ભત્રીજે કસુંબા પીધા, ને પાછલી વાત વીસારી દીધી. પછી સારંગજિયે

ગોધે જઈને પોતાની ગાદી સંભાળી લીધી. તેના કાકા રામજી ગાદીને નમ્યો એટલે તેને ઉખરાળું, અગિયાળી અને ભડેલી એ ત્રણ ગામ જિવાઈ સારૂ આપ્યાં. ત્યાંના ગરાશિયા હજી લગણુ ગોધારી ક્હેવાય છે. રામજીને પછી મોણુપર પણ મળ્યું.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૪માં [૧]દક્ષિણ સરકારના નાફરમાન સરદારે ગૂજરાતનાં વેપારનાં વ્હાણુ પકડ્યાં અને વળી માહિમનો બેટ પણ કબ્જે કરી લીધો. તેના ઉપર મહમૂદ શાહે લશ્કર અને દરિયાઈ ફોજ મોકલી. દરિયાઈ ફોજ જેવી બેટ આગળ આવી કે, તરત તોફાન લાગ્યું તેથી નાશ પામી; તેના સરદાર અને ખારવા જે બચ્યા તે કિનારે તણાઈ આવ્યા, તેઓને શત્રુએ કેદ કર્યા કે પછી ઠાર કર્યા.

જે સરદાર ફોજ લઈને ઉત્તર કોકણમાં થઈને જતો હતો તે માહિમની પાસે આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે દરિયામાં કેર થયાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. એટલે મુકામ કરીને તેણે મહમૂદ શાહના ભણી એક માણસ મોકલી એ સમાચાર ક્હાવ્યા કે જેથી આગળ ઉપર હવે શું કરવું તેની સૂઝ પડે. પછીથી દક્ષિણના રાજાએ બંડખોર લોકોને વશ કરી લીધા, અને તેમની દરિયાઈ ફોજ હતી તે નુકસાનના બદલામાં ગૂજરાતના સરદારને કેદમાંથી છોડાવીને તેને આપી દીધી.

બીજે વર્ષે "મહમૂદ શાહે વાગડ અને ઈડર એ બંને દેશો ઉપર ચડાઈ "કરીને ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી ભારે ભેટ લીધી અને બહુ ધન લાદી "લઈને મહમૂદાબાદ (ચાંપાનેર) પાછો ગયો." આ સમયે ઈડરમાં રાવ ભાણનો કુંવર સૂરજમલજી ગાદિયે હતો એમ જણાય છે. તે અરાઢ મહિના રાજ્ય ભોગવીને પોતાની પાછળ રાયમલજી નામે કુંવર મૂકીને મરણ પામ્યો. તે કુંવરની બાલ્યાવસ્થામાં તેના કાકા ભીમે તેની ગાદી ખુંચાવી લીધી.

---

૧ બ્રાહ્મણી સુલ્તાન મહમૂદનો સરદાર બ્હાદૂર ઘેલાની કરીને હતો. તેણે બાર હજાર માણસ તથા એક દરિયાઈ કાફલો લઈને ગોવા અને દાબલનાં બંદર લૂંટી લીધાં. તેના ઉપર બેગડાએ સફદરૂલમુલ્કને દરિયા રસ્તે મોકલ્યો અને કેવામુલમુલ્કને જમીન રસ્તે મોકલ્યો. સફદરૂલમુલ્કનાં વ્હાણોને તોફાન લાગ્યું અને બચીને કિનારે આવતાં ખારવાએ અમાન માગ્યું, પણ શત્રુઓએ તેઓને કત્લ કર્યા ને સફદરૂલમુલ્કને કેદ કરી લીધો. કેવામુલમુલ્કને ખબર થતાં તે માહિમ જઈ પ્હોંચ્યો અને બેગડાને લખી મોકલ્યું તે ઉપરથી તેણે કાગળ લખીને બ્રાહ્મણી સુલ્તાન પાસે એક એલચી મોકલ્યો. તે જાતે બળવાખોર બ્હાદુર ઘેલાની ઉપર ચડી ગયો અને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. બેગડાનાં માણસ તથા વ્હાણો સફદરૂલમુલ્કને સ્વાધીન ગૂજરાત મોકલી દીધાં અને તે સાથે હદિયો પણ મોકલ્યો.

"ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૭માં મહંમૂદ શાહ ફરીને જળયોદ્ધાધિપતિ બન્યો. "પાખંડી યુરોપિયન લોકો, કેટલાંક વર્ષથી સમુદ્રનું રાજ્ય દબાવી પડ્યા હતા, "અને આ સમયે ગૂજરાતના કિનારાના કેટલાંક ભાગનો કબ્જો કરી લઈને "ત્યાં વસવા ઇચ્છતા હતા." તુર્કી પાદશાહ બીજા બાજાઝેતનો જળયોદ્ધાધિપતિ અમીર હુસેન બાર વ્હાણમાં પંદરસેં માણસની દરિયાઈ ફોજ લઈને ગૂજરાતને કિનારે આવી પ્હોંચ્યો અને મહમૂદ શાહ પરદેશી લોકોને હાંકી કહાડવાને બહુ ઇચ્છતો હતો તેથી જાતે પોતાની દરિયાઈ ફોજ લઈને દમણ અને માહિમ ભણી હંકારી નીકળ્યો. અમીર ઉલ ઉમરા મલિક ઈયાઝ સુલ્તાની પણ દીવ બંદરમાંથી ચાલ્યો, અને તુર્કી જળયોદ્ધાધિપતિના સૈન્યવ્યૂહ સાથે મળી જઈને, પોર્ટુગીઝ લોકોની દરિયાઈ ફોજ, મુંબઈની દક્ષિણમાં કેટલાક માઈલ ઉપર ચૌલ બંદર છે તેમાં હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. મુસલમાનોની જિત થઈ; ને પોર્ટુગીઝોના ત્રણ ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયા, તેથી તેઓ ન્હાશી ગયા એવું તેમના સામાવાળિયા લખે છે; પણ તેઓ તેમની મેળે કબૂલ કરે છે તે પ્રમાણે તેમનું એક વાવટાનું વ્હાણ તેમનો જળયોદ્ધાધિપતિ ડૉન લારેન્સો આલમૈડા, અને એક સો ને ચાળીસ માણસનો નાશ થયો જણાય છે. તથાપિ ત્યાર પછીથી મુસલમાનોની એકઠી મળેલી દરિયાઈ ફોજે હાર ખાધી છે, અને સોરઠના કિનારા ઉપરના દીવ બેટની સમીપ લડાઈ થઈ તેમાં પણ તેના તાબાના ભાગનો કેટલોક નાશ થયો છે.

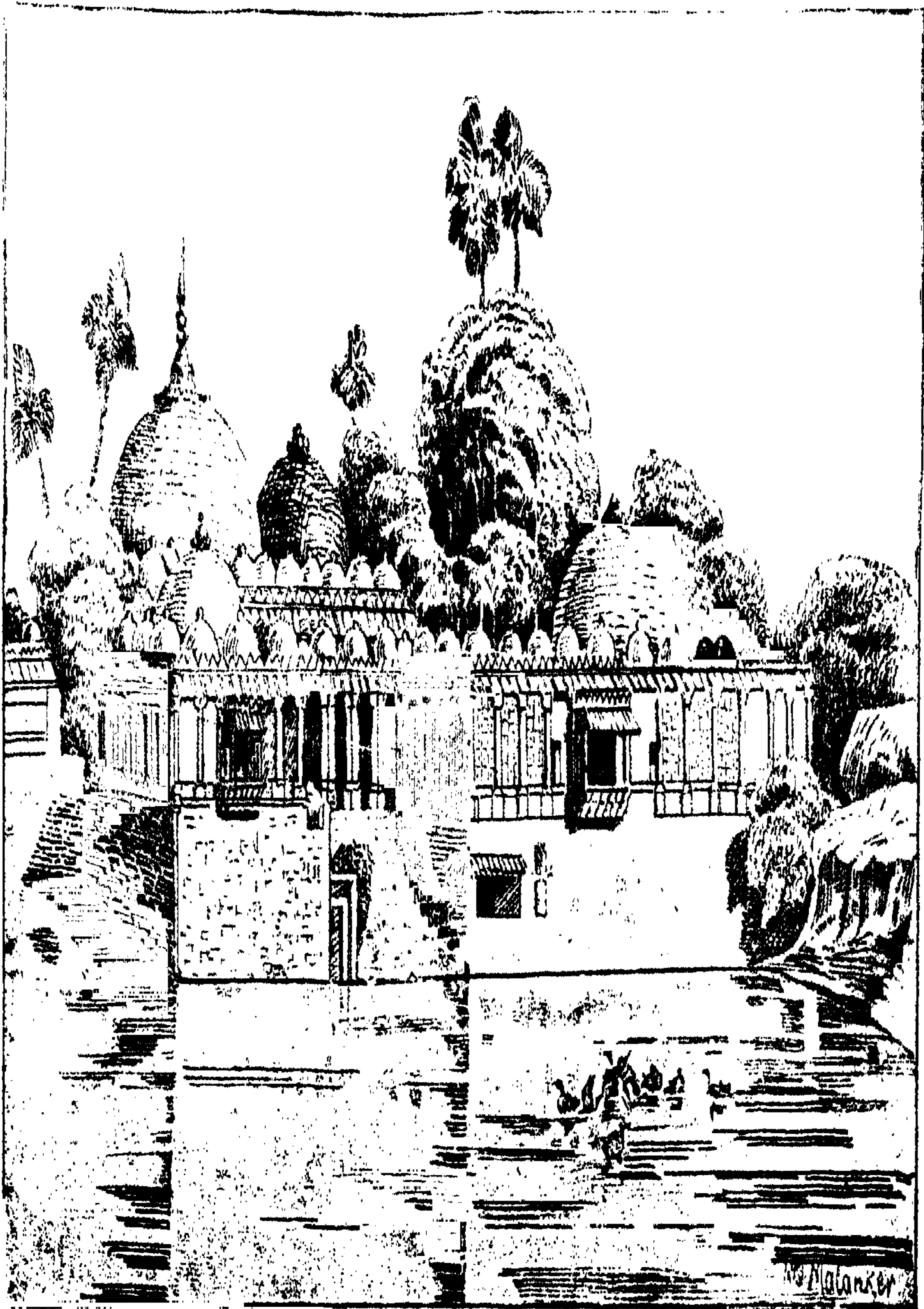
અમદાવાદના પાદશાહ થઈ ગયા તેમાં સુલ્તાન મહમૂદ એ કદાપિ સર્વોત્તમ તો નહિ, તો પણ ખચિત તે અતિલોકપ્રિય શાહ થઈ ગયો; જેને વિષે વાર્તા અને કલ્પિત કથા જોડાઈ છે. જેવો હિન્દુમાં સિદ્ધરાજ થઈ ગયો તેવો જ મુસલમાનમાં એ થયો. તેના અંગનું શૂરવીરપણું, અને બળ, તેના ન્યાય, તેનો પરોપકાર, મુસલમાની વિધિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું ખરેખરૂં વર્ત્તવું, અને તેની વિચારશક્તિનું ઉત્તમપણું, એ સર્વનાં સરખાં જ વખાણ થાય છે.[૧] કહે છે કે, તે વળી બહુ ખાઉધર હતો. તેના સંબંધી ઘણી વાતો કહેવાય છે; મુસલમાની ઈમારતનો આખા ગૂજરાતમાં એકે એવો કડકો નહિ

---

૧ કચ્છના જામ હમીરજીને મારી તેનું રાજ્ય તેના ભાયાત કચ્છના બારાવાળા જામ રાવલજી(એના વંશજ જામનગરના અધિપતિ છે) એ લઈ લીધું હતું; તે ઉપરથી જામ હમીરજીના કુંવર ખેંગારજી પોતાના ભાઈ સાહેબજી સહિત અમદાવાદ સુલ્તાન મહમૂદ બેગડાને આશ્રયે ગયા, ત્યાં સિંહના શીકારમાં બાદશાહને ઉગારવાથી સુલ્તાને તેને મહા રાવનો એલકાબ અને રાજ્ય મેળવવા લશ્કર આપ્યું, જેથી મહારાવ ખેંગારજિયે જામ રાવળજી પાસેથી પોતાનું કચ્છનું રાજ્ય સંવત ૧૫૫૬માં જિતી લીધું. ર. ઉ.

હોય કે જેની સાથે મહમૂદ બેગડાનું નામ જોડાયલું નહિ હોય. મુસ્તફાબાદ અને મહમૂદાબાદ (ચાંપાનેર) એ બે મુસલમાની શહર વિના વાત્રક નદીના કિનારા ઉપર તેણે એક નવું શહર વસાવ્યું અને તેનું પોતાને નામે નામ પાડયું; અને મિરાતે અહમદીનો કર્ત્તા કહે છે કે, "એ નદીના કિનારા ઉપર "ઉંચી જગ્યા બંધાવીને ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ જાતના મ્હેલ ચણાવ્યા, તેની નિશા-"નિયો અને ખંડેર આ લખતી વેળાએ એટલે ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૬ ની સાલ "સુધી છે."[૧] આ મ્હેલોમાં તે ઘણી વાર આવીને રહેતો; પણ તે અચૂક "ઉન્હાળાની ઋતુમાં કાલિંગડી પાકવાની વેળાએ અમદાવાદ જતો, અને "ત્યાં છ મહિના રહીને પાછો આવતો." એ જ ગ્રંથકર્ત્તા એટલે સુધી ખાતરી-"પૂર્વક લખે છે કે, "ખુલ્લા દેશ માંહેલાં તેમ જ નગર, કસબા, અને ગામડાં "માંહેલાં સર્વ ઝાડ આ સુલ્તાનના વારામાં રોપાવવામાં આવ્યાં હતાં." ચાંપા-નેર અને ગિરનારના દુર્જય હિન્દુ ગઢ તેણે લીધા તે ઉપરથી તેનું બેગડાનું ઉપ-નામ પડયું; એ વાત યથાયોગ્ય અને શકય છે એવું ફેરિશ્તા કહે છે, અને એના જેવું બીજું કારણ બતાવાનું અમારી પાસે નથી તેથી અમે પણ એના પ્રમાણ ઉપરથી બાહાલ રાખિયે છિયે. યુરોપિયન લોકો ભણિથી તેને કીર્તિ મળી તે કદાપિ તેની દરિયાઈ લડાઈને લીધે મળેલી છે. મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, "તેના સમયના પ્રવાસિયોએ એ પાદશાહ સંબંધી ઘણા ભયાનક વિચાર "બાંધેલા છે. બાર્ટોમા અને બાર્બોસાએ વિસ્તારથી એનું વર્ણન કરેલું છે. "એમનામાંથી એક જણે એના જાતના દેખાવનું ભયંકર વર્ણન આપેલું છે; "અને તેના ખોરાકનો મુખ્ય ભાગ મનુષ્ય પ્રાણીને ઝેર ચડે એવો હતો, એ "વિષયમાં તો બંનેના એકમત થાય છે; આવો ખોરાક ખાવાથી એનું બંધારણ "એવું થઈ ગયું હતું કે, તેના અંગ ઉપર જો ઉડતી માખ આવીને બેસે તો "તત્કાળ મરી જઈને નીચે પડે. સત્તાવાન મનુષ્યને મારી નાંખવાની તેની "સાધારણ રીતિ એ હતી કે, પાનસોપારી ખાઈને તેના ઉપર મ્હોડાની પીચ-"કારી મારતો. બટલરે "ખંભાતના રાજા" વિષે વાત જણાવી છે તેમાં તેનું "નિત્યનું ભોજન બે જાતના ઝેરી સાપ અને એક જાતનો દેડકો, લખ્યું છે "તેના સરખો એ હતો.

૧ વાત્રક નદી ઉપર મેહેમદાવાદ તેણે વસાવ્યું છે, ત્યાં આજે પણ એ મ્હેલોનાં ખંડેર છે. એ સિવાય એ જ પાદશાહનો બંધાવેલો એક ભમરિયો કૂવો છે તેમાં થઈને અમદાવાદ જવાનો ભીતર રસ્તો છે એવું કહેવાય છે. અમે એ કૂવામાં ઉતરીને, પાણી ઉપરની તેની છજીમાં બેશીને ત્યાંની ઠંડકનો લાભ લીધો છે. બારીકીથી અંદર જોતાં તેમાંથી થઈને અમદાવાદ જવાની વાટના બારાનું કાંઈ ચિહ્ન અમને તે વેળાએ જણાયું ન હતું. ર. ઉ.

સરખેજનો શાહ આલમનો રોજો   પૃ. ૪૯૩

તેના મરણ વિષે નીચે લખેલો અહેવાલ મિરાતે અહમદીમાંથી લીધો છે.—"ઈ○ સ○ ૧૫૧૦માં સુલ્તાન પાટણ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં તેની છેલ્લી "મુલાકાત હતી એવું તેને લાગ્યાથી તેણે રાજ્યના સર્વ મહાન્ લોકોને એકઠા "કરીને કહ્યું કે, હવે મારે મરવાનું પાસે આવ્યું છે. ત્યાંથી તે નીકળીને ચાર "દિવસમાં અમદાવાદ આવ્યો. રસ્તામાં શેખ અહમદ ખતુની કબરને પગે "લાગવા ગયો ત્યાં તેની કબર કરાવી રાખી હતી તે જોઈ તેને પોતાનાં કૃત્યોનો "પસ્તાવો થયો અને તેની આંખ્યોમાંથી આંસુ પડ્યાં. ત્યાર પછી અમદાવાદ ગયો "ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી માંદો રહ્યો, એટલે વડોદરેથી તેણે પોતાના પુત્ર "ખલીલ ખાનને બોલાવ્યો. તેને છેલ્લી સલામ કરીને હીજરી સન ૯૧૭ "(ઈ○ સ○ ૧૫૧૧)ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજી તારીખે સોમવારને દિવસે "આ દુનીયાનો ત્યાગ કરી ગયો;[1] તેને સરખેજમાં ડાટ્યો ત્યાં તેની કબર "આજે પણ છે."

૧ ફેરીસ્તા લખે છે કે તે જ્યારે માંદો પડયો ત્યારે તેણે વડોદરેથી પોતાના શાહજાદા મુઝફ્ફર શાહને બોલાવ્યો અને પાદશાહ તરીકે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષેનો તેને બોધ આપ્યો. આવા સમયે ઈરાનના પાદશાહ ઇસમાઇલે ઘોડા અને માણસો સહિત કેટલીક કિમતી યાદગાર વસ્તુઓ સાથે બેગ કલઝેબાશને મોકલ્યો છે એમ તેને ફરહત-ઉલ-મુલ્કે જાહેર કર્યું. તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે ખુદા મને એનું મ્હોં ન બતાવે. જેના વિષે એને ધિક્કાર ઉપજતો હોય તેવાને છેલ્લી વેળાએ મળવામાં તે રાજી ન હતો એમ જણાવીને તેના વિષે તે ધિક્કાર પ્રકટ કરતો હતો. અને થયું પણ એમ જ. એલચીના આવી પ્હોંચતાં પ્હેલાં તે રમઝાનની બીજી તારીખે મંગળવારે (હિ. સ. ૯૧૭ માં) મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય ૭૦ વર્ષ અને ૧૧ માસનું હતું. એણે કુલ ૫૫ વર્ષ, એક માસ, અને બે દિવસ રાજ્ય કર્યું. ખુદાની તે પોતાના મનમાં બ્હીક રાખતો હતો.

મુસલમાની ધર્મ એ જ સાચો છે અને બીજા પાખંડી ધર્મ છે એમ એ માનતો હતો, તેથી હિન્દુઓનાં દેવળોનો ઘાણ વાળવામાં અને તેમને વટલાવવામાં તે પુણ્ય સમજતો હતો. તે હમેશાં સાચું બોલતો અને મ્હોંમાંથી કોઈના વિષે ગાળનો શબ્દ કહાડતો નહિ. મરતાં સુધી એણે કુરાન વાંચવાનું બંધ કર્યું નહતું. એવી તેના વચન પર તેની આસ્થા હતી. તે સાથે તે શૂરો પણ તેવો જ હતો. તે અંગ ઉપર લોખંડનું કવચ પ્હેરતો. વર્ષના દિવસ જેટલા ૩૬૦ તીરનો ભાથો તે પોતાને ખભે ભરાવી રાખતો. તરવાર, કટાર આદિ ભેટમાં બાંધતો અને તે ભાલો પણ રાખતો.

સરખેજમાં હઝરત શેખ અહંમદ ખતુના રોજામાં, એણે અગાઉ ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી, તે પ્રમાણે દફનાવવામાં આવ્યો હતો. ૨. ઉ.

પ્રકરણ ૭.

મુઝફ્ફર બીજો—સિકંદર-મહમૂદ બીજો-બ્હાદૂરશાહ-મેહમૂદ લતીફખાન, અમદાવાદના રાજવંશની સમાપ્તિ–અકબર પાદશાહ.

મહમૂદ બેગડાની પછી તેનો શાહજાદો મુઝફ્ફર બીજો[1] ગાદિયે બેઠો, એના રાજ્યના પ્રારંભમાં માળવાના સુલ્તાન ભણીથી, એનો આશ્રય માગવાને માટે આતુરતાથી વિનતિ કરવામાં આવી. સુલ્તાને કહ્યું કે મારો હિન્દુ પ્રધાન મેદનીરાય છે તે એટલો બધો સત્તાવાન થઈ પડ્યો છે કે હું તો માત્ર નામનો જ પાદશાહ છું; પણ કશો અધિકાર મારી પાસે નથી, તેથી, પાખંડીપણાની સત્તા મારા રાજ્યમાં ઝડપથી ચાલવા માંડી છે. મુઝફ્ફરના મનમાં ખરા ધર્મની આસ્થાને લીધે લાગણી ઉશકેરાઈ આવતાં તરત જ ભોજના દેશ (માળવા) ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી, અને અણહિલવાડ પાટણના સૂબેદાર એનુલ મુલ્કને અમદાવાદ આવી રહેવાને આજ્ઞા કરી. ઈડરનો રાઠોડ રાજા રાવ ભીમ જે રાવ ભાણનો પુત્ર થાય, અને જેણે પોતાના ભત્રીજા રાયમલજીની ગાદી છીનવી લીધી હતી એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે, તેણે સૂબેદારની ગેરહાજરીનો સારો સમય સાધી લઈને સાભ્રમતી નદી સુધી આસપાસનો દેશ લૂંટ્યો અને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. એનુલ મુલ્ક આ સમાચાર સાંભળીને મોડાસે ચડી આવ્યો, ત્યાં આગળ રાવ ભીમે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના એક નામીચા અધિકારીને અને બસેં માણસોને ઠાર કર્યાં. મુઝફ્ફર શાહ આવા સમાચાર સાંભળીને પોતાના રાજ્યમાં તરત જ પાછો આવ્યો, અને મોડાસે મેલાણ કરીને ત્યાંથી આખો ઈડરવાડો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. રાવ ભીમ પોતાની મેળે ડુંગરામાં સંતાઈ પેઠો; પણ ઈડરના કિલ્લેદાર મુસલમાનોના જ લખવા પ્રમાણે માત્ર દશ રજપૂત હતા, તેઓએ શત્રુઓની સામે આગ્રહપૂર્વક જગ્યાનું રક્ષણ કર્યું, તોય પણ ઈડર તો લેવાયું; ત્યાંનાં દેવાલય, મ્હેલ અને ઉદ્યાનગૃહો પાયમાલ કરી નાંખ્યાં, અને ત્યાંના શૂરવીર રક્ષકોને કતલ કર્યા. તેવામાં રાવે મદન ગોપાલ નામના એક બ્રાહ્મણને પોતાના વકીલ તરીકે શાહની પાસે મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, એનુલ મુલ્કે વગર કારણે જુલ્મ કર્યો, એટલા

---

[1] એનું નામ ખલીલ ખાન હતું, તે ઈ. સ. ૧૪૭૦માં એપ્રિલ મહિનાની ૧૦ મી તારીખે જન્મ્યો હતો. તે પોતાની ૪૧ વર્ષની ઉમ્મરે સુલ્તાન મુઝફ્ફરનું નામ ધારણ કરીને ગાદિયે બેઠો. મિરાતે અહમદીમાં ૨૭ મે વર્ષે ગાદિયે બેઠાનું લખ્યું છે તે ભૂલ છે. કેમકે ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં ગાદિયે બેઠો છે. અને ૧૫૨૬ સુધી રાજ કર્યું છે. ૨. ઉ.

માટે આપણી વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાનું કારણ થયું; પણ તેને માટે હું ઘણો દિલગીર છું. તે સાથે તેણે સો ઘોડા અને બે લાખ ટકા ભેટ મોકલ્યા. મુઝફ્ફર શાહે વિચાર્યું કે માળવાની ચડાઈ બંધ પડી છે તેથી રાવના દોષ ઉપર આંખઆડાકાન કરીને મોકલેલી ભેટનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય છે. તે પછી માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં રાવની ખંડણીનો ઉપયોગ કરતો માળવા ઉપર ચાલ્યો. ઈડરનો રાવ ભીમ ત્યાર પછી મરણ પામ્યો એટલે તેનો કુંવર ભારમલ[1] તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; પણ ચિતોડના સંગ રાણાની પુત્રી સૂરજમલના કુંવર રાયમલજી વ્હેરે પરણાવી હતી અને તે હવે પાકી ઉંમરે થયો હતો તેથી રાણા સંગે ભારમલને તરત જ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. ભારમલે ઈ૰ સ૰ ૧૫૧૫ માં મુઝફ્ફર શાહની ભણી પોતાના વકીલ, આશ્રય માગવાને મોકલ્યા અને સંગ રાણો વચ્ચે પડ્યો તેથી પાદશાહ નારાજ થયો, અને પોતાની આજ્ઞાથી રાવ ભીમ ઈડરમાં રાજ્ય કરતો હતો એ વાત નક્કી કરી બતાવાનો લાગ મળ્યો; તેથી રાજી થઈને ઈડર ઉપર ફોજ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિઝામુલ મુલ્ક તેનો સરદાર હતો તે આજ્ઞા પ્રમાણે ચડ્યો, અને ભારમલને ફરીથી ગાદિયે બેસાડ્યો. પણ ડુંગરામાં રાયમલજીની પછવાડે પડતાં તેની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને ઘણો નાશ થયો. નિઝામુલ મુલ્કને આજ્ઞા કરેલી તે ઉપરાંત તેણે પગલું ભર્યું તેટલા માટે પાદશાહે તેને ઘણો ઠપકો દઈને રાજધાનીમાં પાછો બોલાવ્યો, પણ ત્યાં તે આવી પ્હોંચ્યો એટલે તેને અહમદનગરનો સૂબો ઠરાવ્યો. ઈ૰ સ૰ ૧૫૧૭ માં રાયમલજિયે ફરીને ઈડરવાડામાં દેખા દીધી, તેની સામે થવાને એક ઘોડેસ્વારની ટુકડી આપીને જહીર-ઉલ-મુલ્ક અથવા હિન્દુઓની કથામાં જેને જોરખાન ક્‌હે છે તેને મોકલ્યો; પણ બસેં સાત માણસને મારીને તેને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મલેક નુસરત-ઉલ-મુલ્કને વિસલનગર ઉપર મોકલ્યો અને શાહે પોતાના હુકમમાં જે દેશને બંડખોરોનું સ્થાન અને સ્વધર્મભ્રષ્ટ થયેલા લોકનું ર્‌હેઠાણ કરીને લખ્યું છે તે બધોએ દેશ લૂંટવાની ને ઉજ્જડ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી.

મુઝફ્ફર શાહનાં ત્યાર પછીનાં બીજાં બે વર્ષો તો માળવાના સુલ્તાનને તેની ગાદી ઉપર ફરીને સ્થાપવામાં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક ગુજર્યાં. રજપૂતોને તેણે એક

૧ ટીંટોઈ અને રીંટોડાની વાવમાં આ રાજા વિષેના બે લેખ છે. પ્હેલી વાવ સંવત્ ૧૫૬૬(ઇ. સ. ૧૫૧૦)માં શ્રી મહારાય શ્રી શ્રી શ્રી ભીમ અને કુંવર શ્રી ભારમલની આજ્ઞાથી બંધાવી છે. બીજી સંવત્ ૧૫૯૯ માં (ઇ. સ. ૧૫૪૩) જ્યારે મહારાજ રાવશ્રી ભારમલ જયવંતપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વેળાએ બંધાવી છે.

બે વાર હરાવ્યા, મંડુ ગઢ ઉપર હલ્લો કરીને તેનો કબ્જો કરી લીધો, અને રાણો સંગ તેનું રક્ષણ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તેને નાશી જવાની જરૂર પાડી. મુઝફ્ફર શાહ સુલ્તાન મહમૂદને ઓસિંગણ કરીને પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો હતો ત્યાં તે આવી પ્હોંચ્યો નહિ એટલામાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે, ઈડરના રાયમલજિયે વિસલનગરના ડુંગરામાંથી નીકળી જઈને પાટણ પરગણું ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું છે, અને ગિલવાડાનું શહર લૂંટી લીધું છે. રાયમલજીને છેવટે, મલેક નુસરત-ઉલ-મૂલ્ક જે ઈડર આગળ હતો તેણે પાછો ફ્હાડી મૂકયો. પાદશાહે રાયમલજીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો; તે જાતે વિસલનગર ઉપર ચઢ્યો અને દેશ ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. પરંતુ પોતાની મતલબ તેનાથી પાર પાડી શકાઈ નહિ. પછી તરત જ રાયમલજી રોગથી મરણ પામ્યો એટલે તેના વારસ તરીકે ભારમલ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ વેળાએ એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા કે, માળવાના સુલ્તાન મહમૂદે ગુજરાતની ફોજના આશ્રયથી મેદનીરાય અને રાણાસિંહની એકઠી મળેલી સેના ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત ચલાવી તેમાં તેણે હાર ખાધી અને (જખ્મી થઇને) કેદ પકડાયો. પછી તરત જ નુસરત-ઉલ-મુલ્કને ઈડરના કારભાર ઉપરથી ખશેડીને મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો હતો તેના મ્હોં આગળ કોઇયે આવીને રાણા સંગના શૂરવીરપણા વિષે વખાણ કરવા માંડ્યાં. મુબારિઝનાથી તે સહન થઈ શકયું નહિ, એટલે કિલ્લાને દરવાજે એક કૂતરો બંધાવીને તેનું રાણાને નામે નામ પાડીને તે પ્રમાણે બોલાવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે રાણા સંગનું અપમાન કર્યું, તે વાત તેના સાંભળવામાં આવી; એટલે તે એવો ક્રોધાયમાન થયો કે, ઈડર ઉપર હુમલો કરવાને ઇરાદે તે તરત જ નીકળી પડ્યો; અને શિરોઈ સુધીનો દેશ ખુલ્લી રીતે લૂંટી લીધો. તે વાગડ આગળ આવ્યો એટલે ત્યાંનો રાજા તેને મળી ગયો, તેને સાથે લઈને તે ડુંગરપુર ભણી ચાલ્યો; ત્યારે ઈડરના સૂબાને નવી ફોજ મંગાવવાની અગત્ય લાગી; પણ દરબારમાં તેના પ્રતિપક્ષી હતા તેઓએ તે મોકલવા દીધી નહિ, અને ઉલટું પાદશાહને સમજાવ્યું કે મુબારિઝે અયોગ્ય રીતે રાણાનું અપમાન કર્યું અને હજી સુધી એના ઉપર હલ્લો તો થયો નથી એટલામાં તો હિંમત હારી જઈને આશ્રય માગે છે. આ પ્રમાણે આધાર મળ્યો નહિ એટલે મુબારિઝ ઉલ મુલ્કને ઈડર છોડી જવાની જરૂર પડી અને ત્યાંથી નીકળીને અહમદનગરના કિલ્લામાં જતો રહ્યો. બીજે દિવસે સંગ રાણે રાઠોડના રાજધાની નગરનો કબ્જો કરી

લીધો, અને ત્યાંના સૂબાના જુલ્મથી કેટલાક રજપૂત ઠાકોરો જતા રહ્યા હતા તે ત્યાં આવીને તેને મળ્યા. પછી રાણો સંગ પોતાના નવા મળતિયાને લઈને અહમદનગર ભણી ચાલ્યો, અને તેણે સોગન ખાધા કે હાથમતી નદીમાં ઘોડાને પાણી પાઉં, ત્યાં સુધી તેની લગામ મારે ખેંચી ઝાલવી નહિ. મુબારિઝ ઉલ મુલ્કની ફ્રોજ તેના શત્રુના કરતાં ઘણી જ ઓછી હતી તોય પણ તે કિલ્લો છોડીને બ્હાર આવ્યો, અને પોતાની ફ્રોજને નદીને આણી મગને કિનારે કિલ્લાની ભીંતે વ્યૂહબંધ સજ્જ રાખી. રાણા સંગની ફ્રોજ ઉપર મુસલમાનોએ સ્થિરતાથી હલ્લો કર્યો, અને પછી મારો ચલાવા માંડ્યો. રજપૂતોના મહા વેગને લીધે મુસલમાનોની હાર તૂટી અને કેટલાક નામીચા અધિકારિયો માર્યા ગયા; મુબારિઝ ઉલ મુલ્ક પંડે સખ્ત ઘાયલ થયો; તેના હાથિયો પકડાયા, તેની આખી ફ્રોજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ, અને તેને પછી હિન્દુઓએ અમદાવાદ હાંકી ક્હાડી. ત્યાર પછી રાણા સંગે મોકળાઈથી આસપાસનો દેશ લૂંટી લીધો; તેણે વડનગરા બ્રાહ્મણોને ઉગાર્યા; પણ વિસલનગરવાળાઓએ તેના સામી બાકરી બાંધી હતી માટે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તે લીધું, અને ત્યાંના મુસલમાન સૂબાને ઠાર કર્યો. પોતાને અપમાન કર્યું તેનું આ પ્રમાણે વૈર વાળીને, વગર અટકાવ થયે તે ચિતોડ પાછો ગયો.

મુબારિઝ ઉલ મુલ્ક આ પ્રસંગે માળવાની સીમા ભણી જતો રહ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાની ફ્રોજની ભરતી કરી, અને ફૂતરો રાણો સંગ પાછો વળ્યો એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે પોતાની સૂબાગીરી પાછી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. અહમદનગર જતાં રસ્તામાં ઈડર દેશના રજપૂત અને કોળિયોનું એક ટોળું તેની સામે થયું, તેને હાર ખવરાવીને તે ઈડરમાં આવી પ્હોંચ્યો, પણ આસપાસનો દેશ લૂંટાલૂંટથી એવો દૈવત વિનાનો થઈ ગયો હતો કે, ખાવાપીવાના સરસામાનને વાસ્તે તેને પરાંતીજ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો.

મુઝફ્ફર શાહે નિશ્ચય કર્યો કે, અહમદનગર છોડી દેવું નહિ. તેથી ગમે તે થાય તે વેઠીને પણ ચોમાસામાં તે રાખી રહેવાને માટે તેણે પોતાના અધિકારિયોને હુકમ કર્યો; અને ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૦ના ડિસેમ્બર મહિનામાં, જે ફ્રોજથી રાણા સંગની આગળ ઉપર દુર્દશા થવા સરજી હતી તે ફ્રોજ લઈને તે જાતે ત્યાં ચડી આવ્યો. ઈડરવાડો પાછો ફરીને મુસલમાનોએ લૂંટ્યો; પણ ચિતોડના રાણા ઉપર તેમનો ખરો જય થયો નહિ; અને મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે "ફ્રોજના ઉપર અધિકાર ચલાવનારા "અધિકારિયોના કપટભાવને લીધે તેની સાથે સલાહ કરી લીધી."

જેવામાં ઈડર મુસલમાનોના કબ્જામાં હતું, તેવામાં ત્યાંના રાવો,

પોતાના કુટુંબ સહિત, મેવાડના સીમાડા ઉપરના ડુંગરી દેશમાં સરવણ ગામ આવ્યું છે અને જે સામળિયા સોડના વંશજના તાબામાં હતું ત્યાં રહેતા હતા. રીટોડાના લેખમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, બીજો મુઝફ્ફર શાહ મરણ પામ્યો, અને તેના બે શાહજાદા સિકંદર (ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૬) અને મહમૂદ ત્રીજો (ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૬) મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી રાવ ભારમલ જીવતો હતો, અને ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૮ માં જ્યારે બ્હાદૂર શાહે ઈડર અને વાગડ[1] એ બન્ને દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી ચાંપાનેરને રસ્તે ભરૂચ પાછો આવ્યો ત્યારે પણ તે જીવતો હતો; અને વળી ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૦ માં જ્યારે સુલ્તાન પિંડે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો પણ પોતાના બે સરદારને મ્હોટી ફોજ આપીને વાગડ (બાગડા) ઉપર મોકલીને પોતે પાછો વળ્યો ત્યારે પણ તે હયાત હતો. તે છેક ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૩ ના વર્ષ પછી મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેનો કુંવર રાવ પૂંજોજી થયો, તેના કારભાર સંબંધી બનાવોની નોંધ રહેલી નથી.

મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ અમદાવાદના રાજવંશિયો વિષેનું હવે પછીનું જે વર્ણન આપેલું છે, તેમાં ગૂજરાતના હિન્દુ રાજાઓ સંબંધી વાતને ખુલ્લી રીતે લાગુ પડે એવું કાંઈ નથી, માટે તેમના વિષેનું વિસ્તારથી અત્રે વર્ણન આપવાનું અમારી મતલબને અનુસરતું નથી. સુલ્તાન બ્હાદૂરનું રાજ્ય અતિ અસ્વાભાવિક વિરૂદ્ધપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે તેને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન્ સિદ્ધરાજની કીર્તિની ચડસાચડસી કરતો આપણે જોઈયે છિયે, તેની શ્રેષ્ઠતા ખાનદેશ, વરાડ અને અહમદનગરના રાજાઓએ માન્ય કરેલી આપણા જોવામાં આવે છે; માળવાનું રાજ્ય ફરીને પાછું ગૂજરાતનાં હથિયાર વડે જિતાયલું એવું તેની સત્તા નીચે આવેલું જણાય છે; અને તેનો યશવંત વાવટો મંડુના ઉંચા મોરચા ઉપર ફરકતો આપણા જોવામાં આવે છે. બીજે સમયે, જે હુમાયૂન પાદશાહને તેણે તેના ઉદય-કાળમાં જીડાવ્યો હતો, તે જ પાદશાહે તેને તેના રાજ્યમાંથી હાંકી ક્હાડેલો આપણા જોવામાં આવે છે, અને છેવટે ફિરંગી લોકો સાથે એક દુઃખદાયક લડાઈ થઈ તેમાં તે દગાથી મરાયો, અને તેનું મુડદું દરિયામાં ફેંકી દીધું; ઇતિહાસકર્ત્તા જે બ્હાદૂર શાહ વિષે લખે છે તે તેના પછી નબળાઈ ચાલશે અને ખરાબી થશે એવું પોતાના લખાણની અંત્યે ભવિષ્ય વર્ત્તે છે. "સુલ્તાન બ્હાદૂરના મરણ પછી ગૂજરાતના કારભારમાં અવ્યવસ્થા અને

---

૧ સાકરિયો વાગડ એવું દેશનું નામ છે. તેનાં ૩,૫૦૦ ગામ ક્હેવાતાં હતાં, હવણાં અર્ધો ભાગ ડુંગરપુરના તાબામાં છે ને અર્ધો ભાગ વાંસવાડાને સ્વાધીન છે. ૨. ઉ.

"રાજદ્રોહે પોતાનો પ્રવેશ કર્યો; અને ત્યાર પછી દક્ષિણના રાજાઓ પાસેથી, "અને યુરોપિયનોએ કબ્જે કરી લીધેલાં બંદરોમાંથી ખંડણી મળતી બંધ "થઈ ગઈ."

કેટલાએક વર્ષ વીત્યા પછી, ઈ○ સ○ ૧૫૪૫ માં, બ્હાદૂર શાહનો ભત્રીજો મહમૂદ લતીફ્ખાન ગાદી ઉપર હતો તેવામાં, આગળ જેમ શાહ અહમદ અને મહમૂદ બેગડાના બલવાન દિવસોમાં, હિન્દુ જમીદારોના હક્ક ડૂબાવવાને સાવધપણે થોડોક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના આ છેડાથી તે પે'લા છેડા સુધી કરવાને તેણે પોતાનો અભિમાની તેમ જ નબળો હાથ ચલાવવાને ધાર્યું; અને એવી રાજનીતિ ચલાવી કે, તેમાં જે ખામી આવી ગઈ, તે આવી હોત નહિ અને તેનો પૂરેપૂરો અમલ થયો હોત તો સુલ્તાનનું તખ્ત ઊંધું વળવાને કાંઈ પણ બાકી રહેત એમ,થાત નહિ. "આ "સમયે શાહે જનાનખાનાની મોજ મૂકી દીધી તેથી રાજ્યની સત્તા એટલી "બધી વધી ગઈ કે ઉમરાવ અને સિપાઈ સર્વે કોઈ વશમાં આવી ગયા "અને શાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેટલી તેમનામાં સત્તા રહી નહિ. આ "વેળાએ માળવાનો કબ્જો કરી લેવાની પાદશાહે ઇચ્છા જણાવી; પણ તેણે "પોતાના વજીર આસફ્ખાનને સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, રજપૂતો, "ગરાશિયા, અને કોળિયોના તાબામાં ગૂજરાત પ્રાન્તની ચોથ અથવા "વાંટાની જમીન છે તે દબાવી પડવાથી માળવા જેટલો દેશ હાથ આવશે; "અને તે એક જાગીર થઈ પડવાથી તેની ઉપજમાંથી પચીસ હજાર અશ્વા- "રોનું પૂરૂં થઈ શકશે." આ પ્રમાણે વાંટા ખાલસા કરી દેવાનો હુકમ થયો. આનો પરિણામ સર્વ કોઈ ધારી શકે એમ એવો થયો કે, સર્વ ઠેકાણે બળવો ઉઠ્યો, અને હવે પછીના વૃત્તાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે તે લોકોનો જય થયો. કેમકે કદાપિ તે સમયે જાત્યભિમાનનાં અને જુલ્મનાં ગમે તે કામ કર્યાં હશે, અને હિન્દુઓને કચરી નાંખેલા અને વશ કરી લીધેલા, મુસલમાન રાજકર્ત્તાઓએ ગમે એટલા માનવાને પસંદ કર્યું હશે, અથવા મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તે પ્રમાણે લખવાને દુરસ્ત ધાર્યું હશે, તોય પણ વગર વાંધાની ખરી વાત તો એ જ છે કે તેમના વંશજો ઉપર પછવાડેથી ઘણાં સંકટ આવી પડ્યાં, તથાપિ જે જમીન તેમની પાસેથી છીનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તે જમીન હજી લગણ તેઓ ભોગવે છે; અને આણી મગ તો થોડી પણ ચીંથરે હાલ દરિદ્રતા અને ટગુમગુ થઈ રહેલાં ખંડેર શાહ અહમદના વંશના રાજ્યના એક સમયનો દબદબો બતાવાને માત્ર રહેલાં છે. "ઈડર, શિરોઈ, ડુંગરપુર, વાંસવાડા લુણાવાડા,

"રાજપીપળા, મહીકાંઠો, અને હુલવદ(ઝાલાવાડ)ના ગરાસિયાઓએ, પોતાનો "ગ્રાસ સાચવી રાખવાને દેશમાં પજવણી કરવા માંડી, માટે શિરોઈ, ઈડર, "અને બીજે ઠેકાણે થાણાં બેસાર્યાં અને ત્યાંથી રજપૂત અને કોળી નામે "નાશ કરવાની આજ્ઞા થઈ; માત્ર જેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને સિપાઈગીરીની "નોકરીમાં હતા, અથવા જેઓ વ્યાપાર કરતા હતા, અને ઓળખાવાને "માટે જેઓને જમણે હાથે કાંઈક નિશાની રખાવામાં આવી હતી "તેઓનેજ જીવતા મૂકવાની છૂટ હતી. એ જાતના લોકોમાંથી જેઓને "તે નિશાની ન હતી તેઓને ઠાર કરતા હતા. આ પાદશાહના રાજ્યના "લગભગ છેલ્લા સમયમાં, ઉપર પ્રમાણે હુકમ હોવાને લીધે તેટલા ભાગોમાં "મુસલમાની ધર્મની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી વધી પડી હતી કે, શહર વચ્ચે "ઘોડા ઉપર બેસીને જવાની કોઈ હિન્દુને છૂટ ન હતી; અને જેઓ પગે "ચાલીને જતા હતા તેઓને પણ જમણે ખભે લાલ પટી લગાવ્યા વિના "લુગડાં પ્હેરવા દેતા નહિ, અને વળી વિશેષમાં એ હતું કે હોળી, દિવાળી-"ના તહેવારનું પૂજા આદિકનું પ્રસિદ્ધ પાખંડીપણું કરવા દેવાની મના "કરી હતી. આ ઉપરથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે, દુષ્ટ બુરહાને "પાદશાહને મારી નાંખ્યો ત્યારે ગરાસિયા અને કોળિયોએ તે ખુનીની એક "મૂર્ત્તિ કરીને સ્થાપી અને તેની પૂજા કરી તેને કહેવા લાગ્યા કે, આ અમારો "રક્ષક છે, એણે અમને નાશમાંથી બચાવ્યા છે."

જે કોઈ ગૂજરાતમાં આવે છે, અને આવા જુલ્મનું ઠેકાણું જે રાજધાની નગર અમદાવાદ તે મુખ્યત્વે કરીને જુવે છે, ત્યારે ત્રાસ પમાડેલા હિન્દુઓનાં ભોંયનાં દેવળ અને મુસલમાનોના ઉંચા મિનારા તેઓના રાજ્યના અને ધર્મના જુલ્મના દિવસોમાં થયેલાં જોવામાં આવે છે, અને હાલમાં જે છે તેની સાથે તે દિવસના કારભાર ઉપરથી આ સર્વ જે લક્ષમાં આવે છે તેનો મુકાબલો કરવાને બની આવે છે. એક તરફ પડી જતી મસ્જીદનાં ખંડેર વધતાં જાય છે, અને બીજી તરફ તેની જ પાસે શિવ અને પારસનાથની મૂર્ત્તિયો તેમની અંધારી સંતાઈ રહેવાની જગ્યાઓમાંથી બ્હાર નીકળે છે અને નવાં બંધાવેલાં દેવાલયોમાં તેમની સ્થાપના થાય છે: અને અભિમાનનો પોકાર કરનારા પઠાણ મોગલોના છોકરા હિન્દુનાં દેવળમાં આરસપાહાણ ગોઠવવાની મજુરી કરે છે, અથવા છેક હલકો રોજ લઈને, દેવની મૂર્ત્તિયોનો નાશ તેઓના પૂર્વજોએ કર્યો હતો એવું તેઓ ધારે છે તેઓની ફરી સ્થાપના થતી વેળાના સાજનમાં મશાલો ધરે છે અને નગારાં વગાડે છે.

મહમૂદ લતીફખાન(મહમૂદ શાહ ચોથા)ને ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૪ માં મારી નાંખવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેના વંશના બે (**અહમદશાહ બીજો** ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૪ થી ૧૫૬૧ સુધી અને **મુઝફ્ફર ત્રીજો**) નબળા ક્રમાનુયાયિયો થયા ત્યાં સુધી તેનો વંશ રહ્યો; ત્યાર પછી ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૨ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે મહાન **અકબરે** પોતાનો વાવટો **અહમદાવાદના** નગરની પડોશમાં ફરકાવવા માંડ્યો, તે અવસરે ત્યાંના સર્વ પદવિના સર્વ લોક ટોળે મળીને તેને પોતાના **પાદશાહ** તરીકે માન આપવાને આગળ ગયા.

મિરાતે અહમદીનો કર્ત્તા કહે છે કે, “પંડિત અને અવલોકન કરનારા “સારી પેઠે જાણે છે કે, દુનિયાના પ્રારંભથી જે રાજ્યની સ્થાપના થયેલી “છે, તે દરેક રાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ તેના અમીરો અને તેઓની “સાથે મળી ગયેલી બંડખોર પ્રજા થાય છે, તેઓનું બંડ અને પ્રયત્ન ઇશ્વરનો “પાડ કે ઘણું કરીને તેમના સામાં થઈ પડે છે; અને તેથી કરીને કોઈ “વધારે ભાગ્યશાળી પ્રતિસ્પર્ધીનું કામ થાય છે. આ પ્રમાણે ગૂજરાતના “રાજાઓના ઉમરાવોનો પાર આવ્યો. બળવાની વેળાએ માંહોમાંહે લડી “મરીને અન્યોન્યના સાચા સંબંધની અવગણના કરી, તેથી દૈવે રાજ્યનો “અને તેના ચાકરોનો નાશ કરાવ્યો; અને મિત્રતાને રૂપે તેઓએ ખુલ્લી “રીતે શત્રુતાનાં કર્મ કરવા માંડ્યાં, તેથી તે બન્ને બાજુવાળા વેગળા રહી “ગયા, અને આ રાજ્યની સત્તા અને રાજમુદ્રા તૈમુરના જગપ્રસિદ્ધ વંશજ, “**જલાલુદ્દીન મહમૂદ અકબર**ના હાથમાં આવી.”

અકબરની સત્તાની સ્થાપના થતાં પ્હેલાંનો તરતનો જ જે **સમય** હતો તે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખરેખરો ખેદદાયક થઈ પડ્યો હતો. આ વેળાએ, **મુસલમાની અમીરોએ મહમૂદ બીજા**નો કૃત્રિમ **શાહજાદો** આણીને ગાદિયે બેસાડ્યો; અને તેનું નામ **ત્રીજો મુઝફ્ફર** (ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૧ થી ૧૫૭૨) પાડ્યું. પણ ખરૂં જોતાં તો તેમણે પોતપોતામાં દેશ વ્હેંચી લીધો હતો. તેમનામાં અતિ બળિયો **અયતેમાદખાન** હતો, તેણે રાજધાની નગર **અમદાવાદ** અને **ખંભાત**નું બંદર તથા તે બે વચ્ચેના પ્રદેશનો કબ્જો કરી લીધો; એક બીજો હતો તે, **અણહિલપુર**નું ખંડેર અને **સાભ્રમતી** તથા **બનાસ** નદિયો વચ્ચેનો ઘણો પ્રદેશ દબાવી પડ્યો; ત્રીજાને સ્વાધીન **સુરત** તથા **ભરૂચ**નાં બંદર, **ચાંપાનેર**નો ગઢ, અને **મહી** નદીની દક્ષિણ ભણીનાં પ્રગણાં આવ્યાં, **ધંધૂકા** અને **ધોળકા**, ચોથાના તાબામાં થયાં; અને પાંચમો હતો તે **ખેંગાર**ના કિલ્લા(**જૂનાગઢ**)માં રહીને **સોરઠ**ના દ્વીપકલ્પ ઉપર સત્તા વિસ્તારવાનું તકાસવા લાગ્યો. આ વેળાએ રાજ્યના

હિન્દુ લશ્કરી પટાવતો ઘણા હતા. કડીથી ડીસા સુધીનાં ઉત્તર ભણીનાં પ્રગણાંમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર પૂરૂં પાડવામાં આવતું હતું. બાગલાણના જમીનદાર બોહરજીના કબજામાં મુલર અને સાહલરના કિલ્લા હતા, અને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોના લશ્કર વડે તે ચાકરી કરતો હતો; સાંથના જમીનદાર અને છતરાલ કોળિઓ નોકરી કરતા હતા તેના બદલામાં ગોપરા ટપ્પાનાં બે પ્રગણાં તેમને આપ્યાં હતાં; નાગોર પ્રગણાના વતનદારો રજપૂત ઘોડેસ્વારોના મ્હોટા લશ્કર સહિત ચાકરી કરતા હતા, અને ઈડરનો પુંજો રાઠોડ, રાજપીપળાનો રાવ જયસિંહ, ડુંગરપુરનો રાવળ, ઝાલાઓનો ઠાકોર, જામ અને તેના ચારસેં ગરાસિયા આશ્રિતો, તેમ જ ભુજના ખેંગારજી (પ્હેલા) રાવ લશ્કર પૂરૂં પાડતા હતા તેમાં સોળ હજાર તો માત્ર ઘોડેસ્વાર હતા. આ સત્તાવાન રજપૂત ઠાકોરોએ અમદાવાદના પાદશાહોના ધસારામાંથી પોતાની જમીન અને સ્વતંત્રપણું બંને જાળવી રાખ્યાં હતાં. તેઓને મુસલમાનોની તૂટી પડેલી સત્તાના જોરથી થોડું જ ડરી જવાનું હતું, અને અસલની જંગલી જાતિયો જેને જે આગળ વધારે વજનથી દબાવી રાખી હતી, પણ તેનો કદિ નાશ થયો ન હતો તે આ વેળાએ ફરીને, અગ્નિની પેઠે, ધસી આવવા લાગી.

અકબરે ગૂજરાતની જિત કરી લીધી ત્યાર પછી તેણે આખા દેશ ઉપર એક સૂબેદાર ઠરાવ્યો, અને તેના હાથ નીચે મ્હેસુલના અને લશ્કરી અધિકારી નિમ્યા. ઘણું કરીને સૂબેદાર ઉત્તમ પંક્તિના માણસો હતા. જેવા કે અકબરનો દૂધભાઈ ખાન અઝીઝ કોકા, અને તેનો શાહજાદો સુલ્તાન મુરાદબખ્ત એ જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા; જહાંગીરના વારામાં તેનો શાહજાદો શાહજહાંન ઠર્યો હતો, અને તેના વારામાં તેનો શાહજાદો મુરાદ નિમાયો હતો. આ સમયના ઇતિહાસનો સમાવેશ દિલ્હીના સામાન્ય ઇતિહાસમાં થાય છે, અને આ પુસ્તકમાં રજપૂત ઠાકોરો સંબંધી લખવાનો જે હેતુ છે તેમના સંબંધી મુસલમાન લખનારાઓએ પોતાના લખાણમાં જુજ સૂચના આપેલી છે. આપણા જોવામાં આવે છે કે, જમીનની ઉપજ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાને અકબરે રાજા ટોડરમલને ગૂજરાતમાં મોકલ્યો, ત્યારે અકબરની મુસલમાનોના મુખ્ય તરીકે રાજ્ય કરવાની માત્ર ધારણા નહિ પણ આખા હિન્દુસ્થાનના એકઠા મળેલા લોકોના ઉપરી તરીકે રાજ્ય કરવાની તેની ઉદારતાભરેલી અને ડાહાપણભરેલી ધારણા તે પૂર્ણ થાય એટલા માટે રજપૂત ઠાકોરોનો સંબંધ રાજ્ય સાથે થાય અને તેઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી લેવાય એવા હાથ આવેલા પ્રસંગો તેણે સાધી લીધા.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં તે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે "શિરોઈના જમીનદારે પાંચસે રૂપિયા અને સો મ્હોરોની ખંડણી આપી."[1] રાજા ટોડરમલે તેના બદલામાં તેને શિરપાવ આપ્યો અને એક જડાવનો શિરપેચ અને એક હાથી આપીને દિલ્હીના રાજ્યની વતી ગૂજરાતના સૂબાની બે હજાર અશ્વારોથી ચાકરી કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. રાજા ટોડરમલ ત્યાંથી સુરત જતાં રસ્તામાં "રામનગરના જમીનદારને ભરૂચમાં "મળ્યો, તેણે બાર હજાર રૂપિયા અને ચાર ઘોડાની ખંડણી આપી તેના "બદલામાં ઘટિત ઇનામ તેને આપ્યું. આ વેળાએ જમીનદારને પંદરસે "અશ્વારોની પદવિ ધારણ કરવાની છૂટ આપી અને તેણે એક હજાર ઘોડે-"શ્વારો સહિત ગૂજરાતના સૂબાની ચાકરી કરવાનું કબૂલ કર્યું."

ટોડરમલ ગૂજરાતથી દિલ્હી જતો હતો, તેવામાં ડુંગરપુરનો જમીનદાર, રાણો શાસમલ તેની મુલાકાત લેવા આવ્યો, તેને પણ શિરપાવ આપીને બે હજાર પાંચસે ઘોડેશ્વારની પદવિ આપવામાં આવી અને ગૂજરાત પ્રાન્તમાં ચાકરી કરવાને તેણે કબૂલ કર્યું એટલે મીરથા આગળથી પાછાં જવાની તેને રજા આપી.

આઇન અકબરીમાં લખ્યું છે કે, ઈડરના રાવ નારણદાસ પાંચસે ઘોડેસ્વાર અને બે હજાર પાયદળ ઉપર સરદારી ચલાવતો હતો, તે ઉપરથી જણાય છે કે, શિરોઈ અને ડુંગરપુરના ઠાકોરોની પેઠે એને પણ ગૂજરાતના સૂબાના આશ્રયમાં રહેવાને ઠરાવ્યો હશે. વીરમદેવ ચરિત્રમાં પણ ઈડરના રાવને દિલ્હીના પાદશાહનો લશ્કરી પટાવત કરીને લખેલો છે. અબુલ ફ્ઝલે ગૂજરાતના બીજા ઠાકોરોને એ જ પ્રમાણેનું પદ ધારણ કરેલી સ્થિતિના લખી જણાવ્યા છે. તે કહે છે કે, "ઝાલાવાડ પ્રથમ સ્વતંત્ર રાજ્ય "હતું, તેમાં બે હજાર બસેં ગામ હતાં, તેનો વિસ્તાર શિત્તેર કોસ લંબાઈ-"નો અને ચાળીસ કોસ પ્હોળાઈનો હતો; તેના તાબામાં દશ હજાર "ઘોડેશ્વાર અને તેટલું જ પાયદળ હતું. હવણાં તેના તાબામાં બસેં ઘોડે-"શ્વાર અને ત્રણ હજાર પાયદળ છે, અને તેમાં ઝાલા જાતિની વસ્તી છે. "હાલમાં તેના ચાર ભાગ કરેલા છે, તોય પણ તેને અમદાવાદ તાબાનું "માત્ર એક પ્રગણું ગણેલું છે. તેમાં શહરો ઘણાં છે." અહિયાં જે ચાર ભાગ ગણવામાં આવેલા છે તે હલવદ, વઢવાણ, લખતર અને લીંબડીના

૧ મેળાપની વેળાએ "નજરાણો" અથવા ભેટ આપવામાં આવે છે તે આ હશે, કાંઈ (વાર્ષિક) ખંડણી નહિ. અહિં અને બીજા હવે પછી ફકરા ઉતારી લેવામાં આવવાના છે તેમાંના આંકડા નક્કી કરવા બહુ મુશ્કેલ છે.

છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. એ જ ઇતિહાસકારના લખવા પ્રમાણે સોરઠના નવ ભાગ કરેલા જણાય છે. એ માંહેલો પ્હેલો, સામાન્ય રીતે, નવો સોરઠ કહેવાતો હતો, તેની તપાસ ધાડી ઝાડીના ગહનપણાને લીધે અને ડુંગરાઓની ગુંચવણને લીધે ઘણા કાળ સુધી થઈ ન હતી. જૂનાગઢની ગણના આ ભાગમાં થઈ હતી. નવા સોરઠમાં તેમ જ પટ્ટણ સોમનાથમાં ઘેલોટી જાતના રજપૂતોની વસ્તી હતી; અને ત્યાં ઠાકોરોમાંથી દરેક એક હજાર ઘોડેશ્વાર, અને બે હજાર પાયદળની સરદારી કરતો હતો, તે સાથે કેટલાક આહીરો પણ હતા. આ આહીર તે ઘણું કરીને કાઠી લોક હશે, કેમકે તેઓ આહીર જાતના છે, અને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું તેમનું કામ છે, એવું બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. ત્રીજા ભાગ વિષે અબુલ ફ્જલ લખે છે કે, "શિરોજ (શત્રુંજય) પર્વતની તલેટી આગળ એક વિશાળ "નગર છે, તેની જગ્યા ઘણી પસંદ પડે એવી છે તોપણ ફરી વસાવા "સરખું તે હવે રહ્યું નથી." આ સૂચન ઘણું કરીને વલભીપુરનાં ખંડેરને લાગુ પડે છે. તે લખે છે કે, "બાબીડચીન અને ગોઘાનું બંદર તેને સ્વાધીન "હતું. પીરમનો બેટ પણ આ ભાગમાં છે; તે નદીની વચ્ચે નવ કોસનો "ચોખૂણ ડુંગર છે, આગળ તેમાં રાજ્યની ગાદી હતી. આ ભાગનો જમીન- "દાર ગોહિલ જાતિનો છે, અને બે હજાર ઘોડેશ્વાર અને ચાર હજાર "પાયદલની સરદારી ભોગવે છે." ચોથા ભાગમાં વાળા રજપૂતની વસ્તી હતી; તેમાં મહુવા અને તળાજાનાં બંદર આવ્યાં હતાં, અને તે ત્રણસેં ઘોડેશ્વાર અને પાંચસેં પાયદલનું લશ્કર પૂરૂં પાડતો હતો.

એ ગ્રન્થકર્ત્તાના લખવા પ્રમાણે બીજા ભાગોનું વર્ણન અમે આપતા નથી, કેમકે તે સર્વત્ર સમજાય એવું નથી. તે લખે છે કે, વાઢેરના તાબામાં આરંભડાનું બંદર હતું તે ઘણી મજબૂત જગ્યા હતી, અને ફોજ પૂરી પાડવાનો તેનો કરાર એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાયદલનો હતો. વાજાની મિશ્ર જાતિના તાબામાં ઝાંઝરનું બંદર હતું, અને બસેં ઘોડેશ્વાર અને તેટલું જ પાયદલ પૂરૂં પાડતા હતા. ચિતોડની જાતિના, એક હજાર અશ્વાર અને બે હજાર પાળા પૂરા પાડતા એમ લખ્યું છે, તે ધુમલીના જેઠવા લોકો વિષે સો વર્ષા લખ્યું છે. વાઘેલા જાતિના એક ભાગમાં વસતા હતા અને બસ ઘોડા તથા તેટલા જ પાળાની સરદારી કરતા હતા; અને આણી મગ સોરઠના તે જ ભાગના કાઠી લોકો, ૭ હજાર અશ્વાર અને દશ હજાર પાયદળનું ઉપરીપણું ચલાવતા; તેમ જ આહીરની એક બીજી જાતિના લોકો ડુંડી નદીને કાંઠે વસતા હતા અને જે પુરંજા કહેવાતા હતા તે તેનાથી અધું

લશ્કર પૂરૂં પાડતા. કચ્છ ભુજના રાવનું લશ્કર દશ હજાર અશ્વાર અને પચાસ હજાર પાયદલનું હતું; તેઓ ઉંચા અને દેખાવડા હતા તથા લાંબા કાતરા રાખતા. જામ "સત્તરસાલ" કચ્છ ભુજના રાજવી કુટુંબનો સગો થતો હતો, તે રાવલજીનો પૌત્ર થતો હતો, તેને રાવે[1] સાઠ વર્ષ પ્હેલાં તે દેશમાંથી હાંકી ક્હાડ્યો હતો, તે સોરઠમાં ચટવા, બદહીલ અને નવનીલના પ્રદેશની વચ્ચેના એક ફળદ્રૂપ દેશમાં વશ્યો હતો અને તેનું નામ તેણે "નાનું કચ્છ" (હાલાર) કરીને પાડ્યું હતું તેમાં તેણે તેનું રાજધાની શહર નવાનગર વસાવ્યું હતું. જામની ફોજનો કરાર સાત હજાર અશ્વાર અને આઠ હજાર પાયદળનો હતો.

મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે, નવાનગરના જામે એક વેળાએ અમદાવાદના છેલ્લા સુલ્તાન, ત્રીજા મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ છેવટે તેણે દગો કરીને તેના શત્રુઓને સ્વાધીન કર્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૦ માં મુઝફ્ફર અને જામને ખાન અઝીઝ કોકાએ હરાવ્યા તેથી તેઓને ડુંગરામાં સંતાઈ પેસવાની અગત્ય પડી. આ જિત થયા પછી સૂબાએ નવાનગર લૂંટ્યું અને જૂનાગઢનો ઘેરો ઘાલ્યો, તે વેળાએ, ત્રીજા મુઝફ્ફરના સાથિયોએ તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તે અમદાવાદ પાછો જતો રહ્યો, તેવામાં ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે, અમીરોને એક વાર તેમની પોતાની જાગીર ઉપર શાન્તપણે રૂહેવાને છૂટી આપી. બીજે વર્ષે જૂનાગઢ, સૂબાના હાથમાં આવ્યું, અને મુઝફ્ફર શાહ નાશી જઈને કચ્છના રાવ ખેંગારજીને આશરે જઈને રહ્યો;[2] તેને તેણે આશ્રય આપ્યો. અઝીઝ કોકાએ પોતાના દીકરાને ફોજ આપીને તેની પછવાડે મોકલ્યો. તે રસ્તે જતો હતો તેવામાં જામ તેને સ્વાધીન થયો, અને તેની સાથે સલાહ કરી, ત્યાર પછી નિરાશ્રય સુલ્તાન, જામના આશ્રયથી પકડાયો, તેને બદલે તેને તેનું આગળનું મોરબી પ્રગણું હતું તે ઇનામમાં મળ્યું.

ગૂજરાતની પૂર્વ સીમા ઉપર જે રજપૂતોનાં સંસ્થાન આવેલાં તેનું અબુલ ફ્રજલે કરેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે,—"મેરવ અને મંગ્રીચની પાસે "એક દેશ છે તે પાલ ક્હેવાય છે, તેની વચ્ચે મેહીંદરી નદી વ્હે છે. આ

---

૧ પૃષ્ઠ ૪૭૪ મે આપેલી જાડેજાની વંશાવળીના ૧૧ મા રાજા રાવ ખેંગારજી પ્હેલાએ જામ રાવળજીને કચ્છમાંથી નસાડ્યા તેણે ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં નવાનગર વસાવી ગાદી સ્થાપી. તે પછી તેનો કુંવર વીભોજી (ઇ. સ. ૧૫૬૨–૧૫૬૯) થયો. તે પછી તેનો કુંવર જામ સતાજી ઉર્ફે સત્તરસાલ (ઇ. સ. ૧૫૬૯ થી ૧૬૦૭) થયો. ર. ઉ.

૨ તે સમયે મહારાવ ભારમલજી ગાદીપતિ હતા. ર. ઉ.

"દેશની ગૂજરાત ભણીની બાજુએ એક સ્વતંત્ર જમીનદાર છે તે ડુંગર-"પુરમાં રહે છે. આ દેશની માળવા ભણીની બાજુએ વાંસવાડા છે, ત્યાંનો "રાજકર્ત્તા સ્વતંત્ર છે. આ બંને રાજકર્ત્તાઓની પાસે પાંચ પાંચ હજાર "અશ્વાર અને એક એક હજાર પાયદળ છે; તેઓ બંને સિસોદિયા જાતિના "હતા અને રાણાના સગા થતા હતા, પણ હવણાંના છે તે જૂદી જાતિના છે."

"પટ્ટણ સરકારની પડોસમાં એક દેશ છે તેની રાજધાની શિરોઈ "છે. ત્યાંનો રાજકર્ત્તા એક હજાર અશ્વાર અને પાંચ હજાર પાયદળની "હકુમત કરે છે, આબુગઢ નામના પર્વતની ટોચે તેનો કિલ્લો છે, તેમાં બાર "ગામ આવ્યાં છે, ત્યાં પાણી અને ઘાસ પુષ્કળ છે. નન્દરબારની પૂર્વમાં, "મન્ડુની ઉત્તરમાં, નાંદોદની દક્ષિણમાં, અને ચાંપાનેરની પશ્ચિમમાં વળી "એક બીજો દેશ છે તેની લંબાઈ સાઠ કોસ છે, અને પ્હોળાઈ ચાળીસ "કોસ છે. ત્યાંનો રાજકર્ત્તા ચોહાણ વંશનો છે તેની રાજધાની અલી-"મોહન છે. અહિયાં ઘણા જંગલી હાથિયો છે. લશ્કરી ફોજ છસે અશ્વાર "અને પંદર હજાર પાયદળની છે.

"સુરત અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક સારી રીતે વશેલો "પ્હાડી દેશ છે તે બગલાણા ક્હેવાય છે. ત્યાંનો ઠાકોર રાઠોડ વંશનો છે, "અને ત્રણ હજાર અશ્વાર, તથા બે હજાર પાયદળના ઉપર હુકમ ચલાવે છે. "અહિયાં જાંબુ, બોર, દ્રાક્ષ, રાંયણ, દાડમ, અને જમ્બીર ફળ બહુ થાય છે. બગલાણામાં સાત કિલ્લા છે તેમાં મોલીર અને સાલીરના કિલ્લા અતિ-"શય દૃઢ છે.

"નાંદોદ અને નન્દરબારના સરકારની વચ્ચે એક પ્હાડી દેશ છે તે "લંબાઈમાં પચાસ કોસ છે, અને પ્હોળાઈમાં ચાળીસ કોસ છે, તેમાં "ગોહિલ રજપૂતની જાતિ વસે છે. હાલમાં રાજકારભાર એક ત્રવાડી કરીને "બ્રાહ્મણ છે તેના હાથમાં છે, રાજા છે તે માત્ર નામનો જ છે. કોઈ વેળા "તે રાજપીપળામાં રહે છે અને કોઈ વેળા ધુલવામાં રહે છે. તેની પાસે ત્રણ "હજાર અશ્વાર, અને સાત હજાર પાયદલ છે. ધુલવાનું પાણી ઘણું ખરાબ "છે; પણ ત્યાં ડાંગર અને મધ બહુ સરસ થાય છે."[1]

છેલ્લા સંસ્થાન વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું તે આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે પીરમના રાજા મોખડાજી ગોહિલના કુંવર સમરસિંહજિયે સ્થાપ્યું હતું, અને પોતાની માતાના ભણીથી તેનો તે ઉપર હક્ક થયો હતો.

---

૧ આઇન અકબરીનું ગ્લેડવુઇને ભાષાન્તર કર્યું છે, તેના બીજા ભાગના ગૂજરાતના સુબા વિષેના વિષયમાં જુવો પૃષ્ઠ ૭૫ થી ૯૯.

પ્રકરણ ૮.

ઈડરનો રાજ્યકારભાર—રાવ નારણદાસ—રાવ વીરમદેવ—રાવ કલ્યાણમલ.

ઈડરના[1] રાવ પુંજાની પછી તેનો કુંવર નારણદાસ ગાદિયે બેઠો, અકબરે ખાન અઝીઝ કોકા નામના એક મુસલમાન ઉમરાવને ગૂજરાતનો

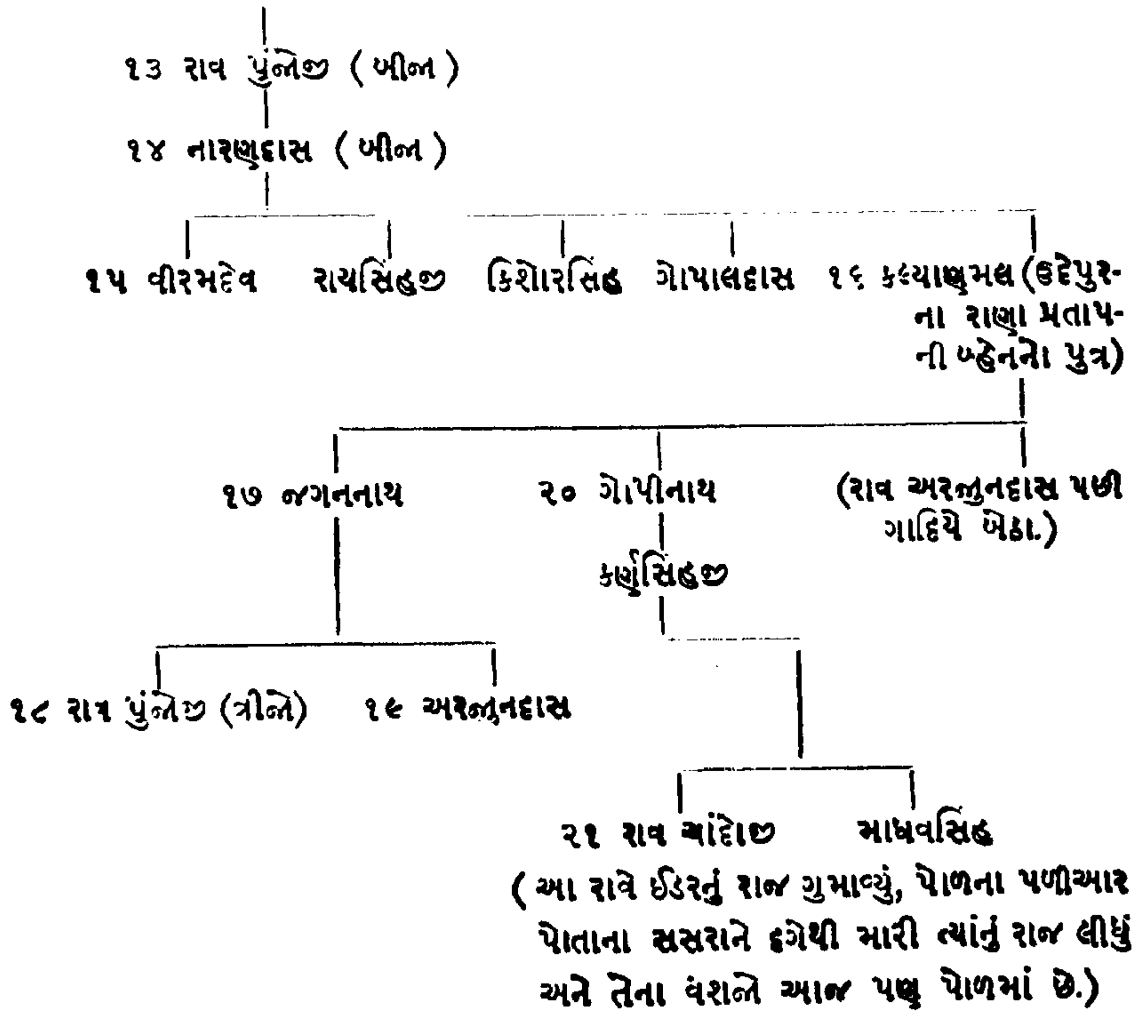
---

૧ ઈડરના રાવની વંશાવલિઃ—

જયચન્દ્ર રાઠોડ (ઇ. સ ૧૧૯૪માં કનોજનું રાજ ગયું)
- શેખજી
  - ૧ શિયોજી
    - ૨ અસોથામ (મારવાડની ગાદિયે)
  - સાઈતરામ (ઇ. સ. ૧૨૧૨ મારવાડમાં આવી રાજ સ્થાપ્યું.)
    - ૧ સોનીંગ (ભોળા ભીમે સામેત્રા આપ્યું, ત્યાંથી ઈડર જિતી સન ૧૨૫૭માં "રાવ" પદવી ધારણ કરી.)
      - ૨ રાવ એહમલજી
      - ૩ ધવલમલજી
      - ૪ લુણકરણજી
      - ૫ ખનહતજી
      - ૬ રણમલજી
      - ૭ રાવ પુંજોજી
      - ૮ નારણદાસ
      - ૯ રાવ ભાણ
        - ૧૦ સૂરજમલજી
          - ૧૧ રાયમલજી
          - ૧૨ ભારમલજી
        - ભીમસિંહજી (રાયમલજીને ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકી પોતે પચાવી પડ્યા, પણ પછીથી વળી રાયમલજિયે રાજ લીધું.)
    - અજમાલ (ઓખા લીધું.)
      - વાગાજી (વાજી)
      - વાઢેલજી (વાઢેલ)

સૂબો ઠરાવીને મોકલ્યો હતો, તેના સામે બંડ ઉઠાવવાને નારણદાસે મદદ કરી હતી.[1] (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩). તે બંડ અકબરે જાતે ચડીને બેસારી દીધું, અને ઈડરના રાવને શિક્ષા કરવા સારૂ એક મોટી ફોજ મોકલી. બે વર્ષ પછી, અઝીઝ કોકાની જગ્યાએ મીરઝા ખાન સૂબો ઠર્યો ત્યારે ઈડર વશ કરી લેવાને જોઇયે તેટલી ફોજ મોકલવામાં આવી. પાદશાહની આવી મોટી ફોજનો જમાવ જોઈને નારણદાસ ગભરાઈ ગયો, તેથી ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં તે ડુંગરાઓમાં સંતાઈ પેઠો. પણ છેવટે ત્યાંથી નીકળીને મુસલમાનોની સામે લડાઈ કરતાં હાર્યો, અને તેની રાજધાની પાદશાહના હાથમાં ગઈ.

આઈન અકબરીમાં રાવ નારણદાસ વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—
"ઈડરનો જમીનદાર, જેનું નામ નારણદાસ કરીને છે તે, બળદના પોદળા-
"માંથી વીણી કહાડેલા દાણા ખાઈને રૂહેવાનું વ્રત આચરે છે; આવી જાતનું
"ભોજન બ્રાહ્મણો ઘણું જ પવિત્ર માને છે. આ નારણદાસ, રાઠોડ જાતિના

૧ જુઓ બર્ડની મિરાતે અહમદીનાં પૃષ્ઠ ૩૨૫, ૩૩૯, ૩૪૩ અને ૩૪૯.

"મુખ્ય રાજકર્ત્તાઓ માંહેલો એક છે; અને તે ૫૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૨૦૦૦ "પાયદલની સરદારી ભોગવે છે."

રાવ નારણદાસની પછી તેનો મ્હોટો કુંવર **વીરમદેવ** ગાદિયે બેઠો, તે ભાટ લોકોની દંતકથાનો માનીતો નાયક હતો. એક લાંબી કવિતામાં તેની યુવાવસ્થાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે, તેમાં પચીસ વર્ષની ઉમ્મરે તે મારવાડની ઉત્તરના પુંગળ દેશમાં કેવી રીતે ગયો, અને ત્યાંના એક ધનવાન વ્યાપારીની પુત્રી પના કરીને બહુ સુંદર હતી તેનો પ્રેમ તેણે કેવી રીતે સંપાદન કરી લીધો, પોતાનાં હથિયારના બળથી તે સુંદરીને કેવો યશવંતપણે ઉપાડી ગયો, અને પુંગળની ફોજ લડવા આવી ત્યારે કેટલાક શૂરવીર સરદારોને તેણે કેવી રીતે માર્યા, એ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી એક બીજી ભાટની વાતમાં **વીર**મદેવની કથાનું સાંધણ સમાપ્ત થાય છે. આ વાત અમારાથી બની શકે, એમ બોલેબોલ વાંચનારાઓની આગળ રજુ કરિયે છિયે.

રાવશ્રી વીરમદેવનું ચરિત્ર.

વીરમદેવને પુંગળથી આવ્યાને દોહોડ વર્ષ થયું, તેવામાં અકબર પાદશાહે હિન્દુસ્તાનના સર્વ રાજાઓને દિલ્હી બોલાવ્યા. ઉદેપુર, જોધપુર, અને બુંદીના રાજાઓ તથા બીજાઓએ તે આજ્ઞા માથે ચડાવી. રાવ નારણદાસ અને કુંવર **વીર**મદેવ પણ ત્યાં ગયા. એક દિવસે, પાદશાહનો વાઘ પાંજરામાં ઘાલ્યો હતો ત્યાંથી છૂટી ગયો. અકબરે હુકમ કર્યો કે એને પકડી આણો, પણ તેના યોદ્ધાઓએ જવાબ દીધો કે "સાહેબ! વાઘ તો "પકડાય એવો નથી." કુંવર **વીર**મદેવ બોલ્યો: "વાઘ મરાય કે નહિ એ "નક્કી કહેવાય નહિ પણ રજપૂત હોય તે એને ઝાલી શકે. વાઘ રજપૂતને "મારે, કે રજપૂત વાઘને મારે." પાદશાહ બોલ્યો: "તમે ઠીક કહ્યું." પછી **વીર**મદેવ વાઘને ઝાલવા ગયો; તેણે ન્હાની સરખી ઢાલ હાથમાં ઝાલી લીધી, અને તે આગળ ધરીને શત્રુની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યો; તેણે વાઘને મારી પાડવાને ડાબે હાથે લૂગડું વિંટીને તે હાથ વાઘના મ્હોમાં ઘાલ્યો અને તેને જમણે હાથે તરવારની અણીથી ચીરી નાંખ્યો તેથી મરણ પામ્યો. પાદશાહ બહુ જ ખુશી થયો અને તેને મૂલ્યવાન શરપાવ કર્યો. નારણદાસજી હલકે કાઠે હતો તેના સામું જોઈને અકબર બોલ્યો કે, "વીરમ-"દેવ સરખા પુત્રના તમે પિતા છો એવું હું જાણતો ન હતો, તેથી રાવનું "દુબળું શરીર જોઈને રાવને વિષે જેટલો વિચાર કરવો જોઇયે તે કરતાં "મેં ઓછો કર્યો હતો."

હવે વીરમદેવે પાદશાહ પાસેથી માત્ર એક કબુલાત કરી લીધી. તેણે કહ્યું કે "હું જ્યારે અહિં આવું અને મારે જ્યારે ઈડર પાછાં જવાની મરજી "થાય ત્યારે લાગલા જ જવાની મને રજા આપવી." અકબરે તે વાત કબુલ કરી. રાવ અને વીરમદેવ પછી સલામ કરીને ઈડર ગયા તેવામાં તરત જ નારણદાસ મરણ પામ્યો અને વીરમદેવ રાજગાદિયે બેઠો. નારણદાસને ચાર રાણિયો હતીઃ—તેમાં ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહની એક બ્હેન હતી, તેને બે મ્હોટા કુંવર હતા; બીજી જેસલમેરના ભાટી રાજાની કુંવરી હતી, અને તે રાયસિંહ અને કિશોરસિંહની મા હતી; ત્રીજી શીખાવત વંશની રાણી હતી અને તે ગોપાળદાસની મા થતી હતી. તે વિના ચોથી રાણી કોટાના હુાડાની પુત્રી હતી. આ ઉપરાંત ત્રણ રાખેલી હતી. તે સાતે નારણદાસની પછવાડે સતી થઈ. પછીથી રાવનો સરદાર હેમતસિંહ બીહોલો પોતાના બનેવી રાવળ રામસિંહને મળવા ડુંગરપર ગયો. જમવાની વેળા થઈ, એટલે, રામસિંહે તેને બોલાવ્યો, અને પોતાની સાથે એક થાળમાં જમવા બેસાર્યો. હેમતસિંહની આંખો નબળી હતી, તેથી જમતાં જમતાં તેમાંથી પાણી વ્હેવા માંડ્યું એટલે રામસિંહ બોલ્યોઃ "આના જેવું બીજું મને એકે અણગમતું "નથી; હું જો પ્હેલેથી જાણતો હોત તો મારા ભેગા તમને જમવા બેસારત "નહિ." હેમતસિંહ આવા અપમાનના શબ્દ સાંભળીને ત્યાંથી ઉઠી ગયો; તેણે ઈડર જઈને રાવ વીરમદેવને કહ્યું કે "ડુંગરપુર મારવાને મારા એકલામાં "જોર નથી, માટે તમે કૃપા કરીને મારી સાથે આવશો? જો નહિ આવો તો "મારી પાસે જેટલો પૈસો અને માણસ છે તેટલા વડે હું જઈને ડુંગરપુર સાથે "લડીશ અને ત્યાં જ મરીશ." વીરમદેવ બોલ્યોઃ "નવા વર્ષના પડવા સુધી તમે "ધીરજ ખમો. ત્યાર પછી હું તમારી સાથે આવીશ."

તે દિવસ આવી ગયા પછી ઠરાવ પ્રમાણે તેઓ ચડ્યા હતા, તેવામાં, મારવાડમાં દૂકાળ પડ્યો હતો તેથી ચારણના બે છોકરા ગૂજરાત આવતા હતા. એક છોકરો ભાતું લઈને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં વીરમદેવની અશ્વારી ત્યાં આવી પ્હોંચી; એટલે તે એક બાજુએ ખશી જઈને વાડની થડમાં લપાઈને બેશી ગયો. રાવ તેને જોઇને બોલ્યો કે, "તું કોણ છે. અને શા વાસ્તે વાડના "થડમાં બેઠો છે!" છોકરો બોલ્યોઃ—"મહારાજ! હું ચારણનો દીકરો છું. અને મેં "સાંભળ્યું છે કે વીરમદેવજી વાડમાં વરસે છે માટે હું જોઉં છું કે આપ આ વાડમાં "શું વરશ્યા છો." ત્યારે વીરમદેવે પોતાના હાથમાંથી સોનાનાં કડાં વાડમાં નાંખીને કહ્યુંઃ "તું વાડમાં શોધ્યાં કર, તને કાંઈ જડશે." પછી તે આગળ ચાલ્યા એટલે પેલા છોકરાના ભાઈને કૂવાને કાંઠે ઉભો રહેલો જોઈને રાવે

તેને પૂછયું આ કૂવો તમારો છે? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે "મહારાજ! અમારે "કૂવા ક્યાંથી એ કૂવો તો આપનો છે." રાવે ત્યારે આજ્ઞા કરી કે, "જા એ કૂવો મેં તને બક્ષિસ કર્યો." વીરમદેવે આ બંને છોકરાઓને સારી રીતે પરણાવ્યા, તેમના વંશના હાલ સુધી તે કૂવાની ઉપજ ખાય છે.

ત્યાર પછી રાવે વડાલિયે આવીને આઠ દશ દિવસ મુકામ કર્યો. વીરમદેવ વડાલીમાં સમળેશ્વર તલાવની બાજુએ મેલાણુ કરીને પડયો હતો તેવામાં તેનો ભાઈ રાયસિંહ મૃગયા રમતો ત્યાં આવી ચડયો. રાયસિંહ ખરેખરો શિકારી હતો. વીરમદેવે તેને દીઠો ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે જો રાયસિંહ જીવતો રહેશે તો મારી ગાદી ખુંચાવી લેશે. પછી જ્યારે તે વડાલીથી પાછો આવ્યો ત્યારે રાયસિંહનો કાંઈ વાંક કહાડીને તરવારવતે તેને ઠાર કર્યો. આ રાયસિંહને એક બ્હેન હતી, તે જયપુર પરણાવી હતી, તેણીયે પોતાના ભાઈનું વેર મનમાં રાખીને વીરમદેવને મારી નાંખ્યો તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દિવસ જતાં નવા વર્ષનો પડવો લગભગ આવી પ્હોંચ્યો. અને રાવે પોતાની ફોજ એકઠી કરવા માંડી તેમાં તેના સરદારો સહિત ૧૮૦૦ અશ્વાર થયા. તેઓ નીકળ્યા અને કુચ કરતા વીંછીવાડે આવી પ્હોંચ્યા; તેમનો લડાઈનો સરસામાન,-માણસ અને ઘોડાનાં બખ્તર અને હથિયાર, તોપો અને જંજાળો એ સર્વ ઊંટ ઉપર લાદ્યું હતું, અને જે હેમસિંહને માટે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરવાની અગત્ય પડી હતી તે પણ પોતાની ફોજ સહિત સંગાથે હતો. વિંછવાડાનો ઠાકોર ડુંગરપુરના તાબાનો હતો, તેણે તપાસ કરી કે રાવની અશ્વારી કયાં જાય છે, તેને એવો ઉત્તર મળ્યો કે રાવ પોતાના સસરાને ત્યાં મેવાડ અને માળવાની હદ ઉપર ચંબલ નદી છે તેને કિનારે રામપુર છે ત્યાં જાય છે. તોય પણ, તે ઠાકોરને હેમતસિંહ અને પોતાના રાજા વચ્ચે શત્રુવટ હતી તે તેના જાણવામાં હતું, તેથી તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, "હેમતસિંહ પોતાના સર્વ માણસો સહિત એમની સંગાથે "છે, અને તોપો અને બીજો લડાઈનો સરસામાન છે, એ બધું રામપુર લઈ "જવાનું શું કારણ હશે!" આ પ્રમાણે તેના મનમાં સંશય આવ્યો.

પછી ઈડર તાબાના ઠાકોરોએ વીરમદેવને કહ્યું: "કોઈ કહેશે કે રાવે "ચોરની પેઠે આવીને ડુંગરપુર માર્યું, પણ જો તે ઉઘાડી રીતે આવ્યો હોત "તો તેનાથી મરાત નહિ. એટલા માટે વાત જાણ પાડવી." રાવે જવાબ દીધો કે, "ઠીક છે એમ કરો." પછી તેઓએ વિંછવાડાના ઠાકોરને કહ્યું કે "અમે ડુંગરપુર ઉપર ચડી જઇયે છિયે, માટે તમે ડુંગરપુર જઈને તેના રાવળને

"ઉઘાડી રીતે કહો કે રાવ તમારા ઉપર ચઢ્યા છે, અને તમે તેમની સાથે લડવાને "તૈયાર થઈ રહેજો." ઠાકોરે જઈને તે પ્રમાણે જાણ કરી અને રાવળે પોતાના તાબાના ઠાકોરોને બોલાવ્યા અને લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા, પછી વીરમદેવને માણસ મોકલાવીને કહેવરાવ્યું કે, "તમને ફાવે ત્યારે લડવાને આવજો. અમે તૈયાર છિયે." રાવ જ્યાં મેલાણ કરીને રહ્યા હતા ત્યાં આઠ દિવસ સુધી રહ્યા, અને પછી ડુંગરપુરની પાસે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે બંને બાજુવાળાઓએ તોપો ચલાવીને લડાઈનો આરંભ કર્યો. વીરમદેવે ડુંગરપુરના કિલ્લાનો અને મ્હેલનો ઘણો ખરો ભાગ તોડી પાડયો, તે આજ સુધી તેવી જ ભાગી તૂટી અવસ્થામાં છે. આ પ્રમાણે દશ દાહડા ફહાડ્યા પછી, રાવે માણસ અને ઘોડાઓને કવચ પ્હેરાવીને મારો ચલાવ્યો. તે સમયે બન્ને બાજુનાં સો સો માણસો મુવાં. રાવળ પોતાના કુટુંબ સહિત ન્હાશી ગયો અને રાવ ડુંગરપુરમાં સાડા ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યો, અને શહર લૂટયું તથા જેટલો મળ્યો એટલો બધો ખજાનો લઈને ઈડર પાછો આવ્યો. જ્યારે તે ગયો, ત્યારે રાવળ ડુંગરપુરમાં પાછો આવ્યો.

ત્યાર પછી, પાદશાહનું લશ્કર ઉદયપુર ઉપર ચડીને આવ્યું, અને રાણા પ્રતાપસિંહ વિંછવાડે ન્હાશી ગયો. (આ વિંછવાડા પાનોરા પાસે છે તે). ઉદયપુરના રાણા બાપથી તે દીકરા સુધી એકેએક પાદશાહની ઉપર બ્હારવટે નીકળતા હતા, અને તે પાદશાહે ચિતોડના દરવાજાનાં કમાડ કુહાડી લીધાં હતાં, તે દિલ્હીના દરવાજાને બેસાર્યાં હતાં; આમ બાવન રાણા માર્યા ગયા હતા અને તેઓ તેમની આપત્તિની વેળામાં રાત્રે ભોંય ઉપર લૂગડું પાથરીને સૂતા, પલંગે પોઢતા નહિ, હજામત કરાવતા નહિ, અને ખાતા તો માટીના વાસણમાં કુશ્કા રાંધીને ભૂખ નિવારણ કરવાને ખાતા હતા. આ કારણને લીધે હજીસુધી ઉદયપુરમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; રાણાના પાથરણા નીચે લૂગડું પાથરવામાં આવે છે; તે દાઢી મુંડાવ્યા વગરની રાખે છે, અને તેના ભાણામાં નિત્યે બાફેલા થોડા કુશ્કા મૂકવામાં આવે છે, આજે પણ ચિતોડના દરવાજાને નવાં કમાડ કરાવવામાં આવ્યાં નથી, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે રાણાને કહ્યું કે, તમે નવાં કમાડ કરાવો, અથવા જો તમારી મરજી હોય તો તમારાં જૂનાં કમાડ મંગાવી લ્યો; ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, હથિયારના જોરથી રાણો દિલ્હીથી જ્યારે કમાડ પાછાં લાવશે ત્યારે ફરીને બેસાડશે.[૧]

---

૧ મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહની વાત વિષે ટૉડ રાજસ્થાનના પુસ્તકના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૩૧ થી ૩૫૦ સુધી મેવાડના ઇતિહાસનું અગિયારમું પ્રકરણ છે તે જૂવો. આ ગ્રંથના રા. રા. ભગુભાઈ ક. કારભારીએ કરેલાં ગૂજરાતી ભાષાન્તરને પૃષ્ઠ ૩૧૨–૩૨૭ માં જુવો.

જ્યારે **રાણા** વિંછવાડે જતો રહ્યો ત્યારે **ચાંપો** કરીને એક મેવાડો ભીલ, જે **રાણાની** સામે બ્હારવટે નીકળ્યો હતો, તે તે દેશમાં ઘણી હરકત કરતો હતો. **રાણાએ** તેને ત્યાંથી ફ્હાડી મૂક્યો, અને તે ઈડરવાડાના ઉજ્જડ ભાગમાં આવીને રહ્યો. ત્યાં તે વાટે લૂંટ કરીને અને રાત્રે ખાતર પાડીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. જ્યારે તે ઈડરવાડામાં બહુ હરકત કરવા લાગ્યો ત્યારે, રાવ **વીરમદેવે** પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું: "જે **ચાંપા** ભીલને પકડી લાવશે "તેને હું ઈનામ આપીશ." ત્યારે દધાળિયાના ઠાકોરે કહ્યું: "હું એને પકડી "લાવીશ." એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે **ચાંપા** ભીલે આ વાત સાંભળી ત્યારે બીજે ઠેકાણે લૂંટફાટ કરવાનું જવા દઈને એકલા દધાળિયાને હરકત કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ઠાકોરે તેને ખાનગી રીતે ક્હાવ્યું: "તારે મારૂં ગામ લૂંટવું નહિ, હું તને પકડીશ નહિ." કેટલાક મહિના ગયા પછી **ચાંપાને** માટે **રાવે** ફરીને પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું. ત્યારે **મોહનપુરનો** ઠાકોર ક્હે કે, "હું એ ભીલને પકડી લાવું." એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યો, **અને સાબળીના** તળાવ પાસે આવી પ્હોંચ્યો. ત્યાં તે એક વડના ઝાડ નીચે, હથિયાર છોડીને વીસામો લેવાને બેઠો. તેની સાથે ત્રણ ચાર અશ્વાર હતા, તેમને કંઈ જોઈતું કરતું લેવાને ગામમાં મોકલ્યા હતા. જેમ છાંયડો ખસતો ગયો તેમ પોતાની નીચે પાથરણું પાથર્યું હતું તે ખેંચી લઈને તે પણ ખસતો ગયો તેથી છેવટે તેનાં હથીયાર ઘણે છેટે પડતાં ગયાં. એટલામાં **ચાંપો** ભીલ ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. **રાવને** ત્યાં જે વાત થઈ હતી તે એના જાણવામાં આવી હતી અને તે ઉપરથી તેણે ઠાકોરને મારી નાંખવાને ધાર્યું હતું. તેણે તેને કહ્યું: "ત્યારે તમે મને પકડવા આવ્યા "છો નહિ વારૂ?" ઠાકોર થરથરી ગયો અને બોલ્યો: "મારે તમને પકડવાનું "કાંઈ કામ નથી, પણ ઘણા દિવસથી હું તમારી સાથે વાતચીત કરવાને આતુર "છું." આ પ્રમાણે કહીને તેને વિશ્વાસ આપી, પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કસુંબો પાયો. ત્યાર પછી જ્યારે **ચાંપો** ઉઠ્યો અને જવા માંડ્યું ત્યારે ઠાકોરે મનમાં વિચાર્યું: "એ જો આ વેળાએ મારા હાથમાંથી છટકી જશે તો "પછી આવો બીજો લાગ ક્યારે આવશે?" એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તરત જ તે **ચાંપા** ઉપર કૂદી પડ્યો અને તેના હાથમાં તરવાર હતી તે ઝાલી લીધી, અને તેની કેડમાં કટાર હતી તે બીજે હાથે ક્હાડી લઈને તેને મારી અને તરવાર વતે તેને ઘાયલ કરીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી ઠાકોરનો ઘોડાવાળો આવી પ્હોંચ્યો, તેની સાથે ભીલનું માથું ઈડર મોકલીને ઘેર પાછો ગયો. **ચાંપા** ભીલની સંતાઈ રૂહેવાની જગ્યા **રાવે** ઠાકોરને આપી દીધી. ત્યાં તેણે **ચાંપાનળિયા** કરીને ગામ વસાવ્યું. તે હજુ સુધી મોહનપુરના તાબામાં છે.

આ વેળાએ **વીરમદેવે** અહમદનગરના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે ઈરાદા ઉપરથી તેણે પોતાના ઠાકોરોને એકઠા કર્યા. તેમાં મુખ્ય પોસીનાનો રતનસિંહ વાઘેલો હતો. ફોજ તૈયાર કરી, તોપો, અને અસબાબ તૈયાર થયો અને દશ બાર દહાડા સુધી અહમદનગર ઉપર હલ્લા કરીને છેવટે તે લીધું. બજાર લૂંટ્યું તથા બાન પકડ્યાં. જ્યારે **વીરમદેવ** પાછો વળ્યો, ત્યારે, શહેરના વ્યાપારિયોએ નુકસાન થયેલું બંધ બેસાડવા માંડ્યું. ત્યારે રાવ બોલ્યો કે જો તમે ઈડરનું નામ રાખશો તો હું તમને કાંઈ હરકત કરીશ નહિ, તે ઉપરથી શહેરના એક દરવાજાનું નામ "ઈડરિયો દરવાજો" પાડ્યું.

આ ચડાઈમાં રાવની સાથે પેથાપુરનો ઠાકોર હતો. એ શત્રુતાને લીધે અમદાવાદની એક ફોજે પેથાપુર ઉપર ચડાઈ કરી. રાવ તેની મદદે જઈ પ્હોંચ્યો, અને મુસલમાનની ફોજને પાછી ફ્હાડી મૂકી. તે ઉપરથી પેથાપુરના ઠાકોરે **વીરમદેવને** પોતાની દીકરી પરણાવી. તે બહુ સુંદર હતી તેથી રાવની એના ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી, તેથી તેના ભાઈને ઘઢા ગામ ઈનામ આપ્યું. તે હજુ સુધી પેથાપુરના તાબામાં છે. આ બનાવ બન્યા પછી પેથાપુરના ઠાકોરે રાવનું પ્રધાનવટું કેટલાક દિવસ સુધી કર્યું.[1]

ત્યાર પછી **વીરમદેવના** સસરા પાસેથી ખંડણી લેવા દિલ્હીની ફોજ રામપુર આવી, એટલે તેણે **વીરમદેવને** લખ્યું કે, "આ ફોજ આજે મારા "ઉપર આવે છે; પણ કાલે તે તમારા ઉપર આવશે; માટે તમે મારી મદદે "વ્હેલા આવજો." **વીરમદેવે** એક હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કરીને મોહનપુર અને દધાળિયાના ઠાકોરો સાથે મોકલ્યા. એ વેળાએ પોશીનાનો રતનસિંહ રીસાવીને ઘેર રહ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, રાવને કોઈયે એવું કહ્યું હતું કે તમે અહમદનગર લીધું તે રતનસિંહ સરખા ઠાકોર તમારી સાથે હતા તેથી. એનું ઉત્તર **વીરમદેવે** એવું આપ્યું હતું કે, રતનસિંહ શું કરી શકે? જે દેશ ઉપર હું રાજ્ય કરૂં છું તે શું એમણે મેળવેલો છે? આ વાત સાંભળીને ઠાકોરને ગુસ્સો ચડ્યો. હવે ઉપર લખેલા બે સરદારો રામપુર ગયા. ત્યાંના રાવે સોગન ખાધા હતા કે, જે રજપૂત પીઠે ઘાયલ થએલો

---

૧ પેથાપુર વિષે ભાટ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—જ્યારે શકરદીને ઈડર ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે ઠાકોર દુદોજી ૭૦૦ રજપૂતો સાથે મારયો ગયો, અને તે વેળાએ ઘણા તુર્કો પણ પડ્યા. ૧૨ વાઘેલા, ૧ ઠાકોર, ૧ ગોહિલ ને ૨ પરમાર, એટલા જણ દુદોજીની સાથે પડ્યા. ત્યાં ઈડરની જિત થઈ તે ઉપરથી ઈડરના રાને દુદાજીના દીકરા વાઘજીને ૨૫ ગામનો ઘઢાનો તાલુકો આપ્યો, તે હજી લગણ પેથાપુરના તાબામાં છે."

કે વગર ઘાયલ થએલો પાછો વળશે તેને હું મારી ચાકરીમાં રાખીશ નહિ. ચડી આવેલી ફોજની સામે લડાઈ ચાલી તેમાં તેને પાછી હઠાવી; પણ રામપુર અને ઈડર એ બંને ઠેકાણાના ઘણા રજપૂતો કામ આવ્યા; અને એક પણ ઘાયલ થયા વિના રહ્યો હોય એને માટે શક છે. લડાઈમાં જેઓનાં માથાં ગયાં હતાં તેમના વારસોને વીરમદેવે ગામ બક્ષિસ આપ્યાં. કેટલાએક લોકો એમ પણ કહે છે કે વીરમદેવે રામપુરના રાવને ઉપર પ્રમાણે આશ્રય આપ્યો તેથી તેણે તેની દીકરી તેને પરણાવી.

ત્યાર પછી મુસલમાનની ફોજ ચિતોડ ઉપર ચડી આવી, અને મેવાડના રાણાએ મરણિયા થઈને તેની સામે ટકાવ કર્યો, તેમાં બાવન રાજા કામ આવ્યા અને રાણા પ્રતાપસિંહને ઘણા ઘા વાગ્યા; પણ છેવટે, પાદશાહની ફોજને ન્હાશી જવાની અગત્ય પડી. આ પ્રતાપસિંહ વીરમદેવનો મામો થતો હતો તેથી રાવ તેને મળવાને ગયો. રાણો સાજો થયો ત્યાં સુધી ઘણા દિવસ લગી તે ઉદયપુર રહ્યો. ઉદયપુરમાં પીછોલું કરીને એક વિશાળ તલાવ છે. તેની વચ્ચે મ્હેલાત છે તેને જગમંદિર[1] કહે છે. ત્યાં રાણો અને રાવ નાવમાં બેશીને જતા હતા. એક દિવસે સીંચાણા પક્ષિયે આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં પાણીમાં ધબ પડતું મૂકીને માછલી પકડી લીધી, તે જોઈને રાવ બહુ જ રાજી થયા અને બોલ્યાઃ "વાહ! વાહ! આ ન્હાના પક્ષીની "હિંમત કેવી છે!" ત્યારે રાણાએ પૂછ્યું કે પક્ષિયે પાણીમાં ડબકી કયાં આગળ મારી. તે ઉપરથી રાવે પોતાના હાથમાંથી એક જડાવનું કડું કહાડીને પાણીમાં નાંખ્યું અને બોલ્યોઃ "પણે પેલી જગ્યાએ." ત્યારે રાણાજી બોલી ઉઠ્યા કે. "કડું ગયું, કડું ગયું." તે ઉપરથી રાવે બીજું નાંખ્યું અને બોલ્યાઃ "આ બ્હાદુર ન્હાના પક્ષીને રાજી કરવાને ઇનામ આપવું જોઇએ, કેમ નહિ "વારૂ?" આને ઉદારતાનું કામ ગણીને ભાટોએ ઘણાં વખાણ ગાયાં છે.

ત્યાર પછી વીરમદેવજી પાછો ઈડર આવ્યો. તે વેળાએ આલોજી કરીને એક મારવાડી ચારણ વીરમદેવ પાસે ત્યાગ લેવાને આવ્યો. રાણાનો એવો ધારો હતો કે પુનમનો દિવસ આવે ત્યારે વારાવાળી રાણીને ત્યાં જવું નહિ અને રામપુરવાળી રાણીને મ્હેલ જવું, ત્યાં ચન્દ્ર દેખાતાં સુધી પૂર્વ ભણીની બારિયે બેસવું, અને લાખ પસાવનું દાન કરવું. આવે પ્રસંગે રાવ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે બેઠો હતો, તેવામાં, પેલા ચારણને જોઈને તે

---

૧ આ તલાવના વર્ણન અને દેખાવ વિષે ટૉડ રાજસ્થાનના પ્હેલા પુસ્તકને પાને ૩૭૩ મે જુઓ.

બોલ્યો: "અહિયાં એક ચારણ છે, લાખ પસાવ લાવો." પ્રધાને ઉત્તર આપ્યું: "હા ત્યાં એક ચારણ આવ્યો છે, બોલાવો એને." ચારણ તે પ્રમાણે આવ્યો, અને બોલ્યો: "રાતની વેળાએ તો ગણિકા કે કોઈ વેરાગણ હોય "તે દાન લે. આવી વેળાએ હું તો નહિ લેઉં." રાવ બોલ્યો; "હવણાં લ્યો, "સવાર થશે, એટલે હું આપીશ પણ નહિ." ચારણે સોગન ખાઇને કહ્યું કે "દહાડો થતાં હું ઈડર છોડીને જઈશ, જો તમે મને બે લાખ આપશો તો પણ "હું તેને તુચ્છ ગણીશ." ત્યારે રાવ બોલ્યો: "જો મારા વાંકથી તમે પાછા જતા "હો તો તમને ખાવાનું મળજો; પણ તે તમારો વાંક હોય અને વગર કારણે "મારે માથે દોષ દઈને જતા હો તો તમને ખાવાનું મળશો નહિ." આ પ્રમાણે તેણે ચારણને શાપ દીધો અને કોઈ બીજા બંદીજનને લાખ પસાવ અને રેહેડું ગામ દાન કરયું. પેલો ચારણ તો સવારમાં ઉઠ્યો અને તેણે પોતાનો રસ્તો ઝાલ્યો; તેની સાથે ચાળીસ ઘોડા, પાંચ ઊટ, અને તંબુ તથા બીજો અશ્વારીનો સરસામાન હતો; પણ રાજવાડામાં જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેનું અપમાન થયું અને પેટનું પૂરૂં કરવાને માટે પોતાનો સરસામાન વેચતો તે મેવાડ ગયો.

હવે પોશીનાનો રતનસિંહ જે ક્રોધે ભરાયો હતો તે રાવને દિવસે દિવસે વધારે અણગમતો થઈ પડ્યો, તે ઉપથી તે ઠાકોર પોતાને ઘોડે ચડ્યો, અને અશ્વારી તૈયાર કરાવીને એકાએક શિરોઈ જતો રહ્યો. ત્યારે રાવે વિચાર કર્યો: "જો "પોશીનાનાં બ્હોતેર ગામમાંથી એક ગામ હું લઈ લઉં તો તે બ્હારવટે નીકળશે; "પણ બીજી મગ જોતાં મારે તે કશા કામમાં આવતો નથી." આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે એક ભાટને રતનસિંહને તેડી લાવવા શિરોઈ મોકલ્યો. તેણે ઈડર આવવાની ના કહી; પણ ગઢે જવાની હા પાડી. તે ઉપરથી રાવ ત્યાં ગયો અને બંને મળ્યા. તે પ્રસંગે વીરમદેવે ઉપરઉપરથી બહુ હેત બતાવ્યું, અને તે જગ્યાએ એક જૂનું દેરૂં છે તેમાં તે તથા રતનસિંહ વાતો કરવાને બેઠા; પણ શિરોઈના બે રજપૂત, જે રાવની ચાકરીમાં હતા, તેમને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. તેઓ તે પ્રમાણે એકાએક ધશી આવ્યા, અને ઠાકોરને તરવાર વતે ઠાર કરયા. પછી તેનો અઢાર વર્ષનો દીકરો હતો તેને તેનો ગ્રાસ આપ્યો. વીરમદેવે રતનસિંહને માર્યો તે વિષેની કવિતા એક ચારણે કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

"महाराव रतन बोलाके मारत, खानी मक खहकाज खत देवळ सहित भमत वीरमदे, भीमतणा हाथिया भत."

"જો તમે રતનસિંહને બોલાવીને છેતરીને માર્યો હોત નહિ તો ભીમે

"જેમ હાથીને ટીંગળાવ્યો તેમ તેણે તમને અને દેરાને એક હાથે ટીંગળાવ્યા "હોત." રાવ ઈડર પાછો ગયો; પણ આ કવિતા તેના કાનમાં અવાજ કરી રહી હતી. તેણે શોધ કરીને તે કવિતા કોણે કરી હતી તેનો પત્તો શોધી કહાડ્યો. પછી રાવે સોગન ખાધા કે જો એ ચારણ મારા હાથમાં આવશે તો હું એને મારયા વિના છોડનાર નથી. તે પ્રમાણે તેણે જાહેર કરયું કે જે કોઈ એ ચારણના સમાચાર લાવશે તેને ઈનામ આપીશ. એક દિવસે જ્યારે તે ચારણ વડાલી અફીણ લેવાને ગયો હતો ત્યારે રાવ પણ ત્યાં અચાનક આવી ચડ્યો. ચારણે વીરમદેવના આવ્યાના સમાચાર જેવા જાણ્યા કે તરત ને તુરત પાછે પગે ન્હાઠો. તે સમાચાર રાવને કોઈયે કહ્યા. એટલે તે ઘોડેશ્વાર થઈને તેની પછવાડે દોડ્યો; અને થોડે આઘે જતા સોરો તેને પકડી પાડ્યો. પછી રાવે તેને કહ્યું: "તમે તમારા મરદાલ ટટુવા ઉપર બેશીને તે કેટલે આઘે "ન્હાશી જવાના હતા?" ચારણ નીચે ઉતરયો અને કટાર કહાડી પેટ ઉપર ધરીને બોલ્યો: "મારા જેવા ગરીબ માણસને મારવાથી આપને કાંઈ યશ "મળવાનો નથી, તે કરતાં જો અગત્ય હોય તો હું મારે હાથે મરૂં." ત્યારે રાવજિયે કહ્યું કે "તું મરે તો તને મારા સમ છે" અને કહ્યું: "મારી "ઈતરાજી તારા ઉપર થઈ છે તે જાણતાં છતાં તું આવા ટટવા ઉપર "બેશીને કેમ ફરે છે?" ચારણ બોલ્યો: "મહારાજ! મારા જેવો ગરીબ "માણસ સારો ઘોડો તે ક્યાંથી લાવે?" રાવે તેને પોતાનો ઘોડો, વિવાવ ગામ અને શિરપાવ આપ્યો, તેમાં તે ગામ હજુ સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે; પછી રાવ ત્યાંથી ઈડર ગયો.

ત્યાર પછી રાવે પાનોરા ઉપર ચડાઈ કરી. તેનું કારણ એવું હતું કે ત્યાંનો ભીલ ડેલોલ ઉપર રાતની વેળાએ હુમલો કરીને ઢોરાં વાળી ગયો હતો તેથી ડેલોલનો ઠાકોર જે રાવના તાબામાં હતો તે ઘોડે ચડીને લડાઈ કરવાને ગયો, અને ઢોર પાછાં છોડાવીને ઘણા ભીલોને ઠાર કરયા, અને તેના આગેવાનનું માથું કાપીને ઈડર મોકલ્યું. જે ભીલ ન્હાશી ગયા હતા અને મરી ગએલાના જે વારસો હતા, તેમણે ઈડરવાડાનાં ઘણાં ગામ લૂંટવા માંડ્યાં અને વેર રાખીને ડેલોલવાળાને પજવવા માંડ્યો. તે ઉપરથી ડેલોલના વાઘેલાએ રાવને કજિયો પતાવવાની આજીજી કરી, એટલે રાવ વીરમદેવે ભીલોને અટકાવવાનું પાનોરાના રાણાને લખ્યું. તેનું તેણે એવું ઉત્તર વાળ્યું કે એ લોકો મારા દાબમાં રહેતા નથી. ત્યારે રાવે તેના ઉપર ચડવાની તૈયારી કરી, અને પોળને રસ્તે સરવાણ જઈને ત્યાંથી પાનોરે ગયો. એક આખો દહાડો તોપો ચાલી. બીજે દિવસે બંદુકો અને તરવારો ચાલી; તેમાં બંને

બાજુના લડવઈયા મારયા ગયા અને પાનોરાનો રાણો કામ આવ્યો. રાવ એક મહિનો પાનોરામાં રહ્યો અને તે ભાગના ઘણા ભીલોને મારી નાંખ્યા, બીજાઓને પકડીને શિક્ષા કરી, અને જેઓએ જમાન આપ્યા તેઓને છોડી મૂકયા. પછી તેણે રાણાના દીકરાને ગાદિયે બેસારયો. ત્યાર પછી તે ઈડર પાછો ગયો. સરવાણનો કોળી ઠાકોર પણ રાવની સાથે આ ચડાઈમાં હતો.

ત્યાર પછી રાવે પોતાના ભાઈ રાયસિંહ અને પોશીનાના ઠાકોરને મારી નાંખ્યા હતા માટે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને દ્વારકા યાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની રાણિયો અને તેના ઠાકોરો સાથે હતાં. તેઓ દ્વારકા ગયા, અને ઘેર પાછા વળતાં હુલવદ મુકામ કરયો. રાવે ત્યાં સતિયોની છત્રિયો જોઈને હુલવદના રાજને પૂછ્યુંઃ "આ બધી રાણિયો સતી થઈ છે?" રાજે જવાબ દીધોઃ "એ તો મોચિયોની બાયડિયો સતી થઈ છે." રાવે પૂછ્યુંઃ "રાજવાડાની સતિયોની છત્રિયો કયાં છે!" રાજ બોલ્યોઃ "મારા કુટું-"બમાં કોઈ સતી થઈ હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી." રાવ બોલ્યોઃ "આ "ભોંયનો કાંઈ વાંક હશે. જ્યાં મોચિયોનાં ઘર છે ત્યાં આગળ તમારો "મ્હેલ બંધાવો." રાજે કહ્યુંઃ "અમે તેમ કરયું છે તો પણ કોઈ સતી "થઈ નથી." ત્યારે વીરમદેવ બોલ્યોઃ "તમારા વંશમાં કોઈ ખરી રજપુતણ "વ્હેરે પરણ્યો નથી એ શું? જૂઓ ત્યારે મારી એક બ્હેન કુંવારી છે તેને હું "તમારે વ્હેરે પરણાવું છું." એમ કહી વિવાહનો ઠરાવ નક્કી કરયો, અને જ્યારે રાવ પાછો ઘેર ગયો, ત્યારે ઝાલો ઠાકોર ત્યાં પરણવાને આવ્યો, અને જ્યારે તે દેવ થયો ત્યારે ઈડરના રાવની બ્હેન તેની પછવાડે સતી થઈ.

રાવ જેવામાં દ્વારકા ગયો હતો તેવામાં, માંડવાના લાલ મિયાંનો દીકરો જે ઘાતકી હતો, તે કેટલાક દિવસ કપડવણજ જઈને રહ્યો. ત્યાં તેણે એક વ્યાપારીની દીકરી દીઠી. તે ઘણી સુંદર હતી, તેને ફ્હાડી લઇને માંડવે લઈ ગયો. તેનો બાપ લાલ મિયાં તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો પણ બોટું થવાનું તે થઈ ચૂકયું હતું, અને પેલી છોકરી વટલી ચૂકી હતી. કપડવણજ રાવના તાબામાં હતું, તેથી, તે જ્યારે દ્વારકાથી પાછો આવતો હતો ત્યારે પેલો વ્યાપારી તેની પાસે ફરિયાદ કરવાને આવ્યો. વીરમદેવ પોતાની અશ્વારી લઈને માંડવે ગયો, અને તેણે તે ગામ મારયું, તથા લાલ મિયાંના દીકરાને પકડીને મારી નાંખ્યો. લાલ મિયાં ત્યાંથી નાશી ગયો, અને રાવ માંડવે ત્રણ દિવસ રહીને પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં, અને ત્યાર પછી પણ, માંડવા ઈડરને ખંડણી આપતું હતું.

રાવને કોઈ કુંવર ન હતો, તેથી દેવ અને દેવિયોની ઘણી બાધાઓ

રાખી, અને ઘણી યાત્રાઓ કરી, પણ કુંવર થયો નહિ. છેવટે કોઇયે તેને કહ્યું કે, રેવા નદીની તીરે ઓંકારેશ્વર[1] જઈને ત્યાં રાણી તથા તમે એક વસ્ત્ર પ્હેરીને ન્હાઓ તો તમને કુંવર થાય. તે ઉપરથી કુટુંબને લઇને રાવ ત્યાં ગયો. તેવામાં પાદશાહના શાહજાદાના[2] માણુસો ત્યાં ઉતર્યા હતા અને કેટલાક કસાઇયોએ તેમને માટે આઠદશ ગાયો એકઠી કરી હતી, તે રસ્તે હાંકી જતા હતા, તે વીરમદેવના ચાકરોના જોવામાં આવ્યા, અને તેમણે તેઓને પૂછ્યું કે તમે કોણુ છો? અને આ ગાયો ક્યાં લઈ જાઓ છો? તેઓએ કહ્યું કે અમે કસાઈ છિયે અને શાહજાદાને માટે ગાયો લઈ જઈયે છિયે. જ્યારે રાવના જાણુવામાં આ સમાચાર આવ્યા, અને કસાઇયોએ તેને કહ્યું, કે અમે સો ગાઉને છેટેથી ગાયો લઈ આવ્યા છિયે. ત્યારે તેણે તેઓને એકેક ગાયના સોથી તે હજાર રૂપૈયા સુધી આપવાના કહ્યા, પણ તેઓએ આપવાની ના પાડી. ત્યારે રાવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, "હું ગૌબ્રાહ્મણુનો પ્રતિપાળ કહેવાઉં છું, માટે ગાયનો બચાવ કરતાં "તીર્થની જગ્યાએ મરવું સારૂં છે." આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે જોરાવરીથી ગાયો પડાવી લઈ ગયો, અને તરત જ તેણે પોતાના કુટુંબને ઈડર પ્હોંચતું કર્યું. તે વેળાએ રાણિયે તેને કહ્યું કે "ગાયનું રક્ષણુ કરતાં કામ "આવશો તો હું આ જગત્માં તમારી પછવાડે એક પળ વાર પણુ રહીશ "નહિ." હવે કસાઈ શાહજાદાની પાસે ગયા, અને તેને સર્વ વાત કહી, તે ઉપરથી તેણે ગાયો લેવાને માણુસ મોકલ્યું. રાવે નમ્રતાથી જવાબ દીધો: "હું હિન્દુ છું, અને આવી તીર્થની જગ્યામાં મારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી "મારાથી ગાયો આપી દેવાય નહિ, પણુ તેને બદલે જેટલા રૂપિયા આપ"વાનું મને ફરમાવશો તેટલા આપવાને હું તૈયાર છું." આવું ઉત્તર સાંભળીને શાહજાદાએ રાવના ઉપર તોપો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો, પણ વીરમદેવ અને તેના માણુસો તરત જ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા, અને તોપોના છિદ્રમાં (કાનમાં) ખીલા ઠોકી બેસાડ્યા, અને પછી તરવારો ચલાવી. બંને બાજુનાં ઘણાં માણુસ માર્યાં ગયાં, અને થોડી વાર પછી રાવ પોતાનું મેલાણુ બે માઇલને છેટે હતું ત્યાં ગયો. લડાઈ થતાં પ્હેલાં ગાયોને શ્રીસૂર્ય-

---

૧ ભરૂચની સામી બાજુએ નર્મદાના કિનારા ઉપર અંકલેશ્વર છે, તે જ આ સ્થાન એમ અંગ્રેજીમાં છે. પણુ ઓંકારેશ્વર નામના મહાદેવનું ધામ ત્યાં છે. ર. ઉ.

૨ આ ઠેકાણે આ વેળાની વાતના સંબંધમાં ભાટોએ જે શાહજાદો લખ્યો છે તે વાત બેશક મિરઝાને લાગુ પડે છે. એ વર્ણન વિષે એલ્ફિન્સ્ટન્કૃત અંગ્રેજી ઈતિહાસને પૃષ્ઠ ૨૬૬ મે જુવો. ર. ઉ.

દેવને આસરે જંગલમાં છૂટી મૂકી હતી. રાતની વેળાએ તેણે વિચાર્યું કે અશ્વારીમાં ઘણા કસાઇયો છે તેથી જો હું તેમને મારી નાંખું તો ઘણી ગાયોનો જીવ ઉગરે. આ ઉપરથી અંધારૂં હતું તેટલી વારમાં તે તેઓના ઉપર તૂટી પડ્યો, અને ઘણા કસાઇયોને ઠાર કર્યા. આ લડાઇમાં **વીરમ**-દેવનો એક વ્હાલો ખવાસ હતો તે માર્યો ગયો. રાવ તેનું મડદું લઈને થોડા માઇલને છેટે ગયો, અને રેવાતીરે તેને અગ્નિદાહ દીધો. પછી તે સીસોદિયાના તાબાના વડવાણી ગામમાં છુપ્યો રહ્યો. એ ગામ મે'લાણની નજીક હોવાથી ત્યાંથી કેટલાએક દહાડા સુધી અને દરેક રાત્રે શાહજાદાના માણસોને જઈને તે મારતો હતો અને લૂંટતો હતો. છેવટે તેની સવારી અમદાવાદ જતી હતી તેને ઘર ભણી પ્હોંચી જતાં રસ્તામાં ઘણી વિપત્તિ વેઠવી પડી. રાવે ખવાસનું સપિન્ડ શ્રાદ્ધ અને બીજી ક્રિયા કરી અને તેના ઉપર એક તુળશીક્યારો ચણાવરાવ્યો; તે તેને જે જગ્યાએ બાળ્યો હતો તે જગ્યાએ આજે પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તે ઈડર પાછો ગયો.

હવે શાહજાદાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી તેણે ઈડર ઉપર ભારે ફોજ મોકલી, તે રામેશ્વર તલાવ આગળ આવીને પડી અને શહરના સામા મોરચા બાંધ્યા. તોપખાનાની લડાઈ દશ દહાડા લગી ચાલી. પણ રાવ ઈડરગઢમાં રહેલો હતો તેથી પાદશાહની ફોજનો કશો ઉપાય ચાલ્યો ન હતો. એટલા માટે તેઓએ પ્હેરા મૂકી દીધા અને ત્યાં છ મહિના સુધી મે'લાણ કરીને પડ્યા. જ્યારે છ મહિના થઈ ગયા ત્યારે રાવે પોતાની સાથે રાણિયોને અને તેઓના ખટલાને લઈને ૧૮૦૦ ઘોડા સહિત ઈડરગઢ છોડીને છાને રસ્તે પોળે જઈને મેલાણ કર્યું, પણ તેણે પોતાના ન્હાનાભાઈ કલ્યાણમલને થોડા સિપાઈ સાથે ત્યાં રાખ્યો હતો. પાદશાહની ફોજે ઈડર શહર લઈ લૂટ્યું, પણ તેનાથી કિલ્લો લેવાયો નહિ. પછી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે રાવ તો પોળે જઈને રહ્યો છે, એટલે શાહજાદાએ ઈડરમાં થોડી ફોજ મૂકી ભીલોડા ઉપર ચાલવા માંડ્યું, અને રસ્તામાં વડાલી, ગલોડુ, અહમદનગર, મોડાસા, મેગરજ અને બીજાં શહ-રોમાં થાણાં મૂકીને આખો ઈડરવાડો તાબે કરી લીધો. રાવ છ મહિના લગી પોળે રહ્યો. ખાવાની સામગ્રી ખૂટી જવા આવી, અને તેને આખા બે દિવસ સુધી ભૂખે રહેવું પડ્યું; ત્રીજે દિવસે તે મહાદેવના દેરામાં ગયો અને કમળપૂજા કરવા સારૂ તેણે પોતાની તરવાર ગળે મૂકી. આ વેળાએ "મા! મા!" એવો દેરામાંથી શબ્દ થયો. રાવે આસપાસ જોયું પણ કોઈ દીઠામાં આવ્યું નહિ; તે ઉપરથી તેને લાગ્યું કે મારો જીવ ભૂખનો માર્યો

મને ભૂલથાપ દેવરાવતો હશે. ફરીને તેણે ગળા ઉપર તરવાર માંડી, પણ ત્રણ વાર દેરામાંથી એનો એ શબ્દ ઉઠયો ત્યારે રાવે પૂછયુંઃ "મને મના "કરે છે એ કોણ છે?" તેનું ઉત્તર મળ્યું કે, "હું મહાદેવ છું. તું શા માટે "આત્મઘાત કરે છે?" વીરમદેવે કહ્યુંઃ "મારો જીવ ઉગરે એટલું પણ "ખાવાનું મારી પાસે નથી, માટે હું મરૂં છું.' મહાદેવે ઉત્તર આપ્યું કે "તું "જે ઇચ્છે છે તે તને કાલે મળશે." આવું સાંભળીને તે મે'લાણમાં ગયો. આ વેળાએ પ્રથમ લખેલો આલો ગઢવી જે લાખ પસાવ લેવાની ના કહીને ગુસ્સે થઈને જતો રહ્યો હતો તે ગરીબ અવસ્થા થઈ જવાથી પોળે રાવની પાસે પાછો આવ્યો, અને તેના વખાણનાં કવિત્ત કહીને ત્યાગ માગ્યો. જેઓ પાસે બેઠેલા હતા તેમણે કહ્યું કે, "આવી વેળાએ ત્યાગ માગતાં તમને "શરમ નથી લાગતી?" આના ઉત્તરમાં ચારણે તેજ વેળાએ એક સોરઠો કહીને જવાબ વાળ્યો.[1] એટલી વારમાં સમાચાર ઉદયપુર જઈ પ્હોંચ્યા હતા કે વીરમદેવ પોળમાં વખામાં છે અને ખાવા જેટલું પણ રહ્યું નથી. એ વાત સાંભળીને રાણાએ જે દ્રવ્ય અને બીજો સરસામાન ઉંટો ઉપર લાદીને મોકલી દીધો હતો, તે આ વેળાએ ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. વીરમદેવે તેમાંથી સર્વ દ્રવ્ય ચારણને આપી દીધું.

ત્યાર પછી રાવે વિચાર કર્યો કે, પાદશાહની ફોજને આપણાથી હરાવાય એમ નથી, અને જો થાણું ઉઠાડી મૂકાવીશું તો તે ફરીને બેસારવામાં આવશે; તેથી, એક દિવસે સવારમાં ઉઠીને કટાર અને છરો કેડે ખોશી લીધો, તરવાર બાંધી અને કોઈને કહ્યા વિના ઘોડે બેશીને નીકળી ચાલ્યો. તેણે એક ઘોડાવાળો પોતાની સાથે રાખ્યો હતો તેને લઈને ભીલોડે ગયો. ત્યાં એક ઉંચી હવેલી હતી તેના ઉપર શાહજાદો બેઠેલો હતો. રાવે નીચે પોતાનો ઘોડો ઉભો રાખ્યો અને હેઠળ ઉતરી પડીને ઘોડાવાળાને કહ્યું કે તારે અહિયાંથી જરા પણ ખસવું નહિ. તે ઉપર ચઢ્યો અને પ્હેરેગીરને કહ્યું કે મારે શાહજાદાને મળવું છે. પ્હેરેગીરે તે વાત શાહજાદાને કહી. તેણે કહ્યું કે, હથિયાર નીચે મૂકાવીને આવવા દ્યો. તે ઉપર ગયો અને વાતચીત કરવા લાગ્યો. એટલામાં એક ઘરના છાપરા ઉપરથી બીલાડી એક કબૂતરને પકડીને નીચે પડી. બિલાડી ઉપર હતી અને કબૂતર

---

[1] સોરઠો—વીરમદે વનવાસ, કાંસુ કીરતિયાં તણે;
લંકાં લીલ વિલાસ, રામ ન દીધી રણમલત

ભાવાર્થ—ઓ રણમલ વંશના વીરમદેવ! વનવાસમાં પણ કીર્ત્તિને વાસ્તે લીલા-વિલાસવાળી લંકા રામે આપી નથી કે શું? ર. ઉ.

નીચે હતું તેથી ને મરી ગયું અને બિલાડી જીવી. આવું જોઈને વીરમદેવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, "જો હું એને લઈને પડું તો કદાપિ જીવું તો "ખરો." તેણે શાહજાદાને ગળેથી પકડ્યો, અને બારિયેથી તેને નાંખીને તેના ઉપર પડતું નાંખ્યું. શાહજાદો મરી ગયો પણ રાવ ઘોડે ચડીને પોળે જતો રહ્યો. જ્યારે શાહજાદાના મરણની ખબર જાણવામાં આવી ત્યારે સર્વ ફોજ પાછી ગઈ. પછી રાવ ઈડર પાછો વળ્યો અને ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો.

એક સમયે, એક વ્યાપારી, ઘોડા વેચવાને ત્યાં આવ્યો, તેમાં તેની પાસે બે ઘોડા હતા એકનું નામ નટુવો અને બીજાનું નામ ઝાલાહર હતું, તેમનું મૂલ ચુંવાળીસ[1] હજાર રૂપિયા વેપારિયે કહ્યું. તે આપીને, વીરમદેવે વેચાતા લીધા. જ્યારે દસરા આવી ત્યારે શમડીની પૂજા કરવાને અને ચોગાનિયા પાડાનો વધ કરવાને સવારી નીકળી. તે વેળાએ, આ બંને ઘોડાનાં બહુ વખાણ થયાં. ઈડરની રીત પ્રમાણે એક મ્હોટા અને સારી પેઠે ખવરાવેલા પાડાને છૂટો મૂકયો; રાવે પોતાના ભાલાની પીઠે તેને દોડાવ્યો અને તેને ભાલા મારવાને તેના ઉમરાવ પાડા પછવાડે દોડ્યા. પાડાનો વધ કર્યા પછી, શમીપૂજા કરી, અને સર્વેએ પોતાના ઘોડાનું પાણી અને પોતાની બેસવાની ચતુરાઈ બતાવી. આ ગમ્મત થઈ રહી, રાવ અને તેના ઉમરાવો સાંજ પડતાં સુધી ઝાડે હિંચકા બાંધ્યા હતા ત્યાં રહ્યા, ત્યાર પછી મશાલો થઈ અને સવારી સજાઈ રહી અને સર્વે મ્હોટા દબદબાથી દરબાર ભણી ચાલ્યા. ચૌદશને દિવસે રાવે ઝાલાહર ઘોડો સોયા ઝુલા ગઢવીને ભેટ તરીકે આપ્યો અને નટુવો પોતાને બેસવાને રાખ્યો. તે દિવસે રાવને ગોઠ આપવાનો વારો પેથાપુરવાળી વાઘેલી રાણીનો હતો. રાવે ત્યાં જઈને બે ત્રણ વાર કહ્યું કે, "આજે મેં મારો ઝાલાહર ઘોડો ભેટ "આપી દીધો છે." રાણી બોલી: "તમે એક ટટ્ટુનું ઇનામ આપ્યું તેમાં મને "બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાર શું કહો છો ?" તે સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચડ્યો અને બોલ્યો: "જ્યારે તમારો બાપ ચારણને ઝાલાહર જેવા ઘોડા બખશીસ "આપશે ત્યારે હું તમારે મ્હેલ આવીશ, નહિતર આવવાનો નથી." એ પ્રમાણે કહીને તે ઉઠીને ચાલતો થયો. રાણિયે સવારના પ્રહરમાં ઉઠીને પોતાનો રથ તૈયાર કરાવ્યો અને પેથાપુર જઈને તે વાત પોતાના બાપને કહી. તે ઉપરથી તેણે તેવો ઘોડો શોધવાને માટે કાઠિયાવાડમાં, મૂળી, ચોટીલા, થાન, રાધનપુર, અને બીજી જે જે જગ્યાએ સારા ઘોડા નીપજતા હતા ત્યાં માણસ મોકલ્યા; પણ એવો મૂલનો ઘોડો કહિં જડ્યો નહિ. ત્યારે ઠાકોર

---

૧ મારી પાસે વૃત્તાન્ત છે તેમાં ૩૬ હજાર રૂપિયા લખ્યા છે. ર. ઉ.

જાતે ચારણને ઘેર ગયા, અને બહુ મૂલ આપીને તે ઘોડો ઘેર લઈ આવ્યા. ૭ મહિના રાતબ દીધા પછી, તેણે તે જ ચારણને બોલાવ્યો, અને (આવો મામલો જોઈ સર્વે ચકિત થઈને જોવા લાગ્યા) તેને પેલો ઘોડો આપી દીધો. જ્યારે રાવને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે પિંડે પેથાપુર આવ્યો, અને બહુ સારૂં કર્યું, એવું પોતાના સસરાને કહીને રાણીને પોતાની સાથે ઘેર તેડી લાવ્યો.

પછી ચારણે રાવને કહ્યું કે ચોમાસામાં ઘોડાને સાચવવા રાખો. પણ રાવે કહ્યું કે મારો સરદાર માલજી ડાભી બહાર બ્રહ્મખેડમાં કામગિરી ઉપર છે તેને સાચવવાને ઘોડો આપો. તે ઉપરથી ચારણે ઠાકોર માલજીને ઘોડો આપ્યો. ત્યાર પછી, તરત જ, તરસંગમાનો રાણો વાઘ ખેડ સુધી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો, અને ડાભી એ જ ઘોડા ઉપર ચડીને લડાઇયે નીકળી પડ્યો. તેમાં તે જિત પામ્યો, અને ઢોર પાછાં વાળ્યાં પણ ઘોડો ઘાયલ થયો; કેમકે વાઘવા ગામની પાસે મનદાવરી ડુંગર છે તેના ઉપર ઉપદ્રવ કરનારા ચડી ગયા હતા, અને પેલો ઘોડો ડુંગરા ઉપર અર્ધા રસ્તા સુધી કૂદી ગયો હતો તેની નિશાનિયો આજે પણ છે. એ જગ્યા ઘણી કઠોલી છે, અને ઘોડાથી ચડી શકાય એવી નથી. ત્યાર પછી ઘોડો ઘાયલ થયો હતો તેથી તે મરણ પામ્યો. તે ઉપરથી ચારણે થોડીક કવિતા કરેલી છે. આ રાણો વાઘ ઘણો શૂરવીર હતો, અને તે ક્હેતો હતો કે;—

"હુ રાણો વાઘ, મારો હરણાવ સુધી ભાગ."

એટલે નદી હરણાવ, જે સતલાસણા પાસે ભાટિયોના ભાણપુર આગળ સાભ્રમતીને મળે છે, તેના ઉપર રાણો પોતાની સરહદ તરીકે દાવો કરતો હતો.

ત્યાર પછી બીજી દસરા આવી, ત્યારે રાણાએ પોતાને હાથે ચોગાનિયો પાડો માર્યો. તે દિવસે રાણી ચન્દ્રાવતીજીને મ્હેલ જવાનો વારો હતો ત્યાં જઈને રાણીને કહ્યું કે, "આજે મેં એક ઘણા મ્હોટા પાડાને માર્યો." ત્યારે રાણી બોલી: "પાડા તો જૂદી જાતના હોય છે, એ કાંઈ પાડો ક્હેવાય "નહિ." આવું સાંભળીને રાવ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો: "જ્યારે તમે "મને બીજી જાતનો પાડો બતાવો ત્યારે તમે ઈડર પાછાં આવજો, ત્યાં સુધી, "પિયર જઈને રહો." એમ કહીને તે ઉઠ્યો એટલે રાણિયે તેને કહ્યું કે, "આવતી દીવાળિયે રામપુર પધારવાનું વચન આપો." રાવ તે પ્રમાણે વચન આપીને ચાલતો થયો, અને સવાર થઈ એટલે રાણી પોતાને પિયર ગયાં, અને જબરામાં જબરો એક અરણો પાડો શોધાવીને તેને ખૂબ ખવરાવા માંડ્યું.

ત્યાર પછી દિવાળીની લગભગ રાવ ઈડરથી નીકળ્યા. તેવામાં જોધપુરનો રાજપુત્ર અમરસિહ મૃગયા રમવાને નીકળ્યો હતો, તેણે એક વરાહને (સુવરને) ઘાયલ કર્યો તે દોડતો દોડતો વીકાનેરના રાજ્યમાં જઈ પ્હોંચ્યો, ત્યાંના રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો. તે ઉપરથી અમરસિંહ ક્રોધાયમાન થયો અને બોલ્યો કે જેણે મારા ઘાયલ કરેલા વરાહને માર્યો છે તેને હું મારી નાંખ્યા વિના છોડનાર નથી. આવો નિશ્ચય કરીને તે વીકાનેર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એ વાત દિલ્હી પાદશાહના સાંભળવામાં આવી. એટલે તેણે કજિયાનું સમાધાન કરાવવાને સારૂ શાહજાદાને મોકલ્યો. તે અને વીરમદેવ રસ્તામાં મળ્યા. શાહજાદાએ પોતાના ભાઈનું વૈર લેવાને ધાર્યું. પણ એટલામાં તો તેને અમરસિંહનો કાગળ પ્હોંચ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, "જો "તમારે મારી સામે લડવાની મરજી હોય તો હું તૈયાર છું." આ પ્રમાણે લખવાનું કારણ એવું કે તેના વિચારમાં એવું આવ્યું કે એ વીકાનેરની મદદે આવ્યો છે. આ ઉપરથી રાવને કાંઈ હરકત કર્યા વિના તેને વીકાનેર મદદે જવાની અગત્ય પડી. ત્યાં બન્ને બાજુવાળાઓને લડાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં, રાવ રામપુર આવ્યો. જ્યારે તે ત્રીસ માઈલને છેટે આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે પોતાના આવવા વિષેના સમાચાર તેણે કહાવી મોકલ્યા. હવે રામપુરનો દસોંદી ચારણ કોઈ એક વેળા ઈડર ગયો હશે ત્યારે ત્યાં તેનું જોઇયે એવું સન્માન થયું નહિ હોય, તેની મનમાં આંટી રાખીને જ્યારે રાવના આવવા વિષેની વાત તેણે જાણી ત્યારે પેલા અરણા પાડાને રાવના આવવાના રસ્તામાં છૂટો મૂકયો, અને તેનો સબબ એવો ગોઠવ્યો કે રામપુરમાં ઘણું નુકશાન કરે છે માટે છોડી મૂકયો છે. રાવે તેને આવતો જોયો, ત્યારે તેણે ધાર્યું કે મને મળવાને મારા આવવા ઉપર એને છૂટો મૂકયો હશે, તે ઉપરથી તેણે તેને ઠાર કર્યો. પણ મનમાં જાણ્યું કે "મારી મશ્કરી કરવાના મનસુબાથી "આમ કર્યું હશે." તે ઉપરથી તેને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને ધાર્યું કે, "જો "મેં એને મારી નાંખ્યો હોત નહિ તો મારી લાજ જાત." આ ઉપરથી ક્રોધાયમાન થઈને બે માઈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં રાતની રાત મે'લાણ કર્યું. જ્યારે રામપુરના રાજાના જાણવામાં એ વાત આવી ત્યારે તે વીરમદેવને મળવાને ગયો, અને તેની ક્ષમા માગીને સમજાવી આણ્યો કે, "એ "પાડાને કાંઈ મેં છૂટો મૂકયો નહતો." ઘેર આવીને જ્યારે તપાસ કર્યો ત્યારે જાણવામાં આવ્યું કે ચારણે તેને છૂટો મૂકયો હતો, અને આ કારણને લીધે તેણે ઘણો ઠપકો દીધો.

ત્યાર પછી રાવ ત્યાં એક મહિનો રહ્યા, અને પાછા જવાની વાત

કરવા લાગ્યા, ત્યારે રાણી બોલી: "મારા બાપના મરણ પછી બુંદીનો રાવ "મારા ભાઈને ન્હાનો જાણીને તેનાં કેટલાંક પ્રગણાં દબાવી પડ્યો છે. આપ "અહિં પધાર્યા છો તો કૃપા કરીને તે એને પાછાં અપાવો." આ ઉપરથી વીરમદેવે બુંદીના રાવને લખ્યું કે, "પ્રગણાં પાછાં આપો, નહિતર લડવાને તૈયાર "થાઓ, અને સીમાડા ઉપર આવો." તે ઉપરથી બન્ને રાવ સીમાડા ઉપર મળ્યા ને ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં બન્ને બાજુનાં ઘણાં માણસ માર્યાં ગયાં. તથાપિ પ્રગણાં પાછાં જિતી લીધાં અને રાવ પાછા રામપુર આવીને રાણીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ ચાલ્યો. ત્યાર પછી તેણે સાયાજી ગઢવીને એક હાથી અને લાખ પસાવનું દાન કર્યું.

થોડે દિવસે, પછી, વીરમદેવ ગંગાજીની યાત્રા કરવા સારૂ નીકળ્યો; ત્યાં સોરમઘાટ સ્નાન કરીને પાછો વળ્યો. હવે તેની ઓરમાઈ બ્હેન (રાયસિંહની સગી બ્હેન) જે જયપુર પરણી હતી તેણે રાવના આવ્યાના સમાચાર જાણ્યા. એટલે કુંવર, તેનો પ્રધાન, અને બીજાઓને સામા તેડવા મોકલીને તેને આગ્રહથી જયપુર બોલાવી આણ્યો. રાવે જાણ્યું કે એ પોતાના ભાઈનું વેર લેવાને મને ઝેર દેશે, તેથી, ખાવાપીવામાં ઘણી સાવચેતી રાખતો હતો. તેણે ઘેર જવાને આજ્ઞા માગી ત્યારે ઝેર દીધેલો પોષાક બક્ષીસ કર્યો. જ્યારે તે ચાલતો ચાલતો ભીલોડે ઈડરવાડાની સરહદમાં આવ્યો એટલે તેને કશો ભય રહ્યો નહિ ત્યારે પેલો બ્હેનનો પોષાક પ્હેર્યો કે તત્કાળ આખે શરીરે ઝેર વ્યાપી ગયું અને એક ઘડીમાં મુડદું થઈને પડ્યો. તેને ભીલોડાના દરવાજા આગળની ટેકરી ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એ સમાચાર ઈડર રાણિયોના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તેની પછવાડે સતી થઈ.

વીરમદેવને પુત્ર હતો નહિ. પણ રાવ નારણદાસના બાકી રહેલા પુત્રો—ગોપાલદાસ, કેશવદાસ, સામલદાસ, કલ્યાણમલ, અને પ્રતાપસિંહ જીવતા હતા. કેશવદાસ અને સામળદાસને સબળવાડ અને હાથિયા વસઈનો ગ્રાસ મળ્યો. પ્રતાપસિંહનું મોસાળ તરસંગમે હતું, તેથી, તે ઘણોખરો ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે એક પ્રસંગે રાણાને કાંઈ નુકસાન કર્યું તે ઉપરથી તેણે તેને મારી નાંખ્યો, એ પણ એક કારણ હતું. તે ઉપરથી રાવ કલ્યાણમલજી જ્યારે ગાદિયે બેઠા ત્યાર પછી તરસંગમા માર્યું હતું.

વીરમદેવનું મરણ થતાં પ્હેલાં ગોપાળદાસ અને કલ્યાણમલ દ્વારકા યાત્રા કરવા સારૂ સાથે ગયા હતા, તે સમયે તેઓ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરતા હતા તેવામાં, તેમના કપાળનું રૂપાનું તિલક કલ્યાણમલના ખોળામાં

પડયું. તે ઉપરથી તેમને શ્રીકૃષ્ણે ગાદી ઉપર બેસાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો છે, એવું માનવામાં આવ્યું હતું. તથાપિ, જ્યારે વીરમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદીનો ખરો વારસ ગોપાળદાસ હતો તેથી ગાદી ઉપર બેસવાની તે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. જોશિયો શુભ ચોઘડિયું જોવાને હોરાયંત્ર માંડીને બેઠા હતા. તે વેળાએ, કલ્યાણમલ પોતાને મોસાળ ઉદયપુર હતા. તેમને પોતાના ભાઈના ગાદી ઉપર બેસવાના મુહૂર્ત્ત ઉપર બોલાવ્યા હતા. જ્યારે મુહૂર્ત્તનું ચોઘડિયું આવ્યું ત્યારે ગોપાળદાસ રાજદાગીના પ્હેરવાને બેઠો હતો. તે એક પ્હેરતો હતો, બીજો પ્હેરતો હતો અને તે વળી ફહાડી નાંખતો હતો અને એ પ્રમાણે કિયો પ્હેરવો તેનો નિશ્ચય તેના મનમાં થતો નહતો. અહિં મુહૂર્ત્તની વેળા તો થઈ રહેવા આવતી હતી. તેથી કારભારિયો અને ઠાકોરોએ જાણ્યું કે આવો માણસ તો રાજ્ય ચલાવાને યોગ્ય નહિ; આ પ્રમાણે વાત થાય છે એવામાં જ કલ્યાણમલ પાંચ સવારો લઇને ઉદયપુરથી આવી પ્હોંચ્યા. સર્વ રાજસભાએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને ગાદિયે બેસારી દીધા. જ્યારે રાજનોબત થવા માંડી ત્યારે ગોપાળદાસે તજવીજ કરાવી કે એ શું છે? તેનું તેને ઉત્તર મળ્યું કે કલ્યાણદાસ ગાદિયે બેઠા.

તે ઉપરથી ગોપાળદાસ દિલ્હી ગયો, અને ઈડરની ગાદી લેવાને પાદશાહની કુમક મળે એટલા માટે ત્યાં જઈ તેમની ચાકરીમાં રહ્યો. છેવટે તે ત્યાંથી ફોજ લઈને ચડયો. અને માંડવું મારીને પોતાને તાબે કરી લીધું. પછી ત્યાંથી ઇડર ઉપર ચડવાનો વિચાર કર્યો. માંડવાનો લાલ મિયાં પોતાનાં માણસો લઈને કોતરની ગુફામાં સંતાઈ રહ્યો હતો ત્યાં ગોપાળદાસ તેના કબજામાં સપડાઈ ગયો એટલે તેનો તથા બાવન રજપૂતોનો ઘાણ નીકળી ગયો. ગોપાળદાસ જ્યારે દિલ્હી ગયો ત્યારે તે પોતાના કુટુંબને વલા નામના ગોવાળને ગામ મૂકી ગયો હતો. ત્યાં તેઓ તેના મરણ પછી પણ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ગામ વસાવ્યું અને વલા ગોવાળને નામે તેનું વલાસણા નામ પાડ્યું. તેઓ રહેતાં રહેતાં આસપાસનો પ્રદેશ દબાવા લાગ્યા અને છેવટે હરિસિંહ અને અજબસિંહ કરીને ગોપાળદાસના બે કુંવરો હતા તેઓએ પોતાનો ગ્રાસ વ્હેંચી લીધો તે વલાસણાનો ન્હાનો ગ્રાસ અને મ્હોટો ગ્રાસ કહેવાય છે.

વીરમદેવ કાશિયે ગયો હતો તેવામાં, પાનોરા, પહાડી, જવાસ, જોરા, પાથિયા, વલેછા, અને બીજાં પ્રગણાં મેવાડ તાબામાં કરી દીધાં હતાં, તે કલ્યાણમલે ફોજ એકઠી કરીને પાછાં જિતી લીધાં. ઉદયપુરનો રાણો અમરસિંહ ફોજ લઈને તેના સામો થયો; તેમાં તોપો છૂટ્યા પછી તર-

વારો ચાલી; બંને બાજુનાં ઘણાં માણસો કપાયાં પણ તેમાં રાવની જિત થઈ. ત્યાર પછી નીચેનાં કારણને લીધે, કલ્યાણમલે તરસંગમા મારચું.

તરસંગમાના રાણા વાઘના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, કલ્યાણમલની રાણી જે ભુજના રાવની કુંવરી થતી હતી તે ઘણી રૂપવતી છે. તે ઉપરથી તેને જોવાની તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. ધનાલના ગ્રાસમાં ગઢર કરીને ગામ છે તેની ધરતીમાં પચાસ હજાર રૂપિયા ખરચીને રાવની જાડેજી રાણિયે સામળાજીનું દેરૂં બંધાવ્યું છે. ત્યાં રાણી યાત્રા કરવા સારૂ આવ્યાં છે, એવું રાણા વાઘના જાણવામાં આવ્યું. એટલે, તે બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને બીજા બ્રાહ્મણો ભેગો ભળી ગયો. રાણિયે બ્રાહ્મણોને તિલક કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી તેમાં રાણા વાઘને પણ આપવા માંડી પણ તેણે લીધી નહિ તેથી રગઝગ થઈ અને તે ત્યાંથી જતો રહ્યો. રાવ કલ્યાણમલ્લને આ વાતની જાણ થઈ, ત્યારે તે વેરને લીધે તેણે તરસંગમા મારચું

ત્યાર પછી ગઢવી સાયાજિયે કુવાવા ગામને કોટ કરી લેવાની ધારણા કરી, તે વાત રાવને ગમી નહિ. ગઢવિયે પોતાના જોશીને કહી રાખ્યું હતું કે મારૂં મોત આવે ત્યારે મને કહેજો કે હું વ્રજમાં જઈને વાસ કરૂં. આ વાત રાવની જાણમાં હતી તેથી તેમણે જોશીને બોલાવીને કહ્યું એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તમારો આવરદા આવી રહ્યો છે, માટે હવે વ્રજમાં વાસ કરો. તે ઉપરથી ગઢવી વ્રજમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં જઈને તેણે શ્રીનાથજીને તેર શેર સોનાની તાસક ભેટ કરી. ત્યાર પછી ત્યાંથી તે કાશીમાં ગયો અને જોશીના કહેવા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો તેથી પોતાના મરણની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. પણ ત્યાર પછી તો બીજાં દશ વર્ષ જીવ્યો. જ્યારે તે ઘણો માંદો પડ્યો ત્યારે તેણે ઈડરના રાવને લખ્યું કે મારા મનમાં તમને મળવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે. રાવ કાશિયે જવાને નીકળ્યા અને ત્યાંથી એક મંજલને છેટે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે તો તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાયાજિયે દેહ છોડ્યો. પછી રાવે વિચાર્યું કે હું જો કાશિયે જઈશ તો લોક જાણશે કે રાવ યાત્રા કરવા સારૂ આવ્યા છે, સાયાજીને માટે આવ્યા નથી, તે ઉપરથી તેણે પોતાના મે'લાણ ઉપર ગંગાજળની કાવડ મંગાવીને ત્યાં સ્નાન કરચું અને ઉદયપુરને રસ્તે ઘેર આવ્યા. ત્યાંથી તે ગઢવી ગોપાળદાસને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા. તેને થૈરસણ અને રામપુર એ બે ગામ આપ્યાં. તે હજી લગણ તેના વંશવાળા બાર ભાગે ખાય છે. બીજો ચારણ જે એમની સાથે આવ્યો હતો તેને થુરાવાસ ગામ આપ્યું તે તેના વંશવાળા હજી લગણ ચારે ભાગે ભોગવે છે.

પછીથી રાવને શિરોઇ સાથે કજિયો થયો, અને સરહદ ઉપર લડાઈયે ગયા. રોઇરિ અને પોશીનાની વચ્ચે બન્ને બાજુનાં વીશ વીંશ કે ત્રીશ ત્રીશ માણુસ મુવાં; છેવટે પોશીનાનો ઠાકોર વચ્ચે પડ્યો અને સમાધાન કરાવી આપ્યું. કલ્યાણમલ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પછવાડે તેમના પુત્ર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠા.

પ્રકરણ ૯.

અંબા ભવાનીનું દેવળ–દાંતા

અંબા ભવાનીનું દેરૂં આરાસુરના ડુંગરામાં આરાવલી પર્વતના ધાટની નૈઋત્ય કોણમાં છે. અણહિલવાડથી અને સિદ્ધપુર ક્ષેત્રથી સરસ્વતી નદીને તીરે તીરે ચાલ્યા જઇયે તો, અંબાજીની પાસે, કોટેશ્વર મહાદેવ આગળ તેનું મૂળ છે ત્યાં સુધી, ઠેઠ વગડાની પણ રળિયામણી અને ફળદ્રુપ ખીણ ઉપર જ્યાં જંગલથી છવાઈ ગયેલા ડુંગરાનો ર્‌હેતાં ર્‌હેતાં છેડો આવે છે ત્યાં જઈ પ્હોંચાય છે. આ એકાન્ત બ્હેળિયાની બાજુએ જે વેળાએ સાંઝનું અંધારૂં પડી રૂહે છે, અને તેને લીધે કોઇયે પ્રવેશ કરાય નહિ એવું જંગલનું ગહન અંધારૂં બની રૂહે છે તથા જ્યાં ચિત્રા અને વાઘની બોડિયો આવી રહી છે, અને જંગલવાસી તેમના નગ્ન સ્વરૂપે, કાળા રંગના ફરતા હોય છે, તેમ જ તેમનાં કઠોર અને ખોખરા અવાજનાં નગારાં કોઈ છેટેના ગામમાં વાગી ર્‌હેલાં હોય છે, તે વેળાએ ત્યાં આવી ચડેલા પરદેશી જનને તો આફ્રિકાની નાઇઝર નદીના કિનારાનો અને તે ઉપર ભટકતા હબસીયોના દેખાવનો ભાસ થયા વિના ર્‌હેતો નથી. થોડી વારમાં તે ચમત્કારિક અજવાળાથી આ અઘોર દેખાવ ચકચકી ઉઠે છે. ભીલ લોકો ડુંગરાને દેવ રૂપ ગણીને તેને સળગાવવાની[1] જંગલી માનતા અમલમાં લાવે છે તેનો એ ચળકાટ થાય છે. ડુંગરા ઉપરની ઝાડી સળગતી સળગતી એક ડુંગરા ઉપરથી બીજા ડુંગરા ઉપર પસરે છે, તે સમયે, વિકાળ સાપની પેઠે તે બળતું મંદ મંદ તરંગિત થતી ગતિએ ધપતું ચાલે છે. "તે જાણે કે પવનને અટકાવી દેનારા બટેટવા જંગલને "જળાવી દેનારો દાવાનલ, અને પર્વતોને સળગાવી દેનારો ભડકો હોયની" એવો સાલમિસ્ટ[2] (Psalmist)ની કલ્પનાનો ચિતાર ખડો કરાવે છે.

૧ ભીલ લોકોનાં પગનાં તળિયાં બેહેરાં થઈ જાય અને પગરખાં પ્હેરવાં પડે નહિ, એટલા માટે, ડુંગરા સળગાવવાની બાધા રાખે છે અને તેને ડુંગરો નવરાવ્યો અથવા ડુંગરો ટાઢો કરચો કહે છે. ર. ઉ.

૨ ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકમાં ધર્મગીત રચનારે કલ્પના કરેલી તેનું સ્મરણ આ સ્થળે અંગરેજ વાંચકને કરાવે છે.

કેટલાક લોકો તો અંબાજીની યાત્રા કરવા સારૂ આસપાસનાં ગામોમાંથી, અને હિન્દુસ્થાન માંહેલા આઘેના પ્રદેશોમાંથી પણ આવે છે. તથાપિ મ્હોટો સંઘ તો વર્ષમાં ત્રણ વાર આવે છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એક સંઘ તો ચોમાસામાં ભાદ્રપદ મહિનામાં માતાજીનો જન્મદિવસ આવે છે તે પ્રસંગે ભરાય છે. જ્યાં યુરોપની રીતભાત દાખલ થઈ ગયેલી એવું મુંબઈ નગર, જેની હવા વ્યાપારની ધામધુમથી ગરદવાન થઈ ગયેલી, જેની આસપાસનું દરિયાનું પાણી પશ્ચિમ ભણીનાં વ્હાણોના સઢસમૂહથી સફેદી પકડતું જણાય છે, જેમાં પૂર્વ ભણીના મહાન એપાસલનું દેવલ (કોટમાં) આવી રહ્યું છે, તેમ જ, જે ઇંગ્લંડ સરખી પરદેશી ભૂમિનો છાયાવાન આકાર કદાપિ હિન્દુની મનકલ્પનામાં ઉતરી શકતો હોય તો પણ તેની ખરી નજરની આસપાસ તેના ધર્મે એવો પડદો નાંખી દીધો છે કે જે ભૂમિ તેનાથી જોવા જવાને બની શકાતું નથી તે (ઇંગ્લંડ) ભૂમિના નવીન કાયદાઓ ની રૂઇથી, દબદબાભરેલા ઝભ્ભા ધારણ કરીને ન્યાયાધીશો મુંબઈ નગરની કોર્ટોમાં બેશી ન્યાય કરે છે તેવી મુંબઈમાંથી પણ ઘણી વાર હિન્દુ યાત્રાળુ એવી માયિક જગ્યા છોડીને, તેને મન વધારે સાચી ભાસતી આરાસુરની જગ્યાના દોહલા માર્ગ ભણી પુણ્યપ્રાપ્તિ અર્થે કુચ કરે છે.

માતાનો સંઘ ઘણો મ્હોટો થાય છે, તે જ્યાં પડાવ નાંખે છે તે ઠેકાણે સંઘમાંનો ગમે તે કોઈ, જેને માતાને નિમિત્તે ખર્ચ કરવાની ઇચ્છા હોય તે સહુને જમાડે છે. છેલ્લો ઢાળો દાંતે થાય છે. દાંતા એક ન્હાનું સરખું શહર, વગડાઉ અને ખરાબાવાળા ડુંગરાના પડખામાં છે. ત્યાં પરમાર વંશનો રાણો રાજ્ય કરે છે, તે શ્રી અંબાજીનો માનીતો સેવક છે. આ જગ્યાએથી માતાના દેરા ભણી જવાનો ચડાવ લાંબો છે, અને તે ઘણાખરા ભાગમાં ર્‌હેતાં ર્‌હેતાં ઊંચો થયેલો છે પણ વચ્ચે વચ્ચે બહુ ઉભો અને ખાડા ટેકરાવાળો છે: કેમકે શ્રી દુર્ગાની ગાદિયે પ્હોંચવાના રસ્તાની મુસીબતો મનુષ્ય પ્રાણીના હાથની કારીગરીથી મટાડી શકાય એમ નથી. આવા ફેરફાર થતા માર્ગે ચાલતાં માતાજીનો સંઘ લાલ, ધોળા, અને પીળા રંગથી તડકામાં ચકચકી ર્‌હેલો અને ચળકાટ મારતા લ્હોડાથી અને નરમ સોનાથી ભભકાભરેલો દેખાવ દેતો ચાલ્યો જાય છે; ઘડીકમાં તે ખંડિત મેદાનમાં હારબંધ જતો દેખાય છે, અને ઘડીકમાં તે કેટલાક રંગિત ખરાબાથી ઢંકાય છે અથવા વનની ઘાડી છાયાને લીધે નજરે પડતો બંધ પડી જાય છે. આશરે અર્ધે ચડાવે ઊંચા ભાગમાં ન્હાનાભાઈનો કૂવો છે ત્યાં આગળ તે થોડી વાર ઢાળો કરે છે અને પછી ગહન ખરાબાઓ વચ્ચે પેશીને આગળ એક ખુલ્લા મેદાનમાં જઈ પ્હોંચે

છે, એટલે, તેને આરાસુરનો સુગંધીવાળો પવન વાવા માંડે છે. સંઘના લોકોની ચાલતી હારને મોખરેથી, રહી રહીને અવાજ થાય છે કે, "હવે દેવાલય "દેખાય છે." એટલે પછી જે ઘોડે અને મ્યાનામાં બેઠેલાં હોય છે તે ઉતરીને, અને પગે ચાલનારા એમના એમ લાંબા થઈને પગે પડે છે અને જેવા ઉભા થાય છે તેવા તો "અંબા માતકી જય" એવો અવાજ કરીને તેના પડઘાથી ડુંગરા ગજાવી મૂકે છે.

માતાનું દેરૂં ન્હાનું છે અને બીજાં તેના કરતાં ઓછાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયોના કરતાં ચડિયાતી બાંધણીનું છે; તેની આસપાસ કોટ છે, ને માંહ ઈમારતો છે. તેમાં માતાના પૂજારી અને સેવકો રહે છે; તેમ જ યાત્રાળુ લોકો આવે છે તે પણ તેમાં વાસો કરે છે. ત્યાં એક થાણું છે, પણ માણસના હથિયારથી માતાજીના રહેઠાણનું રક્ષણ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી માતાજી તો બ્હારનો દરવાજો કરવાની પણ આજ્ઞા આપતાં નથી. આ દેરામાં જેની મૂર્ત્તિ પૂજાય છે તે પ્રબળ શિવની અર્ધાંગના હિમાચળ અને મેનાની પુત્રી દુર્ગા છે; ચાંપાનેરના ડુંગર ઉપરના દેરામાં રૂધિરપાનપ્રિય એવી કાલિકાનું સ્વરૂપ પૂજાય છે તેવી તે નથી, પણ તે કરતાં કાંઈક શાન્ત અને માયાના વિશેષ ગહન ભવાનીના સ્વરૂપે જગતની માતા અંબાજી છે.

આરાસુરનું આ દેરૂં ઘણા કાળનું છે. કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના વાળ આ ઠેકાણે લેવરાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેમની અર્ધાંગના રૂક્મિણી અહિં માતાને પૂજવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે તેને શિશુપાળના ભયથી આ ઠેકાણેથી હરણ કરીને કૃષ્ણ લઈ ગયા હતા. ઘણા કાળથી આવતા યાત્રાળુ લોકોના પગથી માતાજીનો ઉમરો ઘસાઈ ગયો છે. યાત્રાળુ લોકો માતાનાં દર્શન કરીને વાગા, ઘરેણાં ચડાવે છે, અને પૈસા મ્હોં આગળ મૂકે છે, તેમ જ પોતાના અથવા પોતાનાં સગાંવાહાલાંના સ્વાર્પણને બદલે નાળિયેર ચડાવે છે.[1]

નવરાત્રીની આઠમને દિવસે દાંતાનો રાણો હવન કરે છે, અને મ્હોટા

---

૧ મનુષ્ય પ્રાણીને બદલે હિન્દુઓ નાળિયેરનો ઉપયોગ કરે છે તેનું કારણ વિશ્વામિત્રની આશ્ચર્યકારક વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. બ્રહ્માની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તે પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે; પણ ઘણી જાતિનું અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું. તેણે નાળિયેરી ઉપજાવીને તેમાંથી મનુષ્ય પ્રાણી નીપજાવવા માંડ્યાં અને પ્રારંભમાં માણસનું માથું નિપજાવ્યું. તે જોઈને બ્રહ્માએ જાણ્યું કે સૃષ્ટિ સરજવાનું મારૂં કામ એ ઋષિ લઈ લેશે તેથી તેમની તેણે આરાધના કરી, ત્યારે ઋષિ સૃષ્ટિ સરજતા બંધ પડ્યા, પણ પોતાનો મહિમા રાખવા સારૂ મનુષ્યના માથા જેવું નાળિયેરનું ફળ થાય એમ કર્યું.

વાસણમાં પ્રસાદ ભરી રાખે છે તે જ્યારે માતાજીની કોટનો ફૂલનો હાર એની મેળે ગળેથી છૂટી પડે છે એટલે તાબડતોબ પર્વતવાસી ભીલ લોકો ઉપર પડીને લૂંટી ખાય છે. દાંતાનો રાણો સંઘનું રખવાળું કરે છે તેથી તેને કર મળે છે. જો કોઈ કોઈ ઠાકોર યાત્રા કરવાને આવે છે તો તેની પાસે જે સારામાં સારો ઘોડો હોય તે રાણાને અર્પણ કરવો પડે છે. યાત્રાળુ લોકો જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી માતાને વાગા, ધ્વજા, મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ, ઘંટ, અને દેવાલયના કામની અગત્યની વસ્તુઓ અર્પણ કરે છે, તે સર્વ રાણો લઈ જાય છે. રૂપાની સાત[1] પાદુકા માતાની આગળ સદા રહે છે.

આ ઠેકાણે માતાનું સ્વરૂપ કલ્યાણકારી છે તથાપિ પશુનું બલિદાન આપવામાં આવે છે, અને મધુ (દારૂ) પણ અર્પણ કરવામાં આવે છે. માતાના સર્વ પ્રકારના પદાર્થોમાં તેલ વાપરવાની બંધી છે; તેમ જ, યાત્રાળુ લોકો આવે છે તે રહે છે ત્યાં સુધી, તેલ વાપરતા નથી. દેરામાં દીવા શણગારવામાં આવે છે ,તે અને આરતી એ સર્વમાં ઘી વાપરવામાં આવે છે. સાંજની વેળાએ દાંતાનો રાણો ત્યાં હોય છે ત્યારે તે માતાને ચમર કરે છે, પણ ખરા પૂજારી તો ત્રણ છે–તે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ સિદ્ધપુરના છે, તેઓ રાણાને ઉપજ આપીને પૂજારીનું કામ કરે છે. યાત્રાળુ ત્યાં આવે છે એટલે તેઓ તેમને કપાળે ચાંદલો કરે છે, અને જ્યારે વિદાય થાય છે ત્યારે વાંસે કંકુનો થાપો મારે છે; યાત્રાળુ લોકો પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે તેઓને જમાડી દક્ષિણા આપે છે, અને કોઈ વેળાએ તો તેમની માગણી પ્રમાણે આપવામાં આવતું નથી, એટલે તેઓ છાપ કરતા નથી અને છાપ લીધા વિના યાત્રાળુને ચાલતું નથી.

અજાઈ માતાનું મુખ્ય દેરૂં જે માનસરોવરના કિનારા ઉપર છે તેમાં મહારાણા શ્રી માલદેવનો લેખ સંવત ૧૪૧૫(ઈ૦ સ૦ ૧૩૫૯)નો છે. અંબાજીના દેરાના માંહેલા મંડપના દ્વારમાં લેખ છે તેમાં રાવ ભારમલની રાણિયે સંવત ૧૬૦૧(ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૫)માં માતાને જે અર્પણ કરેલું છે તે નોંધેલું છે, તે ઘણું કરીને તો તેણે પોતાના પતિના મરણ ઉપર કરેલું જણાય છે. દેરાની માંહેલા સ્તંભ ઉપર બીજા ઘણા લેખ છે તે મુખ્યત્વે કરીને સોળમા સૈકડાના છે અને તેમાં બીજા લોકોએ દાન કરેલાં તેની નોંધ છે. એક લેખ સંવત ૧૭૭૯(ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩)નો છે તેમાં લખ્યું છે કે,

---

૧ ત્રણ, પાંચ, અને સાત એ સંખ્યા હિન્દુઓ શકુનિયાળ ગણે છે; તેમાં પાંચ અને સાત તો વિશેષ ગણાય છે. ત્રણથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળની ગણના થાય છે, પાંચથી પંચ તત્વ ગણાય છે; અને સાતથી સપ્ત ઋષિ ગણાય છે.

"પૃથ્વીપતિ રાજાધિરાજ રાણાજી શ્રી ૧૦૮ શ્રી પૃથ્વીસંગજી રાજ્ય કરતા
"હતા ત્યારે એક વાણિયાએ યાત્રાળુ લોકોને રહેવા સારૂ પુત્રની આશાએ
"એક ધર્મશાળા બંધાવી તે આશા અંબાની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ."

શિરોઈના રાવનો દેશ અંબાજીના દેરાની પાસે છે. તેઓને ઉપજમાંથી ભાગ મળતો હતો, પણ પછીથી કહે છે કે તેણે છોડી દીધો, તે એવા કારણથી કે દેવાલય ખાતે દાન કર્યું હોય તેની ઉપજ તો ગોસાઈ ખાય. દાંતાની કન્યા શિરોઈવાળાને ત્યાં પરણાવી હતી. એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે શિરોઈવાળાએ જે સાડી માતાને પ્હેરાવેલી તે જ સાડી પ્હેરીને દાંતાવાળની કન્યા પોતાને સાસરે શિરોઈ ગઈ. તે જોઈને તેના ધણિએ કહ્યું કે અમે માતાને પ્હેરાવેલો પોષાક તેં પ્હેર્યો છે તેથી આજથી તું મારી માતા જેવી છે, એમ કહીને તેને તેના બાપને ઘેર "પરણેલી કુંવારિકા અને રાંડેલી સ્ત્રીને વેષે" વિદાય કરી. તે દહાડાથી એવો ધારો કર્યો કે અંબાજીને અર્પણ કરેલો પોષાક દાંતાના રાજકુલની કન્યાને પ્હેરવા આપવો નહિ.

અંબા ભવાનીના દેરાની પશ્ચિમમાં આશરે બે માઈલ ઉપર એક ડુંગર છે. તેના ઉપર અસલને વારે ગબ્બરગઢ[1] કરીને એક કોટ હતો. ત્યાં ખડ્ડ છે તે વેગળેથી મ્હોટા કમાનદાર દરવાજા જેવું દેખાય છે. માતા અંબાજી ડુંગરાના પોલાણમાં રહે છે એવી વાત જે ચાલી છે તે સો વશા તો એ જ ઉપરથી ચાલી હશે. કહે છે કે, "એક વેળાએ માતાજીની ગાય આખો દહાડો "રબારીનાં ઢોરમાં ચરતી હતી, અને રાતની વેળાએ ડુંગરમાં પાછી જતી; "ગોવાળને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ ગાય તે કોની હશે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય "કર્યો કે, ગમે તે થાય પણ ગાયના ધણીને શોધી કહાડીને તેની પાસેથી "ચરાઈ લેવી. એક સાંજરે, નિત્યની પેઠે, ગાય ઘેર જવા ચાલી, એટલે "ગોવાળ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો, અને તેની સાથે ડુંગરામાં પેઠો. એટલે "તેના જોવામાં એક ભવ્ય મ્હેલ આવ્યો: તેના મુખ્ય ઓરડામાં માતાજી "બિરાજમાન થયેલાં હતાં. તે હીંચકે હીંચતાં હતાં, અને ઘણી દાસીઓ "આસપાસ ઉભી રહી હતી. ગોવાળ હિમ્મત ધરીને માતાની પાસે ગયો, અને "પૂછ્યું કે ગાય તમારી છે? તેમણે હા કહી, તે ઉપરથી આગળ બોલવાની "ગોવાળને હિમ્મત આવી. 'એ ગાયને બાર વર્ષ સુધી મેં ચરાવી છે, ને "આજે તેની ચરાઈ લેવાને આવ્યો છું.' જવનો એક ઢગલો પડ્યો હતો તેમાંથી "થોડા આપવાને માતા અંબાજિયે એક દાસીને આજ્ઞા કરી. દાસીયે એક "સૂપડું ભરીને ગોવાળને આપ્યું, તે લઈને નિરાશ થતો ક્રોધાયમાન થઈને

[1] "જે જાય ગબ્બર તે થાય જબ્બર," એવો એ ગઢનો મહિમા કહેવાય છે. ર. ઉ.

"ચાલતો થયો, અને ઉમરો ઓળંગીને જવ ફ્હાડી નાંખ્યા. પણ ઘેર પ્હોંચ્યા "પછી તેના લૂગડામાં સોનાના જવ ચોંટી રહેલા તેણે દીઠા. બીજે દિવસે "ફરીને તેણે ડુંગરમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને રસ્તો જડયો જ નહિ "અને માતાજીની ગાયે ફરીને દેખા પણ દીધી નહિ."

એ જ ડુંગરની પાસે એક બીજો ડુંગર છે તેને વિષે એક વધારે તાજી દંતકથા છેઃ "થોડાં વર્ષ ઉપર શિરોઈ તાબાનો એક ખેડૂત બળદની જોડ "વેચવા નીકળ્યો. તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને એક ગોસાઈ મળ્યો તેણે "તેને કહ્યું કે, જો તું મારી પછવાડે આવે તો તને હું તારા બળદ વેચાવી "આપું. તે ઉપરથી એ ખેડુત ગોસાઈની પછવાડે ચાલ્યો, અને ડુંગરની એક "બાજુએ ગુફા હતી તેમાં બળદ સુદ્ધાંત તેને ગોસાઈ લઈ ગયો. ગુફામાં "કેટલેક આઘે ચાલ્યા પછી, તેઓ એક ભવ્ય ઓરડા આગળ આવ્યા, "તેની પાસે એક ડેલું હતું તેમાં ઘણા ઘોડા બાંધેલા હતા. ત્યાં ઘણાં માણસ "પણ કામે લાગ્યાં હતાં. તેઓ ઘોડાને અને માણસને માટે કવચ, અને "હથિયાર, તોપો, અને લડાઈનો બીજો સામાન તૈયાર કરતા હતા. તેમ જ "વળી, તોપના ગોળાનો ગંજ મારેલો હતો અને બંદુકોની ગોળિયોનો ઢગલો "કરી મૂકયો હતો. હવે ગોસાઇયે ખેડુતને પૂછીને બળદોનું મૂલ નક્કી કર્યું, "અને માંહથી આણી આપ્યું. ત્યાર પછી ખેડુતે પૂછ્યું કે 'આ કોનો મ્હેલ "છે? અને આ સરસામાન કોનો છે? ને અહિં કોણ રહે છે?' ત્યારે ગોસા- "ઇયે ઉત્તર આપ્યું કે એ વાત બે વર્ષ પછી તારા જાણવામાં આવશે. એ તો "અંગરેજ સરકાર સાથે લડવાની સામગ્રી છે. પછી ખેડુત પોતાને ઘેર "ગયો અને તેના જોવામાં જે આવ્યું હતું તે વિષે ગામના લોકોને જાણીતા "કર્યા. તે ઉપરથી ગામના લોકો પેલા ખેડુતને લઈને ગુફા જોવા સારૂ "ગયા પણ કહિ પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ."[1]

---

૧ આવી દંતકથાઓ સર્વ દેશમાં ચાલતી હોય છે. એનિહેરિયર (Enheriar) (Valhalla) વલહલ્લામાં રહે છે. જ્યારે જગતનો નાશ થશે ત્યારે (Odin) ઓડિનના હાથ નીચે ફરીને હથિયાર સજીને આવશે. આર્થર રાજા પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાની વેળાની વાટ જોતો (Avalan) આવેલનના બેટમાં આરામ ભોગવે છે. (Thurngia) થુરંગિયા માંહેલા (Kiffhauser) કિફ્હાસરમાં ફ્રેડરિક બાર્બેરાસ્સા પોતાના છૂટકારાની અને સારી વેળાની રાહ જુવે છે, તે આવી પ્હોંચવાની કહે છે કે નિશાની એ કે પિયર નામનું જૂનું અને સુકાઈ ગયેલું ઝાડ (Ruthsfeld). રૂથ્સફેલ્ડ ઉપર છે તે પાછું તાજું થશે અને તેને અંકુર, પાંદડાં, અને મોર આવશે તથા પર્વતની આસપાસ કાગડા ઉડતા બંધ થશે. સાલ્ઝબર્ગની પાસે વન્ડરબર્ગમાં પાંચમો ચાર્લ્સ મહારાજા રહે છે, તેના માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ છે અને રાજદંડ

અંબાજીની પાસે, એક વ્હેળિયાની કોરે સ્વાભાવિક ઉગેલા મોગરા અને જુઈ તથા બીજા સુગંધીમય પુષ્પની ઘટામાં ચિતોડના કુંભા રાણાએ

પણ સોનાનો છે, તથા અમીર ઉમરાવો તેની આસપાસ વીંટાઈ બેઠેલા છે. જે ટબલે તે બેસે છે તેની આસપાસ તેની ધોળી થઈ ગયેલી દાહાડીના બે આંટા ફરી વળ્યા છે, ને તે જ્યારે ત્રીજો આંટો ફરી વળશે ત્યારે જગતનો નાશ થશે, અને આન્ટી ક્રાઈસ્ટ દેખા દેશે. ગોરી બેટની સામે આફ્રિકા ખંડના ભાગ ઉપર જાલાફ નામના લોક વસે છે તે યમબો નામની પરિયોને માને છે તે ગાથિન પરિયોને મળતી આવે છે. સમુદ્રકિનારેથી આશરે ત્રણ માઈલ ઉપર પાપ્સ નામના ડુંગરા છે તેની ગુફામાં મુખ્યત્વે કરીને તેઓ મ્હોટા દબદબાથી રહે છે. ત્યાં મનુષ્યોની તેમાં વિશેષે કરીને યુરોપિયનોની આગતાસ્વાગતા તેઓ કેવી કરે છે, તેઓને ઉત્તમ જાતિનાં ભોજન કેવાં જમાડે છે, અને રિકાબિયો મૂકતાં જ માત્ર તેમના હાથપગ જોવામાં કેવા આવે છે તથા ગુફાની જગ્યામાં કેટલા બધા માળ છે, અને નીસરણી વિના એક માળથી બીજે માળ કેમ જવાય છે, એ વગેરેની ઘણી ચમત્કારિક વાતો ચાલે છે. આવે પ્રસંગે ઈનામ આપવામાં આવે છે તે સંબંધી મુકાબલો કરવાને એક નીચે વાત લખિયે છિયે:—

"સ્વિટઝરલ્યાન્ડમાં વાલ્કવીલ નામના ગામ પાસે એક પર્વતની બાજુએ ચેસ-"નટનું એક જંગલ છે ત્યાંથી એક રાત્રિયે એક ઠીંગણું માણસ આવ્યું, અને દાઈયણના "ઘરની પૂછપરછ કરવા લાગ્યું. તેને તેનો પત્તો લાગ્યો એટલે આતુરતાથી આગ્રહ કરીને "પોતાની સાથે તેડી ગયું. અને હાથમાં મશાલ લઈને તેને જંગલમાં લઈ ગયું. એક "ગુફા આવી તેમાં થઈને દાઈયણને લીધી તે દબદબાભરેલા એક મ્હેલ આગળ આવી "પ્હોંચી. ત્યાંથી ભભકદાર ઓરડાઓમાં થઈને મુખ્ય ઓરડામાં તેને લઈ ગયો. ત્યાં "ઠીંગણાંઓની રાણી સૂતેલી હતી તેને માટે દાઈયણનો ખપ હતો. દાઈયણની મદદ-"થી રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પછી તેનો ઉપકાર માનીને તેને વિદાય કરતી વેળાએ "તેના ઘાઘરામાં કાંઈક નાંખ્યું અને કહ્યું કે ઘેર પ્હોંચે ત્યારે શું છે તે જોજે, ત્યાર પ્હેલાં "ગમે તે થાય પણ જોતી નહિ. પછી પ્રથમ આવેલો ઠીંગણો માણસ તેને પાછો ઘેર લઈ "આવ્યો અને જ્યારે તે અલોપ થઈ ગયો ત્યારે પેલી દાઈયણ જે આતુર થઈ રહી હતી "તેણે ઘેર પ્હોંચતાં પ્હેલાં ઘાઘરામાં જોયું તો કોયલા દીઠા. એટલે ક્રોધાવેશમાં તેણે તે "ફ્હાડી નાંખ્યા અને માત્ર બે કોયલા પરીક્ષા જોવાને હાથમાં રાખ્યા. તે જ્યારે "ઘરમાં આવી ત્યારે તરત જ ભોંય ઉપર નાંખી દીધા. તે જોઈ તેનો ધણી રાજી થઈને "અને આશ્ચર્ય પામીને બોલી ઉઠયો, કેમકે તે હીરાના જેવા ચકચકતા હતા. દાઈયણે કહ્યું "કે મને તો ત્યાંથી કોયલા જ આપેલા હતા. પણ તેમના કરતાં તેના પાડોશી આવી "બાબતથી માહીતગાર હતા તેને જઈને બોલાવી લાવી. તેઓએ જોઈને કહ્યું કે આ "તો આ મૂલ્યવાન હીરા છે. તે ઉપરથી પેલી "દાઇયણ જ્યાં કોયલા ફ્હાડી નાંખ્યા "હતા ત્યાં દોડી ગઈ, પણ ત્યાં કાંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ."—"કિટલી કૃત ફેરી માઇથોલોજી," થાન્સનાર્ધન "માઇથોલોજી" ઇત્યાદિ ઉપરથી. Vide, Keightley's Fairy Mythology, Thorpes Northern Mythology etc.

વસાવેલું એક ગામ છે. તે રાણાના નામ ઉપરથી કુંભારિયા કહેવાય છે. તેની પાસે ધોળા આરસ પ્હાણનાં વિમળશાહનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દેરાસર છે. એક દંતકથા એવી છે કે "માતાએ વિમળશાહને ઘણું ધન આપ્યું, "અને તેણે પારસનાથનાં ત્રણસેં ને સાઠ દેરાં બંધાવ્યાં. માતાજિયે તેને "પૂછ્યું કે તેં કોના પ્રતાપથી એ બંધાવ્યાં? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા ગુરૂજીના "પ્રતાપથી. માતાજીએ ત્રણ વાર પૂછ્યું પણ ત્રણે વેળા તેણે એનું એ ઉત્તર "આપ્યું. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે તારાથી ન્હસાય તેમ ન્હાશ. તે ઉપરથી "વિમળશાહ દેરાસર નીચેના એક ભોંયરામાં થઈને ન્હાઠો. તે ભોંયરૂં દેલવાડાના "ભોંયરા સાથે સંધાયલું હતું, એટલે ભોંયમાં ને ભોંયમાં આબુ પર્વત ઉપર "આવી ચઢ્યો. પછી માતાએ બધાંય દેરાં બાળી મૂકયાં, અને વાત રહેવા "સારૂ માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં. બીજાં દેરાસરના પથરા આજે પણ વિખ"રાયલા પડેલા છે." જે જગ્યાએ વિમળશાહે ચૈત્ય બંધાવ્યાં હતાં તે બળી ગયા વિષેની વાત સાચી જણાય છે, કેમકે, તેવામાં આરાસુરના આખા ડુંગરામાં જ્વાળામુખી પર્વતનાં તત્ત્વ પ્રજ્વલિત હતાં એમ જણાય છે, અને વિમળશાહે તો ખરેખરૂં જાણેલું કે શ્રી અંબાજીના કોપથી દેરાસર બળી ગયાં, કેમકે, ત્યાર પછી, તેણે આબુ પર્વત ઉપર દેલવાડામાં ચૈત્ય બંધાવ્યું તે માંહેલા લેખમાં માતાજીની સ્તુતિ તેણે નીચે પ્રમાણે કરેલી છેઃ—

"૯. સતી અંબિકા! તારા પત્ર સરખા હાથ અશોક ઝાડના પુષ્પ "જેવા લાલ છે, તું જે સુંદર તેજવાન જણાય છે, અને કેશરીસિંહના "રથમાં બેસે છે; તું જે બે બાલક તારા ખોળામાં બેસારે છે એવા સ્વ"રૂપથી તું સદ્ગુણી પુરૂષોનાં દુઃખનો નાશ કર!"

"૧૦. ડાહી અંબિકાએ રાત્રિની વેળાએ એક સમયે ત્યાંના અધિ"પતિને આજ્ઞા કરી કે, આ પર્વત ઉપર શુદ્ધ જગ્યા છે માટે તું યુગાદિ"નાથનું સારૂં દેરાસર બંધાવ."

"૧૧. શ્રી વિક્રમાદિત્યની વેળાથી એક હજાર અઠ્ઠાશી વર્ષોકાળ (ઈ૦ "સ૦ ૧૦૩૨) ગુજર્યા ત્યારે શ્રી વિમળદેવે અર્બુદના સ્તૂપ ઉપર શ્રી "આદિદેવનું ચૈત્ય બંધાવ્યું; તેને હું વંદું છું."

કુંભારિયામાં નેમીનાથનું ચૈત્ય છે, તેમાં વધારે અર્વાચીન સમયનો લેખ સંવત્ ૧૩૦૫(ઈ૦ સ૦ ૧૨૪૯)નો છે, તેમાં કુમારપાળ સોલંકીના પ્રધાન ચાહડના પુત્ર આહ્લદેવે દેરાસર બંધાવ્યા વિષેની સૂચના* લખેલી છે, તેમાં

* અથવા ઉંદરનું દેરાસર. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે કુમારપાળે ઉંદરના રૂપિયા લઈને તેને હરકત કરી હતી તે ઉપરથી તેણે આ દેરાસર બંધાવ્યું હતું. જૂવો પૃષ્ઠ ૨૩૫.

વિશેષ એમ લખ્યું છે કે, "પાદપરા ગામમાં ઉંદરવસહિકા નામનું તેણે "ચૈત્ય બંધાવ્યું છે."

પાસે એક પાળિયો છે. તેની ઉપર એક બીજો જાણવા જેવો લેખ સંવત્ ૧૨૫૬(ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૦)ની સાલનો છે, તેમાં લખ્યું છે કે, "શ્રી "ધારાવર્ષ, દેવ અર્બુદનો ધણી, અને જેઓના ઉપર સૂર્ય પ્રકાશે છે એવા "સર્વ મંડલિકોનો કંટક, તેણે આ આરાસનાપુરમાં વાવ બંધાવી."

આ પ્રમાણે તેઓની કુલદેવી માતાના દેવલ વિષેની વિગત આપ્યા પછી દાંતા અને તરસંગમાના રાણા વાઘ પરમારના વંશ વિષે લખિયે છિયે.

વિક્રમથકી ચાળીસમો રવપાળજી પરમાર થયો. તે દ્વારકાની યાત્રાએ ગયો. ત્યાંથી વળતાં કુચ્છ આવ્યો. તેને એવો નિયમ હતો કે માતા અંબિકાની પૂજા કર્યા વિના ખાવુંપીવું નહિ. આ ઉપરથી માતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયાં, અને દર્શન દઈને કહ્યું કે તારે જે જોઇયે તે મારી પાસેથી માગી લે, હું આપવાને તૈયાર છું. તેણે માગ્યું કે હું નગર ઠઠ્ઠામાં રાજધાની કરીને સિંધ ઉપર રાજ્ય કરૂં એવું વરદાન આપો, તે માતાએ તેને આપ્યું. પછી તેણે નગર ઠઠ્ઠા, બામણવા અને બેલા એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. રવપાળજી પછી બારમો દામોજી થયો, તેને કુંવર ન હતો, તેથી તેણે અંબાજીની બાધા રાખી. માતાએ પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કહાડીને અને પોતાના શરીર ઉપરના મેલ સાથે મેળવીને એક કુંવર ઉત્પન્ન કરીને તેનું નામ જશરાજ પાડવાની આજ્ઞા કરી. વળી માતા બોલ્યાં: "મારા દેવા-"લયનું રક્ષણ કરવા માટે મેં એને ઉત્પન્ન કર્યો છે." દામાજીના વારામાં નગર ઠઠ્ઠા ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કર્યો, તેમાં નવ વર્ષ સુધી લડાઈ થયા પછી નગર તેમને સ્વાધીન થયું, અને રાજા દામોજી માર્યો ગયો. તો પણ ત્યાર પછી જશરાજે લડાઈ ચાલુ કરીને નગર પાછું હાથ કરી લીધું.

રાજા જશરાજ પણ અંબાજીનો ખરેખરો ભક્ત હતો, અને તેને માતા પાસેથી બહુ આશ્રય મળતો હતો. એના રાજ્યમાં મુસલમાનો ફરીને ચડી આવ્યા, અને તેમણે પશુનાં હાડકાં વડે કૂવા બાંધીને અને બીજાં એવાં અપવિત્ર કામ કરીને ધરતી એવી અપવિત્ર કરી નાંખી કે અંબાજીનું ત્યાંથી મન ઉઠયું અને રાજા જશરાજને કહ્યું: "અહિંયાં વધારે વાર ર્‌હેવાની મારી "ઇચ્છા નથી; હું આરાસુર મારે ઠેકાણે જઈશ." રાજા બોલ્યો: "હું તમારો "દાસ છું, તેથી તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમારી પછવાડે હું આવીશ." તેની આવી પ્રાર્થના સાંભળીને માતાએ કહ્યું: "બહુ સારૂં, તું મારી સાથે ચાલ, "અને હું તને ત્યાંનું રાજ્ય આપીશ." એ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ

થઈ ગયાં. ત્યાર પછી, જશરાજને મુસલમાનો સાથે ફરીને લડાઈ થઈ તેમાં તેણે નગર ઠઠ્ઠા ખોયું, એટલે પોતાનું કુટુંબ લઈ તે આરાસુરમાં માતાજી પાસે ગયો. અંબાજીએ પોતાની અશ્વારીનો વાઘ તેને આપીને કહ્યું: "આ "વાઘ ઉપર તું બેશીને જેટલો ચકાવો ખાઈશ તે માંહેલો તેટલો પ્રદેશ તારે "સ્વાધીન થશે." રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું અને સાતસેં ને સાઠ ગામ પછ-વાડે ફરી વળ્યો. દક્ષિણમાં દાતરપટો એટલે ખેરાળુ; ઈશાન કોણમાં કોટડા; પૂર્વમાં દેરોલ; ઉત્તરમાં ભારજીની વાવ શિરોઈ જીલ્લામાં છે ત્યાં સુધીનો દેશ; અગ્નિકોણમાં ગઢવાડા; અને વાયવ્ય કોણમાં હાથીદરા ગામ સુધી તેને તાબે થયું. ભંડારાના ડુંગરને લોકો હવણાં ગબ્બર કહે છે ત્યાંથી તેને દાટેલું ધન મળ્યું. તે વડે તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને પોતાના બાપનું વૈર લેવા સારૂ નગર ઠઠ્ઠે ગયો. જશરાજે ઘણા મુસલમાનોને નગર બ્હાર હાંકી મૂકયા અને ઘણાને ઠાર કર્યા; તે દેશમાં મરતાં સુધી રહ્યો પણ ત્યાં લગણ તેનો કુંવર માતાજી પાસે ગબ્બરગઢમાં હતો.

જશરાજનો કુંવર કેદારસિંહ અથવા કેસરીસિંહ હતો. તેણે તર-સિંગિયો ભીલ જે તરસંગમામાં રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડીને તેને ઠાર કર્યો અને પોતાની ગાદી ગબ્બરગઢ હતી ત્યાંથી ફેરવીને તરસંગમામાં કરી. કેદારસિંહનો કુંવર જશપાળ અથવા કુલપાળ કરીને હતો. તેણે રોહીડા ગામમાં મ્હોટો યજ્ઞ કરવા માંડ્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો, અને જે બ્રાહ્મણને ક્રિયા કરાવવાને ઠરાવ્યો હતો તેને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો, કે તેણે અગ્નિકુંડમાં પડતું મૂકયું અને શાપ દીધો કે તારા કુળમાં સર્વ પાછળ-બુધિયા થશે અને આવેલો લાગ ખોઈને પછવાડેથી પસ્તાશે.[1] પછી કેટલીએક પ્હેડિયો થયા પછી, રાણા જગતપાળની વેળામાં અલાઉદ્દીન ખુનિયે તર-સંગમા લીધું, ત્યારે રાણો માતાજીનો આશ્રય મેળવવાને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, તેને માતાજિયે ફરીને બીજે દિવસે લડવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે તે લડ્યો, અને તરસંગમા પાછું લઈ લીધું.

જગતપાળથી છઠ્ઠો કાનડદેવ થયો, તેના ભાઈ આંબાજિયે કોટડાનો પટો લઈ લીધો. કાનડદેવને બે રાણિયો હતી; તેમાંથી હુલવદનાં ઝાલીજી રામ કુંવરીને દાતર અથવા ખેરાળાનો પટો જીવાઈમાં આપ્યો હતો. રાણી પોતાના કુંવર મેઘજી સહિત ત્યાં રહેતી હતી. તેણે ખેરાળાનો ઉગમણો દરવાજો બંધાવ્યો હતો, તે આજ લગી ઝાલીજીનો દરવાજો કહેવાય છે. એ

---

૧ આ વાત ઉપર હાલનો રાણો જાલમસિંહ એમ કહે છે કે, "હા ખરી વાત, "એ શાપ મારા કાકા જગતસિંહના વારા સુધી ચાલ્યો."

વિના તેણે વાવ ને તલાવ બંધાવ્યાં છે. બીજી રાણી રતન કુંવરી ઉદયપુરની સિસોદણી હતી. તેણે રોહીલપુર પટ્ટણ વસાવ્યું. તે હવણાં રોહીડા કહેવાય છે. રાણો ત્રીજી વાર પરણવાને ઉદયપુર ગયો હતો ત્યાંથી લાલ કુંવરી સિસોદણીને પરણીને આવતાં રસ્તામાં તેનો ભાઈ આંબોજી કોટડામાં હતો તે સર્વને પોતાને ત્યાં રાખવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો, પણ કાનડદેવની ત્યાં રહેવાની મરજી ન હતી. ત્યારે આંબોજી નમ્રતાથી રાણી લાલ કુંવરીને કહેવા લાગ્યો: "પટા માટે અમારે બંને ભાઇયોને કજિયો થયો "છે, તે તમે અહિયાં આવ્યા છો ત્યારે પતાવી નહિ દ્યો તો પછી કોણ પતા- "વશે?" રાણિયે પછી પોતાના ધણીને સમજાવ્યો, એટલે ત્યાં રહેવાનો ઠરાવ થયો. જ્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે બંને ભાઈ જમવાને સંઘાથે બેઠા. તેમાં આંબોજી એકાએક ઉઠ્યો અને કાનડદેવના માથા ઉપર તરવારનો ઘા કરીને મેડા ઉપર ચડી ગયો. કાનડદેવ તેની પછવાડે દોડયો અને તેનું પ્હેરેલું લૂગડું ઝાલીને પકડી પાડી પોતાની કટારી વતે એકવીસ ઘા કર્યા, તેથી તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે બંને ભાઈ મરાયા. નવી પરણી આણેલી રાણી તે જ ઠેકાણે સતી થઈ. તેના ઉપર બાંધેલી છત્રી આજે પણ છે. ઝાલી રાણી જે હળવદ પોતાને પિયર હતી તે ત્યાં સતી થઈ.

જ્યારે રાણો કાનડદેવ ઉદયપુર પરણવાને ગયો ત્યારે મેઘજી તથા વાઘજી નામના પોતાના બે કુંવરોને તેમને મોશાળ હળવદ મૂકયા હતા, અને પોતાના ખવાસ મારૂ રાવતને તરસંગમું સોંપ્યું હતું. ઈડરનો રાવ ભાણ, આંબાજીની દીકરી વ્હેરે પરણ્યો હતો. તેણે બંને ભાઈના મરણ વિષેના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ફોજ એકઠી કરીને તરસંગમા ઉપર ચડાઈ કરી, અને તે કબ્જે કરી લઈને, ત્યાં થાણું બેસાર્યું, તથા મારૂ રાવતને કેદ પકડીને રાવના મ્હેલની સામે કેદખાનું છે તેમાં તેને પૂરી મૂકયો. પછી રાવ સામી બારિયે બેશીને નિત્યે તેને લાગે એવાં વચન કહીને ચીડાવા લાગ્યો. ત્યારે ખવાસે કહ્યું: "રાવ! "કુંવર ન્હાના છે તેથી તમે તેમનો દેશ દબાવી પડ્યા છો. પણ એમ ધારશો "નહિ કે એમને આશ્રય આપનારૂં કોઈ નથી. વાઘ સરખો પણ પાંજરે પડ્યો "હોય છે ત્યારે કશું કરી શકતો નથી; પણ જો તમે મને એક વાર છોડો "તો હું આ તમારા મ્હેલ ખોદાવીને તેનું કાઠ રોહીડાની હરણાવ નદીમાં "નંખાવું." આવા બોલ સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચડ્યો, અને થાણાવાળાને કહેવા લાગ્યો: "એ કૂતરાને કાહાડી મૂકચ." પણ રાવજીની રાણી આંબા- જીની દીકરી થતી હતી તે મારૂ રાવતનાં પરાક્રમ કરેલાં જાણતી હતી તેથી તેણે તેને છોડી મૂકવા દીધો નહિ. બીજે દિવસે જ્યારે તે રાણી ત્યાં હતી

નહિ ત્યારે રાવે તેને છોડી મૂકાવ્યો. તે કુળનાથ મહાદેવમાં બે દિવસ રહ્યો, અને ત્યાર પછી, હળવદ ગયો, અને તલાવને કિનારે બેઠો. એવામાં રાણી ઝાલીજીના તાબાની એક વડારણ ત્યાં પાણી ભરવાને આવી તેને પોતાના સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી રાજાને જાણ થઈ એટલે તેને ઘેર બોલાવી આણ્યો.

પછી તરત જ બે કુંવર લઈને નાણાંની એક મ્હોટી રકમ સાથે રાખીને અમદાવાદ ગયો. ત્યાં મારૂ પ્રધાનને મળ્યો અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો; અને કુંવરોને માથે મૂકી તેમના ઉપર બળતી તાપણી મૂકીને પાદશાહની પાસે લઈ ગયો. તે જોઈને પાદશાહ બોલ્યો: "કુંવરો દાઝી મરશે, "એમને હેઠે ઉતારો." ત્યારે કુંવર બોલ્યા: "ઈડરવાળે અમારી ધરતી "લઈ લીધી છે, અને આ તો પાદશાહની ધરતી છે. અમારે રહેવા જેટલી "ધરતી રહી નથી." ત્યારે પાદશાહે કહ્યું: "હિમ્મત રાખો, અને નીચે ઉતરો." પછી તેમણે પોતાની સર્વ વાત પાદશાહને કહી એટલે ઈડર ઉપર તેમની સાથે ફોજ મોકલવાને રાજી થયો, અને નજરાણાના રૂપિયા એક લાખ લેવાના ઠરાવ્યા. લશ્કર આગળ ચાલ્યું અને ઈડર આગળ પડ્યું. રાવ ભાણે તેના સરકારને કહાવ્યું: "તરસંગમાવાળાએ તમને જે આપવાનું પચવું હશે "તે હું આપીશ માટે તમે તમારૂં લશ્કર પાછું લઈ જાઓ." પણ સરદારે કહ્યું: "મારે તો પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કરવું જોઈયે." આવું સાંભળીને રાવ ભાણ પોતાના કુટુંબ સહિત ન્હાશી ગયો, અને લશ્કરે ઈડર માર્યું અને રાવનો મ્હેલ જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો. મારૂ રાવતે કહ્યું: "આ મ્હેલનો અકેકો ઈંટાળો લઈને જે હરણાવ નદી આગળ લઈ "જઈને નાંખશે તેને અકેકો મ્હોર આપીશ." તે ઉપરથી ઘણા સિપાઈઓએ અકેકો પત્થર લઈ જઈને હરણાવ આગળ ઢગલો કર્યો. તેનું સામળાજીનું દેવાલય બંધાવ્યું. તે ગઢા ગામ આગળ નદીને કિનારે છે. ત્યાંથી લશ્કર તરસંગમે ગયું એટલે ઈડરનું થાણું તે જગ્યા છોડીને ન્હાશી ગયું. તે પછી એ થાણું આબાદ કરીને કુંવરોને સ્વાધીન કર્યું. એટલે લશ્કરના સરદારે મારૂ રાવતને કહ્યું: "હવે મને પચેલાં નાણાં આપો." ત્યારે મારૂ રાવત કહે: "મારી પાસે અહિં રૂપિયા નથી, પણ મારો ભંડાર સુવા- "સણાના ડુંગરામાં છે, માટે તમે ત્યાં આવો તો આપું." એમ કહીને તે કુંવરને માતાજીને આશરે મૂકીને લશ્કરની સાથે ચાલ્યો. તેણે ફોજને વરશંધ તલાવની પાળે ઉતારી. આ તલાવ ગઢવાડામાં ટીંબા અને ભાટવાશની વચ્ચે છે. પછી તેણે કહ્યું: "હું જઈને ખજાનો ઉઘડાવીને રૂપિયા લઈ "આવું છું." એમ કહીને તે સુદાસણાના ડુંગરામાં સંતાઈ પેઠો. પછી

ફોજવાળાએ એક બે દિવસ વાટ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ, એટલે તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, તથાપિ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે, તેણે ફોજના સરદારને ક્હાવ્યુંઃ "જો તમે બાંહધરી આપો તો આવીને તમારૂં પતાવી "જાઉં." પછી બાંહધરી આપી એટલે રાવત છાવણીમાં આવ્યો અને બોલ્યોઃ "મારી પાસે પૈસો તો નથી, પણ આ ખેરાળુ પ્રગણું છે તે હું "પાદશાહને ઘેર ધરાણે મૂકું છું, તે જ્યારે મને રૂપિયા મળશે ત્યારે પ્રગણું "છોડાવી જઈશ." એમ કહીને તેણે ખેરાળુ પ્રગણું લખી આપ્યું, પણ કેટલાંએક ગામોમાં વાંટા રાખ્યા.

આશકરણજી રાણાની વેળામાં, અકબરનો એક શાહજાદો કાંઈ વાંક કરીને દિલ્હીથી ન્હાશી આવ્યો. તે ઉદયપુર, જયપુર અને રાજવાડાની (રજપૂતાનાની) બીજી કેટલીયેક જગ્યાએ ગયો, પણ કોઈયે તેને પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો નહિ. છેવટે તે તરસંગમે ગયો. આશકરણજીયે તેને રાખ્યો, તે ત્યાં રહ્યો, અને તેણે કાલવાણ નામના ડુંગરા ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો. આ જગ્યા તરસંગમાથી આશરે ત્રણ માઈલને છેટે છે. એક દિવસે શાહજાદો બહુ ખુશી થયો ત્યારે, રાણાને પોતાની વીંટી આપવા લાગ્યો. તે વીંટી ઘણી મૂલ્યવાન હતી, અને તેમાં ઊંચો હીરો જડેલો હતો. પણ રાણાએ કહ્યુંઃ "હું એ હવણાં નહિ લઉં, પણ જ્યારે તમારી "તકરાર પતી ર્‌હેશે અને તમે જ્યારે સલાહસંપમાં જશો ત્યારે તમે "જે મને આપશો તે હું લઈશ." તેના એક માણસે તેને કહ્યુંઃ "એ "શાહજાદો સ્થિર મનનો નથી, માટે તમે વીંટી લીધી નહિ ને આવેલો "લાગ જવા દીધો તો ઠીક કર્યું નહિ." આ વાત સાંભળીને રાણાને પોતાના કુળ ઉપર થયેલા શાપની વાત સાંભરી આવી કે તરસંગમાના રાણા પાછળ-બુધિયા છે. બીજે દિવસે તે શાહજાદા પાસે ગયો, અને બોલ્યોઃ "આપ "જે વીંટી કાલે મને આપતા હતા તે આજે આપશો?" પણ શાહજાદે ઉત્તર આપ્યુંઃ "હું જ્યારે જઈશ ત્યારે તમને આપતો જઈશ." આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરૂં પણ તે આપ્યા વિના પશ્ચિમ ભણી ગયો. ત્યાં ભૂજના રાવ ભારમલજીએ તેને પકડીને દિલ્હી પ્હોંચતો કર્યો. આ ચાકરી ઉપરથી રાવ ભારમલજીને મોરબી પ્રગણું મળ્યું.[1] પછીથી જ્યારે પાદશાહ અને શાહજાદાને સલાહ થઈ, ત્યારે, પાદશાહે તેને પૂછ્યુંઃ "તને કોણે કોણે "શરણે રાખ્યો?" તેણે કહ્યુંઃ "તરસંગમાના આશકરણજિયે મને રાખીને

---

૧ પૃષ્ઠ ૫૦૧ મે જે વાત લખી છે તેનો આ એક ભૂલભરેલો સંબંધ છે. તે પ્રમાણે તો શાહજાદો એટલે અમદાવાદનો ત્રીજો સુલ્તાન મુઝફ્ફર હતો.

"મારી બહુ ચાકરી કરી." તે સાંભળીને પાદશાહે આશકરણજીને શરપાવ મોકલીને મહારાણાની પદવી આપી. શાહજાદાએ પણ પેલી વીંટી મોકલી દીધી, તેમાં ઘણો મૂલ્યવાન હીરો જડેલો હતો. આશકરણજીને ત્રણ કુંવર હતા—વાઘ, જાયમલ, અને પ્રતાપસિંહ.

રાણા વાઘના વખતમાં ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની રાણી ભાણવંતી ઉદયપુરના રાણાની કુંવરી, અને વિનયામતી જાડેજી ભૂજના રાવની કુંવરી હતી. તે બંને રાણિયો પ્રતિ સોમવારે મહાદેવની પૂજા કરવા સારૂ બ્રહ્મખેડમાં આવતી હતી.[1] તે જગ્યા ભૃગુ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. ત્યાં આગળ હરણાવ નદી વ્હે છે. ત્યાં સુધી રાણો વાઘ પોતાના સીમાડાનો દાવો રાખતો હતો, તેની કહેવત ચાલે છે જે,

"હું રાણો વાઘ, મારો હરણાવ સુધી ભાગ."

રાણા વાઘને કોઇયે કહ્યું હતું કે, ઈડરના રાવની રાણિયો બહુ સુંદર છે, અને તે ઉપરથી તેમને જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે એક સોમવારે ભૃગુ ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ગયો. રાણિયોએ મહાદેવની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને કપાળે ચાંદલા કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી. તેમાં રાણા વાઘને પણ ચાંદલો કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી, પણ તેણે લીધી નહિ. ત્યારે તેને પૂછ્યું: "તમે શા માટે લેતા નથી?" તેણે કહ્યું: "મેં કાશિયે જઈને "નિયમ લીધો છે જે કોઈની દક્ષિણા લેવી નહિ." પછી રાણિયો ગઈ, અને રાણો પણ પાછો ગયો. તથાપિ તે રાવ કલ્યાણમલના જાણવામાં આવ્યું.

પછી રાવે રાણા વાઘેલાના ભાઈ જાયમલ સાથે મિત્રતા કરીને તેને ઈડરમાં રાખ્યો. વેગરણો જમાદાર જે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને વટલીને મુસલમાન થયો હતો, તેને ને પાદશાહને કજિયો થયો, એટલે અમદાવાદ છોડીને તે ઈડર આવ્યો. તેને પણ રાવે રાખ્યો. રાવે આ જમાદારને કહ્યું: "જો તું મને "રાણા વાઘને પકડીને આપે તો હું તને વડાલી ગામ આપું." વેગરણાએ વડાલિયે જઈને તે પોતાને સ્વાધીન લીધું, અને રાણા વાઘ સાથે સારી પેઠે મિત્રતા કરી. એક સમયે રાણા વાઘને સાભ્રમતીના લાંકને આરે જમાદારે કસુંબો પીવાને બોલાવ્યો. રાણાજીનો ઉમરાવ મંજી વાછાવત જે દીવડીનો ઠાકોર હતો તેના મનમાં આવ્યું કે, આજે રાણોજી એકલા જાય છે તે નક્કી કેદ પકડાશે. એમ જાણીને, તેણે તેને લાંક જવાની ના કહી, પણ રાણાજીના

૧ અહિંયાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે દાંતાની વાત પ્રમાણે આપ્યું છે, અને પૃષ્ઠ ૫૨૩-૪ મે આપ્યું છે તે ઈડરની વાત પ્રમાણે છે.

કુળને ઋષિનો શાપ હતો તેથી આગળ મતિ ઉપજી નહિ. તે ઉપરથી તેણે જવાને હઠ લીધી એટલું જ નહિ, પણ મંજી વાછાવતને પણ પોતાની સાથે આવવાની ના કહી. પરંતુ ઠાકોરના મનમાં એટલી બધી બ્હીક ભરાઈ ગઈ હતી કે છેટે છેટે તે તેની પછવાડે ગયો. રાણો વાઘ લાંકને આરે જઈ પ્હોંચ્યો અને વેગરણાની સાથે રાવણું કરીને દારૂ પીધો. ત્યાર પછી, વેગરણાના માણસોએ તેને ઝાલી લીધો. એક તેનો ચાકર મરાયો ને એક ન્હાશી ગયો. મંજી ઠાકોર મૂકાવાને આવી પ્હોંચ્યો, અને તેણે પોતાના ભાલા વડે એક બે માણસોને મારી નાંખ્યા, પણ પછીથી તે મરાયો. જમાદારે રાણાને વડાલી લઈ જઈને કેદ કર્યા, અને રાવને લખી મોકલ્યું: "મેં રાણા વાઘને પકડ્યો છે, માટે "તમે એમના ભાઈ જાયમલને કેદ કરજો."

એ પત્ર રાવ પાસે આવ્યો. તે સમયે જાયમલ સાથે રાવ મેડા ઉપર સોગઠાં રમતા હતા, અને નીચે નીસરણી આગળ એક રજપૂત નામે સાલુભૂત કરીને ચાંપા તથા ખાપરેટાનો ઠાકોર બેઠો હતો. કાશદે તેને જઈને કહ્યું: "રાવજી ક્યાં છે? હું વડાલીથી કાગળ લઈ આવ્યો છું." ઠાકોરે પૂછ્યું: "કાગળ શા વિષેનો છે? મને કહેવાને તારે ડરવું નહિ, "હું રાવનો ચાકર છું." કાશદે કહ્યું: "રાણા વાઘને પકડીને કેદ કર્યાનો "કાગળ છે." એટલે સાલુભૂતે કહ્યું: "રાવજી પોઢ્યા છે માટે તું અહિયાં બેશ, "હું જઈને જોઈ આવું, જો એ જાગતા હશે તો હું તને બોલાવીશ. પણ "જો ઉંઘ્યા હશે અને તું ઉતાવળો બોલીને જગાડીશ તો તે તારા ઉપર કોપશે." એમ કહીને સાલભૂતે તેને ત્યાં બેસાર્યો અને ઉપર જઈને રાવની પછવાડે અને જાયમલ દેખે એમ ઉભા રહીને તેને ઇશારત કરી કે "રાવ! તમારૂં માથું "કાપી નાંખશે." પણ તે જાયમલના સમજવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે ઠાકોરે નીચે આવવાની તેને ઈશારત કરી. ત્યારે જાયમલ સમજ્યો અને કંઈ સબબ બતાવી નીચે ગયો. સાલુભૂતે સર્વે વાત કહી, એટલે તે પોતાને ઉતારે જઈને ઘોડે ચ્હડીને ઉત્તર દિશા ભણી બાલેશી (મહુ) જતો રહ્યો. તેણે પચીસ માઈલ સુધી લાગલાગટ ઘોડાને દોડાવ્યો તેથી તે આકોડિયા ગામની ભાગોળે પ્હોંચ્યો ત્યારે ઘોડો ફાટી પડ્યો. જાયમલ ત્યાંથી પગે ચાલીને ગામમાં ગયો, અને વરજાંગ બાહુવા ચારણના ઘરમાં સંતાયો. વરજાંગના દીકરા સદુજિયે પૂછ્યું: "તમે કોણ છો? અને તમારી હકીકત શી છે?" તે ઉપરથી જાયમલજી બોલ્યો: "રાવનાં માણસ મારી પછવાડે પડ્યાં છે, માટે મને "ઉગારી શકો તો રાખો નહિ તો, કહિં દૂર પ્હોંચાડો." ત્યારે ચારણે કહ્યું: "મારા માથા સાટે હું રાખીશ, પણ હું મરીશ ત્યાં સુધી રાવ તમને છોડશે

"નહિ. માટે આ બે ઘોડિયોમાંથી તમને જે સારી લાગે તે લઈને ન્હાશી
"જાઓ; અને જ્યારે તમારો ગ્રાસ વળે ત્યારે મારી ખબર લેજો." પછી
જાયમલ કેશર નામની ઘોડી લઈને નાઠો તે હેમક્ષેમ ખેરાળે જઈ પ્હોંચ્યો.

હવે રાવને કાશદ પાસેથી કાગળ મળ્યો એટલે તે વાંચીને જાયમલની પછવાડે માણુસ મોકલ્યાં તે જ્યારે આકોડિયે આવી પ્હોંચ્યાં ત્યારે મરેલો ઘોડો જોઈને તેમને ખાતરી થઈ કે એ ન્હાશીને આ ગામમાં ભરાયો છે. તેઓ ચારણને ઘેર ગયા અને અમારો ચોર આપો એમ કહીને બૂમરાણ કરવા લાગ્યા. ત્યારે ચારણે કહ્યું: "તે મને ઠગીને મારી ઘોડી લઈને ન્હાશી
"ગયો છે. તે કોણ છે તે પણ હું જાણતો નથી." પછી તેઓ તેની પછવાડે વીસ પચીસ માઈલ ગયા, અને ત્યાંથી પાછા ઈડર આવ્યા. જાયમલે ખેરાળા પ્રગણામાં માણસો એકઠાં કર્યાં, અને તરસંગે જઈને તે કબ્જે કરી લીધું અને ત્યાં સામાન એકઠો કરવા માંડ્યો. એટલામાં, રાવ કલ્યાણમલ ફોજ લઈને ત્યાં આવ્યો. ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ રાવનું કંઈ ચાલ્યું નહિ એટલે તે ઈડર પાછો જતો રહ્યો. રાવની સાથે કજિયો ઘણા દિવસ લગી ચાલ્યો.

દરમ્યાન રાણાની ચાકરીમાં મ્હેપો અને રાજધર કરીને બે ભાઈ મહાવડના ઠાકોર હતા અને વજાશણાનો કોળી ઠાકોર દ્દેપો કરીને હતો તેની પાસે એંશી માણુસ હતાં. આ દ્દેપાએ ઈડર ઉપર હલ્લો કરવાને રજા માગી, તે તેને મળી. એટલે, પોતાના માણુસને ઈડરવાડાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામમાં મૂકીને બે ત્રણ માણુસ લઈને પોતે ઈડર ભણી ચાલ્યો. ત્યાં રાવના દરબારમાં ભવાયા રમતા હતા, ત્યાં ઠાકોર ગયો, અને બીજા જોવા બેઠા હતા તેમાં તે પણ ભળી ગયો. પછી રાવનો ભાઈ કેશવદાસ ત્યાં જોવાને આવ્યો હતો તેને ઓળખી રાખ્યો. આ કેશવદાસની દીકરી રાણા વાઘ ઉપર ગોખેથી કાંકરિયો મારતી હતી, ત્યારે રાણો રોવા જેવો શબ્દ કરે, તે ઉપરથી રમનારા ને જોનારા સર્વે હસે. આવો મામલો જોઈ રાણા વાઘે કહ્યું: "જ્યાં સુધી મારો કોઈ વારસ આ છોકરીને રડાવશે નહિ ત્યાં
"સુધી મારો જીવ ગતે જવાનો નથી," રાણાને આવા દુ:ખમાં જોઈને દ્દેપા ઠાકોરને ઘણું માઠું લાગ્યું. હવે જ્યારે ખેલ ભજવાઈ રહ્યો અને કોઈ આપે તે લેવાને થાળી ફેરવી ત્યારે દ્દેપાએ પોતાના હાથમાંથી કડું ક્હાડીને તેમાં નાંખ્યું. ત્યારે ભવાયાએ કહ્યું: "આ કોણ આપે છે, અમે કોનાં વખાણ
"કરિયે?" પણ દ્દેપાએ કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે પાસે ઉભા હતા તેઓએ કહ્યું
"કે કોઈ દારૂ પીધેલાએ આપ્યું હશે. તમને પરમેશ્વરે આપ્યું તો તમારે

"પૂછપરછ કરવાનું શું કારણ છે?" પછીથી તેમણે ફરીથી તાસક ફેરવી ત્યારે ઠાકોરે બીજું કડું નાંખ્યું. આ વેળાએ અર્ધી રાત ગઈ હતી, તેવામાં, રાવના ભાઈ કેશવદાસ બ્હાર ગયા. દેપો તેની પછવાડે ગયો, અને મશાલચીના હાથ ઉપર ઝટકો મારીને મશાલ પાડી નાંખી. પછી કેશવદાસનું માથું કાપી લઈને તે ન્હાશી ગયો. ત્યાં બૂમ પડી કે રાવના ભાઈ મરાયા! તે વખતે પેલી છોકરિયે રડવા માંડ્યું, અને છાતી કૂટવા માંડી, અને રાણા વાઘે આ વાત જ્યારે સાંભળી ત્યારે તેણે તરત જ આપઘાત કર્યો. જ્યાં લગી રાણો જીવતો હતો ત્યાં લગી રાવ નિત્યનિત્ય તેને કહેતો: "જો થોડાં "ગામ તું મને લખી આપે તો હું તને છોડું." પણ રાણો તે વાત માન્ય કરતો નહિ અને માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપતો કે,

"હું રાણો વાઘ મારો હુરણાવ સુધી ભાગ."

હવે જ્યારે દેપો પોતાની મેળે નકળો થયો ત્યારે પોતાનાં માણસો સાથે સંતલસ કરી રાખી, અને તે પ્રમાણે એક ડુંગર સળગાવ્યો, એટલે તેનાં માણસ જે જૂદે જૂદે ઠેકાણે મૂકયાં હતાં તેમણે તે તે ગામમાં આગ મૂકી.

પછીથી દેપો તરસંગમે આવ્યો, અને જાયમલને રામ રામ કરીને કહ્યું જે, અંબાજિયે મારી લાજ રાખી. જાયમલે તેને ભીમાલ ગામ આપ્યું. તે દેપાનો વંશના હજી લગણ વજાસણામાં ખેતી કરે છે. રાણા જગતસિંહે તેના વંશજ પાસેથી ભીમાલ ગામ પાછું લીધું, અને તેનો ચોથો ભાગ આપવાનો ઠરાવ્યો તે આજ લગી તેઓ ખાય છે.

રાવે ચારણ બાડુવા સદુજીને બોલાવીને કહ્યું જે મારા ચોરને તેં બચાવ્યો માટે તારે મારા દેશમાં રહેવું નહિ. જ્યારે રાણા જાયમલે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેને તરસંગમે તેડાવીને પાણિયાલી ગામ આપ્યું અને પોતાનો દસોંદી સ્થાપીને પોતાની પાસે રાખ્યો.[1]

રાણા જાયમલની ચાકરીમાં મ્હેપો અને રાજધર એ બે ગઢિયા હતા. તેઓ થોડાક દિવસની રજા લઈને પોતાને ઘેર ગયા. રસ્તે જતાં ગોઠડા ગામને પાદર નદી ઉપર ઉતર્યા, તેવામાં એક રબારી બકરાં લઈને આવ્યો તેને તેઓએ પૂછ્યું કે, આ બકરાં કોનાં છે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, રાણાજીનાં છે. પછી ગઢિયાએ કહ્યું કે અમે પણ રાણાજીના છિયે માટે અમને એક બકરૂં આપ્ય. રબારિયે બકરૂં આપ્યું નહિ, એટલે જોરાવરિયે લઈને માર્યું.

---

૧ જે ચારણ પાસેથી આ વૃત્તાન્ત મળ્યો છે તે ચારણ સદુજીના વંશનો છે, તેને હજી પાણિયાલી ગામનો સોળમો ભાગ મળે છે.

પછી તેણે તરસંગમે જઈને રાણાને ફરિયાદ કરી કે, ના કહી છતાં ગઢિયાયે, જબરાઈથી એક બકરૂં લઈને મારી નાંખ્યું. તે વાત રાણાએ સાંભળી ને કહ્યું કે, એ લોકો બહુ ઉન્મત્ત થયા છે માટે તેમને હવેથી જોઈ લઈશું. તેમના કોઈ મિત્રે આ વાત તેમને જણાવી અને લખ્યું કે બરાબર તપાસ કર્‌યા વિના જો તમે પાછા આવશો તો તમને રાણો મારી નાંખશે. પછી તે ગઢિયા છ મહિના સુધી ઘેર બેશી રહ્યા, ત્યારે રાણાએ તેમને તેડું મોકલ્યું. એટલે તેઓએ કહ્યું કે, રાણાનો અમને વિશ્વાસ નથી માટે બાહુવા સદુજીની બાંહધરી આપો તો આવિયે. આ પ્રમાણે સમાચાર લઈને ચાકર પાછો આવ્યો. એટલે રાણાએ પોતાના કારભારીને બોલાવીને અને સરદારોને એકઠા કરીને ચારણુ જાણે નહિ એમ તેના નામનો બાંહધરીનો કાગળ તેઓની સલાહથી મોકલ્યો. જ્યારે મ્હેપાએ અને રાજધર ગઢિયાએ તે કાગળ વાંચ્યો, ત્યારે તરસંગમે આવ્યા અને ગામને પાદર એક બાગમાં ઉતારો કરીને રાણાની હુઝૂરમાં જવાને તૈયાર થયા. તેવામાં બાહુવો સદુજી તેઓને મળવા ગયો, અને મળીને કહ્યું જે, તમે ધણી ને ચાકર ફરીને એકઠા થયા તે બહુ સારૂં થયું. તે સાંભળી તેઓ બોલ્યા કે, ખરી વાત, પણ અમે તો અહિં તમારા બાંહધરીના કાગળ ઉપરથી આવ્યા છિયે. સદુજિયે કહ્યું કે બાંહધરી વિષેનો શબ્દ પણ મને ખબર નથી; તે ઉપરથી તેમણે તેને કાગળ બતાવ્યો. ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે, આ વિષે કશું હું જાણતો નથી માટે તમારે જેમ કરવું ઘટે તેમ કરજો. ત્યારે બંને ભાઇયે માંહોમાંહે એક યુક્તિ કરી અને ન્હાનો ભાઈ મ્હોટા ભાઈની સાથે કજિયો થયાનું મિષ કરીને ચાલતો થયો. એટલે સર્વ લોક મ્હોટા ભાઈની આસપાસ વીંટાઈ વળીને સમજાવવા લાગ્યા કે, તમે જઈને તમારા ભાઈનું મન મનાવીને પાછા તેડી લાવો. મ્હેપો તે પ્રમાણે ઘોડે અશ્વાર થઈને રાજધરને પાછો બોલાવી લાવવાને બ્હાને નીકળ્યો અને જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે ઘોડા મારી મૂકીને માહાવડ જતા રહ્યા.

જ્યારે રાણાએ સાંભળ્યું કે ગઢિયા તો પાછા જતા રહ્યા છે ત્યારે તેના કારણુ વિષે તેણે તપાસ કર્‌યો. તે ઉપરથી લોકોએ કહ્યું કે બંને વચ્ચે કજિયો થયો છે, અને એક રીસાવીને જતો રહ્યો છે, તેને પાછો વાળવાને બીજો ગયો છે. તો પણ રાણાએ મનમાં વિચાર્‌યું કે કોઇયે તેમને ભેદ કહ્યો હશે. તેથી તેણે ગઢવીને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે એમને મળવાને ગયા હતા કે નહીં! અને તમે કંઈ વાત કરી હતી કે કોઈ બીજાએ કરી હતી? ગઢિયાનો ચાકર વાલિયો કોળી અફીણિયો હતો અને રાણાની પાસે રહીને પાનની બીડિયો તૈયાર કરવાનું કામ કરતો હતો. ચારણે કહ્યું કે કદાપિ એ વાલિયાએ કહ્યું હશે તેથી ચેતીને

તેઓ ન્હાશી ગયા હશે. રાણાએ કોળીને બોલાવીને સારી પેઠે ધમકાવ્યો, અને તેને કહાડી મૂકયો, એટલે એ પણ માહાવડ ચાલતો થયો. ત્યાર પછી બાડવા સદુજિયે રાણાને કહ્યું: "બહુ સારૂં કર્યું ઠાકોર! તમે મને "ઈડરના રાવ સાથે કજિયો કરાવીને અહિંયાં તેડી લાવ્યા અને મારા નામની "જૂઠી બાંહધરી મોકલીને ગઢિયાઓને અહિં બોલાવીને મારી આબરૂ લેવાનું "કામ કર્યું. હવે હું તમારા દેશમાં રહેવાનો નથી." પછી તે ક્રોધનો માર્યો નીકળ્યો અને મ્હેપાએ તથા રાજધરે તેને છાનોમાનો બોલાવ્યો હતો તેથી તે પણ માહાવડ ગયો. ત્યારે તે ઠાકોરો ગઢવીને ગામ આપવાના વિચારમાં હતા એટલામાં રાણાને તે વિષેની ખબર થયાથી તેને મનાવી આણીને પાણિયાલીમાં રાખ્યો.

પછી ઈડરની ફોજ તરસંગમા ઉપર ચડી આવી, અને એક લડાઈ થઈ, તેમાં બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. આખરે ફોજ ઈડર ભણી પાછી ગઈ. આ વેળાએ તેઓ તરસંગમાના એક નાગરને ઝાલી ગયા, અને તેને રાવ કલ્યાણમલને સોંપી દીધો. રાવે તેનું નાક કાપી નાંખવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે નાગર બોલ્યો: "એ તો ઠીક છે, હું કલ્યાણમલની ફોજ સાથે "હતો એવું એ ઉપરથી જણાશે." રાવે પૂછ્યું: "તારા બોલવામાં શો ભેદ "છે?" નાગરે ઉત્તર આપ્યું: "તમે મને એકલાને પકડીને મારૂં નાક કાપી "નાંખશો ત્યારે એ ઉપરથી તમારી આખી ફોજનું નાક કપાયું કહેવાશે." તે સાંભળીને રાવે તેને કંઈ કર્યા વગર કહાડી મૂકયો.

ફોજ જે વેળાએ પાછી જતી હતી તે વેળાએ કણબીની એક બાયડી પોતાના ધણી સારૂ ભાતું લઈ જતી હતી. રાવે તેને દીઠી અને તે ભૂખ્યો હતો તેથી પૂછ્યું: "તમારી પાસે શું છે!" તે બોલી: "ખીર છે." પછી તેણે લઈને તે ખાવા માંડી. પણ ખીર ઉની હતી તેથી તેની આંગળિયો દાઝી. એટલી પેલી બાયડી બોલી: "વાહ રે! તમે તો કલ્યાણમલ જેવા ઠગારા દેખાઓ છો?" રાવે પૂછ્યું: "એમ કેમ વારૂ?" તે બોલી: "રાવ તરસંગમું લેવાને આજ દશ "દશ વર્ષથી ફાંફાં મારે છે પણ આસપાસનાં ગામડાં પ્હેલેથી લીધા વિના મ્હેનત "કરે છે તે પેશ જતી નથી. તે પ્રમાણે તમે પણ કોરે કોરેથી ટાઢી થયેલી "ખીર ખાવાને બદલે એકદમ વચ્ચે હાથ ઘાલીને આંગળિયો બાળી." તે સાંભળીને રાવે મનમાં વિચાર કર્યો: "એ કહે છે તે બરાબર છે, એનાથી "મને ખરેખરો બોધ મળ્યો." પછી તેણે પેલા ગઢિયાઓને પોતાની છાવણીમાં બોલાવીને કહ્યું: "તમે મારી ફોજના ઉપરી થાઓ." ત્યારે તે બોલ્યા: "અમે રાણાનું લુણ ખાધું છે અને ઘણા દિવસ સુધી એના કૂવાનું પાણી

"પીધું છે. તેથી એને એક વાર સમજાવવાને અમને રજા આપો. જો તે "અમારૂં માનશે નહિ તો અમે તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશું." પછી મ્હેપો તરસંગમે ગયો અને રાણાને કહ્યું: "આ પીપળાનાં ઝાડ તરસંગમાના કિલ્લા "ઉપર આવ્યાં છે માટે કપાવી નાંખો, નહિ તો શત્રુ ઝાડ ઉપર ચડીને તમારા "મ્હેલ ઉપર મારો ચલાવશે." રાણો બોલ્યો: "અહિયાં સુધી આવે એવો "કોણ બળિયો છે? વળી પીપળાનું ઝાડ કાપવું અને બ્રાહ્મણને મારવો એ "એ બરાબર[1] છે; માટે હું એકે કપાવનાર નથી." જ્યારે ગઢિયાએ બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે રાણો બોલ્યો: "જા તુંય પણ તેમના ભેગો ચડજે, હું તારાથી ડરતો નથી." પછી ગઢિયો રાવની છાવણીમાં પાછો આવ્યો, અને બોલ્યો: "રાણો તો માનતો નથી." ત્યાર પછી તેમણે ફોજના ત્રણ ભાગ કર્યા; બે ભાગ બે ગઢિયાને સોંપ્યા અને એક ભાગનું ઉપરીપણું રાવે પોતાની પાસે રાખ્યું. તેઓ તરસંગમા ઉપર જૂદે જૂદે રસ્તે ચાલ્યા, અને તે ઘેરી લઈ કિલ્લા ઉપર ચડીને શહરમાં ઉતર્યા. ત્યારે રાણો પોતાનું કુટુંબ લઈને દાંતે ન્હાશી ગયો. આ લડાઈમાં રાણાના સરદાર કામ આવ્યા, તે નીચે પ્રમાણે હતાઃ—ખેત, મેહેદાસ, પાહાડખાન, પ્રતાપ, ગોપાળસિંહ, અને વીરભાણ. રાણાના ઉમરાવોમાંના જગમાલે ઈડરના એક સરદાર સેનખાનને ઠાર કર્યો.

રાણો જાયમલ અને કુંવર જેતમાલ દાંતે ગયા, એટલે શત્રુ તેમની પછવાડે પડ્યા, તે ઉપરથી તેઓએ માતાજીની ઓથ ઝાલી, અને રાવના ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યા. કલ્યાણમલ ગામે ગામ થાણું મૂકીને ઈડર પાછો ગયો. તરસંગમાના થાણાનો ઉપરી માલો ડાભી હતો; સરામાં રેહેવર હતા; થાણામાં મેઘો જાદવ હતો. રાણા જાયમલનાં માણસ અને ઘોડાં રહેતાં રહેતાં ઓછાં થઈ ગયાં અને છેવટે તે મરણ પામ્યો.

જાયમલના મરણ પછી, કુંવર જેતમાલ, માતાજીને બારે ઘણા દિવસ સુધી લાંઘવા બેઠો, પણ માતાજિયે કાંઈ ભાળ લીધી નહિ, ત્યારે છેવટે, કમળપૂજા કરવાની તેણે તૈયારી કરી. એટલે માતાજિયે તેના હાથ ઝાલ્યા અને કહ્યું: "તું તારે ઘોડે ચડીને નીકળી પડ, હું તને સાહાય્ય થઈશ. આજના

---

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કેઃ—

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः, सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥

"ઝાડમાં પીપળો મારૂં રૂપ છે, સર્વ ઋષિયોમાં નારદ મારૂં રૂપ છે, ગાંધર્વોમાં ચિત્રરથ મારૂં રૂપ છે, અને સિદ્ધમાં કપિલ મુનિ મારૂં રૂપ છે." ર. ઉ.

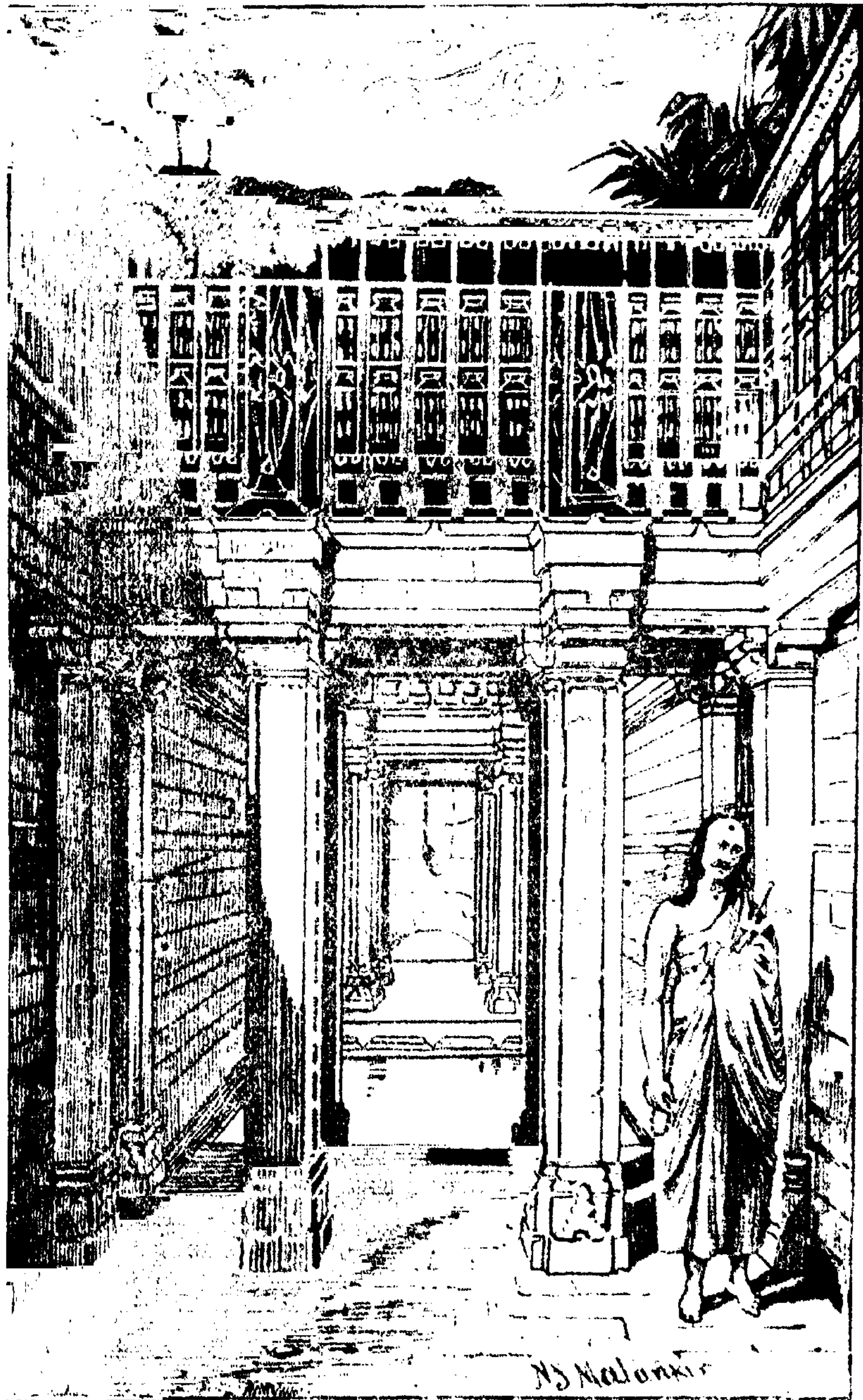
"દિવસમાં જેટલી ધરતી પછવાડે ઘોડે બેશીને ફરી વળીશ તેટલી તારી થશે, "અને જ્યાં અટકીશ ત્યાંથી તારી સીમા બંધ થશે." ત્યારે જેતમાલ પોતાની પાસે થોડા સવાર રહેલા હતા તેટલા લઈને નીકળી પડ્યો. પ્હેલાં તો તેઓ રેહેવરોને થાણે આવ્યા, ત્યારે અસ્વારોનું મ્હોટું દળ પાસે આવતું હોય એવું તેમના જોવામાં આવ્યું, તેથી થાણાવાળા તેમનાં ઘોડાં અને સરસામાન મૂકી દઈને ન્હાસી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ મેઘા જાદવને થાણે જઈ પ્હોંચ્યા. ત્યાં પણ માતાજીની સાહાય્યતાથી ડુંગરાની બાજુએ ઝાડે ઝાડે એકેકો ઘોડેસ્વાર જોયો, તેથી તેઓ પણ ગભરાઈને ન્હાશી ગયા. મેઘો પોતાના ઘોડાને ન્હવરાવા વળગ્યો હતો તેને ઝાલી લઈને ઠાર કર્યો. ત્યાંથી પછી તેઓ તરસંગમે ગયા અને ત્યાંનું થાણું ન્હસાડી મૂક્યું. ત્યાર પછી ઘોરાદ અને હરાદમાંથી શત્રુઓને ક્હાડી મૂક્યા. ત્યારે રાણો જેતમાલ થાક્યો, અને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. એટલે બીજા રજપૂતોએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું: "હવણાં તમે નીચે ઉતરશો નહિ." પણ તેણે કહ્યું: "હવે મારાથી વધારે વાર ઘોડા ઉપર "બેશી રહેવાય એમ નથી." એમ કહીને તે નીચે ઉતરી પડ્યો, અને માતાજીનું વચન પૂરૂં થયું. ત્યાર પછી તરસંગમું ઉજ્જડ કરીને રાજગાદી દાંતે લઈ ગયા. દાંતેથી બે માઈલને છેટે પશ્ચિમમાં, નવા વાસના રસ્તા ઉપર દાંતોરિયા વીરનું થાનક છે તે ઉપરથી દાંતા નામ પડેલું છે. વીરને થાનકે માટીના ઘોડા કરીને લોક ચડાવે છે. દાંતે આવ્યા પછી તરત જ જેતમાલ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૦.

ઈડરના રાવ

ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની પછી તેનો કુંવર રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠો. કલ્યાણમલ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળાએ કારભારિયોની બે ટોળિયો બંધાઈ હતી. તેમાં એક વસાઈ, મુંડેટી, અને કરિયાદરાના દેસાઈ જમીનદારોની હતી, અને તેમને પોશીનાના વાઘેલા ઠાકોરો અને ઉંડેરાલના સરદારોની સાહાય્ય હતી. બીજી ટોળી રણાસણના રેહેવર ઠાકોર ગરીબદાસ, ઈડરના મુસલમાન કસબાતિયોના મુખિયો, અને વડાલીના મોતીચંદ શાહ મજમુદારની હતી. આ વેળાએ, ઈડરની ખંડણી મુદતસર ઉઘરાવાને મુસલમાનો ફોજ મોકલવા લાગ્યા, અને વડોદરાનો વૈતાલ બ્હારોટ, જેને રાવનો કિતાબ મળ્યો હતો, તે પાદશાહને ત્યાં રાઠોડ રાજાઓનો જામીન થયો હતો. ઈડરની જમાબંદી દિલ્હીની વતી અમદાવાદમાં ચૂકતી હતી. દર વર્ષે ખંડણી

ઈડર દેશમાંની એક વાવ

ઉઘરાવી લેવાનો ચાલ પડ્યો ન હતો, પણ અમદાવાદના સૂબાની પાસે પૂરતું જોર થતું ત્યારે તે દર પાંચ કે દશ વર્ષે વસુલ કરી લેતો. રાવ જગન્નાથ ગાદિયે બેઠો ત્યાર પછી, મુસલમાની સત્તા નિત્ય નિત્ય વધતી ચાલતી હતી, અને રહેતાં રહેતાં ઈડરની ખંડણી પ્રતિ વર્ષે વસુલ કરી લેવાનો ચાલ પડી ગયો હતો. અને વૈતાલ બ્હારોટ હજી લગણ હામી ભરતો હતો. છેવટે તેનું રાવજી પાસે એટલું બધું લ્હેણું થઈ ગયું હતું કે, રાવે તે ખોટું કરવાને તેનું કાટલું ક્હાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એક દિવસે તેને ઉતારે એક દાસી મોકલી અને તેની સાથે તેણે વ્યભિચાર કર્યો એવો દોષ મૂકીને તેને શહરમાંથી ક્હાડી મૂક્યો. એટલે બ્હારોટ ત્યાંથી વડોદરે ગયો અને ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ પ્હોંચ્યો. તે વિષે નીચેની હકીગતથી જણાશે.

આ બનાવ બન્યા પછી રાવ જગન્નાથને,[1] ડુંગરપુરના સિસોદરા રાવળ પૂંજા સાથે ઉચ્ચ પદ વિષે કજિયો થયો. તેઓની સીમા ઉપર શામળાજીનું દેવાલય છે ત્યાં આશરે ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૦ની સાલમાં મળ્યા. આ વેળાએ રાવળ પૂંજાનો રૂમાલ નીચે પડી ગયો, એટલે રાવ તેના કરતાં ન્હાનો હતો તેથી તેણે ઉપાડી લઈને રાવળને આપ્યો. પણ વાત તો એમ ચલાવી કે રાવળે જોરાવરી કરીને રાવને પગે લગાડ્યો. આ વેળાએ મોહનપુરનો ઠાકોર મોહનદાસ રેહેવર હતો, તેણે રાવની સારી ચાકરી બજાવી હતી. તેણે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને રાવળને કેદ કર્યો, અને જ્યારે તે રાવને પગે પડ્યો ત્યારે તેને શિરપાવ આપીને વિદાય કર્યો. રાવળ પૂજા કરવા બેઠો હતો તે વેળાએ રાવે તેને પકડ્યો હતો, અને જે મૂર્ત્તિની તે પૂજા કરતો હતો તે ઠાકોર લઈ ગયો તે હજી લગણ મોહનપુરમાં છે. આ વિષે ભાટે જે કવિતા કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

कुंडळियो—पूंजो पाय लगाडियो, ईडर हंदे राव;
जोर कियो जगनाथिये, दीनो सबळो दाव;
दीनो सबळो दाव, रावे रावळने रेंश्यो;
की अचरज कमधज्ज, खगाँ बळ पावो खेशो;
गरपरानार्थे ईजत गई, चास लगी जद त्राडियो;
केळ परो झाले कर, पूंजो पाय लगाडियो.

એક દિવસે રાવ જગન્નાથ જેવામાં મોડાસામાં હતા તેવામાં દિલ્હીથી એક હકીમ આવ્યો. તેણે ધાતુપુષ્ટિનું ઓષધ આપ્યું, ને કહ્યું કે, રાણીને

---

૧ ઈડરના વાવમાં રાવ જગન્નાથ સંબંધી લેખ ઇ. સ. ૧૬૪૬ની સાલનો છે.
૨ રાઠોડ. ૩ તરવાર. ૪ ડુંગરપુર.

મળવાનું થાય ત્યાર પછી ખાવા માંડવું. જગન્નાથ ઈડરથી થોડે માઈલને અંતરે આવ્યા ત્યારે તેણે ઓષધ ખાધું, તેથી જ ઘણું કરીને મરણતુલ્ય થઈ ગયો તે તરત તો બચ્યો ખરો પણ તે દિવસથી તેનાથી ટટાર ઉભા રહેવાતું જ નહિ.

હવે વૈતાળ બ્હારોટે દિલ્હી જઈને પાદશાહને સોનાની રિકાબી ભેટ કરી, તેમાં પાણી ભરીને આંબાનું પાંદડું, શેલડીનો કડકો, તથા ખાખરાનાં પાંદડાંની ખીશકોલી બનાવીને તેના મ્હોમાં સાકરનો કડકો આપ્યો હતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે આમ કરવાનું શું કારણ છે, ત્યારે બ્હારોટે ઉત્તર આપ્યું,—

"એક ઠેકાણે સોનાના થાળ જેવી ધરતી છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, "અને તેમાં આંબાનાં ઝાડ અને શેલડી થાય છે, પણ ખાખરાની ઝાડીમાં[1] "ખીશકોલી રહે છે તે સાકર ખાઈ જાય છે. જો આપ પાંચ હજાર[2] અશ્વાર "આપો તો તે દેશ હું આપના કબજામાં કરી આપું." આ ઉપરથી પાદશાહે શાહજાદા મુરાદને હુકમ મોકલ્યો કે પાંચ હજાર અશ્વાર લઈને વૈતાળ બ્હારોટની સાથે જવું. આ વેળાએ મુરાદ અમદાવાદનો સરસૂબો હતો. રાવ જગન્નાથનો વકીલ દિલ્હી હતો, તેના જાણવામાં આ વાત આવી. એટલે કાશદ મોકલીને રાવને કહાવી મોકલ્યું કે, વૈતાળ બ્હારોટની સાથે ઈડર ઉપર લશ્કર મોકલવાની તૈયારી થઈ છે. રાવે બ્હારોટનું અપમાન કરયું હતું તે વાત આ સમયે તો પોતે ભૂલી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને દોસ્તીદાવે લખ્યું: "મારો તમારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોંસો છે, માટે ઈડર ઉપર ફોજ ચડવાની "છે કે નહિ તે લખી મોકલજો." વૈતાળ બ્હારોટે ઉત્તર વાળ્યો: "તમારે "જરા ડરવું નહિ." પણ ફોજ તો મુરાદની સાથે ચડી અને એક પણ ઘા કરયા વિના ઈડર તાબે કરી લીધું.

છપય—संवत सत्तर प्रमाण, वर्ष बारोत्तर वीमळ;
त्रीज तिथि रविवार, मास आसो पख निर्मळ;
शाहजादो मुराद, लेण गढ ईडर आयो;
करवा रोषां काज, साथ जगनाथ सजायो;
वैताळ भाट न दियो वदण. कुड करी राव का'ढियो;
पूंज राज अंग पख्या पछी, लोहा बळ ईडर लियो.

---

૧ તે દિવસે ઈડરની આસપાસ ખાખરાનું જંગલ હતું ને તે તેના કિલ્લા જેવું બની રહ્યું હતું તે વિષેનું સૂચન અહિં છે.

૨ અંગરેજીમાં પાંચસે અશ્વાર લખ્યા છે તે ભૂલ થયેલી જણાય છે. ર. ઉ.

છેલ્લી લીટીમાં પૂંજો લખ્યો છે તે રાવ જગન્નાથનો દીકરો થતો હતો, તે મુસલમાનો ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યો હતો. તે જ્યાં સુધી જીવ્યો ત્યાં સુધી ખરેખાત મુસલમાનોથી ઈડરગઢ પોતાનો કહેવાયો નહિ.

गीत—रात्रे रेहेंच्या पठाण पडे रण, इडरिये दळ आणी;
नाव! नाव! करती निशवासरे, पडे धाहं पठाणी.
पूंजेजी खळे खेत पछाड्या, तर्णेरी नहि तबीबी;
कंत तणे दख भांगिये कांकण, बुम करे मुख बीबी.
जोध जडे कमधज्जं जणारे, खार्ग रोहिलां खाया;
मेली धाह दिये मुगलाणी, नाव किसीका ना'या.

રાવ જગન્નાથ ઈડરથી નાઠો તે પોળે જઈને રહ્યો અને ત્યાં પછી તરત જ મરણ પામ્યો.[૮]

મુરાદ શાહે ઈડર લઈને સૈયદ હાથા નામના મુસલમાની સરદારને અધિકારી ઠરાવીને ત્યાંના પ્રધાનોને કારભાર ઉપર રહેવા દીધા અને પોતે પાછો ગયો. ત્યાર પછી સૈયદ હાથાએ રાવોનાં આપેલાં શાસન પાછાં ખૂંચાવી લીધાં, તે ઉપરથી ભાટ અને ચારણો પોતપોતાનાં ગામડાં છોડીને માલપુરના ઠાકોરને આશરે જઈને રહ્યા, તેઓનું તેણે રક્ષણ કર્યું.[૯]

---

૧ રાત દહાડો. ૨ બૂમો અથવા નિશ્વાસ મૂકવો. ૩ રણભૂમિ. ૪ તેની. ૫ રાઠોડ રજપૂત. ૬ ખડ્ગ, તરવાર. ૭ મોગલ.

૮ આ રાવના ઉપર કવિતા થયેલી છે તેનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

"જગ બોળ્યું જગન્નાથિયે, નીચ કલ્યાણરો સુત."

જે ભાટ અમારા (ફારબસ) આગળ એ કવિતા બોલતો હતો, તેણે અદબ કરવાને હાથ ઉંચા કર્યા હતા તે ઉપરની બે તુક બોલ્યા પછી પાછા પડ્યા, તેની ડોક તેની છાતી ઉપર નમી ગઈ, તેની આંખ્યોમાં આંસું ભરાઈ ગયાં, અને ગળગળો થઈ બોલવા લાગ્યો: "મારે રાવજીનું વાંકું શું કરવાને બોલવું જોઈયે?" આ વેળાએ અને ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર તેને એ પૂરી કરવાને કહ્યું પણ તેણે કરી જ નહિ.

નીચે પ્રમાણે એ કવિતા કેટલાક ભાટ બોલે છે:

જળ ખોયું જગનાથિયા, કલ્લાતણા કપૂત;
વટલાવ્યા બ્રાહ્મણ વાણિયા, રખડાવ્યા રજપૂત. ૨. ઉ.

૯ ઈડરગઢના ઓળગુ, સાંસણ દે સુખદાય;
વિસામો દે વાંકડા, માલપરા ધરમાંય.

ભાટે કહ્યું કે, અમે ઈડરગઢના આશ્રિત છિયે, માટે અમને હે સુખદાયક ગામ આપો. હે વાંકા! અમને માલપરા ધરતીમાં વિસામો આપો. ૨. ઉ.

જગન્નાથના કુંવર પૂંજા વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છેઃ—

પૂંજો ન્હાનો હતો તેથી દિલ્હી પોષાક લેવાને ગયો. ત્યાં જયપુરનો રાજા પોતાના મ્હોટા મામા વીરમદેવના વારાનું જૂનું વૈર મનમાં રાખીને ધારવા લાગ્યો કે પૂંજાને શીરપાવ થાય તે ઠીક નહિ, અને તે ઉપરથી પાદશાહને તેણે સમજાવ્યો કે, ઈડરનો રાજકુંવર ઘણો ઉન્મત્ત છે તેથી તેની હવણુંની બાલ્યાવસ્થામાં એનું રાજ બથાવી પડવાનો સારો લાગ છે. પાદશાહે પૂછ્યું: "ન્હાનો રાવ ઉન્મત્ત છે એ વિષેની મારી ખાતરી શી રીતે થાય?" રાજાએ કહ્યું: "એની પાસે એક સુંદર ઘોડો છે તે તમે માગજો. જો તે "સીધેસીધો આપે તો જાણજો કે પૂંજો રાજભક્ત છે, પણ આપે નહિ તો "ઉઘાડી રીતે જણાશે કે એ દગાખોર છે." પાદશાહે તે વાત સાચી માનીને ઘોડો લેવાને માણસ મોકલ્યું, પણ જયપુરના રાજાએ અગાઉ જઈને રાવ પૂંજાને સમજાવી રાખ્યું હતું: "પાદશાહ તમારૂં અપમાન કરવાને ઇચ્છે છે, અને "તમારો ન્હાશ કરવાનો નિશ્ચય કરચો છે, માટે તમે એકદમ ઘેર પાછા જતા "રહો તો બહુ સારૂં." રાવ તે સાંભળીને જતો રહ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહની ફોજ થઈ, અને દિલ્હીથી પચીશ માઈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં તેને ઘેરી લીધો. પણ તે એક સૂતારના ઘરમાં ભરાઈ ગયો, અને અતીતોના એક ઝુંડમાં મળી જઈને કેટલાક દિવસ સુધી તેમની સાથે ભટકતો ફરચો. એટલામાં તો પાદશાહની ફોજે ઈડર લઈ લીધું, અને રાવ પૂંજાની માએ જાણ્યું કે મારો દીકરો મરી ગયો હશે તે ઉપરથી તે પોતાને પિયર ઉદયપુર જતી રહી. કેટલાક દિવસ પછી રાવ પૂંજો અતીતોની સાથે ઉદયપુર જઈ પ્હોંચ્યો અને ત્યાં પોતાની માને અને રાણાને મળ્યો. પછી તેણે તેનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય પાછું અપાવાને એક ફોજ તેની મદદે મોકલી. રાવ પૂંજો તે લઇને ચાલ્યો અને ઈડર પાછું જિતી લીધું. ત્યાં તેણે પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું, પણ રાણિયો અને ખજાનો સરવાણમાં રાખ્યો. તેણે સંવત ૧૭૧૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૮)માં ઈડર પાછું લીધું, અને છ મહિના રાજ્ય કરચું. ત્યાર પછી તે ઝેર દેવાયાથી મરણ પામ્યો.

રાવ પૂંજાનો ભાઈ અરજનદાસ આ વેળાએ ધામોદની નાળમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેણે રહેતાં રહેતાં એક હજાર શિરબંધી એકઠી કરીને અમદાવાદ પ્રગણા ઉપર વખો કરચો. એક સમે દેવલિયાનો રાજકુંવર, વાંસવાડાનો રાજકુંવર, લુણાવાડાનો રાજકુંવર અને ડુંગરપુરનો રાજકુંવર, એ સર્વે અમદાવાદથી ઘેર જવા સારૂ નીકળ્યા હતા, ત્યાં રસ્તામાં રણાસણમાં ઉતારો કરચો. તેણે તે ઠેકાણે તેમની સારી ચાકરી કરી, અને જેવા ત્યાંથી રવાને થઈને

ચાલવા માંડ્યા કે રાવ અરજનદાસના જાણવામાં આવ્યું. એટલે તેણે મુદ્દામ માણસ મોકલીને તેમને કહાવ્યું જે, મને મળીને જજો. તેથી તેઓ ધામોજ ગયા, અને મસલહત કરી જે રણાસણની જગ્યા વિકટ છે, માટે ત્યાં રહીને રાવ હલ્લા કરે તો અમદાવાદ અને ઈડરે સુધી દોડ કરી શકે. એવો ઠરાવ કરીને રાવની સાથે તેઓ મળી ગયા, અને તેમનાં સર્વનાં માણસ એકઠાં કર્યાં તો પાંચ હજાર થયાં. હવે કુંવરો જ્યારથી રણાસણ આવ્યા હતા ત્યારથી રેહેવરો તપાસ રાખતા હતા કે રખેને તેઓ રાવ અરજનદાસને મળી જઈને આપણી જગ્યા ઉપર નજર કરે. રાવ અને તેના મસલહતિયા એકાએક ચડી આવ્યા તેના પ્હેલાં તો રેહેવરો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને ઝાંપા આડા રહીને જેવા તેઓ રણાસણમાં પેસતા હતા તેવો જ તેમના ઉપર તાશેરો માર્યો. તેમાં અરજનદાસ, અને ડુંગરપુર, લુણાવાડા અને દેવલિયાના કુંવરો માર્યા ગયા. વાંસવાડાનો કુંવર જીવતો રહ્યો તે ચાર જણની લાશો લઈને ન્હાઠો. તેણે પાછો ધામોજમાં આવીને તેઓને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અરજનદાસને એક કુંવર હતો તે તે વેળાએ પાંચ વર્ષનો હતો. તેને તે કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયો, અને તેના જીવતરને અર્થે વાગડ માંહેલા ટુટિયાબળનો પટો કહાડી આપ્યો. તે પટો હજુ સુધી તેના વંશવાળા ભોગવે છે.

રાવ અરજનદાસના મરણ પછી, જગન્નાથનો ભાઈ ગોપીનાથ, બ્હારવટે રહ્યો, અને તેણે અમદાવાદ સુધી વખો કરવા માંડ્યો. આ વેળાએ પાદશાહનું જોર નરમ પડેલું હતું તેથી સૈયદ હુાથાએ દેસાઈયો અને મજમુદારોને બોલાવીને કહ્યું કે, રાવ જો દેશ ઉપર વખો કરે નહિ તો કાંઈક રકમ તેને બાંધી આપિયે, માટે તમે જઈને તેમને સમજાવો. પણ તેઓએ કહ્યું કે, એ કામ ભાટ અને ચારણો વિના થવાનું નથી. તે ઉપરથી સૈયદ હુાથાએ ભાટ અને ચારણોને પાછા બોલાવીને રાવ પાસેથી જે શાસન મળતું તે પાળીને તેમનાં ગામ પાછાં આપ્યાં. ત્યાર પછી, જોગીદાસ ચારણ, જે કુમાવાનો હતો, તેણે ઠરાવ કરીને રાવને વોળ ગામ આપ્યું. તે હજી લગણ ઈડરના રાવને તાબે છે. સૈયદ હુાથાની પછી કમાલખાન સૂબો થયો. તે ઘણો આળસુ હતો. તેણે પોતાના રાજ્ય ઉપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી તેને કહાડી મૂકવાનું ગોપીનાથને ફાવ્યું, ને ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને આશરે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરયું. રણાસણના ઠાકોર ગરીબદાસ રેહેવરને બ્હીક લાગતી હતી કે, જો રાવના તાબામાં ઈડર આવશે તો તે વ્હેલો મોડો રાવ અરજનદાસનું વૈર લેશે. આગળ લખ્યા પ્રમાણે ગરીબદાસ ઈડરમાં એક બલવાન ટોળીનો મુખી હતો, અને કસબાતિયો પણ તેનામાં સામેલ

હતા. તેમની સાહાય્યતાથી તે અમદાવાદ જઈને રાવને ફ્હાડી મૂકવાને એક ફોજ લઈ આવ્યો. રાવ ગોપીનાથને બે રાણીયો હતી. એક પેથાપુરના વાઘેલાની દીકરી હતી, અને બીજી ઉદયપુરની હતી. તે સિવાય બીજી બે રાખેલી હતી. આ ચારે સ્ત્રિયોને લઈને તે ઈડરગઢમાં ગયો, પણ કસબાતિયોએ તેની પછવાડે પડીને માંહ ધસારો કર્યો. તેથી તે ડુંગરા ઉપરથી કળનાથ મહાદેવ ભણી ઉતરી પડ્યો, અને રાણિયો ગોઝારિયા મગરા ભણી દોડી ગઈ. ત્યાં તેમણે જાણ્યું કે હવે સર્વનો નાશ થયો, એટલે, ફાટા તલાવમાં પડીને મરણ પામી. રાવ ગોપીનાથ કળનાથ મહાદેવમાં પેઠો હતો. તેને સવા શેર અફીણનું બંધારણ હતું તેની તલપ થઈ હતી. તેવામાં વડાલીનો એક બ્રાહ્મણ મહાદેવની પૂજા કરવાને ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. તેને પોતાના હાથનાં સોનાનાં બે કડાં આપીને કહ્યું કે, આમાંથી એક તને બક્ષીસ આપું છું પણ બીજાને વેચીને તેનું અફીણ મને આણી આપ તો મારાથી સરવાણ જઈ પ્હોંચાય. વળી બ્રાહ્મણને તેણે વચન આપ્યું કે, મને ઈડર પાછું મળશે તો હું તને એક ગામ આપીશ. બ્રાહ્મણ તે કડાં લઈને પોતાને ઘેર ગયો, અને જે બન્યું હતું તે પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે તેની વહુએ તેને સલાહ આપી કે, હવે તમારે પાછા જવું નહિ, કેમકે રાવ જો જીવતો હશે તો કોઈ દિવસે પણ કડાં પાછાં માગશે. ગોપીનાથને આ પ્રમાણે અફીણ મળ્યું નહિ તેથી તે મરણ પામ્યો, અને ત્યાર પછી, ઈડરની ગાદી ગઈ તે ગઈ, તેમના વંશવાળાને કદિ પાછી મળી જ નહિ.

વડાલીના મજમુદાર મોતીચંદ અને વસાઈના દેસાઈ, એઓ ઈડરનો કારભાર કરવા લાગ્યા, અને પ્રધાનપણું ગરીબદાસ રેહેવર કરવા લાગ્યો. ગોપીનાથનો કુંવર કરણસિંહ જીવતા સુધી સરવાણમાં રહ્યો. તેને બે કુંવર હતા, એક ચાંદો અથવા ચંદ્રસિંહ હતો, તેની મા હુલવદના ઝાલાજીની દીકરી હતી; અને બીજો માધવસિંહ કરીને હતો તેની મા દાંતાવાળાની દીકરી થતી હતી. ચાંદો સરવાણમાં મ્હોટો થયો, અને માધવસિંહની માને અડેરણ જીવાઇમાં આપ્યું હતું ત્યાં તે ઉછર્યો. છેવટે, માધવસિંહ વખે નીકળ્યો, અને પોશીનાના પટામાં મોજે ચાંપલપુર છે ત્યાં પાદશાહની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. ત્યાર પછી, ત્યાંથી તે વેરાબરનો પટો દબાવી પડીને ત્યાં રહ્યો. તેનો વંશ આજે પણ ત્યાં છે.

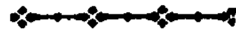
સંવત્ ૧૭૫૨ (ઇ. સ. ૧૬૯૬)માં રાવ માન અને ગોવિંદ રાઠોડ રાવ ચાંદાના સગા થતા હતા તે, તેને મેવાડથી આવી મળી ગયા, અને તેઓ એકઠા મળીને ઈડર ઉપર વખો કરવા લાગ્યા. સંવત્ ૧૭૭૪.

(ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૮)માં દેસાઇયોએ મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા ને રાવ ચાંદાને ઈડરમાં લાવ્યા. રાવ ચાંદાએ ઠીક ઠીક રાજ્ય ચલાવી શકાયું નહિ. એટલે વાઘેલા અને રેહેવરોએ ઈડરનાં ગામ દબાવી પડવા માંડ્યાં. તેમાં વાઘેલાઓએ વડાલી સુધી દેશ કબ્જે કરી લીધો, અને રેહેવરોએ પોતાની હદ સાબળી સુધી વધારી. આ વેળાએ પાલિયાનો ઠાકોર મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદી ઉપર બેસનારને તરવાર અને શિરપાવ આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, તેથી આ બ્હાનું કુહાડીને રાવ ચાંદાએ ઈડર છોડીને નીકળી જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની શિરબંદિયે પોતાનો ચઢેલો પગાર લેવાને તેને અટકાવ્યો. ત્યારે વલાસણાનો ઠાકોર સરદારસિંહ તે વેળાએ ઈડરમાં હતો તેને બાંહધરી આપી, અને તેને રાજકારભાર સોંપીને પોતાની વતી મૂકીને ગયો, તે પછી કદિ પાછો આવ્યો જ નહિ.

સરદારસિંહે થોડા દિવસ સુધી રાવને નામે ઈડરમાં રાજ્ય કર્યું, પણ છેવટે ત્યાંના દેશાઇયોએ અને મજમુદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. સરદારસિંહનો પ્રધાન લેહીનો ઠાકોર સામળાજી જે વલાસણાનો ભાઇયાત થતો હતો તે ઘણો હિમ્મતવાળો અને બહુ કુશળ હતો. તેણે વાઘેલાઓએ અને રેહેવરોએ દબાવેલાં ગામ પાછાં હાથ કરી લીધાં. તે જય પામતો ગયો, તેથી ઘણા જણા તેના શત્રુ થયા; અને કસબાતિયોએ સરદારસિંહને સમજાવ્યો કે સામળાજી તમારો અને અમારો ઘાણ વાળવાના વિચાર કરે છે. રાવે આ વાત માની, અને સામળાજીને કુહાડી મૂક્યો તે પોતાની મેળે રસ્તે પડ્યો. તેની જગ્યાએ બાછા પંડિતને વડોદરેથી બોલાવ્યો. ત્યાર પછી તરત જ સરદારસિંહને અને કસબાતિયોને કજિયો થયો અને સરદારસિંહ ઉઘાડો પડી કહેવા લાગ્યો કે જ્યાં સુધી એ લોકોનું કાટલું થયું નથી ત્યાં સુધી મારાથી ઈડરમાં રહેવાવાનું નથી. પણ આ પ્રમાણે કરવાની પોતાનામાં શક્તિ રહી નહિ, એટલે, તે વલાસણે જતો રહ્યો. ત્યાર પછી, બાછો પંડિત ઈડરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેની સાથે કસબાતિયો, મોતીચંદ મજમુદાર, અને રણાસણનો અદેસિંહ રેહેવર કારભાર કરવા લાગ્યા. આ વેળાએ દેસાઇયો પડતી દશામાં આવી પડ્યા હતા. બાછા પંડિતે અમદાવાદના સરસૂબાને ખંડણી આપીને ઈડરમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ દેસાઈયો નિરાશ થઈ ગયા હતા, અને લાલસિંહ ઉદાવત સોરઠથી મેવાડ જતાં વસાઈ આવી પ્હોંચ્યો હતો તેને સર્વ વાત કહી ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે, જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને સારો રાજા આણી આપું. દેસાઇયોએ તે વાત માન્ય કરી, અને દસ્તાવેજ કર્યો, તે ઉપરથી લાલસિંહ પોશીને જઈને મહારાજ આનંદસિંહ અને તેના ભાઈ-

ચોને ઈડર લઈ આવ્યો. સંવત ૧૭૮૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૧)માં બચ્છા પંડિત પાસેથી આનંદસિંહે ઈડર લીધું.

હવે રાવ ચાંદા વિષે લિખિયે છિયે. પોળોના પઢિયાર રજપૂતોને ત્યાં રાવ ચાંદો પરણ્યો હતો, તેથી તેમને લખ્યું કે, હું કાશિયે મરતા સુધી જઈ વસવાને જવા સારૂ નીકળ્યો છું તે તમને છેલ્લા રામરામ કરવાને આવું છું. એ પ્રમાણે તે પોળોમાં બે મહિના રહીને કાશિયે જવાને નીકળ્યો. પોળથી દશ માઈલ ઉપર સરસાઉ કરીને ગામ છે ત્યાં રાવ મે'લાણ કરીને પડ્યો અને પોળે પોતાના સસરાને લખ્યું કે, આજે હવે છેક છેલ્લાં મારી સાથે બેશીને મીજબાની જમવા સારૂ આવીને પાછા જજો. તેઓ આવ્યા અને રાવની સાથે સારી પેઠે ખાધું પીધું અને પોળના રજપૂતો નીશાથી ખુબ ચકચૂર થયા ત્યારે રાવે સર્વને ઠાર કરાવ્યા. ત્યાર પછી રાવ પોળે જઈને ત્યાંની ગાદિયે બેઠો; તે હજી સુધી તેના વંશવાળા પોળમાં છે.

પ્રકરણ ૧૧.

ગોહિલ.[1]

ઉત્તર ગૂજરાતની સ્થિતિમાં જેમ ફેરફાર થતો ગયો, તેમ અમે તેનું વર્ણન કરતા કરતા મુસલમાનોનું થોડો કાળ નિભે એવું રાજ્ય બંધ થઈ

---

૧ આ ગોહિલ વંશ ચંદ્રવંશી છે, અન મેવાડના સીસોદીયા ગોહિલો સૂર્યવંશી છે.

મોહોદાસ (મારવાડમાં જૂના ખેરગઢમાં)
|
ઝાંઝરજી
|
૧ સેજકજી* ઇ. સ. ૧૨૬૦ સુરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ને સેજકપુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૨૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.
|
૨ રાણોજી (રાણપુર ગાદી) ૧૨૯૦–૧૩૦૯ — શાહજી (પાલીતાણા) — સારંગજી (લાઠી)
|
૩ મોખડોજી. પીરમમાં ઇ. સ. ૧૩૦૯–૧૩૪૭
|
૪ ડુંગરસિંહજી ગોધામાં (ઇ. સ. ૧૩૪૭–૧૩૭૦) — સમરસિંહજી

---

* ઠાકોર સેજકજી ખેરગઢથી સુરાષ્ટ્રમાં કયારે આવ્યા, તે વિષે જુદા જુદા ગ્રન્થકાર જુદી જુદી સાલ બતાવે છે. જેમ કે—

કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨ મે ઇ. સ. ૧૨૯૦. એ જ પુસ્તકના પૃષ્ઠ

ગયું, અને જે વેળાએ બંદગીનો મોઝિન ભણીથી ઉત્તર મળતો બંધ થવા આવ્યો, તથા દરેક હિન્દુના દેવાલયમાંથી છૂટ પામેલા ઘંટનાદ થવા લાગ્યા,

(રાજપીપળા)

૫ વીજોજી. ઈ. સ. ૧૩૭૦–૧૩૯૫

૬ કાહાનોજી. ઇ. સ. ૧૩૯૫–૧૪૨૦

૭ સારંગજી. ઇ. સ. ૧૪૨૦–૧૪૪૫ (ઉમરાળા)

૮ શિવદાસજી, ઇ. સ. ૧૪૪૫–૧૪૭૦

૯ જેઠોજી ઇ. સ. ૧૪૭૦–૧૫૦૦

૧૦ રામદાસજી. ઇ. સ. ૧૫૦૦–૧૫૩૫

૧૧ સરતાનજી ઇ. સ. ૧૫૩૫–૧૫૭૦

૧૨ વીસોજી. સિહોરમાં ઇ. સ. ૧૫૭૦–૧૬૦૦

૧૩ ધુનાજી ઇ. સ. ૧૬૦૦–૧૬૧૯

૧૪ રતનજી ઇ. સ. ૧૬૧૯–૧૬૨૦

૧૫ હરભમજી ઈ. સ. ૧૬૨૦–૧૬૨૨ | ૧૬ ગોવિંદજી ૧૬૨૨–૧૬૩૬

૧૭ અખેરાજજી ૧૬૩૬–૧૬૬૦ | સત્રસાલજી ૧૬૩૬–૧૬૩૬

૧૮ રતનજી (બીજો) ૧૬૬૦–૧૭૦૩

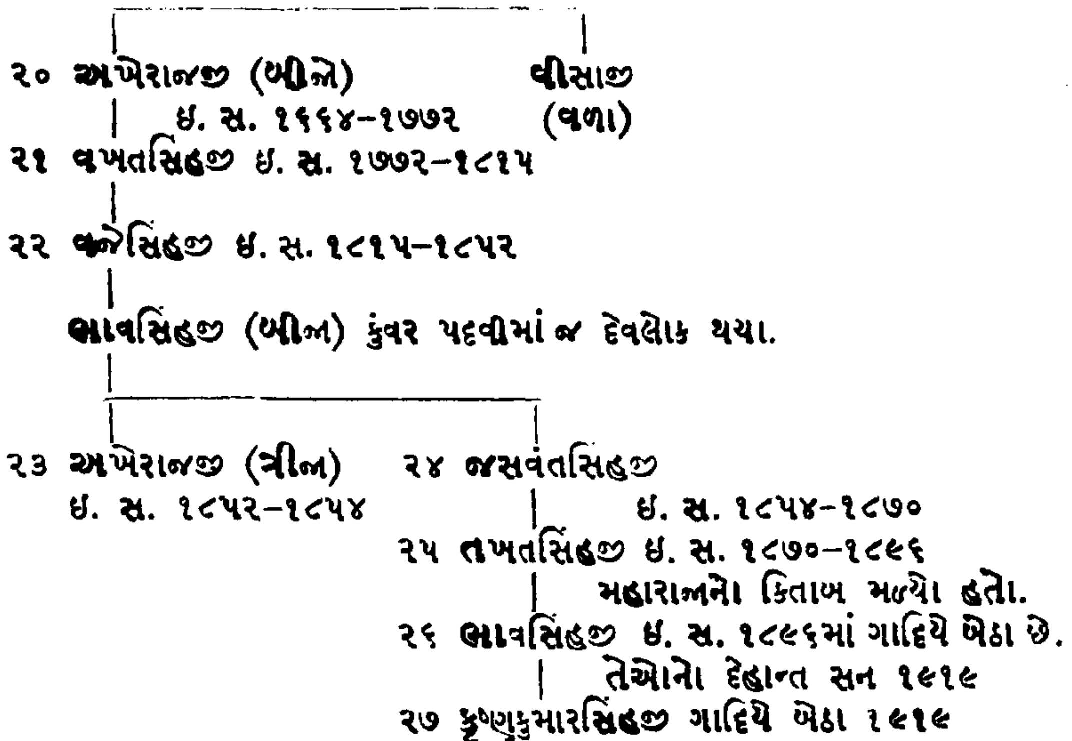
૧૯ ભાવસિંહજી. ભાવનગર ઈ. સ. ૧૭૦૩–૧૭૬૪

૨૧૨ મે ઈ. સ. ૧૨૬૦. સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૩૪ શાકે ૧૧૦૨–ઈ. સ. ૧૧૮૦. કવિ દલપતરામકૃત વિજયવિનોદમાં સંવત્ વિક્રમનો ૧૧૩૨=ઇ. સ. ૧૦૭૬. એક હસ્તલિખિત ઇતિહાસ–દિવાન વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા કૃત, એમાં વિક્રમનો સંવત્ ૧૧૩૨=૧૦૭૬. જૂના શોધક ગૌરીશંકર હીરાચંદ લખે છે કે–વિક્રમ સં. ૧૧૫૦= ઇ. સ. ૧૦૯૪. ઉપરની વિગતથી સિહોરમાં ગાદી સ્થાપનાર વિસાજી પ્હેલાંની સાલો અનિશ્ચિત જણાય છે. તેથી પીરમમાં મોખડાજી કયારે થઈ ગયા, એ વિષે હજી સુધી ચોક્કસ થયું નથી.

રાસમાળા ભાગ ૧ લો પ્હેલી આવૃત્તિની ગુજરાતી ભાષાંતરમાં મોખડાજીએ સંવત્ ૧૨૦૬ (ઇ. સ. ૧૧૫૦)માં મોખડાજીએ પ્હેલું પરાક્રમ કર્યું એમ છપાયું છે, એ પણ શક પડતું છે. ર. ઉ.

અને શિવની ધ્વજા મરાઠાના દેશી રાજ્યના વાવટા નીચે, મુસલમાનોના બહુ સંતાપેલા પ્રભાસના દેવાલયથી તે હજી લગણ જેના દેવાલયને અપવિત્ર નહિ કરેલું, અને જ્યાં પ્રવેશ થાય નહિ એવી શિવની અર્ધાંગના અંબા ભવાનીના દેરા સુધી ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વોપરી થઇને ફરીથી ફરકવા લાગી, ત્યાં સુધી, અમે લખી ગયા. દક્ષિણના રાજાઓ જેમ કલ્યાણના સોલંકી રાજાઓની વેળાએ ગૂજરાત તથા સોરઠ ઉપર તેમનું રાજ્ય વધારતા આપણા જોવામાં આવ્યા તેવી જ રીતે હવેથી પણ રાજ્ય ફેલાવતા આપણા જોવામાં આવશે. તથાપિ એ વાતનો પ્રારંભ કરિયે તેના પ્હેલાં, વિસારી મૂકેલી વલભીપુરી, લોલિયાણાના ધુળમાં મળી ગયેલ મિનારા, અને હવણાં દામાજી ગાયકવાડનું ધમધમાવી દેતું નામ ધારણ કરનાર શૈવી શિખરો જે જગ્યાએ ચડવાનાં છે તે જગ્યા, એ સર્વ વાતથી અમારા વર્ણનનો પ્રારંભ થયો છે તે તે સર્વે વિષય ઉપર એક વાર ફરીને અમારે અમારૂં ધ્યાન પ્હોંચાડવાનું છે.

સારંગજી[1] ગોહિલની પછી વારા પ્રમાણે તેનો પુત્ર શિવદાસ તથા ત્યાર પછી પૌત્ર જેતાજી ગાદિયે બેઠા. જેતાજીને બે કુમાર રામદાસ અને ગંગદાસ હતા, તેમાંથી ગંગદાસને તેના ભાગમાં ચમારડી[2] ગામ મળ્યું.

ભાવનગરના તાબામાં ૨,૮૬૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૪૫ ગામ, આશરે ચાર લાખ માણસની વસતી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પચીશ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારને જમાબંદી અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી રૂ. ૧,૫૪,૪૯૯ આપે છે.

૧ પૃષ્ઠ ૪૮૮–૯માં જુવો.

૨ તે ઉપરથી ચમારડિયા ગોહિલ ક્હેવાયા તે આજે ભુજમાં છે. ર. ઉ.

ભાટ લોકો કહે છે કે ગોહિલ રામદાસજી કાશિયે યાત્રા કરવા સારૂ ગયો ત્યારે ત્યાં ચૌદ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડીને એકેક અભરામી (મ્હોર) દક્ષિણામાં આપીને યાત્રા પૂરી થઈ રહી ત્યારે સંઘ પાછો મોકલીને પોતે એકલો ઉદયપુર ગયો. ત્યાં તેને કુંભા રાણાએ[1] પૂછ્યું: "તમે કેવા રજપૂત છો?" "અને તમારે શો ગ્રાસ છે?" ત્યારે રામદાસે ઉત્તર આપ્યો: "અમે ગોહિલ "રજપૂત છિયે અને અમારે ગોધ્રા અને ગોહિલવાડ છે." એ ઉપરથી રજપૂત રાણાએ પોતાની સુકોમળબા કુંવરી હતી તે રામદાસને પરણાવી. આ વેળાએ મહંમદ શાહની ફોજે ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી ને લડાઈ જામી તેમાં રામદાસે ઘણાં માણસ, હાથી, અને ઘોડાને કત્લ કરયા. તેવામાં તેના માથામાં શાલિગ્રામ હતા તેના લડાઈમાં બે ચીરા થઇને પડ્યા. હાથીનો ઘંટ તેની ઉપર પડ્યો, ને કેટલાક સમય સુધી તેમને ઢાંકી રાખ્યા. ત્યાર પછી તે ઉપર સાપનો રાફડો થયો. ગોધ્રામાં સરતાનજી કુંવરે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; અને પોતાના બાપનું ક્રિયાખર્ચ કરયું. આ વેળાએ શાલિગ્રામે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું: "હું તારો ઇષ્ટ દેવ ઉદયપુરની ભોંયમાં ડટાયો છું; માટે અહિંથી મને કહાડી લઈ જા." પછી સતાજિયે રઘુનાથ દવે અને બીજા માણસોને મોકલીને શાલિગ્રામ કહાડી મંગાવ્યા. તેના બે વિભાગ થયેલા સંધાઈ ગયા છે તે હજી લગી દવેના વંશવાળા[2] પાસે સિહોરમાં છે, તે તેની પૂજા કરે છે અને તેને બદલે તેને વર્ષાસન મળે છે.

રામદાસજીને શાર્દૂલજી અને ભીમજી કરીને બીજા બે ન્હાના કુંવરો હતા તેમાંથી શાર્દૂલજીને મોજે અધેવાડું તેના ભાગમાં મળ્યું અને ભીમજીને મોજે ટાણા આપ્યું. તેથી તેના વંશના હજી લગણ ટાણિયા રાવળ કહેવાય છે.

મેવાડના ઇતિહાસમાં[2] લખ્યું છે કે, અલાઉદ્દીને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં ચિતોડ લીધું ત્યારે તેના સામા લડનારાઓમાં પીરમનો એક ગોહિલ હતો. અને ઇતિહાસ લખનાર કહે છે કે તે બનાવ રામદાસજી ગોહિલના વારામાં બન્યો હતો. ભાવનગરના દરબારના ભાટ લોકો પણ, આપણે ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે રામદાસજી ગોહિલ, મેવાડના કુંભા રાણાની સાથે સંબંધમાં આવેલો જણાવે છે. ફરિશ્તાના માળવાના ઇતિહાસમાં લખવા પ્રમાણે એ

---

૧ રાણા સંગની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણો ઇ. સ. ૧૫૦૯માં ગાદિયે બેઠો હતો. તે ૧૫૩૦ માં ઝેર દેવાથી મરણ પામ્યો છે.

૨ તેનું નામ હરજીવન દવે છે. ર. ઉ.

રાણાએ માળવાના શાહ મહમૂદના સામા થઈને ઈ૦ સ૦ ૧૪૫૪માં તેને હરાવ્યો હતો. આ છેલ્લો લખેલો સન રામદાસજીની વેળાના સન સાથે ભાગ્યે જ મળતો આવે છે. કેમકે તેનો પ્રપૌત્ર ધૂનોજી ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૯ની સાલમાં મરણ પામ્યો છે. વધારે સંભવ એવો લાગે છે કે, ગૂજરાતના બ્હાદુર શાહે ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૨-૩૩માં[1] ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું તે વેળાએ તેનું રક્ષણ કરવા રાજવાડાના સર્વ પ્રદેશમાંથી ઘણા સાહાયકારી આવ્યા હતા તેમાં ગોહિલ રાજા હતા.

રામદાસના પુત્ર સતાજીને વીસોજી, દેવોજી, વીરાજી, માંકોજી, એ ચાર કુંવરો હતા. તેમાંથી વીસોજી ગાદિયે બેઠો, ને ત્રણે ન્હાના ભાઈયોને પછેગામ, અવાણિયા, અને નવાણિયા ગામ સાથે અનુક્રમે બીજાં બબ્બે ગામ મળ્યાં. દેવાજીના વંશના તેના નામથી દેવાણી ગોહિલ કહેવાય છે; વીરાજીના વંશના, તેના કુંવર વાછાના નામ ઉપરથી વાછાણિયા કહેવાય છે. તેમના હાથમાં હવણાં ખોખરા, માંચી, અને કનાડ છે.

અમે આગળ લખ્યું છે કે, સિંહપુર અથવા સિહોર શહર અણહિલવાડના રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું, તેઓએ બ્હારના બીજા કોઈની સત્તા નહિ માનતાં, અમે જે વેળા સુધીનું લખતા આવ્યા છિયે તે વેળા સુધી તેઓએ જ તેની ઉપર કબ્જો રાખેલો જણાય છે, પણ માંહોમાંહેના કજિયાને લીધે, પછી વીસોજી ગોહિલ તેમનો ધણી થયો.

જ્વાળામુખી પર્વતના મુખને થોડી ઘણી મળતી આવે એવી સિહોરની જગ્યા દેખાય છે; તે સપાટ મેદાન છે, અને તેની આસપાસ ખડબચડા ડુંગરો વિંટાઈ વળેલા છે. પ્રાચીન શહરનું એક ઘર હવણાં રહેલું નથી. તેના મધ્ય ભાગમાં એક શિખાકૃતિનો ન્હાનો ડુંગર છે તે સાતશેરીનો ડુંગર કહેવાય છે. તેની ટોચે એક બેઠક છે, તેમાં કહે છે કે સિહોરના બ્રાહ્મણો પ્રાચીન કાળમાં સભા ભરતા, અને ન્યાય ચૂકાવતા. આ ડુંગરની તલાટીની પાસે એક સુંદર કુંડ છે તે "બ્રહ્મ કુંડ" કહેવાય છે. તે ચોખંડો છે ને વિશાળ છે. તેની આસપાસ હિન્દુ સલાટની કારીગરીનાં પૂતળાં છે. તેની ચારે બાજુએ પગથિયાં તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્તાર છે તેથી માંહ ઉતરાય છે. કુંડના ધાબાની આસપાસ દેવાલયો આવી રહ્યાં છે. તેથી એક જાતની દેવશાળા બની રહેલી છે. તે સર્વેની ચોમેર એક કોટ છે. કુંડની દક્ષિણ દિશામાં એક અપૂર્વ ડુંગર છે. તેને ત્રણ શિખર છે. તેથી તે તરસિંગડો ડુંગર કહેવાય છે.

---

૧ ટૉડકૃત રાજસ્થાન પુ. ૧ લું પૃ. ૨૬૬. ટૉડ્સવે. ઈ. પૃ. ૨૫૮-૯, ૨૬૬
૩ ટૉડરાજસ્થાન પુસ્તક ૧ લું પૃ. ૩૧૦.

પ્રાચીન સિહોરનો કોટ કેટલીક જગ્યાએ જોતાં, આગળ જ્યાં હતો તે ઠેકાણે ઓળખી કુહાડી શકાય એવો છે. આ સર્વેની ઉત્તરમાં અર્વાચીન શહર છે, અને તે આસપાસના ડુંગરાની તલાટીની જોડાજોડ છે. તેની પશ્ચિમ દિશાએ ગોમતી અથવા ગૌતમી નદી વ્હે છે. તેના કિનારા ઉપર મરી ગયેલા માણસોને દાહ દીધેલા તે ઉપર તુળશીકયારા વગેરે બાંધેલી ઘણી નિશાનિયો છે. શહરથી થોડે છેટે, અને નદીની પાસે, બીજો એક ગૌતમેશ્વર કુંડ છે.

કુહે છે કે, બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે પ્રાચીન સિહોર શહરના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં રણા બ્રાહ્મણ દક્ષિણ ભાગમાં વસતા હતા, અને જાની બ્રાહ્મણ ઉત્તર ભાગમાં વસતા હતા. જાની બ્રાહ્મણની એક કન્યા રૂપવતી હતી, તે રણા બ્રાહ્મણને દીધી હતી. તે એક સમયે પોતાના ધણીના ઘરમાં વલોણું કરતી હતી, તે વેળાએ તેણિયે માથે નહિ ઓઢતાં ચોટલો છૂટો મૂકયો હતો. તેવામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણો, સાત શેરીના ડુંગર ઉપરથી ચોમેર જણાય તેવી જગ્યાએ બેઠકમાં બેઠા હતા, તેમાં પેલી સ્ત્રીનો ધણી પણ હતો. પણ એક બ્રાહ્મણના જોવામાં તે આવ્યો નહિ, અને તે બોલી ઉઠયો: "આપણે પેલી બાયડીને દેખિયે છિયે તોય પણ તે માથે "ઓઢતી નથી. જેનો ધણી હીજડો હોય તેની બાયડી આવી નિર્લજ હોય" આ સાંભળીને પેલીના ધણીને હાડોહાડ લાગી ગઈ, ને ઘેર જઇને તેનો ચોટલો ને નાક કાપી નાંખ્યાં. પોતાની ઉપર આવું ઘાતકીપણું ગુજારવું માટે તે બાઈ રડતી કકળતી પોતાને પિયર ગઈ. એટલે તેના પિયરિયા વૈર લેવાને હથિયાર લઇને દોડતા આવ્યા. ત્યાં મારામાર થઈ અને તેમાં ઘણા બ્રાહ્મણો મારયા ગયા.[1] એ જગ્યા આવી રીતે બ્રાહ્મણોના પવિત્ર લોહીથી ખરડાઈ, તેથી, ત્યાર પછી, તે ઘોળારી અને ઉજ્જડ થઈ, તે હજી લગણ "ઘોળારી ભોંય"ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પછી જાની અને રણા વચ્ચે અદાવત ચાલી, અને બન્ને ટોળીવાળા કોઈ બીજા રાજાનો આશ્રય શોધવા લાગ્યા. જાની બ્રાહ્મણો રાણજી ગોહિલના ભાઈ શાહાજીના વંશવાળો ગારિયાધારમાં હતો તેમની પાસે ગયા, અને તેને વેર વાળવાના બદલામાં સિહોર તથા તેનાં ૧૨ ગામ આપી દેવાનાં ઠરાવ્યાં. એટલે ગારિયાધારનો ઠાકોર ફોજ એકઠી કરીને સિંહપુર ઉપર ચડયો. પણ તેને અપશુકન થયા, એટલે વાટમાં વિસામો કરયો તેથી તેનો લાગ જતો

[1] એ વેળાએ સવા મણ જનોઈ ઉતરયાં હતાં એવી દંતકથા છે. ર. ઉ.

રહ્યો. તેટલામાં તો રણા[1] બ્રાહ્મણો ભણીથી રાવલ વીસોજી ગોહિલ ઉમરાળેથી આવ્યો. તેણે પોતાના પિત્રાઇને ન્હસાડીને સિહોરમાં પ્રવેશ કર્યો, ને બધો રાજકારભાર લઈ લઇને બ્રાહ્મણોને ભોંય આપી, ત્યારથી, વડવા નામના જૂના શહરના ખંડેરમાં ભાવસિંહે પોતાના નામનું શહર વસાવ્યું, ત્યાં સુધી, સિહોર ગોહિલોની રાજધાની ચાલતી રહી.

ભાટ કહે છે કે, "ઉમરકોટ(ઉમરાળા)[2]નું બળ કોઈ શત્રુનાથી કદિ "જિતાયું નહિ. સતમાલજીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ઝાલીને આખા સોરઠમાં "ફર્યો. વીસલ વાઘ જેવો હતો; તેની ભોંયનું એકેકું વીધું તેને પોતાના "આંતરડા જેવું હતું, તે સરતાનજીના પુત્ર પાસેથી કોઈ પણ શત્રુ ગમે તેવો યત્ન કરતાં પણ પામી શકે નહિ."

વીસાજીની પછી રાવળ ધૂનોજી[3] ગાદિયે બેઠો; બીજા બે ન્હાના કુંવરો ભીમાજી ને કુશિયાજી હતા, તેમને હુલિયાદ અને ભડલી નામે ગામ અનુક્રમે મળ્યાં.

જેવામાં ધૂનોજી સિહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં, તેનો સગો નોંઘણજી ગારિયાધારવાળો હતો તેની ઉપર મોજે ખેરડીના કાઠી લોમા ખુમાણે ચડી આવીને તેનો ગ્રાસ દબાવ્યો. નોંઘણજી આશ્રય સારૂ સિહોર ન્હાશી આવ્યો, અને રાવળ ધૂનોજી પોતાથી બનતો આશ્રય આપવા સારૂ તૈયાર થયો; કેમકે, પાટવી વંશના રજપૂતો પેટા ભાગીદારોનો ગ્રાસ લઈ લેવાને સદા તૈયાર થઈ રહ્યા હોય, પણ જ્યારે કોઈ બ્હારનો આવીને તેમની પાસેથી ગ્રાસ લઈ લે ત્યારે તેઓને સાહાય્યતા અગત્ય કરીને કરે, શાથી કે, પછી જો પરભાર્યો માણસ તેમના ઉપર ફાવી જાય, તો પછી ફટાયાના ગ્રાસ ઉપર છેવટે તિલાયતના વારસનો હક્ક પ્હોંચવાને ડખલ થાય. પછી વળામાં જઈને ધૂનોજી પોતાની શિરબંધી એકઠી કરતો હતો, તેની ઉપર,

---

૧ ભાવનગર સ્ટાટિસટીકલ એકૌંટમાં જાનીને મદદ આપ્યાનું લખ્યું છે. રણાની મદદે ગારિયાધારના કાંધોજી આવ્યા હતા તેમને હરાવીને વીસાજીએ સિહોર લીધું. જાનીઓએ વીસાજીની મદદ માગી હતી, એ ખરૂં છે. (જુઓ કાઠીયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૫૨૪) ર. ઉ.

૨ સોરઠો—કટકે ઉમરકોટ, કેદિ કળાણો નહિ;
મે ખાગા મનમોટ, સરઠે સત્રસાલ શાઉત.
વિસલ વાઘ તણા કાળજજી વિધો કીયો;
સુખે સાયના, સાદર સત્રસલ શાઉત.

૩ ધૂનોજીનો સમય ઇ. સ. ૧૬૦૦–૧૬૧૯ સુધી હતો. આના બાપના વખતમાં અકબર પાદશાહે ગુજરાત જિતી લીધું, ઇ. સ. ૧૫૮૩.–સ્ટા. એ. ભા. ર. ઉ.

રાત્રિની વેળાએ લોમા ખુમાણે બસેં ઘોડા સહિત હલ્લો કર્યો, તે લડાઈમાં ધૂનોજી રાવળ ખપ્યા. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૯)

પછી નોંધણજી ગોહિલ, બારૈયાની ઝાડીમાં ગામ જવાસ છે ત્યાં ગયો અને ત્યાંના બારૈયા રાજાની દીકરી વ્હેરે પરણીને બોરૈયા કોળીની ફોજ લઇને સિહોર આવ્યો, અને ત્યાંથી પણ શિરબંધી લઈને ગારિયાધાર ઉપર આવ્યો. એટલે ગામનો પટેલ તેને મળીને કહેવા લાગ્યો કે, લોમાની ફોજ ઘણી છે તેથી જિતી શકાય એમ નથી. પછી ઠગાઈ કરવાની યુક્તિ કરીને પટેલ ગામમાં પાછો ગયો, ને બ્હારની બૂમ ઠોકીને કહેવા લાગ્યોઃ "મારાં ઢોર ઘોડાવાળા આવીને પશ્ચિમ દિશા ભણી વાળી ગયા." તે સાંભળી કાઠી તે દિશાયે ધાયા. એટલે નોંધણજીને લાગ મળ્યો તેથી પોતાના કબીલા અને માણસો સહિત ગામમાં પેઠો. ગામના લોકો ગોહિલના ભણી હતા, તેથી, ગારિયાધાર હાથ થયું; પણ નોંધણજીને તેની સ્રિયે સલાહ આપી કે લોમો શહર પાછું લેશે. માટે તેના મ્હોં આગળ જઈને તરવાર છોડી નાંખો. નોંધણજીયે જઈને તે પ્રમાણે કરયું. ત્યાર પછી તેની સ્રિયે લોમા ખુમાણ સાથે બ્હેનભાઈનો નાતો બાંધ્યો પણ વૈર લેવાનો અવસર મળતાં સુધી, બન્ને જણે આ એક ઉપરઉપરનો ડોળ કર્યો હતો. છેવટે નગરના જામને ત્યાં નોંધણજી ગોહિલે દીકરી દીધી હતી તેને ત્યાં વિવાહ હતો તે ઉપર ગારિયાધારના ઠાકોરઠકરાણીને કંકોતરી આવી. પણ ઠકરાણિયે કહ્યું કે, મારો ભાઈ લોમો ખુમાણ વિવાહે આવે તો હું આવું. જામને ને મુસલમાનોને આગળ લડાઈ થઈ હતી, તેમાં લોમાએ દગો દીધો હતો, તેથી જામને અને તેને શત્રુતા બંધાઈ હતી, પણ ઉપરના કારણને લીધે જામે લોમાને પણ કંકોતરી મોકલી, એટલે, લોમો જામનગર વિવાહે ગયો. ત્યાં તેને માણસો સહિત દરબારમાં જવાને બોલાવ્યો. હથિયાર લઈને જતાં, અટકાવી કહ્યું કે, દરબારમાં હથિયાર લઇને જવા દેવાનો અમારો ચાલ નથી માટે ડોઢિયે હથિયાર મૂકીને જાઓ. પછી તેઓ હથિયાર મૂકીને અંદર ગયા. ત્યાં જામે તથા નોંધણે મળીને લોમાને ઠાર કર્યો. તેમ જ તેનાં સગાંવ્હાલાંનું પણ એમ જ થયું.

જ્યારે લોમાને બાંધ્યો હતો, અને તે ઘાથી અશક્ત થઈ ગયો હતો, ત્યારે જામે તેને મશ્કરીમાં પૂછયુંઃ "તને આવો ને આવો છોડી મૂકિયે "તો તું શું કરે?" ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યુંઃ "બાઈડી જેમ તાવડીમાં "રોટલો ઉથલાવી નાંખે છે તેમ હું નગર ઉથલાવી નાંખું."

ધૂનાજી રાવળની વાત ભાટ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ—"લોમા[1] કાઠી "અને નોંઘણ, લડાઈમાં બળિયા, યુદ્ધમાં ઉતર્યા; વળાની સીમામાં નો- "બત વાગી, સંગ્રામમાં ગોહિલ ભળી ગયા; બાણ અને ગોળિયો ઉડવા "લાગી; તરવારની ધાર ચાલી. ઈશ પોતાની રૂદ્રમાળામાં માથાં પરોવાને "ત્યાં આવી પ્હોંચ્યા; માંસ ભક્ષણ કરનારી શક્તિયો અને હિંસ્ર પક્ષીયો "ત્યાં આવી પ્હોંચ્યાં; અપ્સરા અને તેત્રીસ કરોડ દેવતા હાજર થયા. "સૂર્ય અરૂણને કહેવા લાગ્યા કે ઓ! અરૂણ, રથ રાખ અને ધૂનોજી ર- "ણસંગ્રામમાં પડે છે તે જો. એક હજાર ઘોડા ત્યાં ખોંખારી રહ્યા હતા; "નિશાન ફરકતાં હતાં; ધૂનાજીયે શત્રુથી પાછીપાની કરી નહિ. મારૂ રાજા "આવેશથી લડ્યો, અને કાઠીની સેનાને તોડી પાડી. એના વિના બીજું "કોણ માથું આપે! નોંઘણ તો બચ્યો પણ ધૂનોજી રણમાં રહ્યો. વિરૂદના "રાખનાર બીજા રામની પેઠે, રાજાએ ક્ષત્રિયનું કુળ દીપાવ્યું. વીસલનો "દીકરો તરવાર રમતી રાખીને અપ્સરાને વર્યો અને સ્વર્ગે ગયો."

સિહોરમાં નદીને કિનારે રાવળ ધૂનાજીનો પાળિયો છે. તે શૂરવીરને ઘોડા ઉપર બેસારીને તેના હાથમાં ભાલો આપેલો છે, અને તેની આસ-પાસ તેની પછવાડે સતી થયેલી બે રાણિયોના હાથા પાળિયા છે. તેમાંથી એક સતી બાઈ શ્રી કર્માદેવીનું નામ વંચાય એવું છે. વળી પાળિયા ઉપર ધૂનાજીની મરણતિથિ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સંવત્ ૧૬૭૫(ઈ. સ. ૧૬૧૯)ના કાર્તિક વદિ[2] ૬ ઠે મરણ પામ્યો હતો. આ પાળિયાની પાસે જ રાવળ શ્રી ધૂનાજીના પુત્ર રતનજીનો પાળિયો છે. તેની ઉપર માત્ર

---

૧ રૂપક—જુધમાં તો લોમો નોંઘણ બેઉ જુટા

ગડીઆ ત્રાબક વરારગતરામ હરવળે તણે શીમાડે
ભળીયા ગોહલ એણ ભત્ય, ધમચક બાણ બંધુકા ધુબક
ધડબધડ વહે લોહ ધારા, રૂંઢમાળમાં શીશ રોપવા
વેગે ઇશ આયો તણવાર, પલચર, અપસર, સકત, પંખણી
ઠાહર કોડ તેત્રીશે થાય, તરણ કહે રથતાણ અરણ તું
મરણ હિયે ધૂનો રણમાંહે, હેંહળ હણહણ કીયા હજારા
નેજાફરહર ધરે નીશાન, દીધો પાગ નખે પાની હશ
રહો સાખી અલમારૂ આરાણ, ભડતો કાઠતણા દળ ભાગા
બંચકો આપે નેક બીઓ, એ સમે નોંઘણ ઉગરીયો
ઠાડણ ધુનો થયો રાણ, ભૂપ ખત્રીવટ ભલી ભજાડી
બરદાં વહાણ રામ બીઓ, બિરદેર કરમાલ વજાડી
વરી અપસરને સરગ હીયો. ર. ઉ.

૨ અંગરેજીમાં શુદિ છે તે ભૂલ જણાય છે. ર. ઉ.

એક વર્ષના અંતરાયનો સંવત્ ૧૬૭૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૦) નોંધ્યો છે. રાવલ રતનજીના પાળિયાની પાસે બીજા બે સતીના પાળિયા છે, તેમાંથી એક ઉપર માતાશ્રી-જી-ą સહગમન કૃત લખેલું છે. રતનજીનું મરણ એક શૂરવીરના મરણ જેવું થયું છે, એ વિના તેના મોત સંબંધી કાંઈ વિશેષ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવ્યો નથી. ભાટનું તે વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:[1] "જ્યારે રતને "લડવાને માટે પોતાનો પગ મૂક્યો ત્યારે ધૂનાજીના તે કુંવરનું પાણીગ્રહણ "કરવા સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓ ટોળે મળી. તેના કુટુંબ રૂપી દેવાલય ઉપર "લા [2]ગોહિલે ઉદારતારૂપી શિખર બાંધ્યું; અને ધૂનાનો દીકરો તેના ઉપર "યુદ્ધસમયના ક્ષત્રિયપણાના વાવટા ઉરાડીને ચાલતો થયો."

રાવળ રતનજીને અખેરાજજી કરીને એક ભાઈ હતો; અને હુરભમજી, ગોવિંદજી અને સારંગજી કરીને ત્રણ કુંવરો હતા, તથા લીલાજીબા (રત્નાવતી) કરીને એક પુત્રી હતી તેને ભુજના રાં ભારાજી (ભારમલજી પ્હેલા) વ્હેરે પરણાવી હતી. રાવળ હુરભમજી પોતાના બાપની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; તે રાણી અનાજીબા સરવૈયાણી વ્હેરે પરણ્યો હતો. તેને અખેરાજજી કરીને પુત્ર હતો. જ્યારે તેનો બાપ દેવલોક પામ્યો ત્યારે તે કુંવર બે વર્ષનો હતો. એટલે તેનો કાકો ગોવિંદજી ગાદીપતિ થયો, તેનાથી ડરીને, બાળકુંવરને લઇને રાણી ભુજ જતી રહી.

વાછાણી કેશવજી, મકનજી, અને દેવાણી માલજી એઓએ સલાહ કરીને ભાંગરા રબારીને તેઓની ઓથે લીધો, ને પોતાના રાજાનો ન્હાનો

---

૧ ધુનીધાર થયે તે માંડવીયે જધ માંડીયો, રંભા રથ ચડે ધારે પુગો ધુનાઉત.
કલહ કરે વાળં રોપીને પગ હભો રતન, ઉપર અચેરતાં ધુકળ માંડી ધુનાઉત.
ઇંડું સત આગે કળ ગોહલ લાયેકીયો, ખમવટ તણી ખલે ગોધજ બાંધે ધુનાઉત. ર. ઉ.

૨ લા ગોહિલ એ કુટુંબનો કૃત્રિમ પૂર્વજ છે. તે મરી ગયા પછી પણ ઉઠીને દાન આપતો એવી ભાટ લોકો તેની ખ્યાતિ કરે છે.

કનાદ ઉપર ખુમાણો, ખશિયા, અને સરવાઈયા સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રતનાએ તેમને હરાવ્યા પણ તેમની પછવાડે દોડ કરતાં તે મરાયો.

રતનજી ઇ. સ. ૧૬૧૯-૧૬૨૦		
હુરભમજી ઇ. સ. ૧૬૨૦-૧૬૨૨		રે. એ. ભા.
ગોવિંદજી ઇ. સ. ૧૬૨૨-૧૬૩૯		
સત્રસાલજી ઇ. સ. ૧૬૩૬-૧૬૩૯		
અખેરાજજી ઇ. સ. ૧૬૩૯-૧૬૬૦		
રતનજી બીજો ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૭૦૩		
ભાવસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૦૩-૧૭૬૪		રે. એ. ભા.

કુંવર ભુજમાં આશરો લઈ રહ્યો હતો તેનો પક્ષ કરી ગોવિંદજીની સામે થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ સિહોર ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરી. મુસલમાન સરકારનો આશ્રય લેવાને ગોવિંદજી અમદાવાદ ગયો તે ત્યાં જ મરણ પામ્યો. તેના સમાચાર સિહોરમાં આવ્યા ત્યારે તેનો દીકરો સત્ર-સાલજી ક્રિયાખર્ચ કરવા લાગ્યો. તેની ગડબડમાં કેશવજી અને તેના મળતિયા જે જૂના શહરમાં ઘોડાંટાડાં બાંધીને ઉતર્યા હતા તે પગપાળા દરબારમાં આવ્યા અને સત્રસાલજીને ઉંઘતા ઉપાડીને જૂના સિહોરમાં લાવ્યા. ત્યાંથી પોતા માંહેલા એકના ઘોડા ઉપર નાંખીને તેને અગ્નિકોણમાં લઈ જતા હતા તેવામાં તેરમા ઉપર કાઠી લોકો સિહોર આવવાને પાસે આવી પ્હોંચતા દીઠા એટલે કેશવજી તથા તેના મળતિયાઓએ તરશીંગડા ડુંગર ઉપર જઈ પ્હોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેટલામાં તો કાઠી આવી ગયા તેથી તેમના સામા થયા, અને કહ્યું: "ગોવિંદજિયે અમારા રાજાની ગાદી લીધી છે "એટલા માટે અમે એનો કુંવર ઝાલી આણ્યો છે. જો એના પક્ષવાળા ખરા "વારસને ગાદી પાછી સોંપશે તો અમે કુંવર પાછો આપીશું." કાઠિયોએ વચન આપીને કહ્યું: "અખેરાજજીને ભુજથી તેડાવો, અમે તેમને ગાદી "ઉપર બેસારવામાં આશ્રય આપીશું." પછી રાવળ અખેરાજજીને પાછો આણ્યો ને ગાદિયે બેસાર્યો. સત્રાસલજીને છૂટો મૂક્યો ને તેને તેના ભાગમાં ભંડારિયા આપ્યું. તેના વંશના ગોવિંદાણી ગોહિલ કહેવાય છે.

અખેરાજજી હવણાં ન્હાનો હતો, અને સિહોરમાં હજી લગણ ગોવિંદાણી ભંડારિયાની સત્તા ચાલતી હતી તેથી કુંવરની મા અનાજીબાએ લોલિ-યાણાના પાદશાહી નોકર દેસાઈ મ્હેરાજ સાથે ઓળખાણ કર્યું અને તેનો દીકરો મ્હેતા રામજી મ્હેરાજને સિહોર બોલાવીને પ્રધાન કરી સ્થાપ્યો. તેથી તેને લોલિયાણાથી ફોજની મદદ મળી, એટલે, ગોવિંદાણીની સત્તા નરમ પાડી નાંખી. અખેરાજજી પછી તેનો પાટવી પુત્ર રતનજી ગાદિયે બેઠો; ને તેના ન્હાના કુંવર હરભમજી, વજરાજજી, અને સરતાનજીને અનુક્રમે વરતેજ, થોરડી, અને મોગલાણું આપ્યું; પાંચમો ઘૂનોજી હતો તેનો વંશ ન હતો.

રાવળ રતનજિયે રામજી મ્હેરાજના પુત્ર દામજીને પ્રધાનપદ આપ્યું હતું; રતનજીને એક કુંવર રાવળ ભાવસિંહ કરીને હતો તેણે ભાવ-નગર વસાવ્યું.

ભાવસિંહ જેવામાં ન્હાનો હતો તેવામાં દામજીનો પુત્ર વલ્લભજી કારભાર કરતો હતો. તેના ઉપર ભાવસિંહનો ક્રોધ ઉપજવાને કોઇયે મરક-

રીમાં કહ્યું કે, રાજ તો વલ્લભજી મ્હેતો કરે છે, તમે તો નામના જ રાજા છો. આ ઉપરથી ભાવસિંહે વલ્લભજીને પોતાના ભાલાવતે મારી નાંખ્યો. એટલે તેના ભાઇયોએ અને સંબંધિયોએ ઉચાળા ભર્યા. પણ ભાવસિંહનાં મા રથમાં બેશીને ઉચાળા આડાં આવીને તેમને સમજાવીને કહેવા લાગ્યાં: "કશી વાત મારા જાણવામાં નથી, ને કુંવરને પણ ખરી વાત જણા- "વવામાં આવશે ત્યારે તેને પસ્તાવો થશે. તેથી તમે પાછા વળો ને જો વળશો નહિ તો અમારા ઉચાળા પણ તમારી સાથે થશે." આ પ્રમાણે કહેવાથી વલ્લભજીના ભાઇયો પાછા વળ્યા ને તેમનામાં રણછોડ મ્હેતો વડીલ હતો તેમને પ્રધાન ઠરાવી રીતિ પ્રમાણે પાઘડી બંધાવીને રૂપાનો દવાત તેમની કમરે બંધાવ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩માં રાવળ ભાવસિંહે પ્રાચીનના વડવા ગામ પાસે એક નગર વસાવ્યું[1] તેનું નામ ભાવનગર પાડ્યું, આ રળિયામણા બંદરની પાસે એક ખાડી છે તે ભાવનગરની ખાડી કહેવાય છે, તેમાં ન્હાના ખ- રાબાને લીધે ભાવનગર અને વળા શહરના અર્ધ માર્ગ સુધી ઘેલડી બંદર લગણ વ્હાણ ચલાવી શકાય એમ છે. ગોહિલ રાવળોનો રહેવાનો મ્હેલ, તે સાથે ત્યાંનો ગઢીનો કોઠો, તથા એક બે બીજા કોટની આસપાસના કોઠા, રાવળ વજેસિંહજિયે બંધાવેલું સરોવર, અને કેટલાંક દેવાલય, તેમ જ રાજકુટુંબિયોને અગ્નિદાહ દીધેલી જગ્યાઓ ઉપર બાંધેલી છત્રિયો એ સર્વે ભાવનગરમાં પ્રથમ જનારનું લક્ષ ખેંચે તેવાં છે. ત્યાંનાં ઘર સારી બાંધ- ણીનાં છે, તે ઘણાં ખરાં પત્થરનાં છે, પણ કેટલાંક થોડીક ઈંટોનાં અને ઘણી શોભાયમાન લાકડાની કોતરીથી દીપી નીકળે છે.

નગરની પાસે, ભોંય ભણીની બાજુએ. થોડી ઉંચાણની જગ્યા છે[2] ત્યાંથી ગોઘા બંદરનો દેખાવ નજરે પડે છે, તથા તેની અને ભાવનગરની વચ્ચે દરિયાથી છૂટો પડેલો નિર્જન અને સપાટ પ્રદેશ છે; તેમ જ ખોખ- રાના તથા પાલીતાણા, સિહોર, અને ચમારડીના ડુંગરો આવેલા છે તે જોવામાં આવે છે, અને ખાડી વિંટળાતી અખાત ભણી વ્હેતી જણાય છે. નગરની નીચાણમાં ખાડીના કિનારાની ઉભી અને વનસ્પતિથી વિંટાઈ

---

૧ સંવત ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદિ ૩ ને સોમવારને દિવસે ચાર ઘડી દિવસ ચડતાં. ર. ઉ.

૨ તે ચાડિયાની ધાર કહેવાય છે. અસલ ધાડું આવે તેની ચાડી ખાવા અથવા સૂચના આપવા ઢોલ વગાડવામાં આવે તેથી સર્વના જાણવામાં આવે કે ધાડ લઈ કોઈ ચઢી આવે છે. ખબર પડવાથી તેમના સામા લડવાને તૈયાર થઈ શકાતું તેથી. તેનું નામ ચાડિયાની ધાર પડ્યું છે. ર. ઉ.

ગંયેલી જગ્યાએ રૂવાપુરી માતાનું દેવલ છે. તે માતાની મૂલ ઉત્પત્તિ વલભીપુરીનો નાશ થવાની વેળાએ કુંભારની સ્ત્રિયે પાછું વાળીને જોવાથી થયેલી છે. આ માતાનું દેવળ એટલું બધું નોંધી રાખવા જેવું નથી, તથાપિ તેની છેક પાસે એક યોગીના દાહની જગ્યાએ એક લાંબો પત્થર છે તે "સત્ય–અસત્યની બાંરી" ને નામે આજે પ્રસિદ્ધ છે.

એથી પણ ખાડીના પાણીની લગભગ દુણો કરીને એક ટેકરો છે. તે વિષે એવી કથા છે કે એક વ્યાપારિયે રૂવાપુરી માતાની માનતા માની હતી. પણ તે પ્રમાણે પાળ્યું નહિ તેથી માતાનો કોપ થયો ને તે તેલ તથા મંજીઠ ભરીને વ્હાણો લાવ્યો હતો તે સુધાં ત્યાં ડૂબી ગયો. રૂવાપુરીના કોપની સાબીતી એવી મળી આવે છે કે આજે પણ, તે ઠેકાણા આગળ, બદલાઈ ગયેલા રંગનું પાણી થાય છે.

પીરમના રાજાની દરિયાઈ સત્તાની નિશાની દાખલ, નગરની સામી બાજુએ ખાડીમાં થોડાક ઉંચા વ્હાણના કૂવા જોવામાં આવે છે; અને તેઓના તળિયાની નીચે ધુતારપટ્ટણ ડટાઈ ગયેલું છે તે કદાપિ વલભી નગરનું બંદર હશે. જ્યારે ભરતી ઘણી ઉતરી જાય છે, ત્યારે તેનો પત્થરનો અને ઈંટાનો પાયો દેખાઈ આવે છે.

ગોહિલ રાવળોની રાજધાનીનું વર્ણન તેમના જ ભાટોએ કરેલું અમે આ ઠેકાણે દાખલ કરિયે છિયે.

"આ કલિયુગમાં સંવત્ ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદિ ૩ ને દિવસે "પંડિતોને બોલાવીને મુહૂર્ત્ત નક્કી કરચું. યોગ જોઈને પંડિતો બહુ રાજી "થયા. તેઓ ક્‌હેવા લાગ્યા કે વાહ! વાહ! આ નગર તો ઈંદ્રપુરી "સરખું થશે.' તેમના મુખમાંથી વાણી નિકળી એટલે નગરનું નામ ભાવ- "નગર પાડચું. બ્રાહ્મણોએ ભવિષ્ય વર્ત્યું કે મોતી અને માણકથી નગર "શોભી ર્‌હેશે અને તેના શત્રુઓ પરાજય પામશે. બ્રાહ્મણો ભવિષ્ય "બાંધે તે પ્રમાણે ખરેખરૂં થાય! આ વાત માનીને રાવળે પોતાની ગાદી "ત્યાં કરી; વાડિયો કરાવી, અને આકાશમાં પ્હોંચે એવી હવેલીયો "ઉઠાવિયો; કિલ્લાના કોઠા ઉપર મ્હેલ ઝોકી રહ્યા. કોઠાઓની ઉપર "પતંગની પેઠે નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; સાંકડામાં સાંકડી શેરીમાં પણ "ભિંતો કળીચૂનાથી ચકચકવા લાગી; શેરિયે શેરિયેથી પાણી ભરવા નીકળી "પડેલી સ્ત્રિયો સિંહલદ્વીપની હાથણોના ટોળા સરખી દેખાવા લાગી. "જૂદા જૂદા નકશા પ્રમાણે કારીગરોએ બહુ માળનાં ઘર બાંધ્યાં; બંને "બાજુએ છજા આવી રહ્યાં છે; જાળિયો અને બાકાંમાંથી ફુલઝાડ

"ડોકિયાં કરે છે; હાથિયો ચાલે તેમના ઘંટ કડિંગ કડિંગ થાય છે.
"તેમની પછવાડે પાયદલ ચાલે છે, અને ભાલાવાળા અશ્વારો તેમની
"પાછળ હારબંધ જાય છે. મ્હોટા પેટના વ્યાપારિયો લથરપથર
"થતે વેષે આમ તેમ ફરે છે; બંને બાજુએ હજારો દુકાનો આવી રૂહી
"છે; દુકાને દુકાને અગણિત ખરીદનારા ઉભા રહ્યા છે; વ્યાપરિયો વેચાણ
"કરીને અને ખરીદ કરીને બીજાં શહરોનો વ્યાપાર ભાગી પાડે છે;
"બીજે કોઈ ઠેકાણે એવા લખપતિયો જોવામાં આવતા નથી. કરોડના
"પતિ વાવટા ઉરાડનારાઓનાં ઘર ઠેકાણે ઠેકાણે આવી રહ્યાં છે; રાવળના
"મ્હેલની શોભા એવી છે કે તેની ગણના કોઈનાથી થઈ શકે નહિ. સોનેરી
"રંગનાં પુષ્પની વેલથી તે છવાઈ ગયેલો છે; મૂલ્યવાન માણુકની જડેલી
"બારિયો આવી રહી છે; તે ઘણા પ્રકારના કોતરકામથી શોભી રહી છે;
"નાના પ્રકારનાં વાદિત્ર વાજી રહ્યાં છે; સર્વે ક્હેવા લાગ્યા કે 'ધન્ય છે
"આ રાજ્યને!' દીવા શણગાર્યા; દરબારી લોકો એકઠા થયા; નોબતોના
"ગડગડાટ થવા લાગ્યા; નાચણોના નાચ થવા લાગ્યા; મલ્લ કુસ્તી કરવા
"લાગ્યા, દરેક તમાશગીરને આનંદ વ્યાપી ગયો, પરદેશનો પુષ્કળ મેવો
"મંગાવ્યો, અપ્સરાઓ નાચ કરી રહી. ગોહિલવંશનું તિલક સૂર્યની પેઠે
"પ્રકાશ પામવા લાગ્યું, તેના મુખ આગળ કવિયો કવન કથવા લાગ્યા; એ
"પ્રમાણે આઠ પ્રહરનો દિવસ આનંદમાં ગયો. ઓ પીરમના પાદશાહ!
"જાનવીના રેતીકણ ગણાય, અથવા વર્ષાદનાં ફોરાં ગણાય, પણ તારા
"ધણીપણાની મ્હોટાઈ કિયો પંડિતનો પુત્ર વર્ણવી શકે!"[1]

---

૧ વીશ આઠમા કળિ વૃતંવ સંવત સતંર વૃખે, વદે શેશ ગતંશઠં આઠ પાયે.
ઓગણાસી વઇસાખા સોમ પખાત્રી જઅખા, બધેતતં મુહુરતં પઠિતં બોલાય.
આવીયા લગન મન્ન મગન ભયા પંડિત, ધનધન બને ગાવર્જેદ્ર ઇંદ્રધામ.
તાકાજીહ અગ્રકારી એક મન્ન તત્ તારી,નિરધારી કીયા ભારી ભાવ નગ્ર નામ.
વાકાહેન વેધા નામ અગામ બોલિયા વિપ્ર, ખેધાજે જલંદાત કે મલંદા ખરાબ.
મલંદા ઝવેર મોતી ભૂલંદા આપકા ચંદ્ર, ગનીમે ઝુલંદા સેન ગુલંદા ગરાબ.
આખી બ્રહ્મકથા જથાનોય કહી અવસ્થા, ધખા આપ ગ્રથા મંડે પાટકા ઉધોર.
બાગા નાગા ગોખ પગાબો મહિ ઝરૂખા બાગા, કોટ કુંગરા બાગા ઝરૂખા કિંકોર.
હજારાં હજારાં લારાં બે વલી બજારાં હાટ, પણીઘાટ ઘણીઘણી બોમઝણી પાટપાઠ.
પાટ રાશે પણીયારી શેરમે દ્વાર, લાખ લાખ કોશી થકી વશીયાત આવે લાખ.
જાવે લાખ લાખ કોશી ચલાવેજી હાજ, પાવે લાખ લાખનકા સાંધા લખપતિ.
ઓર ઠોર ઓ પતિનો લાખ પતિ આજ—"હશરા બનાવ." ફ. ડિ.

સમાપ્ત.